

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

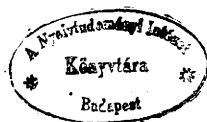
PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

LVIII. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1962

A Magyar Tudományi Intézet
Könyvtára

Leltári szám:

F 5433/15

Lelt.
1980

A finnugor zárhangok ősmagyar kori történetéhez

1. Az ősmagyar kor nyelvünk történetének igen fontos szakasza nemcsak hosszú tartama miatt, de azért is, mert az ugarságból kiváló előmagyar nyelv-járás ebben a korban vált — finnugor jellegét töretlenül megőrizve — sajátosan magyar nyelvvé. A szókinés ősmagyar kori története, bár szintén rengeteg tisztázatlan problémát vet föl, viszonylag mégis a legkevésbé parlagon hagyott terület. A magyar alaktanban e korban lezajlott nyelvi eseményekről 1960 őszén, a Finnugor Kongresszuson tartott előadásomban próbáltam vázlatos képet adni. Most néhány hangtani történetet szeretnék megvizsgálni.

Teljesen tisztában vagyok azzal, hogy e vizsgálatok rendkívül kényesek, hiszen hosszú, adattalan korról van szó, s az elérhető eredmények fölötté törékenyek. Mégis azt hiszem, súlyos hiba volna a tévedés veszélyétől való félelemben e különösen fontos szakaszt egyszerűen kirekeszteni a magyar nyelvtörténet eseményláncolatából. Igaz, hogy e kérdés látszólag egyszerűen megoldható: a finnugor alapnyelv mássalhangzó-rendszerét elég jól ismerjük, az őmagyar kor mássalhangzó-rendszerét viszont nem nehéz kihámozni nyelvemlékeink alapján. A kettő egybevetése megadja az ősmagyar korban végbe ment mássalhangzó-változások eredményeit. Ámde nagyon kérdéses, hogy annak a finnugor mássalhangzó-rendszernek, melyet például SZINNYEI „Magyar nyelvhasználat”-a vagy STEINITZnek a „Geschichte des finnisch-ugrischen Konsonantismus”-a mint statikus valamilyen mutat be, egyes tagjai, fonémái lehettek-e valaha egymással egyidejűek, és ha igen, ami eleve nem valószínű, meddig. Nyilván a nagy területen szétszórt finnugorság nyelve is mozgásban volt, benne általános vagy inkább egyes csoportokra korlátozott változások mentek végbe. Semmi sem bizonyítja tehát, hogy az önálló létét megkezdő magyar nyelv mássalhangzó-rendszere az volt, amit a finnugor mássalhangzó-rendszernek tekint a nyelvtudomány. Nem érintem itt azt a kérdést, hogy a kikövetkeztetett alapnyelvi hangok mennyiben tekinthetők realitásoknak és mennyiben csak szimbólumoknak, egy hangmegfelelési képlet összefoglalásainak. De ha e kérdésekből fakadó bizonytalanságokon szűkségből túltesszük is magunkat, nem elégítheti ki nyelvtörténeti érdeklődésünket, ha e legalább ezerötyszáz—kétezer év eseményeinek merőben csak az eredményeit vesszük tudomásul. Valahogyan szeretnők föltárni, legalább fő vonalaiban a fejlődés menetét, a jelenségek egymásutánját, viszonylagos időrendjét és összefüggését is.

Tudjuk, hogy e kérdésekkel, éppen a mássalhangzók fejlődésével, és éppen az ősmagyarral kapcsolatban már többen foglalkoztak. Főleg MOÓR ELEMÉR szentelt az idevágó problémáknak terjedelmes tanulmányt (ALingu. II, 1 kk. és 355 kk.), s ERKKI ITKONEN kritikájával (FUF. XXXII, Anz. 67 kk.) is polemizált (FUF. XXXIII, Anz. 54 kk.). MOÓR eredményeinek egy részét

igen megszívlelendőnek tartom, más részüket, így a zárhangok történetére vonatkozókat nem érzem megnyugtató módon bizonyítottaknak vagy valószínűsítettnek. Újabban LAKÓ GYÖRGY is hozzászólt e kérdésnek némely részletéhez a Magyar Tudományos Akadémián tartott előadásában. Előadásának főrésze azóta megjelent a Penttilä-Emlékkönyvben (Acta Academiae Jyväskyläensis XVII, 9—25), azok a részei azonban, melyek a tőlem itt tárgyalt kérdésekkel némiképpen közelebbről kapcsolatban vannak, a nyomtatott tanulmányban nem kaptak helyet. LAKÓnak ezek a fölvetései, amennyiben egyszeri hallás után ítélni lehet, néhány ponton nem győztek meg. Ezért megpróbálok a problémához más oldalról nyúlni, teljesen függetlenül az eddigi véleményektől. Ha az eredményeim, amennyiben azoknak lehet őket nevezni, egyeznek, és részben egyezni is fognak megelőző eredményekkel, az csak örömömre fog szolgálni.

Eljárásomban semmi módszertani újítás nincsen. Korai jövevényszavainkat veszem hangtörténeti szempontból vallatóra, másrészt pedig megpróbálok a különféle hangváltozásokat egymással kapcsolatba hozni, s ilyen módon közöttük viszonylagos időrendet megállapítani, mert nem egyszer az egyik változás egy másiknak előzetes megvalósulását teszi föl. Végül természetesen nem nélkülözhetem a más finnugor nyelvek nyújtotta tanulságokat sem, azonban nem lévén szakember e téren, lehet, hogy kelleténél ritkábban veszem igénybe e fogódzót. Ómagyar kori hangrendszerünket, mint ismert eredményt, természetesen nem veszthetem el szemem elől.

2. Vizsgálataim két fölvetésen alapszanak. Az első talán itt nem is különösen lényeges. Nem teszek föl finnugor alapnyelvi fokváltakozást. Ebbe a kényes kérdésbe itt nem akarok belenyúlni, a pro és kontra érveket fölsorakoztatni, ezt nálam jóval hivatottabbak megtették. Nekem, mint — hogy úgy mondjam — kívül állónak az a meggyőződése, hogy a fokváltakozás nem finnugor alapnyelvi jelenség. De nem hiszem, hogy a fokváltakozás fölvetése lényegesen módosítaná azt az okfejtést, amellyel az igazságot keresem. Azokban, amiket mondani akarok, talán közömbös, hogy volt-e a viszonylagos finnugor egység idején az ugor ágban fokváltakozás. Mindazáltal a STEINITZTől föltett spiransokat (i. h.) nem látom bizonyítottaknak, s ezért — a fokváltakozást nem tekintve — SZINNYEI zárhang-rendszeréből (NyH.⁷) indulok ki. — A másik fölvetés az, hogy amiket korai török jövevényszavainkról, főleg a *hattyú*, *hód* ugor kori, a *harang*, *homok*, *nyak* és *nyár* ősmagyar kori jövevényszavakról egy akadémiai előadásomban mondtam (I. OK. II, 347 kk.), lényegükben megállják a helyüket. Itt nem fontos az, hogy ezek a jövevényszavak előtörökök, tehát altajiak voltak-e még (vö. A. POPPE: UAS. I, 139) vagy már törökök (LIGETI: MNy. LVI, 259 kk., ALingu. XI, 15 kk.). Tudom, hogy ellenvetések is hangzottak el, például, hogy *homok* szavunk nem lehet a legkorábbi török réteg szava, mert az uráli átjáró táján (természetesen néhány száz kilométeres körzetben) homok nincsen; hogy a szóvégi *a*-nak még a finnugor korban el kellett tűnnie; stb. (MOÓR ELEMÉR: NyK. LXI, 281 kk.). Ezek az ellenvetések egyáltalában nem győztek meg. (Vö. erre még SINOR DÉNES: MNy. LVII, 172¹.)

¹ Úgy vélem, SINOR valamiképpen félreértett engem, mikor szembeállítja két megjegyzésemet: 1. e szavaink többi török jövevényszavainknál régebbi rétegbe sorozandók, amit helyesel; 2. e szavak az uráli őshaza idejében kerültek nyelvünkbe, amit helytelenít. Mindkét megjegyzésem ugyanazt mondja.

3. Tudjuk, hogy a finnugor hangzóközi egyszerű zárhangokból az ősmagyar kor végére spiransok lettek, ezek később aztán gyakran vokalizálódtak, esetleg különféle folyamatok következtében lappangásba kerültek, látszólag eltűntek, így tehát $*p > \beta$ (vö. *háló*, *ravasz* stb.), $*t > z$ (vö. *száz*, *víz*, *kéz* stb.), $*k > \gamma$ (vö. *év*, *jó* 'folyó', -ó, -ő stb.). Kérdés, hogyan és mikor folyt le ez a változás. Azon finnugor nyelvek közül, melyeknek az ősei az előmagyar nyelvjárással szomszédosak voltak, az obi-ugorokban a hangzóközi $*k$ spirantizálódik, a $*t$ nem, a $*p$ részlegesen; a permiekben meg éppen a hangzóközi $*p$ meg a $*t$ tűnik el, ami előzetes spirantizálódást tesz valószínűvé, a $*k$ viszont ϕ -val váltakozik, tehát a rokon nyelvek tanúsága nem igazít útba, pontosabban negatív tanulsággal szolgál: arra mutat, hogy ebben a kérdésben a magyar nyelvi fejlődés nem volt közös a közeli rokon nyelvekével.

Fölvethető az a kérdés, milyen sorrendben történt a zöngésülés—spirantizálódás. Két lehetőség van: $*p > *q > \beta$, $*t > *s > z$, $*k > *z > \gamma$ vagy pedig $*p > *b > \beta$, $*t > *d > z$, $*k > *g > \gamma$. Ez utóbbi föltevés mellett számos érv szól. Így elsősorban az, hogy az eredeti hangzóközi zöngétlen finnugor réshangok általában nem zöngésülnek a magyarban (*s*, *ś*). — Továbbá ezt látszik bizonyítani *ember* szavunk valószínű etimológiája, mely egy $*šmmäp(uk)$ $*šrū > *emēbēri (> *emēperi?) > embēr$ -féle folyamattal magyarázható.¹ S végül talán a magyar nyelv korai iráni jövevényszava, a *nemez* $< nāmād$ arra mutathat, hogy a hangzóközi *t* zöngésülése megelőzte a réshanggá válást. Egyik érv sem föltétlenül meggyőző. Az *ember* etimológiája nem olyan teherbíró, hogy következtetés-láncolatot lehessen rája építeni, ami pedig az iráni jövevényszót illeti, itt elvégre egy ismeretlen iráni nyelvváltozatban *nāmād* alakot is föl lehetne tenni. Van azonban egy ugor kori jövevényszavunk, mely egyszersmind annak a kérdésnek a megoldásához is közelebb visz, hogy mikor történt a zöngésülés. Ez a *hattyú* ~ osztják *χotān* stb. ~ vogul *χātān* stb. $<$ török **qotaŋ*. Az ugor alakok összevetéséből nyilvánvaló, hogy ennek a hangzóközi *t*-je már nem lett a magyarban *z*-vé, tehát nem a finnugor $*t$ -vel, hanem a finnugor $*tt$ eredményével esett egybe. (A szó szabályos magyar fejlődése ugyanis $*kotaŋ > *χotaγ > *χotaγ > *hatoγ > *hatēγ > hatēu \sim *hatei > hattyú \sim hatē$ (BesztSzi.: *hate*). Ezt aligha lehet másképpen magyarázni, mint úgy, hogy a szó meghonosodásakor a finnugor hangzóközi $*t$ az ugorinak előmagyar nyelvjárásában már *d* volt, vagy ahhoz egészen közel álló hang, viszont a hangzóközi $*tt$ már *t*-vé vagy hozzá igen közeli kvantitásúvá lett. Arra semmi alapunk sincs, hogy a török szóban *tt*-t tegyünk fel; tudomásom szerint ilyen elgondolás az eddigi irodalomban nem bukkant fel.

Azt hiszem, nem túlságosan önkényes, ha föltesszük, hogy a másik két magánhangzóközi zöngétlen zárhang, a $*p$ meg a $*k$ a $*t$ -vel nagyjában azonos időben zöngésedett. Igaz, hogy a priori nem okvetlenül biztos, hogy a három zárhang története együtt halad, de legalábbis nagyon valószínű. A három változás fonetikai föltételei és indítékai azonosak, végső eredményük — a zöngés spirans — szintén azonos. Semmi olyan mozzanat nem bukkan föl, mely ennek a föltevésnek ellentmondana. Azt hiszem tehát, hogy nem vétünk a köteles óvatosság ellen, ha föltesszük, hogy ezek a körülmények időben is — legalább nagyjában — párhuzamos folyamatokra mutatnak.

¹ Úgy vélem, hogy a magánhangzóközi $*m$ -nek is lehetett az alapnyelvben geminált változata: $*mm$, és ez a tény okozhatja a kétféle magyar megfelelést: hol *m*, hol pedig *β* a finnugor $*m$ fejleménye.

Az imént említett *ember* példája sajnos nem bizonyítja a zöngésülés ugor nyelvi korát még akkor sem, ha föltesszük, hogy a syncope a *b* fokon következett be. Ez a syncope elvben bármikor megtörténhetett, az úgynevezett HORGER-féle törvény ugyanis a finnugor alapnyelvtől fogva talán mindmáig hat. Ellenkezőleg, minden jel arra mutat, hogy a syncope nem az ugor korban következett be, hanem később, ugyanis — mint majd látni fogjuk — egy ugor kori **embëri* alakulásban az *mb* denasalizálódott volna. — A *homok* < török *qumaq*,¹ a *nyak* < török **ñaqa* már a magyar nyelv önálló életébe tartozik, ennek legkorábbi szakaszába, és csak azt bizonyítja, hogy ekkor a finnugor hangzóközi **k* nem volt *k*, s e szavak *k*-ja a finnugor **kk* fejleményével esett egybe, ez az eredmény azonban merőben e szavak alapján nem vetíthető vissza az előmagyarra, noha persze semmiképpen sem zárja ki ezt a föltevést, mely a *hattyú* szó tanulságaival összhangban van.

4. Tudjuk azt, hogy a zárhangoknak egy megelőző nasalis mássalhangzóval való kapcsolatából a magyarban és a permi nyelvekben eltűnt a nasalis mássalhangzó, a zárhang pedig zöngésült, tehát hangzóközi **mp > b*, **nt*, **mt > d*, **ŋk > g* (innen a magyar *lúd*, *tud*, *eb*, *vág* stb.). Nyilvánvaló azonban, hogy az így keletkezett *b*, *d*, *g* a magyar nyelvtörténet során (beleértve az előmagyart is) nem esett soha egybe az egyszerű hangzóközi **p*, **t*, **k* zöngésült fejleményeivel, mert különben e két különböző eredetű sornak egy úton kellene járnia. Ebből tehát az következik, hogy ameddig a hangzóközi **p*, **t*, **k* fejleményei a **b*, **d*, **g* fokon voltak, a hangzóközi **mp*, **nt*, **mt*, **ŋk* még nem denasalizálódott, legföljebb a zárhang zöngésült. Viszont amikor a denasalizatio teljesen végbement volt, az egyszerű hangzóközi **p*, **nt*, **k*-ból alakult zöngések már nem voltak zárhangok, hanem spiransok. Mármint a permi nyelvekkel azonos fejlődésből első pillanatra arra volnánk hajlamosak következtetni, hogy a denasalizáció még az előmagyar—előpermi szomszédság idejében végbement. Ennek a föltevésnek azonban az a messzevágó következménye volna, hogy az egyszerű zárhangok zöngésülésének, sőt spirantizálódásának még az ugor nyelvek leválása előtt, a finnugor egység korában kellett volna megtörténnie az előmagyar nyelvjárásban, olyanféleképpen, ahogy STEINITZ véli. Ez eleve nem látszik valószínűnek. Az *ember* szó nem mondana ugyan ellent (az **emëßëri*-ből is megmagyarázható, minthogy egy ilyen esetben fölteendő **mß > mb* változás egészen természetes volna), de határozottan ellentmond *hód* szavunk, mely az osztják *χundil* stb. 'vakondok', vogul *χüntel* stb. 'hód' megfelelőivel együtt egy török **qund*- ugor kori átvétele. E szóban levő **nd* kapcsolat a magyarban később denasalizálódott, s ez annak a jele, hogy a szó meghonosodásakor a finnugor nasalis + *d* (< **t*) kapcsolatok még közel álltak az *nd*-hez, a török eredetű szó **nd*-je tehát ezekkel azonos fejlődést mutat. Ebből nyilvánvaló, hogy a teljes denasalizálódás nem történhetett meg az előmagyar nyelvjárásban a finnugor egység korában. Vajon szabad-e ebből azt a következtetést levonni, hogy a nasalis mássalhangzó eltűnése csak a török szó átvétele után, mondjuk, a magyar nyelv külön életének legkorábbi szakaszában történt? Attól függ, hogy a permi—magyar azonos fejlődést a véletlennek tulajdonítjuk-e, vagy közöttük összefüggést látunk. Én inkább azt hiszem, hogy ilyen összefüggés megvolt, legalábbis a változás

¹ Föltéve, ha nem török *qum* az átvett alak, a *-k* pedig nem magyar képző, ami szintén lehetséges. Minthogy azonban a török nyelvekben van *qumaq* változat, inkább ezt szoktuk föltenni átvett alaknak.

megindulása közös jelenség volt, azonban a fejlődés a magyarban sokáig, talán évszázadokig csak egy közbeeső fokon állapotodott meg, ahol a zárhang már zöngés volt, a nasalis mássalhangzó már eltűnt, de nyoma még megmaradt, amennyiben a megelőző magánhangzó erősen nasalis színezete kitartott. Ily módon a **b*, **d*, **g* nem volt azonos fonetikai helyzetben a **b*, **d*, **g* sorral, s a *gundu nd*-je természetes hanghelyettesítéssel a nasalis magánhangzótól megelőzött típusba illeszkedett bele. Viszont ha a magyar—permi egyezéseket véletleneknek tartjuk, föltehetjük, hogy a török szó átvételekor a finnugor **nt* még **nd* fokon volt.

Ez az elgondolás kétségtelenül olyan kompromisszum, mely a két ellentétes bizonyíték ellentmondásait igyekszik föloldani. Számomra annyi azonban kétségtelennek látszik, hogy az ugor kori török jövevényszavak átvételekor a denasalisatio az előmagyar nyelvjárásban még nem jutott el végső állomásáig.

Ezek a török jövevényszavak, melyekre hivatkoztam, nyilván az ugor együttélés vége felé kerültek a nyelvbe, nem sokkal a magyarság leválása előtt, de mégis eléggel ahhoz, hogy az egész ugarságban elterjedjenek. Törököknek az ugarság lakóhelyei körül való megjelenését történeti érvek alapján igen nehéz volna kronologizálni, de minden jel arra mutat, hogy e közös ugor nyelvi jövevényszavak ugyanarra a török nyelvváltozatra mennek vissza, mint a magyar nyelv külön életének legelején átvett jövevényszavaink. Erre a tételre, melyet részletesebben próbáltam bizonyítani említett cikkemben, s melyhez LAKÓ GYÖRGY is szolgáltatott további érveket (I. OK. II, 365 kk.), később még röviden visszatérek.

A magyar nyelv önálló életének megkezdésekor az eddig tárgyalt hangok és hangkapcsolatok tehát a következő fejleményekben jelentkeznek:

hangzóközi **p*, **t*, **k*; **pp*, **tt*, **kk*; **mp*, **nt*, **mt*, **ŋk*
 **b*, **d*, **g*; *p*, *t*, *k*; **b*, **d*, **d*, **g*

Most menjünk egy lépéssel tovább. Kérdés, mikor történhetett a spirantizálódás. Hogy erre vonatkozólag valami útbaigazítást kapjunk, kerülő utat kell tennünk. Induljunk ki a hangzóközi nasalisok történetéből. Ismeretes, hogy az **m* denasalizálódik, majd spirantizálódik, tehát β -be torkollik (s ez később *u*, *ü*-vé, *v*-vé, *φ*-vá lesz), az **ŋ* általános eredménye viszont az ősmagyarban és még az ómagyar kor elején γ (melynek sorsa a magyar nyelvtörténet során ugyancsak változatos: *u*, *ü*, *φ*, *j*). Nyilvánvaló, hogy ezek a nasalisok nasalis elemüket elvesztve előbb egyszerűen a megfelelő orális zárhangokká: **b*-vé, **g*-vé váltak. Az is kétségtelen, hogy ez a denasalisatio nem a nasalis + zárhang csoportok denasalisatiójával egy időben folyt le, nem azokkal párhuzamosan, sőt annak eredményeivel nem is találkozott (kivéve néhány elszigetelt esetet), mert különben e hangoknak azokéval azonos eredményekre kellett volna vezetniük, azaz *b* és *g* alakban kellett volna megállapodniuk mindmáig. Nem ez történt, hanem ezek a nasalis + zárhang kapcsolatoktól függetlenül fejlődtek, s az egyszerű finnugor zárhangokból alakult *b*-vel, illetőleg *g*-vel estek egybe, azokéval azonos a további történetük. Az **m* > **b* spirantizálódásának időpontjára egyelőre nem tudok következtetni, azonban a **ŋ* történetére érdekes fogódzót adnak török jövevényszavaink. A már említett *hattyú* ~ osztják *χotāŋ*, vogul *χätāŋ* < török **qotāŋ* arra mutat, hogy az átvétel idejében az ugarság előmagyar nyelvjárásában még megvolt az *ŋ*

fonéma, a török szó tehát minden nehézség nélkül beleilleszkedett az átvevő nyelv hangrendszerébe. A magyar *hattyú* szó végének egyetlen lehetséges — és egyébként szabályos — fejlődésvonala ugyanis $*a\eta(s) > *ag(s) > a\gamma > a\gamma$ stb. Ez a nasalis azonban rövidesen denasalizálódott, a nasalis + zárhang kapcsolatok teljes denasalizálódása előtt, valamint a zöngétlen hangzóközi zárhangokból fejlődött zöngések spirantizálódása előtt, minthogy ezekkel a spirantizálódás szempontjából már egy úton jár. A $*g < *η$ spirantizálódásának idejére vonatkozó megállapítások tehát alkalmazhatók a $*g < *k$ spirantizálódásának az idejére, és minden valószínűség szerint egyrészt a $*b < *m$ spirantizálódására, másrészt a hangzóközi $*b < *p$, $*d < *t$ spirantizálódására is. Hogy az $η$ fonéma denasalisációja korán megtörtént, azt a következő megfontolásra alapítom. A magyar nyelv külön életében honosodott meg nyelvünkben a *harang* szó, mely legkorábbi török jövevényszavaink közé tartozik. Ez a szó ugyanazt a nyelvtípust mutatja, mint a $*qotan$, mind a két szó ugyanis általában a török nyelvekben *n*-re végződik: *qotan* stb. és *qazan* stb. vagy csuv. *χuran*, ámde mind az ugor átvételek, mind a magyar szókölcsonzés esetében olyan török nyelvet kell föltennünk, melyben a mai török nyelvek szövégi *n*-jének, legalább egyes esetekben, $η$ felelt meg. Ilyen török nyelvet sem ma, sem a régiségből nem ismerünk, de e két szó egybehangzó tanúsága olyan régi időre, melyből a török nyelvek akkori állapotára vonatkozólag nem sokat tudunk, nem mellőzhető.¹ Ez amellet szól, hogy a különböző időben átkerült két szórétteg egyazon forrásból származik, tehát időben sem lehet közöttük nagy távolság. Ez a nem nagy távolság persze lehet egy-két száz év.² Míg azonban az ugor együttélés korában átvett szó $η$ -je simán beleilleszkedett a hasonló ugor szavégek közé, mert ilyen szavégek még ekkor voltak az ugor nyelv előmagyar nyelvjárásában is, a török $*qaraη$ -ra visszamenő *harang*-ban viszont hanghelyettesítést találunk. Az $η$ -nek *ng*-vel való helyettesítése nem az egyetlen lehetőség, de talán a legtermészetesebb. A mai magyar, újabb német jövevényszavaiban, a német $η$ -t rendszeren *ng*-vel helyettesíti (pl. *gang*, *ándung*, *hangedli* stb.), sőt magyaros kiejtésben a német $η$ *ng*-nek hangzik (*Menge* : *menge*, *bringen* : *bringen* stb.). A hanghelyettesítés tényéből viszont az következik, hogy a szó átvételéig a magyarban az $η$ -nek, mint önálló fonémának már teljesen el kellett tűnnie.

Ha mármost ezt a *harang* szót, mely nyelvünk önálló életének igen korai szakaszában honosodott meg a magyarban, összevetjük a fentebb említett ugor kori jövevénnyel, a *hód*-dal, egy másik igen fontos különbséget állapíthatunk meg a két kor hangviszonyai között. A $*qundu$ *nd*-je — mint láttuk — hozzáilleszkedett a finnugor nasalis + zárhang csoport fejleményéhez, mely ekkor valószínűleg $*d$ fokon állott, s az előmagyar $*küdu$ *d*-je úgy fejlődött

¹ Másik ilyen jellegű bizonyítékunk egy ilyen különleges vonásokat felmutató török nyelvre a *nyak*, vö. közt. *jaqa* stb., csuv. *šora* és a *nyár*, vö. közt. *jaz* stb., csuv. *šor*, melyekben a szókezdő török *j*-nek *ň* felelt meg, csakúgy, mint az obi-ugor nyelvek néhány török jövevényszavában, amilyen vog. *ňam rŷ* stb. 'tojás', vog. *ňamēr* stb. 'sűrű', o. *ňamr3* 'kerek, ép, egész; sűrű'; vog. *ňaur* stb. 'csikó', o. *ňęwar* stb. 'csikó' (LAKÓ: I. OK. II, 365 kk.), s melyeket véleményem szerint nem lehet *LIGET*-vel minden további nélkül későbbi átvételeknek minősíteni (MNY. LVI, 302).

² Itt említem meg Györffy György elméletét, ki egyetemi előadásában azt a nézetét fejtette ki, hogy a magyarság és az obi-ugorok szétválását éppen egy, a kettejük közé beékelődő török nép okozhatta, s e török lehetett az ananinói kultúra hordozója és terjesztője.

tovább, mint a finnugor nasalis + *t*-ből származó *~d*. A *harang*-ban hanghelyettesítéssel nasalis + zárhang csoport alakul a magyarban, ebből azonban már nem tűnt el a nasalis elem, mint a *hód* esetében, hanem mindmáig megmaradt. Ebből arra lehet következtetni, hogy a *harang* meghonosodása idejéig az eredeti nasalis + zárhang kapcsolatból a nasalis elem már teljesen eltűnt, s csupán a zöngésült zárhang maradt meg. A szóban rejlő török *η* tehát nemcsak a finnugor *η*-nel nem azonosulhatott, mert ez már nem volt meg mint fonéma a nyelvben, de az *η* helyébe lépő *ηg* sem találkozott már a finnugor **ηk* fejleményével, mert ez az *ηg > ~g* fokok után nasalis elemét már teljesen elvesztette volt.

Ha azonban így meg tudjuk állapítani — azt hiszem, elfogadható valószínűséggel —, hogy a *harang* szó átvétele idején a finnugor nasalis + zárhang kapcsolatok már nasalis elemtelen, egyszerű zöngés zárhangok voltak, akkor ismét szembe kell néznünk azzal a valóssággal, hogy ezek az így keletkezett hangzóközi zöngés zárhangok — tehát *b, d, g* — ekkor sem estek egybe a zöngétlen hangzóközi zárhangokból keletkezett zöngésekkel, tehát ugyancsak **b, *d, *g*-vel. Ennek pedig csak egy magyarázata lehet, az tudniillik, hogy mire a nasalis + zárhang csoportból minden nasalis elem teljesen eltűnt, az egyszerű zöngétlen zárhangokból keletkezett zöngések már nem voltak zárhangok, hanem réshangok. Minthogy pedig láttuk, hogy a *harang* szó meghonosodása a magyar nyelv önálló életének legkorábbi szakaszába, első századaiba tartozik, hiszen ugyanarra az átadó török nyelvváltozatra vall, mint az ugor egység korábban meghonosodott közös török jövevényszavak, a spirantizálódás idejét is a magyar nyelv történetének e korai szakaszába kell tennünk.

5. Nem látok egyelőre olyan jelenséget, mely ennek az ily módon fölépített gondolatmenetnek ellentmondana. A *nemez* szó egy iráni *nāmād* vagy *nāmād* kétségtelenül igen korai átvétele (MUNKÁCSI, ÁKE. 482; BÁRCZI, Szókincs² 52). Ha iráni *nāmād* alakot teszünk föl, akkor az átvételt a spirantizálódást megelőző időbe kell tennünk, ha **nāmād* alakot, akkor a spirantizálódás megtörténte után kell az átvételt helyeznünk. Ha a magyar fejlődésben a **d* és a *z* között fölteszünk egy **δ* fokot (amit nem látok éppen kényszerítőnek), akkor egy **nāmād* ehhez vág; ha meg a magyarban az átvétel idejére *z*-t teszünk föl, érthető hanghelyettesítéssel állunk szemben. Kissé másképp áll a helyzet az erősen vitatott *bűz ~ bűdös* kettősséggel. E szót származtatták egy iráni nyelvből, vö. pehl. *būd* 'illat', oszét *būd* 'tömjénfűst' stb. (MUNKÁCSI, ÁKE. 181). E származtatás ellen azonban komoly ellenvélemény hangzott el (MÉSZÖLY: Pais-Eml. 351 kk.; Ómagyar szövegek 239), mely a *bűdös*, valamint az *édes* (vö. *iz*) *d*-jét nem megmaradt eredeti hangnak, hanem olyan újabb nyelvjárási fejleménynek magyarázza, mint a *vides*, sőt *Jédus* alakokat, s ez utóbbiak elhasonulásos jelenségének újabb voltát kétségen felül helyezi. Igaz, hogy a *vides* és a *Jédus* egészen új fejlemények, és csak nyelvjárásból mutathatók ki, viszont a *bűdös*-re számos példánk van a XIV. századból (pl. 1342: *Bydistou*: OklSz.), az *édes*-re pedig a XIII. századtól (1290/1536: *Riuulum ydesuiz*: OklSz.), sőt ha egy személynévi adat valóban ide tartozik, a XII. századból (1138/1329: *Edus*: MNy. XXXII, 204), s ez utóbbiak közmagyar szók, mégis azt hiszem, nehéz volna a *d* másodlagos voltának föltevése elől elzárkózni. A többi ide vonható állítólagos iráni eredetű szó etimológiája (*fizet, gaz*) teljesen bizonytalan. Nehezebb kérdést ad föl az *ügy ~ víz* megfelelés. Ha az *ügy* vogul megfelelőjével — *βit, üt* (NyH. 7 37) — együtt valóban

a víz szó alakváltozata, nem illik bele abba a fejlődésláncolatba, amelyet itt fölvettem. De másba sem illik bele, elszigetelt jelenség, amelynek magyarázatával egyelőre adósak maradunk.

Összegezve a mondottakat, a hangzóközi zárhangok fejlődésének különféle fokozatait a következőkben látom:

finnugor	*p, *t, *k; *pp, *tt, *kk; *mp, *nt, *ηk; *m, *η
előmagyar	*b, *d, *g; p, t, k; *~b, *~d, *~g; *b, *g
korai ősmagyar	β, z, γ; p, t, k; b, d, g; β, γ

6. Még egy lehetséges ellenvetésre kell válaszolnom. Tudvalevőleg a török szövégi *q, k, γ, g* megfelelőjeképpen a honfoglalás előtti török jövevényszavainkban hol magánhangzós szövéget találunk — pl. *bő, apró, dió, karó, komló, betű, gyűrű, eke, dara* stb. —, melyek ősmagyar szövégi *γ*-re mutatnak, hol pedig *k-t, g-t*, mint *kék, öreg, hurok, árok, tűzok* stb. Minthogy turkológiai oldalról ezt a jelenséget kellően magyarázni nem sikerült (ha egyes esetekben a kiinduló pont a törökben is kereshető, vö. LIGETI: NyK. XLIX, 210 kk.), minden valószínűség amellet szól, hogy az okot a magyar nyelv története szolgáltatta. Fölbukkanhat az a magyarázat, hogy ezek a magyarba a spirantizálódás korában kerülhettek át, amikor a magyar nyelv ebből a szempontból az ingadozás stádiumában volt: egyes nyelvjárásokban például már lezárult a spirantizálódás, s itt a török zárhang megmaradt, másokban még csak ezután következett be, és itt a török palatovelaris zárhangok is részt vettek benne. Ez a föltevés ellentmondana a fent kifejtett kormeghatározásnak, minthogy ezek a török szavak zömükben, talán teljességükben a honfoglalást megelőző utolsó századokban kerültek nyelvünkbe. Úgy vélem azonban, itt egészen másról van szó, hiszen már az is meglepő volna, hogy a török *p* meg a *t, d* nem vesznek részt ebben az ingadozásban, sőt a *k*-féle hangok is csak a szó végén. Itt csak röviden foglalom össze, amit erről egy régebbi cikkemben (MNY. XLVI, 323 kk.) írtam. E török jövevényszavak átvétele idején, tehát a vándorlások korának utolsó századaiban a magyarban még általában megvoltak a szövégi magánhangzók, így egyebek közt *k, g* szövégi még ismeretlen volt; a *γ* után azonban ezek a magánhangzók általában már eltűntek, mint ezt ómagyar nyelvünk adatai is tanúsítják. Például Konsztantinosz Porphyrogennetosz magyar szórványaiban (950 k.) a szövégi magánhangzók rendszeresen jelölve vannak: *νέκη* 'Nyék', *μεγέκη* 'Megyer', *ταρίανov* 'Tarján', *τεβέλη* 'Tevel', *φαλίτζι(v)* 'Falics' stb., a *γ* után azonban soha: *γενάχ* 'Jenő', *ιέλεχ* 'Üllő', *έζέλεχ* 'Ézelő'. Az átvett török szó természetesen mindig beilleszkedett a magyar ragozási rendszerbe, így egy *k, g, q* végű török szó vagy egy szövégi magánhangzót kapott — ilyenféle jelenségnek számos nyomát látjuk ómagyar nyelvünkben, — pl. An.: *Ecilburgu* < német *Ezilburg*, 1138/1329: *Tosu* < török *Taş* stb. —, vagy pedig a szövégi *k, q, g* helyébe hanghelyettesítéssel a zöngés spirans lépett. Innen magyarázható a kettősség. Semmi szükség sincsen tehát e török szavak miatt a spirantizálódást ilyen kései időre tenni: a hanghelyettesítések ismeretes szeszélye és a rendszerkényszer nyűge mindent megmagyaráz.

7. Záradéku csak néhány szót szeretnék még szólni a szókezdő zárhangok spirantizálódásáról, anélkül, hogy e zárhangok történetének számos vitatott mozzanatának tárgyalásába itt belebocsátkoznám. Mint közismert, a magyarban

a szókezdő $*p$ általában f -fé vált, a szókezdő $*k$ pedig velaris magánhangzó előtt χ -vá, majd, már a történeti időkben (1200 körül), h -vá. A palatalis magánhangzó előtti $*k$, valamint a $*t$ nem vesz részt a spirantizálódásban; az a próbálkozás, hogy a magyar *zár* szót az osztyák *töyâr*-rel hozzák kapcsolatba (SIMONYI: NyK. XVI, 266; MUNKÁCSI: NyK. XXV, 179; SZINNYEI: Nyr. XLI, 67), nem állhatja meg a helyét; a *zár* szó kétségtelenül szláv jövevény (KNEZSA, SzJsz. I, 568). E spirantizálódás koráról igen eltérők a vélemények. Többen, így LAZICZIUS (MNy. XXXIV, 32) és másokon kívül újabban MOÓR ELEMÉR is (ALingu. II, 469) a szókezdő $k > \chi$ változást az ugor korszakba helyezik, másrészt LAKÓ egy, a Magyar Tudományos Akadémián ez év tavaszán tartott előadásában, melyről már megemlékeztem, fölvetette — ha jól értettem — azt a lehetőséget, hogy a szókezdő $*p > f$ változás esetleg csak a vándorlások korában ment végbe.¹ Lehetségesnek tartja ugyanis, hogy a finnugor szókezdő $*p$ -nek szórványos magyar b megfelelése a magyarságba a vándorlások korában beolvadó török népi elemek nyelvszokásainak köszönhető. Ahhoz persze, hogy így, idegen hatásra a szókezdő $*p$ b -vé váljék, ha ez egyáltalában lehetséges, föl kell tenni, hogy a $*p$ spirantizálódása a vándorlások kezdetén, tehát az V. században még nem történt meg.

Mindkét föltevést teljesen valószínűtlennek tartom. Hogy a magyar szókezdő $k > \chi$ változás, minden analógia ellenére eredetében nem közös az obi-ugor szókezdő $k > \chi$ változással, azt valószínűvé teszi az a tény, hogy az obi-ugornak csak az északi nyelvjárásaiban van meg ez a fejlődés; az pedig a magyarság őstörténetének tükrében teljesen valószínűtlen, hogy a déli irányban leszakadó magyarság, mely azonfelül közvetítő kapocs volt már a finnugor együttélés idején az előpermiek és az előugorok között, éppen északon helyezkedett volna el, vagy hogy az obi-ugorok tettek volna egy fél fordulatot az összugorság tengelye körül. Ez tehát sem a földrajzi, sem a nyelvi tényekkel nem hozható összhangba. Azonfelül az obi-ugor szókezdő $k > \chi$ változás fiatal voltára mutat az a körülmény, hogy például az észak-osztjákban még a XVI. században átkerült orosz jövevénytyszavak is spirantizálódnak, mint *kozak* $> \chi o s a \chi$ (STEINITZ, OstjChr.² 138), és csak az újabbakban marad meg a k : *kalat'*, *kataš*, *kolchos*, *komnata* stb.

Úgy vélem, a szókezdő zárhangok részleges spirantizálódása valahogyan összefügg a szóbelseji spirantizálódással, valószínűleg oly módon, hogy emennek a hatására indult meg. Az természetesnek látszik, hogy a szókezdő $*p > f$ változás, mely gyakorlatilag általánosnak mondható, időben megelőzte a szókezdő $k > \chi$ változást, mely csak részleges maradt. (A két változás alól való kivételek, melyek egyformán magyarázhatók, ebbe a kérdésbe nem szólnak bele.) De mind a kettő közelről követhette a szóbelseji spirantizálódást, sőt talán már ennek egy korábbi fokán, a hehezetessé válástól indukálva indulhatott meg. Maga az a körülmény, hogy a szókezdő $p > f$ változást, minthogy általánosabb, az azonos típusú két változás között mint régebbit foghatjuk föl, kizárja a szókezdő $k > \chi$ változás korai, közös ugor eredetét. De egyszersmind lehetetlenné teszi azt a felfogást, hogy a honfoglalás előtti török jövevénytyszavak zömének átvétele korában még a szókezdő p lett volna a magyarban általános. Hiszen, ha a $p > f$ megelőzte a $k > \chi$ változást, akkor a török

¹ Számos más kutató a szókezdő $k > \chi$ változást, közelebbi időpont megjelölése nélkül, a magyar nyelv külön életébe, nyilván az ősmagyar korba helyezi (SZINNYEI: Nyr. XLI, 66; MELICH: NyK. XLIV, 367; BÁRCZI, Nyj. 3; stb.).

jövevényszavak tekintélyes részében a $k > \chi$ változásnak be kellett volna következnie. Ennek azonban nyomát sem látjuk, illetőleg csak az a két h kezdetű török szavunk van,¹ melyeket, egyebek között éppen azért is, sokkal régebbi rétegbe tartozónak minősítettünk.

BÁRCZI GÉZA

A magyar e és $ä$ -féle hangok történetéhez*

1. Még 1932 táján Nagyenyed helyneveinek vizsgálata rendjén feltűnt nekem a város román *Aiud* névalakjában a szóeleji román a ($ä$) ~ magyar e (ϵ) hangmegfelelés. Emlékezetem szerint az akkor tőlem ismert magyar és román helynévanyagból hirtelenjében csak Erdély román *Ardeal* alakjában találtam még ilyenféle szóeleji hangmegfelelésre példát. Minthogy akkor e jelenségnek különösebb fontosságot nemigen tulajdonítottam, mikor az *Enyed* név történeti magyar alakjait vizsgáltam (l.: ErdMúz. XXXVIII, 219; Erd-TudFüz. 58. sz. 10; MNy. XXXI, 119–21, 272–3), óvatosan — vagy talán inkább kényelmesen — azzal a megfontolással tértem ki a jelenség magyarázata elől, hogy e hangmegfelelés esetleges törvényszerűségének, illetőleg okainak megvilágítása a román hangtörténet feladatai közé tartozik. Az azóta eltelt harmadfél évtizedben folytatott helynévtörténeti kutatómunkám során azonban Erdély-szerte mind gyakrabban találkoztam a román helynévanyagban az ilyenféle szókezdő hangmegfelelés eseteivel, s így a kérdés — érthetően — a magyar hangtörténet vonatkozásában is mindinkább nyugtalanított. Egyéb-ként is bizonyos módszertani megfontolásoknak a jövevényelemek vizsgálatakor mindig arra kell késztetniük a kutatót, hogy valamely nyelv jövevényeinek hangfejlődése, illetőleg hangmegfelelése vizsgálatokor a lehetőségek határain belül necsak az $ä$ t v e $ö$, hanem az $ä$ t $ä$ d $ö$ nyelv, illetőleg nyelvjárás átvételkori hangviszonyait is, sőt bizonyos esetekben elsősorban ezeket vegye tekintetbe.

2. A címben kijelölt kérdés megoldási kísérletének felvázolásához engedhetetlenül szükséges az ide vonható adatoknak (lehetőség szerint minél

¹ Esetleg egy harmadik, a *hajó* (vö. SINOR: i. h.). Ha a török származtatás helyes, e szavunk a hangtörténeti kérdésekbe is érdekesen szól bele. De erről egy más alkalommal. Annyi kétségtelen, hogy ha a *hajó* török eredetű, csak török jövevényszavaink legrégebbi rétegébe tartozhatnak.

* Szükségcsnek fartom megjegyezni, hogy az alábbiakat 1957 őszén előadtam a Román Népköztársaság Akadémiája Kolozsvári Fiókja Nyelvtudományi Intézetében. Az előadás nyomában elhangzó felszólalások közül az elnöklő PETROVICI EMIL akadémikusé a kifejtett gondolatoknak a román nyelvtudomány szempontjából való elfogadhatóságáról tett tanúságot. — Az itt megjelenő dolgozatot az alkalmoszerű bevezető sorok némi megrövidítésével, de lényegében változatlan alakjában a MNy.-hez már közlésre eljuttattam, mikor 1960 októberében kézhez kaptam a MNy. LVI. 2. számát, s benne olvashattam KUBINYI LÁSZLÓNAK „Az e (ϵ) hang hajdani jelöléséhez” című, számomra rendkívül érdekes cikkét (247–8). Mivel most a cikk ismerete után is úgy látom, hogy egyrészt a KUBINYITól is felhasznált egyes nyelvemlékes adatoknak magam némiképpen eltérő olvasatával számolok, másrészt meg a bizonyításba más adatokat is bevonok, illetőleg fejtegetéseimben más kérdésekkel is foglalkozom, és más bizonyító-eljárást is alkalmazok, mint KUBINYI, a MNy. szerkesztőinek egyező véleménye esetén dolgozatomnak változatlan alakban, polémia nélkül való közzététele talán mégsem felesleges.

több történeti jellegű adatnak felsorakoztatása.¹ Éppen ezért alább hármas csoportosításban (településnevek, más helynevek és közszók), de a teljesség igénye nélkül elsősorban a véleményem szerint kétségtelenül ide tartozó román példaanyagot kell elsorolnom. A román helynévi példák esetében igyekeztem olyan forrásokat használni, amelyek feltehetőleg a régi népi (nyelvjárási) vagy legalábbis köznyelvi névformákat őrizték meg. Teljesen figyelmen kívül hagytam az újabb kori, nemegyszer a történeti-népi névanyaggal semmi kapcsolatot nem tartó román és magyar helységnévtárak anyagát. Az alábbi példatárba a magyar adatokkal kapcsolatban csak kivételesen iktatok be történeti adatokat, a román anyag esetében azonban éppen a felhasznált adatok viszonylagos régiségének vagy újabb voltának bizonyítása céljából az egyes település- és helynevek, illetőleg közszók mellé — lehetőséghez képest — az adat korát is odajegyzem. Többnyire rövidített formában ()-ben forrásaimra is utalok. Nem egy adat esetében a felhasznált példa lejegyzési kora az idézett forrás megjelenése tájára tehető; ilyenkor az időpontot külön nem rögzítem.² — Az alábbi felsorolásban a különböző helyesírású és hangalak-beli változatokat feltüntető román adatok elrendezésének nehéz volta miatt címszól mindig a magyar alakot tettem. Az egyes magyar és román példák egymás mellett, ~ jellel közölt adatai nem jelentik azt, hogy magam a román formát a megadott magyar alak közvetlen leszármazottjának tartom. Ezt éppen a szökezdő magyar *e* ~ román *a* megfelelés ez újabb magyarázó kísérletének kifejtése előtt szükséges nyomatékosan is hangsúlyoznom. Ezek után álljanak itt a kérdésre vonatkozó következő adatok:²

3. A) Településnevek:

E c s e l l ő (Szeben m.): 1808: „*Icsilaul* vel *Acsillő*” (LIPSZKY II, 39); 1839: *Astilleou* (LENK I, 310).

E g e r b e g y (K.): 1808: *Ágribicsi* (LIPSZKY II, 39); 1831: *Agirbgyis* (ConsTr. 49); 1839: *Agirbits*, *Agribits* (LENK I, 292).

E g e r b e g y (Szász-): 1808: *Agregyics* (LIPSZKY II, 39); 1831: *Agerbits* (ConsTr. 49); 1839: *Agrigyits*, *Agregyits* (LENK I, 293).

E g e r b e g y (Aranyos-, TA.): 1808: „*Agribicsi* vel *Egerbics*” (LIPSZKY II, 39); 1831: *Agribist* (!) (ConsTr. 49); 1839: *Egerbits*, *Agribyits* (LENK I, 239).

E g e r e s (K.): 1808: „*Ághirésu* vel *Agyirésu*” (LIPSZKY II, 39); 1831: *Agyireschu* (ConsTr. 49); 1839: *Agyiresu* (LENK I, 293).

E g e r h á t (Sz.): 1808: „*Árdihát* vel *Argyehát*” (LIPSZKY II, 39); 1831: *Argyihátu* (ConsTr. 49); 1839: *Argyehát* (LENK I, 294). — Mint DRÁGANU alkalmasint helyesen jegyzi meg, a román településnév nem a címszól közölt,

¹ Mindjárt előljáróban köszönetem kell kifejeznem TAMÁS LAJOSnak azért, hogy szíves volt az itt tárgyalt kérdésre vonatkozó feltevésemről nemcsak előzetes véleményt nyilvánítani, hanem néhány tőlem nem ismert adatra, illetőleg forrásra a figyelmem felhívni. KELEMEN BÉLA és K. HORVÁTH EMESE a kérdés irodalmának felhasználásában és az adattár anyagának kiegészítésében nyújtott segítségével kötelezett le.

² A településnevek utáni rövidítéseim: AF. = Alsó-Fehér m. — K. = Kolozs m. — Kk. = Kisküküllő m. — Sz. = Szilágym. — SzD. = Szolnok-Doboka m. — TA. = Torda-Aranyos m. — Forrásrövidítéseim: BHn. = GERGELY BÉLA—SZABÓ T. ATTILA. A kolozs megyei Borsavölgy helynevei. Kvár., 1945. — ConsTr. = Consignatio Statistico-Topographica... Transylvaniae (Könyomatos; Kvár., 1831.). — EIHAd. = Erdélyi Helynévtörténeti Adattár (saját kéziratoss gyűjteményem). — LENK = IGNAZ LENK, Siebenbürgens geographisches... Lexikon. Wien, 1839. — LIPSZKY = Repertorium locorum... Regnorum Hungariae, Slavoniae, Crostiae... item... Transylvaniae occurrentium. Budae, 1808.

hanem egy magyar **Erdőhát* helynévalak átvételével keletkezhett (l. töle: Toponimie și istorie. Cluj, 1928. 53).

E g r e g y (Fel-, később Felső-, Sz.): 1831: *Agrisa* (ConsTr. 55); 1839: *Agris* (LENK I, 339).

E g r e s (Felső-, később Alsó-, SzD.): 1808: „*Egresu de dzsosz*” (LIPSZKY II, 39); 1831: *Agyiresu* (ConsTr. 55); 1839: *Agrisu* (LENK I, 339).

E g r e s (Felsőpuszta-, később: Egreshely, SzD.): 1808: „*Egresu de Szusz*” (LIPSZKY II, 39); 1831: *Agris* (ConsTr. 55); 1839: *Agres, Agris* (LENK I, 339).

E g r e s (Ruha-, TA.): 1831: *Agrisu* (ConsTr. 159); 1839: *Agrits* (LENK III, 416).

E g r e s p a t a k (Sz.): 1808: *Argyrius* (!) (LIPSZKY II, 39); 1831: *Agyirsü* (!) (ConsTr. 49); 1839: *Giresu, Argyrits* (!) (LENK I, 296).³

E g r e s t ő (Kk.): 1831: *Agristeu* (ConsTr. 49); 1839: *Egrestyi, Agristyén* (! o: *Agristyéu*), *Egrestyén* (! o: *Egrestyéu*), *Egristyén* (! o: *Egristyéu*) (LENK I, 296).

E l e k e s (AF.): 1808: „gye ketre *Alekus*” (Magyarszentbenedek, AF.) (EHAd. 4); 1831: *Alakus* (ConsTr. 49); 1839: *Alikus, Aleakus* (LENK I, 299).

E l y ü s (Sz.):² 1808: *Elyus* (LIPSZKY II, 40); 1839: *Allijus* (!) (LENK I, 300).

E n y e d (Fel-, AF.): 1808: *Felájud* (LIPSZKY II, 40); 1831: *Ajud* (!) (ConsTr. 53); 1839: *Felejud, Felajud* (LENK I, 330).

E n y e d (Nagy-, AF.): 1808: *Ájud* (LIPSZKY II, 40); 1831: *Ajud* (ConsTr. 125); 1839: *Ájud, Ajudu* (LENK III, 141). — Az erdélyi szászból is *Angatn* és *Áengatn* alak idézhető (ÉtSz.).

E r d ő d (Szatmár m.): 1909: *Ardud* (MOLDOVAN—TOGAN, Dict. 10).

E r d ő f a l v a (Hunyad m.): 1808: „*Árdeo vel Argya*” (LIPSZKY II, 40); 1831: *Árgyeu* (ConsTr. 49); 1839: *Argyen* (! o: *Argyeu*), *Argyeou* (LENK I, 303).

E r d ő f a l v a (K.): 1808: „*Árdova vel Argyova*” (LIPSZKY II, 40); 1831: *Argyéva* (ConsTr. 49); 1839: *Argyeva* (LENK I, 306).

E r k e d (Sz.): 1808: *Árkita* (LIPSZKY II, 41); 1831: *Artyidu* (ConsTr. 49); 1839: *Artyid* (LENK I, 306).

E r k e d (Szász-, később: Mező-, K.): 1831: *Argyugyu* (ConsTr. 171); 1839: *Artyud, Argyugyu* (LENK IV, 121).

E r k e d (Udvarhely m.): 1808: *Árkita* (LIPSZKY II, 41); 1831, 1839: *Arkita* (ConsTr. 49; LENK I, 306).

E r ő s d (Háromszék): 1808: *Arusde* (LIPSZKY II, 41); 1831: *Arüsde* (!) (ConsTr. 51); 1839: *Arusdya, Ariusd, Arusde* (LENK I, 307).

E s k ü l l ő (Alsó-, Nagy-, K.): 1831: „*Atsilo din Zsosz*” (ConsTr. 89); 1839: „*Astyilleou-máre*”, „*Astyilleou-gyin-zsosz*” (LENK II, 142).³

¹ PETRI MÓR (Szilágy vm. mon. III, 342) szerint ugyan 1733-ban is *Egeress*, de újabb neve szerinte *Agireș* = *Ázsires*. PETRI forrása azonban az 1733-i adatok esetében nem tartozik a történeti szempontból hitelesnek elfogadhatók közé.

² A ConsTr. 49 közöl a Szilágyságból egy magyar *Elygis* ~ román *Elyus* településnevet, de a magyarnak jelzett alak nyilván téves formában került bele a forrásba. Az adat maga azonban hihetőleg *Elyüs*-re vonatkozik.

³ Határában 1791-ben a következő két helynevet említik: „In Doszu *Astyilouluj*” (szántó); „In ritu Mori gye kitre *Astyiléu*” (kaszáló) (BHn. 82). Ezekben a *Nagy*-, illetőleg *Kisesküllő* név utótagjának a korbeli román alakja őrződött meg.

Esküllő (Felső-, Kis-, K.): 1808: „*Eskille-mik*” (LIPSZKY II, 41); 1831: „*Atsilou din Szusz*” (ConsTr. 125); 1839: „*Astyilleou-mik*”, „*Astyilleou-gyin-szusz*” (LENK II, 273).

Az itt felsorolt településneveken kívül DRÁGANU (i. m. 50—4; l. még alább a 4. pontban) még több olyan román településnevet meg más helynevet sorol fel, amelyek közül a legtöbb az itt tárgyalandó megfelelés esetei közé tartozónak tekinthető. Azonban ezeknek egyikével-másikával kapcsolatban bizonyos részletkérdéseket kellene előbb tisztázni, hogy egy ilyen adattárba bekerülhessenek; ezeket itt annál is inkább figyelmen kívül hagyhatom, mivel a fenti adattárat úgysem a teljesség igényével állítottam össze. A moldvai *e ~ a* megfelelések sorából csak az *Adjud* nevet emelhetem ki. E moldvai városka régi magyar neve valóban *Egyedhalom* (l. MIKECS LÁSZLÓ: ErdTudFüz. 171. sz. Mut.) volt, s így a román név a magyar *Együd ~ Egyed ~ Egyid* személynév (Oklsz.; EtSz.) származéka. (Így PETROVICI EMIL is: NyIrKözl. I, 28.) — Mint az előbbiekből látható, az *Adjud* név és a fentebb felsorolt településnevek leg többjének esetében szókezdő magyar *e*-nek, egészen ritkán *ë*-nek kizárólagosan román *a* (*ä*) felel meg. Két-három ide vont példában (*Egrespatak*, *Egrestő*, *Felenyed*) az *a*-s alak mellett egyes forrásokban párhuzamosan közölt formaként jelenkezik ugyan *e*-s szókezdet is, ezek azonban a későbbi román helységnév-tárak *a*-s alakjainak ismeretében bátran az a korbéli magyar írott *e*-s alakok hatására a forrás-szerkesztő önkényes „magyarítás”-aként, vagy esetleg a magyar hangalak hatására keletkezett újabb román köznyelvi alakváltozat-ként kezelhetők. Éppen ezért ezekre a további tárgyalás során nem leszek tekintettel.

B) Más helynévi példák:

Egeres (Magyarfodorháza): 1792: „*La Agyires*” (szántó); 1835: „*In gură Agyiresuluj*” (kaszáló); „*In Jertevoj Maj in Szusz in ágyires*” (ua.); 1942: *Egeres ~ „Fatsa Adiresuluj”* (szántó), „*Egeres észka*” ~ „*Dosu Adiresuluj*” (ua.), „*Egeres kuttya*” ~ *Fintina Adiresului*” (kút), „*Egerestorka*” ~ „*Gura Adiresului*” (szántó, kaszáló) (BHn. 155—8).

Eperjes (Burjánosbuda, később: Bodonkút): 1794: „*La Apries pe Gyalu Lupuluj*” (erdő); 1942: „*Älsöepërjes*” ~ „*Aprësu din žos*” (ua.), „*Felsöepërjes*” ~ „*Aprësu din sus*” (ua.) (BHn. 44, 46).

Egregy (patak): 1839: „*Válye Agris*” (LENK I, 6). A Szamos baloldali mellékvize.

Egrespatak (Nagy-, később: Váralmás): 1942: „*Egrespatak*” ~ „*Vála Adiresuluj*” (patak), „*Egrespataktorok*”; 1942: „*Egrespataktorok*” ~ „*Gura Adiresuluj*” (szántó) (l. tölem: Kalotaszeg helynevei 320). — A váralmási *Egrespatak*-on kívül Alsójáráról ilyen adatot ismerek: 1805: „*Vállya Agrisuluj*” (kaszáló) (EHAd.); de ugyaninnen már 1635-ből ezt a helynévi adatot idézhetem: „*az Egres Patakban*” (i. h.). 1839-ben is a régi Torda megyében három „*Válye-Agrisu*” nevű patakot említenek (LENK I, 7); ugyanott ugyanakkor egy Ruhaegres község körüli hegy „*Djalu-Agrisuluj*” nevével találkozzunk (i. h.).

Enyedipatak: 1839: *Enyed-patak ~ r. Válye Enyed, Válye-Ajuduluj* (LENK I, 30). — A patak első román névalak-változata nyilván a vele egykorú, de egyébként kétes hitelességű magyar pataknév-alak fordításaként csak tévesen kerülhetett be a forrásba.

Kiserdő (Szancsal, Kk.): 1681/1748: „*kis Erdő*”; 1771: „*Kis Erdő*” (erdő), „*La Kis Erdő*”; 1819: „*La Tyis ardó*” (szántó), „*La tyis ardó*” (! erdő);

XIX. sz. eleje: „La Kis Erdő” (EHAd.). — Megjegyzendő, hogy kéziratos gyűjteményemben a régi Kolozs megyei Légen (Magyar-) helység névadatai között a következő, e címszó alá tartozó helynévadatot olvasom: 1806/1829: „La Kis Erdő” (erdő) (EHAd.). Minthogy azonban ugyaninnen 1819-ből idézhetem gyűjteményem „Szubt Kis Árdou” (szántó) helynévadatát, a tíz évvel későbbi átírásból ismert, teljesen magyaros helyesírással közölt 1806/1829-i alakot a forrásszerkesztő „magyarítás”-ának tekinthetjük, s így alkalmasint joggal vélekedhetünk úgy, hogy az 1819-i forrás őrizte meg a román népi (nyelvjárási) formát. Még akkor is így kell vélekednem, ha ugyanabban a forrásban ezzel az adattal is találkozhatni: „Lá Kis erdo nevezetű helyben” (erdő) (i. h.). Ez esetben a forrás leírója ugyanis talán jobban felismerte a román nyelvjárási alakban a magyar helynevet, mint az előljárós formában, s ezért került a forrásba a helynév utótagja két különböző (*ardeo* ~ *erdő*) alakban.

A településnevek mellett tehát az itt felsorolt helynevek legtöbbjében is szókezdő magyar *e* ~ román *a* megfeleléssel találkozunk. A kezem ügyében levő helynévanyagban csak két olyan adatot ismerek, amelyben a szókezdő magyar *e*-nek a román nyelvjárási alakban *e* (*ë*) felel meg. Mindkét adatot a jelenkori helynévgyűjtés hozta felszínre. A kalotaszegi *Egereş* és a Kolozsvárral szomszédos *Szucság* helynevei között a magyar *Eperjes* ~ román *Epreş* helynév-megfelelésre bukkanunk (l. tölem, Kalotaszeg helynevei 196, 256). Mindkettő egészen újabbkori kölesönzéssel kapcsolatos eset lehet.

C) Ezek után még a következő kö z s z ó i adatokat vonhatjuk be vizsgálódásunk körébe:

egres: E magyar szó román *agris* származékáról DENSUŞIANU OVID (HistLangRoum. I, 366) a bolgár és a szerb eredet mellett lehetőnek tartja a magyar származást is. GÁLDI LÁSZLÓ (S. KLEIN, Dict. Bp., 1944. 82) a magyar köznyelvből átkerült jövevényelemek sorában tárgyalja a szót. SAMUIL MICU — KLEIN szótárában *agrişu* alakban találkozunk vele.

elégedni ~ r. *alegăduesc* (Dac.; *Mîndrescu*, Elemente ungureşti în limba română. Buc., 1892. 32).

ellen ~ r. *aleán* (1648.) (TAMÁS LAJOS, Fogarasi J. kátéja. Kvár., 1942.; DAc.); *aljan* (ALEXICS GYÖRGY, Magyar elemek. Bp., 1888. 21). De származéka, az *aleáneş* (< m. *ellenes*) már 1582-ből (i. h.); vált.: *aljanus* (ALEXICS i. m. 23; Nyr. XVII, 156).

ellenéz ~ r. *alenzujesk* 'contradico' (ALEXICS i. m. 23). Származéka: *alenzuitură* 'contradictio' (ALEXICS i. m. 23).

ellenség ~ r. *alensug* (1675.) (Dac.); *alensig* (ALEXICS: i. h.; DAc.).

elő (pénz) ~ r. *alău* 'előpénz, foglaló' (1825.) (ALEXICS: Nyr. XVI, 257—8; DAc.; *Mîndrescu* i. m. 32).

emészt ~ r. *amistui* (vö. DENSUŞIANU i. m. I, 376). Névszói származéka újabbban *amistuire* helyett *mistuire* a szókezdő hangsúlytalan *a* elveszésével alakult (i. h.).

enged ~ r. *agăduesk* (ALEXICS i. m. 17). ALEXICS szerint azonban van *engăduesk* alakja is (i. m. 53).

ered ~ r. *arăduesk* (XIX. sz. eleje) (ŞINCAI: DAc.; ALEXICS i. m. 110); *arăduesc* (*Mîndrescu* i. m. 36). Származéka *aredat* alakban csak Fogarasi István kátéjában (1648.) fordul elő (TAMÁS i. m. 72).

ereszten ~ r. *arăstui* (Dac). Származéka: *arăstuire* (uo.).

ernyő ~ r. *arneu* (XVII. sz. első fele) (Dac.; *Mîndrescu* i. m. 37).

e s z k ö z ~ *r. astiuz 'unealta'* (VICIU AL., Glosar de cuvinte dialectale din graiul viu al poporului român din Ardeal. É. n. [1907.] 74).

A település- vagy más helynevekkel együtt e néhány közszóban is szókezdő magyar *e* ~ román *a* megfelelés jelentkezik. Nem lényegtelen, hogy a felsorolt tulajdonnévi és közszói példa közül sok a viszonylag egészen régi átvétel.

4. Bármennyire hiányos lehet is az előbbieken összeállított adattár, korszerű összefoglalás hiányában mégis ez hihetőleg magába foglalja legalább a vizsgálandó kérdés körébe tartozó legfontosabb eseteket. A címben jelzett megfelelés szabályszerűségét egyébként a magyar jövevénelemekkel foglalkozó kutatók eddig már jóval kevesebb példa alapján is megállapították. Így elsőként ALEXICS GYÖRGY a következő észrevételt tette: „Szókezdő magyar *e* hangból többnyire *a* lesz; *aljan*; *amistuesk*; *arăduesk* sat., csak az újabb s provinciális használatú szókban marad meg eredeti értékében *ejnă*; *erdibir*, *ergelaş* sat.” (Nyr. XVII, 156 és kny. 116). ALEXICS tehát — úgy látszik — az *e* ~ *a* megfelelést csak a román nyelv régebbi, általánosabb elterjedésű magyar jövevényeire nézve tartja „törvényszerű”-nek, az újabb kölcsönszókra nézve nem.

A magyar jövevénytörzsek magyar *e*-jének megfelelőire nézve DENSUŞIANU így vélekedik: „E accentué est resté d'habitude intact: hong. *mester* = dr. *męster*; mais hong. *nem* = dr. *neam*; en position atone, il est quelquefois devenu *a*, à l'initial: hong. *ellen*, *emészteni* = dr. *alean*, *amistuire*. . .; comp. hong. *Erdély* = dr. *Ardeal*; devant *n* + consonne on trouve *a* sa place *i*: hong. *engedni*, *menteni* = dr. *îngăduire*, *mîntuire*” (HLRoum. I, 375—6). DENSUŞIANU veszi tehát észre elsőként azt, hogy a magyar *e* helyén román *a* hanggal csak hangsúlytalan, szókezdő helyzetben találkozunk. A szókezdő *b* + mássalhangzó előtti magyar *e* ~ román *i* megfelelésre idézett magyar *enged* ige román megfelelői közül azonban — úgy látszik — DENSUŞIANU nem ismerte a fentebb ALEXICSTÓL idézett *a*-s meg *ë*-s alakot.

Az előbb ismertetett két véleményen kívül — TAMÁS LAJOS szíves levélbeli figyelemztetése nyomán — még csak DRĂGANUNAK a magyar *Arđó* ~ román *Arđău* településnévvel egy csoportba tartozó román helynévanyagra vonatkozó egyik észrevételében találok egy futó utalást. „Toponimia românească — írja DRĂGANU — arată numai forma cu *a*, deci dezvoltarea fonetică obişnuită în limba noastră (cf. *arădui* < *eredni*, *arăstui* < *ereszteni* etc.)” (Anuarul Inst. de Ist. Nat. II, 248. — A ritkított kiemelések itt és alább tölem valók.) A románban — szerinte — szokásos magyar *e* > román *a* hangfejlődés szabályszerűségének bizonyítására DRĂGANU (i. h. 248—9) aztán — főként a Marele Dicţionar Geografic adatainak felhasználásával — a román nyelvterület különböző pontjairól a román helynevek tekintélyes sorát (*Ardeal*, *Ardeiu*, *Ardelei*, *Ardeluţa*, *Arđihă*, *Arđia*, *Arđud* stb.) idézi. Ha jól értelmezem DRĂGANU tölem előbb ritkítással kiemelt szövegrészletét, ő a magyar *e* ~ román *a* megfelelést — úgy látszik — a román hangtörténet keretében lefolyt hangváltozás eredményének tartotta.

Az ismertetett három vélemény közös érdeme a hangmegfelelés szabályszerűségének felismerése és néhány ide tartozó tulajdonnévi meg közszói példa összegyűjtése, viszont mind a háromnak közös fogyatéka, hogy egyik sem ad világosan feleletet erre a kérdésre: vajon e megfelelésnek az átadó vagy az átvevő nyelv hangviszonyaiban, illetőleg hangváltozásaiban rejlő oka van-e, és főként nem arra, hogy milyen oka van.

5. A romanisztika ismer egynéhány olyan esetet, amelyben a klasszikus latin *e*-nek, illetőleg *ae*-nek a románban *a* felel meg; ezek: klassz. lat. *aeramen* ~ vulg. lat. **aramen* > r. *aramă* | lat. *ericium* > r. *arici* (DENSUȘIANU i. m. II, 21); lat. *eccum tale* > r. *avătare* | lat. *eccum hic* > r. *aici* (ROSETTI AL., IstLRom. III, 34 és a tőle id. ir.). Ez a hangváltozás azonban látnivalóan egyrészt a szavaknak olyan szűk csoportjára szorítkozott, másrészt meg időben olyan távoli volt, hogy az évezredek időbeli különbséggel a román nyelv magyar jövevényelemeiben jelentkező némiképpen hasonló, de mégsem tökéletesen azonos fejlődés — véleményem szerint — ezzel együttesen nem tárgyalható. Minthogy pedig a román nyelv külön életében és éppen a magyarsággal való érintkezési lehetőség időszaka alatt eddigi tudásunk szerint a román nyelvben belső fejlődés eredményeként ilyenféle iránylatos hangváltozásról nem tudunk, joggal gyanakodhatunk arra, hogy e magyar jövevények esetében a vizsgált hangmegfelelésnek az átadó nyelv egykori hangviszonyaiban keresendő oka van.

Ismeretes, hogy a románban — legalábbis az itt számba jövő időszakban — nem volt és ma sincs a magyar *e* (ϵ) nyíltsági fokának megfelelő illabialis elülső hangrendű magánhangzó. Közelebbről PETROVICI EMIL nyomatkosan rámutatott arra is, hogy a román régiségben szókezdeten csak *i*, *ă* és *a* magánhangzó fordulhatott elő, mert a többi magánhangzót szókezdő helyzetben *i* vagy *u* előzte meg (l. tőle: Fenomene de sinarmonism în fonetică istorică a limbii române: Cercetări de Lingvistică II, 97, 125; a hivatkozott megállapítás a 113. l.-on). Éppen ezért, ha az átadó magyar nyelvben az átvétel korában a kérdéses szókban *e* (ϵ) lett volna, ezt a román — hanghelyettesítéssel — alkalmasint a hozzá hangbenyomás szempontjából legközelebb álló zárt *e* (\bar{e})-vel vette volna át, s így az ilyen régebbi magyar jövevénylemekben ma — feltehetőleg — félhangzós *ie*-s szókezdetet kellene találnunk (vö. PETROVICI: i. h. és uo. a 75. jegyzetet is). A magyar *e* (ϵ) a román fülre semmiesetre sem tehetett olyan hatást, hogy azt a velaris magánhangzók sorába tartozó *a* (\bar{a})-val kellett volna helyettesíteni. Ellenben, ha tekintetbe vesszük, hogy a magyar nyelvjárások közül a nyugati mellett éppen a legkeletibbekben, a moldvai csángóban, a székelyben, a kalotaszegiben ma is van legalsó nyelvállású palatalis magánhangzó, azaz ϵ , sőt egészen nyílt *ä* is, meglehetősen valószínűséggel feltehetjük, hogy ezek a szókezdő *a*-s magyar jövevények olyan földrajzi környezetben és olyan korban történt magyar—román érintkezés során kerültek bele *ä* ~ ϵ : *a* (\bar{a}) hanghelyettesítéssel a román nyelvbe, illetőleg nyelvjárásokba, amely környezetben és korban a szóban forgó keleti magyar nyelvjárásokban ezek a hangok még, illetőleg már megvoltak. A jelzett hangok közül ugyanis különösen a palatalis *ä* nyelvvállás szempontjából olyan közel áll a velaris sorba tartozó *ä*-hoz, hogy e magyar nyelvjárási hang a magyar köz-, illetőleg irodalmi nyelvet beszélőre is határozottan inkább velaris, mint palatalis hang benyomását teszi. Magától értődően még inkább ilyen benyomást tehetett, sőt tesz — PETROVICI szíves szóbeli közlése szerint — a román nyelvközösség tagjaira. Ezért kerülhetett a magyar *ä* ~ ϵ helyébe a románban *a* (\bar{a}) hang.

6. Az ϵ ~ *ä* hangnak a keleti magyar nyelvjárásokban való mai megléte ugyan kétségtelen, de e két hang története egyáltalában nem tartozik a tisztázott kérdések közé. Ezen túlmenően e hangok mai nyelvjárási előfordulásával kapcsolatban egyelőre az is tisztázatlan, hogy ezek a hangok „pontosan hol, és mely szavakban vagy mely hangtani helyzetben jelentkeznek” (így HORGER ANTAL, Nyj. 74; a székelységbeli újabb megfigyelésekre nézve l.

GÁLFFY MÓZES: Pais-Eml. 448; GÁLFFY MÓZES—MÁRTON, GYULA: Babeş és Bolyai Közl. Társtud. sor. I (1956., 272 kk. és 12. sz. térkép; NyÍrKözl. I, 68 és a térképmell.; VÁMSZER MÁRTA: i. b. 53 kk.). DEME LÁSZLÓ is csak HORGER nyomán emlékezik meg az *ä* elterjedéséről. „Az *ä* hang azonban — szerinte — semmiképpen sem fonematikus értékű, hanem az *e*-nek helyzeti, esetleg tetszőleges, bizonyos területen talán általános változata” (Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái. Bp., 1956. 179). Újabban BENKŐ LORÁND a magyar nyelvjárások történetéről szóló szép, úttörő összefoglalásában már az *e* ~ *ä* hang történetére nézve is nyilatkozik. Szerinte *e* hangokat a régebbi *e* egy fél (*ē*) vagy egy egész fokos (*ā*) nyiltabbá válásaként foghatjuk fel. Az ilyen eredetűnek tekintett változás elterjedésére és jelentkezési idejére nézve BENKŐ óvatosan így vélekedik: „A változás nyugati gócnak Veszprém megye, keleti gócnak Háromszék megye látszik. A változás megindulásának, majd kiterjedésének időpontja természetesen közelebből nem határozható meg. Az bizonyos, hogy újmagyar jelenséggel van dolgunk; a viszonylag nagy területen való elterjedés, valamint a különböző fejlődési fokozatokat (*fēkete*, *fēkēte*, *fākēte* stb.) mutató szinkrón nyelvi jelleg alapján azonban az gyanítható, hogy az *e*-zés már legalább két-három század óta él a magyarban.” (Magyar nyelvjárástörténet. Bp., 1957. 92). A változás gócaira vonatkozó megállapítást legalább egy kalotaszegi góc felvételével kell kiegészítenünk (vö. GÁLFFY MÓZES, MÁRTON GYULA és SZABÓ T. ATTILA, Huszonöt lap »Kolozsvár és vidéke népnyelvi térképé«-ből: ErdMúz. XLIX, 458 és ErdTudFüz. 181. sz. és a VI, XI, XIII, XIV. térkép). Egy moldvai csángó góc felvétele sem volna felesleges, jóllehet *e* hangváltozásnak a moldvai csángó nyelvjárás egyes részlegeiben való elterjedése alkalmasint kapcsolatba hozható a csiki és a háromszéki székelységnak évszázadok óta Moldva felé irányuló kivándorlásával.

A gócek megállapításánál fontosabb kérdés az *e* ~ *ä* jelentkezése időpontjának kérdése. BENKŐnek az a hozzávetése, hogy az *e*-zés legalább két-három évszázad óta él a magyarban, figyelemre méltó ugyan, de valójában csak olyan hozzávetőleges időmegjelölés, amelynek határát — főként a székelységi régiségben — éppen olyan joggal lehet egy-két századdal előbbre tolni, s így a nyelvjárási jelenség tünetkezését a BENKŐtől jelzetnél valamivel régebbinek tekinteni. Különösen a háromszéki és a moldvai *ä*-zés erős foka miatt a keleti magyar nyelvjárások *e* jelenségét nyugodtan lehetne nyelvjárási belső fejlődés esetén is XV—XVI. századi eredetűnek tartani.

7. A magyar nyelvtörténet eddigi felfogásától némiképpen eltérően nem tartom azonban lehetetlennek azt sem, hogy ez a ma bizonyos nyelvjárási gócokra korlátozható és valamelyes valószínűséggel a maga kiterjedt voltában újabb eredetűnek tekinthető *e* ~ *ä* hangtól függetlenül egyes ősmagyar kor végi és ómagyar kori nyelvjárásokban az illabialis palatalis magánhangzók rendszere egy, az *e*-nél fél vagy egész fokkal nyiltabb *e* ~ *ä* hanggal teljesebb lehetett. Erre a feltevésre a következő megfontolás késztet:

A) Minthogy több finnugor nyelvben is van *ä* hang (NyH.⁷ 52; GOMBOCZ ZOLTÁN, ÖM. II/1, 78; ZSIRAI MIKLÓS, Finnugor rokonságunk 57; COLLINDER, EgrVoc.), nem tartom képtelen feltevésnek, hogy még az ősmagyar, sőt az ómagyar korban is a magyar magánhangzó-rendszer ezzel a hanggal, illetőleg legalább egy fél fokkal zártabb változatával (*ē*) gazdagabb volt.

B) Számomra ugyanis egyáltalában nem látszik valószínűnek, hogy míg a mai magyar nyelvjárásokban az *e*-féle hangoknak annyi változata (*ä*, *ä*,

ē, e, ē, ē, ē, ē, é stb.; a mennyiségi változatokat nagyrészt figyelmen kívül hagyom) él, a nyelvjárási tagozottságban bizonynyal éppen eléggé bonyolult ősmagyarban és az ómagyar kor kezdetén csak három *e*-féle hangunk: *e* (ε), *ē*, *é* (GOMBOCZ: i. h.), sőt SZINNYEI JÓZSEF (NyH.⁷ 52) szerint az ősmagyarban csak kettő (*e*, *ē*), illetőleg BÁRCZI GÉZA (Htört.² 25) szerint a mennyiségi változatokkal együtt is csak három, esetleg négy: *e* (ε), *ē*, *?* *ē*, *é* lett volna, s éppen a legnyíltabb szájjal, a legelső nyelvvállással ejtett változatok (*ä* ~ *ē*) hiányoztak volna. Számomra különben már elméleti megfontolások alapján is az látszik valószínűnek, hogy valamely nyelv — itt éppen a magyar — egy-két évezreddel ezelőtti korának magánhangzó-rendszerében hangváltozatok tekintetében sokkal nagyobb gazdagságot kell feltennünk, mint amilyennel eddig számoltunk.

C) Ilyen ő-, illetőleg ómagyar kori alsó nyelvvállású palatalis illabialis magánhangzó egykori meglétére véleményem szerint valamelyes bizonyítékot néhány, szórványemlékeinkben olyan hangjelzéssel fennmaradt tulajdonnévünk is nyújt, amely tulajdonnévünk különleges hangjelzése éppen egy ilyen hang (*ä* ~ *ē*) egykori meglétének feltevésével egészen érthetővé válik. — E tőlem kiszemelt szórványadatok közül a legrégebbi Biborban született Konstantinosz sokszor idézett *ἀτελκοῦζο*v adatának előtagja. Ötleként felvetem annak lehetőségét, hogy vajon a bizánci forrás szerkesztője nem egy *ä*-s kezdetű helynév legelső nyelvvállású palatalis illabialis hangját helyettesítette-e a hangbenyomás szempontjából hozzá nagyon közel álló *ä* hang *a* jelével. A szóban forgó előtag középkori krónikáinkban *Etyl*, *Etul* és *Ethul* (EtSz.), tehát kezdőhangjában legnagyobb valószínűséggel *e*-nek olvasható alakban fordul ugyan elő, de a török — tatár adatok legtöbbjében *ä*-s szókezdlet van (vö. EtSz.). Másik tulajdonnévi adatomban, a székesfehérvári keresztesek javainak 1193-i megerősítő levelében szereplő *F a e regi*haza név (OklSz.; ÓMOLv.; MNy. XXXI, 246) előtagját az utána tett „[így]” tanúsága szerint már ZOLNAI GYULA is feltűnőnek tartotta. Véleményem szerint ezt az egyetlenségében is nagyon figyelemre méltó alakot könnyen megérthetjük, ha fel tesszük, hogy a *fejér* ~ *fehér* köznév egykorú, nyelvjárási **fjær* ~ **feær*, és nem, mint MIKES JÓZSEF (MNy. XXXI, 118, 246) feltételezi, *feær* (nála: *feær*) alakját igyekezett az oklevél leírója a maga módján *ä* ~ *ē* : *a* (*ä*) jel-helyettesítéssel jelölni. — Továbbmenőleg feltűnőnek tartom, hogy *Eger* városnévünk 1111-től a magyarországi latin nyelvű forrásokban *Agriensis*, illetőleg *Agria* alakban, tehát magyar *e* ~ latin *a* megfeleléssel fordul elő, sőt szlovák alakja is *Jager* (~ *Jäger*) (EtSz.; MNy. XXXI, 118), s a Nyitra megyei *Egerszeg*-nek is *Jagerseg* a szlovák formája (EtSz.). A *Jager*-t ugyan egy feltételezett régibb **Jeger*-ből származtatják (i. h.), ha azonban egy **Eger* ~ **Äger*-féle magyar nyelvjárási, illetőleg talán köznyelvi formával számolunk, az előbbi, ide vont esetekhez hasonlóan könnyen megmagyarázhatjuk mind a magyarországi latin *a*-s, mind a szlovák *ja*-s szókezdetet.

Tudván tudom ugyan, hogy — ha ez ötletem elfogadhatónak is bizonyul — e két-három adat meglehetősen kevés egy ilyen következményű feltevés meggyőző bizonyítására, úgy gondolom azonban, szórványemlékeinkből előkerülhetnek még olyan adatok, amelyek az én figyelmem körén ezúttal kívül maradtak, de amelyek hasonló olvasati lehetőség esetén az itt felvetett olvasatok elfogadhatóságát támogatják.

8. Van azonban még egy olyan érdekes és sok vonatkozásban tisztázatlan helynév, amely vizsgálódásunk körébe vonható. Ez a magyar település-

terület több pontján előforduló *Ardó* településnév. Erről KARÁCSONYI JÁNOS meg mások vizsgálata alapján tudjuk, hogy szinte kétségtelenül az *erdő* és az *óvó* szó összetételével alakult. Az eddigi magyarázat szerint e helynév alapjául szolgáló 'custos silvarum' jelentésű köznév alakilag ilyenféleképpen fejlődhetett: *erdőóvó* > *erdő-ó* > *erdő* > *ordó* > *ardó* (EtSz. és az ott id. ir.; HORGER: MNy. XXV, 255). Az EtSz. írói ugyan szokatlannak tartják az *erdő* alakot és az *erdő* > *ordó* változást, de véleményem szerint az *erdő-ó*-ból hangkivetéssel és hátraható hangrendi illeszkedéssel az *erdő* > *ordó* (> *ardó*) megnyugtató módon magyarázható. Mégis az előbb kifejtettek alapján nagyon is számba veendőnek látszik az EtSz.-nak ez a kérdés formában felvetett magyarázati lehetősége: „Nem kell-e inkább azt feltennünk, hogy a magyar *erdő-ó*-ból idegen ajkon lett *ardov*?” E kérdésfelvetés támogatására az EtSz. írói idézik is a magyar *Erdély*, *Erdőfalva* ~ román *Ardeal*, *Ardeova* helynév-megfelelést, valamint azt a tényt, hogy „a veszprémmegyei *Ardó*-t kivéve, a többi *Ardó* nemzetiségi vidéken fekszik” (EtSz.). E gondolatot a magyar *ä* (~*ę*) hang egykori meglétére vonatkozó, előbbieken kifejtett feltevessel összekapcsolva, úgy vélekedhetünk, hogy a román–magyar együttélés egyik területén, a Szilágyságban fekvő *Ardó* (újabbán: *Szamosardó*) esetében felvehetünk egy **Árdó* előzményt; ebből hátraható hangrendi illeszkedéssel alakulhatott az egészében velaris magánhangzós *Ardó* forma. A románság ugyan átvehette ezt is *a* (*ä*) szókezdettel, de megvan a valószínűsége annak is, hogy az ómagyar kor végi, középmagyar kor eleji magyar nyelvjárási **Árdó* szókezdő legalsó nyelvválású illabialis palatalis hangját az átvevő románság helyettesítette hangbenyomás után indulva *a*-val. A román *Ardău* kezdő hangja tehát meglehetősen valószínűséggel így is magyarázható (a román névalakot ettől eltérően részben a régebbi magyar vélemények felhasználásával magyarázza DRĂGANU, Romînie 364, Toponimie și ist. 51 kk.). Az ómagyar **Árdó* feltevése megoldaná azt a talányt is, hogy miért volt éppen a veszprémi *Ardó*-nak is régebben *Ordó* alakja. Ez az **Árdó*-ból hangrendi illeszkedéssel fejlődhetett *Ardó*-vá, s ez utóbbi alakból az ómagyar *ä* ajkahangúsodása során (erre nézve l. GOMBOCZ i. m. 81–2 és tőle: Klebelsberg-Eml. 155–61; BÁRCZI, Httört. 54–8) *Ordó*, majd belőle szóeleji nyíltabbá válással *Ardó* lett.

9. Ha csak magában állana a magyar *Ardó* ~ román *Ardău* megfelelés, talán szó lehetne arról, hogy az előbb felvetett első lehetőség (magyar *Ardó* > román *Ardău*) lássék valószínűbbnek, az e fejtegetés 3. A)–C) szakaszában felsorolt magyar eredetű román tulajdonnévi és közzsói példák ismeretében azonban legtermészetesebb magyarázatként a magyar **ä* (~*ę*): román *a* hanghelyettesítés lehetőségének felvétele kínálkozik.

Jóllehet előbb feles számú, e kérdés körébe tartozó román példát soroltam fel, egyet, éppen a legfontosabbat, a magyar *Erdély* ~ román *Ardeal* megfelelést csak éppen futólag említettem, holott ez az ide vonható példák legrégebbikeként megérdemli a közelebbi vizsgálatot. DRĂGANU minden más származtatás elvetésével meggyőző módon bebizonyította a román név magyar eredetét (l. tőle: Anuarul Inst. de Ist. Naț. II, 237 kk.; uő., Romînie 365 és Mut.). Az ő kutatásai révén ismerjük az *Erdély* országrész-névnek a szláv–román oklevelekben előforduló következő legrégebbi alakjait: 1432: *Erüdelü*, 1432: *Ierüdel*, dat. *Ardeľiu*. — Az 1460 és 1508 közti időszakból tőle felsorolt származékok: *ardelski*, *ardělski*, *ardelska*, *erdelska* (Anuarul II, 237). A DAo. legrégebbi román okleveles adata az 1639-ből idézett „popa Nicola *Ardeleanul*” személynévben már szintén származék. A szláv–román oklevelekben tehát

szóeleji $e \sim ie \sim a$ váltakozással, a többi, kétségtelenül román nyelvtörténeti adathatn azonban a XVII. század első felétől kizárólag a -s szókezdettel találkozunk. A szláv — román okleveles váltakozás talán a középmagyar nyelvjárási e -zö és \ddot{a} ($\sim \epsilon$)-zö ejtésbeli ingadozást tükröztetheti vissza.

10. Amennyiben az itt előadottak elfogadhatók, a román nyelv magyar jövevényeinek fennebb felsorolt példáiban jelentkező magyar $e \sim$ román a (\ddot{a}) megfelelés pontosabban megfogalmazva hanghelyettesítéssel keletkezett magyar \ddot{a} ($\sim \epsilon$): román a (\ddot{a}) megfelelésnek tekinthető.

Mivel feltehető, hogy éppen az *Ardeal* név a magyarból még az ómagyar kor folyamán került át a románba (így DRĂGANU: i. h.), legalább az átadó keleti magyar nyelvjárások egyikében-másikában ómagyar kori **Arde[é]l*-féle ejtéssel kell számolnunk. Feltűnő ugyanis, hogy az \ddot{a} és az ϵ keleten éppen a sok nyelvi régiességet őrző székely és a kalotaszegi nyelvjárásban jelentkezik. Éppen ezért nem tartom lehetetlennek azt, hogy a magyar nyelvjárásokban megfigyelt $\ddot{a} \sim \epsilon$ meg az ómagyar kori fél, illetőleg egész fokkal nyíltabb e (ϵ, \ddot{a}) között történeti folytonosság van. A kérdés bensőségeiből vizsgálatáig azonban egyelőre talán mégis ajánlatosabb a XV—XVII. századtól innen a románba bekerült, fentebb elsorolt jövevények esetében a keleti magyar nyelvjárásokból hihetőleg újabban $e > \epsilon \sim \ddot{a}$ nyíltabbá válással keletkezett tájnyelvies alakok átkerülésére gondolnunk.

Végezetül kíváncsnak látszik azt hangsúlyoznom, hogy az itt felvetett kérdést sem a román, sem a magyar nyelvtörténet szempontjából nem tartom lezártnak. Magam ez alkalommal csak rá akartam mutatni egyetlen magyar — román hangmegfeleléssel kapcsolatos, az előbbiekből — gondolom — valamelyest valószínűsített magyarázat és a — szerintem — ezen túl adódó magyar nyelvtörténeti és nyelvjárástörténeti tanulságok lehetőségeire. A további kutatások hivatottak kimondani a döntő szót az itt felvetett, az eddigi megállapításokat egyes pontokon kiegészítő, másutt nekik ellentmondó észrevételek, feltevések elfogadhatósága, illetőleg elvetendő volta kérdésében.

SZABÓ T. ATTILA

A Sopron megyei labializáció történetéhez

1. LOSONCZI ZOLTÁNNak az \ddot{o} -zés történetével foglalkozó nagy tanulmánya (NyK. XLIV, 333, XLV, 45, 195) óta elfogadott álláspont, hogy a labializáció az ómagyar korban vagy kevéssel előtte a sorvadó tővégi magánhangzókön kezdődött, majd \ddot{u} formában áterjedt a tő belseje felé egészen a hangsúlyos helyzetben álló magánhangzókig, s végül a nyíltabbá válás során \ddot{o} -zéssé alakult. Ezzel magyarázhatók az összes olyan területek labialisai, ahol az \ddot{o} (régén \ddot{u}) szótőben és tővéghangzóban egyaránt jelentkezik, s az olyanoké is, ahol csupán a tővéghangzóban, formansok előtt fordul elő. Az előbbi esetben a LOSONCZI-féle \ddot{o} -zés teljesen végbement, az utóbbiban (a *lészök* típusban) a fejlődés valamilyen okból egy korábbi fokon megállt.

Azonban nyelvjárásainkban nemcsak ilyen jellegű \ddot{o} -zéssel, illetőleg labializációval találkozunk. Már LOSONCZI figyelmeztet arra, hogy vannak olyan nyelvjárások is, így a nyugati vagy a dunántúli nyelvjárásterület, ahol „az \ddot{o} -zés főképp a szótövekben terjed”, de minthogy rendesen \ddot{e} -vei is előfordul, ez az \ddot{o} -zésnek nem eredeti voltát bizonyítja”, hanem a későbbi fejlődés nyomát viseli magán” (NyK. XLV, 261—2). BÁRCZI is különböző tényezőkre vezeti

vissza a labializáció tendenciáját (Htört.² 47—53). BENKŐ pedig ezenkívül hangsúlyozza azt is, hogy e különböző tényezők különböző területi góccokban keletkezettek, s más-más területeken terjedhettek el akkor is, ha közülük egy-kettő bizonyos területeken egybe is esett (Nyjtört. 16, vö. még uo.: 88—9).

E dolgozatban éppen egy olyan nyelvjárásról lesz szó, ahol nem a LOSONCZI-féle hangsúlytalan *ö*-zés, hanem elsősorban éppen hangsúlyos szótagban egyéb labializáló tényezők mutatkoznak.

E különféle labializációk egyik oka a környező labialis mássalhangzó hasonító hatása lehetett. Erre utal BÁRCZI, amikor a főként a XV. század óta jelentkező *füst*, *fül* szavak *ü* hangjait a szókezdő labialis mássalhangzó befolyására létrejött hangoknak magyarázza (i. h. 53). A mássalhangzók ilyen labializáló hatásáról TÖRÖK GÁBOR ír részletesen (MNY. LV, 49 kk.), s tanulmányában a többi között kimutatja, hogy a szomszédos labialis mássalhangzók az *i* hangot *ü*-vé változtathatják. Hangsúlyozza ezenkívül, hogy „ez a fajta *i* > *ü* változás nemcsak asszociatív, hanem helyzeti jellegű is, mert szinte kivétel nélkül hangsúlyos, eredetileg hangsúlyos helyzetben mutatkozik” (i. h. 51).

Az elsősorban szótőben jelentkező *ü*-zéssel és *ö*-zéssel DEME többször is foglalkozik „Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái” című könyvében (105, 107, 118, 274). Az *i* ~ *ü*-vel kapcsolatban — felsorolva a *füzet*, *üsmér*, *dücsöség* stb. jellegű mai és kódexbeli példákat — csupán annyit jegyez meg: „Meg kellene vizsgálni, hogy főleg hangsúlyos szótagban való jelentkezése véletlen-e vagy okszerű” (105). A hangsúlyos *ö*-zés problémáját már részletesebben tárgyalva ismerteti az eddigi véleményeket: BÁRCZIT, aki (Htört. 38) nyelvjárásközi analógiával magyarázza a *gyöngyes*-féle alakokat, HORGERÉT (MNYvj. 84) és GOMBOCZÉT (Ht. 92), akik a labialis illeszkedés hiányára, vagy HORGERÉT (MNYj. 84, 71) és MÁRTONÉT (MNY. I, 120), akik delabializációra gondolnak (107). Ő maga adatai alapján úgy véli hogy „a Dunántúl északi részén az alfölditől eltérő eredetű *ö*-zést” kell keresnünk, „mégpedig olyat, amely nem a tövéghangzó felől terjed a szó belseje felé, hanem éppen fordítva: a szó belsejében kezdődik *l* előtt, s úgy terjed a szó vége felé, sőt az abszolút szövégre is, illeszkedéssel” (274). Más megjegyzéseiből is az derül ki, hogy a hangsúlyos szótagból induló *ö*-zés keletkezését a többi *l*-nek tulajdonítja. Az *l* egyébként közismert labializáló hatásával kapcsolatban jegyzi meg a következőket (Nyatlf. 109): „Nem tartanám kizártnak, hogy az észak-dunántúli gyenge *ö*-zésnek, amely hangsúlyos, vagy legalábbis szótőbeli helyzetben a legerősebb, s onnan terjed a suffixumok felé illeszkedéssel, itt [ti. az *l* előtti labializációban] keresendő az eredete. Ez természetesen LOSONCZI magyarázatának a helyességét nem érinti; legföljebb annyira mutat rá, hogy különböző nyelvjárások *ö*-zése esetleg egymástól független eredetű, s csak később keveredett az érintkező széleken.” Ez utóbbi tényt, az egymástól független eredetet BENKŐ már sokkal határozottabban fogalmazza meg „Magyar nyelvjárástörténet”-ének elméleti fejezeteiben (17). Az *i* ~ *ü*-vel kapcsolatban DEME nem gondol *l* hatásra, sőt egyik cikkében (Pais-Eml. 91) külön felhívja a figyelmet arra, hogy az *l*-lel kapcsolatos „labialis jelenségek közt *i* ~ *ü* viszony nincsen” E tekintetben TÖRÖK GÁBOR is így nyilatkozik egy lapalji jegyzetben (MNY. LV, 51): „A zárt szótag végi *l* a felső nyelvállású *i*-t nem labializálhatja! Az Ipoly vidékén például a zárt szótag végi *l* előtti *ë*-ből szinte kivétel nélkül *ö* lett, viszont sok helyen még a köznyelvi *külső* szó helyett is *külső*-t mondanak”.

A hangsúlyos szótagbeli labializációnak eddig tehát két okát láthattuk: a labialis mássalhangzók asszimiláló hatását, s az *l* előtti labializációt, bár az előbbi elsősorban az *i* > *ü*-re, az utóbbit pedig kizárólag az *ë* > *ö*-re vonatkoztatták.

A LOSONCZITÓL független labializációt idézhet elő az *idő* > *üdő* típusú hátraható hasonulás is. Erre is BÁRCZI figyelmeztet először (Htört.² 50), majd BERRÁR ír róla hosszabb tanulmányt elsősorban az *üdő: ideje* rendszerszerű váltakozást emelve ki (MNY. LVII, 31 kk.). Természetesen sem BÁRCZI, sem BERRÁR nem hangsúlyozza a jelenségnek azt az oldalát, hogy a labializáció ilyenkor is általában az első szótagot érinti, hiszen ők a változást nem ebből, hanem egészen más szemszögből vizsgálták. Mi azonban megállapíthatjuk, hogy mind a BÁRCZITÓL felsorolt 4 történeti adat, mind a BERRÁRTÓL gyanúba vett 16 szó két szótagú, melyben a második tag labialisa az első, hangsúlyos szótag magánhangzóját hasonítja. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ezt a tendenciát is csak az *i* > *ü* viszonylatban tartják számon.

2. Egy készülő dolgozatomban Sopron megye XVI. századi nyelvjárásának képét próbálom korabeli misszilis levelek alapján megrajzolni. Témám tehát éppen erre, a labializáció szempontjából kritikus területre vonatkozik. A következőkben adataim alapján e nyelvjárás *i* > *ü* és *ë* > *ö* labializációját óhajtom részletesebben megvizsgálni.

Dolgozatomban leveleimet külső tényezőkkel lokalizálható biztos és az író személyét kevésbé ismerve, a keltezés helye és belső, nyelvi érvek alapján ide vonható bizonytalan forrásokra osztottam. Ott természetesen minden adatot, pozitív és ellenpéldákat egyaránt felsoroltam. Itt helykímélés céljából csak a végső, az adatokból a fejlődés útját felvázoló képet próbálom megadni.

Az *i* ~ *ü* szempontjából XVI. századi biztos forrásaink olyan jellegű megoszlást mutatnak, hogy illabialisok főként a megye déli részében: Kisfaludon, Dénesfalván, labialisok pedig az északabbra eső falukban: Lózson, Völcesejen jelentkeznek. Ezek köré épülnek bizonytalan forrásaink: az illabialis Kisfaludot a szintén illabialis Babót, Csernelháza, az ugyancsak déli fekvésű Bük, Csepreg és Szarkafölde *i*-zése fonja körül, míg Völcej és Lózs *ü*-zése a körülöttük fekvő Horpács, Gálosháza, Pinnye labialisait fokozza bizonytalanból bizonyossá. Ezt az ilyen jellegű földrajzi megoszlást megerősíti az, hogy a délebbre fekvő Vas megye a XVI. században még fokozottabb, erős illabialitást mutat (vö. Pais-Eml. 441).

Ezen területi megoszláson kívül magának a labializációnak is különböző típusait figyelhetjük meg a különböző szavakon.

3. Az csaknem minden esetre általánosan vonatkozik, hogy a labialisok hangsúlyos szótagban jelentkeznek. A labializáció oka azonban más és más lehet:

1. Mutatkozik labialis mássalhangzó hatására. Ebergényi Péter 1593-ban kelt büki levelének *fjketth*, *fjllel*, *pj/pek*, *pi/pek* alakjaival már ugyanitt szembenáll ingadozasként a *pw/pek* forma, Horpácsen 1590-ben és 1591-ben *Pwnkesdj*, Gálosházán 1585-ben *fwlesen* alakokat találunk. (Példáinkat még bőven szaporíthatnánk *fist* ~ *füst*, *fizet* ~ *füzet*, *bintetés* ~ *büntetés* stb. ingadozásokkal.) A *püspek* és *pünkesd* ilyen előfordulásukkal csak hangsúlyozzák, hogy e területen nem a szó végéről indul a labializációs folyamat.

2. Másrészt ugyancsak érvényesül, és több szót hatáskörébe von a második szótagban levő *ö*, *ü* hátraható asszimiláló hatása. Ennek tipikus példája

az *üdü*, mely mellett ugyanazon levélíró nyelvében is él az *ideje*: Joó László 1594-ben *eüdeoben*, 1596-ban *Idejen* alakot ír. Elősegíthette a labializációt az *ö* hatása a Keresztúr 1587: *kjlsó*, Sopron 1571: *kwl/ó* szóban is.

3. Azt hiszem, beszélhetünk az *l* labializáló hatásáról is. Ide tartozónak gondolnám a *kild* > *küld*, *kilemb* > *külemb* típust. Lehetséges, hogy ez nem minden területen érvényesül (vö. TÖRÖK iménti megjegyzését); lehetséges, hogy egyes helyeken csak az *ë* labializálódik *ö*-vé, de ez nem zárja ki, hogy legyen olyan nyelvjárás, ahol az *l* labializáló hatása kiterjedhet az *ë* mellett az *i*-re is. (Azt is valószínűnek tartom, hogy e terület korábbi *nekil*, *menedékil* típusú adatai szintén *l* hatásra váltak *nekül*, illetőleg *menedékül* alakúvá.) Az természetesen biztosra vehető, hogy az *l*-nek ez a labializáló hatása a területünkön igen erős *ël* > *öl* analogikus hatására érvényesül. A *kild* ~ *küld* változatokra számos adatot idézhetnénk. Most csak a biztos források néhány példáját ragadjuk ki: Kisfalud 1552: *kylgye* (3×), *kylthethyk* > Völcsej 1576: *küldetth*, 1596: *küldöth*, *küldötö*, Lózs 1582: *keulgyem*, 1583: *keuldw(n)k* stb. Felvetődhet a kérdés, hogy a *kild* ~ *küld* típust miért nem magyarázzuk a LOSONCZI-féle labializációval. Már itt felsorolt adataink között is van *küldett* forma, ezenkívül *külgyen*, *küldem* (jelen idő) alakokat találunk, a *kilemb* pedig igen sokszor *külemb* változatban szerepel. Márpedig ez azt bizonyítja, hogy területünkön a XVI. századi nyelvemlékek vallomása alapján nem beszélhetünk a tövégi hangzóból induló s onnan terjedő labializációról, hanem csakis egy valamilyen okból a hangsúlyos szótagban jelentkező *ü*-zésről, mely a továbbiak során a követő szótag illabialisát is labializálja.

4. Végül szólnunk kell azokról az *ü*-kről, melyek az itt felsorolt típusok egyikébe sem tartoznak. Ilyenek például az *ünnep*, *ügyekszik*, *szüntén* stb. Mint látjuk, a labialis ezekben is a hangsúlyos szótagban jelenik meg. Ezek labializálódását a XVI. századi Rábaközben a következőképp magyarázhatjuk: Mind a labialis mássalhangzó és az *l* hatása, mind pedig a szó végén álló *ö*, *ü* hátraható asszimilációja elsősorban az első szótagra volt érvényes. Létrejött tehát a nyelvjárásban egy különböző okokra visszavezethető, elég erős hangsúlyos *ü*-zés. Ennek az analogikus hatására egyes szavakban spontán, hangsúlyos labializálódás is bekövetkezett: a mennyiségi változások minőségi változásba csaptak át: az egyre szaporodó konkrét okokra visszavezethető labializációk független hangsúlyos *i* > *ü* tendenciát hoztak létre. Csak ezzel magyarázhatjuk az *ünnep*, *szüntén* alakokat, s így érthető egyik hegykői levelünk 1550: *kwnyergek* adata is, amely ugyan esetleg *ö*-vel is olvasható, de mindenképpen a hangsúlyos szótagban induló labializálódást bizonyítja, kizárva a LOSONCZI-féle lehetőséget.

4. Kérdés mármost, hogy mikorra tehetők ezek a változások. Területünk *i* > *ü* labializációja mindenestre független az ómagyar kori *i* > *ü* változástól (vö.: BÁRCZI, Htört.² 154; DEME, Nyatlf. 105), vagy legalábbis annak egyik legerősebb tagjától, a LOSONCZI-féle *ü*-zéstől. A labialis mássalhangzó hatására történt labializálódás adataink szerint a XVI. századnál korábban megindulhatott. BÁRCZI (Htört.² 39) és az ő nyomán TÖRÖK (Mny. LV, 51) — nem lokalizált adatokban — a XV. századra teszik. Korai lehet területünkön az *l* labializáló hatása is. Erre abból következtethetünk, hogy az egyébként illabialis déli levelekben a *küld* korán jelentkezik. Későbbi, talán csak a XVI. századi a szóvégi *ö*, *ü* indukálta hasonulás, bár szórványosan a XVI. század előtt is érvényesül (vö. BERRÁR: MNY. LVII, 32). Mindezek a változások azonban a XVI. században még nem hoztak létre teljesen szilárd új alakokat, leveleink-

ben az *i*-zések és *ü*-zések erősen ingadoznak. Késői a hangsúlyos szótag spontán labializálódása is. Ez természetes is, hiszen csak az előbb elsorolt *ü*-zések analógiájára jöhettek létre. Ezzel magyarázható, hogy nyelvterületünkön a *küld*, *püspök* már akkor általános, amikor az *idvesség*, *innep* még *i*-vel hangzott.

5. Támogatják-e ezt a XVI. századi képet a korábbi adatok, s hogyan alakul a helyzet a későbbi századokban? A felelethez szükséges régi adatokat NAGY IMRE „Sopron vármegye története” című két kötetes oklevélgyűjteményéből vettük, mely a XII. és XVI. század közötti anyagot foglalja magába; ezt kiegészítettük még a Sopron megyei dicák adataival. Az első ilyen dicális 1549-ből maradt fenn, a későbbiek az 1570., 1572., 1574., 1588., 1593., 1595. és 1596. évek összeírásait őrzik. A következő századból saját gyűjtésű misszióiseimen kívül RAJ CZY MÁRIA „Csepreg irodami múltja és népköltészeti hagyományai” (Sopron, 1943.) című monográfiájában közölt XVII. századi emlékeket használtam föl. Csepregi jegyzőkönyvekből szórványosan — a tartalom kedvéért — idézett mondatokon kívül egy 1621-ben ismeretlen deáktól írt 103 versszakos költemény található itt, bőséges anyagot nyújtva a jelenségek vizsgálatára. Az 1700-as évek anyagát szintén a RAJ CZY dolgozatában közölt Magyar Kozma István csepregi plébános 1776-ban írt 207 versszakos históriája, valamint TRÓCSÁNYI ZOLTÁNNAK „A rábaközi nyelvjárás a XVIII. században” című (MNY. XXXIV, 259), egy 1743-ban Sopronban megjelent erősen nyelvjárásias jellegű kiadványról szóló tanulmánya szolgáltatja. A XIX. századból már bőséges anyagunk van, hála a Magyar Nyelvészet és a Magyar Nyelvőr gondos és gazdag nyelvjárásgyűjtéseinek, sőt -feldolgozásainak. XX. századi adatainkat a Nyatli. térképlappjairól másoltuk.

Hogy az összevetés a teljes anyag közlése nélkül is realisabb legyen, legalább egyszerű felsorolását adom azoknak a szavaknak, melyek a XVI. században még *i*-zők. A zárójelbe tett szók vagy származékuk már a XVI. században is szerepelnek *ü*-vel is: (*bintetés*), *dicsekedik*, *figg*, (*fil*), *Filep*, *fives*, (*fizet*), (*hit*), *hively*, (*idő*), *idvesség*, *igyekszik*, *imeg*, *innep*, *it*, *iveg*, (*küld*), (*kilemb*), *kilen*, *külső*, (*kivül*), (*pinkesd*), (*pispek*), *siket*, (*szikség*), *szintén*, *szívek*, *visz*. Meg kell még jegyezni, hogy míg a XVI. században a lehetőség szerint teljes anyaggyűjtést végeztem, ez a hosszmeteszetszükségsszerűen csak nagyvonalú, az előbb elsorolt forrásokra támaszkodik.

Okleveleink adatai közül itt csak azokat vesszük számba, amelyek később is megmaradtak az *i* ~ *ü* szembenállás fokán. Ide tartozik a *Bük* helynév: 1272, 1331; *Byk*, 1351: *Byky*, 1360: *Byki*. 1368: *Bik*, *Byk*, 1377: *Byk*, 1394: *Bykzad*, 1396: *Bikifeldeu*, 1410: *Byk*, *Bikifewlde*, 1414, 1415, 1428, 1429, 1438: *Byk*, 1438: *Bewk*, 1447: *Bik*, 1461: *Byk*, 1490: *Bykzad*, 1498, 1507: *Byk*. A dikák adatai a következők: 1549: *wjzlobjyk*, *Eghazasbjyk*, *Mankobjyk*, 1570: *Egjhazasbewk et Mankobjk*, 1574: *Manko Bewk*, *Egjhazas Bewk*, 1575: *Manko Bewk*, *Egjhazas Bewk*, 1588: *Manko et Eghazaf Bjyk*, *Egjhaza/s et Manko Bük*, 1593: *Manko et Eghazaf Bjyk*, 1595: *Blasio Bük*, *Manko et eg'hazas bük* (még 3×), 1596: *Manko et eg'hazas Bük*, *Mattias Bükj*, *Eg'hazas Bük*, *Wjzlobtük*, *Blasj Bük*.

A *Bük* helynév adatai azt mutatják, hogy a beszélt nyelvben már a XV. században jelentkezhetett a labialis mássalhangzó hatása; így csúszhat be egy *Bük* adat már 1438-ban. Azonban általánossá a beszédben is csak később válhatott. Amint látjuk, írásban csak az 1570-es évektől vált eggeduralkodóvá, az előző másfél század 14 *i* : 1 *ü* arányát 16 *ü* : 3 *i*-vé változtatva.

Büdoskút neve az oklevelekben az 1400-as évek elejéig *i*-vel, 1457-ben *ü*-vel van írva. Érdemes róla megjegyezni, hogy egy 1410-ben Budán kiállított oklevélben *Byduskuth* az alakja, tehát hangsúlytalan szótagbeli labialis *a* van, egy 1457-i csornai (vagyis Sopron megyei) adat viszont: *Bwdeskuth*. A csornai deák tehát a rábaközi ejtést használta: hangsúlyos szótagbeli labialis *a* *b* hatására, de ez még nem hasonította magához a második szótag illabialisát. — Hasonló kettősségek mutatkoznak a kancelláriai 1225: *Gyngus* és a győri 1390: *Gwnges* között. Bár mindkét adatunk Budán kelt oklevélből való, mégis jól tükrözi a kiejtés kettősségét az 1387: *Kyrtusmagyara* és 1379: *Kurthezmagyara* ('kürtös') szópár. Ezekben azonban mi is nyelvjárásközi szókölcsonzést látunk, ahogyan BÁRCZI magyarázza az alakkettősséget (Htört.² 50).

A *Füles* helynév a NAGY IMRE-féle oklevelekben 1311 és 1558 között 9-szer található, mindig *i*-vel. A dicákban 1577-ig 7 *i*-ző, 1588 és 1596 között viszont csak *ü*-ző (5) adatunk van.

A *Kenyérsütő* helynév 1357-ben *Kenersytou*, az 1549-i dicában ingadozik: *Kenjër/ÿthe/aagh*, *Kenjër/wthewaagh*, 1595-ben már csak *ü*-ző: *Kenierswtheo sagh*.

Adataink tehát pontos előzményként csatlakoznak a XVI. századi állapothoz. XVII. századi példáink: Kövesd 1605: *Hütös, hütre, küldöttök*, Csepreg 1606: *üdüben*, 1621: *függő, füzetének*, 1625: *külső, hütösi*. Természetesen e szavak *i*-vel is előfordulnak, de feleslegesen terhelném túl e cikket, ha ezeket is közölném, hiszen a cél most már inkább az, hogy bemutassam, mennyire terjed a hangsúlyos szótagbeli *ü*-zés, olyan szavakat is elkapva, amelyekben eddig sohasem jelentkezett. — XVIII. századi adataink: 1743: *dücsőséges, Dücsösségekhez, füzettetik, ki füzetnünk, füzetövé, füzesse, (erős) hütü, Hütvöse, Hütvössétül, hüvségért, üdü, üdünek, üdöm, üdeje (!), üdümnek, üdeigh (!), üdvözítő, üdvözítőnk, ügyekezete, szüvessen* (MNY. XXXIV, 259); 1776: *füst, fülfüggő, süttő, fűrösz* és három *üdü* egy *üdü*-vel szemben. Viszont *i*-ző az *innep* és az *iget* (RAJCY I. m. 58 kk.). — XIX. századi adatok: 1860: *üdü, üng, ümög, dücső, füllér, füzet, hüt, kü, küllebb, vüsz*; de: *izen, füves, tiker* (Rábaköz: MNyszet. V, 72); 1873: *üdübe, évütti, bünti* (Csepreg: NYR. II, 90); *ümög, de tiker* (Sopron m. nyugati része: NYR. II, 561); *pispek* (Röjtök: NYR. II, 369), 1877: *szüv, füzet, vüsznek, vüszök, ümög, üngöt* (Horpács: NYR. VI, 122); 1881: *vügyö, vünnö, vüttö* (Sopron m.: NYR. X, 266); 1883: *szüvő (!)* ('szíve') (Sopron m.: NYR. XII, 383); 1884: *iéküttő, füstös, iévüheti* (Rábaköz: NYR. XIII, 429); 1884: *sütvő, vügyö, büző* ('büze'), *Füzess, üdüő, de füzfa* (Rábaköz: NYR. XLV, 46–7); 1885: *üdüön, vügyö, kivüttö, szüvem, Szüvemnek, szüvessigít, süsső, de izent* (Rábaköz: NYR. XIV, 519); 1886: *süket* (Rábaköz: NYR. XV, 149); 1887: *pühennyi* (Rábaköz: NYR. XVI, 336); 1895: *füzess, de tiker* (Rábaköz: NYR. XXIV, 585–6); 1896: *üdüjárás* (Sopron m.: NYR. XXV, 526); 1898: *süög* (Sopron m.: NYR. XXVII, 39). — XX. századi adataink: 1908: *füstös, Fülembe, vüszik, vüttö* (Rábaköz: NYR. XXXVII, 371); 1935: *Fülop* (Csepreg: MNY. XXXI, 128). A nyelvátlasz a következő szavakban jelez e területen a köznyelvitől eltérő labialist: *üng, ümög, üdü, szüü* ('színü'), *szüvő, vüsz, süket, kifüzet, külső*. Megmarad *i*-zőnek az *izen*, ingadozó a *tiker* ~ *tükör* és a *füzfa* ~ *füsfa*.

Úgy hiszem, ezek az adatok is támogatják előbbi feltevésemet. A felsorolt példák túlnyomó többségében labialis mássalhangzó volt az *i* szomszédságában, másutt az *l* vagy az *ő, ü* hatott. S viszonylag kis hányad olyan, ahol ezek hatására spontán *ü*-zés állt elő. (Jellemző, hogy az *i*-ket őrző szavak mind egyike e csoportba tartozik: *tiker, izen*.)

Összeállításunk mindenesetre azt mutatja, hogy egy eredetileg illabialis területen XV. századi szórványos felbukkanás után a XVI. századtól egyre fokozódó mértékben az előbb ismertetett okokra visszavezethető $i > ü$ labializáció terjeszti ki hatását a hangsúlyos szótagbeli i hangokra, úgyhogy napjainkban már a köznyelvinél jóval erősebb $ü$ -zészről beszélhetünk Sopron megye vidékén.

6. Az $ē > ö$ labializálódásnak a fentiekkel sokban rokon, de egyes vonatkozásaiban, bonyolultságában azoktól eltérő problémáival itt nincs terünk részletesen foglalkozni. Csupán legfontosabb sajátosságait s eredetének különböző típusait soroljuk fel. Elsősorban azt jegyezhetjük meg, hogy a Rábaköz vidékén nincs nyoma a LOSONCZI-féle labializációnak; a XVI. századi $ē \sim ö$ szembenállás nem a LOSONCZI-féle $i \sim ü$ viszony folytatása. Az $ö$ -zés itt valóban jóval későbbi, ahogy azt maga LOSONCZI is látta (NyK. XLV, 261). — 1. Az $ö$ -zés legfontosabb és leggyakoribb típusa az l előtti $ö$ -zés: a XVI. századi adatokból néhány: *köll, költ, föl, lölki, zsindöly* stb. Amint az utolsó példában is látjuk, ez egyáltalán nem szorítkozik csupán az első szótagra, hangsúlytalan helyzetben is általános. — 2. Az abszolút szóvég labializálódása többi labialis hatására: *küldöttö, túló*. — 3. Hasonulás a $tő$ belsejében, mégpedig nemcsak előre ható, hanem hátra ható is: *örömost, küldöm, püspök* stb. (vö. BÁRCZI, Htört.² 153); *zengedözö*, ahol az $ö$ hatásának tulajdoníthatjuk a szótó $ö$ -zését. Eddigi kategóriáink egybeesnek a DEME adta típusokkal (NyatIF. 110, 111). — 4. De az $ē \sim ö$ viszonytal kapcsolattal is beszélhetünk a szókezdő labialis mássalhangzó befolyásáról: *pöcsét, böcsül, pör, Bögler bég*. — 5. DEME úgy látja, hogy az l előtti $ö$ -zésben keresendő ennek az észak-dunántúli hangsúlyos $ö$ -zésnek az eredete, amely szótóbeli helyzetben a legerősebb, s onnan terjed a szuffixumok felé. Véleményünk szerint is ez a legfőbb ok, ez adta a legtöbb hangsúlyos labialist. De én az okok közé sorolnám a labialis mássalhangzó hatását is, s akkor az $ē \sim ö$ szempontjából is az $i \sim ü$ -höz hasonló tendenciát kapunk: egy hangsúlyos szótagbeli labializációt. Ez a két hangra kiterjedő tendencia természetesen kölcsönösen erősíti egymást.

Területünk $ē > ö$ labializációja körülbelül az $i > ü$ -vel párhuzamosan zajlott le. Az l előtti $ö$ -zés első adatai ugyan korábban, már a XIV. században, 1317-től jelentkeznek. A labialis mássalhangzó itt is a XV. században kezdhetett hatását, bár csak a XVI. századtól vannak példáink. A labialis magánhangzónak az abszolút szóvégre irányuló hasonulására a XIV. századtól van adatunk. Végül a szó belsejében történő hasonulásra a XVI. századtól jelentkezik írásban. Mindezek a labializációk egyre fokozottabb mértékben tüntetik el területünk eredetileg illabialis jellegét. XVI. századi forrásaink alapján ezt a tendenciát a következő aránypárokban kísérhetjük nyomon: 1560-ig: $ē : ö = 4 : 1$, 1570-ig $4 : 1$, 1580-ig: $1 : 1.5$, 1590-ig: $1 : 2.13$, 1600-ig $1 : 2$. Tehát a század közepén négyszer annyi $ē$ -zés volt, mint $ö$ -zés, a század végére az $ö$ -zés lett kétszerese az $ē$ -zésnek.

A további századokban az $ö$ -zés minden típusa tovább terjed, újabb és újabb szavakat nyerve meg. Annaira, hogy mind az l , mind a labialis mássalhangzó, mind pedig a magánhangzók hasonító hatása szinte száz százalékosnak mondható. Csak a nyelvatlásból nézzünk erre néhány példát: *fölküa, fölsüa, lölköm, pintöl, vetöllö, eszöl, gërendü* stb.; *csöpög, vödör, lepödög, söpörtem, föcske, röpköd, röpül, vörös* stb.; *tövöstü, lölköm, röpköd* stb.; *szüvö, ütöttö, belöllö, büro, törgyö, összö* stb.

Meg kell még jegyeznünk, hogy a XVI. században, de később sem találjuk meg területünkön az egyebütt, nem ő-ző vidékeken is nagyon elterjedt *tött* típust.

E terület ő-zése tehát valóban egészen más, mint például az Alföld szővégről terjedő labializációja. De nemcsak a más jellegű eredet, hanem a kronológiai tények is azt mutatják, hogy nem kapcsolható össze egy ómagyar kori labializációval sem az ő-zés, sem az ü-zés, hanem mindkettő különböző egyedi okokra visszavezethető, egymással jórészt párhuzamosan haladó, Észak-Dunántúlon keletkező, a XIV. században felbukkanó s a XVI. századtól egyre erősödő későbbi, közép- és újmagyar kori tendencia.

E. ABAFFY ERZSÉBET

A -só, -ső képző eredete

1. A -só, -ső képző eredetének kérdésére két föltevést ismerünk eddigi irodalmunkban. Az első BUDENZTÓL (UA. 266) származik, s eszerint a képző két elemből, ugor *-ks* + *-m* képzőnek magyar *-s* + *-v* fejleményéből alakult képzőbokr. — A másik elgondolás SIMONYI ötletes származtatása, melynek értelmében képzőnk az *elül eső*-féle szerkezetekből rövidült alakulás, tehát önálló szóból keletkezett formansaink közé tartozik (TMNy. 584, Budenz-Album 58).

2. SIMONYI föltevése mind hangalak, mind jelentés szempontjából kifogástalannak látszik. Az *innen eső*-féle szerkezetek ma is minden zökkenő nélkül helyettesíthetők az *innenső*-féle származékokat. S ha ezt a tetszetős s első hallásra meggyőző magyarázatot elfogadhatjuk, az önálló szóból való képzővé válás példatárát igen szép adalékkal gazdagítjuk. Megvallom, nem is szívesen vállalom a szellemes származtatással szemben az *advocatus* diaboli szerepét. Különösen azért nem, mert valamely elfogadható föltevést lerombolni csak akkor érdemes, ha megfelelőbbel tudjuk helyettesíteni. Ezt pedig nem állítom. Mégis az igazság keresése kedvéért föl kell figyelünk SIMONYI véleményének támadható pontjaira.

Az első olyan körülmény, ami jogos kételkedést vált ki, az, hogy nyelvemlékbeli adatainkban először nem a teljesebb ablativusi *-l* ragos *alulső*-féle alakok jelentkeznek, hanem már az első elemükben is megrövidült *alső*-féle változatok. Például: 1307: *Olsozule*, 1311: *Olsozakamoz*, 1310: *Alsoukerechen* stb. (OkISz.), ? 1225: *Besseusciget* (CodPatr. vö. EtSz.), 1317/1401: *Belsepatak*, 1379: *Belsemezey* (OkISz.), JókK. 50: *Kylsewlualo*, *belsewlualo*, 1295: *Felseuwyfolu*, 1317: *Fulseuluew*, 1320: *Felsu*, 1377: *Kylseu*, 1390: *Kylsewsar*, 1429: *Kwlsewzolnok*, 1467: *Tulsoborsowa* stb. (OkISz.).

Ez a tény, azzal együtt, hogy a XIV. század első éveiből származó, feljebb említett *Olsozule* adatban már illeszkedett, mélyhangrendű formában használatos a képző, s hogy egyetlen példát nem ismerünk illeszkedés nélküli változatra, vitathatatlanul igazolja, hogy a -só, -ső képző nem tartozik legfiatalabb formansaink sorába, vagyis az ómagyar korra már föltétlenül befejeződött képzővé válásának folyamata. Ilyen módon ahhoz, hogy SIMONYI származtatását elfogadjuk, föl kell tennünk, hogy az *elül eső*, *hátul eső*-féle szerkezetek igen gyakran jelentkező ősi formák, amelyek már az ősmagyar korban

általános használatúak. Ezzel szemben maga SIMONYI is csak a XVII. századból tud idézni ilyenféle kifejezést: MonIrók. XV, 4: „Általhozták az angliai követet az *innen eső partra*” (vö. TMNy. 584).

Még valószínűtlenebbé teszi SIMONYI származtatását az a tény, hogy — a NySz. bizonyossága szerint — az *esik* igének 'valahol van, elterül, elhelyezkedik' jelentése az egész régiségben ismeretlen.

3. Ha az említett körülmények miatt SIMONYI származtatásának helyességét kétségbevonjuk, maradna a BUDENZ-féle elgondolás. Ezt kell közelebbből szemügyre vennünk.

Nem elképzelhetetlen, hogy az -s denominalis névszóképzőkhöz, melyet LEHTISALO (MSFOu. LXXII, 222) uráli *-tš-re vagy *-tš-re vezet vissza, hozzátapadt az -ó, -ő (~ -ú, -ű) melléknévképző, s így keletkezett a -só, -ső képzőbokr. Ennek a föltevésnek azonban szintén akad szépséghibája, s még hozzá nem is egy.

A) Az -ó, -ő (~ -ú, -ű) melléknévképző legrégebbi nyelvtörténeti adattainkban — éppen úgy, mint a mai nyelvvállapotban — csak jelzős főnevekből képezhet melléknévet: 1346: *Noghlabu*, 1408: *Noglabo*, 1424: *Nagzakalo*, 1466: *Nagzakalo*, 1454: *Nagzemw* (OkISz.), LeuvGl.: *Scuk/cerech*, BécsiK. 11: *nég zégo*, ÉrdyK. 390: *kegyes zyŋw*, VirgK. 71: *kemeny ziuŋw* stb. — E szerkezeti szabálytól eltérő módon csak a -ság, -ség képzős főnevekből alkotott -ú, -ű képzős melléknévek viselkednek kódexeink nyelvhasználatában: JókK. 144: „Az hely, holotuala *zepsegew* erdew”, BécsiK. 13: „Melotofnac mēdž *kazdaŋ/égo* varolit”, 26: „Es vala ēz mendénécben igen *hireŋ/égo*” stb. Az utóbbi formák azonban még annak az állapotnak maradványai, amelyben a *szépség*, *híresség*-féle névszókban a -ság, -ség elemet a nyelvérzék, eredeti funkciójának megfelelően, nem képzőnek, hanem összetétel utótagjának fogta fel, jelentésük e szakaszban körülbelül: 'szép formájú, híres állapotú'. Keletkezésük idején tehát ezek a kifejezések szintén jelzős főnévből alkotott származékoknak tekinthetők, bár korai kódexeink nyelvében már valószínűleg megőrzött régieségek. Nem cáfolják hát, inkább erősítik a fent említett szerkesztési szabályt.

B) A magyarázat másik gyengéje az, hogy az -ú, -ű képző eddigi ismereteink szerint csak főnévhez járulhat, melléknévhez soha. Elképzelhetetlen tehát számunkra egy **kékesű* vagy **szélesű*-féle továbbképezett alak.

Mindezek az ellenvetések a mai nyelvi és az adatolt régiségbeli állapot alapján, mostani nyelvérzékünk ítélete szerint jogosan hangzanak el. Kérdés azonban, hogy nyelvünk ősi, adattalan szakaszában ugyanolyan szabályok érvényesültek-e az -ú, -ű képzős melléknévek alakulására vonatkozólag, mint a nyelvemlékes és a mai korban, vagyis a mai nyelvérzék elfogadható-e döntő bíróul a -só, -ső képző keletkezésekor föltehető képzésformák megítélésében. Minthogy formansunk keletkezése, amint már bizonyos tények alapján kiderült, nyilván még az ősmagyar korra helyezhető, valószínűnek látszik, hogy jelenlegi ismereteink kiegészítésre szorulnak, ha az akkori helyzetről a valóságot megközelítő ítéletet akarunk alkotni.

4. Először azt a kérdést kell tisztáznunk, elképzelhető-e, hogy egy ősi nyelvvállapotban az -ú, -ű képző (illetőleg elődje) jelző nélküli főnévhez is járult, s erre nézve találunk-e valami elfogadható útmutatást. Mint az ilyenfajta képzések legrégebbi szakaszának termékei, az elhomályosult -ú, -ű képzős származékok szolgáltatathatják erre nézve a legmegbízhatóbb vallomásokat. Ilyenek: *savanyú* (vö. TECHERT: MNy. XXVII, 117), *domború* <: *domb* (l.

GOMBOCZ: MNy. XX, 60), *homorú* <: *hom* névszó (l. uo.), *mogyoró*, R. *monyoró* <: *mony* (vö. SzófSz.), *keserű*: vö. votják *kőš* 'keserű, fanyar' (l. uo.) stb. Az idézett származékok az egyetlen *mogyoró* kivételével mind melléknévek. Lehetséges, hogy keletkezésekor a *mogyoró* is melléknév volt 'gömbölyű, magyszerű (termés)' jelentéssel, s talán tapadás útján nyerte főnévi funkcióját, bár benne a kicsinyítő alapjelentés látszik valószínűbbnek.

A felsorolt származékok alapszava is képzett szó, illetőleg ezekben az -ú, -ű formans -rú, -rű (*domború, keserű*), vagy -nyú, -nyű (*savanyú*) képzőbokr második elemeként jelentkezik, éppen úgy, mint a -só, -ső képzőben. Ezek az elhomályosult képzések, a rokon nyelvi megfelelőikkel együtt — például: finn *vere-* 'vér': *verevä* 'pirosposzsgás, vérmes', *henke* 'Atem, Seele': *henkävä* 'begeistert, frisch, froh' stb. (l. BÁRCZI, TA. 156) — meggyőzően igazolják, hogy volt nyelvünknek olyan szakasza, amelyben az -ú, -ű képző föltehető több előzménye közül legalább valamelyik jelző nélküli főnévből is alkotott melléknévet. — Az első nehézséget ezzel a megállapítással sikerült elhárítani annak a föltevésnek útjából, hogy a -só, -ső az -s + -ó, -ő végződésekből alakult képzőbokr.

De hogy az -ó, -ő jelzőtlen főnévhez járulását az első-féle származékokhoz még közelebb álló példákon szemléltessem, hivatkozom az első-vel teljesen azonos funkciójú régi nyelvbeli *elő* adatunkra: JókK. 13: *elew kezdet*, BécsiK. 8: „Ki *elő* vag”: 'qui prior es', MünchK. 51: „Mel akarand *elő* lenni”, DomK. 30: „*Elev* es utolso” stb. (vö. NySz.). Hasonló alakulás az *utó* melléknév, mely szintén teljesen azonos értékű az *utolsó*-val: MünchK. 92: „Sokac kedeg *előquec* leznec *vtouac*. es *vtolsoc* *előlsoc*”. Az *elő* és az *utó* -ó, -ő eleme szerintem ugyanaz, mint az első-féle melléknéveké, ha tehát lativusragnak tartjuk ezt a végződést az *elő*-félékben, ugyanannak kell tartanunk az első-félékben is. Ez a kérdés ugyan nem lényeges, mert ma már lehetetlen eldöntenünk, hogy az -ó, -ő elem eredetére nézve lativusrag volt-e, vagy képző. Mégis, anélkül hogy bizonyítani tudnám vagy akarnám, inkább olyan föltevés felé hajlok, hogy a melléknévi funkciójú *elő* és első-féle alakulások -ó, -ő eleme eredetileg is képző, nem képzővé vált lativusrag, s külön alakulásnak gondolom a határozói funkciójú, valóban lativusi raggal ellátott *elé, elő* változatokat.

5. Bármi volna is eredetét tekintve az -ó, -ő végződés, föltétlenül meg kell néznünk, az -s képző alkot-e elsődleges (tehát nem melléknévből főnevesült) főnévi származékokat, mert az -ó, -ő akár mint melléknévképző, akár mint lativusrag, csak főnévi alapszóhoz járulhat. Kicsinyítő vagy becéző jellegű főnévi származékokat nyelvünkéből és a rokon nyelvekből egyaránt idézhetünk (*kövecs, Maris, Julis*; vog. *āpi* 'öccs': *āpsi* 'öcsike' stb.), nekünk azonban inkább más jelentésárnyalatú főnevekre lenne szükségünk. Nyelvrokonságunk adatai ilyeneket is szolgáltatnak: szamojéd Jur. *häci* 'oldalborda': *häu* 'oldal'; finn *kampitsa* 'Klocksträng': *kamppi* 'Handtag' (GYÖRKE, Wortbildungslehre 29) stb. Minthogy igen valószínű, hogy az -s képző ősi jelentéstartalma változatos árnyalatokat foglalt magába, joggal föltehetünk főnévi származékai közt olyan jelentésűt, ami alapszóul szolgálhatott az -ó, -ő képző számára. Hogy ez pontosan milyen lehetett, arra nézve természetesen találgatásokkal kell beérnünk. Talán ilyenféle: **alos* 'alj rész, alsó rész': *alosó* (? vö. XVI. sz. *aloso*: NySz.) 'alj-rész felé eső'.

6. Végeredményül az adatok áttekintése, a lehetőségek átgondolása után hihetőnek tartom, hogy a -só, -ső végződés -s + -ó, -ő képzőelemek össze-

tapadásával keletkezett képzőbokor. A vele formált származékok alaki fejlődése a nyílt szótagbeli magánhangzó kiesésével így képzelhető el: **alosó* > *alsó*, **beleső* > *belső*. Az *elülső*, *hátsó*-féle teljesebb változatokat az *elül*, *hátsul* stb. határozók analógiájára alakult másodlagos képződményeknek gondolom.

Fölvethetjük még azt a kérdést, mi lehet az oka annak, hogy ez a képzőbokor csak néhány helyjelölő (vagy ebből fejlődött jelentésárnyalattal időbeli sorrendet jelölő) melléknévben maradt meg. Több hasonló képzésbeli elszigetelődés és jelenség alapján (például köznyelvünkben a *-csa*, *-cse* képző csak személynevekben maradt meg: *Julcsa*, *Marcsa*, *Borcsa* stb.) az a megoldás látszik valószínűnek, hogy képzőnk használata már születése időszakában sem lehetett nagyon széleskörű, s idővel visszaszorult azokra a ma is élő származékokra, amelyek a többi melléknéveketől eltérő, de egymáséval rokon, sajátos jelentésárnyalatukkal támogatták egymás létezését, sőt analogikus hatásuk új származékokkal gyarapította nem nagyszámú családjukat: *hátsó*, *szélső*, *végso*, *közbülső* stb.

Két érdekes — bár erősen problematikus — adatot idézek: JókK. 42: „Es ygen nagy *magasoak* valanak” (a fák) és 126: „Zaray *vassasoac* labay *vassasok*”. Az első adatot szinte biztosan elírásnak tartom *nagy magasságóak* helyett, a megfelelő latin rész: „*procerae altitudinis valde*” alapján is. A második adatban is lehet íráshiba, s valószínű, hogy ez a föltevés áll közelebb az igazsághoz, mégsem tartanám helyesnek, ha teljesen figyelmen kívül hagynánk; latin eredeti: „*crura ferrea, pedes ferrei*”.¹ Hibás volta nem olyan nyilvánvaló, mint az előző adat esetében, s fölbukkanása magyarázatátul meg lehetne kockáztatni azt a föltevést, hogy az író a két azonos jelző okozta alaki egyhangúság elkerülése kedvéért nyúlt inkább ösztönös, mint tudatos nyelvérzékkel az akkor esetleg még meglevő, de ritkább használatú forma lehetőségéhez. Nem védem azonban ezt az elgondolást, hiszen az egyetlen, s ez esetben meglehetősen kétes értékű adat bizonytalanságát semmiféle okoskodással nem lehet biztossá erősíteni.

D. BARTHA KATALIN

Egy ótörök jövevényszó a magyarban az állattenyésztés köréből

Kérődzik*

1. A *kérődzik* ige a magyar nyelv szókincsének régi eleme. Bizonyos, hogy egy *kér* alapigéből és a gyakori *-ődzik*, *-ődzik* pseudo-reflexív képzőből van összetéve, mely a cselekvés tartós vagy ismétlődő voltát jelöli.

¹ A latin megfeleléseket P. BALÁZS JÁNOS szíves szóbeli közléséből ismerem.

* A cikkben előforduló újabb és ritkább rövidítések jegyzéke a következő: ABDURACHM. = Русско-узбекский словарь. Под ред. Р. АБДУРАХМАНОВА. М. (= Москва), 1954. — АЧМ. = Башкирско-русский словарь. Редколлегия: К. З. АХМЕРОВ [és mások]. М., 1958. — AnDerl. I, II = ПАМЯТЪ ЗЪБЕУР—ИШАК РЕФЕТ, Anadilden Derlemeler I. 1932.; П. Н. З. КОŞAY és О. АУДИН. 1952. — БАЛЛІЕВ—КАРРІЕВ = Х. БИЛІЕВ—Б. КАРРІЕВ. Туркмено-русский словарь. Ашхабад, 1940. — BASK.—NAS. = Уйгурско—русский словарь. Составили Н. А. БАСКАКОВ, В. М. НАСИЛОВ. М., 1939. — БАТІРОВ—КАРГОВ = Русско—туркменский словарь. Составили Ш. БАТЫРОВ, Г. И. КАРПОВ. Ашхабад, 1948. — БОРОВКОВ = Узбекско—русский словарь. Главный редактор А. К. БОРОВКОВ. Ташкент, 1959. — ЧЕРЕМ. = К. М. ЧЕРЕМИСОВ, Бурят-монгольско—русский словарь. М., 1951. — ЮД. = К. К. ЮДАХИН, Киргизско—

A nyelvemlékek és a nyelvjárások a szó történetére vonatkozólag számos adalékkal szolgálnak. A SchlSzf.-ben (366—7) az „eructacio — *kerdes*” és „eructo — *kerdem*” szavakat találjuk, a frekventatív -d képzővel. Sok adatot nyújt a NySz. Számos adattal szerepel ebben egy a nyelvjárásokban ma is élő *kérő* alak. Jelentése 1. 'kérődzés' (CALEPINUS: 'rumen') és 2. 'amit a marha kérődzés közben rág' (MTsz.). Van *kérős gyomor* (NySz.) és *kérőgyomor* 'a kérődző harmadik gyomra' (CzF.), továbbá *kérőrágás* és *kérőt rág* (a *teve kérőt rág*, a MTsz.-ban: *kérőbe rág*). A mai *kérődzik*-et a régi nyelv *kérődik* formában, különféle jelentésekben és jelentésárnyalatokban, sőt átvitt értelemben is gyakran használta. Gyakori a 'böfög' jelentés.

A *kér* alakkal kapcsolatban felmerül az a hangtörténeti kérdés, hogy *e-je* eredetileg nyílt-e vagy zárt. A nyelvjárási szótárak kétséget kizáróan bizonyítják, hogy zárt volt: a Rábaközben: *a tehén kireje* (MTsz.), Ormánságon: *kürüzik, küüzik* (OrmSz.), a Tiszántúlon, pl. Karcagon az alapige *kír*-nek hangzik (*kíróddzik*), a Szamosháton: *kérőü(d)zik* van *é = é* és *i* közötti magánhangzóval (SzamSz.). Megnéztem az MTA Nyelvtudományi Intézetében a készülő nyelvtalasz *kérődzik* lapját, mely száz meg száz adatot hoz; a Dunántúlon: *kíér-, kēir-, kír-* (az északi részen jókora területen), *kőr-, kūr-, kér-* (nagy területen a Duna és a Balaton között) stb., a Duna—Tisza közén jobbra *kér-*, Észak-Magyarországon *kér-* (különféle diftongusokkal), a Tiszántúlon pedig túlnyomórészt *kír-* alak járja.

2. A szóban forgó *kér-* ige szerintem török eredetű; egy török szócsaláddal függ össze, melyből csak a bizonyításomban lényeges adatokat, illetőleg származékokat idézem; a lista így is meglehetősen hosszú lesz, de enélkül aigha alkothatnánk helyes képet a magyar szó eredetéről; — az a körülmény pedig, hogy a *kőrő* 'porhanyó, korhadt' szót a *kérő* 'amit a marha újrarág' szóval azonosnak gondolom, tehát a *kérődzik* szó családjához sorolom, különösen szükségessé teszi az etimológia szélesebb alapon való tárgyalását.

Az adatok rendezésében egységes formai szempontokat nem tartottam szem előtt, hanem olykor kronológiái, máskor pedig fonetikai és jelentéstani megfontolások voltak az irányadók, amint a bizonyítás folyamata éppen megkívánta. A mongol megfelelőket nem választottam külön. A török—mongol egyezéseket ugyanis — nem kizárólag, de lényegében — hosszú, kibogozhatatlan, történetileg ismeretlen kölcsönző viszony eredményének gondolom, s nem akarom azt a látszatot kelteni, hogy ezek közös altaji ősnyelvre mennének vissza. Vannak azonban okok, melyek a török és mongol elemek szétválasztása mellett szólnak.

A kérdéses török—mongol szócsalád a következő:

Karakháni *kev-* (*kew-*) 'egy falatot) sokáig rág, egy szót nem nyög ki, gyengít' (Kāšγ.) (figyeljünk az ige két régi jelentésére: 'sokáig rág' és 'gyengít') | oszm. *gev-* (< **kev-*) 'rág, kérődzik' (TTS.), oszm. *gev-* 'rág, az ínyével

русский словарь. М., 1940. — МАСНМ.—МУСАВ. = Х. МАХМУДОВ—Г. МУСАБАЕВ, Казахско—русский словарь. Алма-Ата, 1954. — РАУМВ. = Русско—тувинский словарь. Под ред. А. А. ПАЛЬМЕАХА. М., 1953. — РИНЧ. = А. Р. РИНЧИНЭ, Краткий монгольско—русский словарь. Под ред. Г. Д. САНЖЕЕВА. М., 1947. — SAURANV. = Русско—казахский словарь. Под ред. Н. Т. САУРАНБАЕВА. М., 1954. — SDD. = Türkiye Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi. I. 1939.; II. 1941.; III. 1942. (a nagy oszmán-török tájszótár). — SDD.—U1. = Türkiye Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi. IV. Ulama. I. 1951. — TS.³ = Türkçe Sözlük.³ Ankara, 1959. (a Török Nyelvi Társaság hivatalos szótára). — TSS. = Tanıklariyle Tarama Sözlüğü. I—IV. Ankara, 1943—1957. (az oszmán-török nyelvtörténeti szótár).

próbál rágni' (TS.³, QT., SDD.—UL.), 'kérődzik' (RADL.); *gev* 'kérődzés' (RADL.); *giv*, vulg. *gev* 'a kérődző felkérődött tápláléka' (REDH.; a magyar *kérő*) || mong. irod. *kebi-*: ord. *k'ewe-* 'kérődzik' (MOST.) | khalkha *givey* 'kérődzik' (RINČ.) | burj. *givey* 'kérődzik' (ČEREM.); *givey* 'жавачка' (az orosz *жавачка* jelentése 'kérődzés' és 'kétszer megrágott eledel'; félreértések elkerülése végett nem fordítottam le); *hebben* > 'levágott állat bétartalma' | kalm. *kewə* 'kérődzik, felbőfög' (RAMST.) | monguor *k'ēyi* 'kérődzik', *k'ēyi* 'a kérődző gyomrában keletkező szőrgombóc' (DE SMEDT—MOST.) | mong. **kemi-* 'rág', *kemi* 'csontvelő', *kemeli* (< *kemi-l-*) 'rág' (RAMST.: JSFOu. XXVIII/3, 24) | jakut (a mongolból): *kebi-* 'rág, apránként elharapdál, megeszeget; . . . megrág' (PEK.) | *kebi-* 'kérődzik' (PEK.).

A török **keb-* 'rág, kérődzik' és az indoeurópai **gieu-* és **gieu-* 'rág' rokonítása (MENGES, Glossar zu den volkswissenschaftlichen Texten aus Ost-Türkistan II, 748, vö. WALDE—POKORNY I, 642) nem teljesen meggyőző.

Az őstörök **keb* ~ **kev* ~ **kem* nomen-verbum hatalmas szócsaládot fejlesztett ki.

Igei származékai (továbbképzett alakokkal):

A passzívum képzőjével: őtörök *kewil-* 'gyengítettik' (v. GABAIN) | karakh. *kevil-*, *kevel-* 'legyengül' (Kāšy.). Műveltető alak: *kevtür-* 'gyengített' (Kāšy.); az -*ele* gyakorító képzővel: oszm. *gevele-* 'valaki valamit forgat a szájában (de mivel nincs foga, nem tudja megrágni)' (AnDerl. I), „gevelemek” (TTS. IV, 338).

Az -*r*, -*re* deverbális igeképzővel: karakh. *kemür-* 'kiszop (csontot)', *kemürš-* 'együtt kiszop' (Kāšy.) | leb. *kebir-* 'rág' (RADL.) | alt., tel. *kemer-* 'rág, szétrág' (RADL.) | oszm. *gevir-* 'rág vagy majszol, mint a kérődzők a kérőt' (REDH.), *gemir-* 'rág, megrág' (RADL.) | alt., tel., leb., CC., csag., oszm. *kemir-* 'rág, megrág' (RADL.) | türkm. *gemir-* 'rág' (ALIEV—BÖRIEV) | kazak *kemir-* 'lerágcsál, lerág (egy csontot), rág, lerágcsál, körülrag' (KATAR.) | nog., karakalpak (BASK.), kirg. (JUD.) *ke(é)mir-* 'rág', nog. 'eszik' | hakas (BASK.), kazáni (RADL.), bask. (DMITR.) *kimar-* 'rág' | tuva *chemir-* 'rág' (PAL'MB.) | karakh. *kevre-* ~ *küvre-* 'elgyengül' (Kāšy., B. ATALAY: *köwre-*, *kefre-*) | azerb. *küvre-* 'meggyengül; porhanyóvá, korhadttá válik; széttörik' | oszm. *gevre-* 'száradttá, merevvé, töredezővé válik, mintha kiszikkadt vagy megfagyott volna' (REDH. 1588). Névszói származéka: karakh. *kevre-* 'lágynövények' (Kāšy.—BROCK.), *kewrek* 'törekeny, lágynövény' (B. ATALAY) | oszm. *gevre-* 'törekeny; mindaz, amit foggal kis darabokra szét lehet harapni, kétszersült' (RADL.) | kazak. *küyrek* 'nem tartós, törekeny' (MACHM.—MUSAB.) | tob. *küirek* 'gyenge, puha, törekeny' (RADL.) | hakas *kibre-* 'törekeny' (BASK.) | tel. *kürek* 'merev, törekeny' (RADL.) | sör *kebre-* 'merev, törekeny' (RADL.) | tuva *chemrek* 'nem tartós' (PAL'MB.) || mong. irod. *kebereg* 'törekeny, töredező', *keüreg* 'ropogós' (RAMST., KalmWb.; DE SMEDT—MOST., Dict. Monguor) | kalm. *kewrag* (szin. *kürag*) 'merev, törekeny, korhad, gyenge' (RAMST.), bait *köwrök* (VLADIMIROV, a lejjebb idézendő helyen), khalkha *chewrök* (VLADIMIROV) | khalkha *chewger* 'laza, omlós; omlósság, lazaság' (RINČ.) | burj. *hebyi*, *hebyiger* 'laza, lyukacsos, nem tartós' (ČEREM.) | burj. *hebre-* 'törekeny; nem tartós, gyenge; laza; hirtelen lesaványodó (ember)' (ČEREM.), *heberyen* 'törekeny' (PODG.) | ordos *kewerek* 'törekeny', *kürek* 'ropogós' (DE SMEDT—MOST.) | monguor *k'ēric* 'törekeny, töredező, ropogós' (DE SMEDT—MOST.) | jak. *kebierey* 'nem szilárd, nem tartós' (BÖHTL.; < mong.). — Vö. VLADIMIROV, SravnGr. 153—4 (igen sovány anyag alapján egy **kōb-* gyökből indul ki).

A szó a magyarba, a chantiba és a mariba is átkerült (L.: GOMBOCZ: MSFOu. XXX, 106; PAASONEN: NyK. XLII, 50). A török—mongol **kebrek* minden valószínűség szerint ősi származék a **kebre*- igéből, és a magyarba **keurey* alakban a **kebir* > **kewir*- 'kérődzik' igétől függetlenül került át. Úgy gondolom tehát, hogy a cikkem elején tárgyalt magyar *kérő* 'kérődzés, a kérődzésekör rágott eledel' nem áll közvetlen kapcsolatban a Baranyából adatolt **keurey* > *kőrő*¹ szóval, hanem a magyar *kér* 'kérődzik' származéka. (A **kebrek* megfelelőinek a törökben és a mongolban nincsen 'kérődzés, a kérődzésekör rágott eledel' jelentése.) L. még LIGETI LAJOS: MNy. LVI, 299.

Az -*š*, -*še* képzővel: oszm. *geviš*- 'kérődzik' (REDH.; a *geviš* főnevet l. lent a névszói származékok között) | türkm. *gäviše*- 'rág', *qavšaq* 'petyhüdt, lankadt' (ALIEV—BÖRIEV; az utóbbi: 38., 60. l.), *govša*- 'elgyengít, megpuhít', *govšaq* 'elgyengült, puha, ernyedt, gyenge, lankadt', *govšadılmag* 'elgyengültnek lenni' (BAJLIEV—KARRIEV) | karakh. *kevše*- 'kérődzik; legyengül', *kevšek* 'lágý' ~ *küvšek*; *kevšen*- 'kérődzik'; *kevšeš*- 'együtt kérődzik', *kevšet*- 'meglágýt, elgyengít; kérődzet' (Kāšγ.) | oszm. *gevše*- 'kérődzik' (TTS. IV.), *gevšek* 'laza; megereszkedett, gyöngé, erőtlén; nem egészen egészséges; közömbös, nemtörődöm' | özb. *kävšä*- 'kérődzik' (BOROVKOV), *kävšäš* 'жвачка' (ABDURACHM.), *kävšäš* (MENGES, Glossar II, 748) | csag., turki *keüşe*- 'kérődzik' (RADL.), turki *köše*- (MENGES) | turki *köyši*- 'kérődzik', *köši*- 'kérődzik' (BASK.—NAS.) | kazak *küyse*- (SAURANB.), *küyso*- 'kérődzik' (KATAR.) | karak. *guyseu* 'жвачка' (BASK.) | kir. *küyšo*-, *kepše*- 'kérődzik' (JUD.) | nog. *küyzev* 'жвачка' (BASK.) | bask. *kөyšeü* 'kérődzik' (ACHM.), *kөyšem*, *kөyöš* (l. lent) 'жвачка' | kazáni *küşeü* 'kérődzik' (DMITR.) | csuv. *kavle*- 'rágcsál, kérődzik' (PAAS.), *kavle*-, *kavla*- 'kérődzik', *kavle* 'жвачка у жвачных животных', *kavlek* 'rágás, kérődzés', *kavlem* 'száj (találósmesében)' (AŠM.) | alt. (ojrot) *kepše*- 'kérődzik', *kepšen* 'жвачка' (BASK.) | tel. *kepšen*- 'kérődzik', *kepšem* 'kérődzés', *kөpšek* 'könnyen eltörő' (RADL.) | kir. *kepše*- 'kérődzik', *kepšö*, *kepšendi* 'жвачка' (JUD.) | kazáni *kөpšök* 'petyhüdt, laza, nem szilárd' (RADL.).

A **kev*- névszói származékai:

Az -*š* képzővel: oszm. *geviš* 'kérődzés; öreg ember fogatlan állkapcsa' (RADL.) (a *geviš*- igét l. fentebb), 'a gyerekeknek adott étel' (bizonyára: 'előre megrágott ennivaló') (AnDerl. II.) | türkm. *gävüş*, *gävüşemek* 'жвачка' (BATIROV—KAROV), *gäviš* (ALIEV—BÖRIEV) | özb. *kävš* 'жвачка' (BOROVKOV), „жовуш” (< **kövüş*) (ABDURACHM., s. v. жвачка) | bask. *kөyöš* 'жвачка; kérődző' (DMITR.) | kazak *küyis* 'жвачка' (SAURANB.), *küyis* 'kérődzés' (KATAR.).

A -*k*, -*g* képzővel: A) karakh. *keveg* 'orrporc' (Kāšγ.) | oszm. *kevek* 'puha (gyümölcs)' (SDD.), *gevik* 'előre megrágott étel' (SDD.), *kevek*, *keveke* 'törékeny, belül üreges (kő), könnyű (kő)' (AnDerl. I., II.; SDD.), *geveke* és *göge* 'nagy, de könnyű' (SDD.), *kevük* 'fogatlan (ember)'. — B) Krimi, alt., tel., oszm. *kemik* 'porcogó', oszm., krími 'csont', oszm. 'elefántcsont' (RADL.) | bar. *kemük* 'a csont lágý része' (RADL.), oszm. 'csont' (TDS. IV.) | kazak *kémik* 'a csont lágý részei' (RADL.) | oszm. *kömük* 'csont, lábszár' (kel. tör. 'sípcsont' is; ZENKER).

A -*gin* képzővel: karakh. *kevgin* 'nem jóleső étel (rágós étel)' (M. Kāšγ.).

3. A *keb*- idézett alakjai és származékai hangtani tekintetben nem szorúlnak magyarázatra. Egy kérdést azonban talán mégis szóba kell hozni,

¹ Közli az OrmSz. is. — P. D.

a tövökális zárt vagy nyílt voltának a kérdését. A megfelelések eredeti nyílt *e* hangra utalnak, de az oszmánli területen bizonyos források *i*-vel írják a szó tövökálisát, s ez egy *gev-* vagy *giv-* alakra mutat. A Qāmūs-i Türkī *gev-* „vagy” *giv-* alakot ír, még a származékokban is. RADLOFF is többször *i*-vel írja a tárgyalt szokat (*giv-*, *givše-*, *givšk-*, *givle-*, de *gere-*, *gerk-*) arab betűs adataiban. Ezzel szemben REDHOUSE *gev-* kiejtést ad (ezt vulgarisnak nevezi), bár az *i*-vel írt alakokat is felsorolja. A török nyelvtörténeti szótár (TTS.) nem ismer *i*-vel írt alakot. A kérdés megoldását — azt hiszem — a Qāmūs-i Türkī adja, mely a *gevrek* szónál ezt írja: „Nincs értelme *givrk*-et írni” („givrek yazmak mânasızdır”). Ezt a kijelentést a többi esetekre is vonatkoztatom, és azt hiszem, hogy az *i*-vel való írás ezekben az esetekben egyszerűen a török helyesírás általános szokása. De lehetséges, hogy újabb adatok ezt a felfogást módosítani fogják.

A tárgyalt szavakon kívül vannak még ide tartozó török adatok, vagy olyanok, melyek ide tartozhatnak, de ezeknek az eseteknek kimerítő vizsgálata — noha turkológiai szempontból teljes értékű probléma — etimológiánkat nem érinti, s különben is túlmenne e cikk keretein.

Fent megismertük a 'csont lágy része; csont' jelentésű, nagyon elterjedt *kemik* szót, mint a szócsalád egyik tagját. Ezzel, illetőleg az említett és megemlített szavakkal együvé tartoznak még a következők: alt., tel. *kebirček* 'porc'; alt., tel., csag. *kemirček*; bar. *kemirdzek* 'porc'; sór *kebilčirik* 'porc' (RADL.); csag. *kemirdek* 'porc' (RADL.); bask. *kimardek*, kazáni *kimarček*, tob. *kimartsek* 'porc' (RADL.); oszm. *kemirtek* 'porc, „kikirdak”' (AnDerl. II.); *kemirdek*, *gemirdek*, *kemürdek* 'porc, porcogó', *kemirtlek* (AnDerl.; SDD.); *kemirtlik*, *kemertlik* (RADL.); „*ka⁴me⁴rtle⁴k*”, „*ka⁴me⁴rcik*” (REDH.); mong., kalm. *kemrtsag* 'porc, egy csont a mell tájékán' (RAMST.). Affektív elemet tartalmazó hangutánzó szóval van dolgunk, melynek — ez az ilyenfajta szavaknál gyakori — változatai vannak.

Egy másik, ebben az összefüggésben említést érdemlő szócsoporthoz alkotnak a nagy oszmánli tájszótár (SDD.) bizonyos szavai, melyek egy (egy?) *köy-*, *küy-*, *göy-*, *güy-*, *güv-* alakú alapigéből származnak, és jelentéstani tekintetben ('lágy, megpuhul [gyümölcs]') a *keb-* ige említett származékaihoz közel állnak.

Azután felvetődik az a kérdés, hogy bizonyos, a *b* helyén *g*-t mutató északi török szók hogyan viszonylanak a **keb-* szó családjához. Ilyen szók: tuva *kegžen-* 'kérődzik', *kegženig* 'жавачка', *kegir-* 'felböfög', *kegirig* 'felböfögés' (PAEMB.) | hakas *kigər-* '(fel)böfög', *kigərək* '(fel)böfögés' (BASK.) | alt., tel., leb., bar. *kegir-* 'csuklik, böfög' (RADL.). A kérdés vizsgálatánál mindenekelőtt azt kell tekintetbe venni, hogy a kérdéses északi török szók a tar., CC., csag., turki, szárt *kekir-* 'csuklik, böfög', kazak *kékir-* (RADL.) szavakkal vannak összefüggésben, tehát egészen más eredetűek. Feltűnők a következő származékok: tuva *kögžürgey* 'laza, ropogó', *kögžüre-* 'ropog (hó, valami a fogak alatt)' (PAEMB., Тувинско-русский словарь. М., 1955.).

4. A **keb-* török szócsaládjával függ össze a magyar *kër- ~ kir- ~ kúr- ~ kür- ~ kör-* 'kérődzik'. Ez egy ótörök **kevir-* 'kérődzik' átvétele, melynek megfelelője, a *gevir-* (< **kevir-*) az oszmán-törökben máig megmaradt. Ami a török *evi* (*ewi*) ~ magyar *é ~ í ~ ü ~ ő* fejlődést illeti, hasonlólt több ótörök jövevényszavunk mutat. Így például a fent tárgyalt *körö* 'porhanyó, korhadt' — mint láttuk — nyugati ótörök **kewrey-*-re, a *köris* nyug. ót. **kewriš-*-re (csuv. *kavârâš*, *karâš*, *karâš*, karacs. *kürüč*), az *ör-* 'öröl' nyug. ót. **ewir-*-re

(csuv. *avâr-* 'öröl', alt. *ebir-*, oszm. *ev[w]ir-*) megy vissza (GOMBOCZ: MSFOu. XXX, 106, 105, 112, 168).

Bár a most említett szavak magyar vokalizmusa nem azonos, túlzás lenne hangtörténeti nehézségekről beszélni. A *kőrő* 'porhanyó, korhadt' (első adat 1838: Tsz.) mellett él az azonos származású *kérő* 'felkérődzött eledel' is, *ë* tőhangzóval, s e szónak van *kirő* változata is. A *kőris* előfordul *kéris*, *kíres* formában is; az *ör-* 'öröl'-nek csak *ő*-s alakja van. Az *i ~ ë ~ ö ~ ü* rövid magánhangzók sora is hasonló fejlődési tendenciát mutat.

5. A *kérődzik*-et a SzófSz. a *kér* 'bitten' igével kapcsolja össze, feltevése azonban sem jelentéstani, sem hangtörténeti tekintetben nem kielégítő.

BEKE ÖDÖN (Nyt. LXXVII, 479) szerint a magyarban két *kér* ige van. Az egyiknek a jelentése 'kér', a másiké 'kérődzik'. A két igenek nincs köze egymáshoz. Az Ormányságban hangalakban is különböznek egymástól: az első itt *kér*, a második *kűr-*, *kür-* alakot mutat.

Újabban KÁLMÁN BÉLA magyarázza a *kérődzik* szót (MNY. LIV, 352—4). Több értékes adatot és észrevételt tartalmazó cikkében KÁLMÁN a szó 'felbőfög' jelentését veszi alapul. Ezt hangsúlyozza — velem ellentétben — már a magyar szó történetének vázlatát rajzoló bevezető fejtegetéseiben is, így az első adat (SchlSzj.) tárgyalásánál, mely szerint a *kér-* jelentése 'kibőfög, kihány'. A SchlSzj. adatának nem tulajdonítanak a szó jelentésfejlődésében különös fontosságot. Ez csak egy adat, s e mellett a szó, többi jelentéseivel együtt, már hosszú évszázadok óta élt a magyarban. A SchlSzj. adatánál többet mondanak CALEPINUS adatai, melyeket KÁLMÁN szintén kiemelve idéz: „rumen: *Kerőragas*, *kero* | rumino: *Kerőt ragok*, *kerőzöm* | ruminatio: *Kerőzes* | rumigare: *Kerőzni*”. Ezek az adatok kétségen kívül ősi elemei a magyar nyelvnek, s ezt nem dönti meg a SchlSzj. adata, sem az a körülmény, hogy különösen a XVI. és XVII. században nagy divat volt — átvitt értelemben is — a *kérődzik* ige 'bőfög' értelemben való használata, amit KÁLMÁN szintén kiemel.

KÁLMÁN — igen tetszetős módon — a finnugorból magyarázza a *kérődzik* igt. Egyeztet vele más mellett egy permi szócsaládot, melynek egyik tagja a komi (zürjén) *gordžijnj* 'sich erbrechen' ige. Ez azonban hangutánzónak látszik, s a szócsaládnak csak 'hány, bőfög'-féle jelentései vannak, egyik tagja sem jelenti azt, hogy 'kérődzik'. Ezeknek a permi adatoknak tehát a bizonyításnál súlyt nem tulajdoníthatunk.

Figyelemre méltóbb KÁLMÁN BÉLA első helyen közölt adata, mely a saját feljegyzése: manysi (vogul) *ķęřältankwe* 'öklendezik, kérődzés előtt felbőfög (rénszarvas); felbőfög (ember is)', *ķęřälti* 'kérődzik, felbőfög (ember is)'. A *kér-ődzik* eredete szempontjából ez sem teljes értékű adat. Első jelentése 'öklendezik, felbőfög', s eredete szerint éppúgy hangutánzó, mint például ez a két magyar szó, az *öklendezik* és a *bőfög*. Még közelebb áll a manysi szóhoz a török *kekir-*, melyet fent tárgyaltam; ez is hangutánzó, ez is ugyanabból a hanganyagból áll, s eredetileg 'csuklik, bőfög' jelentése van, — ebből fejlődött a 'kérődzik' jelentés. Ugyancsak hangutánzó a *küriltaxtam* 'bőfög' ige, melyet KÁLMÁN BÉLA AHLQUIST manysi szójegyzékéből idéz. Ez szintén mellőzhető a *kér-ődzik* történeti magyarázatánál. Nem volna azonban képtelenség, ha valaki arra gondolna, hogy a *kér-ődzik* történetileg nem függ ugyan össze a fenti finnugor szókkal, de eredetében ugyanolyan hangutánzó, mint ezek. Szerintem a történeti török kapcsolat mellett szól a *kér-ődzik*-nek a nyelvjárásokban mutatkozó vokalizmusa (bár ez természetesen bizonyos más

esetben is elképzelhető) és a *kőrő*-vel való kapcsolata, — akkor is, ha ez a kapcsolat, mint fent kifejtettem, nem közvetlen. Ha a török magyarázatot fogadjuk el, a **kér-* 'bőfőg' jelentését másodlagosnak kell tartanunk.

Abban azonban nincs semmi kétség, hogy a baranyai *kőrő* 'porhanyó, korhadt; még nem korhadt, de már törékeny, könnyen kirepedező (bőr), könnyen eltörő (növény), ropogós' szavunk a török *keb-* 'rág, gyengít' szócsaládjához tartozik.

NÉMETH GYULA

Teve és tenger, homok és hajó

1. SINOR DÉNES „Hajó” című érdekes cikkében (MNY. LVII, 169—73) azt a meglepő kijelentést teszi: „... lehetetlen dolog egy szóátvételt földrajzilag lokalizálni. Ez különben a magyar őstörténeti kutatás legnagyobb betegsége.”

Persze, hogy vannak szavak, amelyekre vonatkozólag az átvétel helyét közelebbről meghatározni nem lehet (ilyen például a szláv—magyar *csinál* vagy a török—magyar *korom*). Viszont vannak szavak, amelyekre nézve az átvétel helyét több-kevesebb pontossággal és valószínűséggel mégis csak meg lehet állapítani. Sőt véleményünk szerint épp az őstörténeti kutatásban kell mindent elkövetnünk és minden rendelkezésre álló módot felhasználnunk annak érdekében, hogy valamely ősi műveltségi jövevényszó átvételének helyét és idejét olyan pontossággal, amint az csak lehetséges, megállapítsuk. Lokalizáció és kronológia nélkül ugyanis ez a tudományág nagyon könnyen délibábos elmfuttatássá fajulhat el.

Sinor egy megjegyzése szerint a módszer tarthatatlanságáról behatóbban szólt egy nálunk hozzáférhetetlen folyóiratban megjelent angol nyelvű dolgozatában. Ennek ellenére nyilatkozata meglehetősen „ex cathedra” jellegű, bár néhány példával meglepő tanítását helyesnek látta illusztrálni is. Csakhogy épp a felhozott példák nagyon kevésbé alkalmasak negatív álláspontjának támogatására.

2. Egyik ilyen „ellenbizonyíték”-ában például ezt kérdezi: „A *teve* a Szaharában került a magyarba?” De ugyan miért épp a Szaharát emlegeti Sinor Dénes a tevével kapcsolatban, és nem inkább Közép-Ázsiát, amikor pedig közismertnek mondható, hogy mind az egypúpú, mind a kétpúpú teve őshazája Közép-Ázsia volt. A teve megismerése érdekében azonban őseinknek semmiesetre sem kellett volna még Közép-Ázsiába sem utazniuk vagy költözniük, mert hisz onnan és nem Szibéria erdőségeiből vándoroltak Kelet-Európa mezőseire azok az állattenyésztő török népek, akikkel ott a magyarok érintkezésbe kerültek. . . És azok a népek a tevét Közép-Ázsiából éppúgy magukkal hozhatták Kelet-Európába, és ott továbbtenyésztették, mint például a nogáji tatárok is, akiknél csupán a letelepült életmódra áttért csoportok adták fel a tenyésztését.¹ Ez analógia figyelembe vételével tehát őseinknek sem lehetett szükségük arra, hogy a teve megismerése érdekében épp a Szaharában nyomozzanak tevék és törökök után. Hogy őseink az egykori kelet-európai törököktől átvették-e a teve tenyésztését is, nem tudhatjuk, mert a letelepült életmódra való áttérésük után bizonyára ők is feladták volna az állat tenyésztését. A teve régi török neve pedig azért maradhatott meg nyelvünkben, mert a

¹ A. BYHAN nyomán (vö. BUSCHAN: Illustrierte Völkerkunde II/2—3, 850).

hazánkba elsodródott török néptörödékek is bizonyára hoztak magukkal tevéket, sőt van egy olyan felfogás is, amely szerint a *teve* török jövevényszavaink úgynevezett középső rétegébe tartoznék bele (vö. SzófSz.). Mindenesetre nem az oszmánlik révén ismerkedtünk meg a tevével, mint például a szerbek (vö. szerb *deva* < oszm. *deve*). Hogy pedig valamikor kellett hazánkban is lenniük tevéknek, azt a leghatározottabban a szlovák *ťava* 'teve' szóalak tanúsíthatja, amely szó csak a magyarból származhatott (vö. BERNEKER, EtWb. I, 188). De az állatot is meg kellett ehhez ismerniük, mert őseink semmiesetre sem valamilyen zoológiai szemináriumokon magyarázták el nekik, hogy minő csúf állat a teve. . .

3. Még a következőkre is hivatkozik álláspontjának mintegy igazolása-képpen Sinor: „Elvégre is csuvasos *tenger* szavunkat sem éppen a tengerparton vettük át”. De miért volna e szavunk épp csuvasos jellegű, kell kérdeznünk, amikor ma már közismertnek mondható, hogy a köztörök *tāngiz* előzménye **tāngir* lehetett; márpedig a magyarok a *r*-t csak *r*-rel helyettesíthették. Különben már csak azért is valószínűtlen, hogy a magyarok ezt a szót a csuvasok őseinek a nyelvéből vették volna át, mert hisz az ő nyelvükben szavunk megfelelője nincs is meg (a 'tenger' jelentésű *tinas* ugyanis újabb kazáni-tatár jövevényszó nyelvükben). Arra pedig alkalmam volt már rámutatni, hogy a finnugor nyelvek 'tenger' jelentésű szavának (vö. zürj. *sar* stb.) a magyarban a többértelmű **ár* volna a megfelelője (vö. ALH. VII, 396, 2. j.). És esetleg épp ezért helyettesítődött e szó a török—magyar kétnyelvűség korában az egyetlen értelmű török—magyar *tengēr* szóval, de nyilván csak akkor, amikor őseink látókörébe valamiképp belekerült a tenger is. Sőt az sem lehetetlen, hogy a finnugorság 'tenger' jelentésű szava, mint a csuvasok nyelvéből az őstörök **tāngir* szó, teljesen kiveszett a magyarság nyelvéből, és csak akkor kezdték el a török *tengēr* szót megnevezésére használni, amikor a Fekete-tenger mellékén kapcsolathat kerültek a tengerrel, amit különben Ibn Rusta tudósítása is félreérthetetlenül tanúsít.

Azt a nagyon is kézenfekvő feltevést, hogy őseink a Fekete-tenger mellékén vették át a török *tengēr* szót az ott élt törökök nyelvéből, Sinor efféle megjegyzéssel próbálta elhárítani, mondván: „... a *lake* szó sem azért került a franciából az angolba, mert az ő- vagy előangolok nem ismerték a tó fogalmát, vagy mert az ő- vagy előfranciákkal együtt laktak, — talán az Ezért országában”. Ez már ismét csak egy „Szahara-érv”. . . Ilyen képtelenség feltevésére angol és francia vonatkozásban már csak azért sem volna lehetőség, mert az angol nyelv francia jövevényszavairól minden nyelvész rögtön megállapíthatja, hogy azok aránylag későn, egy angol—francia kétnyelvűségi korszakban kerültek az angolba, — ha történeti tényekről nem is tudnánk semmit. Ez egyrészt abból volna felismerhető, hogy az angolok francia jövevényszavaikban helyettesítés nélkül vették át azokat a hangokat, amelyek az ő hangrendszerükből eredetileg hiányoztak (ilyenek pl. a *ž* és a *č*), másrészt abból, hogy ezek között nagyon sok a „felesleges” jövevényszó. Nyilván ilyen a *lake* szó is, amely a kettős értelmű angolszász *sae* 'tenger' és 'tó' szónak 'tó' jelentésben való egyetlen értelmű helyettesítése révén gyökerezhetett meg az angolban.

4. Tétele igazolására Sinor mindenesetre jobb példákat is hozhatott volna fel, mert hisz hibás lokalizációk igenis vannak. Tévedések és hibák azonban a módszer „tarthatatlanságát” még egyáltalán nem igazolhatják, amint

ezt behatóan kifejtettem „A nyelvtudomány, mint az ő- és néptörténet forrástudománya” című nagyobb terjedelmű tanulmányomban. Ebben egyebek között azokat a követelményeket is megállapítani igyekeztem, amelyek valószínű lokalizációkat tesznek lehetővé.¹

Későbbi fejtegetéseiből azonban az is határozottan kitűnik, hogy ő csak azért tárgyalta ezt a kérdést erősen ironikus hangnemben, hogy diszkreditáljon egy olyan felfogást, amely bizonyos hangtörténeti elgondolásainak nem látszott kedvezni. Ez pedig mindaz, amit én *homok* szavunk eredetére és átvételének helyére vonatkozólag korábban előadtam (vö. NyK. LXI, 287—96). Mindez szerinte a hipotézisek „emeletes” fajtájából volna való. Sinor mindenesetre nagyon lekötölezne, ha bármely nép őstörténete köréből csak egyetlen olyan elméletet említene, amely nem a hipotézisek kapcsolatán épült volna fel, mert — azt hiszem — ezt érti ő a hipotézisek emeletes fajtáján, bár az ilyenek helyesége is sok esetben igazolható.

5. Mielőtt Sinor ellenvetéseire rátérnék, néhány kérdést szeretnék felvetni számára és az olvasók számára is. Bár e kérdések nagyon távol esőknek látszanak attól a tárgykörtől, amit *homok* szavunk képvisel számunkra, mégis — azt hiszem — nagyon alkalmasak lesznek arra, hogy *homok* szavunk meghonosodására vonatkozó felfogásomat megvilágítsam általuk.

Először is azt kérdezem, hogy miért volna tévesnek mondható az a felfogás, hogy török — magyar *torma* szavunk ott kerülhetett a nyelvünkbe, ahol ez a növény vadon terem, török — magyar *gödény* szavunk pedig ott, ahol ez a madár ténylegesen található. Mindkét természeti tárgy tudniillik a Fekete-tenger feletti mezőségeknek csak a délibb részein fordul elő. Vagy talán Sinor felfogása érdekében azt tegyük fel, hogy a török testvérek közül például a *büyeçi*-k iskolát tartottak földrajzból és természetrajzból ugor származású eleinknek, és ott elmagyarázták nekik, hogy micsoda nagy víz a *tenger*, és hogy annak mellékén miféle növények és állatok akadnak? Őseink pedig mint jó tanulók a hallott neveket és leírásokat szépen megjegyezték, és amikor a *tenger* mellékén tormás és gödényes tájakra vetődtek el, akkor örömmel kiáltottak fel: „Ni ez *torma*! Ni ez *gödény*!” És ha nem így, akkor hát hogyan vetették volna át a régi magyarok előfordulási helyüktől távol ezeknek a jelenték-telen természeti tárgyaknak a neveit?

Persze, hogy a kereskedelmi cikkeként is szereplő természeti tárgyak fel is kereshették a régi magyarokat idegen származású neveikkel együtt, úgyhogy ezeknél az átvétel helyének lokalizálása előfordulásuk helye alapján tényleg kétséges lehet. Így például a Fekete-tenger mellékének nagyhírű *dió*-ja a magyarokat már Levediában is — ahol nincs diófa — elérhette a török *szatócs*-ok közvetítésével, aminthogy ez a dió a Pontus mellékéről még Görögországba is eljutott.

6. De a különleges terepsajátosságokra vonatkozó nevek is csak előfordulási helyük környékén voltak valamely idegen nyelvből átvehetők. Így például a *szikla* szót a magyarok az Alföld egykori szláv lakosaitól már csak azért sem vehették volna át, mert ott — szikla nincs. Még nevezetesebb lokalizációs következtetést tehet számunkra néptörténeti szempontból lehetővé a *pest* szó, amely egykor nemcsak 'Ofen', hanem 'Höhle' jelentésben is megvolt nyelvünkben; ezt a Gerecse, illetőleg a Bükk *Peskő* < *Pestkő* nevű hegységei

¹ Magyarul írott tanulmányom eddig csak azért nem jelent meg, mert az Akadémia¹ Kiadó német nyelven akarja megjelentetni.

is tanúsítják, amennyiben mindegyiknél nagy barlangot jelez a katonai térkép, de ez a jelentés őrződött meg a Miskolc közelében levő *Büdöspest* barlang nevében is. A *pest* szó bolgár-szláv származású nyelvünkben, amely nyelvben a magyar *pest* megfelelője szintén jelent 'barlang'-ot is. Ebben a jelentésben ezt a szót semmiesetre sem vehettük át tőlük az Alföldön, ahol nincs barlang, hanem nyilván egy olyan hegyesvidéken, ahol nem ritka a barlang. Ilyen terület például a Dunakanyar környéke. . . Vagyis ez azt jelenti, hogy a honfoglalás korában nemcsak az Alföldön laktak bolgár-szlávok, hanem bizonyos központi fekvésű hegyes vidékeken is, mert az nyilvánvaló képtelenség, hogy e területek lakói az esetleges dél-erdélyi bolgároktól vették volna át a *pest* szót 'barlang' jelentésben. E következtetések helyessége annyira belátható, hogy azokat holmi „Szahara-érv”-ekkel diszkreditálni nem lehet. A *homok* szó átvételére vonatkozó lokalizációs következtetésünk pedig pontosan olyan volt, mint aminőket az előzőkben a szláv származású *pest* és *szikla* szavainkra vonatkozólag bemutattunk.

7. Azt, hogy *homok* szavunk 'futóhomokos terület' jelentésben terepféleségre vonatkozik, Sinor sem akarja — úgy értettem ki szavaiból — kétségbe vonni; csak hogy szerinte ez a jelentés a magyarban valami másodlagos fejlődés eredményeképp alakult volna ki. Ha ez így volna, akkor ennek a fejlődésnek már nagyon ősi időkben kellett volna bekövetkeznie, mert hisz már a TA.-ben az *eleui humuk*, *fuegnes humuc*, *cues humuc* kifejezések félreérthetetlenül terepféleségre vonatkoznak. Sőt ha egy kicsit tovább megyünk, nem nehéz azt sem megállapítani, hogy azokban a török nyelvekben, amelyekben a *homok*-nak megfelelő *qumaq* (*kumak*) szóalak megvan, ennek szintén 'Sandboden, Sandhügel' a jelentése (vö. GOMBÓCZ, BTLw. 84). Hogyan volna elképzelhető, hogy a magyarban a török nyelvektől függetlenül következett volna be ebben a szóban a Sinor által feltett „tapadásos” jelentésváltozás, különösen amikor már a XI. századi adatokban is ebben az állítólag megváltozott jelentésben bukkan fel ez a szó?

Sinor annak a felfogásának érdekében, hogy az ősmagyarban a $k > \chi$ hangváltozás az obi-ugor nyelvek hasonló hangváltozásától függetlenül következett volna be, azt szeretné hinni, hogy a *homok* szó még valahol a Káma melléki őshazában a $k > \chi$ hangváltozás bekövetkezése előtt került nyelvünkbe 'Sand' jelentésben, bár a felhozottakból is nyilvánvaló, hogy mind az átadó török nyelvben, mind pedig a magyarban 'futóhomokos terület' lehetett szavunk jelentése. Így tehát ez a feltevés még tárgyi, illetőleg földrajzi szempontból sem kerülhet szóba; a Kámától délre eső ligetes mezőségen — ahová a magyar őshazát helyezniünk kell — futóhomos terület azután már igazán nincs, éppúgy nincs, mint az Alföldön szikla és barlang. Hogy mennyire nincs, azt mi sem tanúsítja határozottabban, mint az, hogy *homok* szavunknak sem a csuvasban, sem a baskirban, sem a kazáni tatárban nincs megfelelője. . . Sinornak tehát bele kell nyugodnia a változhatatlanba: őseink csak egy olyan szállásterületükön vehettek át egy „futóhomokos terület” jelentésű török szót, ahol van — futóhomokos terület. Ilyen pedig ha nem is a Közép-Volga és Közép-Don közötti Levediában, de mindenesetre a Donyec melléki Etel-közben bőven akadhatott.

Sinor homályos kifejezésmódon ugyan, de még azt is kétségbe szeretné vonni, hogy a Donyec mellékén beszéltek volna valaha is magyarul. Nem hiszem azonban, hogy mindaz, amit erre vonatkozólag egy korábbi tanulmányomban felhoztam (vö. Acta Ethn. Hung. II, 96—111), amelyet azonban Sinor nem

látszik ismerni, csakúgy egy kézlegyintéssel elintézhető volna. Sőt ezt akkor is fel kellene tennünk, ha e tárgyról nem tudnánk többet, mint azt, hogy *torma*, *gödény*, *tengér* és *homok* szavaink régi török jövevényszavaknak tekintendők. Azok a természeti tárgyak, amelyekre e szavak vonatkoznak, ugyan a Dnyeperen túl is megvannak, de ott ezeknek a természeti tárgyaknak a nevei már csak szláv alakban kerülhettek volna nyelvünkbe, mert ott már a honfoglalás előtt is szlávok laktak, de azok laktak a Kárpát-medencében is, úgyhogy tőlük e természeti tárgyak török neveit semmiesetre sem vehettük volna át. — Ha pedig *homok* szavunk csakis a Donyec-medencében kerülhetett nyelvünkbe, akkor a török szókezdő *q* ~ magyar *h* megfelelés megmagyarázására más lehetőség nincs, mint a hanghelyettesítés feltevése, ami idegen szavak átvételénél egyáltalán nem szokatlan, hanem normálisnak mondható folyamat, ha csak a kiterjedt kétnyelvűség állapota az átvétel korában még nem volt meg.

8. Sinor a hanghelyettesítésnek számtalan nyelvből jól megfigyelhető jelenségét nem látszik ismerni; ezért azt a kijelentést tette, hogy *hajó* szavunknak általa javasolt egybevetése a 'csónak' jelentésű XI. századi török *qayiq* szóval a szóeleji török *qa* > magyar *ha* fejlődés valószínűvé tételével áll vagy bukik. Természetesen ezért szeretné hinni, hogy *homok* szavunk még a Volgán túli őshazában került volna nyelvünkbe, és ezért ragaszkodik mereven ahhoz az eszméhez, hogy a *k* > *χ* hangváltozás a magyarban teljesen független volna az obi-ugor nyelvek hasonló hangtörténeti jelenségétől. „... és nem látom — írja még — miért tartja Moór eleve valószínűtlennek, hogy egy azonos hangváltozás az obi-ugor nyelvekben és a magyarban egymástól függetlenül következett volna be”. Én ezt dolgozatom egyik helyén (NyK. II, 291) — azt hiszem — világosan megmagyaráztam, sőt a nyelvésztársak figyelmét arra is felhívtam, hogy mielőtt ebben a kérdésben az enyémtől eltérő álláspontot volnának hajlandók elfoglalni, olvassák el előbb egy német nyelvű tanulmányomnak ide vonatkozó behatóbb fejtegetéseit, „mert annak semmi értelme sincs, hogy vitázzunk egymással, anélkül hogy egymás érveit meghallgatnók”. Sinor nem tett — úgy látom — eleget kérésemnek. — Ebben a vonatkozásban a lényeg a következő: a *k* > *χ* hangváltozás több más jelenség mellett a viszonylagosan tág hangréssel való hangképzésnek kísérő jelensége szokott lenni; mivel pedig a magyarban ezzel ellenkezőleg épp a viszonylagosan szűk hangréssel való hangképzés kísérő jelenségei figyelhetők meg — amint ma is így képezzük a hangokat —, a *k* > *χ* és *p* > *f* hangváltozások csak egy korábbi hangképzési mód reliktumai lehetnek. Arra pedig semmi okunk sincs, hogy a hangképzési módnak ezt a korábbi állapotát ne a késő ugor korival azonosítsuk, amely hangképzési mód az obi-ugor nyelvekben — ellentétben a magyarral — nagyjában változatlanul megmaradt napjainkig.

9. Ha ezek után felvetjük a kérdést, hogy hangtani szempontból van-e akadálya annak, hogy *hajó* szavunkat Sinor ötletének megfelelően valami török **qajjy* szóalakból származtassuk, úgy erre csak azt mondhatjuk: semmi! Mert hisz a régi magyarok e szóban éppúgy postpalatalis *χ*-val helyettesíthették a török postpalatalis *q*-t, amint ezt tették a *homok* szóban is. Ezt a hangot ugyan többnyire mediopalatalis *k*-val helyettesítették,¹ de miért nem helyet-

¹ Esetleg arra is lehetne gondolni, hogy a kiterjedtebb török—magyar kétnyelvűség korszakában néhány *q*-val kezdődő török szó hanghelyettesítés nélkül postpalatalis *k*-val honosodott meg nyelvünkben, amely hang csak később eshetett egybe a mediopalatalis *k*-val. Sok valószínűsége azonban ennek az elméletileg lehetséges feltevésnek nincsen. A felső-német Kunz személynév X. századi megfelelőjében a mai *k* helyén sze-

tesíthették volna egyszer-másszor — a bizánciakhoz hasonlóan — postpalatalis χ -val is, hisz például szláv jövevényszavakban a c -t eleinte hol t -vel, hol \check{c} -vel helyettesítették. Sőt az is lehetséges, hogy a török **qajjy*-nak χ -val való átvételébe egy kis népetimológia is belejátszott: *hajt* 'üz, kerget' igenket ugyanis kauzativumnak foghatjuk fel 'gyors haladásra készítet' jelentésben, tehát ez ige alapszavának 'gyorsan halad, gyorsan mozog' lehetett a jelentése, úgyhogy a χ -val átvett török **qajjy* szót őseink 'gyorsan mozgó'-nak értelmezhettkék.¹

Az előadottakra való tekintettel azt is mondhatjuk, hogy *hajó* szavunk törökből való származtatásának hangtani szempontból tulajdonképpen sokkal kevesebb nehézsége van, mint mikor szavunkat a 'csónak' jelentésű vogul $\chi\bar{u}b$, $\chi\bar{a}p$, osztják $\chi\bar{o}p$ szóalakokkal próbáljuk kapcsolathozni. Ennek az egyeztetésnek szükségszerű előzményei tudniillik a következők: 1. Ósalakként valami idegen nyelvi **kaob*, **kaub* szóalakot kell feltennünk. — 2. Az ebben felteendő *ao*, *au* hangkapcsolat vagy diftongus hangjai közé a magyarban i iktatódott volna bele, míg az obi-ugor nyelvekben a két hang hosszú magánhangzóvá vonódott volna össze. — Ha azonban N. SEBESTYÉN IRÉNnek volna igaza, hogy az obi-ugor nyelvek 'csónak, hajó' jelentésű szavának eredeti jelentése '(jegenye) fenyő' lett volna, amiért a vogul (ALQU.) *gap-jiv* 'Tanne' szó egybeállíthatónak látszik a lapp LAGERKR., Wfs. *gäjpä* 'Kiefer' szóval (FgrÉrt. 7. sz. 16), akkor a magyar *hajó* szó már aligha volna ide vonható, amint ezt N. SEBESTYÉN sem tette meg. Csakhogy ez az egybeállítás egyáltalán nem meggyőző. A vogul *qāp-jiv* szó tudniillik minden nehézség nélkül 'csónakfá'-nak értelmezhető, aminthogy PATKANOV is 'Kahnbaum'-nak ('starker zum Bootzimmern geeigneter Baumstamm') értelmezte a rezgőnyárfa ('Espe') jelentésű, de a fent idézett vogul szóalaknak teljesen megfelelő osztják $\chi\bar{o}p$ -ju χ szót: az osztjakok — úgy látszik — már inkább a nyárfát használták fel csónakkészítésre.

10. Mindezen nehézségek ellenére mégis csak *hajó* szavunk ugor származtatása mellett volnánk hajlandók dönteni, és a tetszetősnek mondható török egyeztetésben csak a véletlen játékát látni, ha ezt a szavunkat nem tudnánk valamiképp kapcsolathozni török jövevényszavaink egy bizonyos rétegével. Tehát ebben a vonatkozásban is gyökeresen eltér felfogásunk Sinorétól, aki élénken tiltakozott az ellen, hogy a török szó átvételének valaki is művelődéstörténeti jelentőséget akarjon tulajdonítani. Pedig hát *hajó* szavunknak lehet ilyen jelentősége! Tudniillik török jövevényszavaink között szerepel a *gyalom* szó is, amely név nálunk a téli jegeshalászat nagyhálójára vonatkozik. Esetleg így volt ez azoknál a törököknél is, akikkel a magyarok Kelet-Európában közelebbi érintkezésbe kerültek. De — úgy látszik — halásztak ezek a törökök a tavaszi, illetőleg nyári idényben is. Ezt tanúsíthatják *tok* és *sőreg* szavaink. Ezek ugyanis vándorhalak nevei, amelyeket télen fogni nem lehet. De horo

replő postpalatalis $k\chi$ affrikátát ugyanis őseink nem postpalatalis k -val helyettesítették, ami várható volna, ha hangrendszerünkben meglett volna ez a hang, hanem postpalatalis χ -val: így lett e névből *Hont*...

¹Valaki persze azt is mondhatná erre: Heuréka! Sem nem ugor, sem nem török eredetű a *hajó* szó, hanem magyar névadáson alapul, mint az *ásó* vagy a *véső*, 'gyorsan haladó' értelemben... Igen ám, csakhogy a primitív fatörzs-hajót legfeljebb a víz mentében való hajózásnál lehetett volna 'gyorsan haladó'-nak mondani, „hegymenet”-ben vagy tavon való hajókázásnál egy ilyen értelmű elnevezés már „contradictio in adjecto” lett volna...

vagy vejszével sem lehet tokot kifogni a vízből, hanem csak hálóval és csónak segítségével; azoknak a törököknek tehát, akiknek a révén a magyarok ezekkel a halakkal megismerkedtek, valaminő csónakjuknak is kellett lenniük, amelyet **qajiy*-nak nevezhettek. Ezt a nevet a magyarok *hajó* szavunknak megfelelő alakban — úgy látszik — át is vették, talán azért is, mert valamennyire másmilyen, sőt esetleg tökéletesebb vízi jármű lehetett, mint az általuk bizonyára ismert fatörzs-hajó ('Einbaum'), amelynek a neve nyelvünkben éppúgy elenyészhetett, mint például az ősi faekéé (illetőleg ez talán *szarv* alakban meg is maradt), amikor ősünk megismerkedtek a törökök vasfejes ekéjével (vö. Moór: StudSlav. II, 38). De éppúgy eltűnt nyelvünkben jóformán napjainkban például a 'csizma' jelentésű *szekernye* szó is, amikor a szerbek révén az oszmánlik jóval tökéletesebb *čizma*-jével megismerkedtünk (vö. EtSz.).

Nem lehetetlen, hogy azt a vízi járművet, amelyet a régi magyarok a törökök révén megismertek, már a török faműves, az *ayačči* > magyar *ács* építette, s ez azt jelentheti, hogy a törököknek ez a **qajiy*-ja már nem „Einbaum” volt, hanem pallóból készült valódi hajó.

Egyébként nem *hajó* szavunk volna az egyetlen vízijármű-elnevezés nyelvünkben, amely mint idegen halászok szerszámának neve gyökerezett meg nálunk. Ilyen szavunk a *csónak* szó is, amelyet még a középkori emlékekben is halászcsonak jelentésben emlegetnek (vö. OklSz. 135). Ez a szó pedig — amint ezt másutt majd behatóbban is kifejtem — a szlovákok vizahalászata révén honosodott meg nálunk. Egyébként azokban a nyelvekben, amelyekben a török *qayiq* szó megfelelője az oszmánlik révén meghonosodott, mindenütt valami különleges vízijármű megnevezésére szolgál, amint ezt Sinor is (i. h. 170) megállapította, amely — úgy látszik — az oszmánlik révén terjedt el. Így tehát Sinor önmagával került ellenmondásba, amikor a mellett kardoskodik, hogy egy műveltségi szó átvételének, amilyen a *hajó* szó is, „semmi, de semmi művelődéstörténeti jelentőséget” nem tulajdoníthatunk. Persze nem áll minden esetben módunkban azt megállapítani, hogy egyik-másik művelődéstörténeti szempontból is jelentőséggel bíró idegen szó miért honosodott meg egyik vagy másik nyelvben. De Sinor mindenesetre téved, ha azt hiszi, hogy az ilyen átvételek csak a beszélők szeszélyével vagy esetleg idegenimádatával volnának magyarázhatók.

11. Az a török nép, amelynek a nyelvéből *hajó* szavunk gyaníthatólag származik, mindenesetre más jellegű török nyelvet beszélt, mint az a nép, amelynek a nyelvéből *homok* szavunkat vettük át. E két nép semmiesetre sem egymás hegyén-hátán lakott, hanem egymástól bizonyára nagyobb távolságra. Ha pedig *homok* szavunk a Donyec-medence füves mezőségein került nyelvünkbe, akkor a *hajó* szó nyilván a Közép-Don és Közép-Volga közötti Levediában, mert más területeken a magyar nép nem állott Kelet-Európában törökökkel érintkezésben (vö. Moór: Acta Ethn. Hung. II, 111—32). Mivel pedig a szóvégi török *q* > *γ* > *m*. ó azokra a földművelési terminológia körébe tartozó török eredetű szavainkra is jellemző, amelyek alapján arra következtethetünk, hogy ezek a törökök legalábbis félig letelepült életmódot folytattak (ilyenek pl. *komló* és *karó*, *tiló* és *orsó*), feltehető, hogy ezek a törökök alkalmaslag vagy bizonyos elemek közülük halászattal is foglalkoztak. Ezeknek a nyelvéből származhatik tehát a mi *hajó* szavunk is.

12. *Hajó* szavunk eredetére vonatkozó fejtegetéseinket a következőkben foglalhatjuk össze: Bár Sinornak arra vonatkozó felfogása, hogy a jövevény-

szavak átvételének a helye sohasem állapítható meg, feltétlenül téves, amint hibás az a felfogása is, hogy műveltségi szavak átvételének nincs művelődéstörténeti jelentősége, mindezek ellenére — úgy látszik — helyes nyomon indult el, amikor *hajó* szavunkat a régi török *qayiq* 'csónak' szóval egyeztette, bár a szókezdő török *q* ~ magyar *h* megfelelés megmagyarázása neki egy hibás hangtörténeti nézete miatt nem sikerülhetett. Ellenben ez a szokatlan hangmegfelelés — e szóban éppúgy, mint *homok* szavunkban — a hanghelyettesítés feltevésével kifogástalanul magyarázható, amint ennek megmagyarázására más lehetőség még csak nem is mutatkozik. — *Hajó* szavunk művelődéstörténeti szempontból jól beletartozik halászati terminológiánk török származású elemei közé. Sőt az is valószínűnek látszik, hogy a török halászoknak ezt a vízijárművét már az a mesterember készítette, aki később is foglalkozott a vízijárművek készítésével, így tehát talán ezért is van az *ács*-nak törökből származott elnevezése nyelvünkben. Az is valószínű, hogy a mesterember ácsolta *hajó* már egy lényegesen tökéletesebb szerkezetű vízijármű volt, mint a régi „Einbaum”, amelynek — úgy látszik — a neve is elenyészett nyelvünkben. A *hajó* szó mindenesetre nem a Donyec-medencében került a magyarba, mint a *homok*, hanem a Közép-Volga és a Közép-Don közötti Levediában.

MOÓR ELEMÉR

Oszmán-török jövevényszavak egy budai basa magyar nyelvű levelében

Ismeretes, hogy a budai basák magyar íródeákokat is tartottak, s a magyar hatóságokkal magyarul leveleztek. Ebből a levelezésből gazdag anyagot adott ki TAKÁTS SÁNDOR, ECKHART FERENCZ és SZEKFÜ GYULA (Budapest, 1915.). „A budai basák magyar nyelvű levelezése” oszmán-török jövevényszavaink gazdag tárháza, bár jellegénél fogva jövevényszavaink kevésbé érdekes rétegét, a közigazgatás körébe tartozó jövevényszavakat tartalmazza elsősorban. Egészen más jellegű az a két levélmelléklet, amit a kötet kiadói 1912-ben, a kiadás megindulása előtt, mutatóványként nyújtottak be a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottságához, s amit 1913-ban közölt a Magyar Nyelvőr (XLII, 21—6).

Ez a két melléklet 1604 februárjából származik, és Ali budai basa panasztévő leveléhez csatlakozik. Tulajdonképpen két felsorolás azokról a tárgyakról — főleg ruhaneműkről —, amiket elvittek a basára és kíséretére rátámadó hajdúk. A mellékletek szinte elénk vetítik a budai basának és családjának teljes ruhatárát, fegyverzetével és ékszereivel együtt. A bennük előforduló jövevényszavakat három csoportra osztom — élettartamuk szerint —: 1. Ma is élő jövevényszavak. Ezeknél csak magát az adatot s a rájuk vonatkozó irodalmat közlöm. — 2. Egykor élő, ma már kihalt jövevényszavak. Ezek etimológiájával részletesen foglalkozom. — 3. Jelenleg csak ebből az egy forrásból kimutatott szavak. A további adatgyűjtés során felbukkanhatnak újabb adatok, ezért ezeket a szavakat is tárgyalom.

1. Ma is élő jövevényszavak.

d o l m á n y : „1. *Dolmanj* ala valo zubon” | „Egi zeold asszonj Embeor-nek valo pozto *dolmanj* ewwst gombos” (ALEXICS: Nyr. XVI, 441; SIMONYI:

Nyr. XLIII, 389; GOMBOCZ: MNy. V, 28, BTLw.; EtSz.; LIGETI: MNy. XXXI, 283; BÁRCZI, SzófSz., Szókincs 79).

futa: „2 Seljeom szelw vy *futak*” | „3 Ibrisim *futah*.”¹ — Jelentése ’csikos gyapotkelme’. Gyakran szerepel XVI–XVII. századi forrásokban, a köznyelvben ma nem használatos. Megvan a szlavóniai nyelvjárásban (MTsz.; BALASSA: Nyr. XXIII, 309), ahol természetesen szláv eredetű (EtSz.).

handzsár: „1. Ezwst Araniazott *Handssar*” | „1. Ezwst Araniazott *Handssar*” (ALEXICS: Nyr. XIX, 409; KNEZSA: MNy. XXIX, 154; H. KÚN: MNy. XXXIV, 298; BÁRCZI, SzófSz., Szókincs 79).

kaftán: „1. Sarga Atlacz *kaftany*” | „1. Taphuta *kaftany*” | „1. bokor sarga Atthlaczbol valo *kaftan* vya” | „1. veoreos Atthlacz *kaftanh*” | „Ismeth egi zeold aranyas atlacz *Kaftanj*.” | „1. bokor veoreos Attlacz *kaftanh* vyay” | „Ismeth egi veoreos virágos Ezwst gombos kamuka *kaftanj*” (VÁMBÉRY: NyK. VIII, 189; ALEXICS: Nyr. XIX, 499).

kilim: „1. vörös *kilym* Szeoniegh”. — Jelentése ’tarka szőnyeg’. Gyakori a XVI–XVII. századi forrásokban, ma is él a nyelvjárásokban (MTsz.; Nyr. XVIII, 83).

zubonny: „3. Tafuta *zobonh*” | „1. Dolmanj ala valo *zubon*” | „Ismeth egi zeold *zubon*” (KNEZSA, SzlJsz. I, 786).

2. Kihalt jövevényszavak.

aracsín: „1. *Araktssin* Szermaual szwth” | „Ismeth 2 Arannial szwth *araktssin* azokis Aszzonj Eenek valok”. Korábbi adatok: 1576: „Egy aranyos *arachyn*” (MNy. II, 37) | 1582: „szép szőnyeget, *aranycsőkö*t és egyebekett kültek” (MonÍr. XXX, 63). Későbbi adatok: 1618: „Egy gyöngyös fékető . . . *arany csű* vagyon rajta” (Radv. Csal. II, 213) | 1630: „Egy fejer gyöngyös *arany csővel* csinált fékető” (uo. 254) | 1634: „kapát [olv. kápát] sem méltó fejeken viselni, hanem asszony ember módjára *araczin*” (MNy. XL, 116). Talán ide tartozik ez a személynév: 1651: „*Aracsín* János” (MonTME. I, 166). — A fenti adatok szerint a szó *aracsín* és *arakcsín*, valamint népetimológia útján keletkezett *arany cső*, *arany csű* alakban volt használatos. Az *aracsín* arany- vagy ezüstbrokáthól készített, felfelé szélesedő henger vagy levágott kúp alakú, díszes női fejrevaló volt. — Az *arakcsín* szó már korábban is szerepelt nyelvészeti irodalmunkban. IVÁNYI BÉLA közölte először az 1576-ból származó adatot (MNy. II, 37). Ennek az adatnak az alapján került bele az Etymologiai Szótárba, „jelentése, eredete ismeretlen” megjelöléssel. HASAN EREN (MNy. XXXIX, 361) a szóban forgó levélmelléklet adatait összevetette török megfelelőivel, s ezzel megadta a szó etimológiáját. A korábbi három adatot újabakkal gazdagította CSEFKÓ GYULA (MNy. XL, 115). — A szó végső forrása az arab–perzsa *‘araq-čīn* ’A handkerchief, napkin, sudary, a little cap’ (STEINGASS), amely valószínűleg az arab *‘araq* ’Schweiss’ (WEHR) és a perzsa *čīn* ’contrahens, colligans’ (VULLERS) összetételéből keletkezett a perzsában. Eredeti jelentése tehát ’az izzadságot összegyűjtő, felfogó’; vö. MENINSKI ’sudorem excipiens’ és ZENKER ’Schweiss sammelnd’ meghatározását. Alakjai az oszmán-törökben: *‘araqčīn* (az arab–perzsa szó tudós átírása, nem tükröz

¹ Forrásunkban gyakran előfordul egy *-h* toldalék, amelynek nincs semmi hangtani jelentősége. Például, magánhangzókra végződőknél: *duzenneh*, *ferradseh*, *futah*, *jemerih*, *kürdieh*, *szayah*, nem török eredetű szavaknál is: *kes Eleeh* (= *kézelő*), *kotoh*, *monteh*, *párnah*, *Sargah* stb. A mássalhangzók közül *n*, *t*, *g* hangra végződőknél: *zobonh*, *kaftanh*, *araniath*, *niergeth*, *patiolath*, *imegh*, *nadragh* stb.

a valóságos kiejtést, amely **arakčîn* lehetett) (REDHOUSE; ZENKER) | *arahčîn* (Anadilden Derlemeler) | *aračîn* (Söz Derleme Dergisi). — A török szó meghonosodott a szerb-horvátban: *arākčîn* 'pileus pelle subductus, pileus parvus rotundus, sive is sit ex corio, panno' (HASz.). A szó a szerb-horvátban csak a XVII. századtól fordul elő, ezért jövevényszavunk közvetlen oszmán-török átvételnek tekinthető.

c s ö m b ö r: „1. Giongios *cseomber* [olv. *csömbör*] homlokra valo” | „2. Szymas *cseombeor* [olv. *csömbör*]”. Még egy adatot találtam Radvánszknál 1622-ből: „5 *cseember* kilánt”¹ (Radv: Udv. I, 68). — A *csömbör* gyönggyel vagy arannyal hímzett szalagszerű női fejdísz. Tágabb értelemben egyéb célra alkalmazott szalagot vagy pántot is jelentett, mint azt a *cseember kilán* kifejezés is mutatja. — A szó végső forrása a perzsa *čāmbār* 'A circle, hoop; a kerchief, collar' (STEINGASS). Ebből az oszmán-török *čember* 'Bande, Stirnband, Kopfbund oder Kopftuch, welches bis zu den Füßen hinabreicht' (ZENKER; MENINSKI stb.) | *čenber* (REDHOUSE; az átírás az arab betűket tükrözi) | *džember* (Anadilden Derlemeler). A török szó behatolt a balkáni nyelvekbe: szerb-horvát *čember* 'ein Kopfschleier der Türkinen' (HASz.; IVEKOVIĆ—BROZ) | bolgár *čembér* 'törülköző' (GEROV) | albán *tšembër, tšimbër* 'Schleier' (MEYER, EtWb.) | román *cimbër* 'ua.' (ŞAINEANU) | újjörög *κοκκίνο τομπέρι* 'Kopftuch' (MIKLOSICH, TürkEl. Nachtrag), *τσεμπέρι* 'ua.' (RONZEVALLE). — A magyar szót jelentése alapján közvetlen oszmán-török átvételnek kell tekintenünk. A magyar *csömbör* és *csömbör* — valamint az albán *tšimbër* és román *cimbër* — adatok zárt *ë* hangú előzményt tételeznek fel már az oszmánliban, ami perzsa eredetű szavaknál ritka ugyan, de lehetséges. (Vö. EtSz.)

k ü r d i: „Ismeth egi zeold atlaçz *kürdieh* fejer Niul beorrel belloth” | „1. Zeold poztobol valo *kürdieh* fekethe beorrel belleoth” | „Ismeth kwlomben egi zöld *kürdieh*”. — A *kürdi* 'prémes mellény' szóval már foglalkoztam egy korábbi cikkemben (MNY. L, 79–80).

p e s k i r: „1. hymeos asztal kørniwl valo *peskыр*”. További adatok: 1608–1621. „Tarka dařab *pesskir* szabásó gyapot vásznat” (TörtT. 1878: 154) | „Vöttem négy darab tarka *pesskirt*” | „hamuszín halhėjo *pesskirt*” | „Egy asztalra való tarka *pesskirt* 110 oszporán” | „Oltarra való *peskér*” (uo. 159). — A *peskir* téglalap alakú, két keskeny végén hímzéssel ellátott kendő, amit törülközőnek vagy asztalkendőnek használtak. — Végső forrása a perzsa *peš-gīr, piš-gīr* 'A towel, napkin' (STEINGASS). Ennek oszmánli megfelelője: *peškir* 'A table-napkin, a bib' (REDHOUSE); 'Serviette, Tischtuch, Handtuch' (ZENKER) | *pešgīr* (ZENKER, Gaziantep ağzı) | *pišgīr* (REDHOUSE; ZENKER) | *piškīr* (MENINSKI) | *beskier* (MEGISER). Balkáni megfelelői: szerb-horvát *pěškīr* 'Handtuch' (HASz.; IVEKOVIĆ—BROZ) | bolgár *peškir* 'ua.' (GEROV) | albán *peškir* 'ua.' (MEYER, EtWb.) | román *peščir*, macedo-román *piskire* 'ua.' (ŞAINEANU) | újjörög *πεσκήρι* (uo.), *ψι(ε)σκήρι* 'ua.' (RONZEVALLE). — A magyarba közvetlenül az oszmán-törökből is, a szerb-horvátból is kerülhetett. A török és balkáni adatokból következtetve a magyar szó második szótagjában hosszú *i* van: *peskir* > *peskér*.

s z á j a: „2 feier *Szayah* Aszzonj Embernak valo”. Egy korábbi adat 1559-ből: „stamet avayg *szayabol* d. 32” (TörtT. 1889: 779), s egy későbbi adat 1636-ből: „[a kocscikat] arannyal irassuk meg és *zařa* szerrel az minemüből az uraknak, fejedelmeknek való kařtánt csinálják, olyanból csináltassuk fedelét

¹ A *kilán* a lószerszámok szíja, pántja (vö. MNY. LIII, 419).

egyiknek" (MonTME. IV, 368). — Jelentése: 'finom gyapjúból vagy selyemből készült anyag'. — Oszmán-török előzménye: *sāya* 'Sarsche, ein Stoff aus Wolle und Seide' (ZENKER). Hasonló alakban és jelentésben ismeri MENINSKI. REDHOUSE és KÉLÉKIAN szótára csak a *sāya čokasi* 'étöffe grossière de laine' összetételben közli. Az oszmán-török szó olasz eredetű; vö. MENINSKI: *Saia* 'Drap fin et léger de Venise'. Balkáni megfelelői: szerb-horvát *sàja* 'eine Art feines rothes Tuchs, die Sarsche' (IVEKOVIĆ—BROZ) | bolgár *sajá* 'ua.' (GEROV) | román *saiă*, macedo-román *sàrè* 'ua.' (ŠAINEANU) | újgörög *σαία* 'ua.' (uo.). Ezeknek oszmán-török eredete azonban kétséges, lehet, hogy egyenesen az olaszból valók, mint ahogy a magyarba is átkerült a szó közvetlenül az olaszból. Szabályos olasz *s* ~ magyar *s* (= *š*) megfeleléssel *sàja* lett belőle (BÁRCZI, Szókincs 116). Fenti adataink szőkezdő *sz* hangja világosan mutatja, hogy nem az olaszból valók, hanem a törökből. A közvetítés kérdése nem dönthető el.

s z e c s á d e: „1. Kitssi Szerdssáde”. Pár évvel későbbi adat 1628-ból: „de sömeg és *seczade* nem lehetséges” (MonTME. IV, 22). — A *szezsáde* ima-szőnyeget, kis méretű szőnyeget jelent. — A szó végső fokon arab eredetű: *sadždžāda* 'Gebetsteppich; Teppich' (WEHR). Az arab szó — valószínűleg perzsa közvetítéssel — eljutott a törökhöz: *sedždžāde* 'A small carpet, rug, or mat, used in worship' (REDHOUSE); 'kleiner Teppich insbes. dessen man sich beim Gebet bedient' (ZENKER) | *sedžāde* (BARBIER DE MEYNARD). Bár a mai élő nyelv szótárában, a Türkçe Sözlükben is *seccade* alakot találunk, kétségtelen, hogy a közbeszédben **sedžāde*-nak is hangzott a szó. Az arab szavak geminátái ugyanis a török használatban gyakran egyszerűsödnek (pl. oszm. *hadži* 'zarándok' < arab *hādždžī*; oszm. *ala!* indulatszó < arab *allāh* 'Allah'; stb.). Balkáni megfelelői: szerb-horvát *serdžāda*, *serdžāza* 'einer Art feiner Sitzteppiche' (IVEKOVIĆ—BROZ; VUK³) | bolgár *sedžadé* 'ua.' (GEROV) | albán *sidžadé*, *sedžadé* 'ua.' (MEYER, EtWb.) | újgörög *σετσαδής* 'ua.' (RONZEVALLÉ). — A magyar adatok szóvégi *e* hangjuk alapján csak közvetlen átvételek lehetnek. Az 1628-ból származó *szezsáde* alakban a szabályos oszmán-török *dž* ~ magyar *cs* hanghelyettesítés mutatkozik. Feltűnő a másik adat *r* hangzója. Bár a szerb-horvátban *serdžāda* alak található, a magyar adatnak ez nem lehet előzménye szóvégi *a* hangzója miatt. Ha nem teszünk fel íráshibát, arra kell gondolnunk, hogy a *dždž* geminátából disszimilációval lett *rdž* hangkapcsolat (vö. *piarc* ~ *piarc* < olasz *piazza*). Ezt a változtatást azonban csak a magyar íródeák vihette végbe, a törökben ilyen jelenség ismeretlen.

s z e r m a, *s z e r m á s*: „5 Szermas keszkeneo” | „1. Araktssin Szermaual szwth” | „2. Szermás cseombeor” | „1. Szeodories Atlacz Szermas feokeoteo”. Pár évvel későbbi adatok: 1608–1621: „*Szirmával* varrott, egyik keszkenő 600 oszpora” | „*Szirmas* kék selymes ágas virágó keszkenő 600” (TörtT. 1878: 157). — Jelentése 'hímzéshez használt, finom, gömbölyű arany vagy ezüst drótszál'. *Szermas* 'szermával hímzett'. — Oszmán-török előzménye: *sirma* 'Silver or silvergilt thread or lace' (REDHOUSE); 'schraubenförmig gerollter, feiner Gold- oder Silberdraht für Stickereien' (ZENKER) | *sirmali* 'mit Gold gestickt' (uo.). Megfelelői a balkáni nyelvekben: szerb-horvát *sirma*, 'Silber' | *srnájli*, *srnájlija*, *srnāli*, *srnālija* 'silbern' (IVEKOVIĆ—BROZ) | bolgár *sirma* 'aranyfonál' (GEROV) | albán *serme*, *sermā* 'ua.' (MEYER, EtWb.) | román *sirmă* 'ua.' (TIKTIN), *sirmali* 'arannyal hímzett' (ŠAINEANU) | újgörög *σέρμα* 'ua.' (uo.). — Bár a magyar *szirma* a szerb-horvát *sirma*-ból is magyarázható a szőkezdő mássalhangzó-torlódás feloldásával, valószínűbbnek látszik, hogy

közvetlenül az oszmán-török *sirma*-ból keletkezett oszmán-török *ĩ* ~ magyar *ĩ* hanghelyettesítéssel. A *szerma*, *szermás* (olv. *szërma*, *szërmás*) a magyarban végbemenő nyiltabbá válás eredménye.

3. Csak az 1604-i forrásban szereplő szavak.

b o s c s a : „6 Hymes *Boschah*” | „3. hymeos *Bostssah*” | „2. Patiolathra valo Takaro *boscsa* hymeos” | „Ismeth egi hymeos *boschsa*” | „2. hymes bostssa”. A *boscsa* négyszögletes, bélelt, legtöbbször színes fonállal hímzett kendőt jelent, ami a többi összehajtogatott vászonkendő és egyéb ruhanemű becsomagolására szolgál. Négy sarkát egymásra hajtva, batyúszerűen szökták eltenni benne a ruhaneműt. — Oszmán-török előzménye: *boyča* 'A square wrapper for a bundle' (REDHOUSE); 'Umschlagetuch, Ueberzug, ein Stück Zeug oder Leder um etwas einzupacken, Mantelsack, Packet' (ZENKER) | *bokča* (Türkçe Sözlük; Sözlük Derleme Dergisi) | *bohča* (uo.; HONY). A török szó valószínűleg a *boy-* 'a node' (REDHOUSE) és 'ersticken, erwürgen' (ZENKER) igének a *-dža* ~ *-dže* (> *-ča* ~ *-če*) névszóképzővel ellátott alakja (DENY 871 §. remarque 1.; BROCKELMANN: KCsA. I, 30; LIGETI: NyK. XLIX, 227). Balkáni megfelelői: szerb-horvát *bōšča* 'Wickeltuch; involuerum; Schürze der Frauen' (HASZ.; IVEKOVIĆ—BROZ) | bolgár *bohčá*, *bohčica* 'nagy kendő' (GEROV) | albán *bohtë* 'Schürze' (MEYER, EtWb.) | román *boccea*, régebbi alakváltozatai: *bohcea*, *bohgea*, *botcea* 'ua.' (ŞAINEANU) | újböög *μιοκτοζά* (MIKLOSICH, TürkEl.), *μιοκτῆς* (RONZÉVALLE). — A magyar adat — *scs* hangkapcsolatából ítélve — szerb-horvát átvétel, bár **bošča* alak a törökben is feltehető (vö. oszm. *ašči* ~ *ahči* 'szakács'), s talán már a szerb-horvát szó török előzménye is *bošča*-nak hangzott.

d ü s e m e : „2 hauljh *dwsenneh* [olv. *düseme*] az mellieth az feoreodeoben le szoktak therytenj az ruhak ala”. — A *düseme* rövid szőrű gyapjúból vagy kecskeszörből készült szőnyeg. — Oszmán-török előzménye: *düšeme* '1. 'Spread, laid down'; 2. 'A floor, a pavement'; 3. 'Furniture' (REDHOUSE); 'das womit der Boden belegt ist, Diele, Pflaster u. dgl., Teppich, Tapete' (ZENKER) | *döšeme* (ZENKER). A *düšeme* főnév a *düše*- 'To spread, lay down, as a floor, pavement, carpet, etc.' (REDHOUSE) és 'auf dem Boden ausbreiten, den Boden belegen (mit Teppichen), dielen, pflastern' (ZENKER) ige *-me* képzős származéka. — A déli szláv nyelvek szótárai nem ismerik a szót, de megtalálható az albánban: *düšeme* 'Fussboden' (MEYER, EtWb.) és a románban: *dušumed* 'kecskeszörből készült szőnyeg' (ŞAINEANU). A magyar adat tehát közvetlen átvétel, amit a benne előforduló *ü* hangzó is alátámaszt.

f e r e d z s e : „1. fekethe *ferradsse*” | „1. Szeoderies *Ferradsse*” | „1. Niulbeorrel belleoth zeold *ferradsseh*” | „1. veoreos *feredsse*” | „1. veoreos *ferradsse*, meollynec az szele zeold Atthlaczal vagion” | „1. Aszzonj Embeor-nek valo veoreos *Ferradsse* Sarga Atthlaczal az szele”. — A *feredzse* hosszú ujjú, bő női köpeny volt, amely az utcán járó török nőket teljesen beborította. — A szó végső forrása az arab *feredžie* 'robe flottante, faite ordinairement de drap, à manches amples et longues qui dépassent un peu l'extrémité des doigts, et qui ne sont point fendues' (DOZY, Supplément), amely valószínűleg összefüggésben van a 'hasít' jelentésű *feredže* igével. Török megfelelői: *ferädže* 'An outer cloak or mantle of special fashion' (REDHOUSE); 'Oberkleid oder Mantel mit weiten Aermeln' (ZENKER) | *feredže* (MENINSKI; BARBIER DE MEYNARD; ZENKER) | *ferrädže* (MENINSKI). A török és arab alakok összefüggése hangtanilag nem világos. A török szó átkerült a balkáni nyelvekbe: szerb-horvát *fèrdža*, *fèrže* 'Art Oberkleides türkischer Frauen' (HASZ.; IVEKOVIĆ—

BROZ) | bolgár *féredža, féredže* 'ua.' (GEROV) | román *feregea* 'ua.' (ŞAINEANU) | újböörög *feceğë* 'ua.' (RONZEVILLE). — A magyar adatok, szövégi *e* hangjukból ítélve közvetlen átvételek a törökből. — Végső fokon azonos eredetű ezzel a szóval *faraszja* szavunk (egy 1544-ből származó forrásban), amely már többször szerepelt nyelvészeti irodalmunkban. NÉMETH GYULA megállapításai szerint (NyK. L. 321—5) ez a lengyel *ferezja, ferezyja* szóból származik, amely ugyancsak a török *ferädže* átvétele.

h a v l i : „1. Gubas Imeogh *haulj*” | „2 *hauljh* dwsenneh az melieth az feoreodeoben le szoktak therytenj az ruhak ala”. — Jelentése 'gyapjas, bolyhos'. — A szó végső forrása a perzsa *hav* 'Pile of velvet; down, soft hair' (STEINGASS), amiből az oszmánliban *-li* melléknévképzővel alakult a *havli*, (*havli*, *havlu* 'That has a nap, pile; downy' (REDHOUSE); és 'wollig, feinhaarig' (ZENKER) melléknév. A déli szláv nyelvekben az oszmán-török szövégi *i*-nek szabályosan megfelelő, *ija* végződésű alakokat találunk: szerb-horvát *havlja* 'der Braut-Schleier, flammeum' (HASz.; IVEKOVIĆ—BROZ) | bolgár *havlija* 'ua.' (GEROV). A magyar adatok tehát közvetlen átvételek az oszmán-törökből.

h i n d i : „1. Hindj paplan”. — Jelentése 'indiai anyagból készített'. — A szó végső forrása India arab neve: *al Hind*, amelyből *-i* melléknévképzővel keletkezett a *hindī*, *hindīyye* 'indisch' melléknév. A törökben a *hindī* szó egyszerűen 'indiai'-t jelent (REDHOUSE; ZENKER; stb.). A *hind kumaşı* 'indiai kelme' krém színű selyemanyagot jelöl (El Sanatları III, 20). Valószínűleg erre kell gondolnunk a magyar adat értelmezésénél is. — A török szót nem találom a balkáni nyelvekben, a magyar adat szövégi *i* hangja különben is világosan mutatja, hogy közvetlen oszmán-török átvétel.

i b r i s i m : „Egy *Ibrisim* seloeom aranas Szwgiellouel” | „Egy *Ibrisim* seloeom aranas gombos Ew” | „3. *Ibrisim* futah”. — Jelentése 'sűrű, sodrott selyemfonál'. — A szó végső forrása a perzsa *ābrīšm*, *ābrīšum* 'Silk; a silk-weaver' (STEINGASS) | *ābrīšom* (MILLER).¹ A perzsából került az arabba is (WAHRMUND). Török alakjai: *ibrišim* 'A silkworm' (REDHOUSE), 'Seidenfaden, Seidenzwirn' (ZENKER) | *ibrišim*, *ebrišim* (MENINSKI) | *erbušum* (Gaziantep ağız). Az oszmánliból átkerült a balkáni nyelvekbe: szerb-horvát *ibrišim* 'Seidenzwirn, ein Faden Seide' (HASz.; IVEKOVIĆ—BROZ) | bolgár *ibrišim* 'ua.' (GEROV) | román *ibrišim*, mecedo-román *brăşime* 'ua.' (ŞAINEANU) | újböörög *μρισιμ* 'ua.' (uo.), *ibrišim* 'ua.' (RONZEVILLE). — Kritériumok hiányában nem dönthető el, hogy a magyar adatok az oszmán-törökből vagy a szerb-horvátból valók-e.

j e m e n i : „1. Ismeth *Yemerih* [olv. *jemeni*] Lepedeo”. — Jelentése 'Jemenből való festett gyolcs, vászon; kendő'. — A szó végső forrása *Yemen* arab tartomány neve, amelyből *-i* képzővel keletkezett a *yemenī* 'jemenisch' melléknév (WEHR; WAHRMUND). A törökben az általános 'jemeni' jelentésen kívül speciális jelentést is kapott: oszm. *yemenī* 'A colored cotton pocket-handkerchief, originally from Arabia' (REDHOUSE); 'buntes jemenisches Zeug, buntseidenes Tuch, Taschentuch, buntfarbiger Hausschuh' (ZENKER) | *yamanī* (REDHOUSE). A török szó meghonosodott a balkáni nyelvekben: szerb-horvát *jemenija* 1. 'die Pantoffeln'; 2. 'eine Art Kopftuch' (HASz.; IVEKOVIĆ—BROZ) | bolgár *emenija* 'papucs' (GEROV) | román *iminè* 1. 'szandál, papucs', 2. 'kelme-féle' (ŞAINEANU) | újböörög *γeμενί* 'Art Schleier' (MIKLOSICH, TürkEl.). —

¹ Ez a perzsa szó már szerepelt nyelvészeti irodalmunkban *bársöny* szavunkkal kapcsolatban, amelynek török előzménye iráni eredetű, s talán összefügg ezzel a szóval.

A magyar adat szóvégi *i* hangjából ítélve közvetlen átvétel az oszmán-törökből. — A *Yemen* helynévvel egy másik alkalommal is találkoztam adatgyűjtésem során. Tholdalagi Mihály, I. Rákóczi György kapitihája 1620-ban „egy *jemeni* pejlo” vásárlásáról számol be urának (TörtT. 1882: 474).

k a j s z a r i: „1. *kayszary* belles”. — Jelentése ‘Kayseriből való kelme’. — A szó végső forrása Caesarea arab neve: *Kaysari*, amelynek eredeti jelentése ‘cézári, cézárhoz tartozó’ (< arab *qaysar* ‘cézár’). Mivel a városnévben magában szerepel az *-i* melléknévképző, a ‘Kayseriből való’ melléknév képzésénél nem alkalmazták újra, tehát a *qaysari* szó nemcsak a várost, hanem az onnan való dolgokat is jelöli. Lehet azonban, hogy maga a várost minden rag nélkül is jelölhette az ott készített kelmefélét (pl. *damasz* < *Damaskus*, *pergamál* < *Bergamo* stb.). A török szótárak *qaysari* alakban közlik a szót (REDHOUSE; ZENKER), de nagy bizonyossággal feltehetünk *qaysari* és *qaysari* alakot is, amely pontos előzménye a mi adatunknak. — A balkáni nyelvekben a szót nem találom, de a szóvégi *i* hang úgyis világosan mutatja, hogy a szó közvetlen átvétel.

k a v u k: „ismeth patiolat ala valo egi zold Bársonjbol valo *kauuk*”. — Jelentése ‘magas, rendszerint fileből vagy pamutból készült sapka, tok, amire a turbánt szokták rátekerni’. A janicsár tisztek viselték, formája, színe és jelzése szerint különböző rangot jelölt. — Oszmán-török előzménye: *qawuq* ‘A wadded cap or hat’ (REDHOUSE); ‘grosse, gewöhnl. rothe Mütze (um welche der Kopfbund gewunden wird)’ (ZENKER) | *qaūq* (ZENKER; BARBIER DE MEY-NARD) | *qowuq* (ZENKER). A XVI–XVII. századi kiejtést a *qaūq* alak tükrözi pontosabban. Jellemző ugyanis erre a kiejtésre, hogy nem ismeri a hiatus-töltő hangokat, sőt néha az eredeti *h*, *v*, *y* hangot is kiveti. A balkáni nyelvekben is a *qaūq* alak terjedt el: szerb-horvát *kāuk* ‘der Turban’ (HASz.; IVEKOVIC—BROZ) | bolgár *kaūk* ‘ua.’ (GEROV) | albán *kaūk* ‘ua.’ (MEYER, EtWb.) | román *cauc* ‘ua.’ (ŞAINEANU) | újbörsz *zabóvzi* ‘ua.’ (MIKLOSICH, TürkEl.), *zabóvzi* ‘ua.’ (RONZEVILLE). — A magyar adat hangalakja közvetlen oszmán-török átvételre mutat.

m e n g u s: „2 fwlbén való *mengws*” | „1. Bokor Draga keouel ekeossiteteoth fwlbén való *mengws* meljben giemanth vagion” | „Ismeth egi fwlbén való Aranjból való *Giongiōs mengws*”. — Jelentése ‘fülbevaló’. — A szó végső forrása a perzsa *menguš* ‘inauris’ (VULLERS; MILLER), amely hasonló alakban és jelentésben átkerült az oszmánliba: *menguš* ‘Ohrgehänge’ (ZENKER). Balkáni megfelelői: szerb-horvát *mendjuš*, *mëndjuša*, *mëngjuše*, *mëngjűšā*, *mingjuše* ‘Ohrgehänge’ (HASz.; IVEKOVIC—BROZ) | bolgár *mengűš*, *mendjűš* ‘ua.’ (GEROV). — A magyar adat hangalakja közvetlen oszmán-török átvételre mutat.

s z e r á s z e r:¹ „1. *szeraszer* párnah”. — Jelentése ‘arany vagy ezüst fonállal átszőtt, nehéz kelme, arany- vagy ezüstbrokát’. — Végső forrása a perzsa *ser-ā-ser* ‘genus vestis pretiosae, quod prorsus filis aureis intertexta sit’ (VULLERS). A perzsa szó eredeti jelentése ‘egyik végétől a másikig’. A jelentésátvitel azon alapszik, hogy a *serāser* olyan anyag, amely egyik végétől a másikig — „prorsus” — át van szőve aranyszállal. A perzsa szó oszmán-török megfelelője: *serāser* ‘Goldstoff’ (ZENKER); ‘Attalicus, aureus pannus’ (MENIN-

¹ A cikk kiszedése után felbukkant új adat alapján — 1636: „Az kocsit valami rossz szárászzerrel ne borítsátok be, hanem széppel” (MonTME. IV, 375) — ez a jövevényszó a második csoportba tartozik.

SKI). — A balkáni nyelvek közül csak a románban találom: *serasir* 'ua.' (ŞAINEANU). Így a magyar adat közvetlen oszmán-török átvételnek tekinthető. *zetyir*: „Ismeth egy Dragah veoreos kwbeol valo *zeytyr*”. — Jelentése 'gyűrű, amit az asszonyok a hüvelykujjukon viseltek'. — Végső forrása a perzsa *zih-gir* 'A ring, generally of bone, worn by archers on the thumb' (STEINGASS) | *zeh-gir* (MILLER). Oszmánli megfelelői: *zih-gir* 'An archer's thumbstall' (REDHOUSE); 'Ring den die Frauen als Schmuck an Daumen tragen' (ZENKER) | *zehkir* (MENINSKI) | *zīgīr* (ZENKER). — Az oszmánliban feltehetőleg **zekir* alak is létezett, s ennek szabályos megfelelője a szerb-horvát *zécir* 'Art Fingerring' (IVEKOVIĆ—BROZ). Az oszmán-török és szerb-horvát adatok alapján a magyar adat nemigen olvasható másnak, mint *zetyir*-nek, ez pedig a szerb-horvát szó átvétele.

Végezetül közölnöm kell két adatot, amelyeket egyelőre nem tudtam megfejteni. Lehet, hogy ezek nem is török eredetű szavak, s talán nyilvánosságra kerülve hamarabb fény derül mibenlétükre. Ezek a következők: „1. *Giwuezi* színw Tafutabol valo vankos hy Arani fonallal varroth” | „1. Sarga seljeom Eo minth az *Halv*”.
N. KAKUK ZSUZSA

A cseh szókincs magyar elemeiből

E cím alatt folyóiratunkban már kétszer közöltem szemelvényeket egy készülő nagyobb munkából (vö. MNy. LII, 310—5 és LIII, 160—5). Ezt a munkát körülbelül 1954-től 1956 végéig DÉCSY GYULÁVAL együtt folytattuk (l. az ő szemelvényeit: MNy. LI, 453—63), úgy osztva meg a munkát, hogy szerzőtársam az első fordulóban az *a—h* kezdetű szavak próbaszócikkait dolgozza ki, én pedig bizonyos *h* kezdetű szavakon kívül a *ch—ž* kezdetű szavak próbaszócikkjeinek kidolgozását vállaltam és végeztem. Ezért korábban közzétett szemelvényeinkben DÉCSY *b—h* kezdetű próbacímzavakat közölt, én pedig *h—t* kezdetűeket tettem közzé (a fentiekhez l. még a Studia Slavica III. [1957]-beli szemelvényeimet is). Miután DÉCSY távozása óta a címszóanyag megkétszereződött, újra ki kellett dolgoznom az *a—h* betűkkel kezdődő címszavakat is. Ebben a közleményemben az *a—h* betűkkel kezdődő címszavaim közül közlök néhányat.¹

¹ A már korábban közölt rövidítéseken kívül (l. MNy. LI, 453—4 és LII, 310) itt még a következők fordulnak elő:

BĚLIČ = JAROMIR BĚLIČ, Dolská nářečí na Moravě. Praha, 1954. — Br. arch. = A készülő cseh tájszótár brünni kéziratok archívuma. — DÉCSY = DÉCSY GYULA, A cseh szókincs magyar elemeiből: MNy. LI, 453—63. — GREGOR = ALOIS GREGOR, Slovník nářečí Hankovsko-bučovického. Praha—Brno, 1959. — HRUŠKA = JAN FRANTIŠEK HRUŠKA, Dialektický slovník chodský. Praha, 1907. — Hus = KAREL NOVÁK, Slovník k českým spisům Husovým. Praha, 1934. — JÁNOŠÍK—JÓNA = JÁNOŠÍK—JÓNA, Slovník spisovného jazyka slovenského I. Turčiansky Svätý Martin, 1946—1949. (A *južný* címszóig.) — Karl. = FRANTIŠEK SVĚRÁK, Karlovické nářečí. Praha, 1957. — Kop. = FRANTIŠEK KOPEČNÝ, Nářečí Určie a okolí. Praha, 1957. — Kyjov. = MAXIMILIÁN, KOLAJA, Nářečí na Kyjovsku a Ždánsku. Popis a rozbor se slovníkem a mapkou. Kyjov, 1934. — MACHEK, Etsl. = VÁCLAV MACHEK, Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. ČSAV. Praha, 1957. — MELICH, Halbvok. = J. MELICH, Über die Halbvokale im Slavischen: Zfr. für slavische Philologie V [1928.], 319—39. — Novák = L'UDOVÍT NOVÁK, Le changement *e > a* dans les mots slovaques empruntés au hongrois et à l'allemand: ČMF. XX, 242—50. — PS. arch. = A PS. (Příruční slovník jazyka

aldamaš ~ haldamaš. Morva tájszó, amely morva dialektizmusként a cseh irodalmi nyelvbe is bekerült. Morva nyelvjárási alakváltozatai: *aldamaš ~ haldamaš ~ aldamáš ~ aŭdamáš ~ oldomáš ~ holdomáš ~ odomáš ~ hajdamáš* (vö.: BARTOŠ, Sl. I, 6, 23, 89; GREGOR 14; BĚLIČ 268; Mistř. 4; Kyjov. 123; Karl. 109; KOTT VIII, 98; KOTT, Dod. 27; MACHEK 337; Br. arch.; PS. I, 19; TRÁVN. 12; Spis. j. č. I, 21; stb.). — Jelentései: 1. 'pití při uzavření smlouvy, litkup; ivás az alku megkötése után' (szinte minden idézett forrásunkban); 2. 'ivással egybekötött vigasság a munka (pl. aratás, cséplés) végeztével; pitka při dokončení práce a podobně' (így Kyjov., Br. arch.); 3. 'pohoštění; megvendéglés' (Karl., Br. arch.); 4. 'veselí, veselice; vigasság, mulatság' (Br. arch.-ban sok adat); 5. 'zpropitné; borraivaló' (KOTT, Dod.). A cseh jelentésváltozatok fenti sorrendje egyben a szó cseh jelentésfejlődésének tőlem megállapított fő állomásai is. — Származékai: *aldamášovat* 'áldomást inni', a címszóból képzett ige (Br. arch.); *prohaldamášovat* 'ua.' (KOTT, Dod. 9); *aldamášek*, a címszó deminutívuma (PS. arch.); *aldamáškovat*, a deminutívumból képzett ige (PS. arch.).

A magyar *áldomás* 'mercipotus; Kauftrunk' főnév átvétele. Ez az ugor eredetű (SzófSz.) magyar *áld* 'immolare, offerre, benedicere; opfern, segnen' ige főnévi származéka (EtSz. I, 67—8 és SzófSz.). A magyar szó igen régi, már Anonymusnál (kb. XII. sz.) előfordul: „in eodem loco more paganismo occiso equo pinguissimo magnum *aldamas* fecerunt . . .” és „Quod cum renunciatum fuisset duci Arpad et suis yobagyonibus, 'gavisi sunt gaudio magno valde' et more paganismo fecerunt *aldumas* et Gaudium adnuntiantibus diversa dona presentaverunt. Dux vero Arpad et sui primates ob hanc causam letitie per totam unam ebdomadam sollempniter comedebant et fere singulis diebus inebriebantur propter eventum tante letitie.” (ScriptRerHung. I, 56, 64.) A magyar *áldomás* 'mercipotus, Kauftrunk' jelentése már a XIV. század elejéről adatolt: 1310: „dederunt mercipotum et *aldamasium* . . .” (OklSz.). A mai magyar köznyelvben és nyelvjárásokban a szónak már csak ez a jelentése él (vö.: MTsz.; ÉrtSz. 2. jelentés). — A morva nyelvjárási alakváltozatok egy részének szókezdő *h*-ja cseh proklitikus (hiátustöltő) *h*. Ezen alakváltozatok közül különös figyelmet érdemelnek a magyar *l* helyén *j*-t tartalmazó *hajdamáš*-félék. Ezeknek *j* eleme ugyanis nyilvánvalóan más — szintén az állattartás fogalomkörébe tartozó, hangalakjánál fogva a *haldamaš* alakváltozathoz hasonló (ilyen lehetett pl. a morva nyelvjárásokban elterjedt *hajdy* stb. állatűző indulatszó) — szó hangalakjának hatására, illetőleg azzal való kontaminálódás útján fejlődött ki (e jelenségről I. SULÁN: Studia Slavica VII, 182—4). — A szó valószínűleg nemcsak a nyugati szlovák nyelvjárások közvetítésével, hanem a magyar népnyelvből közvetlenül is átkerülhetett a morva nyelvjárásokba. Emellett szól a morva—magyar ló- és szarvasmarhakereskedelem egykori igen intenzív volta, aminek számos bizonyítéka van a morva nyelvjárásokban. — A szót helyesen a magyarból származtatják: TRÁVN. 12; MACHEK, Etsl. 337; Spis. j. č. I, 21.

českého I—VIII. Praha, 1935—1957.) prágai kéziratok archívuma. Ez tartalmazza a szótárban fel nem használt adatokat is. — Spis. j. č. = Slovník spisovného jazyka českého. I. A—M. ČSAV. Praha, 1960. — S. s. j. = Slovník slovenského jazyka. I, *a—k*, SAV. Bratislava, 1959., II, *l—o*, uo., 1960. — Svatoboř. = FRANTIŠEK ŠVĚRÁK svatobořice-i kéziratok nyelvjárási szótára, a Br. arch.-ban. — Tört. arch. = A készülő cseh nyelvtörténeti szótár kéziratok gyűjtései (archívuma) a ČSAV. prágai Nyelvtudományi Intézetében.

balda, -y, f. Morva tájszó, amely moravizmusként a cseh irodalmi nyelvben is honos (JUNGSMANN I, 64; KOTT, Dod. 2; PS. I, 70; PS. arch.; TRÁVN. 43; Spis. j. č. 75; BARTOŠ, Sl.; BARTOŠ, Dial. II, 292; Bosk.; Svěrák; Kop.; Br. arch.; MACHEK 23). Egy délkelet-morva (ún. Podluží-vidéki) nyelvjárásban van *balta* (KOTT, Dod.; MACHEK) és más morva nyelvjárásban *bal'da* változata is (BARTOŠ, i. h.). A szó *balta* változatban megvan a szlovákban is (BERNOLÁK; HVOZDZÍK; JÁNOŠÍK—JÓNA; S. s. j.) 'sekerá; balta' jelentésben. — Jelentései: 1. 'silná hůl ku př. řeznická; ein dicker, starker Stecken; z. B. der Fleischhauer' (JUNGSMANN); 2. 'silná hul; ein dicker, starker Stecker; erős, nagy bot' (minden idézett forrásunkban). Ide tartozik tulajdonképpen az idézett egyetlen *balta* alakváltozat 'nástroj na tlučení máku, trdlo na mák; máktörő' (KOTT, Dod.) jelentése is.

DÉCSY szerint a magyar *balta* 'Handbeil, Hacke' átvétele. MACHEK és a Spis. j. č. közvetlenül a törökből magyarázza, akárcsak a szláv etimológiai szótárak is, mivel a szó megvan az oroszban, ukránban, ó-lengyelben, bolgárban stb. Ez azonban morva-cseh címszavunkra vonatkoztatva nyilvánvalóan helytelen: a csehben a szó új; a régi szótárak nem ismerik, JUNGSMANNnál fordul elő először. A magyarban a szó régi török jövevényszó, mégpedig vagy honfoglalás előtti, vagy a kun-besenyő rétegbe tartozik. A magyar szó alapjelentése ugyan az egész magyar nyelvterületen 'Beil, Axt', a morva-csehben viszont ezt a jelentést nem tudjuk kimutatni. Ezt a jelentéstani nehézséget azonban a következő jelentésfejlődési sorral át tudjuk hidalni: „balta → mészáros baltája → mészáros ütőszerszáma → ütőszerszám → nagy bot”. Ugyancsak cseh fejlemény a szóban a *t > d* hangváltozás.” (DÉCSY: MNy. LI, 454.) — DÉCSY magyarázatához még a következőket fűzhetem. Címszavunk magyar eredete mellett szólnak a jelentéstani viszonyok is. A szónak a többi szláv nyelvből ismert megfelelői, akárcsak a magyar *balta* is, egytől-egyig megőrizték a szónak az átható török nyelvi 'Beil, Axt' alapjelentését (ami azt is mutatja, hogy ezek a nyelvek a szót a törökségből vették át, kivéve talán a szlovákokat, amely már a törökdúlást megelőző időkben átvehette a magyarból is). A címszó 'ein dicker, starker Stecken' jelentése csak a morva-csehben ismeretes, ahol egyébként a szó új, — a szótárak tanúbizonysága szerint. Ez a jelentés csak morva-cseh belső fejlődés eredménye lehet. Ha a szó a törökből került volna a morva-csehbe, a török jelentés csak megőrződött volna valahol a morva-csehben is. Így azonban világos, hogy a magyar 'balta' → morva-cseh 'ütőszerszám' jelentésváltozás a magyarból való átvétel során történt. Ezért nem tartom viszont elfogadhatónak DÉCSYnek (i. h.) azt a feltevését, hogy „egyébként valószínű, hogy szavunk a szlovákon keresztül került át a csehbe”. Ennek ugyanis ellentmondanak a fent ismertetett jelentéstani viszonyok mellett a szó nyelvföldrajzi körülményei is: a morva-csehben ez a szó csak a délmorva területen van elterjedve, amely a magyar nyelvterület északnyugati csüskével közvetlenül érintkezik, nem terjedt el viszont a közép és északi morva területen, amely pedig hosszú sávon érintkezik a nyugati szlovák nyelvjárási területtel, noha a *balta* 'Beil, Axt' jelentésben itt (a nyugati szlovák nyelvjárásban) él. — Megokolatlannak tartom PAISNAK DÉCSY magyarázatához fűzött szerkesztői megjegyzését (i. h. 1. sz. jegyzet), mivel a *t > d* változás, illetőleg zöngésülés a csehben, különösen idegen eredetű szavakban igen gyakori, szinte szabályszerű. — Helytelenül közvetlenül a törökből: Spis. j. č., továbbá MACHEK, Étsl. 23. MACHEK egyébként címszavunkat egy török *baldak* 'kard markolata, e markolat végén levő gomb' jelentésű szóból magyarázza.

Ha át is tudnánk hidalni e magyarázat jelentéstani nehézségeit, ami azonban lehetetlen, e magyarázat morfológiai nehézségei a csehben leküzdhetetlenek. Az *-ak* szóvég ugyanis a csehben teljesen megokolt volna: ezzel a szóvéggel a török *baldak* közvetlen átvétel esetén változtatás nélkül beilleszkednék a cseh névszóragozási rendszerbe; a szóvégi *k* elhagyása a csehben teljesen megokolatlan. Ezt csak a magyarban tudnánk alaktani szempontból kifogástalanul megmagyarázni: a magyarban a *k*-t a többes szám jeleként foghatták volna fel, és így elvonhatták volna, mint a szerb-horvát *čardak* > magyar *csárda* szóban.

balfas. Morva (valach) tájszó (BARTOŠ, Sl.; KOTT V, 938; MACHEK, Etsl. 23; Br. arch.). — Jelentése: 'hlupák, otrapa, sprost'ák; ostoba, buta, ügyefogyott ember' (minden forrásunkban).

A magyar *balfasz* 'stupidus, ineptus; dumm, einfältig' főnév átvétele. Ez a szó a magyarban viszonylag fiatal, a XVIII—XIX. század fordulóján szótározták, és etimológiája bizonytalan. Az EtSz. (I, 255) — GOMBOCZ (MNY. VIII. 239) nyomán — lehetségesnek tartja, hogy e szavunk „talán a hasonló jelentésű *bibas*z tréfás-trágár elferdítése” volna. Ez a magyarázat azonban nem látszik valószínűnek. A *balfasz* ugyanis az egész magyar nyelvterületen el van terjedve, a *bibas*z viszont csak egyes területeken él, és ott is a cigánysággal asszociálódik. Az EtSz. elvetette azokat a korábbi magyarázati kísérleteket, amelyek ezt a szavunkat az orosz-ukrán *balbjosz* (балбесъ) 'Tölpel, Dummheit, Dummkopf' főnévvel hozták kapcsolatba (BUDENZ: NyK. XX, 155, Nyr. XV, 219; SZABÓ ENDRE: MNY. VIII, 239), noha ez az egyeztetési kísérlet legalább annyira megokolt, mint a *bibas*z „tréfás-trágár” elferdítésével való magyarázat. Az azonos jelentésű orosz-ukrán *balbjosz* az ukrán—magyar érintkezési területen ugyanis népetimológiás úton *balfasz*-t adhatta a magyarban; ez ellen azonban az szól, hogy ez a szavunk az egész magyar nyelvterületen él, és nemcsak az ukránnal érintkező északkeleti magyar nyelvjárásokban. Ezért a legvalószínűbbnek azt tartom, hogy a magyar *balfasz* belső keletkezésű szó, illetőleg a 'levý → neblahý; link, die Linke → schlecht, schlimm' jelentésű *bal* és a 'penis' jelentésű *fasz* összetétele (vö. a magyar népi *buta mint a f.* 'dumm wie ein penis', *nagy f.* 'ein grosser penis → ein grosser Dummkopf' szólásokat, amelyek — nyilván drasztikus voltak miatt — szótározva nincsenek, a népi szóhasználatban és a városi köznyelv vulgáris stílusrétegében azonban köztudomásúlag élnek). — Helytelenül közvetlenül a törökből (az orosz *balbjosz* analógiájára) MACHEK, Etsl. 23; nyilvánvalóan nincs tudomása azonban arról, hogy a szó azonos hangalakban és jelentésben él a magyarban, ahol a szó akár népetimológiás úton alakított idegen elemként, akár belső magyar fejlődéssel megnyugtatóbb módon magyarázható.

béleš ~ beleš ~ báleš ~ baleš, -e, m. Morva tájszó, amely behatolt a cseh irodalmi nyelvbe is (BARTOŠ, Sl.; BARTOŠ, Dial. II, 472; KOTT, Dod.; KOTT I, 44, V, 937; 963, VIII, 13; Mistř.; Kyjov.; Svatoboř.; BĚLIČ; Br. arch. sok adat; GREGOR: PS. arch. adatai szerint morvaországi származású cseh írók használják, így Herben, Kosmák, Preissova, — a PS. azonban nem közli egyetlen változatát sem; TRÁVN., 55 szerint ritkán használt tájszó; Spis. j. č. 75: *báleš, -e, m*, 96: *beleš, -e, m*). — Jelentése: 1. 'vdolek z kynutého těsta, plněný koláč; kelt téasztából készült, töltött kalács' (TRÁVN.); 2. 'koláč, kolač upečený na sporáku; kalács, tűzhely lapján sült lepény' (Mistř.; Br. arch.)

stb. — Származékok: *bálešník*, -u, m. 'lepénysütő edény' (BARTOŠ, Sl.; KOTT, V, 938; Br. arch.); *béleška*, -y, f., a b. deminutívuma (Br. arch.); *bálešek*, -šku, m., a b. deminutívuma (Spis. j. č.); *bálešový*, -á, -é, a b. -ový képzős mellékeve (KOTT V, 938).

A magyar *béles* '[rendszerint kelt tésztából készült] töltött lepény' főnév átvétele. Ezt a jelentést őrzi az 1. cseh jelentés. A 2. cseh jelentés másodlagos, de már a szó első írásos magyar adatában előfordul: BesztSzj.: „placenta: *beles*”. A szó az ismeretlen eredetű (EtSz.; SzófSz.) magyar *bél* 'Darm, das Innere, Kern stb.' főnév -s melléknévképzős származéka, amely főnévvé vált. — A morva *béleš* ~ *beleš* ~ *báleš* ~ *baleš* viszonya a következő: 1. A magyarban a *bél*, *béles* stb. többeli *é*-je mindig nyílt volt: *ē*. Az alapszó csonka töve *bel*-nek, teljes töve *bele*-nek hangzott. A zártabbá válás folytán az alapszó nyílt hosszú *ē*-je az érintett nyelvjárásokban *é*-vé vált, a teljes *tő e* hangzója azonban megmaradt nyílt *e*-nek. Azokban a (főleg palóc és egyes dunántúli) nyelvjárásokban viszont, amelyekben a zártabbá válás nem zajlott le, a többeli hosszú nyílt *ē*-nek rövid nyílt *e*-vel való váltakozása továbbra is megmaradt. A magyar hosszú nyílt *ē* ejtése azonos a cseh nyílt *ē* ejtésével. A morva nyelvjárásokbeli *ē* ~ *e* tőhangzóval ejtett változatok tehát a hosszú nyílt *ē*-t a töben megőrző magyar nyelvjárásokból való átvételek. Magyar zárt hosszú *é*-t ejtő nyelvjárásokból ezek nem származhatnak, mert ez esetben *i*-vel: *bíleš* ~ *bileš*-nek hangzanának; a magyar hosszú zárt *é*-t ugyanis, amely képzésmódjával és hangszínével közelebb áll a cseh és szlovák *i*-hez, mint a cseh és szlovák nyílt *ē*-hez, a csehben és szlovákban *i*-vel szokták helyettesíteni. Ilyen *i*-vel hangzó: *bíleš* alakváltozata címszavunknak a csehben, illetőleg a morva nyelvjárásokban nincs; ilyen csak a szlovákban van kimutatva, ahol nyilvánvalóan a zártabbá válástól érintett magyar *é*-z (esetleg *i*-z) nyelvjárásokból való. 2. A magyar hosszú és rövid nyílt *ē*-t, illetőleg *e*-t egyes dunántúli magyar nyelvjárásokban túl nyíltan ejtik, körülbelül úgy, mint a szlovák *ä* hangot. Ez a dunántúli túl nyílt *ē* : *e* (*ä*) képzésmódjával és hangszínével is közelebb áll a cseh és a szlovák *a*-hoz, mint a cseh és a szlovák hosszú és rövid *é* (*ē*) : *e*-hez; minthogy a cseh és a szlovák hangrendszerben ilyen hang nincs, ezt a hangot a magyarból való átvételekben *a*-val szokták helyettesíteni. (Erről a hanghelyettesítésről l. NOVÁK: ČMF. XX, 242—50.) A morva nyelvjárásokbeli *báleš* ~ *baleš*, azaz a töben *a*-val hangzó alakváltozatok egy magyar nyelvjárási túl nyílt *e* (*ä*)-t tartalmazó alak átvételei. — A szlovákban is megvan ez a magyar jövevényszó, mégpedig a következő alakváltozatokban: *báleš* ~ *bialeš* ~ *bialoš* ~ *béleš* ~ *beleš* ~ *beluš* ~ *beliš* ~ *bieluš* ~ *biliš*. Az, hogy a szlovákban — ez alakváltozatok szerint — hármás (*a*, *e*, *i*-s tőhangzójú) átvétel történt, a morvában viszont csak kettős (*a*-s és *e*-s tőhangzójú) — noha a szlovákban az *i*-s tőhangzójú alakváltozat is átkerülhetett volna a morva nyelvjárásokba —, arra látszik mutatni, hogy a magyar alakváltozatok útja a morva nyelvjárásokba nem feltétlenül vezetett a szlovákon keresztül. Magam valószínűbbnek tartom, hogy ez a szó a magyarból közvetlenül került a morva nyelvjárásokba is, akárcsak a szlovákba is. — Forrásaim közül csak a Spis. j. č. 96 származtatja a magyarból. — L. MELICH (Halbvok. 332) magyarázatát a szlovák változatok egy része *ie* ~ *ia* tőhangzójának, illetőleg többeli diftongusának kialakulásáról magában a szlovákban.

beľah, -a, m. Szlovák tájszó, mely átkerült a cseh irodalmi nyelvbe, valószínűleg a szlovák tárgyú cseh történeti regények, elsősorban Jirások

útján (JUNGSMANN I, 103 még szlováknak jelzi; TRÁVN. 58 a csehben ritkán használt szlovák dialektizmusnak mondja és Jirásektól idézi; ugyanígy a Spis. j. č. 104; MACHEK, Etsl. 30 szlovákként közli). — Jelentése: 'zlý duch [v těle], dās, psotník, běs; rossz szellem [a testben], ördög, veszettség' (TRÁVN., Spis. j. č., MACHEK). (A szlovákban: 'padúcnica; die Fallsucht; epilepszia': JUNGSMANN; EtSz. I, 385.) A kikövetkeztethető alapjelentés tehát 'betegség'. — (A szlovákban van *beřaznĭj*, *-ná*, *-né* 'chory; beteg' melléknévi származék.)

A *beřah* szlovák tájszó valószínűleg a cseh történeti regény, elsősorban és főleg Jirások szlovák—magyar tárgyú történeti regényei útján került a cseh irodalmi nyelvbe. A szlovákban e szó a magyar *beteg* 'aeger, aegrotus, debilis; krank' melléknév átvétele, a szlovák *g > h* változás előtt. A második szótagbeli *e > a* változásra nézve MELICH (Halbvok. 337) magyarázatát kell elfogadnunk NOVÁKKAL (ČMF. XX, 242) szemben. MELICH szerint a szó a szlovákba (a második szótagban) *e*-vel került át, és ott a *t > ř* palatalizálódás után változott *a*-vá bizonyára még a XVI. század előtt. NOVÁK szerint ezzel szemben a (második szótagbeli) *e > a* változás nem a szlovákban történt az átvétel után, ez az *a* nem is *h a n g v á l t o z á s*, hanem a túl nyílt magyar *e* (*ä*) *a*-val való helyettesítése, tehát az átvételkor létrejött *h a n g h e l y e t t e s í t é s* útján keletkezett (l. a *běleř* stb. címszó *bāleř* alakváltozatának többi *a*-járól elmondottakat). NOVÁK magyarázata azonban e szóval kapcsolatban nem fogadható el. Ha ugyanis a szlovákba ez a szó a magyarból (egy hanghelyettesítés) *a*-val ment volna át, a *t > ř* palatalizálódás ez előtt az *a* előtt nem következhetett volna be. A ř jelenléte nyilvánvalóvá teszi MELICH magyarázatának helyességét. A *beteg* melléknév a magyarban régi szó (már a XIV. század közepén írásban előfordul), eredete azonban ismeretlen (EtSz.). A magyarból a szlovákon kívül átment a szlovénba, a horvátba, az ukránba és a románba (EtSz.). — A szlovák szót az EtSz.-től függetlenül helyesen a magyarból származtatja MACHEK (i. h.) és Spis. j. č. (i. h.).

buzigan ~ buzygan ~ buzykan, -u, m. Egykor közhasználatú cseh szó, ma már azonban szinte kizárólag csak az irodalmi nyelvben fordul elő. Sok alakváltozata volt; a PS. és Spis. j. č., amelyek pedig normatív jellegűek (feladatuk a sok alakváltozattal rendelkező szavak fő változatainak használatát szilárdítani és a mellékes alakváltozatoknak a használatból való kiiktatását elősegíteni), e szónak tíz-tíz alakváltozatát közlik. Címszavunk történeti és mai alakváltozatainak sokasága a csehben nagyjából két csoportra osztható: az egyik csoportba vonhatók azok a változatok, amelyek belsejében *z* van; a másik csoportba pedig azok tartoznak, amelyek belsejében (a *z* helyén) *zd* hangkapcsolat van. Minthogy ez a (*z : zd*) különbség az eredeztetés szempontjából sem lényegtelen, célszerű lesz már itt is a szót közlő forrásokat e különbség alapján elválasztani: 1. 1541 (Háj. Kron.): *buzygan* ~ *busgaň*; 1598 (VELESLAVIN II.): *buzygan*; 1748 (WUSSIN): *buzykan*; JUNGSMANN I, 205 (*buzdygan* címszó alatt): *buzygán* ~ *buzykán*; KOTT IV, 1097: *buzikan*; KOTT IX, 22: *buzygan*; PS. I.: *buzigan* ~ *buzikan* ~ *buzogan* ~ *buzygan* ~ *buzykan*; Spis. j. č. I, 189: *buzigan* ~ *buzogan* ~ *buzygan* ~ *buzykan*. Ide tartozik még a *buzovan* (Spis. j. č.) alakváltozat is. 2. 1594 (Kron. tur.): *pusdigan* ~ *busdygan*; JUNGSMANN: *buzdygan* ~ *buzdykan*; KOTT I, 110: *busdykan*; PS.: *buzdygan* ~ *buzdykan*; Spis. j. č.: *buzdogán* ~ *buzdovan* ~ *buzdykan*. (Az idézett két típusú adatokat sorolja fel MACHEK, Etsl. 52 is *buzdygan* címszó alatt.) — Jelentése: 'turecká velitelská hůl, zbraň podobná palcátu; török parancs-

noki bot, a palcáthoz hasonló [ütő] fegyver' (PS., Spis. j. č.). Leírását JUNG-MANN adja: „Zbraň na krátkém dřevci osazena, železná palice, mlat, vojenské kladivo” (‘rövid fanyelű [ütő] fegyver, csép, hadi szekerce ~ kalapács’); „Streitkolbe in Form einer Birn, auf einem kurzen, hölzernen Stiele.”

A magyarban a mai irodalmi és köznyelvben csak a *buzogány* — tehát egy *z-s* (*d* nélküli) alakváltozat — ismeretes; a magyar régiségben és nyelvjárásságban azonban a *zd-s* alaptípus is sok változatban fordul elő, vö. az EtSz. *buzogány* címszava alatt felsorolt alakváltozatokat. Valamennyi jelentése: 1. 'clava cambuta; Kolbe, Streitkolbe'; 2. 'clava Typhae palustris; Binsenkolbe' (EtSz.). A magyarban is meglevő kétféle típusú (*buzogány*: *buzdogány*) alakváltozatok egymáshoz való viszonyát KNEZSA (SzlJsz. I/2, 804) a következőképpen tisztázta: „A *d* nélküliek valószínűleg a kún-besenyő rétegbe tartoznak (semmiesetre sem azonban az oszmán-törökbe, ahol a szó csak *-d*-vel van meg) . . . A *d*-sek viszont világosan az oszmán-törökre mutatnak . . . Itt azonban (csak itt, és nem a *buzogány* változatnál, mint az EtSz. I, 589 véli) felmerülhet a déli-szláv vagy a román közvetítés lehetősége is . . .” A magyarban tehát kettős átvétellel van dolgunk. — Ami most már a cseh alakváltozatok forrását illeti, kétségtelen, hogy a *d* nélküliek (*buzogaň ~ busgan ~ buzygan* stb.) csak a magyarból származhatnak, míg a *d*-vel hangzó alakváltozatok csak valószínűen a magyarból vannak átvéve (tekintettel arra, hogy a cseh nyelvterület a törököktől megszállta területekkel nem érintkezett), de nem zárhatjuk ki ez esetben más nyelv vagy nyelvek közvetítő szerepét sem (DÉCSY: MNy. LI, 457). A cseh *buzovan*, illetőleg főleg *buzdovan* alakváltozatok valószínűleg késői átvételek a szerb-horvátból (DÉCSY: i. h. 458). — MACHEK idézett adatait tévesen közvetlenül az oszmán-törökből magyarázza.

(Folytatjuk.)

SULÁN BÉLA

Úriszéki perszövegek mint nyelvünk történetének forrásai

Úriszék. XVI—XVII. századi perszövegek. Szerkesztette VARGA ENDRE. A kiadványt készítő munkaközösség: VARGA ENDRE, ILA BÁLINT, BAKÁCS ISTVÁN, BOTTLÓ BÉLA, PÁRDÁNYI MIKLÓS, DÁVID ZOLTÁN. Nyelvészeti munkatárs: SZABÓ DÉNES. Bp., 1958. Akadémiai Kiadó. 1104 lap, 15 melléklet.

1. Egy rövid, vázlatos ismertetésben hírt adtunk már az úriszéki perszövegeknek impozáns kötetben közzétett gyűjteményéről (MNy. LV, 300). Idéztük annak idején Propertiusnak az Aeneisre célzó pentameterét; ezzel résztul a mű jelentőségére kívántunk utalni, részint arra a várakozásra, amely megelőzte megjelenését azok körében, akik tudtak készültéről. Három év telt el azóta, hogy — kevés példányban ugyan — használhatjuk adatait, forgathatjuk a kötet lapjait. Ideje már, hogy nyelvtudományi jelentőségét a perszövegekből idézett adatokkal, az adatok alapján végzett nyelvtudományi vizsgálatokkal olvasóink előtt, a szélesebb nyelvész közönség előtt dokumentáljuk. Ez a hatalmas kötet ugyanis nemcsak történeti, jogtörténeti forráskiadvány, hanem — szöveggözlési elve és gyakorlata alapján (erről a bevezetésben, az 51. és következő lapokon kapunk tájékoztatást) — egyszersmind egyik legnagyobb és legjobb nyelvemlék-kiadványunk is. Így hát természetes, hogy a Magyar Nyelv lapjain elsősorban mint nyelvi forrást, mint nyelvünk

történetének egy száz-százhusz éves korszakát — s igen jelentős korszakát — felölő anyagot kívánom bemutatni és méltatni.

2. Hiba volna azonban, ha a helytelenül értelmezett szakmai szempont miatt figyelmen kívül hagynók a perszövegek tartalmát. Ezek az emlékek nemcsak jogtörténeti emlékek, nemcsak nyelvemlékek, hanem az egykori, XVI. század végi és XVII. századi életnek olyan hű tükrői, amilyenekhez fogható kevés van történeti forrásanyagunkban. A jobbágy-földesúri viszony, a jobbágyság kiszolgáltatottsága és kizsákmányolása; az osztályharc ösztönös és tudatos formái, amellyel a jobbágyság az egyre súlyosbodó terhek ellen védekezni próbál; országos és helyi események; a gazdasági-termelési formák és a gazdasági helyzet; török és keresztény rabok, útonállók és rablók; rablók, akiket üldöz és el is fog a falu népe, de aztán az elfogott rablónak ágyat vetnek, és ezért perbe fogják őket; stb. — Szépírók tollára való történetek, amelyekből a művészi szerkesztés remek novellákat, bár általában tragikus végű és hangulatú novellákat teremthet. Ilyen például a bigámiáért perbe fogott szegény molnár esete (348. számú perszöveg); Farkas Anna ügye, aki elhagyta az urát, visszament az apjához, özvegynek adta ki magát, és újra férjhez ment (399. sz.); „Causa providae Catherinae Simouih contra Martinum Slys ratione deflorationis suae” (413. sz.); a török rabot házassági ígéret alapján megszojtató korosabb jobbágyasszony pere (340. sz.); ifjú Ostffy Tamás meggyilkolása (391. sz.); Zachar Judit keresete a haját levágó legénnyel szemben (476. sz.). — Vallási viszálykodások, amelyeknek érdekes esete egy pápai asszonynak az ügye; vádolják, hogy szidalmazta s gúnyolta a templomból hazatérő katolikusokat (336. sz.). Azzal védekezik, hogy nem a szenteket szidta ő, hanem „akkor taiban valameőly varga inasok azon piaczon veszekeduen es palczajokkal eszue csapkoduan, találta mondani, mint egy pelda beszéd szerént, a Szentés ebei esze vesztek (mőly pelda beszéd uőtetet innét, hogy Szentés Balas neuő embernek igen lator ebei léuén, mindenkor marakodtanak).” — És így tovább csodálatos bőségben és gazdagságban, páratlan elevenséggel tárják eléink a perszövegek az egykori élet inkább sötét, mint derős képeit.

3. Már a nyelvtudomány felé fordulok, ha a kötet névanyagára hívom fel a figyelmet. A földrajzi neveket az 1053. lapon kezdődő név- és tárgymutatóban is megtalálja az érdeklődő — a helységneveken kívül felvették a dűlőneveket, határrészneveket is —, de a személynevek kutatójának magának kell kicéduláznia a perszövegekben előforduló, több ezerre menő nevet. A személynevek feldolgozása jelentős mértékben gyarapítaná a XVII. századi magyar és magyarországi névadásra vonatkozó ismereteinket, különösen földrajzi vonatkozásban, minthogy adatainkat lokalizálni lehet, vagy legalábbis egy-egy uradalmi központhoz tudjuk őket kötni. Éppen csak példaképpen említek három pápai adatot: 1621. március 15: „Causa eiusdem domini contra Ambrosium *Mezaros* aliter *Farkas*” (278. sz.); 1622: „Causa domini magistratus contra *nobilem Georgium Zabo* aliter *Kozma*” (280. sz.); 1622. április 9: „Causa domini magistratus contra Vincentium *Zabo* aliter *Sandal*” (284. sz.).

4. Mindezekén túl azonban — mint fentebb is utaltam rá — az úriszéki perszövegek egyszersmind, sőt számunkra elsősorban, nyelvemlékek. Nagyobb részükben éppen annak a kornak a nyelvemlékei, amelyből sok magyar szöveg maradt ugyan ránk, de a kiadások, amelyekben hozzáférhetők (Monírók., TörtTár. stb.), közlésmódjuk miatt nyelvészeti célokra alig használhatók.

Terjedelmes és több-kevesebb biztonsággal lokalizálható magyar szöveg-
emlékek alapján tanulmányozhatjuk a XVII. század nyelvi, nyelvjárási viszo-
nyait, amelyeket alapjában véve kevésbé ismerünk, mint a XVI. századiakat.
A magyar hivatalos nyelv történetéhez is közelebb jutunk, ha e szövegek külső
és belső nyelvi problémáit megvizsgáljuk.

5. A magyarországi hivatalos nyelv 1844-ig a latin. Az országos hatóságok, a
királyi Magyarország főhatóságai a XIX. század elejéig nem is expedálnak mást,
csak latin nyelvű iratokat. Az egyetlen udvari hatóság, amely — a török hatá-
rozott kívánságára és eléggé húzódozva — a XVI. században magyar nyelvű,
hivatalos jellegű kiadványokat bocsát ki, a bécsi haditanács. A hatóságokon
kívüli hivatalos írásbeliség azonban már a XVI. században megteremti és
kifejleszti azt a magyar nyelvű formakészletet, amelynek segítségével nemcsak
missiliseket, hanem szinte bármiféle hivatalos — bár nem hivatali — irományt
meg tudnak szerkeszteni magyarul. A hivatalos írásbeliségnek szinte minden
műfaja és teljes formakészlete megszólal magyar nyelven a XVI. század végéig,
s már az alsóbb hatóságok is kezdik használni belső ügyintézésükben s bizo-
nyos kiadványaikban a magyar nyelvet (l. „Nyelvjárás és nyelvi norma XVI.
századi deákjaink gyakorlatában” című munkámat: NytudÉrt. 25. sz.; vö.
még ISTVÁNYI GÉZA, A magyarnyelvű írásbeliség kialakulása. Bp., 1934.).
A XVII. században valami törés következik be, újra a latin nyomul előtérbe
és virágzik tovább, s a XIX. században lázas sietséggel és nem mindig szeren-
csésen alkotják meg újra a hivatalos magyar nyelv műszakészletét és for-
muláit. — Hivatalos nyelvünk sokszor és méltán ostromozott kinövéseinek,
magyartalanságainak nem utolsósorban az egyenetlen fejlődés, a nem is egy-
szer bekövetkezett törés az oka.

Nézzük meg most ilyen vonatkozásban az úriszéki perszövegeket!

Ha az 580 perszöveget nyelvi szempontból csoportosítjuk, a következő
számszerű és százalékos eredményt kapjuk:

Magyar nyelvű	52	8,96%
Magyar nyelvű, latin műszavakkal, rövidebb latin részekkel	117	20,17%
Magyar nyelvű, latin formulákkal, hosz- szabb latin részekkel	294	50,69%
Latin nyelvű	117	20,17%

Ez a táblázat önmagában is jellemző adatokat mutat be. Szükségesnek
tartok azonban némi részletezést is.

Az első csoportnak, a magyar nyelvű szövegeknek a száma a legkisebb.
Figyelemre méltó azonban, hogy ebből az aránylag kevés szövegből 42 (80,76%)
a XVI. századból való, tehát nem is egészen húsz év anyagából, a fennmaradó
10 (19,24%) perszöveg viszont az egész XVII. századra oszlik el meglehetősen
egyenlőtlenül mind földrajzilag, mind időbelileg: három származik Szalónakról
a XVII. század elejéről, három Munkácsról 1654-ből, illetőleg 1684-ből, egy-egy
Németújvár, Pápa, Garamszentbenedek és Lózs jegyzőkönyveiből. — A máso-

dik csoportot a többé-kevésbé következetes latin műszóhasználat és bizonyos egyszerűbb latin nyelvű formulák alkalmazása miatt kellett elválasztanom az elsőtől. Meg kell azonban jegyezni, hogy már a felsorolások pontjait bevezető *item ~ ittem*, a 7. *causa* jellegű adatok szórványszerű előfordulása, a magyar *alperes*, *felperes* (sőt *alsó pörös*, *felső pörös*) helyett *I*, illetőleg *A* vagy *in causam attractus*, illetőleg *actor* jelentkezése a szövegben, a latin szerkesztésű dátum stb. elég volt arra, hogy az illető periratot ne soroljam az első kategóriába. E második kategória 117 irata közül 36 való a XVI. századból (valamivel több, mint 30%). Az egész kötet anyagának mindössze 13,79%-a XVI. századi eredetű (az 580 perszövegből 80). A XVI. századi anyagban tehát összehasonlíthatatlanul nagyobb a magyar nyelv használatának az aránya, mint a XVII. században: a 80 XVI. századi szövegből csupán kettőt (81. és 84. sz.) soroltam a legnépesebb harmadik kategóriába. — A harmadik kategóriába soroltam a szövegeknek több mint felét. Ezekben általában csak a narratív részeket írták magyarul. A formulakon kívül hosszabb latin szövegezésű részeket is előfordulnak bennük. Általában azonban ebben a kategóriában is meghaladja a magyar szöveg terjedelme a latinét, vagy legalábbis egyenlő terjedelmű a latin és a magyar. — A negyedik kategóriának minden darabja XVII. századi. A 117 perirat közül 74 a csejtei jegyzőkönyvekből való, de még ebben a 63,25%-ot kitevő részben is találunk olyan szövegeket, amelyekben a latint tarkítja némi magyar (449., 450., 452., 453. sz.), illetőleg némi szlovák (405., 406., 407., 408., 409., 411., 427., 430. sz.). A fennmaradó 43 irat közül 22 teljesen latin, 21-ben hosszabb-rövidebb magyar nyelvű részeket találunk: részint az ítéletet, részint a tanúvallomásokat, részint a felperes, részint az alperes előadását magyarul vezették be a jegyzőkönyvekbe.

Nem állítom, hogy ennek az 580 szövegnek a nyelvhasználati statisztikáján nem lehet módosítani. Különösen a második és a harmadik kategória között, sőt még a harmadik és a negyedik kategória között is igen nehéz határozott és mindenkit kielégítő határvonalat húzni. Az azonban talán nem véletlen, hogy a XVI. századi anyagban sokkal nagyobb szerephez jut a magyar nyelv, mint a XVII. században. A tiszta latin szövegek száma mindössze 84, ebből 62 Csejtéhez kapcsolódik. — Jó volna tudni, hogy a közölt perszövegek hogyan aránylanak a szerkesztői munkaközösség kezén megfordult valamennyi szöveg terjedelméhez és nyelvhasználatához, de ha nemcsak tartalmi, hanem nyelvi szempontból is arányosan válogatták össze a kötet anyagát, a történeti források statisztikai felhasználásában kötelező óvatosság megtartásával is elmondhatjuk a következőket: Az úriszék mint jogszolgáltató hatóság a XVI. század végén nagyobb arányban használta a magyar nyelvet írásbeli tevékenysége során, mint a XVII. században. A kötetben közzétett XVI. századi perszövegek magyar nyelvhasználatára százalékosan felülmúlja még Debrecen egykorú tanácsi jegyzőkönyveinek a magyar nyelvhasználatát is. A latin nyelv egyeduralma azonban még a XVII. században sem teljes, semmi esetre sem olyan, mint az országos hatóságok használatában. — Érdemes és fontos volna nyomozni, hogy a városi és megyei hatóságok, amelyek a XVI. században határozott lépéseket tettek arra, hogy írásbeli tevékenységükben magyarral váltsák fel a latint, tovább mennek-e ezen az úton, vagy visszatérnek-e a latinhoz. Általában: a magyar nyelv külső történetének igen lényeges mozzanatait tárná fel az a kutatás, amely azt a célt tűzné maga elé, hogy megvizsgálja a magyarországi alsóbb hatóságok nyelvhasználatát csupán abból a szempontból, hogy milyen nyelven intézik belső ügyeiket és milyen nyelven

expediálják kiadványaikat. Az úriszéki jegyzőkönyvek egy ilyen tanulmányhoz is rendkívül becses anyagot szolgáltatnak.

6. A gondos szövegközlés természetesen nemcsak ilyenféle külső nyelvészeti, voltaképpen művelődéstörténeti vizsgálatok elvégzésére teszi alkalmassá ezt a szép kiadványt, hanem a legbelsőbb „belső” nyelvészeti problémák feldolgozására, ki- és megfejtésére is a mondatantól a hangtanig vagy a fonológiától a morféma tanán át a szintaxisig; nyelvjárástörténeti stúdiumaink számára éppen úgy nélkülözhetetlen forrás, mint a nyelvi egységesülés folyamatának kutatásában. És természetesen megérdemelne egy alapos szótörténeti feldolgozást is.

En magam a kötet XVI. századi anyagát már feldolgoztam, és szándékomban van, hogy erről a vizsgálatról — talán már folyóiratunk legközelebbi számában — beszámolok. Most azonban — a kiadvány bemutatása során — inkább csak ízelítőül mutatnék rá néhány nyelvi jelenségre.

Talán megbocsátható, hogy saját érdeklődési területemnek megfelelően néhány nyelvjárási hangtani jelenségre idézek példát. — Tizennyolc uradalom van képviselve a kötetben, ebből kilenc dunántúli. Így a Dunántúl nyelvjárási viszonyait különösen gazdag anyag alapján tanulmányozhatjuk, annál is inkább, mert e kilenc uradalomhoz tartozik a perszövegeknek több mint 67%-a (580-ból 391). Az ő-zést nemcsak az efféle pápai adatok képviselik, mint például 1622: *förtelmeskódót, förtelmessegenek* (288. sz.), 1624: *mestórón, mestórehöz, köllötöt, Szórós* 'szeres = soros' (295. sz.), hanem olyanok is, mint a győri 1653: „az *möllieket*” (195. sz.) és 1654: *mölly* (196. sz.), amelyet Páparól már fentebb a 336. számú perszövegből idéztem, sőt az 1622: *möntsegót* adat is, amelynek töve Szegeden is csak „Régiesen *mönt*” (SzegSz.). — Nyomon kísérhetjük a labialis tőtől függő szóvégi labializáció elterjedését: Lózs 1619: „w *töölö*” (206. sz.); Nyék 1628: „*útöttó* az vellaval az eókernek az hatatt” (346. sz.); Pápa 1629: „puskaiat es fegiueret visza *kööldöttó*, et per consequens, ha visza *kööldöttó*, hat eó lopta ell” (312. sz.); Nyék 1636: „*minekelöttó*” (363. sz.); Ostffyasszonyfa 1657: „*me'g öltö*”, „*meg nem öltö*” (390. sz.); stb. — Találunk illabialis nyomokat: Győr 1636: „*mint à féle parttö colonus ellen*” (176. sz.), nem egyszer labializáló formák szomszédságában: Győr 1636: „*azon hütre*; — *kjre* megh *esküdet*” (178. sz.); Lakompak 1659: „*midón hütues* feő porkolab á varban rea akadot, azon *hütues* porkolab előtt megh ualotta” (378. sz.). Nyíltabb hangzós alakok kerülnek elénk: Pápa 1620: „*beöntetessetheöl* nem reőt-teghuen” (271. sz.), *beöntethethj* (272. sz.); — olykor zártabb magánhangzósak társaságában: Győr 1643: „*gyalazotos* szokkal es *sztikkakkal* illette es sitta” (185. sz.); Pápa 1622: „*nekönk* egieb *szabadsagunk* ninnen” (282. sz.).

7. A kötet perszövegei kiválóan alkalmasak nyelvi statisztikai vizsgálatokra. Példaképpen bemutatom, hogyan jelentkezik a nyugati *i*-zés három lózsi (253., 254., 255. sz.) és egy ostffyasszonyfai (391. sz.) perszövegben. Ez az exakt módszerű vizsgálat természetesen más jelenségek vagy jelenségcsoportok tanulmányozására is alkalmas.

Az egy jegyzőkönyvből származó három lózsi perszöveget egyetlen vizsgálati egységnek tekintem, minthogy ugyanaz a kéz írta le őket ugyanazon a napon, 1673. február 25-én vagy e tárgyalási nap után, valamivel később. A három perirat *i*-ző morfémainak statisztikai megoszlását tehát mindjárt összesítve mutatom be. — A latin formájú „*Bolphgangum Nimet*” névvel együtt kereken 100 olyan szótag fordul elő a vizsgált szövegben, amelyben

jelentkezhettek az *i*-zés. Ebből valóban *i*-ző 72, az ellenpéldák közé tartozik, vagyis *é*-ző 28. A szótagszám szerinti *i*-zés tehát 72%-os. A fonetikai helyzet, illetőleg a morféma szerinti csoportosítás pedig így alakul:

		<i>i</i> -ző	<i>é</i> -ző
1.	A tömorféma első szótagjában	17	7
2.	A tömorféma nem első szótagjában	6	1
3.	Csak toldalékok előtt	13	1
4.	Képző-, illetőleg ragmorfémában	36	19
	Összesen	72	28

Állapítsuk meg ezek után azt, hogy hány különböző jel (morféma) jelentkezik *i*-ző, hány *é*-ző és hány *i* ~ *é*-ző alakban. — A 100 szótagos előfordulást 26 különböző jel adja. Ezek a morféma a fenti négy csoporton belül, továbbá az *i*-zés tekintetében a következőképpen oszlanak meg:

	Összesen	<i>i</i> -ző	<i>é</i> -ző	<i>i</i> ~ <i>é</i> -ző
1.	14	8	5	1
2.	4	3	—	1
3.	1	—	—	1
4.	7	4	1	2
Összesen	26	15	6	5
Százalék	100%	57,69%	23,08%	22,23%

A jelekre vonatkoztatott *i*-zés tehát (a szótagszám szerinti +72%, —28%-os *i*-zéssel szemben) +57,69%, —23,08%, ±22,23%, ahol a + az *i*-ző, a — az *é*-ző, a ± pedig a váltakozva (*i* ~ *é*) előforduló morfémaakat jelzi.

A statisztikai vizsgálatba bevont morféma a következők: 1. *bér*- 1 *i*-ző; *érem*- 2 *é*-ző; *éj*- 1 *é*-ző; *él*- 1 *é*-ző; *kény*- 1 *i*-ző; *kép*- 3 *i*-ző; 1 *é*-ző; *kész*- 2 *i*-ző; *légy*- (legyen) 1 *é*-ző; *lév*- (*lévén*, *levő*) 3 *i*-ző; *mélt*- 1 *é*-ző; *né*- 3 *i*-ző; *német*- 1 *i*-ző; *tét*- 1 *i*-ző; *vét*- (*vétek*) 2 *i*-ző; — 2. *beszéd*- 1 *i*-ző; *elég*- 1 *i*-ző, 1 *é*-ző; *személy*- 1 *i*-ző; *törvény*- 3 *i*-ző; — 3. (birtokos személyragos alakok) 13 *i*-ző, 1 *é*-ző; — 4. *-és*- 8 *i*-ző, 1 *é*-ző; *-ség*- 14 *i*-ző; *-vén* 11 *i*-ző; *-ész*- 1 *i*-ző; *-ért* 17 *é*-ző; a feltételes mód jele 1 *i*-ző; felszólító mód I. 3. 1 *i*-ző, 1 *é*-ző. E felsorolt 26 különböző morféma adja tehát a 100 szótagos előfordulást.

Ha ugyanilyen módon felmérjük egy másik szöveg *i*-zését, az arányszámok, a százalékszámok alapján még akkor is összehasonlíthatjuk őket — természetesen többet is —, ha az előforduló *i*-ző elemek nem egytől egyig azono-

sak. Hasonlítsuk össze tehát a lózsí *i*-zést az ostffyasszonyfai *i*-zéssel, a 391. számú periratban található magyar szöveg alapján. Ennek szótagszám szerinti megoszlását mutatja a következő táblázat:

		<i>i</i> -ző	<i>é</i> -ző
1.	A tömorféma első szótagjában	5	33
2.	A tömorféma nem első szótagjában	1	12
3.	Csak toldalék előtt	2	3
4.	Képző, illetőleg ragmorfémában	2	26
Összesen		10	74

Ennek a szövegnek az *i*-zése tehát mindössze 11,90%-os. — A jelekre vonatkoztatott statisztika ehhez képest némileg módosul; a harmadik sorban bemutatott kategóriát itt két jel képviseli, minthogy az egyetlen jelként elkönnyelhető birtokos személyragos alak mellett az *i*-zésnek ebbe a csoportjába tartozik — egyebek között — a *fejszé*-tömorféma szuffixumok előtti magánhangzója, amelyre egy adat van a vizsgált szövegben. Egyébként is több különböző jel adja itt a kevesebb szótagszámot: a 84 előfordulásra 32 különböző jel esik. Ezek kategóriák szerint és az *i*-zés szempontjából így oszlanak meg:

	Összesen	<i>i</i> -ző	<i>é</i> -ző	<i>i</i> ~ <i>é</i> -ző
1.	16	3	11	2
2.	7	1	6	—
3.	2	—	1	1
4.	7	—	6	1
Összesen	32	4	24	4
Százalék	100%	12,50%	75,00%	12,50%

A vizsgálatba bevont *i*-ző elemeket nem sorolom fel. A két nyelvhasználati forma *i*-zése szembetűnően más-más jellegű. A különbségnek nem lehet időbeli oka, hiszen a lózsí szöveg keltezési éve 1673, az ostffyasszonyfaié 1677. Oka lehet azonban az, hogy az ostffyasszonyfai nyelvjárás kevésbé *i*-ző, mint a lózsí, vagy pedig az, hogy a lózsí szöveget leíró deák kevésbé tisztelte az írott nyelvi normát, mint a másik. Figyelmet érdemel egyébként a 391. számú perszöveg függeléke is, amelyet a földesúr saját kezével írt be a jegyzőkönyvbe, s amelynek adatai természetesen nem szerepelnek a fenti statisztikában. Ebben a néhány sornyi szövegrészben egyetlen *i*-ző alak sincs, holott 11 szótagban fordulhatna elő *i*-zés.

Általában az egész kötet magyar nyelvű anyagával kapcsolatban az a véleményem, hogy noha számos nyelvjárási jelenségnek a XVII. századi elterjedését, földrajzi viszonyait kísérhetjük nyomon e források alapján,¹ mégis elsősorban az írott nyelv egységesülésének folyamatát, a nyelvjárási és a normához tartozó elemeknek a harcát vizsgálhatjuk és ábrázolhatjuk az adatok feldolgozásával.

8. A kötet nyelvészeti szempontú méltatását nem fejezhetjük be a magyar szövegek közlésében követett módszer érintése nélkül. Hogy ez milyen nehézségeket rótt a szerkesztőre, a munkaközösség tagjaira és a nyelvészeti munkatársra, azt csak az tudja, aki maga is vesződött már régi szövegek kibetűzésével és — ez sokszor nehezebb! — nyomtatásban való közzétételének problémáival. Népgazdaságunk elleni bűn lett volna úgy publikálni ezt a hatalmas anyagot, hogy akár csak egyetlen diszciplína számára is használhatatlan legyen. A régi források tudományos célú kiadásában szerintem sohasem lehet az a vezető szempont, hogy melyik tudományág számára adják ki, hanem csak az, hogy minden érdekelt tudományág használhassa. Különösen nem lehetne felfogásbeli különbség ezen a téren a nyelvészek és történészek között, pedig — sajnos — van.

A kiadvány szerkesztői olyan eljárást teremtettek, amely — maguk is kifejezik ezt a reményüket — alkalmas arra, hogy továbbfejlesztve, esetleg némileg módosítva mintája legyen a további gyakorlatnak és bizonyos nem hosszú idő múlva a kötelező szabályzatnak. Alapelvük az, hogy a nyomtatott forráskiadás nem az eredetit pótolja és nem a hasonmást helyettesíti. Így mint feleslegeset elhagyják a régi, funkció nélküli betűformákat (*ȝ, f, β* stb.), amelyeket a nyelvészek általában még meghagynak, de elvben változatlanul megtartják a betűk mellékjeleit. Ilyen nagy tömegű anyagban számtalan idegen ékezetű betűt kellett volna metszetni, ezért kompromisszumos megoldást fogadtak el a munkaközösség tagjai: „Egyes ritkább és kevésbé jellegzetes ékezetváltozatokat a közlésben megfelelő egyszerűbb változattal helyettesítettünk. Az eredeti kéziratból való eltéréseket a szöveghez fűzött (betűkkel jelzett) jegyzetekben feltüntetjük, ...” (53). Így az olvasó mindig meg tudja állapítani, mi volt az eredetiben.

Szellemes megoldást találtak az eredeti interpunkció jelzésére és a szövegnek értelemszerű, a mai központosítás szerinti tagolására (53—4). Ez a megoldás kitűnő annak a számára, aki csak olvassa a szövegeket, de nem zavarja azt sem, aki idézni akar belőle, ha nem tünteti fel idézetében a szóvégi betű kurzivált voltát, a félkövér írásjeleket. Én a fenti idézetekben ezekre nem voltam tekintettel.

Ez a kiadvány nemcsak mint tudományos, hanem mint nyomdai teljesítmény is kiváló. Amilyen meggyőződéssel idéztük annak idején Propertiuszt, ugyanolyan meggyőződéssel idézem most Horatiuszt: ezt a könyvet, magyar nyelvészek, „nocturna versate manu, versate diurna”.

PAPP LÁSZLÓ

¹ A már fentebb idézett jelenségeken kívül íme még néhány példa: Körmend 1609: „*aptia leuen*” (117. sz.); Lózs 1677: „*Sarros Boldogh Asszony*” (256. sz.); Győr 1640: „*öröbbettuen ~ ,tanítottta es keszerítette*” (183. sz.); Győr 1640: „*az ell mult arataskort*” (uo.); — Pápa 1666: „*ez el mult bor szüretkor*” (337. sz.); Hédervár 1691: „*honend* (262. sz.); Pápa 1624: „*azt az egiszer el adoth seörtelies marhath nagy orczatlanull masnak el atta*” (293. sz.).

Jegyzetek Petőfi szókincséről

Már a Petőfi-szótár első mutatványából (MNY. LIV, 322–33) kitűnt, hogy a nyelv- és stílustörténeti szempontból különösen érdekes cikkeket a szótár szerkesztősege rövid magyarázó jegyzettel — saját szakmai nyelvünkön: „annotáció”-val — kívánja ellátni, hogy ezzel is hozzáférhetővé tegyen valamit Petőfi nyelvének és stílusának egykori élő környezetéből. „Annotáció”-inkat az első mutatvány külföldi olvasói — szovjet, német és román filológusok — nagy érdeklődéssel fogadták, s megjegyezték, mennyire hasznosak volnának efféle magyarázó jegyzetek más írói szótárakban is. Ez irányú munkánkat, a szótár tulajdonképpeni szerkesztésével párhuzamosan, azóta is folytattuk; időközben azonban arról győződünk meg, hogy szótári magyarázó jegyzeteinknek 5–10 sora gyakran valóságos Prokrusztész-ágyat jelent még abban az esetben is, ha — a legfontosabb szótárakon kívül — csupán a NSz. anyagát értékesítjük. Erdemesnek látszik tehát egy-egy terjedelmesebb jegyzetnek először folyóiratban való közlése, s azután az ily formában közölt megállapításoknak csupán rövid összefoglalása a Petőfi-szótárban; ez a megoldás módot nyújt arra is, hogy a folyóirat olvasói esetleges újabb adalékokkal szerezzék meg azt a dokumentációt, amely a Petőfi-szótár szerkesztőségének jelenleg birtokában van. Íme tehát néhány észrevétel; talán a bennük felvetett problémák sokfélesége is további hasznos megállapításokra fog ösztönözni.

1. Alkonyulat. — A Kossuth Rádió 1961. november 12-i zeneesztétikai csevegése (Beszélgetés a zenéről) érdekes és szellemes párhuzamot vont Beethoven VI., más néven Pastoral-szimfóniájának híres második tétele („Die Szene am Bache”) és Petőfi „A Tisza” című verse közt; ennek a beszélgetésnek során elhangzott az a kijelentés is, hogy „A Tisza” első sorába alighanem azért került — a rövidebb és megszokottabb *alkony* vagy *alkonyat* helyett — a hosszabb *alkonyulat*, mert ennek a szónak már ritmusa is érzékeltet valamit a folyó lágy hullámlásából.

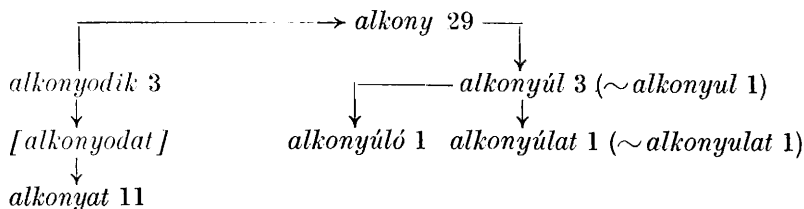
A kérdés érdemes arra, hogy szókincstörténeti és stilisztikai szempontból közelebbről megvizsgáljuk; egyszersmind ízelítőt adhatunk Petőfi szótár-anyagának statisztikai vonatkozásaiból is.

Kezdjük talán azzal, hogy az *alkonyulat* szó¹ nem elszigetelt lexikális egység Petőfi nyelvében, hanem egy származékokban gazdag szócsalád tagja. Bármi legyen is a szó eredete,² tény, hogy Petőfi korának nyelvérzéke már az *alkony* főnév származékának foghatta fel az egész szócsaládot. Erről tanús-

¹ Az *alkonyulat* változat, mely a „Honleányok könyvé”-ben olvasható (1847. I, 12, Petőfi Összes Művei. Bp., 1951. II, 378), alig vehető figyelembe; amint a Petőfi-szótár adataiból kiderül, az *alkonyul* ige *ú*-ja is Petőfinél szinte mindig hosszú, s a „Honleányok könyve” közölte szövegben vannak más, megokolatlan hangzórövidülések is (pl. *tul, tulnan*). Az ÉSz., igen helyesen, Petőfi-idézetében *alkonyulat*-ot közöl.

² Nézetünk szerint annak a felfogásnak lesz igaza (SzófSz.), amely szerint a valamihez illeszkedést, alkalmazkodást jelentő *alk-* tőnek származékával van dolgunk. Kiindulópontul tehát az *alkonyodik* (R. *bel alkalmazikh* 'advesperascit', N. *akomodik*, *okonodik*, *okonyodik* stb.: EtSz.) igét kell vennünk; ebből elvonással keletkezett az *alkony* a XVIII. század második felében (1760: NyÚSz.). Az ige eredetileg a látóhatárhoz közeledő, azt érintő s mintegy annak formájához „alkalmazkodó” napra vonatkozott; pontos jelentéstani párhuzamot nyújt a román *a se apune* 'lenyugszik' (ti. a nap), a vulgáris latin *se apponere* (*ad-ponere*) igéből.

codik jóval korábban Verseghy megjegyzése is: „*alkonyodik*, advesperascit, occidit. e x *a l k o n y*, vespera, occasus” (Anal. inst. ling. Hung. I, 307). Magánál költőnkénél a szó „családfája”, valamennyi alak előfordulási számával együtt,¹ így ábrázolható:

Mit olvashatunk ki ebből az összeállításból? Az első feltűnő jelenség a két szinoním ige, az *alkonyodik* és az *alkonyúl* (*alkonyul*) megközelítően egyforma számú előfordulása. Stilisztikailag azonban nem egészen azonos értékű a két alak: a hagyományos *alkonyodik* kétszer prózai szövegben fordul elő (Tigris és hiéna IV, 169; Robin Hood VI, 119), és csak egyszer verses szövegben (Tündérálom II, 17), az *alkonyúl* (*alkonyul*) és az *alkonyuló* viszont csak verses szövegben található (Vándorélet I, 76; A jó öreg kocsmáros I, 320; Bucsú I, 190; — *alkonyul* csak az Életk. II, 592 szövegében, vö. III, 345). Persze ezek a verses szövegek sem mind egy körben mozognak; a Vándoréletben olvasható közismert sor: „Sejti tán, hogy napja *alkonyúl*” [ti. a lopott malac], csakis úgy értelmezhető, mint egy különben választékos, sőt ünnepélyes hangulatú nyelvújítási szónak (adatok 1824 óta, vö. Kisfaludy K.: Aurora III, 252) komikus hatású alkalmazása. Mindkét igével kapcsolatban feltűnik azonban egy-egy nagyon szép, négy szótagos alak, mely különösen nyomatékos helyen, a verssor elején foglal helyet: „*Alkonyodék*. Arany felhőkön szállott A nap violaszín hegyek mögé” (Tündérálom 193—4); „*Alkonyuló* félben van már élte napja, S ilyenkor az ember nyúgodalmat óhajt” (A jó öreg kocsmáros: i. h.). E két négyszótagos alakra érdemes visszaemlékeznünk; még szükségünk lesz rájuk.

Még érdekesebb a 'prima vespera, Abenddämmerung' jelentésű származékok előfordulási aránya; a leggyakoribb alaktól a ritkébbak felé haladva a következő sort kapjuk: *alkony* 29, *alkonyat* 11, *alkonyúlat* 1 (alakv. *alkonyulat* 1). Ha meggondoljuk, hogy e sorból teljesen hiányzik a Petőfi számára bizonyára már régiesen csengő *alkonyodat*, mely azonban az ötvenes évekig meglehetősen gyakori volt (a NSz. gyűjtésében 15 adatot találunk az 1789—1856 közti évekből, l. még NySz.), határozottan az a benyomásunk, hogy Petőfi ezúttal a neológia oldalára állt, vagyis szíves-örömet használt az ő korában már meglehetősen elterjedt nyelvújítási szavakat (vö. TOLNAI VILMOS, Petőfi és a nyelvújítás: Petőfi-Almanach. Bp., 1909. 215—71; *alkony* és társairól: i. m. 222). Mind az *alkony*, mind az *alkonyat* kifejezetten költői szó; ha néha — de igen ritkán! — Petőfi prózában használja őket, akkor is olyan szövegek környezetbe ágyazza, mely már szinte költemény prózában: „Mult és jövő mint késő *alkony* és kora hajnal állt előttem” (A hóhér kötele IV, 53); „Hamuszín fátyolként lebegett az *alkonyat* köde a költő fekete vas-szobrán” (Üti levelek V, 49). De talán mégis van némi különbség az *alkony*, ezen erősen meg-

¹ Adataink az új akadémiai kritikai kiadás I—VI. kötetén alapulnak, tehát még nem tartalmazzák a most készülő VII. kötet adatait.

csonkított alak, és az *alkonyat*, e kissé hosszabb és némileg természetesebbnek tűnő származék közt, melyet a negyvenes években például Gaal Józsefnél fedezünk fel, paraszti életképben: 1844: „maga mezei dolga után látott, és csak *alkonyat-tájban* tért haza.” (Alföldi képek 240.) Valóban találunk ilyesmit: az *alkony* szó ugyanis — „A Tisza” 19. sorát nem számítva („De az *alkony* üszköt vet fejére . . .”) — magyaros ritmusúnak is értelmezhető, szinte népköltési hangvételi szövegben s o h a s e m f o r d u l e l ő, viszont az *alkonyat* szinoníma — mint a régi *alkonyodat* rövidebb örököse — megtalálható a „Lennék én folyóvíz . . .” kezdetű, magyaros ritmúsváltást mutató dal zárószakaszában is (a szótagszám 6—6, 6—6, 7—6, 7—6): „Lennék felhő-darab, Összetépett zászló, A vadontáj fölött Fáradtan megálló . . . De csak úgy, ha szeretöm Az *alkonyat* volna, Búshalovány arcom körül Pirosan ragyogna.”

Hogyan értelmezendő ezek után „A Tisza” első sorának hapax legomenonja, vagyis — jelenlegi tudásunk szerint — egészen 1900-ig más forrásból egyáltalában nem ismert alakja?¹ Figyeljük meg csak e szó elhelyezkedését a verssor szerkezetében:

Nyári napnak | *alkonyúlatánál*
Megállék a | kanyargó Tiszánál.

Nem tartjuk kizártnak, hogy e szót — a régies és szintén négy szótagú *alkonyodat* mintájára — maga Petőfi alkotta olyan kifejező eszközül, mely már szelíd ringásával, a két trocheus után csöndesen megpihenő spondeussal jelzi a vers egész első részének hangulatát. Ez a szinte észrevétlenül megjelenő neologizmus valóban suggesztív elem lehetett hangalakjának hosszúsága révén is: éppen e sajátságot kitűnően emeli ki a 4 + 6 tagolású, magyaros formának is értelmezhető ötös trocheusnak a 4. szótag után levő sormetszete. S valamiképp, tényleg beethoveni módon ünnepélyes hangulatot sugallnak e két sor hangsúlyos nyomatékai is: korántsem jut hangsúlyhoz az öt trocheusnak mindegyik ictusa, hanem soronként csupán 3—3 nyomatékot találunk, mégpedig a következő elrendezésben:

— u ÷ u | ũ u — u — —
ũ — — u | ó u — ũ — —

A kétsoros periódus hangsúlyelrendezése is nagyszerűen emeli ki tehát az *alkonyúlatánál* szóalak kifejező hatását: ez a szó az egész mondat magva, előtte s utána rövidebb ritmikai tagok foglalnak helyet. S az sem véletlen, hogy a mondat igéje éppen a kiemelt szó után következik: a *megállék* ige tartalmilag is pontosan jelzi azt, amit az *alkonyúlatánál* trocheusból spondeusba lassuló lejtése, a benne levő sötétes hangszínű magánhangzókkal párosulva, már éreztetett a hallgatóval.

2. Athén. — Régóta ismeretes, mennyire jellemzőek egy-egy író s különösen egy-egy költő gondolatvilágára a műveiben előforduló tulajdonnevek; nem is volna szabad a tulajdonneveknek hiányozni egyetlen írói szótárból sem. Petőfinél *Athén* neve mindössze kétszer fordul elő, mégpedig ismert B é r a n g e r-fordításában, a „Képzelt utazás”-ban (1846.). Mégis érdemes e névvel

¹ A NSz.-nak, Petőfi egyetlen adatán kívül, csupán még egy idézete van erre a szóra, de az is A Tisza nyilvánvaló hatását mutatja: „Rigó Pistával . . . egy szép n y á r i n a p *alkonyúlatán* ismerkedtem meg” (Benedek E.: Falusi bohémek. Bp., 1900. 65).

foglalkoznunk, mert — ha figyelembe vesszük, hogy Petőfi versfordításait is éppen úgy átélte, olyan bensőséges áhitattal, mint saját verseit — az *Athén* névhez fűződik egyrészt a költő egyik legmeghatóbb vallomása az antik görögségről, másrészt pedig lelkes állásfoglalása a görög szabadságharc ügye mellett. Ne feledjük, hogy Béranger a „Le voyage imaginaire”-t 1824-ben írta, a görög szabadságharc legvéresebb napjaiban, s hogy a Béranger-kiadásokban a vers közvetlen szomszédságában egy másik görög tárgyú költeményt is találunk: „Psara, ou Chant de victoire des Ottomans” (Oeuvres complètes de Béranger. Francfort s/M. 1855. II, 80—2). E tartalmi fontosságnak megfelelően Petőfi szintaktikai és ritmikai eszközökkel nyomatékosan kiemelte *Athén* nevét említett fordításában, mely — mint költői alkotás — kétségtelenül jóval Béranger konvencionális nyelvhasználatára fölé emelkedik. Érdeemes tehát az *Athén* nevét tartalmazó két versszakot kissé közelebbről megvizsgálnunk. Lássuk mindenekelőtt a párhuzamos szövegeket:

En vain faut-il qu'on traduise Homère,
Oui, je fus grec; Pythagore a raison.
Sous Périclès j'eus *Athènes* pour mère;
Je visitai Socrate en sa prison.
De Phidias j'encensai les merveilles;
De l'Ilissus j'ai vu les bords fleurir.
J'ai sur l'Hymette éveillé les abeilles;
C'est là, c'est là que je voudrais mourir.

Értem Homért, igen, hisz görög voltam,
Pythagorasnak igazsága van.
Athén szült engem Perikles korában,
Láttam Sokratest rabláncában,
Megtömjéncsztem Phydias csodáit,
Láttam Ilissust, mint virágzott,
S Hymett hegyén a méheket fölkeltém,
Ottan szeretnék én meghalni, ott!

Daignez au port accueillir un barbare,
Vierges d'*Athène*; encouragez ma voix.
Pour vos climats je quitte un ciel avare
Où le génie est l'esclave des rois.
Sauvez ma lyre, elle est persécutée;
Et, si mes chants pouvaient vous
attendrir,
Mêlez ma cendre aux cendres de Tyrtée:
Sous ce beau ciel je suis venu mourir.

Athén szüzei, fogadjatok a révbé,
És bátorítsatok föl engemet.
Oly földet hagytam el, hol a királyok
Rabszolgává teszik a szellemet.
Védjétek lantom, melyet üldöznek; s ha
Dalom szívceit meglágyítaná,
Tegyétek hamvam Tirtus hamvához,
Meghalni jöttem e szép ég alá!

Első hallásra is feltűnik, milyen kitűnően emelte ki Petőfi és látta el nyomatékkal mindazokat a tulajdonneveket, melyeket Béranger nyomán foglalt versbe. Ámde ezek a nyomatékok többnyire nem a jambikus versritmusból, hanem a mondat természetes deklamációjából, a magyar szó- és mondatritmusból származnak! „Értem Homért...”: a 3. szótagnak a metrumképlet szerint súlytalan rövidnek kellene lennie (o — o — . . .), s lám, ez a szótag itt mégis súlyos: nyomatékát abból az ellentétből nyeri, mely a metrum várható hullámozása és a valóságosan létrejött ritmus közt keletkezik. Az idézett egész első sor: „Értem Homért, igen, hisz görög voltam” hangsúlyeloszlása szinte teljesen a jambusritmus fölé kerekedik; hangsúly és ietus csak a sor vége felé kezd találkozni. Logikai hangsúly emeli ki *Pythagoras* nevének első szótagját is, megint a jambusi metrum ellenére. A sor elejére került *Athén* neve is, újra a jambusi sorkezdetnek ellentmondó nyelvi és logikai hangsúllyal; a második felében, a metszet után *Perikles* neve teremt új logikai és ritmikai csomósodást. A francia verssornak nemcsak szórendje, hanem intonációja is egészen más; a három tagra oszló francia szöveg nagyjából így ábrázolható (ha verstani jeleinket odaképzelt kottavonalon helyezzük el):

Sous Périclès | j'eus Athènes pour mère

o o o o o (o) o

A magyar sor két tagja, párhuzamos elrendezésben, világosan ereszkedő lejtést mutat (az alábbiakban MAGDICS KLÁRA értelmezését közlöm):

Athén szült engem | Perikles korában

ó — — — — — ó — — — — —

Fontos átalakításon ment keresztül a költemény utolsó versszaka is. Béranger ezúttal sem helyezte Athén nevét a mondat s egyben a verssor élére, hanem a „vierges d’Athène” megszólítást szinte túlságosan szerénykedő fordulattal vezette be, s magát — eléggé meglepő módon — „un barbare”-nak nevezte. Petőfit a hiperbolának ez a „negatív” formája egyáltalában nem csábította; egyszerűen elhagyta tehát, s helyette az egész periódus kezdetére az *Athén szüzei* kifejezést tette, ebben a két szótagos, akkor már enyhén régies formában (vö. alább is: „Dalom *sziveitek* meglágyitaná”). Hasonlóképpen maradt el később egy másik, nagyon konvencionális fordulat is: a „ciel avare” említése. Az „ég” helyett Petőfi, keményen és határozottan, „föld”-et említ, mégpedig olyan földet, „hol a királyok Rabszolgává teszik a szellemet”. A legfontosabb szó ismét a sor elejére került, s egyszersmind kiszabadult abból a birtokos szerkezetből, melyben Bérangernál találjuk („Ou le génie est l’esclave des rois”). Tökéletes végül az utolsó előtti sor átültetése is: ebben a már-már magyaros négytagú sorra emlékeztető ritmikai egységben Tirteus nevét két gen szép, ábrázolásunkban egymást keresztező alliteráció is kiemeli:

Tegyétek hamvam Tirteus hamvához

Ebből a pompás szimmetriából Bérangernál csupán a *cendres* 'hamvak' szó ismétlése volt meg; a többit Petőfi szerencsés leleménye varázsolta belé.

3. Átszenderít. — Hadd lássunk még egy olyan szót, melyet a korábbi irodalmi nyelvből — s még kevésbé a számunkra oly nehezen hozzáférhető egykorú köznyelvből — egyáltalában nem tudunk kimutatni. A zsengek egyik legőszintébb, bár nagyon keresett nyelvezetű darabjában, a Honvágy címűben a következő sorokat olvassuk (16—21): „... a szelíd halál, A szenvedések altatója hogy ha jó S *átszenderíti* lelkemet Egy boldogabb világba: harsogó Duna! Kiszenvedett porom fölött Te mosd a zöldelő hant bársony pázsitát...” A tárgyias értelmű *átszenderít* ígére más példát egyelőre nem ismerünk; min-tául szolgálhatott ellenben a *szender* tőnek néhány más *át-* igekötős származéka, elsősorban pedig a Vörösmarty használta *átszenderg* (amely ez idő szerint szintén hapaxnak számít!) egy 1823-ból keletkezett verses drámai szövegben (Zsigmond): „Ha lelkemet tovább testem nem bírja meg, Könnyebb lesz e földről a boldogabb Hazába *átszendergenem*” (ÖM. 1885. VIII, 322). Érdekes, hogy mindkét adatunk csakis a halállal, a halálba átvezető letargikus álommal kapcsolatban fordul elő; valószínű, hogy e két alkalmi használatnak igazi forrását az *átszenderül* igében kell keresnünk, mely adatszerűen később bukkan ugyan fel az idézett Vörösmarty-szövegnél, de már olyan állandó kifejezésekben, melyek egy-két évtizeddel korábban is használatosak lehettek. 1839-ben ezt írta Jósika: „Katalin... *átszenderült* azon jobb életbe” (Csehek Mg.-on III, 191), majd 1855-ben Kemény: „Miklós császár örök életre

átszenderült” (A magyar nép könyve. Szerk. Csengery A.—Kemény Zs. II, 234). Aligha csalódnunk, ha feltesszük, hogy az *örök* (v. *jobb*) *életre átszenderül* kifejezés, a benne foglalt jellegzetes eufemizmusmal együtt, voltaképpen az egykori *halotti búcsúztatók* frazeológiájából származik. Ez a gondolat viszont mindjárt további fájdalmas megállapításra is késztet: *átszenderül* igénk származásáról egyelőre nyilván azért nehéz közelebbit mondanunk, mert a NSz. gyűjtése sem tartalmaz adatokat írásbeliségünknek abból a jórészt „irodalom alatti” rétegéből, amelyhez a halotti búcsúztatók javarésze tartozik. Mindenesetre méltán zárhatjuk le megjegyzéseinket egy idézettel Szvorényi József bevezetéséből (1890.) Szemere Pál műveihez: „[Szemerét] a péczeli köztemetőben, Vilma, s pár év előtt *átszenderült* második neje nemes tetemeik mellett... tették nyugalomra” (Sz. P. munkái I, 50). Igeköltő nélkül a *jobb létre szenderül* szólast mindnyájan ismerjük; hasonló eufemizmust használt Tompa 1867-ban egyik halotti búcsúztatójában: „A milyen tiszta élete, olyan békés volt halála; tizenhat napi betegség után csaknem észrevétlenül *szenderült el*” (Halotti emlékbeszédek 24).

4. Átsző. — 1845 januárjában az Etelka-ciklus egyik ismert versét Petőfi a következő szakasszal kezdte: „*Ó, a kedves drága kis leány*, [ez a vers címe is, de három ponttal] *Ó s az élet lakták szívemet; Mint repkény a fákat, a remény Átszővé e tündérteremet*” (I, 251). E sorokkal kapcsolatban természetesen megvilágítást kíván, akkori alaktani rendszerünk szempontjából, a *terem* szónak ma már régies tárgyesete is; hadd foglalkozunk azonban ezúttal a 4. sorban levő igével. A NySz.-ban — a nagyszótári gyűjtés szempontjából szerencsénkre!¹ — a *sző* ige *át-* vagy *által-* igekötős összetételének semmi nyoma; valószínű tehát, hogy ’intertextere; durchflechten, durchweben’ jelentésű igénk a XVIII. század végéig nem is igen volt. Mivel a NSz. *átsző* adatai csupán Verseghyvel kezdődnek, feltehető, hogy voltaképpen lappangó, ma már neologizmusnak alig érezhető szóval van dolgunk (vö. TOLNAI: i. h. 224). *V e r s e g h* ynél, a szó eddig ismert legelső használójánál az *átsző* nem textilipari műszó (vö. az ÉrtSz. 1. jelentésével; példa Jókaiból²), hanem — csakúgy, mint Petőfi használatában — faágak kusza szövedékére vonatkozik: 1808: „Az egymásba kapaszkodó különböző csemeték *átszőtték* magokat a’ vastag fáknak sorainn” (Verseghy F.: Kacsaifalvi... avvagy a természetes ember). Ugyancsak Verseghynél, mégpedig valamivel hamarabb, jelentkezik a szónak metaforikus; átvitt jelentése is, vö. 1805: „Ha szíves barátság, testvér figyelemmel *átszőve*, felérhet ama’ szerelemmel” (Kolomposi Szarvas Gergely II, 82, l. még 1804: Verseghy: Rikóti Mátyás 28). Meglepő, hogy a negyvenes évekig egyelőre nincs újabb adatunk; 1840-ben, átvitt jelentésben használja Kuthy Lajos (I. Károly és udvara 313), s 1843-ban a Vachot Imre szerkesztette Országgyűlési Almanachban egyszerre feltűnik a szónak mind erdészeti, illetőleg kerttelepítési vonatkozású jelentése, mind pedig alkalomról alkalomra változó, elvontabb értelmű használata. Példa a konkrét jelentésre: „... angol kert ez... *átszőve* keskeny csavargós utakkal” (Kovács Pál: Országgy. Alm. 211); példa az elvont jelentésre: „Hit vagy ábránd... ha egyszer *át-* meg *átszőtte*

¹ A NSz. számára ugyanis sokáig főleg olyan szavakra gyűjtöttek adatokat, amelyek a NySz.-ban nem fordulnak elő; az akkori felfogás szerint a NSz. a NySz. kiegészítése lett volna.

² Első, szövegre vonatkozó példánk egyelőre 1846-ból mutatható ki: „E’... tarlatán, csikos rózsákkal *átszőve*... nemes izlést tanusít” (Beöthy Zsigmond: Ajándok. Magyar Almanach 89).

's fűzte szálaival a nép elméjét, ez századok folytában sem képes belőle kibontakozhatni" (Szemere Bertalan: Országgy. Alm. 46). Éppen 1845-ben az addig aránylag ritka előfordulások mintha sűrűsödni kezdenének; elég Császár Ferencre (Tihany ostroma 10), Dömjén Ferencre (Tavaszi 204) és Petrics Somára (i. m. 118) hivatkoznunk. A Petrics-idézet azért is érdekes, mert itt az *átsző* éppen úgy a szív érzelmeire vonatkozik, mint Petőfinél: „Minket összeforrasztá isten, válhatlan rózsaláncokkal *szővé át* rokon szíveinket" (i. h.). A kör ezzel bezárult; sikerült kimutatnunk, hogy Petőfi szóhasználatát — a Cipruslombok egész hangulatának megfelelően — milyen pontosan követhető szálakkal fűződik a XIX. század első felének szentimentális-biedermeier stílusához. Nem tartjuk kizártnak azt sem, hogy Verseggy az *átsző* igét kissé a német *durchflechten* vagy *durchweben* mintájára használta; GRIMM szótára szerint a *durchflechten* példái sem feltétlenül textilipari vonatkozásúak, hanem részben kusza növényzetre — sőt éppen repkényre, mint Petőfinél —, részben pedig érzelmekre vonatkoznak; vö. „aber den bord umringte mit blumen *durchflochtene* ephau" (Voss); „er *durchflocht* seinen lobesang mit vielen lyrischen Sprüngen" (Klinger). Hasonló jelentéskörű a *durchweben* ige is: bár ez inkább vonatkozhat valamely textiliára, természetesen ezt is alkalmazták buja növényzet leírására; vö. „gras von der weiszlichen blume *durchwebt* und der goldnen" (Klopstock).

Még csak annyit, hogy az *átsző* igét CzF. sem szótározta; hasonlóképpen mellőzte igénket — ha nem csalódunk — a XIX. század minden magyar szótáranyagot is tartalmazó szótára (BALL., FINÁLY, FOG., SIMBAL. stb.). Ismét példa ez arra a jelenségre, hogy szótáraink konzervativizmusát olykor még Petőfi szóhasználatát sem volt képes áttörni.

5. Átszővődik. — Ezúttal sokkal nevezetesebb idézetre hivatkozhatunk: az 1848 novemberében írt „Szeretlek kedvesem!" következő soraira (29—32): „Kívüled rám nézve Nincs élet, nincs világ, Te *szövődöl* minden Gondolatomon át". Szótáraink ennek az igenek történetéhez sem nyújtanak semmiféle fogódzót; mint fentebb láttuk, az *átsző* ige története is — jelenlegi ismereteink szerint — csak Verseggyvel, a XIX. század elején kezdődik. Az *átszővődik* igét mind kusza növényzetről szólva, mind pedig metaforikus jelentésben talán elsőnek Jósika Miklós népszerűsítette; a NSz. birtokában 9 idevágó Jósika-idézet van, az 1844—1858 közti évekből. A szó jelentése — mint mondtuk — lehet konkrét, például a következő idézetben: 1844: „Tágas folyósóit repkényező növények feküdték körül, *átszővődve* minden rostélyzatán" (Jósika M.: Aradi Vészlapok 6). Nem kevésbé a külső természetire s éppen egy erdő leírására vonatkozik Kemény Zsigmond következő mondata: 1848: „Az erdő" csalitain . . . párak *szövődnek át*" (Gyulai Pál IV, 79). Ámde 1844-ben, tehát egy időben első Jósika-idézetünkkel már megjelenik a szónak átvitt jelentése is, szinte szó szerint egyezően Petőfi kifejezésével: „egy . . . terv *szövődik át* gondolatimon át" (Jósika M.: Viszhangok I, 52). A Jósika műveiből meríthető többi példa is javarészt átvitt jelentésű. Lássunk egy-kettőt mutatóba: „annyi . . . visszaemlékezés *szövődik át* a' mindennapi életen" (Szív rejtelmek II, 37); 1847: „bús gondolatok *szövődtek át* elmémén" (Egy kétemeletes ház Pesten 65); 1847: „Vannak arcok, . . . melyek körvonalai egész hosszú életen *átszővődnek*" (Jósika István I, 69); 1858: „e titok egész életemen *átszővődik*" (A hat Uderszki-lány I, 97). A szó gyakori negyvenes évek más szerzőinél is, de — érdekes módon — egyelőre csupa prózai példa áll rendelkezésünkre. 1846-ban Császár Ferenc „évek hosszú sorára *átszővődő*

aggály''-ról írt (Beszélyek II, 179), majd 1848-ban Vasvári Pál, erősen Petőfi forradalmi pátozására emlékeztető stílusával emelte fel ugyanezt az ígét a romantikus szónoki nyelv körébe: „tényeikben nincs bizonyos irány, mely egész életpályájokon *átszövődnek*, s magán viselné az emberszeretet, a világ-egyenlőségi vágy szép zománcát” (Vasvári P.: Vál. írásai. 1956. 140). Mindent összevéve, bizonyosnak tarthatjuk, hogy az *átszó* és az *átszövődik* lelki vonatkozású jelentését a romantika és a biedermeier lélekelemző hajlamainak köszönhette (elvégre Balzac korában vagyunk, a modern „roman d’analyse” kibontakozásának éveiben!). Mindkét szó, melyről a NySz. és a NyŰSz. egyaránt megfeledezett, használatos volt prózában már Petőfi előtt is; Petőfié azonban az érdem, hogy e szép, metaforikus tartalmú szavakkal a magyar költői szókincset gazdagította.

GÁLDI LÁSZLÓ

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Néhány szó a kettőshangzóról

I

I. „A magyar nyelvjárások hangtani jelenségei közül egyik legnehezebb feladat a kettőshangzók különféle tulajdonságainak érzékelése és azok helyes jelölése” — mondja HEGEDŰS LAJOS, a korán elhunyt kiváló eszközfonetikus (Nyatlmunk. 234). Tökéletesen igaza van. Nemcsak a kezdő, de a gyakorlott gyűjtőnek is sok gondot okoznak a kettőshangzók.

Nemcsak a már biztosnak vett kettőshangzó hangszínének, időtartamának, minőségi különbségének, a nyomaték hatásának meghatározása és jelölése ütközik nehézségbe, hanem annak az igen egyszerű ténynek az eldöntése is, hogy vajon valóban kettőshangzó szerepel-e a kérdéses szövegben, vagy nem. Hát valóban olyan nehéz ezt eldönteni? Igen. Tudniillik a szakirodalomban még mindig nincs megnyugtatóan meghatározva, mi is a kettőshangzó.

Általánosan elfogadott vélemény szerint a kettőshangzó két magánhangzó egyszótagos kapcsolata, azaz egy hangnyomásúcs, egy energia-kibontakozás fogja egybe. Ezzel szemben SIEVERS megállapítja, hogy a délnémet *ie*, *uo*, *üe* kettőshangzó legnagyobb részt kétszótagú. JESPERSEN is ezt állítja a francia diftongusok egyik fajtájáról. HEGEDŰS eszközfonetikai felvételei is alátámasztják ezt az állítást. A felvételek kisebb-nagyobb nyomásöklkenést mutatnak a kettőshangzók határán. A két hangszín között olyan nagy egyik-másik felvételen a nyomásmínimumnak megfelelő hullámvölgy, hogy szinte két külön szótagról lehet beszélni. Már az egyes kettőshangzó-oscillogrammok és kimogrammok értelmezésekor felveti HEGEDŰS, hogy a kettőshangzó meghatározása vitatható, s végül a következtetések levonásakor így foglalja szavakba: „Nem két magánhangzó egyszótagos kapcsolata a kettőshangzó, nem az egyszótagú jelleg kapcsolja össze a két hangszínt, hanem az azonos fonológiai érték.”

Még mielőtt olvastam volna HEGEDŰS értékes tanulmányát, már a kórógyi kettőshangzók hangszínének vizsgálatakor felöltött bennem a kettőshangzók hagyományos meghatározásban való kételkedés.

¹ Az írói szótárakkal kapcsolatos adataim WACHA IMRE szíves szóbeli közlésén alapulnak.

1960 januárjában a belgrádi Kísérleti Fonetikai Intézetben sonograph segítségével 18 izolált szóról készítettünk sonogrammot. A kérdés eldöntéséhez igénybe vettük a „látható beszéd” vallomását. A felvételek Gajnok Juliska 16 éves adatközlő bemondása alapján készültek. Noha jól tudom, hogy az izolált szavak hangsúlyozottabbak, bennük a kettőshangzók nyomatékosabbak, mint a szókapcsolatban, mégis ezek vizsgálata látszott kifizetődőbbnek, tekintve, hogy egy-egy felvétel elég költséges. Az adatokat úgy válogattam össze, hogy minden hangra és esetleges kettőshangzó-variációra legyen példa.

Ami az adatközlőt illeti, tökéletesen beszéli nyelvjárást, otthon, tágabb környezetében sem hall mást. Még írásában is (leveleiben) az az uralkodó, a köznyelv nem zavarta meg.

A felvételek műszaki adatai: HS (filter), RRL: 7 (az erősség foka), Wide (terjedelem), MARK: 8 (a feketeség foka). (A felvételeket l. külön lapon!)

A kettőshangzó felépítésének vizsgálata szempontjából rendkívül fontos a kórógyi *Kórógy, ló, só, hódika, szárat, fácán* adat.

A *Kórógy* adat elemzésekor kitűnt, hogy az *ó* foném értékű hang fiziológiailag egy rövid *o* hang ejtésével indul, hirtelen megszakadás látható a sonogrammon, ami a hangszalag görcsének, a nyomáscsökkenésnek az eredménye, csak ez után következik a másik rész, az *u* hang, amely hosszabb ideig képzett, mint az első tag, az *o*. Ezek szerint valóban egy kétszótagos *ou* kettőshangzó keletkezett *ó* fonémértékkel.

A *hódika, só, ló* szavak *ó*-jának is *ou* kettőshangzós realizációja van. Ezekben az esetekben is az igen rövid *o* képzése után megszakad a képzési folyamat, a sonogrammon is világosan látható nyomáscsökkenés, sőt nyomásmínimum, szünet áll be, s csak ez után következik a hosszabb ideig tartó *u* képzése.

A *fácán* adatban nem ilyen éles a határ az *ou* kettőshangzó két tagja között, szünet nincs, de a nyomás gyengülése érezhető. Az *á* és az *u* tag között gyengébb a nyomás, a második tagnál azonban ismét felerősödik.

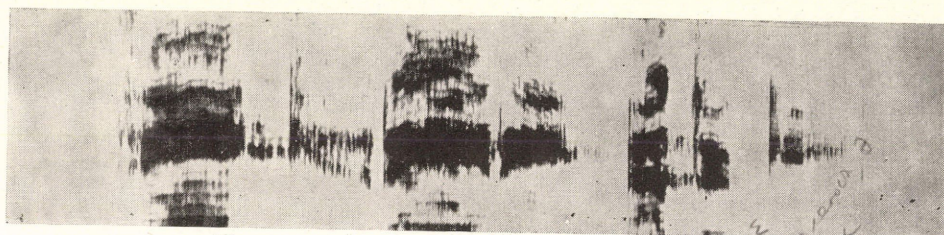
A lászlai *fácán, Sándorka* szavak *á* fonémjának kettőshangzós realizációjában a második rész érezhetően elválik, a nyomáscsökkenés után a második rész intenzívebb, mint az első rész.

Ezzel szemben a kórógyi *jék, réri* szavak *é* fonémjának *éi* realizációjában simán olvadnak egymásba a komponensek, egységet alkotnak, a nyomáscsökkenés csekély a két elem között. Hasonló a helyzet a lászlai *növ, köt* esetében is.

Ha nem is sok adaton végeztünk kísérletet, de ez a néhány adat is azt bizonyítja, hogy kétféle kettőshangzós realizáció van, s a kettőshangzó nem kizárólagosan csak egyszótagos kapcsolat, hanem kétszótagos kapcsolat is lehet!

2. Amint mondtuk, a kettőshang komponensei hangszínének pontos meghatározása elég nehéz feladat még a gyakorlott gyűjtő számára is. A kórógyi *á* foném kettőshangzós realizációjának hangjelölésében D. BARTHA KATALIN *əo* jelölése terjedt el. A sonogrammok viszont megcáfolják ezt a hangszín-jelölést, egészen világosan megmutatják, hogy a kórógyi *á*-nak megfelelő realizáció elől képzett *a*-ból indul, ettől ereszkedik az *u* felé, tehát *əu* lenne a pontos jelölése (volt már ilyen, legalábbis hasonló jelölés: *au* — dr. Antun Radič: Sabrana Djela).

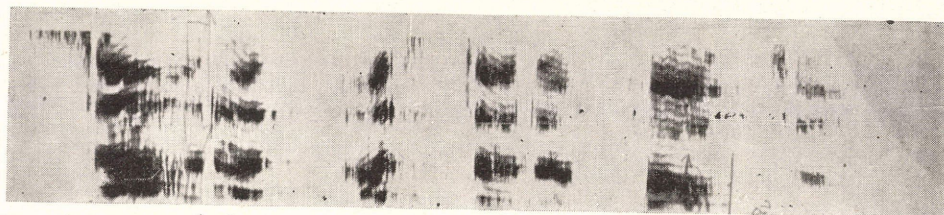
A *hódika* sonogramma nagyon szépen, világosan mutatja az *ó* kettőshangzó realizációjának hangszínét: az *o*-tól fokozatosan megy az *u* felé, de az *u* is mobilis, a nyíltból a zártabb felé halad, a végén erősen zárt lesz. — A *gyíró* alak képe szerint *e*-vel indul a kettőshangzó, az átmenet hosszú, ebből megy át a kissé mobilis *ö*-be, melynek a végén van az intenzitás: *əö*. Érdemes megjegyezni, hogy ebben a realizációban az átmenet a leghosszabb. — Az *é* realizációja Kórógyon: *éi*. — Szentlászlón az *á* helyett *əo* kettőshangzót ejtenek. Ez a jelölés felel meg a képnek.

fék

réri

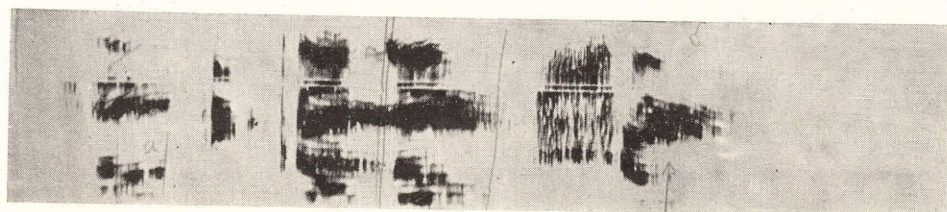
edögil

szárat

asztalra

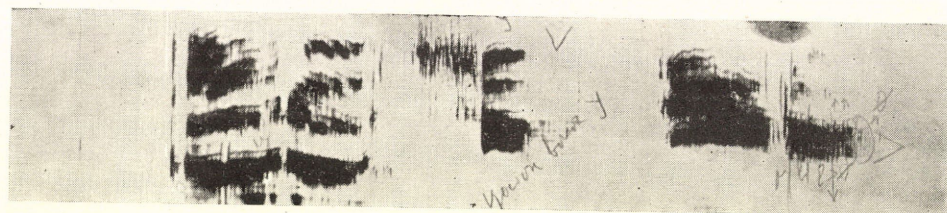
fácán

hódina

ló

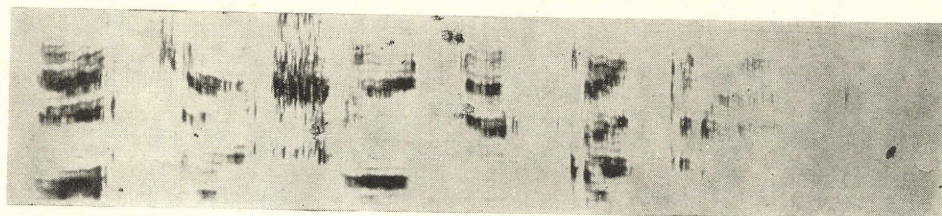
só

Kórógy

szüv

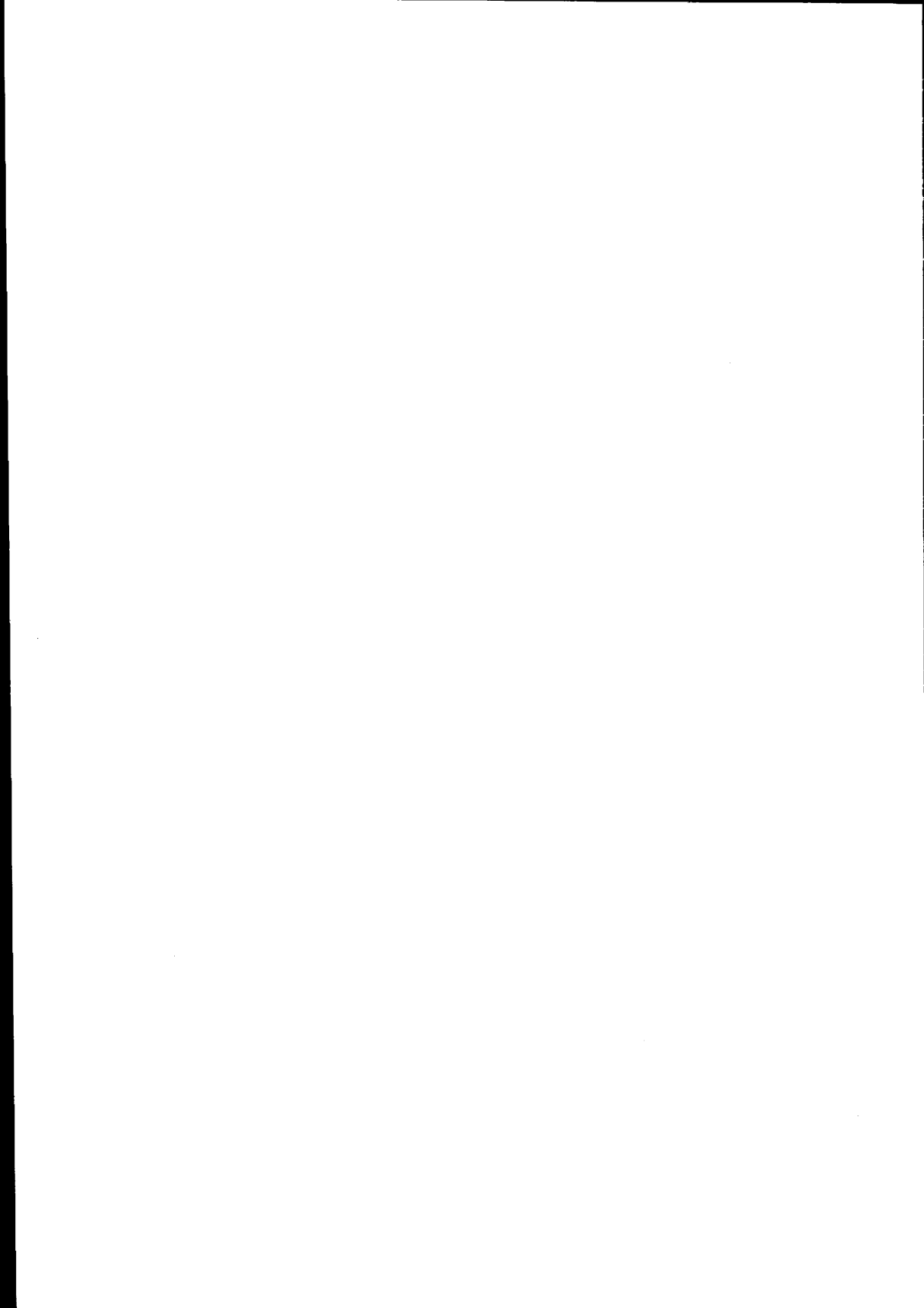
gyíró

drót

Sándorka

fácán

A felvételek tanúsága szerint a hangszín nem egyik periódusról a másikra változik meg hirtelen, azaz veszti el tipikus formáját, alkatát, hanem szépen nyomon kísérhető a hangszín változásának egész folyamata.

Fonológiaiilag minden egyes kórógyi és lászlai kettőshangzó egy hosszú foném realizációja.

3. Összefoglalásképpen azt mondhatjuk, hogy a kettőshangzó lehet egy- vagy kétszótagos, de csak egyetlenegy hosszú foném realizációja.

PENAVIN OLGA

II

PENAVIN OLGA cikkéhez néhány megjegyzést szeretnénk fűzni.

1. A Magyar Nyelvtasz munkatársainak több mint egy évtizedes tapasztalata szerint egy-egy hangnak egy kutatóponton belül, sőt még egy adatközlő beszédében sem állapítható meg egyetlen, általános érvényű, kizárólagos formája. Ez a minden hangra vonatkozó „szabály” különösen érvényes a kettőshangzókra nézve, ezek sajátos fonetikai jellegéből következően. Bármely típusú kettőshangzónak akárcsak egyazon beszélő kiejtésében is igen sok variációja van, amelyek meglehetősen széles skálán mozognak a határértékek között. Mindebből elvileg az következik, hogy a kórógyi nyelvjárás kettőshangzói sem egyetlen kifejtésformában jelentkeznek, illetőleg hogy ezeket sem lehet egyféle jellel rögzíteni.

Ezt az eddigi tapasztalatainkból leszűrt tanulságot egyébként kórógyi atlaszgyűjtésünk is teljes mértékben igazolta: mindegyik kettőshangzó a változatok garmadá-jával került jegyzőkönyvünkbe. Példaként az *á* fonéma diftongikus megfelelőiről alább még részletesebb tájékoztatást fogunk adni.

2. A nyelvjárási jelenségek pontos rögzítésében a gépi eszközöknek igen nagy jelentőségük van, és ez a kiértékelési módszerek szükséges finomodásával nyilván még fokozódni is fog. A gépi mérésekkel dolgozó azonban — a fentiek szerint — csak akkor tudja a nyelvi valóságot hűen megragadni, ha olyan problémákkal kapcsolatban, mint amilyen a hangok, különösen pedig a kettőshangzók kérdése, a felvételek egész sorozatára támaszkodik. Egy-egy felvétellel tehát az ilyen bonyolult dolgokat még akkor sem lehet megnyugtatóan tisztázni, ha az adatközlő kiválasztása kifogástalan, s a gépi kiértékelés eredménye is megfelel az objektív tényeknek.

De még ha a sorozat-felvétel és sorozat-kiértékelés alapvetően szükséges módszertani elve figyelembe vétetik is, nem hallgathatjuk el azt az aggályunkat, hogy a gépi felvételek visszaolvasása körül sok a bizonytalanság. Igaz, hogy a gépi eszközök az akusztikai jelenségeket vizuális síkon ábrázolják, de ennek a képnek a megfejtéséhez, betűjelekben való, árnyalati finomságokba menő rögzítéséhez az ember éppen úgy szükséges, mint a hallási impressziók áttételéhez. Úgy látszik, egyelőre a képzett és gyakorlott fonetikus füle sokkalta több hangtani finomságot képes felfogni, mint amennyit a gép által egyébként tökéletesen rögzített képről a személeolvashat.

3. Ami most már a konkrét kérdéseket illeti, a kórógyi *á* fonéma kettőshangzós megjelenési formáival foglalkoznánk még röviden. PENAVIN OLGA azt írja, hogy az erről a hangról készített sonogramm *au* realizációt mutat, ami megcáfolja D. BARTHA KATALIN (és hozzátehetjük: több korábbi más nyelvész) *ao* jelölését.

A fentiekben általánosságban mondottak után már fölösleges is bővebben vitázni arról, hogy a *fácán* szó kórógyi adatában erre az egy esetre vonatkoztatva a valószínűleg megfelelően mutatja-e a sonogramm a kettőshangzót, jobban mondva: helyesen értékelte-e a fonetikus *au*-ként a kérdéses hang képét. Tegyük föl, hogy így leszűkítve a problémát, az eredmény helyes. De ebből még távolról sem következik, hogy minden

vagy akárcsak még néhány *á* hangnak ez a kettőshangzó felel meg a kórógyi kiejtésben. Ez ugyanolyan általánosítás, sematizálás lenne, mint a régi feljegyzések kizárólagos *áo* jele.

A szóban forgó általános kérdés némi megvilágítására, valamint az *á* fonéma kórógyi hangvariációinak konkrét érzékeltetésére bemutatjuk a mi Kórógyon, 1961. október 10–12-én végzett nyelvatlasz-gyűjtésünk idevágó adatainak statisztikáját:

	Hangsúlyos szótag				Hangsúlytalan szótag			
	I. rész		II. rész		I. rész		II. rész	
<i>á</i>			2	1,6%			1	0,5%
<i>á̇</i>	1	0,8%					1	0,5%
<i>ā</i>	2	1,5%	3	2,4%	6	4,2%	1	0,5%
<i>ā̇</i>					2	1,4%		
<i>ā̈</i>			2	1,6%	1	0,7%		
<i>ā̊</i>	3	2,4%	3	2,4%	2	1,4%	6	3,2%
<i>ā̋</i>	1	0,8%					2	1,1%
<i>ā̌</i>	1	0,8%						
<i>ā̍</i>							2	1,1%
<i>ā̎</i>			5	4,0%				
<i>ā̏</i>	6	4,6%	8	4,7%	13	9,1%	16	8,7%
<i>ā̐</i>	2	1,5%						
<i>ā̑</i>			3	2,4%				
<i>ā̒</i>			1	0,8%			4	2,2%
<i>ā̓</i>			5	4,0%	7	4,9%	5	2,7%
<i>ā̔</i>					1	0,7%		
<i>áo</i>	5	3,9%					1	0,5%
<i>áȯ</i>	47	36,1%	46	36,5%	56	39,1%	77	41,6%
<i>áö</i>	1	0,8%	1	0,8%				
<i>áo̊</i>	7	5,3%	6	6,3%	4	2,8%	5	2,7%
<i>áő</i>			15	11,9%				
<i>áǒ</i>			17	13,4%	10	7,0%	28	15,2%
<i>áo̍</i>							2	1,1%
<i>áo̎</i>	1	0,8%	3	2,4%				
<i>áȍ</i>			1	0,8%			5	2,7%
<i>áo̐</i>	46	35,1%			32	22,4%		
<i>áȏ</i>	1	0,8%			1	0,7%		
<i>áo̒</i>	6	4,6%	5	4,0%	8	5,6%	29	15,7%

Egy levél margójára

TÖRÖK GÁBOR az Országos Széchényi Könyvtárban egy XIX. század eleji kéziratot talált. Ennek ismeretlen szerzője a Komárom és Esztergom táján használatos „vastag hosszú e hang”-ról (írásban *ē*) tesz említést (vö. MNy. LVII, 386—7). Magam egy korábbi cikkemben (MNy. LVI, 445) bizonyos kételyeimet fejeztem ki azzal kapcsolatban, hogy VÉGH JÓZSEFnek a Komárom megyei Etén feljegyzett *ekét*, *fejszét* adataiban valóban *ē* hangról van-e szó, nem pedig arról az alacsonyabb nyelvválású *é*-ről (*é*, *ē*), melyet erről a területről más gyűjtők is feljegyeztek. Török elismerve azt, „hogy az *ē* megvan-e ma Etén, ténylegkérdés”, az ismeretlen szerző megjegyzése alapján megállapítja: „Elméletileg tehát VÉGH JÓZSEF Komárom megyei megfigyelése egyáltalán nem elfogadhatatlan!”

Török érvelése említett kételyeimet nem oszlatta el, annál kevésbé, mert a nyelvatlasz anyagának ellenőrzése során DEME LÁSZLÓ — most már fokozottan ügyelve erre a jelenségre — VÉGH számos adatával szemben egyetlen ilyen *ē*-t sem hallott és nem jegyzett föl Etén. Azaz: Török elméleti megállapítását a gyakorlat nem igazolta.

„De ez a megállapítás nem sebezhetetlen elméletileg sem! Az ismeretlen szerző — Török idézete szerint — teljesen világosan beszél. Így: „a vastag *e* betűnek hangja” megnyúlásáról „én mostani tudtommal egyetlen-eggy példát mondhatok”, és világosan megmondja azt is, hogy ez az egyetlen egy példa „az elváltozást jelentő eset”, vagyis a translativus-factivus. (Idézett hat *é*-s példája is ilyen.)

Azt, hogy „a vastag hosszú *e*” az említett területen milyen hangot is jelöl, ma, másfél évszázad távlatából nehéz eldönteni. Én azonban nem merném annyira fenntartás nélkül *ē* értékűnek tekinteni, mint Török. A mai Komárom megyei alacsonyabban képzett *é*-t, amely az *é* és az *ē* közötti hang, a kevésbé gyakorlott fülű gyűjtő is könnyen meg tudja különböztetni a „normál” *é*-től, érzi, hogy „mélyebb”, és érthető az is, hogy — talán kellő fonetikai iskolázottság híján, talán csak megfelelő, kifinomított jelrendszer hiányában — ragaszkodva bizonyos ismert grafikai formákhoz, betűkhöz, az *é*-vel szemben az *e* hosszú párjának tekintni. (Az ilyen jellegű esetek különösen a múlt század nyelvjárási feljegyzései között egyáltalán nem ritkák.) Nem elképzelhetetlen, hogy ebbe a hibába esett az ismeretlen szerző is, azaz hogy az általa hallott és lejegyzett hang is ilyen alacsonyabb nyelvválású *e* volt.

Tegyük fel azonban, hogy Török elgondolása a helyes, és az „elváltozást jelentő eset” ragjának magánhangzója Komárom és Esztergom környékén valóban *ē* volt. Ez azonban még távolról sem jelenti azt „elméletileg” sem, hogy ezen a környéken a múlt század elején minden mai *é* fonéma helyén, tehát az *ekét*, *fejszét* alakokban is *ē*-nek kellett lennie. Az ismeretlen szerző ezt egyáltalán nem állítja, sőt hallgatólagosan sem sugallja adataival, hisz — a Török idézte szövegben — *rézzé* ’*rézzé*’, *lészen*, *még* alakokat ír. Találunk nála egy ilyen szerkezetet „az erősebbé még erősebbé fog lenni”, melyben a szóvégi *é* birtokjel, az *é* a translativus ragjának magánhangzója. Sőt előfordul a közölt szövegben a *gyengébb* szó is *é*-vel írva, amely pedig típusát tekintve lényegében azonos az *ekét*, *fejszét* alakokkal.

Török maga is látta, hogy az ismeretlen szerző nem az *é* hangra vonatkozó általános érvényű megállapítást kívánt tenni, hisz ezt írja: „A fentebbieket nehéz lenne nem az *ē* bizonyos meghatározott alaktani helyzetben való megjelenésének felfognunk”. (Én ritkítottam. I. S.) Ezért meglepő és érthetetlen az idézett mondatot közvetlenül követő, „tehát”-tal kapcsolt összefoglalása, hogy VÉGH idézett megfigyelése elméletileg egyáltalán nem elfogadhatatlan. Ez a következtetés ugyanis egy olyan letűnt, mechanikus, a nyelvi tényeket figyelmen kívül hagyó, elméletileg helytelen, gyakorlatilag félrevezető nyelvszemléletnek és hangtörténeti irányzatnak a terméke, melyen mai nyelvtudományunk — szerencséjére — már régen túlhaladt.

IMRE SAMU

Megjegyzések a „XVI. századi magyar orvosi könyv” kérdéseihöz

A Magyar Nyelv 1961. évi 2. számában FARCZÁDY ELEK és SZABÓ T. ATTILA „Újabb adalékok a »XVI. századi orvosi könyv« kérdéseihöz” címmel írtak tanulmányt. A tanulmány alapját KÓNYA IMRÉNEK, a marosvásárhelyi Teleki Könyvtár bibliográfusának szóbeli és a Marosvásárhelyen megjelenő Orvosi Szemle 1956. 4. sz. 85—6. lapján írásban is megjelenő közlése adja, amely szerint a VARJAS BÉLA által nyomtatásban kiadott orvosi könyvnek egy XVIII. századi kéziratos másolata is található a Teleki Könyvtárban (MNY. LVII, 174). A tanulmány szerzői ezután ismertetik a KÓNYA által is „felfedezett” kéziratos kötetet, továbbá saját kutatásaik alapján értékes adatokkal gyarapítják eddigi tudásunkat Lencsés György személyét illetően, megállapítják, hogy Lencsés György az eredeti kézirat írója, „összeszerkesztője”, közlik a két kézirat viszonyáról alkotott véleményüket, s az eredeti kézirat egyik megőrzőjéről, Barakonyi Borbély Jánosról is értékes adatot hoznak (MNY. LVII, 173—83).

E tanulmánnyal kapcsolatosan meg kívánjuk jegyezni, hogy a szóban forgó XVIII. századi másolatról már korábban is kaptunk hírt. ALFÖLDI REZSŐ ugyanis az Irodalomtörténeti Közlemények 1944-ben megjelenő LIV. évfolyamában „Ars Medica” címmel ismerteti a VARJAS BÉLÁTÓL kiadott XVI. századi magyar orvosi könyvet (62—8), s ebben az ismertetésében ír a XVIII. századi másolatról is, kiemeli ennek jelentőségét. Azon nem csodálkozhatunk, hogy ez a híradás elkerülte a kutatók figyelmét, mert egyrészt az Irodalomtörténeti Közlemények nem mindennapi nyelvészeti fórum, másrészt pedig a háború utolsó évében megjelenő folyóirat nem is szerezhető be mindenhol, mert a példányok nagyrésze elpusztult.¹ Éppen ezért ezzel a megjegyzésünkkel nem kívánjuk KÓNYA IMRE és a tanulmányírók érdemeit csökkenteni, csupán ALFÖLDI REZSŐ megállapításaira, főképpen eltérő megállapításaira szeretnénk a figyelmet felhívni. Ő korántsem ismerteti olyan részletesen a XVIII. századi másolatot, mint FARCZÁDY és SZABÓ, de a két kézirat viszonyát illetően más a feltevése. Ő is Lencsést tartja a mű szerzőjének, de az eredeti (VARJASTÓL is használt) és a XVIII. század közti közbeeső másolat vagy másolatok gondolatát adatok hiányában elveti. A XVIII. századi kézirat szerinte az eredetinek a másolata. Az eredetiből ma hiányzó részek a másolat készítésekor még meglehettek (IrtörtKözl. LIV, 63). De ha Lencsés a mű szerzője volt, akkor hogyan értékeljük azokat az érveket, amiket VARJAS Lencsés másoló volta mellett felhoz (vö. XVI. századi orvosi könyv XIV. l.). Erre vonatkozóan ALFÖLDINEK az a véleménye, hogy Lencsés anyagát „cédulázó” módszerrel gyűjtötte, vagyis a hallott vagy olvasott recepteket egy-egy cédulára írta, s ezeket másolta le majd évekkel később a kódexbe. Gyűjtőmunkáját fiatalon megkezdte, s csak késő öregkorában fejezte be. „Lencsés György tehát az *Ars Medica*-ban a saját munkáját adja s mégis másolt, tudniillik a papírszeleteken összegyűjtötteteket másolja át a folytatólagos munkába” (i. h. 64.).

ALFÖLDI összehasonlítja a két kéziratot, de az összehasonlítás eredményét hely hiányában nem közli, hanem összefoglalóan kijelenti, hogy „míg a könyv elejéről vett részek összehasonlítottatván mutatnak bár csak elvétve, némi eltérést, addig a könyv második feléből, ill. végéről összehasonlított másolt részek teljesen hűek” (65—6).

A XVIII. századi másolat keletkezésének évét ALFÖLDI 1754-ben jelöli meg (62), FARCZÁDY és SZABÓ 1757-nek olvassák a kéziratban található adatot. A Magyar Nyelvben közölt fényképmásolat alapján valószínűbb az 1757-es dátum, de ezt erősíti meg Iktári Bethlen Zsuzsánna könyvtárlajstroma is (MNY. LVII, 182).

¹ Az én figyelmemet is BÀN IMRE szíveskedett felhívni erre a tanulmányra néhány évvel ezelőtt. Ugyancsak ő említi a XVIII. századi másolatot „Apáczai Csere János” című könyvében (Bp., 1958. 252. 1. 173. sz. jegyzet).

A másoló monogramját ALFÖLDI Z.F.S.-nek olvassa (IrtörtKözl. LIV, 62), FAR-
CZÁDY és SZABÓ Z.J.S.-nek tartják (MNY. LVII, 175). A rendelkezésünkre álló egy oldalnyi
fényképmásolat alapján a kérdéses betű inkább F.-nek olvasható. ALFÖLDI szerint a
másoló „Zabolai F(inna) László gernyeszegi prédikátor lehetne, kinek neve... csak azért
lenne Z.F.S.-nek olvasható, mert az L befejező vonása elhalványult vagy elmaradt”
(i. h. 67). Az eredeti kézirat ugyanis véleménye szerint Teleki Sándor gernyeszegi könyv-
tárában volt, ott ismerték meg Rhédeiék, s ott másoltatták le, mivel a gyakorlati célokat
is szolgáló könyvet nem adták ki Gernyeszegről. Ez esetben a másolat készítése helyéül
megjelölt Erdőszentgyörgy csak jelképes, mivel ott volt Rhédeiék székhelye (uo.). A má-
solat harmadik harmadát más kéz írta. ALFÖLDI szerint nem lehetetlen, hogy a másolás
befejezője B o d h á z y M. J ó z s e f, Rhédei Zsigmondné szecretariusa volt (68).

Megemlítjük még, hogy újabban KOVÁTS FERENC orvosprofesszor írt a XVI.
századi orvosi könyvről nyelvészekről szintén távoleső helyen, a „Communicationes ex
Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica” című folyóirat XIX. (1960.) kötetében (13—
24). Kováts behozza, hogy Lencsés könyvének a tüdőről szóló része J e a n F e r n e l
„Universa Medicina” című, 1567-ben megjelent művében a tüdőről szóló fejezetnek a
fordítása. Lencsés György, bár sokszor hivatkozik elődeire, Jean Fernel nevét nem
említi. Lehet, hogy valamilyen közvetítő munkán keresztül jutott el Lencsésig Jean
Fernel műve.

KOVÁTS FERENC még egy dologra hívja fel a figyelmet: arra, hogy Lencsés György
nemigen volt orvos. VARJAS is, ALFÖLDI is tudós orvosnak tartja Lencsést. Kováts velük
ellentétes véleményét a következőkre alapozza: 1. Lencsés túlságosan szerény, „Azakkori
idők orvosa rátartibb volt, saját érdemeit, vagy vélt érdemeit erősen kiemelte”, Lencsés
pedig így ír: „En ezeket nem a bölts Embereknek, kik és nálammá Sokkal többet tudnak,
de a' Szegény tudatlanoknak azért Bedegtettem lok munkámmal és fáradsággal öbve,
hogy vehesének ők valami hasznót belőle. Én fe találtafsam hivalkodással elni az ördög
párnáján; de a Sz. Pálnak írása szerint legyenek valami jo dologban foglalatos” (vö. Irtört-
Közl. LIV, 66). 2. Mások is fordítottak le orvosi munkát. Például Z a y A n n a a XVIII.
században lefordította Mathiolus orvosi herbáriumát cseh nyelvről. Zay Anna is Lencsés-
hez hasonlóan vélekedik munkájáról; nem azért fordított, hogy „tudos és expertus orvos-
doctoroknak injuriát tégyen velle”, hanem hogy száműzetésében „a rea tódult nyomoru-
ságot enyhítse” (IrtörtKözl. LIV, 63). Kováts érveire hozzáfűzhetjük, hogy a XVI.
századból ismerünk három nyomtatásban is megjelent magyar nyelvű orvosi, gyógyászati
könyvet, s egyiket sem orvos írta. Az egyik Melius Péter Herbárium (1578.),
a második Frankovith Gergely „Hasznos és fölötte szikéses könyv az...
hiveknek lelki vigasztalásokra és testi épöletökre” című munkája (1588.), a harmadik
Beythe András „Fives könyv”-e (1595.). Ismert orvosaink foglalkozásukat anyagi
forrásnak tekintették, és az írói dicsőséget inkább mint humanista költők és tudósok
keresték, például Zsámbóki János, Hunyadi Ferenc stb. (vö. VARJAS i. m. VI. l.).

JAKAB LÁSZLÓ

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Igyvirág. 1960 nyarán a Veszprém megyei Tüskevárótt időzve, többektől hal-
lottam, hogy a falu népnyelvében a búzavirágnak (Centaurea cyanus L.) *iggyvirág* a neve.
A szót a MTsz. nem ismeri. B. LÖRINCZY ÉVA szívességéből azonban tudom, hogy egyező
alakban és értelemben a szintén Veszprém megyei Csögle és Adorjánháza községekből
pár évtizede már följegyezték (vö. Vasi Szemle II, 381). BALÁZS JÁNOS szülőfalujából,

Nagyalásonyból is emlékezik a szóra. KOVALOVSKY MIKLÓS szíves levélbeli közlése szerint a szomszédos Nyárádon is járja. Az *igyvírág* felsorolt adataink bizonyossága szerint tehát a Somló körüli falukban, legalábbis egyelőre csak szűk területen ismeretes.

Kár, hogy a szót a nyelvtörténetből nem lehet kimutatni. Még így sem kétséges azonban, hogy megőrzött, nyilván még a középkorból származó régiséggel van dolgunk. A szó első tagjában előforduló *igy* a 'sanctus, sacer' jelentésű ősmagyar *egy* szóval azonos. Az *egy*, *igykő*, *ügyüfa*, *egyház*, *ünnep* szócsaládjáról kitűnő áttekintést ad BALÁZS JÁNOS (ALingu. VI, 145—72), vizsgálatai között az *igyvírág* azonban nem szerepel. Az összetartozást nyilván erősíti, hogy a középkori okleveles anyag jelentős része (*ügyüfa*, *Igykő*) szintén Dunántúlra, a Somlóhoz közel eső vidékeiről származik.

A búzavirágnak *igyvírág* elnevezése föltétlenül összefügg a virágok vetélkedése néven emlegetett balladaszerű népdalunk (vö. ECKHARDT SÁNDOR, Az utolsó virágének. Minerva 1930.; leghozzáférhetőbb szövege ORTUTAY GYULA, Magyar népköltészet II, 142) képzetkörével, középkori folklórháttérrel is. A búzavirág ebben a kenyeret, Krisztusnak szent, archaikus magyarsággal: *egy* testét jelképezi. Jól tudjuk, hogy a búzavirág-nak balladabeli mai jelentése 'érni kezdő búzanövény' és aligha 'centaurea'. Úgy gondoljuk viszont, hogy az *igyvírág*-nak a somlai táj középkori népnyelvében meglehetett mindkét értelme, hiszen a centaurea éppen a búzavetésnek jellegzetes, kék színében az égre is emlékeztető virága, szinte kivirágzása (vö. „Julia szép leány egykoron kimőne búzavirág sződni”). Később aztán az *igyvírág* mai népnyelvi jelentésében állandósult, és maradt a középkori apácakolostorok eljegyzett világát is idéző Somló-vidéken reánk.

BÁLINT SÁNDOR

Cikázik ~ cékázik. I. Esetleges félreértések elkerülése végett már előre megjegyzem, hogy a címszóként írt *cikázik* származtatása tekintetében többé-kevésbé egyetértsek az EtSz.-tól és a SzófSz.-tól — bár az utóbbittól elég bizonytalan hangon — képviselt nézettel, amely szerint a *cikázik* a *cicázik* szónak játszi alakváltozata, s ez mindkettő az állathívogató szóból alakult gyermeknyelvi *cica* ~ R. *cice* származéka (ez utóbbira l. NyF. 34. sz. 105 és MNy. V, 223¹). Ezúttal csupán néhány megjegyzéssel és ötlettel szeretném ezt az etimológiát kiegészíteni, vagy legalábbis felhívni a figyelmet arra, hogy van itt még néhány mozzanat, amely gondolkodásra készítheti a vele foglalkozó kutatót, s még magyarázatra vár. De revenons a nos moutons!

Cikáz szavunkról a SzófSz. ezt írja: „er. jel.-e, úgy látszik,² 'cicát-egetet játszik; ide-oda futkos', ezért lehet tenni,² hogy a *cicáz* játszi alakv.-a”. Az adatok³ figyelmes megvizsgálása után úgy látom, ez a megfogalmazás kissé óvatosabb a kelletténél. A *cicázik* és a *cikázik* rokonsága, szoros összetartozása véleményem szerint nem lehet kétséges. Néhány bizonyíték:

A) A *cikázik* alak előfordul 'cicázik, cicajátékot játszik' jelentésben is: 1799: „...a' rettenetes oroszán', a' komor számár' életének nagyobb részét víg tréfában, *tzikkázásban* tölti el” (Kováts M.: Az ember élete II, 56); 1839: „*czikázni, czicázni*, *czikát* vagy *cziczát* játszani” (Bajza J.: Figyelmező 491); 1864: „a fehér kötényes, lobogó ingvállas s felszalagozott leány sereg játékos *cikázással* üze egymást”. (Abonyi L.: Nótáink IV, 176); „*cikáz-ni, cekáz-ni, cékáz-ni*: *cice-játékot, cicázást* játszik” (MTsz.; EtSz.);

¹ A forrásokat az EtSz. is idézi, a MNy. V. kötetbeli 223. lap helyett azonban — tévesen — a 225. lapra utal.

² Az én kiemeléseim.

³ Adataim zömét a készülő akadémiai NSz., valamint — jóval kisebb számban — az ÚMTsz. cédulái szolgáltatták. A többi a nyelvészeti szakirodalomból, valamint szótárakból merítettem.

A da vidékéről: „*cikkázik*: szaladgál (körjáték: egy kiáll a középére, a kör szétszalad, s akit a kergető megfog, az fölvaltja)” (BACSÓ GYULA: NyF. 37. sz. 24; EtSz.); Szentlőrinc-káta Pest m. 1906: „*cikázás*: legények és lányok játékának neve, hasonló a fogócskához.” (Bebesi István); 1909: *cikázik* 'játszik, cziczázik' (GOMBOCZ: MNy. IV, 140; EtSz.); Visszaboles m. 1928: *cikkázik* 'cicázást játszik' (Hoszták Borbála); Gyula Békés m. 1928: „*cikkázik* 'cicázik'. A jányokkal *cikkásztam*.” (Implom József). — Itt jegyzem meg, hogy a *cikkázik* k-jának kettőzése P. A. szerint (MNy. XXIV, 366) *cikk* szavunk hatására történhetett. HARTNAGEL SÁNDOR (MNy. XXVI, 58) ezt nem tartja lehetségesnek: ő a szó emfatikus ejtésében keresi a magyarázatot. Véleményem szerint mindkét érv jogos; *cikkely*, *cikk*, *cakk*, *cikcakk* szavaink analógiás hatását sem szabad teljesen figyelmen kívül hagynunk.

B) Néhány *cicázik* írású adatban elsősorban a *cikázik*-ra jellemző, 'sebesen, fürgén ide-oda rohan, suhan' jelentéssel, vagy azzal is kell számolnunk. Az EtSz. a *cicázik*-nak csak 1. (kissé rosszálló) '〈férfi nővel vagy nő férfival〉 pajkosan, dévajkodva enyeleg, szerelmeskedik'; 2. (játékos) 'cicajátékot játszik' jelentését tünteti fel. Példáim a fentebb említett jelentésre: 1797 k./1805: „Sok faluk' határain — Ma Delfinek *cziczáznak* a' vizekben” (Csokonai M.: Lilla 117); 1872: „A baraczkfa pirosat virágzik, Kis pej lovam alattam *cziczázik*” (Népkölt. Gyűjt. II, 188);¹ 1875: „*Cicázz* fakó, szikrázzon a patkó, Az a kis lány be kedvemre való.” (Székely S.: Szer. népd. 20); 1894: „A juhlegelőn egyre *cziczázik*, moszatol az ürge” (Bársony I.: Erdőn 76).

C) Már a *cicázik* és *cikázik* alapszavában, a *cica* szóban is felbukkan a *c ~ k* hangkettősség, igaz, hogy nem 'macska', hanem 'valamiféle, főleg leányok közt kedvelt cicajáték' jelentésben: SzD.²: „Tzikázni: tzitzázni, fel- alá-futkosni; Leányi játék' neme. *Tzikát*, v. *tzitzát* futni.”; 1795 k.: „*Tzika*; *tzitza* (leányok' játéka) Tzikázni.” (Takáts R.: Told. U. r.; 1833: „*Czikatér* Spielraum.” (P. Thewrewk J.: Ber.Tük. 50); 1839: „*Czika*, *czicza* bizonyos leányi játék” (Bajza J.: Figyelmező 491); CzF.: „*czicza* 3) Jelent leány-játékot, mely ide-oda futosásból, s elfogósdiából áll, máskép: *czika*.”; 1894: „*cika*: fogdoska; játéknem” (Nyr. XXIII, 94); Székelykeresztúr 1900: „*czeka*: a cziczefutás név alatt ismert és legtöbbszörre a leánygyermekeknél otthonos játéknem.” (Sándor Domokos); 1906: „*cice*: fogó a fogósdí játékban” (NyF. 34. sz. 69); Kapósvár 1914: „*cica*: fogó a »Cicés játék«-ban” (Népr. Múz. E. A. 119. Varga Tibor: Kapuvári népszokások 26); 1916: „*céka*: érij utól! — játék” (Nyr. XLV, 234 és NyF. 75. sz. 35).

2. A dolog idáig rendben is volna, a *cicázik* és *cikázik* összetartozásához, azt hiszem, nem férhet kétség. Előkerül azonban néhány olyan adat is, amelynek ide kapcsolása feltehető ugyan, de magyarázatra szorul. Az EtSz. ezeket — nem tudván velük mit kezdeni — kirekeszti, és ismeretlen eredetűnek jelzi, a SzófSz. azonban magyarázat nélkül ide vonja. Egy-két adat a különféle típusokból (megjegyzem, hogy csoportosításomnak egyáltalán nem tulajdonítok jelentőséget; példáim ilyen elrendezésével csak a könnyebb tájékozódást igyekszem elősegíteni):

C é k á s z ~ c é k á z. „Könnnyü szerrel *czékáz* hadaink orrok előtt” (RákF: Lev. I, 527: NySz.); „Az erdélyi német most is az Tisza körül *czékáz*” (i. m. 621: NySz.); SzD.² 88: „*tzékázni*, *tzikázni*, *tzirkálni*, *tzellengeni*, környül-fel-alá járni”; 1792: „Fillis drága Lélek! Hát ugyan hol *tzékázál*?” (Nagyenyedi próba 104); 1798: „Pásztor a' nyáj-nál ha serény 's-vigyázó, Nem kevély, dőlős, heverő, *tzékázó*” (M. Merkurius 186); 1808:

¹ Talán a jelentésbeli különbség lassú kialakulására mutat, hogy a későbbi változatokban már szinte mindig *cikázik* alakot találunk: 1928: „Cseresnyefa fehéret virágzik. Kis pely lovam az alatt *cikázik*.” (Népr. Múz. E. A. 341. Nagy Zoltán: Dalok, újévi kösz. 1); Csenger Szatmár m. 1928: „Vatkörtefa fehéret virágzik — Kis pejlovam alatta *cikázik*” (Molnár József); Szamoshát: „A baracfa pirossat virágzik, Kis pej lovam alatta *cikázik*” (SzamSz. I, 125).

„A' Tsászárné szobáiban egy bájoló virág kötésre húzza Vandael a' *tzékázó* szemet.” (Napoleon élete 226); 1813: „*Czékázni*. Széllveljámi.” (Mond. 56); Gyula Békés m. 1926: „*cékász* 'csavarog'” (Implom József); Magyarókerke Kolozs m. 1926: „*cékász(ik)*: valamerre jár a többiek tudtán kívül” (Szűcs János); végül egy érdekes továbbképzett alak: 1911: „A szigonyozó halász kiül valamely tisztás helyre s lesi, hogy hol »*cékásznak*«, »forgulásznak« a nagyobb halak” (NéprÉrt. XII, 54).

C é k á l. 1649: „nem *cékála* bezzeg sokáig a' Faraho előtt, hanem illára vévé a' dolgot” (GKat: VTitk. III, 349); 1763: „az e' féle *tzékálást*, és utazást éppen ellenzetem” (Lóstyán M.: Szt. Ignátz 42); „*cékál*: kószál, csavarog, csatangol, kóborol, ögyeleg” (MTsz.; EtSz.); *cékál* 'kószál, csavarog' (NyK. XXXI, 394; EtSz.).

C é k l á z ~ c é k l á s z, c é k l á l. 1736: „Poson körül *czéklázó* ellenkedések” (Szeg.: Aqu. 41; id. Kúnos: Nyr. XI, 519);¹ SzD.¹ 89: „tzellegen: — *tzékládás*, *tzékázás*, tsellegés”; 1809: „Az ő Elöljáró Seregei Rohonc, Soprony, Pápa felé *czékláznak*” (Kultsár J.: Hazai Tud. II, 20); 1837: „*Czéklálni* és *czéklázni* = ide 's tova járkálni hivalkodva.” (Beke K.: Vegyes Tájsz. 3); 1838: „*Czéklázok*, tévelygek.” (Tsz.; EtSz.); Kajdacs Tolna m. 1900: „*Czéklál*: lopja, elfecsérli az időt, ide-oda támolyogva” (Tömlő Lajos); 1902: „*céklász*: holyong” (Nyr. XXXI, 286); 1906: „*céklál(l)*: lézeng, ögyeleg” (NyF. 34. sz. 37); Jászberény 1908: „*céklász*: ellop, eltölt (időt)” (CSOMA KÁLMÁN, Jászberény nyelve 67).

C é k l é z ~ c é k l é s z, c é k l é l. 1825: „*Tzékléző*. Dolog kerülő.” (Nátlly J.: Vél. 40); 1838: „*czékléző*: der Faulenzer” (Tzs.; EtSz.); 1880: „ott láttam flangérozni *czékléző* szeretőinket, félek, belém csimpszködnek” (Makróczy J.: Becs. szeg. 13); Szeged 1891: „A huszár ott *czéklézött* (dangubázott, dologtalanul járt) a mönyország körül éd darabég” (Kálmány L.: Szeged népe III, 176); Makó Csanád m. 1926: „*céklész*: kószál csavarog, napot lop. Nő *cékléssz*, hanem dolog után!” (H. Kovács Mihály); Mosonszentmiklós Moson m. 1940: „*céklél*: csavarog, lustálkodik” (Börzsei Márton).

3. A magam részéről lehetségesnek tartom, hogy a közölt adatok — és mellőzött társaik — összefüggenek a *cica*, *cicáz* szócsaláddal. Ezt mondja egyébként CzF. is. Ebben az esetben *cikáz* > *cékáz* > *cékáz*, e mellé -l denominális verbumképzős *cékál*, majd *cékáláz*, *cékál* > *cekléz*, *ceklél* alakú változást kell feltennünk, míg jelentés tekintetében 'játékosan ide-oda szökdécsel, ugrál → céltalanul ide-oda jár, kóborol → megfigyelő, zavaró célzattal ide-oda jár, ólálkodik, kifürkész' fejlődéssel számolhatunk. E fejlődés azonban — habár nem lehetetlen — valljuk meg, eléggé nehézkesnek látszik, különösen ha meggondoljuk, hogy mind alak-, mind jelentéstani vonatkozásban éppen a képzelt fejlődés zárókövére, utolsó szakaszára vannak viszonylag korai adataink. E mellett még egy nehézsége ennek a magyarázatnak, hogy a *cikázik* ~ *cicázik*, valamint a *cékázik* és *cekláz* típusú formák között nem teljes az átmenet: 'ögyeleg, kóborol' jelentésben *cikázik* és *cékázik* típusú adatunk egyaránt van, de már 'cicajátékot játszik, dévajkodik' jelentésben csak *cicázik*, *cikázik*, *cicézik*, *cekázik* írású és ejtésű adatokra akadunk, *cékázik* és *cekláz* típusút egyet sem találunk.

Csak látszólag jelent átmenetet a különféle labda- és egyéb játékokban használt *céka* szavunk, amely első pillantásra a gyermekjátékot jelentő *cica* ~ *cika* szóval rokonítható. A tüzetes vizsgálat meggyőz arról, hogy az EtSz. a rendelkezésére álló egy-két adatból is helyesen ítélte: a *céka* a latin *caecus* 'vak, láthatatlan' melléknév nőnemű alakjának átvétele. Ez a jelentés véleményem szerint még elég jól nyakon csíphető a következő néhány adatban: 1877: „Megtörténik, hogy a játszani kívánók páratlan számmal vannak, akkor egy, aki be nem választatott a sorsvetéskor, lesz az úgynevezett »*ceka* futó» ennek a maga ütésére kell kiszaladni a czélhoz” (Hamary B.: Lapdaját. 15); Nagyölvéd Esztergom m. 1900: „*ceka*. kuglizásnál ha egyik félen eggyel kevesebben vannak a

¹ A NySz. szintén közli az idézetet, de *ceklázó* helyett hibásan *czékázó*-t ír.

hiányzó: *czéka* s a partnerek dobják a ráeső 3 dobást (*czékát* dobnak)” (Kosztolányi Zoltán); 1912: „A mancsózáshoz legalább négy játékos kell — leányok, legények vegyessen —, vagy ha hárman játszsza, akkor »lovass« van (*czéka*).” (NéprÉrt. XIII, 196); Écs Győr m. é. n.: „*czéka* ’a kuglizásnál, ha az egyik pártnak nincs annyi tagja, mint a másiknak, a hiányzó tagra eső rész a *czéka*” (dr. Szabó Sándor).¹ S ezek ismeretében már nem okozhat problémát az ilyen adatok kissé módosult jelentése sem: 1907: „*czéka* ’kettősszerep a labdázásban’ ” (NyF. 48. sz. 6); Jászberény 1908: „*czéka* ’aki kettő helyett játszik a játékban’ ” (CSOMA KÁLMÁN, Jászberény nyelve 67).

A *cica*, *cikáz* szavakból kiinduló magyarázat tehát vajmi rögzös útra vezet bennünket, s ezért, úgy gondolom, helyesebb, ha a vitás alakok ügyében egyéb lehetőségeknek is utánanézzünk. A *cékázik* és *cékláz*-féle adatoknak — persze csak az akkor ismerteknek — KÚNOS IGNÁCZ (Nyr. XI, 519—20) adta magyarázatát (< német *zech, zechen*) az EtSz.-ral együtt magam is elfcgadhatatlannak tartom, az alább következő, egyelőre csak ötlet-számba menő két eshetőségre azonban felhívnam a figyelmet.

4. A fentiek alapján teljes joggal gondolhatunk arra, hogy a felsorolt problematikus alakok valamely más szó rokonságába, családjába tartoznak, s csak egy bizonyos idő és fejlődés eltelte, illetőleg lefolyása után sodródtak annyira közel egymáshoz, hogy alak- és jelentéstani tekintetben egyaránt elmosódott köztük az éles határ. Az egyik ilyen, szempontjaink alapján gyanúba hozható szó a ’tendicula, kelepce’ jelentésű, ma már kiveszőben levő, ismeretlen eredetű szavunk, a *csekle*.

A *csekle* szó jó néhány esetben *c* kezdetű formában jelentkezik. Az adatok itt következő sorának — azt hiszem — hitelt kell adnunk: (WAGNER, Phras. 1188): „Tendiculae, Tör, *tzekle*, kelepthe, háló”; SzD.¹ 83: „*Tzekle*: — kelepthe, tör”; 1786: „Körös körül vóltanak . . . minden némű fonyatékos *tzeklék*” (Révai: Fal. 176); 1789: „. . . hogy az Emberi Nem *tzeklémbé* kerüllyön — A’ fiatal Földdel, ’s tédet fejet hajtson előttem” (Baróthi Szabó: Költ. I, 16); SzD.² 252: „*Tzekle*: tör, kelepthe, hurok, urok. *Tzeklébe* — keríteni valakit.”; SzD.² 256: „Meg-vetni valakinek a’ tört, hálót, lest, tselt, *tzeklét*.” 1794: „A’ *tzeklére*-kerültt Hal-is álnok tselbe kerítget Más Halakat.” (Baróti Szabó: Par. maj. 352); 1795 k.: „*Tzeklye*, tör, hurok, urok, kelepthe.” (Takáts R.: Told. O. r.); 1803: „ejtsük kelepthebe, urokba, *tzeklébe*, törbe” (Baróti Szabó: MVir. 213); (SIMAI, VSzót. I, 32): „*Tzekle*: (kelepthe) . . . Decipula, laqueus, tendicula.”; 1813: „*Tzekle*. Kelepthe, tör.” (Mond. 97); 1831: „. . . két hétre lerakják Fegyvereket, ne talán lappangjon *csekle* takarva Murvában” (Horvát E.: Árpád. 86); 1831: „*Csekle* : Tör kelepthe.” (Horvát E.: Árpád 470); „*cökle*: madárfogó hurok, madártör” (MTsz.).

Találkozunk a szó -sz, -z vagy -l denominális verbunkképzős származékával, igaz, hogy többnyire cs hangkezdettel: 1801: „Tsekléből lett *Tseklész*, az az Törbe fogó, Törrel vadászó.” (Sándor I.: Sokféle VIII, 128); 1808: „*Tseklész*. R[égi]. Captator, Insidiator, Venator cum plagis. Nachsteller.” (SÁNDOR, Told. 395); 1844: „*Cseklész*: insidiator; insidias ponit; Nachsteller, nachstellen.” (Somogyi A.: Szók 28); 1904: „*csiklész* ’cseklével halászik’ ” (NéprÉrt. V, 50). Van azonban adatunk a *c* kezdetű változatra is: „*ceklýél* ’törbe csal (madarat)’ ” (MTsz.).

Egyik elgondolásom tehát egész röviden jelezve annyi, hogy az eredetibb *cekléz* ~ *cekléz*, *ceklél* ~ *ceklél* változatokból fejlődhetett elhasonulással a *cékláz* és *céklál*, majd a *cékáz* és *cékál*. A jelentésváltozás magyarázata sem okoz különösebb problémát: a ’törbe csal, kelepcebe ejt → cselvetés céljából körülötte ólálkodik, settenkedik → ide-oda járkálva figyel, kutat → céltalanul ide-oda csatangol, cselleng’ fejlődésmenet valamennyi állomását konkrét adatok hitelesítik, s az utolsó stációhoz érve ez alakok már minden valószínűség szerint keveredtek az alak és jelentés dolgában immár egyaránt

¹ Én gyermek koromból Zalaegerszegről ismerem. — PAIS DEZSŐ.

közel álló *cikázik* szavunk változataival. S hogy az itt vázolt gondolatsor nem csupán merő hipotézis, azt talán támogatja a MTsz. egy olyan adata, amelyben a 'kóborol, csatangol' értelemben gyakori *cékáz*-féle hangalak a *csekléz* ~ *cekléz*-éhez hasonló jelentést őrzött meg: „*el-cékász* 'elpusztít'”.

5. A másik lehetőség, amelyre itt pár szóban rámutatnék, egy latin jövevény-szóval, a *cirkál* igével való esetleges etimológiai összefüggés vagy legalábbis jelentéstani kölcsönhatás. E magyarázat legfőbb erőssége a nagyfokú jelentésbeli egyezés. A 'kószál, kóborol' jelentésben a *cékázik* és a *cirkál* egyaránt gyakori, nemegyszer egymás szinonímájaként szerepelnek: SzD.¹ 88: „*tzékázni*: — *tzikázni*, *tzirkálni*, . . . környül-fel-alá járni.”; 1795 k.: „*Tzékázni*, *tzikázni*, tsapongani, tsellegni, tzellengeni, kószálni, *tzirkálni*.” (Takáts R.: Told. O. r.). A másik, szintén a jelentésben körébe vágó érv az, hogy a 'megfigyel, kikémlel' jelentésű, aránylag korai *cékáz*, *cekláz*, *cékál* adatok szinte teljes jelentésbeli azonosságot mutatnak az ilyenekkel: 1762: „*Lássák és czirkálják meg* a marhát” (Debreceni jegyzőkönyv; MNy. I, 355); 1780: „Washingtonnak . . . serege mindenütt *tzirkállja* [az angolokat]” (M. Hirmondó 702).

Hangtani tekintetben következtetésekre vagyunk utalva. A feltehető hangfejlődés *cirkál* > *cilkál* > *cékál* lehetett, s ez a hasonulás, valamint az *l* kiesése folytán végbe ment változás — bár a közbülső alak nem mutatható ki — könnyen elképzelhető (a hasonulásra vö. például a hangtani helyzet és jelentés tekintetében egyaránt némi hasonlatosságot mutató *órálkodik* > *ódlalkodik* szó fejlődését: PAIS: MNy. XL, 67; az *l* kiesésére: JAKUBOVICH: MNy. IX, 86; LOSONCZI: MNy. XIV, 70—3; PAIS: MNy. L, 324; stb.). Végül a *cirkál* és a *cékál* közti alaki összefüggés lehetőségének igazolására hadd idézzek egy másik szót, amely azonban bizonyos pontokon érintkezik is ezekkel: 1. 'germen herbarum, die Sprosse'; 2. 'káposztatorzsa a rajta levő levelekkel együtt'; 3. 'a burgonya szára'; 4. 'egy káposztás étel neve' (az EtSz. értelmezései) jelentésű *cika* szavunkat. A szót HORGER (MNy. XI, 122—3) a *szék* 'valaminek a bele, magva, veleje, csírája' szó változatának tartja (ugyanígy: EtSz.), BEKE (Nyr. LXII, 25) azonban egy előkerülő *tzitzka* írású adat alapján a 'macska' jelentésű *cica* szóval kapcsolja össze.¹ Bármelyik etimológia bizonyul is majd helyesnek, számunkra ezúttal különösen az az adat érdekes, amely TAKÁTS RAFAEL Tóldalék című, 1795 körül írt szótárából (GÁLDI, A magyar szótáriródlom 250, 255—9) kerül elő, s amely a *cirkál* > *cékál* fejlődés lehetőségét egy fordított irányú *cika* > *cirka* változással igazolja: „*Tzika*; *tzirka*, tsira, új növés-hajtás: Cyma” (Told. U. r.).

6. Szófejtési kísérleteimnek ezzel végére értem. Azzal, hogy az elsőt sem teljesen kizárva még két új magyarázati lehetőséget pendítettem meg, tudom, szabálytalanul s talán tudománytalanul jártam el, de a tárgyalás módját nem utolsósorban az anyag természete szabja meg, s én az adatok ismeretében jó lélekkel mást nem tehettem. Elképzelhetőnek tartom, hogy a pellengérré állított három szónak — *cikázik*, R. *csekle*, *cirkál* — egyaránt van némi része a fejlődésben, de ha az itt felvetett gondolatoknak csak egyike bizonyul is majd helyesnek, már nincs okom megbánni, hogy több irányban is próbáltam keresni a megoldást.

GRÉTSY LÁSZLÓ

Roshad. 1. A *roshad* vagy *rossad* ige ma már nem élő része szókincsünknek. Irodalmi nyelvünk archaizmusként sem él vele, nyelvjárásainkból sem közli a MTsz. Régebbi nyelvünkben azonban elég gyakori volt 'tabesco, putresco' jelentésben.

A Nyelvtörténeti Szótárból a következő előfordulásait idézhetem: *roshad* 'tabesco': PPB.: „Vén, *roshadt* fa” 'defecta senio arbor'; Melius: 1568: „Testi halálual

¹ Jegyzetben közlöm azt az ÚMTsz. cédulái közt talált újabb adatot, amely szintén BEKÉT támogatja: Szamoszeg Szatmár m. 1941: „*cica* (gyermeknyelvi szó) 'fűzfabarká'. A jányok mindég leszették a fáról a *cicát*.” (Nagy Tibor).

halliunk meg inkább es az hegy alatt *roshaggyunk*"; Zvonarics: 1615: „*Rossadó* fonál szál"; Szentmártoni: 1636: „Nem egész férfiú az, ki csak othon *roshad*". — MA.: *el-roshad* 'putresco', PPB.: 'vermodern'; Heltai: 1551: „Ruhaioc *elne rossadna*, megoltalmaz"; Károli: 1590: „Az iga *elrossad* kőüerségne miatta", „*El roshadt* állat: putredo"; Molnár: 1608: „Ollyaténna lőttem mint az *elroshatt* edény: vas perditum"; Matkó: 1668: „Mell könnyen *roshad* és sorvad *-el* az hitván sárbul raggatott uj épületed"; Tempompa:¹ „A koporsóban el-senyved, *el-roshad*, döggé lészen az ember teste". — MA.: *el-roshad* 'putrefactio, contrabescencia'; PPB.: 'Vermoderung, Verfaulung'. — *lë-roshad*: Pázmány: 1613: „Az forró vízben egy óráig motoza mezítelen kézzel és meg nem sérteték, noha mihent az Arianus belé nyúla, az egész húsa mind *leroshada*". — MA.: *mëg-roshad* 'putresco, contabesco'; PPB.: 'faulen, vermodern'; JordK.: 1516 kör.: „*Megh rossangyon* az the meehöd: putrescat femur tuum"; Jesus Sirah könyve: 1551: „Meg repe-dezett es *meg rossadott* ház"; Lépes: 1617: „Minden ez világi dolgok idővel *megrossadnak*, agganak es döglenek"; Enyedi János: „Tunyaságban *meg-roshadni*". — *mëg-roshad*: Dávid Ferenc: 1569: „Sem engeded, hogy e te szented lássa a *meg rossadást*". — *roshad*: Lépes: 1617: „Üres a palota minden *rossadástól* es *megh* vesztéstől". — MA.: *roshadt* 'tabidus'; Heltai: 1552: „Jay azoknac, kie magokat őszue foglallyác *rossat* köttéllel"; Molnár A.: 1624: „Ninczen alkolmatlanb és *roshattab* sophistalkodás"; Szilágyi B.: 1643: „A testnec *roshat* nedvessége"; Czeglédi: 1663: *Roshat vén test*; Komáromi: 1651: „*Rossat* és *rothatt* igék, hijában való ditsekedés"; Nadányi J.: 1669: „Régi *roshatt* bőr"; Szathmár-Némethi: 1683: „Magát *roshatt* állathoz és molytul megemész-tetett ruhához hasonlittya".

Roskad igénk *roskadólag* továbbképzése ugyan már a XVII. században felbukkan, de az ige csak a XVIII. század végén kerül elő, mintegy felváltja a *roshad* iget, és ma is eleven része szókincsünknek. A két szó jelentése vegyül is egymással, hiszen a *roshad* több példamondatában az ige alanya *épület*, *ház*, *palota* vagy *test*. Az OrmSz. pedig a *roskad* szónak két jelentését közli: 1. 'lába megcsuklik'; 2. (a szerkesztő kérdőjével) 'szétnegy, mállik, omlik, rothad': *Szigeti* (szigetvári) *temetőbe roskat* (roskad) *szegegy*.

BÁRCZI (Szófsz.) összeveti esetlegesen a *roshad* igével a köznyelvi *rossz* mellékevet.

2. A *roshad* ~ *rossad* etimológiájával tudomásom szerint csak a *rothad* és *rohad* igékkel kapcsolatban foglalkozott szöfejtő irodalmunk. CzF. (*rohad* és *roshad* a.) a *rohad* ige változatának tartja „a törzsben némi hangtoldattal", éppen úgy, mint a *rothad* igét is. Jóval részletesebben foglalkozik szavunkkal KUBINYI LÁSZLÓ (MNy. II, 94). Szerinte a *rosvad*, *roshad*, *rossad* alakok többeli *s* hangját úgy magyarázhatjuk, hogy az igebe belekeveredett a talán hangfestő eredetű *roskad* ige alakja, sőt jelentése is. Idézi az ide vonatkozó adatokat a NySz.-ből. Hangtanilag a *rothad*, *rotvad* igével párhuzamosan úgy magyarázza a változatokat, hogy a *rot-*, illetőleg *ros-* tövek után tővégi magánhangzó előzhette meg a *-had* képzőt, magánhangzóközi helyzetben a *h* kiesett, és az így keletkezett hiatust a *v* töltötte ki. Utal még a *poshad* ~ *posvad* (*posvány*) ~ *possad* ige analógiájára is.

Ha tehát a *roshad* képzésmódját azonosnak vesszük az egyébként elég ritka *porhad*, *elszélhed* (> *elszélled* > *elszéled*), *bűnhődik*, *vérhedik*, *vénhedik*, *elárvahodik*, *hírhedett* stb. igékével (vö. NyH.⁷ 81 és D. BARTHA KATALIN, Szóképzés 63), akkor alapszava egy **ros* névszó lenne.²

¹ E rövidítés feloldását nem találtam meg.

² Kisdiákkoromban többször hallottam Szombathelyen iskolatársaimtól: „a *rosfiérég* egyé még!" vagy „tuggya a *rosfiérég*". Véleményem szerint itt nem a *roshad* alapszava őrződött meg, hanem eufemisztikus elvonással van dolgunk (a *rosseb* helyett). Hasonló eufemisztikus torzítások: az *istállóját*, az *iskoláját*, a *kutyafáját* stb.

Ennek a névszónak pontos hangtani és jó jelentéstani megfelelője van a permi nyelvekben: ZÜRJÉN: (WIED.) *ryž*; (WICHM.) V., Sz., L., U. *riž*, I. *riž* 'nicht dauerhaft, faul, verfault (z. B. Zeug, Leder)', I. *riš* 'zerbrechlich, spröde, brüchig, locker', Sz., L., U. *rižmīni* 'nicht dauerhaft, faul werden, verfaulen (wegen Alters)'; (FOKOS-FUCHS) V. *riž* 'zerbrechlich, spröde, brüchig', V., Ud. *rižmīni* 'alt, baufällig werden, verfallen; vermodern' (V.), 'verfaulen, faulen, leicht reißen (intr.) (z. B. ein alter Faden)', Ud. *rižmedni* 'lange stehen lassen; verfaulen od. vermodern lassen' stb. — VOTJÁK: (WIED.) *džiž* spröde, zerbrechlich; (WICHM., idézi TOIVONEN: FUF. XIX, 86) G. *džiž* 'verfault, morsch (von Zeug)'; Sz., M., J., A.M. *džižomīni*, V. *džižomīni* 'morsch werden, anfangen zu faulen, sich zerfasern (von Zeug)'.

A szókezdő *r*-re m. *ravas* ~ zürj. *ruš* ~ votj. *džiš*, *džiš*. A magánhangzó-megfelelésre: m. *toll* ~ zürj. *tīl* ~ votj. *tīl*; m. *olvad* ~ zürj. *sīl*; m. *olvas* ~ zürj. *līd* 'szám'; *homorú* ~ zürj., votj. *kīm* 'fölfordít' stb. (vö. NYH.⁷). A szóbelseji mássalhangzó előzményeként TOIVONEN (FUF. XIX. 85—6) cacuminalis affrikátát tesz föl, amelynek megfelelője a magyarban rendszerint szóbelseji vagy szóvégi *s*, mint a következő szavakban: *kés*, *hasad*, *fest*, *jesel* (uo. 216). —

A zürjén *riž* 'törékeny, korhadt, málladozó, gyenge' és votják *džiž* 'rothadt, korhadt' szavakat SZINNYEI (NYH.⁷) a következő finnugor szavakkal veti össze: osztják *ruš* 'gyenge' ~ vogul *rus* 'ua.' ~ lapp S. *raššē* ~ lapp K. *rašše*, *rašš*, *rešš* 'ua.'

TOIVONEN (FUF. XIX, 85—6) kiveszi az etimológiából a lapp adatokat, az osztják nyelvi megfelelőket kérdőjellel a zürjénből származtatja, viszont ide sorolja ezeket a finn szókat: *raato* 'dög, hulla, rothadó hús' | *raadella* 'zerreissen, zerfleischen' | *raadollinen* 'zerrissen, schlecht behandelt, geplagt; elend' | karjalai *roadolo* 'Tierleiche, Aas'. Ide vonatónak tartja esetleg még a zürjénben *riškīd*, *reškīd* 'zerbrechlich, spröde, brüchig' jelentésű melléknevet, amelyet WICHMANN (FUF. XVI, 203) a cseremiszi *raška*, *raška* 'zerbrechlich, spröde (Holz, Eisen)' és a karjalai *ruohka* 'ua.' szavakkal kapcsolt össze.

Az obi-ugor nyelvekben a szó a következő alakokban található: Vogul: „*rus* *kēr*: annyi mint *va'ital* *kēr* (gyöngye, törékeny vas); ellentéte a *hūpiš* (*hūpiš* *kēr* *tāk* » *hūpiš*-nak nevezett vas erős). Van *rus* *jiw* is, mely: *kāmint*, *va'ital* *jiw* (lágys és gyöngye fa); ... *rus* *kātūw*, *rus* *la'ilūw* *totāl'* *hāji*, *sakwali* (gyarló v. gyöngye kezünk, lábunk ahova ér, eltörik). Vö. magy. *rossz*.” (VNGy. I, 195) vagy „*rus* 'хрыпкой, не крепкой (törékeny, nem erős)’” (uo. 262). A szót AHLOVIST szójegyzéke, ROMBANGYEJEVA vogul—oroszl szótára nem említi. KANNISTONÁL (Vok. 187) a következő adatokat találhatjuk: P., AL. *ruš*, FL. *rys*, Szo. *riž* 'spröde (vom Holz)', FL. 'leicht zu spalten'. Magam a szót a szigvai származású Rombangyejevától a következő jelzős szerkezetekben jegyeztem föl: *ris-jiw*, *ris-tēgr* 'olyan fa vagy vas, amely hamar eltörik, gyöngye (törékeny fa, törékeny vas)'. — Osztják adataink: (KARJ.—TOIV. 810 b) Ni. *raš*, Kaz. *riš*, O. *rps* 'spröde; zerbrechlich (Schneidengerät, Holz)'. — Az itt említett obi-ugor szavakat FOKOS-FUCHS (osztj. ALH. III, 234 és NYK. LV, 19) és TOIVONEN (osztj. FUF. XIX, 86 és osztj., vog. XXXII, 63) zürjén jövevényszónak tartják, azt hiszem, joggal.

COLLINDER az egyeztetést nem veszi föl szótárába. A finn *raato* és társai vokalizmus szempontjából valóban nem illenek a permi szavakhoz, és a jelentésbeli megfelelés sem kifogástalan.

Mind hangtani, mind jelentéstani szempontból így csak a zürjén *riž* ~ votják *džiž* és magyar *ros-had* összevetése kifogástalan. Mivel azonban a szó affektív volta kétségtelen, nem lehetetlen, hogy távolabbi, nem egészen szabályszerű kapcsolatban állnak a már említett, finn, lapp és cseremiszi szavakkal, valamint a magyar *roskad*, *romlik* ~ *ront*, *rothad*, *rogy*, *rokkán* stb. igékkel, valamint a *rossz* melléknévvel. A magyar szavak esetleges összetartozása még tüzetesen megvizsgálandó.

KÁLMÁN BÉLA

Patics. 1. Az Akadémiai Nagyszótár cédulaanyagában 1790-ből találjuk szavunkra a legkorábbi adatot: „Ha a' ház' küzfőbén, vagy a' talpon, vagy a' fal' tövén, vagy a' földön, gomba kezdett teremni; ekképpen orvoslották meg, hogy: a' ház' földét fel ásták olyan helyen, s' a' rothadni kezdő ágasokat és *patitsokat* ki hányták, 's ujakat raktak helyekbe, jó fázazokat” (Szükségben segítő könyv. Német nyelvből magyarra fordítva... Kömlei János által. Pest, 1790. 204); „Ha közel van a' katlan a' falhoz: gyakran meg nézd, nem furt é ott lyukat az egér, mellyen által a' ház' *patitsába* belé kaphatna a' tűz?” (i. m. 423); „Ha a' falban gyúlt meg valamely *patits*, vagy más fa: ne bontsd, és ne igyekezd azt mindjárt ki vágni; hanem inkább leg első gondod a' legyen, hogy a' lyukat sárral be tsapd” (i. m. 426). A *patics* hasonló értelmű használata később is fel-felbukkan, főleg néprajzi tárgyú munkákban: 1833: „*Patits* (*pátüsek*, sl.) virgula sicca, das Gertchen” (DANK. 732); 1891: „A pákásznak... állandó lakó helye is volt a szigeten: nádból épített palota... A kévéket összetartó *patics-fáról* avas szalonnaoldal lóg alá...” (Jókai Mór: Tiszamenti élet. Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben. VII. Magyarország II. kötete. 58); 1897: „Tahó, jó hadnagyom, vitesd el a bölényt, A csamangók rántsák le róla az írhát, Feszítsék *paticsra* [= 'hajlós karó'. Jókai jegyzete] a fejét tömjék ki” (Jókai Mór: Levente. Nemzeti díszkiadás XCV, 114); 1905: „Ügy a »kunyhó karimája«, mint a karima alatt levő száraz bejáró oldalfalai, valamint a mennyezete is, »*patics*«-ból, mogyoró- és fűzfavesszőkből volt fonva, betapasztva erősen agyagos sárral” (BALOGH FERENC: NéprÉrt. VI, 305); 1914: „*Patics*... hasított husáng, mely a tapasztott falú háznak belső vázát adja” (HERMAN, Pászt. 77); 1937: „A fonott (*patics*) fal... első képviselőjét Simán találtam meg... A *patics*fal legfontosabb részei a hatalmas... egymástól 2.5 méter távolságban függőlegesen álló tölgyfaoszlopok (ágas). Ezekbe merőlegesen illesztették a tíz centiméter széles rigelyeket, amikre, egész közel egymáshoz, fonták a *tölgypaticsot* (karókat). A *patics*falat törekés sárral tapasztották be...” (VAJKAI-WAGENHUBER: NéprÉrt. XXIX, 264). — A közölt szövegrészekből megállapíthatjuk, hogy a *patics* legrégebbi, de etimológiai irodalmunkban mind ez ideig ki nem mutatott, csupán feltevésként szereplő jelentése (KNIEZSA, SzJsz. I, 401) a következő: '〈főleg sövényfonású falak, kunyhók készítéséhez használatos〉 gally, bot, karó’.

A *patics* azonban már a XVIII. század végén nemcsak a sövényfonású falak építéséhez használatos gally, bot, karó egyedi elnevezése, hanem az ilyen falak lényeges és jellemző szerkezeti elemének, a vesszőfonadéknak, sövénynek a gyűjtőneve is lehetett: 1792: „*Patits*: Parafzt haz' óldalának vefző-fonatékja, mellyet oíztán bé-tapafztanak” (SzD.² 173); vö. még: 1838: „*Patics*,... ein Flechtwerk (in der Wand eines Bauernhauses)” (Tzs.); 1906: „*Pacsitos faluház* = sövényyszerűen galyakkal befont és sárral bevert falazatú ház. Magát a falazat belsejét, a vesszőfonást a falban *pacsit*-nak nevezik” (SOMLYÓDY: MNy. II, 282).

A XIX. század eleje óta mutatható ki a *patics*-nak az a jelentése, amely ma legáltalánosabban ismeretes: 'gallyakból, karókból font és sárral betapasztott fal'. 1809: „*Patits* (sövényfal)” (SIMAI I, Told. 19); vö. még: SzamSz. II, 222; SzegSz. II, 292. Tisztázásra szorul, hogyan alakult ki a *patics* szóban forgó jelentése. KNIEZSA (i. h.) szintagmatikus tapadásra gondol. Eszerint a 'fonott fal' jelentés a *patics*fal összetételből ráértéssel vonódhatott el. Lehetséges azonban az is, hogy e jelentés a fentebb tárgyalt 'vesszőfonadék' jelentésből keletkezett a képzetek érintkezése alapján történő névátvitellel (vö. GOMBOCZ, Jelt. 93—9).

A *patics*-nak, illetőleg hangátvetéses *pacsit* változatának (vö. DEME, Hangátvetés 12) az eddig tárgyalt három főjelentésen kívül az egyes nyelvjárásokban még egyéb jelentései is vannak, melyek feljegyzésük időrendjében így következnek: 1894: „*pacsit*: font kerítés” (Nyr. XXIII, 45); 1904: „*patics*: paszulykaró” (Nyr. XXXIII, 23; NyF. XIII, 45); 1913: „*patics*: vertfal. *paticsosház*: vertfalú h.” (Nyr. XLII, 400; NyF.

69. sz. 38). E jelentések többnyire szorosan a fentebb vizsgált főjelentésekhez kapcsolódnak. A 'fonott kerítés' a 'vesszőfonadék' jelentéshez áll közel, és vagy névátvitellel, vagy pedig a **pacsükerítés* 'fonott kerítés' összetételből való elvonással keletkezett. A 'paszulykaró' a *patics* legrégebbiről igazolható és eredetinek látszó 'gally, bot, karó' jelentéséhez csatlakozik. A 'vert fal' jelentés kialakulásába a tárgyképek hasonlóságán és a képzetek érintkező képzettársulásán alapuló névátvitel ugyanúgy belejátszhatott. Egyfelől ugyanis a vert falat és a sövényfalat egyaránt besározzák és kimeszelik, külsőre tehát e két, kezdetleges technikájú falféleség meglehetősen hasonlít egymásra. Másfelől viszont a *patics*-nak a készülő Új Magyar Tájszótár gyűjtésében előforduló 'karók közé vert fal' értelmezése arra mutat, hogy bizonyos fajtájú vert fal építésekor jelentős szerephez jutnak a karók, ágak, ezért tehát azok *patics* elnevezése az így készült falra magára is átvonódhatott.

A *patics*- előtaggal alakult összetételek közül jelentéstani szempontból a következők érdemelnek figyelmet: *paticsház* 1. 1879: 'fából épült, vesszővel befont, sárral becsapott oldalú ház' (Nyr. VIII, 233, 523); 2. 1943: 'nadból font ház, sárral betapasztva' (VÉGH, Sárreai népm. 73); 1943: *paticskémény* 'fából készült, náddal vagy vesszővel beszegett és sárral betapasztott kémény', *paticsfal* 'nadból vagy vesszőből készült és besároztott fal' (VÉGH i. m. 103). A *patics*épitmények, mint láthatjuk, néhol nemcsak vesszőből, karóból, hanem nádából is készülhetnek. Ez összevág azzal a ténnyel, hogy nádtermő vidékeken a fát, gallyat rendszerint ezzel az olcsó anyaggal pótolják (vö. MNépr.¹ I, 154).

2. A *patics* származására vonatkozólag kétféle vélemény ismeretes. DANKOVSKY (i. h.), KNEZSA (i. h.) és O. HORBATSCH (Die Welt der Slaven II, 74) szerint szláv eredetű; vö.: szlovák *patyč*, *patýk* 'karó, bot, cövek' (KÁLAL 458), *patyč*, (coll.) *patyčie* 'patics' [= 'sövényfalak készítéséhez használatos' ág, bot, karó'], *patyčová stena* 'paticsfal' (HVOZDIK I, 822), *zastenenie patyčím* 'paticsfalazás' (HVOZDIK II, 686); cseh *patyk* 'husáng, karó', (dem.) *patýček* 'fadarabocská' (KOTT, Druhý příspěvek 216); ukrán *namúk*, (dem.) *namučok*, *namúka*, (dem.) *namúčka* 'bot, karó', (coll.) *namučka* 'botok, dorongok, apró ágak' (ГРИНЧЕНКО III, 101); lengyel *patyk*, (dem.) *patyczek*, *patyka*, (dem.) *patyczka* 'bot, léce' (LINDE IV, 66), N. *patyk* 'ól, ketrec', (dem.) *patyczek* 'gyufa' (J. KARŁOWICZ, Słownik gwar polskich. IV, 60—1). KNEZSA (i. h.) e szláv szavak eredetét BRÜCKNER (ŚlEtJęzPolsk. 399) elfogadhatatlan magyarázata miatt *t i s z t á z a t l a n n a k* tartja. O. HORBATSCH (i. h.) azonban helyesen mutat rá arra, hogy a szláv **patykъ*, **patyčъ* a szótó alapjelentését gyengítő *pa-* főnévi praefixumot és a **tykatī* 'dug, tűz' igéből elvont *-tykъ* tövet tartalmaz; vö.: szlovák *tyč*, *týka*, (dem.) *tyčka* 'karó, léce, pózna'; cseh *tyč*, (dem.) *tyčka* 'pózna, rúd'; lengyel *tyka*, (dem.) *tyczka* 'pózna, rúd, karó, cövek'; ukrán *múčka*, *múčúha* 'karó, pózna, cövek'; orosz *мышók* 'karó, cövek', *мычúha* 'földbe tűzött karó, pózna, cövek'; stb. (l.: MACHEK, EtSlJazČeskSlov. 545; VASMER, RussEtWb. III, 162). Végső soron annak a szláv tőnek a származéka, melyből a szlávból nyelvünkbe került *ösztóke* és *takács* is való. Eredeti jelentése *'földbe tűzött' bot-, rúd-, karóféle' lehetett.

E származtatással szemben a *patics* belső, hangutánzó eredetének lehetősége t vetette fel nemrég BENKŐ LORÁND: „*Patics* szavunk szláv eredeztetése (I. KNEZSA, SzlJsz. I, 401) . . . szerintem legalábbis bizonytalan, s a magyar eredet nagyon komolyan számításba veendő. E véleményemet két dologra alapítom: 1. A *patics* szlavisztikailag nem etimologizálható, azonkívül szláv (szlovák és kárpát-ukrán) szóföldrajza is a magyarból való átvételt sejteti. 2. A magyarban a szó egyik, 'vesszőből font, sárral betapasztott, becsapott fal' jelentése legalábbis megengedi, de inkább valószínűsíti, másik, szintén gyakori, 'vert fal' jelentése (l. pl. MTsz., ÚMTsz., Nyatl. stb.) pedig szinte felkínálja általában a most tárgyalt magyar hangutánzó szócsaláddal (többek között az alakilag teljesen egyező *patics* 'pipacs' szóval), legközelebbiről pedig e szócsalád régi és elterjedt

tagjával, a magyar *patél* 'ver, sulykol stb.' szóval való rokonítást." (MNY. LVII, 168—9.) A *patics* fentebb vázolt egész története, jelentésfejlődése, szláv alapon való kifogástalan etimologizálhatósága stb. azonban mind BENKŐ véleménye ellen szól. A keleti szlovákból, esetleg az ukránból nyelvünkbe került *patics* a hangutánzó *pípac*s, *patél* stb. szócsaláddal semmiféle genetikus kapcsolatban nem állhat.

3. A sártapasztással összekötött sövényfonás a legősibb házépítési módok közé tartozik. Ezt a Dnyeper jobboldali partvidékén feltárt tripoljei kultúra (i. e. III—II. évezred) leletei is tanúsítják (vö. Большая Советская Энциклопедия² XXXIII, 246, XLIII, 259). Az eredeti szláv többől képzett szlovén *pleténjāča* 'sövényfalú parasztház', szerbhorvát *plètara* 'paticsház', az oszmán-törökből kölcsönzött orosz *мыпак* 'paticsház', ukrán *мыпачуна* 'paticsfalú <építmény>' stb. mutatja, milyen nagy területen vált szükségessé, hogy a sövényfalú építményeket külön elnevezéssel jelöljék. A sövényfonású házépítési technika leginkább mégis a pusztai népek között terjedt el. Nagyon valószínű, hogy a honfoglaló magyarság is alkalmazta (vö.: GYÖRFFY ISTVÁN, Magyar falu, magyar ház. Bp., 1943. 141; LÁSZLÓ GYULA, A honfoglaló magyar nép élete.² Bp., 1944. 302; MÉSZÖLY, ÓmSzöv. 58—64). A későbbi időkben írásos és tárgyi emlékeink egyaránt vannak róla: „V. István 1271-ben Győr város újjáalakításakor a város lakóinak ajándékozta a berkes Duna szigetét, hogy házaik javításához elegendő vesszejük és karójuk legyen. A Dunántúlon még a XVIII. században is vannak sövényfalú református templomok, maradt ilyen fönn napjainkig is. Sövényfonású ház ma is elég akad az országban, elsősorban a Dunántúlon, az Alföld peremvidékén, Erdélyben a Mezőségen.” (VAJKAI AURÉL, A magyar nép életmódja: A magyar nép. Szerk. BARTUCZ LAJOS. Bp., 1943. 179.) A sövény-, akárcsak a nádfal, főleg vízjárta vidékeken gyakori. Áradáskor ugyanis nem dől össze, a víz csak a sarat mossa le róla, de a sövény a sarokcölöpökkel együtt megmarad (vö.: MÁRKUS MIHÁLY, A bokortanyák népe. Bp., 1943. 129—30; SzegSz. II, 292).

A vastagabb ágakból font és sárral becsapott falat különösen a magyar nyelvterület északkeleti részén nevezik *patics*-nak. A régi debreceni népi építkezés szókincsében *karófal* (NéprÉrt. XIII, 168) a neve, egyik, hasogatott karóból (szíjácsból) készített fajtáját pedig *mereglyefal* (NéprÉrt. XXIV, 1; MNépr.¹ I, 155) néven tartja nyilván a néprajzi irodalom. E két utóbbi elnevezés egyébként jelentéstani analógiával is igazolja, hogy a *patics* eredetileg ugyanazt jelentette, mint a *karó* vagy *mereglye* 'rövidebb vagy hosszabb karóféle'.

KISS LAJOS

Reszel. 1. Még az a viszonylag kicsi irodalom is, amely a *reszel* ige eredetével foglalkozik, jól tükrözi a magyar szófejtő irodalom sajátos divat-hullámzását. A legrégibb típust, a minden megokolást és kritikát mellőző, rendszerint alaki vagy jelentésbeli hasonlóságon alapuló idegen nyelvből való származtatást ez esetben DANKOVSKY képviseli, aki szavunkat — közelebbi magyarázat nélkül — a szláv eredetű szavak csoportjába sorolja (799). — E legelső divatra jövő ellenhatást: a „gyökkereső” és ugyanakkor „magyarkodó” etimologizálást a *reszel* esetében is az ennek az irányzatnak legjellegzetesebb múlt századi képviselőinél, KASSAI-nál és CZUCZOR—FOGARASINál találjuk meg. KASSAI a szó alapjául egy „Resz hang szó”-t tesz föl, mivel a fa vagy vas reszelése efféle hangot ad (IV, 188). CZF.-nak körülbelül ugyanez a véleménye: a *resz* „hangszó”-ból lett *reszel* szerinte „azon reszketeg hangot utánozza, melyet bizonyos fogakkal vagy rovatokkal ellátott vashól, aczélból stb. készült eszköz ad, midőn valamit dörszölnek vele, vagy hozzája.” — Az ezzel az irányzattal szemben kialakult rendkívül erős ellenhatás, amely szófejtésünk történetében oly sok szép eredményt, de talán nem kevesebb tévedést is hozott, tudniillik az a törekvés, hogy az etimológiai megoldás a magyar

nyelven kívül (finnugor rokonság felderítésében vagy jövevényszó-jelleg kimutatásában) keresendő, a *reszel* esetében MUNKÁCSI felfogásában jön elének, aki szavunknak az iráni nyelvekben próbál kiindulást, gyökeret találni, az ösztét *räs* 'reszelő' szóban jelölve meg az előzményt, melynek a *reszel* magyar továbbképzése lenne (Nyr. LXII, 68). — Szófejtésünk divat-hullámmásának negyedik szakasza, amelyet a korábbi szélsőségekkel szemben bizonyos kiegyenlítődés, azonkívül a módszer egyre csiszoltabbá, sokrétűbbé válása jellemez, a *reszel* etimológiáját illetően nem hozott eddig újat, legföljebb bizonyos kritikai állásfoglalást a korábbi magyarázatokkal szemben: a SzófSz. azt állapítja meg szavunkról, hogy eredete ismeretlen, mivel tüzetesebb megokolást nem kapott alán származtatása elfogadhatatlan.

Úgy hiszem, nem kell megmaradnunk a *reszel* megfejtetlenségének álláspontján, hiszen a szó a „belső” eredetű hangutánzás körében viszonylag jól etimologizálható. Itt is azzal a gyakori esettel állunk tehát szemben, amikor egyes régi magyar szófejtők — elsősorban éppen KASSAI és CZUCZOR—FOGARASI — jó ösztönnel, de bizonyítás nélkül, sokszor erősen naivnak ható megjegyzésekbe csomagolva — végeredményben ráhibáztak, illetőleg rátaláltak a jó megfejtésre, „módszerük”-kel azonban sajnos egyszersmind hosszú időre diszkreditálták is az etimológiai irodalom számára a helyes alapötletet.

2. Ahhoz, hogy az eredet kérdését megvilágíthassuk, a címűl írt szóra, illetőleg származékaira néhány adatot kell felsorakoztatnunk. Íme a legkorábbiak: SermDom.: „lima: *rezele*”; ÉrdyK. 293: „Zent Elona azzon az kerezhffath kettee *rezeltetee*” (NySz.); 1528: „II instrumenta ferrea cum quibus asseres planare solent wlgari *Reselew*” (MNY. XXXI, 276); PESTI: „Scobinare: *rezelnjelest*: reyben”, „Scobina: elees*rezelew*: das rybey-sen” (BALLAGI, RMNy. 381); 1553: „Pro Kis Kowach *Reszelo*” (OklSz.); 1556: „Instrumentum *rezelew* vocatum” (OklSz.); stb. — A régiségben az ige leggyakoribb jelentése kétségtelenül 'reszel; reiben, feilen' volt; *reszelni* — többek között — lehetett vasat, körmöt, kenyeret, sajtot, almát, tormát, sőt még haját is (vö. pl. NySz.). Ezenkívül azonban többször találkozunk a 'simít; glätten' jelentéssel (legkorábban alkalmasint CAL.-nál: 356: „elimo: Meg *teszelöm* [a *t* íráshiba *r* helyett], meg simitom, tistitom”), valamint néhányszor a 'fűrészel; sägen' és 'morzsol; bröckeln'-féle jelentéssel is. — A már említett *reszelő* igenévi és *reszeltet* műveltető származékon kívül van még: *reszelés* (CAL. 313), *reszeltcske* (CAL. 604), *reszelék* (1597: OklSz.), *reszetel* 'reszelget, vakargat, rossz késsel nyiszál' (CzF., MTsz., ÚMTsz. stb.), *reszelős* 'recsegő (hang)' (OrmSz.). — Az adatok közé kívánczik a székelyföldi *resz* 'reszelő' (Tsz., MTsz.) is, amely — mint már SIMONYI helyesen megmondja (Nyr. XXXII, 470) — újabb elvonás a *reszel* igéből.

3. Az a hangutánzó eredetű, sőt ilyen jellegét jobbra máig megtartott szócsoporthoz, amelybe *reszel* szavunk is tartozik, az effajta családokhoz hasonlóan meglehetősen nagyszámú szóegyedet foglal magába. Ezek közül néhány a köznyelvben is megvan, többségük azonban természetesen csak nyelvjárási szinten él.

A közszoói rokonságban a legközelebbi etimológiai összefüggést a *riszál*, *rezket*, *rezeg* igékben találhatjuk meg, távolabbról azonban ide sorolozzuk a *recseg*, a *nyiszál*, a *csiszol*, a *köszörül* stb. Ha ezeknek a szavaknak nemcsak mai köznyelvi formáját, hanem régi és nyelvjárási alakjait és jelentéseit is tekintjük, a *reszel*-lel való összefüggésük azonban nyilvánvalóvá válik. Itt van például a *riszál* (~ *riszál*, *riedl* stb.), amelynek csupán az újabb tájszótárakban a következő jelentései mutathatók ki: 1. 'ráz, rezegtet, mozgat'; 2. 'életlen késsel vág'; 3. 'cibál, tépáz, rángat'; 4. 'horzsol'; 5. 'dörgöl, koptat'; 6. 'himbál, ringat'; 7. 'sodor (pl. orsót)'; 8. 'rostál'; 9. 'csikorgat (pl. palavesszővel)'; 10. 'reszel'; stb. (l. MTsz., SzamSz., OrmSz., SzegSz., ÚMTsz.). Felvilágosodás- és reformkori szótáraink különben azt mutatják, hogy a *riszál*-nak régebben is többféle jelentése közül az 'életlen késsel vág' volt a leggyakoribb; vö. pl. Tzs.: „*Riszál*... mit einen

fehlechten Meffer mühfam abfehneiden.” — A szócsalád nagyszámú nyelvjárási tagja között csupán a MTsz.-ban is bőven találunk olyanokat, amelyek a *reszel*: *riszál* összefüggést nemcsak jelentésánál, hanem hangtanilag is jó analógiákkal szemlélteti: *e (é) ~ i* viszonylatban: *reszket ~ riszket* 'reszket', *rezeg ~ rizeg* 'rezeg', *recseg ~ ricseg* 'recseg' stb.; velaris ~ palatalis viszonylatban: *risszant ~ risszent* 'egy vágással hasít, nyisszent'; *nyiszol, nyiszál ~ nyiszel* 'életlen késsel vág'; *rozog* 'rázódik', *roszog, rocog* 'csikorog, sűrlődik' ~ *rezege* 'recseg, rezeg', *rezeg* stb. Más etimológiai csoportokba tartozó onomatopoetikus eredetű szópárokban meg éppen fölös számú analógiát találhatni a *reszel ~ riszál*-nak *e* töhangzó + palatalis hangrend ~ *i* töhangzó + velaris hangrend típusú viszonyához: *csesz ~ csiszol, cseveg ~ csivog, nyekken ~ nyikkan, nyekereg ~ nyikorog, renet ~ ringat, szepeg ~ szipog, teper ~ típor* stb. — Van egyébként *riészöl* 'reszel' is (ÜMTsz.), amely szintén az alakí és jelentésbeli összefüggést tárja elénk.

Azt persze aligha lehetne biztosan állítani, hogy a *reszel, reszket, rezeg, riszál* stb. teljesen azonos etimológiájúak, azaz közvetlenül egymásból származtak, hiszen a nagyon hasonló hang- és mozgásképzetek (rázás, rezegtetés, csiszolás, reszelés, sűrlődés, horzsolás, nyisztelés stb.) a hangutánzás síkján igen hasonló formákban nyerhettek nyelvi kifejezést. Akárhogy áll is azonban a helyzet, a tágabb körű, onomatopoetikus típusú eredetbeli rokonság tényén ez mit sem változtat.

Egyáltalán nem meglepő, hogy a magyar *reszel* idegen nyelvi megfelelői között nem kevés olyan szóval találkozunk, amely eredetében vagy legalábbis jellegében az onomatopoetikus szavak körébe sorolható; pl. latin *fricare*, olasz *scuffinare*, spanyol *rallar*, román *a rázu*i, német *reiben*, angol *grate*, horvát *treniti, turpijati* (vö. még *strgulja* 'reszelő'), cseh *strouhati*, szlovák *strúhat, tret* stb. Végső fokon a magyar *ráspoly* 'vas-reszelő' is alighanem e körbe vonható, hiszen előzménye, a német *Raspel* a 'kapar, csiszol, vakar' jelentésű indogermán *raspen* családjába tartozik (vö. német *raspeln*, angol *rasp*, francia *ráper*, olasz *raspare*, spanyol *raspar* stb. 'reszel'), amely viszont a hangutánzó *rappen* 'zörög, csörömpöl' szóval rokon (l. pl.: MEYER-LÜBKE, RomEtWb.; GAMILL-SCHLEG, EtWbFr.; KLUGE, EtWbDt.¹⁷; stb.). — Érdekes és jellemző különben, hogy az indogermán nyelvek legtöbbjében egyrészt a fémeknek, másrészt az ételeknek a reszelését különböző, jobbra össze nem keverhető szavak jelölik, nem is szólva — mondjuk — a torok reszeléséről, amelyre általában szintén más szó vagy körülírás szolgál. E nyelvekhez képest tehát a magyar *reszel* feltűnően széles fogalmi kört ölel fel, de föltétlenül olyat, amely a hangutánzás azonos alapjait, a dörzsöléssel, csiszolással, kaparással stb. együtt járó hangmegnyilvánulásokat tükrözteti. Ez a széles keretű, de ugyanakkor összefüggő, azonos hangbenyomásokkal egymáshoz kapcsolódó jelentéstani terület a szemantika oldaláról is megalapozta a magyar *reszel* hangutánzó eredetét.

A szó hangutánzó volta egyébként a hangtani felépítés tekintetében — a már elmondottak után — még annyi megokolást sem kíván, mint a jelentéstani vonatkozásokban. Az *r* és az *sz* együttese a *reszel* ige előbb ismertetett jelentéseibe vágó hang- és mozgásképzeteknek kitűnő hangutánzó kifejezője. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy az említett magyar rokonságban és a csupán futólag felhozott idegen analógiákban ez a két hang (vagy közeli képzésű párja) nemcsak külön-külön, de együtt is erősen képviselve van. — „Képzésmódja”, illetőleg „alképzője” szempontjából a szó ugyanolyan, mint megannyi *l* végű hangutánzó igei társa: *habzsol, tapsol, duruzsol, füttyöl, püföl, csörömpöl, perzsel, kelepel, csiripel* stb.

4. A mondottak alapján *reszel* szavunk minden szempontból beleillik egy meglehetősen népes, sokágú magyar hangutánzó eredetű szócsoporthoz, annak — legtöbb rokonához hasonlóan — alakilag és jelentésbelileg önállónak szilárdult, állandósult, majd később köznyelvi szintre emelkedett tagja. E ténnyel szemben nem állítható oda semmiféle olyan kényszerítő körülmény (pl. művelődéstörténeti hatás stb.), amely a szót idegenből

való átvételre gyanúsnak mutatná. Ilyen esetekben módszertanilag ellibázottnak lehet tekinteni a jövevényszóvá nyilvánítást, amelyet még külön is cáfolni fölösleges, hiszen a magyar családositás önmagában teljes értékű cáfolat, minden más ellenérvnél többet mond. Nem is beszélve arról, hogy tárgyalt szavunk idegen eredete egy olyan távoli és homályos rokonítás körében merült föl, amelyben nemcsak minden egyes etimológia, hanem az egész problémakör igazolásra, illetőleg kritikára vár még. Az *oszót räs* 'reszelő' és a magyar *reszel* bizonyos alaki és jelentésbeli egybeesése tehát csak annyiban minősíthető többnek pusztá véletlennél, amennyiben ilyen eseteket a hangutánzás különböző nyelvek genetikailag össze nem függő szavaiban tudvalevőleg gyakran, sőt mondhatni szükségyszerűen produkál.

E problémához bizonyos mértékben kapcsolódik az a kérdés is, hogy ha *reszel* szavunkat idegen nyelvektől független, belső hangutánzó származásának minősítjük, mikorra tehetjük keletkezését. Az már rokonságának számbavételéből, illetőleg az említett szócsoporthoz való elhelyezkedéséből is nyilvánvaló, hogy lényegesen korábbi lehet első adatánál (SermDom.: 1470.; a SzófSz.-ban tévesen „XVI. sz. e. f.”). De a kérdés megítélésénél nem lehet számításon kívül hagyni azt a körülményt sem, hogy a *reszel*-lel igen közeli etimológiai rokonságban levő — bár a mozgásképzet dominálása miatt már a hangfestő szavak csoportjába átesúszott — *reszket* : *rezeg* szóbokornak eléggé jól vágó finnugor megfelelői vannak: vog. *rëss* - 'remeg', *rësk* - 'mozog, rezeg'; cser. *rezem* 'ráz'; stb. (vö.: MUSz.; NyH.⁷ 152; TOIVONEN: FUF. XIX, 182; stb.). Így még akkor sem vehetjük el azt a lehetőséget, hogy a hangutánzó szócsalád őse vagy ősei nyelvünk előéletének, a rokon nyelvi együttélésnek az idejéből származnak, ha e viszonylatban éppúgy fennáll a nem közvetlen genetikai összefüggésnek, hanem csak a hangutánzás síkján való egybeesésnek az eshetősége, mint bármely idegen nyelv viszonylatában. A kérdés aligha dönthető el; arra azonban mindenesetre ez a példa is figyelmeztet, hogy a magyar szavak etimológiai kutatásában a „hangutánzó eredet” és a „finnugor eredet” nem okvetlenül áll szemben egymással, nem okvetlenül zárja ki egymást (noha persze az efféle kapcsolat távolról sem szükségszerű).

5. A műveletnek és eszközének a viszonylatában (e kérdésre vö. R. HUTÁS MAGDOLNA: MNy. XLVII, 281—4 és HEXENDORF EDIT: MNy. XLVII, 68—72) a *reszelő* nyelvi másodlagossága (igenévi jellege) természetesen még akkor is nyilvánvaló, ha a legkorábbi adat az eszköznevet hozza is elénk. A magyar eszköznév egyébként átment a kárpát-ukránba (*reseliv* 'reszelő') és a románba (*răzălău* 'reszelő') is (l.: CSOPEY LÁSZLÓ: NyK. XVI, 286; TREML LAJOS: NyK. XLVIII, 308), példázva az efféle eszközneveknek a művelődéstörténeti hatások folytán általában nagy nyelvi mozgékonyosságát.

KŐ BENEDEK

Ingyen sem. E szókapcsolat nem ritka a régiségben. Már SIMONYI is észrevette: „*Ingyen* mint erősítő szó a régiségben gyakori: *ingyen-majd*, *ingyen majdan* a. m. *hamar csakhamar*, *azonnal*; *ingyen-ottan* a. m. *legott*; *ingyen sem* a. m. *korántsem*.” (Hat. II, 365.)

Látnivaló, hogy a szókapcsolat első tagja — jelentés tekintetében — a mai *ingyen* 'pénz nélkül' szó elődje, a szakirodalomban általános nézet szerint az *igyen* határozószó alakváltozata (vö. ERNST LEWY: FUF. XIII, 304).

A régiségben ez az *ingyen* gyakran szerepel együtt határozószókkal olyanformán, hogy szerepe nyomatékosítás, fokozás. Íme: *Ingien iol* (ItFüz. 25. szám 64) | *Ingien-majd* (SzD.²) | 1448 k.: *yygen mayan* (JókK. 143) | *ingyen-ottan* (NySz.) | stb.

Az *ingyen sem* nyomatékos tagadást fejez ki. Több szótárunk említi (PP.; BALASSA; BALL.; CzF.; stb.). Igen sok példánk van rá XVI. századi magánlevelekből és nyomtatványokból is. „*Ingyen: Umbe sus*” című dolgozatában (Nyr. LIX, 109) KALLÓS ZSIG-

MOND foglalkozott e kifejezéssel. WUNDT Néplélektanára utalva egy gesztust tesz meg az *ingen sem* kísérőjéül, s *ingen* szavunkat *imígyen*-ből keletkezettnek tartja. A továbbiakban ezt írja: „Ezt a hangtani lehetőséget pedig határozottabban igazolja majd a másik két *ingen*, melyeket a régi nyelvből *igen sem és ingen majd* alakjukban sikerül kimutatni.” Itt mindjárt vitába szállhatunk vele. Nyilvánvaló, hogy állítása igazolására *imígyen sem* és *imígyen majd* adatokat kellene bemutatnia. Ilyeneket azonban nem említ, s magam sem tudok arról, hogy lennének. Ellenben vannak ilyenek: *igen sem* (RMK. XII, 56), NádK.: *igen sem* (NyK. XVII, 212), SzabV.: *igÿen sem* (Nyr. LIX, 109), DebrK.: *ingiammit* (Nyr. LIX, 110). A DebrK. adatának megváltozott formájából arra lehet következtetni, hogy leírójának nyelvérzéke számára már nem voltak teljesen világosak a kifejezés elemei, tehát az eleven nyelvben már régebb idő óta használatos fordulat lehetett.

Nyelvemlékeink tanúsága szerint az *ingen* régebbi az *imígyen*-nél, mely csak a XVI. század első felében tűnik fel, s még ritka abban a korban (NySz.; SzófSz.; ZOLNAI: Nyr. LXI, 80). S ha elfogadjuk KALLÓSNak azon állítását, hogy az *ingen majd* még az *ingen sem*-nél is régebbi, akkor még több okunk van arra, hogy az *imígyen*-ből való származtatás gondolatát elvessük.

Ellenben önként kínálkozik az *ingen sem* eredeti alakjául *igen sem*. Emellett szólnak az idézett adatok, melyeknek perdöntő jelentőséget tulajdoníthatunk, noha egyikük-másikuk lehet tollhiba is. Állításunkat támogatja az is, hogy az *igen* és az *ingen* használata még a XVI. század végén is ingadozhat, ilyenformán: „... mert hogy az faczka illien magas es az ew agaiwal illien hoſzu hogy *ingien* nem eri az egh az faczkat ...” (RMK. V, 85) | „... mellyec *ingen* az ű malafztyából fzarmaztánac ...” (RMK. XII, 71). MÉSZÖLY is rámutatott, hogy az *igen*, *úgyan* lehet fokozó, nyomatékosító szerepű is (MNY. XXXV, 157). Teljesen érthető tehát, hogy a nyomatékos tagadás kifejezésére az *igen* (~ *ingen*) szó szolgált. Annál is inkább meggyőző ez a magyarázat, mivel az *úgyan* (~ *ugyan*), mint az előbbi mélyhangú párja, szintén kapcsolódhatott *sem*-mel: „... *ugyan sem* tagadhatnad, ha tagadni akarnadis ...” (RMK. XII, 65). Ezek után könnyű megmagyarázni az *ingen majd(an)*, *ingenottan* stb. kifejezéseket is: ha a *majd*, illetőleg *ottan* szóhoz az *ingen* járul, nyomatékosan fejezték ki az alapszó értelmét: 'igen is majd, csakhamar', illegőleg 'legott'.

LŐRINCZ JENŐ

Muszáj. E német eredetű szavunknak azt a nyomát, amely legrégibbnek látszik, O. NAGY GÁBOR (MNY. LVII, 347) a nem túlságosan ismeretes M á t y á s i J ó z s e f nek egy 1791-ből való, de nyomtatásban csak hét évvel később megjelent versében találta meg és onnan idézte.

Említeni lehet azonban egy valamivel korábbi, noha magyar főnévi igenévvvel még össze nem kapcsolt adatot is, mégpedig egy nagyon jól ismert írónknak igen népszerű művéből. Tudjuk ugyanis, hogy 1790-ben látott először napvilágot G v a d á n y i J ó z s e f híres verse: „Egy falusi nótáriusnak budai utazása”, az eleje írt „Ajánló levél” pedig még régebből, 1788-ból van keltezve. Ennek az egykor oly nagy hatást keltett elbeszélő költeménynek második részében egyebek között arról van szó, hogy mikor a peleskei nótárius megérkezik útja közben a tiszafüredi községhezárára, egyszer csak három részeg vasas német dobban a szobába, s a pihenésre vágyó szegény nótáriust előbb éneklésre kényszerítik, azután meg arra, hogy táncoljon, mert a házigazda csillapító, utas vendégét mentetgetni igyekvő szavaira elhiszik róla, hogy kántor. A garázda osztrák katonák magyar beszéde persze mulatságos keréketörése nyelvünknek. Hogy a táncolásnak okvetlenül meg kell lenni, meg kell történni, azt egyikük így fejezi ki: *muß sein*.

A *muszáj* szó történetének szempontjából minket érdeklő versszakot NÉGYESY LÁSZLÓ így közli a maga kiadásában, remélhetőleg elég híven követve az eredeti helyesírást (Magyar Remekírók VI. kötet: Gróf Gvadányi József és Fazekas Mihály. Bp., 1904. Franklin. 95. l.):

Músz szain: álló frissen, her kántor tánczolik
Morblé! nem tánczolik, sok három pácz adik,
Tudni én: her kántor! szép tánczolni tudik,
Sok kicsin táncz csinálász: her pruder maradik.

A versszak elején kiemelt német kifejezés természetesen még nem a magyar jokevényyszó, hiszen német nyelvű ember mondja, de már benne van a mi *muszáj* szavunknak a csírája.

NAGY J. BÉLA

Növessze az Isten olyan nagyra, mint Fátri Jónást. Ezt a szólást TIMÁR SZANISZLÓ író és publicista (1859—1917.) egy regényében találtam. Magyarozatával nem marad adós: „Fátri Jónás ugyanis a népmonda szerint olyan hosszú volt, hogy mikor ágyba akarták fektetni, hogy elférjen, levágták a fejét” (Selyem és rongy. II. Bp., 1897. 66).

Évek óta kutatok e szolás párhuzamai után — hasztalan. A magyar népmonda és népmese lejegyzett szövegei — tudomásom szerint — másutt nem említik Fátri Jónást. Valószínűleg Baja környékén hallhatta az író, ahonnan származott. Nincs okunk kételkedni, hogy ő — különben egész életében és munkásságában az igazság fanatikusa — valóban ismert ilyen népmondát, s így közlése hiteles.

Miután magam nem találtam erről semmit, a szakemberek nyilvánossága elé bocsátom. A típus azért is jelentős, mert a Prokrustes-monda hatását mutatja, amely behatolt a zsidó mondavilágba is (B. HELLER: MGWJ. LXXV, 331; L. GINZBERG, On Jewish Law and Lore. Philadelphia, 1955. 66; Ál Háláchá Vöággádá. Tel-Aviv, 1960. 256). TIMÁR SZANISZLÓ egyéb műveiben sem olvastam ismétlődését (Az arany borjú. Bp., 1893.; Az élet vásárja. Bp., 1895.; Az öröm vallása. Bp., 1900.).

HONTI JÁNOS egyébként egy nógrádszakáli gazda meséjében Polyphemos-motívumot jegyzett le (A mészároslegény meséje. Bp., 1940. 18—9).

SCHEIBER SÁNDOR

NYELVMŰVELÉS

Az -ű, -ü képzős melléknevek helyesírása

1. Képzőink közül alighanem az -ű, -ü az egyedüli, mellyel sohasem egyetlen vagy egyszerű szóból alkotunk új szót. Az bizonyos, hogy mellékevet képzünk vele. Az is kétségtelen, hogy az így képzett melléknévnek főnév az alapszava. Sohasem pusztá, egyszerű főnév, hanem vagy jelzős, vagy összetett főnév. De hogy mikor jelzős és mikor összetett főnév, abban már nem vagyunk mindig biztosak. Pedig különírásuk vagy egybeírásuk főleg ennek a viszonynak a jellegétől függ.

Az AkH. 1954. az -ű, -ü képzős melléknevek írásmódját is részletesebben szabályozza, mint a szabályzat régebbi kiadásai. Példaanyaga is útbaigazítást adhat sok olyan

esetben, melyek azelőtt teljesen szabályozatlanok voltak. Amikor az Értelmező Szótár nyelvi anyagát az egybeírás és a különírás szempontjából egységesíteniünk kellett, mégsem találtuk kielégítőnek az AkH. 1954. ide vonatkozó (főleg 180., 182., 184., 185., 189) pontjait. Sok olyan alakulatot kellett rendeznünk, melyekre nézve a szabályzat szövege nem ad eligazítást. Ilyenkor analógiákat kerestünk a szabályzat szójegyzékében. Ha ott sem találtunk megfelelőt, a távolabbi analógiák alapján magunknak kellett döntenünk, így vagy úgy szabályoznunk egy-egy típus vagy néha egy-egy szókapcsolat egybe- vagy különírását.

Úgy gondolom, sokak számára tájékoztatásul szolgálhat, ha itt részletesen kifejtem azokat az elveket és szempontokat, amelyek alapján az ÉrtSz. -ű, -ű képzős kapcsolatait szabályoztuk. Ehhez hasonló elvek vezettek az egybeírás és különírás más részletkérdéseiben is. (A *nem*-mel tagadott névszók írására nézve l. Nyr. LXXXII, 33—9.) Ebben a cikkben megpróbálom módszeresen kifejteni az -ű, -ű képzősök jelentésbeli szerkezetét a nyelvtani viselkedésük alapján, rendszerbe foglalva azt, amit az ÉrtSz. helyesírási irányelveiben is csak többé-kevésbé ösztönösen követtünk.

2. Az -ű, -ű képzős melléknévek írása, bár sok típusra és sok szempontra kell tekintettel lennünk, aránylag könnyen szabályozható. Az AkH. 1954. idevágó szabályaiából és példáiból mindjárt elvonhatjuk a fő szabályt: ha az alakulat a képző elhagyásával állítmányos (predikatív) szerkezetté alakítható, akkor nyilvánvalóan jelzős szó szerkezet, tehát különírjuk. Emellett másodlagosan figyelembe vehetjük a kapcsolat előtagjának vagy egészének a fokozhatóságát, az utótag önálló vagy önállótlan voltát, továbbá felbonthatóságának azt a tipikus változatát, hogy az előtagot kérdő névmással helyettesítjük. Ha ez a két felbontás könnyen megy, akkor nem összetétellel, hanem szókapcsolattal van dolgunk. E főbb szempontokon kívül más szempontokra is figyelemmel kell lennünk, ha az AkH. 1954. szövegeiből helyesen akarjuk elvonni a részlet-szabályokat.

Voltaképpen a jelzős szerkezetekre általában jellemző az, hogy szórendesével, esetleg a névelő megváltoztatásával predikatív szerkezetté alakíthatók. *Piros virág*-ról akkor beszélünk, ha a szóban forgó virágról elmondhatjuk: *(Ez) a virág piros*. (Az átalakítás fordítottjáról az állítmányi névszó fogalmának és a névszói predikatív szerkezeteknek elemzésével kapcsolatban sokkal bővebben is szóltam: I. OK. XI, 107—45.)

Az -ű, -ű képzősök átalakítása egy fokkal bonyolultabb. Itt nemcsak a jelzett szót kell a szerkezet alanyává alakítani, hanem ugyanakkor a képző által kifejezett viszonyt is jelölnünk kell: a képzőt birtokos személyraggal cseréljük fel. *Barna hajú* az, akinek a *haja barna*, stb. Az -ű, -ű képző nemcsak jelentésében, hanem alakjában is megfelel a birtokos személyragnak: -jú, -jű alakváltozatát használjuk akkor, ha a főnév 3. személyű személyragja is *j*-vel használatos: *formájú* (*formája*), *erejű* (*ereje*). Változó tövek esetén ugyanaz a töv változat az -ű, -ű képző és a 3. személyű birtokos személyrag előtt: *víz, víze, vízü; tűz, tüze, tüzü; ló, lova, lovú*.

Ha ilyen módon elemezzük -ű, -ű képzős alakulatainkat, a legtisztább jelzős kapcsolatoktól az összetételek felé haladva, a következő csoportokat és típusokat kapjuk. Az AkH. 1954. teljes példanyagát (a szabályzati részben és a szótári részben, valamint utótagjuknál szereplő kapcsolatokat) felhasználva célszerűnek látszik egyelőre tisztán formai szempontokat alkalmazni: a különféle átalakítási lehetőségeket figyelembe venni, nem pedig a nyelvtani (szófaji) kategóriákból kiindulni. A különféle kérdőszókból és átalakítási lehetőségekből úgyis kialakulnak bizonyos hagyományos nyelvtani-szófaji csoportok.

A következőkben a szókapcsolat elő- és utótagjának nevezzük a szószerkezet két tagját, tekintet nélkül arra, hogy jelzős szószerkezet jelzőjéről és jelzett szaváról, vagy összetett szó elő- és utótagjáról van-e szó.

I. A) csoport: különírt, megfordítható kapcsolatok.

Különírjuk az *-ú, -ű* képzős melléknevet, ha előtagja a személyragos utótagnak állítmányává alakítva a mindennapi nyelvhasználatban egészen természetesnek hat, de rendszerint csak akkor, ha még három követelménynek megfelel:

a) Az egész kapcsolat együtt nem fokozható, hanem legfeljebb csak az előtag mint jelző fokozható. — b) Az utótag mindig önálló szó (tehát soha nem szerepel képzőként vagy képzőszerű összetételi utótagként). — c) Az előtag *milyen?* vagy *mekkora?* kérdő névmással helyettesítve természetes kérdő szókapcsolatot ad, sőt megfordított szórenddel is eléggé természetesen hangzó kérdő mondatná alakítható. Ha az ilyen kérdésben *hány?* vagy *mi?* kérdő névmás is szerepelhet, akkor csak bizonyos formai korlátok közt találjuk a kapcsolatot különírva: az utótag háromnál, illetőleg kettőnél nagyobb szótagszáma vagy valamelyik tag összetett volta esetén.

A csoporton belül különféle egyéb szempontok szerint csoportosíthatók ezek a melléknévi kapcsolatok, de ha az említett négy döntő követelménynek megfelelnek, a szabályzatban általában különírva találjuk őket. Ide tartoznak a következő típusok, mindegyikre egy-egy példát bővebben is elemezve.

1. típus: *barna színű*.

A következő tíz sajátsággal jellemezhetjük:¹

(1.) Az előtag az utótag alapszavának személyragos alakjához állítmányként kapcsolható, a két szó fogalmi jelentéstartalmának megváltozása nélkül: *színe barna*. Ez egyben magában is kritériuma annak, hogy nyelvtanilag szerkesztett kapcsolattal, szó szerkezettel, vagyis jelzővel és jelzett szóval van dolgunk, nem pedig lexikológiai szerkesztett kapcsolattal, vagyis összetétellel.

(2.) Az előtag a kapcsolatban fokozható: *barnább színű, legbarnább színű*. Ez is ismertetőjele a jelzős szókapcsolatnak (de a fokozhatóság hiánya nem kritériuma az összetételnek).

(3.) A *színű* minden kapcsolatban (akár jelzős szókapcsolat jelzett szavaként, akár összetétel utótagjaként) önálló jelentésű szó vagy szóelem, nem képzőszerű.

(4.) Külön kérdezhetünk a kapcsolat előtagjáról: *milyen színű?* A kérdőszó a megfelelő predikatív szerkezetben is ugyanez, a kérdés a köznap beszédben természetes (bár ezzel a szórenddel kissé pongyolának, kevésbé választékosnak érezzük): *színe milyen?* Ez annak a jele, hogy a *barna színű* melléknévi, minőségjelzős szókapcsolat (vö. I. OK. XI, 110—4, ahol a megfelelő predikatív szerkezet állítmányi jellegű tagját tulajdonsághatározónak neveztem).

(5.) A kapcsolat terjedelme négy szótag, tehát tipikus mondattani helyzetekben — az ARANY LÁSZLÓ felfedezte ritmustörvény alapján — egyetlen hangsúllyal ejtjük, mintha egyetlen szó volna. Ennek ellenére különírjuk, mert a négy első szempont szerint nem minősül összetételnek, hanem jelzős szókapcsolatnak. E típus írásmódja tehát független a kapcsolat terjedelmétől.

(6.) Előtagja is, utótagja is egyszerű szó. Ebben a típusban tehát nem játszik szerepet az, ami a kettőnél több elemből álló kapcsolatok írásában néha fontos szempont: a többelmei kapcsolat világos tagolásának elve.

(7.) A kapcsolat jelentését egyszerű szinonimával nem tudjuk kifejezni. (A típushoz tartozó némely más kapcsolatot igen, de ez ebben a típusban nem játszik szerepet.)

(8.) A kapcsolatnak mint származéknak alapszava is két szóba írt szókapcsolat: *barna szín*.

¹ Az egész tipizálás voltaképpen ennek a tíz kritériumnak alkalmazásán alapul. De mind a tízet csak itt a legelső típusnál sorolom fel, a többiekénél csak azokat, amelyek a megkülönböztetésükhöz szükségesek.

(9.) A különírással általában nem különböztetünk meg ugyanebből a két elemből álló, de más jelentésű kapcsolatot. Az ide tartozókat rendszerint jelentésüktől függetlenül különírjuk.

(10.) A kapcsolat előtagja, a *barna* is önálló szó, a legtöbbször különírjuk.

Ilyenek még a szabályzat példái közt: *biztos hatású, csipás szemű, csupasz falú, deres bajuszú, dohos szagú, egyenes növéssű, éles eszű, éles felfogású, erélyes hangú, fehér bőrű, fehér hajú, fekete bőrű, fekete lelkű, finom lelkű, fitos orrú, gonosz szándékú, göndör hajú, görbe hátú, gyors felfogású, gyors ütemű, hálátlan szívű, halk szavú, haragos kedvű, jó minőségű, jó szándékú, kétes hírű, kiváló minőségű, lágy hangú, lomha testű, mély hangú, nehéz természetű, nemes jellemű, nyers színű, ősz hajú, paprikás kedvű, rossz hírű, rossz szagú 'bűdös', rossz szemű, sárgás színű, sárga színű, sötét színű, szűrés tekintetű, tiszta múltú, tréfás hangú, új típusú, vig kedélyű, viisszeres lábú. — Ennek mintájára írhatjuk az ilyeneket is:¹ *beszédess szemű, erős hangú, erős illatú, erős szagú, fehér színű, fekete hajú, gyors lábú, gyors mozgású, kedves mosolyú, nagy vitézségű, piros arcú, silány ritmusú, tompa élő, tökéletes festésű, zord kedvű.**

1. a) altípus; *emelkedett szellemű.*

A melléknévi igenevek, ha fokozhatók, ebből a szempontból megegyeznek a melléknevekkel. Ilyenek még: *építő jellegű, építő szándékú, haladó szellemű, izzadt arcú, kiváló minőségű 'jó', kuszált hajú 'borzas', mérgező hatású 'mérges', rekedt hangú, sápadt arcú, telt arcú. — Ennek mintájára: repedt sarkú* (de átvitt értelemben egybe, l. III. B, 7. c).

2. típus: *alacsony természetű.*

Az 1. (és 1. a) típustól csak kérdőszavának lehetőségeiben különbözik. Nemcsak *milyen természetű?*, hanem *mekkora természetű?* kérdésre is természetesen felel. Predikatív kérdéssé is kétféleképp alakítható át: *termete milyen?*, *termete mekkora?* Ez a kétféle kérdés arra mutat, hogy a jelző nemcsak minőséget fejez ki, hanem mennyiségi vonatkozása is van: nagyságot, mértéket jelentő melléknév. A nyelvtan ezeket is a minőségjelzős kapcsolatokhoz sorolja.

Ilyenek még a szabályzatban: *apró növéssű, apró természetű, döntő fontosságú, hosszú életű, hosszú nyakú, keskeny nyílású, mérsékelt árú, nagy fontosságú, nagy jelentőségű 'jelentős', nagy kaliberű, nagy kiterjedésű, nagy vagyonú 'gazdag', sekély vízű, széles karimájú, szűk bejáratú. — Ennek mintájára írhatjuk még: keskeny talpú, magas természetű, nagy fejű* (de átvitt értelemben egybe, l. III. B) 7. c)), *nagy lábú, szoros ajtajú.*

2. a) altípus: *kis értékű.*

A 2. típustól csak abban különbözik, hogy a *kis* melléknév ebben az alakban állítványként nem használatos. Helyette a vele azonos jelentésű *kicsi* melléknévet használjuk: *értéke kicsi.* Ilyenek még: *kis jelentőségű, kis termelékenységű. — Ennek mintájára: kis mélységű, kis méretű* (a *nagyméretű* gyakran átvitt értelmű, l. II. B) 3.), *kis természetű.*

3. típus: *ilyen irányú.*

Az 1. típustól két szempontból különbözik: jelzőjének mint melléknévi névmásnak fokozott alakja (*ilyenebb irányú*) igen szokatlan, alapszókapcsolata pedig inkább csak ragozva használatos: *ilyen irányban, ilyen irányból* stb.

Ilyenek még: *más jellegű, más természetű. — Ugyanígy: más alakú.*

4. típus: *faragott kapujú.*

A kapcsolat előtagja nem fokozható. Másban nem tér el az 1. (és 1. a)) típustól. Ilyenek még: *fertőzött vízű, hasonló jellegű, idegen nyelvű, javító célzatú, kesely lábú, kettős nevű, magyar tárgyú, meleg vérű (állat), meleg vízű (tenger), nyírott bajuszú, nyírt bajuszú,*

¹ Az egyes típusokon (és altípusokon) belül a gondolatjel azt jelenti, hogy az utána következő szóalakok nincsenek meg az AkH. 1954. példái közt (az 1959. évi 3. lenyomatot alapul véve).

országos hírvű, őszes hajű, paraszti származásű, színes bőrvű, szláv nyelvű, tőkés jellegű, varrott talpű. — Elhhez hasonlóan: kettős belű, tátott szájú, zöld levelű.

4. a) altípus: *élénkzöld színű*.

A jelző összetett melléknév.

5. típus: *kisebb értékű*.

Ha az 1. vagy a 2. típusba tartozó kapcsolat melléknévi jelzője középfokú, akkor is különírjuk.

6. típus: *kisebb számű*.

Ha középfokú melléknévi jelzős szerkezet nagyjából megfelel az I. A) csoportra jellemző négy fő szempontnak, különírjuk, még ha az alapfokú szerkezet összetételnek minősül is. A *kisszámű* 'kevés' szót egybeírva találjuk (l. a II. B) 4. típusban). Középfokú alakja több szempontból is különbözik a 2. típustól. Jelzői kérdő névmásos megfelelője egyaránt lehet *milyen számű?* és *mekkora számű?*, de kérdő mondatná alakítva csak a *mekkora* kérdőszót érezzük helyénvalónak: *száma mekkora?* A különírt szókapcsolat jelentését egyetlen egyszerű szinonímával is kifejezhetjük: 'kevesebb'. — Így írhatjuk még: *jobb ízű*.

(Az egybeírt összetett melléknévek különírt fokozására nézve l. TOMPA: I. OK. IX, 145—7.)

— 6. a) altípus:¹ *igen bő vizű*.

Erre nincs ugyan példa a szabályzatban, de ez is a fokozáshoz hasonló eset. Ha a kapcsolat előtt olyan határozó van, mely az előtag jelentéstartalmát fokozza, akkor ez éppúgy szétrántja az egybeírt kapcsolatot, mint a nyelvtani fokozás. Hasonlóan írhatjuk ezeket is: *igen kis számű, igen nagy fokű, nagyon nagy fokű*.

7. típus: *kevés vizű*.

Nem számlálható, hanem mérhető dolog neve előtt mennyiségjelzőként nem állhat pusztán határozott számnév, hanem csak határozatlan számnév, számnévi névmás vagy számnévi jelzővel ellátott mértéknév. Az ilyenek -ű, -ű képzős származékának jelzőjét *mennyi?* névmással kérdezhetjük: *mennyi vizű?* Állítmányként természetesen hat: *vize kevés*. Ha határozatlan, tehát inkább mértéknévi jellegű, fokozható is, mint az elemzett példa: *kevesebb vizű, legkevesebb vizű*. Egyébként is egyezik az I. A) 1. típusal.

— 7. a) altípus: *egy vegyértékű*.

Ha a jelzői kérdőszó *hány?*, akkor csak legalább négy szótagú utótag vagy valamelyik tag összetett volta esetén írjuk külön a kapcsolatot; egyébként egybe (l. a II. B) 8. típust). A szabályzat különírt példáiban az előtag állítmányi használata meglehetősen szokatlan (ezeket l. a III. A) 8. típusban. Így írhatjuk még: *két vegyértékű*.

8. típus: *arab nyelvű*.

A 4. típushoz hasonlít annyiban, hogy nem fokozható, előtagja pedig csak melléknévi névmással kérdezhető: *milyen nyelvű?* Predikatív szerkezetben azonban melléknévi és főnévi kérdőszó egyaránt használható: *nyelve milyen?*, *nyelve mi?* Itt olyan melléknévi jelzővel van dolgunk, mely főnévi jelentésben is gyakran használatos.

Ilyenek még: *barokk stílusű, finn nyelvű, gót stílusű, görög nyelvű, jelen idejű, jövő idejű, latin nyelvű, lila színű, magyar nyelvű, múlt idejű, német nyelvű, orosz nyelvű, román stílusű, román stílű, spanyol nyelvű, svéd nyelvű*. — Így írhatjuk még: *tört kitevőjű*.

8. a) altípus: *magyar anyanyelvű*.

Állítmányi alakban csak főnévi névmással kérdezzünk rá: *anyanyelve mi?* A kapcsolat utótagja négy szótagú és összetett, ezért minden ok megvan a különírására.

9. típus: *henger alakű*.

¹ A gondolatjellel bevezetett típusok (altípusok) nincsenek képviselve a szabályzatban.

A 4. típustól elsősorban kérdőszavában különbözik. Kérdezhetjük ugyan: *milyen alakú?*, de ez önmagában még nem dönti el, hogy jelzős szókapcsolattal vagy összetétellel van-e dolgunk, hiszen a legtöbb összetett névszó előtagjára kérdezhetünk *milyen?* névmással, mint erre egy alkalommal KÁROLY SÁNDOR is rámutatott a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülésén (1960. okt. 25.; vö. MNy. LVII, 259). De kérdezhetjük így is: *mihez hasonló alakú?*, sőt így is: *miéhez hasonló alakú?* Ez a kérdés pedig arra mutat, hogy a kapcsolat előtagja nem melléknév, hanem főnév. Állítmánnyá alakítva inkább a főnévi kérdőszót érezzük természetesnek: *alakja mi?* De nem sokkal szokatlanabb ez sem: *alakja milyen?* Az előtag mint főnév persze nem fokozható, de az a tény, hogy állítmánnyá tehető, jelző volta mellett bizonyít, tehát itt főnévi jelzős, mégpedig hasonlítást kifejező szerkezetekkel van dolgunk. Ezt a típust azonban csak akkor írjuk külön, ha az utótag két szótagnál több. — A típusnak terjedelemezhez kötött írásmódját éppen kettős jellege teszi megokoltá. Egybeírása felé húz az a tény, hogy alapszavát egybeírjuk: *hengeralak*. Viszont különírása is megokolt, hiszen egyszerű szétbomlik állítmányos szerkezetté: *alakja henger*, másrészt alapszavát bizonyos ragokkal két szóba írjuk: *henger alakban*, vö. AkH. 1954.: *por alakban*, *rúd alakban*. A *-ban* ragos főnév itt kissé a névutóhoz hasonlít, a rag jobban az utótaghoz tapadva azzal alkot egységet, mely itt jobban elválik a *henger* előtagtól, mint a ragtalan *hengeralak* formában. (Vö. még *egy óra tájban*.)

Ilyenek még: *kereszt alakú*, *kocka alakú*, *kör alakú*, *kúp alakú*, *por alakú*, *téglalap alakú*. — Hasonlóan írhatjuk: *gomba formájú*; *csonka kúp alakú*, *cső alakú*, *derékszögű háromszög alakú*, *gömb alakú*, *gyűrű alakú*, *háromszög alakú*; *S alakú* (mondat elején: „S” alakú), *T formájú*, *U alakú*; *gáz halmazállapotú*; *háromszög alapú*, *négyszög alapú* (gúla); *hatlap fejű*, *hatszög fejű*.

10. típus: *gyöngyház nyelű*.

Ez is a főnévi jelzőnek egy típusa, mely azonban melléknévi kérdőszóra is természetesen felel: *milyen nyelű?* vagy főnévi jelentését világosabban éreztetve, kissé szokatlanabbul és körülményesebben: *miből való nyelű?* A jelzőt állítmánnyá, jelzett szavát főnévvé alakítva viszont csak a főnévi kérdőszó van helyén: *nyele mi?* Ez a *n y a g n é v i j e l z ő s* kapcsolat, mely sokban a 9. típushoz hasonló kettősséget mutat, csak hogy ez a kettősség nemcsak az *-ű*, *-ű* képzős melléknévi kapcsolatra, hanem alapszókapcsolatára is jellemző: maga az ilyen jelző főnévnek is, melléknévnek is minősíthető. (A megfelelő predikatív szerkezet állítmányi jellegű tagját anyaghatározónak neveztem: I. OK. XI, 141. Itt: *nyele gyöngyház*.) Ez a kettősség tükröződik a típus írásmódjában is: különírjuk, ha a kapcsolat valamelyik tagja összetett (mint itt a *gyöngyház*); de ilyenkor az alapszókapcsolat is két szó (*gyöngyház nyelű*).

— 10. a) altípus: *réz fedelű*.

Az anyagnévi jelzőt akkor is különírtuk az ÉrtSz.-ban, ha a kapcsolat egyik tagja sem összetett ugyan, de az *-ű*, *-ű* képzős utótag két szótagnál hosszabb, jöllehet a képző nélküli főnévvel az anyagnévi jelzőt egybeírjuk: *rézfedelű*. Így írhatjuk még: *csillám szigetelésű*, *papír ablakú*, *páncél burkolatú*.

11. típus: *A merengőhöz című*.

Szokott kérdése: *milyen című?* Esetleg: *mely című?* Állítmányként azonban: *címe mi?* (hasonlóan az I. A) 9. és a II. A) 8. típushoz). A feleletet írhatjuk egyszerűen a többi predikatív szerkezet mintájára: *címe A merengőhöz*, vagy tekintettel arra, hogy az állítmánnyá tett jelző voltaképp idézet, kettősponttal választhatjuk el a szerkezet alanyától: *címe: A merengőhöz*. (KELEMEN JÓZSEF ezt a jelzőtípust idézetjelzőnek nevezi, vö. IMRE SAMU: MNy. LIV, 42—3.) Határozottan főnévi jelző. A szerkezet alapszavában a jelzőt idézőjelbe tesszük: „*A merengőhöz*” cím. Bizonyos ragos alakjaiban el is hagyhatjuk az idézőjelet: *A merengőhöz címmel* vagy *A merengőhöz címen* (írt Vörösmarty egy

gyönyörű költeményt). — Ilyenek még: *A munka szerepe a majom emberré válásában című; Tájékoztató a megjelent könyvekről című.*

11. a) altípus: „*A XIX. század költői*” című.

A címet jelentő idézetjelzőt idézőjelbe is tehetjük, főleg ha szokatlanabb vagy hosszabb. Ilyenek még: „*Az ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél*” című; „*Hét évszázad magyar versei*” című.

— 11. b) altípus: *József nevű* (férfi).

Ez a névjelzőnek is mondható jelzőtípus is csak ebben a formában felel *milyen?* (esetleg *mely?*) kérdésre, állítmánnyá alakítva a kérdőszava *mi?* Mint rendszerint tulajdonnévi jelzőt többnyire nagybetűvel írjuk. Nem tesszük idézőjelbe. Így írhatjuk még: *Szölőcske nevű* (falu).

I. B) csoport: megfordítható, mégis egybeírt kapcsolatok.

Ide sorolhatjuk az I. A) csoportnak külön szabályba foglalható kivételeit, melyeket egybeírunk, jóllehet előtagjuk az utótag állítmányává alakítható. Erre a csoportra összefoglalóan a következő szabályt állíthatjuk fel:

Egybeírjuk az *-ű, -ű* képzős melléknévet, ha előtagja a személyragos utótagnak állítmányává alakítva a mindennapi nyelvhasználatban természetesnek hat ugyan, de: a) a kapcsolat egésze fokozható (vö. TOMPA: I. OK. IX, 146—7). — vagy b) a képzős utótag gyakran előfordul önállótlanul, képzőszerűen egybeírva más előtagokkal mintegy alapszókkal; — c) ha az előtagra *mi?* főnévi kérdő névmással is kérdezhetünk, a kapcsolat előtagja is, utótagja is egyszerű szó, az utótag maga pedig nem hosszabb két szótagnál.

1. típus: *jókedvű*.

Természetesen hangzanak ugyan az ilyen kapcsolatok: *kedve jó, milyen kedvű?* De ha fokozni kell, már kissé gondolkodóba esünk. A *jobb kedvű, legjobb kedvű* valahogy szokatlanabban hangzik, mint az alapfok. Talán a *jókedvűbb, legjókedvűbb* alakokkal is találkozunk itt-ott. Ez már a kifejezés összeforrottságára mutat. Ezt támogatja az is, hogy a *jókedvű* jelentését egyszerű szinonimával is kifejezhetjük: 'vidám'. Alapszava is összetétel: *jókedv* 'vidámság'. Ilyen még a szabályzatban, bár alapszavát nem írjuk egybe: *rosszkedvű* 'levert'.

2. típus: *üresfejű*.

Még akkor is egybeírja a szabályzat az efféle jelzős kapcsolatokat, ha szóba sem jöhet az alapszó egybeírása. Az *üresfejű* azonban fokozható egységként is: *üresfejűbb, legüresfejűbb*, de előtagjában is: *üresebb fejű, legüresebb fejű*, bár mindkét változatban szokatlan. Egyszerű szinonimája talán: *léha*. Az együtt fokozás lehetősége itt önmagában is elég ok az egybeírásra. — Ennek mintájára egybeírhatjuk: *hevesvérű* 'lobbanékony'. (A Helyesírási Tanácsadó Szótárban ez különírvá szerepel.)

3. típus: *semlegesnemű*.

Ugyanúgy viselkedik, mint az I. A) 8. típus (*arab nyelvű, jövő idejű*), mégis egybeírva szerepel. Az egybeírás egyik oka az, hogy a fogalomcsoport másik két tagját, a *hímnemű*-t és a *nőnemű*-t is egybeírjuk (II. B) 6. típus), a másik oka pedig az, hogy a *-nemű* igen sok kapcsolatban önállótlanul, képzőként szerepel (I. a IV. B) 9. és 10. típust).

4. típus: *aranyszínű*.

Sok tekintetben az I. A.) 9. típushoz (*henger alakú*) hasonló szerkezetű. Kérdése: *milyen színű?* Esetleg: *míhez hasonló színű?* vagy *míhez hasonló színű?* Predikatív szerkezetű alakítva: *színe arany*. Az *arany* alapján véve itt is hasonlítást fejez ki: 'az aranyéhoz hasonló (színű)'. Pedig az előtag jelzői használatban annyira melléknévszerű, hogy az utótag mögé vetve inkább így kérdezzük rá: *színe milyen?* És csak ritkábban így: *színe mi?* Az ilyen jelzőt nem szoktuk fokozni, de ha olykor előfordul, *aranyabb színű*

a középfoka, és ez is a jelző melléknévi értékét hozza előtérbe. Egybeírását azzal magyarázzuk, hogy ingadozó szófajú a jelző, ilyenkor pedig az alakulat terjedelmét is figyelembe vesszük: ha a képzős utótag két szótagnál nem hosszabb, egybeírjuk. Ilyenek még: *azúrszínű* (A dynál középfokban találjuk az *azúr*-t melléknévként; l. ÉrtSz.), *bíbor-színű*, *narancsszínű*.

5. típus: *janyelű*.

Ez pedig az I. A) 10. típussal kapcsolatos (*gyöngyház nyelű*). Az anyagnévi jelzőt *-ű*, *-ű* képzős alakulatban úgy kezeljük, mint a hasonlítás kifejező jelzőt: egybeírjuk vele, ha sem a jelző, sem a jelzett nem összetett, a jelzett szó (az utótag) pedig csak két szótagnál áll. — Így írhatjuk még: *acélhegyű*, *rézhegyű*.

II. A) csoport: különírt, megfordítva szokatlan kapcsolatok.

Ide azokat az eseteket sorolhatjuk, amelyekben a jelzős szerkezet átalakítása predikatív szerkezetté kissé szokatlan vagy valamilyen szempontból korlátozott, tehát nem egészen vagy nem minden formában hat természetesnek. Az ide tartozó típusokra nagyjából ugyanazt a szabályt állíthatjuk fel, mint az I. A) csoportra:

Különírjuk az *-ű*, *-ű* képzős melléknévet, ha előtagját a személyragos utótagnak állítmányává tudjuk alakítani, és ha az így átalakított szerkezet nem mindennapi vagy csak bizonyos ragosalakokban használatos is, de: a) az egész kapcsolat együtt nem fokozható, legfeljebb csak az előtag fokozható; — b) az utótag mindig önálló szó; — c) az előtag *milyen?* vagy *mekkora?* melléknévi kérdőszóval helyettesítve természetes kérdő szókapcsolatot ad, tekintet nélkül arra, hogy a kérdőszó állítmányként ugyanolyan természetesen hangzik-e.

1. típus: *alanyi ragozású*.

Mondhatjuk ugyan egy igealakról: *ragozása alanyi*, ez azonban nem olyan gyakori, nem olyan megszokott és szabatos, mint a megfelelő jelzős szerkezet. Egyébként nem fokozható sem az előtag, sem a kapcsolat egésze. Kérdése: *milyen ragozású?* Állítmányként is ezt a kérdőszót használjuk, bár ebben a szerkezetben szokatlanabb: *ragozása milyen?* Különbözik azonos szerkezetű az I. A) 4. típussal. Ilyenek még: *egyes számú*, *népi származású*, *tárgyas ragozású*. — Így írhatjuk még: *többes számú*.

1. a) altípus: *más fajtájú*.

Kérdése: *milyen fajtájú?* vagy *mely fajtájú?* Ilyenek még: *más fajú*, *más nemzetiségű*.

2. típus: *új szempontú*.

A megfelelő predikatív szerkezet inkább többes számban használatos. Az *új szempontú* gyakrabban jelent olyasmit, aminek a *szempontjai újak*, mint olyasvalamit, aminek a *szempontja új*. Egyébként az előtag melléknévi jelzőként fokozható: *újabb szempontú*, *legújabb szempontú*. Kérdése: *milyen szempontú?* Állítmányként inkább többesben: *szempontjai milyenek?* Példánkban a képzős jelzett szó maga is összetétel. — Így írhatjuk még: *tömött szálú*.

3. típus: *hatalmas arányú*.

Az előző típushoz hasonlóan nem annyira azt jelenti, hogy *aránya hatalmas*, mint inkább azt, hogy *arányai hatalmasak*. Az előtagja ennek is fokozható: *hatalmasabb arányú*. Kérdése kétféle lehet, hasonlóan az I. A) 2. típus mértéket jelentő melléknévi jelzőihez: *milyen arányú?*, *mekkora arányú?* Állítmányként is: *arányai milyenek?*, *arányai mekkorák?* — Ennek mintájára írhatjuk: *durva szemcséjű*, *nagy szemű*.

4. típus: *nagyobb arányú*.

Állítmányos szerkezetben ez is inkább csak többesben használatos: *arányai nagyobbak*. Maga a szókapcsolat olyan középfokú alakulat, melynek alapfokát egybeírjuk:

nagyarányú. (L. a II. B) 3. típusban.) A külön fokozás itt is szétrántja az összetett melléknevet, akárcsak az I. A) 6. típusban. (Vö. TOMPA: i. h. 145—6.) Egyébként úgy viselkedik, mint a II. A) 3. típus.

— 4. a) altípus: *bővebb vízű.*

Állítmányként szokatlan, de akkor is inkább egyesben fordul elő: *vize bővebb.* Az előbbi elv alapján ezt is különírjuk. Ugyanígy írhatjuk: *fiatalabb korú.*

5. típus: *teljes értékű.*

Állítmányos szerkezetben ez is kissé szokatlanabb ugyan, de egyes számban használatos: *értéke teljes.* Kérdőszava ennek is kétféle: *milyen értékű? mekkora értékű?* Predikatív szerkezetben: *értéke milyen? értéke mekkora?*

Ilyen még: *teljes jogú.*

5. a) altípus: *nem teljes jogú.*

Ila a jelző maga is szókapcsolat, az egészet három szóba írjuk. — Ehhez hasonlóan írhatjuk: *túl erős rendszerű.*

— 5. b) altípus: *kis mérvű.*

Alapszava csak *-ben* raggal használatos: *kis mérvben.*

6. típus: *nagy mennyiségű.*

Ez is kissé szokatlan predikatív szerkezetben: *mennyisége nagy.* A II. A) 3. és 5. típustól még néhány szempontból különbözik. Ugyanazzal a két kérdőszóval kérdezhető: *milyen mennyiségű? és mekkora mennyiségű?*, de állítmányként már inkább csak az utóbbi kérdőszót használjuk: *mennyisége mekkora?* Az egész kapcsolat jelentése egyszerű szinonímával is kifejezhető: 'sok'. Hasonlóan viselkedik az egybeírt II. B) 4. típushoz, de mivel a típus sok szempontból a különírás felé húz, a négy szótagnál nagyobb terjedelműeket a szabályzat példái szerint különírjuk. — Így írhatjuk még: *nagy teljesítményű.*

7. típus: *ötödik minőségű.*

Az ilyen sorszámnev is állítmánnyá tehető, bár kissé szokatlan: *minősége ötödik.* Hogy sorszámnev, azt kérdőszava mutatja: *milyen minőségű?* mellett inkább *melyik minőségű?* vagy *hányadik minőségű?* a szokottabb kérdés. Állítmányként ugyanezek a kérdőszavak szerepelhetnek, de ebben a formában a kérdés igen szokatlan: *minősége milyen? minősége melyik? minősége hányadik?* Egyébként a II. A) 1. típussal azonosan viselkedik.

— 7. a) altípus: *első osztályú.*

Inkább különírjuk ezt is, jöllehet csonka sorszámnevi jelzővel egybeírjuk: *másodosztályú* stb. Mégsem soroljuk az egybeírt IV. B) 16. típusba, mégpedig két okból: a) az előtag állítmánnyá téve is értelmes, bár szokatlan (*osztálya első*); b) az utótag hosszabb két szótagnál.

8. típus: *fehérje tartalmú.*

Sajátos jelentéstartalmú főnévi jelzős kapcsolat. Állítmányi kapcsolattá alakítható ugyan: *tartalma fehérje*, de ez nem egészen ugyanazt fejezi ki, mint a jelzős *-ú* képzős melléknév. A *fehérje tartalmú* nem annyira azt jelenti, hogy a tartalma fehérje, hanem inkább azt, hogy a tartalmában fehérje is van, a *tartalma többek közt fehérje*, vagy más melléknévi (igenévi) szerkezettel: *fehérjét tartalmazó*. Kérdőszava, ha az előtag jelző: *milyen tartalmú?* Ha állítmánnyá tesszük, már csak főnévi névmással kérdezhetünk: *tartalma mi?* — Ettől a sajátos jelentésviszonytól eltekintve az I. A) 9. és az I. B) 5. típushoz hasonló átmeneti kategória: nem fokozható, egyszerű szinonímával nem fejezhető ki, alapszava azonban egybeírt összetétel: *fehérjetartalom*. A származék különírásában hosszabb terjedelme tekinthető legfőbb oknak.

(Másképp kell írunk, ha melléknévi jelzője van: *nagy fehérjetartalmú*. Ebben az esetben ugyanis az *-ú* képző nem azt jelenti, hogy „tartalma nagy fehérje”, hanem azt, hogy *fehérjetartalma nagy*. Itt tehát a *fehérje* nem a *tartalmú* jelzője, hanem a *nagy* mellék-

névi jelzője az egész *fehérjetartalom* összetételnek. A *fehérjetartalom* itt a kérdésben is összetapadva marad: *milyen vagy mekkora fehérjetartalmú?*).

— Így írhatjuk még: *arzén tartalmú, aszfalt tartalmú, baktérium tartalmú, kristályvíz tartalmú, réz tartalmú*.

— 8. a) altípus: *illó anyag tartalmú*.

A kapcsolat előtagja maga is jelzős kapcsolat, az egészet három szóba írjuk.

II. B) csoport: egybeírt, megfordítva szokatlan kapcsolatok.

Fő jellemzője az egybeírás annak ellenére, hogy a jelzős szerkezet, ha kissé szokatlanul vagy korlátozottan is, de predikatív szerkezetté alakítható. Az ide tartozó típusokra a II. A) csoportéhoz hasonló szabályt alkalmazhatjuk:

Egybeírjuk az *-ú, -ű* képzős melléknevet, ha előtagja a személyragos utótagnak állítmányává alakítható ugyan, de az így átalakított szerkezet nem egészen természetes, vagy csak bizonyos ragos alakokban használatos, azonkívül: a) a kapcsolat egésze fokozható; — vagy b) a képzős utótag gyakran előfordul önállótlanul, képzőszerűen; — vagy c) ha az előtagra *mi?* névmással is kérdezhetünk, az egész kapcsolat nem több négy szótagnál, az előtag és az utótag is egyszerű szó, ha pedig *mekkora?* az odaillő kérdőszó, az egész kapcsolat jelentése egyszerű szinonimával is kifejezhető.

1. típus: *jószívű*.

Előtagja külön nem fokozható, állítmánnyá téve kissé szokatlan. Mondhatjuk ugyan: *szíve jó*, de szokottabb ebben az átvitt értelemben: *jó szíve van*. (Alapszavát minden értelemben külön kell írni: *jó szív*.) Fokozni az egész kifejezést együtt szoktuk: *jószívűbb, legjószívűbb*. Távolabbi szinonimája: 'könyörületes'. (Konkrét jelentésében nem tartjuk szükségesnek az egybeírást. Legyen csak *jó szívű* az, akinek a szíve jó, vagyis jól működik.)

Ehhez hasonló még: *rossz-szívű* 'gonosz'. Ennek átvitt értelemben is gyakoribb a külön fokozása: *rosszabb szívű* (vö. TOMPA: i. h. 147).

1. a) altípus: *melegszívű* 'jóságos'.

Konkrét értelemben nem használatos, ezért fokozható külön is, a félreértés veszélye nélkül: *melegebb szívű, legmelegebb szívű* (vagy *melegszívűbb, legmelegszívűbb*).

Ilyen még: *nyíltszívű* 'őszinte'.

2. típus: *jóízű*.

A szabályzatban így: *jóízű étel*, holott van *jobb* és *legjobb ízű étel*, az ételnek az *íze jó*, és meg is kérdezhetjük róla: *milyen ízű?* Állítmányi szerkezetben: *íze milyen?* Az egybeírás magyarázatát a *jóízű tréfa*-ban és társaiban kell keresnünk: *jóízűt nevet* stb. A tréfa valóban nem lehet sem *jobb*, sem *legjobb ízű*, azt sem kérdezhetjük róla, hogy *milyen ízű*, azt pedig éppenséggel nem mondhatjuk róla, hogy *íze jó*. Hogy ne kelljen a felbonthatatlan *jóízűt*-t másképp írni, mint a felbonthatót, a szabályzat szerkesztői az azonos írásmód mellett döntöttek, mégpedig — rövid három szótagról lévén szó — az egybeírt forma mellett. Emellett egyszerű szinonimával egyértékű: 'ízletes'. (Átvitt értelemben inkább: 'zamatos'.) Olykor talán együtt fokozva is előfordul: *jóízűbb étel*, és még inkább átvitt értelemben: *ennél jóízűbbet sosem nevettem*.

Több példát nem találunk rá a szabályzatban, ezért inkább kivételnek tekinthetjük, mint típusnak. Más hasonló esetben a szabályzat különbséget tesz a külön fokozható konkrét és az együtt fokozható átvitt értelmű kapcsolat közt. Ezeket különösen a III. B) csoportban tárgyaljuk (7. típus).

3. típus: *nagyarányú* 'hatalmas'.

Előtagja külön is fokozható, de állítmányként többesben használatos: *nagyobb arányú, legnagyobb arányú, arányai nagyok*. Az *aránya nagy* predikatív szerkezet egyes

számban annyira szokatlan, hogy szinte értelmetlen. Majdnem ilyen szokatlan a *milyen arányú?* vagy *mekkora arányú?* kérdés is. Állítmánnyá téve többesben kevésbé szokatlan: *arányai milyenek?*, *arányai mekkorák?* Előfordul a kapcsolat egésze is fokozva: *nagy-arányúbb*. Alapszava jelzős szókapcsolat, de inkább ragos alakban használatos: *nagy arányban*, *nagy arányokban*.

Ilyen még: *nagyméretű*.

4. típus: *kisszámú*.

Ennek előtagjára is kérdezhetünk a *milyen?* mellett a *mekkora?* névmással. Fokozható, sőt állítmánnyá is tehető: *kisebb számú*; *száma kicsi*. Kérdés alakjában: *száma milyen?* vagy *száma mekkora?* A kapcsolat egésze nem fokozható, mégis egybeírja a szabályzat, mert egyetlen egyszerű szinonimával helyettesíthető: 'keves'. Ilyenek még: *nagymértékű* 'fokozott, erős', *nagyszámú* 'sok'.

4. a) altípus: *nagyfokú* 'erős'.

Az előbbiektől csak abban tér el, hogy utótagja előfordul csonka sorszámnévi jelzővel is, mégpedig egybeírva: *másodfokú* stb. A *fokú* mint utótag az ilyen analógiák miatt kevésbé érződik önállóan, ezért ennek egybeírását eggyel több ok támogatja.

5. típus: *acélmarkú*.

Előtagja költői szóhasználatban állítmányként is elképzelhető. A *marka acél* típusú predikatív szerkezet (melynek állítmányi értékű tagját hasonlító szerephatározónak nevezném el; l. I. OK. XI, 135—7) nem köznapi ugyan, de sajátosan emelkedett stílusértékkel előfordulhat. Elsősorban ez a sajátos stílusérték különbözteti meg ezt a típust az I. A) 9. típustól, melyben az állítmányi szerkezetté való megfordítás a köznyelvben is természetes szóhasználat. Ezzel a különbséggel együttjár, hogy a megszokott *milyen markú?* kérdés mellett a főnévi névmásos szerkezettel is kérdezhetünk: *mihez hasonló markú?*, állítmányként viszont igen szokatlan lenne akár a *marka mi?*, akár a *marka milyen?* kérdés. Ezek a különbségek teszik megokolttá, hogy miért írjuk egybe az efféle költői hasonlítást kifejező főnévi jelzős kapcsolatokat.

Ilyenek még: *kökényszemű*, *mandulavágású*, *mimózelelkű*, *tányértalpú*, *uborkaorrú*, *vaskezű*. — Így írhatjuk még: *páncélhátú*, *pántlikafarkú*.

6. típus: *hímnemű*.

Kérdése: *milyen nemű?* Állítmányként is lehet: *neme milyen?* De ebben a helyzetben természetesebb a főnévi névmás: *neme mi?* Előtagja nem fejez ki hasonlítást. Nem fokozható, de állítmánnyá tehető: *neme hímnemű*. Ezek szerint a szempontok szerint az I. A) 8. típusba tartoznék. Predikatív szerkezet alakjában azonban csak biológiai értelemben használatos, nyelvtani kifejezésként nem. Hogy ne kelljen kétféleképp írni a kétféle *hímnemű*-t, a szabályzat az egybeírás mellett döntött, már csak azért is, mert nyelvtani műszóként ez a melléknévi alak sokkal gyakoribb az élőlények nemének megjelölésénél, továbbá mert alapszavát, a *hímnem*-et is egybeírjuk. Egybeírása mellett szól az is, hogy a *nemű* utótag igen gyakran szerepel önállóan, képzőként (vö. I. B) 3. *semlegesnemű*). — Így írhatjuk még: *nőnemű*.

7. típus: *egyértékű*.

A számnévi előtagúak közül a mennyiségjelzői (tözsámnévi) előtagúak írását aszerint szabályozza az AkH. 1954. 184. pontja, hogy milyen terjedelműek és mennyire gyakoriak. A gyakoriságot önmagában nem tekinthetjük döntő kritériumnak, mert magyarányú gyűjtés és statisztika híján nem meghatározható. A terjedelemre nézve a példák azt mutatják, hogy ha az alakulat négy szótagnál nem hosszabb, egybeírjuk. Állítmányos szerkezetté átalakítható, de kissé szokatlan: *értéke egy*. Kérdéssé alakítva nem szokatlan: *hány vagy milyen értékű?* A kérdés azonban állítmányként nagyon furcsa lenne, talán így: *értéke hány?* Alapszava ritka, rendszerint személyraggal vagy határozóraggal fordul elő: *egy értéke van*, *egy értékben*.

Ilyenek még: *egyértelmű* (egy értelme van, egy értelemben), *egyhangú* (pl. ének; egy hangon énekel; átvitt értelemben még természetesebb az egybeírása, hiszen valódi összetétel: *egyhangúbb* stb.), *egykorú* (egy korban élt vele), *egynemű* (egy nembe tartozik), *egyrangú* (egy rangban van vele), *jélkezű* (jél keze, jél kézzel), *jélszemű* (jél szeme, jél szemmel), *kétéltű* (két élte van), *kétértelmű* (két értelme van, két értelemben), *kétirányú* (két irányban), *kétnevű* (két neve van, két nevet használ), *kétszínű* (két színe van, két színben játszik). — Így írhatjuk még: *kétkezű*.

8. típus: *hétfejű*.

Előtagja az előző típusnál is egyértelműbben számnév, mert csak *hány?* kérdésre felel. A kérdőszó állítmányként valamivel kevésbé szokatlan: *feje hány?* vagy *feje mennyi?* Ilyenek még: *kétágú*, *kétarcú*, *kétélű*, *kétfejű*, *kétjegyű*, *kétlábú*, *kéttagú*, *négykerekű*, *nyolcágú*, *többtagú*. Kivétel: *hat lapú* (l. III. A) 8. a). — Így írhatjuk még: *egybazisú*, *egyélű*, *egyfázisú*, *egysejtű*, *egytipusú*, *ezerszínű*, *háromélű*, *háromkarú*, *kétkarú*, *négyoldalú*, *négy szárnyú*, *négytagú*, *négyütemű*, *többágú*, *többalakú*, *több-bázisú* (kötőjellel a három *b* miatt, l. AkH. 1954. 216.), *többélű* (kés), *többértékű* (egyenlet). (De ha hasonlító határozó áll a középfokú *több* előtt, különírjuk: *kettőnél több tagú*, *háromnál több ágú*. l. III. A) 8. c).)

(Folytatjuk.)

ELEKFI LÁSZLÓ

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szótörténeti adalékok*

kanfarú 'csapott farú', vö. *kamfaru* 1838: MTsz. — 1736: „a' Csikó... egér szőrő... fako *kan farú*... volt” (t. ir. 1).

kankó 'ruhadarab' 1786: NySz. — 1735: l. *bunda* a. | 1781: „a *Kankódon* a vér mostis meg laczik” (k. ir. 1781. IX, 24.).

kaparász 1792: SzófSz. — 1724: „az kovács az szerszámához *kaparászt* az Asszonnak” (k. jk. II, 177).

megkaparász. — 1720: „a port *meg kaparaszta*” (t. ir. 10) | 1720: (uo. más adat is).

kapdosodik 'egymáshoz kapdos'. — 1717: „Bodnár Ferencz Bodnár György-nevel jatzodozot *kabdosodot*” (t. ir. 13).

kapdoz 'kapdos, kapkod' 1527: NySz. — 1742: „kargyához *kapdozott*” (t. ir. 5).

kaplár, r. alakv. *káprál* 1665: SzófSz. — 1716: „Gyarmati *kaprálom* hogy ingjen tartatta volna magát..., azt nem apróbálhatom” (k. ir. 1716. I, 15.) | 1719: *kaplár* (adatok k. ir. 1719. III, 6.).

káposzta-kérni. — 1722: „egy kevés *káposzta kérni* ment vala Néveriné Aszonyomhoz” (t. ir. 1).

kaput 1767: NySz. — 1780: l. *molton* a.

kaputrokk. — 1781: „*Kaputrokja* veres hajtással” (k. ir. 175).

karabélyos XVII. sz. v.: NySz. — 1723: „[A] *Karabélyos Compagnia* ... újonnan pro hibernys dislocáltatván” (k. jk. II, 113).

karazsia 'ruhaanyag' 1542: OklSz. — 1724: „Egy *karazia* öreg nadrág” (k. ir. 108) | 1735: „Ujj *karasia* mentét [vittek el]” (k. ir. 65—10/h) | 1735: „Egy Új *Garazsia* mente” (k. ir. 65—9).

kárlátó, vö. *kárlátás* 'revisio damni illati' 1639: NySz. — 1728: „be nyárgalván Tarcsára, az Birótt és *kárlátókat* ki hozvan ... az kart meg böcsültettvén” (k. jk. III, 136).

* L. MNy. LVII, 486—91.

- karmazsin* 1458: SzófSz. — 1724: l. *cápbőr* a.
- kárméntő* 'hordócsap alá tett kis kád' 1673: NySz. — 1724: „Öreg *karméntő*” (k. ir. 108).
- karó* 'karósövény'. — 1721: „Láttam hogy estvének idején ketten az *karón* által suttoztak” (t. ir. 4).
- karszetli* 'női ruhadarab, korzet'. — 1781: l. *síkos* a.
- karton* 'ruhaanyag' 1745: SzófSz. — 1780: „*Karton* Tarka *Reklit* viselt” (k. ir. 7/1781, h. r.) | 1782: „A felesége . . . *Kártonban* jár” (k. ir. 323, h. r.) | 1782: „*Kárton* szoknyában jár” (uo.).
- kaszárnya* 1808: SzófSz., r. alakv. *kazárma* 1725: SzófSz. — 1743: „Debreczenben az *kazármában* az Szekerések káplánya [esküdttette meg őket]” (t. ir. 3).
- kece* 'hálófajta' 1865: CzF. — 1735: „egy *ketze* kötelestül vasastul, egy *csömpölly Pok Halostul*” (k. ir. 65—10/a) | 1735: „egy *ketzét* kötelestül, vasastul, egy *csömpölt*, egy *Leső hálostul*” (k. ir. 65—10/b).
- kékalmás* vö. *almáskék* 1556: OklSz. — 1735: „[A rációk elvitték] egy *5ödfü* . . . szürke *kékalmás* Paripalovát” (k. ir. 65—10/d).
- kenyérleves* 1865: CzF. — 1781: „*kenyér levessel*, tejjel, és gyümöltssel *öljen*” (k. ir. 65).
- keresztkoma* 1669: NySz. — 1722: „az edgyiknek *kereszt komja*” (k. jk. I, 615).
- kést a hüvelyben*. — 1717: „véle nyilván való paráznságát láttam úgy *mint a' kést a' hüvelyben*” (t. ir. 3) | 1722: „úgy láttuk az mestert az Fejer György Felesegevel paraznalkodni *mint az kést az hüvelyben*” (t. ir. 6).
- kiabál* 1778: MNy. XLVI, 188. — 1745: „Csobán Jankóra . . . *kiabált* azon Gyapjúi lakos” (t. ir. 1).
- kiabálás* 1790: NySz. — 1727: „hallotta az *kiabalást*, az midőn [az] katona verte az kis birot” (t. ir. 1) | 1727: „az *kiabálásra* ki futván látta halva fekünyi [az] Embert” (t. ir. 2) | 1734: „a' *kiabálását* nem halhattak” (t. ir. 2).
- kondás* 1708: NySz. — 1720: „Varga István nevü *Condás*” (t. ir. 1) | 1720: „Lattam hogy verték a *Kondások* Molnár Andrást” (t. ir. 3) | 1720: l. *másként* a. | 1724: „Mezei *kondásnak*” (k. ir. 108) | 1724: „Mezei Esztendos *kondasnak*” (k. jk. II, 288).
- konya* 1679: OklSz. — 1719: „Tudom, hogy . . . *konya* ökör völt” (t. ir. 1) | 1721: „nincsen neki töb igazán kereset marhaja egy *konya* tehenenel” (t. ir. 14).
- korcvessző* 'szegésre használt vessző' 1836: MTsz. — 1782: „Ezen Házokra kivantató 300 *korcz vesszőért*” (k. ir. 385).
- kordélyban* (*kordéban*) *hagy* NySz. — 1722: „oh gonosz lélekkel bíró Aszony hogy marada oda, az házat *kordélyban* pusztán *hagyván*” (t. ir. 1).
- kordován* 1544: OklSz. — 1724: „Egy Czáp bőrért *kordovanynak*” (k. ir. 108) | 1724: „*kordovány* Csizma” (uo.) | 1735: „egy pár *kordovány* Csizma” (k. ir. 65—10/a).
- korhelykedés*, vö. *elkorhelykedik* 1723: NySz. — 1735: „minden marháját el vesztegete *korhelkedésében*” (k. ir. 65—2/c).
- kornétás* 'lovas zászlótartó' 1740: OklSz. — 1720: „Tancz közben lattam *kornyetas* Uram meg csokolta az Asszont” (t. ir. 17).
- kosár*. — 1782: „[Lápozáskor] egy *kosaram*, mellyben 9. ölnél valamivel szaporább fám völt, a' gát tzőlőpjeiben meg akadván, az erős víz által szélllyel szaggattott” (k. ir. 293).
- kotlóstyúk* 1598: NySz. — 1720: „Kósné akkor a Szőke Istállója körül *kotlós Tyúkot* keresett” (t. ir. 10) | 1720: (uo. más adatok is).

kötekedik 1792: SzófSz. — 1742: „Látták Sükösd Miklost Constantin Dubnicza nagy pélyi lakossal . . . *kötekedni*, és az lövéstis hallották” (t. ir. 5).

középszer fn. 1696: NySz. — ’középszerű’ mn. 1719: „egy fekete *közep szer* lo volt” (t. ir. 6) | 1719: l. *gyermekló* a.

krajcár 1522: SzófSz. — 1723: „hatt *Grajczár* . . . hét *Grajczár*” (k. ir. 124) | 1735: „egy erszént [is elvittek], és egy *Graiczaris* volt benne” (k. ir. 65—10/b).

kucsmás, vö. *kucsma* 1682: SzófSz. — 1721: „az a Nagy hoszszu Thamás az ördög teremtette *kucsmás* nagj [*Kucsmás Nagy* vsz. ragadványnév] fia” (t. ir. 9).

kulacs 1790: SzófSz. — 1735: „két *kulacs*” (k. ir. 65—9) | 1735: (uo. más adatok is) | 1735: „egy *kulacs*” (k. ir. 65—9/a).

kurtás 1679: OklSz. — 1719: „*kurtas* farku . . . ki fordult szarvu horgas ökör” (t. ir. 6) | 1719: „[Az] ökrök egyke *kurtas* farku volt” (uo.).

kutya-tagja ’kutyaateremtette, ebadta’. — 1716: „mondotta soha nem hiszek úgy mond a’ *kutya tagjainak*” (t. ir. 1).

küllős kerék 1767: NySz. — 1724: „Föld hordó targoncza *körlös kerékre*” (k. ir. 108).

kvártélyház. — 1782: „Tiszt Urak *Qvartély Háza*” (k. ir. 385).

kvártélyos mn. 1734: OklSz., fn. XVIII. sz. e.: NySz. — mn. 1716: „a *Quartellyos* Kapitány mellé rendelvén szolgálónak” (t. ir. 8) | 1719: „Három *Quártélyos* Német” (k. ir. 1719. III, 6.); — fn. 1716: „Mennyi Portio obvenialt a Nemes Vármegyére, és mennyi *quártelyossa* van actu” (k. jk. I, 32).

lajbli 1801: MNy. XLVII, 316. — 1780: l. *avitt* a. | 1781: l. *hacuka* a. | 1781: „hamú színü . . . *Láibliban*” (k. ir. 24).

láncos-teremtette. — 1724: „nekem fatensnek mondotta [:] *Lanczöss Teremtette*” (k. jk. II, 388).

láp ’tutaj’ 1830: MNy. LIII, 518. — 1729: „az Körösben olly malom épületett töttek . . . a’ mely az *szalaknak* úgy *lápoknak* navigatioját praepediállyá” (k. ir. 37) | 1782: l. *lápózás* a.

lápfa ’tutajfa’. — 1745: „*lább fákat* hozván Sz: Andráson mulatozot” (t. ir. 6).

laponya ’lapos halom’ 1521: OklSz. — 1716: „Ha Szeghalom fele által szaladott a *Laponyagon* tul a marha, vissza bőgettük onnan őket” (k. jk. I, 121).

lápó ember ’tutajos’. — 1745: (t. ir. 6) | 1745: „Varga Mihály névő Tarcsaj *lapos Embernek* ell veszett pinzét estve Csontos olvastai meg” (t. ir. 7).

lápózás ’tutajozás’. — 1782: „A Tavasz kezdetin ideje lévén a *Lápózásnak* társammal edjűtt magam is élelmem keresése végett *Lápot* vivén a’ Mezősége, a’ Dobozi Gátban igen nagy kárt vallottam” (k. ir. 293).

legottan XV. sz. e. f.: SzófSz. — 1729: „a’ Tanu Szent Tornya Csapszékre ment vizsgálj, gondolván, hogj *lett ottan* valamj Tovajokra akad” (k. jk. III, 156) | 1729: „más Napra kelvén Sz. Tornya Csap székre ment [,] *lett ottan* látta az ajtótt viresnek lenni” (k. jk. III, 157).

lélek kurafia. — 1715: „szidalmazvan bennünket, *Lelek kura fiaiknak*” (t. ir. 1).

lélekkurváz ’lélekkurvával szid’. — 1720: „öszveis *lélek kurvázta*” (t. ir. 16).

lelkezett. — 1721: l. *disznótól lelkezett*.

lénia ’vesztegzárvonal’. — 1740: „Méltoztatott irni a T. N. Vrgye, hogy magát Arad, és Záránd Vrgyektül *Léniának* erectiojával, strásákkal sequestralta” (k. ir. 213) | 1740: „meltoztassék . . . az Tisza helet a’ Hortobágyot *Leniának* hadni” (uo.).

léptetvést. — 1745: „[A lovakat] úgy vittük az szekér után csak lassú *léptetvést*” (t. ir. 1).

lesőháló ’hálófajta’ 1838: MTsz. — 1735: l. *kece* a.

- levél-íratni*. — 1722: „az mesterhez [ment]... *levél íratni*” (t. ir. 6).
libéria XVIII. sz. k.: NySz. — 1780: „*Libérija* forma Ruházattya... vala” (k. ir. 7/1781, h. r.).
- linea* 'vesztetgárvonál'. — 1740: „addig a nevezet két vár[me]gye szélén Körös-től fogva Marosig lehet *lineat* tartani” (k. ir. 161).
- lista* 1706: MNy. XLIII, 307. — 1724: „azon *listában*... fel vagyon téve” (k. ir. 7/1725) | 1727: „holnaponként... *listába*... be irattatván” (k. ir. 67).
- liszta* 1816: SzófSz. — 1727: „a' minemő Transennák interveniáltanak *Lisz-tában* nem praesentáltattanak” (k. ir. 67) | 1727: „a Computust a Transennalis *Lisztákkal* edgyütt... kezemhez küldeni méltóztassék” (k. ir. 128).
- lódul* XVIII. sz. e.: SzófSz. — 1722: „innen *lodulyon*” (k. jk. I, 625); — *ellódul* XVIII. sz. e.: NySz. — 1722: „ha *el* nem *lodull* bizony az Urakis bele kapnak” (k. jk. I, 624).
- loppal* 'titkon' 1745: MNy. LIII, 518. — 1745: „Maró János... szénajátt *lopall* ell vitte” (t. ir. 7).
- lucskos* 1807: Pais-Eml. 591. — 1717: „úgy vitték osztán ismét a tömlőczben mindene *lucskos* lévén Molnár Pandát” (t. ir. 7) | 1733: „haza felé jött... hajnal előtt nagy *lucskossan*” (t. ir. 2).
- lúgzókád* 1865: CzF. — 1724: „Öreg *Lugzo kád*” (k. ir. 108).
- macskanyomos* 1807: MNy. XLVIII, 228. — 1724: „Egy *macska nyomos* Egéz Abrosztul” (k. jk. II, 282, a takácsok limitációjában).
- mantlízák* 'Mantelsack'. — 1780.: „jó forma Parippán, melyen Kék Posztó *Mantli-Zsák*” (k. ir. 15/1781, h. r.) | 1780: „egy kised *Montli zsákot* barát forma szinyü posztoból valót... el lopot” (k. ir. 7/1781, h. r.).
- maradság* 'pénzbírság' 1541: OklSz. — 1716: „a' Dobozi Biró az Appellatat melyben 12 forint *maradsag* lett a' Dobozi forumon, küldötte Révisiora Békésre, ... onnanis 12forint *maradsággal* jött ki, a mint a' magunk [dobozi] forumán lett a' *maradságh*” (t. ir. 4).
- marasztás* 'pénzbírság, maradság' 1641: OklSz. — 1716: „micsoda *marasztásokkal* bocsatottak onnat vissza a revidealt Apellatakat” (t. ir. 4).
- marázsa* 'hálófajta' 1808: KNIEZSA, SzJsz. — 1728: „az Viszet [vizét] is ár vizben, vagy ara valo idoben *Marossaval*[!], vagy más ezközel Halasztak” (k. jk. III, 136).
- [marha] nagy marha ember*. — 1721: „nem igen birtunk azzal a *nagy marha emberrel*” (t. ir. 12).
- máriás* '17 krajcárt érő pénzdarab' XVIII. sz. e.: SzófSz. — 1715: „a nyáron vett rajtok Udvar Biró Pellsöczi Balint Ur 12. *mariást*” (t. ir. 1) | 1716: „három *mária-sokat* szoktanak a revisioért... venniis” (t. jk. 26) | 1716: „a' három *mariástis* oda adtam volna de: nem vette fel” (t. ir. 4) | 1731: „egj *Mariást* fizetet” (k. ir. 184) | 1735: „egy *mariást* erő fejsze facit x. 17. [17 krajcárt tesz ki]” (k. ir. 65—10/a).
- máriásos* 'máriást erő'. — 1735: „A Mészárosnak egy három *márjásos* lepedőjét [vitték el]” (k. ir. 65—10/a) | 1735: „egy ött *márjásos* ködmön” (uo.) | 1735: „egy negy *Márjásos* Fejsze” (uo.) | 1735: „egy Három *márjásos* Párna hej” (uo.) | 1735: „el vitt egy Újj Üstyét tizen egy *márjásost*” (k. ir. 65—2/f).
- másként* 1702: NySz. — 1720: „[A malac] Biró Jánosé volt mert magais a *kondas* meg vallotta es *maskintis* akkor nap senki malacza el nem veszett” (t. ir. 20).
- mentést* 'menten' 1591: NySz. — 1721: „meg ismerik *mentést* a szolgálím” (t. ir. 13) | 1722: „ha én csak egyet szóllanék az Uraknak *mentést* a tömléczebe tennék az Aszont” (t. ir. 1).
- mester* 'hóhér' 1838: MTsz. — 1722: „György *Mester*” (t. ir. 1) | 1722: „az *Mester* fia” (uo.; k. jk. I, 598; [ugyanabban a jegyzőkönyvben más helyen az *Hóhér* fia van]).

mesterné 'a hóhér felesége'. — 1722: „az *Mesterné* bé hivta és ott mulatnak” (t. ir. 1).

mezen 'mely úton, merre' 1838: MTsz. — 1780: „*Mezen* mentél Aradra falunként beszéléd elő” (k. ir. 232) | 1780: „Mikor jöttél haza, és *mezen*, s hány nap?” (uo.).

miidön 'midőn' 1508: NySz., vö. 1770: MNy. XLIII, 307. — 1721: „az Aradi ráczok *miidön* Karsai Jakabnál meg találták volna a marhájokat[,] a felesége érette meg fizetet a Ráczoknak” (t. ir. 6) | 1721: „keresték erre . . . a Lovait[,] *miidön* már vissza fordultak volna az ut mellet . . . lévén a ménés, közöttök egy Lovát meg esmértek” (uo.) | 1721: „*miidon* a Szent Lászlói ménéshez értek volna az ut mellet a mezőben meg esmériák a ménésben a lovokat” (uo.).

millió XVIII. sz. e.: SzófSz. — „az harmadfél *Millionak* azután való subrepartitíóját [ígéri]” (k. jk. III, 263) | 1729: „az harmad fél *Milliobul* obveniál” (uo.).

milliom 'millió' XVIII. sz. e. f.: SzófSz. — 1729: „mindeneket az meg igert harmad fel *Milliumban* imputaltatnyi kivan” (k. ir. 174).

[*mocskol* XVI—XVII. sz.: SzófSz.] *megmocskol* 1621: NySz. — 'meg-erőszakol, megparáznit' 1716: „hallottam mástúl hogy mondotta elég rosz lelta a' Kincses Leányát mert az Apja *megmocskolta* az olah halmán” (t. ir. 1).

mocskolódik 1627: NySz. — 'paráználkodik' 1722: „most *mocskolódik* Névery Pálné az Hóhér Fiával” (t. ir. 1) | 1722: (uo. más adat is).

mohodzik 'pelyhedzik', vö. *mohozik* 'ua.' XVI. sz. v.: NySz. — 1781: „most *mohodzik* a' bajúsza” (k. ir. 17) | 1782: „most *mohodzik* az bajsza” (k. ir. 109, h. r.).

mohosodik 'pelyhedzik' 1621: NySz. — 1781: „most *laczodik mohasodni* a' bajsza” (k. ir. 259, h. r.).

molton 'ruhaanyag' 1867: CzF. — 1780: „bojtos Stráfos *Molton* Kaputban” (k. ir. 15/1781, h. r.).

morgópénz? — 1720 v. 1722: „*Morgo pinz* Gyula dedit [Rhen. flor.] 200. Vari 100. Csaba 85 . . .” (k. jk. I, 579; [az egész Békés vm. összesen 1565 Ft-ot fizetett]). (Folytatjuk.)

IMPLOM JÓZSEF

Egy 1775-i tolvajnyelvi szójegyzék

Folyóiratunkban (MNy. LIII, 273—4) TÖRÖK GÁBOR „Legrégibb tolvajnyelvi szójegyzékünk” címen közreadott 28 szót a zsványok argójából. Ugyanott felsorolja az addig megjelent ilyen tárgyú cikkeket, amelyek egy különféle helyekről előkerült 74 szót tartalmazó szójegyzék közlései. A négy szójegyzék egy-két betű különbséggel nemcsak hogy teljesen megegyezik, hanem még a szavak egymásutánja is azonos (egy esetben 2 szó fel van cserélve: GYÖRFFY ISTVÁN, Tolvajszótár 1782-ből: Nyr. XXXIX, 328). Eltérő ezektől BÉLDY MIHÁLY „A tolvajnyelv” című közlése (Nyr. LIII, 212—3).

Mindezekről különbözik az alábbi szójegyzék, s jöllehet erős rokonságot mutat velük, mégsem tekinthető egyszerű másolatuknak. Érdekessége a 70 szót tartalmazó gyűjteménynek, hogy az eddigi összeállításoktól eltérően először közli az irodalmi kifejezést, azután az argót. (Ez alól az összeállításban kivételt tesz.) Néhány kifejezése a mai jassznyelvben is megtalálható. Keletkezési ideje megegyezik a Török találta szójegyzékével, illetőleg annál egy-két hónappal későbbi keltezésű. — Szerzője nem bűnügyi aktákból írta ki, hanem egy megnevezett rab szókinsét jegyezte fel. Lelőhelye a budapesti Piarista Levéltár, jelzete: Varia For. 20. Fasc. 1 Nro. 16. Címe: Lingua idiotica furum complurium in una Societate et ingenti Banda Constitutorum per Captivum Eppalem Joannem Kovács asylantem dicita. 28° 9^{bris} 1775.

A kézirat mindössze két fólióból áll, a második teljesen üres, az elsőn és annak versoján a következő szavakat jegyezte fel az ismeretlen piarista. Az utolsó négy szó másik, de még mindig XVIII. századi kéz írása. Az első folión újra írja a címet: „Nomina anonyma, et Idiotica per Captivum Ioannem Kovács Dicitur.”

Tolvaj	Zsivány
Pénz	Leves
Szekér	Perge
Víz	Sok ember a vásárban
Úr	Fejes
Orgazda	Kamnik
Félni	Fázni
Kutya	Hajdú
Találni pénzt erszény nélkül	Parást találtam
Kígyó van a derekán	Pénz a Tüszőben, Erszényben
Paribó	Mente
Kalap	Fel tévő
Nadrág	Lábra való
Csizma	Fel rántó
Lopni	Rajzolni
Szűr, Dolmán, Kankó	Kapkodás
Ing, Gattyá, Gyólts	Pozdorja
Óra zsebben való	Csengetyű
Temlecz	Posterium
Vigyáz	Gyertyáz
Kurva	Dorka
Szoknya	Kasnya
Plédi	Szaladj
Meg fognak	Meg kaptoválnak
Ló	Füles
Ökör	Buga
Köppönyeg	Leternyek
Bunda	Szörös
I. folio, 2. columna	
Láda	Koporsó
Keszkenő	Lobogó
Bor, Pálinka	Topánka
Részegeskedni	Topánkoskodni
Pipa	Füstölő
Sus hordó	Kondás
Arany	Gágyi
Hóbér	Mester
Akasztó fa	Kanaforia
Meg verték	Meg Ruhászták
Ruha	Pucziha
Zsidó	Jordány
Kutya	Csacsogó
Füzess	Czoltováj
Az asszony czinkussát hija	Baknak
Az férfi Kurváját	Czofkának vagy Dorkának

Vásár	Kuksi
Forint	Czoll
Szorics	Kozáholly
Bicsak	Vagvány
Ne kiálcsd ki	Ne Haduvály
Katona	Szlepicska
Németh	Sógor
Ördög	Lakat
Olvasó	Bilints
17. f. Pulyka	Piarista
Lud	Banya
Tyuk	Kaparó
Bicskás tolvaj, vagy Zsebbe való tolvaj	Delivator
Kacsa	Rikkancs
Novitius, vagy is uj tanodás	Nyalavi
Zseb	Kút
Zsebes	Kutas
Az nyelveket hijják	Nyalavinnyelvnek
Kenyér	Mindennapi
Hitelben inni	Pufra inni
Vármegye Kenyere	Profiterium
Kiss Biró	Kajter
Ló	Szörhintó
Nyereg	Nyugalom tőke
Farkas	Tapsi füless
Vígye Hajduja	Kutya

SCHRAM FERENC

NYELVJÁRÁSOK

A népnyelv mondattanához

1. Az időhatározók történetéhez. — Ismeretes, hogy a határozórendszer kiinduló pontjai a helyhatározók voltak. Kétségtelen bizonyítékai ennek az ilyen időhatározók: *nyomban, mihelyt, azonnal, ezennel* (< *azon helyt, ezen helyt*), *legott(an)*, *ottan-ottan* 'néha-néha, olykor-olykor' (Szatmár m. Nagybánya: MTsz.), *ott* 'legott, rögtön, azonnal' (SzamSz.), *ottannag* 'legott' (Göcsej, Páka: MTsz.), *ahajt, ahejt* 1. 'ott' 2. 'azonnal' (Székelység: MTsz.), *ottan* 'confestim, protinus, statim; geschwindall-obald', *ingyen-ottan* 'confestim; sogleich', *ottan-ottan* 'subinde; allsogleich; frequenter, indentidem; hie und da, dann und wann', *ottogyon* 1. 'illic; dort', 2. 'confestim; auf der Stelle' (NySz.), *itt* 'tüm; da' (NySz.).

A bukovinai székelyek nyelvében különösen gyakoriak az ilyen helyhatározókból fejlődött időhatározók: *Itt*: „*Itt* a rablók megérkeztek” (Dégh L.: Kakasdi népmesék I, 310); „*Itt* Gábornak meghót az apja és, az anyja és, s egyedül maradt a gyermek” (446); „*S itt* akkor elmént a király vadászni” (316). — *Onnat*: „*Onnat*, hogy úgy megverte; többet sose vót egy szó, és sose kérdezte, hogy mit nevet, vagy mit beszélnek az állatok” (292). — *Onnattól*: „*Onnattól* egy rabló mindig vele maradt a tanyán a léánkával” (296); „*A kocsmáros léánya... addig itatott, amíg berugtam. Onnattól*, hogy mit csinát a levelekkel, nem tudom, met elaludtam” (309). — *Helytől*: „*Mikor efeküdt, helytől* kezdett dörgetni” (104); „*Na, megétte a halat a királyné, hát jobban lett*

helytől” (127); „De süss, s gyorsan völd le, s fordújj még *helytől*, ne vigyázkodj tē se jobbra, se balra, hanem egyenössen szaladj ki az ajtón!” (224); „De imán akkor *helytől* megbánta a számadó, hogy mégpirongatta, mikor a léányát kérte” (289); „S nem mondom kennek, hogy most *helytől*, de illik bár három hónapig meggyászolja az urát” (401); „Be és mēntek, de Gábor nem mēnt elejikke *helytől*, hanem ő bēnt maradott egy szobába, aztán kijött szembe velük az öreg gyárgazda” (457); „A kutya *helytől* fēült a divánra (II, 198); „Attól a *helytől*, ahogy fēült Tündérszép Ilona a kicsi királyfiú mellé, attól kezdve... verni kezdi a háromlábú vasderes a padlást” (II, 180). — *Helyből*: Félugrik a király *helyből*” (I, 300); „Mēghökken a vérés vitéz. Bé és mēnt. *Helyből* csak a nyergēt fēl a deresre, *akajt* a szijút a hasa alatt mēghúzta, s csak a farát igazítsa” (II, 180). — *Helyben*: „De amint réatette a kezit, hát csak úgy fēltette, s a keze odaragadott *helybe* (II, 185). — Gyakrabban *ebben (a) helyben, abban (a) helyben*: „*Ebben a helyben* mēgölle” (I, 116); „*Ebbe a helybe* végyék ki azt a hercegkirályt a börtönből” (122); „*Abba a helybe* megszakad a szívem, met én azt nem bírom kiállni tovább” (151); „Minnyá mēghasad a szívem, *ebbe a helybe* kiasad” (152); „*Abba a helybe* eszibe jutott” (160); „*Ebbe a helybe* belövök” (162); „Úgy mēgütte félkēzzel *abba a helybe* a bikát, hogy azonnal fēlfordút” (285); „Ha mēgmondom, *abba a helybe* mēghalok” (291); „*Abba helybe* mēgüsmerte a felesége” (311); „Alig mēnt fēre tüle a püspök, *abba helybe* mēghót” (327); „*Abba helybe* leült” (456); „Ha mēgtudja, hogy itt vagy, *ebbe helybe* mēgöl tēgēd” (II, 23); „*Abba helybe* visszakapta a formáját attul a víztől” (II, 71); „Ahogy bēmēnt, *abba helybe* futott bé a szobába a feleségihēz” (II, 76). — *Ehelyt*: „Na, elmēnyēn dōgozni *ehelyt* a szēgēn embēr” (I, 155).

2. A *között, közül, közé* névutó használatához. — SIMONYI a Magyar Határozókban tárgyalja e névutónak gyűjtőnevekkel kapcsolatban való használatát, melyekben a névutó feleserélhető a belviszonyragokkal. Így a TelK.-ból idézi a következő példát: „Jutunk egy *sűű erdő közibe*” (II, 103.). A bukovinai székelyek nyelvében ez a használat nagyon gyakori: „Barangolt *az erdő közt*” (DÉGH L., Kakasdi népmesék 124); „Pedig én a *gabonák közt, erdők közt, fürek közt*, mindenütt járok” (148); „Az *erdő közt* valami tolvajok rámrohantak” (300); „Itt *az erdő közt* mēgtalász te — aszondja — egy folyóvizet” (II, 36); „Hát ne mēnj el léányom, mivel hogy nem és jártál még itt *az erdő közt*” (II, 50); „Addig mēntek *az erdő közt*, hogy elértek egy kérésztutat” (II, 66); „Addig mēnt a gyermek, hogy estére jutott imán *az erdő közt*” (uo.). — „Hát mikor elérte annak az erdőnek a végét, hát lássa, hogy világosság sūt ki *az erdő közül*” (I, 145); „Mēgvigyázkodik, hogy valahol nem lát-ē világot. Hogy hátha kitalálna ő *az erdő közül*” (II, 36); „Vaj falu lész, vaj ház lész, lehet kiérék *az erdő közül*” (uo.). — „Bé-értek *az erdő közü*” (I, 192); „Akkor elmēnt vissza *az erdő közé*” (II, 273); „Elmēntek bé a *sötēt erdő közü*” (I, 294); „Hát bēmēnyēn *az erdő közé*” (I, 379). — „Ne busujj, hát nem muszáj, tē járj a *világ közt* künn, ülhetsz tē benne a kastéba” (I, 94).

3. A határozatlan névmás történetéhez. — „A határozatlan névmás” című cikkemben kimutattam, hogy eredetileg kérdő névmások voltak (Nyr. XLIII, 70). Ilyen az az eset is, mikor a kérdő névmás egy vele egyenrangú mondatrészhez csatlakozva bizonyos pregnáns jelentést vesz föl: ’és valami, vagy valami, s a többi, és hasonló’: „*Gombát mit evett*” (Arany: Toldi). A bukovinai székelyeknél a *hova* is: „A *föld fenekibe, hova*, hát csak eltűnt” (I, 270). Ide tartozik a kérdő névmás páros használata: „*Ki erre, ki arra*”. Éppígy a *hol — hol, honnan — honnan, ha — ha* (uo. 73—4). A bukovinai székelyek nyelvében még ilyenek is előfordulnak: „De oan szēgēnek vótak, hogy mikor ēttek, s mikor nem” (II, 33); „Vitt haza mikor madarakat, mikor nyulat” (II, 77); „Hát az asszon *mēenkor nem*, elég hogy fēl kellēt kejjēn” (II, 92)

¹ A *hejből* ’rögtön, azonnal’ székelyföldi alakra a MTsz. is közöl adatokat.

4. Mutató névmás értelmezővel. — Az ilyen szerkezetek: *az az ember, ez az ember, azt az embert, ezt az embert*, mint SIMONYI „A jelzők mondattaná”-ban kimutatta, csak a XVI. század második felében keletkeztek, a kódexek korában még azt mondták: *az ember, ez ember*, hangsúlyos névmási jelzővel. A régi nyelvben a névutós határozókban már kezdett kifejlődni olyan szerkezet, amelyben a névutót csak a főnév után tették ki: *Azok a dolgok közül* (DETSI). Ez a szerkezet megmaradt a kalotaszégi és a domokosi nyelvjárásban, de nemcsak névutós, hanem ragos határozókban is: „*Az a gyermeket láttam már*”; sőt az *-é* birtokképzőnél és a többes számban is: „*Az a zemberé a ház*”; „*Ez a zemberek nem jófélik*” (Nyr. LXX, 31). A bukovinai székelyek is csak egyszer teszik ki a többes szám jelét: „*Hát ezeket kell öntözgetni, vigyázni rájuk, nehogy vaj egy madár leszédje azt a szép gyönyörű virágokat*” (i. m. I, 42); „*Söprögetett mindig ott a virágágysok közt azon az utakon*” (uo.); „*Ezt a kertét úgy ki kell rugatni, ezt a virágokat, hogy még a gyükeréből se maradjon a földbe*” (43); „*Csak sőtájj itt az ösvényen, itt ezen az utcákon a virágok közt*” (uo.); „*Késérje ezt a disznókat*” (47); „*Akkor megint adott abból a cséppékből neki*” (83); „*Jól odavágott arra a csödörökre*” (154); „*Sütték azt a drága süteményeket*” (225); „*Mondják ennek az öröknek*” (236); „*Azon a fákon különb-különbféle madarak csirikóttak*” (310); „*Arra a madárszókra sírt, hogy méen szépen csirikóttak*” (uo.); „*Ilát a háza úgy rakva vót képpel, mind amval a szentképpel*” (342); „*Azt a csizmákat félhúztá, azt az új csizmákat*” (uo.); „*Abba a csizmákba elményén a témplomba az ördög*” (uo.); „*Ebbe a gyárba mind azt a finom dógokat dógózták, azt a finom székrényeket, díványokat*” (452).

Érdekes a következő mondat, melyben a névmás áll többes számban, a főnév pedig (számnév után) egyes számban: „*Azok a tízénkét fiú mind egymás után született, hogy a közön egy léán se vót*” (313).

BEKE ÖDÖN

Az újabb magyar nyelvjárási hangfelvételekről

1. Körülbelül húsz évvel ezelőtt készítették nálunk az első olyan hangfelvételeket, amelyek a nyelvjáráskutatás igényeinek kielégítésére is törekedtek. Ismeretes, hogy a népzene- és néprajzkutatók már a múlt század végétől kezdve foglalkoztak gépi felvételek készítésével. VIKÁR, BARTÓK, KODÁLY fonográf-gyűjtése után, az 1930-as évek végén a technika előrehaladásával lehetőség nyílt hanglemezek készítésére is. A Magyar Rádió és a Néprajzi Múzeum közös kezdeményezéssel elkészített népdal és folklór hangfelvételeinek (ORTUTAY: MNy. XXXIV, 169—72) sikerén felbuzdulva nyelvészeink is kívánták a nyelvjárási szövegfelvételek készítését (vö. SZABÓ DÉNES, Az első magyar népnyelvkutató értekezéslet határozatai. Bp., 1942. 30).

Nálunk az első felvételeket Hegedűs Lajos készítette. A negyvenes évek elején az Ormánság 19 falujában nyelvjárási szövegeket vett hanglemmezre, és ezekből szövegkiadványt hozott nyilvánosságra (Népi beszélgetések az Ormánságból. Pécs, 1946.). A gépi felvételek azonban kezdetben nem nyújtották azt, amit tőle a nyelvészek általában vártak. Azok, amelyek a második világháború idején készültek, technikai szempontból még nem voltak tökéletesek. Többszöri lehallgatás után sem lehetett például az egyes hangok színét elfogadhatóan megállapítani. Tudományos módszerük sem alakult még ki, ezért az első kevésbé sikerült felvételek után nyelvjáráskutatóink közül többen bizonyos fenntartással fogadták a gépi felvételezés addig alkalmazott módszerét. (Vö. VÉGH JÓZSEF: MNyj. II, 53—4.)

A gépi felvételek lehetőségei lényegesen javultak a magnetofonok elterjedésével. A magnetofonnal készített felvételek a technikai zavarokat csökkentették, ugyanakkor lassan kialakult a nyelvjárási szöveggyűjtés fejlettebb módszere is. Örömmel fogadta

mindenki a magnetofon nyújtotta lehetőségek felhasználását, hiszen kétségtelen, hogy a legnagyobb fonetikai felkészültséggel és gyakorlattal rendelkező kutatók hallás után lejegyzett szövegéből is elsikkad a beszédnek sok-sok olyan eleme, amit a gép megőrlökít. „A gépi felvétel megőrzi a nyelv minden vonását, hanglejtését, hangsúlyt, szüneteket . . . teljesen a valóságnak megfelelően örökíti meg az élő beszédet” (BÁRCZI: I. OK. VI, 70).

A felszabadulás után a magyar nyelvjáráskutatás központi feladata lett a Magyar Nyelvjárások Atlaszána elkészítése, így nem véletlen, hogy a hangfelvételek is a nyelv-atlasz-munkákkal kapcsolatosak. A magyar nyelv-atlasz anyagát a gyűjtők természetesen kézzel jegyezték le. (Külföldön egy-két helyen próbálkoztak magnetofonnal nyelv-atlasz-anyagot gyűjteni, de a kísérletek nem bizonyultak hasznosaknak.) Kezdetől felmerült az a kívánság, hogy készüljön szövegfelvétellel is fontosabb nyelv-járás egységeinkről és azokról a kutatópontokról, ahol a gyűjtők az egyes hangok színét, a diftongusokat stb. nem tudták pontosan megállapítani (vö. NyatliMunk. 223). H e g e d ű s jelentős számú felvételt el is készített, ezeknek egy része azonban 1956-ban elpusztult.

A nyelv-atlasz ellenőrző munkálatai 1960 őszén megkezdődtek. A munkaközösség úgy határozott, hogy minden kutatóponton készít legalább 20 perces szövegfelvételt, és megkérdezik azt a 19 nyelv-atlasz-kérdést, amelynek hallás utáni lejegyzése problematikus. 1961 tavaszáig el is készült Magyarországon 149 községben a hangfelvétel. A munkát jelentős mértékben elősegítette az, hogy a kutatópontok 95 százalékában van már villany, valamint hogy a munkatársak autóval szálltak ki, így a magnetofon hordozása sem okozott különösebb nehézséget. A nyelv-atlasz munkaközössége 1961. évi nagymarosi értekezletén a felvételek készítői, Végh József és Balogh Lajos, beszámoltak eddig végzett munkájukról, s több felvételt is bemutatottak. A munkaközösség megállapította, hogy a magnetofon-felvételek általában jól sikerültek, s nemcsak a nyelv-atlasz egyes konkrét kérdéseiben nyújtanak hasznos segítséget, hanem a szövegfelvételek a nyelvjárások problematikájának további tanulmányozására is alkalmasak. Technikai szempontból is nagy haladás tapasztalható a korábbi évek hangfelvételeihez képest.

Az alábbiakban röviden közlésem azokat a tapasztalatokat, amelyeket a felvételek készítésekor szereztünk, ezek ugyanis érdeklik a nyelvjáráskutatás minden művelőjét, szakembereket és önkéntes nyelvjárási gyűjtőket egyaránt.

2. A felvételek készítésének módszere.

A magyar nyelv-atlasz anyagának ellenőrzése — a munkamódszerek összehasonlítását és egységesítését célzó közös kiszállásokat nem számítva — úgy történik, hogy a munkaközösség két tagja száll ki egy községbe. Két csoportban Deme László — Balogh Lajos és Imre Samu — Végh József. Az egyik munkatárs a nyelv-atlasz ellenőrzésre kijelölt anyagát több adatközlőtől is megkérdezi, kézzel lejegyzzi. A másik munkatársnak pedig az a feladata, hogy a tanács és a pedagógusok segítségével felkeresse az ellenőrzéshez szükséges adatközlőket és elkészítse a magnetofon-felvételeket. Szövegfelvételhez különlegesen jó adatközlőre van szükség. Nemcsak az a fontos, hogy helyben született legyen, ne sokat tartózkodjon távol falujától, hanem az is, hogy mondanivalóját szabatosan, könnyen, ízesen, a helyi nyelvjárás sajátosságainak megfelelően adja elő.

A kiválasztás után még számos zavaró körülménnyel kell számolnunk. Ismeretes, hogy a nyelvjárásban beszélő emberek többsége idegenekkel érintkezve igyekszik finoman kifejezni magát. Másként beszélnek a tanácsházán vagy az iskolában, mint otthon. Idegenek előtt a beszédük köznyelviesebb, mondatszerkesztésük is sok esetben mesterkéltté, nehézkessé válik. Ezért inkább az adatközlők lakásán készítjük a felvételt. Itt pár szóval igyekszünk olyan természetes helyzetet teremteni, hogy megszűnjön az

idegenkedésük, tartózkodásuk. Az a tapasztalatunk, ha megismerik munkánk célját, általában meg is értik, hogy nem választékos, írás szerinti előadásmódot várunk tőlük, hanem a megszokott, hétköznapi beszédüket szeretnénk megörökíteni.

A beszélő természetes szóhasználatát, mondatszerkesztését megváltoztathatja a mikrofonláz is. Legnagyobb gondunk, hogy ezt a nyugtalanságot megszüntessük, a lehető legkisebbre csökkentsük. Ha a felvételezők munkájukat jól végzik, nyugodt beszédhelyzetet teremtenek, és váratlan esemény, idegen megérkezése sem zavarja meg a lassan-lassan egyre fesztelenebbé váló légkört, akkor a beszélők fokozatosan megszabadulnak gátlásaiktól. Az első egy-két mondat mesterkéltisége, keresettsége, a szóhasználatra és az artikulációra való kínos vigyázat után a beszélőt lekötik élményei, figyelmét a témára összpontosítja, megfélekedzik idegenekről, mikrofonról és belezökken egyéni beszédmodorába.

Egy-egy kutatóponton a kiválasztott egyének beszélőkéességétől, a felvett szövegek nyelvjárási értékétől függően átlag 3–6 személyről készítünk felvételt. Figyelmünk van arra is, hogy az ellenőrzésben bevált, legjobb adatközlők beszédét is megörökítsük. A közös adatközlő azért is szükséges, mert így bizonyos mértékben lehetővé válik egyes hallás után lejegyzett adatok, hangtani jelenségek utólagos ellenőrzése.

A legnagyobb jóakarat mellett sem találunk mindig jó adatközlőket: így jobb híján az átlagos képességűek beszédét is fel kell vennünk. Ezek hosszabb elbeszélésre nem képesek, megakadnak beszéd közben, kérdésekkel kell őket továbbsegítenünk. Természetesen arra törekszünk, hogy kérdéseinkre ne lehessen igennel vagy nemmel válaszolni. Akkor viszont nem szakítjuk félbe adatközlőinket, ha valamilyen tárgyi vagy néprajzi szempontból lényeges mozzanatot kihagy az elbeszéléséből, mert fontosabb az, hogy minél nyugodtabban, könnyedebben fejezze ki magát. Az elmaradt részletet esetleg a végén megkérdezzük. Természetesen segítünk, közbeszólunk, ha pillanatnyi zavar miatt megszakad az elbeszélés fonala. Néha hasznos, ha a felvétel megindulása előtt egy-egy témával kapcsolatban ötleteket adunk, felhívjuk az adatközlő figyelmét több apróbb részletre, amit majd színesen, érdekesen elmondhat.

3. A felvételek témaköre.

Nyelvészeti szempontból szinte közömbös, hogy mit mond el az adatközlő. A nyelvi sajátosságok vizsgálatánál nem a szöveg tartalma a fontos, hanem a milyensége, pontosabban az, hogy a felvétel tükrözi-e a nyelvjárási beszédet vagy sem. A téma azonban mégsem lényegtelen a felvétel szempontjából, mert azt akarjuk elérni, hogy a beszélő hosszabb, összefüggő szöveget mondjon el lehetőleg közbeszólás, gyakori kérdés nélkül. Azokról az eseményekről, amelyekhez sok élményük fűződik — akár kellemes, akár nagyon rossz —, szívesen, hangulatosan elbeszélgetnek. A kevésbé színes mezőgazdasági munkákról, szántás, vetés, kapálás, nem sokat tudnak mondani. Nem szívesen beszélnek halottsiratásról, temetésről sem. Ha a hosszabb elbeszélésre alkalmas téma nem válik be, akkor megemlítjük az élet mindennapi, egyszerű dolgait: főzést, kenyérsütést, csirkekelletést stb. Néprajzi szempontból talán egyhangúak lennének felvételeink, ha nem akadna minden faluban egy-két jó mesélő, aki szívesen beszél régi szokásokról. Szóba kerül a régi falusi legényélet, az udvarlás, a lakodalom, a szüret, a farsangi móka, a bál, a katonaelőadás, a régi cselédsors. Leghálásabb beszédtemák az ünnepekkel kapcsolatos népszokások: kotyolás, korbácsolás, májusfa, pirostojás-festés. Érdekes anyagot nyújt egy-egy különleges esemény elbeszélése: árvíz, tűzvész a faluban, baleset, gyermekkori csínytevések. A Somogy megyei Vörs községben például a 66 éves Simon István bácsi izgalmas gyermekkori történeteket mesélt el. Elbeszélése olyan mesterien szerkesztett, hogy rutinos írónak is dicséretére válnék. Meseszövege színes, fordulatokban gazdag, drámai jelenetekben valósággal párbeszédet folytat önmagával.

4. Technikai nehézségek.

A felvételek nagy része egyszerű falusi lakások bankészül, ezért a különböző technikai viszonyok sok esetben nehézség elé állítják a gyűjtőt. Nincs minden házban villany vagy hiányzik a konnektor; ilyen esetben nem tudjuk megfelelően elhelyezni a magnetofont. A konyhák akusztikája rossz, a sok szilárd felület visszhangossá teszi a felvételt. Belehallatszanak a külső zajok, a traktor-, autó-, motorzúgás, a baromfiak hangja, a kutyaugatás (még repülőgép is megzavarta a felvételt). Főzés közben sístereg a fazék, forr a víz, ropog a tűz. Sír a kisgyerek az ágyban vagy éppen a beszélő ölében, összesúgnak kíváncsian a nagyobbak, közbeszól valamelyik felnőtt. Ezeket a zavarokat természetesen az illendőség határain belül csökkenteni kell. Becsukjuk az ajtót, ablakot megkérjük a háziasszonyt, hagyja abba addig a főzést, vigye ki az órát és a gyereket. Lehetőleg felvétel alatt csak az adatközlő és a felvételező tartózkodik a helyiségben, és majd csak lehallgatásra engedjük be a „közönség”-et, az adatközlő társait, szomszédait.

5. A felvételek nyelvjárási értéke.

Elsősorban az érdekli a kutatót, aki majd hangfelvételeinket felhasználja, hogy a rendelkezésre álló nyelvi anyag milyen nyelvjárási állapotot tükröz, vagy milyen mértékben érezhető a felvett szövegen az a nagyarányú köznyelvi hatás, amely napjainkban újság, rádió, televízió, városi utazások, iskolák révén olyan nagy mértékben érvényesül falun?

Az eddig készült felvételeket értékelve elmondhatjuk, hogy azoknak mintegy 30—40 százaléka nyelvjárási szempontból kifogástalannak mondható. Általában minden faluban sikerült egy-két olyan idősebb férfit, asszonyt találnunk, akik megőrizték nyelvjárási beszédjüket. Nyolc hónapos felvételező munkánk során sikerült néhány községben olyan egyének beszédjét megörökítenünk, akiket nem zavart a mikrofon, nem voltak gátlásaik, beszédjük és a felvétel is 90—95 százalékban nyelvjárásiaknak mondható. Ilyenek Viszákon (Vas m.) Mihálka Gézáé, Kerkateskándon (Zala m.) Hermán Istvánné, Pusztasomorján (Győr m.) Fettich Gáborné stb.

A felvételek további 30—40 százalékán kisebb-nagyobb mértékben köznyelvi hatás érezhető. A hatás mértéke függ az adatközlő életkorától, műveltségétől, társadalmi funkcióitól (tanácstag, hivatalsegéd, mozigépész stb.). De ezek a felvételek sem értéktelenek, éppen ezeken érdemes volna tanulmányozni, hogy melyek azok a hangtani, alaktani és mondattani sajátosságok, amelyek legelőször eltűnnek, és melyek maradnak meg legtovább a beszélő nyelvhasználatában. Ilyen jellegű vizsgálatot végzett már VÉGH JÓZSEF őrségi és hetési regionális atlaszának gyűjtése közben. A gyakori esetek felsorolása után VÉGH összefoglalva megállapítja: „...eltűnnek elsősorban azok a sajátosságok, amelyek nincsenek meg a környező nyelvjárásokban. Másodsorban azon sajátosságok, amelyek nagyon eltérnek a köznyelvi alakoktól.” (ÓHA. 75—6.) Hasonló jelenségeket tapasztaltunk a hangfelvételek esetében másutt is. E kérdés részletes vizsgálata érdekes eredményt hozhatna.

A felvételek mintegy 20 százalékán erősebb a köznyelvi hatás, 10 százalék pedig regionális köznyelvként kezelhető. Ezeket természetesen igyekszünk a minimálisra csökkenteni; ha időnk van, jobb adatközlőket keresünk fel. A gyakorlatban azonban többször előfordul, hogy pár perces köznyelvi szöveg kerül szalagra; ugyanis a beszélgetés során jónak vélt adatközlő a mikrofon előtt egészen másképp beszélhet.

A nyelvatlasz-munkaközösség felvételei nagyjából eldöntötték azt a tíz évvel ezelőtt még erősen vitatott kérdést, hogy a magnetofon-felvételek mennyire tükrözik a nyelvjárási valóságot. Régebben egyesek még úgy gondolták, hogy a felvételeken mutatkozó kevert nyelvi állapot a falu most átalakulóban levő nyelvjárási állapotát tükrözi. Mi úgy látjuk, hogy kétségtelen van köznyelvi hatás, de ez a kevert nyelvi állapot a gátlások és zavaró körülmények következménye, és minél jobban sikerül a zavaró körülményeket csökkenteni, annál nyelvjárásiabb a magnetofonra felvett szöveg.

A köznyelvi hatás erősödése folytán a nyelvjárási elemek visszaszorulóban vannak, egyesek eltűnnek, de az átalakulás nem olyan gyors, hogy egy-két évtizeden belül a nyelvjárások teljes pusztulásával számolhatnánk. A hangfelvételeket filológus módszerrel elemezni kell. A hosszabb szövegfelvételek módot nyújtanak arra is, hogy a kutatók maguk megállapítsák a köznyelvi és a nyelvjárási elemek arányát.

BALOGH LAJOS

SZEMLE

Az 1945-től 1960-ig megjelent magyar leíró nyelvtani közlemények

1. Az alábbi tájékoztató szorosan a folyóiratunkban eddig megjelent összefoglaló bibliográfiái ismertetésekhez csatlakozik. Ez több vonatkozásban eleve meghatározza feldolgozott anyagának körét és módszerét.

Az első effajta „szemlék” a felszabadulás tizedik évfordulójára készült ünnepi megemlékezésekhez kapcsolódtak ugyan, de már — igen helyesen — nem ragaszkodtak a kerek tíz esztendő áttekintéséhez, hanem kiterjeszkedve a megjelenés időpontjáig eltelt egész időre, rögtön tizenegy év termését mutatták be: így a történeti mondatтанból KÁROLY SÁNDOR (MNY. LI, 511—22), a leíró hangtanból VÉRTES O. ANDRÁS (MNY. LII, 107—19), a földrajzínév-kutatásból KÁZMÉR MIKLÓS (uo. LII, 238—55). A későbbi „szemlék” pedig természetesen még tovább tágitották az áttekintett szakasz kereteit, s legutóbb SEBESTYÉN ÁRPÁD már a nyelvművelés tizenhat évéről adott képet (uo. LVII, 108—19, 250—7 és 367—77). Én alább ugyanezt a nagy, de semmiképp sem kerek időközt mérem fel, s 1961-ben megjelent munkát cím szerint is csak akkor említek, ha valamely 1945 és 1960 közti közléshez tartozik mint új kiadása, folytatása, bírálata, vagy ha erre a korra vonatkozó bibliográfiát tartalmaz (mint SEBESTYÉN ÁRPÁDnak most idézett, gyűjteményes ismertetése).

Ez a tizenhat esztendő azonban szinte áttekinthetetlenül gazdag termést hozott, bár új nyelvtudományi korszakunk első négy-öt éve még általában nem — vagy alig — nevezhető termékenynek (vö. DEME LÁSZLÓ: MNY. LI, 269), s a mai magyar nyelv leíró feldolgozása még ezen belül is csak hosszú vajúdas után eredt sohasem tapasztalt, legalább az előzményekhez képest megnyugtató fejlődésnek (l. alább).

Ez a LŐRINCZE LAJOSTól találóan „a bőség zavará”-nak nevezett (Magyartan. III/1, 7) körülmény persze még akkor is megnehezíti ismertető munkámat, ha a nyelvtannak csak a „szűkebb” körét: az alak- és a mondatant kell feldolgoznom. Az alaktanon belül ugyanis a szófajtannak nemcsak a szigorúan grammatikai (tehát morfológiai és szintaktikai) oldalára, hanem a szemantikai oldalára vonatkozó munkákkal is foglalkoznom kell, nehogy ezek végképp kiszoruljanak ismertetéseink sorából. (Pedig ez így talán inkább lexikológiai-jelentéstani bibliográfiába illenék.) A szóalkotás tanának is — úgy gondolom — főleg alak- és szófajti részei tartozhatnának a fenti értelmezésű, „nyelvtani” alaktanba; egyébként a szóképzést nagyjából a lexikológia és a grammatika határán álló, mindkettővel rokon diszciplínának is szokták mondani (vö.: pl. NYIK. IV, 316, 389; MNY. XLIX, 263). Én azonban a fent jelzett körülmény miatt a képzőknek szemantikai szempontú feldolgozásait alább éppúgy számba veszem, mint a szigorúan grammatikaiakat. Azt pedig, hogy a mondatan egymagában is milyen hatalmas kutatási terület, nem kell bővebben magyaráznom. De nem zárhatom ki egészen az általános nyelvészetnek a leíró nyelvtan tárgyára és felosztására, módszerére stb. vonatkozó

újabb véleményeit sem; sőt még az általános nyelvtannak olyan, a leíró és a történeti nyelvtant egyaránt lényegében érintő kutatásait sem, amelyek például a szó, a szóelem, a szószerkezet, a mondat stb. fogalmára, természetére, általános osztályaira vonatkoznak. (Az általános nyelvészeti összefoglalásoknak — mint a BÁRCZI-féle „Bevezetés a nyelvtudományba” — megfelelő részleteire azonban nem utalok.)

Minde bőség miatt a folyóiratunkban már közzétett összefoglaló ismertetőket minden lehetséges módon figyelembe veszem a magam anyagának csökkentésére. Így például a „Magyar történeti mondattani tanulmányok és közlések 1945-től 1954-ig” keretében KÁROLY SÁNDOR már elvszerűen (vö. i. h. 512) számba vette a régebbi korok leíró mondattani feldolgozásait is, és az alaktni részt illetően D. BARTHA KATALIN gyakorlatilag ugyanígy járt el „A magyar történeti alaktni kutatások 1945-től 1957-ig” című összeállításában (MNy. LV, 144—54). Én tehát most csak az újmagyar nyelvre, ezen belül is az 1772 utáni szakaszokra vonatkozó munkálatokat kívánom ismertetni. Ellensúlyozásul azonban legalább cím szerint az olyan történeti nyelvtani feldolgozásokat is meg kellene említenem, amelyek a mai nyelvtani eszközök rendszertani helyére vagy működési szabályaira vonatkozólag is tartalmaznak anyagot; minthogy azonban gyakorlatilag szinte minden nagyobb történeti nyelvtani mű — elsősorban valamennyi egyetemi stb. jegyzet, tankönyv — jóformán egészen ilyen, ezt sem tehetem meg. — A leíró mondattanba is beletartozó újabb mondatfonetikai kutatásokat viszont VÉRTES O. ANDRÁS vette már sorra „A magyar leíró hangtan újabb eredményei” című munkájában (MNy. LII, 107—19): itt tehát valahogy ugyanúgy kell most a terjedelemmel gazdálkodnom, mint az előbb említett részletekben, legalábbis 1955-ig bezárólag.

Meg kell jegyezmem továbbá, hogy a mai magyar nyelvtannak nem egy jelenségét többször jellegük szerint inkább nyelvművelő-nyelvhelyességi kézikönyvek vagy szakcikkek írják le (elemzik), ide értve most a helyesírási és a stilisztikai munkákat is. Ezért az egyes kérdésekkel foglalkozó olvasók figyelmét felhívnam ezeknek a területeknek külön szakirodalmi tájékoztatóira is: SEBESTYÉN ÁRPÁDNak már említett „Nyelvművelő irodalmunk 1945-től 1960-ig” című gyűjteményére (I. f.), FÁBIÁN PÁLnak „A magyar helyesírás jelenének és múltjának kutatása 1945-től 1959-ig” című (MNy. LVI, 121—34 és 492) és SZATHMÁRI ISTVÁNNak „A magyar stilisztikai kutatás eredményei 1945 és 1956 között” című anyagára (MNy. LII, 512—25; „Az alaktn és a mondattan stilisztikája” című pont az 518. lapon van); továbbá az utóbbinak „A magyar stilisztika útja” című könyvében (Bp., 1961.) közzétett nagy bibliográfiája (545—681) nyelvtani címszavaira.¹ — Sok ide is tartozó közleménnyel találkozunk amellet a HEXENDORF EDITTől készített, „A magyar irodalmi nyelv vizsgálata 1945 és 1959 között” című összeállításban is (MNy. LVI, 406—14 és 484—92; „A nyelvtani rendszer szerint számba vehető kutatások” című pont a 413—5. lapon). — Ugyancsak értékes mai magyar leíró nyelvtani eredményeket könyvelhetünk el nyelvjáráskutatásunk jóvoltából. Minthogy azonban az alábbiakban voltaképp csak az irodalmi és a köznyelv nyelvtani kutatásáról lesz szó, itt még fontosabb a megfelelő külön bibliográfiai tájékoztatás számon tartása. Ez: P. HÍDVÉGI

¹ A nyelvművelő tárgyú publikációkról különben hosszabb idő óta a nyelvművelő szakirodalom is szokott tüzetes bibliográfiai áttekintéseket közölni, mégpedig rendszeren alcímmel elkülönítve a minket most közelebbről érdeklő alaktni és mondattani tárgyú munkákat. Így lásd az 1952-i „Nyelvművelő cikkek sajtószemléje” című gyűjteményt (KOVALOVSKY MIKLÓS munkája: Nyr. LXXVII, 229—35); az 1953-i „Nyelvművelő tanulmányok és cikkek sajtószemléje” címűt (ugyanőtle való: Nyr. LXXXVIII, 28—33, 191—6); az 1954-i, hasonló címűt (BENCÉDY JÓZSEF tollából: Nyr. LXXXIX, 242—6, 359—65 és 466—73); az 1955-öt (ugyanolyan címen, ugyanattól a szerzőtől: Nyr. LXXX, 380—6 és 482—8); az 1957—1958-öt (ugyanúgy, de szerzői név nélkül: Nyr. LXXXV, 356—65). Vö. még WACHA IMRE hasznos összeállítását: „Nyelvművelés a műszaki folyóiratokban” (Nyr. LXXXV, 100—16 és NyrFüz. 8. sz. 27—43).

ANDREA—PAPP LÁSZLÓtól: „Magyar nyelvjárási tanulmányok 1945-től 1958-ig” (MNY. LV, 288—302, 434—41, 551—9; az alaktani nyelvjárásleírások adatai az 553—4., a mondattaniaké az 554. lapon). — A tengernyi adatnak áttekinthető partok közé szorítása végett szinte teljesen elhagyom a nyelvtantanítás hatalmas külön szakirodalmának pontos számba vételét, noha ebben is nem egy értékesebb nyelvtani megfigyelést, megállapítást találhatunk; csak egypár nagyon is nyelvtudományi vonatkozású vitára stb. térek ki. Az új állami nyelvtankönyveket azonban — az általános iskolai alsó fokúakon és a szakiskolájakon kívül — teljesen számba vettem, már amennyire ez ilyen nagy időközre lehetséges volt. — Egyáltalán nem foglalkozom a verstani tanulmányokkal, bár mondatfonetikai és egyéb mondatszerkesztési vonatkozásaik miatt ezeknek is voltának grammatikai tanulságaik.

Az eddigi szokáshoz híven a MNY.-ben megjelent vagy ott már igen részletesen ismertetett munkákat (így a Pais-Eml. cikkeit) csupán címük szerint idézem, sőt egy-két más dolgozatnál szintén csak utalok már publikált tüzetesebb ismertetésekre, ahelyett, hogy magam újból aprólékosan foglalkoznám velük. — A nem nyomtatott, hanem sokszorosított publikációk közül az egyetemi és főiskolai leíró nyelvtani jegyzetek típusait röviden én is elsorolom, noha egy részük KÁROLY SÁNDOR 1955-i történeti mondattani összeállításában már szintén megtalálható. — A külföldi szerzőktől nem Magyarországon közzétett eredményekkel az eddigiekhez hasonlóan nem foglalkozom, a nálunk megjelentekkel s a magyarországi kutatásoknak külföldi publikációival azonban a lehetőség szerint igen.

Mindezek után is szükségesnek tartom megjegyezni, hogy bár különféle bibliográfiai kész és félig kész gyűjtéseket segítségül vettem, összeállításomat én sem tekinthetem teljesnek; vö. D. BARTHA KATALIN (MNY. LV, 144) és P. HIDVÉGI ANDREA—PAPP LÁSZLÓ (MNY. LV, 559 és LVII, 386) hasonló figyelmeztetésével.

2. A leíró nyelvtan tárgyára, felosztására, pontosabb módszerére stb., a mai magyar leíró nyelvtani kutatás fejlesztésére és a Magyar Tudományos Akadémiának ebbeli szerepére vonatkozó közlemények a felszabadulás után még érthető okokból sokáig vártak magukra.

A megelőző évtizedek nyelvészetében ugyan ismeretes volt a nagy tekintélyű GOMBOCZ ZOLTÁNNak saussure-i fogantatású kijelentése a mai magyar leíró nyelvtan sürgős szükségességéről (vö. MNY. XXIII, 1—6), de azért 1945-ig hazánkban semmi jelentékeny mai szinkrón tanulmány sem jelent meg. A marxista—leninista szellemű magyar kutatás 1945 utáni lassú megindulásakor a marizmus ugyan elvben kedvezett volna a strukturalizmus világában már dívó tipológiai nyelvhasonlításnak (tehát bizonyos nyelvleírásoknak is), de gyakorlatban jobbra elfogadhatatlan módszereket ajánlott, s „a nyelvről szóló új tanítás” egyéb képtelenségei miatt sem hatott kedvezően a magyar nyelvészet polgári, jórészt újgrammatikus és pozitivistá hagyományainak a dialektikus materializmus szellemében való leküzdésére; a nyelvtani oktatást pedig eléggé el is hanyagolta.

Újjászületett Akadémiánk még így is belevett már első tervébe két igen fontos, nagy munkát a mai nyelv szinkrón feldolgozására. Az első: „Rendszeres magyar leíró nyelvtan. Elsősorban beszélgetés-felvételek alapján készítettő, s így mindenekelőtt a köznyelv mondattanát, szótanát és hangtanát tartalmazza” („A magyar és finnugor nyelvtudomány ötéves terve” című közleményben: MNY. XLV, 98); a második: „Tüzetes magyar nyelvtan. Részben az előbbi elvi alapvetésének felhasználásával, részben részlet-tanulmányok alapján” (uo. 99).

Ez a terv azonban tudtommal még első pontjában is csak „jámbor szándék” volt akkor is, mikor 1950-ben a sztálini nyelvtudományi cikkek a maguk józanabb érveivel, de nem kevésbé a szerző túlzott személyi tekintélyével egyszerre elsodorták a

marrizmust. E vitaanyag legjobb magyar kiadása: A szovjet nyelvtudomány kérdései (Marr-vita); Bp., 1950. (SZTÁLINNAK a nyelvtan tárgyát és felosztását is vizsgáló írásai ezenkívül még több újságban, folyóiratban, külön és gyűjteményes kiadásban is megjelentek magyarul.) Az említett írások a nyelv historizmusát helyesen hirdetve az esetleges marri — ötletszerűbb — tipológiai összehasonlításnak is egyszerre végét vetették, de egyben sokáig lehetetlenné tettek minden strukturális leírásra és tipológiai összehasonlításra irányuló kísérletet is. Ellenben a nyelv társadalmi szerepének meg a nyelvtan és a logikus gondolkodás összefüggésének hangsúlyozásával mégis igen nagy lendületet adtak az anyanyelvi közműveltség fokozását célzó leíró nyelvtanírásnak. A nyelvtannak a lexikológiától való különválasztásával és alaktanra meg szintakszisra való tagolásával — helyesebben az ilyen régebbi tudományos felfogás megvédésével — félénkitették a nyelvtan elvi kérdései iránt addig lanyhább hazai tudományos érdeklődést is.

A Nyelvtudományi Intézetben tartott általános nyelvészeti előadássorozathból főképp BENKŐ LORÁNDÉ-t kell itt megemlítenem („A nyelvtani szerkezet és a nyelvtan kérdései”: NyIK. II/6, 36—47). A nyelvtan alak- és mondatnyi értelmezéséhez BENKŐ hozzáfűzi, hogy a szóképzés és a szóösszetétel „erősen nyelvtani jellegű” (45), azért a szófajtannal együtt „ajánlatos” az alaktanban való tárgyalása. Hangsúlyozza, hogy „mind a leíró, mind a történeti nyelvtanra szükség van. Ez a szétválasztás azonban semmiképpen sem jelenti azt, hogy a leíró nyelvtanból a történeti mozzanatokat száműznünk kell” (47). — ZSIRAI MIKLÓS „A magyar nyelvtudomány helyzete és feladatai I. V. Sztálin útmutatása alapján” című áttekintésében — 1952 elején egy kissé előlegezve a dolgot — már arról is szól, hogy „a Nyelvtudományi Intézetben készül ... egy tudományos igényű magyar nyelvtan” (I. OK. II, 11).

A NyIK. III. kötetében (446—8) közzétett intézeti tájékoztatás azonban még csak az elvi kérdések tisztázását sürgeti, s a készítendő körülbelül 25 íves leíró nyelvtan normatív jellegét hangsúlyozza. Nagyjában ugyanígy beszél az 1952-i II. orsz. nyelvész-kongresszuson az MTA Nyelvtudományi Intézetének nevében LÖRINCZE LAJOS is (MNYTK. 83. sz. 188—9). TOMPA JÓZSEF emellett ismerteti itt a konkrét nyelvtani kérdésekben fennálló nézeteltérések egy részét s a mai nyelvtani példagyűjtést. Mivel szerinte „most az eddigi szovjet eredmények ismeretében sem látjuk egységesen a következő utat — pl. a nyelvtan tárgyát és felosztását illetően —”, e kérdésekre az Akadémia határozott iránymutatását kéri (uo. 201—9). SULÁN BÉLA hozzászólása kiemeli, hogy a leíró nyelvtan megírása előtt okvetlenül tisztáznunk kell az elvi kérdéseket, s hogy a legutóbbi szovjetunióbeli viták ott lényegében már egyértelműen tisztázták a nyelvtan tárgyát és felosztását; itthon azonban még termékenyítő vitákra van szükség (i. h. 227—9; az egész kongresszusi anyag először folyóiratban jelent meg, az I. OK. IV. kötetében: ott a fenti helyek 300-zal nagyobb lapszámon találhatók). Az elvi nyelvi-nyelvtani kérdések marxista tisztázását sürgette MÓD ALADÁR kongresszusi felszólalása is (Társ. Szemle VIII [1953.], 51—71).

A nyelvtan tárgyát és felosztását ennek megfelelően 1953-ban az Akadémia Nyelvtudományi Főbizottsága két nyilvános ankéton igyekezett is tisztázni: a rövidített vitaanyagot lásd MNY. L, 1—17. (A nyelvtannak ez ankéton alaktanra és mondatnyira korlátozott felfogását valló SULÁN BÉLA 1961-ben bizonyos módosításokkal „Jegyzetek a nyelvtan tárgyról és felosztásáról” címen újból közzétette referátumait a töle szerkesztett Nyelvtani tanulmányok 7—24. lapján.) — A Nyelvtudományi Intézetben készített „leíró nyelvtan” konkrét munkáira TOMPA JÓZSEF ekkor hivatalból kidolgozott egy olyan tervet, amely felöleli az egész ebben a műben tárgyalandó anyagot, s az ankétok tapasztalatai szerint a nyelvtannak mind hangtan—szótan—mondatnyira, mind alaktan—mondatnyira felfogását vallóknak elfogadható, átmeneti megoldást javasolt: az egész

tárgykört 'a nyelv tana' értelemben vett „nyelvtan”, ezen belül az alak- és mondattant „grammatika” műszóval jelölve (MNY. XLIX, 261—6 és NYIK. IV, 510—5). Mindjárt megemlítem, hogy ez a jelzett ankétokhoz kötött alkalmi „közvetítő” megoldás utóbb már különösen erőszakoltnak hatott, s ezért ugyancsak TOMPA JÓZSEF szerint („Leíró nyelvtani munkálataink haladásáról”: NYIK. VII, 12—7) a munkaközösség elhagyta a „nyelvtan”: „grammatika” szembeállítását; a választott hangtan—szótan—mondattan beosztásban azonban a ragozás-jelezés tárgyalását az előző tervektől eltérőleg nem a mondattanba tette, hanem a szótan morfológiai jellegű részeihez csatolta. (Lásd még J. TOMPA, Über die Vorbereitungsarbeiten zur Grammatik der heutigen ungarischen Sprache: ALingu. VI, 441—7.)

Ugyancsak a nyelvtan tárgyának és felosztásának kérdéscsoportjához — vagy ahhoz is — tartozik: HERMAN JÓZSEF, A nyelvtani szerkezet és a gondolkodás viszonyának kérdéséhez (Pais-Eml. 25—9); GYÖRKE JÓZSEF, Nyelvtudományi alapelvek (MNY. XLIII, 1—10); PAPP ISTVÁN, A nyelvtan felosztásáról (MNY. L, 440—7); TEMESI MIHÁLY, Nyelvtudomány, nyelvtan, nyelvtanítás (a „Bevezetés a nyelvtudományba” című, könyvalakban sokszorosított, „Bp., 1952.” jelzéssel kibocsátott pedagógus-továbbképző kiadvány 4—24. lapján; ennek s az említett ankétokon kifejtett állásfoglalásának egységbe foglalt anyagát a szerző „Nyelvtanítási kérdések” címen kiadta később a pécsi pedagógiai főiskola 1956-i Évkönyvének 125—30. lapján); TÓTH PÁL LÁSZLÓ, A nyelvtan felosztása — viszonytan (MNY. L, 432—40); továbbá nem magyar szerzőktől: AVROIN, V. A.—BUDAGOV, R. A.—GYESERIJEV, JU. D.—SZEREBRENNYIKOV, B. A.—UBRJATOVA, JE. I.—SVEDOVA, N. JU., A leíró nyelvtanok készítésének problémái (NYIK. IV, 357—80); BUDAGOV, R. A., A nyelvtani rendszer (NYIK. V, 135—67); KUZNYECOV, P. SZ., Bevezetés az alaktanba (uo. IV, 381—94; kivált a nyelvtani kategóriákról sok jó gondolatot tartalmaz); MAJTYINSZKAJA, K. E., A nyelvtudomány fejlődése Magyarországon Sztálin „Marxizmus és nyelvtudomány” című művének megjelenése után (NYT. LXXXVI, 426—8: helyteleníti az alaktan itteni lebecsülését, s hogy nyelvtankönyveink „mondattani alapon készültek”); Országos [szovjet] értekezlet a leíró nyelvtan... kérdéseiről (NYIK. V, 98—100); POSZPELOV, N. SZ., I. V. Sztálin tanítása a nyelv nyelvtani szerkezetéről (NYIK. II/2, 24—40).

A nyelvtan tárgyra és felosztására vonatkozó problémákat ugyan kirekesztve, de szintén a készülő mai magyar leíró nyelvtan elvi kérdéseivel foglalkozott az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának „Anyanyelvünk leíró nyelvtana” című 1953-i vitaülése (I. OK. IV, 33—104). TOMPA JÓZSEF referátuma meghatározta a feldolgozandó nyelvfejlődési korszakokat és rétegnyelveket, továbbá az alkalmazható történetiség elveit és mértékét; a történeti és a szinkron kategóriák eltéréseire a névszótöveket és az úgynevezett kötőhangzót idézte; érintette az alak és a tartalom ellentmondásait, az átmeneti kategóriákat; a műszóhasználatot; a nyelvtan és a gondolkodás némely kapcsolatait; majd néhány konkrét nyelvtani kérdéstről, illetőleg a normatív jellegű nyelvtanról mondta el nézetét. A hozzászólók közül BÁRCZI GÉZA a történetiség teljesebb érvényesítését a szótövek tárgyalásában is megkívánta volna, s nem tartotta jónak a kötőhangzó felvételét. Az elvi kérdések teljes tisztázását helyeselte, de ebben a sürgős munkában olykor meg kell elégednünk szerinte is ideiglenes jellegű állásfoglalásokkal. A nyelvtani rendszerezésben „az alak könnyen megfogható és elhatárolható, a funkciók egymásba olvadó árnyalatai szinte végtelenek” (62), azért többnyire inkább a formális fogódzót kell megragadnunk. BENKŐ LORÁND helytelenítette a történeti előzményeknek és a jelen nyelvállapotnak éles elkülönítését. LŐRINCZE LAJOS a nyelvművelés szempontjainak a leíró nyelvtanbeli érvényesítését vizsgálta. PAPP ISTVÁN nem ellenezte a történetiséget a leíró nyelvtanban, de a két szempontot sohasem keverné össze. (A mai nyelvben a *kéz-en* morfématagolást ajánlotta.) A pszichológiai szempontot az elemzésből

kizárná, de a mondatтанból azért nem. Kiemelte még a szó szerkezeti összefüggések rendszertani jelentőségét. ELEKFI LÁSZLÓ a névszótövek leíró rendszerezését védte a szerinte történeti szempontú osztályozással szemben. KÁROLY SÁNDOR a főmondatrészek megkülönböztetésével foglalkozott. PAIS DEZSŐ elnöki zárószavában helyeselte a nyelv szinkroniabeli mozgásának tervbe vett érzékeltetését; fontosnak tartotta, hogy a leíró és a történeti nyelvtani műszók ne mondjanak ellent egymásnak. (A tárgyalt könyv I. kötete „A mai magyar nyelv rendszere — Leíró nyelvtan. I.” címen 1961 tavaszán jelent meg; II. kötete éppen sajtó alatt van.) — A normatív szempont e munkában való érvényesítésének részletesebb kifejtése: TOMPA JÓZSEF, A Nyelvtudományi Intézetben készülő magyar leíró nyelvtan és nyelvművelésünk (Nyr. LXXXIV, 421—9).

A leíró nyelvtan strukturális módszere a vizsgált időszakban — főként a sztálini cikkeket követő fél évtizedben — túlnyomórészt csak általános megrovásokban fordult elő (így: „A strukturalizmus antihistorizmusa” CSIKOBÁVA cikkében: NyIK. II/2, 9; „a cseh nyelvészek is rájöttek, hogy a strukturalizmus téves irányzat és káros jelenség a nyelvtudományban” LEŠKA szerint: NyIK. V, 97); sőt ez a kemény bíráló bizonyos fokig a tisztán szinkroniában való nyelvtanírást általában is beárnyékolta (vö. például NyIK. VI, 114—5). Mindamellett ahogy a Szovjetunió és más baráti országok nyelvtudományában fokozatosan megkezdődött a fordítógép stb. igényelte strukturális és matematikai módszerű leírásnak újabb, lényegesen szabadabb megvitatása és részben alkalmazása (vö. pl. I. OK. XVI, 359—79), ahogy értesültünk a VIII. nemzetközi nyelvész-kongresszus munkásságának szelleméről (LAKÓ GYÖRGY—KÁLMÁN BÉLA—HEGEDŰS LAJOS: NyK. LX, 192—209 és MNyTK. 98. sz.), úgy jelenik meg nálunk is egy-egy, majd mind több ilyen tárgyú közlemény, sőt a magyar alaktan bizonyos részleteiben konkrét strukturális leírás-kísérletekkel is találkozunk, lásd ott. (1961 tavaszán pedig — tehát már a tőlem vizsgált időszak után — nagy elvi vita is folyt a kérdésekről.)

3. Az elvi és gyakorlati kérdések leginkább az iskolai oktatás és az ehhez szükséges nyelvtanítás kérdéseiben követeltek viszonylag gyors, olykor a pillanatnyi tantervi igény szempontjától közvetlenül vezetett alkotó munkát. A nyelvtanítás szakirodalmából most csak a nyelvészetet leginkább érdeklő néhány forrást idézem röviden. Ilyen a felsőoktatásra vonatkozólag SULÁN BÉLÁNÉ a II. országos nyelvész-kongresszuson tartott előadása s ennek vitája: „Egyetemi nyelvészeti oktatásunk helyzetéről és feladatairól” (MNyTK. 83. sz. 77—124 és I. OK. IV, 377—424); a Művelődésügyi Minisztérium Nyelvtudományi Munkaközösségének munkájáról számot adó „Beszámoló az új egyetemi magyar nyelvészeti tanterv vitájáról” című közlemény (MNy. LV, 327—43), továbbá egy az ehhez fűződő 1959 őszi szegedi szakmai vita anyagából megjelent előadás: PAPP ISTVÁN, A magyar mondatтан egyetemi oktatásának kérdéseire (MNy. VI, 29—31). Az egész oktatásügyet érintő kérdéseket tárgyaltak meg az 1958 őszi pécsi országos vitán BENCÉDY JÓZSEF előadó és hozzászólói „Az anyanyelvi műveltség és az iskola” címen (lásd a BENKŐ LORÁND szerkesztette Anyanyelvi műveltségünk. Bp., 1960., 139—218). Az általános és a középiskolai nyelvtanításhoz vö. az előzőn kívül: FÁBIÁN PÁL—KERÉKGYÁRTÓ IMRE—RÁCZ ENDRE, A magyar nyelvtan tanítása — Általános iskolai és középiskolai nevelők számára (Bp., 1952.); Nyelvtanításunk helyzete és feladatai — Az országos nyelvtanítási konferencia (Bp., 1953.); továbbá KERÉKGYÁRTÓ IMRE, Nyelvtanításunk helyzete a középiskolákban (Nyr. LXXXVI, 9—13). Megemlítem ezenkívül: BENKŐ LÁSZLÓ—SZEMERE GYULA, Nyelvtani elemzések I. (hely nélkül [1959.]; a II. kötet — szerzője RÁCZ ENDRE — 1960-ban jelent meg); továbbá FÁBIÁN PÁL (Nyr. LXXX, 80—7) és SZEMERE GYULA (AnyIsk. II, 10—5) elemzési meg PAPP ISTVÁN didaktikai cikkét (ADebr. 1954.62—6).

4. A különféle nyelvtankönyvek — ide értve az egyetemi és főiskolai nyelvtani jegyzeteket s a nem iskolai célú nyelvtanokat is — nagyrészt nem csupán alaktant és mondattant tartalmaznak.

A) A régi (nyolc osztályos) középiskola és polgári iskola felszabadulás előtti tankönyvei általában 1945 után is érvényben maradtak, illetőleg 1945. jelzéssel és új engedélyezési számmal ismét megjelentek. Az általános iskola és az új, négy évfolyamos középiskola létrehozásakor azonban ezek végképp használhatatlanná váltak. Az 1947-ben megjelent „Magyar könyv” jelzésű kiadványok közül az általános iskolai V. és VI. osztály számára valót GYÓRY JÁNOS és TOMPA JÓZSEF készítette. (A nyelvtani részt az utóbbi írta; a tantervnek megfelelően anyaga az V. osztályban mondattani, a VI. osztályban szó- és hangtani ismeretekből állt.) A VII. osztályban ekkor nem volt nyelvtan; a VIII. osztályos könyv irodalmi részében KIRÁLY ISTVÁN munkája volt, nyelvtani összefoglalását meg egyéb nyelvi anyagát DEME LÁSZLÓ készítette. Ezek a könyvek a rákövetkező esztendőekben a tanterv és az általános nyelvtudományi felfogás (marrizmus!) változásaiival kapcsolatban nyelvtani részükben is többé-kevésbé módosultak, s nyelvtani tanításunk is egyre lanyhább lett. Végre 1950-ben új, külön összefoglaló tankönyv váltotta fel őket: SZABÓ ÁRPÁD, Magyar nyelvtan az általános iskola V—VIII. osztálya számára. (Nagy részei: Mondattan—Alaktan [első egysége: A szók és jelentésük] —Hangtan—A nyelv.) Sőt átmenetileg ez a könyv volt érvényben a középiskoláknak mind a négy osztályában (helyenként még az egyetemeken, főiskolákon) is, mivel a felszabadulás előtt is használt könyvek ekkor már nem voltak engedélyezve, s így ott „légüres tér” támadt. 1951-ben végre megjelent az új tantervhez illő új könyv: a BENKŐ LORÁND—KÁLMÁN BÉLA írta „Magyar nyelvtan a gimnáziumok I—IV. osztálya számára”. (Nagy részei: Bevezetés—I. Hangtan—II. Szótan—III. Mondattan—IV. Nyelvtörténet.) Az utóbbi helyenként azóta is érvényben van (különféle középiskolai, középfokú iskolai típusokhoz igazított vagy egyéb tantervi módosítások szerinti kiadásaiiban; az általános gimnáziumok most az 1960-i, 12. kiadást használják).

Az általános iskolák V—VI. osztálya számára 1951-ben ismét új tankönyv jelent meg: „A magyar nyelv tankönyve. I. rész”. Az V. osztályos anyag szerzője RÁCZ ENDRE és TAKÁCS ETEL, a VI. osztályosé WEBER MIHÁLY volt (szerkesztő: KÁLMÁN BÉLA és IMRE SAMU). A VII—VIII. osztály számára pedig egy évvel utóbb került ki a sajtó alól „A magyar nyelv tankönyve. II. rész” (ugyanazon szerkesztőkkel): a VII. osztályos anyag RÁCZ ENDRE és TAKÁCS ETEL, a VIII. osztályos KÁLMÁN BÉLA és WEBER MIHÁLY munkájaként. (Az I. részben a Mondattani bevezető után Hangtan, Jelentéstan és Alaktan, a II. részben Mondattan, Nyelvtörténet és A nyelvtani ismeretek rendszerező összefoglalása című nagyobb egységek kaptak helyet.) 1957-ig, illetőleg 1958-ig mindkettő hat kiadást ért meg. A további tantervi változtatások során azonban fokozatosan ez is átadta a helyét: az V. osztályban KERÉKGYÁRTÓ IMRE—SZEMERE GYULA „Magyar nyelvtan az ált. iskolák V. osztálya számára” című munkájának: kísérleti tankönyvként 1957-ből; második — átdolgozott — kiadása 1958-ból. (Az alsó tagozati ismeretek összefoglalásán kívül főleg helyesírási tanulságú hangtani, majd a szó jelentésére, szerkezetére és a szókincsre, továbbá az igére vonatkozó anyagot tartalmaz.) A VI. osztály számára való új könyv ugyane szerzők tollából 1958-ban jelent meg, második kiadása pedig 1959-ben. (Anyaga: a további szófajok a megfelelő ragozástani részletekkel, majd a szóalkotás, végül pedig az egyszerű mondat eddig szóba került ismereteinek rövid összefoglalása.) A VII. osztály új Magyar nyelvtana, SOMFAI LÁSZLÓ és SZEMERE GYULA műve, 1959-ben jelent meg kísérleti jelleggel, majd 1960-i 2. és 1961-i 3. kiadása végleges jelleggel. (Ez az egyszerű és az összetett mondatról foglalkozik.) A VIII. osztály könyve azonos című és szerzőjű; kísérleti tankönyvként 1960-ban került ki a sajtó alól, végleges jelleggel 1961-ben (2. és 3. kiadás). (Lényegében elméleti és gyakorlati összefoglalása az

előző évek tananyagának.) — Itt jegyzem meg, hogy az általános gimnáziumok bizonyos osztályaiban ma az 1960-ban kísérleti, 1961-ben végleges jelleggel kiadott, SZEMERE GYULA—SZENDE ALADÁR-féle „Magyar nyelvtan” használatos. (Ennek anyaga jobbra a nyelvtanhoz kapcsolódó nyelvművelő és stilisztikai gyakorlatokból áll.)

A levelező és egyéb tagozati tankönyvek közül — pusztán szemelgetve — megemlítem még ezeket: SZEMERE GYULA, Magyar nyelvtani és helyesírási ismeretek az ált. iskolai levelező oktatás számára (Bp., 1953.; 2. kiadása a középiskolára előkészítő levelező oktatás számára ugyancsak 1953-ból); MEGYER SZABOLCS—EGEDI MÁRIA, Magyar nyelv és irodalom a dolgozók általános iskolája esti és levelező tagozata számára (Bp., 1960.); SZEMERE GYULA, Magyar nyelvtan az ált. gimnáziumi levelezőoktatás I—IV. osztálya számára (Bp., 1953.; 1960-i kiadásának címe: Magyar nyelvtan az ált. gimnáziumok levelező tagozata számára — I—IV. osztály); ZSOLDOS JENŐ, Magyar nyelvtan (Bp., 1953.; „A szakértségi tanfolyamok könyvei” sorozatban).

B) Ide tartoznak bizonyos tekintetben a nem iskolai tanfolyamokhoz kötött, főként az önképzés megkönnyítésére való nyelvtanok is. Ilyen „a némi iskolázottsággal bíró és a nyelv kérdései iránt érdeklődő olvasók igényeihez” alkalmazkodó (7), TEMESI MIHÁLY—RÓNAI BÉLA—VARGHA KÁROLY írta (TESMESI MIHÁLY szerkesztette) Anyanyelvünk (Bp., 1955.; beosztása: Bevezetés; Hangtan: I. Hangállománytan, II. A hangkapcsolatok törvényszerűségei; Szótan: I. Szókészlettan, II. Alaktan; Mondattan: I. A szólások tana, II. Szószerkezettan és mondattan). Fontosabb ismertetései: I. OK. IX, 459—63; NyK. LVII, 335—40; Nyr. LXXIX, 473—6. — A kisebb előképzettségűeknek való a RÁ CZ ENDRE—TAKÁCS ETEL készítette, egy-kettőre népszerűvé lett „Kis magyar nyelvtan” (Bp., 1959.; 2. kiadása 1961-ből; ugyancsak hangtani—szótani—mondattani rendszerben tárgyalja az anyagot). Szakmai ismertetése: Nyr. LXXXIV, 391—3. — Ugyancsak a mai nyelvi rendszer a tárgya a DEME LÁSZLÓ és KÖVES BÉLA szerkesztésében 1957-ben, majd 1961-ben másodszor is megjelent „Magyar nyelvhelyesség” című kollektív nyelvművelő könyvnek. Bár pontosabban a kifejező eszközök helyes vagy helytelen voltával foglalkozik, de gazdag anyagát a nyelvtanok szokásos rendje szerint csoportosítja. (Részletes ismertetése helyett utalunk a Nyr. LXXXI, 330—7 található kettős recenziójára.) Nagy példányszáma és gyakorlatiassága miatt a nyelvtani közműveltség fejlesztésében nagyjában a fenti nyelvtanokkal rokonítható, s gazdag szakirodalmi összeállításai miatt is méltó hely illeti meg anyagunkban.

Legalább részben tankönyv jellege volt TOMPA JÓZSEF „Magyar nyelvismeret” című könyvének (Bp., 1948.): tanítók általános iskolai felső tagozati „szakosítás”-ának magyar nyelvi tantervi anyagát tartalmazta (a „nyelvtan”-t mondattan—szótan—hangtan részekre tagolva). Nagyobb ismertetése: Nyr. LXXIII, 37—40.

C) Az egyetemek és a pedagógiai főiskolák sokszorosított jegyzetei sok kérdésben különösen értékes új tudományos eredményeket is tartalmaztak; csak az volt sajnálatos, hogy pusztán kis körben voltak ismereteseek (olykor meg sem szerezhette őket az illető intézményen kívül álló érdeklődő), s hogy a sok kis példányszámú kiadást, változatlan vagy többé-kevésbé átdolgozott szövegű újranyomást stb. utólag aligha tudom egész pontosan jegyzékbe foglalni. (Láttam szerző nélküli, évszám nélküli lenyomatokat is, s minthogy a kiadás sorszáma nemigen van feltüntetve rajtuk, sohasem tudhatom, nincs-e a kezemben levő munkának korábbi-későbbi változata is.)

Az egyetemi jegyzetek közül a legkövetkezetesebben szinkrón anyagot — úgy látom — SZABÓ DÉNES rendszerezte „A mai magyar nyelv” című munkájában (részletekben 1951-től; a szerintem legteljesebb egységes változat 1955-től). Voltaképp jóval több, mint nyelvtan: „A magyar nyelv szókészlete” című I. részben van az ide illő bevezető ismereteken túl a hangtani (!), a szójelentéstani, a frazeológiai és a szófaji (!) fejezet. „A magyar nyelv nyelvtani rendszere (Grammatika)” című II. részben a szükséges

újabb bevezetés után már csak a szófajtan nélküli alaktan s a teljes mondatban talál helyet, az utóbbi a magyar szintagmák eddig legrészletesebb feldolgozásával.¹ — Ugyancsak eléggé a szinkronia síkján marad KLEMM IMRE is „A mai magyar nyelv leíró nyelvtana — Hangtan. Szótan” (1951.) és „A mai magyar nyelv — Magyar mondatban” (én csak 1953-as jelzésű változatát ismerem) című jegyzete. Az előbbinek szerkezete eléggé újszerű: egy 14 lapos hangtani összefoglalás után a szónak alaktani-szerkezeti alapkérdéseit tisztázza a szerző (18—9); majd a szófaji rendszert tekinti át (19—39); ezután jelentéstant ad „A szavak jelentésváltozása alakí változás nélkül” címen (39—41); majd az „Előtéttel jelölt jelentésváltozás vagyis szóösszetétel” anyagát tárgyalja (41—7); végül pedig a „Hozzátoldással jelölt jelentésváltozás vagyis szóképzés” egységét iktatja be (47—66). A 70 lapnyi mondatnani részbe a szerző az általános nyelvészetet és az általános mondatnani érintő sok, régebbi műveiben már közölt gondolatát is ügyesen belesűrítette. — D. BARTHA KATALIN 1951-ben kiadott, „A mai magyar nyelv — Alaktan” és 1952-ben megjelentetett „A mai magyar nyelv — Mondatban” című jegyzetében az eddigiekhez képest sok nyelvtörténeti ismeretet is közölt; a későbbi levonatokban kevésbé. (A jelezés-ragozás anyaga itt alakí szempontból is a mondatbanba van beépítve.) — A. KÖVESI MAGDA—KOVÁCS ISTVÁN, A mai magyar nyelv — I. rész: Alaktan, II. rész: Mondatban (mindkettő az 1952—1953. tanévtől, részben Budapest, részben Debrecen és Budapest jelzéssel) csak helyjel-közzel alkalmaz történeti „kitekintés”-t, s az iméntiekkel rokon beosztású.

A pedagógiai főiskolai jegyzetek közül a „Hangtan” címűt régebben (1951-ben) PAPP ISTVÁN készítette. (Ezt a szerző utóbb nyomtatásban is közzétette: MNy. V, 42—100 és a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 37. számaként külön: Debrecen, 1959.) Legutóbb azonban újonnan írt jegyzet hagyta el a „sajtó”-t: BENKŐ LÁSZLÓ—MUCSI JÓZSEFNÉ, Leíró magyar nyelvtan — I. Hangtan (Bp., 1960.). Mindkettő tartalmaz szorosan vett alaktani (morfofonetikai) és mondatnani (mondatfonetikai) részleteket is. — A „Szótan. I. rész”-t (TEMESI MIHÁLY jelentéstani jegyzetét) most nem tárgyalom. A „Szótan. II. rész”-t — alcíme szerint: „Szóalaktan”-t — TEMESI MIHÁLY 1950 óta többször is megjelentette; ebben eredetileg a szóösszetétel, a szóképzés (a szótövek anyagával) meg a ragozás a szófajok megfelelő egységeihez volt beosztva. Az 1960-ban kiadott új sorozatban a szófajok tanát a szerző a „Szótan. I. Szókészlettan C)” jelzésű külön kötetbe iktatta; a tótani, szóalkotástani és jelezés-ragozástani ismereteket pedig a „Szótan. II. Szóalaktan” címűbe. (A főiskolai tantervnek megfelelően e jegyzetek a mai nyelvtant több történeti és gyakorlati magyarázattal dolgozták fel.) — A mondatnani jegyzeteket nehezebb áttekinteni. A „Mondatban. I.” jegyzetet RÁCZ ENDRE írta; 1950-i első levonataról azonban a neve is, az évszám is lemaradt. (Ebben az igeragozás is helyet kapott.) Az újabb tanterv szerinti, 1952-i — mint a cím mondja — KOVALOVSKY MIKLÓS főiskolai előadói jegyzetének felhasználásával készült. A szerző most tehát elhagyhatta az alaktani részbe átkerült igeragozást stb.; a mondat meghatározását, fajtáit, a mondatalkotás mai magyar eszközeit, továbbá a főmondatrészek és a tárgy kérdéseit tömör, jó összefoglalásban tárgyalja — inkább nyelvművelői, mint történeti kitérésekkel. Ennek tovább csiszolt változata az 1955-i kiadású. A „Mondatban. II.” — TEMESI MIHÁLY munkája — (ugyanazon idő óta szintén új meg új levonatokban) az egyszerű mondat részeinek további anyagát tartalmazza: valamivel több történeti jegyzettel, de nem kevesebb nyelvhelyességi tudnivalóval kísérve a szigorúan leíró nyelvtani szabályokat. — NYÍRI ANTAL

¹ Ennek tudományos szemléletét követi BÁNHIDI, ZOLTÁN—JÓKAY, ZOLTÁN—SZABÓ, DÉNES, Lehrbuch der ungarischen Sprache (Bp., 1958). Magyar nyelvészeti szempontú ismertetései: Az Idegen Nyelvek Tan. 1959/1,30—3 és Nyr. LXXXIV, 112—5.

1950-ben és 1952-ben kiadott „Mellérendelt mondatok” című jegyzete a címben megjelölt anyagon kívül viszonylag kis terjedelme ellenére foglalkozik röviden a többtagú mondatrészekkel, az igeneves szerkezetekkel is. (A későbbi levonatokból az utóbbiak része hiányzik.) A „Mellérendelt mondatok” 1954-i (és újabb?) lenyomatú jegyzetét BENKŐ LÁSZLÓ készítette, immár nem bénítva a kis terjedelem kényszerű nyűgétől. — Az „Alárendelt mondatok” című részt ismerem pusztán FÁBIÁN PÁL nevével jelölt 1952-i és FÁBIÁN PÁL—RÁCZ ENDRE szerzőségét mutató 1954-i változatban is. Ez a címben említett anyagon kívül eleinte a szórend, a hangsúly és a hanglejtés kérdéseit is feldolgozta. 1953-ban az előzők anyagának csökkentése folytán megjelenhetett NÉMETH GÉZA „Halmazott mondatrészes mondatok és igeneves szerkezetes mondatok”-ja is.¹

D) Külön alpontra kívánczik a PAIS DEZSŐ szerkesztette „Nyelvünk a reformkorban” című tanulmánygyűjtemény (Bp., 1955.). Ez az újmagyar nyelvi korszak egyik nem túlságosan régi szakaszának — a nyelvújításának — egy részletét sokoldalú társadalmi és történeti kötöttségében igyekszik ábrázolni. Az egyes részlettanulmányok címe és szerzője: Bevezetés (PAIS DEZSŐ); A XIX. század első felének harcai a nemzeti nyelvért (DEME LÁSZLÓ); Az irodalmi nyelv hangállománya és a nyelvjárások (DEME LÁSZLÓ); Az állami élet nyelve (TERESTYÉNI FERENC); A gazdasági élet nyelve (FÁBIÁN PÁL); Tudományos nyelvünk alakulása (KOVALOVSKY MIKLÓS); Az irodalmi nyelv (TOMPA JÓZSEF; ebben van a legtöbb alak- és mondattani részlet, főleg a 354—76., illetőleg 376—411. lapon); A társalgási nyelv (T. LOVAS RÓZSA); Vers és nyelv (GÁLDI LÁSZLÓ). Legtűzetesebb nyelvészeti ismertetése: Nyr. LXXX, 262—70.

E) Itt tárgyalom végül azokat az ismertetéseket és tanulmányokat, amelyek vagy 1945 előtti, vagy nem magyar szerzők készítette újabb nyelvtanokkal foglalkoznak. Tárgya miatt elsőül TOMPA JÓZSEF, Simonyi Zsigmond mint tankönyvíró (I. OK. V, 521—40: a Simonyi születésének 100. évfordulójára készült cikkek egyike) kerül ide. — PROHÁSZKA JÁNOS — sajnos — csak megkésve ismertethette a második világháború végén elvesztett BALASSA JÓZSEF népszerű nyelvismereti összefoglalását, „A magyar nyelv könyvé”-t, mely még 1943-ban jelent meg Budapesten, s melyet 1952-ben Moszkvában oroszul is kiadtak szovjet kartársaink (Nyr. LXXIII, 132—6). — ELEKFI LÁSZLÓ (MNy. XLIII, 230—2) foglalkozott ROBERT A. HALLnak „Hungarian Grammar” című munkájával (Baltimore, 1944.). (Fejezeteinek sora a hangtant, a ragozást, a szófajokat, a szóalkotást, a szószerkezeteket s a mondat szerkezetét tárgyalja; „A szerzőt nyelvünknek első sorban formai sajátosságai érdeklik”, s művében „teljesen elkerül minden nyelvtörténeti vonatkozást”). — KÁLMÁN BÉLA tájékoztatta tudományos közvéleményünket A. SAUVAGEOTnak „Esquisse de la Langue Hongroise” (Paris, 1951.) című könyvéről. Ennek középponti tárgya nyelvünk rendszere és funkcionálása. Az egyes részek feldolgozzák: 1. a hangrendszert; 2. a szófajokat, a szótartományt és a ragozás agglutinációs jellegét; 3. a szintagmákat; 4. az egyszerű és az összetett mondatokat; 5. a jelentést, ide értve a ragos alakok, az igemód, az igeidő, az aspektus, a fokozás, a kiemelés, szórend jelentésének stb. kérdéseit is; 6. a szókinés és a szóalkotás kérdéseit. — K. E. MAJTYINSZKAJA hatalmas magyar nyelvtani munkája (Vengerszkij jazik I—III. Moszkva, 1955—1960.) viszonylag nagyobb példányszámban közkézen forog kutatóink körében, azért ismertetéseit csak cím és tárgy szerint idézem. Ezek az I. — hangtani és ragozástani — kötettről: IMRE SAMU: NyK. LIX, 251—8; a II. — szóalkotástani² — kötettről: KÁROLY SÁNDOR: NyK.

¹ Megjegyzem még, hogy egyéb sokszorosított magyar nyelvtani jegyzetekről is tudok. Ezek azonban jobbra nem a magyar szakos tanárképzés céljára készültek, s így anyaguk kevésbé volt részletes, vagy esetleg csak még hiányosabban férhettem hozzájuk.

² Megjegyzendő, a nyelvtankönyv itt tárgyalja a szókinésnek szófaji átcsapások útján való gazdagodását is.

LXII, 379—85; már 1961-ben a mondatтанról (III.) BERRÁR JOLÁN: NyK. LXIII, 427—34; a teljes műről H. MOLNÁR ILONA—SZATHMÁRI ISTVÁN: MNy. LVII, 133—44. (Folytatjuk.) TOMPA JÓZSEF

A. Martinet: *Éléments de linguistique générale*

(Collection Armand Colin n° 349). Paris, 1961. 217 l.)

I. A. MARTINET az általános nyelvtudomány egyik legeredetibb és ma már világszerte ismert művelője. Általános és francia fonológiai munkái már évtizedek óta a legtekintélyesebb fonológusok közé sorolják; nagy összefoglaló művében pedig (*Economie des changements phonétiques; traité de phonologie diachronique*. Bern, 1955.) elsőként fejtette ki részletesen, rendszeresen, a meggyőző konkrét példák tömegének felhasználásával a strukturalista inspirációjú nyelvtudományi tanítások nyelvtörténeti alkalmazásának elméletét és módszereit. Érthető tehát, hogy az olvasó érdeklődéssel és várakozással veszi kezébe Martinet első általános igényű, a nyelvelmélet egész területét felölelő összefoglaló művét; az érdeklődést csak fokozza, hogy a szerző az általános nyelvészet szerteágazó problematikájának kifejtésére szerény terjedelmű és a kezdő nyelvész számára is hozzáférhetőnek szánt műben vállalkozik. Jelentsük ki mindjárt előljáróban, hogy a könyv meg is felel a várakozásnak: tömören, rokonszenves egyszerűséggel és világossággal, ugyanakkor azonban mindenfajta olcsó vulgarizálás vagy egyszerűsítés nélkül vezeti végig olvasóját az általános nyelvtudomány témakörein, s már ezeknek a témaköröknek a megválasztása, körülhatárolása is mutatja, hogy Martinet munkája a maga szűk keretei között is felöleli a nyelvtudomány valamennyi lényeges ágát, problémáját. Egy, a nyelv és a nyelvtudomány meghatározásának, legfőbb sajátosságainak szentelt bevezető fejezet után (Chap. 1. *La linguistique, le langage et la langue*) a szerző először a nyelvi rendszer szinkrón leírásának elméletével és gyakorlatával foglalkozik igen részletesen (Chap. 2. *La description des langues*. — Chap. 3. *L'analyse phonologique*. — Chap. 4. *Les unités significatives*), majd rátér a nyelvek belső rétegződésének, a különböző nyelvek közötti érintkezés következményeinek tárgyalására (Chap. 5. *La variété des idiomes et des usages linguistiques*), végül pedig igen tartalmas zárófejezetet szentel a nyelvfejlődés, a nyelvi változás kérdéseinek (Chap. 6. *L'évolution des langues*).

Magától értetődik, hogy egy ilyen összefoglaló mű számos olyan megállapítást és gondolatmenetet tartalmaz, amely már hosszabb-rövidebb ideje ismeretes, vagy éppen a nyelvtudomány közkincséhez tartozik. Ezt előszavában maga a szerző is leszögezi, és ő emeli ki (7. l.), hogy — többek között — a nyelvek érintkezésének és rétegződésének szentelt 5. fejezet megállapításai közkeletűek, s a szerző egyénisége itt inkább csak az anyag felépítésében, az egyes megfogalmazásokban tükröződik. Ez vonatkozik egyébként nagyrészt a „*La linguistique, le langage et la langue*” című első fejezetre is, — mégis érdemes ennél a fejezetnél egy pillanatra megállnunk. Való igaz, hogy mindaz, amit itt Martinet a nyelv funkcióira, a nyelvi jelre, a nyelvi jel és a valóság viszonyára, a „*langue — parole*”-viszonylatra, a szintagmatikus és a paradigmatiszus kapcsolatokra stb. vonatkozóan mond, a SAUSSURE nyomán kifejlődött általános nyelvészeti irodalomban — nem utolsósorban éppen magának Martinet-nek egyes dolgozataiban — már eléggé ismeretes. A különböző árnyalatú általános nyelvészeti munkák sokasága, az egyes tételekkel kapcsolatos nagyszámú bonyolult vita azonban kissé háttérbe szorított egy olyan alapvető tényt, amelynek talán akaratlan feltárása ennek a bevezető fejezetnek nagy érdeme: azt tudniillik, hogy az utóbbi évtizedek legjobb általános nyelvészeti munkáiból — SAUSSURE-től kezdve egészen az információ-elmélet egyes nyelvészeti alkalmazásaiig — ki-

bontakozott egy következetes, harmonikus általános nyelvészeti doktrína, amelynek — bár különböző képviselőinél, alkalmazóinál nem lényegtelen eltérésekkel mutatkozik meg — alapvető jellemvonása, hogy a nyelvet a nyelvi nyilatkozatok materiális valóságából kiindulva, gondolatközlő funkciójának szemszögéből nézve, mint működő, illetőleg működésre hivatott egész, rendszert szemléli, s az egyes nyelvi elemek esetében szem előtt tartja, hogy a nyelv rendszerében milyen helyet, a nyelv működésében milyen szerepet töltenek be. Könyve egy helyén (1—14.)¹ Martinet meghatározást ad a nyelvről, amelyet nyers, szó szerinti fordításban, kommentár nélkül közlök; a meghatározásban — bár itt-ott vitatkozni lehetne vele — világosan megmutatkozik, mennyire szintetikus egységbe fogja össze Martinet a modern nyelvtudomány tanításait: „A nyelv gondolatközlő eszköz (= instrument de communication), amelyben az emberi tapasztalat nyelvközösségenként különböző módon monémák, azaz jelentéstartalommal és hangtesttel bíró egységek szerint elemződik; a monémák hangteste a maga részéről fonémákból, azaz megkülönböztető szerepet játszó, egymást követő egységekből áll; a fonémák száma minden nyelvben meghatározott, természetük és egymáshoz való kapcsolatuk nyelvenként különböző.” Ennek a meghatározásnak értelmében, mint Martinet hozzáteszi, a nyelv lényeges jegye, hogy olyan kommunikációs eszköz, amely beszédhangokban ölt testet, és kettősen tagolódik (1. monémákká; 2. fonémákká); ezek a lényeges jegyek minden nyelvben azonosak, ezeken kívül azonban minden egyéb jegy nyelvenként különbözőzhetik.

Nem tekintjük feladatunknak a továbbiakban, hogy Martinet könyvét tartalmi kivonat-szerűen ismertessük; ezzel csupán elszegényítenők az amúgyis tömör szöveget. Van azonban néhány kérdés, amely — mint az elmúlt hónapok „strukturizmus-vitái” mutatták — nyelvészeink körében különös érdeklődésre tarthat számot; csupán ezekre a kérdésekre térünk ki.

2. Az első kérdéses csoport, amely — bár Martinet könyvében viszonylag kis helyet foglal el — nálunk nagy érdeklődést és szinte szenvedélyes vitát váltott ki, a jelentés tekintetbevételének kérdése a nyelvi analízisnél. Ismeretes, hogy számos strukturalista a jelentés teljes vagy maximális kikapcsolását alapvető módszertani követelménynek tekinti, abból kiindulva, hogy a nyelvtudomány számára csak a közvetlen materiális valósággént adott hangsor képezheti az elemzés és a megfigyelés tárgyát. Ettől a végtelen, dogmatikus állásponttól Martinet világosan elhatárolja magát, igaz, hogy nem elvi, hanem pusztán gyakorlati megfontolások alapján. Szerinte (2—7.) elvben lehetséges hogy kellő mennyiségű szöveg (pontosabban: hangszalagra rögzített szöveg) birtokában, a jelentés ismerete vagy tekintetbe vétele nélkül, elhatároljuk a különböző környezetben rendszeresen visszatérő hangsorokat, s így végül is eljussunk az adott nyelv „monémái”-nak, ezek alakváltozatainak stb. rendszerezett leírásáig; hozzáteszi azonban, hogy ilyen nyelvtan vagy szótár megalkotására gyakorlatilag soha senki sem vállalkozott, mivel a jelentés teljes kikapcsolásával történő nyelv-leírás olyan hallatlan időt és energiát követelne meg, amelyet a jelentésnek legalább egyes pontokon való figyelembevételével eredményesen meg lehet takarítani. Ehhez a magunk részéről hozzátehetünk egy megjegyzést (amely persze bővebb, elemzőbb kifejtésre szorulna): véleményünk szerint az a körülmény, hogy egy teljes nyelvi rendszernek a jelentés figyelembevétele nélküli leírása aránytalan idő- és energiaráfordítást kívánna (feltéve, hogy valóban végrehajtható volna), nem pusztán gyakorlati nehézséget jelent, hanem a nyelvnek mint gondolatközlő rendszernek a lényegéből, az alak- és a tartalmi oldal elválaszthatatlan összeforrottságából elkerülhetetlenül következik.

¹ Itt és a továbbiakban a zárójelbe tett számok a könyv paragrafus-számozására utalnak.

Rendkívül fontosnak tartjuk azt, amit Martinet ezzel a kérdéssel kapcsolatban saját véleményének kifejtéseként mond (2—8.). Mint ezt már előszavában is hangsúlyozza más összefüggésben (6. l.), nem a jelentés figyelembevétele, hanem az introspektív úton történő jelentésmegállapítás ellen emel szót. Azt hangsúlyozza, hogy a jelentés megállapításánál objektív tényekből kell kiindulni, és a szubjektív introspekciót mint megfigyelő módszert ki kell kapcsolni, illetőleg objektív megfigyelésekkel kell igazolni. Objektív tényként viszont csak a nyelvközösség többi tagjának nyelvi — és adott esetben nyelven kívüli — reakciói jöhetnek számításba. Például: a *ház* szóval kapcsolatban introspekcióval csupán azt tudom megállapítani, hogy a *ház* hangsor nálam milyen tudattartalmakhoz szokott kapcsolódni, ez azonban még nem tudományos ténymegállapítás — és nem válik azzá akkor sem, ha más egyének introspektív úton nyert véleményeit állítom mellé. Tudományos értékűvé ez a jelentésmeghatározás akkor válik, ha megállapítom, hogy a nyelvközösség többi tagja a *ház* szót ugyanolyan típusú szövegösszefüggésekben használja, mint én, másrészt, ha adott esetben megállapíthatom, hogy a *ház* szóval kapcsolatos cselekvési reakcióik azok, amelyeket a feltett jelentés alapján elvárok tőlük. Mindehhez egy megjegyzés: Martinet tulajdonképpen az introspekció teljes kikapcsolását kívánja meg — elvben; mint gondolatmenetének fenti elemzése is mutatja azonban, érvelésében jóval dialektikusabb, mint az a posztulátum, amelyből kiindul: a gondolatmenetből kiderül ugyanis, hogy az introspekció a jelentésmeghatározás többé-kevésbé kikerülhetetlen fázisa, azonban — s itt véleményünk szerint tökéletesen igaza van a szerzőnek — igazolásra, objektív alátámasztásra szoruló, lényegileg „tudomány-előtti” fázisa.

Abból, hogy a jelentésmeghatározás alapvető objektív kritériuma az adott nyelvi elem nyelvi használata, szokásos, tipikus nyelvi-alaki környezete, következik egy igen fontos tétel, amelyet Martinet nézetünk szerint föltétlen joggal hangsúlyoz: az, hogy a nyelvtudomány számára csupán az a jelentés létezik, amely alaki síkon is tükröződik a közlésben; minden jelentésbeli különbségnek alaki különbség kell, hogy megfeleljen valahol a közlés hangsorában (ez a homoním szavak esetére is áll: azonos alakú, de különböző jelentésű szavak esetében a szót környező szöveg alakSORA lesz teljesen vagy legalábbis egyes pontokon különböző, — a jelentéskülönbség tehát itt is alaki különbséggel jár). Mindebből egy olyan módszertani követelmény következik, amellyel teljesen egyetérthetünk, és amellyel messze vagyunk a jelentés teljes kikapcsolásának absztraktnan dogmatikus, gyakorlatilag végrehajthatatlan követelésétől: a nyelv vizsgálatánál szükség-szerűen az alakból kell kiindulnunk, és a jelentésanalízist az alakok síkján kell igazolnunk (a *jelentés* szót itt a legszélesebb értelmében használjuk, beleértve a nyelvtani „jelentés”-t is), figyelembe véve, hogy a jelentéskülönbség esetleg nem közvetlenül a vizsgált elem alakjában, hanem a környező hangsorban tükröződik.

3. A történeti nyelvtudomány helyének és a benne alkalmazható módszereknek a kérdéses csoportja a második, amelyre valamivel bővebben ki kell térnünk. Ami a történeti vizsgálat helyét illeti, erről a szerző előszavában (6. l.) így nyilatkozik: „A mai strukturalisták megegyeznek abban, hogy elvük a szinkrón analízis elsődlegessége (= priorité).” Ezt a kérdést egyébként bővebben nem fejtegeti; mégsem fölösleges talán, hogy vele kapcsolatban saját nézetünket néhány szóval elmondjuk, s Martinet művének ismeretében úgy gondoljuk, hogy nézeteink részben legalábbis az övét is fedik. A szinkrón analízis prioritása nyilvánvalóan nem valamiféle „rangbeli” prioritás a tudományok egy elképzelt hierarchiájában, — ilyen módon a kérdés felvetése is szinte gyermekes. Nem is arról van szó, hogy ez az elsődlegesség a két diszciplína gyakorlati fontosságának különbségeiből folynék: igaz ugyan, hogy a szinkrón nyelvvizsgálat közvetlenebbül és érezhetőbben szolgálja a társadalmi gyakorlatot számos téren, mint a történeti, de éppen a szocializmus viszonyai között, a marxista ideológia követelményeinek és szükségleteinek perspektívájában a nyelvtörténet mint a dialektikus módszer gazdagító, a társadalom

önismeretét elmélyítő tudományág a szélesebb értelemben vett társadalmi praxis szempontjából is fontos, éppúgy, mint minden más társadalmi-történeti tudomány. A szinkrón analízis prioritása a történeti vizsgálattal szemben nézetünk szerint logikai, módszertani prioritás. A nyelv mint a gondolatközlést szolgáló rendszer, lényegét tekintve szinkrón, mert csak mint szinkrón rendszer képes működni. Éppen ezért a nyelv legalapvetőbb rendszerbeli sajátosságainak megismeréséhez a szinkrón analízis vezet, s így a diakrón változások megértéséhez (hangsúlyozzuk: megértéséhez és nem pusztán leírásához) a rendszer szinkrón megismerésén keresztül vezet az út. Ez annál is inkább így van, mivel a rendszer diakrón változásainak belső oka — s egyben legfőbb, közvetlen oka — azokban a feszültségekben és ellentmondásokban keresendő, amelyek a szinkrón rendszer működése során lépnek fel. Ezzel azonban el is értünk Martinet idevágó fejtegetéseinek lényegéhez. Miután leszögezi (6—2., 6—3.), hogy a nyelvfejlődés végső oka a nyelvet beszélő társadalom közlési szükségleteiben (és ezzel kapcsolatban természetesen a közösség gazdasági, kulturális stb. fejlődésében) keresendő, helyesen hangsúlyozza (6—4.), hogy ezeknek a külső okoknak a hatása — ha a szókinés gyarapodásától eltekintünk — rendkívül közvetett, a nyelvszerkezet belső sajátosságain keresztül érvényesül, s e mellett a nyelvszerkezet belső tényezői, a nyelv működésének állandó feltételei önmagukban is előidéznek a szerkezet változásait; éppen ezért szerinte a nyelvtudomány tulajdonképpen tárgya a diakronikus vizsgálat során a változást előidéző belső okozati hálózat tanulmányozása. Ezeket a belső okokat Martinet a továbbiakban nagyjából az információelmélet fogalmi eszközeivel közelíti meg. A nyelv működésének alapvető antinómiája szerinte az ember közlési szükségletei és energia-megtakarítási törekvése (principe du moindre effort) közötti antinómia (6—5., 6—7.). A közlési szükséglet maximális világosságra, érthetőségre tör — az „energiamegtakarítás” viszont a hangsorok egyszerűsödését (rövidülés, asszimilációk stb.) és „memorizálási megtakarításként” a paradigmatiszmus kapcsolat elszegényedését, uniformizálódását stb. sietteti. E két ellentétes tendencia azután olyan törvényszerűségeket ölt testet, mint az információszegény, gyakori elemek rövidülése, a ritka alakváltozatok kiküszöbölődése az analógia útján stb. Ismertetésünk elején idézett nagy művének rövid foglalataként a szerző külön alfejezetet szentel a fonológiai rendszerek belső dinamikájának is (6—25., 6—31.).

Szinte lehetetlen a rendelkezésünkre álló keretben a diakronikus változások oksági viszonyaira vonatkozó fejezet gazdag tartalmát kimerítően ismertetni, még inkább lehetetlen érdemben, bírálóan állást foglalni az előadottakhoz. Nem kétséges, hogy a frekvencia és az információ-tartalom közötti kölcsönhatás, az információ-gazdagság és a közlésre fordított „energia” közötti egyensúly megbomlása és visszaállítódása, a paradigmatiszmus „nyomás” (az azonos rendszerhez tartozó nyelvi elemek közötti különbség fenntartására irányuló törekvés a közlés világossága érdekében) és a szintagmatikus „nyomás” (a közlésben szomszédos elemek asszimilációjára vezető „energiamegtakarítási” törekvés) közötti ellentét és a többi hasonló típusú rendszeren belüli ellentmondás nagy szerepet kell, hogy játsszék a jövőben a nyelvi rendszer változásainak magyarázatában, s ezeknek a tényezőknek világos összefoglalása Martinet igen nagy érdeme; ezt az érdemet nem kisebbíti, hogy a további vizsgálat és a konkrét nyelvi anyagon való kipróbálás során ezek az elvek még nyilvánvalóan módosulni, finomulni fognak; emellett — a szerzővel ellentétben — úgy érezzük, hogy a nyelvfejlődést előidéző belső oksági hálózat és a nyelv külső működési körülményei közötti kapcsolat vizsgálata nem szorulhat olyan mértékben háttérbe a nyelvtudomány érdeklődési körében, mint amennyire Martinet ezt szükségesnek érzi.

4. Részletesebb tárgyalás helyett csak utalunk a könyv egyik legeredetibb fejezetére, amelynek méltatása lehetetlen ennek az ismertetésnek a keretében: az „Unités significatives” című 4. fejezetre, amely a szótani és mondattani tárgyú szinkrón leírás

módszereit és elveit fejtegeti; Martinet ebben a fejezetben — amelynek taglalása külön cikket kívánna — a szigorúan alaki kiindulású, de a jelentéstartalom szempontjával számot vető mondattani analízis érdekes, a gyakorlatban valószínűleg jól felhasználható és egészét tekintve új módszerét alkotta meg.

5. Befejezőként egy „pium desiderium”: úgy véljük, helyes és hasznos volna Martinet könyvecskéjét lefordítani és magyarul közreadni. Ez a tömör, világos, vitatható részeiben is gondolatébresztő, okos könyv a modern strukturalizmus gondolatvilágának előttem ismeretes legjobb foglalata; különösen értékesé teszi számunkra az a körülmény, hogy a strukturalista inspirációjú elméleteket és módszereket dogmatizmus és neofita agresszivitás nélkül ismerteti, és igyekszik őket önálló, hasznos szintézisbe hozni a nyelvtudomány történetileg kialakult módszereivel és érdeklődési irányával; éppen ezért kiválóan alkalmas arra, hogy számunkra, tradicionális iskolázottságú, nagyrészt történeti szemléletű magyar nyelvészek számára a strukturalista látásmódot hozzáférhetővé tegye.

HERMAN JÓZSEF

K Ü L Ö N F É L É K

A IV. nemzetközi fonetikai kongresszus

1961. szeptember 4. és 9. között Helsinkiben rendezték meg több évtizedes szünet után a IV. nemzetközi fonetikai kongresszust. A kongresszus iránt már előzőleg nagy érdeklődés nyilvánult meg. Hisz utoljára még a II. világháború előtt tartott kongresszust e tudományág. Azóta hatalmas fejlődés ment végbe nemcsak a technikában, hanem a nyelvtudományban is. A fonetikára pedig mind a kettő vonatkozik. Hisz a fonetika mint tudomány nemcsak a nyelvtudományba tartozik, más tudományágak is érdekeltek benne. A hang fizikai tulajdonságaival elsősorban az akusztika foglalkozik, az emberi hang pedig nemcsak fizikai, hanem fiziológiai, élettani jelenség is, tehát az orvostudomány is foglalkozik vele. Érdekelte a nyelvtudomány is, hisz a nyelvi kifejezés elemi eszköze a hang.

Az érdekelt tudományágak képviselői nagy számban vettek részt a kongresszuson. A mintegy harminc országból összegyűlt hivatalos résztvevők száma — nem számítva a családtagokat és a kísérőket — körülbelül kétszáz volt. A legnépesebb csoportok Svédországból és az Amerikai Egyesült Államokból jöttek. A kongresszust rendező finnek is nagy számban vettek részt a kongresszuson. Sokan jöttek Angliából, Franciaországból és Nyugat-Németországból. Jöttek Dél-Amerikából és Japánból is. A népi demokratikus államokból Csehszlovákia, Románia és Lengyelország képviseltette magát több delegátussal. Magyarországról ketten vettünk részt a kongresszuson, Tarnóczy Tamás és én. A Szovjetunióknak és a Német Demokratikus Köztársaságnak előzőleg bejelentett hivatalos képviselői nem jelentek meg a kongresszuson. Ez nagy veszteséget jelentett, mert a bejelentett szovjet előadások iránt nagy érdeklődés nyilvánult meg már jó előre, — az előadások rövid kivonatát ugyanis előre kiosztották a kongresszus résztvevői között.

A résztvevők között a fizika, az orvostudomány, a nyelvtudomány, a logopédia stb. számos kiváló képviselője volt található. Ott volt többek között G. Fant (Stockholm) F. S. Cooper (New York), D. Fry (London), H. Mol (Oegstgeest), F. Trojan (Wien), N. Mäki (Jyväskylä), R. Jakobson (Cambridge, Mass.), P. Delattre (New York), B. Hála (Praha), A. Rosetti (Bucaresti), E. Zvirner (Münster), P. Ravila (Helsinki), B. Malmberg (Lund), O. v Essen (Hamburg), M. Cohen (Franciaország), H. M. Truby (Stockholm) és végül, de nem utolsósorban a kongresszust szervező A. Sovijärvi (Helsinki).

A kongresszus rendezése és szervezése jó volt. A kongresszus szeptember 4-én délelőtt a megnyitó ünnepéssel kezdődött. Ezt követően 11 órakor már plenáris üléssel folytatódott, éppen az egyik legérdekesebb és legjelentősebb előadással, melyet G. FANT tartott a hangspektrográfiáról. Minden délelőtt plenáris ülés volt a programban, délutánonként pedig a különböző szakcsoportok ülészetek, egyszerre általában 5 csoport. A plenáris ülések tárgyak tekintetében a következő csoportosításban hangzottak el: A) Akusztikai és fiziológiai fonetika. B) A fonetika pszichológiai kérdései. C) Fonetika és fonológia. — Ennek megfelelően a szakcsoportokban is ebben a sorrendben folytak az előadások: A/I: Modern akusztikai eszközök a fonetikai kutatásban. A beszédhangok akusztika i szerkezete. A/II: A beszélő röntgenfilmek felhasználása a kutatásban. A gégefunkciók. — B) Az általános fonetika pszichológiai kérdései. A logopédia és a gyermeki fonetikának pszichológiai kérdései. — C) A fonetika általános problémái. A fonológia általános problémái. A fonémák megkülönböztető vonásai az egyes nyelvekben. A szótag problémája.

Az előadások a helsinki egyetem termeiben folytak. A jól felszerelt tantermekben nem okozott problémát sem a diavetítés, sem a filmvetítés vagy a különböző demonstrációs magnetofonszalagok lejátszása. A helsinki egyetem egyébként Európa egyik legmodernebb és legjobban felszerelt egyeteme.

A szinte határtalan technikai lehetőségeket a legjobban SOVIJÄRVI előadása használta ki. Előadásában a finn nyelv 18 diftongusa közül az *ai*, *äi* (*aei*), *au*, *iü*, *ie* és *ei*-t tárgyalta, mert ezek mutatják leginkább a diftongusok általános fonetikai jellegét. A vizsgálatot beszélő röntgenfilmmel végezték (48 felvétel másodpercenként), melyhez egyidejűleg vették fel a hangot, és azt 19 cm/mp rögzítették. A kísérleti alany a röntgenfilmfelvevő gép relatív szűk képfelülete miatt egy tíz éves fiú volt, ennek következtében teljes képet kaptunk a hangképzőszervek működéséről beszéd közben. Az akusztikai analízist az amerikai „Kay Sonagraph”-fal valamint az ehhez tartozó „Sectioner”-rel végezték. Általában annyi metszetet készítettek a diftongusokból, ahány kép volt a röntgenfilmen. Szükség esetén, különösen az átmeneteknél két metszetet is készítettek képenként. A felvett hangot a filmmel optikai úton szinkronizálták: anélkül, hogy az eredeti hangmagasságot megváltoztatták volna, a duplájára lassították a hangfelvételt. Ennek következtében a filmen az artikulációs mozgulatok kétszer lassúbbaknak láthatók, mint a valóságban. A kutatás főképp a diftongusok „átmenetére” irányult, és a következőket állapította meg: 1. Az „átmenet” alatt a nyelvhát mozgási sebessége annál nagyobb filmkockánként, minél nagyobb a diftongus kezdeti és befejező állása közti távolság. 2. Ennek megfelelően az átmeneti formans struktúrája annál inkább figyelhető meg, minél gyorsabb a nyelvhát mozgása. Az előadás szemléltetésére SOVIJÄRVI a Fonetikai Intézet nagy, villany demonstrációs tábláját használta, melyen a röntgenfilm egyes képei, azaz az artikulációs állások szemléltetően beállíthatók és bemutathatók. A különböző fényű lámpák kigyulladásával megállapítható, hogy helyes vagy helytelen az artikuláció. SOVIJÄRVI előadásának nagy sikere volt a kongresszus résztvevői között.

A fonetika történetében az első beszélőgépet K e m p e l e n t' a r k a s hazánkfia alkotta 1791-ben. Ez a beszélőgép azonban még nem volt tökéletes, és zavaró zörejt kísért minden hangot. Ma már van tökéletes beszélőgép, mely a föld valamennyi nyelvét beszéli, persze ha megfelelően programozzák. A svédek alkotta beszélőgép kiejtése oly tökéletes, hogy gyakorlott fül sem tudja megkülönböztetni az első pillanatban a szintetikus beszédet a természetes beszédétől. Ennek elsősorban a távközlési átvitel-technikában van nagy jelentősége. Meg kell állapítanunk, hogy a svédek gépe (OVE II.) sokkal jobb, mint az Amerikai Egyesült Államokban a Haskins-laboratóriumé, melyről F. S. COOPER tartott előadást. A szintetikus beszéd csak alapos nyelvi analízis alapján valósítható meg, ehhez pedig nélkülözhetetlen a „Kay Sonagraph”. A modern fonetikai laboratóriumok

mind rendelkeznek ezzel a létfontosságú műszerrel, sajnos mi nem, pedig a beszédhangok pontos analízise e nélkül nem sikerülhet.

Valamennyi előadást, amely a kongresszuson elhangzott, hely szűkében lehetetlen ismertetni. Így csak a legfontosabbakra térek ki. A kongresszus hivatalos nyelve az angol, német, francia volt, de az előadások zöme angolul hangzott el, a német és a francia nyelvű előadások száma elenyésző volt.

W. JASSEM, a Lengyel Népköztársaság küldötte a mássalhangzók akusztikájáról tartott előadást, és egyben bemutatta a lengyel mássalhangzók akusztikai szerkezetét. Ismertette a különböző fonetikai helyzetben levő mássalhangzók spektrumait. A zöngétlen zárhang a spektrogrammokon egy felszökő szegmentumból és egy aperiodikus szegmentumból áll, viszont ha nem szökezdő, akkor a felszökő szegmentumot űr, hiány előzi meg. A zöngés zárhangok akusztikailag majdnem periodikusak, melyet aztán a zár felpattanása követ. A zöngétlen réshangokat aperiodikus szegmentum ábrázolja, a zöngés réshangokat egy majdnem periodikus szegmentum az aperiodikus rezgés felett, szökezdeten azonban bissegmentálisak. Az affrikáták főleg abban különböznek spektrumukban a zárhangoktól, hogy az aperiodikus szegmentumuk hasonló a réshangok spektrumához, csak hosszabb időtartamú. A nasalisoknak és a laterálisoknak majdnem periodikus szegmentumuk van.

D. FRY a beszéd automatikus felismeréséről tartott előadást. Kifejtette, hogy a gépi beszéd-felismerőnek sikerét azon lehet lemérni, hogy milyen pontosan hajtja végre az átalakítást. A folyó beszédnek bármely nyelven a gépben ugyanazt a hatást kell kiváltania, mint az emberben. A felismerés bizonyos fokú analízisen alapszik, például a spektrumanalízisen, amelynek lehetőségei azonban korlátozottak. A mechanikus felismerőnek nagy tömegű nyelvtatisztikai anyagot kell magában felhalmoznia, hogy az akusztikai felismerést meggyorsítsa és megjobbítsa. A jelenlegi probléma az, hogy ezt a nyelvtatisztikai anyagot milyen formában: digram, trigram, tetragram foném frekvencia vagy szósablonok alakjában raktározzák.

Nagy érdeklődés kísérte F. TROJAN bécsi professzornak a hangmegnyilvánulásról és a beszédről szóló előadását. Újabban a hangmegnyilvánulásnak a beszédhez való viszonyát a primér és szekundér funkciók általános elve alapján tárgyalják. Ez azon alapszik, hogy a hang és a beszéd képzéséhez szükséges szervek elsősorban más, sokkal fontosabb feladatokat töltenek be. A hangképzés csak szekundér funkciónak tekinthető a légzés, mint primér funkció mellett. Az organikus alap központi, és a perifér is ugyanaz. Hangmegnyilvánulás csak generátorok egész sorának közreműködésével történhet. Ezek a következők: 1. A vegetatív, diencephal irányított tónus-szabályozás, amely megfelel a trophotrop-endophylaktikus és ergotrop működési irány polaritásának (W. R. Hess szerint), fonetikailag pedig megfelel a suttogó és kiáltó hang közti polaritásnak. 2. A garat feszültségi állapota, mely a garat szűkülését, illetőleg tágulását idézi elő, ez a polaritás a táplálékfelvétel és hányás ellentétére megy vissza, valamint a mímikus kóistoló mozzanatokra (keserű és édes); a hangmegnyilvánulásban a kedvetlenség, illetőleg a jókedv kifejezésére szolgál. 3. A mell- és fejhang regiszter polaritása, melynél az extralaringális izomzat áll az előtérben, ez pedig az imponáló vagy szerénykedő megnyilvánulást idézi elő. 4. Az ínyvitorla és (fejlődéstörténetileg) a gégefedőnek is szelep-funkciója, amely az affektív hangmegnyilvánulásban regresszív vonásokat idézhet elő. 5. A teljes test mozgásának hatása különösen a lélegzés lefolyására. A hangmegnyilvánulás generátorai messzemenően a szekundér funkciók elve alapján hatnak. — A beszédhangok artikulációja annak ellenére, hogy a hanggal és a hangmegnyilvánulással a legszorosabb kapcsolatban áll, nem a hangmegnyilvánulásból fejlődött, hanem nyilvánvalóan mint szekundér funkció áll a hanggal kísért rágómozgásokkal szemben. Egészében véve a beszéd az alapjául szolgáló szenzomotorikájával szekundér funkciónak

tekintendő a szenzorikusan irányított egész testi motorika primér funkciójával szemben. — A hangmegnyilvánulás jelei szimultán adásúak, maga a hangmegnyilvánulás poláris szerkezetű és nemzetközi, a beszéd adástechnikája szemben álló és egymásra következő, maga a beszéd pedig (mint fiatalabb jelenség) nemzetenként differenciált. A hangmegnyilvánulás nemzetköziségének bizonyítására TROJAN számos bizonyító hangfelvételt mutatott be, ezeknek analizisét is közölve.

P. DELATRE „Az 1., 2. és 3. formans átmenetei és ezek szerepe a mássalhangzók felismerésében” címmel tartott előadást. Előadását számos hanganalízissel illusztrálta.

B. HÁLA a szótag fonetikai természetéről értekezett, A. ROSETTI pedig a fonológiai szótagról.

E. ZWIRNER a prozódiai tulajdonságok földrajzáról tartott előadást. Előadása a német nyelvjárások beszédhangjainak időtartamát vizsgálta földrajzi, történeti és szociológiai megoszlásukban. A beszámoló 73 német nyelvjárás alany beszédéről felvett megnetofonszalag 12 000 hangsúlyos monofongusának időtartammérésére támaszkodott. A nyelvjárásai beszédalanyok a régi zárt nyelvterület 55 helyiségéből valók.

A plenáris ülésekhez kapcsolódtak az egyes szakcsoportok ülései is. Ezeken inkább részletkérdéseket vitattak meg. Ezek egyikén hangzott el TARNÓCZY TAMÁS nagy érdeklődéssel kísért előadása a beszédszínpé-vizsgálati módszer (illetőleg beszédkórus-vizsgálati módszer) újabb eredményeiről.

A kongresszus utolsó napján számos filmet vetítettek a résztvevő delegációk. Érdekesesek voltak az amerikaiak ultrasebességű filmfelvételei a hangszalagok működéséről, valamint a műtéti beavatkozásról. Számos beszélő röntgenfilmet láttunk az amerikaiak, franciák, finnek részéről, sőt egy cseh—német beszélő röntgenfilmet is bemutattak. A finnek beszélő röntgenfilmjét normál hangosfilm előzte meg, mely a nyelvtanítás, illetőleg nyelvtanulás szolgálatában áll. A vendéglátók egyben bemutatták a kongresszus alatt a kongresszus üléséről készült filmet is.

Szeptember 10-én a kongresszus résztvevői autobusszal kirándultak Turkuba, az egyik legrégebbi finn városba. A városnak, egyik legnagyobb üzemének és az egyetemnek a megtekintése után a most restaurált ősi várban került sor a kongresszus ünnepélyes befejezésére. A küldöttek valamennyien nagyon elégedettek voltak a kongresszus rendezésével és tudományos eredményeivel; ezt hozzászólásaikban bőven ki is fejtették.

MOLNÁR JÓZSEF

LEVÉLSZEKRÉNY

Mikesy Sándor írja: Az Új Magyar Lexikon most megjelent 5. kötetében az *onomasztika* meghatározása téves, pontosabban az *onomaziológia*-ét közli helyette. Az *onomasztika* vagy régebben *onomatológia* 'névtudomány; Namenkunde' ugyanis a *lexikológia* része, az *onomaziológia* 'el- vagy megnevezéstan; Bezeichnungslehre' pedig a régebben inkább *szemaziológia*-nak nevezett *szemantikáé*. (Vö. MAROUZEAU, *Lexique de la Terminologie Linguistique*. Párizs, 1933.¹ 131, 1951.³ 160; oroszul Moszkva, 1960.)

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Vidosa László

A kézirat beérkezett 1961. XII. 23. — Példányszám: 1250 — Terjedelem: 11,5 (A/5) ív

1962.54616 Akadémiai Nyomda. Budapest — Felelős vezető: Bernát György

MAGYAR NYELV

LVIII. ÉVF.

1962. JÚNIUS

2. SZÁM

Űr volt-e valóban *Vrsuuru*?*

1. Anonymus 8. és 10. fejezetében „*Ousad* pater *Vrsuur* ~ *Vrsuuru*”: ezt a hét kun vezér között sorolja fel, akik a kievi vezér szövetségesei voltak, majd Álmos vezérnek meghódoltak és a magyarokhoz csatlakoztak. A 32., „De castro *Vrsuur* et fluuiio Egur.” című fejezetben pedig ezt adja elő a Névtelen Jegyző: „Postea dux Arpad et sui nobiles hinc egressi, uenientes usque ad fluuium Naragy et castra metati sunt iuxta riuulos aquarum a loco illo, qui nunc dicitur Casu. Vbi etiam dedit terram magnam *Ousadunec* patri *Ursuur*, et ibi postea *Ursuur* filius eius ad caput eiusdem fluminis castrum construxit, quod nunc castrum *Ursuur* nuncupatur.” — Kézai és a XIV. századi krónikaszerkezet *Vrs* kapitányt a honfoglaló hét vezér egyikének szerepelteti, amaz a negyediknek, emez a hetediknek, azzal, hogy ő, illetőleg nemzetsége a Sajó folyó körül helyezkedett el (SRH. I, 166, 292).

KARÁCSONYI (MNemz. II, 419) a nemzetség nevének *Vrs*, *Vrsur*, *Urusur*, *Urusor* [?] *Erosur* [?], *Werusur* [?] formáit jelzi. — KARÁCSONYIHOZ kiegészítésül ezeket idézhetjük: 1249: „de genere *Wrsur*” (HazOkm. VI, 51) | 1268: „de genere *Vrsur*” (HazOkm. VIII, 112) | 1292: „de genere *Vrsur*” (ÁÚO. X, 92) ~ 1300: „de genere *Vrsur*” (ÁÚO. XII, 664): ugyanazokra a személyekre vonatkoztatva | 1347: „magistro Tyboldo filio Tyboldy de genere *Ersur*” (AnjOkm. V, 20 és CD.IX/1, 529, IX/6, 30). — Azonban vannak ilyenek is: 1230: „Nicolaus filius Laurency de genere *Vrs*”: András borsodi comes-szel együtt királyi küldött bíró (HazOkm. VII, 18) | 1275 tájáról: „Chepanus, Markys, et Stephanus, ac eorum cognati, nobiles de generacione *Wrs*”: IV. László rendelkezése „Nek”, azaz a Borsod megyei Nyék birtokba való visszaiktatásuk dolgában (MonStrig. II, 264).

2. A név Anonymus-féle formája, valamint a nemzetségjelölőként előforduló névalakok többsége világosan két elemből áll. Az előtag Anonymusnál a 8. és 32. fejezetben *Ursu*-, a 10. és 32. fejezetben *Vrsu*- írású formát mutat. Nemzetségjelölő szerepében előtagként megvan mint *Vrs*-, illetőleg ritkábban némelyik okleveles forrás szerint *Vrs* ~ *Wrs*, továbbá a krónikák szerint szintén magában mint *Vrs*.

KARÁCSONYI (uo.) ezzel kezdi a nemzetség tárgyalását: „Azon borsodmegyei falut, a mely e nemzetség névadójának emlékét örökíti, maig *Örös* (Sajó-*Örös*)-nek hívják. Okleveleink, mint a sorozatból látható, a nemzetség nevét sok ízben *Urusurnak* írják, nincs tehát kétség benne, hogy nem *Örs*, hanem *Örös* vagy *Örösúr* nemzetségről kell szólnunk.” — A hely neve: 1440: *Ewrews* (CSÁNKI I, 177); LIPSZKY: *Örös* (Sajó-); Hnt. 1873.: *Örös* (Sajó-); FÉNYES (MgGeogr.): Sajó-*Örös*; CSÁNKI szerint ma: Sajó-*Örös*; GÖNCZY

* Részlet az *úr* szóval foglalkozó dolgozatomból.

¹ A szögletes zárójelbeli kérdőjelek tőlem valók. — P. D.

tkp. (Borsod és Zemplén): Sajó-Örös; Hnt. 1944.: *Sajóörös*. Van egy másik: 1432: „*Eurus in districtu Thyzabogrogkezy*” (CSÁNKI I, 359); LIPSZKY: *Örös*; Hnt. 1873.: *Örös*; CSÁNKI szerint ma: *Örös*; Hnt. 1944. szerint: *Örös* Királyhelmectől délnyugatra Zemplén megyében. — Mind a két helynév levezethető *Űrs* személynévből, azonban túlzás volna feltenni, hogy a mögöttük levő *Űrs* szükségképpen azonos a szóban forgó nemzetség alapítójával vagy későbbi tagjával. A nemzetségnek KARÁCSONYINÁL adatolt birtokviszonyaiból éppenséggel nem látszik nyilvánvalónak, hogy a Sajó melletti *Örös* ~ *Örös* csakugyan az övé volt, s így a hely névadója éppen az Anonymusnál és a krónikákban említett olv. *Űrsur* vagy olv. *Űrs*. — A nemzetség törzsbirtokai a KARÁCSONYINÁL közölt adatokból is kitűnőleg valóban az Anonymustól meghatározott tájékon találhatók: a borsodi Bükk déli részén Kács, Sály, Geszt környékén a Nyárad forráspatakjainál, ahol a Sály felett *Örsur* vára és Kácson az ő monostora is állott (KARÁCSONYI: i. h. 420).

3. Mármost lássuk, hogyan vélekedtek, és hogyan vélekedhetünk az *Űrsü* ~ *Űrs* ~ *Örs* név eredetéről.

Az *Űrs* ~ *Örs* névvel MELICH JÁNOSNAK „Orsova” című cikkéhez (MNy. XXII, 1—6) csatlakozó „*Örs és Örkény*” című cikkében (i. h. 6—12) GOMBOCZ ZOLTÁN foglalkozott.

MELICH (i. h. 4) szerint: „A X—XIII. sz.-i magyarság közt sűrű használatú szn. az *Űrsü* > *Űrs*, és a régi adatok azt vallják, hogy e szn. különösen a magyarokká lett besenyők és kúnok közt volt elterjedve. A szn. sűrű használatát az is mutatja, hogy ma is sok helynév őrzi emlékét.” — A tényeknek azonban inkább megfelel, amit GOMBOCZ (i. h. 6) mond: „Hogy az *Űrs* személynév (és származékai) az Árpád-korban milyen gyakori volt, azt a nagyszámú *Űrs*, *Űrsé* (*Űrséj* nom. possessi), *Űrsá*, *Űrsúr* helynév is bizonyítja. Különösen Dunántúl majd minden megyében találkozunk velük.”

GOMBOCZ bőséges összeállítást közöl a helynevekről. Azonban a CSÁNKI alapján ide vont nevek egy részéről bizonyítani kellene, hogy valóban ide tartoznak; többről pedig bizonyos, hogy nem ide való. — Ennek a megjegyzésemnek a részletes kifejtésébe most nem óhajtok belebocsátkozni. Csak példaként mutatok rá annak a valószerűtlenségére, hogy létezett volna *Örsed* nevű hely, amit GOMBOCZ vesz fel CSÁNKI (I, 669) nyomán. Egy 1354/1356/1493 keltezésű oklevélben felmerülő „possessio *Wrsed*” adatbeli helynév olvasása nemcsak *Űrsed* lehet, hanem *Urséd* is, s így az oklevél helyszín-megjelöléseiben előforduló mozzanatokból, amilyen a szomszédos „*monticulum wlgo holm nominatum, in cuius cacumine...*” (GYÁRFÁS, Jászkunok III, 491), arra lehet következtetni, hogy az Alsóalpár környéki birtoknév voltaképpen *Ur-séd*-nek tagolódik, s benne az *Ur* (*or*) 'orom, emelkedés' értelmű térszínforma-jelölő, a *séd* pedig vízrajzi kifejezés. Másik példa, hogy az *Vrsur* és *Vrusur*, amelyet mint 1347-ből való Borsod megyei helynevet FEJÉRBŐL, illetőleg CZINÁRBÓL merít GOMBOCZ, közlési hiba vagy félreértés szüleménye: a „... de genere *Vrsur*” vagy „... de genere *E[V]rusur*” (így van AnjOkm. V, 20) kifejezésből a „de” praepositio után kimaradt a „genere”. KARÁCSONYI nem tud *Űrsúr* vagy *Örösúr* birtokról.

A nem ide tartozó vagy bizonytalan esetek leszámítása után még mindig elég számos adattal rendelkezünk a név helynévi alkalmazására. — Persze gondolnunk kell arra is, hogy nem minden *Örs* nevű helynek felelt meg külön ilyen nevű személy, mert hiszen ugyanarról az *Űrs* ~ *Örs*-ről nem egy helyet is hívhattak így. — Helynévül alkalmazva a név így jelenik meg egy 1127—

1131. időkörből való oklevélben, amelynek tárgya Fila adománya a veszprémi Szent Mihály monostor számára: „predium meum quod *Vrsu* nominatur” (FEJÉRPATAKY, Okl. II. István kor. 19): a korábban Zala megyei Felső-Őrs-re vonatkozó adat.

GOMBOCZ szerint (i. h. 10): „megállapíthatjuk, hogy a régi magyarok közt az **Űr* (**Ir*) személynévnek *Űrsü*, *Űrsá* és *Űrsün*, másfelől *Űrkü*, *Űrká* és *Űrkün*, *Űrkünd* becéző alakjai voltak járatosak”, mégpedig ugyancsak szerinte (8) az *Űrsü* a feltehető **Űr*- (< **Ir*-) alapszónak magyar -*sü* kicsinyítő képzős származéka, amilyen *Emesü*.

GOMBOCZ (10) úgy látja, hogy a körülmények — *Űrsüür* „Ousad” kun vezér fia, *Űrkün* vagy *Űrkünd* meg „Thonuzoba” besenyő vezér fia, az egyik Fejér megyei *Őrs* besenyő-telep volt, a Sopron megyei *Hwrs* besenyő végvidéken jelenik meg — a törökségre utalnak. „Magától kínálkozó feltevés tehát, hogy a régi m. *Ir* személynévet a török *er*, *ir* 'férfi, hős' szóval azonosítsuk”, illetőleg a török *är* szónak több török nyelvben meglevő *ir* változatával. — MELICH (HonfMg. 207) pedig ezt jegyzi meg: „GOMBOCZ ZOLTÁN mutatta ki, hogy e név [*Űrsü* < *Űrs*] török eredetű s olyan magyar továbbképzés, mint pl. a török eredetű *Tiván*-ból *Tivánd*.”

4. A törökségi kapcsolat mellett GOMBOCZtól felhozott érvek közül magamévá teszem *Űrsuur* „Cumanus” voltát, továbbá valamennyire azt, hogy az egyik Fejér megyei *Őrs*-ön vagy *Gyula-Űrs*-ön 1346—1347-ben besenyők éltek (vö. GYÖRFFY Gy.: KCsA. I. kieg. köt. 412, 415, 491), és hogy a Sopron megyei *Hwrs*-nek valószínűleg szintén a Fertőtől nyugatra eső ország-, illetőleg gyepűhatár védelmére rendelt besenyők voltak a lakói. Az 1360. évi oklevél szerint ez a *Hwrs* „ultra fluvium *Selyek*” feküdt, vagyis a mai Vulka patak északi mellékén Vulkapordány közelében (SoprVmOkl. I, 329). A *Selyek* víznévben kereshetünk török nyelvelemet, amennyiben összevethetjük ezekkel: tarancsi, oszmánli *čäläk* 'Eimer: veder, cseber' (RADL. III, 1978) és krími *čilik* 'Mass für Weizen' (i. h. 2137), valamint *šeläk* 'Eimer, Milchgefäß' (IV, 1011).¹ Egyébként elképzelhető, hogy a felvetett török szókkal valami kapcsolatban van *serleg* ~ *selleg* (*csillek*) szavunk. — Az *Űrs* ~ *Őrs* név török személynévi eredeztetése szempontjából rámutatok még egy GOMBOCZtól (i. h. 6) idézett, de ilyen irányban ki nem emelt adatra: 1357/1701: „inter Ladislaum, filium Eustachii filij Marcellij de gente *Wrs* Wajwodae Philistinorum ab una et...”: per egy földrész ügyében, amelyet ő (Jász-)Berény birtokához tartozónak vitat (GYÁRFÁS III, 495). Hogy ez a járság körében, sőt szervezetében feltűnő Lesták fia László a borsodi *Űrsur* nemzetségből eredt volna, teljesen valószínűtlen, ellenben egy kun származású *Űrs* „gens” tagjának tekinthetjük.

5. Tehát én az *Űrs* ~ *Őrs* nevet török eredetű személynévnek tartom, de a maga egészében tartom török eredetű, illetőleg török alakulását nyelvelemnek, vagyis nem úgy, mint GOMBOCZ és MELICH, akik szerint — mint láttuk — török nyelvi származású alapszóhoz magyar kicsinyítő-becéző képző járult volna.

¹ Valószínűleg az idézett török nyelvelemekhez közül van a következő helyneveknek is: A) 1397, 1401: „Poss. *Chylegh*”; 1403—1404: „Bykagh al. nom. *Cylleg*”; 1424: *Chegled* [?]; ma: *Csillag* puszta a Simontornyától délre fekvő Miszla közelében Tolna megyében (CSÁNKI III, 421). B) 1341: *Cherlek* Jakabfalvával együtt, amely a Zombortól délre eső Doroszlóval volt határos Bács megyében (CSÁNKI II, 146, 152, 148).

Bevallom, elég régóta nem nagyon lelkesedem magyar tulajdonneveknek „olyan megfajtái”-ért, melyek szerint idegen nyelvekből, főképpen törökből feltett alapszókhoz magyar kicsinyítő-becéző képzők függeszkedtek volna hozzá. — Ebből a felfogásomból kifolyólag, amikor a Scriptorum-beli Anonymus-jegyzeteim készültek, ekként nyilatkoztam (SRH. I, 72—3): „Quod ad originationem nominis *Űrsüur* seu *Űrsúr* spectat, pars prima appellationis: *Űrsü* seu *Űrs* — conf. p. 49. annot. 6. de castro *Űrsoua*: *Orsova* — deminutivum est e nomine Turcico *ir*: *är* 'vir, vir bello fortissimus' derivatum...” Már ekkor szándékosan nem akartam azt mondani, hogy „m a g y a r n y e l v i kicsinyítés a török *ir* ~ *är* névszóra visszamenő **Űr* < **Ir* személynévből”. Azonban nézetemet a jegyzetbeliség természeténél fogva nem részleteztem.

Hogy e dologban miképpen vélekedtem, azt határozottabban „Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában” című közleményem egyik jegyzetében (MNY. XLVI, 99—100 és MNYTK. 78. sz. 10—1) imígyen körvonaltam: „Hogy az *Űrsü*: *Űrs* személy-, illetőleg helynevek -*sü*: -*s* végződése — mint GOMBOCZ és MELICH vélik — magyar kicsinyítő képző volna, nem tartom valószínűnek. Ilyen lehetőséggel komolyabban akkor számolhatnánk, ha vagy ki tudnók mutatni mint magyar közszót a szóban forgó *ir*-t, esetleg *ir* ~ *ër* ~ *ür* változatokban, vagy legalább hivatkozni tudnánk a török alapszót mutató magyarországi *Ir* ~ *Ēr* ~ *Űr* személynévekre. De sem GOMBOCZ, sem MELICH nem adatol ilyeneket. Ezért inkább azt gondolom, hogy az *Űrs* a maga egészében török, az *är* ~ *ir* közszóval összefüggő török alakulat. A GOMBOCZtól felvett és magyar -*k*, -*ka*, -*kün* (-*künd*) képzős alakulatokként idevont személynévi adatok vagy nem tartoznak ide (az *Űrk* és *Vrka*, *Wrka* olvasata legalább olyan joggal lehet *Urk* vagy *Urka*, mint *Űrk* vagy *Űrka*), vagy pedig az *Irkün* ~ *Űrkün* lehet török képzős forma is.”

Az *Űrsü* ~ *Űrs* ~ *Űrs* névről jelenleg is ez a nézetem. A szerintem a *sü*, illetőleg *s* végződésben levő képző mivoltára nézve teszek kiegészítést. Ez az a török -*ši* ~ -*či* kicsinyítő képző lehet, amely kimutatható a kirgizból, s összefüggésbe hozható a -*čik* (-*čük*) ~ -*čig* deminutivummal (vö. DENY, GrammTurque 635). A második besenyő törzs *Κοβαρτζιττουν* nevének *Κοβαρτζι*- olv. *Küärči*- részében (vö. róla NÉMETH: MNY. XVIII, 3 és KCsA. I, 221) szintén ez a képző található, mégpedig úgy, hogy a török *kök* 'kék' színnévnek *köyär* ~ *köär* ~ *küär* tartozékához járul. Vagyis a törzsnévnek ez az eleme egyeztethető a mi R. *kükürcs* ~ N. *kükörcs* ~ *kökörcs* ~ N. *kökircs* ~ N. *kikircs* ~ *kükörics* ~ *kikifejrics* növényneveinknek (vö.: MTsz.; BTLw. 102) feltehető török előzményével. A *kökörcsin* stb. az -*r* képzővel alakult török nyelvelemnek török -*čün* ~ -*žün* képzős (DENY i. m. 348) származéka, nem pedig a török jövevény *kükürcs* stb.-ből való magyar -*n* ~ -*ny* képzős forma, aminek GOMBOCZ (BTLw. 102) gondolja. Különös volna, hogy a *kökörcsin* szó, amelyhez több török nyelvből idézhetünk szótagszám és hangtan szempontjából összevethető nyelvelemeket (l. GOMBOCZNál) — az igaz, madár-, mégpedig galambnévként —, a két szótagú magyar szóból keletkezett volna, amire viszont GOMBOCZ nem idéz török adatot. Egyszerűbb magyarázatnak tetszik, hogy volt török nyelvi *kökörc* vagy *kökürč*, volt ugyancsak török nyelvi *kökörcün* vagy *kökürčün* — mind a kettő 'kék' vagy 'kékes' jelentéssel —, és a magyar az egyiket is, a másikat is átvette.

6. A Scriptorum Anonymus-jegyzetei között van egy ilyen is (SRH. I, 116): „*Vrcund* id est in c. [57.] inferius: *Vrcun*. Conf. etiam cc. 49—50.:

»Eusee pater *Urcun*»; c. 56.: »*Urcun* filius Eusee»; c. 56. bis: *Vrcun* et c. 56.: »*Ircundium* filium Eusee». Nomen, quod homines et a Thonuzoba et ab Eusee procreati gerunt, ad vocabulum Turcicum *ir* 'vir, vir fortis' pertinere videtur, e quo deminutivum Turcicum *irkin* derivatum est, quod lingua Hungarica in *Ürkün* (*Örkény* hodie appellatio loci est) mutatum est, suffixo autem -*d* deminutiva Hungarica notanti adauctum *Irkünd* seu *Ürkünd* factum est. (Conf. GOMBOCZ: MNy. XXII, 8—10.) — Ami az *Vrcun(d)*, *Ircundium* stb.-re vonatkozólag a jegyzetben nincs benne, az ez: a feltett *irkin* lehet denominális -*kin* képzős névszói származék, mivel ilyen alakulat a deverbális -*kin* képzős alakulatokkal szemben ritkán ugyan, de előfordul, például *ičkin* (*ięgil*) 'intérieur'¹, *eŋgin* 'large'; bas': *eñ* 'largeur' (DENY 571).

GOMBOCZ Árpád-kori török személyneveink tárgyalása során (MNy. XI, 247) hozzávetésképpen említi, hogy az Anonymus-féle *Urcun*, *Vrcun* (*Vrcund*) olv. *Ürkün* személynév meg vele együtt az *Örkény* helynév a török *ürk* 'erschrecken, zusammenfahren' ige származéka. Utóbb, amikor az *Örkény*-t az *Örs*-sel együtt mint magyar kicsinyítőt a török *ir* névszóhoz vont, nem utalt imént ismertetett észrevételére, bár abban, hogy a nevek török -*n* képzős igenevekből valók, szerintem több a valószínűség, mint a későbbi megfejtésben. Azonban az etimológiák közül az elsőseget annak juttatom, hogy az anonymusi személynevek és az *Örkény* földrajzi nevek előzménye török *irkin*, s ez a 'férfi' jelentésű török *ir* török kicsinyítője, minthogy ezt támogatja az *Ircundium* alak is a maga *i*-jével.

GYÖRFFY GYÖRGY „Besenyők és magyarok” című értekezésében (KCsA. I. kieg. köt. 456) kijelenti, hogy a nevet nem lehet *Ürkün*-nek olvasni és *Örkény* helyneveinkkel összekapcsolni. Ő az *Ircundium* formát a SRH. I, 112 * alatt olvasható „Recte *Urcundium*, littera *r* posterius infixa” megjegyzés alapján hangtanilag értéktelennek tartja, ellenben fontosságot tulajdonít annak, hogy a Tomaj nemzetség egyik tagja a VárReg. 214. tétele alatti 1219-ből való jegyzőkönyvben így jelenik meg: „Dénés fia *Urcond* (!), *Urcultus* pap, henei birtokos.” Ez szerinte bizonyítja, hogy a név magánhangzói mélyhangúak, és folytatását *Urkon* vagy *Urkony* földrajzi nevekben és az *Urkund* családnévben véli megtalálni.² — Minthogy akkor már súlyosan beteg barátom, JAKUBOVICH EMIL a szöveget, én meg a jegyzeteket (én a FEJÉRPATAKY-féle kiadáshoz igazodva) egymástól függetlenül, párhuzamosan készítettük (a szerkesztő, SZENTPÉTERY IMRE a szövegre vonatkozó megjegyzéseimet csak a kinyomtatás után volt hajlandó tudomásul venni), utólag láttam, hogy JAKUBOVICH az *Ircundium*-ot hibának minősítette: nem tudom, miért. Én változatnak, nem hibának tekintettem és tekintem. Azonban én még a VárReg.-

¹ Vö. karakirgiz, csagatáj *ički* 'innerlich' (RADL. I, 1518—9).

² Azt, hogy a családnévnek (adatok CSÁNKI V, 831, 806—7, 756, 774 Torda megye Peres, Gerendi és Csáni család alatt) *Urkun* vagy *Urkund* és nem *Ürkün* vagy *Ürkünd* a hangalakja, megerősíthette volna GYÖRFFY, ha a figyelmet felhívja arra, hogy az 1447: „Poss. *Vrkonfalwa*” helynév (CSÁNKI V, 743) a családi, birtoklási és topográfiai viszonyokból következtethetőleg nyilván összefügg a családnévvel, és így második szótagbeli o betűje a családnév mély hangúsága mellett tanúskodik. — A GYÖRFFY-től közölt *Urkun* stb. nevekhez pótlásul idézhetjük: Hnt. 1944.: *Urkontanya* Tiszadobhoz tartozó puszta Szabolcs megyében. — 1272: „Petrus filius *Vrkund*, Paulus et Woytha filii eiusdem, Egidius filius Pouus de Byk, iobagiones castri Supruniensis” (SoprVmOkI. I. 35): az említettek a Sopron megye délnyugati részébe eső Csepreg környéki Bükkről valók. Hogy az utoljára idézett adatbeli *Vrkund* írású nevet *Ürkünd*-nek vagy *Urkund*-nak ejtsük-e, teljesen érzés dolga.

ból „idézett” „*Urcond (!)*” dolgában sem vagyok túlzottan optimista. Először azért nem, mivel a VárReg. kiadásának 1. tételében nem „*Urcond*” van, hanem — legalábbis KARÁCSONYI kiadása szerint — „cum . . . Clerico *Vrcondō* filij[o] Dionisij comitis”, sőt alább „*Vrcūdino* et fratribus suis”. És a különbség nem egészen lényegtelen. Ha nem cél t u d a t o s a n tekintjük a forrásban felmerülő formákat, akkor az *Vrcondō* (nem *Urcond!!*) tetszik hibákkal terheltnek: az ablativus végén egy *ō* nem éppen szabványos; no, és az előtte levő szótagban is az *o* a végső *ō* miatt kerülhetett oda a korábbi *u* helyére. — Tehát a GYÖRFFY-féle érvek az „Eusee”- és „Thonuzoba”-utódok esetében nem bizonyítanak az *Urkun(d)* vagy *Urkon(d)* hangalak mellett. Ezzel egyébként nem azt mondom, hogy a „Thonuzoba”-ivadékok neve nem hangozhatott esetleg *Urkun(d)*-nak. Az *Űrkün(d)* ejtés körül azért lehet kétség, mivel nem tudjuk kimutatni, hogy valamelyik *Örkény* hely a nemzetséggel kapcsolatban lett volna, s így a helynév alakja az egykori személynév magas hangú voltát igazolná. Viszont *Urkony* helynek sincs köze a nemzetséghez, hogy a mély hangú ejtés mellett szólhatna. — GYÖRFFY az *Urkun* ~ *Urkon* ~ *Urkony* névről ezt jegyzi meg: „Eredetét megmagyarázni nem tudjuk.” Én azonban azt hiszem, hogy nagy valószínűséggel láthatjuk benne a török *ur* 'út' ige -*kun* ~ -*gun* képzős névszói származékát (vö. DENY 569—71), amire az oszmánliból ez a példa idézhető: *urgun* 1. 'geschlagen, getroffen, verwundet'; 2. 'Grube' (RADL. I, 1666—7). Amit GYÖRFFY feltesz, hogy az 1521: *Orgonda* (-Szentmiklós; Karcag határában) az *Urkond*-ból — mint a Tomaj nemzetség valamelyik tagjának a nevéből — alakult volna, több okból teljesen valószínűtlen.

7. A *Vrsuuru* ~ *Ursuur* név második: *uru* ~ *ur* elemére térünk rá.

Ezt kötelezően a magyar *úr* 'dominus' szóval szokás azonosítani, és ennek megfelelően szokás belőle ilyen és amolyan „biztos” következtetéseket levonni.

KARÁCSONYINál (i. h. 420) ez olvasható: „Egyet nem mondanak krónikáink, pedig az volna a legjelentősebb, mikor és hogyan jutott *Örösúr* a királyi házzal rokonságba? Az, hogy nem csupán *Örösnek*, hanem *Örösúrnak* nevezik a nemzetség névadóját leveleink, a rokoni összeköttetést csaknem kétségtelenné teszi (vö. a *Mérkúr*, *Gyánúr* kifejezést a Csákányi családnál), de a többi mind mély homály borítja.” — A KARÁCSONYITól fölvetett „*Mérkúr*” és „*Gyánúr*” nevekkal kapcsolatban az alábbi adatokat közölhetem: 1271 (X. Gergely 1272-i megerősítésében): „castrum Row vocatum, quod *Merch* filius *Gianur* . . . detinent occupata” (ÁÜO. III, 249). A nyugati határszél V. István ellen Kőszegi Henrikkel tartó, II. Otakárnak hódoló és tőle támogatott hűtelenjeinek egyike volt, aki a Fertő nyugati mellékén Sopron megyében Ruszt közelében északra emelkedő „Rou” vagy Ravó várát (CSÁNKI III, 589, 626—7) elfoglalva tartotta: „*Merch* filius *Gianur*” (vö. PAULER, M. nemz. tört. Árp. kir. I, 283—4, 291). 1292: „Vencezlaus, filius *Gyanur* dicti . . . Jacobus, filius *Myrkur* dicti” hozzájárulnak „Purpah” Sopron megyei birtok eladásához (ÁÜO. X, 88). Az idézetekben található *Gi[y]anur* és *Myrkur* (*Merch*) nevek-re, illetőleg az *úr*-hoz való viszonyukra vonatkozó megjegyzéseimet az *úr* szó tárgyalásának később előterjesztendő részébe illeszttem bele.

A Scriptores jegyzetében én úgy nyilatkoztam, hogy az anonymusi személynév és a hozzá fűződő nemzetségnév második eleme a magyar 'dominus' jelentésű *úr* szó, és ez a nézetem a KARÁCSONYI-féle megokoláson alapult, amire azonban ott nem hivatkoztam.

GYÖRFFY (Krónikáink és a magyar őstörténet 107) ezt vallja: „Ürsü a X. században élt kalandozó vezér. A régi Gesta írója Ürs vezér alakját összekapcsolta — bizonyára joggal — az Ürs nevét őrző nemzetséggel, amely Borsod megyében birtokolt és amelynek nevét a Sajó mellett fekvő Örös falu tartotta fenn [itt utalás KARÁCSONYIRA]. — — A nemzetség Anonymus idejében már Ürsúr (*Vrsuuru*) néven tűnik fel. KARÁCSONYI szerint az 'úr' méltóságnév a királyi házzal való rokoni kapcsolatot jelöli és e jelzót a nemzetség valamely XII. századi Ürs nevű tagja nyerhette. A régi Gesta vezérlajstroma az Ürsúr alak XII. századi elterjedése előtt kellett keletkezzék, különben itt is Ürsúr alakot találnánk, mint Anonymus Gestájában.”

GYÖRFFY (A magyar nemzetségtől . . . : Száz. XCII, 584—95) az „Úr és ország” című alszakaszban a „dukátus intézményé”-nek elemzése után a „dux” és a „dukátus” magyar nevét vizsgálja meg. A vizsgálatot így kezdi (584): „Köztudomású, hogy az Árpádkor elején a trónörökös magyar herceg címe *úr* volt . . . Az 1350-i *Belaurnepe* helynév is mutatja, hogy Béla herceget, aki a dukátust bírta, *úr*-nak címezték. Már most mi volt a dukátus feje, a dux eredetileg? Nem más, mint a három kabar törzs közös *ἄρχων*-ja, aki mellett a törzsszövetség fennállása idején még hét *ἄρχων*, törzsfő volt. Ebből viszont következik, hogy a többi *ἄρχων*, törzsfő is *úr* címet viselt.” — GYÖRFFY itt előző munkájában nyilvánított és ímént ismertetett véleményével szemben az *Vrsuuru* ~ *Ürsuur* nevet most már amellel szóló érvvé kívácsolja át, hogy az *úr* a törzsfő címe volt. A fent idézett passzushoz csatlakozóan tudniillik így ír: „A krónikák megőrizték hét honfoglaló vezér nevét. Az egyik közöttük Örs (*Vrs*). Anonymus ennek nevét Örsúr (*V[U!]*rsuur ~ *Vrsuuru*) alakban tartotta fenn s a tőle leszármazó nemzetség is Örsúr vagy Örösúr nevet viselt (pl. 1292: de genere *Vrsur*; 1300: de genere *Vrusur*). A hagyomány tehát egy másik törzsfő neve mellett is megőrizte az *úr* címet. Ezek szerint a kabar törzsek felett volt egy *úr* és a magyar törzsek felett hét *úr*.”¹

Azt, hogy a három kabar törzs közös fejének *úr* lett volna a címe, erősen megcsillagozandó feltevésnek tartom, de hogy miért, annak a tárgyalása nem ebben az összefüggésben volna a helyén. — És ha mégis csakugyan lehetne igazolni vagy akár valószínűsíteni, hogy a három kabar törzs közös fejének címe az *úr* volt, akkor is kérdezhetnők: miféle logika szerint állítható, hogy ezért a többi: „magyar” törzs feje is ilyen címet viselt. Én például alig hiszem, hogy a IX—X. században alkotmányjogilag szabályozva lett volna, hogy a különféle eredetű vagy szervezetű törzscsoportok vagy törzsek vezetőit ugyanazzal a címmel illessék. — Azonkívül pedig, hogy a kabarok mint újonnan csatlakozott népelem esetében a Konstantinosnál jelzett hasonulás annyira jutott volna, hogy a régi törzseknél használatos *úr* címezést is átvették volna, — azt hiszem — az elképzelések világába tartozik.

Arra nézve, hogy az *Vrsuuru* ~ *Ürsuur* ~ stb. személy-, illetőleg nemzetségnév lehet-e bizonyíték a kabar és magyar törzsek fejének, vagy a fejedelmi, illetőleg királyi családdal házassági rokonságban levő személyeknek *úr* címzése mellett, a következőkben — gondolom — benne foglaltatik a válasz vagy legalábbis az én válaszom.

¹ GYÖRFFY (A magyar nemzetségtől . . . : Száz. XCII, 70) szerint a krónikákbeli *Vrs* honfoglaló vezér meg az Anonymustól „kun” eredetűnek mondott *Vrsuuru* szállásterületének kérdésében biztosan állást nem foglalhatunk. Az 1357. keltezésű jászszági oklevelet és a benne levő „de gente *Wrs*” adatot nem tartja gyanútól mentesnek.

8. Úgy látszik, senkinek nem jutott az eszébe, hogy a névben az *uru* vagy *ur* elem más is lehet, mint a mi *úr*-unk. — Nekem bizonyos ideje eszembe jutott, és az eszemben forog, hogy Anonymus a név viselőjének apját „Cumanus”-nak mondja, s ez elég jó tanúság amellett, hogy nemcsak ő való valami török népelemből, hanem a neve is török nyelvi eredetű, mégpedig nemcsak — mint fejtegettük — az előrészében, hanem a maga egészében.

Szerintem a „Cumanus” eredetűnek megjelölt főember nevének *uru* vagy *ur* részével kapcsolatban az alábbi török nyelvelemek vehetők számba: türk *urî* 'Sohn, männlich' (BANG—GABAIN, AnIndTurFT. 52; GABAIN, Alttürk-Gramm. Gloss. 347) | Kāšyārî: *ury* 'Junge' || türk *uruy* 1. 'Same, Korn, Saat'; 2. 'Nachkomme' (GABAIN i. m. 347) | Kāšyārî: *uruy* 'Körner' és *uruy taryy* 'die Verwandten' | Kudatku Bilik: *uruy* 'Nachkommenschaft, Verwandtschaft, Geschlecht' (RADL. I, 1658) | tarancsi *uruy* 'Samen' (i. h. 1658) | szojon *uruġ* 'Kind' (1659) | kirgiz *urū* 'Geschlecht, Geschlechtsname' (1658) | CodCum. 119: „ol *uru*” 'semen' (KUUN 143, 260): ide való? | uo. 138: „*uruy*: prolem” (K. 189, 259; GRØNBECH 266¹) | uo. 140: „*uruy*: proles” (K. 216; G.) | uo. 151: „*daud uruy*” 'Du Spross Davids' (K. 216; G.) | uo. 50: „semen: *ourluc*” és 88: „semen: *urluc*” (K. 103; G.) | „*Uruk* v. *uruy kisi* (ember)-nek a maga fiát, testvérét, egyéb rokonságát szokás nevezni (tehát: családbeli, rokon”); a csagatáj *uruk kajas* kifejezésben a második szó jelentése 'rokon' (VÁMBÉRY, Abuska 23) | csagatáj, turki: *uruy* 'Nachkommenschaft, Verwandtschaft' (RADL. I, 1659).

A türk—ujgúr *urî* és *uruy*, illetőleg a más török nyelvekből idézett *uruy* ~ *urug* ~ *uruy* ~ *urū* ~ *uru* elemek összefüggenek egymással. Mindannyian egy **ur*- igei alapszóból való *-uq* > *-ug* > *-uy* > *-ū* > *-u*, illetőleg *-iq* > *-iy* > *-ī* > *-i* képzős (vö.: DENY 560—2, 576—8; GABAIN i. m. 74, 70) névszói alakulatokként foghatók fel. — Az **ur*- alapszót azonosíthatjuk az 'üt, ver' jelentésű *ur* igével, s feltehetjük, hogy ennek az *-uq* stb. képzős származéka szenvedő, vagyis 'amit kivernek' értelemben vált a 'gabona magja' jelölőjévé. A 'mag' jelentésből a többi értelmi változatok — a 'magzat'-on át — természetes fejleménynek tekinthetők.²

Mi lehetett mármost az *Űrsüuru* előzményeül kikövetkeztethető **Irši-uru* vagy **Irši-uri* kapcsolatnak a jelentése? Valami ilyenféle: 'férfimagzat, férfigyerek'. — Így pedig a csecsemő- vagy kis gyermekkorban kapott nevek csoportjába számíthatjuk.

A magyar *Űrsüuru* második eleméül feltett török *uruy* > *uruy* > *urū* szónak a magyarban szóvégi rövid magánhangzós *uru* megfelelője és ennek *ur* folytatása jelentkeznék, amihez a török jövevény *kút* szolgáltathat analógiát: olyan török nyelvjárásból kerülhetett át az **Iršiuru* vagy **Iršiuri* is, amelyekben a szóvégi *uq* > *uy* > *ū* rövid *u*-vá fejlődött (a *kút*-ra nézve vö. GOMBOCZ, BTLw. 107).

Azzal, hogy az előbbiek szerint a magyar *úr* szó nem alkotó eleme az *Űrsüuru* ~ *Űrsur* ~ stb. személynévnek, még jobban kibillen a különben sem szilárd alap a feltevés alól, hogy a személy vagy nemzetség a királyi családdal

¹ GRØNBECH adatai mind a 266. lapról.

² GYÖRFFY (A magyar nemzetségtől . . . : Száz. XCII, 37) azzal összefüggésben, hogy a magyar *in* 'szolga' szót a török *äwin* ~ *iwin* 'gyümölcs, mag' szóból magyarázza, hivatkozik arra, hogy az *äwin* szinonimájának, az *uruy*-nak a jelentése már az ujjgúrban és mai török nyelvjárásokban is kettős: 'mag — nemzetség, nemzedék, rokonság', és a Codex Cumanicusban az *uruy* fölé a latin „proles”-t írták oda.

való házassági rokonság révén kapta az *úr* rangjelölőt, de még annak a valószínűsége is erősen elgyengül, hogy az *úr* általában minden magyar törzs fejének a címeként szerepelt volna.

9. Anonymus 8. és 10.: *Ousad*, 32.: *Ousadunec* : mint a hét „Cumanus” vezér egyikét *Űrsüuru* apjának mondja Anonymus.

A névről NÉMETH GYULÁNÁL (HonfKial. 239) ezt olvassuk: „Az *Ousad* névben a *-sad* magyar kicsinyítő képző, az *ou* a török *oy* 'jobb, megfelelő, üdvös' (*oyur* 'szerencse, áldás') szó szabályos megfelelője.”

Magam a Scriptores jegyzetében (I, 72) a *Ousad(u)* névvel kapcsolatban olyan megoldást vetettem fel, hogy az egy *Oucsa* nyelvelemre vihető vissza, mégpedig abból való magyar *-du* vagy *-d* kicsinyítő képzős alakulat. Egyszersmind hivatkoztam a Pest és Komárom megyei *Oucsa* : *Ócsa* helynevekre.

Egy példa következik arra, hogy nemcsak mások (pl. GYÖRFFY GYÖRGY) véleményét nem fogadom el, hanem — ha úgy fordul — a saját magamét is megváltoztatom vagy módosítom. De meggyőződéseim szerint ez a tudomány, sőt — a nyelvtudomány is!

Ahogyan én most látom, az *Ousadu* nevet is szükségtelen török és magyar nyelvi darabokból összemesterkélni, minthogy elég simán megfejthető az tisztán a törökből.

Íme, a következő török szócsalád: türk: *oqša* ~ *oyša* 'ähneln' (BANG—GABAIN, AnIndTurfText. 30; GABAIN i. m. 321) - *oqšat* 'vergleichen' (uo.) - *oqšatıysız* 'einzigartig' (uo.) | Kāşyarı: *oxšamaq* 1. 'ähnlich sein'; 2. 'schmeicheln' - *oxšatmaq* 'ähnlich machen' - *oxšay* 'ähnlich' - *oxšayu* 1. 'Spielzeug'; 2. 'Frau' - *oxšančy* 'zum Kosen' | tarancsi, krími, csagatáj, azerbaidzsáni, turki *oqša* 'ähneln, gleichen' (RADL. I, 1005—6) és *oqšat* 1. 'ähnlich machen, gleich machen, für ähnlich halten, für Jemand ansehen'; 2. 'einwilligen, für recht halten' (1006) - az előbbieik és oszmánli *oqšaš* 1. 'ähnlich'; 2. krími 'Ähnlichkeit' (uo.) - *kojbál oqsas* 'gleich, ähnlich' (1002) - szagáj, *kojbál oqsan* 'küssen' - *oqsanys* 'sich küssen' (1006) | csagatáj *okhsas* 'hasonlóság' és *oksaszi* 'hasonlítása, hasonlósága' (VÁMBÉRY, Abuska 23) | CodCum. 75: „similis: *ocsas*” és *óšaši*”: az utóbbi a második kéztől (KUUN 85, 256; GRØNBECH 178¹) - uo. 164: „*oHšassi* : similitudo” (K. 233, 257; G.) - uo. 57: „utor: *tora [törä] oscarman* . . . utatur: *tora ocsat*” (K. 61—2; G.) - uo. 64: „similiter: *ocsasib*” (K. 71, 256; G.) - uo. 76: „similitudo: *oaf[c]samac*” (K.; G.) - uo. 52: „similo: *oscarman* - similiauj: *oscadim* - similat: *oscar uel benxar*” (K. 57; G.) - uo. 162 „*oscar* | *ošar*: enlich (similis)” (K. 226, 257; G.) - uo. 141: „*ovsadi* : assimilata es(t)” (K. 199, 257; G.): GRØNBECH *oqša*-, *ošqa*-, *oqša*-, *ovša*-, *uvša* olvasatokot, illetőleg átírásokat nyújt | oszmánli *oqša* 1. 'liebkosen'; 2. 'sich anschmiegen' (RADL. I, 1005) ~ *okšamak* 1. 'liebkosen'; 2. 'streicheln' - stb. (HEUSER—ŠEVKET, TürkDWb.) | lebed, kacsinc *oqšan* ~ szagáj, *kojbál oqšan* 'küssen' (RADL. I, 1003, 1002) és oszmánli *oqšan* 'geliebkost werden, sich liebkosen lassen' (1006) | kazáni-tatár *oša* 1. 'hasonlító'; 2. 'tetszik' - *ošat* 1. 'hasonlító, elképzel'; 2. 'szeret' - *ošaš* 'hasonlóság' - *ošandik* 'ua.' - *ošauli* 'hasonló' - *künelenä ošadi* 'megtetszett neki' (BÁLINT).

A jelentés, amelyikből a többi levezethető: 'a) hasonlik: hasonló — b) hasonlít valamit'; az a) jelentés folytatása: 'alkalmazkodik' → a) 'hízeleg' és β) 'tetszik'; a b) jelentése: 'hasonlónak tart → magához hasonlóknak tart → (ezért) szeret'.

¹ GRØNBECH adatai mind a 178. lapról.

Az adatok között idézett kun *ovšadi* olv. *ovšadi* és kazáni-tatár *ošadi* jelentő mód praeteritum egyes 3. személyű forma. Az *ořšadi* ~ *oysadi* ~ *ovšadi* változatok egyaránt ölthették a magyarban az Anonymusnál megjelenő *Ousadu*- ~ *Ousad* olv. *Oysadu* ~ *Ousad* vagy esetleg — az *s* betűt az Anonymusnál lehetséges *cs* hangértékben véve — *Oycsadu* ~ *Oycsad* formát. — A múlt idejű finitum szerepelhetett a törökségnél személynévként, mégpedig akár úgy, hogy 'hasonló volt' vagy 'tetszett' értelemben kapta az újszülött, akár úgy, hogy 'hízelt, kedveskedett' értelemben adták a kis gyermeknek. A szóban forgó igealaknak személynévi alkalmazására mutatók rá *Káld* helyneveinkkel kapcsolatban (MNY. XXV, 124). Egyébként az *ořšadi* stb. deverbális *-di* képzős névszói származék (vö. DENY 582) is lehetett, s mint ilyen válhatott az érintett jelentésekben személynévvé.

Azzal, hogy rámutattunk az apa: *Ousadu* ~ *Ousad* neve török eredetének a valószínűségére, nem elhanyagolható súllyal bíró érvet szolgáltatunk ahhoz, hogy a fia: *Vrsuuru* ~ *Ursuur* is a maga egészében török elemekből alakult nevet viselt.

10. Az *Ousadu* névvel és így a török *ořša* stb. igével összefügghetnek az alábbi magyarországi tulajdonnevek.

1240 kör. (Albeus): „In Thuno [a Győr megyei Tényő] iobagionum *Olcha*, Sygus, Pentuk” (PRT. I, 780): vagyis személynév. — 1247 kör.? : „vgocha [személy] pro villa *Oucha*” „Coa”: a Komárom megyei Káva birtok dolgában tanúskodik (HazOkm. III, 9); 1268/1347: „distincio metarum ville *Oucha*, pertinentis ad Castrum Camarum . . . ad aliam villam *Oucha* . . .” (MonStrig. I, 554); 1360, 1412, 1429, 1452, 1483: *Olcha*; 1460: *Nagholcha*; 1482: *Olcza*; ma: Nemes-*Ócsa* falu és *Ócsa* puszta Komáromtól nyugatészakra (CSÁNKI III, 509). — 1240 kör.: „Benedictus prepositus de *Olcha*” egy „in uilla *Erdü*¹” levő birtok dolgában nyilatkozik (ZichyOkm. I, 4—5); 1270—1272: „insulam *Erd* uocatam armigerorum vestrorum de villa *Erd* populos ecclesie de *Olcha* . . . prepositus de *Olcha*” (ZichyOkm. I, 28); 1454: „Abbas de *Olcha*”; 1483: *Olcha*; ma: *Ócsa* Pesttől délkeletre (CSÁNKI I, 32). — 1552: *Olchya*: első említése a Bihar megye béli hegyvidékének északi lejtőjén levő *Olcsa* helynévnek (JAKÓ, Bihar a török előtt 309); LIPSZKY szerint *Olcsa*. — 1263. páp. okl.: „personam tuam [Béla szlavóniai herceg] cum ducatu Slavonie ac de *Olcha*, de Bragna, Symigio, Sala et Ferreo Castris” (ÁÜO. III, 63); 1264: „de Baragna, Vulco, Simigio, Zala et *Olcha* Castra” (i. h. III, 98): szerintem még találgatni sem nagyon lehet, hogy mi ez *Olcha* vár.

KNIEZSA szerint (JAKÓnak nyújtott felvilágosításai között: i. m. 163, 309) a bihari *Olcsa* helynév — Bihar béli hegyvidékének 9 más helynévvel együtt — szláv eredetű. KNIEZSA ott nem jelzi, mire gondol, amikor a nevet szlávnak minősíti; azonban midőn felvilágosítást kértem tőle, közölte velem, hogy a szláv *ovce* 'juh' szó melléknévi *ovča* tartozékát látja a helynévben. — JAKÓ (i. m. 26) a szláv őslakosság kérdésének és a magyar település kezdeteinek tárgyalásában azt jegyzi meg, hogy a Feketekörös mentén csak a hegyek vonaláig találjuk némi nyomát a szláváságnak, és zárójelben az *Olcsa* nevet veti utána.

Nézzük másképp! — Próba, szerencse. (Nem a miénk, — a tudományé.)

Elég gyakoriak az imperativus egyes 2. személyű formájából lett — úgy mondhatjuk — predesztinációs török személynévek (vö.: NÉMETH: MNY.

¹ Más 1240. kör.: „in *Erdü*” (i. h. 5).

XXI, 274; PAIS: MNy. XVIII, 96). — Az *oŕša* stb. igéből ez az imperativusi alak így van: *oŕša ~ oŕša ~ ovša*. Predesztinációs névként feltehetően 'légy hasonló!' vagy esetleg 'tessél!' volt a jelentése.

Tehát valamilyen török *Oŕša ~ Oŕša ~ Ovša* imperativusi predesztinációs személynév az, amiből a mi *Olcsa* vagy *Ócsa* neveink megfejtethetők.

A nevek eredetének a kérdésében való állásfoglaláshoz irányadó mozzanatok tekinthetjük a Komárom megyei helynév két korai adatolását: 1247 kör., 1268/1347: *Oucha* formáját. Belőlük következtethető, hogy az *l*-es formák kettőshangzós, illetőleg hosszú *ó*-s formáknak a fejleményei. Mindenesetre figyelmet érdemel, hogy a pannonhalmi apátság 1240 körül összeírt tényői jobbágyának a nevében, valamint a Pest megyei hely nevében az *l*-es alakok annyira korán tűnnek fel. De hát ez tény, ami nem okvetlenül az etimológia ellen szól, hanem hangtörténeti mérlegelni való. — Hogy török jövevény magyar nyelvében a magánhangzóközi *s* (*š*)-ből *cs* lesz, arra például idézhetők: török **bošay* vagy *bošuy* (*bošuyu*) > magyar *bocsú ~ bocsó ~ bucsú ~ ~ bucsó* | török *bošat* > magyar *bocsát* | török *bošan* > magyar *bocsán(ik)* (vö. PAIS: MNy. XLIII, 202—4).

Az *Olcsa* vagy *Ócsa* helynevek török származása mellett felhozhatók a következő mozzanatok. — A Bihar megyei *Olcsá*-tól körülbelül 11 km távolságra esik *Talmács* pusztája — 1429: *Tolmach* (JAKÓ i. m. 360) —, aminek a neve a hatodik besenyő törzs nevének (NÉMETH: MNy. XVIII, 5—6 és KCsA. I, 223) megfelelője. Ugyancsak a Bihar megyei *Olcsa* nyugati szomszédosa, *Kalocsa* helység neve: VárReg. 83.: *Colosa*; 1344: *Kalacha*; 1552: *Kalochya* ~ románul: *Călăcea* (JAKÓ, Bihar a török előtt 267): török eredetére vonatkozó nézetemet már ezelőtt több mint három évtizede jeleztem (MNy. XXV, 127), és gondolom — mint a *gal* 'marad' igének az Árpád-ivadékok nevei között felmerülő *Jutocsa* (*Jutas*) névvel összevethető származékát — valószínűsíteni is tudom. Az *Olcsá*-tól északkeletre fekvő *Karaszó*-n át egy *Olcsa* közelében keletre eredő patak folyik és Tenkénél ömlik a Feketekörösbe: ez a víznév a török *qara-suw* 'fekete víz' folytatása lehet.

II. Itt vethetjük fel a kérdést, hogy az *Ousadu- ~ Ousad* névnek van-e helynévi megfelelője, amely annak az Anonymus feljegyzéséből kiolvasható *Oysadu- ~ Oysad* vagy esetleg *Oŕcsadu- ~ Oŕcsad* formák után létrejött hangalaki fejleményeit újabb időkre elhozta.

Ezzel kapcsolatban KARÁCSONYI nyomán pendíthetünk meg egy lehetőséget. Mégpedig így: Az *Őrösúr* nemzetségnek birtokai voltak Szabolcs megyében: Debrecenről északkeletre Tamási (Nyíradony és Sámson közt Szabolcs határán) és Demeter, amelyeket 1292-ben elcserélt (ÁÚO. X, 92); Hadház—Sámson környékén, „in Nyr” Begécs (1300: Dorog-birtok; 1388: Tamásival) és „Kupch” (ÁÚO. XII, 664): Köpcs (vö. KARÁCSONYI, MNemz. II, 420, 423). És KARÁCSONYI (i. h. 420) ezekre a birtokokra utalva a következő megjegyzést teszi: „s mindjárt ezek mellett ott áll ma is *Acsád*.” Ez Nyír-Acsád Szabolcs megye délkeleti sarkában. Tehát KARÁCSONYI ezt az *Acsád* helynevet *Ousad*-ból származtatja, s „Őrösúr” atyjának a nevét is *Acsád*-ra modernizálja. A helynév 1422-ből *Achad* formában van adatolva (CSÁNKI I, 509; mint a Zólyomi család 1393-ban kapott birtokát átírva *Acsád*-nak említik: i. m. I, 643).

Ilyen nevű helyek: 1255: „Terra *Achad*” (HazOkm. I, 31); 1284: „*Achad* terra castri” „villa *Kazar*” közelében (i. h. VII, 190); 1365, 1416, 1471: *Achaad*; ma: *Acsád* Szombathelytől északkeletre Vas megyében (CSÁNKI II, 732) | 1332:

„Terra Achad”; 1433, 1488: *Achad*; ma: *Acsád* helység és puszta Pápától északnyugatra Veszprém megyében (CSÁNKI III, 218) | 1291: „*terram Achad*” *Gumchud*, azaz Dömsöd szomszédosa (ÁÜO. XII, 511); 1453: „*Pred. Achad-eghaza*”; valószínűleg ugyanez 1440: „*poss. Achad*” Fejér megyében (CSÁNKI III, 315) | 1341: *Achad* Bodrog megyében (CSÁNKI II, 192) | 1379: „*Poss. Achad*”; 1492: *Nogachyaad*, *Kyachyaad* (!); 1498: *Kysachad*, *Nogachad* Temes megyében (CSÁNKI II, 22) | VárReg. 104.: „*Pristaldo de villa Achad.*” : KARÁCSONYI (262) a Veszprém megyei *Acsád*-ot keresi benne; a jegyzőkönyvben a peres felek lakóhelyéül említett „*villa Boroch*” és „*villa Sedan*” közül szerintem egyik az 1411: *Barocftjhhaza*, ma: *Baracháza*, — a másik az 1355 kör.: *Sadan*, 1487: *Sadaan*, ma: *Zsadány*: mindkettő Vingához közel dél-nyugatra és délre Temes megyében (CSÁNKI II, 25, 72); Zsadány határosa volt *Acsád*, amely még megvolt a XVIII. században (CSÁNKI II, 51 *Monyarós* a) al.); a pristaldus kikerülhetett közeli helyről is.

Tehát hat vagy esetleg hét *Acsád* helynevet állítottunk össze, és mindegyiknek minden adatában — a legkorábbi: VárReg.-beli és 1255-i jelentkezésektől kezdve — az első betű s így nyilván az első hang is *a*, nem pedig *ou* vagy *ó*, illetőleg *o*. Ezért valószínűtlen, hogy a helyneveknek közül lett volna egy *Ousad(u)* személynévhez. Azonban valószínűtlen azért is, mivel nem éppen volna természetes például egy — hat-hét esetben — kivétel nélküli *Ócsád* > *Ácsád* > *Acsád* vagy *Ócsád* > *Ocsád* > *Acsád* fejlődést feltenni.

Az *Acsád* nevet az EtSz. (I, 13) az *Acsa* névhez vonja, amely személynév szerepben egyaránt jelentkezik. Korai — személynévi — előfordulásai: az „1086/XII—XIII. sz.” keltezésű bakonybéli összeírás: „In panauuadi [equites] *acha* Jut Gugmat Zacal Elenta Deged Dauid Neuiant Heten” (OkI Sz. és PRT. VIII, 269) | 1116—1131: „ego *Acha* Uespremensis ioubagio nonignobilis” (FEJÉRPATAKY, Okl. II. István kor. 17 és OkI Sz.). Helynévként adatolható a VárReg.-ből: 45.: „*Jacobum de villa Achya*”: a vele együtt jelzett helynevek alapján az 1427: *Acha* felel meg neki Csanád megyében a ma Torontál megyei Egres és Szerbszentpéter környékén (KARÁCSONYI 231; CSÁNKI I, 693); LIPSZKY és KRESZN. szerint *Acsa* puszta Csanád megyében. Van VárReg. 383.: „*Solomon de villa Achya*”: az ügybeli bíró és pristaldus lakóhelyéből (vö. KARÁCSONYI 159) következtethetőleg valószínűleg Kolozs megyében.

Az EtSz. az *Acsa* és így az *Acsád* nevet ismeretlen eredetűnek mondja, de megjegyzi, hogy KRESZNERICS és MÁTYÁS FLÓRIÁN hajlandó azt az *acsa* ’szitakötő’ szóval egynek venni, hasonlóképpen az OkI Sz. is megkérdőjelezve. — Magam itt nem bocsátkozom bele az *Acsa* és *Acsád* nevek, továbbá az *acsa* közszo eredetét illető találgatásokba.

Az OkI Sz. és az EtSz. az *Acsa* névre vonatkozó adatnak gondolja ezt is: 1199: „qui de Leurenta faciunt exequias. videlicet Modu cum filys. *Ocha*. et *Schem*.” (HazOkm. V, 2 és OkI Sz.). — Szerintem nem vele függ össze, hanem a szláv *oko* ’szem’ szó *óča* tartozékával, s így jelentéstani vonatkozásban volt a testvéreként utána említett személynék *Schem* a. m. *szem* (*sem*) nevével. Egyébként nemcsak ezért, de azért sem kereshetjük benne az *Oucsa* ~ *Ócsa* ~ *Olcsa* név *Ócsa* változatát, mert 1199-i keltű adatban szinte bizonyosan még *Oucha* alak volna.

12. Az *oqša* ~ *ovša* igének török -r képzős igenévi *oqšar*, illetőleg belőle hangátvetéssel lett *ošqar*, továbbá *ovšar* ’hasonló’ származékát fentebb a kunból idéztük (a képzésre vö. DENY 583). Egy kunból vagy más török nyelvből átkerült *Ovšar* név *Oušar* < *Ócsár* vagy *Olcsár* alakot öltött volna.

És íme: 1305—1352: „Nobiles de *Olchar*”; 1397: *Ochar*; 1403, 1478: *Olchard*; 1417: *Olchar*; ma: *Ócsárd* Siklóstól északnyugatra Baranyában (CSÁNKI II, 512) | 1441: „Poss. *Olczar*” Szalankemennel együtt merül fel Szerém megyében (CSÁNKI II, 250) | 1458: *Olchar*; ma: nincs, Fejér megyében (CSÁNKI III, 340).

Egy másik megfejtési lehetőséget is említhetünk az *Ócsár* ~ *Olcsár* helynevekkel kapcsolatban. Tudniillik a szláv *ovce* 'juh' szó foglalkozást jelentő *ovčar* származékából való *Ovčar* vagy *Ovčari* helynevet láthatunk bennük, amilyeneket MIKLOSICH (PON. 294) idéz.

1138/1329: „Inultrasiluanis partibus sunt mansiones que Sal dare debent... Ellu. Wendi. *Ogsan*. Cesti Orsci Sounic. Simeon. Wasil. Isaac. vtos. Cima.” (MNY. XXXII, 203). — A dömösi egyház erdélyi szolgálatátói neveinek idézett csoportjában az *Ogsan* vonhatja magára a figyelmünket. Elég furcsának tetsző név, azonban az *Ousadu* magyarázatával kapcsolatban fentebb idézett török nyelvi elemekből elég sima megfejtése kínálkozik. Az *Ogsan* olvasatú név ugyanis felfogható, mint az *oqša* ~ *oqša* ~ *oqša* ige **oqša* változatából való -n képzős névszó (vö.: DENY 571—3; GABAIN 73, 79). Azonban arra is lehet gondolni, hogy az *Oucsá* név előzményeül felvett török imperativusi *Ovša* személynévhez hasonlóan ugyancsak imperativusi személynév: a reflexivumot vagy passivumot alkotó -n igeképzővel (DENY 364—5, 375—6; GABAIN 81) alakult lebed, kacsinc *oqšan* 'küssen' és oszmánli *oqšan* 'geliebtest werden, sich liebken lassen' igék **oqšan* változatának imperativus egyes 2. személyű formája.

Tehát az *Ousadu*-n kívül a török *oqša* ~ *ovša* stb. ige családjának — remélem — több tartozékát sikerült felismernem magyarországi tulajdonnevekben.

13. NÉMETH GYULA (HonfKial. 240) azokból a „Cumanus” vagy szerinte kabar személynévekből, amelyek a törökből magyarázhatók, és amelyekben ő magyar hang- vagy alaktani hatást vél felfedezni, egyik tanulságul ezt vonja le: „Érdekesen mutatják e nevek a kabarok elmagyarosodását. A *Bors* név, mely a kabarban bizonyára *Burč*-nak hangzott, magyar alakjában szerepel s *Ousád*, *Űrsü uru*, *Bojta* magyar képzőekkel vannak ellátva. (Ugyanezt a jelenséget az Árpád-család török eredetű neveinél is látni fogjuk.)” — A hibridizálás mindenesetre igen termékeny eljárás a mezőgazdaságban és az állattenyésztésben. Azonban meggyőződéseim szerint nem mindig válik be a nyelvtudományban, illetőleg ennek körén belül a tulajdonnév-magyarázásban. Az előadottakban arra próbáltam rámutatni, hogy így van ez az *Vrsuuru*, valamint az *Ousadu* esetében: ami a magyar nyelvhez való viszonyukat illeti, magyar hangváltozások történtek rajtuk, de magyar alaktani mozzanatok több mint kétségesek velük kapcsolatban. — És ez érvényes szerintem *Bojta* vagy Anonymus 30.: *Voyta* „Cumanus” vezér nevére vonatkozólag is. NÉMETH (i. m. 239) ezt írja róla: „*Bojta* nevének kétségkívül a török *baj* 'hős, vezér' szó az alapja magyar -ta képzővel. Tudjuk, hogy a *baj* török személynévekben gyakran előfordul.” A „kétségkívül”-t ebben az etimológiában még a *baj*-ra nézve sem fogadom el egészen, a magyar -ta képző idevonásához meg éppen nem látok alapot.¹ Inkább lehet számolni szerintem egy török -ta, -tā képző-

¹ A Scriptores jegyzetében (I, 96) ez van a névről: „cum vocabulo Turcico *baj* 'dives' aut 'dux' cohaerere videtur (conf. NÉMETH, HonfKial. 239)”. Tehát ezt mond: „videtur”. A magyar -ta kicsinyítőről nincs szó.

vel, amire GABAIN (66) „ganz selten” megjegyzéssel a *qanta* 'blutig' példát hozza fel. — Vagyis a kabarok elmagyarosodóban voltak vagy elmagyarosodtak (kérdés persze, hogy mikor), ezt én is hiszem, azonban a tárgyalt nevekben nem keresnék erre vonatkozó bizonyítékokat.

A NÉMETH-féle előbb idézett részlet után (uo.) olvasható: „De különösen érdekes e névsor Anonymus hitelessége szempontjából. Anonymus itt egy honfoglalás előtti időből való névsort őrzött meg, — kétséget kizárólag híven, mert hiszen ha ő költi a névsort, vagy legalábbis bele ír, bele költ a hagyományozott névsorba neveket, lehetetlen, hogy szláv vagy akár magyar eredetű neveket bele ne írjon. Annyi turkológiai ismerete neki nem volt, hogy egy török névsort költeni tudjon.” — Azt, hogy a „Cumanus” főemberek Anonymus-beli neveinek az etimológiái Anonymus hitelessége mellett szólnak, én is vallom, sőt azt hiszem, a jelen közleményben előadottakkal több ponton hozzá is járultam a hitelesség megerősítéséhez. Azonban annak a megvilágításába, hogy én milyennek látom Anonymus hitelességének ide kapcsolódó mozzanatait, ezúttal nem bocsátkozom bele.

Felvethető a kérdés, hogy mi a viszony az Anonymus szerinti *Ousadu* „Cumanus” vezér fia, *Vrsuuru* meg a Krónika szerinti honfoglaló magyar vezér *Vrs* között. A kérdésre lehet nem is egy, hanem — ami kevésbé kedvező — több feleletet találni, illetőleg kitalálni. — NÉMETH (i. m. 240) megkísérel egy magyarázatot azzal összefüggésben, hogy ő mind az Anonymusban, mind a Krónikában lelhető vezér-névsort egyaránt hitelesnek hiszi. PAULERREL (M. nemz. tört. Szent Istvánig 209—10) szemben, aki Anonymust ítéli megbízhatóbbnak, nem utolsó sorban *Vrsuuru*-ra és nemzetségére vonatkozó adatai alapján is, NÉMETH szerint: „Örs-úr nagyon jól lehetett a Magyarországba való bejövetelkor kabar vezér [az apja volt „Cumanus” vezér! — P. D.] s rá pár évtizeddel valamelyik magyar törzs feje, hiszen a törzsi keretek folyton változtak s nagyon megtörténhetett, hogy Örs-úr nemzetségével együtt valamelyik magyar törzshöz csatlakozott s tekintélye, vagyona vagy összeköttetései vezéri rangra juttatták. Sokat mond e tekintetben Örs-úr neve; mint Jakubovich Emil közli velem, az *úr* jelzőt az Árpád-korban — úgy látszik — azok kapták, kik Árpád családjával rokonságban voltak.” — Tetszetős érvelés, de egyelőre én inkább PAULER oldalán állok.

PAIS DEZSŐ

Dengizikh és Bécs állítólagos kun megfelelői

Mint ismeretes, a kun nyelv ránk maradt legbecsesebb emléke, a Codex Cumanicus 1880 óta KUUN GÉZA kiadásában állott a turkológusok rendelkezésére.¹ Ez a nem könnyen áttekinthető kiadás, amely inkább filológiai, mint nyelvészeti célkitűzéssel készült, minden fogyatékosága ellenére hosszú időn keresztül nagy szolgálatokat tett a turkológiai kutatásoknak. Csak 1910-től kezdve indultak meg azok a vizsgálódások, amelyek során BANG, NÉMETH, SAMOJLOVIČ, MALOV, KOWALSKI és mások egymás után tisztázták a Codex Cumanicus számos problémáját. Ilyen előzmények után látott napvilágot

¹ COMES GÉZA KUUN, Codex Cumanicus bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum, primum ex integro edidit prolegomenis notis et compluribus glossariis instruxit —. Budapestini, 1880.

K. GRÖNBECH gondozásában a Codex Cumanicusnak előbb a facsimiléje,¹ majd kun nyelvi szótára,² végül A. v. GABAIN gondos feldolgozásában nyelvészeti rendszerezése.³ Talán felesleges hangsúlyozni, hogy még mindig nem jutottunk a Codex Cumanicus minden problémájának a végére. Nem beszélve a még tisztázatlan turkológiai kérdésekről, hátra van a perzsa anyag korszerű feldolgozása, a kódex török (és perzsa) anyagát értelmező italo-latin és német nyelvi anyagának értékelése, sőt olykor kifogástalan magyarázata is. Egyszerűen KUUN GÉZA elavult kiadásának kifogástalan újjal való pótlásához még mindig hiányoznak a feltételek.

Annai azonban már most is vitathatatlan, hogy a Codex Cumanicus kun nyelvi anyagának a magyarázatában komoly lépést jelent előre GRÖNBECH szótára KUUN GÉZÁÉVAL szemben: számos esetben kiderült, hogy a régi kiadásban a kun szónak vagy az alakja, vagy a jelentése hibás (ritkán az ellenkezőjére is akad példa⁴).

A régi hibák kijavítása megkülönböztetett figyelmet érdemel néhány olyan esetben, amikor a KUUN GÉZA által javasolt állítólagos kun alakokat bizonyos tulajdonnevek etimológiai magyarázatában perdöntő bizonyítékokként próbálták felhasználni. Az alábbiakban két ilyen esetre hívnám fel a figyelmet.

*tengizich 'auster'

I. KUUN G. kiadásában (181) ebben a hibás alakban jelentkezik a 'déli szél' kun nyelvi megfelelője. Ez állítólagos kun szó alapján próbálták magya-

¹ K. GRÖNBECH, Codex Cumanicus, Cod. Marc. Lat. DXLIX. In Faksimile herausgegeben, mit einer Einleitung, von —. Monumenta Linguarum Asiae Maioris. Edidit K. GRÖNBECH. I. Codex Cumanicus. Kopenhagen, 1936.

² K. GRÖNBECH, Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus. Monumenta Linguarum Asiae Maioris. Edidit K. GRÖNBECH. Subsidia, volumen I. Komanisches Wörterbuch. Kopenhagen, 1942. A Codex Cumanicusra vonatkozó fontosabb művek bibliográfiáját l. 8—11.

³ ANNEMARIE VON GABAIN, Die Sprache des Codex Cumanicus: Philologiae Turcicae Fundamenta I (Aquis Mattiacis, A. D. MCMLIX, 46—73. „Kurze Bibliographie” cím alatt (48—9) lényegében GRÖNBECH bibliográfiájának megismétlése található. Kár, hogy elkerülte GABAIN figyelmét: G. GYÖRFFY, Autour du Codex Cumanicus: Analecta Orientalia memoriae Alexandri Csoma de Kőrös dicata: Bibliotheca Orientalis Hungarica V, Budapest, 1942—1947. 110—37, ahol GYÖRFFY több begyökerezett hiedelem cáfolatával is foglalkozik, például azzal, hogy a Codex Cumanicus Petrarca könyvtárába tartozott volna, s onnan került volna Velencébe. Petrarca 1362-ben csakugyan Velencére hagyta a könyvtárát, a végrendeletet a velencei szenátus szentesítette is, azonban Petrarca 1374-ben bekövetkezett halálakor a Padua melletti Arquában lakott, Padua meg Velence rossz viszonya miatt azonban nem került sor a végrendelet végrehajtására. De a Codex Cumanicus különben sem tartozhatott Petrarca könyvtárába, a nagy költőnek tudvalevőleg kizárólag pergamen-kódexei voltak.

⁴ Ilyen pl. a 16. lapon a latin szavak oszlopába utólag betoldott *color. varbe* kun megfelelője, melyet GRÖNBECH (Wörterbuch 48) *bayiow*-nak olvas és *bajov*-nak értelmez. KUUN G. (18, 302) helyesen *boyiow*-ot ad. Vö. QB.: *boduy* 'szín' (S. M. MALOV, Памятники древнеюпкской письменности 372), *Kašy. boduy* 'Farbe' (BROCKELMANN 39) < *bodu*- 'färben'; oszm., krm., tkm., Khiv. *boya* 'die Farbe, der Lack', kirg. [= kazak] *boyau* 'die Farbe', turki, csag., tar. *boyaq* 'die Farbe', oszm., krm., az., csag., tar., kun, kar. L., T., kirg. [= kaz.] *boya*- 'färben, anstreichen' (RADL. IV, 1657) stb. A nagyszámú előfordulások alapján a török szó első tagjában az *a* magánhangzó elképzelhetetlen (a mongolban ugyane szó szabályosan *buduy* 'teinture, couleur' < *budu* 'teindre' alakban jelentkezik; vö. VLADIMIROV, Справ. рпамм. 391), az *o* olvasatot a Codex Cumanicus egyéb előfordulásai is biztosítják. Az 54. lapon ezt olvassuk: *boyarmen* 'tingo', *boydum* 'tinssi', *boyagil* 'tinge', *boyazi* 'tintor', *boya* 'tinta'.

rázni Attila egyik fiának, Δεγγιζίχ-nek a nevét. Az etimológia régi, tudomásom szerint először SCHOTTNÁL,¹ majd TOMASCHEKNÉL² található meg; újabban némileg korszerűbb formában, NÉMETHNÉL³, legújabban pedig PELLIONT⁴ bukkan fel.

A **tengizich* pontos etimológiáját senki sem kísérelte meg, bár KUUN GÉZA óta mindenki jól látta, hogy a török *təniz*, *təngiz* 'tenger' valamilyen származékáról van szó, amely 'tenger felől fúvó szél'-t jelent. A hun *Denggizikh* névvel való egyezése olyan tökéletesnek látszott, hogy szinte felesleges akadémizálásnak számított a szóvégi *-ikh* képző alaki vagy éppen szemantikai kérdésének a firtatása.

Minden ilyen kísérlet amúgyis kudarcra lett volna ítélve. A kun szó hiteles alakja ugyanis *teniz ieli*; ezt az írásmódot tartalmazza GRÖNBECH facsimile kiadása (131. első hasáb, 3. sor), melyet kun szótárában helyesen *teniz jeli*-nek olvas.

A kun kifejezés világos, magyarázata nem ütközik nehézségekbe. Első tagja a török *teniz* 'tenger', a Codex Cumanicus más helyein is megtalálható: *tengizinä* (139, 9. sor), *tengis* 'mare' (78, 3. sor); *tengisda yururmen* 'nauigo', *tengisda yurdum* 'nauigau', *tengisda yurugul* 'nauiga', *tengisda yurugan* 'nauigans' (36, 2—5 sor). A *tengiz*-zel szemben a *tengis* szabályos kipszak nyelvjárási alak, mely jól ismeretes a Codex Cumanicus nyelvében; vö. J. NÉMETH, Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós 56.⁵ A kifejezés második tagja is előfordul a Codex Cumanicus egy másik helyén: *yel* 'ventus' (73, 185. sor). A *ieli*-ben a szóvégi *i* nem más, mint az egyes 3. személyű birtokos személyrag (vö. GABAIN i. m. 61: 3213).

A kun *tenis yeli* jelentése tehát eredetileg csakugyan 'tengeri szél', s 'déli szél' jelentését nyilván a Dél-Oroszországban élő kunok nyelvében vette fel, akik a Fekete-tenger felől fúvó szelet nevezték el így. GRÖNBECH a 'tengeri szél' → 'déli szél' szemléletet a Krími-félszigethez köti; ez a szűkebb geográfiai meghatározás nem lehetetlen, de nem is szükségszerű.

A déli szélnek ilyenfajta megjelölése nem ismeretlen más nyelvekben sem. Az állandó széljárások irányának megjelölésére ugyanis a világtáj helyett gyakran valamely jól ismert földrajzi pontra történhetik utalás. Ilyen például oszmánli *qibla yeli* 'der Südwind' (RADL. III, 345). Az oszmánli *qibla*, illetőleg *kible* jelentése 'direction to which a Moslem turns when praying, i. e. towards Mecca' (H. C. HONY—FAHIR İZ, A Turkish—English dictionary² 198). A *kible* másodlagos jelentése 'dél', sőt 'déli szél' is (uo.). A régi oszmánli nyelvben a *kible yeli* 'délnyugati szél' megfelelője; vö. Tanıklariyle Tarama Sözlüğü II (Ankara, 1954.), 441: *kible yeli* 'lodos'. A Herát környéki tádzsik nyelvjárásokban a 'déli szél' neve *farabāt*. Tükörfelfejezésként ugyanez a megnevezés az

¹ W. SCHOTT, Altaische Studien III, 143.

² W. TOMASCHEK, Kritik der ältesten Nachrichten über die skythischen Norden: Sitzungsber. d. Ak. d. Wiss. Wien, CXVI (1888.), 759.

³ NÉMETH GYULA, HonfKial. 136.

⁴ P. PELLIONT, Notes on Marco Polo I (Paris, 1959.), 301.

⁵ Igen érdekes, hogy GABAIN (Die Sprache des Codex Cumanicus 63) nem jelzi a *z < s* változást a Codex Cumanicus nyelvben. Hallgatással mellőzi e jelenséget RÄSÄNEN (Materialien zur Lautgeschichte der Türkischen Sprachen 177—9) is; ugyanitt azonban ugyanerre a változásra egész sor kipszak (és egyéb) nyelvi példában utal. A példák közt idézett (178) baskír nyelvjárási alakok: *hıθ* 'ti', *qıθ* 'leány', valamint *bıh* 'mi', *üdıbıh* 'mi-magunk' természetesen közvetlenül nem *siz*, *qız*, *biz*, *özibiz*, hanem *sıs*, *qıs*, *bıs*, *özibıs* alakokra mennek vissza.

afganisztáni mogolok mangut nyelvjárásában, melyet szintén Herát környékén beszélnek, *farei keini*-nek hangzik. Mindkét kifejezés szó szerinti értelme 'Farah-i szél'; Farah Afganisztán délnyugati sarkában fekvő nagyobb város. Hasonló példák felsorolását hosszan folytathatnók.

Mindez azt jelenti, hogy a hun *Dengizikh* összekapcsolása a Codex Cumanicus *teniz yeli* kifejezésével tárgyaltan, csakúgy, mint ahogy e hun névnek a török 'szél' jelentésű személynevek közé való besorolása is az.

2. Persze a hun névnek a török *tängiz*, *dängiz* 'tenger' szóval való összekapcsolása elvileg továbbra sem lehetetlen. Függetlenül a Codex Cumanicus adatától, erre a megoldásra többen már korábban is gondoltak.

Mindenekelőtt felvetette ezt a magyarázatot már VÁMBÉRY (MER. 1882. 41) is, de a szóvégi magyarázatlanul maradó *ikh* miatt mindjárt el is ejtette, s helyette egy állítólagos török kifejezés, a **ting-kizik* 'igen tüzes, igen heves' „tökéletlen átírását” kereste benne. MARQUART előbb fenntartás nélkül a török *tängiz*, *dängiz* szóból próbálta magyarázni a *Dengizikh*-et,² később azonban újabb, de semmivel sem jobb magyarázathoz folyamodott.³ E szerint a hun név deminitivum volna, melyet a török *yani* 'új' szóhoz kellene kapcsolni. Magyarázata gyengéit maga is jól látta, s ezeket abban jelölte meg, hogy a szó velaris hangrendű, továbbá, hogy nincs 'fiatal' jelentése a javasolt török szónak. Ha lehetséges, még MARQUART második magyarázatánál is gyengébb ARNIM etimológiája, amely szerint a *Dengizikh* név egy török **Dengiz-sig* alakra menne vissza, s a *-sig* melléknévképzőnek ugyanolyan funkciója volna, mint amilyenben az a *qul-siy*, *bäg-siy* szavakban szerepel.⁴

Ha a hun név csakugyan török eredetű, akkor az csak a *dängiz* 'tenger' kicsinyítő képzővel (*-ik*) bővített alakjának fogható fel. Ha a *Tängizik* (*Tängizig*) nem is, de a *Tängiz* (*Dengiz*) kellően van igazolva a török onomasztikonban.⁵ Megjegyzendő, PELLISOT ugyanebből a török névből eredeztetni magának Dzsingisz kánnak a nevét is (i. m. 301—2).

3. Bármennyire csábító is a hun név javasolt török etimológiája, nem hallgathatom el, hogy hitelét komoly nehézségek veszélyeztetik.

Csakugyan *Dengizix* a hun név hiteles alakja? A Δεγγιζιχ alakot egyedül Priskos őrizte meg. A Chronicon Paschaleban Διζιχ, Διζιχος és Διζιτιχος változatokat találunk; ezekhez látszik kapcsolódni Jordanes

¹ NÉMETH (HonfKial. 136—7). A példák közt említett *Yäl-timür* nem tartozik ide; e név helyes olvasata *Il-timür* (VERCHOVSKIJ—PANKRATOV—PETRUŠEVSKIJ, Rašid-ad-din. Sbornik letopisej II [M.—L., 1960.], 70). Hasonlóképpen kétes hitelű *Hülegü* leányunokájának a neve, *Yäl-turmüş* is. E név *Il-tüzmiş* (*turmüş*) *çatun* alakban ismert más forrásokban (AREND—ROMASKEVIČ—BERTELJS—JAKUBOVSKIJ, Rašid-ad-din-Sbornik letopisej III [M.—L. 1946.], 320).

² J. MARQUART, Die Chronologie der alttürkischen Inschriften 77 3. jegyzet.

³ J. MARKWART, Kultur- und sprachgeschichtliche Analekten: UngJb. IX (1929.), 83. Elkerülte MARQUART figyelmét, hogy a magyar *gyenge* kapcsán korábban már felmerült egy török **yängä* (**jängä*) lehetősége, egy valóban létező *yängi* (*yäni*) mellett; vö. Z. GOMBOCZ, Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache 77—8. J. MARQUART javasolt etimológiája teljesen kalandos és elfogadhatatlan.

⁴ H. W. HAUSSIG, Theophylacts Excurs über die skythischen Völker: Byzantion XXIII (1953.), 360, 318. jegyzet.

⁵ M. TH. HOUTSMA, Ein türkisch—arabisches Glossar 29, 34. NÉMETH, HonfKial. 136. RÁSONYI NAGY, A honfoglaló magyarsággal kapcsolatos török tulajdonnevek: MNy. XXVIII, 102. J. SAUVAGEOT, Noms et surnoms de Mamelouks: JournAs. CCXXXVIII (1950.), 45.

Dintzic-je és Marcellinus Comes *Dinzic* írásmódja. Bajos feltenni, hogy Priskos adatának kivételével valamennyi változat romlott volna. Török szempontból nem kevésbé aggályos a *Dengizix* mellett egy *Dinzik* (*Đinziḡ*) olvasat; ez utóbbi csak merész konjektúrának tekinthető. Könnyen meglehet, hogy az utóbbi az előbbinek gót vagy más nem hun nyelvi közvetítésű változata. Mindezek lehetőségei, egyben azonban bizonytalanságok is.

Feltéve, hogy a *Dengizix* (> ? gót *Dinzik*) csakugyan hiteles, a török nyelv története szempontjából megint nem lehetetlen, de felettébb elgondolkoztató: miért van a szó végén *χ*?

Török szempontból — figyelembe véve e nyelvek történetét — hasonlóképpen magyarázni való volna a szókezdő *d* a várható normális *t* helyett. NÉMETH GYULA véleménye szerint a *d* a régibb, s e mellett szól a baskír *diṅkez*. PELLIOU viszont azon a nézeten van, hogy az oszmánli és kazáni tatár megfelelőikben jelentkező *d* újabb keletű lehet csak. Nos, a helyzet a következő.

Szókezdő *d*-t találunk az új nyelvi megfelelőikben: oszm. *deniz* 'sea; wave; storm' (HONY² 78), tört. *deniz* (a Tanıklariyle Tarama Sözlüğü sajnos nem jelöli az óoszm. szavakban a *η*-t), nyelvj. *deniz* (A. CAFEROĞLU, Anadolu agızlarından toplamalar 213), *dengiz* (KEMAL EDİP, Urfa agzı 105), *deniz* (ÖMER ASIM AKSOY, Gaziantep agzı III, 201); krm. *däniz* (RADL. III, 1661); az. *däniz* (ŞIRALIEV—ORUJOV, Azerb.-russ. slov. 68), *deniz* (GANIEV, Russ.-tat. slov. 185); tkm. *deniz* (ALIEV—BORIEV 155; BASKAKOV—CHAMZAEV, Russ.-tkm. slov. 327).

Hasonlóképpen szókezdő *d* mutatkozik néhány kipszak nyelvben: kaz. tat. *diṅiz* (RADL. III, 1756), *diṅgez* 'mope; tenger' (Russko-tatarskij slovarj II [Kazan, 1956.], 212); bask. *diṅgeḡ* (Bašk.-russ. slov. 167); kum. *deniz* (NÉMETH: KSz. XII, 110), *dengiz* (BAMMATOV, Russ.-kum. slov. 414); uzb. *dengiz* (ABDURACHMANOV, Russ.-uzb. slov. 380); kirg. *deniz* (JUDACHIN, Russ.-kirg. slov. 368). E szókezdő *d* meglehetően bizonyos kipszak nyelvjárásokban már a XV. század elején: Bulj. al-mušt. *däniz*, *däniz* (ZAJĄCZKOWSKI, i. m. 19).

A többi török nyelv a következő képet nyújtja. Mindenekelőtt feltűnő, hogy a legrégebbi török emlékekből ez idő szerint nem mutatható ki ez a szó, helyette — ugyanebben a jelentésben — a *taluy*-t találjuk a feliratokban, az uigur, brahmi stb. írásos török emlékekben. Vö. *taluy*, *toluy* 'tenger' (A. v. GABAIN, Alttürkische Grammatik 237; S. E. MALOV, Памятники древнетюркской письменности 425; W. RADLOFF, Uigurische Sprachdenkmäler 294; A. CAFEROĞLU, Uygur sözlüğü 170). A legrégebbi adatok a *tängiz* szóra, amelyeket jelenleg ismernek, a XI. századra mennek vissza: Kāšy.: *tängiz* (BROCKELMANN 203; ATALAY 599); QB.: *tängiz* (RADL. III, 1045 s. v. *täniz*). IM.: *täniz* (BATTAL 71). Rabyūzi: *tengiz* (MALOV, Памятники 430, s. v. *tängiz*), az első szótagbeli zárt *é* megtalálható a csagatájban is: *tengiz* 'tenger' (PDC. 268; RADL. III, 1045 s. v. *täniz*); az *é* különben kipszak sajtáság a khvárezmi törökben is, a csagatájban is.

Kipszak nyelvi adatok különben nagy számmal állnak rendelkezésre. E csoport régi emlékei közül említést érdemel: Leideni Névtelen: *tängiz* (HOUTSMA 63), Abū Hayyān: *täniz* (sic) (CAFEROĞLU 40), Tuḡfat: *tängiz* (ATALAY 255), Qawānīn: *täniz* (TELEGDI 324). Az élő nyelvek és nyelvjárások közül megemlítendő: kar. T. *teṅgiž*, *teṅgiž* (KOWALSKI 262), L. *tengiz* (MARDKOWICZ 62); balk. *teṅiz* (PRÖHLE: KSz. XV, 258); karacs. *teṅiz* (PRÖHLE: KSz. X, 137); kkalp. *tengiz* (BASKAKOV, Russ.-kkalp. slov. 351); nog. *teṅiz*

(BASKAKOV, Russ.-nog. slov. 309); kazak *teniz* (RADL. III, 1045; SAURANBAEV, Russ.-kaz. slov. 354).

A szibériai török nyelvek közül csak néhány ismeri e szót: tel., kmd., alt. *tänis* (RADL. III, 1045); számos más szibériai török nyelv a mongolból kölcsönzött *talai*, *dalai* szót ismeri. Különben a jakutban is *dalai* járatos (BÖHTLINGK 115; PEKARSKIJ I, 668; vö. ST. KAŁUŻYŃSKI, Mongolische Elemente in der jakutischen Sprache [Warszawa, 1961.], 36).

A csuvas *tinəs* (PAASONEN 169), *tinəs* (DMITRIEV, Russ.-čuv. slov. 314) egy korábbi *tängiz*-re megy vissza; így nem tartozik a csuvas ősi szókészletéhez. Ezzel szemben abból való a magyar *tenger* < **tängir* (vö. GOMBOCZ i. m. 128—9).

Török jövevényszók: mong. *tenggis* 'un grand lac, mer' (KOW. III, 1696); ir. ojr. *tenggis* (POZDNEEV 189), ojr. nyj. *tengis* (KARA: AOrientHung. VIII, 161), kalm. *tengis* (RAMSTEDT 392); ir. hal. *têngés* (LUVSANDÊNDÊV 440). Megjegyzendő, hogy a Bajkál neve a XIII. században már *Tenggis dalai* néven ismeretes (vö. Mongolok titkos története I., 199. szakasz).

Azt hiszem, az eddigiek alapján világos, hogy a baskír szónak nem tulajdoníthatunk nagyobb értéket a szókezdő *d* régisége mellett. A baskír zöngés szókezdőnek más a magyarázata. Az úz nyelvek egyik jellegzetes sajátága, hogy egy sor szóban a többi török nyelvek szókezdő *t*-jével és *k*-jával szemben *d*-t és *g*-t tartalmaznak. A jelenség okait eddig még nem sikerült pontosan felderíteni; a zöngés szókezdők különben az úz nyelveken belül is — tekintélyes számú esetben — meglehetősen sok fejtörést okoznak, ti. ugyanaz a szó az úz nyelvek egy részében zöngés, más részében zöngétlen alakban jelentkezik.¹

Ami mármost a baskír, kazáni tatár stb. *d*-t (és *g*-t) illeti, ezek úz hatással magyarázhatók. Ez a hatás jól érthető történetileg is, ha meggondoljuk, hogy a történeti források is megemlékeznek bizonyos kipszak és úz népelemek interetnikus érintkezéseiről.

Lehet-e beszélni úz nyelvi sajátságokról a hunok nyelvében? Ez idő szerint túlságosan kevés hun nyelvi anyag áll rendelkezésünkre ahhoz, hogy ezt a kérdést érdemben megközelíthessük.

beči el 'huffe hauz'

1. Ebből az állítólagos kun szóból KUUN (300) a *Bécs* és *Pécs* neveket próbálta magyarázni. Etimológiáját GOMBOCZ és MELICH (EtSz. I, 321—2) is megemlíti, anélkül, hogy világosan elutasítanák; inkább mellette, mint ellene, Bécs nevének avar eredetét tartják valószínűnek.²

A kérdésnek az utóbbi része bizony bonyolult, megnyugtató feleletet nemigen lehet találni rá. Az előljáróban felvetett kun szó és annak értelmezése körül a zavar azonban egyszerű, s megoldása is inkább csak mulatságos.

A kun szó német fordítását KUUN GÉZA önkényesen *huffe hauz*-nak olvasta (229), és 'urbs munita, castellum'-nak értelmezte. A kun szó és német értelmezése a Codex Cumanicus utolsó beírt lapján, a 163.-on olvasható, a második hasáb első szavaként. A kézzel írt sör kissé emelkedik vége felé, s a használat folytán megkopott kódex lapszélén valamelyest nehezen olvas-

¹ E kérdésre vonatkozólag legutóbb: L. LIGETI, Sur la langue des Afchars d'Afghanistan: AOrientHung. VII (1957.), 127—9.

² *Bécs* és *Pécs* városok nevének semmi közük egymáshoz, a felületes összecsen-gés ellenére.

ható az utolsó német szó, de azért kétség nélkül megállapítható a helyes olvasata: *huffe halcz*; ezt olvassa GRÖNBECH is (Wörterbuch 54). A német szó jelentése 'hüftenlahm'.¹ Ezt az értelmezést fogadja el GRÖNBECH is. Nos, a német szónak ez az értelmezése nem maradt ismeretlen KUUN GÉZA előtt sem. Rövid német—latin szójegyzékében (358) ezt olvasni: „*Huffe hauz*, pag. 229, cf. germ. med. aevi *huffehalz*: hüftenlahm, respond. tamen glossa cum oppidum significare videtur.” Miért nem fogadta el KUUN a kínákozó helyes értelmezést? Nyilván azért, mert nem tudta összeegyeztetni a kun *beči el* szóval.

És itt volt KUUN GÉZA második tévedése. Túl gyorsan olvasta el a nem minden probléma nélkül való sort, s nem vette észre, hogy a kódexben a kun szó nem *beči el*, hanem *bečel*. A tévedés oka ezúttal világos: a *č* után egy kihúzott betű áll, s csak ez után következik a szó folytatása. Felületes szemlélő arra gondolhatna, hogy két szóval van dolga (*beč el*), arra azonban semmi esetre sem, hogy az első szó *beči*-nek olvasandó. A kun szót különben GRÖNBECH szintén *bečel*-nek olvassa.

2. A kun adat valóban nem tartozik a török szókészlet legismertebb elemei közé, mindazonáltal hitelességéhez nem férhet kétség.

A szót kimutathatjuk ugyanebben az alakban, ugyanezzel a jelentéssel egyes oszmánli nyelvjárásokból: *bečel* 'çolaklık, topallık gibi uzvî maluliyeti olan' (İnebolu „Kastamonu”; Bolvadin „Afyon”; Sinop) (Derleme Dergisi I, 180).

A Codex Cumanicus adata szempontjából különösen nagy a jelentősége annak, hogy megtaláljuk szavunkat a kipsak nyelv egy másik forrásában, Abū Hayyān szótárában is: *bičül* 'kötürüm adam, at ve saire; béna ember, ló stb.' (CAFEROĞLU 18).

Nyilván ez adatokhoz kapcsolandó: kirg. *bečel* 1. 'сидень (ребенок, не начавший ходить своевременно); otthonülő, magának való (gyermek, aki nem kezdett járni idejében)'; *mālīnan ötköndön kijin eki řil bečel qalıptır* 'он сидел сиднем два года после того, как прошел срок (начать ходить); két évet gubbasztott azután, hogy elmúlt az ideje (, hogy járnia kellett volna)'; 2. 'размазня; pipogya ember'; *ara bečel* 'взрослый, но слабый (парень); felnőtt, de gyenge (legény)' (K. K. JUDACHIN, Kirg.-russ. slov. [Moszkva, 1940.] 79). Aligha választható el a kirgiz szótól a következő özbeg adat: *bečel, bičel* 'болезненный, медленно развивающийся ребенок; beteges, lassan fejlődő gyermek' (M. NALIVKINA, Sartovsko-russkij slovarj [Kazany, 1884.] 20).

Végül alighanem ide tartozik Kāšyarī egy érdekes adata, a *bāčāl*, bár eddigi értelmezése körül nehézségek mutatkoztak. BROCKELMANN (33) szerint a szó jelentése: 'starkgebaut (Mann, Tier); mit grosser Klitoris (Frau)'. ATALAY alapján másképpen értelmezi az arab magyarázatot: 'edilmiş erkek; igdiş edilmiş at ve başka hayvanlar'. Mindkét értelmezés hibás. CZEGLÉDY KÁROLY véleménye szerint a helyes értelmezés: 'circumcisa (mulier); circumciscus (vir); castratus (equus)'.

Bárhogyan is van a dolog, annyi bizonyos, hogy a Codex Cumanicus kérdéses szavát *bečel*-nek kell olvasni, jelentése 'csípőben béna', és semmi köze sincs Bécs város nevéhez.

LIGETI LAJOS

¹ M. LEXER, MhdWb. (1872.) I, 1378.

Ki volt Anonymus?*

Kétségtelen, hogy történeti irodalmunk legvitatottabb problémája az Anonymus-kérdés, mely sok tekintetben még ma sem tekinthető megoldottnak. A feleletet váró kérdések közül ez alkalommal főleg Anonymus korát, működése helyét és kultúráját vesszük vizsgálat alá, hogy ily módon közelíthessük meg rejtélyes személyét.

III. vagy II. Béla jegyzője volt-e Anonymus?

1. Az utóbbi évtizedekben a történészek között mindinkább uralomra jutott az a felfogás, hogy Anonymus III. Béla jegyzője volt.

DOMANOVSKY SÁNDOR (Anonymus és a II. Géza korabeli Gesta: Száz. 1933: 38—54, 163—84) III. Béla mellett felhozott legsúlyosabb érve az volt, hogy Anonymus a magyarokhoz csatlakozott kunokat *Cumani* néven szerepeltette, Oroszországot pedig szinte azonosnak vette Susdallal, ami csak a XII. század végén volt korszerű. Ámde Anna Komnena már 1100 táján *Komanoi*-nak nevezte a magyarokkal érintkezésbe került úz-besenyő népet (KOSSÁNYI BÉLA: Az uzok és kománok történetéhez a XI—XII. században: Száz. 1923—1924: 519—37). De lehet, hogy Anonymus nem is erre a kun népre gondolt, hanem a magyarokhoz csatlakozott három kabar törzs egyikére alkalmazta a *cumanus* megjelölést (PAIS, MAn. 124). Susdallal kapcsolatban mindekelőtt utalhatunk arra, hogy Anonymus ismerte mellette Kiev jelentőségét is, amikor 46. azt írta: „duces Ruthenorum, scilicet de Kieu et Su(s)dal”, mely együtt-szerempeltetés teljesen megfelelt a XII. század közepén fennálló viszonyoknak. Akkortájt ugyanis a susdali fejedelem ismételtelen elfoglalta Kievet, s elűzte onnét Izjaszlávot. Mivel pedig az utóbbinak a húga II. Géza felesége, az öccse meg Belus bán veje volt, a magyar király az 1148—1152. években hat hadjáratot indított Izjaszláv megsegítésére, de sikertelenül. Így 1155-ben Kiev a susdali fejedelem kezébe került, és Susdal lett az orosz nagyhatalom. (Vö. JAKUBOVICH EMIL, Adalékok az Anonymus-kérdéshez: AkÉrtesítő 1927: 156—7.) Viszont azt is megjegyezte DOMANOVSKY, hogy Anonymusnak igen téves fogalma volt Susdal fekvéséről, mikor azon át vezette a magyarokat Pannóniába.

ERDÉLYI LÁSZLÓ (Anonymus III. Béla jegyzője. 1933.) abból a körülményből, hogy Árpád és Taksony még atyja életében átvette a vezérletet, azt következtette, hogy Anonymus előtt III. Béla példája lebeghetett, aki még életében „ifjabb királlyá” koronáztatta fiát, Imrét. Ámde Géza fejedelem is még életében utódjává rendelte Istvánt, az pedig Pétert (SRH. II, 381, 392), s II. Géza is már 1152-ben együtt uralkodott fiával, Istvánnal (PRT. I, 601). De az az állítás, hogy az 1186-ban történt kun—bolgár—román támadás nyomán írt volna Anonymus 90. a Glad megsegítésére alakult kun—bolgár—román szövetségről, ugyancsak nem bizonyíték III. Béla kora mellett. Ha ugyanis a kunokat, románokat és bolgárokat emlegethette Anonymus külön, akkor egyszer szövetségbe is vonhatta őket. A *castrum* szó és a *de genere* kifejezés használatát ERDÉLYI szintén csak a XII. század végén tudta elképzelni. Pedig

* Tanulmányunk „Történeti irodalmunk kialakulása a XI—XIV. században” című munkánk vonatkozó részének összefoglalása. — Itt jegyezzük meg azt is, hogy Anonymus szövegét a SRH. I, 33—117 után, magyar fordítását PAIS DEZSŐ Magyar Anonymusából, a pannonhalmi okleveleket PRT. I, 589—605 után idézzük.

azok a korábbi oklevelekben és irodalomban is megtalálhatók. Így az 1067 körül készült százdi alapító levélben (FOLTIN J., A zátyi apátság. 1883.) „castrum de Zobolchy”, az 1075. évi garamszentbenedekiben (KNAUZ NÁNDOR, A Garan-melletti Szent-Benedeki apátság. 1890.) „castrum, quod vocatur turda”, az 1157. évi küszéniben (PRT. I, 603) „Ferream Castrum” szerepel. Ezekben kívül JAKUBOVICH az 1162., 1163., 1165. évekre is bizonyította a *castrum* szó használatát. Az viszont könnyen lehetséges, hogy éppen Anonymus népszerűsítette a *castrum* szót a hazai irodalomban. Ugyanezt mondhatjuk a *de genere* kifejezésről is. Hogy a Biblia mily nagy hatást gyakorolt Anonymus frazeológiájára, azt MÉSZÁROS EDE munkájából (Qua ratione Anonymus Hungarus in conscribendis Gestis suis Sacra Scriptura usus sit. Pécs, 1936.) láthatjuk. Hogy csak néhány példát említsünk: Izrael 12 törzsét mindig *de tribu* formában szerepelteti (Num. 13: 5—16.). Anonymus azonban nem törzsekről, hanem nemzetségekről beszélt, s annak megfelelően *de genere* kifejezést használt. De ezt a formát is elég gyakran olvashatta a szentírásban, így: „*de genere giganteo*” (Num. 13: 34.), „*de genere Abraham*” (I. Macch. 12: 21.), „*de genere Caleb*” (I. Reg. 25: 3.), „*de genere David*” (Jer. 22: 4.), „*de genere sacerdotali*” (Lev. 6: 20., 7: 6.). Szent Pál „*ex genere Izrael, de tribu Benjamin*” származott (Philip. 3: 5.). Hogy a királyi székhelyt III. Béla kezdte volna áthelyezni Budára, illetőleg Csepelre, s Esztergom helyett Anonymus azért szerepeltette volna Budát és Csepelt, alig igazolható. Ha Ansbert meg is írta, hogy III. Béla hét napig vadászott Barbarossa Friggyessel „*in insula familiari et venatica*”, ugyanakkor azt is megírta, hogy előbb a király és a királyné az ország fővárosában, Esztergomban látta vendégül a császárt (GOMBOS A. F. Catalogus fontium historiae Hungaricae. 1938. I, 292). Ugyanígy írt ezekről egy másik szemtanú, Arnold is: „*Grane . . . , que Ungarorum est metropolis*” (i. h. 305).

2. III. Béla korát a legnagyobb apparátussal SZILÁGYI LORÁND bizonyította, aki Anonymus személyét Péter esztergomi prépostban jelölte meg (Az Anonymus-kérdés revíziója: Száz. 1937: 1—54, 136—202; P. mester forrásai és módszere: MNy. XLIII, 117—27, 193—200, 246—53). — Felfogását általában elfogadták. GYÖRFFY GYÖRGY (Krónikáink és a magyar őstörténet. 1948. 109—10) ezért írta, hogy „Anonymus III. Béla kedvelt tartózkodási helyén (azaz Csepelen) képzelte el Árpád szállását”, s ezért szölt „az esztergomi préposti tisztet viselő P. magister”-ről. GYÖRÝ JÁNOS szerint „a királyi jegyző korát illetően végül Szilágyi Loránd alapos kutatása hozta meg a döntést . . . Ma már kétségtelen, hogy a Gesta Hungarorum szerzője III. Béla királynak volt a notarius.” (Gesta regum—Gesta nobilium. 1948. 7.)

A mi megítélésünk szerint SZILÁGYI-nak nem sikerült bizonyítania III. Béla korát, s Péter esztergomi prépost kancelláriai szolgálatát sem tudta igazolni.

SZILÁGYI érveit (azok sorrendjét lehetőleg megtartva) a következőkben ismertetjük és értékeljük. Bevezetőül azonban megjegyezzük, hogy nem tesszük magunkévá az ő eljárását, amikor Anonymus frazeológiáját csupán a királyi oklevelek szó- és kifejezőkészletével hasonlította össze. Anonymus ugyanis kancelláriai szolgálata előtt is, az után is művelődött, s így az ő kultúráját nem szemlélhetjük csupán a királyi oklevelek szókincsének és formakészletének korlátai között. Így például, ha a *de genere* kifejezés magyar oklevélben először 1183-ban található is, azt (miként láttuk) a szentírásból is elsajátíthatta Anonymus.

Anonymus sigláit nem bizonyítják, hogy ő csakis III. Béla jegyzője lehetett. Nem áll ugyanis az, hogy „a középkori diplomatika ez apró virágai igazán csak a XII. század vége felé kezdenek nyíladozni”. Hogy csupán néhány bencés oklevelet említsünk: az 1055. évi tihanyi alapítólevélen Béla herceg neve *B*, az íróé *N* siglával szerepel; Dávid herceg 1090-ben Szent Ányos tihanyi monostorának, „monasterio *S. A.*” adott birtokot (PRT. X, 495—6). Pannonhalmának 1105—1116 között „*S. . . concesserat*”, 1146-ban II. Géza engedélyével, „*salva gratia . . . regis G.*” Fulko juttatott adományt. Adalbert 1153. (?) évi oklevelében egész csokrot lehet kötni a siglák virágaiból, melyek során elmondotta, hogy Géza király, Martirius érsek stb. megbízásából Roger szicíliai királyhoz készül követségbe, s útja megkezdése előtt végrendeletet készít testvére, Hodun beleegyezésével Szent Márton monostora javára, melynek élén Rafael főapát áll: „*Ego Adalbertus iussu gloriossimi G. regis . . . et venerabilis M. archiepiscopi . . . R. regi . . . verba legationis laturus . . . H. fratris mei . . . conscientia . . . testibus adhibitis domno R. archiabbate cum omnibus confratribus . . . predium . . . Beato M. commendo.*”

SZILÁGYI a birtokadományozással kapcsolatos királyi kegy kifejezését III. Béla korára tartotta jellegzetesnek, s azért az ő jegyzőjétől származtatta az 55.: „*Arpad per gratiam suam . . . condonavit*” fogalmazást. Ámde már Szent László pannonhalmi oklevelében olvashatjuk: „*prout regia vis concessit, multis condonavimus opibus*”, s ugyanott valaki 1105—1116 között „*S. Stephani regis gratia concesserat*”, Fulko 1146-ban „*salva gratia . . . regis G. . . . regum gratia Stephani scilicet et B.*”, Walfer 1157-ben „*ex gratia regis*” adományozott.

Abból, hogy „úgy a XI. században, mint a XII. század első felében teljes határozatlanság uralkodik” királyaink címét illetően, viszont a „III. Béla alatt kelt oklevelekben a királyi felséget már kizárólag a *gloriosissimus* jelzővel tisztelik”, nem szükséges arra következtetni, hogy Anonymus, vagyis a „*gloriosissimi* Bele regis Hungarie notarius” III. Béla jegyzője volt. Ezt, a királlyal kapcsolatban egyszer használt jelzőt Anonymus leírhatta már II. Géza korában is, hisz annak SZILÁGYI által idézett 11 oklevele közül 2 használta a *gloriosus*, 3 a *gloriosissimus*, 1 pedig a „*gloriosissimus* necnon victoriosissimus” jelzőt.

Abban sem fogadhatjuk el SZILÁGYI állítását, hogy Horvátországnak Anonymustól szintén csak egyszer alkalmazott *Crouatia* alakja a XII. század második feléig nem volt ismeretes. II. Béla pannonhalmi oklevelén 1137-ben „*rex Hungarie, Crowthie*”, III. István pecsétjén pedig „*Crovacie rex*” szöveg olvasható.

SZILÁGYI szerint az Anonymusnál háromszor használt *in perpetuum* kifejezés az oklevelek protocollumából származott, ott viszont először csak III. Béla idejében tűnt fel „*rex . . . in perpetuum*” alakban. Az *in perpetuum* kifejezés azonban igen gyakori a szentírásban. Amikor Anonymus azt írta: „*Urcun . . . Christianus factus vivit cum Christo in perpetuum*”, akkor a szentírás (Sap. 5: 6.) „*iusti autem in perpetuum vivent*” kijelentése lebeghetett szeme előtt. Ha azt olvassuk, hogy Árpád valakinek „*castrum . . . in perpetuum concessit*” — akkor emlékezhetünk arra, hogy II. Géza Pannonhalmának 1150 körül „*terram . . . perpetuo possidendam tradidit*”. A 3. alkalmazás a vérszerződéssel kapcsolatos: „*Si quis . . . statuta ipsorum infringere voluerit, anathemati subiaceat in perpetuum.*” Ez az anathema-formula teljesen így nem

található egyetlen oklevelünkben sem, részletei azonban ismertek voltak már III. Béla előtt is, s így ez az érv sem bizonyítja Anonymusnak III. Béla-kori jegyzőségét. Hogy csupán pannonhalmi oklevelekre utaljunk: Az 1102. évi pápai bulla intituliója így hangzik: „Paschalis episcopus . . . *in perpetuum*”; II. Béla 1137. évi oklevelében „*Si quis . . . , maledictioni subiaceat*”, Fulkóéban 1146: „*Si quis . . . voluerit contradicere . . . , subiaceat anathemate*”, Szinesében 1146: „*nullus . . . audeat machinari ad hec infringenda . . . Quod si quis . . . irritum facere voluerit*”, II. Gézában 1150: „*Quam qui infringere voluerit*”, Margitéban 1152: „*Si quis . . . , anathema sit*” részletek találhatók.

De a *contradictio* jogi fogalmának ismerete sem bizonyít III. Béla kora mellett, mert használták már korábban is, s így Anonymus akár évtizedekkel előbb is megírhatta, hogy a magyarok „*sine aliqua contradictione*” jutottak Kievig, Árpádék „*nemine adversario contradicente*”, Lél, Bulcsú és Botond „*nullo contradicente*” kelték át a Tiszán, illetőleg a Dunán. A veszprémvölgyi apácák ugyanis, SZILÁGYI közlése szerint, 1109-ben „*sine omni contradictione*” birtokolták javaikat; a csatári monostort alapító Márton ispán az 1140-es években „*his [rokonai] nihil contradicentibus*” intézkedett, s Fulko is gondolt arra, 1146: „*si quis . . . edicto voluerit contradicere*” (MKsz. 1892—1893: 14; PRT. I, 599).

SZILÁGYI elgondolása szerint Anonymus „*si scriptis presentis pagine non vultis (credere)*” kifejezése allúzió a kancellária *presens pagina* formulájára, mely 1193-ban tűnt fel, és oklevelet jelentett. Ámde ebben az értelemben szerepelt már az 1100 körül interpolált pannonhalmi alapító levélén: „*hanc paginam . . . sigillari iussimus*”, s az 1102. évi pápai bullán is: „*huius nostri decreti paginam*”. A *pagina* azonban nemcsak oklevelet, hanem könyvet is jelentett. Ily értelemben írta Cerbanus a pannonhalmi apátnak, Dávidnak 1131—1150., hogy konventje „*omnimodis divine pagine doctrinis habundet*” (PannonhSzemle. 1926: 48). Világos, hogy Anonymus is 'könyv' jelentésben használta a *pagina* szót, és saját művét értette rajta.

Éppígy nem bizonyítja Anonymus III. Béla korabeli működését a Gestában egyszer olvasható *notum sit omnibus* promulgációs formula sem, mert azzal is gyakran lehet találkozni a XII. század közepe táján is. A pannonhalmi oklevelek közül az András-féle 1131—1141: *Notum sit omnibus* szavakkal kezdődik, II. Géza oklevelében 1142—1146: *Notum facio omnibus*, Szinesében 1146: *Notum sit*, Margitéban 1152: *Notum sit omnibus* formula olvasható. De a már idézett két csatári adománylevélben 1141—1146. is megtalálható a *Notum sit omnibus* kifejezés.

Abból, hogy a XII. század elején és közepén több oklevélben szereplő *optimates*, *maiores*, *proceres* szavak hiányzanak a Gestában, nem szükséges arra következtetni, hogy Anonymus már nem ismerte azokat, tehát később élt; abból csupán annyi következik, hogy nem használta, nem kedvelte azokat.

Ezzel szemben azonban igen súlyos érvnek tartjuk III. Béla kora ellen, azaz II. Béla és II. Géza kora mellett azt, hogy az Anonymustól igen gyakran, 24 esetben használt *primates* szó előfordulását SZILÁGYI csupán 1172-ig tudta kimutatni. Ha ugyanis a *primates* szó III. Béla uralkodása idejére már teljesen eltűnt az okleveles frazeológiából, akkor nehéz elképzelni, hogy azt a szót éppen III. Béla jegyzője használta volna oly szokatlanul nagy számban az 1200 utáni években.

Ugyanezt mondhatjuk a *nobilis* szóról is. SZILÁGYI szerint ezt a szót „a XII. század utolsó harmadáig általában még egyenlő értelemben használ-

ták a többi, főméltóságot jelentő kifejezésekkel". Ám „III. Béla alatt a *nobilis* kifejezés ilyen értelemben többé nem használtatik". Márpedig ez, a III. Béla korára már régi értelmét veszített szó lett „a Gestának leggyakoribb kifejezése”, mely közel 40 esetben található meg benne.

Mivel tehát Anonymus a főurakat jelentő *primates* és *nobiles* szavakkal oly kifejezéseket használt feltűnően sok esetben, melyek III. Béla korára már kimentek a gyakorlatból, erős érveket szolgáltatott annak bizonyítására, hogy ő nem III., hanem II. Bélának volt a jegyzője.

Mivel SZILÁGYI úgy látta, hogy „újabban széles körben elfogadásra talált az a nézet, hogy a Gesta nyelvtörténeti adatai inkább II., mint III. Béla korára utalnak”, azért széles körű magyar nyelvészeti kutatást végzett annak igazolására, hogy Anonymus magyar személy- és helyneveinek hangalakja és írásmódja inkább III., mint II. Béla uralkodását követő évek, illetőleg évtizedek gyakorlatának felel meg. Ebben a tekintetben mi az illetékes nyelvtörténészek felfogását fogadjuk el, akik közül PAIS (MAn. 7) ezeket írta: „A nála előforduló magyar nyelvi elemek (személy- és helynevek) szintén egész világosan jóval korábbi nyelvállapotot mutatnak, mint a XII—XIII-ik század fordulójáról, azaz III. Béla korából való Halotti Beszéd vagy az ezidei oklevelek, még pedig legalább félszázaddal előbbi nyelvtörténeti időszaknak a sajátosságait.”

A mondtak alapján nem tartjuk meggyőzőknek SZILÁGYI érveit, melyekkel bizonyítani törekedett, hogy Anonymus III. Bélának volt a jegyzője. Azt viszont, hogy Anonymus azonos lett volna azzal a Péter esztergomi préposttal, aki III. Béla halála után, tán 1196-ban nyerte volna el préposti állását, már csak azért sem tudjuk elfogadni, mert SZILÁGYI nem tudta bizonyítani, hogy az a „Petrus magister” szolgált volna a királyi kancelláriában.

SZILÁGYI bizonyításának gyengeségét még inkább mutatják HORVÁTH JÁNOS (Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. 1954.) ide vonatkozó megállapításai. SZILÁGYI szerint Adorján prépost 1185—1186-ban vitte magával a kancelláriába Péter mestert, aki tehát III. Béla uralkodásának második felében működött ott mint notarius. Ezt a nézetet azonban megdöntötte HORVÁTH, amikor úgy látta, hogy „III. Béla uralkodásának második felében... a kancelláriában készült oklevelekben határozott törekvés állapítható meg a mondatok ritmikus szerkesztésére... A ritmus megvalósítására való törekvéssel (viszont) együtt járt a fejlődésnek ebben a szakaszában a rímes prózai fogalmazás teljes hiánya.” Amikor pedig a kancelláriában „a rímes prózát teljesen mellőzik”, ugyanakkor „a káptalanoknak e korban kialakult oklevelei közül egy csoport határozottan rímes fogalmazást mutat”. Ez a csoport az, „mely Péter prépost kezéből kerülhetett ki... Péter mester oklevelei nem ritmikus fogalmazásúak, de a rímet igen kiterjedt módon alkalmazták” (i. m. 92, 94, 236). III. Béla kancelláriája és Péter prépost káptalanja tehát stílus tekintetében szemben állott egymással. HORVÁTH szerint ez időből „négy oklevelünk maradt ránk az esztergomi káptalantól s mind a négy feltűnően tökéletes rímes fogalmazásával tűnik ki abban az időben, amikor a királyi oklevelekből teljesen száműzve van a rímes fogalmazás” (97).

Ezen megállapítások után alig lehet arra gondolni, hogy Péter esztergomi prépost III. Béla uralkodásának második felében tagja lett volna a királyi kancelláriának. Ha pedig nem volt annak jegyzője, akkor nem is írhatta meg a Gesta Hungarorumot, mert azt „Bele regis Hungarie notarius” alkotta.

Ezen túlmenően azonban azt is bizonyítják HORVÁTH megállapításai, hogy nemcsak Péter esztergomi prépost, hanem III. Béla kancelláriájának más nevű jegyzője sem lehetett a Gesta szerzője. III. Béla uralkodása második felében ugyanis a kancellária a ritmikus fogalmazásra tért át, ami kizárta a rímes próza alkalmazását; Anonymus viszont „nem alkalmazta prózájában a *cur-sust*; . . . még súlyosabb mondanivalói számára sem törekszik a ritmikus próza ünnepélyes formanyelvét megszólaltatni”. Ő tehát a stílusfejlődésnek még az előző, vagyis rímes korszakához tartozik, aki „a rímes próza követelményei szempontjából is fényesen eleget tesz a korabeli stílustanító követelményeinek” (i. m. 236—7, 203).

3. A mondottak alapján úgy látjuk, hogy Anonymus nem azonosítható Péter esztergomi préposttal, s nem volt III. Béla kancelláriájának a tagja sem. Meggyőződésünk szerint JAKUBOVICH EMIL-nek és HEILIG KONRÁD-nak volt igaza, amennyiben Anonymust II. Béla jegyzőjének tartották.

JAKUBOVICH (P. mester: Klebelsberg-Emlékkönyv 169—213 és fentebb idézett tanulmánya) rámutatott azokra az időszerűségekre, melyek a Gestában láthatók. Anonymus „jó emlékezetű” királya, II. Béla atyját, Álmos herceget akarta dicsőíteni, amikor előtérbe állította Álmos fejedelmet. Amikor a vérszerződésben kikötötte, hogy az uralkodó mindig Álmos nemzetségéből legyen, akkor Álmos herceg fiának és unokájának, II. Bélának és II. Gézának a trónöröklési jogát védelmezte a Kálmán király fiául el nem fogadott Boricsal, majd II. István nővérének fiával, Saullal és Bors ispánnal szemben. Amikor ugyanott azt kívánta, hogy vére ontassék annak, aki a hétmagyar közt ellentétet szít, akkor az 1132. évi aradi véstörvényszék eljárását legitimálta, mely 68 főurat ítélte halálra, mert bűnösnek tartotta őket Kálmán király felingerlésében meg Álmos és fia, Béla megvakításában.

De Anonymus nemcsak stílári és tartalmi vonatkozásban illeszkedik bele II. Béla és II. Géza korába, hanem személyi tekintetben is. Árpád-kori forrásanyagunk egyik legkiválóbb ismerője, KARÁCSONYI JÁNOS (MNemz. I, 141) írta, hogy „a Névtelen rendesen XII. századbeli embereket szokott dicsőíteni, szerepeltetvén őket a honfoglalásban”. Szinte ezt a kijelentést igazolta JAKUBOVICH (AkÉrtesítő: i. h.), amikor rámutatott arra, hogy a Gestában található izmaelita *Ethey* bizonyára azonos azzal az *Eteius*-szal, aki 1111-ben a királyi kincstár tisztje volt (KritJ. 43). Az is könnyen lehetséges, hogy a névmagyarozatot, az etimológiát annyira kedvelő Anonymus az *Ethey*-vel egy fejezetben szereplő besenyő *Thonuzoba* nevét *Eteius* társának *Porcus* neve alapján alkotta, mert a latin *porcus* és a török *tonuz* egyaránt disznót jelent. A nyitrai területeken megtelepedett Huba vezér utóda volt a „*prudens Zemera*”, aki azonos lehetett azzal a „*religiosus vir Zemera*”-val, aki az 1105—1116. években a nyitrai püspök előtt folytatott pannonthalmi perben tanúskodott (PRT. I, 594). A Velek vezér leszármazottjaként említett *Turda* püspök szintén III. Béla előtt élhetett, mert azóta szinte az összes püspökök nevét ismerjük, de az övét nem találjuk közöttük.

Az eddigiekben helyeseljük JAKUBOVICH (Klebelsberg-Eml. 213) megállapításait, Anonymus-jelöltjét azonban már nem tudjuk elfogadni. Szerinte a mű szerzője azonos lehetett azzal a Péter fehervári préposttal, aki 1134-ben II. Béla követeként II. Lothár császárhoz ment, s két díszesen felszerelt, aranyos nyergű fehér lovat vitt neki ajándékba. Ugyanő lehetett aztán — vélekedik JAKUBOVICH — budai prépost, majd II. Béla jegyzője is,

aki így „örökítette meg követségét és prépostsági székhelyét 1147—52 között írt Gestájában”.

Ezzel az óbudai, illetőleg fehervári és a SZILÁGYI által választott esztergomi „Péter prépost”-tal kapcsolatban két megjegyzésünk van. A Péter név annyira gyakori volt, hogy JAKUBOVICH nem tudván választani a két Péter prépost között, a kettőt azonosította. Mint jellemző esetet említjük, hogy a somogyvári apátság alapító levele szerint Odilo apát 14 szerzetese közül 4 viselte a Péter nevet, az oklevelet aláíró 12 személy között pedig 6 Péter van, köztük a pannonthalmi, a tihanyi és az első somogyvári apát (MARCZALI HENRIK, *Enchiridion* 101—2).

A másik megjegyzésünk a prépostságra vonatkozik. A prépostság olyan jelentős egyházi és társadalmi állás volt, hogy azt még a kancellárok is állandóan feltüntették nevük mellett. Így Adorján a budai (1185—1186.), Katapán a fehervári (1192—1199.), Dezső a szebeni (1199—1202.), Péter a fehervári (1202—1204.), Gottfrid az aradi (1205—1206.) préposti címét íratta okleveleire. II. Géza notarius, illetőleg kancellárja, Barnabás még a fehervári kanonokságát is feljegyezte egyik, 1156-ban keltezett oklevelére (KritJ. 139, 142—4; 154—5, 169; 182, 188, 193—5; 197—8, 204—6, 210; 217—9, 222—7; 84). Anonymus azonban nem nevezte magát sem prépostnak, sem kanonoknak, s azért nem is hisszük, hogy magasabb egyházi méltósága lett volna. A „Mesternek mondott P., a jó emlékezetű Bélának, Magyarország dicsőséges királyának egykori jegyzője” életének legmagasabb állása a bizonyára rövid ideig tartó királyi jegyzőség volt, minek utána valamelyik kiválóbb iskolát vezette mint annak mestere, s ebben a minőségében készítette el művét, a *Gesta Hungarorum*ot. Így adunk feleletet ERDÉLYI LÁSZLÓnak, aki SZILÁGYI felfogását helyeselve azt írta: „Egy kérdés még eldöntetlen: miért nem írja meg P. mester oklevéli inscriptio-szerű első soraiban, hogy ő most milyen állásban van (esztergomi prépost), hanem csak azt, hogy mi volt? (királyi jegyző)” (Ötven historikus szentistváni emlékművei. 1941. 44).

JAKUBOVICHÉHOZ hasonló eredményre jutott HEILIG KONRÁD, aki szintén II. Béla jegyzőjének tartotta Anonymust, személyét azonban Barnabás notariusban, illetőleg kancellárban jelölte meg (*Wer war der Anonyme Notar?: A bécsi magyar tört. intézet évkönyve. 1932. 1—61*). Állítása utóbbi részét már csak azért sem lehet elfogadni, mert Barnabás neve nem P-vel kezdődik, s nem is lehet róla bizonyítani, hogy II. Géza előtt már II. Béla kancelláriájában is dolgozott volna.

(Folytatjuk.)

CSÓKA LAJOS

A magyar mássalhangzó-hasonulás vizsgálata fonológiai aspektusban*

I. A hasonulás fonetikai folyamat, mely — mint ismeretes — áltál jön létre, hogy a folyamatos beszédben a szomszédos hangok egymás artikulációjához igazodnak. Mind a magánhangzók, mind a mássalhangzók hasonulhatnak akár mássalhangzók, akár magánhangzók hatására. Az alábbiakban a mássalhangzók hatására bekövetkező mássalhangzó-módosulásokról lesz szó.

* „A magyar mássalhangzórendszer” című készülő munkám hasonulással foglalkozó fejezetének rövid összefoglalása.

Szakirodalmunkban ezt a kérdést fonetikai aspektusban részletesen tárgyalták. Meghatározták: ez vagy az a mássalhangzó ilyen vagy olyan mássalhangzó hatására hogyan, milyen irányban módosul, melyek azok a megváltozott artikulációs mozzanatok, melyek jellemzők a módosult hangra. Fonológiai aspektusban a hasonulást szakirodalmunkban tulajdonképpen nem tárgyalták.

A fonéma minőségét releváns jegyei szabják meg. Eszerint egy olyan szóban, mint *anyja*, a hasonulás vizsgálatakor meg kell állapítani: 1. a módosult szegmentum (beszédhang) viszonyát ahhoz a fonémához, amelyhez tartozik: *ny'*—*ny* (releváns különbség); 2. a módosult szegmentum viszonyát a módosulást kiváltó szegmentumhoz: *ny*—*j* (releváns különbség); 3. a módosulást kiváltó szegmentum viszonyát a fonémához, melyhez tartozik: *0*—*j* (releváns különbség). (Az *anyja* szóban a hasonulás következtében a *j* eltűnik.)

Szakirodalmunkban általában figyelmen kívül maradtak a fonéma releváns és irreleváns jegyei (így többek között a hasonulás vizsgálatakor is), valamint az is, milyen funkciója van a módosult szegmentumnak.

Fonológiai aspektusban a mássalhangzó-hasonulás a következő kérdéseket veti fel: a) hogyan nyilvánulnak meg a magyar mássalhangzó-fonémák helyzeti változataikban; b) releváns vagy irreleváns jegyében változik a mássalhangzó-fonéma a kontraszt (l. PRIETO, Traits oppositionnels et traits contrastifs: Word X [1954.], 43—59) hatására; c) releváns jegyében változik-e a hatást kiváltó fonéma; d) a fonetikai helyzet hatása a releváns jegyek funkcionálására; e) disztinktív vagy határjelző funkciója van a módosult fonémának.

2. Az a) pontban összefoglaltakkal kapcsolatban felmerül a beszédhang (szegmentum) és a fonéma viszonyának problémája.

SCSERBA már 1912-ben kifejtette, hogy a fonéma csak árnyalatain keresztül létezik, hogy nem lehet egyenlőségjelet tenni az alapvariáns (az a szegmentum, amely maximálisan független a fonetikai helyzettől) és a fonéma közé (Russzkie glasznie v kacsesztyennom i kolicesztyennom otnosenyii. 1912. 15—6).

SCSERBA nevét azért említem, mert hazai nyelvészeink között elterjedt az a téves felfogás, hogy az orosz fonológia képviselői azonosítják az alapváltozatot a fonémával. Ezt a nézetet egyedül ÁVANYESZOV vallja (Fonetika szovremenennogo ruszkogo literaturnogo jazika. 1956. 9). ZINDER részletesen elemzi és bírálja ezt a felfogást (Obscsaja fonetika. 1958. 38—52).

Magyar anyagon a beszédhang és a fonéma viszonyát a következőkkel illusztrálhatom: Az *n* fonéma bizonyos fonetikai helyzetbe kerülve, mint *n*, *ny*, *m*, *m̃* és nazalizált magánhangzó nyilvánul meg: *van munkád?* (*m̃*); *van fekete?* (*m̃*); *van gyufád?* (*ny*); *van gáz?* (*η*); *van áram?* (*n*); *van szivarod?* (*ã*). — Így tehát a magyar *n* fonéma hat helyzeti változatban létezik, melyek között különbözik a viszony (*n*—*m* releváns különbség; *n*—*m̃* irreleváns különbség, mely azonban összeköti az *n* és *m* fonémákat: *honfi*, *hamvas*; *n*—*η* irreleváns különbség stb.). Mindezek a helyzeti változatok kizárják egymást, mert például *v*, *f* előtt csak egy *m̃* szegmentum manifesztálhatja a magyar dentalis orrhangot. Mindezek az akusztikai vagy artikulációs egységek egy fonéma határán belül esnek, mert szemantikailag egy morféma hangtestének felépítésében vesznek részt (pl. *van* ... *munkád*, *fekete*, *gyufád* stb.).

A helyzeti változatok kiegészítő distribúcióban (complementary distribution) állanak egymással szemben, mert fonetikai környezetük kizárja felcserélésüket (vö. GLEASON, *Vvegyenyie v deszkriptivnuju lingvistyiku*. Moszkva, 1959. 229; fordítás angolból). Így az *n* esetében *g*, *k* előtt csak az *ŋ* helyzeti változat jelentkezhet stb. A helyzeti változatok között előfordulási (funkcionális megterhelési) különbség is fennáll. Átlagosan, statisztikailag megállapítható, melyek a helyzeti változatok előfordulási lehetőségei közül a legelterjedtebbek, illetőleg legkevésbé használatosak.

Ezek szerint tehát a fonéma egyik helyzeti változatával sem azonos, hanem azoknak egysége. A fonéma absztrakció.

Ezért is lehet állítani, hogy különböző nyelvek fonémái nem azonosak, mégha bizonyos fonetikai helyzetben artikulálásuk azonos is. Így például a magyar *n* fonéma nem azonos — tegyük fel — az orosz *n* fonémával. Ennek az egyik oka az, hogy a magyar *n* fonémának konkrét akusztikai, illetőleg artikulációs helyzeti változatai különböznek az orosz *n* fonémáétól. Az orosz *n* fonémának nincs *ŋ* helyzeti változata. Például a *банка* szóban az *n* nem válik *ŋ*-gé; egy *он слыется* hangtestben az *n* megmarad dentalis orrhangnak, és nem válik *m*-mé (vö. *van már*: $n > m$ stb.); az *информация* szóban az *n* megmarad dentalis *n*-nek, mely nem módosul az *f* hatására (vö. *informálni*: $n > m$) stb.

A fonéma „sokarcú” megnyilvánulására egy távoli analógiát hozhatok fel példaként. Mindazok, akik idegen nyelvet tanultak, figyelhetettek arra a jelenségre, hogy két nyelvben a szavak csak egy-egy jelentésükben fedik egymást, míg bizonyos jelentésük más szó jelentésköréhez tartozhat (vö. FERDINAND DE SAUSSURE, *Cours de linguistique générale*. Paris, 1922. 160). Így a magyar *asztal* és az orosz *стол* szavak alapjelentésükben fedik egymást, az orosz *стол* szónak viszont van egy 'étel' jelentése, melyet a magyar *asztal* szó nem fejez ki. A fonéma is ilyen „sokarcú”. Ezért nem lehet egyenlőségjelet tenni bármilyen szegmentum és a fonéma közé.

3. A b) pontban összefoglaltakkal kapcsolatban szólnom kell arról, hogy a fonémarendszer funkcionálásában is külön kell választani a paradigmatis és a szintagmatikus síkot: az oppozíciót és a kontrasztot (vö. PRIETO i. m. 43 kk.).

Paradigmatikus síkon a fonémák között az az összefüggés értendő, melyet egymással való szembenállásuk alkot. Ez az a viszony, amely egy elhangzott hangtestben konkrétan nem nyilvánul meg okvetlenül, és mégis jelen van. Így például ha azt mondjuk, hogy *öt szék*, jelen van az *ö—ő*, *t—d*, *sz—z* stb. szembeállítás, bár konkrétan egyikük sem nyilvánult meg. A fonéma-oppozíciókat minden nyelvben a megkülönböztető jegyek egymáshoz való viszonya alkotja. Ez a szembeállítás objektívan megvan minden nyelvközösségben élő ember tudatában (ha nem is tudatosítva). Egy magyarul beszélő nem keveri össze a *bor* és a *por* szavak jelentését, bár a különbséget a jelentésben mindössze egy megkülönböztető jegy (zöngés-, illetőleg zöngétlen képzés) informálja.

A megkülönböztető jegyen az az artikulációs mozzanat vagy akusztikai sajátosság értendő, melynek megléte vagy hiánya önmagában is megkülönbözteti egymástól egy és ugyanazon nyelv bizonyos jeleit, például a magyarban a *p—b*-t; stb.¹

¹ A *p* = bilabialis oralis zárhang, zöngétlen; a *b* = bilabialis oralis zárhang, zöngés. Meg kell jegyezni azonban, hogy ez a meghatározás csak az úgynevezett privatív oppozi-

Az irreleváns jegyen paradigmatis sikon az az artikulációs mozzanat vagy akusztikai sajátosság értendő, mely úgy van jelen egy szegmentumban, hogy az nem áll szemben egy olyan másikkal, melytől csak ennek a mozzanathoz vagy akusztikai sajátosságnak a megléte különböztetné meg. Így a magyar *b* zárképzése irreleváns, mert ugyanezen a helyen nem képződik például egy réshang. (Az angolban azonban a *b* zárképzése releváns, mert szemben áll vele egy bilabialis réshang: β .) — Az irreleváns jeggyel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a releváns és az irreleváns sajátosságok különválasztása egyáltalán nem azt jelenti, hogy az irreleváns sajátosság általában „lényegtelen”. Szinkronikusan nem befolyásolja ugyan a fonémarendszer funkcionálását, de diakronikusan befolyásolhatja (erről később lesz szó). Viszont a szegmentum képzése szempontjából a szinkrón helyzet is lényeges. Így ha a *bot* szót úgy ejtenénk, hogy *βot*, hallgatóknak nem tudnánk jelezni a közölnivalót, mert a hangtest értelmetlenné válna (vö. ZINDER i. m. 40). Az irreleváns és releváns jegyek szétválasztása szükséges, mert egyrészt áttekinthetőbbé teszi a fonémarendszeren belüli viszonyokat, másrészt a fonémarendszer fejlődésében néha bizonyos potenciális lehetőségekre is fényt vethet (vö. MARTINET, *Économie des changements phonétiques*. Berne, 1955. 188).

A paradigmatis sikh szabályainak a fonémára való „nyomása” abban jelentkezik, hogy arra „kényszeríti” a fonémát, hogy önmagához hasonló maradjon minden konkrétan hangzó szegmentumban (vö. MARTINET i. m. 24).

A szintagmatikus sikon a fonémák szegmentális egymásután való következése értendő. Így míg a paradigmatis sikon a szembenállás, ha konkrétan nem is valósul meg egy hangtestben, de mégis állandóan jelen van, addig a szintagmatikus sikon a kontraszt azt az eltérést — „szembenállást” — fejezi ki a fonémák között, ami például a *bot* szóban megnyilvánul a *b—o—t* között. — A szintagmatikus sikh szabályainak „nyomása” ellentétben áll a paradigmatis sikhéval. A kontraszt „oldalnyomás”-t gyakorol a fonémára, és kényszeríti, hogy azonosuljon a szomszédos szegmentumokkal (vö. MARTINET i. m. 24). Ennek az oldalnyomásnak a következtében jön létre az a fonetikai folyamat, amit a klasszikus fonetikában hasonulásnak szokás nevezni. Ez az „oldalnyomás” az egyik oka a fonéma „sokarcú” megnyilvánulásának. A magyar mássalhangzó-fonémák „sokarcú” megnyilvánulásának az oka is ebben rejlik.

Fent részletesen beszéltem arról, hogy minden nyelvben a fonéma „sokarcú” megnyilvánulása sajátos, és éppen úgy jellemző a fonémarendszerre, mint a fonémaállomány releváns jegyei. Ezért az „oldalnyomás” következtében létrejött módosulások — többek között a hasonulás — sajátosan jellemző minden nyelvre, ha gyakran közös vonásokat is mutat fel. Különböző nyelvekben közös vonások azért nyilvánulhatnak meg, mert bármely nyelvű egyén beszéd szervének fiziológiai mechanizmusa tulajdonképpen azonos (vö. ZINDER i. m. 228). Így tehát a hasonulás is sajátosan nyilvánul meg minden nyelvben.

4. A c) és d) ponttal kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a szintagmatikus sikon is külön kell választani a releváns és az irreleváns sajátosságokat,

ciókat határozza meg. Az artikulációs mozzanatokat rögzítő megkülönböztető jegyek azonban nemcsak bináris összefüggést mutatnak fel, hanem kifejezhetnek olyan összefüggést is, mint az, ami az *a—o—u* között van, ahol egy bizonyos artikulációs mozzanat fokozódik (a nyelv emelkedik), vagy például az, ami a *t—sz* között van, ahol a zárképzés áll szemben a résképzéssel.

de itt az irreleváns jegy mást is jelenthet, mint a paradigmaticus síkon. JAKOBSON és követői az irreleváns jegyen nem csak azt értik, amit a prágai iskola értett. Szerintük irreleváns jegy az is, ami a fonetikai helyzetből, egy szomszédos fonéma releváns jegyéből előre megjósolható, s ezért irreleváns mindaz, ami a hírközlés szempontjából redundans (vö. HALLE, *The Sound Pattern of Russian*. 1959. 30). — Így a magyarban a paradigmaticus síkon a zöngés—zöngétlen képzés a zörejhangoknál (Geräuschlaut) releváns jegy (a *j* fonéma kivételével). A szintagmatikus síkon viszont ez a megkülönböztető jegy nem minden fonetikai helyzetben releváns. Például zöngés, illetőleg zöngétlen zörejhang előtt egy másik zörejhang zöngés, illetőleg zöngétlen képzése irreleváns, mert előre megjósolható: zöngés zörejhang minden zöngétlen zörejhang előtt zöngétlenné válik, zöngétlen zörejhang pedig minden zöngés zörejhang előtt zöngésedik (részletesebben l. később). Más szóval bizonyos fonetikai helyzetekben a fonémarendszer releváns jegyei neutralizálódnak.

Később részletesen lesz még szó az irreleváns jegyről. Itt csak annyit, hogy félreértés elkerülése végett azt a releváns jegyet, mely a neutralizálódás következtében jön létre, tehát ami a fonetikai helyzetből kiindulva előre megjósolható, redundans releváns jegynek, illetőleg irreleváns jegynek fogom nevezni, hogy ezzel különbséget tudjak tenni az efféle irreleváns és a *hamvas*, *honfi m*, *n > m* féle irreleváns különbség között.

Eltekintve minden egyénitől, általánosítva azt lehet mondani, hogy a folyamatos beszédben minden szegmentum két nyelvi tényező kölcsönös hatásának funkciója: a fonéma disztinktív funkciójának és a fonetikai helyzet hatásának kölcsönös eredménye. Teljesen világos azonban előttem, hogy az ilyen általánosítás sematikusán leszűkíti mindazt, ami a valóságban lezajlik a beszédben. És mégis szükségét érzem ennek az általánosításnak, mert a folyamat lényegét fejezi ki.

Néha a fonetikai helyzet hatása alig nyilvánul meg, s akkor egy fonémához tartozó helyzeti változatok alig különböznek egymástól. Ha azonban a fonetikai helyzet hatása erős, a fonéma egyik disztinktív jegye eltűnhet; — ennek egyik formája a neutralizáció.¹

Ezek szerint tehát a kontraszt nyomása következtében a fonéma egyrészt variánsaiban nyilvánul meg, másrészt releváns jegyei nem egyformán funkcionálnak: bizonyos fonetikai helyzetekben számuk változik. A fonetikai helyzet hatása abban is megnyilvánulhat, hogy bizonyos szegmentumok releváns jegyüket „odaajándékozzák” szomszédjuknak, maguk pedig eltűnnek (vö. MARTINET i. m. 188). Így a magyar *j* releváns jegye, hogy palatalis réshang (elülső szájpaddlášhang). Zöngés képzése irreleváns, mert nem áll vele szemben egy zöngétlen palatalis réshang. A kontraszt hatására a *j* az apicalis *t*, *d*, *n* fonémákat „magához hasonlónak” teszi azáltal, hogy azok palatalis képzésűvé válnak, de megőrzik zöngétlen, illetőleg nasalis releváns jegyüket (*ty*, *ny*). Ugyanakkor a változást előhívó szegmentum eltűnik, s csak a szomszédos szegmentum módosulása árulja el, hogy jelen volt.

A kontraszt hatását nem lehet anélkül vizsgálni, hogy ne legyenek tisztázva a paradigmaticus sík oppozíciói. Ezért a mássalhangzók hasonulását

¹ Ha a módosult fonéma veszti el releváns jegyét, neutralizálódással van dolgunk. Előfordulhat azonban, hogy azt a hatást gyakorló fonéma veszti el. Ez a jelenség a neutralizálódáshoz nem tartozik.

vizsgálva előbb tisztázni kell a paradigmaticus sík oppozícióit, releváns jegyeit.¹

A neutralizációval kapcsolatban megemlítést érdemelnek KURYLOWICZ gondolatai a fonéma két funkciójáról (Zametki o znacsenyii szlova: VoprJaz. 1955/3: 73). Az orosz nyelvben abszolút szóvégen nem nyilvánulhat meg a mássalhangzó zöngés releváns jegye, mivel egybeesik a zöngétlennel. Vagyis abszolút szóvégen a zöngés releváns jegy neutralizálódik. Így a *b, d, g* abszolút szóvégen *p, t, k* lesz. KURYLOWICZ szerint ebben a fonetikai helyzetben a *p, t, k* egyik funkciója a zöngétlen *p, t, k*, másik funkciója pedig a *b, d, g* fonémákat reprezentálni (pl. *нод, поз, пог* stb.). Más szóval abszolút szóvégen a *p—b, t—d, k—g* stb. ellentétek neutralizálódnak, és a *p, t, k* zöngétlen releváns jegye irrelevánssá válik. Ezt nem befolyásolhatja az sem, ha ebben a fonetikai helyzetben a *p, t, k* fonémákat zöngés relevánsú mássalhangzó követi (ti. ilyenkor hasonulás következtében ezek zöngéssé válnak), mert ez a zönge az utána következő mássalhangzó releváns jegyéből megjósolható, s így irreleváns jegy.

5. Az *e)* pontban összefoglaltakkal kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy mint ismeretes, a fonémának három funkciója van (az expresszív funkciót itt nem érintem): 1. disztinktív, azaz jelentésmegkülönböztető (lexikális és grammatikai jelentés); 2. határjelző; 3. kulminatív funkció. Disztinktív funkcióval minden fonéma bír, különben nem lenne fonéma. A határjelzés lehet a fonéma funkciója, bár nem okvetlenül. A fonéma kulminatív funkciója ritkán esik egybe a fonéma szegmentumával, gyakrabban egy egész szótagra vagy szólamra terjed ki (hangsúly, hanglejtés), ezért nevezik szupraszegmentális jegynek.

A mássalhangzók módosulását vizsgálva arra a következtetésre jutottam, hogy a szupraszegmentális jegy szoros összefüggésben állhat a mássalhangzók szegmentális jegyével. A szupraszegmentális és szegmentális jegyek szoros összefüggése a magánhangzóknál — mint ismeretes — abban nyilvánulhat meg, hogy a nyomaték hatására a magánhangzó megváltoztathatja releváns vagy irreleváns jegyét (így az oroszban a magánhangzók különböző redukciója).

A kontraszt oldalnyomása néhány magyar mássalhangzó-fonémára bizonyos fonetikai helyzetben nem érvényesül, mert a szupraszegmentális jegy ezt mintegy féken tartja.

A strukturalista vitán elhangzott rövid felszólalásomban arról beszéltem, hogy a kontraszt által kiváltott módosulásokat befolyásolja a hangtest morfológiai funkciója: ha a hangtest egy lexikai jelentéssel bír, egy lexikai morfémből áll, a hasonulás némely esetben másképp nyilvánul meg, mint azoknál a hangtesteknél, melyek két (vagy több) lexikai morfémből állnak. Így a *látszik* (egy lexikai morféma) esetében a *t + sz* szegmentumok torlódása hosszú *c-t* eredményez, míg a *két szék* (két lexikai morféma) esetében ugyanazoknak a szegmentumoknak a torlódása a *t* szegmentum irreleváns eltolódását váltja ki, az *sz* releváns jegye azonban nem változik.

¹ A mássalhangzó fonémák a nyelv paradigmaticus síkján: munkám II. fejezete. A mássalhangzó fonémák a nyelv szintagmatikus síkján: munkám III. fejezete; ezt röviden ebben a cikkben foglaltam össze. Ezért ebben a cikkben mindazt, ami a paradigmaticus síkra vonatkozik, általában nem érintem.

Ugyanezt a gondolatot, mindvégig fonológiai aspektusban maradva, úgy fejezhetném ki, hogy a szupraszegmentális jegy (a nyomaték) megakadályozhatja a kontraszt oldalnyomását, s ennek következtében a kontraszt nyomásának hiánya a mássalhangzóknál informatív jellegűvé válhat: szóhatárt jelezhet.

6. Figyelembe véve a fent mondottakat, a kontraszt nyomása a magyar mássalhangzó-fonémákra a következőképpen nyilvánul meg: a mai irodalmi köznyelv csak regresszív irányú hasonulást ismer. Ezen belül megkülönböztethetjük a következő eseteket:

1.0 A hasonulás egyaránt bekövetkezik abban az esetben, ha a módosulást kiváltó szegmentum nem nyomatékos szótaghoz tartozik, mind abban az esetben, ha az nyomatékos szótaghoz tartozik. A módosulást kiváltó szegmentum nem változik releváns jegyében. A módosult szegmentumnak disztinktív funkciója van.

1.1 Redundans releváns jegy.

1.11 Zöngés, illetőleg zöngétlen releváns jegy (*dobtam, két doboz* stb.). Szakirodalmunkban az ilyen módosulást hasonulásnak nevezik (l.: BÁRCZI GÉZA, *Fonétika*. 1951. 27; VÉRTES O. ANDRÁS, *A hangkapcsolódások osztályozásáról*: *NytudÉrt.* 17. sz. 132; DEME LÁSZLÓ, *Hangtan: A mai magyar nyelv rendszere* I, 100).

1.12 Képzéshely releváns jegy.

1.121 Apicalis-palatalis zárhang (*hangya, hat nyúl* stb.). Szakirodalmunkban az ilyen változást hasonulásnak nevezik.

1.122 Apicalis-postdentalis réshang (*kis szoba, cipézség* stb.). Szakirodalmunkban az ilyen változást hasonulásnak nevezik.

1.123 Bilabialis-apicalis orrhang (*azonban, szénpor* stb.). Szakirodalmunkban az ilyen változást hasonulásnak nevezik.

1.13 Mennyiség-releváns jegy (*varrta, benn van* stb.). Szakirodalmunkban az ilyen változást nem sorolják a hasonuláshoz, hanem megrövidülésnek nevezik (l. pl. DEME i. h. 103).

1.2 Irreleváns jegy.

1.21 Bilabialis-apicalis orrhang *v, f* előtt (*hamvas, honfi, szemfelszedés* stb.). Szakirodalmunkban az ilyen változást részben hasonulásnak (l. VÉRTES: i. h. 132), részben igazodásnak nevezik (DEME: i. h. 98).

1.22 Apicalis orrhang *k, g* előtt (*ing, fánk, van gáz* stb.).

1.23 Nazalizált magánhangzó, apicalis, postdentalis, palatalis, laryngalis réshang előtt (*benső, kényszag, van jég, huszonhat* stb.). Szakirodalmunkban ezt az esetet nem említik.

2.0 A hasonulás olyan szegmentumok között nyilvánul meg, melyek után nem következik egy nyomatékos szegmentum (*kútja*), vagy ha igen, akkor a módosítást kiváltó szegmentum nem tartozik a nyomatékos szótaghoz (*menj el*). A módosulást kiváltó szegmentum változik releváns jegyében. A módosult szegmentumnak disztinktív funkciója van.

2.1 Redundans releváns jegy.

2.11 Palatalis képzés (*kútja* stb.). A szegmentum a szomszédos szegmentum hatására palatalis zárhanggá válik, intervokális fonetikai helyzetben megnyúlik, míg a hatást kiváltó szegmentum eltűnik. Szakirodalmunkban az ilyen változást összeolvadásnak nevezik (l. pl.: DEME: i. h. 102; PAPP ISTVÁN i. m. 91).

2.12 Mennyiség-releváns jegy (*anyja* stb.). A szegmentum a szomszédos szegmentum hatására megváltoztatja egyik releváns jegyét (rövid \rightarrow hosszú), míg a hatást kiváltó szegmentum eltűnik. Szakirodalmunkban az ilyen változást hasonulásnak nevezik (l. pl. DEME: i. h. 100).

2.13 Képzésmód-releváns jegy (*költség, szabadság, rendszer, látszik* stb.). A szegmentum a szomszédos szegmentum hatására megváltoztatja képzésmódját: $t > cs$, $d > c$ stb., ha zöngés, akkor zöngétlenedik. A módosulást kiváltó szegmentum eltűnik, míg a módosult intervokális szegmentum megnyúlik. Szakirodalmunkban az ilyen változást összeolvadásnak nevezik (l. DEME: i. h. 102).

3.0 A hasonulás olyan szegmentumok között nyilvánul meg, melyeknél a módosulást kiváltó szegmentum a módosuló szegmentum után következő nyomatékos (vagy egy mellé nyomatékos hordó) szegmentumhoz tartozik. A módosulást kiváltó szegmentum nem változik releváns jegyében. A módosult fonémának disztinktív és határjelző funkciója van.

3.1 Irreleváns jegy.

3.11 Affrikációs árnyalat (*átcipel, hat szék* stb.). Szakirodalmunkban az ilyen eseteket olyan vonatkozásban említik, hogy „... a hangtani kötöttségű összeolvadás ... összetett szavakban és általában szótalálkozásokkor többnyire nem érvényesül” (Deme: i. h. 102).

3.12 Palatalis árnyalat (*átjáró* stb.). (L. az előbbi utalást.)

(Folytatjuk.)

SZÁNTÓ ÉVA

*

Néhány szó az igei paradigma kérdéséről

1. Legutóbb ANTAL LÁSZLÓ foglalkozott a magyar igeparadigma kérdésével gondolatébresztő cikkében (MNY. LVII, 273–9). A szerző szerkezeti elemzés útján igyekszik megvonni a határokat egyfelől az ige és a névszó, másfelől e két alapvető szófaji osztály és az igenév csoportja közt. Gondolatmenete több ponton érintkezik azzal, amit magam egy 1959-ben megjelent finn nyelvű írásomban az igenevek szófaji önállóságával kapcsolatban elmondtam (l. PAPP ISTVÁN, *Infiniittimuotojen asema kieliopissa: Verba docent*. Juhlakirja Lauri Hakulisen 60-vuotispäiväksi 6. 10. 1959. 255–68). Főleg ez a körülmény indított arra, hogy Antal cikkének szempontjaihoz és eredményeihez állást foglaljak.

2. Mint ismeretes, az amerikai BLOOMFIELD-iskola szigorúan formalista módszert képvisel a szófajok vizsgálatában. Ez a formalista álláspont elveti a jelentéstani szempontot, s úgy látja, hogy a szófaji hovatartozás kérdésében kizárólag a szó alakja a döntő tényező. Ez utóbbi pedig két dolgot jelent: jelenti egyfelől a szó szintaktikai értékét, másfelől a szó alakszerkezeti sajátosságait, vagy ahogy cikkírónk fogalmazza, azt, hogy a szavak „bizonyos tipikus szintaktikai helyzetekben és meghatározott járulékok kíséretében léphetnek fel” (ANTAL: i. h. 273).

Véleményünk szerint teljesen jogos az a kritika, amiben Antal az ige hagyományos, pusztán jelentés szerinti meghatározását részesíti (i. h. 273). Ha olyan szavakat nevezünk egyszerűen igéknek, amelyek „cselekvést, léte-zést, történést fejeznek ki” (uo.), akkor valóban nem volna semmiféle külön-

ség például a *fut* ige és a szintén cselekvést jelentő *futás* főnév közt, illetőleg a cselekvést jelentő főneveket is igéknek kellene minősíteni a meghatározás értelmében.

Azért is hasznos és időszerű Antal kritikája, mert még ma is vannak nyelvatanok, amelyek ezt a több oldalról rég elavultnak tekintett, egyoldalúan szemantikus felosztási elvet képviselik a szófaji kategóriák meghatározásában és egymástól való elkülönítésében. Csak példaképpen utalunk itt BENKŐ LORÁND és KÁLMÁN BÉLA népszerű tankönyvére, amely éveken keresztül használatban volt középiskoláinkban, s amelynek immár a 11. kiadása van forgalomban (Magyar nyelvtan az általános gimnáziumok I—IV. osztálya számára. 1959.¹¹). Ez a tankönyv azt tanítja, hogy „a cselekvést, létezést, történést kifejező szokat együttesen igéknek nevezzük” (i. m. 56). SZEMERE GYULA és SZENDE ALADÁR (Magyar nyelvtan a gimnáziumok számára. 1960.) már jóval közelebb jár az igazsághoz, amikor ilyenféle meghatározást nyújt az igről: „Az ige cselekvést, történést, létezést jelentő szó, amely egyúttal a cselekvő személyét is kifejezi” (i. m. 62). Még teljesebb nemrég megjelent tudományos leíró nyelvtanunk definíciója: „A magyar ige... a cselekvés-, történes-, állapot- vagy létfogalmat úgy fejezi ki, hogy egyúttal megjelöli (igei személyragokkal) a cselekvő személyét és számát, (módjelekkel) a beszélőnek vagy a cselekvőnek a cselekvéshez való viszonyát, (időjelekkel) a cselekvés folyamatának a beszélő álláspontjához való viszonyítását, sőt (személyragokkal) néha utal a cselekvés tárgyának személyére is” (I, 1961. 201). A két utóbbi meghatározás már csak kiindulópontjában képviseli a jelentéstani szempontot, a továbbiakban azt morfológiai és mondattani szemponttal toldja meg. Ez — szerintünk — maga is azt igazolja, hogy kizárólag szemantikai alapon nem lehet a szófajok valódi nyelvi természetéhez közelférközni.

3. Azonban Antal László és az általa képviselt formalista módszer álláspontja sem helyeselhető abban a vonatkozásban, hogy teljesen elveti a jelentéstani szempontot a szófaji vizsgálatokban.

Először is: van mód és lehetőség arra, hogy például az ige és a cselekvést jelentő névszók körét jelentéstani alapon is elhatároljuk egymástól. Az ige — tudniillik a verbum finitum-alak — konkrét, valósághoz kötött cselekvést fejez ki, ezzel szemben a *futás*-féle főnevek elvont, dologi mivoltában, önállósítva ábrázolják a cselekvést. Ha az igei cselekvés konkrét valóságyszerű voltát kiemelem, ez még nem alakszerkezeti és mondattani sajátosság önmagában, hanem a jelentéstartalomnak egy olyan mozzanata, amely a szintaktikai helyzetekben és a jelezési, ragozási sajátságokban is megnyilvánul.

Másodszor: ha nem veszünk tudomást az ige cselekvésjelentéséről, akkor az alakszerkezet meg a szintaktikai szerep elemzése alkalmával sem beszélhetünk logikusan a cselekvő személyről, a cselekvés módjáról vagy a cselekvés idejéről. Nyilvánvaló, hogy az ige fő kritériumai — a mód, az idő, a személy és a szám — feltételezik, implicite magukban foglalják azt, hogy a cselekvés és módjáról, idejéről s a cselekvést végző személyről s annak számáról van szó. Mert ha — tegyük fel — nem a cselekvő, azaz cselekvést végző személyt értenénk igei személyen, akkor hogyan különítenénk el az igei személyragozást a névszói személyragozástól? Ahogy a *könyvem* névszóalak *-m* személyragja azt fejezi ki, hogy a 'könyv' tárgy az egyes 1. személyű 'én' birtokoshoz úgy tartozik, mint annak birtoka, ugyanúgy a *kérek* igealak *-k* személyragja azt jelzi, hogy a 'kérés' cselekvést az egyes 1. személyű 'én' mint cselekvő végzi.

A végső eredmény: az ige jelentéstartalmát a mondattani és a morfológiai szófajvizsgálat sem tudja megkerülni.

4. A formalista elemzés hívei arról is meg szoktak felejtkezni, hogy a szófaji vizsgálat hagyományos szempontjai közül nemcsak a jelentéstani, hanem éppúgy az alaktani és a mondattani vagy szintaktikai alapelvnek is megvannak a maga szükségképpen korlátai és hiányosságai. Emlékeztetek arra, hogy már HERMANN PAUL (Prinzipien der Sprachgeschichte. 1920.⁵ 352 kk.) egyforma komoly és mély bírálatban részesítette mind a három felosztási elvet. Magam a már említett Hakulinen-Emlék-beli tanulmányomban így írtam erről a kérdésről: „Jelentéstani, alaktani és mondattani szempontoknak egyaránt volt szerepük a névszók és az igék szétkülönítésében: a három szempont közül azonban nyilván a mondattani funkció a legfontosabb, illetőleg az elsődleges, míg e szófajok alaktani és jelentéstani sajátságait csak a mondattani funkció velejárójának, azaz másodlagos vonásnak kell felfognunk” (I. PAPP: i. h. 258).

Érdekes példát hoz PAAVO RAVILA a finn nyelvből annak igazolására, hogy a formalista módszer önmagában nem mindig vezet eredményre (Vir. 1953: 43). A finnben tudvalevően nem egyformán viselkedik a főnév mellett kitett számnév az alanyesetben és a függő esetekben. Így például *kaksi miestä* 'két férfit' tulajdonképpen annyit jelent, hogy 'kettő férfiból'. Itt a *kaksi* a szó-szerkezet főszava, amely partitívust vonz maga mellé. Ezzel szemben a *kahden miehen* 'két férfinak valamije' kifejezés már rendes jelzős szerkezet, amelyben a *kahden* tag a bővítmény, illetőleg a jelző, s mint ilyen alakilag egyezik a jelzett szavával. Tehát mind a szintaktikai pozíció, mind pedig a járulékolás alapján két külön szófajnak kellene tartanunk a kétféle szerkezet *kaksi*, illetőleg *kahden* tagját, holott másfelől nyilvánvaló, hogy mindkét alak ugyanannak a paradigmának a tagja. Lehetetlen, hogy a két szóalak jelentését figyelembe ne vegyük ilyen esetekben, amikor a szófaji hovatartozás meghatározásában a szintaktikai pozíció is, a ragozás módja is cserbenhagy, sőt egyenesen félrevezet.

5. Antal László kirekeszti az igei paradigma köréből a *várni fogok* típusú körülírt jövő alakot. Rámutat ezzel kapcsolatban arra, hogy a *várni fogok* szerkesztésmód szintaktikai jellegű, hasonló az olyan szerkezetekhez, hogy *várni akarok*, *várni kívánok*, *várni szándékozom* stb. Ha tehát amazt az igei paradigma részeként fogjuk fel, akkor mi sem állhatja útját annak, hogy emezeket is igealakoknak tekintsük. A *várni fogok* azért sem tekinthető igealaknak, pontosabban alaki elemmel jellemzett jövő idejű formának, mert ez csak egy a jövő időnek szintaktikai eszközökkel való olyan körülírásai közt, mint például *majd várok*, *mindjárt várok*, *holnap várok* stb. Ha most már az első szerkezet *fogok* tagját a jövő idő nyelvtani jelének minősítjük, akkor ugyanolyan joga az utóbbi kifejezések *majd*, *mindjárt*, *holnap* elemét is időjelnek kellene vennünk. (L. ANTAL: i. h. 274.)

Mindezek alapján szerzünk levonja azt a következtetést, hogy a mai magyarban csupán két idő van: jelen és múlt, azaz nincsen jövő idő, illetőleg nincs morfológiai eszközökkel jellemzett jövő igealak. A *lesz* ige mint a *van* jövő idejű alakja kivétel a magyar időrendszer kéttagúságának törvénye alól.

Sok tekintetben igazat kell adnunk a jövő idő, illetőleg a jövő igealak kérdésében Antalnak. A *várni fogok* kifejezésmód valóban nagymértékű szerkezetserűséget árul el. Ezt az is mutatja, hogy a *fogok* tag még nagyban emlé-

keztet a *hozzáfogok* igéhez: annak jelentéstartalmából még őriz valamit. Aztán: a *várni fogok* szerkezetszerűségét az is mutatja, hogy bizonyos helyzetekben kérdezhetünk egyik tagról a másikra, azaz a tagok közt szintaktikai viszony áll fenn, vagy legalábbis ez a szintaktikai viszony alkalomadtán tudatosítható. Ha például a hallgató nem érti jól a beszélő közlésében a *várni fog* kifejezésnek *várni* tagját, vagy ha az bármi ok miatt problematikusnak látszik előtte, akkor rákérdezhet ilyenformán: *mít fog?* vagy *mít fog csinálni?* Ez a kérdés pedig nyilvánvalóvá teszi, hogy valamiféle tárgyas szerkezetet, illetőleg tárgyi viszonyt érzünk még a *várni fogok* tagjai közt.

Másrészt azonban az is kétségtelen, hogy a *várni fogok* nem teljesen azonos értelmű a *hozzáfogok várni* kifejezéssel. Ez azt mutatja, hogy a *fogok* kezdi elveszteni jelentéstartalmát, és kezd pusztá (idő)viszonyjelölő elemmé süllyedni. Megindult a grammatizálódás útján, de még nem ért annak a végére. Viszonyjelölő formaszó kezd lenni belőle, de még nem egészen az. Mindenesetre nagyobb mértékben közeledik a *várni fogok* kifejezés a *várandok*-féle igealakhoz, mint — mondjuk — a futurum finn körülírása: *tulen odottamaan*, amelyet a finn nyelvtanok nem is sorolnak az igealakok közé, s éppen ezért a finn nyelv időrendszerét kéttagú rendszerként tárgyalják.

Véleményünk tehát az, hogy a *várni fogok* átmeneti alakulat: érintkezik a szintaktikai kifejezésformákkal, de közeledik az egységes igealakhoz is. A magyar időrendszer — amíg a *várandok* alak élt — háromtagú rendszer volt; ma újból megvan a kezdeményezés mint tendencia a kéttagúvá egyszerűsödött rendszer háromtagúvá válására.

6. Antal a *vártam volna* kifejezésmódot pontosan úgy értékeli, mint a *várni fogok* körülírt jövőt, s így azt is kirekeszti az igeparadigma köréből (i. h. 274—5).

Mi úgy látjuk, a két kifejezés közt lényeges különbségek vannak. A *várni fogok* — mint láttuk — átmenet a szószerkezet és a grammatizálódott alak közt: a *vártam volna* kifejezés esetében a grammatizálódás befejeződött, a *volna* egyszerű formaszóvá fokozódott le, amelynek csupán viszonyjelölő szerepe van, tudniillik a feltételes módot jelöli. A *vártam volna* csupán külső formája szerint szószerkezet, funkciójában nem. A *volna* tag ugyanazt a funkciót végzi, mint a *várnék* igealakban a *né* szórész.

S hogy ez így van, mutatja az is, hogy az egyik tagról nem szoktunk kérdezni a másikra. Az esetleges *mi volna?* kérdés félrevezető, hiszen akkor a *vártam* tagot a *volna* tag alanyának kellene minősítenünk, holott ez ellentmondana annak a ténynek, hogy a *vártam* ebben a kapcsolatban világos igei ragozást mutat (*vártam volna, vártál volna* stb.). A *vártam volna* tagjai közt tehát nincs semmiféle szintaktikai viszony.

De az sem lényegtelen, hogy hasonló, illetőleg egyértékű szerkezetekre nem tudunk rámutatni nyelvünkben. Látszólag a *vártam volna* kifejezésnek párja a *jó volna, öröm volna* stb. szerkezet, de ez csak látszat. Ha ez utóbbiakat mondatba foglaljuk (*jó volna egy kis pihenés; öröm volna látni őket*), akkor kiderül, hogy összetett állítmánnyal van dolgunk, amelynek egyik tagja az állítmány névszói része, másik pedig az igei rész. Az összetett állítmány maga is olyan szoros egység, hogy a tagok közt közvetlen szintaktikai viszony nem áll fenn. Nos, még ilyenféle közvetett viszony sincs a *vártam volna* tagjai közt. Ez nem tekinthető összetett állítmánynak, mert hiszen *vártam* tagja jelentésszerű igealak (amelynek tehát önálló jelentéstartalma s amellyel igei személyragozása is van: *vártam volna, vártál volna* stb.), a *volna* tag viszont a maga merevült

formájával a ragozhatatlan viszonzszók természetét mutatja — szemben a *jó volna* kifejezés *volna* tagjával, amely igeiként személyragozható (*jó volnék, jó volnál* stb.).

Mindezekre való tekintettel én a *vártam volna* kifejezést mindenképpen megtartanám az igealakok sorában.

7. Problematikusnak látom Antal Lászlónak azt a felfogását is, hogy szerinte az igesajátságok közül a mód és az idő nem együtt jelenik meg egy-egy igealakon, hanem kizárják egymást: „Vagy idő, vagy mód” (i. h. 276—7).

Már pusztán logikai szempontból kifogást lehetne emelni olyan tudományos rendszerezés ellen, amely a jelen időt, a múlt időt, a feltételes módot és a felszólító módot egy sorban helyezi el, s így heterogén tagokat mér össze egymással. Ez azonban a kisebb hiba: a tudományos rendszerezésben is vissza kell tükröződnie a nyelvi tények esetleges alogikus voltának. Azonban itt úgy látjuk, nem a nyelvrendszer belső logikátlanságán múlt a dolog. Megállja-e vajon a helyét az a szemlélet, hogy nyelvünkben megvan mint igesajátság a feltételes és a felszólító mód, de nincs morfológiai eszközökkel kifejezhető jelentő mód? A *várok* meg a *vártam* igealakokon valóban semmiféle testes járulék, módjel nem található. Ezen az alapon azonban még nem lehet kimondani, hogy azok módot, tudniillik jelentő módot nem fejeznek ki. Mert ha a *várok, vártam* alakoktól megtagadja valaki a módjelölést, akkor ugyanolyan alapon akár azt is lehetne állítani, hogy nyelvünk nem ismeri a jelen időt, mert hiszen a *várok* igealakon semmiféle látható, illetőleg hallható időjel nincs jelen.

Antal László a nyelvi tényeknek megfelelően mégis felvette a jelen időt a morfológiai eszközökkel kifejezett magyar igesajátságok rendszerébe. Tette pedig ezt bizonyára két okból. Először, mert jól tudja, hogy jelen nélkül nincsen múlt, múlt csak a jelenhez képest gondolható, — nem valami absztrakt logika, hanem a laikus beszélő álláspontja szerint. Másodszor: épp a szerkezeti elemzés útnak indítói mutattak rá legnyomatékosabban arra, hogy a szó alaki szerkezetében nemcsak a testes morfémáknak van szerepük, hanem éppoly fontos szerepet tölt be a morfémahiány is. Vagyis: a *vár* igealak \emptyset morfémával, azaz időjel hiányával jelzi a *várt* alakhoz képest a jelen időt.

Teljesen hasonló a helyzet a módok tekintetében. A feltételes és a felszólító mód nem gondolható önmagában: a beszélő a jelentő módhoz mérten fog fel valamit feltételesnek vagy felszólítónak. Aztán a módok esetében háromtagú rendszerrel van dolgunk: ha ennek a rendszernek két tagját testes morfémával megjelöljük, akkor a harmadik tag a jelhiánnyal egyértelműleg meg van határozva. A *várok* alak tehát a *várnék* feltételes módú meg a *várjak* felszólító módú alakhoz képest \emptyset fokú morfémával jelölt jelentő módú igealak.

Ilyenformán nincs más választás, vissza kell térni a hagyományos nyelvtani tanításhoz: nyelvünkben a jelentő módban (két vagy) három időalak, a feltételes módban két idő, míg a felszólító módban csak egy idő van. Hogy a *várjak* felszólító alaknak nyelvünkben nincs meg (vagyis nincs közhasználatban) a múlt idejű párja, ez csak arra mutat, hogy a magyarban a módok és az idők kifejezőrendszere meglehetősen hiányos. A jelentő mód viszonylatában ki van fejlődve a jelen és a múlt idő, s most van megképződőben a jövő igealak; a feltételes mód körében már határozottan csak a jelen és a múlt idő alakjai vannak meg, teljesen hiányzik a jövő; a felszólító mód szférájában pedig csak egy idő, a jelen, képződött meg, nincs sem múlt, sem jövő igealak. Véleményünk szerint teljesen megokolt volna az az álláspont is, amely a fel-

szólító módalaknak (*várjak*) nem tulajdonítana időértéket, s azt állítaná, hogy a felszólító mód körében az idő kategóriája még nem alakult ki. Tény mindenképpen, hogy idő- és módrendszerünk meglehetősen hiányos: a három mód és a három idő kombinációjából a várható kilenc igealak közül csak öt vagy hat valósult meg alaki eszközökkel. Ez azonban még nem ok arra, hogy a módok és idők együttes rendszerét kétségbe vonjuk. Tudjuk, másutt is vannak nyelvünkben hiányosan megvalósult rendszerek. Tárgyas igeragozásunk rendszerében például a lehető 18 alak közül csak 7 valósult meg. Ezért azonban senki sem vonja kétségbe azt, hogy az úgynevezett tárgyas igeragozású igealak az alany személyét és számát, másfelől pedig a tárgy személyét együttesen jelöli (vö. PAPP ISTVÁN, A magyar nyelv szerkezete: Nyr. LXXXIII, 458 kk.).

8. Antal László felfogása szerint a feltételes módjel nem *-na*, *-ne*, *-ná*, *-né*, ahogy eddig tudtuk, hanem egyszerűen *-n* (i. h. 277). Mire alapítja a szerző ezt a felfogását? Arra, hogy szerinte a *várna* — *várná*, illetőleg az *élne* — *élné* ellentétes alakpárban az *-a*, *-e* személyrag az alanyi, az *-á*, *-é* pedig a tárgyi személy jelölője, ha tehát a megmaradt *várn-*, *éln-* szórészből leválasztjuk a tömorfémát, akkor csak a fennmaradó *-n* morféma lehet a feltételes mód jele. Kétségtelen, hogy a szóban forgó igealakoknak ilyenféle elemzése is elképzelhető. Igen ám, de akkor legalább annyit meg kellene mondani, hogy ennek az *-n* módjelnek vannak „alternánsai” is. Mert hogy elemezzük például a *várnék* alakot? Csak nem úgy, hogy az *ék* szórészt vesszük egyes 1. személyű alanyi személyragnak, hanem bizonyára a *k* elemnek tulajdonítjuk a személyjelölés funkcióját. Ez esetben azonban feltételes módjelnek — vagy akár az *-n* módjel alternánsának — a *-né* szórészt kell tartanunk.

A *várna* — *várná*, *élne* — *élné* igealakokat azonban tisztán szerkezeti elemzéssel másképp, a nyelvi valóságnak megfelelőbb módon is lehet értelmezni. Azt mondhatjuk ugyanis, hogy itt (éppúgy, mint mindenütt másutt) a *-na*, *-ne*, *-ná*, *-né* változatok valamelyike a feltételes módjel, az egyes 3. személynek nincs külön ragja (mint annyiszor a magyar igeragozásban, vö. *vár*, *várt*), a személy alanyi vagy tárgyas voltát mégis ki tudjuk jelezni: egyszerűen a módjel magánhangzójának rövid—hosszú ellentétezésével jelezzük. Hogy egy szórésznek — itt a módjelnek — nemcsak egy, hanem több funkciója is lehet, az nyelvünk szerkezetében egészen közönséges jelenség, s ezzel más vonatkozásban maga Antal is számol (i. h. 277).

9. Amit Antal László a főnévi igenéről megállapít, azt minden fenntartás nélkül helyeselni tudjuk. „A főnévi igenév — írja — ... sajátos, önálló szó-osztály, azt mernénk mondani, hogy egy külön szófaj” (i. h. 275). Magam ugyanerre az eredményre jutottam már Antal előtt — s túlnyomórészt szintén szerkezeti elemzéssel — a Hakulinen-Emlékben megjelent tanulmányomban. Vannak azonban lényeges eltérések is a kettőnk felfogásában. Én ugyanis minden igenévfajtát elkülöníték az igétől és a névszótól, s így tulajdonítok nekik önálló szófajiságot. Antal viszont elszakítja a *ni* végű főnévi igenevet (*várni*) a személyragos főnévi igenévtől (*várnom*), továbbá a melléknévi meg a határozói igenevektől: a külön szófajiságot csak a *várni* típusú főnévi igenévvel kapcsolatban veti fel, a *várnom*-féle személyragos főnévi igenevet meghagyja az igei paradigma tagjának, a melléknévi és a határozói igeneveket pedig a melléknevek, illetőleg a határozószók körébe utalja.

Antal újítása tehát az eddigi magyar nyelvtani gyakorlathoz képest abban áll, hogy: 1. elszakítja szófaji viselkedés szempontjából a főnévi ige-

név személyragtalan *várni* és személyragos *várnom* alakját egymástól; 2. ez utóbbit igealaknak veszi; 3. szófajilag semmi különbséget nem lát a melléknévi igenév meg a melléknév, továbbá a határozói igenév meg a határozószó közt.

Meg kell mondanunk, hogy Antal újítását mind a három pontban tévesnek, illetőleg tévedésnek tartjuk.

10. Ami az első pontot illeti, itt bizonyára a *várni* és a *várnom* alaki viselkedésének szembevetendő eltérései indították Antalt arra, hogy szófajilag külön kezelje őket. Valóban: a *várni* minden szempontból merevült forma, amely semmiféle szintaktikai kapcsolatban nem változtatja az alakját, ezzel szemben a *várnom*, *várnod* stb. legalábbis személyvontkozás dolgában alakváltoztató kifejezőmód. Ez azonban még korántsem elegendő alap arra, hogy az egyébként nyilvánvalóan összetartozó szóalakokat szófajilag mereven elkülönítsük egymástól.

Először is: közös mindkettőnek az alaki viselkedésében az, hogy esetragokkal egyik sem látható el. Az esetragozás szempontjából való merevülés éppen egyik fő kritériuma az infinitivusi formáknak. Másodszor: közös képzőelem mindkettőben az *-n* morféma, amelyhez az I. infinitivus esetén egy megmerevült *-i* esetrag járul (*vár-n-i*), a II. infinitivusnál pedig a birtokos személyragok (*vár-no-m*). Hogy az I. infinitivusalak jellemző *-i* eleme behatolt a II. infinitivus 3. személyű alakjába (*vár-n-i-a*, *vár-n-i-uk*), az olyan rendhagyó viselkedés, amely alaki különbséget létesít az igenévi és a névszói személyragozás közt, s végső fokon a szófaji elkülönülést szolgálja. Természetesen mindez a mai nyelvszerkezetre jellemző, bár egészen mellékesen megjegyezve, véleményem szerint a nyelvtörténeti szempontú elemzés is nagyjában ugyanerre az eredményre vezetne (vö. PAPP ISTVÁN, A főnévi igenév fejlődéstörténetéhez: MNy. XXXIII, 38—43).

A *várni* és a *várnom* tehát alakszerkezete szerint körülbelül olyan viszonyban van egymással, mint — mondjuk — a *vár* főnévnek *vár-ba* és *vára-m* alakja — azzal a különbséggel természetesen, hogy amott az alapszó (**várn-*) nem, csupán egy esetragos formája (*várn-i*) és a személyragos alakjai (*várno-m*, *várno-d*) élnek, emitt pedig az alapszónak (*vár*) teljes paradigmája él esetragozás (*vár*, *vára-t*, *vár-ban* stb.) és birtokos személyragozás (*vára-m*, *vára-d* stb.) tekintetében egyaránt. Amilyen furcsa volna, ha valaki a *várba* és a *váram* szóalakokat két különböző szófaji csoportba osztaná, éppoly elfogadhatatlan az a felfogás is, amely a *várni* és a *várnom* formákat két külön szófajnak minősíti.

11. Mire alapítja Antal azt a felfogását, hogy a *várnom* forma az ige paradigmájához tartozik, tehát végeredményben éppen olyan igealak, mint — mondjuk — az, hogy *várok*?

Cikkírónk részletesen elemzi, hogy mi mindenben eltér a *várnom* alak a *várok* stb. határozott igealakoktól (i. h. 276 kk.). Az elemzés eredményeként kiderül, hogy a *várnom*-féle alakok „csak egyetlen tulajdonság tekintetében függenek össze az igei paradigmával: szám és személy tekintetében” (i. h. 278). Ha azonban a szám- és személyjelölés már önmagában igei tulajdonság volna, akkor ugyanezen a jogon olyasmit is lehetne vitatni, hogy a *várasom* vagy akár a *váram* formák a *vár* ige paradigmájának szerves alkotóelemei. Kétségtelen azonban, hogy szám és személy önmagában még nem igei kritérium — legalábbis nem a mi nyelvünkben: igei sajátosság csak a cselekvő alany személyének és számának, továbbá a tárgy személyének jelölése, ezzel szemben a bir-

tokos személyének és számának morfológiai eszközzel való kifejezése a névszók osztályának egyik fő ismertetőjele a magyarban és más finnugor nyelvekben.

Emlékezhetünk, más oldalról is felmerült már újabb nyelvészeti irodalmunkban az Antaléhoz hasonló felfogás, az tudniillik, hogy a főnévi igenév személyragjai igei személyragok (l. KÁROLY SÁNDOR, Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. 1956. 16). Erre azonban majd más összefüggésben fogok sort keríteni.

12. Nem követhetjük Antalt abban a felfogásában sem, hogy a melléknévi igenevek közönséges melléknevek, a határozói igenevek pedig közönséges határozószók volnának. Antal szerint a melléknévi meg a határozói igenév szóalakja a megfelelő képzők hozzátoldásával „deverbalizálódott, magyarán megszűnt ige lenni és névszó lett” (i. h. 275). Névszó lett alaki viselkedés szempontjából, s ami a legfontosabb, „szintaktikai helyzetei sem az igré jellemzők többé, hanem a névszóra” (uo.).

Antal nyilván megfeledkezett arról, hogy a szintaktikai pozíció formalista álláspont szerint is két dolgot jelent: szó szerkezet főtagjaként és bővítménytagjaként való szereplést (vö. BLOCH—TRAGER, *Outline of Linguistic Analysis* 60). Nos, az igenevek mint bővítmények valóban úgy viselkednek, mint a névszók: állhatnak tárgyként, határozóként és jelzőként, továbbá ha az alanyt is bővítménynek veszi valaki, állhatnak alanyként. Homlokegyenest ellenkezik ezzel az igenévnek mint szócsoporthoz tartozó főtagjának a viselkedése, ebből a szempontból ugyanis az teljesen úgy viselkedik, mint az ige: vehet maga mellé tárgyat, határozót. Ahogy például azt mondjuk, hogy a mennydörgés *egyet-földet ráz*, vagy hogy a rabszolganép *megunja jármát*, ugyanúgy az ige tárgyi vonzatait megtartva beszélhetünk *egyet-földet rázó* mennydörgésről vagy olyan rabszolganépről, mely *jármát megunva* síkra lép. Kétségtelen, hogy a melléknévi és a határozói igenév egy fontos szintaktikai sajáttságban nem azonos a melléknévvvel és a határozószóval.

Az is kétségtelen másfelől, hogy bármily nagy eltérések legyenek is egyébként az egyes igenévfajták (főnévi, melléknévi és határozói igenevek) közt, lényeges vonásaikban mégis összetartoznak — abban tudniillik, hogy valamennyien kétarcúak: őriznek bizonyos igei sajátságokat, de vannak névszói kritériumaik is. Éppen ezért nem sorolhatók sem az ige, sem a névszó kategóriájába, hanem külön, önálló szófajnak kell tekinteni őket.¹

PAPP ISTVÁN

A leíró jelentéstan kérdéséhez és módszeréhez

1. Ha a nyelvtudomány szakterületeit, egyes ágazatait abból a szempontból vizsgáljuk, hogy a fejlődésnek milyen fokára jutottak el, könnyen megállapíthatjuk, hogy jóformán alig akadnak olyan tanulmányok, amelyek a nyelvnek legfontosabb elemével, a szóval, a szókészlettel, főképpen pedig a szavaknak „nem hangzásbeli oldalával” — a bizonytalan tartalmú megszokott szóval élve — „jelentésével” vagy „tartalmával” leíró szempontból

¹ Nem megyek most bele olyan kérdések tárgyalásába, hogy a *kutya háza* szerkezet *háza* tagjának -a végződése „birtokjel”-e (l. ANTAL: i. h. 274), vagy hogy a *feleségstül* szóalak -stül végződése „adverbiumképző”-e (uo. 275), ahogy Antal állítja. Ezek nem tartoznak szorosan jelenlegi tárgyamhoz.

foglalkoznának. Tény az, hogy amíg a nyelvek hangrendszerét különféle módszerek szerint vizsgáló — magas fejlődést tükröző — leíró hangtanok, továbbá a szavak és mondatok formai-szerkezeti kérdéseit (struktúráját) raffináltabbnál raffináltabb módszerekkel elemző alaktani és mondattani munkák, tanulmányok látnak napvilágot, addig azt kell mondanunk, hogy a szótan (esetleg szójelentés tan) mint tárgykörében és módszerében (módszereiben) világsosan és egyértelműen meghatározott diszciplína ez ideig alig létezik, legalábbis egy olyan sajátos, önmagában magas érdekű kutatási ágazat, amely a szavak jelentésviszonyaival, másképp fizikailag nem érzékelhető tartalmi oldalával leíró szemlélet alapján foglalkoznék, s amelyről az alábbiakban még szó lesz, kifejlődésének bizony — azt mondhatni — csupán a kezdetén áll (vö.: E. LEISI, *Der Wortinhalt. Seine Struktur in Deutschen und Englischen*. 1953. 7—9; S. ULLMANN, *Historical Semantics and the Structure of the Vocabulary*. Különnyomat az André Martinet-Emlékkönyvből. 1956. 1—4; E. NIDA, *A System for the Description of Semantic Elements*: Word VII, 1—2; O. SZ. AHMATOVA, *A nyelvi kategóriák „izomorfizmusának” fogalmáról* a szókincstani kutatások módszertani problémáival kapcsolatban: NyIK. VI, 309—10).

Ez a tény némiképp érthetetlennek látszik, ha meggondoljuk, hogy a szavak helyes használata, amely a primitív nyelvi érintkezéshez szükséges megértésnek is a feltétele, nem valósulhat meg azok tartalmi oldalának, másképpen azoknak a feltételeknek az ismerete nélkül, amelyek az érintett nyelvközösségben a szavaknak normálisnak minősülő használatát meghatározzák. Még különösebbnek tűnhet a dolog, ha arra gondolunk, hogy az igazán nagyhatalmú költészetben — jóllehet nem tagadható, hogy a hatáshoz a széphangzás és a művészi mondatszerkesztés is nagyban hozzájárul — a hatáskeltésnek a legfontosabb eszközei mégis a találóan megválasztott szavak, amelyeknek művészi alkalmazása — ezt a nyelvet nagy mesterei, mint Arany, Goethe, Gorkij nem győzték eléggé hangoztatni — tartalmuknak, használati feltételeiknek alapos ismeretétől függ (vö.: L. REINERS, *Stilkunst*. 1953. 55; *Nyelvtan — stílus — szónoklás*. 1960. 172).

Az érintett hiányjelenséggel kapcsolatban csak röviden utalunk arra, hogy a leíró lexika területén belül a szavaknak osztályokba, fajokba, csoportokba való rendezése — hasonlóan minden egyéb leíró jellegű tudományhoz, amely tárgyának körén belül típusokat, osztályokat állapít meg, és ennek megfelelően rendszerezést hajt végre — a kielégítőnek és lezártnak nem tekinthető, manapság használatos osztályozásoknál megalapozottabb s ezért elfogadhatóbb módon csak úgy és akkor valósítható meg, ha a szavak tartalmi oldalának — vagy a legújabb felfogás szerint — használati feltételeinek meghatározásában újabb és több szempontot érvényesítő módszeres eljárásokkal, elsősorban a „kontextusok” behatóbb vizsgálatával az eddiginél nagyobb pontosságot tudunk elérni (vö.: E. LEISI i. m. 9—12; S. ULLMANN, *The Principles of Semantics*. 1951. 65).

2. Szükségtelen tovább sorolni a leíró jelentés tan fontosságát bizonyító tényezőket — több lapot lehetne megtölteni velük —, inkább nézzük meg közelebbről, miben kereshetjük annak a hiánynak az okát, melyet bevezetőben említettünk.

Ilyen ok először is az, hogy az immár több mint félévszázados múltra visszatekintő új nyelvészeti tudományág, a jelentés tan (szemantika vagy szemasziológia) — ellentétben egyéb nyelvészeti diszciplínákkal — nem leíró, ha-

nem történeti jellegű tudományként alakult ki, és — ami az egyes szóra irányuló kutatást illeti — azt mondhatni, hogy mind a mai napig megmaradt uralkodólag történeti jellegűnek (S. ULLMANN i. m. 1; K. BALDINGER, *Die Semasiologie*. 1957. 4; E. OKSAAR, *Semantische Studien im Sinnbereich der Schnelligkeit*. 1958. 3—4). — Figyelemre méltó ebből a szempontból, hogy a XX. század nyelvtudományában legjelentősebbnek minősülő fejlődés, azaz egy új leíró módszernek a kibontakozása és ezzel együtt a strukturalista szemléletmód előtérbe nyomulása aránylag csekély visszhangot váltott ki a jelentéstan területén. Annak a magyarázata, hogy a szemantika nem tudott lépést tartani ebben az irányban a nyelvészet egyéb ágaival, nevezetesen a fonetikával, a morfológiával és a szintaxissal, ennek a tudományágnak sajátos tárgyában keresendő. A XX. század elején SAUSSURE-től körvonalazott és az új-humboldtianusoktól kifejlesztett modern leíró nyelvészet, amely az Atlanti-óceán két partján — különösen Amerikában — jutott magas virágzásra — mint ismeretes — telítve van strukturalista szemlélettel. Ennek a felfogásmódnak az a jellemzője, hogy a nyelvnek az egyes és különleges elemeivel, részeivel szemben inkább a struktúrák iránt érdeklődik, amelyhez való tartozás révén nyerik az egyes elemek is saját értéküket. Ennek a szemléletmódnak pedig az a gondolat az alapja, hogy a nyelv egy artikulált egész, „Gestalt” vagy a saussure-i terminológiával élve „egymással kölcsönös függésben álló értékek rendszere”. Ehhez a nyelvi koncepcióhoz — írja ULLMANN — alapvetően szükséges „the idea of a pattern, of a basic plan” (i. m. 1—2). — Hangtani és alaktani szinten, sőt még viszonylag a mondaton területén is könnyű egy ilyen „pattern”-nek az elkülönítése és megragadása. A szókészlet azonban effajta strukturalista szempontú megközelítés számára nem látszik eléggé alkalmasnak: a szójelentések nagyon ingatagok, hullámzók, lazán rendszerezettek ahhoz, hogy a strukturalista analízist lehetővé tegyék (A. MARTINET, *Structural Linguistics*. Megjelent az „*Anthropology Today*” című kötetben. 1953. 582; S. ULLMANN i. m. 1—2; R. WELLS, *Is a structural treatment of meaning possible? Reports for the Eighth International Congress of Linguists*. Oslo. I, 197—210).

3. Magától értetődik, hogy a szó tartalmi oldalára irányuló vizsgálatok szükségképpen bizonyos nyelvelméleti alapokat tételeznek fel. Az is természetes, hogy ebben a tekintetben a különféle felfogású nyelvészeti iskolák nemegyszer szembenállnak egymással. Így egy amerikai és angol behaviourista csoport (BLOOMFIELD, SAPIR, HARRIS, FIRTH stb.), amely a megnyilatkozásokat úgy tekinti, mint „viselkedésminták”-at, és bár a gondolkodás- és érzésfolyamatokat — s így a jelentést — nem tagadja, de mint fizikailag fel nem foghatót s a nyelvtudomány számára megragadhatatlant kizárja a nyelvészeti vizsgálatokból, szemben találja magát az európai nyelvészek nagy többségével, akik számára a nyelv formai és tartalmi oldala, másképpen a nyelv és gondolkodás egyaránt a vizsgálódás középpontjában áll.

A strukturalista nyelvészeti iskola alapítója, L. BLOOMFIELD a szó jelentését természetesen nem tagadta. „*Language*” című művében ezt olvashatjuk: „A phonetic form which has meaning is a linguistic form” (138). Ez a megállapítás látszólag magában foglalja azt a gondolatot, hogy a nyelvi jelnek BLOOMFIELD számára is két oldala van, miként SAUSSURE számára, nevezetesen: a hangsor vagy jelentő („signifiant”) és a jelentett dolog („signifié”), és hogy ezek együttesen alkotják a nyelvészet tárgyát. Az idézet folytatása

azonban világosan megmutatja, hogy BLOOMFIELD és követői úgy tekintik a jelentést, mint ami kívül esik a nyelvész célkitűzésein, ami nem alkothatja a nyelvészeti kutatás tárgyát. „Mi egy nyelvi formának a jelentésén azt a helyzetet értjük, amelyben a beszélő azt kimondja, és azt a feleletet, amelyet a hallgatóból kivált” — írja BLOOMFIELD (*Language* 139); számukra a jel tisztán fizikai — a szót úgy tekintik, mint egy dolgot, azaz csupán mint jelentőt („signifiant”), a fizikailag nem érzékelhető jelentést pedig úgy kezelik, mint ami kívül esik a nyelvész kutatási területén, mivel azt objektív módon megfigyelni, lejegyezni és leírni a nyelvészet tudományos terminusai-ban nem lehet. „The Linguist cannot define meanings but must appeal for this to students of other sciences or to common knowledge” (*Language* 145). A nyelvész munkája tehát csupán a „nyelvi tények”-re („linguistic facts”), azaz az érzékelhető és mérhető fizikai jelenségek terminusaiban felfogott beszédre terjedhet ki (másképpen úgy is mondhatnók: konkrét „utterances” sorozatára); ezek analízise révén lehet a formákat azonosítani, osztályozni és eredményképpen a vizsgált nyelv struktúráját a legmegfelelőbb („suitable”) módon leírni. Alapjában tehát — úgy látszik — gyakorlati problémáról van szó, és tisztán gyakorlati szempontból nézve minden olyan szisztéma, amely valamely tárgyat összefüggően és kimerítő módon, egyszerűen és világosan, továbbá megfelelő tárgyilagossággal leír, kétségkívül igazolható, tehát jogos. És ha ellenvetek nélkül elfogadható volna az a tétel, melyet a verbeli strukturalisták vallanak, hogy tudniillik a nyelvészet kizárólag csak a fizikailag felfogható és mérhető nyelvi tények leírásával és osztályozásával egyenlő, akkor a BLOOMFIELD-féle strukturalizmusnak szigorúan tudományos jellegét tagadni nem lehetne, sőt azt kellene mondanunk, hogy ha a nyelvészet „genuina scientia”, abban az esetben a strukturalista nyelvészek annak egyedüli és hűséges exponensei (T. B. W. REID, *Linguistics, Structuralism and Philology: Archivum Linguisticum* 1956: 32—6; A. MARTINET, *The Unity of Linguistics: Word X*, 121—5; N. C. W. SPENCE, *The Work of Eugenio Coseriu: Archivum Linguisticum* 1960: 5—9).

4. A nyelvészet tárgyának illetén leszűkítése miatt azonban — mint ismeretes — a hagyományos nyelvészet képviselői közül sokan felemelték szavukat, és a „szójelentés” kérdését egyoldalúan néző és vizsgálatát elhanyagoló strukturalista elemző módszert sokan és sokféle kritikával illették (L. SPITZER, *Language*. 1944. 209—45; A. GARDINER, *The Theory of Speech and Language*.² 1951. 331; R. H. ROBINS, *A Problem in the Statement of Meanings: Lingua* 1952: 121; E. REIFLER, *Linguistic Analysis, Meaning and Comparativ Semantics: Lingua* 1953: 371; O. FUNKE, *Form und „Bedeutung” in der Sprachnatur: Debrünnner-Eml.* 1954. 141; V. V. VINOGRADOV, *A szavak szótári jelentéscinek fő típusai: NyIK.* V, 12; S. HATTORI, *The Analysis of Meaning: Roman Jakobson-Eml.* 1956. 207).

Nincs tér arra, hogy ezúttal bővebben foglalkozzunk a különféle kritikák természetével, e helyett csupán arra a tényre szeretnék rámutatni, hogy a legtöbb hozzászóló tiltakozik az ellen a nézet ellen, hogy valamely nyelvnek a vizsgálata és leírása — a szemantikai tényezők teljes mellőzésével — kimerítettnek tekinthető a fizikailag érzékelhető formai elemek elemzésével és leírásával. Egyébként nem egy strukturalista nyelvész írásaiban találhatunk olyan mozzanatokat, amelyek arra mutatnak, hogy a szerzők a nyelvi rendszer meghatározására irányuló elemzések során a tisztára formai elemek mellett elkerülhetetlennek tartják a szemantikai oldal figyelembevételét is, bár az

erre vonatkozó utalásokat igyekeznek a minimálisra csökkenteni. Így például ha elfogadható a neves amerikai strukturalistának, E. SAPIR-nak a nyelv-mivoltát tömören kifejtő alábbi meghatározása: „a purely human and non-instinctive method of communicating ideas, emotions and desires by means of a system of voluntary produced symbols” (Language. An introduction to the study of speech. 1949. 14), akkor — e definíció alapján — aligha lehet kétséges, hogy a nyelvvizsgálatból, még a strukturalista nyelvvizsgálatból sem lehet a jelentéstani tényezőket teljesen kizárni.

BLOOMFIELD főművében sem találjuk meg a tisztára formai elemzés következetes véghezvitelét. Bár erősen hajlik a formai strukturalizmusra s így a szemantikai oldal el mellőzésére, teljesen kiküszöbölni nem tudja (nem is akarja) a jelentést. Ezt olvashatjuk nála: „A phonetic form which has meaning is a linguistic form. It is important to remember that phonetics and phonology presuppose a knowledge of meaning: without this knowledge we could not ascertain phonemic features” (Language 8. § 8. pont). — BLOOMFIELD a mondatrészek és beszédrészek (szófajok) meghatározásában — nem kétséges — szócsoporthoz (azaz szintaktikai szerkezetekből) indul ki, és ezeknek formai elemzésével igyekszik meghatározni a tagok szintaktikai értékét, s közben szemantikai megjelölést ad e formáknak. Így olvashatunk nála például: „actor-action construction”-ról (*John runs*), „substance-character construction”-ról (*fresh milk*), „koordinacion”-ról (*John and Bill*) stb. BLOOMFIELD nem elégszik meg a szintaktikai értékek meghatározásával, hanem a formákból igyekszik levezetni a hagyományos beszédrészeket (azaz szófajokat vagy osztályokat); ugyanis a formák elemzése közben rábukkan azok vezető tagjainak osztályjelentésére (szófaji jelentésére), és éppen ezekkel jellemzi a hagyományos szófajokat. Így a főnév jelentése: „an object of such and such species”, az igéé „action”, a melléknévé „character of specimens of a species” stb. — BLOOMFIELD tehát — miként ebből a rövid kis vizsgálatból is kiderül — a formák területéről néha átlép a szemantika területére, amikor a szintaktikai értékeken kívül a szófajok jelentését is igyekszik levezetni (vö. O. FUNKE i. m. 143—4).

A vitatott kérdéssel kapcsolatban végezetül hivatkozhatunk EUGENIO COSERIU¹ professzor véleményére, aki 1953-tól közölt munkáiban — rendkívül gazdag dokumentációra támaszkodva — beható bírálathoz vetette alá a strukturalista és nem strukturalista nyelvészet vitás kérdéseit. S mivel sem az egyik, sem a másik tábor nem bír a kétségtelen igazság monopóliumával, megpróbálta megragadni és összefoglalni azt, ami a két csoport tanításából helyesnek és hasznosnak bizonyult. COSERIU szerint a szélsőséges strukturalistáknak az a törekvése, hogy a nyelvészet területét csupán a „fizikai dolgokként” felfogott nyelvi tények vizsgálatára korlátozzák azon megokolással, hogy a jelentést nem lehet nyelvészeti terminusokban leírni, azt eredményezi, hogy diszharmóniát teremtenek a nyelv és a nyelvészet tárgya között: a nyelv jelentés nélkül nem nyelv, minthogy a nyelv egyrészt — a strukturalisták szavaival élve — „székekhez hasonló dolgokból” („things like chairs”) áll, de ugyanakkor másrészt valami másból, valami többből is (azaz a mentális

¹ EUGENIO COSERIU írásai — cikkek és monográfiák — sajnos Montevideóban jelentek meg spanyol nyelven, így nehezen hozzáférhetők. Pedig hasznos lenne, ha ezeket a nagy elmeélel megírt munkákat strukturalista és nem strukturalista nyelvészek egyaránt olvasnák. Angol nyelvű, részletekbe menő ismertetésük és értékelésük megtalálható az Archivum Linguisticum című folyóirat XII. (1960.) évfolyamában N. C. W. SPENCE tollából: The work of Coseriu: 1—35).

oldalból), s ezt sem lehet a nyelv tanulmányozásából kirekeszteni, ha nem akarjuk a nyelvészet tárgyát megcsonkítani (Archivum Lingu. XII, 5—9). Egyébként maga BLOOMFIELD is elismeri, hogy a jelentéstől elszakított nyelv-vizsgálat absztrakció (Language 139).

5. A modern leíró nyelvészet fejlődésének irányát tekintve ma már kétségtelenül megállapítható, hogy — miként a behaviourizmus (a behaviourista lélektanra támaszkodik BLOOMFIELD strukturalizmusa) — korábbi szigorú formáihoz mérten bizonyos fellazulást mutat (vö. J. B. CAROLL, *The Study of Language*. 1953. 72), hasonlóképpen az amerikai strukturalista nyelvészek is kevésbé egyoldalúan nézik a „jelentés” szerepét (H. A. GLEASON, *An Introduction to Descriptive Linguistics*. 1955. 2; R. WELLS i. m. 197). — És annak ellenére, hogy még ma is többen vallják, miszerint nincs semmiféle átmeneti helyzet a jelentésnek a nyelvészeti tudományokból való teljes kirekesztése és olyatán teljes beiktatása között, amelyet csak megenged a nyelv természete, ma már nem egy strukturalista nyelvész elfogadja azt a nézetet, hogy jól-lehet a nyelvész a szó jelentését kielégítő módon meghatározni és analizálni nem tudja, arra mégis feljogosítva érezheti magát, hogy a köztudat által szolgáltatott információt felhasználja arra a korlátozott célra, hogy megállapíthassa, vajon két fonetikailag különböző utterances „ugyanazzal” vagy „különböző” jelentéssel bír-e. És ebből a szempontból jellemző tünetnek kell tartanunk azt a tényt, hogy W. REID a diakronikus nyelvészet és a strukturalizmus viszonyát vizsgálva, már nem úgy osztja két táborra a nyelvészeket, hogy strukturalisták és nem strukturalisták, hanem azt mondja: egyik oldalon található a strukturalista nyelvészeknek az a csoportja, amely mindvégig kitart ama nézet mellett, hogy a jelentés teljesen megközelíthetetlen, s így a figyelmet a kifejezésnek („utterance”) kizárólag a megfigyelhető és mérhető jellegzetességeire kell fordítani, a másik oldalon állnak az összes többi nyelvészek, köztük olyan strukturalisták is, akik a nyelvi elemzésben a formával együtt a jelentést is megpróbálják figyelembe venni (Archivum Lingu. VIII, 36—7).

Egyébként annak bizonyítására, hogy legújabbán már az amerikai strukturalista nyelvészek is kezdik elismerni a szemantikai elemzések szükségességét, és hogy ma már alig hiszi valaki komolyan, hogy a szó csupán fizikailag érzékelhető hangtestből áll, jóllehet — népszerűen szólva — a „szó”-n nem ritkán annak csupán hangzásbeli részét értik, idézhetjük a neves amerikai nyelvész, E. NIDA véleményét. NIDA szerint a strukturalista jellegű tanulmányoknak megvan a helyük és jogosultságuk, azonban az ilyen vizsgálatok a jelentéstani tényezők elismerése és adekvát elemzése nélkül nem lehetnek teljesek. Figyelembe kellene venni a szemantikai tényezőket egyrészt úgy, ahogy azokat a nyelvi adatok tartalmazzák, másrészt pedig úgy, ahogy rejtve vannak azokban az eljárásokban, amelyekkel ezeket az adatokat osztályozzák és leírják. Azzal a nézettel szemben, hogy az elemzés tárgyának elvont jellegéből adódó nehézségek miatt nem vagyunk még készen jelentéstani vizsgálatokra, továbbá hogy hiányoznak azok a fogalmak és kategóriák, melyekkel ezen a területen dolgozni tudnánk, a következő észrevételeket teszi. Nem kétséges, hogy a nyelvnek a fizikailag érzékelhető és mérhető hangzásbeli oldala, a formája könnyebben elemezhető és írható le, mint az értelmi oldalhoz tartozó — elvont — tartalmi része. Ennek ellenére a nyelvészektől munkájuk gyakorlati feltételei követelik, hogy foglalkozzanak a szavak nem hangzásbeli oldalával, azaz a jelentésével is. A strukturalista analízis — bármilyen szinten

történjék is az — a morféma meghatározásában („a minimal unit of phonetic-semantic distinctiveness”: Word VII, 2) figyelembe veszi a szemantikai tényezőt is.¹ Harmadszorra pedig kijelenti, hogy kell lenniük bizonyos leírható kapcsolatoknak a nyelvi jelek és a tőlük jelzett kulturális vonások között; ha ez nem igaz, akkor a nyelv egyszerűen „idle babbling” — teszi hozzá (Word VII, 2). — NIDA — talán ismeretes — nem csupán indokolja a jelentéstani elemzés szükségességét, hanem kísérletet tesz arra, hogy olyan gyakorlati módszert dolgozzon ki, amely a modern értelemben felfogott „szójelentés” meghatározására szerinte leginkább megfelel. Ennek a strukturalista jellegű — a szó tartalmi elemeit a hangtan és alaktan mintájára elemző és elnevező, de a „jelentés” meghatározásának nehézségeit ki nem küszöbölő, mindamellett figyelemre és megismerésre érdemes — módszeres eljárásnak (bővebb ismertetésére és bírálatára alkalomadtán visszatérnénk) az alapja az, hogy a szójelentéseket kapcsolatba kell hozni azokkal az „etnolingvisztikai” helyzetekkel, amelyekben előfordulnak. E módszer szerint egy forma (szó) jelentése leírható azoknak a helyzeteknek a terminusaiban, amelyekben azt használjuk, azaz — NIDA szavaival élve — az „etnolingvisztikai környezet” („ethnolinguistic environment”) szavaival (Word VII, 1—4).

6. A leíró nyelvészet nagyfokú térhódítása folytán szinte elkerülhetetlenné vált, hogy a deskriptív módszert a szókészlet és a szavak tartalmi viszonyainak vizsgálatában is megpróbálják alkalmazni: érdemesnek látszik ezen a ponton rövid pillantást vetni arra, hogy milyen természetű és célzatú kísérletek történtek eddig ebben az irányban.

Kétségtelen, hogy a legnagyobb érdeklődést keltette, és ennél fogva a legtöbb hozzászólást váltotta ki az első pillantásra feltétlenül vonzónak látszó kísérlet: a JOST TRIER és tanítványai nevéhez fűződő, úgynevezett „szómező-elmélet” („Wortfeldtheorie”) vagy másképpen „fogalmimező-elmélet” („Begriffsfeld-Theorie”). Ennek lényege röviden az, hogy egyazon fogalomkörhöz tartozó szavak, akárcsak egy mozaiknak a lapjai, strukturális, azaz tagolt egésznek alkotnak — ezt nevezte TRIER „szómező”-nek vagy „jelmező”-nek —, melyen belül az egyes szavak tartalmukra és használatukra nézve a kölcsönös függőség viszonyában állnak egymással: jelentésüket, értéküket a „mező”-n belül elfoglalt kölcsönös helyzetük határozza meg. Mivel pedig a szókészletben, a szavak jelentés- és értékviszonyaiban állandó a mozgás, a változás, ebből következik, hogy ha a „mező”-n belül egy szónak a jelentésében valamilyen változás következik be, ez a tény maga után vonja a „mező”-t alkotó többi szó tartalmában és értékében beálló módosulást, azaz — így is lehetne mondani — az egész „mező” mozgását, átalakulását (J. TRIER, *Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes I.* 1931. 1—5; vö., *Sprachliche Felder: Zeitschrift für deutsche Bildung VIII*, 477).

TRIER elméletét és vele együtt módszerét is többen elfogadták, egyesek bizonyos mértékben módosították, mások viszont tarthatatlannak minősítették, mint legújabbban ELS OKSAAR (*Semantische Studien im Sinnbereich der Schnelligkeit.* 1958.), aki rendkívül gazdag dokumentációra támaszkodva beható vizsgálatnak vetette alá a német nyelvnek a gyorsaság fogalomköréhez tartozó szavait és kifejezéseit jelentésük és használatuk fejlődése szempontjából, és végül arra a megállapításra jutott, hogy a kapott eredmények egy-

¹ A morfémanak C. F. HOCKETT-tól származó legújabb meghatározásában is szerepel a szemantikai tényező: „the smallest individually meaningful elements in the utterances of a language” (*A Course in Modern Linguistics.* New-York, 1958. 123).

általán nem támasztják alá TRIER „mező-elmélet”-ét (S. ÖHMANN, Theories of the „Linguistic Field”: Word IX, 123—41; L. WEISGERBER, Die Sprachfelder in der geistigen Erschliessung der Welt: Jost Tier-Eml. 1954. 34—6). TRIER elméletéről és módszeréről jelen pillanatban talán azt lehetne mondani, hogy további fogalomkörök konkrét szóanyagának szemantikai vizsgálatára van szükség ahhoz, hogy bizonyíthatóságáról vagy tarthatatlanságáról véglegetesen lehessen mondani. Tanulságos s ezért kíváncsatos lenne, hogy valaki TRIER módszerének alkalmazásával valamely fogalomkör magyar szóanyagát szemantikai vizsgálatnak vesse alá; ezzel hozzájárulhatna a „szómező-elmélet” körül felmerült vitás kérdések tisztázásához.

Más természetű próbálkozások is történtek a szókészlet leíró jellegű vizsgálatára. P. GUIRAUD (Les caractères statistiques du vocabulaire. 1954.) bizonyos jelentéstani sajátosságokat megpróbált statisztikai vizsgálatoknak alávetni, és a legfőbb szófajok használatának arányaira nézve olyan eredményekre jutott, amelyeket az úgynevezett egyéni stílusok, valamint a különböző stílusirányok jellemzését célzó tanulmányokban fel lehetne használni. A nyelvi elemek gyakoriságát vizsgáló „statisztikai nyelvészet” gyors fejlődése folytán maoholnap elismert ágazata lesz a nyelvészetnek (R. WELLS, Is a structural treatment of meaning possible? Proceedings of the VIII. International Congress of Linguists. Oslo, 1958. 656).

A szókészleti struktúra társadalmi aspektusait vizsgálja figyelmet keltő módszertani munkájában G. MATORÉ (La méthode en lexicologie. 1953.). Ő egy korszak társadalmi helyzetének főbb jellegzetességeit legjobban kifejező és megértető, úgynevezett „kulcs-szavakat” („mots-clefs”) próbálja megkeresni, s miután sikerült azokat megtalálnia, a továbbiakban igyekszik az ezeknek alárendelt és ezektől függő szavak körét kialakítani, kimutatva egyszersmind a köztük levő hierarchiát, amely jellemző az érintett fogalomkörre, s amely azt meghatározza. A szókészlet tanulmányozása önáló tehát — azt mondhatni — a társadalom fejlődését tárgyazó szociológiának fontos segéd-eszközévé válik (L. HJELMSLEV, To what extent can meaning be said to be structured? Proceedings of the VII. International Congress of Linguists. Oslo, 1958. 654).

Egy figyelmet ébresztő, elmélyült tanulmány „a szavak szótári jelentéseinek fő típusaival” foglalkozik (V. V. VINOGRADOV: NyIK. V, 12). A szótári jelentésnek és típusainak e munkában kifejtett fogalma, a szójelentésnek a szó használatától való megkülönböztetése, a nyelvi mező fő fajainak, illetőleg típusainak — a frazeológiai, a szerkezeti és a szintaktikai mezőnek — osztályozása, valamint a szókincstani-jelentéstani elemzésnek ezekből folyó elvei nagyon fontosak a leíró jelentéstan fejlődése szempontjából.

Feltétlenül említést érdemel S. ULLMANN tanulmánya, amelyben új alapvetést javasol az úgynevezett fogalmi szótárakhoz, s ezzel kapcsolatban egy elemi szemantikai tipologizálásnak a körvonalait próbálja megrajzolni (Descriptiv Semantics and Linguistic Typology: Word IX, 225—40).

Nem folytatjuk a próbálkozások felsorolását, bár még nem merítettük ki őket, csupán azt szeretnők a jelentéstan fejlődésének irányára vonatkozólag kiemelni, hogy nézetünk szerint szimptomatikusnak kell tartanunk azt a tényt, hogy a legújabb jelentéstani munkák egyike külön fejezetet szentel a strukturalista szemantikának (P. GUIRAUD, La sémantique. 1955. V. fejezet: „La sémantique structurale”); L. HJELMSLEV pedig a VIII. Nemzetközi Nyelvészkongresszuson már így fogalmazta meg a kérdés lényegét: Lehet-

séges-e másféle szemantika, mint a strukturalista? Szerinte ugyanis — és még számos strukturalista nyelvész szerint is — minden tudományos kutatás meghatározása értelmében strukturalista; ebből következőleg nincs olyan tudományos jelentéstan, amely ugyanakkor — eo ipso — ne volna egyszersmind strukturalista is (i. m. 667).

Alig lehet kétséges, hogy HJELMSLEV szavaiból bizonyos fokú elfogultság és talán lenézés is kiérezhető a leghevesebb strukturalistáktól nemegyszer „tudománytalannak” minősített nem strukturalista, azaz hagyományos történeti nyelvészettel, tehát a történeti jelentéstannal szemben is. Ennek az az ismert tény az alapja, hogy a strukturalista nyelvészek számára — akik egyébként nem egy tekintetben nagyon is eltérnek egymástól — kivétel nélkül közös az a felfogás, hogy a nyelvek rendszereket alkotnak, és ennél fogva csakis mint rendszerek tanulmányozhatók, és azoknak az elemeknek a terminusaiban írhatók le, amelyeket az egyes rendszerek felölelnek; a nyelvi rendszernek a jelentéstani oldalát azonban amennyire csak lehetséges, a rendszer megállapításában mellőzni kell, mivel a jelentés „insufficiently structured”, és mivel objektív kritériumok számára legkevésbé megközelíthető (N. C. W. PENCE: *Archivum Linguisticum* XII, 2—3). Minthogy azonban a nyelvi rendszer tanulmányozásából a jelentésekre való vonatkozások teljesen ki nem rekeszthetők, és ha már a strukturalista nyelvészek is szükségesnek látják a struktúrák megállapításában a tisztára formai elemek mellett a szemantikai tényezők figyelembevételét is, az már egészen természetesen, hogy ezeknek a megközelítését és meghatározását strukturalista szempontok alapján, strukturalista módszerekkel próbálják elérni — már amilyen mértékben ez ilyen módon megvalósítható. — A jelentések fajainak strukturalista meghatározására tett kísérletet a fentebb említett E. NIDA a tőle kidolgozott módszerrel; hasonló jellegű törekvésnek a megoldási módját figyelhetjük meg C. C. FRIES egyik tanulmányában (*Meaning and Linguistic Analysis: Language* XXX, 57), még inkább az angol mondat struktúráját elemző és leíró művében (*The Structure of English, an Introduction to the Construction of English Sentences*. 1957.), amelyben az angol nyelv mondattani szerkezeteinek a tisztára formai leírása közben igyekszik egyszersmind azok szintaktikai értékeit (másképpen: strukturális jelentésüket) is meghatározni.

FRIES az angol mondatok leírásában általában a szerkezeti formákból indul ki, és azok formai elemzése (tagolás, szembeállítás stb.) útján próbál ugyanakkor rátapintani szintaktikai értékeikre (jelentéseikre). Bár ennek során hangoztatja, hogy egy megnyilatkozás (utterance) csak akkor érthető teljesen, ha annak lexikális jelentéseit és szintaktikai értékeit egyaránt ismerjük, a hangsúlyt mégis csupán az utóbbiakra helyezi, sőt kijelenti, hogy a szintaktikai értékek megállapításához nem szükséges a beszédrészek ismerete (i. m. 64—7). Nála tehát egy nyelvnek a grammatikája csupán erre a strukturális-szintaktikai problémára korlátozódik: „The grammar of a language consists of the devices that signal structural meanings” (i. m. 56).

FRIES — el kell ismerni — számos finom észrevételt tesz a mondat formai-strukturális természetére, a szemantikai oldal azonban — bár megpróbálkozik a „strukturális jelentések”, azaz a szintaktikai értékek és helyzetek meghatározásával — megközelítőleg sem kap olyan kielégítő vizsgálatot, mint a formai oldal. Példával megvilágítva: FRIES többször is említi, hogy a „The dog barks” és a „The barking dog” között a különbség csupán formai-strukturális. A szemantikai vizsgálat fényénél azonban — miként arra O. FUNKE

rámutatott — ez az állítás tévesnek bizonyul. Ugyanis a „The dog barks” kéttagú ítélet, a „The barking dog” pedig csupán fogalomszintézis (Form und „Bedeutung” in der Sprachnatur: A. Debrunner-Eml. 1954. 146). Kíváncsi volna, hogy a két oldal vizsgálata kellő összhangban, illetőleg arányban történjék.

Próbálkozások tehát — miként láthatjuk — nem kis számban történtek, mindazonáltal úgy látszik, hogy a tárgyára nézve körülhatárolt, modern elveken nyugvó és modern módszereket alkalmazó leíró szemantikának egyelőre csupán a körvonalai kezdenek kibontakozni: a hiánya továbbra is fennáll.

(Folytatjuk.)

TERESTYÉNI FERENC

A jelentésvizsgálat egy módszeréről

1. Köznyelvünk hangtani és néhány alaktani ingadozásának vizsgálata során nemegyszer tapasztaltam, hogy még hasonló nyelvi műveltségű emberek körében is milyen bizonytalanság van egyes szavak értelmezése tekintetében. Ez adta a gondolatot, hogy hasznos volna megvizsgálni néhány szavunk köznyelvi helyzetét.

Ha olyan szavak jelentését akarjuk megállapítani, amelyek csak a beszélt nyelvben fordulnak elő, vagy amelyek jelentésváltozáson mentek át, de új jelentésük még nem hatolt be az irodalmi nyelvbe, egy sor elvi és gyakorlati problémába ütközünk: Milyen módszerek állnak rendelkezésünkre az ilyen szavak jelentésének meghatározásához? Hogyan juthatunk olyan nyelvi anyaghoz, amelyből pontosan megállapíthatnánk e szavak minden jelentésárnyalatát? Egyáltalában, vannak-e teljesen objektív eszközeink a jelentésvizsgálat-hoz, s ha ilyenek nincsenek, mondjunk-e le annak kutatásáról? Nem tudok megnyugtató feleletet adni e kérdések mindegyikére, csak néhány gondolatot szeretnék hozzájuk fűzni.

Csak beszélt nyelvi vagy új jelentésével csak a beszélt nyelvben jelentkező szavak jelentésvizsgálatának egyik lehetősége az emberek beszédgyakorlatának puszta megfigyelése, amikor természetes beszédhelyzetből hámozzuk ki a jelentést. A másik módszer: gondosan kiválogatott adatközlőkkel folytatott beszélgetés során, előre kidolgozott kérdések alapján elősegítjük, kikényszerítjük a vizsgált szó használatát, szükség esetén értelmeztetjük is szavunkat.

Kétségtelen, hogy az első módszer az objektívabb, annak alkalmazásával kaphatjuk meg a valóságnak leginkább megfelelő képet. Ez az eljárás a mindennapi beszédben sűrűn használt és nem nagyon bonyolult jelentésű szavak vizsgálatában célra vezető lehet. Más esetben viszont évekig is eltarthat, míg egy-egy adat birtokába jutunk, s az így ellesett adatokból aligha kapunk meg minden jelentésárnyalatot. — Az adatközlők segítségével végzett anyaggyűjtés értékét illetően jogos aggályok merülhetnek föl: Nem kell-e ezt a módszert mint teljesen szubjektív eljárást elvetnünk? Nem esünk-e az idealizmus hibájába, ha az így (lényegében az egyéni tudatból) szerzett nyelvi anyagból következtetünk a jelentésre? Hogy e kérdésre megkíséreljünk válaszolni, a jelentés mibenlétéről kell néhány szót szólnunk.

TELEGDI ZSIGMOND írja a „Bevezetés a nyelvtudományba” című egyetemi jegyzetében: „A szó jelentése . . . a szó alkalmazásának szabálya. Az egyén ezt a szabályt nem magából meríti, nem is változtathat rajta önkénye-

sen. A külső világban, környezetének beszédaktusaiban ismeri meg mint kötelező előírást...” Majd így folytatja: „... a szó jelentése mint a valóság egy részletének tükrözése a tudat terméke, de társadalmi termék, az egyén számára tudatán kívül, attól függetlenül van adva, ebben az értelemben objektíven létezik.” (Tankönyvkiadó, 1961. 18.)

A jelentés tehát a társadalmi tudat terméke. Vajon egy-egy szó jelentéséről az egyéni tudatban kialakult kép független az őt létrehozó társadalmi tudattól? Nyilvánvalóan nem független még akkor sem, ha a jelentés, létrejötte után, a nyelv szerves részévé válik, azaz nem a társadalmi tudatban, hanem a nyelvben létezik (TELEGDI ZSIGMOND 1962. március 19-i tanszéki előadása alapján). „A marxista filozófia alapjai” című munkában a következőket találjuk a társadalmi és az egyéni tudat kölcsönös viszonyáról: „... nem lehet elszakítani egymástól az egyéni tudatot (az egyes ember tudatát) és a társadalmi tudatot... Az egyéni tudat... lényegét, eszmei tartalmát tekintve a társadalmi tudat... kifejeződése” (Kossuth Könyvkiadó, 1959. 674). Mindnyájunk előtt világos, hogy az egyéni tudat sok olyan sajátos elemet tartalmaz, amelyeknek nincs jelentőségük a társadalmi tudat szempontjából. A társadalmi tudat tehát nem egyszerűen az egyéni tudatok összessége, hanem annál több, minőségileg más. S ha az egyéni tudat a társadalmi tudat kifejeződése is, a kettő viszonyában a társadalmi tudat az elsődleges, annak van meghatározó értéke.

Próbáljuk meg ezek után a jelentésre alkalmazni az elmondottakat. Az egyén a külső világból tanulja meg a szavak alkalmazásának számára objektív szabályait, környezete beszédaktusaiból ismeri meg az egyes szavak jelentését. Közismert azonban, hogy az egyes embernek a szavak jelentéséről szóló ismeretei többé-kevésbé fogyatékosak. Sok tényezőtől függ, hogy valaki milyen mélyen ismeri a nyelvet, egy-egy szó jelentésének hányféle árnyalatát különbözteti meg; az sem ritka eset, hogy nem pontosan vagy hogy éppenséggel rosszul alkalmaznak valamely szót, azaz rosszul sajátították el annak alkalmazási szabályait. Az egyes emberben egy adott szóról kialakult kép tartalmazhat pusztán egyéni vonásokat is, amelyek csak az egyénre jellemzőek, semmiféle kapcsolatban nincsenek a szó valóságos jelentésével. Az egyén nyelvi tudata kifejeződése lehet a társadalom nyelvi tudatának, de a társadalom nyelvi tudata nem az egyéni tudatok összessége.

Mindezeket figyelembe véve úgy vélem, hogy az egyes szavaknak adatközlőkkel való értelmeztetésével végzett jelentéskutatás meglehetősen kockázatos, de nem elvetendő módszer. Súlyos hiba volna az ezen az úton nyert adatokat kritika nélkül elfogadni, valamennyit egyforma értékűnek tekinteni. A kutató feladata, hogy az így szerzett nyelvi anyagot értékelje, elemezze, válogasson benne, megkeresse azt, amit szociális érvényűnek tekinthetünk; filozófiai terminológiával élve, hogy a sok egyesben megkeresse az általánost. Az így kapott eredmény — úgy vélem — megközelíti a szó jelentését még akkor is, ha megállapításainkat csak akkor tekinthetjük teljes értékűnek, ha a nyelvi gyakorlat is igazolja őket.

Hangsúlyozni szeretném, hogy az elmondottakat csakis a jelentéskutatásban tartom érvényeseknek. Hangtani, alaktani vagy más nyelvi vonatkozásban más törvényszerűségek érvényesülnek, s a kutatásnak azokhoz kell alkalmazkodnia.

2. A következőkben egy kísérlet eredményét szeretném ismertetni. Egy nagyobb munka kis részeként tizenegy adatközlőnél megvizsgáltam, hogy mit

tudnak néhány szavunk — köztük a *sváda* — jelentéséről. A *svádá*-ról nyert adatokat szeretném itt közzétenni. Mindössze egy módszer bemutatása a céloom e közleménnyel; csupán egy eljárást kívánok a nyelvészközvélemény elé tárni annak reményében, hogy nem marad visszhang nélkül, s a viták során tisztázódik: milyen utat kell követnünk a jelentéskutatásban. Nem kívánok végleges következtetésekre jutni a *sváda* jelentését illetően sem, ehhez nincs megfelelő mennyiségű nyelvi anyagom; csak néhány, a további vizsgálatoknál talán számba vehető adattal szeretnék szolgálni.

Sváda szavunk eredetét, köznevesülésének útját, jelentésének alakulását FÁBIÁN PÁL ismertette folyóiratunk LIII. kötetében (423—31). GÁLDI LÁSZLÓ és TERESTYÉNI FERENC értékes adatokkal gazdagította szavunk történetéről szóló ismereteinket (MNY. LIV. 349—50, 471—7). FÁBIÁN PÁL a MNY. LV. kötetében ismét visszatér a kérdésre, de már nem a *sváda* történetével, hanem mai köznyelvi szerepével, jelentésével, használati körével foglalkozik. Ez utóbbi cikkből kiderül, hogy az eredeti 'beszédkészség' jelentésű *sváda* egyre inkább valamilyen komplexebb tulajdonság kifejezőjévé kezd válni: 'jó alakú, jól öltözött, határozott fellépésű' jelentésben is használatos. Ez az új jelentés még nem hatolt be az irodalmi nyelvbe, FÁBIÁN szerint alacsonyabb nyelvi szinten keletkezett friss jelentésváltozásról van szó (MNY. LV, 251). Az ÉrtSz. nem veszi tudomásul a *sváda* új jelentését, és a következő értelmezést adja róla: „(csak egysz-ban) (biz, gyak. rosszalló) ügyes, könnyed beszélő készség.” A BAKOS FERENC szerkesztette „Idegen szavak kéziszótára” viszont már tekintetbe veszi az új jelentését. Itt a *jó svádája van* szókapcsolat jelentése: 1. 'ügyes rábeszélő, jó beszédkészséggel rendelkezik', 2. 'jó fellépése van'.

3. A *sváda* tehát napjainkban megy át jelentésváltozáson, ezért választottam vizsgálatom tárgyául éppen ezt az egyébként meglehetősen ritkán használt szót.

Mielőtt rátérnék az anyag részletes ismertetésére, néhány szót szólnék az adatközlőkkel való beszélgetésekről. Természetesen külön-külön kérdeztem ki őket. A kérdéseket előre kidolgoztam, és úgy irányítottam a beszélgetést, hogy — lehetőség szerint — minél nagyobb szerep jusson a beszédgyakorlatnak, kevesebb az értelmezésnek. Például mondatba építettem be a szót, majd megkértem, hogy fejtse ki ugyanezt más szavakkal; felsoroltattam vele azok neveit, akiket *jó svádájú*-aknak tart (ez fényt deríthet arra is, hogy valóban csak férfira használják-e ezt a kifejezést), majd elmondattam vele, hogy minek alapján ítéli őket ilyeneknek; stb. Szavunk meglehetősen összetett jelentéstartalmából következik, hogy az értelmeztetést egy esetben sem mellőzhettem.

Adataim a *jó svádájú* és a *jó svádája van* kifejezésekre vonatkoznak, mivel adatközlőim csak ilyen állandósult szókapcsolatokban ismerik a *svádá*-t. — Adatközlők szerint részletezve a következő képet kapjuk szavunkról:

Bradics Lujza, 23 éves, érettségizett, külkereskedelmi bonyolító: Jó kiállású, jó fellépésű, határozott, megfontolt emberre mondják. A *jó svádájú* ember a társaság középpontja szokott lenni. Külső tulajdonságokra vonatkozik a szó, de az öltözködésre nem. A beszédkészséget nem említette az ismertetőjegyek között, de kérdésekre, hogy ez nem tartozik-e hozzá, igenlő választ adott. Csak férfira mondaná. Nemigen használja ezt a kifejezést.

Dr. Kiss Dezső, 35 éves, jogtanácsos: Jó megjelenésű, jó kiállású, határozott fellépésű, félszegség nélküli, túlságosan is magabiztos emberre mondják. A jó öltözködés és a beszédkészség csak annyiban tartozik ide, amennyiben

ezek együtt járnak a jó fellépéssel. Nem egyértelműen elismerő, ha valakit *jó svádájú*-nak tartanak, mert az ilyen ember többet mutat, mint amennyi valóságos tartalom van benne. Semmiképpen sem mondaná olyan emberre, akit tisztel. Csak férfira használják. Nem tartja elég irodalminak.

Kovács Ferenc, 29 éves, főiskolát végzett, tudományos kutató: Szavunk jelentése: beszédkészség, beszélőtehetség, hömpölygő, lerohanó beszéd, amellyel leveszik a lábukról az embereket (ügynökök, hordószónokok stb.). A beszéd külső formájára vonatkozik, annak tartalmára vagy a beszélő más külső tulajdonságára nem. Csak férfira használják. Nem tartja elég irodalminak.

Kovács Lászlóné Virág Erzsébet, 25 éves, érettségizett, tisztviselő: Nem ismeri pontosan a szó jelentését, de úgy véli, hogy jó megjelenésű, jó külsejű emberre és csak férfira mondják. (A beszélgetésünket követő néhány nap múlva közölte, hogy érdeklődött másoktól a szó használatáról, és úgy tapasztalta, hogy nőkre is alkalmazzák a *svádá*-t.) Ő maga soha nem használja ezt a kifejezést.

Mátrai Ferenc, 53 éves, tervező mérnök: Elsősorban a beszédkészségre vonatkozik, esetleg a talpraesettség is ide tartozik, de más külső tulajdonság nem. Olyan emberre mondják, aki szeret sokat beszélni, szívesen hallgatja saját hangját, mondanivalóját nem tudja egyszerűen kifejezni, hosszú körmondatokban, de választékosan beszél. Törtető emberek jellemzésére való ez a szó. Elsősorban férfiakra alkalmazzák, de nőkre is lehet mondani. (Csak férfineveket sorolt föl!) Nagyon ritkán él ezzel a kifejezéssel.

Németh Ákos, 33 éves, érettségizett, tisztviselő: Jó megjelenésű, jó kiállású, előnyös fizikai tulajdonságokkal rendelkező emberre mondják. Külsőségekre vonatkozik, de nem az öltözködésre. Az intellektussal nincs összefüggésben. Van a szónak egy kis kellemetlen mellékíze: kissé hasonlít a *vagány*-hoz, csak valamivel finomabb annál. A beszédkészséget nem említette. Kérdésemre, hogy ezzel nincs-e összefüggésben, igenlő választ kaptam. Nem tartja hízélgőnek, ha valakinek a beszédmódját a *svádá*-val jellemzik: kicsit nagyhangú, szószátyár emberre mondják, aki többet mond, mint gondol. A beszéd formájára és tartalmára egyaránt vonatkozik. Csak férfiakra használják ezt a szót.

Németh István, 45 éves, villamosmérnök: Jó felépítésű, fizikai tulajdonságok tekintetében átlagon felüli emberekre mondják. A *jó svádájú* emberek modorban, megjelenésben, képességekben, észbelileg és beszédmódban kiemelkednek az átlagemberek közül. Egyértelműen elismerőnek tartja a kifejezést, mégsem mondaná olyan valakire, akit nagyon tisztel; bizalmasabb, közvetlenebb kapcsolatban kell lennie azzal, akit a *svádá*-val jellemez. Nőkre nem használják a kifejezést.

Sági Lajos, 26 éves, érettségizett, technikus: Jóvágású, jó kiállású, erős testalkatú, csinos, jóképű, határozott, magabiztos fellépésű emberre mondják. Ezek belső tulajdonságok megjelenési formái, így közvetve azokra is vonatkozik. A jó öltözködés csak annyiból tartozik ide, hogy lomposan öltözött ember nem kelt jó benyomást. A beszédkészségre csak rákérdezésre tért ki. Úgy véli, hogy az is beletartozik a szó jelentésébe, de csak alárendelt szerepben, mint a jó fellépés egyik tartozéka. Nem tartja teljesen elismerőnek, ha valakit *jó svádájú*-nak ismernek. Sok a nagyképű, tartalmatlan ember azok között, akikre illik ez a kifejezés. Nem mondaná olyan valakire, akit nagyon becsül, így idősebbekre már csak az öregek iránti tiszteletből sem. Csak férfiakra használják e szót.

Sárpataky Mária, 19 éves, érettségizett, előadó: Szép termetű, izlésesen öltözködő, tiszta, ápolt külsejű, szép emberekre mondják. A *jó svádájú* ember magatartása fesztelen, sok tekintetben az átlag fölött áll. Értelmi és jellembeli tulajdonságok is beletartoznak a szó jelentéskörébe. (Ennek némileg ellentmond az, hogy gyakran teljesen ismeretlen fiatalemberekre is rámondja, hogy *jó svádájú*, ha megnyerő a külsejük.) Egyértelműen elismerő, de kissé zsargonos kifejezés, ezért nem mondaná olyan emberre, akit nagyon tisztel. A beszéd-készségről (rákérdezésre) úgy nyilatkozott, hogy az ilyen emberek általában bő szókinccsel rendelkeznek, választékosan beszélnek, mégsem tartja ezt a jelentés fontos tartozékának. Nőre nem mondaná.

Varga Ibolya, 38 éves, 4 polgárit végzett, könyvtáros: A *jó svádájú* ember jó beszédű, jó fellépésű, társaságban jól fölhalálja magát, ő a társaság középpontja; szórakoztató, de felületes, formai, külsőséges eszközökkel hat; nem lebilincselő egyéniség, de sikeres, mulattató ember; gátlásai nincsenek, oda is bemegy, ahol nem várják; lehet csúnya is, de feltétlenül jól öltözött. — Akit nagyon tisztel, bármennyire is jó beszédű és jó fellépésű, arra nem mondja, hogy *jó svádájú*. Nőre is használja ezt a szót, nemcsak férfira. A felsorolásban elsőként két női nevet mondott.

Varga Sándorné Bagó Eszter, 30 éves, 4 polgárit végzett, előadó: A *jó svádájú* ember jó megjelenésű, határozott, biztos fellépésű; nem elég őszinte, jól adminisztrálja magát; sokat ad a külsőségekre, mesterkelt. A beszéd-készséggel nincs összefüggésben ez a kifejezés (rákérdezésre adott válasz!). Értékes emberre nem mondaná, hogy *jó svádájú*, bármennyire jó megjelenésű és biztos fellépésű is. Csak férfira használják ezt a kifejezést.

A felsorolásból látható, hogy mindössze két adatközlő ismeri a *sváda* kizárólagos, illetőleg elsődleges jelentéseként a 'beszédkészség'-et, a többiek a 'jó megjelenésű, határozott, biztos fellépésű' jelentést tartják alapvetőnek, amelybe sok egyéb mellett a beszédkészség is beletartozhat. Az is valószínűsíthető, hogy csak bizalmas beszédben és legtöbbször rosszalló értelemben használatos; elsősorban férfiakra mondják, de nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy ez a nembeli megkülönböztetés eltűnőben van.

4. A jelentésváltozás lefolyását vizsgálva a következőkből kell kiindulnunk: FÁBIÁN megállapítása szerint a múlt század elején a tulajdonnévi *Sváda* és köznévi megfelelője még körülbelül egyforma arányban fordul elő, s csak a XIX. század végére merült feledésbe a szó tulajdonnévi eredete (MNY. LIII, 428—9). A tulajdonnév természetesen meghatározta a belőle származott köznévi jelentését, s addig tartott ez a függőség, amíg a tulajdonnévi forrás teljesen ki nem vészett a nyelvhasználatból. Ez a századforduló táján következett be, ekkor indulhatott el szavunk az önálló fejlődés útján. Természetesen a tulajdonnév fokozatos kihalásával egyre csökkent a köznévi jelentésének a kötöttsége, fokozatosan teremtődtek meg a jelentésváltozás feltételei. Ha figyelmesen vizsgáljuk FÁBIÁN adatait, akkor kiderül, hogy 1910-ben, KELEMEN idegenszó-szótárában szavunk már némileg módosult jelentéssel szerepel. Az addig egyértelműen elismerő 'ékesszólás, beszédkelem; rábeszélő tehetség' jelentésű *svádá*-nak itt már a 'bőbeszédűség, szóáradat' az első jelentése, ennek pedig már van bizonyos pejoratív tartalma is.

A jelentés további módosulásának oka abban keresendő — ahogy erre FÁBIÁN is utal idézett dolgozatában (i. h. 251) —, hogy a valóságban az ügyes, könnyed beszélő készség, a jó megjelenés, a határozott, biztos fellépés igen gyakran együtt jelenik meg, így szavunk is egyre inkább ilyen összetett jelen-

téstartalmat vesz föl, az objektív valóság egyes jelenségei között meglevő összefüggéseket kezdi tükrözni.

5. Nem állíthatom, hogy ezzel megoldódott *sváda* szavunk jelentésének minden problémája. Még kevésbé hiszem, hogy a jelentésvizsgálat itt ismertett módszere az egyedül üdvözítő eljárás; magam is látom ennek gyengéit, sőt veszélyeit is. Kétségtelen, hogy ez nem a legobjektívabb módja a jelentéskutatásnak, — bár az adatközlők számának jelentős mértékű, esetleg 100—150 főre való emelésével csökkenteni lehet a szubjektivitás veszélyét (csak csökkenteni lehet ezt a veszélyt, nem pedig megszüntetni). Mégis úgy vélem, hogy nem mondhatunk le a szavak jelentésének a vizsgálatáról még akkor sem, ha erre nincs is egzakt módszerünk. Keresnünk kell a megfelelő megoldást, vállalva a tévedés lehetőségét is.

G. VARGA GYÖRGYI

A cseh szókincs magyar elemeiből*

čabraka, -y, f. Cseh archaikus irodalmi nyelvi szó. Tovább él a mai cseh köznyelvben és nyelvjárásokban. (A régi szótárak nem ismerik, de MACHEK, Etsl. 64 szerint a XVI. század óta fordul elő a csehben. JUNGMAN I, 256; KOTT I, 153, V, 1155, X, 35; RANK; PS. I, 287; TRÁVN.; Spis. j. č. 235; PS. arch.; Br. arch.) A szó *čabraka* és *čabrák* változatban megvan a szlovákban is (S. s. j. I, 188). — Jelentése: 1. 'ozdobná pokrývka na koně; eine zierliche Pferdedecke; díszes lótakaró' (minden forrás); 2. 'pokrývka (zvláště na koně); takaró' (főleg ló-; TRÁVN.); 3. építészeti műszóként: 'motiv při ukončení hlavice sloupu; oszlopfő díszítő eleme' (Spis. j. č. 2. jelentése). — Alakváltozatok és származékok: Véleményem szerint legrégebbi, illetőleg elsődleges alakváltozata a *čaprák* ~ *čabrák* (JUNGMAN szótározza először; TRÁVN. szerint ez az alakváltozat főleg a népdalokban fordul elő, ami szintén régiességre, elsődleges voltára vall). Ez él máig a köznyelvben és nyelvjárásokban a következő gazdag jelentéstartalommal: 1. 'pokrývka na sedle; nyeregtakaró' (HKES. 88); 2. 'sít na koně proti mouchám; legyeztől védő háló a lovakra' (Br. arch.; a svatobořicei nyj.-ból); 3. 'ostor díszítő bojtja' (Br. arch., az osztravai nyj.-ból); 4. 'harisnya vagy nadrág díszítő bojtja (a lábszáron)' (Br. arch., a lach nyj.-ból); 5. 'černý střápec na botách; fekete bojt a lábbelin' (Br. arch., a valach nyj.-ból); 6. ironikusan: '(díszes) ruha, viselet' (Br. arch.); 7. 'lótakaró' (Br. arch.); — *čabrákový, -ová, -ové*, a *čabrák* melléknéve; *čabraček, -čka*, m. a *čabrák* deminutivuma (KOTT I.; TRÁVN.); *čapračník, -a*, m. 'Schabrakenmacher' (RANK; JUNGMAN I, 259); *čapračnický, -á, -é*, a *čapračník* melléknéve, 'Schabrakenmacher' (JUNGMAN; RANK); *čapračnictví, -í*, n.; 'čapračnické řemeslo; Schabrakenmacherhandwerk' (JUNGMAN; RANK).

A cseh *čabraka* szót a HKES., MACHEK, Etsl. és a Spis. j. č. a magyarból (*csaprák* ~ *csabrág* alakváltozatból) magyarazzák, a magyar szót viszont oszmán-török jövevényszónak tartják; végeredményben tehát e szó esetében a magyart csupán közvetítő nyelvnak tartják; ugyancsak nem magyarazzák meg a cseh *čabrák* ~ *čabraka* és a magyar *csaprag* ~ *csabrag* stb. viszonyát sem. Ezért a cseh és magyar fő alakváltozatainak viszonyát meg kell magyaráznunk, majd tisztáznunk kell az átadó, illetőleg közvetítő nyelv kérdését.

* L. MNy. LVIII, 50—6.

Az EtSz. (I, 605) — helyesen — cseh címszavunkat a magyarból való átvételnek minősíti. Az idevágó magyar megfelelőt a *cafrang* címszó alatt tárgyalja (603—5). A magyar régiségben és nyelvjárásokban ugyanis a *cafrang*-nak eredeti alakja a *cafrak* lehetett; számtalan alakváltozata van, illetőleg alakult ki, és ezek nagy része jelentésileg is elkülönült, önálló jelentéssel bíró önálló szóvá vált (amelyek etimológiai összefüggése a beszélők számára már nem világos). Ezek közül csak a legfontosabbakat említem itt meg: *caprag* ~ *cáprág* ~ *caprak* ~ *cáprák* ~ *cafrag* ~ *cáfrág* ~ *cafrang* ~ *csaprag* ~ *csáprág* ~ *csabrag* ~ *csábrág* stb. 'fimbriae; Franse', 'bundán vagy szűrfélén készült cifrázat', 'monilia equorum, phalerae; a lószerszám sallangja', 'dorsuale, vestis equi pilosus, tegumentum equi; Satteldecke, Pferdedecke'; megjegyzendő, hogy szótárirodalmunkban nemcsak a *csáprág*, hanem a *csaprang* ~ *cafrang* ~ *cafrag* alakváltozatok is előfordulnak 'Satteldecke' jelentéssel. A *cafrak* kiindulóalak — mint GOMBÓCZ (MNY. IX, 391) magyarázta — magyar belső keletkezésű szó: a *cafra* származéka, tehát a *cafog* ~ *cáfol* ~ *cafal* hangutánzó—hangfestő szócsalád tagja. Így világos, hogy a *csáprág* sem lehet oszmán-török eredetű szó, mint ahogy régebben szokás volt e szavunkat az oszmán-török *čaprak* (~ *šabrak*, *šaprak*)-ból magyarázni. GOMBÓCZ (MNY. IX, 412—4) kimutatta azt is, hogy a magyar és a török adatok közötti viszony fordított: az oszmán-török adat való a magyarból, a többi török nyelvből nem mutatható ki. Az EtSz. ezt a magyarázatot tette magáévá. — Ez a magyarázat tisztázza a cseh *čabrak* ~ *csaprak* : magyar *csábrág* ~ *csáprák* : oszmán-török *čaprak* (~ *šabrak*, *šaprak*) szavak, illetőleg alakváltozatok egymás közötti viszonyát. A cseh *čabraka* ~ *čapraka* : cseh *čaprak* ~ *čabrak* alakváltozatok közti viszonyt a következőképpen világíthatjuk meg: 1. a *čabrak* ~ *čaprak* alakváltozat a magyar *csabrak* ~ *csaprak* alakváltozat átvétele; 2. a *čabraka* ~ *čapraka* a m. *csabrak* ~ *csaprak* egyes szám 3. személyű -a birtokos személyragos alakjának — mint gyakran hallott alaknak — átvétele. (A szóátvételnél erről a módjáról és morfológiai magyarázatáról l. részletesebben SULÁN: MNY. LVII, 149.)

čakan, -a, m. ~ čagan, -a, m. ~ čekan, -a, m. Cseh köznyelvi és nyelvjárási szó. E szóra az első cseh adatok a XVI. századból valók: 1549 (LF. 43: 22): „Kladivo neb čekan husárský”; 1589 (GEBAUER Sl. I, 162): „Kašpar ji Czekanem udeřil”; 1594 (Kron. Tur.): „uherskú sekeru, kteréz o těch mistech v bitvě požívají, a slove Čžakan” (Tört. sz. arch.-ból); 1610 (uo.): „... v zivot čžekanem zraněn”. A korábbi források (KLARET, HUS) és a későbbi szótárak (VELESLAVÍN és WUSSÍN) nem ismerik. JUNGSMANN I, 270 a *čekan* változatot csehnek, a *čakan* ~ *čagan* alakváltozatokat pedig szlováknak minősíti; KOTT I, 168: *čekan*, I, 154 és V, 1157: *čagan*; RANK: *čekan*; PS. I, 288: *čakan*, uo. 298: *čekan*, -u, m. ~ *čekana*, -y, f.; TRÁVN.: *čakan* (nyj.-i *čagan*) ~ *čekan* ~ *čekana*; Špis. j. č. I, 236: nyelvjárási adatok: HRUŠKA 18: északkelet csehországi (Jičín vidéki): *čakan* (Br. arch.); BARTOŠ, Sl.; BARTOŠ, Dial. I, 203, II, 301.; Karl. *čagan*; (valamennyi nyelvjárási adatom a szótóban a-val hangzik, ezért a továbbiakban csak a forrásokat idézem); Mistř., Bosk.; BELÍČ, Svatoň.; osztravai és hanák nyj. (Br. arch.); Frenš.; SVERÁK; GREGOR. — Jelentése: Az idézett régi, XVI—XVII. századi szótörténeti adatok, valamint a legarchaikusabb cseh, úgynevezett chodi nyelvjárásból származó (HRUŠKA 18) adatom jelentése egységesen ütőfegyver, azaz 'Streitkolben, Fäustling; hadi szekerce vagy kalapács, esetleg csak megvasalt bot'. Figyelemre méltó — gondolom — az is, hogy a legrégebbi adatok közül kettőnek

korabeli értelmezése utal ennek az ütőfegyvernek magyar vonatkozására (Kron. Tur.: *uherská sekera*; 1549: *čekan husárský*). A modern cseh irodalmi és köznyelvben, valamint a mai cseh nyelvjárásosságban a fenti alakváltozatok fő jelentései a következők: 1. 'hűl s kladivem a sekyrkou; kalapáccsal és (~ vagy) kis baltával ellátott bot (fokos)'; 2. 'kovaná hűl; silná hűl vûbec; megvasalt bot, általában erős bot'; 3. 'lidový nástroj hudební, podobný flétně; furulyához hasonló, népi fúvós hangszer'; 4. 'šibenice; bitófa; Schnellgalgen'; 5. 'Spitzhacke; csákány (bányász szerszám)'; 6. 'nástroj na vyrazení puncovní značky; Prägestock (Prägestempel in der Münze); éremkészítő ipari műszó, 'a nemesfém-tárgyak hitelesítésére szolgáló, pecsétverő szerszám'. — A cseh nyelvjárásokban ismert, átvitt értelemben való használatra utaló mellékjelentései: 'hűl na podpírání, hűl s ohnutým držadlem; támaszkodásra szolgáló bot, hajlított fogantyújú bot, sétabot'; 'prut; vessző'; 'člověk veliký postavou; alakra nagy ember'; stb. — Származékok: *čakana* ~ *čekana*, -y, f., a címszó irodalmi nyelvű nőnemű alakváltozata, amely valószínűleg a *sekera* ~ *sekyra* 'balta' hatására fejlődött ki (PS. I, 298; TRÁVN.; Spis. j. č.; nyelvjárási forrásaim nem ismerik); *čakánek* ~ *čekánek*, -nku, m., a címszó deminutívuma (Spis. j. č.); *čaganit'* 'do hlavy tloukati; fejbeverni', a *čagan* tájszó -it képzős igéje (BARTOŠ, Sl.; Dial. I.); *čaganová*, -vé, f., a *čagan* nyj.-i fn. -ový képzős melléknevének nőnemű főnevesült alakja; jelentése: 'lidový tanec; népi fokostánc' (GREGOR.; a tánc leírása uo.); *čagan-ovat* sa a *čagan-ovat'* képzős visszaható igéje; 'bít se caganem; č.-nal verekedni' (Br. arch.); *čakan-ovati* az irodalmi és köznyelvi *čakan* (6. fő jelentésben) -ovati képzős igéje: 'označovati předměty z drahých kovů úřední značkou; hivatalos jellel ellátni a nemesfémekből készült tárgyakat' (PS. I, 288); *čakanovatel*, -e, m., nomen actoris az előző igéből: 'a hitelesítést végző állami alkalmazott' (PS.).

A magyar *csákány*, régi alakváltozataiban *csákán* ~ *csakán* ~ *csokán* ~ *csokány* stb. (l. EtSz. I, 804—5) 'clava mallcaris, cestra; Streithammer, Spitzhammer, Stockhammer', 'rallum; Spitzhaue, Spitzhacke', 'tibia; der Tshaken (ein Blasinstrument)', 'dens incisor; ein Schneidezahn' átvétele. A cseh *čekan* alakváltozatot — a lengyel *czekan*-nal együtt — KNIEZSA (l, 605—6) is gyanúsna, illetőleg a magyarból való esetleges átvételnek tartja, de úgy véli, hogy határozottan mégsem állíthatjuk e cseh (és lengyel) szóról, hogy a magyarból van átvéve, azért, mert e szó alakja a csehben (és a lengyelben) *č-e-kan*, „amely a magyar *csákán*-ból nehezen magyarázható. Legfeljebb fel kell tennünk, hogy a 'vár' jelentésű *čekati* ~ *čakati* kettős alak hathatott rá" (i. h.). — Úgy gondolom, hogy e cseh szó esetében a magyarból való átvételt kétségkívül igazolni tudjuk a következő körülményekkel: 1. KNIEZSA egyetlen kétségét (l. a fenti idézetet) a magyarból való átvételt illetőleg nyugodtan elhanyagolhatjuk, mert a csehben a szó alakja nem csupán *č-e-kan*, hanem *č-a-kan*, *č-a-gan* is, mint gazdag adattáram mutatja (egyébként a lengyelben is ki van mutatva a *czakan* alakváltozat is: MACHEK, EtSl. 65); a *čakan* ~ *čagan* alakváltozat a csehben a gyakoribb: népi-nyelvjárási és köznyelvi alakváltozat, míg a *čekan* írott alakváltozat; a *čakan* ~ *čagan* alakváltozat nemcsak a morva—szlovák nyelvjárásokban él, hanem az egész morva területen, sőt csehországi cseh nyelvjáróterületen is, és pedig a legarchaikusabb cseh, úgynevezett chodi nyelvjárásban is. Ez arra vall, hogy ez a *čakan* ~ *čagan* (tehát a szótóban *a*-val hangzó) alakváltozat aligha a nyugat-szlovák nyelvjárásokból terjedt el az egész cseh nyelvterületen, hanem inkább közvetlen cseh-morva—magyar népi — hosszantartó hadi és a békés együttélés

körülményei közt is megvalósuló — érintkezések útján került át. 2. Az alakváltozatok gazdagsága és a magyarnak megfelelő régi jelentések megmaradása a közsehbén és a cseh nyelvjárásosságban ugyancsak magyar átvételre, még hozzá régi, körülbelül XVI—XVII. századi átvételre vallanak. Az idézett régi magyar jelentések és a maig élő hat cseh fő jelentés közül három azonos: 'Streithammer, Spitzhacke, Flöte'. (A többi cseh fő jelentés közül a 6. 'Prägestock, Prägestempel' — műveltségi szóról lévén szó — valószínűleg egészen újkeletű (XIX. sz. végi, XX. sz.-i) orosz (ukrán) műveltségi hatás eredménye: orosz (ukrán) jelentés átvétele és meghonosodása (MACHEK, Etsl. 65 szerint orosz eredetű könyvszó); a 4. 'šibenice; bitófa' jelentés bizonyára cseh jelentésváltozás eredménye, amelynek alapja a 'Streithammer' és a 'Galgen' alakjának hasonlósága lehetett (MACHEK: i. h. így a bűnözők argójából); a 2. 'kovaná hül → silná hül vübec; megvasalt bot → erős bot' általában ugyanannak a cseh jelentésváltozásnak az eredménye, amellyel már a (m. *balta* 'Beil, Hacke' >) cseh *balda* ('Hacke → Stock') esetében találkoztunk. — A magyar *csákány* szó eredetét illetően a nemzetközi, de főleg a magyar nyelvészeti irodalomban két nézet ismeretes. Az első szerint e szavunk szláv jövevényszó, minthogy megfelelői szinte valamennyi szláv nyelvből ki vannak mutatva (l. az EtSz. I, 805—6 és KNEZSA I, 605 adatait); ezt vallotta MIKL., EtWb. és BERNEKER is. A másik nézet szerint a m. *csákány* török, mégpedig az úgynevezett második, tehát kun-besenyő rétegbe tartozó (honfoglalás utáni) török jövevényszó. A magyar szakirodalomban ma a két nézet egyikét sem fogadják el kétségekívül bizonyítottnak, de a török származtatást általában valószínűbbnek tartják. (L. EtSz. I, 804—6; SzófSz.; KNEZSA I, 604—6.) Magam is ezt a nézetet osztom, mert a szláv nyelvekben kimutatott alakváltozatok az egyes szláv nyelvekben (pl. a nyugati szláv nyelvekbeliek, továbbá egyes, a magyarral szomszédos déli szláv nyelvekbeliek) a magyarból származtathatók; ezek ugyanis a szó tövében *a*-val hangzanak vagy hangozhattak, a többi szláv nyelvek alakváltozatai, amelyek általában a szótőben *e*-t őriznek, különböző török nyelvekből való közvetlen átvételek lehetnek. Az, hogy majdnem minden szláv nyelvben kimutathatók a *čakan* alakváltozatai, semmiképpen sem bizonyítja e szó meglétét a közszlávban, illetőleg ószlávban, ahol az indoeurópaiból nem — legfeljebb csak valamely török nyelvből való átvételként — lehetne magyarázni. A legrégibb szláv adat egy orosz szerkesztésű ószláv emlékből való, tehát nem ószláv, hanem orosz adatnak tekintendő: török jövevényszó lehet az óoroszban. — MACHEK (i. h.) tévesen közvetlenül a csagatájából magyarázza.

čik, -a, m. l. Cseh tájszó (JUNGMANN I, 294 szlováknak mondja; BARTOŠ, Sl.; KOTT V, 1200, VIII, 44; RANK; PS. I, 320; PS. arch.; Spis. j. č. I, 255; MACHEK, Etsl. 73 morva-szlováknak tartja). — Jelentése: 'cobitis fossilis; Wetterfisch; mřenka, piskor; csik(hal)' (minden forrásomban); pl. „Tou . . . rybou je piskař (!) dunajský, po rybářsku zvaný čik, nejlepši živá nástraha na sumce a velké tůňové štiky, jakou si lze myslit" (PS. arch.).

A magyar *csik* 'ua.' főnév átvétele. A magyarban a szó régi; halnévként már a XIV. század végén, a BesztSzj.-ben előfordul. A magyar régiségből és a nyelvjárásosságból a 'halféle' néven kívül még a következő jelentései ismeretesek: 'pióca', 'genus edulii; Nudeln', 'mirigy a disznók torkában → malacbetegség'. A magyar szó eredete tisztázatlan, elfogadott magyarázata nincs; próbálták egy ugor eredetűtől (vö. vogul *šy-* 'egy gadócfajta'), továbbá belső magyar fejlődéssel (egy *sikos hal*-féle szerkezetből (> *csikhal*) magya-

rázni, de egyik magyarázat sem fogadható el (SzófSz.). Volt szláv megfejtési kísérlet is (így MIKL., EtWb. 36 is), „kétségtelen azonban, hogy a szláv nyelvi alakok a magyarból valók” (EtSz. I, 1038; — BERN. is a magyarból), mivel csak a magyarral érintkező (cseh, szlovák, ukrán nyj.-i, szbhv., szlovén) szláv nyelvekben van meg. (Vö. még KNIEZSA I, 815.) A magyarban a 'cobitis fossilis' jelentésű *csík* szónak — valószínűleg tudós úton — „asszimilációs jelentésváltozással először *csikos* (ruha szalag) s aztán ebből elvonással” egy 'stria; Streifen' jelentésű homonímája fejlődött ki (EtSz.: i. h. 2. *csík* címszó). — Helyesen a magyarból BERNEKER, majd nyomán MARIÁNOVICS (Nyr. XLVI, 268), továbbá MACHEK (i. h.). MACHEK egyébként a magyar szót hangfestőnek tartja.

čík, a, m. 2. Csak MACHEKNál (Etsl. 73) szereplő cseh (?) szó. — Jelentése: 'jistá vřšivka; bizonyos hímzés, kivarrás-féle'.

A magyar *csík* (2.) 'stria; Streifen' főnév átvétele, MACHEK (i. h.) szerint. — L. a *čík* 'cobitis fossilis' címszót és az EtSz.-ban a magyar *csík* 2. fn. magyarázatát.

čík, -a, m. 3. Morva tájszó. (Egyetlen adat: BARTOŠ, Dial. II, 491.) — Jelentése: 'modré puchýře na horním pysku prasačím; kék hólyagok (dagاناتok) a disznó felső ajkán'.

A magyar (1.) *csík* főnév 'mirigy a disznók torkában → malacbetegség' jelentésváltozat átvétele. (L. az EtSz. I, 1036: 1. *csík* 4. jelentésváltozatát.)

čík 4. Csak többesben használatos: *čiky, -ů, m.* (RANK). — Jelentése: 'die Nudeln'.

A magyar *csík* (1.) 'genus edulii; die Nudeln' jelentésváltozatának átvétele. (L. az EtSz. I, 1036: 1. *csík* fn. 3. jelentésváltozatát és *čík, -a, m.* 1. címszavunkat.)

dereš, -e, m. 1. Morva tájszó. A cseh köz- és irodalmi nyelvből nincs rá adatunk, azonkívül, hogy néhány múlt századbéli cseh szótár közli; a mai cseh szótárak nem ismerik a szónak ezt a jelentésváltozatát (JUNG-MANN I, 356; KOTT VI, 33; BARTOŠ, Sl.; KOTT, Dod.; Br. arch.; — a szlovák szótárak közül csak BERNOLÁK ismeri). — Jelentése: 'Kůň černý aneb červený, s pomíšenou srstí bílou; ein stichelhäriges Pferd (ein Rappe oder Fuchs) mit einigen wenigen untermischten weissen Haaren; deres színű ló'. — Származékok: *derešák, -a, m.* 'ua.', a címszó -ák (~ -iak, ma augmentatív jelentéstartalmú) képzős származéka (JUNG-MANN; KOTT); *derešek, -ška, m.*, a *d.* deminutivuma (JUNG-MANN; KOTT; RANK); *dereša, -i, f.*, a címszó -a formansos nőnemű változata.

A magyar 'equus coloris murini; deres ló' átvétele. A szó alaktani szempontból a magyarban bizonytalan (talán fgr.?) eredetű *dér* (~ *dere-*) 'algor, gelu, pruina; der Frost, der Reif; hóharmat' főnév -s képzős melléknévi származéka. Ez a melléknévi alak személynévként már a XIII. század végén előfordul, ló(szín)névként való használatára a XVII. század vége óta vannak írásos adataink (SzófSz.; KNIEZSA I, 819). Szavunk a magyarból átkerült a környező szláv nyelvekbe, továbbá a lengyelbe és a románba is (EtSz. I, 1317). — A magyarból helyesen HALÁSZ (Nyr. XVII, 300).

dereš, -a, m. 2. Morva tájszó, amely cseh köznyelvi szóvá lett (JUNG-MANN I, 356 csak a szlovákból ismeri; BARTOŠ, Sl.; KOTT, Dod.; KOTT VI, 33, VII, 1227; RANK; PS. I, 390 szerint ritkán használt szó; TRÁVN.; Spis. j. č. I, 302; Frenš.; GREGOR 42; MACHEK, Etsl. 84). — Jelentése: 1. 'lavice k trestání bitím; lignum, super quo verberandus decumbit, scamnum, cui illigatur ver-

berandus; die Prügelbank, die Stockbank, die Folterbank; derespad'; 2. 'polapení; elfogatás' (Frenš.; BARTOŠ); 3. 'vězení; fogda, börtön' (GREGOR; Frenš.; MACHEK). — Származék: *derešovati*, *-uju*, a címszó *-ovat* képzős igei származéka, jelentése kétes (egyetlen adat!): 'padíti, utíkati' (?) (Mistř.): „Dibi nám biųo zima, tož bihme ináďž *derešovati*”, az idézett — tőlem kétesnek minősített — jelentés ennek a példamondatnak (Mistř.) a kontextusából sem tűnik ki. — A magyar *deres* 'ua.' fn. átvétele. Az átvétel nyilvánvalóan régebbi, mint első morva előfordulásai; valószínűleg XVII. századi. A magyar átvett szó a „deres ló; equus coloris murini”-ról vett tréfás eredetű elnevezés” (EtSz. I, 1324); az *equus* → *Prügelbank* tréfás jelentésfejlődésre vö. az olasz *cavaletto* és francia *chevalet* esetét (KNIEZSA I, 849). A *deres* 'deres ló' eredetére nézve l. a *dereš* l. címszót. — A magyarból helyesen: PS.; TRÁVN.; MACHEK; Spis. j. č.

SULÁN BÉLA

Írói szótárak és „nyersszótár”-ak

1. Az egynyelvű szótárak között az írói szótáraknak igen jelentős helyet kellene elfoglalniuk, mennyiségileg és minőségileg egyaránt. Éppen ezért fölötébb sajnálatos dolog, hogy a magyar szótárirodalom eddig igen kevés írói szótárral büszkélkedhet. Az az egynéhány írói szótárunk is, mely eddig már elkészült (RUBINYI MÓZES Mikszáth-szótára, VISKI KÁROLY kéziratos Arany-szótára és AMBRUS LAJOS kéziratos Arany-szótatisztikája), annak ellenére, hogy a maga korában szinte forradalmi újításnak számított, mai szemmel már elévült, túlhaladott elveket tükröz: nem felel meg az írói szótárakkal szemben támasztott mai, modern igényeknek és követelményeknek. E három munkán kívül a magyar szótárirodalom az írói szótárirás területén az utóbbi évekig csak a torzóban maradt tervezetek nagy számával büszkélkedhet (vö. WACHA IMRE, A magyar írói szótárak kérdése: Nyr. LXXXV, 189—203). A magyar írói szótárak hiányát nagymértékben mérsékli majd elkészültével az a három írói szótár, melynek munkálatairól és a munkálatok előrehaladásáról már több ízben olvashattunk: a Petőfi-szótár (NYIK. VI, 460—3; MNy. LIV, 322—33), a Juhász Gyula-szótár (SzegedFőiskÉvk. 1957: 5—25; Nyr. LXXXII, 351—7; I. OK. XVII, 307—20) és a József Attila-szótár (Nyr. LXXXIII, 274—88). Az írói szótárakkal kapcsolatos helyzet azonban még így sem nevezhető kielégítőnek. E három írói szótárunk is még csak készülöben van, s a legelőbb elkészülőnek, a Petőfi-szótárnak első kötete is — a tervek szerint — legkorábban csak 1965-ben kerül nyomdába (vö. MNy. LIV, 326).

Újabb írói szótárak munkálatainak megkezdése tehát a jelenlegi körülmények között szinte az ismeretlen messzeségbe tolódik. Pedig az irodalmi és költői nyelvvel kapcsolatos tudományos kutatás, valamint az iskolai és egyetemi oktatás érdekében minél több írói szótárnak minél előbbi elkészülésére volna szükség. Hogy írói szótárakra szükség van, azt bizonyítja többek között az is, hogy FÖLDESSY GYULA már 1949—1950-ben sürgette Csokonai, Petőfi, Arany, Jókai, Vörösmarty, Ady, József Attila és több más költőnk művein alapuló szótárak készítését (l. Nyr. LXXIII, 307—16, LXXIV, 128—33). A FÖLDESSY felsorolta költők nyelvének szótára mellett — a készülő szótárakon kívül — még nagy szükség volna Babits-, Kosztolányi-, Tóth Árpád-, Komját Aladár- és nem utolsó sorban Radnóti-szótárakra is. Természetesen ennyi írói szótárnak elkészítése nem gyerekjáték, s nem az gazdasági szem-

pontból sem. Az eddig elkészült és készülőben levő írói szótárak ugyanis — hazai viszonylatban — bármennyire modern módszerrel készülnek, rendkívül munkaigényesek, egy-egy tudományos dolgozó vagy munkaközösség több évi, olykor évtizedes munkáját kívánták és kívánják meg. Éppen ezért a Petőfi-, Juhász Gyula- és József Attila-szótárhoz hasonló nagyszámú írói szótár elkészítése (mind gazdasági szempontból, mind pedig a ráfordított munka tekintetében) még a mai modern munkamódszerekkel is elérhetetlen óhaj. Ez a tény azután az írói szótárak szükségességét idővel elméletivé soványította, vagyis további szótárak készítését a nyelvészet, a szótárírás sürgős gyakorlati teendői között szinte az utolsó helyre szorította.

2. A kérdés megoldásának súlypontját a gazdaságosság megjavításában, vagyis az írói szótár munkaigényességének nagyfokú csökkentésében kell keresnünk. Ennek lehetővé tételére legnagyobb íróink — Petőfi, Arany, Ady, József Attila stb. — szókincsének szótározása után az olyan jellegű írói szótárak helyett, mint a Petőfi-szótár, írói „nyersszótár”-ak elkészítését javasoljuk.

Milyen lenne ez az írói nyersszótár?

Ehhez egy-egy író szókincsének értelmező jellegűen feldolgozott kicédulázása helyett elegendő volna a szótári szóegységek (lexémák) nyers, vagyis toldalékos kicédulázása. E cédulák változatlan szótó esetén a nyerslexéma mellett csak a szóadat forráshelyét tartalmazzák a szótó törtjeles elkülönítésével (például *egészséges/en* 5—134 (= V. kötet 134. lap), *fut/ok* 2—154, 271 stb.). Az összetéveszthető esetekben (változó szótó, azonos alakú szók stb.) a toldalékos alak elé az alapszót is kiírnánk, például *Tura, Turán* (= Tura községben). Hasonló célból jeleznénk az azonos alakú szók szófaját a toldalék törtjeles elkülönítése mellett (például *sír* = ige, *ért/ünk* = határozószó, *érni, értünk, érteni, értünk* stb.). A cédulák betűsoros és ezen belül előfordulási hely szerinti csoportosítása után elkészíthető lenne a nyersszótár kézirata. Ennek szócikkeiben a címszó után a nyers szóadatok volnának besorolva a forráshellyel együtt. Például *munkásság* 1—195, *munkássága* 1—117, *munkásságának* 2—11, 23, 57 stb. Lényegében hasonló elven alapszik a SCARTAZZINI-féle Dante-szómutató (Leipzig, 1900.) és az Ibsen-szótár is. A kézirat ezután megfelelő példányszámban rotaprintes sokszorosításra kerülne, hiszen a nyersszótár kereskedelmi forgalomba való bocsátása, vagyis könyvként több ezres példányszámban való előállítása fölösleges, költséges és papírigényes munka volna. A nyersszótár iránt érdeklődő és az azt hasznosítani tudó nyelvészek, irodalomárok, néprajzosok, tanárok stb. számára teljesen elegendő lenne rotaprint lemezről néhány száz példány sokszorosítása, ami anyagilag is csekély befektetést kívánna. Az előfizetési eladás (az érdekelt szakemberek és a könyvtárak számára) ugyanakkor a befektetett tőke forgási sebességét is megnövelné, ami a gazdaságosság újabb biztosítója lenne. Ilyen módszerrel viszonylag rövid idő alatt föl lehetne dolgozni a magyar irodalom valamennyi irodalomtörténetre érdemesített, nyelvészeti szempontból fontos íróját, az összes magyar nyelvemlékeket nagyobb egységek, esetleg évszázadok szerinti csoportosításban — mint ahogy TOLNAI VILMOS gondolta a vezérszótárakról kifejtett elképzelésében (NyK. XLIX, 272 kk.) —, egy-egy nagyobb napilap vagy folyóirat szókincsanyagát évenkénti csoportosításban, a különféle tájszótárakban és cikkekben közölt tájszókat egy nagy, összesítő, szómutatószerű nyerstájszótárban stb.

3. Fölmerül a kérdés, mire lehetne használni az ilyen nyersszótárakat.

Írói szótárrá való feldolgozás céljaira ugyan alkalmas lenne, de a nyersszótár nem előmunkálata, csupán ideiglenes helyettesítője és egyben kiegészítője kíván lenni a szokásos írói szótáraknak. Ez utóbbiakhoz ugyanis annyi munkaidő és költség volna szükséges, hogy az irodalomtörténetet időben végigkísérő írói szótársorozat tervbe iktatása teljesen valószerűtlen vállalkozásnak látszik.

Ha írói szótár készítésére nem tartjuk is gazdaságosan hasznosíthatónak az írói nyersszótárat, annál hasznosabb lenne az a kétnyelvű nagyszótárak, szakszótárak, szaklexikonok, idegen szótárak stb. anyagforrásaként. A nagyszótáraknak ugyanis állandó gondja az élő nyelv szókincsével való folytonos versenyfutás, melyben a szótár óhatatlanul lemarad. Ez a versenytávolság jórészt csökkenthető lenne akkor, ha például egy-egy új kétnyelvű nagyszótár címszóanyagának összeállításához a legutóbbi néhány év napisajtójának nyersszóanyagából készített különbségszótárt is alapul vennék. A szakszótárak, szaklexikonok készítéséhez hasonló alap lehetne az illető tudomány újabb szakirodalmának nyersszóanyagából készített különbségszótár. De hát voltaképpen mi is volna az a „különbségszótár”? Így nevezhetnénk azt a csökkentett címszó-mennyiségű nyersszótárt, amelyben a teljes nyersszótárnak csak egy meghatározott alapszókincsben (a leggyakoribb szavakat magában foglaló ún. alapszótárban) nem található címszavai volnának összegyűjtve. Ez az íróként kiadott kis különbségszótár természetesen nem tenné fölöslegessé a teljes nyersszótárt, csupán útmutató és figyelemfelhívó szolgálatot teljesítené a szótörténeti, stilisztikai és egyéb kutatásokban. Hasonló elképzelés alapján készítették el a Nagyszótár szerkesztői 1899-ben a Címszójegyzéket, mely több előbbi vagy azonkorbeli nagy szótár (NySz.; SzD.; SÁNDOR, Told.; KR.; BALL.; MTsz.; stb.) összesített címszóanyagát tartalmazza. A gyűjtőknek azokat a szavakat kellett kiírniuk, melyek a Címszójegyzékben nem voltak találhatóak. Ugyancsak hasonló gondolatokat tükröz TOLNAI VILMOSnak a vezérszótárakkal kapcsolatos elképzelése is. Ő a vezérszótárakat — melyekbe egy-egy nyelvtörténeti kor egy-egy nagyobb írójának szókincsét akarta összegyűjteni az A betű első szavától a Zs utolsó szaváig — a Nagyszótár segéd-eszközeként akarta elkészíttetni (NyK. XLIX, 272 kk.; vö. WACHA IMRE: Nyr. LVIII, 196).

A nyersszótár emellett elsőrendűen használható volna szóstatisztikai vizsgálatokra is, hiszen az előfordulási helyutalások szavankénti egyszerű összeszámlálásával megkapjuk a nyers címszó előfordulásainak számát. Kevés további feldolgozással ugyanezt megkaphatjuk az alapszókra és az egyes toldalékokra vonatkozóan is. Ha pedig a nyersszótárt eleve nem kívánjuk szóstatisztikai célra felhasználni, akkor a cédlázás és a feldolgozás jelentős részét megtakaríthatjuk a csökkentett hivatkozási nyersszótár módszerével. Ez azt jelentené, hogy a leggyakoribb szavakból összeállított alapvető szókincs tagjainak (névelők, névmások, számnevek stb.) előfordulási helyére való utalás elmaradna a cédlákon, valamint a kéziratban s ezzel együtt a sokszorosított kész szótárakban is.

A nyersszótár legfontosabb haszna azonban talán nem is a szóstatisztikai vizsgálatokban rejlik, hanem abban, hogy úgyszólván mindenfajta hangtani és szótani, sőt visszakereséssel mondattani jelenség kiszűrésére is kiválóan alkalmas. Egy-egy szónak szótörténeti, stilisztikai vagy bármilyen egyéb értékeléséhez a nyersszótár és az ennek alapjául szolgáló írói életműkiadás birto-

kában az összes előfordulást könnyűszerrel megtalálhatjuk, illetőleg annak hiányát megállapíthatjuk. Ellenőrizhetjük így például a tájszók elterjedtségét, az idegen szók térhódítását, a négy és ennél több szótagszámú alapszók korszakonkénti növekedését, a tulajdonneveket (földrajzi nevek, család- és keresztnévek stb.) névtani, alaktani, stilisztikai stb. szempontból; a kötőszókat szó-történeti, mondattani, stilisztikai stb. szempontból; kigyűjthetők a betűszók, szóösszevonások, rövidítések, szócsonkulások, emfatikus szóalakok, helyesírási alakváltozatok a helyesírástörténethez; igen könnyen visszakereshetők az előfordulási helyutalások nyomán a szólások, állandó szókapcsolatok és a hasonlatok (például a *mint* kötőszó nyomán); könnyedén felderíthetők a köszönés és megszólítás formái; egyszerű alkalmat ad a nyersszótár a szóhangulat és jelentésváltozás kutatásához némi visszakeresés segítségével. A nyersszótár alapján kevés fáradtsággal feldolgozható az egyes összetétel-típusok korszakonkénti története, és elkészíthető ezek gyakorisági statisztikája. Igen jó segédeszköz lenne a nyersszótár az egyes toldalékok gyakorisági statisztikájának elkészítéséhez és használati körének megállapításához (például egy-egy rag vagy ragozásrendszer történetének teljesebb feldolgozásához). Nagyon jó adattár a nyersszótár a nyelvhelyességi anyaggyűjtéshez stb.

Az írói nyersszótárakat azonban nemcsak a nyelvtudomány, hanem az irodalomtörténet, művelődéstörténet, ízléstörténet, tudománytörténet, néprajz stb. kutatói is igen jó segédeszközként használhatnák. Jó anyaggyűjtési és anyagellenőrzési lehetőséget nyújtana például az ilyen szótár az egyes nemzetiségek szemléletének történetéhez, a növény- és állatfajták szépirodalmi előfordulásának feldolgozásához stb.

4. Az írói nyersszótár készítmódja több nagy termelékenységu módszer alkalmazását tenné lehetővé. Ilyenek a lyukkártyás és a gépirásos cédulázás, valamint a kötetszétvágás módszerei.

A lyukkártyás cédulázáshoz a következőket kell tudni. Egy Hollerith-lyukkártyán 80 lyukasztható számhely (ún. pozíció) található. A szerkezet lehetőségei révén két-két helyi érték (pozíció) egy-egy betűvé alakítható át, ami annyit jelent, hogy a 80 pozíciós lyukkártya 40 betűjegyes cédulaadat rögzítésére alkalmas. Egy-egy lyukkártya tehát egy-egy szótárcédulának felel meg. Ez a megoldás lehetővé teszi a cédulaadatot hordozó lyukkártya időgazdaságos adatrávitelét (belyukasztását) és betűrendes gépi besorolását, sőt több nyomdakész kéziratot eredményező indigós tabellálását is. Külföldön, így például Franciaországban a szótári anyaggyűjtés már teljesen gépesítve van. Elektronikus számoló, illetőleg fordítógéppel gyűjtik az anyagot nemcsak az írói szótárakhoz, hanem az irodalmi nyelv nagyszótárához is (vö. Bulletin d'information du laboratoire d'analyse lexicologique I—II. Publications du Centre d'étude du Vocabulaire Français. Besançon, 1960.). A nyersszótár készítésének munkaigényessége ilyenformán igen nagy mértékben csökkenne. A lyukkártyás feldolgozás emellett lehetővé tenné bármely anyagegységről szó-, hang- vagy hangkapcsolat-gyakorisági statisztika készítését. Mivel azonban egy darab lyukkártya kb. 1 Ft 70 f-be kerül, így a lyukkártyás módszer egy átlagos feldolgozandó kötetnél (melyben átlag 440 lap, egy lapon 36 sor, egy sorban pedig átlag 8 szó van) $440 \times 36 \times 8 \times 1,70$ Ft, vagyis $126\,720 \times 1,70$ Ft = 215 424 Ft-ba kerülne.

Ennél sokkal olcsóbban készíthető el a nyersszótár a következő, nagy munkasebességű gépirásos módszerrel.

A lexéma felismerésére kioktatott gépirónó vagy például a Nyelvtudományi Intézetnek a gépirást végző tudományos munkatársa válogatás nélkül, sorra kigépelné a nyersszótári feldolgozásra kiszemelt író összes műveinek szövegét nyerslexémákra tagolva. Ívpapír helyett azonban sokkal célszerűbb volna ez esetben kézi összeadó gépbe való papírtekerceset használni. Ez ugyanis körülbelül fele olyan széles, mint a szabványos ívpapír. A csupán nyerslexémából álló cédulaadat azonban nem is kíván ennél nagyobb papírszélességet. A hengeresen tekerceselt összeadószalag hosszúsága ugyanakkor a több órás folyamatos gépirást is lehetővé teszi, ami az ívpapírra való gépeléssel szemben nagyfokú munkamegtakarítást jelent. A rendes gépirástól mindez csupán annyi eltéréssel járna, hogy az összeadótekerceset az írógép előtt fölállítandó forgatóállványra kellene fölfüggeszteni. A papírszalag végét innen vezetnénk az írógép hengerébe. Itt a papírszalag előrehaladása a gépirás rendes sorváltási módjával történnék. A munka további meggyorsítása végett dolgozópárokat kellene alakítani a következő módon: Az egyik munkatárs a szöveg cédulázó kigépelését végezné, mégpedig, ha a nyerslexéma nem tartalmaz töváltozást, akkor a szótó és a toldalék kötőjellel vagy törtjellel lenne elválasztva, ha pedig változó tövű, akkor előbb az alapszót gépelnénk a cédulára, utána pedig a toldalékos nyerslexémát. Tehát például ez a szövegrész: *Pistával kivágattam a bokrokat*, így kerülne cédulázásra:

Pista, Pistával

kivágat|tam

az, a

bokor, bokrokat.

Az első munkatárs egy-egy lap szavainak kigépelése után leszakítaná az írógéphengerről a tekeresszalagot, majd ceruzával kötőjeles kéttagú szám-csoport segítségével ráírná az előfordulási kötet- és lapszámot. A másik munkatárs átvinné ezt a telegévelt papírszalagkígyót, és minden sorkihagyással elkülönített cédulaadatra rábélyegezné kézbélyegzővel az előfordulási hely adatait, például Jókai 24—145 (= Jókai összes műveinek XXIV. kötete, 145. lap). Ez a bélyegző a keletbélyegzőhöz hasonlóan három forgatható gumiszalagot tartalmazna. Az elsőt a keletbélyegző évszámforgójához hasonlóan a feldolgozásra kerülő írók neve volna rajta, például Nagy Lajos, Radnóti, Tóth Árpád stb. A második forgatható gumihengeren a keletbélyegző hónap-rövidítéseihez hasonlóan a feldolgozott kiadás kötet-sorszámait tartalmazná három forgatható helyiérték-sáv segítségével 1—100-ig terjedő lehetőséggel. A harmadik adatsáv-kör 1—999-ig a lapszám feltüntetésére lenne alkalmas. Ennél nagyobb lapszám esetén a bélyegzést kézírással lehetne kiegészíteni. Ezen a bélyegzőn tehát egy-egy kötet feldolgozásának ideje alatt csupán a lapszám gumihengerét, illetőleg hengersávjait kellene forgatni, éppúgy mint a keletbélyegző nap-adatait. Ezután a második munkatárs átveszi az egy-egy lap feldolgozásából származó papírkígyót, a bélyegzőt az első munkatársnak a szalagra írt kötet- és lapszámjelzése alapján beállítja, a beállítást egy próabélyegzéssel ellenőrzi, majd a leszakított papírkígyó minden, soronként elkülönülő cédulaadatát lebélyegzi, és utána a szalagot könyvkötő-vágógéppel vagy ollóval adatonként cédulákká vagdalja. A sorok számára való utalás fölösleges bővítésnek látszik, amennyiben azonban a gyorsabb visszakeresés elősegítésére mégis szükségesnek bizonyul, úgy az egyes kötettípusoknak megfelelően elkészített sorhely-leolvasó sablonnal mind a diktálásnál, mind a kész nyersszótár

adatainak visszakeresésénél könnyűszerrel megoldhatónak látszik. Majd az így kapott cédulák betűrendes besorolása következik, s ez után azonnal meg lehet kezdeni a nyersszótár kéziratának legépelését.

5. Az írói nyersszótár legnagyobb előnye a rendes írói szótárral szemben az, hogy sokkal kevesebb munkaidőbe és költségbe kerül. De lássuk az erre vonatkozó számításokat.

A nyersszótár gépirásos készítésének munkamenetei: 1. a szavak nyers kigépelése, az azonos alakú szók szófajozása, illetőleg szétagolása, például *értünk* (ige), *Tura*, *Turán*; 2. a szó előfordulási helyét feltüntető forrásbélyegzés; 3. a cédulák betűrendes besorolása alapszó szerint, majd ezen belül a nyerslexémák szerint; 4. a tisztázó kéziratgépelés; 5. a rotaprintes sokszorosítás.

Mennyi idővel jár egy átlagos kötet nyersszótári kigépelése? A vers-kötetek egy-egy lapjára átlag 200 szó esik, a prózai kötetek egy-egy lapjára pedig 288 szó (egy lapra átlag 36 sort, egy sorra pedig átlag 8 szót számítva, tehát $36 \times 8 = 288$). Egy átlagos prózai kötetre számítsunk 440 lapot. Egy átlagos prózai kötetben tehát $440 \times 288 = 126\,720$ szó található. Egy szó-adat kigépeléséhez (beleszámítva a változó tövű szavaknál az alapszó kiírását is) 4 másodperc bőven elegendő. Egy átlagos prózai kötet kigépelése tehát $126\,720 \times 4 = 506\,880$ másodperc volna. Ez az egy órára eső $60 \times 60 = 3600$ másodperccel elosztva 140,8 vagyis fölkerekítve 141 munkaórának felel meg. Ez 8 órájával számítva 17,6 vagyis fölkerekítve 18 munkanap.

Számítsunk ugyanennyit egyenként a szócéduláknak 1. a forrásbélyegzésére és szétvagdalására, 2. besorolására, 3. tisztázó gépelésére, 4. a tisztázó gépelés cédulánkénti ellenőrzésére. Ha eltekintünk az előre nem látott feladatok munkaidőszükségletétől, akkor egy prózai kötet nyomdakész nyersszótári feldolgozásához $5 \times 18 = 90$ munkanap kellene 1 fő munkaerő mellett. Több munkaerő esetén természetesen arányosan csökken az elkészítés naptári ideje.

Mit jelent ez forintban? Ha az egy kötetnek 90 napos munkaidejét az előre nem látott munkálatok miatt 100 napra fölkerekítjük, ez 25 napos munkahónappal számolva 4 havi fizetés. Ez pedig 2000 forintos havi fizetés esetén is csak 8000 forintot tesz. Ehhez már csak a rotaprintes sokszorosítás költségeit kell hozzáadni, hogy megkapjuk a nyersszótár összes munkabérl költségét.

Az anyagköltségről nincs módomban számításokba bocsátkozni, ez azonban minden bizonnyal csupán elenyésző töredéke a munkabérl költségnek.

6. Nézzük most meg a kötetszétvágásos módszer munkaidő- és munkabérl igényét. E módszer ötlete WACHA IMRÉTTŐL és BENKŐ LÁSZLÓTÓL származik, akik ezt elsősorban verses szövegeknek a „minden szót minden előfordulásban” elv alapján történő kicédulázásához tartják célravezetőnek és gazdaságosnak (vö. Nyr. LXXXIII, 276). Ekkor is csak abban az esetben, ha a szöanyag a hagyományos írói szótárak szerkesztési elvei alapján, értelmezéssel, szövegpéldák bemutatásával és a stilisztikai érték feltüntetésével kerül feldolgozásra, mint az a készülő Petőfi-, Juhász Gyula- és József Attila-szótárnál is történik.

Ez a módszer voltaképpen abból áll, hogy a feldolgozandó írói műből a két lapon átlagosan található szavak számának felével azonos mennyiségű kötetszámot vásárolunk, azt lapokra szétszedjük, majd kettévágjuk, az azonos sorszámú lapokat egymás mellé rendezzük, és utána a szavakat cédulánként előrehaladva egyenként aláhúzzuk. Így minden szóról mondatkörnyezetes fél-lapecédulát kapunk, mely a további feldolgozásra teljes cédulaértékben alkalmas. E módszer egyik Achilles-sarka a mondatkörnyezet szempontjából a mondatvégi szétvágás kétoldali egyeztetésének nehézsége, valamint a mondat-

környezetnek a lapközi mondatátszövődés miatti megcsönkulása. Ezt csak kézírásos mondatkiegészítéssel lehetne kiküszöbölni.

E módszer természetesen nemcsak a régi típusú írói szótáraknak, hanem a szómutatószerű nyersszótáraknak a készítésében is hasznosítható. Ennél a mondatkörnyezet igényének hiánya miatt még a mondatvégződésre sem kellene ügyelni a lapok szétvágásánál, csupán az elválasztott szavak kézírásos kiegészítésére. Ha pedig a lapnagyság megengedi a kötet 3 cédulára való szétvágását, ez esetben egy 200 szavas lapoldalú könyvből csak $(200 : 3) \times 2 = 134$ példány volna szükséges a nyersszótározáshoz. Legolcsóbb akkor lenne ez a módszer, ha az illetékes nyomdai szervek hozzájárulása lehetővé tenné a kötetlen és fűzetlen példányoknak e célra való felhasználását. Ha egy fűzetlen példány (szaknyelven: krúda) árát átlag 20 forintnak vesszük, akkor a háromfelé vágásos módszerhez szükséges 134 példány összára mindössze 2 680 forint volna, ami anyagköltségnek bizonyára nem ijesztő.

Igen kedvező arányt kapunk e módszer munkaidő-felhasználása tekintetében is. Maga a kötetészétvágás a könyvkötők vágógépeivel nem jelent számottevő időtartamot. Az első fontosabb munkamenet a szétvágott krúdák azonos számú lapjainak összesorolása. Ehhez WACHA IMRÉNEK a gyakorlaton alapuló számításai szerint 25 példánynál 8 óra szükséges. A fenti eset 134 példányához tehát 44 óra kell a céduláknak az aláhúzgáláshoz előkészítő besorolására.

A második munkamenet a cédulák szavai közül a kijelölt egy-egy szóinak az aláhúzása. Ha egy percre átlag 60 szóaláhúzást számítunk, akkor egy átlagos prózai kötet 126 720 szavának az aláhúzásához $126\,720 : 60 = 2\,112$ perc, vagyis 35,2 óra, fölkeresítve 36 óra kellene. Ha ehhez a forrásbélyegzés, a besorolás, a tisztázó gépelés és az ellenőrzés kötetenkénti 4×18 nap (= 576 óra) munkaidőigényét hozzáadjuk, akkor egy kötethez szükséges összes munkaidő $44 + 36 + 576 = 656$ óra, vagyis 82 nap volna. Ez körülbelül 3 havi munkabér vagyis mintegy 6000 Ft. Háromfelé vágásos módszer esetén tehát az anyag- és munkabérköltség feldolgozott kötetenként $2\,680 + 6\,000 = 8\,680$ forint.

A szómutatószerű nyersszótár természetesen csak akkor felelhet meg tökéletesen céljának, ha megelőzi néhány olyan írói szótár, mely a hagyományos szótári módszerek és szerkesztési elvek alapján készült, mint például a Petőfi-, Juhász Gyula- és József Attila-szótár és majd az ezekhez hasonló Arany- és Ady-szótár lesz. Ezek ugyanis nagy költőink életművének szókincsét gyűjtik össze, mutatják be, és stílusértéket vizsgáló s egyben szóértelmező módszerükkel összehasonlító alapul szolgálhatnak a nyersszótárak értékeléséhez.

7. Végezetül ismételten hangsúlyozzuk, hogy az ajánlott nyersszótár az írói szótárnak sem előmunkálata, sem helyettesítője nem kíván lenni, csupán nyersanyagul igyekszik szolgálni a sokféle nyelvészeti feldolgozás lehetőségeinek. Csekély munkaidő- és munkabérigénye következtében a nyersszótár igen alkalmas lenne a magyar nyelvtörténetnek a legfrissebb újságévfolyamokig terjedő teljes szómutatószerű feldolgozásához. Ez pedig nyelvtörténeti, főleg pedig hang- és szótörténeti szempontból végeredményben a nyelvtörténeti szóanyag dzsungelének teljes feltérképezését, valamint a történeti és leíró nyelvtudománynak, nem utolsósorban a statisztikai módszerű kutatásoknak egyaránt hatalmas föllendülését jelentené.¹

LADÓ JÁNOS

¹ Az írói szótárakkal és a címszójegyzékkel kapcsolatos adataim WACHA IMRE szíves szóbeli közlésén alapulnak.

Az Ibsen-szótár szerkesztési tanulságai

1. Szinte minden nemzet készíti már nagy írói és elsősorban költői nyelvének szótárszerű feldolgozását, összefoglalását. Ez azért fontos, mert egy-egy világirodalmi hírű alkotó egyéniség gondolatvilágával s művészetének eszközével: nyelvével és ami ezzel szorosan összefügg, stílusával talán legpontosabban egyéni szó- és kifejezőkészségének összegyűjtése és bemutatása ismertet meg. Az írói (költői) szóhasználat megismertetésére régebben a szövegmagyarázatok törekedtek. Ezek közül a legismertebbek egyike a Dante főművéhez, az „Isteni színjáték”-hoz fűzött kommentár, melyet maga Boccaccio készített. Ő ezzel tulajdonképpen az ókori szövegmagyarázók hagyományához csatlakozott. — Mikor a szövegmagyarázatok szójegyzékekké, glosszáriumokká, majd szótárakká fejlődtek, ezek is sokáig főképpen a görög és latin klasszikus szerzők műveire készültek. A XIX. és a XX. században például írói szótár készült Plutarchos (1843.), Cicero (1877—1884., 1877—1894.), Homérosz (1891.), Petronius (1898.), Vergilius (1909.), Lucretius (1911.) és mások műveire.

A klasszika-filológiai munkálatokkal párhuzamosan Európa-szerte szerkesztettek szótárt egy-egy nemzet legnagyobb íróinak művei alapján. Legtöbbször Shakespeare nyelvét dolgozták fel (1805., 1874—1875., 1887., 1908., 1910., 1911. stb.), de van Dante- (1852., 1896—1899., 1905.) és Goethe-szótár is (1901., 1912., 1916—1918., 1929., 1940. stb.). A francia klasszikusok nagy nemzeti kiadásához szintén számos írói szótár csatlakozott. Corneille (1868.), Malherbe (1869.), Racine (1878.), La Fontaine (1892—1897., 1900.) műveinek pontosabb megértését segítik elő írói szótárak.¹

2. A magyarországi írói szótár-írás a latin klasszikusokat magyarázó szójegyzékekből (vö. pl. HINDY M., Kézi szótár Publius Virgilius Maro műveihez. Pest, 1863.), részben pedig külföldi mintára, különösen a XVII., XVIII. századi francia kommentárirodalom hatására készült írói szójegyzékekből fejlődött ki. Írói szójegyzékekben magyarázzák ugyanis — a nyelvújítás korában, de később is — az egyes szerzők (Baróti Szabó, Barczafalvi Szabó, Kazinczy, Pázmándi Horváth Endre, Ungvárnémeti Tóth László — de maga Arany is) a műveikben található ismeretlenebb, régies, tájnyelvi, nyelvújítási szavakat. Ezek mintájára készültek a későbbi írói glosszáriumok, melyekben már klasszikus szerzőink: Arany János, Heltai Gáspár, Dugonics András stb. egyes műveire fűztek magyarázatokat a glosszáriumírók: PONORI THEWREWK EMIL, IMRE LAJOS, BELLAAGH ALADÁR és mások. Ezekről már egyenes út vezet az első magyar — teljességre ugyan nem törekvő — írói szótárakhoz: RUBINYI MÓZES Mikszáth-szótárához (1910.), VISKI KÁROLY kéziratos Arany-szótárához (1940 k.), valamint a két világháború között készült írói szótár-tervezetekhez: az Arany-, a Jókai- és az elég korai Petőfi-szótár-kísérlethez, majd pedig készülő írói szótárainkhoz, a Petőfi-, Juhász Gyula- és a József Attila-szótárhoz.²

¹ Mindezekről a munkákról, valamint a napjainkban készülő szótárakról részletesen tájékoztat CHRISTA DILL tanulmánya „Lexica zu einzelnen Schriftstellern” címmel (Forschungen und Fortschritte XXXIII [1959.], 340—6, 369—75).

² A magyar írói szótárakra vonatkozólag l. WACHA IMRE cikkét „A magyar írói szótárak kérdései” címmel (Nyr. LXXXIV, 189—203), valamint az egyes mutatványokat (Nyr. LXXXII, 351—7, LXXXIII, 205—9, 274—88; MNy. LIV, 322—33, Szeg-

3. A második világháború befejezése óta az írói szótárak szerkesztésének súlypontja a szocialista országok felé tolódott el. Korunk legmintaszerűbb és immár befejezéséhez közeledő írói szótára kétségkívül a P u s k i n-szótár (1956—1959.), melynek három kötete gyors egymásutánban látott napvilágot. Ez a munka a negyedik kötet megjelenésével be is fejeződik. Megjelent a Bulgáriában készülő Botev-szótár első kötete is (vö. Limba Romîna X [1961.], 186—9). A Német Demokratikus Köztársaságban nagy erővel dolgoznak az új Goethe-szótáron. Ebből már több szemelvény jelent meg (Werther, Götz von Berlichingen, Gesund bei Goethe stb.). Egységes Goethe-szótárt az NDK. tudósai tudomásunk szerint nem terveznek. Ez Goethe hatalmas életműve miatt szinte megvalósíthatatlan vállalkozás lenne. Így hát csak Goethe egyes műveihez készítenek kisebb szótárakat. Ugyancsak az NDK.-ban körvonala-zódnak egy Balzac-szótár tervei (vö. Orbis II [1953.], 194; POP, Premier répertoire des Instituts de linguistique. Louvain, 1958. 32) és egy Marx—Engels-szótár tervei is. Lengyelországban Mickiewicz-szótár készül, melyből már szemelvények is állanak rendelkezésünkre. Az említettekén kívül több más tervről is van tudomásunk: a Román Népköztársaságban Eminescu-szótárt szerkesztenek (egyelőre csak a költőnek életében kiadott verseiből s néhány prózai művéből (vö. Limba Romîna X [1961.], 49, 297—303), a Moldvai Szovjet Szocialista Köztársaságban Creangă-szótárt. A Csehszlovák Köztársaságban Mácha és Kukučín nyelvének szótári feldolgozását tervezik.

Természetesen más országokban is készülnek írói szótárak. Így Franciaországban néhány éve látott napvilágot kisebb szótár Appollinaire, Paul Valéry, Mallarmé, Rimbaud, Claudel, Verlaine stb. műveihez, Norvégiában pedig 1958-ban hagyta el a sajtót az Ibsen-szótár (Ibsen-Ordbok. Ordforradet i Henrik Ibsens Samlede verker. Ved Rangvald Iversen. Gyldendal Notsk Forlag. Oslo, 1958. I—XXXIV., 1—1192).

4. Az írói szótárak szerkesztése mindenkor nagy és nehéz feladat, hiszen nem elég az egyes írók szókincsét elektronikus gépek segítségével (vö. B. QUEMADA, Bulletin d'information du laboratoire d'analyse lexicologique I—II. Besançon, 1960.) összegyűjteni és betűrendbe rakni. A szótárt meg is kell szerkeszteni, s ami ezt a feladatot különösen nehézzé teszi: az egyes szótárak szerkesztési elveit szinte minden esetben külön-külön, újra meg újra ki kell dolgozni. Ennek oka az, hogy egyrészt alig van olyan mű, mely az írói szótárak szerkesztésének kérdéseivel foglalkoznék, másrészt pedig minden író nyelvének szótári feldolgozásakor más és más problémák jelentkeznek.

Éppen ezért érdemes megvizsgálnunk minden újabb írói szótárt: mit használhatunk fel eredményeikből, s milyen hibákra kell ügyelnünk, hogy a magunk munkájában el ne kövessük. Ennek érdekében meg kell figyelünk, milyen okok játszottak szerepet abban, hogy egy-egy szótár ilyen vagy amolyan lett. — Meg kell vizsgálnunk az újabb műveket akkor is, ha eredményeiket felhasználni nem is tudjuk, mert csak így kapunk választ arra, hogy milyen veszélyeket kell elkerülnünk, milyen nehézségeket kell elhárítanunk, nehogy a vizsgált szótár hibáiba essünk.

PedFőiskFüz. 1957: 5—25; stb.). Az I. OK. cikkíróinak állítása (i. h. XV, 454) tehát, mely szerint a Mikszáth-szótár volt az első írói szótár, csak magyar vonatkozásban helytálló. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a Mikszáth-szótár — bár létrehozása fontos, magyar vonatkozásban pedig szinte forradalmi újítás volt — mai szemmel már nem tekinthető írói szótárnak, hanem csak írói glosszáriumnak.

5. Az Ibsen-szótár a Puskin- és a készülő Mickiewicz-, Botev- és Petőfi-szótár elveivel összehasonlítva és azok ismeretében láthatólag bizonyos mértékig elavult szerkesztési elveket tükröz. Mindazonáltal meglétével, szerkesztési és megjelenési körülményeivel, létrejöttének történetével több fontos dologra figyelmezteti korunk írói szótárainak szerkesztőit és a kiadóit is.

Az Ibsen-szótár munkálatai¹ — mint a kötet előszavában olvashatjuk — 1928-ban, Ibsen születésének századik évfordulóján indultak meg. A szerkesztés folyamán a szerkesztőknek és munkatársaiknak számos nehézséggel kellett megküzdeniük. A nehézségeket, akadályokat egyrészt a háború zűrzavarai, másrészt pedig szervezési és gazdasági egyenetlenségek okozták. A háború okozta nehézségek közül a legnagyobb akadályt az jelentette, hogy a szótári munkálatok alapjául szolgáló Centenárium Kiadás (Oversikt over Henrik Ibsens Verker i Hundreårsutgaven Gyldendal Norsk Forlags Hundreårsutgaven) köteteinek megjelenése ebben az időszakban szünetelt. Nem volt szerencsés az sem, hogy a szótári munkálatok munkatársai gyakran változtak. Az évek folyamán ugyanis nem kevesebb, mint hét fiatal norvég filológust kapcsoltak be a munkába. Ezek közül négy: Bjarte Birkeland, Reidar Djupedal, Ottar Odland, Johs. Sivesind csak rövid ideig, néhány hónapig dolgozott a szótáron, három pedig: Egil Eggen, Magne Rommetweit, Reidar Bø a szótár megjelenése előtt négy évvel került a szerkesztőséghez. Mindehhez járult még az, hogy valószínűleg kellő anyagi fedezet hiányában a szótári munkálatok nagy részét fizetés nélküli munkatársakkal (segédmunkaerőkkel) végeztették el.

Nem kisebb nehézséget jelentett a szótár anyaggyűjtésének és az anyagközlésnek megoldása sem. Az Ibsen-szótárnak ugyanis nem volt önálló anyaggyűjtése (mint van pl. a Puskin-, Miczkiewicz- és Petőfi-szótárnak), hanem az Oslói Norvég Irodalmi Szótár (Det literære notiske ordboksverk i Oslo) gyűjteményében, cédulaarchivumában található 360 000 cédulát tartalmazó Ibsen-idézetanyagot használták fel a szerkesztéskor. (Ugyanígy járnánk el mi akkor, ha pl. Arany vagy Jókai nyelvének szótárát a készülő Nagyszótár cédulaanyagából próbálnánk létrehozni.) Még ezt az anyagot — mely Ibsen minden szavát minden előfordulásban az irodalmi szótárak szerkesztési és gyűjtési elveinek értelmében korántsem tartalmazhatta —, tehát még ezt az anyagot sem használhatták fel és közölhették teljes egészében, mert a szótárnak a (kiadótól engedélyezett) maximális terjedelme — amely, mint a szerkesztő a szótár előszavában írja — „már magában bőkezű volt”, nem lehetett több — az ő számításuk szerint — 600 „nagy nyomdai oldalnál”, azaz mintegy 1200 lapnál.

6. Már ezek a vázlatosan ismertetett körülmények is megmagyarázzák, milyen nehéz feladatot rótt a szerkesztőkre az, hogy miképpen mutassák be Ibsen rendkívül nagy életművének gazdag szókincsét ilyen szerény keretek között. Nem szabad meglepődnünk tehát azon, hogy ezek a mostoha körülmények több lényeges szempontból káros módon hatottak a szótár szerkesztési és anyagközlési elveinek kialakítására.

A szótári terjedelemnek ily nagy életmű esetében ily kis méretre való korlátozása elsősorban a szótári teljesség szempontjából volt rendkívül káros hatással a szótár tartalmára.

¹ Az ismertetés megírásához nagy segítséget nyújtott RADANOVITS KÁROLY az előző és a szerkesztői elvek magyarra fordításával. Segítségéért ezúton mondok köszönetet.

A szótári terjedelem megszábanása és az a tény, hogy az Ibsen-szótárnak nem volt saját anyaggyűjtése (tehát az, hogy az irodalmi szótár korántsem teljes gyűjtésére kellett támaszkodnia az írói szótár munkálatainak) eleve lehetetlenné tette azt, hogy a szótár Ibsen teljes szókincsét, szókincsének „minden szavát, minden előfordulásban” tartalmazhassa. (Pedig ez az elv: a teljesség elve és igénye a modern írói szótárak egyik legfontosabb alapelve!) Ibsen művei ugyanis a Centenáriumi Kiadásban 19 kötetben, mintegy 8200 lapot foglalnak el. Az irodalmi szótár archívumában található 360 000 adat (cédula) — mely e szótári munkálatok alapja volt — tehát laponként mintegy 40—50 adat sűrűségű gyűjtést jelent. Hogy ez mennyire ritka, annak illusztrálására meg kell említeni, hogy az A/5 nagyságú lapon magyar nyelvű prózai szövegben átlag 350—400 szót, verses szövegben pedig körülbelül 150—200 szót találunk egy lapon. A laponkénti 40—50 adat sűrűségű gyűjtés szinte még azt is kétesse teszi, hogy a 360 000 adat közé Ibsen minden egyes szava (szóegyede) bekerült. A teljes szótár tehát már a gyűjtés hiányossága miatt is illuzórikus gondolat lett volna. Méginkább azzá tette ezt a gondolatot az a tény, hogy a szótár terjedelmi korlátozása még ennek a 360 000 adatnak teljes mértékű felhasználását is lehetetlenné tette; ebből az anyagból is rendkívül erős rostálással és válogatással lehetett és kellett a közlésre szánt anyagot kiválasztani.

A teljes szótár gondolatát tehát mindenképpen el kellett a szerkesztőknek vetniük. Mivel nem akartak az ellenkező végletbe sem esni, elvetették a puszta szójegyzék-szerű összeállítás gondolatát is.

Az arany középutat oly módon vélték megtalálni, hogy a szótárban közlik a Centenáriumi Kiadásban alapuló s vélhetően Ibsen minden szavát tartalmazó gyűjtés cédulaanyagában fellelhető valamennyi szóegyedet, de a költői alkalmazás, felhasználás bemutatását, a példaanyag közlését a minimálisra csökkentik. Mindezen felül a címszóanyag csökkentése érdekében elhagyták még a szerkesztők a Centenáriumi Kiadás XV—XIX. kötetének tulajdonneveit, mert ezeket a Centenáriumi Kiadáshoz csatolt jegyzék felsorolja. Elhagyták azokat a szavakat is, melyek — mint az előszó mondja — „a tulajdonnév és a közszó határterületén” vannak; ugyancsak elmaradtak az idegen — jórészt német — nyelvű szövegek (cikkek, levelek) szavai is. Mindezen elhagyások ellenére a teljesnek tehát már korántsem mondható szótár szócikkeinek, pontosabban címszavainak száma nagy. A szótár 28 650 (és nem 36 000, mint az I. OK.-ben megjelent, számos téves adatot tartalmazó ismertetés írja) címszót tartalmaz. Ha ezekből kivonjuk az I—XV. kötet helyneveit, a költői művek címeit és tulajdonneveit, kerek számban 27 000 címszóra becsülhetjük a szótár szóállományát.

Tekintettel arra, hogy a mintegy 1200 lapos kötetbe ily nagyszámú címszót és szócikket szorítottak bele, a szótár terjedelmének korlátozása rendkívül káros hatással volt a címszó-megállapításnak, az egyes szavak jelentés-megadásának, a jelentésárnyalatok szétválasztásának, a jelentéseket igazoló, a költői felhasználást bemutató idézetek közlésének módjaira. A szótári feldolgozást ugyanis mindenképpen az engedélyezett terjedelemhez kellett igazítani. Ennek következtében a címszóanyag lehetőleg teljes megmentésének érdekében a rövidítések különböző módjaihoz kellett a szerkesztőknek folyamodni. S a kényszerű rövidítés mindig káros következményekkel jár.

7. A szótár terjedelmének korlátozása legkevésbé a címszó-megállapítás elveire volt káros hatással, noha az elvek kialakítása már ebben az esetben is

nem kevés gondot jelentett a szerkesztőknek. Hogy e problémákat, nehézségeket, gondokat megérthessük, tudnunk kell, hogy Ibsen helyesírása — a korabeli helyesírási szabályok gyakori változása következtében — többször megváltozott. Éppen ezért egy-egy szónak gyakran több helyesírási változatát is megtalálhatjuk műveiben. Tudnunk kell azt is, hogy Ibsen nagyon sok táj-szót, idegen szót és szókapcsolatot használt, valamint hogy egy-egy szónak olykor — stilisztikai megfontolások alapján — több variánsát, alakváltozatát is felhasználta. Végül arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy Ibsen helyesírásában a külön- és egybeírás tekintetében elég sok ingadozás található. A szótári címszók megállapításakor tehát a terjedelem korlátozása következtében bizonyos mértékű megegyezésre, a sok alakváltozat egységesítésére, összefogására volt szükség. A terjedelem korlátozása ugyanis az összes változatok felsorolását szinte teljesen lehetetlenné tette. Az egységesítés követelménye egyrésztől, másrésztől pedig a változatok sűrű burjánzása tehát kompromisszum létrehozását tette szükségessé.

Természetesnek látszik, hogy az Ibsen-szótár az egységesítés, a rövidítés érdekében a címszavak megállapításakor az általános szótárírási gyakorlatot követi: általában külön szótári címszót kap Ibsen minden szava; mégpedig az általános gyakorlatnak megfelelően a szótári címszó a névszóknál az alapalak (az egyes szám nominativusa), az igéknél pedig az infinitívusos alak. Természetesen ez alól az általános szabály alól vannak kivételek. Az olyan főneveknél, melyek Ibsen életművében csak többes számban fordulnak elő, a szótári címszó nem az egyes, hanem a többes nominativus. Problémát jelentett például az is, hogy mit tegyenek az olyan esetekben, mikor egy-egy ige csak főnévi vagy melléknévi értékű participiumos alakban fordul elő. (Az ilyen igealakokat is az infinitívusos alakkal vették fel címszónak. A participiumi alakok különben nagy gondot jelentettek a magyar írói szótárak szerkesztőinek is.) Az összetételek, szókapcsolatok kérdésében is az általános gyakorlatot követi a szótár; minden összetett szó külön címszóként szerepel, de az összetétel mindegyik tagja külön utalást is kapott. Helykímélés céljából mint több szavas címszók találhatók meg a szótárban a verseímek, a külön, több szóba írt, de állandó jellegű szókapcsolatok, frazeológiai egységek, és az idegen nyelvű kifejezések, idézetek.

Ezen az általános gyakorlaton belül azonban bizonyos mértékig figyelemmel kellett lenni az ibseni nyelvhasználat sajátosságaira is. Ezek közül az egyik legnagyobb problémát a helyesírás jelentette. Ebben a kérdésben oly módon próbáltak a szerkesztők rendet teremteni, hogy a szótári címszók megállapításakor Ibsen helyesírását az író 1870 utáni gyakorlatának megfelelően normalizálták, egyes jelölési sajátágaiban pedig közelebb vitték a mai helyesírási gyakorlathoz (pl. az Ibsen használta *aa* alakot egységesen *å*-val helyettesítették, megszüntették a főnevek nagybetűs kezdését, *ae* helyett *ä*-t írnak stb.). Az olyan részleteket, melyeket nem lehetett az 1870 utáni gyakorlathoz igazítani (tájszavak, nyelvjárási alakok, interjúk és beszélgetések nem Ibsentől rögzített szövegei) megkülönböztető jellel látták el.

Mint már említettem, Ibsen egy-egy szónak több alakját: helyesírási és hangalaki variánsát is használta. Rendkívül sok nehézséget okozott, hogy több változat esetén melyik alakot tegyék meg címszónak, melyik alak legyen a főalak, és melyek legyenek a mellékalakok. Főalakként — tehát szótári címszóként — a változatok közül mindig a kronológiailag utolsót választották. Ehhez azonban szerkesztési elveiknek megfelelően az is szükséges volt, hogy

a kronológiailag utolsó alak drámai műben forduljon elő. A szótár szerkesztői ugyanis értéksorrendet állítottak fel Ibsen szövegei között, s legelső helyre a drámai szövegeket helyezték. Éppen ezért, ha egy szó többféle műben is előfordult, és ha a szónak voltak alakváltozatai, mindig azt az alakot tették meg főalaknak, amely drámai műben szerepelt. Ezt az elvet követték még olyankor is, ha a szó egy változata prózai vagy verses szövegben később is szerepel.

A szótár szerkesztői természetesen nemcsak a főalakot vették figyelembe, hanem gondot fordítottak a mellékalakok, az alakváltozatok közlésére is. Ezeket a főalak, a címszó után [] jelben sorolja fel a szótár, természetesen rövidítve, s rendszerint lelőhely megadása nélkül. Leelőhelyre történő utalást csak olyan variánsok kapnak, melyek stilisztikai vagy egyéb szempontból figyelemre méltók. A helyesírási változatokat (hangsúlyjelek, összeírás, különírás vagy kötőjelhasználat, aposztrof alkalmazása stb.), melyek például a magyar nyelvben gyakran nagyon is fontosak, egyáltalán nem veszik figyelembe. Ugyancsak rövidítésekkel jelölve közlik az egyes szavaknak azon ragos alakjait, melyek Ibsen életművében (helyesebben a Centenárium Kiadáson alapuló gyűjtés céduलाanyagában) fellelhetők.

8. A terjedelem korlátozása leginkább a költő használta szavak jelentésének megadására (értelmezésére) és az értelmezést bemutató szövegpéldák közlésére, minden írói szótár leglényegesebb feladatára volt rendkívül káros hatással. A szótár szerkesztői az értelmezéssel kapcsolatban ugyanabból a felfogásból indultak ki, melyet RUBINYI MÓZES is vallott Mikszáth-szótárában: „A példamondatok a legjobb magyarázók” (MikszáthSz. 106). Ennek az elvnek megfelelően a szavak különböző jelentéstani értékelésére — mint mondják — elsősorban idézeteket használnak. Csakhogy: a terjedelem korlátozása eleve lehetetlenné tette az idézetek bőséges közlését, hiszen a sok idézet szétfeszítette volna a szótár amúgy is szűkre szabott kereteit. Ennek elkerülésére tehát mérsékelni kellett az idézetek közlését. A mérséklés viszont azt vont maga után, hogy az általános, idézettel történő értelmezés elvét meg kellett bontani, s melléje kiegészítésére újabb módozatokat kellett keresni. Az eredményt nagy vonásokban a következőképpen foglalhatjuk össze: A) A szavak egy részét példamondattal magyarázták, de az idézeteket általában megrövidítették, oly módon, hogy egy vagy több kevésbé fontos mondatrészt elhagytak. Az elhagyást, kihagyást . . jellel jelölték. — B) A jelentős szókapcsolatokat, szólásokat, kifejezéseket egy X jellel megkülönböztetett hipotetikus alakokra vezették vissza. Ezeket különböző csoportokba sorolták, rendkívül nagymértékben válogatták, s az egyes csoportokra csak egy-egy példát közöltek. — C) A jelentést szemléltető idézeteket nem mindig a megfelelő szócikknél, hanem egy másik címszó anyagában közlik, s csak utalnak rá. — D) Egyes címszóknál (vagy azoknak szemantikai variánsainál) nem közölnek idézetet, s a jelentést szinonimával vagy rövid magyarázattal világítják meg, illetőleg a szó jelentését valamiképpen minősítik (átv. rég. stb.). — E) Nagyon gyakran előfordul az is, hogy a címszó csupán a szó lelőhelyére való utalással van ellátva, és jelentését sem értelmezéssel, sem példamondattal nem magyarázzák meg.¹

¹ A lelőhely megadása a Centenárium Kiadás kötet- és lapszámaival történik. Éppen ezért a szótár elején terjedelmes mutató található, mely a visszakeresés megkönnyítésére részletesen, címekre, a drámai műveket pedig jelenetekre felbontva megadja, hogy az említett kiadás különböző köteteinek lapjain melyik Ibsen mű található.

E megoldásbeli sokféleséghez járul még az is, hogy a szótár — egy-két fontosabb szó (*frihed, kald, dik, singe*) kivételével — idézeteket csak a főjelentéseknél közöl, a mellékjelentéseknél, jelentésárnyalatoknál pedig nem. Az olyan szavaknál, melyek a köznyelvi jelentéssel azonos értelemben fordulnak elő, csak akkor hoz példát a szótár, ha az idézetnek különös (stilisztikai stb.) érdekessége van. Ezenkívül példát még az olyan esetekben közölnek, mikor a szó ugyan Ibsennél egyértelmű, de a köznyelvben több jelentése van.

9. A köznyelvhez való viszonyítás általában egyik fő jellemzője a szótárnak. Az egyes jelentéseket lehetőleg olyan sorrendben közlik, amint az a Norvég Irodalmi Szótárban található. Ez az oka annak is, hogy az olyan egyszerű, egyértelmű (norvég és idegen eredetű) szavakat, melyek a mai norvégban már kevéssé ismertek, szinte minden esetben megmagyarázzák. A szótár kezelhetőségét és áttekinthetőségét ez a sokféleség, a változatoknak és a lehetőségeknek ez a pontosan meg nem határozott áradása szerfölött megnehezíti. Méginkább fokozza az áttekinthetetlenséget az a rengeteg rövidítés, melyet a szerkesztők a terjedelem korlátozása miatt voltak kénytelenek alkalmazni. A szótárban ugyanis a stilisztikai minősítéseken kívül az alakváltozatok, nyelvtani alakok stb. rövidítését, a szövegrövidítés, a szerkesztői szövegbetöltés jelzését éppúgy megtalálhatjuk, mint például annak rövidítésekkel megadott jelzését, hogy egy-egy szót Ibsen általában milyen gyakran használ. Ezek a jelzések egyaránt kitérnek arra, hogy a szót Ibsen egy lapon használja-e több alkalommal, vagy egész életművében. Az egész életmű — mint ezt a szerkesztők is hangsúlyozzák — természetesen az Ibsen teljes életművéből kigyűjtött cédulaanyagra vonatkozik.

10. A szótár végső fokon — joggal mondhatjuk — sokkal többet markolt, mint amennyit fogott. Szándékaiban, céljaiban sok új és hasznos kezdeményezést találhatunk. Mégis a megvalósításban e kezdeményezések csődöt mondtak, s a szótárt gyakorlatilag éppen nehezen kezelhető volta miatt egy terjedelmes, nyelvtani, stilisztikai és szógyakorisági mutatóval megszerzett teljességre törekvő szómутató színvonalára helyezték. Hogy a kísérlet nem hozta meg a kívánt eredményt, azért nem a szerkesztőket illeti a felelősség. Ilyen nagyfokú terjedelmi korlátozásokkal és ilyen — a körülmények folytán — erősen változó szerkesztő gárdával így is rendkívül jelentős és eredményes munkát végeztek.

Természetesen mindezek a megállapítások feleslegesek volnának, ha nem vonnánk le következtetéseket készülő írói szótáraink (a Petőfi-, Juhász Gyula- és a József Attila-szótár) számára.

A tanulságokat és a tanulságokból eredő következtetéseket a következőképpen foglalhatjuk össze:

1. Az Ibsen-szótár jelenlegi állapotának legfőbb oka abban keresendő, hogy a szótárnak nem volt önálló anyaggyűjtése. Éppen ezért készülő írói szótárainkat csak önálló és saját anyaggyűjtés alapján szabad megszerkeszteniünk.

2. Az Ibsen-szótár hézagosságának másik fő oka a túlságos terjedelmi korlátozásban és az ezzel párhuzamosan nem csökkentett szótári, feldolgozási szempontok gazdagságában, igényességében keresendő. — A készülő írói szótáraknál tehát a szótári terjedelem korlátozásával csínján kell bánnunk. Ha a korlátozás gazdasági és egyéb okokból elkerülhetetlen, akkor az áttekinthetőség, a világosság megőrzésének érdekében a terjedelem korlátozásának megfelelően szűkíteni kell a szótári feldolgozás szempontjait még abban az esetben

is, ha ezáltal a szótár bizonyos kutatási területek (pl. szóstatisztika stb.) számára teljesen használhatatlan lesz. Ez a veszteség (bizonyos szakterületek kikapcsolása) azonban nem kisebbíti azt a nyereséget, mely a többi szakterület számára abból adódik, hogy a szótár egységesebbé, pontosabbá és áttekinthetőbbé, megbízhatóvá válik.

WACHA IMRE

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Az *Amadéfalva* > *Madéfalva*-féle névalakulás kora

1. Eléggé ismeretes, hogy az erdélyi történelem egyik legsötétebb eseményének, a madéfalvi vérengzésnek emlékét idéző címbeli településnév személynévi eredetű előtagja az olasz *Amadeo* (< lat. *Amadeus*) név leszármazottja (így EtSz.; FLUDOROVITS JOLÁN: MNy. XXVI, 51, 191 a latin *Amadaeus* közvetlen leszármazottjának tartja). Az *Amadé* személynév előfordul például az Abaúj megyei Nagyida egyik középkori *Omodé-Ida* ~ *Amadé-Ida* névváltozatában; íme: 1391: *Omode Ida* (ZsigmOkl. I, 1991; l. még i. h. 2048) | 1400 „Possessio dudum Cherhay nunc vero alio nomine *Amadeyda* vocata” (CSÁNKI I, 198, 200, 202; utal erre már az EtSz. is; l. még ZsigmOkl. II/1, 726). A Pozsony megyei Karcsa 1396-ban egyszer említett *Amadekarcha* névalakjában (l. ZsigmOkl. I, 4415) is e személynévvel találkozunk. Jóllehet ezek mellett az 1569-től kimutatható Csík széki *Amadéfalva* (az adatokat l. alább) is minden kétséget kizáróan e személynévvel alakult, maga az *Amadé* név az erdélyi régiségben — úgy látszik — nagyon-nagyon ritka lehetett: a SzékOkl. mutatóiban például nem lelek egyetlen egy *Amadé*-t sem. Futó keresés rendjén látom azonban, hogy a Kolozs megyei Lekencére vonatkozó egyik 1356-i oklevél említi *Amadé* fiát Mátyást és testvéreit így: „... Mathyae filio *Amadei* et fratribus suis vide licet Benedicto, Abreae et Isaak” (Urkundenbuch II, 128).

2. Az itt felvetődő nyelvészeti kérdések közül ez esetben megnyugtató módon tisztázottnak látszik az is, hogy az eredetibb *Amadéfalva*-ból a későbbi *Madéfalva* (> *Mádéfalva*) szóhatár-tévesztéssel alakult, tehát úgy, hogy egy adott korban a településnév kezdő hangját határozott névelőnek érezték, s leválasztották a névről (erre és az ilyenféle esetekre nézve l. pl.: PESTY FRIGYES, MgHn. 78—9; PAIS DEZSŐ: MNy. IX, 178, XI, 271; HORGER ANTAL: Melich-Eml. 159—60; SZABÓ T. ATTILA: MNy. XXXVI, 139, XXXVII, 33, XXXVIII, 390). Az e kérdéssel eddig foglalkozók közül senki sem adott azonban feleletet az újabb alakváltozat keletkezési korára vonatkozó kérdésre. Pedig már a rendelkezésre álló okleveles adatok pusztá időrendi sorba állítása feleletet szolgáltat erre a más szempontból sem lényegtelen kérdésre. Álljon tehát itt a történeti adatok szoros időbeli rendje: 1569: *Amadefalwa*, „Blasio Anthal de *Amadefalwa*” (SzékOkl. II, 259, 262) | 1569 k.: *Amadeffalwa* (i. h. 275) | 1570: *Amadefalva*, „Nicolai Thanko de *Amadeffalwa*” (i. h. 306) | 1571: „Paulus Antal de *Amadefalwa*” | 1577/1578: „Csíkszékben *Amadéfalvára*” (SándorOkl. 28) | 1576: *Amadéfalva* (SzékOkl. IV, 44) | 1577: *Amadéfalva* (i. h. V, 106) | 1578: *Amadefalva*, *Amadefalva* (SándorOkl. 30, 32, 34) | 1588: „az *Madéfalván* [így!] lakozó Antal Imre” (i. h. 35) | 1589: *Amadeffalván*, „*amadéfalvi* nemes Rától [!] Imre” (SzékOkl. V, 144; ezek az adatok egy átírással közölt oklevélből valók) | 1596: „Andreas Zabo de *Amadefalua*” (EHAd.) | 1602: *Mádéfalva* (így!; SzékOkl. V, 224; az á-s alak alkalmasint „átírás” eredményeként került bele a közlésbe) | 1605: „Olah Janos czikzekben *Amadefalu*” (EHAd.) | 1607: *Madefalua* (i. h.) | 1609: *Amadefalva*, *Amadéfalva* (SándorOkl. 46,

48—9) | 1613: „Joannes Bernal (!) de *Amadefalua*” (EIIAd.) | 1615: „Antal Imre *Madefalui*” (i. h.) | 1619: *Amadefalua* (i. h.) | 1624: „Emericus Antal de *Madefalva*” (i. h.) | 1639: „Cserei Nihaly *Amadefalui*” (i. h.) | 1641: „Michael Czirei de *Amadefalua*” (i. h.) | 1679: „*Madefalui* határ” (i. h.) | 1697: *Madefalva*, (más, ugyanez évből való oklevélben:) *Mádé Falva* (i. h.) | 1701, 1721, 1744: *Mádéfalva* (SzékOkl. V, 75, 159, 422) | 1831: *Mádéfalva* (Consignatio Statistico Topografica . . . Transylvaniae 107; könyvματος forrás) | 1913: *Mádéfalva* (Hnt.). — Az adatok sorát azzal a megjegyzéssel kell zárnom, hogy a köz- és irodalmi nyelvben a múlt század második fele óta nagyon gyakori *Mádéfalva* ejtés és írás hihetőleg a *Máté* név hangalaki hatására és nyilván azért keletkezett, mert az e településnevet használó nyelvközösség tagjai egy adott időpont óta mit sem tudnak a csonkult előtag eredetéről. Még a történészek körében is jó ideje jobbra ez az alak divatozott és divatozik ma is. Véleményem szerint alkalmasint ennek tulajdonítható az, hogy a SzékOkl.-ból előbb idézett XVIII. századi adatok is *Mádé*-előtagúak; ezek közül egyiknek-másiknak az eredetiben feltehetőleg *a*-s előtagját a századvégen és századunk első felében divatozó „átírós” szellemben „értelmesíthette” az oklevéltár szerkesztője á-zóvá. Az ilyen történetietlen névhasználatra nézve jellemző, hogy még a székely történelem egyik újabb összefoglalásának szerzője, RUGONFALVI KISS ISTVÁN is kizárólag a *Mádéfalva* névalakkal él, s a tolláról kikerült szövegben csak a „*mádéfalvi* emlékoszlop”, a „*mádéfalvi* veszedelem”, illetőleg a „*mádéfalvi* vérengzés” emlegetéséről olvassunk (l. tőle: A nemes székely nemzet képe. Debrecen, 1939. I, 396, 398, 400—2).

3. Az itt fentebb elsorolt történeti alakok láttán nyilvánvaló, hogy az ezúttal érdeklődési körünkbe került településnévbeli *Amadéfalva* > *Madéfalva* változás a XVII. század elején kezdődhetett ugyan, de szinte egy századnak kellett elteltie addig, míg az újabb alak győzedelmeskedett. A XVII. század végére azonban a változás véglegzedött, hiszen a rákövetkező századból már nem ismerünk egyetlenben egy régies, *a*-s kezdetű alakváltozatot sem.

4. A 2. pont kezdő mondatában a kissé óvatoskodó fogalmazás szándékosságát ki kell emelnem. Míg ugyanis az *Amadéfalva* > *Madéfalva* változás esetében a szóhatártévesztéssel való alakulás valóban elfogadhatónak látszik, hiszen a XVII. század elején már eléggé általános lehetett a határozott névelőnek az *az* mellett az *a* alakja is, egyes késő-középmagyar kori *a*-tlan személy- és településnév-alakok aligha magyarázhatók így. Nemigen lehetett ugyanis már ekkor meg a határozott névelő *a* alakja, vagy legalábbis aligha lehetett ez a forma olyan általános használatú, hogy a XV. században keletkezhettek volna szóhatártévesztéses *a*-tlan településnevek. Éppen ezért újra megvizsgálandó kérdésnek tartom, hogy például az elpusztult Somogy megyei *Alexander* (1480, 1498) nevéből valóban szóhatártévesztéssel alakult-e a *Lexander*. Ez utóbbi ugyanis már 1498-ban (CSÁNKI II, 586; l. még MNy. IX, 178), tehát olyan korai időben jelentkezik, amikor az *a* névelő meglétével, illetőleg e névelőformának széleskörű használatával — eddigi tudásunk szerint — nem számolhatunk. Az EtSz. (I, 188) is úgy vélekedik, hogy a NySz.-ból nyilván a JordK. és ÉrdyK. alapján idézett *a*, *a'* és *a''* jeles alakok az *az* névelőből keletkezett redukált mássalhangzós formáknak olvasandók, s így e két, a XVI. század elejéről (1516, 1519; 1524—1527) való kódex adatai nem tekinthetők még az *a* névelőforma XVI. század eleji előfordulására nézve sem bizonyító példáknak, s természetesen még kevésbé használhatók fel a megelőző századbeli szóhatártévesztés tanúbizonyságaként.

5. Ezeknek láttán ajánlatos volna az ezutániakban újra vizsgálat alá venni mindazokat a középmagyar kori példákat is, amelyeket az eddigi kutatók szóhatár-

tévesztéssel a XV—XVI. században¹ alakult esetek közé soroltak. Megítélésem szerint az *Amadéfalva* > *Madéfalva* változás keletkezési korára felsorolt adat-összeállításhoz hasonló adaléksorok szükségesek ahhoz, hogy az egyes ide vonható névalakulatok esetében egyenként az alakulás kora tekintetében biztosabban nyilatkozhatunk, és az *a*-tlan alakok keletkezési módjára nézve esetleg más magyarázati lehetőségekre utalhassunk. Sietek azonban megjegyezni, hogy előbb kifejtett kételyeim ellenére egyelőre magam sem tudom, milyen más, elfogadhatóbb magyarázattal kísérletezhetünk.

SZABÓ T. ATTILA

Ómagyar magánhangzó-változások egy közös sajátosságáról

1. Az ómagyar magánhangzók minőségi változásai közül BÁRCZI szerint a következő tendenciák emelkednek ki (Htört.² 144, 61): 1. az artikulációnak palatalis irányba való eltolódása, 2. a nyíltabbá válás és 3. a labializáció. Úgy vélem, célszerű megvizsgálni, hogy e tendenciák nem jártak-e magánhangzó-állományunk időtartamában változásával. A hosszú vokálisok minőségi változásaira nem térek ki, mivel ezek nem voltak jelentősek (vö. BÁRCZI i. m. 85.). — Megjegyzéseimben néhány szerény adalékkal kívánok hozzájárulni KUBÍNYI LÁSZLÓNAK az ómagyar és az ómagyar beszéd-írással szembeni gyorsulásáról szóló kitűnő dolgozataihoz (MNY. LIV, 213—32, LVII, 337—40).

2. A) Palatalis magánhangzóink időtartama valamivel hosszabb velaris párjukénál (itt is, a következőkben is E. A. MEYERNEK és GOMBOCZNAK egyszótagú hangsorokon végzett számításait veszem alapul: Zur phonetik der ungarischen sprache. Upsala, 1909.; kny. a Le Monde Oriental 1907—8. évi kötetéből 12; egyszerűség kedvéért elhagytam a számok mellől az ezredmásodpercet jelentő σ -t): *u*: 134 — *ü*: 140; *o*: 141 — *ö*: 160; *ü*: 271 — *ű*: 276; *õ*: 288 — *ű*: 298. Arra, hogy az *i* > *í* változás, a palatalizáció egyetlen általános tendenciája fonetikai nyúlást eredményezett, legföljebb csak következtethetünk — éppen az imént idézett számokból. Egyébként a velaris hangrendbe való átcsapás aránylag csak kevés szóra korlátozódott (BÁRCZI i. m. 61).

B) Az alacsonyabb nyelvváltság — a nyíltabbá válás — nagyobb időtartammal jár (MEYER—GOMBOCZ: i. h.). A következő hangváltozások tartoznak ide: *i* > *ē* (118 → 144); *ē* > *e* (144 → 161); *ü* > *ö* (140 → 160); *u* > *o* (134 → 141); *o* > *a* (141 → 170).

C) A labializációnak alábbi eseteivel kapcsolatban vannak adataink a mai kvantitásra: *i* > *ü* (118 → 140); *ē* > *ö* (144 → 160). Az ómagyar *á* és *a*, valamint az ómagyar *i* és *u* időtartamának viszonyát illetően még ennyi fogódzónk sincs.

Érdekes, hogy az *i* > *ü* és az *ē* > *ö* változás végeredményben alacsonyabb nyelvváltságot eredményezett (arról, hogy mai labialis hangzók alacsonyabb nyelvváltságot képviselnek illabialisoknál: GOMBOCZ: NyK. XXXVIII, 201—2); ha az *a* magasabb nyelvváltság volt az *á*-nál, akkor az *á* > *a* hangfejlődés kirí a rendszerből.

Nem egyszer érvényesült mind a nyíltabbá válás, mind a labializáció tendenciája: *i* > *ü* > *ö* (118 → 140 → 160).

3. A zárójelben közölt időtartami adatok természetesen nem azt jelentik, hogy ómagyar magánhangzók ennyivel nyúltak meg. Azt azonban megállapíthatjuk, hogy ezek a minőségi változások a mai magyar beszéd tempójának kialakulásában — bár nem lényeges, de — figyelemre méltó lassító összetevőt jelentenek, s hogy e lassító

¹ A XVI. század végén innen az *a* névelőalak feltehető terjedezésének, illetőleg viszonylagos elterjedtségének korában természetesen már bátran hivatkozhatunk a szóhatártévesztésre, mint az ilyenféle alakulás egyetlen valószínű okára.

hatásuk — legalább részben — föltehetően már az ómagyar korban vagy a középmagyar kor elején érvényesült. Ezt az összetevőt akkor is számon kell tartanunk, ha tudjuk, hogy a szóban forgó három tendencia nyújtó hatását más tendenciák kisebb-nagyobb mértékben csökkentették.

Az ómagyar kori (fonetikai) nyúlás lehetőségéről még két rövid megjegyzést. Mivel a MEYER-féle törvény érvényét számos nyelvre vonatkozóan igazolták (vö. LAZICZIUS, Fonétika: 153—8 és VÉRTES O. A.: NyK. LIX, 171), valószínű, hogy már a nyíltabbá váláskor lettek hosszabb időtartamúakká az érintett magánhangzók. S mivel mai labialis magánhangzóink alacsonyabb nyelvállásúak illabialis megfelelőjüknél (GOMBOCZ: NyK. XXXVIII, 201—2), sőt ez a szabályszerűség nemcsak a magyar, hanem a finn *ü*-re, illetőleg *i*-re is vonatkozik (BAKÓ ELEMÉR és SOVIJÄRVI ANTTI, Adalékok a magyar és finn nyelv *i* ~ *i*, *u* ~ *ú*, *ü* ~ *ű* hangjainak fiziológiai-akusztikai összehasonlításához: MNyTK. 55. sz. Budapest, 1940. 7, 11), az sem valószínűtlen, hogy a labialis tendenciával egy időben ment végbe az említett kvantitásbeli változás.

VÉRTES O. ANDRÁS

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Rézmán. I. Szent Erazmus, akinek neve görögül 'szeretetreméltó'-t jelent, 303-ban a Róma és Nápoly közt fekvő Formiában szenvedett vértanúságot. Mivel beleit orsóra tekerve szakították ki (híres ábrázolása Poussin Nicolas [1594—1665.] festőtől), azért a bélgörcsökben szenvedők patrónusa, valamint — a csörlőre való tekintettel — az esztergályosoké és a hajósoké. Ünnepe június 2. vagy 3. Rómában már a VI. században volt temploma. (IMBRIGHI GASTONE, I santi nella toponomastica italiana. Róma, 1957. 87.) Olaszországon kívül főként a kései középkorban tisztelték. Bajorországban 16 templom van ma is neki szentelve. E népszerűségét annak köszönheti, hogy egyike lett a 14 segítőszentnek, akinek a kultusza a XIV—XV. században virágzott (vö. MNy. XLIX, 404).

Napja megvan (későbbi kéztől) a Pray-kódexben és a hét pozsonyi missale mindegyikében: ötben a proprium sanctorumban, kettőben a naptárban (az egyikben színes tintával kiemelten; vö. JÁVOR EGON, Hét kéziratposzsonyi missale a Nemzeti Múzeumban. Bp., 1942. 86). A KNAUZtól feldolgozott naptárak mintegy felében előfordul (Kortan 182). A hazai liturgiátörténet is kimutatja kultuszát (RADÓ POLIKÁRP, Libri liturgici... 195 és Nyomtatott liturgikus könyveink kézírásos bejegyzései 29).

2. Latin névváltozatai: A Nemzeti Múzeum egy Prágában 1376-ban írt martyrologiuma *Erasimus*-nak írja, míg egy XV. század eleji esztergomi breviáriumban és egy, a XV. század derekáról ránk maradt magyarországi misekönyvben *Erasmus*-ként szerepel (KNAUZ: i. h.; az első 1686-ban a pozsonyi káptalan birtokában volt, és múzeumi jelzete újabban Cod. Lat. 89-re változott). Hogy az első nem csupán íráshiba, mutatja a német *Erasym*, *Erasem*, *Asimus*, *Asem*, *Rasem* (vö. *Rasemstag*), a Svábiában járatos *Rase* és a Salzburg környékén a XVI. század első felében meglehetősen gyakori *Asen* becéző, meg a bajor *Asam* vezetéknév (NIED EDMUND, Heiligenverehrung und Namensgebung 54). A csehben *Erazim*. Az *Erasmus* német *Erasim* alakjából való visszalatinosítás eredménye lehet az *Erasimus*, keveredésük pedig az *Erasmimus* > *Erasmus*.

3. A név első hazai előfordulását a Nógrád megyei Zsah-nemzetség körében találjuk: *Erazmus* egy 1227/1395. évi oklevél szerint emberölésért jószágvesztésre ítéltett (ÁÜO. VII, 445—7; neve itt latinul *Yrasmeus*, az oklevél hátulján magyar szövegben *erafmos*), egy 1246/1383. évi oklevél szerint pedig övé Fülekplis (Cod. Dipl. IV/1,

408). Mivel *Irazmus*¹ fia Chuda utód nélkül halt meg, a király 1287-ben birtokait a nemzetség más tagjainak adományozta (KritJ. II/2—3, 375). (KARÁCSONYI, MNemz. III/1, 143, 147 — nyilván elnézésből — egy II. Erazmust is felvesz.) — 1363-ban Ung megye többek között „Georgium filium *Yrasmus* divagantem” is körözi (SztárayOkl. I, 331).

Úgy látom, elsősorban a hazai németiség használta keresztnévként, s bár a magyarságnál is előkerül, ott mindig a névadás legkülsőbb köreiből mozogott. A XVI. században két hadvezér viselte. Az egyik Teuffel *Erazmus*, egy — úgy látszik — ostoba ember, mert jól felfegyverzett seregét engedte bekeríteni, s így az önmagával együtt a török könnyű zsákmánya lett. Konstantinápolyban pedig a császár előtt — hogy kevesebb váltságdíjat kelljen fizetnie — letagadta kilétét, mire az megdühödve zsákba varrva a Boszporusba dobatta (1553-ban). A másik Braun *Erazmus*, „eő feolsege hadakozó tanacza” a nyolcvanas években (A budai basák magyar nyelvű levelezése I, 337, 340 stb.). Az 1620. évi beszerkevényai országgyűlésen a császári követ báró Landau *Erasmus* volt (BethlenOkl. 126—7). Hazai adatok: 1453: *Erasmus* soproni polgárt Büki Dávid fogságban tartja (SoprOkl. I/4, 24). 1505: „Valentinus aurifaber iudex *Erasmus* Resl et Johannes Polyak iurati cives... civitatis Schebniezyensis” (IVÁNYI BÉLA, Felső-Magyarországról 10). A Kőrmöcbányán 1520 táján dívó egyházi szokások közül néhányat *Erasmus* Cremitzianus bejegyzései mentettek meg számunkra (RADÓ, Nyomatott... 37, 43, 48, 119). 1542: Kruger *Erasmus*-nak háza van Kőrmöcbányán (Történelmi Szemle I [1958.], 359). 1547: Windeck *Erasmus* tanító Lőcsén (FRANKL, Iskolázás 123). 1574: *Erasm*i János kisszebeni tanító; vezetékneve valószínűleg még nagyon konkrétan az apja keresztnévére utal (i. h. 109). 1581: Paur *Erasmus* (HÁZI JENŐ, XVI. századi magyar nyelvű levelek Sopron város levéltárából 119; HÁZI JENŐ szíves levélbeli közlése szerint Szent Erazmusnak a középkorban oltára volt Sopronban). A XVI. század végén *Erasmus* — bizonyára szász — apród a kolozsvári aranyműves céhben (JAKAB II, 731). Ellenben magyar lehet az 1609-ben Báthory Gábor titkáráként szereplő Ádám *Erazmus* (SzékOkl. VI, 27) és az 1641-ben említett Zwiniogh *Erazmus* (PodmaniczkyOkl. V, 575), míg a XVIII. századból egyelőre nincs adatunk (vö. KARÁCSONYI SÁNDOR ZSIGMOND, Személyneveink 1500-tól 1800-ig 19). — Ma is van, de csak igen elvétve (pl. Nyárády *Erazmus*: SoprSz. XII [1958.], 159). — Az *Erazma* női név előfordul a Krisztina-legenda teljesebb változatában (IrtörtKözl. XXXIII, 134).

4. PÁPAI PÁRIZ FERENC szótárának általa gondozott 1767-i kiadásához 'Bon PÉTER „Nomina propria apud Hungaros usitata” címen keresztnévjegyzéket csatolt. Ebben „*Erasmus*: Rázmán, Rézmán” azonosítás található (613; ugyanígy KASSAI IV, 192, 221). GYARMATHI 1816-ban megjelent Vocabulariuma szerint is „*Rezman*, L(atine) *erasmus*” (65). KOVÁCS MIHÁLY 1842-ből való kézirati névszótárában „*Réz*. 1. Rézmán | *Rézmán*, *Réz*. n. pr. Erasmus. Gör. Ῥεζαμος, szeretre [így] méltó. amabilis. ab ῆράω, amo.” Hogy honnan vette a *Réz* alakot, nem tudom, valószínűleg a *Réz* vezetéknevekből következtette ki. A köztudatban tehát a XIX. század elején benne volt, hogy *Eraz-*

¹ Csábit az a feltevés, hogy a Komáditól délnyugatra feküdt 1214: *Yraz* (VárReg. 170. §.), 1470: *Iraaz* (BUNYITAY, A váradi püspökség II, 277; vö. JAKÓ, Bihar megye 263) nevét e keresztnév rövidült alakjának tekintjük. Ez esetben azonban **Irá(z)s* ejtést várnánk. Ez aggály elhárítására fel kellene tennünk, hogy a falunév mai *Iráz* hangzása újabb, mégpedig írásképi eredetű (mint a *Zala* z-je, a *Keszthely* h-ja). Támogatja ezt, hogy a középkori faluból semmi sem maradt, az 1692-i összeírásban nem is szerepel (MEZŐSRI, Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében 177), száz éve pedig egykori diplomának dombján vezették keresztül a Sebes-Körös új medrét (BUNYITAY: i. h.). A mai Újiráz 1911-ben települt. Mindenesetre problémái ellenére is valószínűbbnek látszó magyarázat, mint az 1285: *Irozlaus*, 1358: *Irozolow* stb. változatból kikövetkeztethető *Iroszló* (< *Jaroszlán*) feltett rövidült fejleményével való összekapcsolás. Értelmetlen ugyanis a második magánhangzó hosszú volta.

mus = *Rézmán*. De nem lehetett ez a párosítás általános, mert például NAGY NÉP. JÁNOS 1845-i Hierolexikonában a vértanú nevét Szent *Ermó*-ra magyarította (vö. olasz St. *Elmo*, német *Elmsfeuer*).

A *Rázmán* változatra legrégebbi adat névgyűjteményemben *Rázmán* Pál kolozsvári polgár neve 1584-ből (KOMÁROMY, BoszorkOkI. 30). 1584 és 1600 közt *Erasmus* nevű ötvösapród és *Razman* nevű ötvösmester szerepel Kolozsvárt. 1606-ban a „százás tanács” tagja *Razman* János; a XVII. században szász apród az aranyműves céhben *Razman*; 1714: özv. *Rázmánné* (JAKAB II, 729—31, III, 157). Mindenesetre a *Rázmán* családot az ősrégi kolozsváriak közt tartják számon (i. h. II, 742). Címerespecsétjüket a marosvásárhelyi Teleki-tékában őrzik (KEMPELEN IX, 73). 1590: *Razmany* (~ *Ras(s)man*) (ILA, Gömör megye III, 107); 1558: *Raczman* (~ *Rozman*)¹ (i. m. II, 461). Meg kell jegyezni, hogy ezek más eredetűek is lehetnek, így *Raczman* jöhet *Ratsmann*-ből, illetőleg *Razman*-ból (erre l. FÖRSTEMANN, Altdeutsches Namenbuch 1250). Ma is élnek hazánkban *Rázmány* nevűek. — A szélvészre a dánok ezt mondják: „*Rázmán* az ingujjában mutatkozik” (GENETZ ARVID, Orosz-lapp utazásomból. Bp., 1879. 6). A magyar fordító nyilván az *Asmus* ~ *Rasmus* nevet magyarosította így; joggal, hiszen ezeket az *Erazmus* dán változatainak tartják (ellene: JØRGENSEN PETER, Erasmus, Asmus, Rasmus: Festschrift til Christen Møller. Koppenhága, 1956. 230—1).

Rézmán nevűekről Győről és környékéről tudok. — A keresztnévnek ez a változata a Dunántúl egy nyelvi zárványban talán máig fennmaradt: KRESZNERICS szótárában ugyanis *Ruha-rézmán* a. m. *Ruha-szaggató* (II, 159, 166). Mivel pedig „ex usu plebis” közli, vasi tájszónak vehetjük. KASSAI elveti KRESZNERICS származtatását, és vagylagosan két teljesen valószínűtlen ötlettel áll elő (IV, 221). A *rézmány* szót már SÁNDOR szótározta ’furecsa, eleven, csintalan’ jelentésben, míg a ’ruharontó’ jelentést nála a *rézmény* változat hordozza (Toldalék 318). Utóbbinak *riézmin*, *ruha-riézmin* és *rézmin* alakját is ismerjük (MTsz. II, 284, 326; MNy. VI, 431). A csonkult *ruha-réz* (népetimológiával *ruha-rész*: Fehérből: Nyr. IX, 284, Zalából: MNy. VI, 431) ’ruhakoptató’ nemcsak Zala, Vas, Sopron megyében és a Rába-, valamint a Csallóközben igazolt, hanem messze keletre elnyúlik: a MTsz. szerint használata Fejér megyében, sőt Kiskunhalason is él. Felemlíti a köznevesült keresztnévek között SZENDREY ZSIGMOND (MNy. XXXII, 253). A Tolna megyei *rezmán* ’rozszant’ (Nyr. VI, 230) szóhoz való viszonya tisztázatlan.

5. *R é z m á n* L á s z l ó győri lakos, akinek neve iránti kérdésére készült ez a cikk, nehezen hiszi — mint írja —, hogy a *Rézmán* név *Erazmus*-t jelent. Inkább így okoskodik: „a törökből *réz* a. m. sárga, *mán* pedig — a német *Mann*-hoz hasonlóan — a. m. ember”, így vezetékeve ’sárga bőrű ember’-t jelent.

Zrínyi Györgynek egy 1596-i levelében található: „*Rézmán* az cigány-törökkel csoda mely szép formán való táncokat járt” (TAKÁTS, A magyar mult tarlójáról 251). HORNYIK JÁNOS „Kecskemét város története” című munkájában bukkantam a következő sorokra: „1601. évben Szent Lőrinc nap után szombaton a város bírása negyedikével Pestre ment a vezír kihajához. Sok ajándékot vittek, többek közt *Rézmán* vajdának 6 sing kék karaszia posztót” (II, 68). Tulajdonnévnek hittem őket, míg az alábbi adatot nem találtam: 1628: „ez *rézmány*-nak Felséged az minémű állapotot rendelt volt” (TörtTár. 1882: 58). — Szerepel a név a Szigeti Veszedelemben is (a SZÉCHY—BADICS-féle kiadást használtam). A III. ének 59. strófájától kezdve esik szó a vitéz *Rézmán*-ról, aki a siklósi harcban apjával együtt Zrínyi kezéből kapta a halált. A 69-ben neve *Rézman Bég*. Hogy azonban itt sem valóságos névről, hanem sokkal inkább méltóságnévről van szó, mutatja a 101. versszak: „Meg holt ú [Farkasich] miatta Durlik

¹ *Rozmány* és *Rozmányi* Szilágy megyei (PETRI III, 357—8), *Rozmán* gátéri család.

Aga Rézmán | Bassa Kiháia is fekszik földet ráguán”. A IX. ének 49. versszakában Radivoj újabb „Rézmánnak ketté uágá mellét”. A X. ének 97. strófájában Zrínyi előtt fekszik „Gyalog Réz Kurt Ali”, aki a XIII. énekekben (77., 80., 83.) csak *Ali Kurt*. Mivel a siklósi ütközet körüli bonyodalmak Istvánffy alapulnak (KLANICZAY, Zrínyi Miklós 101), a név alakját nála is meg akartam nézni, de nem találtam (XXIII. Könyv. 1622-i kiad. 471 kk.).

Hódoltságkori turkológusaink szerint a *rézmán* méltóságnév megfajtatlan, valószínűnek csupán az látszik, hogy a *réz* előtag a török *rez* 'fő' szónak felel meg. Valóban nincs a számos *-man*, *-men* képzőjű török név közt vele rokonítható (BESIM ATALAY „Türkçemizde *Man-Men*” című, Isztambulban 1940-ben megjelent munkáját HAZAI GYÖRGY szívességeből használhattam; csupán két folyékony hanggal kezdődő név található benne: *Lukman* és *Lükmen* [38]). Felvetem: Nem magyar népetimológia-e a *Rézmán* keresztnév hatására (mint *Halom* basa, *Csiri* basa, *Csillag* bég és *Olaj* bég), bár ekkor bizonyítani kellene, hogy a név élt ilyen formában a XVI–XVII. századi magyarság körében. (A *Rézmán* név hangzásra beillett a török nevek közé: SzigVesz.: *Sahman*, *Talisman*, *Delimán*, *Szulimán*, *Muszurmán*, *Ozmán*, *Alderán*.) Ez ugyanis cseppet sincs megerősítve, bár Szántó György „Az alapiak kincse” című ifjúsági regényében ezt írja: „... még azon a napon megjelent a várban Teuffel Erazmus, királyi biztos, akit a magyarok Ördög Rézmánnak neveztek, mert ismerték a Dunántúlon és a Felvidéken szélteben-hosszában” (3. kiad. 1961. 191), Hamvas H. Sándor pedig így mutatja be történelmi regényében: „Egerbe érkezett Sbardellato Ágoston váci püspök úr, fényes kísérettel a Sulyok Balázs meg Teuffel Rézmán, kit csak Ördög úrnak hívnak, s kit Fuchs Máté királyi fizetőmester úr Dominus Diabolus néven ír be számadásaiba” (A temesi sas 72).

A korabeliek azonban másképp tudják. Tinódi „Ördög Mátyás vesződelme” címen énekl meg az 1552-ben Ipolságtól északra a palásti mezőn vívott, Mohács után az első nagy mezei csatát (RMKT. III, 95–100; HÓMAN—SZEKŰ III, 60). Székely István 1559-ben kiadott Krónikájában az 1553. évnél ezt olvassuk: „Herelt passa meg vere *O'rdog Mathias* a' palastoknal”. Istvánffy Miklós így nyilatkozik keresztnévéről: „Is Erasmus nomine vero erat: ab ungaris solum Matthias dicebatur, quibus Erasmi nomen insolutum: Ez nevére voltaképpen Erazmus volt, a magyarok csak azért nevezték Mátyásnak, mert nekik az Erazmus név szokatlan” (vö. RMKT. III, 433). Bár Moór Elemérnél azt olvasom, hogy Tinódi Ördög Rézmán-t ír (NéNy. VIII, 54), míg az adatot meg nem találom, azt kell hinnem, ebben a formában Takáts Sándor nyomán használják; ő ugyanis Ördög (Teuffel) Rézmán-nak nevezi ezt a kétbalkező hadvezért (pl. Rajzok a török világból IV, 320, 335), a magyaróvári német kapitányt meg Braun Rézmán-nak (Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból. 1961. 236). Takáts eljárása olyan (Bod jegyzéke ismeretében) utóbb történt magyarosításnak látszik, mint Barbarossa *Frigyes*, II. Gyula pápa, Ernő főherceg stb., akiket csak a XIX. század óta neveznek így magyarul.

6. Mint Rézmán László is helyesen látja, a név alakja a magyarban megmagyarázhatatlan, vagyis *Erazmus*-ból nálunk sohasem lett volna *Rézmán*. De gondoljunk arra, hogy a *Mihály* magyar becézője *Mihók*, és mi mégis *Misi*-t, *Miská*-t mondunk. Hogy került oda az *s*? Az *Antal* magyar becézője *Anti*, és mégis sokan *Tóni*-nak mondják. Vagyis nemcsak teljes keresztneveket veszünk át, hanem beceneveket is. Nos, a német névkutató irodalom szerint a *-mann* már igen régen hozzátapadhatott nevekhez. *Karlmann* már a VIII. században feltűnik, *Baldman* a IX.-ben, *Ottmann*, *Heinemann*, *Hermann*, *Hartmann* stb. szintén nagyon koraiak. A képzésmód régiségét bizonyítja, hogy hasonló becéző alkalmazásban az áthajózott északiaknál és angol-szászoknál is előfordul. Németországban leginkább a XIV. században virágzott. Ebben

az időben azonban e névtípusnak már nyilvánvalóan más funkciója is volt: nemcsak beceneveket képzett, hanem a megrövidített neveket általa meghosszabbították, s így a túlsúlyt megkurtított név ismét visszakapta „a teljesnév (Vollname) hiányzó súlyát és méltóságát”, pl. *Uodalrich* > *Ulrich* > *Ull* > *Ullmann*, *Eustachius* > *Stach* > *Stachmann* (BACH ADOLF, Deutsche Namenkunde. 1943. 109. §.). A 2. pontban említett sváb *Rase* becézőnévből, illetőleg a germán vezetéknévállományban megőrződött *Rasmus*, *Rasem* és bajor *Erras* névből következtetve (NIED i. h.) számolhatunk egy **Ras-* rövidült alakkal, s ehhez járult aztán a *-mann* névképző. Az így keletkezett német *Rasmann* becéző a forrása *Rázmán(y)* vezetéknévünknek. Egy *Witzel* nevű megbízható XVI. századi német író foglalkozott névmagyarázattal is. Azt írja, hogy a *Kres* keresztnév az *Erazmus* becézője. Azon az alapon, hogy a Witzelt minden tekintetben erősen bíráló, sőt kigúnyoló *Fischart* ezt az állítást megjegyzés nélkül átveszi, a német kutatók a *Kräss*, *Kress(mann)*, *Gress(mann)*, *Kressel*, *Gressel* vezetéknévet is az *Erazmus* alakváltozataihoz szokták sorolni (bár vannak, akik utóbbiakban a *Christian* nevet vélik feltalálni). Ezek szerint tehát a nálunk is ismert *Grész* (vö. a *Grész* Leó-féle középiskolai matematikai és geometriai összefoglalók) vezetéknév is az *Erazmus* erősen elváltoztatott alakja lenne. De ha eltekintünk is a *Kress* és *Kressmann* nevektől, annyi bizonyos, hogy a *Rase* becézőnek volt *Räse* umlautos változata (ez keveredhetett azután a *Christian*-ból származó *Kris* > *Kres*-szel). A *Räsmann*-ból, illetőleg *Ressmann*-ból származott a *Rezmán*, majd ebből akár népetimológiával, akár a második szótagbeli hosszú magánhangzó nyújtó hatására a *Rézmán*.

7. Végül szabadon kifejeznem azt a sejtésemet, hogy a *Rá'só*, *Rázsó* vezetéknév is az *Erazmus*-ból való becézés, de immár magyar becézés. A névnek tehát csak annyi köze van az *Arras* város nevéből való *rása* kelmenévhez, illetőleg az ebből lett *Rása* vezetéknévhez, hogy mindkettő nyugatról került hozzánk, és szókezdő magánhangzóját mindkettő elvesztette. A *Rá'só* név magyarázatára két lehetőség kínálkozik: 1. Szókezdő magánhangzóját a *Fruzsina*, *Madéfalva*, *patika* szókhöz hasonlóan névelőnek vagy mutatónévmásnak érezve elvonták, egyébként azonban megőrizte számunkra a hangtörvényszerű régi magyar *s*-es (utóbb *zs*-és) és *á*-s ejtést (SZILY KÁLMÁN még *Erázmus*-t írt: Összegyűjtött Dolgozatok 294; a *z*-re vö. R. *Mózses* > újabb *Mózes*). Az ÁÚO. VII, 447-ről idézett *erafmos*-t tehát *Erásmos*-nak kell olvasnunk. — 2. Magam inkább hiszem, hogy a név nem közvetlenül az *Erásmos*-ból való, hanem a német *Rázmán* becézőnek magyar *Rá(z)smán* ejtésű párjából, míg a *Rézmán* becézőből való *Ré(z)smán* változat emlékét esetleg a *Réső* név tartotta fenn. Az elvonás ugyanis ritka jelenség, a *rása* esetében sem nálunk történt (vö. német *Rasch*, olasz *rascia* stb.: KNEZSA, SzJsz. I, 931). Bár a magánhangzóközi *s* zöngésülése annyira ritka, hogy KNEZSA nem is létezőnek tekinti (MNY. XLVI, 310), esetünkben fel kell tennünk.

A tölem magyarnak tartott változatra a következő adataim vannak: 1599: *Raso* (a Debrecenbe beolvadt Boldogfalván: JAKÓ, Bihar 218), egyik águk 1648-ban nemesi levelet kapott (KEMPELEN IX, 73; de a családi hagyomány szerint ez már megerősítés volt), 1785-ben és azóta is Kisújszálláson honos család (NAGY-KÁLÓZI, Nagykinsági reformátusok leköltözése 71, 135, 143), ma is élő név a Nagykinságban és a Hajdúságban (Nádudvaron határnév: MNY. XXX, 119). 1799-ben *Ráfó* Lajos a Baranya megyei Belvárdon (NytudÉrt. 28. sz. 39). — Az „Ensel alias Réseő” család Nyitra megyéből származott át a XVIII. században Hevesbe (NAGY IVÁN IV, 40; KEMPELEN III, 437). NAGY IVÁN 1858-ban megjelent könyve nevüket *Ensel Rezső*-nek írja, s nagyon valószínű, hogy — ZOLNAI GYULA véleményével ellentétben (Nyr. XXXI, 518) — a *Dezső*-vel együtt hatott a keresztnév mai magyar formájára (vö. NYŰSZ. 172); ezen a nyelvújítás gyakorlatának ismeretében nem is csodálkozunk, hisz Kazinczy is tudatosan csinálta a *barcsa* növénynevet *Barcsay* nevéből (EtSz. I, 288). Nevük második tagjá-

ról biztosat egyelőre nem mondhatunk. A *rőzse* szónak van a Dunántúl *résző* alakváltozata (KNIEZSA: MNy. XLVI, 309), de nem hiszem, miként BEKE ÖDÖN (Nyr. LVIII, 156), hogy a *Résző* név ebből eredne, bár jelentésánál elképzelhető volna. A személynévből való származást az látszik támogatni, hogy az első tag is keresztnévből való, az *Anzelm*-ből (de szintén nem magyar ajkon vált *Ensel*-lé; 1574: „Stephanus *Ensel*” Pozsony megyében: Urbáriumok 190).

MIKESY SÁNDOR

Kétágné. Közelebből többször is szó esett az egyik szólásunkbeli *kétágú* miként való értelmezéséről (MNy. LI, 230, LIII, 479—80, LIV, 528—31, LV, 167). Mikor a kérdéshez magam is hozzászóltam (MNy. LVI, 257—8), MIKESY SÁNDORNak ahhoz a véleményéhez (l. MNy. LIV, 530) csatlakoztam, amely a *kétágúságot* fiú-gyermekekre vonatkoztatva az *egyágú pendelyt*, *kantust*, illetőleg *köntöst* viselő öntudatlan gyermeki életkorból a *kétágú nadrág*, *gatyá* viselésének időszakába jutott eszmélkedő gyermekkorral hozta kapcsolatba (ugyanígy vélekedett egyébként velünk egy időben, de tőlünk függetlenül BODNÁR FERENC is; l. tőle: Néprajz és Nyelvtudomány II, 77—8).

Az immáron hármunktól vallott eredeztetéssel néminemű kapcsolatban lehet az az okleveles szövegrészlet is, amelyből a címűl írt szót emeltem ki. Cs. BOGÁTS DÉNES még közvetlenül 1949-ben bekövetkezett halála előtt eljuttatta hozzám a Háromszéki Oklevél-szójegyzék (ErdTudFüz. 163. sz.) pótlékeként összegyűjtött gazdag szótörténeti anyagának kéziratát. A címszók betűrendjében elrendezett cédula-anyagban való más irányú keresgélés rendjén a *kétágné* címszó céduláján nemrégiben a háromszéki Páváról származó következő egyetlen okleveles kijegyzést olvastam: 1693: „... ram tamadot ... szidot santaficertesnek *ket agnenak*.” BOGÁTS a címszó után ezt jegyezte oda: „tréf. a nőkre vonatkozik, kiknek csakis két lábuk van”. — Magam ezt az okleveles szövegben tőlem kiemelt *kétágné*-t is a *kétágú*-ról valott véleményünk bizonyosságának tartom. Ugyanis így gondolkodom: Az említett oklevélszöveg nyilván egy becsületében jócskán megsértett nő vallomásából származhatik. Már a szó *-né* képzős volta miatt is abban kétségtelenül igaz van az érdekes vallomásrészlet kibányászójának, hogy itt a nőkre vonatkozó tréfás használatról van szó, csakhogy — szerintem — nem olyanról, amilyenre ő gondolt. A *kétágné* ez esetben nem egyszerűen az évelődő-csipkelődő tréfalkozás szülötte. A női becsületbe mélyen belegázoló, metszően csúfondáros minősítéssé válik ugyanis ez a szövegrészlet akkor, ha úgy vélekedünk, hogy a *kétágné*-ban a *Mióta kétágú* ... szólás tőlem is vallott szemlélete lappanghat. Éppen ezért a székely csúfondáros *kétágné* — megítélésem szerint — a szidalmazó ajkán olyan vaskosan bántó lehetett, mintha a sértegető — engedelemmel szólva — azt mondta volna a becsmértnek: *nadrágné*, *gatyáné*, azaz minden nadrág-, illetőleg más kétágú férfi-ruhadarab viselőjével valógotatás nélkül összeálló, vele társalkodó, pajzánkodó, fajtalanzkodó perszóna.

Ha ez az értelmezés megáll, úgy látom, a BOGÁTS-hagyaték előbb idézett régiségbeli szövegrészletének *kétágné*-ja is a *Mióta kétágú* ... szólás csoportjába vonható. Hogy aztán a *kétágné* csak a becsmérő ajkon alkalmi szóteremtéssel keletkezett kérészéletű fajzat volt, vagy a háromszéki székelységtől ritkábban-gyakrabban használt szókinsz-elem lehetett-e, azt ezután újabb adatok előkerülése vagy — nemlegesen — adatunk egyetlenül maradása döntheti el.

SZABÓ T. ATTILA

Sztrájk. BAKOS FERENC behatóan tárgyalta a *sztrájk* és fogalomkörének nyelvi kifejezéseit (Néprajz és Nyelvtudomány 3—4 [1959—1960]: 31—56). Történeti áttekintésének bevezető fejezeteiben számba veszi a fogalom kezdeti jelentkezésének körül-

írási formáit (33—4), és megjelöli a *sztrájk* első előfordulásának idejét: a szót BABOS KÁLMÁN 1865. évi szótárából idézi, majd mint aktív szókincsbeli elemet 1868-ból adatolja (36). E két tárgyi mozzanathoz szeretnék néhány megjegyzést fűzni.

1. BAKOS rendszerező áttekintésében a 'sztrájk' fogalmát körülíró reformkori kifejezések három csoportját különbözteti meg. Ezek a kategóriák mintegy a fejlődés-menet logikai változatait tükrözik: A harmincas években a megjelölések tartalma bizonyos szelídebb megnyilatkozást érzékeltet: *felhagytak a munkával, a munkát megszüntetik* stb.; a negyvenes évek elején megjelennek a tagadó mozdulat, a munkával való szembe fordulás fogalmi jegyei: *nem dolgozik*; az 1848-i forradalom idején a cselekvő akarat elhárító motívuma fokozottabban érvényesül: *elhagyja a munkát, munkahelyet*.

E fejlődésmenet egyes mozzanatait, ha a szélső szakaszokban BAKOS megalapozottan általánosítja is az adott nyelvi jelenségek bélyegző vonásait, nem különülnek el merev egységekre. Előfordulnak átcapások, határvonalat elszíntelenítő kivételek is. Így a reformkor forradalmi befejezéséhez kapcsolt fogalmi tartalommal már előbb találkozunk, csak hogy a közlés lényege itt főnévi jelentésben kap hangsúlyt: Az elégtelen bér az angol munkásokat elkeserítette: „Más nem szándékolta, mint a mestereket bérfelemelésre kényszeríteni; eszközül szenvedőleges ellenszegülés, *munkaelhagyás* használtatott” (Hírnök 1842: okt. 20. 3). Ugyanígy sorolhatjuk az első mozzanatkör nyelvi kifejezései közé azt a gondolat-szerkezeti jelölést is, amely a fosztóképzőben rejlő negatívum fenntartásával súrolja a mérsékelten cselekvő magatartást: Manchesterben a sztrájkoló munkások munka-felvétele nem volt általános: „a festők s néhány más kézművesek *folytatják még a dologtalanságot*” (Világ 1842. 589). BAKOS rámutat arra, hogy BALLAGI 1857-ben minden konkrét utalás nélkül veszi fel szótárába az *abbahagyja a munkát* kifejezést (i. h. 35). Ez a megjelölés mint munkásmozgalmi jelenség rögzítésére szolgáló körülírás már a reformkor nyelvében előfordul: „A kőmíveslegények fellázadtak a parlamentháznál és *abban hagyták munkájukat*” (uo. 1841. 401).

A körülírási elnevezések második csoportjában a munkával való szembe fordulás álláspontjának nyelvi vetületét BAKOS csak a *munkamegtagadás*-sal, azaz főnévi alakulattal szemlélteti. Ez igei formák tagadó változatai azonban ennél határozottabban, érzéketesebben villantják fel az osztályharcot folytató munkásság ellenálló mozdulatait. Ide vonható a fogalomtörténet kezdeti idejéből a következő hírközlés: A lyoni „selyem gyárok birtokosi elbocsáták a munkásokat, mivel új munka bér megállítása nélkül, *munkához fogni nem akartak*” (Erdélyi Híradó 1834. I, 151). A munkásság magatartásának ezt a *nem*-mel nyomatékosított nyelvi kifejezését — a tartalmi lényegyet tekintve — azonosíthatjuk az önkényuralom idejéből rögzített körülírásokkal: A *munkát nem akarták folytatni, nem akartak dolgozni* (BAKOS: i. h. 35). Hasonlóképpen mutatnak időben előre értelmi megfelelésük okán ezek a kitételek: „A manleyi köszénások béreik leszállítása miatt még folyvást *nem dolgoznak*” (Világ 1842: 524); a manchesteri „munkások nagyobb része nem tért... *vissza még a dologra*” (uo. 581).

BAKOS megfigyelése szerint már a *sztrájk* szó előtörténetének első szakaszában, a forradalom előtti évtizedben élesen elválnak egymástól, s mindvégig párhuzamosan jelentkeznek a fogalom főnévi és igei jelentésű kifejezései (i. h. 33). A két kategória mellé harmadikul felvehetnénk egy melléknévi (igenévi) csoportot is. Ezekben a jelzős szerkezetekben melléknévi tartalomba sűrűsödnek a 'sztrájk' fogalmi elemei: „A *dologból megszökött* munkások fő célja *volt* a bér felemelését kicsikarni” (Világ 1842. 589); „A *veszteglő* gyármunkások lázadásának, mikint előrelátható volt, az éhség véget vetett” (uo. 693).

2. Újabb megnyugtató adatokkal igazolhatjuk, hogy *munkaszünet* szavunk már a reformkorban felvette a 'sztrájk' jelentését is. A chartisták szakadatlanul tiltakoznak a tőkés kizsákmányolás ellen. A munkamegszüntetés napirenden van: „Egy gyűlésök-

ben, melyet jul. 16-án tartottak, indítványba hozták a »szent hónap« azaz *munkaszünet* minélelőbbi elkezdése" (Hírnök 1839. aug. 1. 2). A *munkaszünet* ~ *sztrájk* fogalmi azonosítás területéről ellentmondás nélkül kizár minden kétséget az a tudósítás, amelyben a magyar kifejezéshez értelmező rámutatásként kapcsolódik a *sztrájk* szó. A munkásmozgalmi szókincs e harci módszert jellemző szavának első magyar jelentkezésével szembesíthetjük magunkat a következő szövegrészben: „A chartisták vezetői, különösen délnyugati részében Angliának, Bristol vidékén és Wales hercegségben, mindent elkövetnek, hogy augusztus 12-éig a »szent hónap« t. i. az általános *munkaszünet* — a general *strike* — kezdetét eszközölhessék... A gyűlés általános *munkaszünetet* ajánlott" (uo. 1839. aug. 19. 2).

BAKOS a *sztrájk* magyar viszonyokat tükröző első előfordulásainak általa megjelölt évszámait nem tartja végleges adatoknak. Valóban: a már nyelvi gyakorlatot szentesítő BABOS-szótár összeállításának időpontján innen korábbi lelőhelyre találunk: 1861. augusztus 11-én *sztrájk*-ba álltak a pesti nyomdászok (A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai I, 607). Erről az eseményről kapitalista önélepleléssel szól a híradás, támogatva BAKOSnak azt a feltevését, hogy a 'sztrájk' fogalmának körülírásai mögött az ötvenes-hatvanas évek fordulóján tudatos politikai — és hozzátehetjük: tőkés érdekvédelmi — szándék lappang: még a *sztrájk* lehetőségének létezését is kerülni akarták. A rövid sajtó-értesítés így hangzik: „A *nyomdász-strike* még nem csak hogy complanálva nincs, sőt hétfő virradóra az egész fővárosi sajtót sájnálatos zavarba hozta. Míg mi lapunkat négy nyomdásztanoncz alkalmazásával nagy ügygyel bajjal mégis csak valahogy egész terjedelmében kiállíthattuk: addig lapársunk a »Pester Lloyd« e *strike* következtében, melyre készakarva nem keresünk magyar szót, nehogy meghonosodjék nálunk, csak félíven jelenhetett meg" (Sürgöny 1861. aug. 14. 1).

ZSOLDOS JENŐ

NYELVMŰVELÉS

Az -ú, -ű képzős melléknevek helyesírása*

III. A) csoport: alig megfordítható különírt kapcsolatok.

Ide sorolhatjuk azokat a típusokat, amelyeket különírunk, jóllehet állítmányos szerkezetté alakítva igen szokatlanok, éppen csak lehetségesek. Ezek összefoglaló szabályát a következőkben fogalmazhatjuk meg, az I. A) és II. A) csoportéhoz sok tekintetben hasonlóan, de több megszorítással:

Különírjuk az -ú, -ű képzős melléknevet, ha előtagját a személyragos utótagnak állítmányává tudjuk alakítani, még ha az így átalakított szerkezet nagyon szokatlan is, de: a) a kapcsolat egésze nem fokozható (legfeljebb csak az előtagja); — b) az utótag mindig önálló szó; — c) az egybeírással és különírással nem akarunk fontos jelentéskülönbséget kifejezni; — d) az előtag *milyen?* vagy *mely?*, *melyik?* kérdőszóval helyettesítve természetes kérdő szókapcsolatot ad, tekintet nélkül arra, hogy a kérdőszó állítmányként ugyanolyan természetesen hangzik-e, — vagy e) ha az előtag *hány?* kérdőszóval ugyanígy helyettesíthető, de a kapcsolat hosszabb négy szótagnál vagy valamelyik tagja összetett, — vagy f) ha az előtag *milyen?* kérdőszó mellett *mihez hasonló?* vagy *mihez hasonló?* kérdő szerkezettel is helyettesíthető, de az utótag két szótagnál hosszabb, vagy az előtag összetett.

* L. MNy. LVIII, 92—103.

1. típus: *egész számú*.

A melléknévi kérdés egészen természetes: *milyen számú?* A képző nélküli jelzős főnévben is melléknévnek minősül az első tag. Gondoljunk ilyen kapcsolatokra: *egész számokból áll; milyen szám?* Állítmányként igen furcsán hangzik, de éppen elképzelhető: *száma egész*. Kérdés formájában is nagyon szokatlan: *száma milyen?*

Ilyenek még: *külföldi származású, rossz emlékü*. Melléknévi igenévi példa: *égett szagú*. Nemigen mondunk ilyesmit: *a szaga égett*, de ez a predikatív szerkezet is csak szokatlan, nem értelmetlen. Szokottabbak az ilyen szókapcsolatok: *égett szagot áraszt; milyen szag?*

1. a) altípus: *hirtelen haragú*.

Akkor is különírjuk az ilyen kapcsolatot, ha előtagja elsősorban határozószó. Ilyenek még: *hirtelen kezű, hirtelen természetű, külön bejáratú*.

1. b) altípus: *meleg vérű (állat)*.

Nem hivatalos rendszertani elnevezés, ezért csak főnévi használatban írjuk egybe: *melegvérűek*, melléknévként külön, hogy megkülönböztessük az egybeírással jelölt átvitt értelmű kapcsolattól. Ebben különbözik a III. B) 5. (és különösen az 5. b) típustól.

1. c) altípus:¹ *pillangós virágú (növény)*.

Egyáltalán nem fokozható. Nagyobb terjedelme miatt inkább ide, a különírtak csoportjába soroljuk, mint a III. B) 5. típusba, melybe sok szempontból szintén beletartozhatna. Főnévi használatban is írhatnánk külön: *a pillangós virágúak*, de a Helyesírási Tanácsadó Szótár egybeírja.

2. típus: *keskeny vágányú (vasút)*.

Igaz, hogy a III. B) 5. és 5. b) típushoz hasonlóan műszó jellegű, hiszen a normálisnál keskenyebb nyomtávú vasutat nevezik hivatalosan *keskeny vágányú*-nak, de azért nem válik el határozottan a köznyelvi, fokozható előtagú szókapcsolattól. A nem szakember is észreveszi, hogy vannak *keskenyebb* és még *keskenyebb vágányú* vasutak is, sőt talán azt is mondhatjuk egy vasútról, hogy *a vágánya keskeny*. Kérdése nem ilyen szokatlan: *milyen vágányú?* Állítmányként szokatlanabb: *vágánya milyen?* (Főnévként azonban egybeírtuk: *a keskenyvágányú*.)

Ugyanígy viselkedik, ha főnévként nem használatos is: *rovott múltú*. — Ezek mintájára írhatjuk: *alacsony feszültségű, erős áramú, gyenge áramú, keskeny nyomtávú*.

3. típus: *könnyű erkölcsű* 'feslett'. Fokozható, bár így kissé szokatlan: *könnyebb erkölcsű*. Állítmánnyá téve még szokatlanabb: *erkölce könnyű*. Kérdőszavára nézve az előbbi kategóriához teljesen hasonlít. Az ide tartozó kapcsolatok némelyike egyszerű szinonimával is kifejezhető.

Ilyenek: *könnyű kezű* 'ügyes', *mély tűzű, tudományos értékű*. — Így írhatjuk még: *páipista színű* 'sápadt', *stréber viselkedésű*.

4. típus: *lelkes hangulatú*.

Az előbbi típushoz hasonló, de az előtag egészen természetesen fokozható: *lelkesebb hangulatú, leglelkesebb hangulatú*.

Ilyenek még: *nyílt eszű, új szellemű, üres beszédű, véres kezű*. — Ezek mintájára: *jó nevű*.

— 4. a) altípus: *széles körű*.

Ehhez a típushoz kapcsolható, bár néhány sajátága az egybeírás felé húz. Kérdése: *milyen?, mekkora?* Alapszava gyakori *-ben* ragos alakban, valamint többes számban. Inkább külön fokozzuk: *szélesebb körű*. Együtt fokozott alakját, ha előfordul, egybeírjuk: *széleskörűbb* [TOMPA: i. h. 147, vö. III. B) 4. a)].

¹ A gondolatjel után következő típusok, altípusok, példák nincsenek meg az AkH. 1954.-ben; vö. MNy. LVIII, 95—6, jegyzetben.

5. típus: jó érzésű 'tapintatos'.

Ez is az előbbiekhöz hasonló, egyben mégis eltér tőlük. Rendszerint nem annyit jelent, hogy *érzése jó*, hanem inkább olyasmit, hogy *van benne jóérzés* vagy *megvan benne a kellő jóérzés*. Egyébként fokozható: *jobb érzésű, legjobb érzésű*; kérdése is természetes: *milyen érzés?* Alapszava azonban — mint az elemzésünk mutatja — egy szóba kívánczik, mert az ilyen *jóérzés* birtokviszonnyal vagy határozós szerkezettel fejthető ki pontosabban: *a jónak az érzése vagy a jó iránti érzés*.

Kivételnek tekinthető. — A Helyesírási Tanácsadó Szótár úgy oldja fel ezt a kivételt, hogy az AkH. különírt példáját emberi tulajdonság jelölőjeként nem tartja kötelezőnek, hanem egybeírja: *jóérzésű ember*.

6. típus: iskolaköteles korú.

Előtagja nemcsak *milyen?*, hanem *mely?* kérdésre is felelhet. Egyébként a III. A) 1. típushoz hasonlóan nem fokozható. Állítmánnyá téve igen szokatlan volna, de pongyola stílusban elképzelhető: *kora iskolaköteles*. Inkább körülírva használjuk: *korát tekintve iskolaköteles*. Állítmányára talán így kérdezhetünk: *kora milyen?* vagy *kora melyik?* De ezek a kérdések is nagyon erőltetettek.

Ehhez hasonlók még: *orosz tagozatú, szovjet érdekltségű*.

6. a) altípus: egyéb irányú.

Melléknévi névmási előtaggal szerkesztett kapcsolat. Az *egyéb* nem fokozható, állítmánnyá téve nagyon szokatlan: *iránya egyéb*. Kérdése nem annyira *milyen irányú?*, mint inkább *mely irányú?* — Ilyen a szabályzatban még: *ez irányú*.

7. típus: alsó fokú.

Nagyon hasonló a III. A) 4. típushoz, de az egybeírt IV. B) 11.-hez is. Utótagja csonka sorszámnévi jelzővel is elő szokott fordulni. Különírását azzal magyarázhatjuk, hogy a *fok* szó jelentése itt nem tér el annyira a szokásostól, mind a *rend*-é az *alsórendű*-ben. Ha szokatlan is az olyan predikatív kapcsolat, mint *foka alsó*, használatosak olyan kifejezések, mint *alsó fokon áll* vagy *van*, *fokát tekintve alsó*. Fokozása egészen természetes: *alsóbb fokú, legalsó fokú*. Kérdése is: *milyen fokú?*; de itt felmerül egy másik kérdés lehetősége is: *melyik fokú?* Ez a kérdőszó arra figyelmeztet, hogy itt voltaképpen nem annyira minőségjelzővel, mint inkább helyzetjelzővel van dolgunk. (Erre a KELEMEN JÓZSEF ajánlotta műszóra nézve I. említett dolgozatomat: I. OK. XI, 115—6, valamint IMRE SAMU: MNy. LIV, 42—3).

7. a) altípus: haladó fokú.

Kevésbé tekinthető helyzetjelzős kapcsolatnak, mert kérdőszava sokkal inkább *milyen*, mint *melyik*. Ilyen még: *magas fokú*.

8. típus: harminckét fogú.

Különírva találjuk a számnévi jelzőt, ha az egész kapcsolat hosszabb négy szótagnál.

Ilyen még: *három kerekű, tizenkét tagú*. — Ehhez hasonlóan: *egy nevezőjű, egyetlen színű, három áramkörű, három fázisú, huszonnégy fejű, két ismeretlenű, tizenkét fejű*.

8. a) altípus: egy irányú.

Különírva találjuk az *egy* számnevet, ha jelentése határozottan szám, nem pedig melléknévi. (A II. B) 7. típusbeli példákban ugyanis inkább 'egyenlő' jelentésben szerepelt.)

Különírva találjuk még, bár minden ilyen megkülönböztetés fölösleges: *hat lapú*. Ez minden szempontból az egybeírtak II. B) 8. típusával egyezik. Különírását kivételnek kell tekintenünk. (Sőt tévedésnek, hiszen a Helyesírási Tanácsadó Szótár egybeírja.)

— 8. b) altípus: öt-hat színű.

Különírhatjuk a számjelzős kapcsolatot akkor is, ha az előtag vagy az utótag alapszava összetett. Ilyen még: *sok limlomú, sok szótagú*.

— 8. c) altípus: (*vminél*) több ágú.

Ha a több középfokjellegét a hasonlító határozó vagy a fokozást nyomósító szó kidomborítja, már jobb különírni az -ú, -ű képzős jelzett szótól, eltérően a II. B) 8. típustól. Ilyen még: (*vminél*) több alakú, (*vminél*) több bázisú, még több színű, sokkal több színű.

9. típus: *hőrcsög természetű*.

Természetes kérdése: *milyen természetű?* A közvetlen megfordítással keletkező predikatív szerkezet nem használatos: *természete hőrcsög*, de az efféle körülírt névszói állítmányú szerkezet aránylag egyszerű szószerkezet közbeiktatásával már igen: *természetére nézve hőrcsög*. Hogy az előtag hasonlítást kifejező főnévi jelző, azt felbontott kérdése igazolja: *mihez (vagy miéhez) hasonló természetű?* Állítmányként a kérdőszó erőltetetten hat, akár melléknévi: *természete milyen?*, akár főnévi: *természete mi?* Hasonlít az egybeírt I. B) 4. típushoz. Mivel azonban a különírásra is van lehetőség (hiszen az előtag némi módosítással állítmánnyá tehető), a szabályzat az ide tartozó kapcsolatokat különírja, ha a képzős utótag két szótagnál hosszabb.

Ilyen még: *manufaktúra jellegű*. — Ehhez hasonlóan: *generátor jellegű*.

— 9. a) altípus: *búzavirág színű*.

A hasonlítást kifejező összetett főnévi jelzőt ugyanúgy különírhatjuk a két szótagú jelzett szótól is, mint az I. A) 10. típusba sorolt anyagnévi jelzőt. Így még: *nefejejs szemű*.

— 10. típus: *ál alakú*.

Ezt is különírhatjuk azon az alapon, hogy utótagja hosszabb két szótagnál, bár előtagja állítmánnyá alakítva nagyon ritka: *alakja ál*, és a kapcsolat alapszavát egybeírjuk: *álalak*. Az *ál* egyébként olyan önállótlán melléknév, melyet minden szokottabb kapcsolatban egybeírunk jelzett főnévével. Ezt az egybeírást azonban nem szükséges kiterjeszteni az -ú, -ű képzős származékokra. Az AkII. 1954. megengedi, hogy itt is gátat vessünk az amúgy sem teljesen megokolt egybeírásnak, akárcsak az I. A) 10. a) altípusban. — A melléknévi kérdőszó természetes: *milyen alakú?* Állítmányként kissé szokatlabb: *alakja milyen?*

— 10. a) altípus: *szatén kötésű*.

Előtagja a 10. típusénál hosszabb, viszont nem egyértelmű melléknév, hanem jelzőként is használatos főnév. Az I. A) 10. a) anyagnévi jelzős kapcsolatainak mintájára ezt is különírhatjuk, jöllehet ebben a kapcsolatban a *szatén* nem anyagnévi jelző, nem felelhet a *miből való?* kérdésre.

III. B) csoport: egybeírt, alig megfordítható kapcsolatok.

Egybeírt típusok, mert állítmányos szerkezetté alakítva igen szokatlanok, azonkívül más szempontok is az egybeírásuk mellett szólnak. Összefoglaló szabályuk, a III. A) csoporttól való különbségeket kiemelve:

Egybeírjuk az -ú, -ű képzős melléknévet, ha előtagja a személyragos utótagnak állítmányává alakítva nagyon szokatlan, ezenkívül pedig: a) vagy a kapcsolat egésze fokozható; — b) vagy az utótag gyakran előfordul önállótlánul, képzőként; — c) vagy fontos jelentéskülönbséget fejezünk ki az egybeírással; — d) vagy alapszavát is, magát az -ú, -ű képzős származékot is csak bizonyos korlátozottsággal, eredeti jelentésük megszorítása esetén írjuk külön.

1. típus: *sokoldalú*.

A határozatlan *sok* előtagú kapcsolatok fokozhatók egészükben is, előtagjukban is: van *sokoldalúbb* és *többoldalú*. Állítmánnyá csak konkrét értelmében tehető: *oldala sok*, de ez is szokatlan. Ebben az értelemben csak az előtagot fokozzuk. Alapszava átvitt

értelemben csak ragos alakban: *sok oldalról művelődik*. Konkrét értelemben is inkább személyraggal: *sok oldala van*. Kérdése jelzőként is csak ebben az eredeti értelemben: *hány oldalú?*, állítmányként még így sem használatos. Az egybeírást az alakulat rövidsége is támogatja: mindössze négy szótag.

2. típus: *másnemű*.

Egybeírva találjuk, hogy ne kelljen megkülönböztetni az önállótlan, képzőszerű utótagú kapcsolattól. Ha az utótagot nem képzőszerűen értjük, elképzelhető állítmányos szerkezetben is: *neme más*. Fokozása képtelenség, ellenben kérdezhetjük az előtagra: *milyen nemű?* vagy *mely nemű?* (A származékszerűen értett *másnemű* 'másféle' alakulat kérdésében is képző marad a *-nemű*, ezt egybeírjuk: *milyennemű?* 'milyenféle?') Állítmányként csak konkrét jelentésére kérdezhetünk, de ez is ritka, szokatlan: *neme milyen?* A származék *másnemű*-t az összetett *másnemű*-től világosan elhatárolhatjuk, ha alapszavát keressük. Az összetétel alapszava *más nem*: *más nemhez tartozó*. A *-nemű* képzővel alkotott *másnemű*-ben hiába keressük az *-ű* nélküli alapszót. Itt már a *-nemű* szerepel egységes képzőként.

3. típus: *nemzetiszínű*.

Előtagja állítmányként igen szokatlan: *színe nemzeti*. Kérdőszava melléknévi: *milyen színű?* Állítmányként ez is szokatlan: *színe milyen?* Mindez azonban még nem volna kellő ok az egybeírásra, hiszen a III. A) 1. típusra is jellemző. A szó összetétel-jellegére inkább az alapszava mutat, mely két szó, ha főnév, de akkor rendszerint többesben használjuk: *nemzeti színek*, viszont egy szó, ha melléknévi értelmű: *nemzetiszín zászló*. Ez a melléknévi *nemzetiszín* már nem akármely nemzet színeit jelenti, hanem csak a magyart: a piros-fehér-zöldet. Olyasféle színnév, mint a *rózsaszín*. A vele teljesen azonos jelentésű *nemzetiszínű*-t nem tanácsos másképp írni, mint az egybeírt alapszót.

3. a) altípus: *kettősvágányú*.

Előtagja állítmánnyá téve szokatlan lenne: *vágánya kettős*? Ezért is találjuk egybeírva, jöllehet a *milyen vágányú?* kérdés természetesen hangzik. Mégsem eléggé megokolt az egybeírása, hiszen jóformán semmiben sem különbözik a III. A) 1. típustól, még abban sem, amiben a *nemzetiszínű*, hiszen alapszavát mindig különírjuk: *kettős vágány*. A III. A) 2. típusba sorolt *keskeny vágányú* is csak abban különbözik tőle, hogy előtagja fokozható. Az egybeírt *kettősvágányú*-t kivételnek kell tekintenünk, amíg az AkH. 1954. szótári része érvényben van.

3. b) altípus: *édesvízű*.

A 3. típushoz hasonlóan viselkedik. Műszói értelmében alapszavát is egybeírjuk: *édesvíz* '(a tengervízzel ellentétben) nem sós víz'. Ebben az értelemben a származék előtagja állítmányként nemigen szerepelhet. Ha *édesvízű* tőről van szó, nem szoktuk azt mondani, hogy *víze édes*, hanem inkább csak azt, hogy *víze édesvíz*. A *milyen vízű?* kérdés predikatív szerkezetben inkább megjárja: *víze milyen?*

4. típus: *bővízű*.

Állítmányként igen szokatlan lenne: *víze bő*, inkább körülírva fejezzük ki jelentését az összetétel tagjaival: *vízben bő(velkedő)*, *vízét tekintve bő*. Kérdése: *milyen vízű?* (esetleg *mekkora vízű?*), de állítmányi formában teljesen szokatlan. Fokozható együtt is, külön is: *bővízűbb*, *legbővízűbb*, vagy *bővebb vízű*, *legbővebb vízű* (vö. TOMPA: I. OK. IX, 146). Műszó jellegű, de mégsem jelent olyan pontosan elhatárolt kategóriát, mint a 3. a) vagy az 5. típus, nem szükséges tehát a megkülönböztetés egy ugyanilyen alakú szókapcsolattól. Alapszava szókapcsolat: *bő víz*, de inkább ragos alakban használatos: *bő víze van*.

— 4. a) altípus: *széleskörűbb*.

Ha az alapfokban különírt kapcsolatot [I. III. A) 4. a)] egységként fokozzuk, a fokozott alakot egybeírjuk (vö. TOMPA: i. h. 147). Ugyanígy: *pezsgővérűbb*.

5. típus: *fiatalkorú*.

Ha a melléknévi előtag a 3. vagy még inkább a 4. típushoz hasonlóan a jelzett szó tartalmának pontosan elhatárolható osztályát, kategóriáját határozza meg, akkor már nem tehető állítmánnyá. A jogi értelemben vett *fiatalkorú*-ra (a. m. 'nem nagykorú') kérdezhetünk ugyan azzal is, hogy *milyen korú?* (hiszen a legtöbb összetételre kérdezhetünk így), mégsem azt akarjuk ezzel kifejezni, amit a *fiatal* a *fiatalabb korú* vagy a *kora fiatal* szókapcsolatban jelent. Az ilyen kapcsolatot szabályzatunk összetételnek tekintti, egybeírja. Olykor még a kapcsolat egészének a fokozásával is találkozunk: *fiatalkorúbb, legfiatalkorúbb* (l. Anyanyelvünk 1954. 5. sz. 14). Hozzá kell azonban tennünk, hogy létezik egy lazább, köznapibb jelentésű, nem műszó jellegű *fiatal korú* jelzős kapcsolat is, melynek előtagját tetszés vagy szükséglet szerint fokozhatjuk. Ezt természetesen két szóba írjuk. A 4. típustól eltérően itt az alapszó nem szokott egybeírt műszóként előfordulni. Eltérés az is, hogy a kérdőszó sem használatos állítmánnyként, legfeljebb körülírással. Nem kérdezzük: *kora milyen?*, legfeljebb így: *korát tekintve milyen?*

Ilyenek még: *kiskorú, nagykorú, szabadelvű*. — Így írhatjuk még: *hártyásszárnnyú, recésszárnnyú* (rovarok).

— 5. a) altípus: *szépreményű*.

Az 5. típushoz hasonlóan egybe szoktuk írni. Többszörben az előtag állítmánnyá tehető ugyan, de így is szokatlan: *reményei szépek*. Ez voltaképpen nem a címzésben szokásos *szépreményű* jelentéstartalmát bontja fel predikatív szerkezetté, hanem az eredetibb jelentésű és ma is különírt *szép reményű* jelzős kapcsolatát. Éppen ezért az eredeti jelentéstől kissé már elszakadt *szépreményű* előtagjának *milyen?* kérdőszavát sem tehetjük állítmánnyá, még az előtag körülírásával sem. Az így összeforrt melléknévet fokozni sem tudjuk, ellenben az eredeti jelentésű kapcsolatot igen: *szebb reményű, legszebb reményű*. — Így írhatjuk még: *apróvirágú* (lóhere), *laposszárú* (perje), ha meghatározott növényfajtaról van szó, de külön, ha köznapibb, általánosabb, fokozható értelemben használjuk a jelzőt: *apró(bb) virágú* (növény), *lapos(abb) szárú* (növény).

— 5. b) altípus: *csövesvirágú*.

Főleg többszörben, főnevesülve használatos: *csövesvirágúak*, de ha rendszertani elnevezésben melléknévként fordul elő, akkor is jobbnak látjuk egybeírni.

Ilyeneknek tekinthetjük ezeket is: *ernyősvirágú, különöszirmú, nyíltszirmú, összenőttszirmú, sodortszirmú, szabadszirmú, válttszirmú*.

— 5. c) altípus: *magasfeszültségű*.

Szakszerűen elhatárolható fogalomkört jelent, mint az 5. típus. De azért is célszerű egybeírni, mert alapszavát is egybeírjuk: *magasfeszültség* (AkH. 1954.). — Ha azonban az ilyen természetű kapcsolat hosszabb hat szótagnál, különírhatjuk: *alacsony feszültségű* (l. a III. A) 2. típusban).

6. típus: *munkásszármazású*.

Itt egy másfajta megkülönböztetés teszi megokolttá az egybeírást: nyilván az, hogy világosan utaljon a *munkás* főnévre, eltérően a más jelentésű *munkás* melléknévtől. Az alakulat előtagja egyébként sem tehető közvetlenül állítmánnyá. A *munkásszármazású* emberről nem mondhatjuk azt, hogy *származása munkás*, legfeljebb egészen pongyola hétköznapi szóhasználatban vagy statisztikai jellegű adatfelsorolásban (*származása: munkás*). Inkább ilyen körülírt alakkal egyértékű: *származását tekintve munkás*. Ebben a III. A) 9. típushoz hasonlít. Kérdőszavát tekintve már kissé eltér tőle, mert csak melléknévi névmással kérdezhetünk az előtagjára: *milyen származású?* (Esetleg: *miféle származású?*, de ez sem utal határozottan az előtag főnévi értelmére.) Állítmánnyként már ugyanúgy használhatjuk a kétféle kérdőszót: *származása milyen?* vagy *származása mi?* A III. A) 9. típustól eltérően azonban a *munkás* melléknévnek egészen más jelentése teszi szükségessé az egybeírást.

Ilyen még: *parasztszármazású*.

7. típus: *keménykötésű*.

Ez a tagok eredeti jelentésétől meglehetősen eltávolodott saját jelentés forrasztja összetétellé. Ebben az értelemben az előtag állítmánnyá téve képtelenség lenne: *kötése kemény?* (Konkrét értelemben persze egészen természetes: *a könyv kötése kemény.*) Jelentését talán kifejezik ilyen szinonimák: *karakán, mokány*. Átvitt értelemben még a *milyen?* kérdés is furesén hangzik, ha előtagjára kérdezzünk. Fokozható az előtagja: *keményebb kötésű* (legény), de néha az egész kapcsolat fokozásával is találkozunk: *keménykötésűbb*.

Ilyenek még: *nagyszabású, újsütetű*.

— 7. a) altípus: *erőskezű 'szigorú'*.

Átvitt értelemben is bizonyos kapcsolatot mutat az eredeti konkrét jelentéssel; gondoljunk az alapszókapcsolat ilyen, ragos alakjára: *erős kézzel* (nyúl valamihez). Fokozni azonban átvitt értelemben inkább együtt szoktuk: *erőskezőbb*. Hasonlóan: *keménykezű 'szigorú' (kemény kézzel), véresszájú 'uszító' (véres szájjal)*.

7. b) altípus: *kishitű 'félénk' (kis hite van)*.

Szintén csak együtt fokozható. Konkrét értelemben nem használatos. Viszont elvont jelentésében is elképzelhető predikatív szókapcsolatként: *hite kicsi*.

Ilyenek még: *könnyűvérű 'feslett' (könnyű vére van), szűkmarkú 'fukar' (szűk marokkal)*.

7. c) altípus: *nagyfejű 'befolyásos'*.

Átvitt értelemben nem is fokozható az előtagja (az egész kapcsolat sem), állítmánnyá sem tehető. Kérdése is értelmetlen lenne: *milyen fejű?* [Konkrét értelemben azonban külön, l. I. A) 2.) — Így írhatjuk még: *repedsarkú 'szajha'* [konkrét értelemben külön; l. I. A) 1. a)].

7. d) altípus: *hidegvérű*.

Ezt is kérdezhetjük így: *milyen vérű?* Predikatív megfelelője szokatlan, de nem képtelenség: *vére hideg*. Itt a szabályzat szerkesztőit nyilván formai szempont vezette: ha az átvitt értelmű *hidegvér* egy szó, akkor a belőle származó *hidegvérű*-t sem írhatjuk külön, ha 'nyugodt' a jelentése. Csak együtt fokozzuk: *hidegvérűbb*. [Viszont a *meleg vérű állat* példából az következik, hogy állattani értelemben a *hideg vérű* is két szó, hiszen nem határozott rendszertani műszó; l. a III. A) 1. b) és a III. B) 5—5. b) típust. A különírás célja a konkrét jelentés megkülönböztetése az elvonttól.]

(Folytatjuk.)

ELEKFI LÁSZLÓ

A műt ígéről

I.

KÁLMÁN BÉLA azt írja (MNY. LVII, 484); hogy ez az ige „ma már köznyelvinek tekinthető”. Ha csakugyan így van, akkor én mostanáig nem tudtam a magyar köznyelvet, mert ilyen ígét sohasem hallottam társalgás közben, mikor pedig nemrég egy levélben azt olvastam valakiről, hogy sérve „nem veszélyes, mert különben *műtenék*”, nyelv- és tollbotlásnak véltem ezt a cifra szót. Nem tudom, kiknek a beszédében él, és mennyire van elterjedve a kórházi alkalmazottak között, valamint a betegek és hozzátartozók nyelvében. F. G. azt mondja egy kérdésre válaszolva (Nyr. LXXXII, 395), hogy „maguk az orvosok inkább csak tréfásan használják”, nyilván azért, mert nagyon is érezhető rajta a *bugdós* íz.

A nyelvújítás történetéből ismeretes, hogy az *operáció*-t, *operálás*-t jelentő *műtét* szavunk Bugát Pál orvostanár alkotása (l. TOLNAI VILMOS, A nyelvújítás 165). Második elemében a *tesz* ige rejlik, mint emezekben is: *alátét, betét, rátét, jótét*. A *jótét* jó cselekedet,

a *műtét* pedig úgy értendő, hogy valami különleges művelet elvégzése, szinte művészi cselekedet, *művi*, mesterséges beavatkozás az ember vagy állat testébe. BALASSA JÓZSEF értelmező szótárában ezt is olvassuk: „Az operáló orvos elnevezésére használták előbb a *műtevő*, azután a rövidebb *műtő* szót. Ma inkább az operáló helyiséget nevezik *műtő*-nek.” A *műtét*-ben még érezzük a *tesz* igét, de a *műtő*-ben már nem, mert ez már egészen szokatlan nyelvi alak, olyan, mintha a *betevő*, *gonosztevő*, *jótevő*, *kártevő* helyett efféléket mondana valaki: *bető*, *gonosztő*, *jőtő*, *kártő*, ámbar a dunántúli népnyelvben is akad a hétköznapiak ugyanilyen kurtább utótagú neve: *dologtő* (azaz: *dologtevő*) nap (l. MTsz. és ZOLNAI GYULA: Msn. IV, 149). Ez a *műtő* szó azonban a *műtét*-tel együtt ma is járatos. A műtétet végző orvost ma talán hivatalosan is *sebész*-nek hívják, nem *műtő*-nek, de az Új Idők Lexikonának *Sebészet* cikkében még vannak ilyen kifejezések: *műtőorvosi* vizsga, *műtőoklevél*. Ugyanott az *M* betűs címszavak közt illet is találunk: „*Műtőintézet*, olyan intézet, amelyben az orvosok és orvosnövendékek hullákon sajátítják el a sebészeti technikát.” Hogy ma is így nevezik-e a sebészeti klinikák mellett működő effajta intézeteket, azt megint nem tudom. Van aztán *műtőasztal* (amin a műtétet végzik), talán *műtőkés* is. Továbbá a *műtő*-ből keletkezett *-s* képzővel *műtős(nő)* szavunk. Ez annak a nem orvosi személynek a neve, aki a műtőben a sebész mellett van alkalmazva.

SIMONYI Helyes Magyarságának szótári részében a *műt* és *műtesz* ige így van közös címszóba foglalva, mint okvetlenül kerülendő hiba: „† *műt(esz)*: operál”. A MNy.-nek 1912-i évfolyamában pedig két jeles orvostanár is írt a *hályog-műtetek* kifejezésről. IMRE JÓZSEF „a borzalmas orvosi nyelvből származó”-nak minősítette ezt az „idétlenséget”, s ilyen magyarabb szerkezeteket javasolt helyette: *operált hályogosok* vagy *hályog miatt operáltak* (VIII, 93). Igazat adhatunk neki, mert akinek hályogja van, az *hályogos*, akinek pedig a hályogját megoperálták, az magyarul *operált hályogos*, nem *hályog-műtett*. CSAPODI ISTVÁN ezeket a szintén magyaros kifejezéseket ajánlotta: *hályogja operált ember*, a *hályoguk operáltak*. Olyanfélék ezek, mint a régi *hűehagyott*, *színehagyott*, *fékevesztett*, *párjavesztett*. Arany Jánosnak két verssora is így szól: „S mint *hangjavesztett* opera-dalár, Lettem éneklőből... énektanár” (Vojtina Ars poeticája). PAIS DEZSŐ hasonlóképpen *erejük-vesztett* szerkezetekről beszél egyik egyetemi jegyzetében (Szóalaktan, 1958-i kiadás 26).

De SIMONYI könyvéből és CSAPODI hozzászólásából az is kiderül, hogy a *műt* ige már régebben is megvolt az orvosi nyelvben. A *műtét* és a *műtevő* meg a *műtő* ugyanis CSAPODI szerint „azt a hitet ébresztette a műtő urakban, hogy ők *műtesznek*, sőt *műtnek*, *megműtik* a betegeket. Azok aztán, akik a kezök alól kikerülnek, *műtetek*, sőt *műtöttek*” (i. h. 93—4). Ez a császármetszéssel világra segített szép kis *műtesz* ma már aligha gazdagítja szókincsünket, a *műt* igeről pedig KÁLMÁN BÉLÁNAK az a véleménye, hogy „sor-sára kell bizoni” (i. h. 485). Csakhogy ha elfogadjuk is ezt az igét, mindjárt fönnakadhatunk a cikkben említett ilyen műveltető alakján: „hogy *megműtesse* magát” (i. h. 484), mivel helyesírási szabályzatunknak 26. pontja úgy rendelkezik, hogy „ha a *t-t* magánhangzó előzi meg, akkor *-tat*, *-tet* a képző”, s a szabályzat szótárában is *lállat*, *fűttet*, *hűttet* olvasható, ennél fogva a *műt* igeének ugyanilyen származéka is *műttet* volna, nem *műtet*, vagyis így kell mondani: rábeszéltem, hogy *műttesse meg* magát. Igaz, hogy a népnyelvben a *tát* igeének is van *tátat* műveltető formája, például Heves megyében: *kitátatja* vele a száját.

Én nem kívánom senkinek azt se, hogy *műtegyék*, azt se, hogy *műtsék* vagy *megműtsék*. Szobánkat csak *fűtsék*, ételünket, italunkat meg *hűtsék*, ha kell, minket azonban se ne *műtegyenek*, se ne *műtsenek*, legföljebb *operáljanak*, — ha szükség van rá. Nyelvünk története azt mutatja ugyan, hogy a szavak sorsa bizonytalan és kiszámíthatatlan. A *rovátkolt barom*-ból összetákolt *robar* később átalakult *rovar*-rá (ZOLNAI GYULA szerint

talán a *rovok*, *rovás* hatására: Nyr. XXXI, 518), és ma is vígan él, akármilyen furcsa gyártmányú szó, de a *fülesbagoly* nem lett *fülbag* vagy *fülbeg* (l. TOLNAI i. m. 207 és SIMONYI, A magyar nyelv² 186). Úgy gondolom tehát, hogy ha ma, a szóösszevonások és -rövidítések korában a *Teherfuvarozó Vállalat*-ból *TEFU*-t csinálnak is, ha a *Posta Központi Hírlap Iroda KÖZHÍR*-re tömörül is, a *Köznevelés* folyóirat neve pedig legalább a postai címszalagon ezzel zsugorodik össze: *KÖNE*, sőt a *Munkaképesség Csökkenését Elbíráló Orvosi Bizottság*-ból is *MUCSŐ* kerekedett, a *műtétet végez* kifejezésből mégse faragjunk *műt* igét, mert amikor nyelvünk sebészei egyáltalában nem fertőtlenített bicskájukkal így *megműtik* szegény anyanyelvünket, bármily mesteri ügyességgel *műtenek*, énnekem mindig eszembe jut Arany János keserű tréfája (ÖM. 1900-i kiadás X, 407: Tücsök és hogár a magyar nyelv köréből, 18. Képzet):

De mivel „verba valent usu”¹

Halad a nyelv, akárhogy *nyuzzu*(k).

NAGY J. BÉLA

II.

A *műt* igével magam először a nyelvészeti folyóiratok hasábjain találkoztam. Hamarosan azonban a szóval a valóságban is meg kellett ismerkednem. Közeleli rokonomat szállították kórházba. A komplikált műtét miatt 1961-ben négy hónapon át majd minden nap meg kellett látogatnom. Sebészeti osztályról lévén szó, állandóan műtétek körül forgott a beszélgetés. Ez alatt a hosszú idő alatt volt alkalmam megfigyelni, hogy használják-e, kik, mikor, milyen helyzetben a *műt* igét. A beteg is orvos „civilben”, így az orvosok és az ápolószemélyzet is a vele való beszélgetésben ilyen fordulatokat használt: „Mikor *műtik*?”, „Már *műtötték*?”, „Nem tudtam, hogy *műtött*” (= állapot-határozó). „A tanár úr reggel 8-kor *műt*”. A beteg diétája *műtési* volt. Az *operáció* szó jóformán nem él már az osztály falain belül, csak a *műtét*. Sőt az *operál* igét is inkább csak a laikus beteglátogatók használták. Ezt azért hangsúlyozom, mert a betegnek voltak más egészségügyi területen dolgozó látogatói, akik azonban szigorúan ragaszkodtak a *műt* igéhez. Valószínűleg igaza van KÁLMÁN BÉLÁNAK (MNY. LVII, 484), hogy a szó terjed. Én mégis azt tapasztaltam, hogy a kórteremben kizárólag egészségügyi dolgozók használták a *műt* igét, a szakmán kívüliek az *operál* igéhez ragaszkodtak, illetőleg körülírták: „Mikor volt a *műtél*?”, „Hogyan sikerült a *műtél*?”. Elvértve, a bennfentesség látszatát kelteni akarók használták az ápolószemélyzettel való beszélgetésben. Ennek alapján nekem az a benyomásom, hogy a *műt* ige ma még inkább az orvosi szakszókincs része. Mivel azonban szerves része (hiszen a főnév mellé megszületett az ige is), és magyar szó, terjedését nem lehet megakadályozni. Magam — ezzel a vallomással tartozom — képtelen voltam ezt a szót használni.

R. HUTÁS MAGDOLNA

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szótörténeti adalékok*

morgós. — 1745: „megh haraghudvan és tudakozván *morghos* szokál magha Fiatul, hogy micsinal az Anya” (t. ir. 5) | 1745: „ismét *morgos* szokkal . . . szitta” (uo.).
mozgolódik 1811: SzófSz. — 1731: „hogy Bene Jánosné *mozgolodot* volna az szekéralat hallotta Jakab Istvannetul egy két Egyházy [kétegyházi] Olavall” (t. ir. 2).

¹ A szokástól van értelmük a szavaknak, a használat által jelentenek valamit.

* L. MNY. LVII, 586—91, LVIII, 103—7.

mulatozik 'szórakozik' XVIII. sz. k.: SzófSz. — 1745: „[midőn] Sz. András on mulatozt, kikel ivott a' pinczeben” (t. ir. 6).

mundér XVIII. sz. e.: SzófSz. — 1734: „reményük az... Vrgye fogja applicidálni, hogy mégis új katonák lévén, lehessen azon Pinzbül szegényeknek apró *mundért* szerezhetni” (k. ir. 127) | 1734: „Mivel ezen szegény Katonaságh mostan Conducáltatott, hogy még nem lévén *Mundérjok*, azért ne vexállyá senki” (uo.) | 1781: „*Mundurját*... által küldöttük” (k. ir. 253).

[*mustrál* 1592: NySz.] *megmustrál* 'megszemlél'. — 1725: „Hadi fő Commissarius Uram... [a] N: Militiát Pankotan fogja *megh mustralni*” (k. ir. 15).

nehéznnyavalya 'nyavalyatörés' 1867: CzF. — 1722: „Aszszonyom *nehéznnyavalya* ellen való orvosáért... György mesterhez járt” (t. ir. 1).

nemrégiben 'nemrégén'. — 1718: „Szücs Mihály mostan *nem régiben* az Erdőhátról meg jüvén” (t. ir. 1).

nőtelenység 1635: NySz. — 1739: „Szilágyi Imrének *nyőtelenységében*” (t. ir. 1).

nyájjuhászokodik 'juhászként szolgál'. — 1744: „most is él, Vámospiresen *Nyáj juhászokodik*” (t. ir. 1).

nyargalózik 1717: OklSz. — 1736: „[Egy ló] *nyargalozott* a' dinya földeken” (t. ir. 1).

nyomát felveszi 1767: NySz. — 1729: „Bébék Lukácsnak elveszvéen kétt ökre, mely ökröknek *nyomát fell vévén* egész Szent Tornyaj Csapszékigh nyomosták” (k. jk. III, 157).

[*nyomoz* XVI. sz. m. f.: SzófSz.] *benyomoz* 'nyomon követ vhoval'. — 1729: „Ösztájban valamely ökrök ell veszvéen..., kitt is *bé nyomosztak* a' Sz. Tornyai Csaplároshoz, a' holis *megh latván*, tapasztalván oda való *bé hajtássát* az ökröknek” (k. jk. III, 158) | 1729: l. *csapláros* a.

nyújtó 'szekér része' 1544: OklSz. — 1724: l. *símely* a.

nyulas 'nyúl szívú, félénk' 1621: NySz. — 1725: „aszt az szegény Eörmén Jánost annyira *Nyulassá* tette, hogy a városbulis nem mer ki menni” (k. ir. 98).

obsitos, vö. *obsit* XVII. sz. k.: SzófSz. — 1781: „[magát] *opsitos* Katonának mondja lenni” (k. ir. 259).

officér 'tiszt' XVII. sz. k.: NySz. — 1718: „*Officér* Uram” (k. jk. I, 341).

olajsajtó 1767: NySz. — 1724: „*Ollay sítú*” (k. ir. 108) | 1724: (uo. más adat is).

ostoros fn. 1754: MNy. LIII, 519. — 1745: „Egymás után nigy esztendeigh hól Takaroja, hól pedigh *ostorossa* vala” (t. ir. 5).

ölelkezik 1867: CzF. — 1721: „*ölelkeztek* és Csókolóttak” (t. ir. 4).

összeölelkezik XVIII. sz. k.: NySz. — 1717: „*öszve ölelkeztek* az házban Nagy Ferenczel” (t. ir. 13).

öregbik 'nagyobbik' 1588: NySz. — 1724: „*Örebbik* vagy nadgyobbik Füssú” (k. ir. 108).

[*öregedik* XV. sz. m. f.: SzófSz.] *megöregedik* 'megsűrűsödik'. — 1781: „ha [a flastrom]... *meg öregedik*, mindjárt frisset szerezzen” (k. ir. 65).

örmény 'örvény' SzófSz. — 1728: „kis *örmenyen* felől” (k. jk. III, 140).

őszbe csavarodott 1862: CzF. — 1781: „*Ősziben csavarodott*, mint egy 40. Esztendős lehet” (k. ir. 104, h. r.).

ősztövéres XVIII. sz. e. f.: NySz. — 1724: „*Ősztövéres*, sos szalonna” (k. ir. 108).

pajkoskodik 1792: SzófSz. — 1744: „[Az asszony] hozza hasonló roszakal hallatot *pajkoskodnya*” (t. ir. 6/1745).

paléta 'cédula, jel' 1800: EtSz. *balita* a.; — 'szállásjegy' 1723: „ki adatván már a *Paleták* ki hova a katonak közül rendeltetik” (k. ir. 134).

pántofli 'papucs'. — 1724: „Aszszony embernek valo *pantofli*” (k. ir. 108) | 1724: „Ferfiunak valo *pántofli*” (uo.).

pányvás kötéll, vö. *pányvás* 1748: NySz., *pányvakötél* XVIII. sz. e.: NySz. — 1729: „a Ló még szabadulván *Pányvás kötelestül*, és minden szerszámostól haza jött” (k. jk. III, 156).

[*pányváz* 1792: SzófSz.] *kipányváz* 1803: NySz. — 1731: [Minthogy az árvíz elpusztította az összes szénát, a megye kéri a katonaságot, hogy] „Majusi holnapban az lovait Főre [füre] *ki panyvazza* mert... semi mas remediumját Intertentiojának nem találhatyuk” (k. jk. III, 458) | *megpányváz* 'pányvával elver'. — 1719: „tavaly telen hallottam hogy a karomkodásirt Keresztesen *meg ponyvázták*” (k. ir. 16/1720).

[*paráznít*] *megparáznít* 'megszeplősit, megerőszakol' NySz. — 1716: „ötet... Kinses István *meg paráznította*” (k. jk. I, 19).

párkán 'kelmefajta'. — 1780: l. *avitt* a.

paszományos 'paszománnyal szegett' 1870: CzF. — 1782: „vékony ezüst *Paszományos* Kalapban jár” (k. ir. 353, h. r.).

[*patkol*] *megpatkol* 1544: OklSz.; — 'megparáznít' 1731: „halota..., hogy Marit *megh patkolták* volna vásári alkalmatossággal” (t. ir. 2).

pelyhedzik, vö. *pelyhezik* 1590: SzófSz. — 1780: „Bajusza most *pölhödzik*” (k. ir. 227, h. r.).

pengő 'tengelykarika' 1800 k.: MNy. XLIX, 534. — 1735: „négy Vaskarika, három *Pengő*, három kerek szeg” (k. ir. 65—10/a) | 1735: (uo. más adat is).

pengőkarika 'tengelykarika' 1637: OklSz. — 1735: „két karikat [elvittek a] Lovas kocsiul, nem külömben nyolcz *pengű karika*” (k. ir. 65—9) | 1735: „*pöngő kari-kái*” (k. ir. 65—10/b).

persely 'vaskarika a kerékagy két végén' 1605: OklSz. — 1724: „Egy *perselért*” (k. ir. 108, a kovácsok limitációjában).

pestises, vö. *pestis* 1585: SzófSz. — 1740: „akkor a' *pestises* időre nézve többet nem küldhetett” (k. ir. 57) | 1740: „az *Pestises* Temetőknek fell nyításokkal” (k. ir. 72).

peták 'hétkrajcáros' XVII. sz. v.: KNEZSA, SzJJs. — 1735: „egy *petákot* kész Penzül [elvittek]” (k. ir. 65—9).

pih! 'piha, pfuj'. — 1717: „meg köptem őket s azt mondtam nekik hogy *pih*: Fertelmesek... vadtok” (t. ir. 3).

pléh 'zár' 1490: OklSz. — 1724: „zárt, vagy *plehet* adhatt az Lakatos” (k. ir. 108) | 1780: „egy vasas Ládának *pléhü* föl törte” (k. ir. 7/1781, h. r.).

pókháló 'hálófajta', vö. *pók* 'ua.' 1887: MTsz. — 1735: l. *kece* a.

postai — 1729: „Levelet... az el mult *postai* alkalmatossággal... vettem” (k. ir. 174).

pödörített, vö. *pödörít* 1784: SzófSz. — 1782: „kondor feketés *pederített*... bajuszú” (k. ir. 37).

pödrött, vö. *pödör* 1784: SzófSz. — 1782: „*pödrot*... baiszat visel” (k. ir. 298).

pörge szarvú 1764: MNy. L, 500, vö. *pörge* 1835: SzófSz. — 1734: „el lopatott egy ökre alacsony *perge szarvu*” (t. ir. 1).

prófontmester 1577: OklSz. — 1719: „Dobozon... két ló... a *Profont Mesteré*” (k. jk. I, 365).

pruszli 1780: MNy. XLIX, 535, alakv. *pruszli* 1781: KNEZSA, SzJJs. — 1781: „fejr flanel ócska *pruszlija*... vagyon” (k. ir. 31/1782).

pruszlik 1872: KNEZSA, SzJJs., alakv. *pruszflék* 1746: uo., *pruszlék* 1780: MNy. XLIX, 535. — 1735: „Egy *Prusztfléket* [is elvittek]” (k. ir. 65—9) | 1735: (uo. más

adatok is) | 1745: „Gyulán egy *Prustflékot* ... vett” (t. ir. 2) | 1745: (uo. még három adat) | 1781: „vörös *Pruszlék*” (k. ir. 134).

pufogás, vö. *pufog* 1792: SzófSz. — 1726: „Hallottam az Veresnek *pufogasai*” (t. ir. 2).

pufók 1792: SzófSz. — 1781: „közép szerű termetű jó testes *pojok*” (k. ir. 34/1782).

pumli 'kutya' fajta'. — 1756: „a' maga *Pumlyi Kutját* látván az Asztal alatt fekve, azt mondotta, hogy annyit sem parancsol néki egy Vice Ispány, mint az eő *Pumlija*” (k. ir. 24).

pumli-kutya. — 1756: l. *pumli* a.

pusztá-nyereg. — 1735: „egyik *pusztá nyeregrul* való szerszam” (k. ir. 65—9) | 1780: „Szilágyi hozot hozzám egy *pusztá nyergel*” (k. ir. 232).

rázkódik 1792: SzófSz.] *megrázkódik*. — 1721: „hallom hogy a lovak *megrazkodnak*” (t. it. 6).

régecskén. — 1780: „*régecskén* volt nem emlékezem rólla” (k. ir. 232).

rékli 1799: MNy. XLVI, 275. — 1780: l. *karton* a.

remondaló, vö. *remundacsikó* 1786: MNy. L, 499. — 1726: „mind a' kétt T: Nemes Regiment mellet feles *Remunda Lovak* vadnak” (k. ir. 115) | 1731: „*Remunda Lovaknak* Negyed napig való [tartása]” (k. jk. III, 452).

remuntális ló 'remondaló'. — 1726: „[A] Ts Nemes Regimentre már a Tyrok [újoncok] és a' *Remuntális Lovak* szerencsessen el érkeztek” (k. ir. 1).

rendű. — 1735: „*két rendő* Lepedő ... egy két *rendő* abrosz” (k. ir. 65—9) | 1735: „egy Vég Vászont kilencz *rendűt*” (uo.).

rénens forint. — 1716: „mindenütt jo *Rhenens forintokat* füzetik” (k. ir. 1716. I. 15).

rénés forint 1544: OklSz. — 1716: „száz Eöttven *Rhenes forintokat* fel vettem” (k. ir. 1716. I. 15).

rénési forint. — 1740: „Száz nyolczvan *rénessi forintokat* ... megh adadni készek vagyunk” (k. jk. VI, 303) | 1740: „[az ökrök] párja harmincz *rénessi forintokon* eladódott” (k. jk. VI, 302).

rokolór 'ruhadarab'. — 1780: „egy ujas ég szingy [= sziny 'szín'] forma színü *Rokolórt*, egy kised Montli zsákot ... el lopot” (k. ir. 7/1781, h. r.). (Vö. ném. *Roquelaur*, *Rockelor* 'Reisesack, Mantelsack, Regenmantel': HEYSE, FWb.¹⁶ 946; KALTSCHMIDT, FWb.⁶.)

roskad 1784: SzófSz., vö. *leroskad* 1772: MNy. XLVI, 275. — 1781: „falai is annyira meg repedezvén, hogy ... le felé hullanak s *roskadnak*” (k. ir. 192).

rostok 'pihenőnap' 1791: NySz. — 1731: „[a Compagnia] Nalunk *rostokott* tartván” (k. jk. III, 453).

rozsólis 1767: NySz. — 1735: „*Rosolis* 16. Icze” (k. ir. 65—10/o).

rőtös 1665: OklSz. — 1719: „az egyik [ökör] olyan *rőtös* forma volt” (t. ir. 6).

rucskol, vö. *rücsköl* 'mocskol' 1876: MTsz.] *elrucskol* 'lucskokkal elszennyez'. — 1742: „miképpen *ell rucskolta* és meg vérezte rosz cselekedetével [az ingét]” (t. ir. 4). *rucskos* 'piszkos' XIX. sz. v.: MTsz. — 1742: „Látta nyilván, hogy az ünge és szemérmes testyeis *rucskos* és véres” (t. ir. 4).

rúdszárny 'szekér része' 1840: MTsz. — 1724: l. *simely* a.

sajnos XVIII. sz. m. f.: SzófSz. — 1782: „*sainosan* értettük Nagyságtok ... Levelibül ... árvaságokat” (k. ir. 151).

salavári 1585: KNEZSA, SzJsz., *salavárdi* 1643: uo. — 1724: „Öreg Remek *Salavári*” (k. ir. 108) | 1724: *sallavardi* (k. jk. II, 287) | 1735: „egy Új *Salavardét* [is vittek el]” (k. ir. 65—9).

sarlópénz 1468: OklSz. — 1731: „Maga leven egj Emberivel fizetet *Sarlo*

pénzt fel forintot” (k. ir. 184) | 1731: „az *Sarlo penzt* ... illetlenül szedte ugj hogj az Fatensnek 3. Aratoja léven három Mariast kellett fizetni” (uo.).

sikoltyú. — L. csikoltó.

síkos 'aranyozott bőrrel díszített' 1594: OklSz.; 1767: PPB. — 1781: „viselt minden féle színű *sékos Karszeliket*, 's hasonló szoknyákat” (k. ir. 35/1782) | 1781: „vörös *sikos* nadrágja” (k. ir. 121).

simely 'kocsi része' 1840: MTsz. — 1724: „Egy tengely. Egy *nyujto*. Egy *Ágas*. Egy *vánkus*. *Ferkettyű*. *Simély*. *Rud szárnyastol*” (k. ir. 108).

sivallás, vö. *sivall* 'rivall, kiált' 1838: MTsz. — 1720: „Az Vtznán sokan vóltunk etzer nagy *sivallást* hallottunk hogy az én Istállom meg gyúllott” (t. ir. 10).

skófiom. — 1724: „Egy leveles *Skojiom* felkötésétül” (k. ir. 108, a gombkötők limitációjában) | 1724: „Egy level *Scofiom* föl köttetisetül” (k. jk. II, 281).

sőre ökör 'hízó ökör' 1690: OklSz. — 1724: „*sőre ökör*” (k. ir. 108).

sőrés 'hízó marhát őrző pásztor' 1744: OklSz. — 1718: „Hallottam Contra uram *sőressitől*” (t. ir. 7) | 1719: „Sigmond Deák Uram *sőrésse* vesztette el azon ökröket” (t. ir. 1) | 1780: „4. esztendeig *sőrés* szolgálatban voltam” (k. ir. 232).

stekli 'csizmasarok'. — 1781: „fél viselt kordován csizmában, magas *steklire*” (k. ir. 129, h. r.).

stifli '(csizma)szár'. — 1724: „*Stiflit* vagyis láb szára valo *szár bőr[t]* gombokra” (k. ir. 108).

stráfós 'csíkos' 1799: OklSz. — 1780: „*Stráfós* Molton Kaputban” (k. ir. 15/1781, h. r.).

stráng 'istráng'. — 1721: „verte az vizes *strángal* a Feleségét” (t. ir. 4) | 1735: „hut *strángot* [vittek el]” (k. ir. 65—10/b).

strapacérol 'fáraszt, (el)csigáz'. — 1716: „megh látom ha könnyebben fogh esnő az szeginsigne, ha *strapacéroltatnak*, én oka ne légjek” (k. ir. 1716. I. 15).

strikrok 'ruhadarab'. — 1724: „*strikrokért* hozzá adván mindent” (k. ir. 108, a német szabók limitációjában).

strimfli 1767: NySz. — 1724: „Egy pár vászomból [való] *strinfli*” (k. ir. 108).

suhan 1787: SzófSz. — 1782: „egy *Súhántz* ... Ifijót meg ölt” (k. ir. 307, h. r.).

sullog 'kullog' 1648: NySz.] *elsullog*. — 1721: „csak *el sullog* haza felé” (t. ir. 4).

szabadkozik 1647: NySz. III, 13. — 1782: „Kiss Biró *szabadkozott*, hogy nem megy biz ő” (k. ir. 226).

szakasztó 'szakajtókosár' 1870: CzF. — 1720: „alig tettem két darab Tész-tát a *szakasztóban*” (t. ir. 10).

szakasztóruha 'szakajtóruha' 1552: OklSz. — 1735: „két *szakasztó ruha*” (k. ir. 65—10/a).

szál 'tutaj' 1590: NySz. — 1729: I. *láp* u.

szálló fn. 'vendég' 1598: NySz.; — 'beszállásolt katona' 1718: „hallottam a *szállomnak* a kocsisnak szájából ezeket a szokot [:] Lattam hogy a Tot Tamasne *szalloja* az hasán fekütt Vonszánénak” (t. ir. 3).

szalmacsutak 1870: CzF. — 1717: „be ment az hazban Sandorne, *szalmacsutakot* gyujtott, s látta, hogy ...” (t. ir. 13).

szarahora 'csavargó' 1559: KNEZSA, SzJsz.; 'napszámos' 1685: uo.; 'községi közmunka' 1911: uo. — 'katonai közmunka' 1717: [Josephus Comet szegedi bonorum camerarium praefectus 1717. jún. 6. így írt a Békés vármegyei falusi bírának és esküdteknek:] „ha kgylteknak az ő Fge dolgában valamit parancsolnak, embert szekeret

szarahorara kernek, Profontot Tömösvarig vitetni akarnak, mint ha Vizben ütne nek avagy a köfalnak szolnának s irnának, az Isten adgya hogy magamat Aradra vehessem, fogadom hogy másképpen hozatom kgylteket a fittyentésre es szofogadásra, föld adot, nonat, se *szaraho pénz* [!] nem attok es szabadon akartok élni én azt egytallyaban ugy nem hagyom” (k. jk. I, 157). [A levélíró először *szarahora* alakot írt, amit utólag *szarahorara* javított, a *szaraho pénz* azonban javítatlan maradt.]

szarahorapénz 'katonai közmunkára fizetett pénz'. — 1715: „Tudgya a' Fatens a' *szarahora penzben* volt Dobozra vetve fl. 50. magyar” (t. ir. 1) | 1717: *szarahofra* *pénz*, l. *szarahora* a.

szárasz kodik 'szárítkozik' 1592: NySz. — 1717: „Gyurka nevü Császár bérese be menvén Szombaton reggel az Fatens házába *szárazkodni*” (t. ir. 7).

szárbőr — 1724: l. *stifli* a.

székbíró NySz. — 1735: l. *szopós* a.

szekér-venni. — 1721: „ugyan azon Rácok ide jöttek *szeker venni*” (t. ir. 11).

szelemengerenda 1817: MNy. XLIX, 539. — 1745: „asztis látta, hogy Békesi szállásokrul *szelemen gerendatt* hozott” (t. ir. 7).

szemők 'nagyszemű (ökör)' 1688: OklSz. — 1730: „vagjon... egy *szemők* tehene fias” (t. ir. 11).

szerbe és számba vesz 'számba vesz'. — 1740: „az Helység h bélieknek szorossan committáltak, hogy külön *szerbe és számba vegyék*... az megh-holt embereket” (k. jk. VI, 63).

szerbe-számba szed 'számba vesz'. — 1740: „szedgye *szerbe számba*..., mellyik Helységben mikor kezdődött az Infectio, mikor végeződött” (k. ir. 42).

szerszám 'männliches glied' 1565: NySz. — 1722: „azért szeretnek tégedet... az Aszonyok, hogy jo *szerszamad* vagjon” (t. ir. 6).

szerszám 'weibliche scham' 1737: OklSz. — 1724: l. *kaparász* a.

szikár 1784: SzófSz. — 1782: „inkább tellyes, mint sem *szikár* ábrázató” (k. ir. 307, h. r.).

szoknying 1874: MTsz. — 1781: „Ünepre... fehér gyölc *szoknyinget* visel” (k. ir. 35/1782, h. r.).

szopós (*szopos*) 1636: OklSz. — 1735: „A *szék Birótul*... egy *szopos* bornyút [vittek el]” (k. ir. 65—10/a) | 1735: „egy *szopos* bornyu” (uo.) | 1735: „Nagy Mihálytul vittek el a Rácok... egy *szopos* csikot” (uo. 10/e) | 1744: „a midőn ez a Kata nevü Leánya *szopós* volt, akkor szökött el [a felesége]” (t. ir. 1).

táblabélés. — 1724: „*Tábla belyisbül* bárány börbül peremezés nélkül” (k. ir. 108) | 1724: „Aszszonynak hosszu mente *tábla büessel*” (uo.).

tábla szappan 1560: OklSz. — 1724: „Egy jo mértékü *Tábla szappant*” (k. jk. II, 284) | vö. 1724: „Fel *Tablat* ad el” (uo.).

takaró fn. 'takarást végző munkás' 1693—4: NySz. — 1745: „buza *Takaras*kor kevis elledelt adott az *Takaroinak*” (t. ir. 5) | 1745: (uo. más adat is).

takarórész 'a takarónak járó gabonarész'. — 1745: „a' mezürül *Takaro részt* haza hoztak” (t. ir. 5).

[*takarózik* 1632: NySz.] *bétakarózik*. — 1722: „látta a F.[atens] Paplannal *bé takarozva* együtt fekünni az ágyon” (t. ir. 1) | 1722: „az Aszony mentéjével voltak *bé takarózva*” (uo.).

taksa XVI. sz.: NySz. — l. 'adónem' 1718: „Buzájoktul meddig fizettek volna decimát és Pénzbeli *Taxát*” (k. jk. I, 304) | 1722: „most itt Gyarmathon laknak nem mint Jobbagyok, hanem szabad Emberek *Taxára*” (k. jk. I, 582) | 1731: „[A lakosok elköltöznek] Az Terhes és halatlan *Taxaert* mint csak purè puté [csupán] az *Taxajok* 300 Rhen. f.” (k. jk. III, 494) | 1731: „Nem tudgya az Fatens, hogy [a lakosok] mért mentek

el... gondollya hogy az Nagy *Taxát* és portiot... untak meg” (k. ir. 184); — 2. ’mes-terdíj’ 1781: „Czéhbeli *Taxaúl* tizenött forintokat le tévén” (k. ir. 271); — 3. ’(posta)díj’ 1729: „Csak a’ *Postalis Taxa* is sokat importall [sokra megy]” (k. ir. 124).

taksás ’taksát fizető’ 1627: NySz. — mn. 1722: „Mindenkör szabad s *Taxás*, nem jobbágy ember volt” (k. jk. I, 585); — fn. 1717: „szabad transmigratiot enged az *Taxásoknak*” (k. jk. I, 161).

[*tapaszt* XV. sz. m. f.: SzófSz.] *megtapaszt* ’megtapogat’ 1592: NySz. — 1722: „A fatens hasát *meg tapasztván* és kérdi mint hált volna az Urával” (t. ir. 1).

tatar ’rongyból összezsavart mécsbél’ 1872: MTsz. — 1722: „Madas Mihalyne maga is mondja [:] semmi Uram, [a házasságtöréssel vádolt asszony] mécsét vitt oda, viszont felelt, ha mecset vitt, *bele is vetették a tatarját*” (t. ir. 6).

tehen-fejni. — 1717: „reggel *Tehen Fejni* ment” (t. ir. 13).

teherbe esik XVI. sz. k.: NySz. — 1720: „mikor *Terebe esett*” (t. ir. 13).

teljes szegfű. — 1722: „*tellyes szegfű*” (t. ir. 1).

tengerikapáláskor. — 1716: „a’ *Tengeri kapáláskor*” (t. ir. 1).

terhessé esik ’teherbe esik’. — 1718: „foggattam es kerdeztem tülle, kitül *estel terhesse*” (t. ir. 1).

tetére-való ’fejrevaló’ 1744: OklSz. — 1735: l. *álladzó* a.

[*tetéz* XVI. sz. e. f.: SzófSz.] *betetéz* 1645: NySz. — ’befed, betetejez’ 1720: „egy oh kazalya [ó szénakazla] volt, azt *be akarta tetezni*” (t. ir. 2).

topánka 1819: KNEZSA, SzJsz. — 1782: „Dolmán szűrben kalapban *Topánkában* egy ümegeben és Gatyában szökött el” (k. ir. 286, h. r.).

toppan XVIII. sz. e.: NySz. I, 512. — 1735: „az öcse János másod magával loháton csak ottan *toppan* s mingyárt leugrott a lovárul” (t. ir. 1).

töppergetett ’pettyegetett’, vö. *töppögetett* ’ua.’ BALL., TeljSz., *pöttögetett* ’ua.’, 1838: MTsz. II, 135. — 1781: „imitt amott apró himlők-helyeivel *töppergetett* halavány ábrázatu [leány]” (k. ir. 35/1782).

törökös ’szodomita’ — 1722: „hallotta azon Praedicatornak *Törökös* cselekedetit” (k. jk. I, 626). [Vö. *jancsáros*.]

tudós vagyok ’tudom’ NySz. — 1732: „igaz munkával élt amenyire *tudos vagyok*” (t. ir. 1).

[*tűrődik*] *letűrődik* ’legyűrődik’. — 1721: „mert mindent avval [a kerékszeggel] vertem le le *tűrődött* volt [annak] a feje” (t. ir. 13).

tűzszereszm 1874: CzF. — 1735: „Szücs Istvan [kára] egy Ujj szürr *Tűzszereszm*” (k. ir. 65—10/a).

ügyes ’perben álló, peres’ fn. 1619: OklSz. — mn. 1716: „az *ügyes* Emberek urgeáltak engemet Birót, hogy az Appellá[tá]jokat küldjem el [revisióra]” (t. ir. 4).

ülőstyúk ’kotlóstyúk’ 1556: OklSz. — 1720: „nem látta... kgl d az én *ülős Tyúkomat*” (t. ir. 10).

ütközik ’serkendez’. — 1781: „most *ütközik* a’ bajusza” (k. ir. 34/1782, h. r.).

vadalma-szedni. — 1717: „ük ketten kin maradtak *vad alma szedni*” (t. ir. 13).

vakarókés 1873: BALL., TeljSz., vö. *teknővakarókés* 1549: OklSz. — 1720: „*vakaró késemet* is [ellopta]” (t. ir. 10).

váll ’ingváll’ 1646: OklSz. — 1722: „maga *vállát* ött forintban zálogban akarván adni” (t. ir. 1) | 1722: (uo. más adatok is).

vánkos ’szekér része’ 1874: CzF. — 1724: l. *simely* a.

[*ványszorog* 1618: NySz.] *felványszorog* ’feltápázkodik’. — 1734: „éfél tájban a szegény katona valami nehezen *fel ványszorogván* a fátens tűzéhez oda mászot” (t. ir. 1).

vaskos 1784: SzófSz. — 1724: „Szeker kötő kotelnek az öletül x. [kr.] 4. *vaskóstul* ha az kender az Csinaltatóe x. 2¹/₂ [,] *vékonyosabbat* ha az kender az Csinaltatóe x. 2”

(k. jk. II, 286) | 1781: „alatsony vaskos vállú” (k. ir. 259, h. r.) | 1781: „vaskos termetű” (k. ir. 247, h. r.) | 1781: „széles vállu, Köptzös, vagy is vatskoss” (k. ir. 104).

vékonyas. — 1724: l. *vaskos* a.

[*vendely* 1592: NySz.] *vendelycsöbör*. — 1724: „Öreg Vendöl Csöbröt Turonak” (k. ir. 108).

vércse 'vércseszínű' (ló) 1670: OklSz., *vércseszörű* 'ua.' 1609: uo. — 1735: „*Vertse lo*” (k. ir. 65—10/a) | 1735: „*Vertse szörű* [ló]” (uo.).

vesszős 1818: MNy. L, 211. — 1782: „A Felesége... Kártonban jár, és más Zöld *vesszős* szőr Matéria ruhája is vagyon” (k. ir. 323, h. r.).

veszekedik 'verekedik' 1874: CzF. — 1718: „öszve mennek egymással sokat *veszekedtek* a földön” (t. ir. 16).

veszekedés 'verekedés' 1874: CzF. — 1718: (t. ir. 16) | 1729: „ki volt kezdője... azon halálos *veszekedésnek*” (t. ir. 1).

villás 'villa alakú'. — 1734: „az [ökör] job füle vagyon... *villásson* meg meczve” (t. ir. 1).

vincellér XV. sz. m. f.: SzófSz. — 1724: *vinczlér* (k. ir. 108).

völgy 'hajlás az alföldön'. — 1734: „minek utánna Demeter Pál kúttján innend Békési földön lévő egy *völgyhöz* érkeztenek” (t. ir. 2).

[*zárkózik* 1794: SzófSz.] *bezárkózik* 1575: NySz. — 1722: „Szép Aszszony vagy az Hóhér Fiával *bé zárkozván*” (t. ir. 1).

zavatyos, vö. *szavatos* 1239: KNIEZSA, SzlJsz., *szavatyos* 1759: uo., jelentésére vö. *szavattyús* 'a tolvaj feladója' 1767: NySz. — 1721: „ezen *zavatyos* Embernek tudom Muraközi uram... partyát fogta” (t. ir. 11). IMPLOM JÓZSEF

Egy szegedi nyelvemléktörődék

Az egykori alsóvárosi franciskánus kolostor XV. században alapított könyvtárának számos kódexe, ősnymtatványa is volt. Ezeknek egy kis részét jelenleg a Szegedi Egyetemi Könyvtár őrzi. Egyik számozatlan, cím nélküli nyomtatványában, amelynek kezdő sorai: *Incipit Postilla Super Mattheum fratris Nicolai de Lyra ordinis fratrum minorum* — az Epistola Johannis I. magyarázatában, a *quae viget in voluptuosis* kezdetű lap alján a következő, 1500 tájáról, esetleg a század legelejéről származó újszövegségi (Máté 25: 34.) bejegyzésre bukkantam: *Jwetek el een attjammak aldoti býrjatosok az orzagot zerzet ev tý nek [tek, levágva], ez wýgnak [!] kezdettől fogva*. A csonkítás onnan származik, hogy a könyvet 1767-ben újra köttették. Az írás korának közelebbi meghatározását néhai S z e n t i v á n y i R ó b e r t nek köszönöm.

BÁLINT SÁNDOR

NYELVJÁRÁSOK

A kórógyi nyelvjárás aspirált mássalhangzóiról

1. Nyelvjárás kutatásunk sok-sok évtizedre visszamenő irodalmában — akár a részletközléseket és -feldolgozásokat, akár az összefoglaló jellegű munkákat tekintjük — nem találjuk nyomát annak, hogy a magyar nyelvterület bármelyik részén is aspirált mássalhangzókat ejtettek volna vagy ejtenének. A kórógyi nyelvjárástípusban azonban ez a jelenség megvan, sőt igen erősen érvényesül. Mivel a kórógyi aspirált képzésű mássalhangzókkal kapcsolatos kérdéseknek általános fonetikai, rokon nyelvi viszonylatú és magyar nyelvjáráskutatás-történeti érdekességük egyaránt van, érdemes lesz e témakörben néhány dolgot elmondani.

2. Befejezéshez közeledő nyelvatlasz-munkálataink során az elmúlt két évben LŐRINCZE LAJOS gyűjtőtársammal kétszer jártunk a Jugoszláviában levő Eszéktől délre fekvő, nyelvjáráskutatásunkban a „Szlavóniai nyelvjárássziget” néven emlegetett részleg egyik falujában, Kórógyon. 1960-ban csak egy rövid, áttekinthető jellegű autótú alkalmával jutottunk el ide. A rendelkezésre álló két-három órát kihasználva a nyelvatlasz I. részének körülbelül 300 kérdését több körénk sereglett adatközlőtől kikérdeztem, s a válaszokat mindketten jegyeztük. Már ez alkalommal is — egymástól függetlenül és a jelenség itteni meglétéről mit sem tudva — igen sok hehezetes zöngétlen zárhangot észleltünk és írtunk föl. Mivel akkor még nem tudtuk biztosan, hogy eljuthatunk-e még egyszer Kórógyra a nyelvatlasz teljes anyagának rendszeres, módszeres kikérdezésére, hazajövetelünk után a kórógyi gyűjtés adatai — az említett jelenség gyakori jelölésével együtt — a nagy munkatérképekre „ideiglenesen végleges” jelleggel rákerültek, noha a gyűjtés futólagossága, valamint az a körülmény, hogy a megkérdezettek közül jórészt egy-két személy vitte a szót, hagyott bennem — és tőle tudom: LŐRINCZE barátomban is — némi bizonytalansági érzést az iránt, vajon szociális jelenséggel állunk-e szemben, vagy az egyén kiejtésében elszigetelt sajátossággal.

A jugoszláviai magyar nyelvatlasz-munkálatok kedvező alakulása folytán 1961-ben már rendszeres gyűjtést végeztünk Kórógyon. E gyűjtés során bebizonyosodott, hogy a zöngétlen zárhangok aspirált képzésmódja az itteni nyelvjárástípusban egészen közönséges, általános jelenség, sőt — miként mindketten tapasztaltuk — oly erős és a fül számára oly szokatlan érvényesülésű, hogy e típusnak talán a legjellemzőbb, de mindenestre a legfeltűnőbb hangtani sajátossága, amely a kórógyiak egész kiejtésére rányomja bélyegét. A zöngétlen zárhangokon kívül észleltük még e jelenséget néhány zöngétlen réshang (elsősorban az *f*) és a szóvégi mediák kiejtésében is, de e hangokkal kapcsolatban már az előbbieknél általában gyengébben és jóval szórványosabb érvényesüléssel. Íme a jelenség néhány adata — a lejegyzett sokszáz közül inkább csak mutatóban — atlaszunk I., tőlem gyűjtött részéből: *k'áp'or*, *p'irosrēp'a*, *reť'ök*, *t'ormā*, *ugork'a*, *k'āpizt'a*, *k'āp'a*, *t'üvēt'*, *f'āojic'*, *bok'or*, *f'ojo'*, *lāp'is*, *k'ū*, *p'örje*, *hāt'*, *pāt'ant'*, *k'āpk'on*, *t'ālp'* stb. Az aspirált képzésmód érvényesülésének pontosabb, statisztikai bemutatására alább visszatérek. Itt csak annyit jegyzek meg még, hogy a kórógyiak beszédében a zöngétlen zárhangok hehezetes kiejtése némelykor oly erős, hogy az előbbi példákban bemutatott jelölésmód ezt nem is tudja híven kifejezni; szinte azt mondhatni, hogy ilyen esetekben egy *khū*, *khāphā*, *thālp*-féle jelölésmód érzékletesebb lenne, s a hangképzés valóságos fonetikai jellegét is meglehetősen jól tükröztetné.

3. A szlavóniai magyar nyelvjárásszigetről általában, azon belül pedig Kórógyról is viszonylag sok tudósítás történt (vö. NyjBibl. 218). Azóta, hogy elsőként SZARVAS GÁBOR 1874-ben meglátogatta ezt a nagyon érdekes nyelvjárási részleget, több nyelvjáráskutató is megfordult itt, több kisebb-nagyobb terjedelmű anyagot közreadva, számos megállapítást téve gyűjtési tapasztalatairól. Rendkívül érdekes, hogy a nyelvjárástípusnak ezt az említett, igen feltűnő jellegzetességét nem észlelték, vagy ha esetleg észrevették is, nem tartották érdemesnek az említésre. Különösen furcsa, hogy BALASSA JÓZSEF, aki e nyelvjárástípust a legrészletesebben leírta (l. A szlavóniai nyelvjárás: Nyr. XXIII.; kny. Bp., 1894.), s akinek — mint ismeretes — kitűnő fonetikai iskolázottsága és igen jó hallása volt, említetlenül, illetőleg jelölészetlenül hagyta az aspirált kiejtést.

Aligha járhatunk messze az igazságtól, ha feltesszük, hogy BALASSÁNÁL is, az előtte és az utána Szlavóniában járt kutatóknál is az magyarázza e negatívumot, hogy a magyar nyelvjáráskutatásban egészen a legújabb időkig nagy mértékben elhanyagolták a mássalhangzók kiejtési változatainak jelölését. (A mássalhangzók kiejtési problematikájának a magánhangzók melletti nagyon másodlagos értékelésére egyébként más nyelvészeti munkaterületekről is vannak jeleink, például a fonetikai, de főként a hangtörté-

neti kutatások köréből.) Nyilván a mássalhangzók hangszínvariációinak elhanyagolhatóként való tekintése tükröződik BALASSA következő soraiból: „A mássalhangzók képzését illetőleg csak is a sziszegő hangok érdemelnek különös figyelmet a szentlászóiak és kórógyiak kiejtésében; Harasztin és Rétfalun még ezeknek a képzése se tér el a köznyelvi hangokétól” (i. m. kny. 9; a kiemelések tőlem).

Az a lehetőség természetesen föl sem merülhet, hogy a zöngétlen zárhangok aspirált kiejtése Kórógyon — és alkalmasint Harasztin¹ és Szentlászón is — olyan új jelenség, amely a korábbi gyűjtések, lejegyzések idején még nem volt meg, vagy nem volt meg olyan erősen, mint manapság. A nyelvjárási jelenségek általános fejlődésének a törvényszerűségein túlmenően is több jel (pl. az aspirált artikuláció erőssége, belső nyelvi és szociális elterjedtsége, elsősorban a középső és az idős nemzedék beszédében való érvényesülése stb.) mutat arra, hogy itt az utóbbi évtizedeknél jóval korábbi indulású ejtismódtól van szó, amely ma már inkább a halódás, mint a fölerősödés állapotában van, ha talán még nem is az olyan mértékű pusztulásban, kiegyenlítődésben, mint amilyet a korábbi szlavóniai gyűjtőktől még elevennek mondott *s*, *zs*, *cs* mai, viszonylag szórványos használata tükröz.

Amikor az eddigi szlavóniai közlések irodalmában a nyelvészeknél hasztalan nyomoztam a hehezetes kiejtés észlelésének jeleit, e negatívumnál nem kevésbé érdekes volt számomra, hogy egy régi néprajzkutató, GARAY ÁKOS a Néprőrt. XII. kötetében, a szlavóniai magyar népszíngét anyagi és szellemi kultúrájáról írt cikkében több olyan rövidebb szöveget is közzétett, amely az aspirált ejtismód tőle való észleléséről kétségtelen tanúságot tesz. GARAY szövegeiben ilyen szóalakok találhatók: *thök*, *réphá*, *mikhor*, *phálokik*, *thisztá*, *Megfhözük*, *kheni* stb. (i. h. 243); *fhödi*, *Phünközd*, *káphór*, *phasztina*, *thüvicsk*, *ázthaón*, *rákhaók* stb. (i. h. 244).

Igaz, hogy e szóalakok a „Szlavóniai nyelvjárásszíngét” egy másik falujából, a Kórógytól néhány kilométerre fekvő Szentlászó nyelvéből valók; ez azonban mit sem von le tárgyunk szempontjából való jelentőségéből, illetőleg GARAY érdeméből. Jelzi ellenben azt, hogy a kiejtismód a századforduló táján olyan erős érvényesülésű volt a „Szlavóniai nyelvjárásszíngét”-en, hogy nyelvészeti-fonetikailag iskolázatlan fül is jól fölfoghatta.

4. Hogy a kórógyi, illetőleg szlavóniai hehezetes mássalhangzók a magyar nyelvjárási hangrendszerében mennyire sajátos, különleges színfoltot képviselnek, azt nyelvjáráskutatásunk eddigi legkorszerűbb és az előző gyűjtéseknél általában sokkal nagyobb fonetikai pontosságú munkálatából, a Magyar Nyelvatlasz anyagából jól láthatjuk. Ebben közel négyszáz kutatópontról és mintegy háromnegyedmillió térképre írt szóadatokból csupán egyetlen ponton, a régi Heves, mai Szolnok megyei Nagyivánon találunk KÁLMÁN BÉLA följegyzésében hehezetes mássalhangzó-jelölést: *kút'ostor*, *vank'us*, *p'iszk'afa*, *p'ár*, *sütöláp'át*, *p'ille*, *köp'ál*, *p'érzsöl*, *hürk'a*, *t'epertő*, *t'ál*, *k'anál*, *p'ip'ál*, *ülep'*, *ha'ár* stb. KÁLMÁN itt körülbelül 40 efféle adatot írt föl, ami a normálisan, hehezet nélkül képzett zöngétlen zárhang-adatok nagy tömegéhez képest e kutatópont hangrendszerén belül inkább csak szórványos jelenségnek vehető. Bár a másik nagyiváni gyűjtő (KERESZTES KÁLMÁN) — lejegyzett anyagából kitetszően — valószínűleg a gyenge, árnyalati aspiráció következtében nem észlelte e jelenséget, s a gyűjtések ellenőrzése ezen a területen még nem történt meg, úgy vélem, hogy a jelenség nagyiváni meglétében a gyűjtő hallásába vetett bizalmon túlmenően sincs okunk kételkedni, hiszen a feljegyzés tanúsága szerint az aspirált kiejtésű adatok több közlőtől származnak, azonkívül a hangrendszerben való jelentkezésük (a zöngétlen zárhangokban való érvényesülésük) erősen rokon vonásokat

¹ Kórógyon egy haraszi születésű asszonytól is ugyanezeket az aspirált mássalhangzókat hallottam.

mutat a kórógyi aspirátákkal. Az azonban mindenesetre nyilvánvaló, hogy a szórványosan valószínűleg Nagyivánon is meglevő ejtéssajátság semmit sem von le annak a ténynek a jelentőségéből, hogy a Kórógyon észlelhető aspirált mássalhangzók a magyarban rendkívül különleges, a maguk nemében egyedülálló jelenségnek tekinthetők.

5. Nézzük meg ezek után a statisztikai adatok tükrében, hogy a kórógyi nyelv-járástípus hangrendszerében milyen helyet foglalnak el az aspiráták. Mivel ilyen vonatkozásban elsősorban a zöngétlen zárhangok problematikája érdemel figyelmet, tekintsük át először ezek adatait, a különböző fonetikai helyzeteknek megfelelő fölbontásban:¹

		<i>p'</i>	<i>p</i>	<i>t'</i>	<i>t</i>	<i>k'</i>	<i>k</i>
Szó kezdetén	Magánhangzó előtt	40	6	108	13	80	104
	Mássalhangzó előtt	—	—	—	6	—	—
Szó belsejében	Magánhangzó előtt	62	14	192	52	70	78
	Mássalhangzó előtt	3	12	7	23	2	31
Szó végén		5	4	121	24	75	138
Összesen		110	36	428	112	227	351

Mik e statisztika legjellemzőbb vonásai?

Mint a táblázatból kitűnik, a zöngétlen zárhangok kiejtésében nem minden esetben érvényesül az aspiráció, hanem „normális” kiejtésű variációkkal váltakozik. Ismerve a nyelvjárási jelenségek sajátosságait, e váltakozás egészen természetes dolog, a hangjelenségek szokásos dinamizmusát, belső ellentéteit tükrözteti. Az aspirált és nem aspirált formák egymáshoz való viszonya azonban az egyes hangokra fölbontva már különleges problémákra hívja föl a figyelmet. A táblázat alján levő összefoglaló adatokból is látható, hogy a három zöngétlen zárhang nem egyformán viselkedik az aspirált kiejtés szempontjából: míg a *p* és a *t* esetében minden normálisan képzett hangra több mint három hehezetes jut, addig a *k* esetében a hehezetlenek mintegy 50%-os fölényt mutatnak. A számbavett adatok mennyisége föltétlenül jóval nagyobb annál, hogysem e különbséget pusztá véletlenként értékelhetnők: itt nyilván fonetikai szabályosságról, törvényszerűségről van szó. Hogy a *k* az aspirációval szemben mért fejt ki nagyobb ellenállást, annak az oka nem egészen világos előttem; talán összefügghet a magyar *k* hangszalagzárának egészen szűk voltával.

Ami mármost a részleteket, e hangoknak a különböző fonetikai helyzetekben való viselkedését illeti, megállapítható, hogy szó kezdetén magánhangzó előtt, szó belsejében magánhangzó előtt és abszolút szövégen mindhárom zöngétlen zárhang kiejtése nagyjából egyező képet, illetőleg az összefoglaló adatok arányainak körülbelül megfelelő eloszlást mutat a normális és az aspirált kiejtés egymáshoz való viszonylatában. Ez annyit jelent, hogy a zöngétlen zárhangok hehezetes képzésmódját az önmagában nem befolyásolja, hogy a hang a szónak melyik részén van. — A hang helyzete azonban egy másik viszonylatban: a hangkörnyezet szempontjából már döntő befolyást gyakorol

¹ Az adatszámok könnyű áttekinthetősége és egymáshoz való viszonyíthatósága folytán fölösleges lenne külön százalékos statisztikát is közölnöm.

a képzésmódra. Bár a szó kezdetének két: magán- és mássalhangzó előtti viszonylatára vonatkozóan az adatok még nem mondanak sokat, hiszen szó kezdetén a *p* és a *k* egyáltalán nem fordul elő mássalhangzó előtt, mégis az a tény, hogy a mássalhangzó előtti *t*-re ilyen helyzetben csak normális képzésű adataink vannak, a szóbeljei viselkedés ismeretében okvetlenül számításba veendő. A szó belsőjében levő zöngétlen zárhangok adatai azonban már egészen világosan beszélnek: ha az adatokat összesítjük, az jön ki, hogy míg magánhangzó előtt 324 aspirátával szemben 114 normál-hang áll, addig mássalhangzó előtt 12 aspirátával szemben 66 normál-hang áll, vagyis az arány-különbség rendkívül éles. Az adatok tehát félreérthetetlenül arra vallanak, hogy az aspirált képzést a zöngétlen zárhangra következő mássalhangzó erősen akadályozza: a *k*-nál szinte kiküszöböli, de a kórógyi kiejtésben különösen hehezetes *p* és *t* esetében is jelentős mértékben visszaszorítja. E jelenség oka már nem annyira homályos, mint egyrésről a *p* és *t*, másrésről a *k* közt az aspirált ejtés terén fölmerült és előbb érintett különbség. Valószínűleg arról van szó, hogy a mássalhangzó artikulációját a rá következő újabb mássalhangzó — ellentétben a rá következő magánhangzóval vagy az abszolút szóvégi kihangzással — hamar és élesen lezárja, és a rendszerint a mássalhangzó-képzés végén, a „glide” terében jelentkező különféle módosulások kibontakozását gátolja. Így például zárhangnál a zár felpattanása rá következő magánhangzó esetében vagy abszolút szóvégen szabadon „kifuthat”, s benne az aspiráció könnyen kaphat helyet, rá következő mássalhangzó esetében ellenben erre nincs elég lehetőség. Nagyon hasonló fonetikai jellegű és alighanem azonos okokra visszamenő jelenséget találunk a *t*, *d*, *n*, *l* palatalizációjánál is: a kérdéses hangok után álló mássalhangzó palatalizációt gátló szerepére többször rámutattam (pl. *LyTört.* 40 k., *LyKérd.* 42, *Nyjtört.* 99; stb.).

6. Mint már utaltam rá, a kórógyi nyelvjárásban a szóvégi mediák, valamint a zöngétlen spiransok közül leginkább az *f* szintén aspirált kiejtésűvé válhatnak, de a zöngétlen zárhangoknál általában gyengébb artikulációval és jóval kisebb arányokban. Vessünk egy futó pillantást ezeknek a hangoknak az adataira is.

Gyűjtött anyagomban összesen 87 szóvégi media fordul elő. Ebből 19-et jegyeztem föl aspiráltnak, 68-nál viszont nem észleltem a hehezetes kiejtést. Az aspirált képzésűek túlnyomó többsége zárhang volt (*B'*, *D'*, *G'*). — 82 szókezdő, magánhangzó előtti *f* közül 9 bizonyult hehezetesnek, 73 az általában szokásos képzésűnek; mássalhangzó előtti szókezdő *f*-re nincs példám. 29 szóbeljei, magánhangzó előtti *f*-ből csak 1 volt hehezetes, 28 normális; a két mássalhangzó előtti *f* is normál hang volt. Szóvégi *f* nincs anyagomban. — Az aspirációnak effajta szórványos jelentkezései már nem adnak újat az eddig mondottakhoz, legfőljebb ellentétükkel jobban kiemelik a zöngétlen zárhangoknak a vizsgált jelenség szempontjából való fontos szerepét.

7. Az előzőekben röviden előadtak — gondolom — ismét csak bizonyoságul szolgálhatnak arra, hogy a mai, élő nyelv hangtani tényeinek a pontos megfigyelése és tüzetes statisztikai értékelése milyen rejtett fonetikai törvényszerűségek megismerésére vezethet rá. Mint ismeretes, ezek a ma nyelvben érvényesülő törvényszerűségek nagyon gyakran a hangtörténet rendkívül fontos mozzanatainak az eredetét, lefolyását világíthatják meg. Igaz, hogy a most tárgyalt problémának egyelőre nemigen látszanak a hangtörténeti vonatkozásai, vagy ezek legalábbis nem olyan erősek és kétségtelenek, mint például a hangsúly mai hangmódosító hatásának nyelvtörténeti összefüggései (l. MNyTK. 17. sz. 53—85); mégis könnyen lehetséges, hogy a magyar hangtörténet egy-némely problémájának a feltárásához is valamikor még konkrét segítséget nyújthatnak.

BENKŐ LORÁND

Feladatok és megoldások a helynévgyűjtés köréből

1562: „Nekwnk sok ember eleöth teöreök newwnk vagyon, de bizony magyarok es sokan hazank zereteök wolnunk.”

kápolnai Bornemisza Farkas.

1. Örömmel tölti el a helynévgyűjtéssel és helynévkutatással foglalkozókat, hogy a Magyar Nyelv lapjain folyamatosan teret biztosít e tudományágnak, s nemcsak anyagközlés, feldolgozás kap helyet, hanem a munka menetére, célkitűzésekre, tervek és eredmények közzétételére is jut hely.

1958-ban SZABÓ T. ATTILA ismertette „Az »Erdélyi helynévtörténeti adattár« és az erdélyi helynévkutatás néhány kérdése” címen (MNY. LIV, 503—9) több évtizedes, nemzetközi és magyar viszonylatban is korszakalkotó munkásságát, s adta közre tapasztalatait, elgondolásait és terveit. Ilyen előzmény után nehéz újat nyújtani, de bízom abban, hogy a helynévkutatók előtt eddig feltáratlan Baranya megyében végzett munkám érdeklődésre talál.

Az 1940-ben megkezdett, de az utolsó tíz évben folyamatosan végzett Baranya megyei helynévgyűjtésem áttekintését, eddigi tapasztalatait, a gyűjtés közben felmerült kérdéseket és megoldásokat kívánom bemutatni, lehetőleg az életből vett példák nyomán.

Gyűjtőmunkámból rövid bemutatást adtam az 1958. évi szeptember 25-én kezdődő névtudományi konferencián tartott felolvasásomban (REUTER C., Baranya megyei helynévgyűjtésem: NévtVizsg. Bp., 1960. 75—81). Az ott megnyilvánuló érdeklődés és az illetékesek részéről munkám folytatása iránt tanúsított figyelem bátorít arra, hogy további eredményeimről beszámoljak.

A háború kényszerítette szünet után újra kezdődő gyűjtőmunkát nehezítették a helynévgyűjtéssel kapcsolatban felmerült vádak, amelyeknek utórezgéseit még ma is sokszor érezzük. (Ismerteti e kérdést KÁZMÉR MIKLÓS, Földrajzinév-kutatásunk 1945 és 1955 között: MNY. LII, 238—55.) Így pl. a megyei művelődési osztály írásbeli engedélye ellenére is volt olyan iskolaigazgató, aki megtiltotta tantestületi tagjának, hogy gyűjtőmunkámba osztályával bekapcsolódjék. E kirívó eset megemlézése csak arra kívánt példa lenni, hogy a felvilágosító munkának szívósan tovább kell folynia, s e téren még ma is sok tennivaló vár ránk. (Ezzel szemben vö. TERESTYÉNI FERENC, Névkutatás és iskola: NévtVizsg. 195—9.)

Sokkal nagyobb azonban azoknak a száma — szervek, szervezetek és egyének —, akik átérzve a helynévgyűjtés jelentőségét, minden tőlük nyújtható támogatást megadnak, hogy kutató munkát végezhesünk. Igen fontos lenne véleményem szerint e támogatási készség fokozására, ha a napi sajtóban, ismeretterjesztő heti és havi folyóiratokban munkánkat ismertető népszerű, rövid cikkek jelennének meg. Gondolok itt a nagyközönséghez szóló, az „Édes anyanyelvünk”-höz hasonló ismeretterjesztő előadásokra is. Ennek hallgatóival kis magyar falvakban, sőt erdő mélyén, egyedül álló erdészházban is találkoztam.

2. Jelenleg folyó munkám adatgyűjtés jellegű. Nem is lehet más, hiszen megyénkről alig-alig jelent meg adatközlés (BENKŐ—LÖRINCZE, Magyar nyelvjárási bibliográfia 24—34), s annak is jó része — mint megállapítottam — hibákkal terhes. Baranya megye — sok társával együtt — a magyar helynévgyűjtés ismeretlen földje, s kutatása éppen ezért a nagy fáradság mellett igen sok örömet is okoz a gyűjtőnek. A gyűjtőmunka mai állásában két ágra szakad. Az egyik, s kétségtelenül sürgősebb feladat, az élő helynévanyag begyűjtése, feljegyzése, mert a fejlődés rohamosan pusztítja helynévanyagunkat, hordozói falujukból elkerülnek vagy örök nyugovóra térnek.

Az élő helynévanyag gyűjtése közben tapasztaltam, hogy az adatközlők — ez egyébként nyelvészeink közös megállapítása is — csak bizonyos be me l e g e d é s után jönnek lendületbe. Igyekszem beszélgetésünket a cél közlése nélkül a tárgyra terelni. Ugyanis igen sokszor csak a falubeliek nyelvében használt helynevek ilyenkor bukkanak elő, mert érdeklődésre, különösen a férfiak, hajlamosak a hivatalos térképekről ismert neveket közölni. Az 1864—1865. év óta, tehát közel évszázada forgatott kataszteri térképlapok jól-rosszul sikerített helynevei kétségtelen nyomot hagytak falvaink helynévanyagában. Ennek a hatásnak kikapcsolása megállapításom szerint igen fontos, s ezért minden esetben feljegyzem, hogy a térképen levő nevet használják-e, s ha nem, mit használnak helyette. Igen jó a csoportos beszélgetés is, mert adatközlőink egymást ellenőrzik, s igekezdnek tudásuk legjavát adni. Legsikerültebb gyűjtési mód a határjárás, amikor — rendszerint más, hivatalos ügyben — a határt járva kérdezgetem ügyfeleimet, s szemléltetve mutogatják meg a kérdezetteket. Érdekes esetek adódnak így elő. Például Kárász községben a *Rákódó* < *Rákoldal* <: *Rák* családnév + *oldal* helynév utáni érdeklődésemre két választ is kaptam. Az idősebbek a völgy keleti, a fiatalabbak a völgy nyugati oldalára mutogattak. A vallatásnál derült ki, hogy a keleti oldalon levő malom valamikor a *Rák* családé volt, de ezt csak az öregek ismerik, s innen nevezik őket a keleti oldalt, míg ma a *Rák* család a nyugati oldalon lakik, s innen van a fiatalok szemlélete. Ilyen — általam helynévvándorlásnak nevezett — jelenséget többet is megállapítottam. A pécsi állami levéltár úrbéri térképanyaga több olyan térképet tartalmaz, amely a rendezés előtti állapotot tünteti fel. Az ősi, természetes vízfolyásokat, erdőket stb. tartalmazza, s nevén nevezi. Ha egy ilyen község rendezés utáni térképét ezzel összehasonlítjuk, látjuk, hogy az új állapot a mérnök vonalzójának eredménye. Igen ám, de a névanyagot át kellett venni, mert — szerencsére — akkor még a táblák számozását nem ismerték. A névátvétel vagy névadás megállapításom szerint a munkát végző mérnök kedvére volt bízva, s így egy-egy helynév elhagyása, elhelyezése a régi helynév területének tágulását vagy szűkülését okozta (l. BENKŐ, A Nyárádmente földrajzineve: MNyTK. 74. sz. 49). Az elhagyott helynevek közül, különösen ha a rendezés a terület jellegét megváltoztatta, nem egy kihalt, másik pedig területét ennek rovására kiterjesztette. Miután ez közel évszázada történt, kihatása az élő helynévanyagra kétségtelen, s éppen ezért helynévkutatásunk közben ezt okvetlenül figyelembe kell vennünk.

Az élő helynévanyagot fonetikusán jegyzem le, mégpedig az úgynevezett nagyolt fonetikai átírás segítségével. Megállapításom szerint ez munkánkhoz elegendő, s eredményeit a felhasználók is értékesíteni tudják. Kivétel talán a német helynevek, ahol célirányos lenne a tüzetes jelzet, mert az adatközlők sokféle tájsházolása és ezek keresztződése finomabb megkülönböztetést tesz kívánatossá.

A fonetikus feljegyzés vonatkozik a megye nemzetiségeinek (német, sokác, szerb) nyelvén élő helynevekre is. Itt a fonetikus feljegyzés igen fontos, mert nemzetiségeink nagyon sok magyar és egymástól átvett helynevet őriztek meg, mely csak részletkutatás alapján hámozható ki. Ha német adatközlőm a helynév értelmét, magyarázatát adni nem tudja, vagy magyarázata népetimológiát sejtet, akkor a kutatást a név eredete iránt sokszor csak a fonetikus feljegyzés alapján lehet elindítani. Például németajkú községekben gyakran szerepel a *Jámmertál* < **Jammerthal* elnevezés mint helynév. A kért névmagyarázat jórészt 'siralom, jajgatás völgye' értelmet ad, s rendszerint egy kis történetet is kerekítenek hozzá. Csak településtörténeti kutatás igazolhatja és deríti ki azt, hogy a név a szláv *jama* 'gödör, völgy' szóból alakult **Jamaerthal* alakon át, s e községekben (Hímesháza, Villány) a németeket rácok előzték meg, akik helyneveket átadtak utódaiknak. Mecseknádasd községben ismert a *Dekájánkerszákker* < **Dekanjankoersacker* helynév. Ez a magyar *Dékány Jankó* személynevet őrizte meg. Erdősmecske, Feked határán a *Pokert*, *Pokertsztál*, *Pokertszejngärten* < *Pokert*, *Pokerts-*

thal, Pokertsweingarten helynevek élnek. E neveket FOLLAJTÁR ERNŐ (Baranya vármegye eltűnt helységei: A magyar szociográfiai int. közl. 1942. évf. 3. sz. 307.) PESTY gyűjtése nyomán az elpusztult *Bogárd* helységgel azonosítja. E nevet egy 1862-ből való térkép (PÁL, BiU. 181/1) *Bokers Veingarten* néven őrizte meg. E területen egy dombház neve *Sloszperh* < *Schlossberg* (WEIDLEIN J.: Száz. 1935: 683). A magyar *Bogárd* név azonban határozottan régi típusú helynévadás eredménye (vö. BÁRCZI, A magyar szókincs eredete. 1958. 159), de okleveles vagy írásbeli adatunk nincs rá. Ellenben — feltételezve esetleges idevonhatóságát — egy adat szerint *Bogardi* annyit jelent, mint "harmadosztályú cserbarátok sz. Ferencz' szerzetének világi társai, harmadrendűek" (NAGY NEP. JÁNOS, Hierolexicon polymathicum latino-hungaricum. Latin magyar köztanulatos egyházi műszótár. Szombathely, 1845. 34. Innen BARTAL 79, majd tovább ZSÁMBOKI L., M. művelődéstört. kis-lexikon. Szeged, 1937. 65. Sajnos, NAGY forrását megállapítanom nem sikerült, az általa idézett forrásokban nem találtam.) Ismerve a *cseri barát* (Nyr. XXVIII, 75—6) kifejezést (amely az említett Hierolexicon-ba egyébként nincs felvéve!), kétségünk nem lehet a **bogárdi barát* feltételezett kifejezés származásában. A pécsi múzeum — PAPP LÁSZLÓ muzeológus vezetése mellett — megvásárolta a területet, ahol egy, a XV. században virágzó, terephez idomított többszintű épület alapjai kerültek elő, melynek kezdetei XIII. századi építkezésre mennek vissza. A közelében mutatkozó település feltárása tervbe van véve. Az épület¹ rendeltetése sem az eddig felderített alaprajzból, sem a rendkívül szegény kísérőleletekből megállapítható nem volt. Az épület és lakóinak komor sorsát azonban jelezte az a 2 kő ágyúgolyó, melyet az egyik helyiség padozatán találtak. Két ágyúgolyó, egy latin kifejezés, az új telepések ajkán egy-két eltorzult helynév őrizi annak a virágzó életnek emlékét, amely itt is 1526-tal tört derékba. (Köszönettel tartozom néhai DOMBAY J. múzeumigazgatónak és PAPP L. muzeológusnak, hogy munkájuk eredményéről itt beszámolhattam.)

E kis kitéréssel csak jellemezni kívántam, hogy a gyűjtőnek mennyi mindenne kell figyelnie, amikor az élő névanyagot feljegyzi. Együttal felhívtam a figyelmet arra is, hogy a helynevek magyarázatánál hasonlóan nagy óvatosság és a helynév helyi adottságainak ismerete szükséges.

3. A másik — csak látszólag nem olyan sürgős — feladat a történeti helynévanyag egybegyűjtése, majd egybevetése, azonosítása az élővel. Történeti anyag alatt a legtagábbra vett értelemben az okleveles (kiadott és kiadatlan), kézirati és nyomtatásban megjelent helynévanyagot értem. Ennek az időben meglehetősen kitért területnek Baranya megyében külön jelentősége van. Megyénk igen sokszor és hosszú ideig volt háborús események, belső zavargások, idegen megszállások pusztításainak kitéve, s középkori okleveles anyaga módfelett szegény. Igen gyér azonban a XVI—XVII. századi anyaga is. Éppen ezért igen fontosak a XIX., sőt a XX. század elején készült feljegyzések is, mert ekkor még tudatos helynévalkotásról alig beszélhetünk, s a helynévadás törvényszerűségeit ismerve és alkalmazva, visszakövetkeztethetünk, visszavetíthetünk a múltba. Mint érdekességet említem meg, hogy a múlt század végi földtani stb. kiadványok igen sok helynevünk első előfordulását őrizték meg, mert e tudományágakban a pontos helyjelölés igen fontos feltétel. Igen sok név első adatára a volt Mecsek Egyesület turistákat szolgáló kiadványaiban bukkanhatunk rá.

A második világháború után tovább szegényedett a megye levéltári anyaga, mert értelmetlenség folytán az uradalmi levéltárak XVIII—XIX. századi, elsősorban gazdasági anyagának csak töredékei menekültek meg a pusztulástól.

¹ A XVIII. század során, több helyen 3 méter mélységig is kibányászták a falak anyagát; Baranyában a török alatt elpusztult egyházi és világi épületek rendes sorsa volt ez, ilyen engedélyező egyházi irat számos maradt ránk: célja a telepés közösségeknek templomépítéshez anyag biztosítása.

Abban a megtisztelésben részesültem, hogy GYÖRFFY GYÖRGY készülő hatalmas történeti-földrajzi munkájának Baranya megyére vonatkozó anyagát tüzetesen átnézhettem. Ennek ismeretében vallhatom, hogy BÁRCZI GÉZA megállapítása (i. m. 144) kiterjeszthető helynévkutatásunkra is, mert annak is bibliája lesz. A gondosan közölt határleírások nemcsak a szerzőt, hanem őseink megfigyelőképességét is dicsérik. Alkalmam volt egy közölt határleírást a természetben is bejárni (Baksa község területén), s megállapíthattam, hogy a terepalakulatok stb. gyönyörűen követhetők, s a helynevek is részben megőrződtek. Az oklevelekből feltárt anyag aránylag könnyen kereshető fel a helyszínen (jó részük azonosítását a szerző az OL. térképtárában igyekezett is elvégezni), s kutatóink ne csodálkozzanak — mint én tettem meglepetésemben —, hogyha XIII. századi személyek neveit a lakosság ajkáról hallja, a szabályos hangalakulást is figyelembe véve. Pl. Cserkút magyar népe így őrizte meg a XIII. századi *Gerolth comes* nevét a *Girótna* < *Girótmál*, *Both comes* nevét a mai *Batvögye* < *Batvölgye*, *Euch* nevét a mai *Ücsvögye* < *Ücsvölgye*, *Odolman* nevét a mai *Dulimán* helynévben. Sőt személyneveink kutatóit is érik meglepetések, amikor hasonló relictumokra bukkannak. Gyűjtésem e munka ismeretében a történelmi anyagot 1332-től foglalja magában.

Az összegyűjtött anyag elsősorban a kiadott okleveles adatokat tartalmazza, bár tettem lépéseket az OL. kiadatlan középkori anyagának mikrofilm felvételek útján való feldolgozására is, s pár községnél személyesen is gyűjtöttem a levéltárban. Ennek azonban az anyagi terhek határt szabtak.

A helyi — állami, püspöki és káptalani — levéltárak elsősorban a XVIII. századtól tartalmazznak anyagot. Részben ide kerültek az uradalmak gazdasági levéltárainak töredékei is, amelyek szintén feldolgozandók. Az OL. XVII—XVIII. századi anyaga (elsősorban az U. & C. anyag) szintén kiadatlan, pedig helytörténetünkhöz rengeteg adatot tartalmaz, helynévtörténetünkben is nélkülözhetetlen. Igen értékes a pécsi káptalan levéltárának mintegy 250 darabból álló kéziratos térképanyaga (XVIII—XIX. sz.), azután az állami levéltár több mint 1200 darabot tartalmazó úrbéri térképgyűjteménye (XIX—XX. sz.). Ezeknek feldolgozását is megkezdtem, s folyamatosan kívánom végezni. Az OL. térképtárának megyénket érintő anyaga is feldolgozandó lenne.

A történeti helynévanyaghoz tartozik a már említett 1864—1865. évben készült, ma már közel évszázados kataszteri színes birtokvázlatok helynévanyaga. E térképek már az úrbéri rendezés utáni állapotot tüntetik fel. Beosztásuk elsősorban mesterséges, s így a helynevek eredeti fekvésének és kiterjedésének megállapítására csakis ellenőrzéssel használhatók. A térképeken jelentkező helynévanyag nagyobb része a rendezés előtti úgynevezett felvételi térképek és tervezetek megnevezéseinek átvétele, ennek ellenére nagyobb része kétségkívül hallomás után lejegyzett helyneveket tartalmaz, amit bizonyít a fonetikusan (de sokszor német füllel és helyesírással) lejegyzett helynév. Pl. *Bozdás* < *Bodzás*, *Asoföd* ~ (*Āsoföd*) < *Alsóföld* stb. Hasonló jelenségeket mutatnak a pécsi káptalani levéltár gazdasági térképei, amelyeken a következő neveket találjuk: *Schiedt Fő mező* < *Sidfő mező*, *Miaut* < *Mihályút* (a lakosságtól ennek *Miótai rét*, *Miótai oldal* összetételeit is feljegyeztem azzal, hogy külön kérdésre a *Mihál uttya*, *Miháluti rét* kiejtésvaltozattal igyekeztek névmagyarázatot adni), *Keritsch* < nyj. *Kerítés* < *Kertilisch* < nyj. *Kertilyis* < *Körtélyes*, *Songor* < *Zongor* stb.

Megállapíthatunk azonban az 1864—1865. évi térképeknél egy olyan irányzatot is, amely jelenségre eddig nem figyeltek fel, s a térképen szereplő helyneveket összességükben eredeti, nem pedig mesterségesen alkotott neveknek tekintették. Ez irányzat pedig a tudatos német helynévalkotas ténye. Bizonyítható azzal, hogy az 1860-as években magyar vagy vegyes lakosságú községek magyar helynévanyaga eltűnt, s a térképeken csak német elnevezések fordulnak elő. Míg pl. Gödre 1837/857. évi térképén egyetlen

német név (*Schweitzerhof*) található, addig az 1864-ben készült hivatalos kataszteri színes birtokvázrajzon már csak egyetlen: *Vidák* < *Vidág* < *Vid* személynév + *ág* magyar név maradt meg. Ezzel magyarázom azt is, hogy igen sok németajkú községben nem a térképeken feltüntetett név forog közszájon, illetőleg igen sok helynevet a térképről tanultak meg, s saját népi elnevezésüket olyannyira elfelejtették, hogy alig lehet öregektől összeszedni. Így pl. Mecseknádasd községben ma már mindenki *Stejngrund* < *Steingrund*-ot emleget, holott ennek eredeti német neve *Tühpláh* < *Tuchbleich* [Platz] (zum Bleichen der Wäsche), s adatközlőm szerint is ott fehéritettek.

E megfigyelést megtette PETERDI OTTÓ (Az észak-bakonyaljai német falvak dűlőnevei. Bp., 1934. 50), aki szintén észrevette a magyar helynevek eltűnését, azonban e tényt figyelmen kívül hagyta. SZABÓ T. ATTILA munkáiban, majd KNIEZSA ISTVÁN (A párhuzamos helynévadás 47—8) mutatott rá annak jelentőségére, hogy egy helységeken belül a helyneveket összességükben, tehát az együtt élő nemzetiségek nyelvén külön-külön feljegyezve kell gyűjteni. Hibát követtek el a németiség helyneveinek gyűjtői, amikor a magyar és sok helyen a délszláv helyneveket nem együttesen vették vizsgálat alá.

Igen érdekes esetek merülnek ott fel, ahol magyar helynév-folytonosság vagy nemzetiségi nyelven maradt csak fenn, vagy megszűnt. Így pl. Véménd török hódoltság utáni lakói — a magyar Eméndi család tagjain kívül — rácok voltak. A rácokat németek követték, akik az előbbieket úgy kiszorították, hogy ma már egyetlen szerb lakosa van a községnek. A falu összetételét azután felvidéki áttelepítettek és bukovinai székelyek egészítették ki. Annak ellenére, hogy az újkori délszláv helynevek a község egész területén megvannak, azt a német lakosság egyetlen kivételt nem tekintve (*Kráneszbrdó*) nem használja, de nem is ismeri. Pedig a II. József-féle felvétel még ezeket mutatja. Oka ennek az, hogy az 1865. évi térkép egyetlen szerb helynevet vett át — a *Kráneszbrdó*-t, a többi megnémetesítette. Száz esztendő azután elég volt arra, hogy ez a köztudatba beivódjon. Az oda került műgyarság — részben szintén e térképek, részben a németiség hatására — átvette a német helyneveket, de ma már igen érdekesen újakat alkot. A község belsőségében levő csorgókutat *Ötvályú*-nak nevezi a székelység, kiindulva abból a szemlélethől, hogy a víz öt betonvályún át csorogva jut el a szomszagos jószágához (vö. BENKŐ, A bukovinai székelyek nyelvéről: Nyr. LXXV, 272—6). Kevésbé sikerült megoldás az, amikor a község vezetősége, érezve a magyar helynevek szükségességét, az idegen neveket lefordíttatta, elkeresztelte. Pl. Majs községben így lett a Bach-korszakban készült *Batschin*, *Unterbachin*, *Oberbachin* < délszláv *Bačin* < magyar *Bátya* (elpusztult helység) helynevekből *Alsóbabos*, *Felsőbabos* stb.

Ilyen esetekben a jóakarátú elgondolásnak segítségére kell sietnünk. Felfogásom szerint, ha van műemlékvédelem, akkor feltétlenül kell lenni nyelvemlékvédelemnek is, mert több évszázados helyneveink fenntartása, megőrzése és szakszerű restaurálása ugyanolyan szellemi értéket ment meg, mintha műemléket állítanánk helyre. A helynév éppen úgy hozzátartozik szókincsünkhöz, mint bármely közhasználatú szavunk, legfeljebb értékét az fokozza, hogy szűk körben használatos és ismert, s ezért fokozottan kíván és érdemel védelmet. Jelentőségét fokozza a kérdésnek az, hogy ma már térképészeti szakvonalon is problémának látják (I. DR. TAKÁCS JÓZSEF, Névrajzi problémák a térképészetben: Geodézia és kartográfia 1960. évf. 96—102).

Jómagam 1957—1958-ban Száva község felmérésekor, az új dűlőbeosztás kialakításakor kíséreltem meg közmegelegedésre a nép ajkán élő helynevekkel megnevezni az új dűlőket.

4. Megyénk élő és történeti helynévanyagának felgyűjtése (300-nál több község) az egyéni erőt meghaladja, vagy a gyűjtés idejét igen hosszúra nyújtja. Éppen ezért célszerű lenne — megfelelő irányítás mellett — egy szervezet segítségével, önkéntes,

de megfelelő tájékoztatásban részesített és állandó irányítást kapó tagokat toborozni, akiknek közreműködésével megoldható lenne az élő anyag begyűjtése.

A történelmi anyag gyűjtése — igen sok esetben még a levéltári anyag felkutatásánál tartunk csak — talán kevésbé sürgetőnek tűnik fel. Ez azonban csak látszólagos: elengedhetetlen az élő helynévanyaggal való azonosítása, mert enélkül az adattár hiányos, sok történelmi helynév megfejtethetlen marad, éppen az említett idegen nyelvű, eltorzított feljegyzések miatt. Azután — amire PETERDI OTTÓ (i. m. 9) is rámutat — kétirányú ellenőrzést biztosít.

A begyűjtött anyag feldolgozása egyelőre csak adattárként történhetnék meg. A magyar helynévanyag összegyűjtetlensége, illetőleg a kiadott anyag csekélyisége miatt egyelőre feldolgozást nem látok célszerűnek. Kétségtelen, hogy történetek lépések ez irányban is, de tiszteletreméltó kísérletek vagy éppen az összehasonlító anyag csekélyisége miatt csak számp próbálgatások. Érdemük, hogy ébren tartják annak tudatát, hogy a végső cél a törvényszerűségek megállapítása, akár alkalmazott, akár önálló névélettani viszonylatban.

Az adattár kiadása megvalósítható volna sorozatban, mely sorozat egy-egy nagyobb község, községcsoport, vízgyűjtőterület adatait foglalná össze. Az adattárnak a rövid bevezetésen kívül — községhatáron belül rendezve — ábc sorban kellene adni a helyneveket, megfelelő utalásokkal. Az élő és történelmi adatokon kívül kétségtelenül közölni kellene mindazt, amit a gyűjtő a helynévvel kapcsolatban feljegyzett, esetleg felkutatott. De elvetem annak szükségességét, hogy minden helynévnél etimológiát adjon. Szükséges feljegyezni, hogy pl. a *Juhász-sűrű* helynévben a *Juhász* előtag miből származik, családnév vagy pedig a legeltetésre utaló jelző-e. De nem látom helyét az adattárban annak, hogy akár az EtSz.-ból, akár a SzófSz.-ból kijegyezzük a *juhász* vagy *sűrű* szavak magyarázatát. Ellenben feljegyzendőnek tartom azt, ha a gyűjtő kijegyzeteli, és az adattárban közli, hogy a *Mihókurma* hn. előtagját alkotó csn. a PÁL. 1767. évi Kárászi Helység Tabellájában szerepel: *Mihók* András örökös jobbágy, uo. 1792: *Miok*, *Miók* András. Előbbi a SzófSz.-ban bárki azonnal felkeresheti, míg az utóbbihoz aligha fog belátható időn belül valaki hozzájutni. Részletes etimológiák nyújtása nem az adattár feladata, s miután még adattárakban is roppant szegények vagyunk, a kiadás lehetőségét ne csökkentjük könnyen hozzáférhető és közlendő szövegünket feleslegesen duzzasztó adatokkal.

Természetesen a végső cél az adattárak anyagának feldolgozása akár öncélúan, névtani kutatások céljára, akár pedig alkalmazott tudományként helytörténet, település-földrajz, gazdaságtörténet stb. keretén belül. Itt volna a helye azután a tüzetes név-magyarázatnak. De ahogyan én látom, ettől még messze vagyunk, hiszen a hatalmas erdélyi helynévgyűjtési anyagnak is — sajnos — csak töredékeit ismerjük kiadva.

Ilyen névélettani feldolgozáshoz azonban elengedhetetlen szükségletként jelentkezik összehasonlító anyag céljára az Árpád-kori történelmi földrajz (vö. GYÖRFFY GYÖRGY, Beszámoló „Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza” című munkáról: MNy. LIII, 42—51), az Árpád-kori személynévanyag (vö. PAPP LÁSZLÓ, Beszámoló az Árpád-kori Személynévszótár munkálatairól: NévtVizsg. 126—31) és az eddigi földrajzinév-etimológiák irodalmának összeállítása (vö. VIRÁGH RÓZSA, Magyar helységnevek eredete. A magyar helynév-kutatás eredményei. Szeged, 1931.), mert különösen az utolsó harminc év termésében tájékozódni ma már művészet.

Megemlítem példának a baranyai *Hét méhek völgye*, *Hét méh völgy* térképi helynevet. Megfejtése szinte reménytelen kísérlet a történelmi adatok nélkül. 1542: *Hethmee* (OL. Conscr. Dic. 14/5) és 1712: pr. *Héthmén* mit dem Desertum Rakocza! [ø: Ratkocza], Lapsé und Korpád (OL. U. & C. Fasc. 15. No. 54. fol. 31). Magyarázatára viszont kísérletet KNIEZSA, „A zobori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei, mint nyelvi emlékek” című munkájában (11) találunk.

Az összehasonlító anyagból látjuk, hogy helynevünk azonos fejlődést mutat Nyitra és Baranya megyében, azonban személynévként való használatát a Személynév-szótár segítségével tudnók legkönnyebben megállapítani.

5. Igen szép munkaterület volna Baranya megye vízrajzi közneveinek feldolgozása is, amire SZABÓ T. ATTILA volt szíves figyelmemet irányítani, amikor egyik kéziratomban (REUTER C., Magyarereggy, Kárász helynevei. Kézirat) a *csörge* 'kisebb vízfolyás, patak' köznevet sűrűn találta szerepelni. E vízrajzi köznévfő ma is él, bár a fiatalabb korosztályoknál határozott küzdelemben áll az iskola terjesztette *patak*-kal.

Míg az északkeleti Mecsekre a *csörge* jellemző, addig a Mecsek nyugati és középső részén az *ág* uralkodik (legalábbis az élő helynévanyagban). Természetesen éles határt húzni nem lehet; a kevert terület, hol mindkettő előfordul, Magyarhertelend—Magyarereggy vidéke. Az okleveles anyagból azonban kimutatható a *séd* is: 1256/410: *Wokousede* (ZichyOkm. I, 10) Mecsekjánosi határában, amelyet élő névanyagból a Mecsek déli oldalán ismerünk. Egyik legrégebbi adatunkban előforduló *Kowassed* — az 1015-re datált hamis pécsváradi alapítólevél határjárásának menete és többi helyneve alapján a hosszúhetényi *Súvógy* < *Sédvölgy* helynevünkkel azonosítható (SZENTPÉTERY IMRE, Szent István király pécsi és pécsváradi alapítólevele és KritJ. 6).

Van adatunk fentiekén kívül a *jó* (REUTER C.: NévtVizsg. 79), *gát*, *vize*, *patak* (okleveles adatokban) köznevekre is.

Érdekes, hogy *patak* szavunkat — gyűjtésem alapján így látom — a lakosság névalkotásra nem használja, s ha közbeszédben alkalmazza, annak az iskola hatása az oka. — Különösen érdekes ez azért, mert a Mecsek északi lejtőjén honfoglaláskori szláv lakosságot tehetünk fel (KNEZSA, Mg. népei a XI. sz.-ban 431), — illetőleg telepítésükről tudunk, s ezt a fennmaradt helynevek is lehetségesnek mutatják. Ugyanakkor az élő vízrajzi köznevekben mintha ellentmondás jelentkeznék, melynek felderítése további kutatásra szorul.

Ezzel szemben a Drávamente a szláv eredetű *maláka*, *morotva*, *netecse*, *palaj* stb. vízrajzi közneveket használja, habár értelmüket már nem tudja (ugyanígy van a lakosság a *gáj*, *korong*, *láz* jövevényszavakkal is). Ennek ellenére helyneveink ezekkel a kihalt jövevényszavakkal alkotottak, s csak színesebbé teszik a vidék magyar helyneveit, amelyek között számos igen régi, Árpád-kori eredetű van (vö. KNEZSA, SzJsz. I, 323, 343, 375; *netecse* szavunkat nem tárgyalja, de vö. KNEZSA, Mg. népei a XI. sz.-ban 411, 5. jegyz.)

Természetesen nemcsak öncélú, hanem alkalmazott névtani kutatások is érdekes eredményt biztosítanak a begyűjtött történeti és élő helynévanyagból. Az Ormánságban 1257-ben említik a „*Cozia aqua*”-t (CodDipl. IV/2, 420; ÁÜO. XI, 436; vö. ORTVAY, Vízr. *Cozia* címszó alatt), mely Kőrös határában ma *Kottya* legelő nevében él (1866/883. évi kataszt. térk.), míg Drávaszabolcs területén *Zákotya* néven szántóföld neve (PÁL., BiU. 145. sz. 1867. évi térképén). A *t'* hang jelölésének ezen érdekes esete vö. a VárReg. *Vizozlou* prisdaludának nevét (KNEZSA, Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig 34, 45 37. jegyz.).

6. Kétségtelen, hogy a kérdések illetén felvetése mutatja a munka érdekesebb és kétségtelenül mutatósabb részét. Sajnos — mint már hangsúlyoztam — egyelőre ettől távol állunk, s ezért részünkre a háládatlanabb, kevésbé mutatós, de nagy türelmet, kitartást s tapasztalatot szerint anyagi áldozatot kívánó adatgyűjtés vár.

Rövid — de remélem gondolatokat és a helynévgyűjtés tudományának támogatást ébresztő, valamint talán példákat nyújtó — ismertetésemet azzal zárom, hogy reméljük a magyar helynévészet területén is a várható további fellendülést.

REUTER CAMILLO

S Z E M L E

Az 1945-től 1960-ig megjelent magyar leíró nyelvtani közlemények*

5. A) A mai magyar alaktan általános (vagy különféle részleteket egyaránt érintő) kérdéseit dolgozzák fel a már említett összefoglaló nyelvtani munkákon kívül a következő tanulmányok:

ANTAL LÁSZLÓ, A morfémáról (MNy. LV, 16—23); *uő.*, Gondolatok a magyar főnév birtokos ragozásáról (MNy. LV, 351—7): főként a birtokos személyragos alak kötőhangzójának hovatartozásáról és a benne levő többesjel sorrendi kérdéseiről szóló, egy fajta strukturalista felfogású vitacikk. Ehhez „szól hozzá” BERRÁR JOLÁN—SZÉPE GYÖRGY—TOMPA JÓZSEF, A magyar főnév birtokos ragozásáról (MNy. LVI, 43—51). A vitaindító válasza: ANTAL LÁSZLÓ, Mitől függ, hogy hány morféma? (MNy. LVI, 358—60); s ehhez két további megjegyzés: BERRÁR JOLÁN—TOMPA JÓZSEF, A morfémahatárok megállapításáról (MNy. LVI, 465—8). — PAPP ISTVÁN, A szó nyelvtani jellege (MNy. XLIX, 359—70; az -é formans nyelvtani hovatartozásáról ehhez fűződő vitát l. a H) pontban); *uő.*, A jelfunkció kérdéséhez (MNy. LI, 290—7); TOMPA JÓZSEF, Képző, rag, jel (AnyIsk. I, 157—60 és hátsó borítéklap): a három toldalék-szóelem rövid ismertetése; UJVÁRY LAJOS, A nyelvi jelek szerkezete és funkciója (NyK. LX, 369—88): az azóta — sajnos — elhunyt szerző egy készülőnek jelzett nagyobb lexikográfiai tanulmánya bevezetéseként a szónak, főleg a viszonyítatlan és a szintagma-tikusan már viszonyított szónak jellegét elemzi, a szó nyelvtani természetét is ide értve.

B) A mai magyar szófajok szakirodalma, a már számba vett nagyobb leíró nyelvtanokon, nyelvtani jegyzeteken, nyelvművelő könyveken kívül (nem vizsgálva a BÁRCZI GÉZA, Bevezetés a nyelvtudományba és *uő.*, „A szótövek” című egyetemi tankönyvben s más efféle összefoglaló művekben levő szófajtani részleteket):

1. K ö z ö s, illetőleg általános szófaji kérdésekről szólnak:

Az Értelmező Szótár szófaji rendszeréről való rövid tájékoztatás (l. ÉrtSz. I, XXI—XXII. l.) fontosságát az adja meg, hogy a hét kiadós kötet ebben a rendszerben kategorizálja szókészletünk egységeit. Legfőbb újítása talán az, hogy a [12.] indulat-szó után fölvesz egy [13.] „egyéb mondatzó (mondat értékű szó, pl. *csútt, zsupsz ; nos?*)” osztályt is (vö. KELEMEN JÓZSEFnek „A mondatzókról” szóló 1961-ben megjelent munkáját: Nyelvtani Tanulmányok 103—14). — Ugyancsak az ÉrtSz.-hoz kapcsolódott egy nagyobb akadémiai vitaülésnek — referátumát ORSZÁGH LÁSZLÓ tartotta — több fontos hozzászólása: így ELEKFI LÁSZLÓÉ (I. OK. VI, 175—7): a szótár szófaji minősítésének részletességéről; az igenevek szótári helyzetéről; a „névutói melléknév” műszóról stb.; KELEMEN JÓZSEFÉ, külön „A szótár néhány nyelvtani vonatkozásáról” címen (I. OK. VI, 154—74): a szótár és a nyelvtan egymást kiegészítő jellegéről; az ige „szótári” alakjáról; a határozóragos névszó és a határozószó határkérdéseiről a szótári címszók szempontjából; a szófaji érték és a szójelentések kapcsolatairól; a főnévi-melléknévi kettős szófajúságról; a személynévmás ragos alakjairól; főleg pedig a szerzőtől összeállított magyar szófaji rendszerről; KOVALOVSKY MIKLÓSÉ (I. OK. VI, 179—82): a formaszók stb. szótári kérdéseiről.

A mondattan alapkérdéseire fűződő — történeti szempontú — tanulmány: PAIS DEZSŐ, Mondatrészek — beszédrészek (MNy. XLVI, 296—309 és MNyTK. 79. sz. 17—30).

Egyes nyugati szófaji elméletek bírálatából indul ki elvi fejtegetéseiben TELEGDI ZSIGMOND, Bemerkungen zu einigen Theorien bezüglich der Wortarten (ALingu. VIII,

* L. MNy. LVIII, 115—25.

1—40 és magyarul 1961-ben „Elméletek a szófajok természetéről” címen, I. Nyelvtani Tanulmányok 25—48): a szerző kritikai elemzései kapcsán — néhány magyar típust is bemutatva — megállapítja, hogy „a szófajok, a szavak osztályai, voltaképpen jelentések osztályai” (a magyar változatban 30); „a szó mondattani viselkedése... jelentésén alapul” (38); „a szójelentés összetevői csak a gondolkodás számára válnak el, a valóságban egy egység szükségképpen összetartozó oldalai” (39); „a szójel csak közvetve tartozik egy szófajhoz. — A szójel csak általa kap részt a szófaj jellegében, hogy a beszédben ennek a jellegnek megfelelően viselkedik” (45).

TEMESI MIHÁLY a második leíró nyelvtani vitában az egyéni, alkalmi és a társadalmilag többé-kevésbé-állandósult szófaji átcsapásokkal (megoszlásokkal) s az átmeneti szófajisággal is foglalkozik (I. OK. IX, 319—30; vö. KELEMEN JÓZSEF hozzászólásával: i. h. 353—4).

2. Egyes meghatározott szófajokat tárgyaló kisebb-nagyobb értekezések:

I g é k. T. ANDRÁS LÁSZLÓ, Az igék körülírásáról (Nyr. LXXX, 429—31): némely „körülírt” igés kifejezéseket PROHÁSZKA JÁNOS alábbi cikkével vitatkozva helyesnek tart; BRÜLL EMÁNUEL, *Huzakodva vagy huzódózva?* (Nyr. LXXIV, 45—6): a tisztán visszaható és a kölcsönös igei jelentés határáról; ELEKFI LÁSZLÓ, Az ige alanya és az alanytalan igék — Szempontok az igék jelentéstani rendszerezéséhez (Pais-Eml. 214—20); KOVALOVSKY MIKLÓS, Egy ige pálfordulásáról (Msn. XIV, 33—4): a *tárol* jelentésének tárgyashól tárgyatlanba való átcsapásáról; LAVOTHA ÖDÖN, *Előadja magát* és társai (Nyr. LXXIV, 440—1): a visszaható igei jelentésnek képzővel és visszaható névmási tárggyal való kifejezéséről; PROHÁSZKA JÁNOS, Az ige körülírása sokszor fölösleges szószaporítás (Nyr. LXXX, 185—93): a puszta ige és a megfelelő igés szóképzleti egység nyelvművelői értékelése; SZABADI BÉLA, Szenvedő igék, szenvedő magyar nyelv (Nyr. LXXVII, 357—61 és „Szenvedő igeragozás, szenvedő mondat szerkezet” címen Nyelvművelő 199—206, Isk. nyelvművelő 243—50): a képzett és a körülírással szenvedő ige nyelvhelyességi vizsgálata; SZABÓ ZOLTÁN, Az ige képzők jelentése és az igék történet-tartama (Nyr. LXXXIV, 78—80): igen fontos és a magyar nyelv-tanban jócskán elhanyagolt kérdést tárgyal — nekünk egy kissé talán túlságosan összefoglalóan, tétel-szerűen is; főbb gondolatai: az alapszó és a származékszó történet-tartamát — az igei cselekvés megvalósulásának folyamatát — vizsgálva négy ige-fajtánkülönül el: a tartós és a pillanatnyi, a gyakorító és az egyszerűsítést kifejező ige; „A történet-tartam fő kifejező eszköze az ige-képző”; a „történet-viszonyok tág körű, összefoglaló kategóriája a történet-minőség... A történet-minőség ige-fajtái közül a magyar nyelvben csak három alkot nyelvtani kategóriát: az aspectus..., a történet-tartam, a kezdő és bevégezhető ige”; WACHA IMRE, Néhány tárgyas igénk új, tárgyatlan jelentésének kialakulásához (Nyr. LXXXIV, 33—6): a *tol* és néhány ehhez hasonló ige átcsapásának részletes elemzése. (Az igenévi-igei szavakat — mint: [isten]adta — l. az ige-nevek csoportjában.)

N é v s z ó k: I. főnév, melléknév, számnév. BEKE ÖDÖN, Tőszámnév sorszámnév helyett (Nyr. LXXIII, 267): a jelenség egészen rövid említése; B. Ö., A ragadványnevek szőrendje (Nyr. LXXIV, 311—2); DÉNES SZILÁRD, Érdekes jelenségek a számnevek használatában (Nyr. LXXVII, 336—40): az időközben — sajnos — elhalálozott szerző szaknyelvenként és szerkezetenként, kifejezéstípusonként részletezi a sorszámnévi alaknak a tőszámnévvel való helyettesítését; FEHÉR EDE—FEHÉR EDÉNÉ—BENKŐ LORÁND, A határozott számnevek felosztásához (Nyr. LXXVII, 112): a törtszámnévi kategória nyelvtani helyéről; H. FEKETE PÉTER, Tőszámnév sorszámnév helyett (Nyr. LXXIV, 449): adalékok a címben ismertetett jelenséghez; HALÁSZ GYULA, Félhárom vagy harmadfél (Msn. XVI, 45—7): az utóbbi alak helyes értelmezése; HARTAY SÁNDOR, Számneveink használatához (Nyr. LXXIX, 417—21): a sorszámnévi szerepű tőszámnév elterjedésének újabb részleteiről; HORVÁTH MÁRIA, *Sárszeg* — Adalé-

kok az írói (irodalmi) helynévadáshoz (Nyr. LXXXIII, 423—8): Kosztolányi Dezső helyneveinek élményi háttéréről; KÁLMÁN BÉLA, Tulajdonnevekből lett köznevek (Msn. XVII, 90—1): a *kandó* típusú új köznevek vizsgálata; KOVALOVSKY MIKLÓS, Krúdy Gyula és a nevek (Pais-Eml. 526—33); LACZKÓ GÉZA, Köznévvé vált tulajdonnevek (Nyelvművelő 42—7): régebbi keletű színes, népszerű ismertetés, de jobbára nem mai magyar példaanyaggal; MARKÓ IMRE LEHEL, Az irodalmi névadásról (Nyr. LXXX, 436—7): inkább irodalmi-stilisztikai érdekű megfigyelések; MARTINKÓ ANDRÁS, A tulajdonnév jelentéséhez (Pais-Eml. 189—95); MIKESY SÁNDOR, Írói névadás—irodalmi névadás (MNY. LV, 110—2); Uő., *Maradi* (MNY. LI, 227—8); IFJ. ORDÓDY JÁNOS, Számozó szám — számozó név (Msn. XVIII, 24—7): a sorrendi helyet jelölő *-s* képzős és puszta tőszámnévről; PAPP LÁSZLÓ, Néhány szó becéző személyneveinkről (Nyr. LXXX, 454—7): a becéző névnek társadalmi háttér szerinti szerepváltozatairól; PÉTER LÁSZLÓ, A tréfás helynévadáshoz (MNY. XLVI, 162—4); PROHÁSZKA JÁNOS, A *csoda* főnév melléknévi használatához (Nyr. LXXII, 59—60); Uő., Névszóul használt igealakok szerepe a stílusban (Nyr. LXXIX, 190—4): a jelzett szófaji átcsapások összefoglaló stilisztikai jellemzése; RÁCZ ENDRE, A becéző nevek megkülönböztető szerepéről (ASzeg. 1956. 133—9): a szerző azt mutatja be, hogy a névalakon kedveskedő céllal módosítgatunk, a viselőt kisebbnek, ifjabbnak tüntetve fel, esetleg csak megkülönböztetve mástól — s az új név aztán önállósulhat is; J. SOLTÉSZ KATALIN, Tulajdonnév és köznév határterülete (MNY. LV, 461—70); Uő., Az irodalmi helynévadás (Nyr. LXXXII, 50—61): érdekes, inkább nyelvi—stilisztikai vizsgálat, műszóhasználatára l. MIKESYnek fentebb említett cikkét; URBÁN ERNŐ—LÓRINCZE LAJOS, Az irodalmi névadásról (Nyr. LXXX, 198—204): az előbbihez hasonlóan konkrét kérdések elemzése. (Az egyes névszói alosztályok, csoportok tő-, illetőleg kötőhangzóbeli esetleges megkülönböztetését l. alább, a C) 3—4. és G) szakaszban; s újból hangsúlyozom: az iméntiekben a névtudományi vonatkozású publikációkból csak a mai szófaji tekintetben is tanulságosabbakat említettem meg.) — 2. N é v m á s. BEKE ÖDÖN, Valahány (Nyr. LXXVII, 476): 'néhány' értelme; GÁLDI LÁSZLÓ, Ön (MNY. XLIX, 472—3); G. L., Olyik (Nyr. LXXXIV, 258): régies jellege; KÁLMÁN BÉLA, *Amely vagy amelyik?* (Nyr. LXXXII, 23—7): az utóbbi alak mai elburjánzásáról; SEBESTYÉN ÁRPÁD, A mutató névmások anaforikus használata (Nyr. LXXXIII, 464—70): a névmásoknak nem látott dologra — a szövegfolyamatban hátra vagy előre — vonatkoztatása; TOMPA JÓZSEF, Ismét „eme” *ama* és „ama” *eme* szóalakunkról (Nyr. LXXXIII, 399—402): az *eme elmélet* típust rosszallja, az *eme elmélet* helyett; Uő., Esztrád — „Vedd ezt rád!” (Nyr. LXXXIV, 155—8): a személyes névmások visszaható értékű használatáról.

I g e n e v e k. BEKE ÖDÖN, A folyamatos cselekvésű melléknévi igenév szenvedő jelentésű használatához (Nyr. LXXII, 100); FOKOS DÁVID, A magyar határozói igenevek és a gerundium (MNY. LV, 175—81, 343—51); KÁROLY SÁNDOR, Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában (NytudÉrt. 10. sz. Bp., 1956.): a régi nyelvi rendszerezéshez igen sok általános szófaji fejtegetést, sőt számos, a mai rendszerre való kitekintést is kapcsol a szerző; Uő., Az *istenadta*-féle szerkezetek személyragos alakjának szófaji jellegéről (NyK. LIX, 130—50): a szerző sokoldalú, módszeres elemzés után mai nyelvünkben „igenévi-igei” szófájúnak minősíti a címbeli *-adta* szót (vö. még Nyr. LXXX, 153; LXXXII, 85; LXXXIV, 262); TOMPA JÓZSEF, A határozó igenévvel egyértékű modális ragú melléknévi igenevek nyelvtani szabályaihoz (Pais-Eml. 248—57); Uő., Deverbalis *-vást*, *-vést* toldalékos szavaink mai nyelvtani helye (MNY. LVI, 245—7).

H a t á r o z ó s z ó, i g e k ö t ő, m ó d o s í t ó s z ó. BALÁZS JÁNOS, Az *el* mint fokozó határozószó (MNY. L, 447—51); B. Ö., Nyelvművelés a sajtóban (Nyr. LXXV, 136—7): a *ki* és a *le* igekötő gyakoribb hibáiról; DEME LÁSZLÓ, A nyomatéktales mondat egy fajtájáról (MNY. LV, 185—98): bizonyos határozószók igekötőstülésének ábrázolása;

FEHÉR EDE—FEHÉR EDÉNÉ—BENKŐ LORÁND, Az *-e* kérdőszó (Nyr. LXXVII, 121—2); F. G., Bejelentkezés (Nyr. LXXXII, 513): a szerző szerint e szó igekötőjét elfogadhatjuk; Uő., Fölfejezst, lecsökkent (Nyr. LXXXIV, 259): igekötős alakjukra itt-ott szükség lehet; G. L., Betart (Nyr. LXXXIII, 134): az effajta igekötő elterjedt voltáról; HERNÁDI SÁNDOR, Tanítsuk meg a diákokat az *-e* kérdőszócska használatára (Anylsk. II, 87—9); KÁROLY SÁNDOR, Elég (~ eléggé), meglehetősen (~ meglehető) — A fokhatározók egy csoportjáról (MNY. LII, 435—40); Uő., *Aránylag* és társai (Pais-Eml. 174—80); H. MOLNÁR ILONA, A módosító szók mondattani arculatának kérdéséhez (MNY. LV, 357—61, 470—80; a szerző további kutatásai 1961-ben jelentek meg ugyane kérdés csoportról: „Egy sajátos, határozó alakú mondatrésről” címen, I. Nyelvtani Tanulmányok 143—54); NAGY J. BÉLA, Szófajok és módosító szók (MNY. LVI, 232—6): főleg H. MOLNÁR előző cikkéhez fűződik; PAIS DEZSŐ, Az igekötők mivoltához és keletkezéséhez (MNY. LV, 185—98); J. SOLTÉSZ KATALIN, Az ősi magyar igekötők (Bp., 1959.): hat legősibb mai igekötőnknek sokoldalú monografikus feldolgozása (részletes bíráló ismertetése pl. NyK. LXII, 165—9); Uő., Az igekötők önálló használata (Pais-Eml. 238—42); Uő., Az igekötők (Nyelvművelő 224—30 és Isk. nyelvművelő 262—8); Uő., A *le* igekötő mai használatáról (Nyr. LXXXIII, 402—4): a funkcióáryalatok áttekintése.

V i s z o n y s z ó k: 1. N é v u t ó. BERRÁR JOLÁN, A *-tól* fogva névutó kialakulása (MNY. LII, 429—35); FARKAS VILMOS, A névutóvá válás folyamatának kérdéséhez — Számára, részére (MNY. LIV, 33—7); KÁROLY SÁNDOR, Elkülönítő—kiemelő névutóink történetéhez (MNY. LIII, 103—8); MARKÓ IMRE LEHEL, Néhány szó a *között* névutó használatáról (Nyr. LXXXIV, 307—9): pongyolaságnak tekinti halmozásos szerkezetben a kétszeres kitételt (de vö. 1961-ben NAGY J. BÉLA, A *között* névutó használata: Nyr. LXXXV, 43—5); SEBESTYÉN ÁRPÁD, A *névutó* műszóról (MNY. LVI, 98—109); TEMESI MIHÁLY, A névutó (postpositio) (MNYIrTan. I/2, 15—9): az akadémiai leíró nyelvtan szófajtani részéből való előzetes mutatóvány (csekély módosítással 1961-ben a MMNYR. I, 185—98 is megjelent); TOMPA JÓZSEF, A névutós szerkezetek rövidítéséről (MNY. LV, 131—3): tárgya az a kérdés csoport, melynek némely részleteiről MARKÓ IMRE LEHEL és NAGY J. BÉLA fenti közleménye szól. — 2. N é v e l ő. FÁBIÁN PÁL, A határozott névelő használata egynemű mondatrészek előtt (MNY. LII, 489—91); FARKAS VILMOS, Megjegyzések a határozatlan névelő használatához és a számnévi, névmási jelzők szórendjéhez (MNY. LI, 122—6); Uő., A határozatlan névelő (Nyelvművelő 243—9 és Isk. nyelvművelő 280—5): a szabályok népszerű és gyakorlatias összefoglalása; GRÉTSY LÁSZLÓ, Tegyük-e névelőt a birtokos jelzőként álló családnevek elé? (MNY. LIV, 360—4; vö. PAIS DEZSŐ, Tegyük-e? [uo. 364—5] és NAGY J. BÉLA alábbi cikkével); IMRE SAMU, Hibák a határozott névelő használatában (Nyelvművelő 237—42 és Isk. nyelvművelő 274—9): eleven ismeretterjesztő és gyakorlati tanácsadó cikk; K. M., A határozott névelő elhagyása ellen (Msn. XVI, 86—7); LAVOTHA ÖDÖN, A névelők használatáról (Nyr. LXXIV, 348—40): rövid nyelvhelyességi célú összefoglalás; M. K., A határozott névelő használatáról (Nyr. LXXXIII, 250—1): „a Rákóczi út 35-be” szerkezetéről; NAGY J. BÉLA, A Péter tyúkja (MNY. LV, 263—70; l. GRÉTSY LÁSZLÓ fentebbi cikkét); NEMES ZOLTÁN—K. M., A határozott névelő elhagyása ellen (Msn. XVII, 7—9). — 3. K ö t ő s z ó. (A részletezést l. a m o n d a t t a n anyagában.)

I n d u l a t s z ó. Tőhasználatára l. KELEMEN JÓZSEF, Hozzászólás (I. OK. IX, 352—3); művészi felhasználására R. HUTÁS MAGDOLNA, Az indulatszó stílusértéke József Attila költészetében (Pais-Eml. 523—6); T. LOVAS RÓZSA, Az indulatszók szerepe a „Bánk bán” stílusában (uo. 533—9).

C) A mai magyar szótövek alábbi szakirodalmában — az eddigiekhez hasonlóan — már nem ismételtem meg az előző pontokban tárgyalt összefoglaló munká-

kat, noha igen sok fontos tótani problémánkról szó esik bennük (főképpen a 2. pontban ismertetett leíró nyelvtani vitaanyagban, továbbá a 4. pontban elsorolt egyetemi és főiskolai jegyzetekben). Arra pedig már bevezetőmben utaltam, hogy a történeti alak-tannak D. BARTHA KATALINTÓL régebben feldolgozott szakirodalma is számtalan vonatkozásban érinti a mai leíró rendszerezést. Különösen fontos e ponton BÁRCZI GÉZA egyetemi tankönyve, az 1958-ban megjelent „A szótövek”: ez tudniillik nyelvtörténeti munka ugyan, de gyakorlati okokból a mai köznyelvi törendszerből indul ki. — Az 1956-i leíró nyelvtani vitán egyébként a szinkroniában már csak továltakozásról, nem továltozásról tárgyaltunk (vö. I. OK. IX, 311 stb.).

Ismeretes, hogy a kutatók egy része a mai nyelvtani rendszerben is a tő szerves részének tekinti a tő végénél hol zérus fokon, hol különféle hangszínű pozitív fokon megjelenő, rendszeren rövid magánhangzót, s ennek megfelelően „tővégi (rövid) magánhangzó”-nak, „tővéghangzó”-nak is nevezi. Az említett történeti alaktani bibliográfia ennek irodalmát is a tótanában ismertette. (Vö.: BÁRCZI: I. OK. IX, 346—7; BERRÁR: MNy. LVI, 43 kk.; KÁROLY: I. OK. IX, 343—5.) A mai nyelvi rendszerben mások mégis elhatárolják a tőtől, s „kötőhangzó”-nak mondják; illetőleg ismét mások — „előhangzó” néven — a toldalék részének tekintik. Hogy mármost következtelen se legyek a folyóiratunkban eddig követett csoportosító eljáráshoz képest, meg az utóbbiaknak is — magam is közéjük tartozom (vö. pl. I. OK. IX, 311—2; MNy. LVI, 48—51, 467—8) — lehetővé tegyem e sokat vitatott morfémarásziunk szakirodalmának külön áttekintését, a szótövek egységében ugyan, de k ö t ő h a n g z ó néven külön alpontban foglalkozom vele.

1. I g e t ő v e i n k e t illetően az összefoglaló műveken kívül bizony nagyon szegényes mai leíró nyelvtani irodalmunk; ami kevés külön publikáció pedig mégis számbavehető, az jobban illik a kötőhangzó következő alpontjába vagy a szóképzés, illetőleg a ragozás későbbi anyagába; l. tehát ott.

2. Az igetű utáni k ö t ő h a n g z ó v a l még elsősorban ezek a közlemények foglalkoznak: HERNÁDI SÁNDOR, Ikes igéink egyik különös csoportjáról (AnyIsk. III, 18—20): az *omlik* ~ *omal* és a *csuklik* típusnak tő- és ragozástani „buktatóiról”, főképp a nevelők szempontjai szerint; KÁROLY SÁNDOR, A *csuklik*-féle ices igék ragozása, képzése (Nyr. LXXXI, 275—81): nagyjában ugyanannak a kérdéskörnek egészen rendszeres, a fejlődést is számba vevő feldolgozása; SEBESTYÉN ÁRPÁD, Tanítani—tanítani, alcíme: Az *-ít* képzőt követő kötőhangzó eltűnéséről (MNy. IV, 37—48): a címbe jelenséget az újabb norma szempontjából, de történeti és nyelvjárási háttérrel tárgyalja. (Megjegyzendő: a továltozatoknak és a kötőhangzónak a párhuzamos alak- és jelentésmegosztásban való szerepére — *szőrött*, *szőtt* stb. — l. még a szóhasadás szakirodalmát is.)

3. N é v s z ó t ő v e i n k szakirodalmáról — a leíró nyelvtani vitaanyagon kívül — nagyjában ugyanazt mondhatom, amit az imént igetűveinkről megjegyeztem. Hozzáteszem azonban, hogy a *-háza*, *-földre* stb., továbbá a *-falu*, *-falva* utótagú meg az *i* végű településnevek *-i* képző előtti tőalakjával részletesen foglalkozik DEME LÁSZLÓ, Egyes helységnév-típusaink *-i* képzős melléknévi származékairól (MNy. LIV, 125—36); a tulajdonnévi és a köznévi (melléknévi) tőhasználat mai, mind erősebb elkülönülésével pedig TOMPA JÓZSEF, Névszói ragozásrendszerünk most alakuló finomságaiából (MNy. LVI, 344—56); a *bokor* : *bokrot* tőtípusnak *-i* képző előtti használatával P. L., Malomi—malmi (Msn. XVII, 20); a *kéz* : *kezet* tőtípusnak az *-n*, *-on* ~ *-én* ~ *-ön* viszonyrag előtti viselkedésével TOMPA JÓZSEF, Újabb „szépírói nyelvtanunk” egy érdekes alakulatáról (Az *égén* ~ *egén* viszony kérdései) (IrNyDolg. 263—89); a betűszói tövekre l. NytudÉrt. 9. sz. 37—8.

4. A névszótű utáni k ö t ő h a n g z ó t valamelyest több további külön tanulmányunk vizsgálta. A fővevekre szorítkozik, de e körben részletes szinkron leírást végez

JÓKAY ZOLTÁN, Főneveink kötőhangzójáról (Pais-Eml. 140—5). Bevezetésében a nyílt és a középzárt névszói kötőhangzó fő alaktani kérdéseit — GOMBOCZ ZOLTÁN nyomán — általánosabban foglalja össze TOMPA JÓZSEF, Mai tárgyragos szóalakjaink egy típusáról (MNy. LII, 177—85). A főnévi és a melléknévi kötőhangzó elkülönülésének részletesebb, fejlődésében való ábrázolását l. uő., A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe (NytudÉrt. 14. sz. Bp., 1957.: szakszerű ismertetése pl. Nyr. LXXXII, 240—3). A deverbális *-t* (*-tt*) utáni kötőhangzó mai szófaji (funkcionális) eltéréseire vö. uő., Névszói kötőhangzó-kérdések (MNy. LIV, 337—9); egyes legújabb kori átcsapásokra pedig uő., „Zúgva, bögve törte át a *gátot*” (Nyr. LXXXII, 195—6). Némely számnevek kötőhangzójára vö. uő., *Milliók*, *milliomosok* és egyéb nagyságok (Nyr. LXXXII, 415—21); a tulajdonnevet a köznévtől (melléknévtől) megkülönböztető kötőhangzóra l. az előző alpont legutolsó forrását is. — A *kéz* : *kezet* tőtípus hasonló rövid magánhangzójának máig tartó fejlődésrajzát adja D. BARTHA KATALIN, Hangzónyújtó névszótöveink tövégi magánhangzóinak alakulásáról (Pais-Eml. 133—9); a modalsi-essivusi *-n* előtti (*boldogan* : *vakon*) magánhangzóét pedig szintén ő dolgozta fel: Adalékok az *-n* határozórag előtti magánhangzó minőségének kérdéséhez (MNy. LIII, 233—6). (A *házzam* birtokos személyragos alak *a* hangjának morféma szerinti helyét illető legújabb, MNy.-beli tudományos vitát l. az 5. A) pontban.)

Viszonylag sok esett az *egyenlőek* és a *bántóan* típus kötőhangzójáról, de főleg nyelvművelői szempontból. Vö. az összefoglaló könyveken kívül: HALÁSZ GYULA, Egyenlőek, különbözőek, — bosszantóak (Nyr. LXX, 75—6): bizonyos ellentmondásokat is tartalmazó kérdésfelvetés; PROHÁSZKA JÁNOS, Egyenlőek, különbözőek, bosszantóak (Nyr. LXX, 162—4): a dolog rövid tisztázása; RUZSICZKY ÉVA, Az *-ó*, *-ő* végű igenevek kötőhangzós (*-ak*, *-ek*) többesének a kérdéséhez (Nyr. LXXIX, 289—98): széles történeti háttérű — nyelvi rétegek, stílusnemek és nyelvtani alakulatok szerint is elhatárolt —, rendszeres számbavétel. (A névszótő- és a kötőhangzó-változatoknak a párhuzamos alak- és jelentésmegoszlásban való szerepére l. még a szóhasadás szakirodalmát.)

D) A toldalékolás általános kérdései közül az illeszkedésrel foglalkozó publikációkat 1956-ig rendszeresen feldolgozta VÉRTES O. ANDRÁSNAK I. pontunkban említett tájékoztatója. A későbbi termésből az összefoglaló leíró nyelvtani és nyelvművelői, továbbá a leíró hangtani munkákat főlegesen újból ismertetnem (l. MNy. LVIII, 121—4). Meg kell azonban emlékeznem SZÉPE GRÖRGYNEK „Vegyes magánhangzójú szavaink illeszkedésének kérdéséhez” című tanulmányáról (NytudÉrt. 17. sz. 105—29), amely az egyes vegyes hangrendű törmelmák illeszkedéséről gazdag, statisztikailag is értékelt újkori dokumentáció alapján fest képet.

Főleg a mellérendelő szószerkezet (halmozott mondatrészt) és az értelmezős szószerveket tagonkénti vagy pusztán az utolsó tagon való toldalékolását vizsgálja TOMPA JÓZSEF, A szavak ismétlődő alkotórészeinek elhagyása (Nyr. LXXXI, 297—306): röviden képző-, jel- és ragtípusonként összefoglalja, hogy milyen körben és mennyire fordulhat elő mai nyelvünkben az egyszeres — összefoglaló — toldalékolás.

A szótestben levő szóelemek teljes vagy részleges elhomályosulásával, határeltolódásával, ilyen okokból beálló kategóriaváltásával, átmeneti jelenségeivel, illetőleg szervetlen szódaraboknak morféma-kká való fejlődésével, a szavaknak ezzel kapcsolatos kategóriaváltásával, átmeneteivel a nagyobb összefoglalásokon kívül (különösen: BÁRCZI GÉZA, Bevezetés a nyelvtudományba 78—81, 87—8; uő., A szótövek 12—6; D. BARTHA KATALIN, A magyar szóképzés története 4—10) a mai leíró alaktanban is hasznosítható elvi-módszertani anyagra l. BEKE ÖDÖN, Az elhomályosult összetételek keletkezéséhez (Nyr. LXXXIII, 120): egyes adalékok a jelenséghez; PAIS DEZSŐ, A szódarabok funkcionális megelevenedése

(MNY. LII, 404—6) és vő., Szóemésztő közszók és tulajdonnevek (Isk. nyelvművelő 52—61), továbbá alább a *-nok*, *-nök*, a *-hat*, *-het* stb. képző irodalmát. Testes képzőknek tövégből és egyszerű képzőből való kialakulását mutatja be SZABÓ ZOLTÁN, Egy ritka képzőalakulási módról (MNY. LVI, 357—8); vő. még vő., Van-e *-dogat* képzőnk? (MNY. LV, 112—3).

E) A szóalkotás hatalmas tárgyköréből először a *szóképzést* tárgyalom, mégpedig a hagyományos négy — szófaj szerinti — nagy osztálynak megfelelő sorrendben. (Megjegyzendő: a szóalkotás kérdéseit nyelvhelyességi szempontból összefoglalva tárgyalja FÁBIÁN PÁL: Magyar nyelvhelyesség 129—60 és 2. kiadás 134—66; s a mesteresebb „szócsinálás” jogait védi LOVÁNYI GYULA: MNY. XLIX, 203—6.)

1. A szóképzés leíró tárgyalásának elvi és módszertani kérdéseit viszonylag kevés részlettanulmány igyekezett tisztázni. Elsőnek a néhány évvel utóbb elhunyt ZSIRAI MIKLÓSNak remek értekezését említem, bár az nagyobb részében nem épp a jelenkori magyar nyelvet vizsgálja „Alapszó-besugárzás a szóképzésben” címen (MNY. XLVI, 1—11); utána pedig — sok, a mai szinkroniára is érvényes elméleti részlete miatt — D. BARTHA KATALIN egyetemi tankönyvét, „A magyar szóképzés története” címűt (Bp., 1958.; a szinkron rendszervizsgálat szempontjából is részletes ismertetése Nyr. LXXXIII, 121—4).

Módszertani szempontból legtöbbet mégis RUZSICZKY ÉVÁnak köszönhetünk e téren. „Problémák a képzők szinkron vizsgálatával kapcsolatban” címen ugyanis különbséget tesz az „élő, eleven” képzők közt termékenység és gyakoriság szerint, mégpedig a funkció és a jelentés vizsgálata szerint is elkülöníthetően; megvizsgálja a mai rendszerben már különvált, bár azelőtt egyetlen morfémának tekinthető, továbbá az egynél több morfémából lett összetett képzőket; tisztázza a „képzőszerű utótag” lényegét stb. (Nyr. LXXXII, 200—8; egy kissé e munkájának is folytatása az 1961-i Nyelvtani Tanulmányok 155—64. lapján közzétett, „A képzők rendszerbe foglalásának, illetőleg tárgyalási sorrendjének néhány kérdése” című értekezése).

A különféle nyelvújítási képzőkkel s mai nyelvművelő értékelésükkel viszonylag sokat foglalkoztak összefoglaló munkáink; a kisebb külön cikkek közül leginkább a SZARVAS GÁBORÉk merev elutasító álláspontján van B. Ö., A nyelvújítás helytelen alkotásait még ma is ki lehet irtani (Nyr. LXXVI, 115—6); vő., A *táró* legyőzi a *tárnát* (uo. 19—20); úgy: ANGYAL ENDRE, *Hengerde, forrasztár* és társaik (uo. 341); stb. — A *-féle* és a *-szerű* morfémának képző vagy utótag voltáról I. ELEKFI LÁSZLÓ: NytudÉrt. 9. sz. 19; de vő.: FÁBIÁN PÁL és TEMESI MIHÁLY: uo. 31—2, 43; TOMPA JÓZSEF: I. OK. IX, 374—5.

2. Az igéből való igeképzés köréből a szenvedő, a visszaható, a műveltető és a ható igének hagyományos, képzős — szintetikus — és újabb, körülírással — analitikus — megszerkesztésével jóformán minden nagyobb nyelvtani és nyelvművelő munka foglalkozik; ennek részletes bibliográfiáját tehát elhagyom most.

A hangfestő ige végén felismerhető képzőről — anélkül, hogy az egész alakatot nyelvtörténetileg valódi képzés eredményének tekintené — BENKŐ LORÁND írt, „Egy hangfestő igecsoport” című tanulmányában (MNY. L, 254—74).

Többen foglalkoztak az idegen igékben megszokott, onnan önállósodott *-íroz* (*-éroz*) képzővel s a gyakran helyére lépő *-ál* stb. morfémával. Így BÁRCZI GÉZA, *-íroz* (MNY. L, 451—2); HORVÁTH MÁRIA, Az *-éroz*, *-íroz* képző történetéhez (MNY. LI, 218—20); TERESTYÉNI FERENC, Újabb adatok az *-íroz* (*-éroz*) képző történetéhez (MNY. LIV, 112—5); valójában valamennyi most elsorolt cikk történeti módszerű. Bizonyos szempontból rokon tárgyú ez a tanulmány: BÁRCZI GÉZA, Az igei átvételek kérdéséhez (MNY. XLIV, 81—94).

Ónálló igéből lett egyetlen képzőnk történeti vizsgálatával kapcsolatban ez elem „képzői” természetéről is szól PAIS DEZSŐ, A *hat* ige és a *-hat*, *-het* képző (MNY. XLI, 19—27). A kölcsönös és a visszaható ige képzőjéről BRÜLL EMÁNUEL, *Huzakodva* vagy *huzódzva?* (Nyr. LXXIV, 45—6); a *kelletik* ige képzőjéről F. G., *Kelletett* (Nyr. LXXXIII, 135).

3. A névszóból való ige képzés apróbb kérdései közül szóba került nyelvművelő irodalmunkban a *pasztörizál* ~ *pasztöröz* típus (SZÉPE GYÖRGY: Nyr. LXXIX, 369—70; vö. Nyr. LXXX, 180 is). Ugyancsak nyelvművelés — a szó szoros értelmében a „nyelvvédelem” — a célja PAIS DEZSŐ kis cikkének, mely a *szíveskedik* képzés helyességét igazolja egy laikus írás ellenében, „A nyelvet a »nyelvvédők« ellen is védeni kell” címen (Nyr. LXXV, 135—6). Hasonló — jellemző — védőirat az alábbi három is: D. BARTHA KATALIN, *Hibás-e a meghibásodás?* (Nyr. LXXVIII, 33—7); KOVALOVSKY MIKLÓS, *Lehet-e porítani* a tojást? (MNY. L, 477—80); G. VARGA GYÖRGYI, *Olesít* (Nyr. LXXXIV, 36—7).

4. Az igéből való névszóképzés körében a szófaji átcsapásokban főnevesült *mehtének* típusnak mai származékszoói jellegét vizsgálja TOMPA JÓZSEF, A *mehtének* (je) típusú főnevek leíró nyelvtani kérdései (MNY. LV, 481—90; a *mehtének*je van kifejezésnek afféle körülírt igealak jellegét hangsúlyozza BÁNHIDI ZOLTÁN: AnyIsk. II, 170—2; az *alkhatnám* stb. van sor személyragjaival foglalkozik KÁROLY SÁNDOR: NyK. LIX, 149—50; a *sétálhatnája* [támadt] szófaji átcsapásos nyelvjárási „főnévvel” pedig TOMPA JÓZSEF már 1961-ben: MNY. LVII, 340—2). — Az *-ási*, *-ési* összetett képzőről nyelvművelő kézikönyveinken kívül is esett szó; vö. PROHÁSZKA JÁNOS, Gombamódra szaporodik az *-ási*, *-ési* (Nyr. LXXIV, 442—4). — Az *-at*, *-et* képző mai hivatalos nyelvi életéről érdekes adatokat szolgáltat KÁROLY SÁNDOR—ZSEMBERY ISTVÁN, Terjengősség és dagályosság hivatalos nyelvünkben (Nyr. LXXXIV, 148—54). — Itt is védenünk kellett olykor ritkább, de azért elfogadható képzésmódjainkat, pl. G. L., *Rendezvény* (Nyr. LXXXIII, 133; vö. még MNY. LV, 173).

5. A névszóból való névszóképzés eszközei közül legrendszerezesebben a *-beli* monográfiája foglalkozik a mai nyelvtani szabályosságokkal és jelentésárnyalatokkal, bár maga a mű elsődlegesen a történeti fejlődést vizsgálja: GYALMOS JÁNOS, A *-beli* névszóképző (MNYTK. 88. sz. Bp., 1954.): az alapszó és a származék szófaja és jelentése szerinti típusok gondos rendszerezése és bő adatolása többek közt a MMNYR. szóképzéstani részének is — legalább e ponton — jól megkönnyítette a munkáját; sajnálatos, hogy részletes, szakszerű ismertetésével adós maradt szaktudományunk. — Ugyancsak történeti szempontból, de egyben az idegen képző meghonosodásának mindig fontos, általános szempontjából foglalkozik a *-nok*, *-nök* (és a *-zat*, *-zet*) képzővel PAIS DEZSŐ, A *-nok*, *-nök* és a *-zat*, *-zet* képzők (MNY. LIV, 477—90), továbbá BÁRCZI GÉZA—PAIS DEZSŐ, Hozzászólások a *-nok*, *-nök* képző tárgyában (MNY. LV, 170—5). — Ugyancsak másodlagos a mai leíró nyelvtani tanulása a következő tanulmánynak, mégsem kevésbé fontos: PAIS DEZSŐ, A *-né* képzők (MNY. XLVII, 1—12).

A fejlődésnek épp a mai szakaszát vizsgálja — elsősorban a tő, illetőleg a tő és a kötőhangzó szempontjából — DEME LÁSZLÓNAK és TOMPA JÓZSEFNEK az 5. C) 3. alpontban idézett értekezése.

Érdekes mai tulajdonnévi képzőfunkciós eltolódásról ad számot BEKE ÖDÖN, Kicsinyítőképzőből nőnévképző (Nyr. LXXVI, 307): a *György-ike* típusú női utónevek képzőjéről.

Az *alóli* ~ *alól* való stb. megfelelés nyelvhelyességi vonatkozásait szerintem túlzottan ortológus álláspontból foglalja össze B. Ö. „válasza”: Nyr. LXXIV, 466 (vö. nagyobb nyelvművelő könyveink, a RefNy. stb. maibb szempontú nézetével).

Mint elfogadható új képzési főnév került szóba — ugyancsak a nyelvművelő közönségszolgálatlaltal kapcsolatban — az *edényzet* (Sz. Gy.: Nyr. LXXXI, 253); a *pávás-*

ság, síkosság (O. N. G.: Nyr. LXXXIV, 258), a kevésbé új *nincstelen* (L. L.: LXXXI, 253), a *küllem* (Sz. Gy.: Nyr. LXXIX, 483); sőt maga a *-féleség* képző (K. K.: Nyr. LXXXI, 140—1); stb.

A *-sdi* képzőnek egy újmagyar kori eredeti és egy másodlagos jelentkezését tárgyalja MIKESY SÁNDOR, *Ósdi és élősdi* (Pais-Eml. 356—8); a bizalmas hangulatú *-csi* stb. képzőre — az összefoglaló nyelvművelő és egyéb munkákon kívül I. E. J., Rőpesi, repesi, rőpke (Nyr. LXXVI, 479).

A jelentésükben *boldogtalan* típusú újabb fosztóképzős alakulások közül külön is szóba került az *ébertelen* (B. Ö.: Nyr. LXXVI, 19); továbbá az *összintetlen* (F. G.: uo. LXXXIV, 506).

F) A szóösszetétel és az ikerítés anyagában viszonylag több általános érdekű tanulmányról adhatunk számot. Ilyen elsősorban PAIS DEZSŐ, Kérdések és szempontok a szóösszetételek vizsgálatához (MNY. XLVII, 135—54); uő., A különírás és az egybeírás (NytudÉrt. 4. sz. 63—78). Ehhez képest a leíró nyelvtannal kapcsolatban főleg a nem mondatban (lassan), hanem alakítási törvényszerűségek szerint (hirtelen) létrejövő összetételeinkre szélesedett ki a kutatás; vö. B. LŐRINCZY ÉVA: Szintaktikailag pontosan nem elemezhető összetett szavainkról (MNY. LVI, 63—75). Fontos elvi és módszertani cikk még: GRÉTSY LÁSZLÓ, Az összetétel meghatározásának kérdéséhez (MNY. LIII, 69—76).

A keletkezésnek és a tagok hangtani meg egyéb viszonyainak törvényszerűségeit az ikerszavak különféle típusaira vonatkozólag tisztázzák: PAIS DEZSŐ, Példák a hangutánzó ikerítésre (MNY. L, 274—9) és uő., Példák a hangrendváltó osztódásos ikerítésre (MNY. L, 274—9); továbbá RÁ CZ ENDRE, Az ikerítéssel alakult becéző nevek történetéhez (MNY. LII, 48—52) és uő., Ikerítéssel alakult becéző neveinkről (ASzeg. 1958: 43—8): példái keletkezésük szerint általában történetiek, de típusaik szerint a mai szinkroniában is érvényesek. — Külön a mellérendelő szóösszetételek kategorizálására vö. B. LŐRINCZY ÉVA, A mellérendelő összetételek osztályozásának kérdéséhez (Pais-Eml. 151—4; 1961-ben a szerző aztán a teljes kategóriarendszer feldolgozásának egyes módszertani eljárásait is megtárgyalta, „A szóösszetétel és az összetett szavak leíró vizsgálatának néhány módszertani kérdése” címen: Nyelvtani Tanulmányok 117—42). — Egyes sajátos, más összetételi típusok felé eltolódó szavakról I. KÁROLY SÁNDOR, Néhány adalék az összetett szavak történetéhez (MNY. LVI, 58—62).

Nyelvművelőink újból meg újból visszatértek a *vérszegény* stb. típusú összetett szók dologára. A leginkább nyelvtani szempontú és legterjedelmesebb értekezés: DEME LÁSZLÓ, A jelöletlen határozós összetételek kérdéséről (MNY. LXIX, 140—50; vö. még uő.: Nyr. LXXIX, 482). Kevésbé fogadná el némely itt tárgyalt típusoknak nyelvtani rendszerünkbe való beleépülését KUBINYI LÁSZLÓ, A jelöletlen határozós összetételek kérdéséhez (MNY. L, 198—200); a többnyire pro, de nemegyszer kontra felfogású nyelvművelő hozzászólásoknak sorát I. a nyelvművelés szakirodalmi összeállításában.

A szintén alárendelő, *istenadta* típusról I. főntebb az igenevek, az igekötős összetételekről pedig az igekötő szófaji irodalmát. Más típusokat érintő külön cikkek: B. Ö., Még mindig azok az *össz* összetételek! (Nyr. LXXVI, 449—50); uő., *Világszép* (Nyr. LXXVI, 470): mint birtokos jelzős összetételről; FERENCZY GÉZA: A nagy *kultúr*-család és kiterjedt rokonsága (Nyr. LXXIX, 410—5); KODÁLY ZOLTÁN alábbi cikkének helyeslő kiegészítése; F. G., Árubaromfi, baromfitermelés (Nyr. LXXXIV, 256—7): a szerző szerint jó szók; H. M. I., Tervlembontás és tervfelbontás (Nyr. LXXX, 271); KODÁLY ZOLTÁN: Szóval: kultúr? (Nyr. LXXIX, 281—4): a *kultúrmunka* stb. összetételi típus bírálata; K. S., Vízözön — özönvíz (Nyr. LXXX, 505): a tagok megfordított sorrendjében is azonos jelentésű összetett szó; KOVALOVSKY MIKLÓS, Önkiválasztás, önkiválasztó bolt (Nyr. LXXXIV, 297—301): egyúttal az *ön*- előtagú, újabb összetételek tanulságos

nyelvtani csoportosítása; MIKOLA GYULA, *Elvtársnő* és társai (Nyr. LXXIV, 441—2): a szerző a -nő utótagot főlőslegesnek tartja (de l. például Magyar nyelvhelyesség² 141); M. K., *Részletdrusításra, részletvásárlásra* kijelölt bolt (Nyr. LXXXIV, 260); OLDAL GÉZA, Az „össz-szövetség” és társai eredetéről (Nyr. LXXXIII, 165): a szerző szerint ezek rossz fordításból valók, mivel az oroszban nincs 'országos' jelentésű jelzői előtag; PROHÁSZKA JÁNOS, A határozóval kapcsolt igenévi szerkezetek egyik fajáról (NyK. LX, 141—5): az -ó, -ő igenévképzős utótagú határozós szerkezetek és szóösszetételek elemzése; R. É., *Csirkepaprikás* vagy *paprikás csirke* (Nyr. LXXXIII, 368); ZSOLDOS JENŐ: Elvrokon, elvbarát, elvtárs (Nyr. LXXVI, 44—7): az összetétel-csoport keletkezésének társadalmi-politikai háttere; Uő., *Munkáspárt* és társai (uo. 474): ugyancsak a politikai fejlődésnek szókincsünkben való tükröződése szempontjából.

G) A különféle ritkább szóalkotó módokról elsősorban ugyancsak az összefoglaló munkákban — nyomtatott vagy sokszorosított egyetemi és más nyelv-tanokban, nyelv-művelő könyvekben stb. — esett szó, illetőleg mellékes említésük egy-egy vegyes tartalmú cikkben is megtalálható.

A szóhasadás (régőbbi, ismertebb néven: a párhuzamos alak- és jelentésmegoszlás) érdekes példái szinte minden összefoglaló munkában megtalálhatók, s a különféle kisebb publikációkban is gyakran szóba kerülnek. A legfontosabb tanulmány róla kétségtelenül GRÉTSY LÁSZLÓ, A párhuzamos alak- és jelentésmegoszlásról (MNY. LV, 198—207, 362—72), l. még Uő., Fosztóképzős alakpárjaink és a nyelv szokás (Nyr. LXXXIII, 253—68): a *gondatlan* : *gondatlan*-féle párok módszeres elemzése; Uő., Jelentésmegoszlás és stilisztika (MNYIrTan. I/2, 22—4: a megkülönböztető eltérések stilisztikai értékelése); Uő., Egy figyelemre méltó szóalkotási mód (Valóság 1959/5, 94—7): a szóhasadásnak nem szakemberek számára való, igen ügyes ismertetése. (Grétsynek „A szóhasadás” című nagy monográfiája már 1962-ben jelent meg.) Viszonylag sok fontos típust említ — ha nem is a rendszerezés igényével — már FÉNYES MÓR, Különböztető nyelv-öszön (Nyr. LXXI, 125—6): *aranyat* : *Aranyt*; *bokrot* : *Bokort*; *magja* : *magva*; *tetves* : *tetüs*; stb.; illetőleg (Nyr. LXXII, 81—3): *fia* : *fiúja*; *neje* : *nője*; stb. Részben további csoportokat ismertet A. KÖVESI MAGDA, Taglalás és összefoglalás nyelvünkben (Nyr. LXXX, 18—26): *ébren* : *éberen*; *gyorsan* : *gyorson*; *elmaradt* : *elmaradott*; stb. — illetőleg LŐRINCZE LAJOS, Össze ne tévessze! és Uő., Mégegyszer: össze ne tévessze! (Nyelv-művelő 181—9): *vörösek* : *vörösek*; *Sáros* : *sárosat*; *reggeliket* : *reggelieket*; *virágos* : *virágzik*; stb. Vö. még: GRÉTSY LÁSZLÓ, *Tallózás és tarlózás* (MNY. LIII, 494—8); S. H. A., Csügg—csüng (Nyr. LXXXIII, 246). — Távolabbról, de ide vonható a jelentésben is elkülönült hangrendi párhuzamok irodalma is, így: PAIS DEZSŐ, Megjegyzések a hangrend-különböztető szó-alakpárok jelenségéhez (MNY. LVI, 311—5).

Az elvonás különféle típusai, amelyek az újgrammatikus iskola idején anynyira érdekelték tudományunkat, az összefoglaló munkákon kívül immár alig fordulnak elő szakirodalmunkban. Kisebb cikkekben mégis: D. L., Fellebbez (Nyr. LXXIX, 489): a „lebbez *fel*” alakról; KOVALOVSKY MIKLÓS, Torzszülött összetett igék (MNY. XLIII, 60—1): a *műkedvel* típusról; PROHÁSZKA JÁNOS, Egy nyelvújítási szó rövid története (Nyr. LXXXIV, 471—4): a *zöm* szó „életrajza”. — Nagyjában ugyanezt mondhatjuk a szóvegyülésről, a szavak a nalogiás alakváltozásairól is; vö. mégis a *kitaláció*-ról mint a *kitalálás* és a *fikció* kontaminációjáról PÉTER LÁSZLÓ: Nyr. LXXII, 83 (de vö. BEKE: uo. LXXVI, 57); az *ordibál*-ról a Szerkesztőség: Nyr. LXXXIV, 319; a *lábalkod*-ról mint az *alkalmatlankodik* és a *láb alatt van* keveredéséből keletkezett szóról KÁLMÁN BÉLA: LXXIX, 447—8; a *vissza* és a *disszidál* szóból formált, kissé tréfás *visszidál*-ról P. M.: Nyr. LXXXIII, 104; a *másodlagos* hatására lett *elsődleges*-ről R. É.: Nyr. LXXXIII, 246; stb. — A szórövidítés, szóösszerántás, töcsonkítás stb. szintén alig fordul elő nagyobb munkáinkon (és persze a nyelvújítást vizsgáló

tanulmányokon) kívül az újabb szakirodalomban; de vö. GALAMB E. JÁNOS, *Okvetlen(ül)* vagy *okvetellen(ül)* (Msn. XVII, 86—9).

Betűszavaink és szóösszevonásaink szabályait elemző külön tanulmányok: FÁBIÁN PÁL, Néhány szó a rövidítésekről (Nyr. LXXIV, 273—7): a jelenségek viszonylag rövid ismertetése; DEME LÁSZLÓ, Még néhány szó a rövidítésekről (uo. 429—35): az alfajok részletesebb elemzése; UÓ., Betűszavaink használatához (Nyr. LXXIX, 397—403): további típusok elkülönítése, helyesírási szabályozása; TOMPA JÓZSEF, A rövidítések (NytudÉrt. 4. sz. 116—22). (Az egyetlen példára vonatkozó nyelv-művelő közönségszolgálati magyarázatokat itt egészen mellőzöm.)

H) A ragozás szakirodalmát a toldalékolás eltérő volta miatt a szokásos két külön csoportban veszem számba.

I. A mai igeragozást az összefoglaló munkákon kívül egészében alig vizsgáltuk a feldolgozott időszakban. Mégis meg kell említenem értékes elvi szempontjai és definíciói miatt BERRÁR JOLÁN „Magyar történeti mondatban” című egyetemi tankönyvét (Bp., 1957.); s az igei személyragok jelentésvonatkozásainak grafikus szemléltetése miatt PAPP ISTVÁN „A magyar nyelv szerkezete” című rendszertani áttekintését (Nyr. LXXXIII, 451—64: az igeragozással a 458. és a 460—1. lap foglalkozik). A tőhangzónak ragozástani értékét (*megyek : mégy*) vizsgálja SÁMSON EDGÁR, Flexioszerű jelenség a magyar igeragozásban (MNy. XLV, 316—7).

A felszólító módú jelen idejű alakoknak a kijelentő módúak helyére való benyomakodásáról, a „*suk-sük* [és *szuk-szük*, *csuk-csük*]-nyelvről” a nagyobb nyelvtani és nyelv-művelő könyveken kívül I. KOVALOVSKY MIKLÓS, Egy új nyelvi járvány (Nyr. LXXVII, 223—7); UÓ., Mondhassuk ezt így? (Nyelv-művelő 207—15 és „Egy új nyelvi járvány” főcím alatt Isk. nyelv-művelő 251—61); SZENDE ALADÁR, Küzdjünk a suksük nyelv ellen! (Anylsk. II, 116—9); SZÜCS JÓZSEF, Egy új és egy újabb nyelvi járvány (Nyr. LXXX, 38—9): a két igemód közti határnak újságjainkban való elmosódásáról. — Az *addsa* típusra vö. BEKE ÖDÖN, A *-sza*, *-sze* nyomósító elemről (Nyr. LXX, 157—8). — A közlekedés nyelvében elburjánzott funkciós mód- és idő-eltolódásról I. KÁLMÁN BÉLA, *Igyekszünk*, kérem! (Msn. XVIII, 31); G. Z., „Igyekszünk, kérem!” (Nyr. LXXV, 386); ECKHARDT SÁNDOR, Kalauz-imperativus (MNy. LII, 68); UÓ., A kalauz-igeragozás további fejlődése (MNy. LIII, 498); PÉTER MIHÁLY, Megjegyzés a „közlekedési felszólító mód”-hoz (MNy. LVI, 259—61). — Mai igeidőink egyéb — ragozástani központú — vizsgálatára vö. BÁNHIDI ZOLTÁN, A magyar összetett igealakok jelentéstörténete (NytudÉrt. 12. sz. Bp., 1957.): a fejlődést egész máig nézi; UÓ., A *fog* mint időképző a XIX. században (Pais-Eml. 201—5); BECK SALAMON, A *lesz* egyik jelentése (MNy. LIV, 555—6); HORVÁTH MÁRIA, Kosztolányi és az elbeszélő múlt (MNy. LIII, 458—9); RUZSICZKY ÉVA, A *fog* igével körülírt jövő idő képzéséhez (MNy. LI, 233—9); J. SOLTÉSZ KATALIN, Az elbeszélő múlt kihalása (MNy. LIII, 127—38). — A személybeli eltolódások főként a közlekedési és az egészségügyi stb. szaknyelvben váltak modorossá; az előbbire I. a fentebb idézett forrásokat; az utóbbira is T. LOVAS RÓZSA, Új csodabogarak a pesti nyelvben (Nyelv-művelő 216—23); H. M. I., Helyes-e hivatalos levelezésben a többes szám első személyének a használata? (Nyr. LXXIX, 370—1). Bár különleges írói eszközként, az igei személyhasználatot elemzi IMRE SAMU, Az igei személyek használata Babits Mihálynak „A golya-kalifa” című regényében (Nyr. LXXXIII, 418—22).

Az *ikes* és az *iktelen* igeek ragozásbeli eltéréseit az összefoglaló és az irodalmi nyelv fejlődését tárgyaló munkákon s a vegyes tartalmú nyelv-művelő cikkeken kívül I. LŐRINCZE LAJOS, Az *ikes* igeragozás kérdéséről (Nyr. LXXVII, 208—12; „Az *ikes* igeragozás” címen Nyelv-művelő 192—8 és Isk. nyelv-művelő 229—35 is); RUZSICZKY ÉVA, Kazinczy Ferenc állásfoglalása az *ikes* ragozás kérdésében (MNy. XLIX, 446—55).

(Az *omlik* ~ *omol*, illetőleg a *csuklik* típus ragozására vonatkozó értekezéseket már fõntebb, a C) 2. alpontban említettük.)

Az *alanyi* és *tárgyas* igeragozás használatának kérdéseit nyelvtanaink hagyományához illõen a mondattan szakirodalmában, a tárggyal kapcsolatban veszem sorra; az egyes személyragok kérdéseire pedig 1. a nyelvmuvelõ szakirodalmat.

2. A mai magyar névszóragozás bonyolult rendszerét az összefoglaló munkákon kívül ugyancsak BERRÁR JOLÁNNAK és PAPP ISTVÁNNAK az 1. alpontban említett dolgozata nézi át legmagasabb szempontból; s ezek mellett még TOMPA JÓZSEF, A magyar névszói ragozásrendszer áttekintése (MNYIrTan. II/2—3, 18—24; a viszonyragozási esetrendszer szempontjából bírálja 1961-ben ANTAL LÁSZLÓ, A magyar esetrendszer: NytudÉrt. 29. sz. passim).

A többesjelek közül a birtokos személyragokkal kombináltan elõforduló-
nak ANTAL LÁSZLÓ szerint infixációs jellegérõl nagyobb vita folyt a MNY. hasábjain, 1. fõntebb, az 5. A) pontban. A viszonyragozható alapalakok rendszerét táblázatosan is bemutatja TOMPA JÓZSEFnek és PAPP ISTVÁNNAK az elõzõ szakaszban idézett cikke.

A birtokot jelölõ -é elemnek nyelvtani jellegérõl ugyancsak fõképp a MNY.-ben folyt hosszabb vita. PAPP ISTVÁN, A szó nyelvtani jellege (MNY. XLIX, 359—70) a jel kategóriába sorolja. (Magam AnyIsk. I, 157—60 foglalkoztam ezzel, utalva bizonyos egyeztetésszerepére is.) HEXENDORF EDIT azonban „Az emberéfele alakok toldalékának elnevezéseirõl” címû tanulmányában (MNY. L, 301—18) képzõnek minõsíti, mégpedig „fõnévi értékben alkalmazható melléknevek” képzõjének. PAPP ISTVÁN „A jelfunkció kérdéséhez” címen (MNY. LI, 290—7) részletesebben kifejti és megvédi elõzõ nézetét; HEXENDORF EDIT viszontválasza („A jelfunkció és egy bírálat kérdéséhez” címen: MNY. LII, 61—6) ezt a vitát le is zárta. Érintettem a kérdést 1956-i leíró nyelvtani vitában én is (I. OK. IX, 306); majd 1958-ban részletesebben foglalkozott vele „3. Az -é birtokviszonyjeles értelmezõ” címû fejezetében KÁROLY SÁNDOR, Az értelmezõ és az értelmezõi mondat a magyarban (NytudÉrt. 16. sz. Bp., 1958. 43—4); s mindketten a „jel” minõsítést tartjuk helyesnek.

A szóvégi artikulusféle -ik toldaléknak „kiemelõ jel” voltát — SZINNYEI JÓZSEF nyomán — fõleg SZABÓ DÉNES védte ebben a korban (A mai magyar nyelv 228); majd hozzá csatlakoztam én is (Nyr. LXXXI, 300 és legutóbb MMNYr. I, 522—3); mindamellett ezt a kérdést is részletesebben kellene egyszer még megvizsgálni.

A fokozásnak legfontosabb leíró feldolgozása az akadémiai leíró nyelvtan mintafejezete: I. OK. IX, 316—24 (lényegében változatlanul 1961-ben MMNYr. I, 523—31). Egyéb munkák: BRÜLL EMÁNUEL, Annál is inkább — annál kevésbé (Nyr. LXXIV, 385): tagadásban az *annál kevésbé*-t ajánlja; FARKAS VILMOS, A melléknév körülírt fokozásának kérdéséhez (Nyr. LXXVIII, 179—84): eszerint a magyar körülírt fokozás nem idegenszerûség, de a melléknevek körében igen szórványos; PROHÁSZKA JÁNOS, *Legfõ* vagy *legfõbb* (Nyr. LXXIX, 68): az elsõ forma visszaszorulásáról; *Uõ.*, *Elõbbkelõ* és *elõkelõbb* (uo. 424—5): a hasonló újabb változások számbavétele; T. J., *Bõvizûbb* (Nyr. LXXXI, 506): egységben való toldalékolásáról; TOMPA JÓZSEF, Melléknévi ige-
neveink fokozhatósága (MNY. LIV, 105—7); *Uõ.*, Utólagos hozzászólás a HIK.-vitához (I. OK. IX, 142—50 és NytudÉrt. 9. sz. 54—62): a fokozásban szétváló „összetételekrõl” és a fokozásban összetétellé váló „szószerkezetekrõl”.

A névszói személyragozás körébõl legtöbbet a birtokos személyragozással foglalkoztunk a jelzett korban. A legrészletesebb tanulmány itt is a leíró nyelvtan munkálataival kapcsolatos: S. HÁMORI ANTÓNIA, A 3. személyû birtokosra vonatkozó személyrag-változatok használata mássalhangzós tövû szavainkban (MNY. LV, 55—67): a *j-s* és a *j nélküli* ragok használatáról. Egyéb külön publikációk: JAKAB LÁSZLÓ, A többes szám 3. személyû birtokos személyrag magánhangzója (Nyr. LXXIX,

403—10): az *apjok* : *apjuk*, *kezők* : *kezők* megfelelésnek, illetőleg változásnak mai érdekű, hasznos számbavétele; KÁLMÁN BÉLA—NAGY J. BÉLA, Borja, cukorja (Msn. XVII, 16—7): a *j*-s ragváltozatok s a *t*-változatok összefüggő ingadozásáról; KÁLMÁN BÉLA, *Tályoga* vagy *tályogja*, *hólyaga* vagy *hólyagja*? (Nyr. LXXV, 290—2): ugyanarról részletesebben, a szóhasadások egy részét is tárgyalva; PROHÁSZKA JÁNOS, A birtokos összetételek kettős ragozása (Nyr. LXXVII, 352—7): a *névnapja* : *neve napja* megfelelés józan mai értékelése; TURI KÁROLY, Rag-e a birtokos személyrag (Nyr. LXXVI, 440 és a didaktikai-pedagógiai szakirodalomban megismételve): a „birtokos személyjel” műszó ajánlása. (A szóhasadásban szerephez jutó alakpárokról l. a fentebbi G) pontban is; a birtokos személyragok morfémahatárainak vitáját pedig az A) pont elején.) — A főnévi igenévi személyragozás igen részletes és megbízható feldolgozása KERESZTES KÁLMÁN, A személyragos főnévi igenév használatáról (Nyr. LXXVII, 340—52); az igenévi-igei személyragozásé pedig KÁROLY SÁNDORNÁK a fenti D) 2. alpont igenévi szakaszában említett tanulmánya.

A névszói *declinatio* (viszonyragozás) általános vizsgálatára ismét BERRÁRNÁK, PAPP ISTVÁNNÁK és TOMPÁNAK a mostani 2. alpont bevezetésében említett munkájára kell utalnom, továbbá ANTAL LÁSZLÓNAK „Hány esete van a magyar főnévnek?” című értekezésére (MNy. LVI, 52—7; ennek felfogása érvényesül a szerzőnek 1961-i, „A magyar esetrendszer” című monográfiájában is). Egyébként rendkívül szegényes a nagy kérdéskör szakirodalmi; legföljebb a szótő és a kötőhangzó részletesebb szabályrendszerére hivatkoztunk itt-ott; vö. D. BARTHA KATALIN, Adalékok az -n határozórag előtti magánhangzó minőségének kérdéséhez (MNy. LIII, 233—6); TOMPA JÓZSEF, Mai tárgyragos szóalakjaink egy típusáról (MNy. LII, 177—85).

(Folytatjuk.)

TOMPA JÓZSEF

Hochsprache und Mundart in Gebieten mit fremdsprachigen Bevölkerungsteilen

(Beiträge von RUDOLF GROSSE und CLAUS JÜRGEN HUTTERER. Berlin, 1961. Akademie-Verlag. Berichte über die Verhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-historische Klasse. Band 105. Heft 5. 71 lap + 15 térkép.)

„G. WENKER és J. GILLIÉRON a német és a francia nyelvatlással a múlt század utolsó negyedében a nyelvtudomány számára meghódította a történeti mélység mellé a földrajzi szélességet. Öt évtizeddel később szükségessé válik a nyelvtudományt egy harmadik dimenzióban is továbbépíteni; a társadalmi rétegek magassági lépcsőződése került a figyelem előterébe” (3). Ezekkel a szavakkal indul a kötet. A nyelvi rétegeknek, illetőleg az idegen nyelvű környezetnek a vizsgálata tematikailag úttörővé emeli ezt a két tanulmányt, amelyet a TH. FRINGS professzor körül kialakult lipcei iskolának általános nyelvészeti is jól képzett két tagja együttesen tett közzé.

R. GROSSE a felső-szász nyelvjárások és a német irodalmi nyelv kapcsolatáról ír (Die obersächsischen Mundarten und die deutsche Schriftsprache: i. h. 9—32). Elegáns tanulmánya eredetileg egyetemi ünnepi beszéd volt egy idáig megoldatlan nyelvtörténeti kérdésről. A felső-szász, meissenai nyelvjárás a XVII. században még a német irodalmi nyelv példaképe volt; ma viszont gúnyolt és szégyellt provinciális idióma; minden, csak nem irodalmi nyelvi minta. Ez a paradoxon idáig megoldhatatlan volt, mert magyarázatát a nyelv belső változásában, nem pedig a nyelvről szóló vélemények változásában keresték. A nyelvi alakulatok értékéről, szépségéről való vélekedések pedig a társadalmi fejlődés következményei. GROSSE nagyvonalúan felvázolja azt a társadalomtörténeti folyamatot, amely néhány rövid évszázad alatt döntő módon megváltoztatta a felső-szász nyelvjárásnak a német irodalmi nyelvhez való viszonyát. Sokoldalúan dokumentált esszéjében mindhárom nyelvi dimenzió jelentősen hozzájárul a probléma tisztázásához.

A XIV. században kelet felé nyomuló németiség kolonizálta a szorbok jelentős részét. Az elnémetesedés azonban nem egyik közelfekvő német nyelvjárásnak, hanem a szomszédos területek „regionális köznyelv” jellegű interdialektusának keretében történt. (Ezt a folyamatot itt nem részletezem.) S a késő középkori keleti felnémet közlekedési nyelv (Geschäfts- und Verkehrssprache) vált az újfelnémet köznyelvvé (Gemeinsprache) s az irodalmi nyelvvé (Schriftsprache) az alapjául. A XVI. és XVII. századi gazdasági, politikai és kulturális föllendülése a meissenit érthető módon iránymutató nyelvtípussá emelte. Luther ezen a nyelven írt, s ez volt a Halle, Wittenberg és Lipcse egyetemén kialakult tudományosság nyelve is.

A XVIII. század második felében azonban kritikai hangok jelezték a hanyatlás kezdetét. A hétéves háború után romba dőlő Szászország szerepét egyre inkább a poroszok vették át. Ez pedig a szintén kolonizációs kiegyenlítődésként létrejött, de a meissenitől erősen különböző berlinit állította előtérbe. A berlinire, erre az alnémet területen fekvő felnémet „nyelvjárás-sziget”-re természetesen hatott a meissenit is. Azonban a berlini elindult a maga útján, s az utolsó százötven, de főleg száz év során a német egységtörekvésekkel párhuzamos irodalmi nyelvi normává vált, s mélyen belenyomult az északi szász nyelvtérületbe. Ma már ez a köznyelvi norma szász területen is érvényesül, legföljebb erősebb regionális színekkel (főként a beszéd zenei elemeiben).

GROSSE persze nem tagadja, hogy az ő számára ez a porosz beszéd „kemény, fémes, éles, dallam tekintetében merev és egyes csúcsokra összpontosuló” (32). S ha már nem tartja sem lehetőnek, sem kívánatosnak a szász norma helyreállítását, legalább több kíméletet, jóindulatot kér a beszédben megnyilvánuló meissenit árnyalatok iránt.

HUTTERER MIKLÓS tanulmányának címe: „Irodalmi nyelv és nyelvjárás a magyarországi németeknél” (Hochsprache und Mundart bei den Deutschen in Ungarn: i. h. 35—71). A dolgozat három részből áll. Az első a probléma felvázolása. Ennek végén jelzőszerűen áll WREDE és KLEIN mottója: „A nyelv története a beszélők sorsát követi” (36). Tekintettel arra, hogy a „külső” nyelvészet területén mozgó komplex (történeti, földrajzi és szociológiai) tanulmányról van szó, azt hiszem, ez a mottó itt helyénvaló.

A második rész tulajdonképpen a magyarországi német nyelvjárásoknak egymáshoz, illetőleg az irodalmi nyelvhez való bonyolult viszonyát deríti föl a török utáni telepítés korától a XIX. század első feléig. A különféle nyelvi alakulatok érvényességi körét a következő táblázatban foglalja össze:

Nyelvi réteg	Helyi nyelvjárás (Ortsmundart)	Közlekedési nyelv (Verkehrssprache)	Köznyelv (Umgangssprache)	Irodalmi nyelv (Hochsprache)
Érvényességi kör	Falu Város —	Falu Város Vidék	— Város Vidék	Hivatal és írás (mindenütt)

A helyi nyelvjárás általában kétféleképpen alakulhatott: a földesúri telepítéseken már ott megkezdődött némi kiegyenlítődé; a paraszt települések aránylag jobban megtartották a telepítés előtti nyelvjárásukat. A közlekedési nyelv a Középhegység vidékén dunai bajor; a Duna déli része mentén (Tolna, Baranya és Bácska) frank; Nyugat-Magyarországon pedig bécsiesebb jellegű dunai bajor. A köznyelv a magyarországi német nyelvjárások egészében a bécsi normához igazodik, még a különben nem dunai bajor nyelvjárást beszélő területeken is. Ezt a bécsiesedést a monarchia katonai, adminisztratív és más lehetőségei is erősítették. A bécsi hatás a budai és pesti nyelven, valamint az egyes városok útján jutott el a helyi tájszólásokig.

A dolgozat harmadik része a magyarországi német nyelvjárások elmagyarosodá-

sának egyes szakaszait mutatja be a XIX. század közepétől napjainkig. Az elmagyarosodás üteme különböző volt: a modern gazdasági-társadalmi fejlődésbe erősebben bekapcsolódott helységek gyorsabban magyarosodtak; a régi életformában jobban megmaradt falvak egészen a második világháborúig inkább megőrizték német nyelvüket.

Az irodalmi nyelv szerepét a magyar irodalmi nyelv vette át az utolsó évszázad folyamán az egész magyarországi német nyelv(járás)területen. A német városi lakosság számára az asszimiláció nem kulturális, hanem gazdasági és társadalmi kérdés volt. A gentry — tegyük hozzá, hogy nacionalista — vezetőrétegek a nagyrészt idegen eredetű és nyelvű városlakók érvényesülését csak az asszimiláció útján tette lehetővé. Természetesen a városok gyors természetes fejlődése nélkül is a magyarság arányszámát növelte. A századforduló idejére gyakorlatilag megszűnt a magyarországi német értelmiség. A hazai nemzetiségek történetében, így nyelvhasználatuk történetében is az első helyes — de sajnos rövid ideig tartó — kezdeményezés a Tanácsköztársaság által megvalósított messzemenő autonómia volt. A két világháború között a magyarországi német paraszt a német és a magyar nacionalizmus kettős harapófogójába került. 1920-ban például a győzedelmes ellenforradalom első népszámlálásakor szinte senki sem vallotta magát németnek; annál többen tették ezt 1941-ben a Harmadik Birodalom árnyékában. Az elmagyarosodás azonban mindenképpen fokozódott. Az iparosodás feloldotta a faluközösségeket. A neologizmusok lassanként csak magyarul születtek a német nyelvjárást beszélők között is. Lassanként az öregek beszédjévé csökkent a német. Az első asszimilált nemzedék beszéde még németes; a második generáció elmagyarosodása azonban már teljes lehet. A felszabadulás után — mihelyt a potsdami egyezmény értelmében végrehajtott áttelepülések lezáródtak — a magyarországi nemzetiségi politika minden eddigi időnél kedvezőbb feltételeket nyújtott a nemzetiségek anyanyelvi művelődésére. A jövőbeli kilátásokról még nem lehet nyilatkozni. Ezek azonban — véleményem szerint — aligha hozhatnak visszánémetesedést.

Az elmagyarosodás két szakaszát a következő táblázatok szemléltetik:

I. szakasz

Nyelvi réteg	Helyi nyelvjárás	Közlekedési nyelv	Köznyelv	Irodalmi nyelv
faluközösségek	német	német (és magyar)	német (és magyar)	—
város	német	magyar	magyar	magyar
vidék	—	német és magyar	német és magyar	német és magyar
hivatal és írás	—	—	—	német és magyar

II. szakasz

Nyelvi réteg	Helyi nyelvjárás	Közlekedési nyelv	Köznyelv	Irodalmi nyelv
faluközösségek	német	magyar és német	magyar	magyar
város	magyar	magyar	magyar	magyar
vidék	—	magyar és német	magyar	magyar
hivatal és írás	—	—	—	magyar és német

Hasonló érdekes táblázatok mutatják be az elmagyarosodás nemzedékek szerinti folyamatát.

HUTTERER tanulmánya rendkívül értékes adalék egyes népcsoportok nyelv-váltásának kérdéséhez. Tekintettel arra, hogy a magyarság egész története során más népekkel és nyelvekkel érintkezett, ez a témakör a magyar nép és nyelv története szempontjából egyaránt jelentős. HUTTERERnek német kiindulópontból megírt tanulmányát követnie kellene a többi nemzetiségi nyelv története hasonló feldolgozásának is. Végül pedig érdemes volna a magyar nyelv szempontjából is számba venni ezeknek az idegen sztrátumoknak (szub-, szuper- vagy adsztrátumoknak) a hatását (nemcsak a jövevényszavak tekintetében).

SZÉPE GYÖRGY

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből*

1961. január 3. Szlavisztikai szakosztály. PAPP FERENC, Orosz nyelvű szövegek szókinccsgazdálkodásának mérése mennyiségi mutatókkal. — Bevezetőül rámutatott arra, hogy matematikai módszerek főként a nyelvtudomány e három területén alkalmazhatók: modellálás, eszközfonetika és nyelvtatisztika. Témája ez utóbbi körébe tartozik. Szókinccsgazdálkodáson azt az arányt érti, amelyben az új szók a szöveg folyamán fellépnek (belső szókinccsgazdálkodás), valamint azt a helyet, amelyet a mű szavai a nyelv általában gyakoribb vagy ritkább szavai között elfoglalnak (külső szókinccsgazdálkodás). A mérés a száz szóból álló szövegrészenként felbukkanó új szók számbavételével történik, a mérési eredmények különféle csoportosításával és kombinálásával. Végül a kapott eredmények gyakorlati alkalmazásáról szólt (stilisztika, nyelvoktatás).

1961. január 10. Általános nyelvészeti és fonetikai szakosztály. MIKÓ PÁLNÉ, A minimális szókinccs kérdésehez. — Röviden ismertette a szókinccs mennyiségi vizsgálatának történetét és az eddig megjelent német, angol, francia, orosz, több nyelvű stb. minimum-szótárakat. Sorra vette a szógyűjtemények és szótárak szerzőinek szeme előtt lebegő célkitűzéseket (helyesírás, idegen nyelvek tanítása stb.), majd megvizsgálta az említett kiadványokat abból a szempontból, hogy hány szót tartalmaznak. A szók kiválogatásában az a legfontosabb, hogy milyen szók kerüljenek a szókinccsminimumba: a leggyakoribbak, legkonkrétabbak, a legnagyobb poliszémiával rendelkezők-e, az irodalmi nyelv vagy az élő beszéd szavai-e, vagy pedig az úgynevezett diszponibilis szók, amelyek a legtöbb szövegben szerepeltethetők. (Az előadó véleménye szerint a szó kombinációs képessége a legjelentősebb, hogy tudniillik minél többféle szövegben fordulhasson elő.) A továbbiakban az eddigi minimum-szójegyzékek készítésének módját, a tudományos kutató munkában és a gyakorlatban való felhasználásukat tárgyalta, végül pedig az ilyen irányú kutatások ellenzőinek érveit sorakoztatta fel. Az összefoglalásban a hazai szókinccsvizsgálat szükségességét hangsúlyozta.

1961. január 17. Finnugor szakosztály. F. MÉSZÁROS HENRIETTA, Az osztyák irodalmi nyelvről. — A bevezetőben az osztyák irodalmi nyelv keletkezésének időpontjáról (1931.) és kialakulásának okairól beszélt. Ezután az osztyák nyelv hang-, alak- és mondattanának, illetőleg szóképzetének néhány szembevető nyelvjárási különbségét mutatta be annak megokolásául, hogy néhány évtized alatt hatféle kísérlet is történt az irodalmi nyelv megteremtésére, illetőleg párhuzamosan egymás mellett élő irodalmi

* L. MNy. LVII, 259—60.

nyelvek kialakítására. Azután az irodalmi nyelv néhány olyan jelenségét ismertette, amelyek az irodalmi nyelv normatív jellegéből következnek: az abc hangjelölési problémáit, helyesírási szabályok bevezetését, néhány formans új funkcióját, végül a szókészletnek az irodalmi nyelvben tükröződő fejlődését.

1961. január 24. Általános nyelvészeti és fonetikai szakosztály. RÓNA-TAS ANDRÁS, Matematikai ellenőrző módszerek a jövevényszó-kutatásban. — Először röviden foglalkozott a matematikai módszerek nyelvészeti alkalmazásának néhány elvi kérdésével, majd kitért a glottokronológiai iskola bírálatára. Fő mondanivalója egy új módszer bemutatása volt, amely abból a feltevésből indul ki, hogy egy nyelvnek egy másiktól származó jövevényszavai lényegében reprezentatív sokaságot alkotnak. Ezért a reprezentatív statisztika módszereinek alkalmazásával akkor is következtethetünk az átadó nyelv hangállapotára, ha ez egyébként ismeretlen. A módszer illusztrálására ismertette a monguor nyelv tibeti jövevényszavaiból adódó tanulságokat. Úgy látja, hogy már 600 szóból álló jövevényszó-mennyiség is ugyanazokat a fonetikai sajátosságokat mutatja a hangeloszlás és funkcionális terheltség területén, mint amelyek a tibeti nyelvre általában jellemzők. E módszer vezette rá számos eddig ismeretlen eredetűnek tartott szó származásának felderítésére. Az anyagából levont tanulságok alapján úgy látja, hogy megfelelő nyelvészeti ellenőrzés segítségével e módszer értékes kiegészítője lehet a hagyományos nyelvészeti kutatásoknak.

1961. január 31. Magyar szakosztály. BENKŐ LORÁND, Tájékoztató a belgiumi nemzetközi nyelvjárástani kongresszusról. — L. MNy. LVII, 1—13.

1961. február 7. Szlavisztikai szakosztály. KIRÁLY PÉTER, A függő esetekből alakult nominatívusok kérdéséhez. — A függő esetekből alakult alanyesetekkel önállóan még nem foglalkoztak; az előadó a kérdést szlovák anyagon vizsgálja. Ez az a jelenség, amikor egy szó leggyakrabban hallott alakjában kerül át egy másik nyelvbe (vö. cseh-lengyel *palcát* < magyar sg. acc. *pálcát*), avagy — a belső anyanyelvi keletkezésű alakok esetében — amikor az állandósult mondattani kapcsolatokból önállósult függő esetű alakok nominatívusi funkciót vesznek fel (vö. szlovák *Starých* csn. < pl. gen. adj. *starých*: az *o* tövűek szerint ragozódik; szlovák sg. nom. *chleba* < sg. gen. *chleba*). A szerző ez utóbbi típussal foglalkozik részletesen. Megállapítja a *chleba* típus földrajzi elterjedését, felsorolja a hasonló keletkezésű szavakat, és foglalkozik ezek alaktani problémáival (a *chleba* semlegesnemű, és a *t*- tövűek szerint ragozódik, tehát sg. nom. *dobrya chleba*, sg. gen. *dobriho chleba*).

1961. február 28. Általános nyelvészeti és fonetikai szakosztály. ZSILKA JÁNOS, Az accusativus szemantikája (a homeroszi anyag vizsgálata alapján). — Az accusativus objectivus jelentésszövetevőinek mechanikus meghatározásával indul el, majd egy elemi szerkezet rekonstruálásával az összetevők belső, szerkezeti összefüggéseit állapítja meg. A további vizsgálat arra az eredményre vezet, hogy az accusativus objectivust meghatározó szerkezet maga tovább bontható. Ennek során egy újabb elemi szerkezethez jutunk el, amely az előbbi előfoka, és amelyen belül a belső tárgy mint az accusativus objectivus csírája helyezkedik el. Az accusativus relationis — az igei rectiók tanúsága szerint — általában a szenvedő szerkezetekkel szolidáris. Eredményei: az accusativus szinkronisztikusan egymás mellé állítható jelentései a történeti fejlődés lexikailag meghatározható szintjein jelennek meg; az accusativus jelentéseinek belső szerkezete mindig meghatározott külső szerkezetnek felel meg.

1961. március 7. Finnugor szakosztály. FOKOS DÁVID, Egy zürjén kötőszó eredete. — Vö. NyK. LXIII, 189—201.

1961. március 14. Magyar szakosztály. P. BALÁZS JÁNOS, Szemere Pál mint nyelvész. Megemlékezés Szemere Pálról halálának századik évfordulója alkalmából. — Vö. MNy. LVII, 418—29.

1961. március 17. Germanisztikai—romanisztikai szakosztály. GÁLDI LÁSZLÓ, Az ifjú Leopardi költői stílusa. — Leopardi nyelvével és stílusával eddig aránylag nagyon keveset foglalkoztak. Különösen elhanyagolták versformáinak és mondat szerkesztésének együttes, a költői mondattan modern kutatásának megfelelő tárgyalását. Az előadó egyrészt a költő zsenyével foglalkozott, vagyis 1818 előtt írt verseivel, másrészt pedig az ódaíró Leopardi első, 1818—1820-ra tehető nagy korszakával. A tárgyalt költeményeket nem csupán végleges szövegükben mutatta be, hanem a hozzáférhető szövegváltozatok gondos figyelembevételével. Ezáltal sikerült kimutatnia, hogy Leopardi többnyire bizonyos metrikai egységekben s a beléjük illeszkedő mondat szerkezetekben gondolkodott. Ez lehetővé tette számára egy-egy alkotóelem (pl. jelző) mindaddig való tudatos variálását, amíg a legmegfelelőbb szövegösszefüggés kialakult, de anélkül, hogy maga a mondat szerkezet megváltozott volna. Végül rámutatott Leopardi verselésének provanszál gyökereire is.

1961. március 21. Magyar szakosztály. KOVALOVSKY MIKLÓS, „Édes anyanyelvünk”. — Az *édes anyanyelvünk* kifejezésnek tulajdonított korszerűtlen, érzelmes hangulat vádjával kapcsolatban azt bizonyította, hogy az *édes* itt nem a szentimentalizmus és a biedermeier kor stílusára jellemző „dízítő” jelzőként kapcsolódott az *anyanyelv* főnévhez, hanem az eredeti *édesanyai nyelv*-ből különült el az *anyanyelv* jelzőjévé, ennek összetétellel válásával. A kifejezés keletkezésének kora azonban alkalmas volt arra, hogy sajátos érzelmi tartalom tapadjon hozzá.

1961. április 18. Az általános nyelvészeti és fonetikai szakosztály vitaülése. A megbeszélés előtt PERROT JEAN „A strukturalizmus helye a francia nyelvtudományban” címmel mondott bevezetőt.

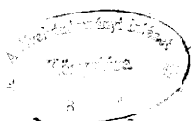
1961. május 2. Magyar szakosztály. BENKŐ LÁSZLÓ, Az irodalmi nyelv vizsgálatának módszeréről. — Az előadás kiinduló pontja az a kérdésfeltevés volt, hogy a Benkő Loránd tanulmányában (A magyar irodalmi írásbeliség...) rendszerezett és alkalmazott vizsgálati szempontok érvényesíthetők-e a mai magyar irodalmi nyelv elemző vizsgálatában. E kísérletre az előadó egy olyan mai író: Veres Péter életművét választotta, akinek pályája több évtizedre visszanyúlik, s így az irodalmi nyelv alakulása (korszakolhatósága) szempontjából is tanulságos lehet. További vizsgálatokkal még kiegészítendő, de általános érvényűnek tekinthető összegezeként az előadó azt állapította meg, hogy míg az irodalmi nyelv régebbi korszakaira nézve a „formai” jellegű elemek nyújtanak megbízhatóbb támpontot (így BENKŐ i. m. 108—9), addig a mai irodalmi nyelv vonatkozásában a hangsúly áttolódik a nyelv „tartalmi” vonatkozású elemeire.

1961. május 9. Magyar szakosztály. NYÍRI ANTAL, Hangutánzó eredetű térszínformanevek. — A hangutánzó eredetű szavak tudományos módszerű feltárásának rövid története után rámutatott arra, hogy vannak hangutánzó eredetű térszínformaneveink is. Ezek közül ez alkalommal a következők eredetét fejtegette: *döccenő, dobogó, döngölet, kottyanó, kotyka, kotymány, kátyu, kotyor, hoporcs ~ huporcs, hepehupás, hopp, hoppel, zöhent, zöhentős, zöhenyös, zöhen, zobogus, hörpönyeg*.

1961. május 16. Általános nyelvészeti és fonetikai, valamint szlavisztikai szakosztály. SULÁN BÉLA, A szókölsönzés kérdéséhez. — Vö. MNy. LVII, 149—54.

1961. május 23. Magyar szakosztály. SULÁN BÉLA, A *hajdú* szavunk körül támadt vitához. — Vö. németül Studia Slavica VII, 177—86.

Összeállította MIKESY SÁNDOR

Az új magyar etimológiai szótár

Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete és az Eötvös Loránd Tudományegyetem I. számú Magyar Nyelvtudományi Tanszéke 1962. május 29-én kibővített munkaértekezletet tartott Budapesten. Az értekezlet célja az volt, hogy a tervbe vett új magyar etimológiai szótár problémáit, elvi és gyakorlati kérdéseit a szótár munkaközössége a szakemberek szélesebb köre elé tárja, az előkészítő munkálatokat a nyelvészek véleményének meghallgatása után lezárja, és a rendszeres munkát megkezdhesse.

A körülbelül egy évig tartó előkészítő munkálatok eredményeit a munkaközösség írásba foglalta, és az értekezletre meghívottaknak három héttel az értekezlet előtt megküldte. Minden meghívottnak módjában volt tehát a konferencia anyagát előzetesen tanulmányoznia, s a felvetett kérdésekhez érdemben hozzászólnia. — A meghívóhoz mellékelt anyag a következő volt: 1. BENKŐ LORÁND, A Magyar Nyelv Etimológiai Szótára; 2. PAPP LÁSZLÓ, A Magyar Nyelv Etimológiai Szótárának szerkesztési szabályzata; 3. a mutatóványképpen kidolgozott ötvenhárom szócikk; 4. a címszójegyzék *b* és *m* betűs anyaga (FARKAS VILMOS és HEXENDORF EDIT összeállításában); 5. S. HÁMORI ANTÓNIA, Gyűjtési utasítás az Etimológiai Szótár nyelvtörténeti anyagához, illetőleg KISS LAJOS, Utasítás az etimológiai bibliográfia gyűjtéséhez; 6. KISS LAJOS, A Magyar Nyelv Etimológiai Szótára szerkesztéséhez használandó idegen nyelvi etimológiai szótárak és kézikönyvek jegyzéke.

Ebből az anyagból a nyelvész és nem nyelvész szakemberek nyilvánossága elé bocsátjuk BENKŐ LORÁND elaborátumát, a PAPP LÁSZLÓ összeállította szerkesztési szabályzatot és a próbaszócikkeket, mégpedig a két elsőt a Magyar Nyelvnek ebben a számában, a mutatóványképpen kidolgozott szócikkeket a következő számban. Ugyancsak folyóiratunk következő számában tesszük közzé a konferenciáról szóló részletes beszámolót. — Mind az előterjesztést, mind a szerkesztési szabályzatot abban a formában közöljük, ahogyan az értekezlet meghívottainak kiküldtük. Hogy mit és kinek vagy kiknek a javaslatára változtattunk az eredeti tervünkön, azt az értekezletről szóló beszámolóban fogjuk elmondani. A próbaszócikkeket viszont úgy közöljük, hogy mind formai, mind érdemi vonatkozásban érvényesítjük az értekezleten javasolt és a munkaközöségtől is elfogadott módosításokat.

I. A Magyar Nyelv Etimológiai Szótára

Az előzmények és a mai kívánalmak

1. A magyar nyelvtudomány múltjában a szótörténeti—szófejtő kutatások mindenkor igen jelentős helyet foglaltak el, sőt azt lehet mondani, hogy nyelvtudományi munkálatainknak legkiterjedtebb, legdinamikusabb és egyúttal

alighanem legeredményesebb, nemzetközi szempontból is legszámottevőbb részlegét alkották. Ez a tudományág már a felvilágosodás korában, majd a reformkorban erős gyökereket vert nálunk, s noha az akkori próbálkozások jó részének manapság már csak tudománytörténeti jelentősége, érdekessége van, nem egy vonatkozásban mai szempontból nézve sem elhanyagolható részeredményeket produkált. A múlt század második felétől, a történeti-összehasonlító nyelvészet megizmosodásától, módszerei kikristályosodásától kezdve pedig egészen a legújabb időkig a szótörténeti—etimológiai vizsgálatok terén folyó iratokban, önálló művekben meglehetősen szerte-széjjel szórva óriási mennyiségű és egészében igen számottevő értékű ismeretanyag halmozódott föl. Ennek a magyar szókincs egészét átfogó ismeretanyagnak a szintézisére, magának az egésznek vagy legalábbis egyes nagyobb, összetartozó részeinek rendszeres jellegű, forrásanyagul, szótárszerűen használható egybefoglalására és kritikai értékelésére is számos kísérlet történt már.

A teljesen átfogó, a magyar szókincs egészére irányuló kísérletek közül a legnagyobb szabású, tudományos igényénél fogva kétségkívül a legkiemelkedőbb értékű vállalkozás GOMBOCZ ZOLTÁN és MELICH JÁNOS Magyar Etyimológiai Szótára (1914—1944.). E mű — részletességét, alaposságát, filológiai pontosságát, módszerességét, ötletességét tekintve — a maga korában világviszonylatban is egyedülálló volt, és méltán reprezentálta a magyar nyelvtudományt. Sőt, aligha túlzunk, ha azt állítjuk, hogy ilyen filológiai apparátussal azóta sem készítettek etimológiai szótárt a világon. Ismeretes azonban, hogy e munkát alkotói több tekintetben is túlméretezték (l. KNEZSA: MNy. XL, 158 kk.), ennek következtében súlyos belső egyenetlenségektől lett terhes, és — ami a legnagyobb baj — torzóban maradt; mindezen kívül klasszikus értékei ellenére is egyre jobban eljár felette az idő, hiszen idestova fél évszázaddal ezelőtt indult, s alig kevesebb, mint két évtizede jelent meg utolsó, a *g* betű egy kis részét tartalmazó füzeté is. — Részben a GOMBOCZ—MELICH-féle vállalkozás előre látható félbeszakadásának köszönheti létét egy másfajta típusú összefoglalás, BÁRCZI GÉZA Magyar Szófejtő Szótára (1941.). Vitathatatlan, hogy ez a munka a maga nemében, műfajában kiváló alkotás, azonkívül az előbbivel szemben kerek egész is; hasznosságát mi sem mutatja jobban, mint hogy a szerzőnek más természetű, egyetemi tankönyvnek szánt összefoglalása (A magyar szókincs eredete. ¹1953., ²1958.) mellett ma is egyedül ad tájékoztatót szókészletünk egészéről, illetőleg fontosabb, gyakoribb egyedi elemeinek minden fajtájáról. Ismeretes azonban, hogy ez a mű nem készült egy, a szó valódibb értelmében vett etimológiai szótár igényével, nem akarta a GOMBOCZ—MELICH-féle szótár helyét elfoglalni, hanem a szakemberek körénél jóval szélesebb olvasóközönségnek is szólt (l. pl. előszavát). Ezért bármily nélkülözhetetlenné vált is a nyelvészeti kutatás számára, mégis csupán időlegesen enyhítette azt az ínséget, amely az EtSz. befejezetlensége, valamint kezdetének időbeli távolodása következtében keletkezett. Számításba kell venni azt is, hogy a megírása óta eltelt két évtized alatt — a ma szemszögéből is helytálló részletkutatásokat tekintve — alkalmasint több történt nálunk a szótörténeti—etimológiai vizsgálatok körül, mint a megelőző időkben összesen. — E két igen jelentős kezdeményezés ellenére is azt kell tehát mondanunk, hogy a magyar szótörténeti — etimológiai kutatásoknak mindmáig nincs még olyan nagy, rendszeres, az egyes szavak részleteiig hatoló összefoglalása, amelyet a szó valódi értelmében etimológiai szótárnak tekinthetnénk. Azonkívül — és ez szintén nagyon lényeges dolog — a legutóbbi, nyelvtudomá-

nyunk fejlődésében nagyon számottevő és a ma számára igen fontos két évtized szótörténeti—etimológiai kutatásai szótárszerű jelleggel teljesen feldolgozatlanok.

A magyar szókincs egyes részeire, rendszerint különféle származási, etimológiai csoportjaira irányuló, szótárszerű vagy legalábbis rendszeresebben és részletesebben tájékoztató összefoglalások eléggé nagyszámúak. Az ősi (uráli, finnugor, ugor eredetű) szókincs terén BUDENZ, MUNKÁCSI, SZINNYEI stb. munkái után különösen ígéretesnek látszik az a vállalkozás, amely „A magyar szókincs finnugor elemei” címen most van készülöben, és remélhetőleg nem sokáig várat már magára. A jövevényszó-feldolgozások egész sora (ASBÓTH, MELICH, MUNKÁCSI, SZINNYEI, KÖRÖSI, GOMBOCZ, SKÖLD, BÁRCZI, FLUDOROVITS, KARINTHY, KNIEZSA stb. művei) — ha különböző méretekben és színvonalon is — lényegében mindegyik számításba jöhető jövevényszó-csoportot érintették. A sok maradandó eredmény mellett azonban az efféle részlet-szintézisek számos olyan hiányt tükröztenek, amely nem kis súllyal esik latba akkor, ha a kérdést a magyar szókincs eredete egészének viszonylatában vetjük föl. Legelsősorban is — és ezt nem lehet eléggé hangsúlyozni — ezek a feldolgozások, monográfiák a magyar szókincs legnagyobb, az ősi és a jövevényelemek együttesét is meghaladó számú csoportjáról, nyelvünk külön életében keletkezett szavairól úgyszólván semminemű anyagot nem nyújtanak. Mind a mai napig hiányzik például nyelvünk onomatopoeitikus eredetű szavainak vagy egyes szócsaládok kiterelvényesedéséből keletkezett nagyobb szócsoporthajnak monografikus feldolgozása, — noha értékes részeredmények természetesen ezeken a területeken is vannak. — De a jövevényszó-feldolgozások egy része is meglehetősen régi, még a századforduló táján keletkezett, s ez idő óta az érintett terület megfelelő újabb szintézisbe nem foglaltatott; bizonyos jövevényszó-csoportok részletes tárgyalására azóta sem került sor, másoké pedig sok kisebb cikkbe, közleménybe szóródott szét. Korszerű színvonalon, a mai igényeknek megfelelő jelleggel voltaképpen csak KNIEZSA ISTVÁNNAK „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” című monográfiája (1955.) ad képet nyelvünk egyik igen jelentős jövevényszó-csoportjáról. — Mindezekből nyilvánvaló, hogy az etimológiai szótár hiányát e részletmunkálatok egyébként gazdag sorozata nem pótolhatja. Ezek egymás mellé állításából nagy hiányaik, egyenetlenségeik következtében semmiképpen sem kerekedik ki szótörténeti—etimológiai kutatásaink korszerű szintézise. Azonkívül természetesen az egy-ségbe szerkesztés kívánalma ezen állapotuktól függetlenül is fennáll.

2. Hogy nincs teljes etimológiai szótárunk, annak bizonyára sokrétű okai vannak. Nem kis szerepet játszhatott benne az a körülmény, hogy nyelvtudományunk a századforduló körüli évtizedeknek főként a szótárszerkesztés terén, de egyebütt is megnyilvánuló szintetizáló törekvéseitől később egyre jobban elkanyarodott, s a részletkérdések kidolgozására fordította a legnagyobb figyelmet. GOMBOCZ és MELICH szótárának terve és elindulása valójában még a korábbi, szintetizáló időszakra esett, — annak volt egyik utolsó számottevő mozzanata —, megvalósítása azonban már a következő időszakra. Nem kis mértékben ez a körülmény (ti. a részletekbe felejtkezés) okozta magának a szótárnak az elakadását is, azonkívül azt, hogy halódásának, majd abbamaradásának idejétől kezdve az etimológiai kutatásokban is — a maguk nemében egyébként kiváló eredményeket hozó — részletmunkálatoké lett nálunk a döntő szó. — Nem szabad elfelejteni továbbá, hogy egy időben még

fennállott a GOMBOCZ—MELICH-féle munka folytatásának és befejezésének reménye, amely egy párhuzamos vállalkozást a mi viszonyaink közt akkor jórészt kizárt; e szótár nagy tekintélye, szinte nyomasztó tudományos súlya pedig bizonyos mértékben később is mint gátló erő érvényesült, mivel egy nagy magyar etimológiai szótár elkészítésének mércéjét szinte megközelíthetetlen magasságra emelte. — De ezen túlmenően is a szótörténeti—etimológiai kutatásoknak hatalmas méretű kiterelvényesedését tekintve egy nagyobb szabású szótári szintézis megalkotása akkor már egyre kevésbé volt elképzelhető egy vagy két személy részvételével: az óriási anyag mozgatása, a szakterületek sokfélesége az egyéni kezdeményt kezdte messze meghaladni.

Hogy egy nagyobb igényű etimológiai szintézis kívánalma egészen a legújabb időkig nem merült föl eléggé élesen, abban nyilvánvalóan része volt annak, hogy BÁRCZINAK a maga nemében kitűnő szótára a legszükségesebb szótörténeti—szófejtő eligazításokat a nyelvészek számára is megadta, sőt a negyvenes években még az akkori legújabb irodalom alapján adta meg. — Korábban talán még arra is volt némi eshetőség, hogy a Magyar Szófejtő Szótárból ismételt bővítésekkel, esetleg más munkatársak bevonásával kinőhet egy magyar etimológiai szótár vagy legalábbis egy közép méretű szófejtési szintézis. Ez a műfaji és egyéb nehézségekbe is ütköző bővítő, átdolgozó munkát ugyan nem indult el, maga a lehetőség azonban egy új vállalkozás megszervezését, illetőleg meg nem szervezését okvetlenül befolyásolta.

Visszatekintve arra az időre, amikor a felszabadulás után a nyelvtudományi munkálatok terveit kovácsolgattuk, föltétlenül sajnálatosnak, sőt hibának kell minősítenünk, hogy egy magyar etimológiai szótár megalkotására nem gondoltunk. Az imént említett okokon túlmenően része lehetett ebben annak is, hogy az az idősebb, nagytudású, tapasztalt nyelvész nemzedék, amelynek körében a szótörténeti—etimológiai kutatások általában nagy népszerűségnek örvendtek, helyzeténél, munkamódszerénél, egyéni törekvéseinél fogva egy ilyen nagyszabású kollektív munkálatba aligha tudott volna számottevően, a konkrét anyaggyűjtő és feldolgozó munka erejéig bekapcsolódni; a fiatalabb nemzedék tagjai pedig túlnyomórészt más munkaterületek felé fordultak, amely jelenség ugyan egészében igen öröndetes volt nyelvtudományunk korábban elhanyagolt ágainak szempontjából, a nálunk nagy hagyományokra visszatekintő etimológiai kutatások útját azonban bizonyos mértékben elrekeszelte. De mindezekon kívül is az az igazság, hogy az említett tervezési időszakban a magyar etimológiai szótárnak nem volt gazdája, aki szívügyének tekintette volna a munkálatnak a tervekbe való beiktatását és megszervezését; és nem tudott kialakulni olyan tömörülés sem, amely egyrészt az egyéni érdekek fölé emelkedve, másrészt e kutatási ágra specializálódva képes lett volna az ügyet előrevinni.

Persze való az, hogy az akkor kimunkált nyelvtudományi tervek általában túlméretezetteknek bizonyultak, s bizonyos szempontból örülnünk kell, hogy az elmúlt évtizedre nem terheltük meg magunkat még egy ilyen nagyszabású munkálattal is. De ha nem egy ilyen már adott „status quo” szemszögéből nézzük a kérdést, hanem a szükségesség és fontosság mércéjével mérünk, akkor még így utólag sem tarthatjuk egészen rendjénvalónak a dolgot. Hiszen ha nemcsak az akkori tervekbe bekerült közművelődési célú, normatív szótári munkákat (pl. értelmező szótár), hanem a sajátosan belső nyelvtudományi célú szótári vagy szótár-féle munkálatokat (pl. nyelvtörténeti szótár, nyelvtörténeti adattár, történeti személynévszótár, finnugor etimológiai szó-

tár, tájszótár stb.) tekintjük is — anélkül, hogy e témák jelentős és kíváncsú voltát a legcsekélyebb mértékben tagadni akarnók —, fölvetődik a kérdés: vajon az akkori tervezési időszakban a magyar etimológiai szótár nem lehetett volna-e versenyre bármelyikükkel a szükségesség és fontosság bármilyen szempontjából nézve is? Nem is beszélve arról, hogy az 1949–1950-ben készített tervekben a magyar történeti nyelvtudományt — szinte érthetetlen módon — feldolgozó, összefoglaló szinten egyetlen nagyobb munkát sem képviselte. Innen van az, hogy a felszabadulás után jó másfél évtizeddel, a tervszerű és szervezett nyelvtudományi tevékenység viszonylag hosszú ideje után sem a magyar nyelv grammatikájának, sem szókincsének nincs nagyobb szabású történeti szintézise, sőt efféle munkálatok eddig el sem kezdődtek, holott nyelvtudományunk ez idő alatt túlnyomórészt a nyelvtörténet terén produkált jelentőset.

Ha azt tekintjük, hogy éppen ebben az utolsó egy-másfél évtizedben mi történt nemzetközi viszonylatban az etimológiai szótárak terén, olyan nyelvekkel kapcsolatban is, amelyek nyelvtudománya a szótörténeti—etimológiai kutatások hagyományait tekintve különben messze elmarad a magyartól, az előbb mondottak még elgondolkoztatóbbá válnak. Ez az időszak ugyanis külföldön a történeti nyelvtudományban szinte az etimológiai szótárak jegyében telt el. A kisebb vállalkozások sokaságát nem számítva, az ötvenes években több mint egy tucat nagy- és közepméretű szótár jelent meg Európában; mégpedig nemcsak a nagyobb nyelvekre irányulóan, hiszen — mondjuk — a szárd, az izlandi, az oszét stb. is megkapta már a maga jórészt nagy szóanyagú, több kötetes, kitűnően szerkesztett etimológiai szótárát.

A mi általános közönbösségünk, mozdulatlanságunk már ezeknek a kész, kinyomtatott produktumoknak a fényében is enyhén szólva lehangoló, nem is beszélve arról, hogy külföldön — a baráti országokban éppen úgy, mint Nyugaton — egész sor ilyenemű munka van jelenleg is készülóban.

Ezt a nemzetközi viszonylatban kedvezőtlen képet Kniezsának 1955-ben megjelent nagyértékű munkája a maga szótárszerű jellegével az egyik oldalról jelentősen szépíti ugyan, legalábbis szókincsünk egy részlegére nézve; a másik oldalról viszont e munka magas tudományos szintje, kutatást segítő, ösztönző gyakorlati haszna még jobban kiemeli a magyar szókincs többi területének, illetőleg e szókincs egészének szótárszerű szintetizálásában fokról fokra beállott, egyre kedvezőtlenebb helyzetünket.

3. De hagyjuk a múltat, s nézzük meg inkább azt, hogy — a jelenlegi helyzetnek ismert és tüzetesebb részletezést itt nem kívánó hátrányaival, nehézségeivel szemben — milyen előnyökkel jár egy, a magyar nyelvtudomány mai állását, újabb eredményeit tükröző, tüzetes etimológiai szótár megjelenítése. Mivel ezek az előnyök háromféle síkon: a hazai szakmai kutatások továbbfejlődése, a nyelvtudományi eredmények népszerűsítése és a magyar tudománynak a külföld előtt való reprezentálása terén jelentkezhetnek, bontsuk a kérdést háromfelé.

Mindenekelőtt óriási könnyebbiséget hozhat a szótár megjelenése a szótörténeti — etimológiai kérdésekkel foglalkozó, de más, e kérdésekkel csak alkalmasszerűben kapcsolatba kerülő nyelvészek munkálkodásában. Jórészt fölmenti őket olyan alternatíváktól, hogy vagy több évtizedes adatokra, véleményekre, bibliográfiákra támaszkodjanak, vagy elkezdjék a sokszor végeérthetetlen keresgélést a mutatókkal rendelkező, illetőleg nem rendelkező folyó-

iratok, kiadványok hosszú sorában. Ezenkívül — mint minden szintézis — hatalmas ösztönző erőt jelent majd a szótár nemcsak elkészülte után, hanem már készülésenek időszakában is a szótörténeti—szófejtő irodalom művelésében. E hazai viszonylatban oly nagy múltú és eredményes szakterület minden bizonnyal hamar kikerülhet a ma bizonyos vonalakon kétségtelenül megmutatkozó sorvadási állapotából, illetőleg biztosíthatja magának azokat a fiatal kutatókat, akikben ma nemigen bővelkedünk, de akik nélkül e szakterület továbbfejlődése, sőt továbbélése sem képzelhető el. — Mivel — mint ismeretes — a szókincs problematikájában a történeti, művelődéstörténeti, néprajzi, irodalmi stb. kérdések hatalmas tömege halmozódik fel, a nyelvtudomány egy etimológiai szótárral rendkívül sok segítséget, fogódzót adhat e testvérszakterületek kutatójának. Hányszor voltunk és vagyunk azonban tanúi annak, hogy más területek szakemberei vagy hibás, elavult szófejtésekre építik elméleteiket, vagy egyáltalán nem aknázzák ki azokat a nagy lehetőségeket, amelyeket a magyar szótörténet eredményei számukra nyújthatnának. Mindez nem kis mértékben a megfelelő források hiányával is magyarázható, azzal, hogy nyelvtudományunk hosszú idő óta nem bocsátott rendelkezésükre korszerű segédleteket. Mindenesetre egy létrehozandó etimológiai szótárban a rokon tudományokkal való szorosabb kapcsolatszövésnek, a nyelvészeti eredmények számos más tudományág körében való hasznosításának olyan lehetőségei jelennek, amelyeket nem kihasználni igen-igen nagy mulasztás volna egész nyelvtudományunk számára.

Ez a kérdés már átvezet a nyelvtudományi eredmények úgynevezett „népszerűsítés”-ének a területére. Aki a nyelvi kérdések iránt az újabb időkben megmutatkozó rendkívüli érdeklődést és ennek az érdeklődésnek a jellegét, irányát valamennyire is ismeri, annak a számára nem lehet kétséges, hogy a szavak eredete, élete iránti tudásvágy nagyon élénk a mai művelt emberben, sőt az átlagemberben is. Sajnos, nyelvtudományunk ezzel a kétségtelenül megnyilvánuló igényvel a felszabadulás óta még annyit sem törődött, mint azelőtt, s nemcsak hogy friss, mai szinten álló összefoglaló munkával nem látta el nagyközönségünket, de a részletekből is alig nyújtott számára valamit. Nyilvánvaló, hogy egy etimológiai szótár megalkotása ezt az állapotot is kimozdíthatja a mélypontról: a szaktudományossága mellett is közérthetően megírt szótár friss anyagával, hozzáférhetőségével már maga is számottevően hézagpótló szerepet játszhat e téren, főként a szakembereken kívüli közönség műveltebb rétegében, azonkívül hamarosan alapjává válhat egy belőle rövidített, a tudománynépszerűsítést egészen széles keretekben biztosító változatnak is.

A nyelvek kölcsönhatásának sajátosságai érthetővé teszik, hogy az egyes, konkrét nyelvekre vonatkozó vizsgálatok produktumaiból korábban is, ma is az etimológiai szótárak tartanak számot a külföldi nyelvészek legnagyobb érdeklődésére. Sajnos, ezt a magyarra is irányuló igényt ma már alig megszerezhető régebbi szótáraink segítségével sem tudjuk kielégíteni, nemhogy az utóbbi évtizedek eredményeit is magában foglaló, alaposabb tájékoztatást nyújtó művel lehetnénk külföldi kollégáink szolgálatára. Pedig a magyar szótörténeti—etimológiai vizsgálatok nagy hagyományai, e munkaterület fejlettsége révén a külföld felé itt valószínűleg könnyebben produkálhatunk számottevőbbet, mint nyelvészetünk sok más ágazatában. A mai hiány annál is inkább sajnálatos, mivel egy-egy „nemzeti” nyelvtudomány állapotát, fejlettségét nemzetközi viszonylatban még jelenleg is nem kis mértékben etimológiai szótárának latra vetésével mérjük.

Ha mindezt átgondoljuk, aligha lehet valaki előtt is vitás, hogy egy magyar etimológiai szótárra múlhatatlanul szükség van, és megalkotásának kezdeménye ma már semmiképpen nem tűrhet további halasztást. Nagyönis érthető tehát, hogy amikor a közelmúltban nyelvtudományunk illetékes szakemberei a tizenöt éves távlati tervet előkészítő bizottságban mérlegre tették a speciális magyar nyelvészet soron következő legfontosabb feladatait, a nyelvtörténeti munkálatok terén — természetesen több más, szinkrón jellegű munka megtervezése mellett — mindenekelőtt egy magyar etimológiai szótár létrehozását tartották szükségesnek. E tudománytörténeti jelentőségű határozat nyelvtudományunknak egy régóta vajdúdó kérdésében teremt tiszta helyzetet, és helyrehozva a korábbi tervezés hibáit, megfelelő alapot biztosít az etimológiai szótár előállítására érdekében teendő további lépésekhez.

A létrehozás lehetőségei

1. Az utóbbi években ismételten előtérbe kerültek a GOMBOCZ—MELICH-féle szótár kiadásával kapcsolatos kérdések. A tervek szerint a kiadás hármasként lett volna: 1. az eddig megjelent füzetek változatlan újrakiadása; 2. ezekhez a nyelvünk mai állapota és a nyelvtudomány újabb eredményei alapján való pótlások, helyreigazítások közzététele; 3. a szótári hagyaték kéziratok anyagának a mai szempontból szükséges átdolgozásokkal való megjelentetése. Függetlenül attól, hogy ez a terv mennyiben oldhatta volna meg a ma már annyira szükséges szótár problémáját, fölvetőinek elvitathatatlanul nagy érdemük van, mert kimozdították a holtpontról az etimológiai szótár sok tekintetben nehéz, kényes ügyét.

Ami magát a szóban levő tervet illeti, néhány kérdés kissé tüzetesebb megvilágítására van szükség ahhoz, hogy vele kapcsolatban érdemben állást lehessen foglalni.

Mindenekelőtt fontos tudni, milyen állapotban van a GOMBOCZ—MELICH-féle szótárnak az az anyaga, amely a már kiadott részeken kívül kéziratban fekszik. Ismeretes, hogy ennek az anyagnak a sorsában néhány évvel ezelőtt öröndetes fordulat állt be: az Akadémia megvásárolta Melich Jánostól, és a Nyelvtudományi Intézet magyar osztályán helyezte el.

A cédulákra írt anyag nyolc, meglehetősen egyenetlen nagyságú és vegyes tartalmú leltári egységbe van beosztva. Ezek közül kettő az, amelyet egy esetleges új kiadás szempontjából érdemlegesebb figyelem illethet: az 1. egység, amely az EtSz. meg nem jelent anyagára vonatkozik; és az 5. egység, amely a tervezett kis etimológiai szótár anyagához kapcsolódik. A másik hat egység elszórt adatokat tartalmaz (egy-egy cédulán jórészt egy, esetleg két adatot): például egyes szavakra vontakozó könyvészetet, Heltaiból és Sylvesterből kiírt nyelvtörténeti adatokat, a Tudományos Gyűjteményből kicédulázott tájsszavakat, DONNER szótárának címszavait és egyes adatait, BOLLER munkájára utalásokat stb. Ezeknek az egységeknek a tartalma legjobb esetben is csak elenyésző részletanyagot szolgáltathat egy mű egészéhez; ezért a továbbiakban figyelmünket már csak az 1. és az 5. egységre kell fordítanunk.

Az 1. egység, az EtSz. ki nem adott részére vonatkozó anyag eléggé nagy terjedelmű, bár jóval elmarad azoktól az arányoktól, amelyeket az utolsó megjelent füzetek erősen felduzzadt anyagához viszonyítva várhatnánk. Ennek az anyagnak talán legfeltűnőbb tulajdonsága az, hogy a terjedelemhez képest igen kis arányú benne a címszavak száma. Például az egyik legterjedelmesebb

betűt, az *m*-et körülbelül 130 címszó képviseli, amely mennyiségnek a csekélységére rávilágíthatunk, ha számításba vesszük azt, hogy az EtSz. megjelent részében a valójában kisebb *d* kezdőbetűnek 700-nál több címszava van, vagy azt, hogy még a SzófSz. *m*-es címszavainak a száma is mintegy 300-ra rúg. Igen jellemző az is, hogy a címszavaknak csaknem a fele tulajdonnév, a köznevek között pedig eléggé gyakori a ritka tájszó. — Kidolgozás szempontjából az anyag nem kevésbé hiányos és egyenetlen. A címszavak között szereplő tulajdonnevek egy része nagyon részletesen, alaposan van megtagyvalva, a közsavak között leginkább egyes biztos szláv etimológiák részestültek ilyen jellegű tárgyalásban. A közzói címszók egy részére nagyobb mennyiségű adatanyag van összegyűjtve, de nincs elrendezve, illetőleg megsterkesztve. Végül vannak olyan közzói címszavak, amelyek csak néhány adattal, könyvészeti utalással szerepelnek e leltári egységben is. — Azt talán fölösleges mindezekhez hozzátenni, hogy ebben a MELICHTól származó részben maguknak a kidolgozott címszavaknak a tudományos szintje igen magas: sok közülük egy-egy módszeresen, alaposan felépített folyóirat-cikk erejével hat.

Az V. egységnek, a tervezett kis etimológiai szótárnak az anyaga részben MELICHTól, részben GOMBOCZTól származik. A két rész — amely a legtöbb betűben párhuzamosan fut — szerkesztési elveiben nemigen egyezik. A MELICH-féle részben aránylag igen csekély a címszók száma, és főként kevés a megírt címszó, de még ezek között a fogalmazványok között is vannak tulajdonnevek. Számos címszóval kapcsolatban csak néhány adat szerepel a cédulán. — GOMBOCZ része sokkal rendszeresebb; címszóanyaga csaknem teljesen meg egyezik a SzófSz.-ével, de kidolgozása annál is szűkszavúbb, még bibliográfiai adatokat sem közöl. Etimológiai értékelései a SzófSz.-hoz viszonyítva nemigen adnak mást, újat; ez természetes is, hiszen GOMBOCZ legjobb esetben a harmincas évek elejének szófejtő irodalmát vehette figyelembe.

E rövid bemutatásból is látható, hogy az EtSz. kézirati hagyatéka nem olyan jellegű, hogy komoly támaszt adhatna a szótár elmaradt kétharmadának előállításához. A kis etimológiai szótár kézirata ehhez a munkához pedig semmi segítséget nem nyújthat. A „nagy” szótár kidolgozott vagy akárcsak nagyjából összeállított címszóanyaga — igen optimális számítások szerint is — a folytatásba felveendő címszóanyagnak alig 5–6%-ához szolgálhatna valamennyire is alapul. Azért csak valamennyire, mivel nem csupán a szócikkek hosszú terjedelmének egyszerű lerövidítéséről lenne szó, hanem az újonnan előkerült adatok, az új irodalom stb. pótlásáról is; ez a követelmény viszont igen nehéz helyzetbe hozná a szerkesztőket, hiszen ma már legtöbbszörre nem lehet tudni, hogy a kézirat szócikkei, illetőleg szócikk-anyagai mely időben állítottak össze, tehát mennyit kell bennük pótolni. Így ez a viszonylag csekély hasznosítható részlet alkalmasint több gondot okozna a szerkesztés számára, mint a teljesen új alapról való indulás, amit a szócikkek összehasonlíthatatlanul nagyobb részénél amúgyis újonnan kellene elvégezni.

De nyilván nemcsak az EtSz. meg nem jelent részeinek pótlása kívánna meg egy teljesen új szótár munkálataival legalábbis azonos mennyiségű időt és energiát, hanem az eddig megjelent rész „modernizálása”, kiegészítése is aligha lenne sokkal csekélyebb arányú vállalkozás. Az *a* betűtől a *g* középig terjedő szakaszban a címszóeloszlás és a kidolgozási arányok ismeretes egyenetlenségeinek kiigazítása, a három évtized alatt megjelent anyagnak szinte füzetenként más-más évtől való felfrissítése stb. stb. mindmegannyi nehézséget jelentene.

De ha — tegyük föl — mindezt a munkát vállalnók, akkor sem tudnánk olyan szótárt alkotni, amely versenyre kelhetne egy új alapokon indított etimológiai szótárral. A régi anyag hagyománya, ma már számos szempontból nem megfelelő eljárásbeli, szerkesztési elvei óhatatlanul nyomot hagynának az új anyagban is, megkötve a szerkesztők kezét. Azonkívül a három részlet (a régi szótár, ennek pótlásai és a folytatás) közül egyik sem hasonlítana jellegében a másikhoz, hanem a kész egészen belül teljesen felemás egységeket alkotna. Elképzelhető, hogy egy ilyen szótár gyakorlati használata még a nyelvészek számára is mennyi nehézségbe ütköznék, nem is beszélve arról, hogy jellege miatt a szakemberek körén kívül nemigen volna funkciója. És az sem lehet közömbös, hogy egy ilyen toldozott-foldozott, bizonyos mértékben továbbra is torzónak maradt munka mai megjelentetése nyelvtudományunk egészére nem vetne valami jó fényt, sem az ország határain belül, sem azokon kívül.

Mindezeket számba véve nem lehet javallani azt, hogy az új magyar etimológiai szótár problémáját a GOMBOCZ—MELICH-féle szótárra épülő terv alapján oldjuk meg. Az igaz, hogy e terv megvalósítása a jelenlegi állapothoz képest még mindig kétségekívül haladást jelentene. De nem ebből kell kiindulni, hanem abból, hogy a reparációra fordítandó idő és energia bőven elegendő egy olyan új szótár létrehozására, amely a ma igényeit összehasonlíthatatlanul jobban szolgálhatja.

A mondottak ellenére sem szabad azonban elfelejtkeznünk arról, hogy a kézirati hagyaték igen nagy tudománytörténeti fontosságú dokumentum, azonkívül említett első részének, a többé-kevésbé összeállított kiadatlan szócikkeknek a mai nyelvtudomány szempontjából is okvetlenül van jelentősége. Így az Akadémia mindenképpen nagyon helyesen, megfontoltan és előrelátóan tette, hogy ezt az anyagot az egyik, még élő szerzőtől megvásárolta, s ezzel elejét vette elkallódásának. — Nagy kár volna, ha ennek az anyagnak minden becses részét csupán archivális szerepre szánnánk a továbbiakban. Meg kellene gondolni, nem volna-e helyes, ha elsősorban azt a százötven-kétszáz tulajdonnévi, de esetleg azt a valamivel kevesebb közszói szócikket is, amelyet MELICH teljesen megírt, vagy legalábbis anyagában eléggé összeállított, valamilyen kiadványban vagy kiadvány-sorozatban közzétennők, nehogy e gazdag adatanyagra épülő részletesebb fejtegetések végleg elveszenek a nyelvtudományi kutatás számára. A hagyaték többi anyagát ugyan publikálni aligha volna érdemes, de egyes cédulákat jó lenne betűrendbe állítani, mert több minden felhasználható volna belőlük részint az új etimológiai szótár szerkesztésében is, főként pedig egyes másfajta munkálatokban (pl. egy tulajdonnév-szótárban, nyelvtörténeti adatpótlások összeállításához stb.).

2. Egy új magyar etimológiai szótár tervezésével kapcsolatosan legalább néhány szót szólni kell a Magyar Szófejtő Szótár kérdéséről.

Aligha lehet kétséges, hogy ezt a maga nemében klasszikus alkotást csak annak a közlési rendszernek, azoknak az alapelveknek a megtartásával lehetne bővíteni, modernizálni, továbbfejleszteni, amelyek a szerzőt megalkotásakor vezették. Ez annyit jelent, hogy a SzófSz. esetleges új kiadása az eddigihez képest a címszóanyag bizonyos bővítésének, azonkívül az 1941 óta eltelt időszak szófejtési eredményei felhasználásának és az új bibliográfiai adatok legfontosabbjai fölvételének az útját járhatja. Nem térhet azonban rá a szavak magyar nyelvi történetét szemléltető adatok közlésére, az alak- és jelentés-

fejlődés dokumentálására, illetőleg taglalására; a címszóval összefüggő származékok, összetételek gyarapítására és adatolására; az idegen nyelvi megfelelőknek más szempontok szerint való kiválogatására, bővítésére, adatszerűbbé tételére; a bibliográfiai közlés szempontjainak tágítására, a régebbi bibliográfiai adatok teljesebbé tételére; stb. Nyilvánvaló azonban, hogy még a címszóanyag bővítésének, egy etimológiai szótár kereteivé tágításának is megvannak a maga — elsősorban technikai, anyaggyűjtési — korlátai; sőt az egyes szócikkeknek a szószármaztatással foglalkozó szövege sem lehetne a korábbinál túlságosan hosszabb, részletesebb, mert ez a szócikkek aránytalan felépítésére vezetne, tekintve a magyar szótörténeti rész minimális voltát, a bibliográfiai résznek a legfontosabb irodalomra való szorítkozását stb.

Az esetleges félreértések elkerülése végett rögtön meg kell jegyezni, hogy ezeket a bővítési problémákat egy mai, teljesebb, a nyelvészeti igényeket mindenben kiszolgáló etimológiai szótár szempontjából, ennek kívánalmait tekintve vetettük itt föl, és az elmondottak nem a SzófSz. bármelyik elvének vitatását vagy éppen helytelenítését akarják jelenteni. A SzófSz.-nak éppen sajátos jellege adta meg és nyilván fogja ezután is megadni a maga páratlan becset; ez a sajátos jelleg azonban eléggé kizárja egy etimológiai szótárra fejlesztés lehetőségeit. De kizárják azonkívül egyéb problémák is.

Tegyük föl, hogy azoknak a bővítési kívánalmaknak, amelyekről az előbb szó volt, és amelyek egy mai igényű etimológiai szótárral kapcsolatban okvetlenül fölvehetők, nem csupán általában, egészben, hanem akár csak részben is meg akarnánk felelni. Ehhez olyan mennyiségű új adatgyűjtő és feldolgozó munkára lenne szükség, amely egyrészt semmivel sem lenne kevesebb, mint egy — az előbb említett bővebb kívánalmaknak eleget tevő — teljesen új etimológiai szótár előállítására fordított tevékenység, hiszen jóformán mindent előlről kellene kezdeni; másrészt messze túlhaladva egy ember teljesítőképességét, mindenképpen kollektív erőfeszítést követelne. Az így elvégzett, voltaképpen új alapokról induló munka a dolog természetéből folyóan teljesen elvesztené a kiindulásául felhasznált régivel való kapcsolatát, egy névleges összekapcsolásnak pedig — ami egyúttal a régi munkának a maga nemében való továbbfejlesztési lehetőségét is elválná — természetesen nem volna semmi értelme. Ezenkívül a SzófSz. jelenlegi anyaga a szerző szellemi terméke és elidegeníthetetlen tulajdona; a fenti akadályokat, nehézségeket nem számítva etikailag is elképzelhetetlen lenne, hogy mások részt kérjenek belőle, és más elvek szerint bővítsék, változtassák.

Igen jó lenne, ha BÁRCZI GÉZA — aki szótárának anyagával kapcsolatosan a megjelenés óta eltelt évtized szövegtő irodalmából fáradhatatlan cédu-lázó munkát végzett — sort tudna keríteni a SzófSz. új, modernizált, 2. kiadásának egybeállítására. Ez a kiadás magától értődően egy új magyar etimológiai szótár „árnyékában” sem volna felesleges; a sajátos jelleg és funkció folytán nyilvánvalóan egyikük sem zárna ki a másikat, azonkívül éppen elég analóg példánk van arra, hogy a fejlettebb történeti nyelvtudománnyal rendelkező nyelvek egymás után vagy akár egymás mellett megjelenő ilyenmő szótárai mennyire használtak, szükségesek és a tudományt előrevivő szerepűek.

A mondottak figyelembevételével arra az eredményre kell jutnunk, hogy sem elvi, sem gyakorlati szempontból nem lenne helyes, ha egy új magyar etimológiai szótár munkálatait szorosabban összekapcsolnók a SzófSz. jelenlegi anyagával vagy esetleg megvalósulható újabb kiadásával.

3. Egy magyar etimológiai szótár megalkotásának ma kétségkívül legcélravezetőbb és egyúttal legjárhatóbb útja a munkálatok teljesen új alapon, önálló vállalkozásként való elvégzése. Régebbi, hasonló természetű művek felújításának, kiegészítésének, átdolgozásának inkább többé, mint kevésbé alkalmatlan módjaihoz képest az új alapon elindított vállalkozásnak nagy előnyei vannak.

Legelsősorban is lehetővé teszi a szótár felépítésében egységes elvek, egymást kölcsönösen feltételező és megkívánó szempontok átgondolását és megvalósítását, melyek minden kötöttségtől, külső befolyásolástól mentesen biztosíthatják a ma igényeinek maradéktalan kielégítését. Ezzel az eljárásmóddal elérhető, hogy a hazai hagyományokból — ugyanúgy, mint a külföldi példák-ból — azt és annyit hasznosíthassunk, amit és amennyit jónak látunk, nem kötve hozzá magunkat egyetlen régebbi sémához sem, de pontosan számbavéve és értékesítve mindazt, ami e régebbi művekben időtálló. Az új alapokról való indulás teljesen tiszta helyzetet teremt a szótár szerkezetének olyan fontos kérdéseiben, mint a szóanyag összeválogatása, a címszavak és a szóbokrosítás megoldása, a szócikkek felépítése, az utalások rendszere stb. Ugyanakkor a szótár anyaggyűjtő és feldolgozó munkájában is lehetővé teszi a teljesen önálló ténykedést, amely olyan mozzanatokban, mint például a nyelvtörténeti adatoknak vagy a szófejtő irodalom eredményeinek az összegyűjtése és újraértékelése, igen nagy jelentőségű.

Az etimológiai szótár önálló, korábbi művektől független vállalkozásként való elindítása ezek miatt a nagyon számottevő, sőt döntő előnyök miatt még akkor is ajánlatos volna, ha bizonyos átdolgozásoknál, kiegészítéseknél jóval több és nehezebb munkát igényelne. De nem is egészen ez a helyzet. Mint korábban volt szó róla, egyes régebbi műveknek lényegesebb, a mai igényeknek mindenben megfelelő átdolgozása során körülbelül mindazt a munkát el kellene végezni, amit a teljesen új alapokról való indulás esetén, nem is számítva a toldozgatás-foldozgatásokkal, egyeztetésekkel, folytonos ellenőrzésekkel járó sok időt és fáradságot. Az a tény, hogy egy új alapon elindított etimológiai szótári munkálat mind a mennyiségi, mind a minőségi igényességet tekintve bizvást kiállja a versenyt egyéb előállítási lehetőségekkel, abban az esetben is nagy fontosságú a munkálat megszervezésének (a pénzügyi és személyi feltételek megteremtésének) szempontjából, ha e kérdésben magától értődően egy elvi és gyakorlati téren egyaránt legjobban célirányos szótár létrehozásából kell is kiindulnunk.

Mindezek a megfontolások világossá teszik, hogy miért léptünk a magyar etimológiai szótár létrehozásának egy önálló, új műre irányuló útjára, illetőleg hogy miért foglalt állást a magyar nyelvtudomány tizenöt éves távlati tervét kidolgozó bizottság olyan mű megalkotása mellett, amely szótörténeti—etimológiai részletkutatásaink összefoglalásában, egységbe hozásában teljesen új alapokon megszervezett munkálatra épül. A bizottságnak ez az elvi döntése megszüntette a szótár létrehozásának különféle eshetőségei körül kialakult bizonytalanságot, és lehetővé tette a szükséges előkészítő munkák szilárd alapokon történő elvégzését, konkrét, egyértelmű célok felé irányítását.

A szótár jellege; szerkezetének főbb problémái

1. A nyelvtudomány tizenöt éves távlati tervének a bizottság által kidolgozott és elfogadott szövege alapján az elkészítendő etimológiai szótár jellegét

a következőkben határozhatjuk meg: A szótár célja az, hogy összefoglaló képet adjon a magyar szókészlet fontos elemeinek származásáról és fejlődéséről, mégpedig olyan formában, amely a bel- és külföldi szakmai igények magasfokú kielégítésén túlmenően a nyelvészetileg nem szakképzett, de művelt olvasó számára is közérthető legyen. A szótár készítőinek feladata elsősorban nem új források felkutatása és új etimológiák alkotása, hanem az eddigi szótörténeti-etimológiai eredmények egybeállítása, rendszerezése és kritikai értékelése. A feldolgozandó szóanyag elsősorban a mai magyar köznyelv szókincsének elemeit tartalmazza; emellett azonban helyet kapnak benne a fontosabb tájszavak és elavult szavak is. A szótárba bekerült címszavak száma 12 ezer körül mozoghat. Az egyes szócikkek átlagos terjedelme körülbelül 20–25 félhasábos szedésű sor lehet, s az egész szótár 3, egyenként 50–60 nyomdai ív terjedelmű kötetben jelenhet meg.

Magától értődik, hogy a bizottság — feladatának megfelelően — a tervezett szótár jellegére vonatkozó, fent ismertetett álláspontját csak a fő vonalakban vázolta, s nem terjeszkedhetett ki mindarra az igen sok részletkérdésre, amelyet egy magyar etimológiai szótár megtervezésével kapcsolatban már jó előre tisztázni kell. Ezért — bár a lefektetett főbb irányelvek a későbbi tárgyalások folyamán a dolog természeténél fogva szinte semmit nem módosultak — a szótár tüzetesebb előkészítése folyamán még számos kisebb-nagyobb részletproblémát kellett fölvetni és velük kapcsolatban állást foglalni.

A tüzetesebb előkészítő munkában — többek között — fontos helyet foglalt el: a) a szótárba felveendő szavak kiválogatási elveinek megállapítása és ezt követően magának a szójegyzéknek az összeállítása; b) a szócikkek szerkesztési elveinek, szabályainak rögzítése; c) a próbaszócikkek kidolgozása. Ennek az előkészítő munkának — amelynek megszervezéséről később még bővebben is lesz szó — egynémely termékét e fejtegetésekhez csatoltan közöljük. Mindezek mellett azonban több olyan kérdés is fölmerül, amely a mellékelt anyagokban vagy egyáltalán nem szerepel, vagy csak bizonyos vonatkozásaiban kap említést. A szótár megtervezésével kapcsolatos eme kérdéseket tehát szükséges itt — ha csak röviden is — előtárni.

2. A) Számos előre tisztázandó probléma merül fel például az etimológiai szótár szóanyagával, illetőleg annak megválogatásával kapcsolatban.

Itt van mindenekelőtt a tulajdonnevek kérdése. Semmi esetre sem követnők a GOMBOCZ—MELICH-féle szótárnak a tulajdonnevekkel kapcsolatos hagyományát, hanem a tiszta köznévi szótár álláspontján állunk, amelyre a legtöbb külföldi etimológiai szótár és a mi Magyar Szófejtő Szótárunk is jó példával szolgál. A tulajdonneveknek a szótárba való bevitele elvileg sem lenne egészen megokolható: a köznevektől eléggé eltérő tulajdonságaik és ezzel összefüggően többé-kevésbé más jellegű, más módszerű etimologizálásuk miatt ugyanis egy meglehetősen más típusú nyelvi anyaggal kereszteznénk és így felemással tenénk szótárunkat. De még többet nyomnak e téren latba a gyakorlati nehézségek: egyrészt a tulajdonnevek szinte végtelen anyagából a közneveknél is jóval nehezebben és kevésbé megnyugtató eredménnyel lehetne kiválogatni a szótárba bekerülő névegyedeket, másrészt és főleg a tulajdonnevek adatolása és etimologizálása olyan többletmunkát róna a szótár készítőire, illetőleg annyira kitolná a szótár elkészültének idejét, hogy az eredmény semmi esetre sem lenne egyenes, ésszerű arányban a fölhasználandó idővel és energiával. Aligha tévedünk, ha azt mondjuk, hogy MELICHék szótárának félbeszakadásá-

ban is komoly része volt a tulajdonnevekkel kapcsolatos állásfoglalásuknak és eljárás módjuknak (vö. erre Kniezsa: MNy. XL, 164–5). — A magyar tulajdonneveknek valamiféle etimológiai szótárát természetesen el kell majd készítenünk, de erre csak mostani vállalkozásunktól függetlenül, és — a sürgősségi, fontossági sorrendet, valamint a pénzügyi és személyi lehetőségeket tekintve — alkalmasint csak a köznévi etimológiai szótár létrehozása után kerülhet sor.

Problémákat persze a köznévi szóanyag megválogatása is bőven tartalmaz. Annak az alapelvnek megfelelően, hogy a szótár törzsanyagát a mai magyar köznyelv szókincse adja, legfőbb kiindulópontunk az ÉrtSz. szóanyaga. Ezt a szóanyagot — az etimológiai szótár sajátos céljának és jellegének megfelelően — csupán az úgynevezett „peremszókincs” terén módosítjuk, a következő vonatkozásokban.

Az „új”, „modern”, „neologista”, „idegen”, „nemzetközi” stb. jelzőkkel illelhető nagy gyűjtőkategória fontosabb, szótörténeti adatolást és etimológiai magyarázatot kívánó elemeinek fölvételétől egyáltalán nem zárkozunk ugyan el, de valamivel kevésbé bőkezűen bánunk velük, mint az ÉrtSz. Nem követjük tehát sem azt a magyar szótári hagyományt, sem azt a külföldön is több helyt (főként a németeknél) megnyilvánuló szótári gyakorlatot, amely az ilyen jellegű szavak létezéséről nemigen vesz tudomást, hanem keletkezési idejüktől és módjuktól függetlenül fölvesszük őket, amennyiben köznyelvünknek — és nem csupán bizonyos belső szaknyelveknek — állandóbb, elterjedtebb elemei. Egyébként az újabb idegen nyelvi etimológiai szótárak szerzői többnyire körülbelül ugyanígy járnak el a modern, nemzetközibb jellegű szókincs felvételével; igen józan válogatással befogadja őket a nagyobbak közül például VASMER, a kisebbek közül például HOLUB—KOPEČNY. — A másik oldalról viszont nem követünk olyan külföldi példákat, amelyeknek prototípusa a BATTISTI—D'ALESSIO-féle olasz etimológiai szótár, és amelyek a részben csak szaknyelvi szinten érvényesülő, nem kis mértékben „ál-latin”, „ál-görög” stb. jellegű szavak egész tömegét tartalmazzák. Későbbi füzetekben — általános maximalizmusának ide vágó vetületeként — már kezdett e felé a típus felé sodródni MELICHÉK szótára is, pedig korábban, indulásának idején még igen józanul járt el, dicséretes bátorsággal szakítva az „idegen” szavak viszonylatában jórészt teljesen nihilista magyar szótári hagyománnyal. Az ilyen latin, görög, francia, német, angol stb. szavaknak szótárunkba való nagyarányú, gátlástalanabb bevitele nemcsak a szótörténeti adatolás és a közvetlenebb forrásra rámutató etimologizálás szempontjából okozna szinte leküzdhetetlen nehézségeket, hanem — tekintve e szavak óriási számát — meglehetősen szétfeszítené a szótár kereteit, bizonyos mértékben fölösleges terhet róna nemcsak a szótár készítőire, hanem a használóira is, azonkívül elvenné a szótár készítőitől a teret a fontosabb szavak tüzetesebb kidolgozása előtt is.

Mindezeknek megfelelően szerepelni fognak az etimológiai szótárban az ÉrtSz. *aszfalt, cirkusz, csekk, dunszt, gála, giccs, görll, huligán, jubilál, keksz, kombájn, korrekt, koszt* stb. típusú szavai, kimaradnak ellenben *ambulancia, biceps, deponál, elektor, epidémia, filtrál, gasztronómia, gravámen*-féle szavai, nem is szólva az ÉrtSz.-ba sem fölvett *anticipáció, bedekker, bromit, incurrens, mixtura, parataxis, termofil*-féle csoportról. E két utóbbi kategória etimologizálását teljesen az idegen szavak szótárainak hatáskörébe utaljuk.

A tájszavak és az elavult szavak körében — tekintve az ÉrtSz.-nak és az etimológiai szótárnak nem azonos jellegét és funkcióját — bőkezűbben

mérünk, mint az ÉrtSz., amely az efféle jellegű szavak területéről általában csak a némi köznyelvi vagy legalábbis irodalmi nyelvi vonatkozásokkal bírót tartalmazza. Így bevesszük szótárunkba az olyan tájszavakat, amelyek nagyobb területen vannak elterjedve, esetleg már a regionális köznyelvi szint határait súrolják (*bálmos, benge, domó, ficere, gajgonya, gruja, misling, sannyad* stb.), valamint az olyan elavult szavakat, amelyek a régiségben jelentősebb szerepet játszottak, vagyis múltbeli életük a nyelvemlékekből nagyobb számban igazolható (*angostár, apol, csécs, csoma, döllye, falkony, galéta, geréb* stb.). A mai nyelvjárásokbeli és a régiségbeli előfordulás természetesen egymást támogatja; eszerint földolgozunk olyan szavakat, amelyek külön mint tájszók és külön mint elavult szók talán nem jönnének számításba, mindkét viszonylatú szerepüket együttesen tekintve azonban már emelkedik jelentőségük. — A tájszóknak és az elavult szóknak itt jelzett határán túl csak egyes kivételes esetekben megyünk; például föl vesszük legrégibb nyelvemlékeinknek ritkábban vagy éppen hapaxként előforduló szöveleleit (HB.: *heon, isa, ünütt*; ÖMS.: *huztuz, egyembelü*; stb.). Az a kritérium, hogy e tájszavakkal és elavult szavakkal mennyiben foglalkozott vagy nem foglalkozott eddig szövejtő irodalmunk, illetőleg hogy ezek mennyiben etimologizálhatók vagy nem etimologizálhatók, a szótárba való felvételnél — az előbbi fő kritérium (a szó nyelvi helyzete) mellett — csak másodsorban jön számításba: a felvétel vagy fel nem vétel szempontjából eléggé nagyszámú határesetben a szó megfejtett vagy megfejtendő volta pozitív szerepű.

E kritériumok segítségével egyfelől biztosítani tudjuk a „peremszókincs”-be tartozó elemek felvételének bizonyos arányosságát, és el tudjuk kerülni a felvételnek a szó nyelvi helyzetét figyelembe nem vevő ötletszerűségét; másfelől nem hozunk be szótárunkba — a nyilván amúgyis eléggé sok elkerülhetetlen eseten túlmenőleg is — nagyobb tömegű olyan szót, amelyről etimológiai vonatkozásban az ismeretlen eredet megállapításán kívül mást nem tudunk mondani. Látható tehát, hogy a tájszavak és az elavult szavak tekintetében eléggé eltérünk a GOMBOCZ—MELICH-féle szótárnak főként az újabb füzetekben követett erősen maximalista eljárásmodjától, a megcsinálhatóság realitása érdekében lemondva nyelvünk ritkább, kevésbé fontos szövelemeinek földolgozásáról.

Az magától értődik, hogy szótárunk nemcsak alapszókat vagy éppen fiktív töveket, „gyök”-öket tartalmaz majd, mint némelyik régebbi idegen nyelvi etimológiai szótár, hanem a nyelv természetének, valamint a hasznosságának, célszerűségének megfelelően származékokat és összetételeket is. Óriási tömegük miatt természetesen mindkét kategória egyedeinek föl vételét korlátozni, szempontjaiban szabályozni kell, mégpedig sajátos természetüknek megfelelően más és másféle jelleggel.

A képzett szavakkal — az EtSz.-hoz és a SzófSz.-hoz, valamint számos jó külföldi példához (ERNOUT—MEILLET, BLOCH—WARTBURG, SLAWSKI, WALDE—HOFFMANN, COROMINAS, PATRIDGE, WAGNER stb.) hasonlóan — viszonylag bőkezűbben bánunk egyrészt az összetételeknél nagyjából és egészében régebbi voltak miatt, másrészt és főként azért, mert a szótörténeti adatoláson kívül külön etimológiai magyarázatot nagy többségükben nem igényelnek, minél fogva túlnyomó részük alapszavakkal egybekapcsolva, egyszerű formai megoldásban (egy szócikk keretén belül) tárgyalható. A legrégibb (1500 előttről való) képzéseket általában föl vesszük a szótárba, az újabbakban (1500 utánról valókból) a nyelvben elfoglalt szerepük, fontosságuk szerint válogatunk,

igyekeztünk közülük a számottevőbbeket szerepeltetni. (E válogatás részletesebb szempontjait a mellékelt szócikk-szerkesztési szabályzat tartalmazza.) — Meg kell még jegyezni, hogy a megszilárdult ragos alakulatokat (határozószókat) szintén származékoknak, tehát a képzett szavakkal azonos minőségűeknek tekintjük. Ez nemcsak gyakorlati, technikai vonatkozásokkal, hanem elvileg is megokolt. Az etimológiai szótárba való felvételük szempontjai ezért mindenben azonosak a képzett szavakéval.

Az összetett szavak fölvételében általában erősebb megszorításokat alkalmazunk, egyrészt a képzett szavaknál nagyjából és egészében újabb voltuk, másrészt nehezebben adatolhatóságuk következtében, de meg azért is, mivel a közülük fölvételre valóban érdemesek jórészt külön tárgyalást, magyarázatot igényelnek, vagyis formailag nem kapcsolhatók elő- vagy utótagjukhoz (l. még alább is). — Az összetett szavak közül a teljesen elhomályosult összetételeken kívül bevesszük a szótár anyagába a laikus nyelvérzék számára nem világosan elemezhető, tehát több-kevesebb magyarázatra szoruló alakulatokat, valamint azokat az egyébként egyes elemekben és elemeik összeállításában nagyjából érthető összetételeket, amelyek számottevőbb történeti (társadalmi, gazdasági, művelődési, irodalmi, néprajzi stb.) vonatkozásokat tartalmaznak (*agyafűrt, atyafi, döghalál, drágakő, fehérnép, gyöngyvirág, lacikonyha, lófő, lókötő, szegfűszeg, szerszám* stb.-félék). Az EtSz.-t e téren — egyéb vonatkozásokban kétségtelenül megnyilvánuló maximalizmusával ellentétben — nagyfokú tartózkodás jellemzi, amely még a külföldi szótáraknak az összetett szavak fölvételével kapcsolatos általános idegenkedését is felülmúlja (az ellenkező kivétel kevés, pl. PATRIDGE újabb angol etimológiai szótára igen sok összetételt tartalmaz, elsősorban a szócikkeken belül). Mi azonban nem osztozunk egészen ebben a tartózkodó álláspontban, inkább a SzófSz. törekvését követjük, amely — ha a céljához és terjedelméhez mérten szerényebb keretek között is — tudatosan igyekszik kielégíteni a szóösszetételek magyarázatával kapcsolatban kétségtelenül fölmerülő igényeket. — Meg kell jegyezni, hogy összetételt csupán régisége (pl. 1500 előttről származó volta) miatt nem veszünk föl, ha egyébként elemeink felismerhetősége, kialakulásának módja, jelentése stb. nem kíván külön magyarázatot (pl. HB.: *bírságnap*, 1269: *halastó* stb.).

B) A szóanyag fölvételénél nem kevesebb kérdés előre való meghatározását, eldöntését kívánja a szóanyagnak az etimológiai szótárban való elrendezése, a címszavakkal kapcsolatos problémakör.

E vonatkozásban a GOMBOCZ—MELICH-féle gyakorlat — alkalmasint a NySz. szócikk-elrendezési elveitől is befolyásoltatva — eléggé bonyolulttá, a használatban nehezen eligazítóvá, áttekinthetetlenné vált azáltal, hogy az etimológiai közelebbi-távolabbi kapcsolatban levő szavakat általában mind egy szócikkbe vonta, tekintet nélkül arra, hogy az egybetartozás ténye nemcsak a laikus, hanem még a kérdéses szókör etimológiai kapcsolataiban történetesen nem eléggé tájékozott nyelvész számára is fölismerhető-e vagy sem (pl. *ér, érez, érint, érlel, ért, érik* stb.). Ezzel az eljárásmóddal különösen a szótár későbbi füzetekben meglehetősen hosszú szócikkek keletkeztek, melyekben a nyelvtörténeti adatolás, a magyarázatok, az irodalom stb. között még akkor is nehéz eligazodni, ha — utalások hiányában — rájöttünk, hogy a keresett szót milyen címszó alatt találhatjuk. Az EtSz. ezzel a gyakorlatával nemzetközi viszonylatban is eléggé egyedül áll, még WARTBURG nagy etimológiai szótárának nehezen áttekinthető, hosszabb szócikkeit is felülmúlva. Mi leendő szótárunkban nem ezt az elrendezési elvet követjük, hanem itt is a SzófSz. gya-

korlatához állunk sokkal közelebb. Fő szempontunk az, hogy minden olyan szóegyetet, amely az átlagos nyelvérték számára nem kapcsolható össze más szavakkal, illetőleg szócsaláddal, tehát etimológiája külön magyarázatot kíván, külön címszóba szerkesztünk. Ez az eljárás mód — mint ahogy azt a SzófSz., valamint az újabb és jobb külföldi etimológiai szótárak (pl. VASMER, BATTISTI—D'ALESSIO, PRATI, TOIVONEN, FRAENKEL, MAYRHÖFER, MACHEK, WAGNER, FRISK stb.) példája is tanúsítja — óriási gyakorlati előnyt jelent a használó számára, azonkívül a szótár szerkesztőinek is formai lehetőséget ad az egyes szavak önálló szótörténeti és alakulásbeli problémáinak előtárására.

A fenti elvvel összefüggésben a címszó alá, azzal egy szócikkbe csak a címszóval világosan összefüggő, külön magyarázat nélkül hozzá kapcsolható származékok (képzett szavak és megszilárdult ragos alakulatok) kerülnek. Az összetett szavak azonban minden esetben külön címszót alkotnak, tehát nem kerülnek a valamelyik elemüket címszóként vagy származékként tárgyaló szócikkbe. Ezzel az eljárással bizonyos mértékben eltérünk a SzófSz. gyakorlatától, amely csak a többé-kevésbé elhomályosult összetételeket veszi külön címszóba, a formailag világosabban elemezhetőket azonban előtagjuk szócikkébe iktatja. A mi eljárásunkra elsősorban azért van szükség, mert a felvett összetételek túlnyomórészt olyan nyelvi, művelődéstörténeti kérdésekkel kapcsolatos, amelyek egyrészt az összetétel egyes elemeinek problematikájától teljesen eltérő kifejtést, másrészt önálló szótörténeti dokumentációt igényelnek; így elő- vagy utótag szerinti besorolásuk alig lenne több pusztá formalitásnál, ugyanakkor viszont szétfeszítené a befogadó szócikk kereteit, aránytalanná és homályossá tenné annak szerkezetét (a SzófSz. pusztá évszámmal jelzett szótörténeti dokumentációjánál és rövidke összetétel-magyarázatánál vagy az összetett szónak éppen csak a pusztá említésénél persze a problémák nem ily élesek, és alig zavaróak).

A címszó-kiválasztás, illetőleg a szócikk-elrendezés emez általánoselvei (melynek részleteit l. a mellékelt szócikk-szerkesztési szabályzatban) szoros kihatással vannak két, egymással összefüggő szótárszerkesztési problémára: az azonos gyökerű szavak etimológiai magyarázatának azonos, ismétlődő vonatkozásaira, valamint az utalószavak rendszerére. — Az előbbi téren a terjedelem megokolatlan növelésének elkerülése végett elveink megkövetelik a nem föltétlenül szükséges ismétlések kiküszöbölését. Ezt azzal szándékozunk elérni, hogy az egy töről fakadt, de az említett okok miatt külön cikkben tárgyalt „származék”-szavak alapszavának (gyökerének) etimológiai problémáit csak egyszer, a betűrendileg első és rendszerint az alapszóval magával azonos szócikkben fejtjük ki, a többinél az etimológiai magyarázatok utalunk az alapszónál mondottakra (pl. az *érez*-nél vagy *ért*-nél az *ér*-re), és csak a kérdéses származékszó sajátos alakja, jelentésbeli stb. vonatkozásait tárgyaljuk a megkívánt részletességgel. — Az utóbbi téren a külön címszókká bontott, de végső soron azonos vagy (pl. az onomatopoetikus eredetűeknél) legalábbis rokon gyökérré visszamenő szóelemeknél minden egyes szócikk végén teljes utalószó-sort adunk, vagyis az utalószók közé tesszük mindazokat a címszókat, amelyek a kérdéses szó családjába tartoznak. Ezzel a SzófSz. utalószó-rendszerével nagyjából azonos megoldással elérjük, hogy a külön címszavakká bontott szócsaládok összefüggései minden elemnél teljes mértékben világosak legyenek. (Az önálló címszóként ki nem dolgozott, úgynevezett alcímszó értékű, de a betűrendbe címszó-jelleggel beiktatott utalószavakról l. a szócikk-szerkesztési szabályzatot.)

C) A fentebb ismertetett főbb szóanyag-kiválogató és szóanyag-csoportosító elvek, szempontok kikristályosítása, illetőleg az ezek alapján egybeállított „próba”-szógyűjtemény (erről l. később) anyaga hozzásegít bennünket, hogy az etimológiai szótárba felveendő szóanyag mennyiségéről a tervbizottság által megfogalmazott elképzeléseknél ma már valamivel pontosabban és részletesebben beszélhessünk. Szótárunk „valódi” címszavainak, tehát önálló szócikkben egyedül vagy első elemként tüzetesen kidolgozott szavainak a száma körülbelül 10 000 lesz. A még eléggé részletesen adatolt, etimológiailag is magyarázott, de önálló címszóként nem szereplő, csupán a szócikken belül különválasztott úgynevezett alcímszavak száma mintegy 4000-re rúg majd. A csupán nyelvtörténetileg adatolt és a származásilag megfelelő címszó vagy alcímszó alá beiktatott származékok mennyisége valószínűleg eléri majd a 30–35 000-et.

Ha ezt a szómennyiséget a magyar előzményekhez akarjuk arányítani, akkor elsősorban a SzófSz.-t vehetjük számításba, mivel az EtSz.-hoz viszonyított számítások e mű befejezetlen volta, erős arányeltolódásai, valamint részben különleges, részben nem eléggé világos szóválogatási elvei következtében nemigen lehetnek reálisak. Csupán a szóanyag számszerűségét, tehát nem a szavak feldolgozási terjedelmét tekintve az elkészítendő etimológiai szótár mintegy két és félszer—háromszor annyi szóelemet vesz tárgyalás alá, mint a SzófSz. — Meg kell jegyezni, hogy az utóbbi évtizedben megjelent külföldi etimológiai szótárak közül elég sok olyan van, amely felvett szóanyagára nézve — mutatis mutandis — a mienkhez többé-kevésbé hasonló arányokat mutat; ilyen például VASMER orosz, WALDE—HOFFMANN latin, TOIVONEN finn, COROMINAS spanyol, MAYRHÖFER óind, PATRIDGE angol, WAGNER szárd szótára stb. A mi szótárunk tehát a felölelt szóanyag tekintetében a ma uralkodó etimológiai szótári típushoz meglehetősen közel áll.

3. Az egyes szócikkek felépítéséről, egybeállítási elveiről egyrészt a mellékelt szerkesztési szabályzat, másrészt a kidolgozott 53 próbaszócikk részletes tájékoztatót nyújt. Mégis néhány főbb eljárásmodot, szerkesztési elvet szükséges itt külön is ismertetnünk, illetőleg megokolnunk. Vegyük először a szócikkek úgynevezett szótörténeti részének problémáit.

A szótörténeti rész a szócikkek két fő része közül az első. Ez a szóra vonatkozó történeti adatokat a főbb alak- és jelentésváltozatokat, valamint a fontosabb származékokat tartalmazza, legalábbis tartalmi vázában azonos tehát MELICHÉK szótárának szótörténeti részével.

Ismeretes, hogy ilyen szótörténeti rész szinte minden nagyobb, igényesebb etimológiai szótárban van, de a dolog természeténél fogva nagyon különböző megoldásokban. A legtöbb külföldi etimológiai szótár az alakváltozatokra, azok viszonylatában is a nyelvjárási alakváltozatokra fekteti a főbb súlyt, a szó jelentésbeli vonatkozásai kissé hátrább szorulnak bennük. A nyelvtörténeti jellegű alakváltozatok mellett igen gyakran csak az író neve szerepel, az évszamos vagy legalábbis az évszázadra utaló időmegjelölés valamivel ritkább (a régebbiek közül ilyen GAMILLSCHEG, WARTBURG, DAUZAT, BRÜCKNER, KLUGE stb., az újabbak közül SLAWSKI, BATTISTI—D’ALESSIO stb.). Egy-két újabb munka már elég messze megy e téren; például WOLF viszonylag nem nagy terjedelmű rotwelsch-szótárában az etimológiánál nagyobb súlyt kap a szótörténet; COROMINAS spanyol szótára a tárgyalt szavak életét meglehetősen részletesen kíséri végig, évszámokkal, adatokkal megtámogatva;

АБАЈЕВ oszét szótárában a szótörténeti adatok jó része mondatkörnyezetben szerepel; stb. АБАЈЕВ szótára különben címében is kifejezi kettős: szótörténeti—etimológiai jellegét (Историко-этимологический словарь осетинского языка). Mégis azt kell mondanunk, hogy olyan méretű és színvonalú szótörténeti adatolást, mint amilyen ГОМБОЦЗ és МЕЛИЧ szótárában van, szinte még csak megközelítően sem találunk a külföldi etimológiai szótárakban.

Ha az EtSz. szótörténeti adatolásának különösen a későbbi füzetekben megnyilvánuló túlméretezettségét nem is tekintjük mindenben eszményünknek, határozottan a szótörténet és az etimológia összetartozásának, elválaszthatatlanságának az alapján állunk. Ez az egybekapcsolás egyébként az EtSz. gyakorlatán túlmenőleg is — bár attól nyilván nem függetlenül — magyar hagyomány, amely szinte minden hazai etimológiai munkában ott tükröződik, a jövevényszó-monográfiáktól a SzófSz.-ig. Legújabb és egyben legjobb, számunkra sok tekintetben legeszményibb megvalósulása КНЕЗСА munkájában (SzJIsz.) található. — Ezt az értékes magyar hagyományt az etimológiai szótárban okvetlenül folytatni akarjuk. Azt tartjuk, hogy egy szó származása és egész nyelvtörténeti élete — későbbi magyar élete éppen úgy, mint esetleges előző másnyelvi élete — a legszorosabb összefüggésben van egymással: a szó első előfordulási ideje, korai használati módjai, nyelvtörténeti alak- és jelentésváltozatai igen, gyakran közvetlen fogódzót adnak az etimológiai kérdések megoldásához, és szinte minden esetben befolyásolják a tárgyalt szófejtés egészében vagy legalábbis egyes részleteiben való állásfoglalást. Más oldalról nézve a gyakorlat, a használat szempontjai is a szótörténeti adatolás mellett szólnak: a szótár szakember-használója egyrészt az etimológiai vélemény helyességének, egésze és részletei értékének megítélési, ellenőrzési lehetőségét kapja az adatokban, másrészt legtöbbször nemcsak a puszta etimológiára kíváncsi, hanem a szó nyelvi életének legfontosabb mozzanatait tükröztető adatok is elsőrendűen érdeklik. Sőt, a szótár nem nyelvész, hanem más tudományterületekben dolgozó használói, akik a művet nem is annyira magának az etimológiának a kedvéért fogják forgatni, hanem inkább a saját szakjukkal kapcsolatos művelődéstörténeti jellegű vonatkozásokat keresik majd benne, nyilvánvalóan ezeket a szótörténeti adatokat fogják elsősorban hasznosíthatni.

Bár az egyes szócikkek szótörténeti részeinek kidolgozását a mondottaknak megfelelően a szótár előállítására igen fontos munkaszakaszának tekintjük, a munkaidő nagyobb mértékű elhúzódnak, valamint a terjedelem jelentősebb növelésének a veszélyét természetesen nem akarjuk felidézni. Az adott keretek miatt a lehetőség szerinti legnagyobb fokú rövidsége törekszünk. Ezért kisebb szövegműveketben is csak az első előfordulásokat idézzük; az alak- és a jelentésváltozatok egymáshoz való viszonyának bemutatásáról az egyes adatokkal kapcsolatban lemondunk; az alakváltozatok közül csak a fontosabb alaktani és fonológiai értékű variánsokra vagyunk tekintettel; a jelentés terén csak a főbb, nagyobb különbségekkel számolunk; a származékoknál csak megokolt esetben megyünk túl az elsődleges származék adatolásán; stb. — Úgy hisszük, hogy szótárunknak ez az adattári, történeti jellegű része még e szükséges korlátozásokkal is az igények széles skáláját elégítheti ki, mégpedig nemcsak szorosabb értelemben vett nyelvészeti vonatkozásban, hanem — ami nem kevésbé fontos — általános művelődéstörténeti szempontból is.

4. A szótár szócikkeinek második fő része a szorosabb értelemben vett etimológiai rész. Ez — miként МЕЛИЧ szótárában is — két nagyobb sza-

kaszra oszlik: az egyik a származtatási, etimológiai problémák fejtegetését tartalmazza, a másik az előbbiekhöz kapcsolódó bibliográfiai adatokat közli. Haladjunk a továbbiakban az e két szakasznak megfelelő sorrendben.

A) A szószármaztató, etimológiai magyarázatok arculatának kialakításában a következő főbb szempontok vezetnek bennünket:

A magyarázatokban nem törekszünk valamilyen eredetieskedésre, minden áron új eredmények hajhászására. Elsősorban a magyar, illetőleg a magyar vonatkozású szófajti irodalom eddigi eredményeire kívánunk támaszkodni, ezt az irodalmat kívánjuk összegyűjteni, feldolgozni és kritikailag értékelni (mint ahogy a legtöbb etimológiai szótár szerzői is hasonlóan cselekednek, akár hivatkoznak más szerzők véleményére, akár nem). Jól ismert, hogy az etimológiai kutatások terén mi, magyarok milyen hatalmas és milyen értékes anyagra támaszkodhatunk; bizvást mondhatjuk, hogy ilyen vonatkozásban kedvezőbb, szerencsésebb helyzetben vagyunk, mint számos idegen — akár a miénkénél nagyobb — nyelv etimológiai szótárának készítői. Az persze igaz, hogy szófajti irodalmunk a magyar szókincsnek nem minden rétegére, eredetbeli csoportjára nézve áll egyforma színvonalon, rendelkezésünkre, sőt vannak benne elmaradottabb, kevésbé vagy eléggé régen kimunkált részterületek is. Ez azonban a tudományos kutatás természetéből folyóan mindig így volt és nyilván így is lesz, nálunk is, máshol is; következésképpen egy szintézisnek ezekkel az aránytalanságokkal mindig meg kell alkudnia, mást nem tehet. Nyilvánvaló, hogy a mi szótárunkban is biztosabb alapon, jobb szinten lesz kidolgozva — mondjuk — a finnugor vagy a szláv eredetű szóanyag, mint például az iráni vagy a német jövevényszavak, vagy akár a belső keletkezésű szavak némelyik csoportja. De melyik az az etimológiai szótár, amelyiknek ne lennének hasonló problémái?

Az eddigi szófajti irodalomra való támaszkodás alapvető elve természetesen közel sem jelenti azt, hogy szótárunk minden esetben lemond új vagy az eddigiekhöz mérten többé-kevésbé módosított etimológiák nyújtásától, illetőleg — más oldalról nézve —, hogy okvetlenül csak az eddigi irodalomból kihámozható eredeztetések között válogat. Változtatásokra nyilvánvalóan minden szócsoportban sor fog kerülni. Főként három részterület látszik olyan-nak, ahol a szótár nem rekedhet meg az eddigi állapotnál. Az egyik ilyen terület egyes elmaradottabb kutatású jövevényszócsoportjainkkal (pl. iráni, német) kapcsolatos; itt az illetékes szakemberek segítségének mértékében az eddig publikált eredmények több módosítást is szenvedhetnek. A másik ilyen terület a magyar nyelv külön életében keletkezett szóanyaggal kapcsolatos, amelynek nagyságával eddig nemigen állt arányban a ráfordított kutatás; itt egyrészt a szótörténeti adatok vallomása, másrészt a problémák viszonylagos könnyebbége lehet a hézagok miatt sokszor elkerülhetetlen új etimológiai megoldásokban segítségünkre. A harmadik ilyen terület nyelvünk újabb keletkezésű, főként nemzetközi jellegű szóanyagával kapcsolatos, melyet az eddigi hazai kutatás részben az efféle szóanyagnak nem magyar elemként tekintése, részben az etimológia magától értetődése következtében alig-alig érintett; e tekintetben a nem purista, tehát nemzetközibb jellegű szóanyagot is tartalmazó külföldi etimológiai szótárak (VASMER, HOLUB—KOPEČNÝ, BATTISTI—D'ALESSIO, PRATRIDGE, WOLF stb.) igen nagy mértékben átsegítenek bennünket a nehézségeken. — Ha azonban bizonyos esetekben ajánlatos vagy éppen kényszerítő lesz is az eddigi magyar szófajti irodalom eredményeihez képest új vagy módosított megoldásokba belemennünk, arra mindenképpen vigyázni

fogunk, hogy a szótár elsőrendű célját: az eddigi eredmények szintézisét az újdonságok aránya el ne homályosítsa, és hogy kellően ki nem érlett eredményekkel ne álljunk elő. Ezekben az esetekben okvetlenül fokozott kritikával és óvatossággal fogunk eljárni.

Szótárunk szorosabb értelemben vett etimológiai részében tömör fogalmazásra törekszünk. Ezt azonban nem a közérthetőség rovására akarjuk tenni. Éppen ezért fokozott gonddal ügyelünk arra, hogy szövegünk minél olvasmányosabb, a nyelvészetben kevésbé jártas olvasó számára is minél érthetőbb legyen. Ennek a célnak az érdekében nem kívánjuk a szöveget jelek, adatok, rövidítések stb. puszta halmazává tenni, hanem kerek mondatokban fogalmazunk, röviden megmagyarázva mindent, ami a szó életének, változásának a megértéséhez szükséges.

Ebből a magyarázó elvünkől több lényeges dolog következik. — Ilyen például az, hogy magának a szó eredetének tárgyalásában nem elégszünk meg csupán a gyökerére, tövére utaló néhány egybevetés közlésével — mint ahogy az régebben nem kis mértékben volt szokásban —, hanem a szó egészét igyekszünk megvilágítani, röviden érintve az örökléssel, az átvétellel vagy a szóalkotással és a szóteremtéssel kapcsolatos legfontosabb alaki és jelentésbeli problémákat (kritikusabb hangmegfelelések, képzésmód, jelentéskör stb.). — Ilyen továbbá az is, hogy a szónak nem pusztán csak az eredetével törődünk, hanem — a közölt szótörténeti adatokkal szoros összefüggésben — későbbi magyar nyelvi életének legfontosabb mozzanatait (alaki és jelentésbeli változásait, használati körének alakulását stb.) is megmagyarázzuk, ha azok valóban magyarázatot kívánnak. — Igen lényegesnek tartjuk a szavak eredetével és életével kapcsolatos tárgyi, művelődéstörténeti, néprajzi stb. vonatkozásoknak — amennyiben vannak — legalábbis a rövid érintését; azt szeretnők ugyanis, hogy szótárunk a rokon szakmák kutatói számára is minél többet nyújtson abból a népünk anyagi és szellemi kultúrájára vonatkozó hatalmas ismeretanyagból, amelynek a magyar szókincs oly beszédes bizonyítéka.

Etimológiai magyarázatainkban a helyes, illetőleg a valószínű vagy legalábbis lehetséges megfejtésekre helyezzük a fő súlyt. Elsősorban a közlési hely kémelése és a szótárkészítők munkájának tehermentesítése céljából, de részben negatív, nem előrevivő szerepük miatt is a valószínűtlen vagy éppen teljesen hibás véleményeket csak megemlíjtjük, de nem részletezzük, cáfolatukkal nem foglalkozunk. Több lehetséges magyarázat esetén természetesen mindegyiket tárgyaljuk, de a lehetőséghez mértén igyekszünk állást foglalni velük kapcsolatban; a szótár saját véleménye tehát ilyenkor sem sikkad el.

Nehéz problémák vetődnek föl az ősi eredetű szavak, valamint a jövevényszavak uráli, finnugor, ugor, illetőleg idegen nyelvi megfelelőinek a közlésében.

Ismeretes, hogy némelyik régebbi etimológiai szótár — és közülük is talán legmesszebbre menően a GOMBOCZ—MELICH készítette szótárunk — a más nyelvi egybevetéseknek bizonyos teljességére törekedett, felsorolva a tárgyalt szónak különböző nyelvekben és nyelvjárásokban föllelhető összes megfelelőit. Persze a másik végletre is nem egy példánk van, hiszen a kisebb igényű, népszerűsítő jellegű munkákban némelykor csak egy adat képviseli az egybevetést. Mi egyik végletet sem követjük, noha elvileg egyetértünk azzal, hogy a minél nagyobb teljességre törekvésnek a tudományos kutatás számára igen jelentős előnyei vannak. A gyakorlati szempontok azonban mást követelnek. Ma már egy-egy ősi szavunknak oly sok rokon nyelvi és nyelv-

járási megfelelőjét, illetőleg egy-egy jövevényszavunknak oly sok idegen nyelvi megfelelőjét bányászta elő a tudományos kutatás, hogy szótárunkba való bevitelük képtelenség volna, hiszen az egybeállításukra és elrendezésükre fordított munka, valamint a közlésükre felhasznált terjedelem nem lenne arányos azzal a haszonnal, amit nyújthatnának. A mi közlési elvünk az, hogy a rendelkezésre álló adatokból kiemeljük azokat a rokon nyelvi, illetőleg idegen nyelvi adatokat, amelyeket az etimológia szempontjából a leginkább fontosnak tartunk, következésképpen szótárunkban a legjobban hasznosíthatunk. E válogatásnak, illetőleg a fontossági, hasznossági érték megállapításának vannak bizonyos általános szempontjai, amelyeket szerkesztési utasításaink pontosan rögzítenek.

Az eddigi szófejtő irodalomban, a nagyszámú különféle forrásban felhalmozódott rokon nyelvi és idegen nyelvi szóalakok sokszor egyazon nyelven, sőt nyelvjáráson belül is igen különböző írásmóddal, eltérő hangjelölési rendszer szerint szerepelnek, attól függően, hogy mely időben és kik jegyezték le őket. Az efféle, heterogén jelrendszerű adatanyagnak az egybeszerkesztése, egy műben való közzététele általában nagy gondot szokott okozni. Az adatoknak egységes elvek szerinti átírása rendkívül kétes dolog, a tévedések, filológiai ferdítések özönét rejti magában, azonkívül a szótár nyelvészeti forrásértékét is nagy mértékben csökkenti; erre az útra eddig inkább csak a kisebb terjedelmű, többé-kevésbé a nagyközönségnek szánt etimológiai szótárak léptek (így a SzófSz. is), jellegüknek megfelelően jobbra érthető okokból. A másik lehetőség: az egyes források jelrendszerének változatlan átvétele ugyan heterogénné teszi az egybevetésül fölhasznált adatanyag hangjelölési képét, de szak szempontból okvetlenül előnyben van az előbbivel szemben. Nem véletlen, hogy nemcsak MELICHÉK munkája, hanem az újabb és nagyobb etimológiai szótárak jó része is inkább e felé a megoldás felé hajlik, az alapelv kisebb-nagyobb módosításával. Úgy tudjuk, nyelvünk finnugor elemeinek etimológiai gyűjteménye is az eredeti források közlésmódja változatlanságának alapelvein áll, ami jól mutatja, hogy még egy bizonyos mértékben zárt — egy nyelvcsaládon belüli — témakörben sem lehet az egységesítésre vállalkozni.

A mondottakból következik, hogy az egybevetésül fölhozott rokon és idegen nyelvi szóalakok közlésében azoknak a forrásoknak a jelölismódjait vagyunk kénytelenek követni, amelyekből az adatokat merítjük. Ezt a kényszerű elvünket azonban szükségesnek tartjuk egy másikkal kiegészíteni, azzal, hogy a kérdéses adatokat igyekszünk a rendelkezésre álló legjobb, legújabb forrásokból idézni. Ily módon jórészt elkerülhetővé válik, hogy több évtizeddel ezelőtti, bizonyos szempontból idejétmúlt adatokkal dolgozzunk akkor, ha ezeket azóta jobb forrásközlések már túlhaladták. Ez az eljárás mód — a helyesírási, jelentésmegadási stb. modernizáláson túlmenően — bizonyos esetekben eszköze lehet annak is, hogy az eddigi irodalomban található esetleges gyér egybevetések körét kibővíthessük, a szófejtést támogató új adatokkal megszerezhessük. — A rokon és idegen nyelvi egybevetésekben az adatok forrásjelzése is nagyon komoly gondot okoz. Például az EtSz. és néhány külföldi mű minden egyes adatnál pontos lelőhelyet ad. Mi ezt az eljárást aligha tudnánk követni: túlságosan sok teret venne igénybe (mivel ugyanazt az adatot sokszor a forrásmunkák egész sora közli), ami aligha állna egyenes arányban egyrészt a ráfordított idővel és energiával, másrészt a hasznosítási lehetőségekkel. Az adatközlésnek a forrásjelzés nélküli módja — amely az újabb és nagyobb külföldi

etimológiai szótárak körében éppen nem példa nélküli (vö. VASMER, TOIVONEN stb.) — jobbnak, pontosabban ésszerűbbnek tűnik föl előttünk. Az adatközlésnek ezt a leegyszerűsített módját azonban párosítani szeretnénk azzal, hogy az egybevetésül közölt adatok kiválogatásában, főként pedig az eddigi irodalmon túlmenő megadásában meghatározott sémák szerint, a források (többnyire szótárak) megfelelő értékrendje szerint járunk el, s ezt szótárunk előszavában részletesen kifejtjük.

MELICHÉK munkája, valamint egy-két idegen nyelvi etimológiai szótár kiterjeszkedik arra is, hogy a vizsgált nyelv szavai mely más nyelvekbe kerültek át, közölve az átkerüléssel kapcsolatos adatokat és problematikát. Ez persze szintén szép és hasznos dolog. Mi azonban inkább lemondunk róla, mert a szótár időben való megjelenését sokkalta fontosabbnak tartjuk a nagy egészet tekintve mégis csak mellékfeladatok megvalósításánál.

A magyar nyelv külön életében keletkezett szavak etimológiai magyarázataiban a szófejtést támogató nyelvi adatoknak magától értetődően másféle problematikájával állunk szemben, mint az ősi eredetű szókinés és a jövevényszavak terén. Itt legfontosabb elveinket így foglalhatjuk össze röviden: a belső módosulások alaki és jelentésbeli vonatkozásait (képzés, összetétel, elvonás, hangrendi átcsapás, tapadás stb.) minél több analóg példával igyekszünk meg támogatni; a nagyszámú kifejező szó magyarázatában pedig nem elégszünk meg egyszerűen a „hangutánzó”, „hangfestő”, „indulatszói” stb. eredet, illetőleg jelleg megállapításával, hanem az onomatopoeitikus eredet síkján rokonítható magyar szókört, valamint az ugyanilyen jelleggel párosítható idegen nyelvi analógiákat kellő számban igyekszünk feltárni.

B) Az idegen nyelvi etimológiai szótárak egyik igen jellemző, sőt számunkra talán legfeltűnőbb vonása, hogy rendkívül mostohán bánnak a szófejtésre vonatkozó bibliográfiai anyaggal. Legnagyobb részük vagy egyáltalán nem ad könyvészeti utalásokat, vagy csak igen elszórtan és egyáltalán nem számottevően; így belőlük még azt sem tudjuk meg, hogy a kérdéses etimológia a szótáríró találmánya-e, vagy máshonnan vette azt, nemhogy segítségükkel akárcsak a legfontosabb irodalomnak is utánanézhethénk. Igen jellemző, hogy ezzel a mi filológiai iskolázottságunk szempontjából szinte érthetetlenül furcsa eljárásomóddal nemcsak a kisebb terjedelmű, népszerűsítő jellegű munkákban találkozunk, hanem a nagyobb, számottevőbb, sőt sokszor egészen kiválónak ismert produktumokban is; teljesen elavult, régi etimológiai szótárakat nem számítva az utóbbi három-négy évtized termésében ilyen például BRÜCKNER, KLUGE, ERNOUT—MEILLET, BLOCH—WARTBURG, PRATI, BATTISTI—D'ALESSIO, MACHEK, TOIVONEN, JOHANNESSEN, COLLINDER, PATRIDGE, WAGNER stb. szótára. Főként az újabb etimológiai szótárak közül néhány már komolyabb lépéseket tesz a szófejtő irodalom említésének irányába, így például VASMER, ŚLAWSKI, WALDE—HOFFMANN, COROMINAS, ABAJEV stb. munkája; de jól lehet ezek rendszerint a szerzők nevét és a lelőhelyet egyaránt feltüntető könyvészeti adatokat adnak, mégsem látszanak eléggé rendszereseknek, alaposabban tájékoztató jellegűeknek.

A mi jövevényszó-monográfiáinknak vagy szótörténeti—etimológiai vonatkozású egyéb összefoglaló munkáinknak többnyire igen rendszeres és részletes bibliográfiai utalásai mellett GOMBOCZ és MELICH szótárában olyan könyvészetet találunk, amely a tárgyalt szavaknak a magyar nyelvészeti irodalomban előforduló minden szófejtő vonatkozásáról számot ad, amelynek alapján tehát az egész kérdéskör áttekinthető. BÁRCZI Magyar Szófejtő Szótáráról is elmond-

hatjuk, hogy e ponton céljának és terjedelmének korlátait valósággal áttöri, amikor ragaszkodik a legfontosabb könyvészeti adatok közléséhez.

Tervezett szótárunkban ennek a nálunk kialakult irodalom-idézési szokásnak a vonalán akarunk haladni, nem egyszerűen azért, mert magyar hagyomány, hanem azért, mert ez van összhangban a tudományos etikával, másrészt és főként a tudományos követelményekkel, ez szolgálja a kutatás érdekeit. A mi hatalmas szótörténeti—etimológiai irodalmunkban a legtöbb szóra vonatkozólag a megjegyzések, fejtegetések jelentős mennyisége található; egy-egy szófejtést sokszor a nyelvészek egész sora alakított ki, mindegyik téve hozzá vagy éppen elvéve belőle valamit. Bár szótárunk etimológiai állásfoglalásait túlnyomórészt erre az irodalomra építi, ennek kritikai összefoglalását tartalmazza, egy szócikken belül a szófejtésre vonatkozó néhány sora természetesen közel sem lehet elegendő arra, hogy az egyes szavak köré a nyelvészeti irodalmunkban kikerekedő egész kérdéskört felölelje, az oda kapcsolódó — sokszor éppen nem lényegtelen — részleteket mind föltárja. A kutató számára viszont — jól tudjuk — végtelen nagy hasznót hajt egy tartalmas irodalomjegyzék: segítségével nemcsak ellenőrizheti, hanem jelentősen ki is bővítheti a szótár nyújtotta etimológiai magyarázatot, megismerkedhetik kialakulásának menetével és egész problematikájával. — Amidőn tehát szótárunkban az egyes szócikkekhez kapcsolódó részletes bibliográfia mellett döntünk, teljes összhangban állunk a mű legfőbb céljával: a magyar szófejtő irodalom eddigi eredményeinek szintézisével; úgy gondoljuk, hogy a szótár tudományos értékét, gyakorlati használhatóságát ez az eljárás jelentős mértékben növeli.

Bármennyire törekszünk is azonban a minél teljesebb, részletesebb bibliográfiai utalásokra, tekintve az egyes szavakra vonatkozó irodalom rendkívüli gazdagságát, valamint a szófejtés részletkérdéseiben való bonyolultságot, összefonódottságot, irodalomjegyzékünk összeállításában a terjedelem túlságos növelésének elkerülése érdekében bizonyos korlátozásokkal kell élnünk.

Ilyen korlátozás például, hogy nem a szófejtés egyes részleteihez kapcsoljuk a könyvészeti adatokat, hanem a szócikk végén együtt, időrendbe szedve őket. Ezáltal igen jelentős szerkesztési időt és közlési teret takarítunk meg, hiszen a szófejtés azonos részleteihez többnyire ugyanazok a szerzők szólnak hozzá, sőt a helyes és a kevésbé valószínű vagy éppen hibás magyarázatokat tartalmazó vélemények — ha másképp nem, legalább a kölcsönös cáfolatokkal — gyakran egymásba folynak; ennél fogva a részletkérdésekben, valamint a különbözőképpen való magyarázatokban folytonos irodalomismétlődés van, amelynek a szövegbe való bevitele és szétparcellázása semmiképpen sem lenne célirányos.

Ilyen korlátozás továbbá, hogy a szófejtő irodalmat a módszeresebb etimologizálás körülbelüli kezdetétől, a Nyelvtudományi Közlemények megjelenésétől (1862.) adjuk meg, a korábbi idők szófejtő véleményeit nem adatljuk. Tudománytörténeti szempontból természetesen rendkívül érdekes és tanulságos volna az előzmények fölvétele is, hiszen aki a XVIII. századnak és a XIX. század első felének a magyar nyelvészeti irodalmát ismeri, az jól tudja, hogy a ma forgalomban levő etimológiák jó részét az újabb nyelvészeti kutatás bizonyos mértékben csak felújította és módszeresen igazolta (legtöbbször anélkül, hogy az előzményt ismerte volna), mivel a régi magyar nyelvészeknél — ha általában csak igen röviden és naiv formában is — ugyanezek már megtalálhatók. A gyakorlati szempontok azonban mégis ellene szólnak

annak, hogy ezt a régi irodalmat szótárunkba bedolgozzuk. Az általuk okozott terjedelemlővekedés ugyan nem lenne oly nagy, hogy ne állna megfelelő arányban a tudománytörténeti haszonnal; az összegyűjtésre fordított munkával azonban már jelentős mértékben más a helyzet. A még korábbi időket nem is véve figyelembe, a felvilágosodás korának és a reformkornak a magyar nyelvészeti, illetőleg nyelvészeti vonatkozású irodalma oly hatalmas és benne az etimológiai vonatkozású anyag néhány „töményebb” művet (DebrGr., GYARMATHI, LESCHKA, KASSAI, DANKOVSKY stb.) nem számítva oly szétszórta, hogy csak egészen nagyméretű gyűjtőmunkával vehető birtokba. A későbbi irodalom gyér utalásaira természetesen nem hagyatkozhatunk, az pedig, hogy a szótár munkatársai ezen a kásahegyen átrághják magukat, munkánk lényeges meghosszabbításával járna. Ezt itt sem vállalhatjuk, főként ha meggondoljuk, hogy a további kutatás az így nyert irodalomjegyzékből a használható nyelvészeti vonatkozásokat tekintve vajmi keveset profitálhatna.

A könyvészeti utalásokban mindig föltüntetjük a szerző nevét. Ez alig jár többletmunkával, viszont már a megfelelő lelőhelyen való utánanézés előtt is sokszor jó tájékoztatást nyújthat a szótár használójának a szófejtés idejéről, jellegéről, minőségéről stb., amellettt etikailag és tudománytörténetileg is helyénvaló. — A bibliográfiai adatok közül tipográfiaiilag kiemeljük azokat, amelyekben a szótár által elfogadott, helyes megfejtésre (esetleg több megfejtési lehetőségre) a legjobb, legfontosabb adalékok találhatók. Ezek a helyes szófejtés kezdeményezőire, valamint jelentősebb előrevivőire utaló kiemelések tudománytörténeti vonatkozásaik mellett a használó gyakorlati igényeit is szolgálják. — Irodalomjegyzékünket általában csak a magyar vonatkozások körére korlátozzuk. Nem veszünk tehát bele olyan idegen nyelvi etimológiai szótárakat, amelyek ugyanazt a szót más nyelvi összefüggésekben, de magyar utalások nélkül tárgyalják. Ez ugyanis szinte minden jövevényszónál az irodalom egész láncolatát vonná maga után, összegyűjtésükben tömérdek időt és munkatöbbletet, közlésükben sok helyet igényelve. E tekintetben kivételt jórészt csak az újabb, nemzetközi jellegű szavaknál teszünk; ezekre ugyanis speciálisan magyar vonatkozású irodalom nincs vagy csak igen elszórtan van, azonkívül magyarázatukban valóban jelentős mértékben támaszkodunk idegen nyelvi etimológiai szótárakra.

A szótár munkálatainak szervezési problémái

1. A nyelvtudomány tizenöt éves távlati tervének a bizottság által kidolgozott és elfogadott szövege alapján az elkészítendő etimológiai szótár szervezési kérdéseit a következőkben foglalhatjuk össze:

A szótár szervezeteileg két intézménynek: a MTA Nyelvtudományi Intézetének és az ELTE Magyar Nyelvtudományi Intézetének a közös munkálata. Pénzügyileg az utóbbinak akadémiai céltámogatási keretébe tartozik. — A szótár előállításához — a kutatóknak úgynevezett teljes munkaidejét számítva — öt olyan munkatársra van szükség, akik a munkálatokban mindvégig: az előkészítéstől az anyaggyűjtésen át a kézirat összeállításáig részt vesznek (ez a gyakorlatban természetesen nem négy, hanem hét-nyolc munkatársat jelent, tekintve a számításba jöhető egyének más irányú ténykedését is). Ez a törzsgárda természetesen nem foglalhatja magába mindazon nyelvészeti részterületek szakembereit, akiknek segítségét a szótár nem nélkülözheti. Ezért részben

már az előkészítési és anyaggyűjtési időszakban is, főként pedig a szótár anyagának végleges összeállításakor alkalmi munkaerőként be kell kapcsolódnia a munkába a fiatalabb nyelvésznezmedék néhány, speciálisabb szakterülettel (elsősorban egyes jövevényszó-csoportokkal) foglalkozó képviselőjének. Azonkívül az egyes részterületek legkiválóbb szakembereiből tanácsadó testületet kell szervezni, melynek tagjai a munkálatok közben a szükséges esetekben szakmai útbaigazítást adnak a szótár készítőinek, a munkálatok utolsó szakaszában pedig saját szakterületük lektoraiként nyújtanak segítséget. — A munkálat lefolytatásához szükséges időt a bizottság körülbelül kilenc esztendőben állapította meg. Ebből egy év (1961.) esik az előkészítésre, három (1962—1964.) az anyaggyűjtésre, öt (1965—1969.) a szerkesztésre. A szótár megjelenését nem aprózzuk el füzetekre, ellenben a három kötetet külön egymás után adjuk közre. Az első kötet megjelenésére már 1966-ban sor kerülhet, ezt kétévénként követhetik a többiek. — A munkálatnak évi 40—45 000 Ft céltámogatásra van szüksége.

Az eddigi tapasztalatok egyrészt arra vallanak, hogy a fenti, viszonylag szerény személyi és anyagi keretek biztosíthatók, másrészt azt a reményt keltik, hogy a feltételek kellő biztosítása mellett a terv reális és kivihető.

A tervelőkészítő bizottság által kijelölt szervezési keretek természetesen csak egyes alapkérdésekre szorítkoznak, nem terjeszkedve ki számos olyan részletkérdésre, amelyet a munkálat megszervezésével és lefolytatásával kapcsolatosan már előre át kell gondolni. A továbbiakban ezek legfontosabbjait kell röviden érintenünk. Legjobb lesz, ha tárgyalásunk menetét úgy építjük föl, hogy előbb a szótár elkészítésének gyakorlati módzatai közül néhány általánosabbra utalunk, majd az eddig végzett előkészítő munkáról számolunk be, végül egy-két ezután időszerűvé váló feladatról szólunk.

2. A) A szótári munkálatok előkészítésének egyik fontos mozzanata és egyúttal lebonyolításának is nélkülözhetetlen munkaeszköze az előzetes szójegyzék. Etimológiai szótárunk címszók és alcímszók, valamint származékok formájában jóval kevesebb szóelemet foglal magába, mint amennyi akár a nyelvtörténeti adatolás szempontjából számba jöhet, akár az eddigi szótörténeti—etimológiai irodalomban tárgyalatott vagy említettett. Ebből következik, hogy egy előre megállapított szójegyzék nélkül mind a nyelvtörténeti, mind az etimológiai gyűjtőmunkában csupán parttalan mederben haladhatnánk, vagyis minden adatot, illetőleg etimológiai megjegyzést gyűjtenünk kellene, ami elének kerül. Ezzel szemben az előzetesen kijelölt szóállomány lehetővé teszi a gyűjtőmunka gazdaságos megszervezését, mivel határozottan kijelöli annak kereteit, elejét véve a fölösleges és végnélküli ténykedésnek, azonkívül pedig a kiadandó mű egyes részei közötti mindennemű arányeltolódásnak. Az előzetes szógyűjteménynek magában kell foglalnia mindenekelőtt a szótár tervezett címszavait és alcímszavait; ezenkívül — gyakorlati rendeltetésének megfelelően — segítséget kell nyújtania a gyűjtőknek a nehezebben felismerhető alakváltozatok azonosításához, sőt egyes, a felvétel szempontjából valamilyen oknál fogva kritikus, de egyébként felismerhető származékok számbavételéhez is.

Ennek a gyűjtőmunkálatok gazdaságossága és célirányossága tekintetében annyira fontos szóarchívumnak az egybeállításával kapcsolatos elvi kérdéseket már megtárgyaltuk korábban, midőn a szótárunkba fölveendő szóelemek kiválogatási szempontjairól szoltunk; ezek ismétlése itt szükségtelen.

Az egybeállítás módját, kivitelezését, valamint a munkálatok egészében betöltött szerepét ellenben röviden érintenünk kell.

A szójegyzék első, nyers formájának egybeállításához az ÉrtSz. címszóanyagán mint elsősorban fölhasznált segédeszközön kívül a legfontosabb nyelvtörténeti és nyelvjárási szótárak szóállománya, valamint a magyar szókincs különféle csoportjainak jelentősebb monografikus feldolgozásai szolgálnak alapul. Ez az elsődleges változat összeállítóinak legnagyobb gondossága ellenére is nyilvánvalóan tartalmaz még némi hiányokat, amellet a benne szereplő szavak minősítése (címszó, alcímszó, alakváltozat, származék stb.) sem lehet még végleges. Ennélfogva az anyaggyűjtés folyamán kisebb arányú, néhány százalékos bővülésével kell számolni (ki aligha kerülnek belőle szavak, be azonban igen); a szóelemek minősítése terén pedig esetleg valamivel több változásra (egyik típusból a másikba való átkerülésre) is van lehetőség, mivel itt — a gyűjtés során fölmerülő módosításokon kívül — a végső szót csak a tüzetes etimologizálás, illetőleg a címszók meg szerkesztése során lehet majd kimondani. — De ha az előzetes címszójegyzék nem is tükrözheti teljesen a szótár végleges képét (szóanyagát és szóelrendezését) — aminthogy nem is feladata —, arra föltétlenül alkalmas, hogy a szótár anyaggyűjtő munkálatainak olyan értelemben alapjává váljék, amelyről az imént beszéltünk. Példányai mind a nyelvtörténeti adatok, mind az etimológiai vélemények egybeszedőinek állandó vezérfonalul fognak szolgálni, egyfelől arra nézve, hogy mit nem kell céduláznuk, másfelől arra nézve, hogy mit nem szabad kihagynuk a gyűjtésből. A gyűjtőmunka közben fölmerült bővítési vagy átminősítési javaslatokat kellő megfontolás után a szójegyzék minden példányába sürgősen be kell vezetni, hogy a további munka során a kérdéses problémára már biztos eligazítóul szolgálhassanak.

B) A szótár anyaggyűjtő munkálatai két nagy, viszonylag önálló egységben folynak: az egyik a nyelvtörténeti adatgyűjtés, amely a címszavak szótörténeti részéhez kapcsolódik; a másik a szófejtő vélemények összegyűjtése, amely a címszavak etimológiai — bibliográfiai részével van szoros összefüggésben.

A szótörténet fontosságáról és leendő szótárunknak ezzel kapcsolatos funkciójáról vallott felfogásunkból következik, hogy a címszavak szótörténeti részeinek egybeállításához alapos, kiterjedt gyűjtőmunkára van szükségünk. E gyűjtésben tehát nem hagyatkozhatunk néhány leginkább használt szótárnak (NySz., OklSz., NyÚSz., MTsz. stb.) az anyagára, illetőleg az eddigi, akár részletező (cikk formájú), akár összefoglaló (EtSz., SzófSz., monográfiák) etimológiai irodalmunkban található adatokra, hiszen ezek különféle jellegű korlátaikat, hiányosságait jól ismerjük. Amennyire ez a lehetőség és ésszerűség határain belül van, adatainkat nem akarjuk másod-, harmad-, negyed- stb. kézből venni, hanem önmagunknak kell összegyűjtenünk és értékelnünk.

A maximalizmust, a vég nélküli munkát elkerülendő, e gyűjtőmunkának — az alap-szójegyzék szűkítő szerepén túlmenően is — már eleve korlátokat szabunk. A legszélesebb keretű, minden nyelvemléket magába foglaló gyűjtést csak 1200-ig végezzük, ami gyakorlatilag viszonylag csekély anyagnak, mintegy 200 eredeti oklevél és néhány más emlék (Konst., An., HB.) magyar közszói vonatkozású szóelemeinek a kicéculázását jelenti. — Minden rendű és rangú forrásnak (szövegnek, glosszának, szójegyzéknek stb.) a feldolgozását 1500-ig bezárólag tervezzük, de már bizonyos megszorításokkal: a szórvány típusok (oklevelek) sok tízezrei közül csak a legjelentősebbeket (TÖ., VR., Albeus stb.) vesszük, a XV. századi kódexek közül pedig csak a NySz.-ban igen

rosszul földolgozott Jókait, a többiekkel csak a lehetőségekhez képest foglalkozunk. Emezt időszakos feldolgozó munkájában nagy könnyebbséget jelentenek számunkra olyan gyűjtemények, mint a Történeti Személynévszótár, az Új Magyar Nyelvtörténeti Szótár, a Nyelvtörténeti Adattár tövekké foglalkozó része. Ha e segédleteket tekintetbe vesszük, az 1500 előtt keletkezett nyelvemlékek szótörténeti adatainak cédulázása nagyonis véges feladat, ahogy ezt — mint látni fogjuk — már az eddigi munkálatok is tanúsítják. — Az 1500-tól napjainkig terjedő időre vonatkozóan csak szótárakból, valamint szótárszerű közlésekből, gyűjteményekből, feldolgozásokból (pl. NSz. és MTsz. anyaga, folyóiratok betűrendes szótörténeti közleményei) cédulázunk, új, önálló szövegfeldolgozást nem végzünk (kivéve talán a SzékK.-et, amelynek igen újszerű és értékes szóanyagát a NySz. nem tartalmazza).

Ezt a bizonyos fokig jól körülhatárolt, de mégis meglehetősen nagy mennyiségű történeti szóanyagot új, egyszerűsített eljárásmoddall gyűjtjük össze. Nem követjük a gyűjtő elé került minden adat cédulára írásának hagyományos módját, mert ez rendkívül hosszadalmas munkát követelne, és óriási mennyiségű, nehezen kezelhető cédulahalmazt eredményezne, túlnyomórészt olyan adatokkal, amelyek szótárunk számára teljesen fölöslegesek. A mi gyűjtésünk a szótár szótörténeti részébe fölveendő adatok kiválogatásának elvére épül: a címszók és alcímszók kartonjaira minden földolgozott gyűjteményből, emlékből — előre meghatározott adatgyűjtési elvek szerint — csak a számunkra szükséges vagy legalábbis ilyen szempontból mérlegelés tárgyát képezhető szóadatok kerülnek. Igaz ugyan, hogy ez az anyagválogatás a gyűjtőre nehéz feladatot ró, mert egyrészt munka közben a címszó-kartonokat állandóan használnia kell, másrészt értékelő, szinte „előszerkesztő” tevékenységet kell végeznie; mindez azonban bőven megtérül azon, hogy egyfelől a gyűjtőmunka ideje a fölösleges adatkirások elkerülése révén szinte összehasonlíthatatlanul rövidebbé válik, másrészt a kartonok egy-egy szócikk szótörténeti részének válogatott nyersanyagát adják, ami a szerkesztési munkát is rendkívül megkönnyíti. A nyelvtörténeti adatok összeállításának ez a módja már megindult gyűjtésünkben jelenleg kipróbálás alatt áll.

C) A gyűjtőmunka második nagy egysége a szótár etimológiai—bibliográfiai részének anyagával kapcsolatos, vagyis a szófejtő vélemények cédulázására irányul.

Ezen a téren is alapvető elvünk az, hogy nem szorítkozunk korábbi összeállításoknak (pl. az EtSz. szócikkeinek; egy-egy szó, illetőleg szócsalád etimológiáját tárgyaló folyóirateikkeknek; jövevényszó-monográfiák egy-egy szóval foglalkozó részének; stb.) anyagára — bár természetesen ezeket is figyelembe vesszük —, hanem új és teljes gyűjtést végzünk, vagyis 1862-től napjainkig földolgozzuk a magyar, illetőleg magyar vonatkozású etimológiai irodalmat. Ez megint hatalmas gyűjtőmunkát követel, amit két szempontból is egyszerűsítünk és egyúttal meggyorsítunk.

Az egyik az, hogy csak bibliográfiai adatokat cédulázunk. Eltérünk tehát attól az általában szokásos gyűjtőmódtól, amely a különféle szófejtő vélemények rövidebb vagy hosszabb foglalatait is cédulára vetíti. Ez utóbbi módszer ugyanis a cédulázók munkatempóját rendkívüli mértékben lassítja, ennek ellenére nem jár különösebb eredménnyel, mivel a szócikk összeállítóját a vonatkozó teljes irodalom tüzetes megismerésétől semmiképpen nem mentesítheti, sőt sok esetben inkább zavarja őt. A mi gyűjtési módszerünk azzal, hogy az etimológiai vélemények cédulázását időben és energiában számolva

a szokásos eljárásnak mintegy ötödére-hatodára lecsökkenti, ugyanakkor pedig a szócikkek készítőjének szükséges segítséget a teljes irodalomjegyzékkel maximálisan megadja, jelentős biztosítéka szótárunk belátható időn belüli elkészültének.

Gyűjtési egyszerűsítésünk másik módja a címszójegyzéknek mint cédulázási vezérfonalnak a használatával kapcsolatos. A nyelvészeti irodalomból nem fogunk mindenfajta etimológiai, illetőleg etimológiával kapcsolatos megjegyzést kicédulázni, hanem csak a címszójegyzék megadta szóegyedekre szorítunk. Gyakorlatilag ez annyit jelent, hogy elsősorban a címszójegyzékben címszónak megjelölt elemek etimológiai bibliográfiáját állítjuk össze, tehát az egyes szócsaládok alapszavait, töveit, „gyök”-eit tekintjük. A szójegyzékben szereplő alcímszavaknak, valamint a példaként felsorolt származékoknak és alakváltozatoknak a problematikájára csak annyiban vesszünk föl bibliográfiai adatokat, amennyiben azok etimológiai hovatartozása és alakulásmódja magyarázatra szorul. Így például az *épít* és az *épül* vagy az *asztal* és az *asztalos* viszonyára vonatkozó esetleges megjegyzéseket nem cédulázzuk, ellenben kiírjuk a bibliográfiai adatait a *hajsza* és a *hajszol* vagy a *gyanta* és a *gyantár* viszonyra utaló véleményeknek. A címszójegyzék rendszeres használata mindenestre szintén gyorsabbá, azonkívül célirányosabbá, a feldolgozásra könnyebben használhatóvá fogja tenni etimológiai gyűjtésünket.

D) A szótörténeti és az etimológiai adatgyűjtés két nagy egységen kívül egy arányaiban kisebb, de meglehetősen nehéz, problematikus gyűjtőmunkára is szükség van még: ez a jövevényszavainkhoz idegen nyelvi megfelelőül idézett adatok egybeállítása. Mint korábban már említettük, e vonatkozásban nem elégedhetünk meg minden esetben az eddigi irodalomban közölt, többször hiányos vagy filológiaiavult jellegű adatok közlésével, hanem ezek kiegészítéseképpen, felfrissítéseképpen több-kevesebb új adat beiktatására is gondolnunk kell. Ilyen szempontból főként régebbi feldolgozású jövevényszókatégoriáink (iráni, török, német) jönnek számításba, elsősorban ezekre vonatkozóan szükséges bizonyos korlátozott hatókörű gyűjtést megszerveznünk és lebonyolítanunk.

Olyan természetű kutató munkába: gyűjtésbe és feldolgozásba magától értetődően nem mehetünk bele, amely e jövevényszó-csoportokra vonatkozó teljes vagy akárcsak nagyobb arányú idegen nyelvi összehasonlító adatanyagot tár fel és értékel újjá. Erre a munkára egyelőre még a kérdéses egyenkénti területek szakemberei sem igen vállalkoznak, hogyan vállalhatná hát e terhet magára a mi szótárunk, melynek számos jövevényszó-területet kell összefognia, és az egyes szócsoporthoz egész problematikájának új gyűjtési alapokon való újraértékelése egyébként sem lehet feladata. E vonatkozásban csak olyan adatgyűjtésre gondolhatunk, amely a legkirívóbb hiányokat van hivatva pótolni; így például az egyes nyelvek vagy nyelvcsaládok viszonylatában a magyarral való érintkezés szempontjából legfontosabb nyelvek, nyelvjárások egy-két újabb szótárának a rendszeres feldolgozására. Ennél maximálisabb célkitűzésekkel már az anyaggyűjtés elhúzódásának, valamint a feldolgozó munka erősebb komplikálásának a veszélyét idéznénk föl, amit magának a szótárnak az érdekében nem vállalhatnánk.

A bizonyos mértékben szintén elavult finnugor forrásanyaggal kapcsolatban jóval kedvezőbb helyzetben vagyunk. A magyar szókinés finnugor elemeiről szóló monográfia rokon nyelvi adatanyaga, sőt ezen túlmenőleg az e munka számára kidolgozott címszók kézirata is rendelkezésünkre fog állani

(ahogy mi is e munkát rendelkezésére bocsátjuk bibliográfiai gyűjtésünket, valamint a magyar nyelvtörténeti forrásanyagot), ezért nekünk ez irányban külön gyűjtést szervezünk fölsőlegesen.

3. A tervek szerint — mint említettük — 1961 (pontosabban az 1961 februárja és 1962 márciusa közti idő) az etimológiai szótár munkálatai előkészítésének, megszervezésének az éve volt. Ez időszakban az alább következő szervezetben és eredménnyel dolgoztunk.

A) Nyelvtudományunk mai szervezeti felépítéséből természetszerűleg adódik, hogy a szótár munkálatai érdembelileg és helyileg az MTA Nyelvtudományi Intézetéhez (közelebbről annak magyar osztályához) kötődtek. Az Intézet vezetősége — bár tudvalevőleg sokféle más munkálattal járó kötelezettség terheli — örömdetesen felismerte a magyar etimológiai szótár elkészítésének szükséges és tovább már nem odázható voltát, és korlátozott lehetőségeihez mérten magáévá tette annak ügyét. Ha számításba vesszük, hogy az Intézet tevékenységében a nagyobb szabású, összefoglaló és nem anyagközlő, hanem feldolgozó jellegű nyelvtörténeti munkák eddig úgyszólván teljesen hiányoztak — és ez kétségtelenül érzékeny módon hatott ki az egész magyar nyelvtudománynak a nyelvtörténeti szintézisekkel kapcsolatos viszonyára —, azt kell mondanunk, hogy az etimológiai szótári munkálatok megindítása a súlyos kádernehézségek ellenére is az Intézet egész tevékenységének arányait, perspektíváit tekintve nagyon szerencsés esemény volt.

Az eddigi munkálatokat, amelyek — mint mondtuk — jórészt előkészítő jellegűek voltak, az érdembeli, manuális tevékenységet tekintve Benkő Loránd osztályvezető irányításával a következő kollektíva végezte állandóbb jelleggel: Farkas Vilmos, Hexendorf Edit, Kiss Lajos, Papp László és S. Hámori Antónia. Időszakosabb jelleggel vett részt a munkában Horváth Mária, Lőrincz Jenő, valamint újabban Bodrogligeti András, N. Kakuk Zsuzsanna és P. Hidvégi Andrea.¹ A munkaközösség állandó tagjaiközül az említett időszakban csak Farkas Vilmos és S. Hámori Antónia tudta munkaidejének viszonylag tetemesebb részét a szótár ügyeinek szentelni; Kiss Lajos és Papp László — mint egyelőre még más intézeti osztály tagjai — más irányban, az Értelmező Szótár nagyfotosszerű és sürgős munkálataival voltak jelentős mértékben elfoglalva, Hexendorf Editet pedig — reméljük, már nem sokáig — más intézménynél végzett hivatali munkája hátráltatta erősen. Az Akadémia múlt évi céltámogatása (7000 Ft) sem adott elég lehetőséget a munka megszervezéséhez.²

Az előkészítő munka folyamán értékes támogatást kaptunk több tapasztalt, nagytudású nyelvészünktől. Bárczi Géza a munkálat kereteinek kijelölésében, a szervezés megindításában, majd ismételt tanácsadásain kívül a próbaszócikkek kialakításában, illetőleg anyaguk lektorálásában volt nagy segítségünkre. Gáldi László, Kniezsa István, Lakó György, Ligeti Lajos, Németh Gyula és Pais Dezső részben hasznos szakmai-szervezési tanácsokkal, részben a próbaszócikkek lektorálásával támogatta munkánkat.

¹ P. Hidvégi Andrea azóta állandó munkatársként kapcsolódott be a szótár készítésébe.

² Ez évben azonban már több, mint 20 000 Ft volt a céltámogatás összege.

B) Egy teljes évig tartó előkészítő munka első pillanatra talán túl soknak és fölöslegesnek látszhatik, még akkor is, ha etimológiai szótárunk nem éppen kis vállalkozás. A mi elvünk azonban — más nagyobb szabású, társas jellegű munkálatok tapasztalatai alapján — az volt, hogy vállalkozásunk sikere igen nagy mértékben az előkészítés minőségétől függ; úgy láttuk, hogy e siker érdekében egészen pontosan ki kell alakítanunk a mű előállításával kapcsolatos elvi és gyakorlati kérdések legfontosabbjait, sőt — bizonyos vonatkozásokban — még apróbb részleteit is. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy előre elgondolt eljárásmódokhoz, sémákhoz a lehetőségek némi változása, új problémák esetleges fölmerülése esetén is mereven ragaszkodni akarnánk; bár ennek a veszélye már azért sem túl nagy, mivel az előkészítés során kialakított irányelveket, megoldásokat minden esetben konkrét, gyakorlati tapasztalatok nagy mennyisége alapján, minden részlet többszörös és igen tüzetes megvitatásával kristályosítottuk ki, s ezért a gyűjtő és feldolgozó gyakorlat különösebb meglepetésekkel aligha szolgálhat majd. Mégis jól tudjuk, hogy a szótár megjelentetéséig igen hosszú és nehéz út vezet, s közben akár a legjobban kimunkált előzetes elképzelések, sémák is módosulhatnak. De ez esetben nem egy-két részlet esetleges későbbi módosulása a fő dolog, hanem azok az előnyök, melyeket a tüzetes előkészítés a további munkálatok számára biztosít.

A szótár előállításának még olyan korai fázisában is, mint az anyaggyűjtő munka, úgyszólván egy lépést sem lehet tenni racionálisan, a későbbi újrakezdés, ismételtetés, szempont- és anyagkeveredés és megannyi más, ismert veszély felidézése nélkül, amíg nem tisztáztuk részleteiben magának a kész műnek a jellegét. Egy több tagból álló munkaközösség sem képes addig egyazon munkát (akár anyaggyűjtő, akár feldolgozó tevékenységet) érdemlegesen, azonos szempontok szerint végezni, amíg előzetesen össze nem hangolódott, amíg maga ki nem munkálta és be nem gyakorolta eljárásmódjait. Mindez azonban éppen nem könnyű dolog, idő és nagyon rendszeres, átgondolt, kiérlelt munka kell hozzá. Ezért nem bízhattuk szótárunk sorsát holmi ünnepélyes összejövetelekre, egy-két hevenyében összehívott, előkészítetlen „értekezlet”-re, amikor az egyébként jószándékú, segíteni akaró hozzászólók a kérdés nem kielégítő ismeretében, főként pedig a minden vonatkozásban való alapos átgondolásnak rendszerint teljes hiányában mondanak ugyan egyet-mást — sokszor önmagában nagyon értékeset is —, ebből azonban nem rajzolódhatik ki sem a mű egésze, sem pedig az egymással valóban szervesen összefüggő részletek sorozata. Mi másik utat választottunk: az állandó munkatársak gárdája — az említett tanácsadók véleményének szükség szerinti kikérésével és meghallgatásával — egy évi rendszeres tevékenységgel, néhány hét kivételével hetenkénti együttes munkával és vitával maga dolgozta ki a szótár, illetőleg a szótári munkálatok egészének és részleteinek azt a tervezetét, amely most jórészt e közleményben és a hozzá csatolt mellékletekben áll előttünk. Ez annyit jelent, hogy az előkészítés egésze és egyes részletei egyaránt kollektív kimunkálás és megállapodás termékei, még akkor is, ha anyaguk összeszedője és végső összeállítója egy-egy személy volt.

C) Ezek előre bocsátása után tekintsük át röviden, milyen munkálatokat végzett el a szótár munkaközössége az előkészítés során. A felsorolásban csak részben lehet időrendben haladni, mivel e munkálatok egymásba kapcsolódtak és jórészt párhuzamosan folytak; éppen ezért a sorrendnek nincs különösebb jelentősége.

1. Tüzetesen átnéztük a GOMBOCZ—MELICH-féle szótár ki nem adott részére vonatkozó kéziratot anyagot, elsősorban azt tekintve, mi az értéke egy új etimológiai szótár munkálatai szempontjából. A szótárunk előkészítésével kapcsolatban álló tevékenységek közül ez az egyetlen, amely még jórészt 1960-ban történt. Az átnézést külön-külön Papp László, majd Farkas Vilmos, végül Benkő Loránd végezte; eredményének sommáját ez a közlemény tartalmazza.

2. Megvitattuk a címszójegyzék egybeállításának alapelveit, majd Farkas Vilmos kidolgozta a *p* kezdőbetűjű szavak jegyzékét. E próba alapján véglegesítettük az elveket, és az ÉrtSz. címszóanyagán mint alpanyagon kívül kijelöltük azokat a forrásokat, amelyekre az egybeállítás munkájában elsősorban támaszkodni kell; ezek a következők: NySz., OklSz., BesztSzj., SchlSzj., MURM., CAL., SZIKSZF., MA., CzF., NSz. SZILY-féle címszójegyzéke, NyŰSz., MTsz., SzamSz., OrmSz., SzegSz., BÁRCZI ófrancia, FLUDOROVICS latin, GOMBOCZ török, KARINTHY olasz, KNEZSA szláv, LUMTZER—MELICH német jövevényszó-monográfiái, valamint BÁRCZI, A magyar szókincs eredete². Emez előkészítést követően Farkas Vilmos, Hexendorf Edit és részben Horváth Mária igen aprólékos munkával összeállította a szótár teljes címszójegyzékét, mintegy 15 000 fő- és alcímszóval, valamint nagyszámú alakváltozattal és származékkal. E munkának a szóanyag kiválogatásával kapcsolatos néhány fontosabb elvét a jelen közlemény tartalmazza, a címszók, alcímszók, alakváltozatok, származékok kategóriáinak meghatározására és a szócikkekben való elrendezésére pedig szócikk-szerkesztési szabályzatunk ad felvilágosítást.

3. Jórészt a próba-címszavak készítésével párhuzamosan többszöri újraértékeléssel és kiegészítésekkel kialakítottuk a szótár szócikk-szerkesztési szabályzatát, amely a legapróbb részletekig — a formai-technikai jellegű megoldásokat is beleértve — ad utasításokat egy-egy szócikk felépítésére vonatkozóan. E szabályzat szövegét — melyet Papp László állított egybe — teljes egészében mellékeljük.

4. Elkészítettünk összesen 53 próba-szócikket. A szavak kiválasztásában két szempont vezetett bennünket: egyrészt hogy a magyar szókincsnek lehetőleg minden számottevőbb eredetbeli rétege képviselve legyen köztük, másrészt hogy a címszóelrendezés, a szótörténeti adatolás és az etimológiai problematika szempontjából minél változatosabb, minél több típust felölelő jellegűek legyenek. Az mindenestre nem volt célunk, hogy a beléjük dolgozott adatokban abszolút teljességre törekedjünk; nyilvánvaló, hogy a szótár egészéhez kapcsolódó rendszeres gyűjtőmunka felszínre fog még hozni velük kapcsolatban újabb adatokat, szempontokat, tehát véglegesen kidolgozott, a szótárban közreadott tartalmuk több-kevesebb eltérést mutathat majd mostani változatukhoz képest. Egybeállításukban legelsősorban arra törekedtünk, hogy általuk képet, ízelítőt adjunk a leendő szótárról. Viszonylag nagy számukat is az magyarázza, hogy e próba-szócikkek többet mondhatnak el a szótár egészéről és részleteiről, mint bármilyen hosszú fejtegetés-sorozat. Minden esetben közös munkával kialakított és ismételten megbeszélt szövegükért elsősorban az adat-egybeállítást, másodsorban az etimológiai magyarázatot tekintve egyénileg a következők felelősek: *bibircsó* (Papp), *bocskor* (Kiss), *csóka* (Kiss), *dali* (Kiss), *deli* (Kiss), *dicső* (Hátori), *eb* (Hátori), *ekkédig* (Hexendorf), *el* (Benkő), *enyém* (Hexendorf), *gazdag* (Hátori—Bodrogligeti), *gyöngy* (Benkő—Kakuk), *hajít* (Papp), *holnap* (Farkas), *holval* (Farkas), *homorú* (Benkő), *import* (Hátori),

iszik (Papp), *jacht* (Hámori), *jonh* (Benkő), *kajkol* (Papp), *kályha* (Horváth—Kiss), *kapa* (Horváth—Kiss), *kaszárnya* (Kiss), *kedig* (Hexendorf), *kiakolbólít* (Benkő), *kozsók* (Benkő), *körte* (Hexendorf), *körül* (Hámori), *különb* (Hámori), *lavór* (Horváth—Kiss), *mammut* (Kiss), *mostoha* (Kiss), *mozog* (Papp), *munka* (Farkas), *mű-* (P. Hidvégi), *pacsuli* (Hámori), *pedig* (Hexendorf), *pipacs* (Benkő), *prófeta* (Hámori), *rádió* (Farkas), *ritka* (Kiss), *rögtön* (Papp), *strapacéroz* (Horváth—Kiss), *sün* (Hámori), *szegfű* (Benkő), *szegfűszeg* (Benkő), *szekér* (Farkas—Bodrogligeti), *szociális* (Kiss), *szütyő* (Papp), *tanít* (Hexendorf), *tányér* (Benkő), *toll* (Farkas).

5. Próbagyűjtés alapján megállapítottuk a szótörténeti adatok gyűjtésének rendjét, valamint kivitelezésének technikáját. Ennek alapján a gyűjtési szabályzatot S. H Á M O R I A n t ó n i a állította egybe. Ugyancsak az ő munkája — szakember-konzultánsok, főként S z a b ó D é n e s segítségével — a szótörténeti gyűjtéshez kapcsolódó rövidítés- és kronológia-jegyzék, amely egyelőre 1600-ig bezárólag tartalmazza a feldolgozandó nyelvelmékeket.

6. Próbagyűjtés alapján megállapítottuk az etimológiai vélemények bibliográfiai adatainak cédulázási elveit. Az ide vonatkozó előzetes szabályzatot K i s s L a j o s, a részletesebb útmutatót pedig H e x e n d o r f E d i t készítette el.

7. Egybeállítottuk azoknak a hazai könyvtárakban hozzáférhető külföldi etimológiai, illetőleg szótörténeti-etimológiai szótáraknak és kézikönyveknek a jegyzékét, amelyeket feldolgozandó munkánkban állandóbb jelleggel használni fogunk. E lista K i s s L a j o s munkája.

8. Tanácsadók, konzultánsok segítségével megállapítottuk a finnugor és idegen nyelvi adatanyag idézésében használatos nyelvi sorrendet, illetőleg az adatközlés szempontjából „kiemelt” nyelveket vagy nyelvjárásokat, azonkívül a számításba jövő nyelvek és nyelvjárások egységes rövidítéseit. Ez utóbbiak listáját S. H Á M O R I A n t ó n i a dolgozta egybe.

9. A tervbizottság elképzelései, a szótári munkaközösség megbeszélései, a tanácsadók véleménye, javaslatai stb. alapján B e n k ő L o r á n d egybeállította a jelen előterjesztést az etimológiai szótárral kapcsolatos legfontosabb elvi és gyakorlati kérdésekről.

E vázlatos felsorolásból is látható, hogy az eltelt egy esztendő meglehetősen sok és nehéz munkát rótt a munkaközösségre; de visszatekintve rá, elmondhatjuk, hogy mindazt el tudtuk végezni, ami az alapos előkészítéshez hozzátartozik, és ami nélkül a szótár szélesebb alapú munkálatait megkezdeni nem lehet. Ha beszámítjuk, hogy az előkészítő munka folyamán milyen munkaerő és egyéb nehézségekkel küszködtünk, azt kell mondanunk, hogy az eredmények legfőbb biztosítéka az a jó kollektív szellem és az az úgyszeretet volt, amely a munkaközösség tagjait igen nagy mértékben áthatotta.

4. A fentebb vázolt előkészítés nagy munkaigényessége, sok időt és energiát kívánó volta ellenére is egyes munkafolyamataink úgy alakultak, hogy a múlt év közepén belekezdhattunk a szótörténeti adatok gyűjtésébe. A már jelzett forrásválogatási elvek és feldolgozási technika alapján, a gyűjtési szabályzat utasításai szerint 1962 februárjáig a következőket végeztük el e téren: a) az 1200-ig keletkezett oklevelek feldolgozása; b) az 1500-ig keletkezett kis zsovegemlékek feldolgozása; c) a Jókai-kódex feldolgozása; d) az Új Magyar Nyelvtörténeti Szótár cédulaanyagának az *e* betűig való feldolgozása. Ebben az anyaggyűjtésben — a munkaközösség egy-két más tagjának kisebb arányú

részvétele mellett — elsősorban S. H á m o r i A n t ó n i a, P a p p L á s z l ó és L ő r i n c z J e n ő munkálkodott.

A szótörténeti adatok gyűjtése terén a munka dandárja természetesen még hátra van. De ha tekintetbe vesszük, hogy noha ez a gyűjtőmunka eddig az előkészítés dolgai mellett a munkaközösségnek csak másodrangú tevékenységként szerepelt, mégis viszonylag rövid idő alatt nem kevés eredményt hozott, a szótár előállításához nélkülözhetetlen saját szótörténeti adatgyűjtésünk perspektívái biztatónak mondhatók. Az itteni eredmények mindenesetre azt mutatják, hogy ha az előkészítő munka lezárásával a munkaközösség nagyobb energiával tud majd hozzáfogni a szótörténeti adatoláshoz, e munkafolyamat időbeli megtervezése (l. előbb) reális alapon áll, azaz a munka a jelzett időre elvégezhető.

5. Legközelebbi feladatainkat a következőkben foglalhatjuk össze:

A) Az etimológiai szótár ügyének megtárgyalására összehívott akadémiai konferencia után, annak eredményeit, határozatait tekintetbe véve, le kell zárunk az előkészítés szakaszát. Ez egyrészt azt jelenti, hogy a szótár egészére és részleteire vonatkozó elvi elgondolásoknak, valamint a szótár megalkotására irányuló gyakorlati elképzeléseknek a lehető legnagyobb mértékben véglegesíttetniük kell. Másrészt — az előbbivel szoros összefüggésben — azt kívánja meg, hogy a szótárral kapcsolatos szervezési, anyagi és személyi kérdések úgy oldódjanak meg, hogy a munka időben és megfelelő színvonalon való elvégzése biztosítva legyen. A szótár munkálatainak teljes erővel való megindításába csak e problémák végleges rendezésével vagy legalábbis a ma látható körvonalak határozott kirajzolásával kezdhetünk bele, — különböző bizonytalanságoktól terhesen nem. Éppen ezért az etimológiai szótár előkészítési időszakán a konferenciával, illetőleg ennek kiértékelésével mihamarabb túl kell kerülnünk, és már ennek az évnek a további szakaszában a jelen szempontjából véglegesnek vehető keretekben kell dolgoznunk.

B) Mivel az elkövetkező két-három évben a szótári munkálatoknak mindeképpen az anyaggyűjtő tevékenységre kell irányulniuk, figyelmünket elsősorban a szótörténeti adatok és az etimológiai vélemények cédulázásának a megszervezésére kell fordítanunk, amellelt gondolnunk kell arra is, hogy — a jövevényszavak problematikájával kapcsolatban — elindítsuk az idegen nyelvi megfelelők legszükségesebb szótári anyagának birtokba vételét is. Ennek az igénynek megfelelően legsürgősebb tennivalóink ezek: a) 1962 közepétől kezdve ki kell szélesítenünk és meg kell gyorsítanunk a szótörténeti anyag cédulázását, arra törekedve, hogy az év végéig az 1500-ig terjedő szóanyag egésze vagy legalábbis legjelentősebb része a szókartonokra kerüljön (kivéve a NySz. és az OklSz. anyagát, mert azt külön nem cédulázzuk). b) Ez év márciusában meg kell indítanunk az etimológiai vélemények bibliográfiai adatainak céduláztatását. Ezt a munkát a legfontosabb hazai nyelvészeti folyóiratokkal (NyK., MNy., Nyr.) kezdjük.¹ c) A jövő év legelején megkezdjük néhány fontos idegen nyelvi szótár magyar vonatkozású, összehasonlításul közölhető adatainak céduláztatását.

6. Végezetül még két rövid megjegyzést: A munkaközösség örömmel fogad és készséggel megfontol minden olyan véleményt, tanácsot, javaslatot, amely a szótár előállítása szükségességének a felismeréséből és segítőkészségből

¹ E munkálat azóta meg is indult.

fakad, illetőleg amely a problematika egészének ismeretében, átgondoltan járul hozzá a mű jobbá, értékesebbé tételéhez. A munkaközösség semmilyen szempontból nem tekinti magát valami zárt egységnek, a szótár előállítására egyedül hivatottak testületének; éppen ezért szívesen fogad soraiba minden olyan nyelvészt, akit egyrészt az etimológiai szótár ügye áthat, másrészt és főként, akiben megvan a készség arra, hogy ezért az ügyért rendszeres, intenzív munkával dolgozzék is.

1962. március.

BENKŐ LORÁND

II. A Magyar Nyelv Etimológiai Szótárának szerkesztési szabályzata

Szótárunk anyagának természetes egységei a szócikkek. Minden szócikk élén áll a címszó. Bizonyos szócikkekben bemutatunk alcímszót. (Alcímszóknak neveztük az olyan szóalakokat, amelyek a szócikk élén álló címszóval azonos tőből, de más képzővel alakultak, például *mozog ~ mozgát ~ mozdít ~ mozdul.*) A szótár használatának megkönnyítése végett használunk utalószókat; ezekkel azokra a szócikkekre utalunk, amelyekben az utalószóvá tett változatok megtalálhatók.

A címszó megválasztása

Annak eldöntésében, hogy valamely etimológiailag összetartozó és a laikus nyelvérzéktől is összetartozónak tekintett szócsalád tagjai közül melyiket tegyük meg címszónak, a következőket tartjuk szem előtt.

A) A hangtani változatok közül azt az alakot tesszük címszóvá, amely a mai normatív nyelvváltozatba tartozik, függetlenül attól, hogy nyelvtörténeti forrásainkban melyik bukkan fel először. Így például az irodalmi és köznyelvben *e-ző* és *ő-ző* változatban egyaránt élő szóalakok közül általában az *e-zőt* tesszük meg címszónak (például a *fel ~ föl* alakpárból a *fel-t*), de a már nyelvjárási szintre szorult *e-ző* (*ë-ző*) alakok helyett (például *bögre, sör, sötét*) a megfelelő *ő-zőket* (*bögre, sör, sötét*). Természetes, hogy a *kű, lú; szíp, kíván;* stb. típusú nyelvjárási alakokat sem tesszük meg címszónak akkor sem, ha időrendben megelőzik a mai köznyelvi változatokat.

B) Nem tesszük címszóvá fiktív töveket. A *tanít ~ tanul, dicsekedik ~ dicsér ~ dicső, mozdít ~ mozdul ~ mozgát ~ mozog, hajít ~ hajigál ~ hajint* stb. típusú, azonos tőből más-más képzővel alakult szavakat szótárunk egy-egy szócikkben kívánja tárgyalni, s közülük azt teszi meg címszónak, amely időrendben előbb fordul elő, illetőleg — egyidejű adatok esetében — betűrendben előbb áll. Az összetartozó szócsalád többi tagja ugyanebben a szócikkben mint a címszó kerül tárgyalásra, és a maga betűrendi helyén utalószóval hivatkozunk a címszóra. Alcímszóként kell kezelni a következő (C) pontban említett, elvonással keletkezett szót is (pl. a *tanít* vagy *tanul* szócikkében a mai nyelv *tan* szavát), valamint a *kapál > kapa* típusú esetekben azt az alakot, amely a kronológiai elv érvényesítése alapján nem lesz címszó. — Hasonló módon kell eljárni az idegen eredetű tőből más-más idegen eredetű képzővel alakult szavakkal kapcsolatban is (pl. *szociális ~ szocialista ~ szocializmus*).

Az időrendet, illetőleg a betűrendet csak azokban az esetekben tekintjük döntőnek a címszóvá tételben, amelyekben a számba vett szóalakok köznyelveiek. Ha azonban az alcímszóként kezelendő változatok közül nyelvjárási

vagy elavult forma volna az első időrend szerint, a kronológiai elv alkalmazásától éppen úgy eltekintünk, mint a nyelvjárási szintű hangtani változatok esetében.

C) Az elvonással keletkezett szóalakok közül az elvonás eredményét tesszük meg címszónak akkor, ha nyelvemlékeinkben előbb van rá adat, mint az elvonás alapjául tekintett eredetibb szóalakra (pl. *kapa*: *kapál*). Ha azonban az eredetibb szóalak korábbi adatolható, mint az elvonás eredménye, az eredetibb szóalak lesz címszó (pl. *parancsol*: *parancs*). A nyelvújítás kori elvonásokat (pl. *tan*) általában nem tesszük meg címszónak, ha a szócsalád többi tagjához (*tanít*, *tanul*) való tartozásuk a laikus nyelvérzék számára is nyilvánvaló. Azokat a szócsaládokat azonban, amelyekbe sokféle, a laikus nyelvérzék számára össze nem tartozó szó tartozik, például főnév, igekötő, határozószó, névutó is, igyekszünk több szócikkre felbontani. Így például az *el* 'pars antica' főnév és származékai előreláthatólag tizennégy szócikkben kerülnek bemutatásra (*el* 1. fn.; *el* 2. ik., hsz.; *elé*, *elől*, *elül*, *előtt*; *elegy*; *eleinte*; *eleve*; *ellen*; *ellenben*; *elő*; *elő-*; *előtte* 'kemenceajtó'; *első*; *elv* 1.; *elv* 2.).

Gyakorlati okok miatt néhány — önálló szóként elő nem forduló — szóelemet mi magunk vonunk el s tesszük meg címszónak (*né-*: *néhány*, *némely* stb.; *vala-*: *valami*, *valahány* stb.). Hasonlóképpen címszóvá teszünk egyéb összetételi előtagot is, ha velük nagyobb számú, magyarázatra szoruló vagy magyarázatra érdemes összetétel keletkezett (pl. *lő-*: *lőbab*, *lőfogó*, *lősóska*, *lőtető*). — Önálló címszók lesznek az igekötők is, de igekötőnek csupán a hat, úgynevezett ősi igekötőt (*meg*, *el*, *ki*, *be*, *fel*, *le*) tekintjük, s természetesen ezeket is egy szócikkben tárgyaljuk a megfelelő határozószókkal. Egy szócikkben mutatjuk be ugyanannak a szónak határozószói és névutói használatát is (pl. *alá*, *mögé*).

D) A hangutánzó—hangfestő szócsaládok tagjai közül a köznyelvi változatot kell címszóvá tenni, a többi — még akkor is ha alaktanilag más felépítésű, mint a címszóvá tett változat, de önálló jelentése nincs — úgy kell kezelni a szócikk szótörténeti részében, mint alakváltozatot, nem úgy, mint az alcímszókat (pl. *bíbircső*, *bíbircsök*, *bíbirc*). Ha egy hangutánzó—hangfestő szócsaládnak nincsen a köznyelvben is ismert változata, a leggyakoribb, a legnagyobb területen élő változatot tesszük meg címszónak.

E) A nomen—verbum tövek egy szócikkbe kerülnek. Címszó az lesz közülük, amelyikre korábban van adat, a másik ugyanabban a szócikkben alcímszóként szerepel (pl. *les*, *nyom* stb.).

F) A homonímák külön szócikkbe kerülnek. Külön szócikkben mutatjuk be az olyan, eredetükre nézve azonos szavakat is, amelyek — legalábbis a köznyelvben — szóhasadás következtében alakilag is, jelentésileg is elváltak egymástól, esetleg szófajilag is különváltak (pl. *vacak*, *vacok*). Pusztán a szófaji eltérés alapján azonban az eredetükre nézve azonos szavakat nem választjuk el egymástól.

G) A főként vagy csak igekötővel élő igéket az igekötő betűrendi helyén mutatjuk be, az igekötős alakulatot téve meg címszónak (pl. *kiakolbólít*, *kiküszöből*). Ha az alapszó is címszavunk, ennek végén utalunk az igekötős címszóra (pl. *küszöb* alatt 1. *kiküszöből*); ha azonban maga az alapszó nem lesz címszó, az alapszót megteesszük utalószónak (pl. *tussol* 1. *eltussol*).

H) Utalószókat kell használni minden esetben, ha a szócikkben megtárgyalt alcímszó vagy erősen eltérő hangtestű alakváltozat a betűrend

szerint nem közvetlenül a címszó előtt vagy után áll. Az utalószókat a címszókétól eltérő, gyengébb betűtípusból szedetjük.

A szócikk szótörténeti része

A szócikkek szótörténeti adatolásában legfőbb vezérelvünk az időrend. A megfelelő erősségű betűtípusból szedett címszó után semmiféle írásjelet nem teszünk, hanem következik a szótörténeti adatok bemutatása.

Minthogy szótárunk szócikkeinek ezt a részét jelentős mértékben a nyelvtörténeti adatok újragyűjtése alapján építjük fel, a saját gyűjtésű adatok forrásául azt a helyet adjuk meg, ahonnan adatunkat merítettük. A szótárszerű művekben vagy bármely más forráskiadványban hozzáférhető szótörténeti adatokat a következőképpen idézzük. A NySz. kódexekből való adatait az illető kódex legjobb kiadásából (ha van, hasonmásából) minden esetben ellenőrizzük, és — ebben az esetben — a NySz.-ra nem hivatkozunk. A NySz. nyomtatványokból való adatait, továbbá a Nagyszótár és az OklSz. adatait általában az eredeti forrásban való ellenőrzés nélkül idézzük; ebben az esetben természetesen az eredeti forrás jelzete után feltüntetjük a NySz., a NSz. jelzést; az OklSz.-ból idézett adatok eredeti forrásjelzését (az oklevél-jelzetet) nem adjuk meg, ezekre az adatokra csak az „OklSz.” jelzéssel hivatkozunk. Általában mindig megjelöljük azt a helyet, ahonnan az adatot közvetlenül vettük.

A szócikkek szótörténeti részét a következő rendben építjük fel:

A) Évszámmal, a forrás eredeti helyesírásával és pontos forrásjelzéssel megadjuk a címszó első előfordulását. Az abszolút első adatot, illetőleg az első képző nélküli közszói adatot mindig idézőjelben („ ”), szövegkörnyezettel idézzük, s általában csak ebben az esetben adunk szövegkörnyezetet. Az idézőjelen belül *dőlt* szedéssel az idézett szövegrészlet kérdéses szavát emeljük ki, toldalékaival együtt. Ha ez az adat összetételben, illetőleg egy másik szóval egybeírva fordul elő, az összetétel, illetőleg az egybeírt alakulat másik tagját álló betűkből szedetjük. — Ha a címszó abszolút első adata képző nélküli közszó, csupán ezt idézzük szövegkörnyezettel, s minden további adat már csak a címszó alakváltozatait dokumentálja. Minthogy azonban a címszó alapalakú közszói előfordulását számos esetben megelőzik képzős származékai vagy a vele mint elő- vagy utótaggal alkotott szókapcsolatok és összetételek, továbbá földrajzi névi vagy személynévi alkalmazásai, a megfelelő időrendi sorban mindig idézni kell az első képző nélküli közszói formát szövegkörnyezettel, illetőleg — ha ezt időrendben megelőzi képző nélküli tulajdonnévi alak — azt is. A képző nélküli tulajdonnévi alakot csak akkor idézzük szövegkörnyezettel, ha ez egyúttal az abszolút első adat is. — Az első képző nélküli, nem tulajdonnévi adat évszámát — akár az abszolút első adat ez, akár nem — félkövér szedéssel ugratjuk ki.

Az igék szócikkeiben a *-tat*, *-tet*; *-tatik*, *-tetik*; *-hat*, *-het* képzős származékokat, valamint az igeneveket teljes értékű igei adatoknak tekintjük. Ha azonban az igenévi származék az abszolút első adatban főnevesült változatban vagy éppen tulajdonnévként fordul elő, további példával kell dokumentálni az igei előfordulást. A nem tulajdonnévi, képző nélküli összetétel elő- vagy utótagját teljes értékű adatnak tekintjük; ugyanúgy az igekötős összetételek igei utótagját is.

A közölt adatok minősítésére utaló jelzéseket közvetlenül az adat után adjuk meg; ö.-vel jelöljük az összetételt, sz.-szel a származékot, hn.-nel a föld-

rajzi névi, szn.-nel a személynévi előfordulást. Ezeket a rövidítésjeleket nem tesszük zárójelbe. Szögletes zárójelbe [] kell tenni viszont minden egyéb megjegyzést, amely az adataira vonatkozik, akár a forrás íráshibájára, tollhibájára vonatkozik ez a megjegyzés, akár arra, hogy a forrás rövidítéssel írja az idézett alakot, akár bármiféle, az adatot megvilágító kiegészítésre. Kétes adatokra az évszám után tett kérdőjellel (1211: ? „...”) hívjuk fel a figyelmet. A megkérdőjelezett alakot általában teljes értékű adatnak tekintjük, de ha az első közzői, képző nélküli adatot tollhiba vagy egyéb ok miatt kell megkérdőjelezni, ezt a tényt szögletes zárójelbe tett megjegyzéssel jelezzük, s utána még idézzük az első helyesen feljegyzett alakot is.

Az első adatok felsorolásának tagoló jele a pontosvessző.

B) A címszó legfontosabb alakváltozatait az első előfordulások adatainak felsorolásával együtt, egy időrendi sorban mutatjuk be — ugyan-csak pontosvesszővel tagolva — évszámmal, forrás szerinti helyesírással és kerek zárójelbe tett pontos forrásjelzéssel. Az írásváltozatokat figyelmen kívül hagyjuk ugyan, de — bizonyos esetekben — az alakváltozatnak is minősíthető írásváltozatokat fel kell venni. Általában csak a címszó alakváltozatait dokumentáljuk, az ugyanazon szócikkben megtárgyalt alcímszónak a közös tőre jellemző alakváltozatát — ha egyébként ez az időrendi alapon címszová tett szóalak alakváltozatai között nem fordulna elő — szintén a címszó adatai között mutatjuk be. Ebben az esetben azonban megtörjük az időrendet. Az így idézett alakváltozatot ugyanis, amely tehát csupán a tulajdonképpeni címszó törésének alakváltozatát dokumentálja, s voltaképpen valamelyik alcímszó alakváltozata, a címszó alakváltozatainak ponttal lezárt felsorolása után, „De vö.” jelzéssel mutatjuk be. Ilyen módon idézünk olyan tőváltozatot is, amely etimológiai vagy alaki szempontból fontos, de egyébként az illető szóalak még alcímszóként sem kerül be szótárunkban. Így például az *irgalom* szócikkének ebben a részében ott kell lennie ennek: „De vö. 1195 k.: *iorgoffun* (HB.)”, jóllehet a *jorgat* vagy *irgat* valószínűleg alcímszóként sem kerül be a szócikkbe. — A címszó alakváltozatait dokumentáló adatokat minden esetleges toldalékukkal együtt *dőlten* szedetjük, de a szóalak elő- vagy utótagját, jelzőjét nem.

Az adatok korát mindig évszámmal jelezzük. Ha a forrás keletkezésének pontos ideje nem ismeretes, a következőképpen járunk el, hogy adatainkat megfelelő módon besorolhassuk:

a) A bizonytalan, hozzávetőleges évszámot az évszám után írt k. [=kö-rül] betűvel jelezzük (1300 k.: ÓMS.). Ha két, ugyanarra az évre datált emlék közül az egyiknek az évszáma biztos, a másik „k.” jelzésű bizonytalan, az adatbesorolást illetően a biztos évszámú emlék megelőzi a bizonytalan évszámút (1519: LányiK.; 1519 k.: DebrK.).

b) Két — hozzávetőleges vagy biztos — időpont közt keletkezett emlék keletkezési évének rendszerint a két évszám középarányosát tüntetjük fel, s természetesen itt is „k.” jelzéssel adjuk meg az évszámot (1380—1410 helyett 1395 k.: BesztSz.).

c) A több éven át írt emlékek, főleg kódexek keletkezési idejének a befejezés dátumát tüntetjük fel (1526—1527 helyett 1527: ÉrdyK.). — Ahol az ilyen jellegű emlékek egyes részei pontosan datálhatók, adatainkat pontos évszámmal közöljük.

d) Nem használjuk a „század eleje, közepe, vége” jelzéseket sem. Ezek helyett a hozzávetőleges keletkezési évet jelöljük meg „k.” jelzéssel (XVI. sz.

közepe helyett: 1550 k.: KolGl. első része), hogy az ilyen emlékek adatait a pontosan keltezett emlékek adatai közé besorolhassuk.

e) A „terminus ante quem” és a „terminus post quem” jellegű évszámokra „e.” [= előtt], illetőleg „u.” [= után] jelzéssel hivatkozunk (1529 e.: VirgK.).

f) Az évszázad megadásával csak akkor elégszünk meg, ha közelebbi dátum semmiképpen sem állapítható meg (XVI. sz.: CasanateGl.).

Az egyazon forrásból származó szótörténeti adatokat egy évszámmal és egy forrásjelzéssel közöljük a lapszámok sorrendjében. Ha az első előfordulás is ilyen adatsorba tartozik, akkor az első adat után megadjuk a lelőhelyet, utána vesszővel elválasztva, de az évszám újra kitétele nélkül közöljük a többi adatot, közös forrásjelzés után megadva az egymás után következő lapszámokat.

A korjelzést a MTsz. előtti forrásainkra mindig megadjuk, a MTsz.-ra és a fiatalabbakra már nem hivatkozunk évszámmal (forrásjelzést természetesen ezeknél is adunk), de ha a címszóra, alcímszóra vagy származékra ezekből van első adatunk, az első adatokat még ezekből a forrásokból is évszámmal kell közölni.

C) Az első előfordulások és alakváltozatok bemutatását ponttal lezárjuk; ugyancsak ponttal zárjuk le az esetleges „De vö.” jelzéssel bevezetett kiegészítést is. Ez után — J: jelzéssel bevezetve — közöljük a címszó jelentését, illetőleg jelentéseit. A jelentést fél idézőjelbe (' ') tesszük, és az ÉrtSz. gyakorlatának megfelelően — szükség esetén — a fogalomköri megszorítás jelzésére használjuk a csúcsos zárójelet (pl. 'tarka szemű <ló>'). Ha a címszónak több jelentése van, ezeket időrendben közöljük, az illető jelentés első előfordulásának évszámával és forrásjelzéssel. A jelentések korjelzésére ugyanazok a szabályok érvényesek, amelyeket a B) pontban megfogalmaztunk.

A szócikknek a jelentéssel foglalkozó részében — a több szófajhoz tartozó szavak szócikkeiben — először a szófaji tagolásra utalunk A)-val, B)-vel stb. (a nomen-verbum tövek alcímszók lesznek!), és az egyes szófajok alá tartozó jelentések felsorolását ponttal zárjuk le. — Az egyetlen szófajhoz tartozó szavak szócikkeiben, illetőleg a több szófajhoz tartozók A), B) stb. csoportjában az eltérő jelentéseket arab számmal tagoljuk, ha egynél több jelentést kell számba vennünk. Az egyes jelentéseket pontosvessző választja el egymástól.

Az értelmezés nyelve magyar és német, közös jelentésjelben, pontosvesszővel elválasztva. Ha a szó valamelyik, egymáshoz közel álló két jelentését összefoglaljuk, egy jelentésként két szóval értelmezzük, s a két szónak két különböző német megfelelőjét idézzük, a magyar és a német egymás mellé kerül, a két párt világos virgulával (!) választjuk el egymástól (pl. *szütyő*: 2. 'tok; Kapsel | becő; Schotte'). — Rövid, lehetőleg egyszavas értelmezésre törekszünk. A köznyelvi szavak szócikkében az uralkodó jelentésre magyarul a címszóval fogalmilag azonos szinonímával utalunk; ha megfelelő szinoníma nincs, a címszót ismételiük meg értelmezésül. Az igéket a német szótári alakkal, a főnévi igenévvél értelmezzük németül. Minthogy a jelentéseket is előfordulásuk időrendjében közöljük, a mai köznyelvi jelentést, illetőleg jelentéseket — csak magyarul — ritkítással emeljük ki. Olyan növény-, esetleg állatnév, amelynek nincs köznyelvi megfelelője, kivételesen latin műszóval értelmezhető.

A régi szavak modern jelentéseit, amennyiben eléggé elterjedtek, közismertek, közkeletűek, adatolni kell (pl. *kagyló*, *toll*).

A jelentésjelen belül szükséges kiegészítő magyarázatot kerek zárójelbe () tesszük.

Az első adatokból, illetőleg az alakváltozatok között bemutatott, nem alapalakú vagy nem közszói adatokból kellő mérlegelés alapján elvonjuk a megfelelő jelentést, de ha az így elvont jelentés bármely oknál fogva bizonytalan, megkérdőjelezzük (a kérdőjelet itt is az évszám utáni kettőspont mögé, a jelentés elé kell tenni), és közöljük a biztosat is. A biztos jelentést már csak 'ua.'-val értelmezzük, és vesszővel választjuk el a kérdőjelestől.

A J: rovatot is ponttal zárjuk le.

D) A ponttal lezárt jelentésfelsorolástól gondolatjellel (—) elválasztva és Sz: jelzéssel bevezetve közöljük a címszó fontosabb származékait. Igeneveket, -ás, -és; -ság, -ség képzős származékokat, valamint -tat, -tet; -tatik, -tetik; -hat, -het képzős deverbálakat általában nem közlünk, arra azonban törekszünk, hogy az 1500 előtt felbukkanó egyéb származékokat mind idézzük.

A származékok közlésében formailag a következőképpen járunk el: Az alcímszók és utalószók betűtípusából szedve megadjuk azt a képzőt, amellyel a címszó idézendő származéka alakult. A képzőknek a mai nyelvtani rendszerben szokásos alakját tüntetjük fel. Az összetett képzőket egységnek tekintjük. Ha a képző kiemelésével helyet nem nyerünk, vagy ha a képző kiemelésének valamilyen akadálya van, akkor magát a származékot írjuk ki. A származék nyelvtörténeti adatát évszámmal, a forrás szerinti helyesírással, pontos forrásjelzéssel közöljük *dőlt* betűkből szedve. Szövegkörnyezetet a származékokhoz nem adunk, de ha szükséges, jelentésjelben — és csak magyarul — közöljük a jelentését, illetőleg az adat olvasatát. Például: -ás: 1506: *haytasne* 'hajításnyi' (WinkIK. 155).

A szócikk első részében, az első előfordulások és változatok között idézett származékokat az Sz: alatti rovatban — a maguk időrendi helyén — szintén bemutatjuk; az évszám után az adat helyett kerek zárójelbe ezt írjuk: „l. fent”. Például: it: 1055 (l. fent).

A címszóvá meg nem tett fontosabb főnevesült származékokat (*asztalos, költő, sült* stb. típus) szintén ebben a rovatban mutatjuk be, de az egyszerű származékok adatolásától eltérően főnévként való első előfordulásukat is jelezzük, ha először nem főnévként bukkannak fel. — Származékoknak tekintjük a ragszilárdulással keletkezett alakokat (határozószókat) is.

Szócikkünkben összetételeket csak az első adatok, illetőleg az alakváltozatok között idézünk, minthogy az etimológiai vagy szótörténeti szempontból problematikus összetételek — a tulajdonképpeni elhomályosult összetételeken kívül is — címszók lesznek.

A származékokat időrendben közöljük, és egyszerű virgulával (|) választjuk el egymástól. Nem törjük meg az időrendet, és nem alkalmazunk „de” jelzést akkor sem, ha valamely származéknak egy további származéka korábban fordul elő, mint az elsődleges származék, illetőleg ha a származék tulajdonnévként fordul elő először. Ezekben az esetekben — időrendben — közöljük mindkét adatot. Hasonló módon járunk el akkor is, ha egy ma szokásos származéknak megfelelő alak korábról, más tőből képezve fordul elő (pl. *ivogat, iszogat*).

Ha a szócikkben alcímszó nincs, a származékok felsorolását ponttal zárjuk le.

E) Ha a szócikkben a címszó is tárgyalunk, a származékok felsorolását pont helyett kettős virgulával (||) zárjuk le, és félkövér, de a címszóénál gyengébb, az utalószókéval azonos típusból szedve hozzuk azt az

alcímszót, amely felbukkanása alapján időrendben a címszó után következik. Első adatát szövegkörnyezettel közöljük, évszámmal, a forrás szerinti helyesírással és pontos forrásjelzéssel.

Az alcímszók szótörténeti adatolásában nem törekszünk olyan részletes-
ségre, mint a címszókkal kapcsolatban. A világos képzésű alakoknak a képző
alaki változása folytán létrejött alakváltozatait nem dokumentáljuk, az egész
szócsalád közös tövének alakváltozatait pedig a címszó alatt mutatjuk be. Az
alcímszó jelentését vagy jelentéseit megadjuk, de nem dokumentáljuk. Szár-
mazékot csak a legszükségesebb esetben adunk; ekkor azonban pontosan úgy
járunk el, mint a címszók származékainak adatolásában.

Ha egy szócikkben több alcímszó szerepel, egymástól való elválasztá-
sukra a kettős virgulát (||) használjuk, egy-egy alcímszó adatainak belső
tagolására viszont ugyanazokat a jeleket alkalmazzuk, mint a címszókéra.

A szócikk szótörténeti részét, egyszersmind első bekezdését ponttal zár-
juk le.

A szócikk etimológiai része

A szócikk második része az új bekezdésbe kerülő etimológiai rész. Ennek
szerkezete, felépítése a következő.

A) Az első mondatban röviden — de rövidítések nélkül — megmondjuk a
szó eredetére vonatkozó véleményünket. Az itt alkalmazott tömör formuláink
nyomban tájékoztatják a szótár használót, hogy a szerkesztőség finnugor
vagy ugor eredetűnek tart-e valamely szót, magyar fejleménynek-e finnugor
vagy más eredetű elemekből, magyar hangutánzó-hangfestő elemnek-e, illető-
leg jövevény elemnek-e, esetleg bizonytalan, ismeretlen vagy vitatott eredetű-
nek-e. A jövevény elemekkel kapcsolatban, ha csak mód van rá, megnevezzük
már ebben az első mondatban a közvetlen forrást. Ha azonban a közvetlen
átadó nyelvet nem tudjuk megállapítani, ebben az első mondatban csak azt a
nyelvcsaládot nevezzük meg, amelybe a közelebről meg nem határozható
átadó nyelv tartozik. A jövevénytiszavak szócikkeiben lehetnek tehát ilyen
bevezető mondatok: „Szlovák eredetű”; „Déli szláv eredetű”; „Szláv eredetű”.
Nemzetközi szónak, illetőleg vándorszónak ebben az első mondatban csak
akkor minősítünk valamely jövevénytiszót, ha a magyar szó közvetlen forrását
nem lehet pontosan megállapítani vagy legalábbis erősen valószínűsíteni. Az
etimológia szöveges kifejtésében azonban akkor is utalunk kell a szó vándor-
szó vagy nemzetközi szó jellegére, ha a magyarba meghatározható, illetőleg
meghatározott nyelvből került. Ebben az esetben tehát például az első mondat-
ban az lesz, hogy „Honfoglalás előtti török jövevénytiszó”, de a szövegben
utalunk arra, hogy végső soron kínai eredetű vándorszóval van dolgunk
(pl. *gyöngy*).

A „nemzetközi szó” kifejezést azokkal a jövevénytiszavakkal kapcsolat-
ban használjuk, amelyek főként nyelvünk újabb kori története folyamán,
elsősorban az írott nyelven keresztül, a sajtó révén, a rádió, a film, a televízió
stb. útján terjedtek el viszonylag rövid idő alatt az egész magyar nyelvben, és
amelyek számos, egymással esetleg nem is rokon nyelvben hasonló vagy
csaknem azonos hangalakban és jelentésben találhatók meg. A „vándorszó”
megjelölést pedig azokra a főként régi jövevénytiszavainkra alkalmazzuk,
amelyek elsősorban szóbeli átvétel útján, vándorló kereskedők, mesteremberek
s mások révén váltak részévé a magyar szókincsnek, és amelyek nyelvünk-
ben is, a közvetítő nyelvekben is olyan hangalaki változásokon mentek

át, hogy összetartozásukat esetleg csak a szakember ismeri fel. Nemzetközi szónak minősítjük például a *rádió*-t, vándorszónak mondjuk például *selyem* szavunkat.

B) A magyar nyelv külön életében keletkezett, továbbá az ismeretlen, a bizonytalan és a vitatott eredetű szavak szócikkében az etimológiai résznek ezt az első mondatát ponttal zárjuk le. Minden más esetben — tehát a finnugor és ugor eredetű szavak szócikkében is — pontosvesszőt teszünk az első, véleménynyilvánító mondat után, és „vö.:” jelzéssel bevezetve felsoroljuk az összevetett idegen nyelvi megfelelőket. Nyilvánvaló, hogy az adatszerű felsorolásban nem törekedhetünk teljességre. A finnugor eredetű szavak szócikkeiben minden olyan finnugor nyelv ből idézünk megfelelőt, amelyből adataink vannak. A jövevényszavak szócikkeiben is bizonyos nyelvek adatait igyekszünk állandóan és következetesen idézni. Ezeket az állandóan és következetesen idézendő nyelveket részint a magyarhoz való viszonyuk, részint a maguk nyelvcsaládjában, illetőleg a nemzetközi művelődésben elfoglalt helyzetük alapján jelöljük ki. (Például — ha van adat — mindig idézzük a szláv jövevényszavak szócikkeiben a szlovákot és az oroszot.) Az egyeztetett nyelvekből idézett adatok forrására a szócikkben csak akkor utalunk, ha a bevezetésben felsorolandó, állandóan idézett szótárak között az illető forrás nem szerepel. — Jelezni kell azt is, hogy a magyar szó megfelelője az egyeztetett nyelveket magában foglaló nyelvcsaládon belül mennyire elterjedt: általános-e, vagy csak az illető nyelvcsalád bizonyos nyelveiben van-e meg. — Az egyes nyelvcsaládok nyelveire állandóan és kötelezően használandó sorrendet állapítunk meg, és ezt a sorrendet követjük minden esetben. Például a finnugor nyelvek sorrendje: vogul, osztják, zürjén, votják, cseremisiz, mordvin, finn (vagy észti), lapp; a szláv nyelvek sorrendje: óegyházi szláv, bolgár, szerb-horvát, szlovén, cseh, szlovák, lengyel, szorb, poláb, ukrán, fehér orosz, orosz. — Az irodalomban szokásos és hagyományos népneveket használjuk.

Ha valamely nyelvből nyelvjárási adatokat idézünk, ezeket „N.” jelzéssel közöljük. Ez vonatkozik a finnugor nyelvekre is az ugor nyelvek kivételével. A vogulból és osztjából mindig nyelvjárási alakot idézünk az illető nyelvjárások szokásos jelzésével (pl. vog. Szó., osztj. DN.).

Törekszünk arra, hogy a jövevényszavak szócikkében az átvett, illetőleg a feltehetőleg átvett alakot megadjuk. Ha ez a forma adatszerűen nem mutatható ki, csillaggal (*) jelezzük feltett voltát. Ezt az alakot, amely tehát szerintünk a kérdéses magyar szónak közvetlen forrása lehet, a többi idegen nyelvi megfelelő után közöljük „az átvett alak az óorosz **lędžanъ* (többes genitívus) lehetett” vagy „az átvett alak valószínűleg a szláv többes genitívusi *vědrъ*” stb. típusú formulával.

A nemzetközi szónak, illetőleg vándorszónak minősített címszók szócikkében a legvalószínűbben átadónak tekinthető nyelven kívül négy-öt nagy európai nyelvből idézünk megfelelőket germán, újlatin, szláv sorrendben (például német, angol, francia, olasz, orosz). Az ilyen szavak végső, gyakran Európán kívüli forrására ezeknek az adatoknak a felsorolása után utalunk, s ha az átadó nyelvet valamilyen momentum alapján valószínűsíteni tudjuk, azt is jelezzük.

A latin, a mai helyesírású cirill és a görög betűs ábécét használó nyelvek adatait az illető nyelv helyesírása szerint közöljük, minden más írásrendszerű nyelv adatait transzlitteráljuk. A különféle fonetikus írásrendszerekkel meg-

adott szókat a forrásban, illetőleg a feldolgozott irodalomban talált formában közöljük.

Az átvett, illetőleg az egyeztetett idegen nyelvi megfelelők jelentését a magyar szótári alakkal adjuk meg a lehető legrövidebb formában, egy vagy két szóval. Ha az igék szócikkeiben az idegen nyelvi megfelelő nem infinitivus vagy nem tóalak, ezt jelezzük. A szabad hangsúlyú nyelvek hangsúlyát — ha meg tudjuk állapítani — jelöljük. Ha a felsorolt idegen nyelvi megfelelők azonos jelentésűek, a felsorolást vesszővel tagoljuk, s a jelentést csak egyszer, a felsorolás végén, kettőspont után adjuk meg, magyarul, jelentésjelben, egyébként azonban mindegyik idegen szónak külön-külön közöljük a jelentését, és ilyenkor pontosvesszőt használunk tagoló jelként. Pontosvesszőt használunk tagoló jelként akkor is, ha az egyeztetett nyelvek közül bármelyikből több adatot is idézünk.

Ha az átvett szó az egyeztetett idegen nyelvben vagy nyelvcsaládban belső keletkezésű vagy ősi örökség, további eredetével szótárunknak nem kell foglalkoznia. Ha azonban a szóban forgó nyelvelem az átdó nyelvben is jövevényszó, vagy éppen vándorszóval van dolgunk, akkor utalunk arra is, hogy az átdó nyelvben milyen eredetű. Ilyen vonatkozásban természetesen csak az illető nyelv legújabb etimológiai szótárát vehetjük figyelembe. Egy idegen szóra általában csak egy etimológiai magyarázatot ismertetünk, a legrelevánsabbat és legmodernebbet. Korábbi munkát csak akkor veszünk tekintetbe, ha az behatóbban foglalkozik a kérdéses szóval, mint az időrendben legutolsó, illetőleg véleménye elfogadhatóbbnak látszik.

Azokat a szótárakat, amelyekből az idegen nyelvi megfelelőket vesszük, magukban a szócikkekben nem idézzük; ezekről jegyzéket készítünk, s a jegyzéket a szótár bevezetésének függelékeként közöljük. — Ugyancsak összeállítjuk és közzéteszük a felhasznált idegen nyelvi etimológiai szótárak és szókincstanulmányok listáját is. Hogy ezeket mikor, milyen mértékben és hogyan idézzük, arra vonatkozóan az alább következő D) pontban foglalmaztuk meg eljárási szabályunkat.

C) A rövid, egymondatos véleménynyilvánítás és — ahol szükséges — az idegen nyelvi adatok bemutatása, eredetüknek jelzése vagy nem jelzése után új mondatban következik a szó eredetének szövegszerű, de tömör kifejtése. Először magyarázzuk a szó alakját, azután jelentését. A szót érthetően meg kell magyarázni, képzésmódjának, alaki sajátságainak minden magyarázatra szoruló részletét érinteni kell. Hangtörvényszerű jelenségeket azonban nem kell fejtegetni. Különösen fontosnak tartjuk az alaki magyarázatot a magyar nyelv külön életében keletkezett szavak szócikkeiben. A címszó és az alcímszó képzésmódjára és egyéb alaki sajátságaira vonatkozóan magyar műszavakat használunk.

Ha valamely tövet és ugyanennek a tőnek különféle származékait más-más címszóban mutatjuk be, magának a tőnek az etimológiáját általában abban a szócikkben kell megtárgyalni, amely betűrend szerint előbb áll a szótárban, a többi szócikkben csak a címszóvá tett alakulatot kell magyarázni. Azokban a szócikkekben, amelyek tő szempontjából összetartozó egy címszót és több alcímszót együtt tárgyalnak, természetesen a tő etimológiáját is, az alakilag egyértékű címszó és alcímszók alaki felépítését és jelentéstani problémáit is meg kell magyarázni. — Az elhomályosult összetételek és címszóvá tett nem elhomályosult összetételek szócikkeiben csak az összetétel alaki és jelentéstani problémáit kell magyarázni, ha az összetétel elemei szótárunkban

szerepelnek. Ellenkező esetben természetesen az elemek magyarázatát is a szócikkben tárgyaljuk meg (pl. *jonh*). Minthogy a szócikk szótörténeti részében csak a hat ősi igekötőnek tüntetjük fel az igekötői funkcióját is a határozószói mellett, szükségesnek tartjuk, hogy a többi határozószó szócikkének szöveges részében jelezzük, hogy a szóban forgó határozószó igekötővé is vált, vagy legalábbis azon az úton van, hogy igekötővé válik.

A hibás etimológiákat nem cáfoljuk, de ha nyelvészeinktől származnak, és így szóba hozzuk őket, valamilyen formulával röviden (pl. „kevésbé valószínű”; „valószínűtlen”; „téves”; „hibás”; a szinonímák segítségével számos árnyalatot fejezhetünk ki) elhárítjuk. — A szócikknek ebben a részében kell kifejtetni mind az alaki, mind a jelentésbeli fejlődés kronológiájára vonatkozó véleményünket, ha a tulajdonképpeni fejlődést nem tükrözik a szigorúan időrendben — a források időrendjében! — közölt adatok. Fontosnak tartjuk, hogy a címszó művelődéstörténeti vonatkozásait kellő mértékben kiemeljük.

A szócikknek ezt a részét értelemszerűen tagoljuk. Arab számos tagolást alkalmazunk akkor, ha több, egyenrangú magyarázata van a címszónak, tehát azokban a szócikkekben, amelyeknek etimológiai része így kezdődik: „Vitatott eredetű”. Ezeket gondolatjellel választjuk el egymástól. A szerkesztőség a vélemények ismertetésének sorrendjével fejezi ki az ismertetett magyarázatokkal kapcsolatos állásfoglalását, de ha szükségesnek látjuk, szavakkal is kifejezzük egyik-másik magyarázatra vonatkozó véleményünket. — Ha valamely szócikk etimológiai részében arab számos tagolást kell alkalmaznunk, az A), a B) és a C) pont alatt megtárgyalt mozzanatok — a szükséghez mérten — annyiszor kell újrakezdeni és elmondani, ahány magyarázatot ismertetünk.

Az etimológiai rész szövegének utolsó mondata a nem köznyelvi szavak szócikkeiben — gondolatjellel elválasztva az előző résztől — jelzi azt a nyelvi réteget, amelybe az illető címszó tartozik.

D) A szöveg folytatásaképpen, de tőle gondolatjellel elválasztva, kerek zárójelben soroljuk fel a szó etimológiájára vonatkozó irodalmat.

Az etimológiai irodalmat a Nyelvtudományi Közlemények megindulásától kezdve vesszük tekintetbe. Felhasználunk szótárszerű műveket, folyóiratokat, önálló munkákat és monográfiákat, külföldi szakfolyóiratokat és szakmunkákat. — A mondott időtől kezdve felvesszük a helytelen, hibás, elfogadhatatlan, illetőleg a szerkesztőségtől annak tartott magyarázatot is, ha nyelvész szakembertől származik. A laikusok nyilvánvalóan hibás magyarázatainak felsorolásával azonban nem kívánjuk terhelni a szótár terjedelmét.

A felsorolásban az időrendet követjük, de ugyanazon szerző cikkei, tanulmányait együtt, az illető szerzőtől idézett első cikk időpontjának időrendi helyén soroljuk fel. Kivételt teszünk az EtSz. és a SzófSz. besorolásával. Ezeket — GOMBÓCZ, MELICH és BÁRCZI egyéb munkáitól elválasztva — külön a maguk időrendi helyén idézzük. Az EtSz.-t az egyes füzetek megjelenésének időrendjében, a SzófSz.-t 1941 időponttal. Az EtSz. és a SzófSz. kivételével név szerint idézzük a szerzőket, de a keresztnévet csak azonos vezetéknévű szerzőkkel kapcsolatban tesszük ki, mégpedig rövidítve. Az álneveket meghagyjuk, a névrövidítéseket nem oldjuk fel; az álnevek megfejtését és a névrövidítések feloldását külön jegyzékben adjuk meg. — A locusra az idézett mű kötetszámával és a kezdő lapszámmal hivatkozunk. Szótárszerű (betűrendes) művek lapszámát nem adjuk meg, ha az illető mű címszavai magyar szavak. Szükség esetén azonban közöljük az ilyen műnek is azt a címszavát,

amely alatt a szóban forgó adat vagy vélemény megtalálható (pl. a *kiakolbólít* szócikkben: EtSz. *akol* a.). Olyan irodalmat, amely pusztán a szó történetével, tulajdonnévi használatával foglalkozik, továbbá olyan cikket, tanulmányt, amely a szó etimológiájára vonatkozóan újat nem mond, csupán elfogadja ezt vagy azt a származtatást, általában nem idézünk. A magyar nyelvben használatos idegen szavak szótárait sem idézzük, mivel ezek nem tekinthetők filológiai értékű feldolgozásoknak. Az olyan cikket, amely csak bírál egy rossz etimológiát, de jobbat nem ajánl, besoroljuk a maga időrendi helyére, ha a bírált rossz magyarázat locusát mi is közöljük.

A nemzetközi szavak szócikkeiben idegen etimológiai irodalmat is idézünk minden olyan esetben, amikor a tárgyalt szónak a magyarban nincs vagy csak elenyészően csekély az etimológiai irodalma. Az idegen etimológiai irodalomból nem vehetünk fel minden olyan munkát, amely a kérdéses szóval foglalkozik, hanem csak azokra utalunk időrendben, amelyek a végső forrás és a szó vándorlásának útja felől tájékoztatnak, illetőleg amelyek tárgytörténetileg fontos mozzanatokat közölnek. (Az időrend tekintetében mindig a használt kiadás évszáma a döntő.) — Idegen etimológiai irodalmat tehát csak a nemzetközi szók (esetleg vándorszók) szócikkeiben idézünk. Ha ezekben a kérdéses magyar szó is meg van említve, besoroljuk őket a magyar etimológiai irodalom időrendjébe, ha azonban a magyar szó nincs meg bennük, először a magyar irodalmat adjuk meg kerek zárójelben, majd az idegen irodalmat szögletes zárójelben. A szögletes zárójelben megadott etimológiai irodalomban tehát a kérdéses magyar szóval nem foglalkoznak, csupán azzal az idegen szóval, illetőleg azokkal az idegen szavakkal, amelyek a magyarral kapcsolatban vannak vagy kapcsolatba hozhatók.

Az idézett szerzők nevét a nyelvtudományi irodalomban általában szokásos módon KAPITELCHENBől szedetjük, az egyes szerzőket pontosvesszővel választjuk el egymástól, ugyanannak a szerzőnek több helyről idézett munkáit pedig vesszővel. Azt a locust, amelyen a szerkesztőségtől helyesnek tartott etimológiát először mondták ki, illetőleg azokat a locusokat, amelyeken a szó etimológiája részletesen ki van fejtve, félkövér tele körrel (●) emeljük ki. Egy szócikkben általában két-három, kivételesen megokolt esetben négy-öt locust lehet kiemelni. A kiemelés jelét az illető locus jelzése u t á n tesszük.

V e g y e s r e n d e l k e z é s e k

A) A szócikk befejező részében az etimológiai irodalom felsorolásának folytatásaképpen, de attól gondolatjellel (—) elválasztva és „Vö.”-vel bevezetve utalunk a szócsaládnak azokra a tagjaira, amelyek a maguk betűrendi helyén címszók lesznek a szótárunkban. A közelebbi és egészen nyilvánvaló eseteken kívül utalni lehet távolabbi etimológiai összefüggésekre is.

B) Az etimológiai részben idézett valamennyi idegen nyelvi szóról nyelvek szerinti csoportosításban szómutatót készítünk, és ezt a szótár függelékeképpen közzétesszük. E nyelvek szerinti mutató minden sora két szóból áll: a *dőlten* szedett idegen szó után egy betűköz kihagyásával következik az az antikvából szedett magyar szó, amelynek szócikkében az illető idegen szót idézzük. — Ezzel a mutatóval a külföldi és a nem magyar nyelvészettel foglalkozó hazai szakemberek számára kívánjuk használhatóbbá tenni szótárunkat.

PAPP LÁSZLÓ

A t, d hangok ősmagyar és ómagyar palatalizációi

(A Halotti Beszéd *latiatuc* stb. olvasása)

1. A magyarban a következő esetekben van palatalizáció a következő *j* hatása alatt:

A) A finnugor eredetű felszólító *-j* előtt: a) $t + j > cs$ mássalhangzó után: *tarcsa*,¹ *menkse*; *ccs*, illetőleg *jj* az *-it* képzős igéknél: *tanícsa* ~ *taníjja*; ss: *lássá*, *vesse* | $d + j > gy$ mássalhangzó után: *mongya*, *kérgye* 'kérdeje'; ggy: *aggya*, *engeggye* | $n + j > nny$: *bánnya*, *kennye* 'kenje' | $l + j > lly$: *hallya*, *kerüllye*. — b) $sz + j > ssz$: *mássza*, *vesszen* | $z + j > zz$: *húzza*, *nézze* | $s + j > ss$: *mossa*, *lesse* | $szt + j > ssz$: *támassza*, *élessze*. — c) $p + j > pj$: *kapja*, *tépje* | $b + j > bj$: *dobja* | $k + j > kj$: *rakja*, *lökje* | $g + j > gj$: *rágja*, *zengje* | $m + j > mj$: *nyomja*, *tömje* | $f + j > fj$: *dőfje* | $v + j > vj$: *óvja* | $r + j > rj$: *marja*, *kérje*.

B) Az ómagyarban keletkezett vagy idegenből átvett különböző eredetű *j* előtt:

1. A jelentő mód tárgyas ragozásának a *j*-je előtt²: a) $t + j > ty$, illetőleg *tty*: *tartya*, *boríttya*, *láltya*, de *keríti*, *veti* | $d + j > gy$, illetőleg *ggy*: *mongya*, *aggya*, de *kérdi* | $n + j > nny$: *bánnya*, de *keni* | $l + j > lly$: *hallya*, de *kerüli*. — b) $sz + j > ssz$: *mássza*, de *teszi* | $z + j > zz$: *húzza*, de *nézi* | $s + j > ss$: *mossa*, de *lesi* | $szt + j > szty$: *támasztja*, de *élesztí*. — c) $p + j$, $b + j$: az egész csoportban az eredmény azonos a felszólító c) csoportjával, azzal a különbséggel, hogy a palatalis hangsorú igéknél a megfelelő alak mindig *-i*, mint a jelentő mód fenti a) és b) csoportjánál: *kapja*, *dobja*, *rakja*, *rágja*, *nyomja*, *óvja*, *marja*; de *tépi*, *löki*, *zengi*, *tömi*, *kéri*.

2. Az egyes szám 3. személyű birtokos személyrag *j*-je előtt³: a) $t + j > ty$, *tty*: *partya*, *kabáttya*, *kernye*, *kelettye* | $d + j > gy$, *ggy*: *kargya* 'kardja', *móggya*, *fölgye*, *keggye* 'keddje' | $n + j > nny$: *kinnya*, *ménnye* 'ménje' | $l + j > lly$: *allya*, *sállya* 'sálja'. — b) $sz + j$, $z + j$, $s + j$ (nem fordul elő: *támasza*, *háza*, *keze*, *hása*, *kése*) | $szt + j$: *malasztja*, *lisztje*. — c) Általában ritka: *kalapja*, *habja*, *alakja*, *ragja*, *srófja*, *romja*, *karja*.

3. Az ómagyar *eu*-ból származó *ju* előtt: a) *teu* > *tjú* > *ttyú* (mássalhangzók után *tyú*): *hattyú*, *sarkanttyú*, *pattanttyú*. — b) *szeu* > *szju* > *sszú*: *hosszú*, *asszú* | *szeü* > *sztjú* > *szttyü*: *kesztyü*. — c) *gyapjú*, *borjú*, *sarjú*, *varjú*.

4. Szláv *-bje*, *-bja* képzők⁴ és egyéb *j* előtt: a) *tbje* > mai magyar *tty*:

¹ A szemléletesség kedvéért az alakokat természetesen a kiejtés szerint közlöm. Kivételesen az *ly*, amelyet nem mai kiejtése szerint (ti. *j*), hanem régebbi, lágy *l*-es kiejtés szerint közlök.

² A jelentő mód tárgyas 3. személyének *j*-je azonos a birtokos személyrag egyes 3. személyű alakjának *j*-jével. A fejlődésre, amely a XI. század folyamán mehetett végbe (**látu*-ja > **láj*-ja; 1. pl. még a HB. *kinzotu*-ja alakját, amelyből a későbbi **kinzot*-ja keletkezett, vö. már az ŐMS.-beli *hullothy* alakot). Vö.: HORGER, A magyar igeragozás története. 1931. 74. kk.; BERRÁR, Magyar történeti mondattan. 1957. 51.

³ A birtokos személyrag 3. személyének *j*-je hiátustöltő *j*-ből alakult a magánhangzóra végződő töveknél: *széná*-ja, *megyá*-ja (1055: *zenaia*, *megaia*), HB. *kinzotu*-ja (írva: *kinzotvia*), illetőleg *i*-re végződő tövek után *-a*: 1055: *holmodi*-a. L. a fent idézett irodalmon kívül még: MÉSZÖLY, Ómagyar szövegek 12; BÁRCZI, TA. 187; BERRÁR i. m. 45.

⁴ A szláv képző nem tévesztendő össze a szláv *-jb*, *-ja*, *-je* képzővel, mert ez a legtöbb hangnál egész más hangváltozásokat idéz elő. A szerb-horvátban azonban a *t*, *d* esetében a lágyítás eredménye megegyezik az előbbivel.

rekettye, hártya, próstyá, sústyá, szittyó | *lbja* > szerb *lj* > mai magyar *ly*: *kólya*. — b) *zba* > régi *zj*, majd *zz*, ma *ddz*: *bodza*. — c) *rb'e* > magyar *rj*: *cserje, perje, pozdorja*.

Összefoglalva a fent felsoroltakat, nyilvánvaló, hogy a különböző eredetű és idejű jésítés eredményei nagyon hasonlítanak egymáshoz, de egyáltalában nem azonosak. A legfontosabb különbség (a palatalis hangrendű igék felszólító és jelentő módja közti különbségen kívül, ahol azonban különböző eredetű képzésről és nem a jésítés különböző eredményeiről van szó) mindenesetre a *t* különböző palatalizációjában mutatkozik. Míg az A) kategóriában (a felszólító módban) *cs-t*, *ss-et* (és *jj-t*) találunk, addig a B) kategória valamennyi esetében *ty*, *tty* az eredmény. Ennek az oka természetesen lehet az, hogy az A) palatalizáció még az ősmagyar korban elkezdett, amikor a palatalis *ty* még ismeretlen volt, míg a B) már később, az ómagyarban, amikor a *ty* már kifejlődött, éppen talán a különböző jellegű *t + j* hangkapcsolatok kialakulása következtében. Én azonban azt hiszem, hogy ennek a különbségnek az A) és B) kategória között, amely ma csak a *t*-nél jelentkezik, egykor meg kellett lennie az a) csoport többi tagjánál (azaz a *d*-nél, *n*-nél, *l*-nél) is. E hozzászólásnak tulajdonképpen éppen ennek kimutatása a célja.

2. Hogy jelentkezik a fent bemutatott mai rendszer a régiségben? Az idevágó anyagot azonban csak a XIV. század végéig sorolom elő, mert a minket érdeklő fejlődés körülbelül a XV. század elejéig lezajlott.

A) a) *t + j*: HB.: *iorgossun, bulscassa, vezesse; keassatuc; zoboducha* (olv. *szoboduχχα*, a mai N. *szabadlítja* előzménye); ÓMS.: *kynzassal; thekunched; kyniuhhad* 'kinyútsad'; KT.: *sciulhessen, maradhassun, leyessen*; KTSz.: *viselhesse, mulhassa, lelhesse, hitessec, newestessel* | *d + j*: HB.: *wimagguc, vimagguc, uimaggonoc, uimaggomuc, uimagguc, kegiggen, oggun, ovga*; ÓMS.: *maraggun, keguggethuk*; KTSz.: *tamag* | *n + j* (nincs példa) | *l + j*: ÓMS.: *illen, felleyn* (írashiba **fellyen* 'féljen' helyett), *ullyetuk*; KT.: *fellen, viselled*. — b) *sz + j, z + j*: HB.: *ilezie* 'éleszje', *helhezie*. — c) KTSz.: *Querie, turie, turied*.

B) 1. a) *t + j*: HB.: *latiatuc* 2-szer, *zocoztia, mulchotia, tumetivc*; KT.: *latiuc, tudhotiuc, de etety, ymleti*; KTSz.: *tartia, syrotiatuc* | *d + j*: KT.: *tudyuc*; MS.: *hallandia* | *n + j*: KTSz.: *kiuania* | *l + j* (nincs példa). — b) *s + j*: KTSz.: *musia* (*furiscite* 'fürösztí'). — c) KT.: *esmeriuc*.

2. a) *t + j*: HB.: *kinzotviatul, de intetvinec, ildetuitul*; ÓMS.: *hullothyá, ollelothyá*; GyS.: *arulatia, vadulatia, fugadatia, (latatia?)*; de: *ielenetuiben*; KTSz.: *aradatia, tamadatia, fugadotianoc, de KT.: kezdetuitul*. L. még KT. *atia* 'atyja'. — 1109: *Akaratia* Akarattya hn. Veszprém m. (CSÁNKI III, 219)¹; 1251: „*Chuazna hatia*” (PRT. X, 522, OklSz.), 1268/1347: „*allogz-hatya*”, 1498: *kuthya* (OklSz.) | *d + j*: 1273: *Vradya* szn. (PRT. II, 341), 1328: *Zabadie!*, 1401: „*Zenthkyralzabadya*” Szentkirály-Szabadja Veszprém m. (CSÁNKI III, 283; a korábbi adatokban csak *Zabadi* az alak); 1450: „*lapis Salamon akadya*” (~ *akadia* 3-szor) (HazOlm. III, 388–90); 1460: „*Thewlfpadya*” (OklSz.).

¹ Az 1109. évi oklevélnek az a példánya, amely az *Akaratia* nevet említi, hamis ugyan, de kétségtelen, hogy 1296-ban már megvolt, mert akkor már többszörösen is ártírták (vö. SZENTPÉTERY, KritJ. I, 42. sz.).

4. a) *tey*: *fattyú*: 1374: *Fotyú* szn., 1428: *Fathyw* szn., de már 1405: „Jobagio *Fatthiopap*” (Oklsz.), SermDom.: *fatyw*, *fathw*; *hattyú*: Beszt-Szj.: *hatyw*, 1282: „piscina *Hathias*”, 1282/1365: *Hothyas* többször, 1326/1428: „*Hathyaspataka*”, de már 1379: *hattyas* (Oklsz.); 1296: „poss. *Hothyas*” (ÁÚO. X, 234), azonos a később *Hodhyas*, *Hodyas*, *Hathasancz* néven emlegetett helységgel? (vö. CSÁNKI II, 489).

5. a) szláv *tbje* ~ *tbja*: *rekettye*, *rakottya* (a XIII. század végéig, ameddig az adatokat összegyűjtöttem, mindig *tí*, *ty*, *thy*-vel írják, sohasem *tti*-vel stb.): 1193: „*raquatiquerec*”, 1225: *rakathia*, 1237: „*rochotyabugurh*”, 1236/1239: *Rocotyá* (KNIEZSA: MNy. XXIV, 261); 1245: *rekecia* (ÁÚO. XI, 339), „*rakatyafa*” (MonStr. I, 339), 1255: *requecie* (ÁÚO. VII, 397), 1252: *Requethya* (Oklsz.), 1258: „*requetiarbukur*” [így!] (ÁÚO. VII, 481), 1263: „*reketiafa*” (ÁÚO. XI, 529), 1268: *racatia*, *rakatia* (ÁÚO. III, 189), 1265: „*reketyakerev*”! (Oklsz.), 1269: *Rekety*!, 1274/1338: *Rekethye* (Oklsz.), 1279/1367: *rekethya* (ÁÚO. IX, 233), 1277: *rakatia* (ÁÚO. XII, 193), 1297: *Rakatia* (Oklsz.); 1251: „*Requetiasuuelg*”, 1264: *Reketias*, 1287: *Rakathyas*, 1291: „*rakatyastow*”, 1292: *Rakatias*; 1297: *Rakatias* stb. (Oklsz., az Oklsz. az első adatokat a *tty*-re 1506-ból közli) | *Bottyán*, *Battyán*¹ hn.-ek: 1. Battyán Somogy m.: 1261-től 1496-ig mindig *Bathyan* (CSÁNKI II, 590), 1298: *Botyan* (HazOkm. VII, 269); 2. Battyán Pest m.: 1405: *Bathyan* (HazOkm. III, 262), 1422-től *Bathian*, *Bathyan* (CSÁNKI I, 25); 3. Battyán Zemplén m.: 1332–7: *Bathian* (CSÁNKI I, 342), 1349: *Botyan* (AnjOkm. V, 294), de 1480, 1495: *Bottyán*, *Batthyan* (CSÁNKI I, 342); 4. Battyán Bihar m.: 1366: *Bathyan* (JAKÓ, Bihar m. 205), 1399: *Batthyan* (CSÁNKI I, 603); 5. Battyán Bodrog m.: 1341-től 1487-ig mindig *Bathyan*, *Bothyan*, *Batian* (CSÁNKI II, 194), 1342: *Bathyan* (AnjOkm. IV, 187); 6. Battyán Vas m.: 1198: *Botian* (ÁÚO. VI, 193), 1273-től 1421-ig: *Bothyan*, *Botyan*, *Bathyan* (CSÁNKI II, 736); 7. Battyán Fejér m.: 1366-től 1464-ig *Bathyan* (CSÁNKI III, 318); 8. Battyán Tolna m.: 1256-től 1450-ig: *Bothyan*, *Bochyan*, *Botyan*, *Bathyan* (CSÁNKI III, 416); 9. Battyán Komárom m.: 1250/1324-től 1455-ig: *Bathyan*, *Bathian* (CSÁNKI III, 495)² | *z* + *j*: *bodza*; 1173–1196/1394: „*Bozyastou*”, „*Bozyasfoka*” (ÁÚO. XI, 61), 1281: „*terra Bozyas*” (CSÁNKI III, 602), 1248/1399: „*Bozyasheg*”, 1337: „*Bozyabukur*”, 1347: „*Bozzyaer*” (Oklsz.), *bozya fa* (BesztSzj.), *bozia* (SchlSzj.) stb. (vö. KNIEZSA, SzlJsz. I, 96); *hozzád*: KTSz.: *huziad*.

Összefoglalva röviden a fent felsorolt nyelvtörténeti adatokat, megállapíthatjuk, hogy az A) kategóriában — a b) csoporton kívül, ahol az *szj*, *zj*, *sj*

¹ A *Battyán* név eredete ismeretlen. Igaz, hogy van a szerb-horvátban egy *Boćani* helységnév (Imenik-Registar), azonban ez teljesen társtalan nemcsak a szerb-horvát területen, hanem a többi szláv népnél is, azért valószínű, hogy idegen eredetű. Nyilvánvaló, hogy a lengyel *bocian*, orosz *botljan* 'golya' szóval semmi kapcsolata nincs. Magyarlakta területen (és csakis azon!) való aránylag gyakori előfordulása magyar eredete mellett látszik mutatni, sajnos azonban egyelőre semmiféle magyarázatot adni rá nem tudunk.

² Középkori adatai alapján ide tartozónak látszik a *Meggyes* név is, bár a *meggy*-nek jó finnugor etimológiája van, amely eredeti fgr. palatalis *t*-re mutat a magyar *gy* helyén (vö. SzófSz.). Eszerint tehát itt a *ggy* nem *dj*-ből keletkezett. Mégis a középkori adatai — túlnyomóan — *dy*-vel vannak írva: 1219: *Medies*, 1233: „*Mediesteluk*”, 1275: „*Medyesmal*” stb. (KNIEZSA, HírTört. 48). A *ggy*-s adatok igen ritkák: 1264/1285/1317/1379/1421: *Meggyes* szn. (SzékOkl. IV, 1, 2, 6); 1281/1409: *Megges* hn. Szatmár m. (Cod. Dipl. X, 4, 858); 1252: *Meggeschw* (ÁÚO. VII, 345); 1287: *Meggezo* (ÁÚO. X, 446) (mindkét adat a Zemplén megyei Meggyaszóra vonatkozik). Az Oklsz. az első *ggy*-s adatokat 1338-tól közli: *Megges* stb.

hangkapcsolatok még nem asszimilálódtak egymáshoz — a helyzet pontosan ugyanaz, mint ma. Ezzel szemben a B) csoportban a mai helyzethez képest több lényeges különbséget találunk.

3. Az első, ami itt felmerül, adataink olvasásának a kérdése. Mindenekelőtt is az, hogyan olvasandó a *ti*, *ty* az egész B) kategóriában.

Az első, aki a problémát felvetette, ZOLNAI GYULA volt. „Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig” című munkájában (53) azt írja: „A *latiatuc*, *zocoztia*-féle alakokban valószínűleg a jésítést (*ty*) fejezi ki (*lattyátok*, *szakasztja*). Ezt kell következtetnünk a *d* tövű igék felszólító alakjaiból, melyeket nyelvemlékünk *dj* helyett *gy*-t jelentő *g*-vel ír (*oggun* aggyon, adjon stb.); ámbár az sem volna hihetetlen, hogy e korban a tárgyas ragozás *j*-je — mint általában egyéb képző- és ragozások is — a kiejtésben még nem forrt annyira össze a tövégi mássalhangzóval, hogy tehát a *t* és *j* hangok az ily alakokban két szótagba estek: *lát-játuk*, *szokoszt-ja* (vö. *helhezie*, *ilezie*).”

Hasonló okoskodással, de már sokkal kevesebb kételkedéssel foglal állást a *ty* olvasás mellett SZINNYEI JÓZSEF (A HB. hang- és alaktana 12—3): „A *ti*-vel jelölt hang időmértékének kérdését egy másik kérdés előzi meg, t. i. az, hogy a *ti* nem *t—j* (o: *t—j*)-t jelöl-e. A *ti* jelölés u. i. négy esetben fordul elő, mind a négyben *t*-végű tőszó és *j* (o: *j*)-kezdetű formáns határán (pl. *zocoztia*). A kérdést az dönti el, hogy a *d—j* (o: *d—j*) hangkapcsolat már *gy*-vé és *ggy*-vé fejlődött, mint az *ovga* és az *oggun* stb. (l. fennebb) írás kétségbevonhatatlanul bizonyítja.”

Még élesebben fogalmazza meg álláspontját BENKŐ LORÁND „Helyesírásunk története...” című munkám bírálatában (MNY. XLIX, 19—20): „Egy hangtörténeti megállapítással: a *ty* hangról mondottakkal azonban nem értek egyet... A *ty*-vel kapcsolatban többször kifejti [ti. én] azt a nézetét, hogy az eredeti *t + j* kapcsolatokban a *j* külön ejtése sokáig fennmaradt, s a *ty*-vé palatalizálódás nem jött létre. Így külön ejtett *t + j*-t olvas a HB. *latiatuc*, *mulchotia*, ÓMS. *hullothy*, *olelothy* ... adataiban. ... Föladja a hangtörténeti szempontból kifogástalan (hangzóközi palatalizáció és gemináció) szláv *rokyta* > magyar *rakottya* ~ *rekettye* etimológiát,¹ s helyette szláv *t + j*-s etimológiát keres. ... A *j* külön olvasását átviszi az *n + j*, *d + j*, *l + j* kapcsolatokra is. Magam a *t + j* külön hangzásának KNIEZSA fölvetette elméletét nem látom elfogadhatónak. A *t : ty* problémáját nem lehet elválasztani a többi palatalizálódható, illetőleg palatalis hang problémájától. A *t + j* kapcsolat minden bizonnyal akkor vált *ty*-vé, illetőleg *ty*-vé, amikor a *d + j* *gy* ~ *ggy*-vé, az *n + j* *ny* ~ *nny*-nyé, az *l + j* *ly* ~ *lly*-lyé lett, Márpedig a magyar *gy* hang *g* jelölésének a jóvoltából tudjuk, hogy a *d + j* kapcsolatok igen korán *gy*-vé, illetőleg *ggy*-vé fejlődtek. ... A KT. *tudyuk* adata csak tudatos, etimológikus írást tükrözhet. Amikor az eredeti *d + j* már *gy*, ugyanakkor az eredeti *t + j* is *ty*, ez világos.” És így tovább, még egy fél lapon keresztül, amikor az A) kategória többi eseteit is a mi B) kategóriába tartozó eseteinkre alkalmazza. (Ugyanígy *Ly*/Tört. 24.)

Megokolás nélkül fogadja el a *ty*-s, illetőleg *ty*-s olvasatot PAIS DEZSŐ (MNY. XXXVIII, 160): *lattyátuk*, *szokosztja*, *mulchotya*, *tümettyük* és MÉSZÖLY GEDEON (NytörtFejt. 4—5, ÓmSzöv. 111). Sőt az utóbbi (129) a HB. *latiatuc* olvasásával kapcsolatban ezt — megokolás nélkül ugyan, de egész határozot-

¹ Magánhangzó közti *t* palatalizációra én egyetlen biztos példát sem ismerek. Talán éppen a *rekettye*-t tekintették a legbiztosabbnak. Mindenesetre helytelenül.

tan — le is szögezte: „A *ti* betűkapcsolat nem *tj* hangkapcsolat jele, hanem *tty* hangé, éppúgy, mint a *mulchotia*, *tumetivc* alakokban.”

A legtovább e téren azonban B. LŐRINCZY ÉVA ment. A KTSz. című munkájában ezt írja: „A *ty* feltétlen meglétére mutat a többször előforduló *tty* (vö. KT. *atia*, KTSz. *tamadatia*, *aradatia*, *fugadotianoc*”). A KTSz. *tudyuc* alakját is *tuggyuk*-nak olvassa (67).

4. Ezzel a felfogással szemben nekem már az 1928-ban megjelent doktori disszertációmban is (A magyar helyesírás a tatárjárásig: MNyTK. 25. sz. 13) komoly kételyeim voltak. Abból a megfontolásból kiindulva, hogy a HB. koráig a palatalizációknak *i*-vel való megjelölése teljesen ismeretlen (és nem találtam ilyent későbbi kutatásaim során sem), a HB. következetes *ti* írása egy etimologikus *t* + *j* hangkapcsolat helyén nyilván még nem *ty*-t, sőt *tty*-t jelöl, hanem *tj* hangkapcsolatot. SZINNYEI érvével szemben úgy védekeztem, hogy ami a *gy*-re, egy ősmagyar hangra vonatkozik, tudniillik, hogy a *d* + *j*-ből már *ggy* fejlődött, annak a *t*-re egyáltalában nem kell vonatkoznia, hiszen a *ty* az ősmagyarban ismeretlen volt, és még az sem bizonyos, hogy a HB. korában már létezett. És ez a felfogásom később (HírTört. 86) — sokkal nagyobb anyag alapján való kutatásaim során (elsősorban a hely- és személynév kutatás eredményeit felhasználva) — még csak megerősödött. — Éppen én (HírTört. 32, 45) mutattam ki a helyesírás alapján, hogy a *ty* a XII. század közepén már kétségtelenül megvolt, mert az *Atyusz* névben 1151-ben már megjelenik a *ty* kétségtelen jele *Ogguz* alakban. Emiatt is gondolom, hogy a HB. *latiatuc* alakjainak olvasása már nem *lát-játuk*, hanem valószínűleg *láty-játuk*. Természetesen a *ty* palatalizáltságának foka még aligha volt azonos a maival.

Ezt a felfogásomat, amint látom, egyedül BÁRCZI GÉZA osztja. De csak az utóbbi munkáiban. A Tihanyi Alapítólevélről szóló munkájában azt írja még, hogy a *ty*-ről adatok hiányában nem állapíthatjuk meg, megvolt-e, de valószínűleg élt már (ti. 1055-ben), minthogy a HB. *zocoztia*, *Latiatuc*-féle alakjai már akkor is meglehettek, és a *t* meg a *j* találkozása ekkor is már valószínűleg *ty*-t eredményezett. „Magyar hangtörténet” (1954. 83) című munkájában azonban már nem fogadja el a *ggy*-vel való párhuzam helyességét, mert „a HB., amely a mássalhangzó kettőzését rendszeresen jelöli, *latiatuc*, *mulchotia* alakokat ír, viszont *oggun*, *vimagguc*-ot annak jeléül, hogy a *dj* > *ggy* változás már megtörtént, a *tj* > *tty* azonban nem vagy csak szórványosan. A rokonhangok ilyen eltérő időrendű fejlődése érthető, minthogy *gy* fonéma volt a magyarban, *ty* ellenben nem...” Ugyanígy a 2. kiadásban is (112).

Érthetetlen, hogy eddig egyetlen kutató sem vette észre, még én magam sem (még a legutóbbi munkámban sem), hogy a *latiatuc* nem hasonlít a *t* óssze a *vimagguc*-kal, és hogy minden erre épített feltevés, akár pro, akár contra, teljesen hamis, egyszerűen azért, mert az egyik jelentő módú, a másik meg felszólító módú alak, azaz az egyik a B), a másik pedig az A) kategóriába tartozik. Ezek között — mint láttuk — sok ugyan a közös jelenség, de teljes egyezés még ma sincs, s így egyáltalában nem feltűnő, hogy az ősmagyarban még kevesebb volt. A HB. *latiatuc* stb. alakokat tulajdonképpen csak a B) kategóriába tartozó esetekkel, itt is elsősorban az 1. alatti jelentő mód tárgyas alakjaival szabad összehasonlítani. És amint láttuk, itt a megfelelő alakok meg is vannak: KT.: *tudyuk*, MS.: *hallandia*. Ez utóbbi adatot SZABÓ T. ATTILA „A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák” című munkájában (Bp., 1958.) a 12. lapon *hallángya* vagy *hallándja* alakban olvassa.

Az adatnak számunkra való értékét nagymértékben emeli, hogy a rövid emlék a palatalizációt pontosan jelöli. *atyad*, *eggiet* 'egyet', *ollian* (és kétszer *hog* 'hogy'). — Igaz, hogy BENKŐ a I. T. *tudyuk* adatát tudatos etimologizálásnak tartja; ennek a felfogásnak az értékét azonban nagyon lerontja az a tény, hogy egyfelől ott van a KTSz. felszólító *tamag* alakja, elvégre itt is lehetett volna etimologizálni, másfelől az, hogy az összes többi B) kategóriájú adatunk is kivétel nélkül (9 adat!) mindig *ti*-vel van írva. És ugyanígy az összes B) kategóriájú *t + j* is *ti*-vel. Sőt még az *n + j* is: KTSz.: *kiuania* (és nem **kiuannia*). További különbség, amit nyomatékosan kell hangsúlyoznom, hogy az A) kategóriájú esetekben két magánhangzó között mindig gemináta jelentkezik (HB.: *vimagguk* stb.; ÓMS.: *illen*, *felleyn*, *ullyetuk*; KT.: *jellen*, *viselled*), viszont a B) kategóriában a XIV. század második feléig soha sincs jelezve gemináta. Nyilvánvaló tehát, hogy az a) csoporthoz tartozó hangok jésítésének eredménye az A) és a B) csoportnál a XIV. század végéig semmi esetre sem lehetett azonos. Mivel pedig kétségtelen, hogy az A) kategóriában az a) csoportnál már a XII. század végén a palatalizáción kívül a gemináció is ki volt fejlődve (*oggyun*, *ullyétük*, *visellyed*), amelyet következetesen jelölnek is, nyilvánvaló, hogy a B) kategóriában, ahol a gemináció soha sincs jelölve, gemináció még nem volt, hanem a *j* még külön ejtett hang volt. Azaz igenis, minden rendelkezésünkre álló adatunk azt mutatja, hogy a HB.: *latiatuc*, ÓMS.: *hullothya*, KT.: *latiuk*, KTSz.: *tartia*, *aradatia*, *tamadatia*, GyS.: *arulatia*, *vadulatia*, az oklevelekbeli *reketya*, *Bathyan*, *Akaratia* stb., stb. adatok (több mint 50 adat!!) még *tj* (illetőleg már *tyj*) hangkapcsolatot jelölnek és nem geminációt.

5. Mindenki, aki a HB. *ti*-vel jelölt alakjait a *gg*-vel írt alakokkal (*latiatuc* és *vimagguc*) hasonlítja össze, abból indul ki, hogy ez a mai *gy* helyén álló ómagyar hang körülbelül a mai módon *d*-szerűen hangzott. Csakhogy ez nem olyan bizonyos. Régóta ismeretes, hogy a magyar *gy* török jövevényszavakban a török *dž*-nek felel meg. Feltehető tehát, hogy egykor a réshang elem sokkal erősebb lehetett benne. Arra is már régen rámutattak, hogy az ószlovák *dž*-t (az ósszláv **dj* helyén) a magyarság szintén *gy*-vel vette át. Én hívtam fel a figyelmet arra, hogy a *lengyel* szó *gy*-je egy óorosz *dž*-ből származik. Ezzel kapcsolatban kimutattam azt is, hogy a magyar *gy* még a XV–XVI. század tájékán is *dž*-szerűen hangozhatott, mert a román *dž* hangot a régi magyar emlékek többször *gy*-vel írják át: 1365: *Margina* (CSÁNKI II, 19), a későbbi *Marzsina* ~ román *Mărgina* | 1411: *Rugynolcz*, 1428: *Ruginocz* stb. (CSÁNKI II, 60), a mai *Ruzsinósz* ~ román *Ruginos*; 1549: *Ruginach* pataka Mármarosban | 1529: *Fagyat* ~ román *Faget* | török *hangyár* (Oklsz.; NySz.; — vö.: MNy. XLIII, 241–2; BÁRCZI, Htört.² 119; — a szlovák *Prievidza*, *Paludza*-félék *dž*-je azonban a X. század eleje után semmi esetre sem hangozhatott *d*-vel!). — De ugyanez a helyzet megfordítva is. Az oroszok a keleten maradt magyarság nevét *Možary* alakban őrizték meg, ami arra vall, hogy még *dž*-szerű hangalakban vehették át, olyan hanggal, amely az ósszláv eredetű **dj*-ből származó hangjukhoz állhatott közel. *Možare* nép a Kazáni-kánság területén 1551-ben (vö. NÉMETH, HonfKial. 326; a kérdésre l. még PERÉNYI JÓZSEF készülő munkáját a mescserekről, valamint BABOSS: MNy. LIII, 438 kk.). — Ugyancsak *dž*-vel vették át a románok régebben a magyar *gy* helyén álló hangot. A románban a magyar *gy*-nek általában *dž* (írva *ge*, *gi*) felel meg: m. *gyolcs* > r. *giulgi*, m. *gyenge* > r. *gingaș*, m. *Gyalu* > r. *Giălu*, m. *Gyiógy* > r. *Gioagiu*, m. *Lengyene* > r. *Lingina* stb. (vö.

E. PETROVICI: Romanoslavica I, 17 kk.). L. még m. *Halmágy* > r. *Halmagiu*, m. *Szentgyörgy* > r. *Sángiorgiu* stb. Jellemző viszont, hogy a románok a szerb-horvát *dj*-t palatalizált *dž*-vel helyettesítik, amelyet az irodalmi helyesírás *de*, *di*-vel jelöl: szh. *gradje* > r. *grade*, *gradie* (PETROVICI: uo.). Megjegyzendő, hogy a románok a később átvett helynevekben (és nyilván jövevényszavakban is) a magyar *gy*-t szintén *dž*-vel, *d*-vel veszik át: m. *Agya* > r. *Adea* Arad m.; m. *Kágya* > r. *Cadea* Bihar m.; m. *Félegyháza* > r. *Fileghihaz* Bihar m.; m. *Gyères* > r. *Ghiriş* stb. Néhány esetben *j* a román újabb megfelelője: m. *Gyarmat* > r. *Iermatu* Arad m.; m. *Gyarmata* > r. *Iermata* Arad, Temes m.; m. *Kórógy* > r. *Coroiu* Kolozs m.; stb.

Mindezek alapján szerintem nemcsak az kétségtelen, hogy a magyar *gy* egy eredetibb **dž*-re megy vissza, hanem az is, hogy ezt a hangzását aránylag sokáig, szerintem a XV. század elejéig, keleten még a XV. század végéig is megőrizte. — Ennek az affrikátának a legvalószínűbb hangzása palatalizált **dž* lehetett. Kétségtelenül különbözött az óorosz *dž*-től nemcsak a palatalizáltság mértéke, hanem a spirantikus elem hangzása szempontjából is. A magyar hang megmaradt ugyanis palatalisnak, és a spirantikus eleme gyengébb z-szerű lehetett, amely lényegében el is tűnt, az orosz hang viszont depalatalizálódott, és elvesztette a zárhang elemét. Körülbelül ugyanez lehetett a különbség közte és a román *dž* között is. A szlovák *dž*, amely a X—XI. században alig különbözhetett a magyar *gy*-től, aránylag korán depalatalizálódott. Mindenesetre a magyar *dž*-nek a palatalizáltsága lehetett a legkiemelkedőbb sajátága. A bizánci kútfők különben nem jelölték volna mindig gammával (vö.: GYÓNI MÁTYÁS, A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. 1943. 171; MORAVCSIK, Byzantinoturcica II [1943.], 41). — Ezzel szemben az óorosz *dž* > mai orosz *ž* hangot (az ósszláv **dj* helyén!) KonstPorph. dzétával jelölte (*Δεζαυρος*: MNy. XLIII, 242), ami arra mutat, hogy az óorosz hangban már a spirantikus *ž*-s elem volt a domináns. Hogy azonban a *dž*-féle hangot (és nemcsak az ómagyar *dž*-t) is lehetett gammával átírni, bizonyítja, hogy az oszmán-török *dž* hang helyén is többször találunk *γ*-t (MORAVCSIK i. m. 41).

Mindezek alapján — úgy hiszem — megállapíthatjuk, hogy az ómagyarban nemcsak a *t* jésítésének eredményei különböztek az A) és a B) kategóriában, ahogy különben még ma is különböznek, hanem a *d*-é is. Az A) kategóriában ugyanis még egy **dž*-szerű affrikáta volt az eredmény, míg a B)-ben, a *tj*-hez hasonlóan, egy *dj* hangkapcsolat, amelyben a *j* még külön hangzott, bár a *d* már talán enyhén palatalizált lehetett. Emlékeink az A) és a B) kategóriájú *t* és *d* jésítéseket tehát azért különböztetik meg egymástól olyan pontosan, mert lényegesen más jellegűek voltak. És mivel nem voltak azonosak, szó sem lehet arról, hogy az A) kategória jelenségei alapján következtethessünk a B) kategória jelenségeire, amint azt az eddigi kutatók a legutóbbi időig tették. Azaz a *latiatuc*-félék kiejtésére vonatkozólag semmiféle következtetést nem lehet levonni a *vimagguc*-félék alapján.

A *d* hang kétféle jésítése közti különbség (A.: **tudža* ~ B.: *tud-ja*) megszűnése¹ nyilván a *gy* hang spirantikus *ž* elemének elvesztésével,

¹ Nyugati nyelvjárásainkban az ómagyar *dž* *dž*-vé fejlődött (IMRE SAMU: MNy. I, 164, III, 370). A vend *ž*, amelyet helynevekben a magyar *Gy* helyén átvettek (*Žor-mot* < *Gyarmat*, *Žanavla* < *Gyanafalva*: MOÓR, Westungarn im Mittelalter 86; BÁRCZI, Htört.² 119), ezt a nyugati nyelvjárási *dž*-t tükrözi. A közmagyar *ty* helyén álló *cs* (pl. *kucsa* 'kutya') tanúsága szerint azonban a *dž* esetleg már a *gy*-ből (*d*-ből) is fejlődhetett.

azaz a $*d\acute{z} > d$ fejlődéssel függ össze. Eszerint tehát egyrészt a $*tud\acute{d}za$ -ból $*tudda$, másfelől viszont a $tud\acute{d}ja$ -ból asszimilációval szintén $tudda$ fejlődött. Ez a fejlődés — mint láttuk — körülbelül a XV. század végén fejeződött be, a nyelvterület nagy részén azonban már korábban is végbemehetett. Az átmenet stádiumában lehetett például a JókK. másolójának nyelvében. A kódex első húsz lapján a $tud\acute{d}ja \sim tuggya$ megkülönböztetés következetes, később azonban némileg összekeveredik: A) *kerdyed* és B) *tugya* (51 stb.), bár a túlnyomó többségben azután is megmarad: A): *tugya*, *agyon*, *mongyad*, de B) *tudyauala*, *mondyauala* stb. A *tty* is elég gyakori (*atty*, stb.). A BécsiK.-ben, MünchK.-ben azonban a különbségnek már semmi nyoma sincs. A FestK. pedig már mind a kettőt etimologikusan, *tudya*, *wygadyonk*, *adyanak* \sim *megaddy*a alakban írja, ami szintén azt mutatja, hogy már semmi különbség sem volt köztük.

6. Hátra volna még az a) csoportba (a palatalizálhatók csoportjába) tartozó másik két hang, az *n* és az *l* jésítésének a kérdése. Ahogy BENKŐ felteszi, én valóban hiszem, hogy a két kategória között itt is kellett az előbbi két hanghoz hasonló különbségnek lenni: az A)-ban lágyítás és gemináció (*ññ*, *ll*), a B)-ben pedig mássalhangzó + *j* hangkapcsolat. Azaz, hogy a B) kategóriában a *j* asszimilációja még nem történt meg. És erre van is határozott nyomunk. Az A) kategóriában öt adatunk van az *l*-re. Ezek kivétel nélkül gemináltak, és nyilván palatálisak akkor is, amikor a lágyítás nincs jelölve: ÓMS.: *illen*, *felleyn*, *ullyetuk*; KT.: *fellen*, *viselled*. A második kategóriában viszont egy adatunk van az *n*-re: KTSz.: *kiuania*. És ide tartozik a KT. *aniahuz* 'anyjához' is. Mindkét adat szabályosan, gemináció nélkül jelentkezik, mint összes B) kategóriai adataink. Az *i* pedig nem a palatalizáció jele (KT., KTSz.: *ana*), hanem etimologikus. Tehát van egyfelől öt adatunk az *l*-re az A) kategóriában, kettő az *n*-re a B) kategóriában. De sem az *l*-re nincs a B)-ból, sem az *n*-re az A)-ból. A nehézséget még fokozza, hogy az *ny* finnugor eredetű hang, így tehát olyan hangtani különbségek, amelyeneket a *t*-nél és a *d*-nél az A) és B) kategóriában láttunk, egyáltalában nem lehettek.

Körülbelül ugyanez az eset áll fenn az *l*-nél is. Csatlakozom tehát BENKŐ és BÁRCZI véleményéhez, hogy a magyarban a finnugor kor óta mindig volt *l* hang. Hogy pedig az ősmagyarban megvolt, azt a felszólító mód *ll*-e kétségtelenül bizonyítja. Ha ugyanis nem lett volna, akkor az *l* végű igék felszólítója nem *ll* (*lly*) volna — kivétel nélkül, a legrégebb időktől fogva a mai napig —, hanem elő kellene fordulnia például a *gy*-nek is, amely számos egyéb esetben az *ly* helyén áll.

Mivel tehát sem az *n*, sem az *l* jésítéseire az A) és B) kategóriában nincs elegendő adat, és az *ny*, *ly* ősmagyar és ómagyar hangzása is (ellentétben a *t*, *d*-vel) nem különböztethető lényegében az újmagyartól, nincs elegendő támpontunk annak a megállapítására, hogy az *n*-nél és *l*-nél a jésítések az A) és a B) kategóriában az ómagyar korban még különböztek egymástól. Én azonban meg vagyok róla győződve, és ennek a rendelkezésünkre álló adatok legalábbis nem mondanak ellent.

KNIEZSA ISTVÁN

Törlejt szavunk eredete*

1. A kódexek korabeli magyar nyelv jellemző irodalmi műkifejezése: *írást törlejt, beszédet törlejt*; értelme: 'írást, beszédet szerezt, beszédet elmond'. Már a XV. század második harmadából való JókK.-ben előfordul a következő mondat: „Es keues bezed vtan kyket mondana kyralne azonnak zepfegerewl huzu zerbezedet tewrlewijte : et p(ost) pauca v(er)ba q(uae) refert lo(n)gam de regine pulc(hri)tudi(n)e textit historiam”.¹ Ennek megfelelően van a XVI. században *írás-törlejtő mestör, beszéd-törlejtő szűz, beszéd-törlejtő könyv* (egyházi beszédek tartalmazó könyv), *vers-törlejtő mestör*, — mai magyar nyelven: *költő*.

De nemcsak irodalmi műkifejezésként élt a *törlejt* és a *törlejtő* a kódexek korában, hanem — mint HEXENDORF EDIT (MNY. XLVI, 136) megállapítja — „az anyag művészi formálásának és a művészileg kidolgozott anyaggal való díszítésnek a kifejezésére is alkalmasnak bizonyult”. A BécsiK.-ben ugyanis — tehát a XV. század közepén — a *törlejt* jelentése: '(smaragd és márványkővel) kirak (pádimentumot, azaz padozatot)'. Szorosan kapcsolódik a *törlejt*-nek ehhez a jelentéséhez a szintén BécsiK.-beli 'statuarius, képfaragó', azután a 'figulus, fazekas' jelentésű *törlejtő* és a 'figmentum, alkotmány' értelmű *törlejtet*.

Előfordul azután a *törlejt* a Szabács Viadala címen ismert históriás énekben is, mégpedig hadi kifejezésként, a következőképpen (61—2. sor):

Leg ottan twlbelwl. Twrwknepek
Nagy vyadalt velek twrletenek.

2. E jelentős XV. és XVI. századi műveltség szó eredetének kérdése máig sincs megoldva, bár a *törlejt* alaki szempontból nézve magyar eredetűnek látszik.

Eredetéről két véleményt kell ismertetnünk. Az egyik felfogás szerint a *törlejt* a *töröl* ige származéka. Ez a gondolat fölmerül már DÖBRENTAI GÁBOR-nál (RMNY. IV, 91; a GuaryK. szójegyzékében), és mint lehetőséget megemlíti CzF. is. Szerintük a *törlejt* azért származott a *töröl* igéből, mert a vers- és imádságíróknak sokszor kellett kitörölnie az íráshibát vagy helyesbíteni a szöveg nem megfelelő kifejezését valami mással. A *töröl* ige *töröl*-töve-*ít* képzős származékának tartja a *törlejt*-et SZILASI MÓRIC is (NyK. XXIV, 425).

Ezt a magyarázatot jelentéstani ok miatt nem tartja elfogadhatónak NAGYSZIGETHI KÁLMÁN (Nyr. XXV, 295—7); szerinte a *törlejt* a *tész* ige *tétő*-tövének a származéka, és fejlődésének menete ez volt: **töllejt* > **töllejt* > *törlejt* > *törlet* > *törlejt*, mint ahogy a *vész* igéből lett a *vellejt* 'veszeget'. Ezek szerint a *törlejt* azt jelenti: 'teszt, teszeget'. Ez a származtatás meg alaktani szempontból kifogásolható, amint arra SIMONYI is (Nyr. XXXV, 428—29) rámutat, de az ő magyarázata sem jó (<szláv *tvoriti* 'készít, alkot, terem, képez'), amint HEXENDORF EDIT is (MNY. XLVI, 131) megjegyzi.

HEXENDORF EDIT, *törlejt* szavunk legújabb magyarázója (MNY. XLVI, 130) elfogadja a *törlejt*-nek a *töröl* igéből való származását, de elveti azt a

* A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1962. február 6-i felolvasó ülésének előadása.

¹ A latin szöveg HEXENDORF EDIT (MNY. XLVI, 131) közlése szerint a Ferenc-legenda Budapesti kéziratából.

jelentéstani magyarázatot, hogy azért származik a *töröl*-ből, mert a vers- vagy a könyvtörletés törlésekkel jár. „Ezt a magyarázatot jelentéstani szempontból nem tarthatjuk helyesnek. Valószínűtlen, hogy komoly alkotás kifejezésére éppen az alkotás közben rosszul sikerült részletek megsemmisítésére vonatkozó kifejezés szolgált volna” — mondja.

A *törlejt* alak- és jelentéstani magyarázatában HEXENDORF EDIT (i. h. 131) „bizonyos mértékig” — amint ő maga mondja — PAIS DEZSŐHöz csatlakozik, aki vele a következőket közölte: „A *törlejt* a most 'frango, brechen' jelentésű *tör*, illetőleg az ebből való, újabban 'tergo, wischen' jelentésű *töröl* származéka, és a 'frico, reiben' jelentésű *törsöl* > *dörzsöl* tartozéka: olyan, amely — mint a *töröl* és a *dörzsöl* is — a szócsaládnak 'dörzsöl, csiszol' jelentését hozta és fejlesztette tovább a 'dörzsöléssel, csiszolással alakít', majd ebből az 'alakít, alkot' értelembé.”

PAIS DEZSŐnek e rövid közleménye bővebb kifejtést kívánt volna. HEXENDORF EDIT, elfogadva a *törlejt*-nek a *töröl*-ből való alaki származását, annak jelentésfejlődését a következőképpen gondolja: „A műveltségi fokozatok élesen el nem határolt voltánál fogva különösen könnyen válhatott az eredetileg egy anyag bizonyos eljárás útján való megmunkálásával kapcsolatban alkalmazott szó bármilyen anyag megmunkálásának kifejezőjévé. Ehhez a ponthoz érve bizonyos jelentéselágazódás következett be: egyrészt tovább haladt a fejlődés az általánosulás irányában, az 'alkot, készít' felé, másrészt pedig a 'valamilyen anyagból formál valamit' jelentés külön fejlődés alapjául szolgált. Ez utóbbi ág fejlődése párhuzamos volt azzal a fejlődési folyamattal, melynek során a fejlettebb eszközkészítésből kibontakoztak a képzőművészet kezdetei. A különféle anyag formálására, alakítására vonatkozó kifejezés az anyag művészi formálásának és a művészileg kidolgozott anyaggal való díszítésnek a kifejezésére is alkalmasnak bizonyult. A *törlejt*-nek e szűkebb körben továbbfejlődött jelentése, — mely az alkotás anyaghoz kötöttsége révén az eredetihez sokkal közelebb áll, mint az egyéb területen alkalmazott *törlejt*-é, — a Bécsi Kódexben kerül elénk.” Itt utal HEXENDORF a *törlejt*-nek BécsiK.-beli 'edénykészítő, képformáló' jelentésére és a *törlejt*-nek 'smaragddal és paros-i márvánnyal kirak' értelmére, valamint a *törlejt*-nek 'alkotás, megalkotott mű' jelentéstartalmára. Majd (136) azt állapítja meg, hogy a *törlejt*-nek 'készít, alkot' jelentésfejlődését „sem kell korlátlan általánosulásnak gondolnunk”. Szerinte (uo.) a jelentés általánosulását megakadályozta az a tény, hogy a *törlejt* szó „akkor is elsősorban bonyolult, különös gondosságot igénylő, esetleg hosszadalmas eljárás jelölésére szolgált”, s ezért lett — mint mondja — 'szellemi alkotás' kifejezésévé az *írást törlejt*, *beszédet törlejt*-féle adatokban. Végül (137) megjegyzi, hogy a *törlejt*-nek nincs általános 'tesz, csinál, valami cselekvést végrehajt' jelentése, csak a Szabács Viadalában van efféle használatnak nyoma.

E jelentéstani magyarázatnak kiindulása, alapvetőnek szánt megállapítása nem alkalmas arra, hogy ráépüljön egy szó jelentéstörténete. Tudnunk kellene, hogy mégis mi lehetett eredetileg az az anyag, amelynek megmunkálásával kapcsolatban eredetileg a *törlejt* szót alkalmazták, és hogyan lett e speciális munkafolyamat igéje „bármilyen anyag megmunkálásának kifejezőjévé”. Mivel nem tudjuk, hogy mi volt ez a munkafolyamat, nem látjuk a jelentésfejlődés szemléleti forrását sem, és azt sem, mi okolja meg az alapjelentés szemléleti forrásának ismerete nélkül a *törlejt* igét mégis a *töröl* származékának minősíteni, és a konkrét jelentésű BécsiK.-beli és más adatokat ehhez a felderítetlen előzményhez kapcsolni. Ezért megokoltnak

tartom annak a kérdésnek újból való fölvetését, hogy mi a kódexek *törlejt* szavának az eredete, s az alábbiakban meg is szeretnék felelni erre a kérdésre.

3. Van HEXENDORF fejtegetésében egy lényeges megállapítás arról, hogy kik *törlejt*tettek a középkorban, és az *írás-törlejtők*, *beszéd-törlejtők* kik voltak. Ezt mondja: „... és többnyire nem is jelentéktelen valaki a *törlejtő*. „Szerbeszéd”-et, „nagy édes beszéd”-et *törlejt*enek; az *írástörlejtő* „mester”-ek tekintélyes egyházi írók, az egyetlen megnevezett *vers-törlejtő* nem kisebb költő, mint Vergilius; a beszédek *törlejtői* például Alexandriai Szent Katalin, Szent Sebestyén, sőt maga Krisztus” (i. h. 137; az én kiemelésem).

A *törlejt*-re és a *törlejtő*-re vonatkozó adatok egyik csoportja azt jelenti: 'vallásos tárgyú írást, verset szerez, ír'. A XV. század végén keletkezett GuaryK.-ben például a következőket olvashatjuk: 11: „Kiről vő mőd *vers törlejtő mejtör*: Qui seruit deo, regnat vt leo” (ugyanaz a mondat megvan a NádK. 134. lapján is); i. h. 20: „*Irastörlejtő mejtör*, vince new doctor, egeb fok irafa közöt ekkeppē írt, ez atkozot ragalmassagrol”; i. h. 21: „Ez fölül mondot irafocat *törlejtötte* es őrözötte vilhelmos new doctor es va g on meg irua n binrol őrözöt kőnuebe kit eghaz be veth es meg bizonoytot mint erös bizonlagoth”. — A Sermones Dominicales budapesti kéziratában (II, 525) — mint HEXENDORF is mondja — a következő magyar nyelvű glossza olvasható a latin szövegben: „Et hoc pertractare videtur apostolus *foratja* in verbis praemissis dicens...”; ehhez a lap szélén későbbi magyarázat: „tractare *Therlejtény*”. HEXENDORF is megjegyzi: itt is írásbeli előadásról van szó (i. h. 134). — WinklK. 133: „*Iraf törlejtő mejtör* ees wgh mond...”; NádK. 67: „Kiről ődalcodic *iras törleyte mestör*, es íg mond”; DebrK. 357: „merth ygy mond *vers terleytew* mester”; TelK. 14: „arra monga a *verz tőrlittő mejtör*”; KatLeg. 2440—5: „Es hog ez ew rola mondwa legē | virgilius ees tanwm legyen ennekem | ky mikort Cryftws zyleteek | akort ew Romaban lelethek | Es egyeb yaffy kewzze y r a a | Es cryftwfrol ym eezth *tewrlyttee*” (vö. HEXENDORF: i. h. 136—7). — Itt kell megemlíteni a NagyszK. adatát, mely 'egyházi beszédek tartalmazó könyv'-et jelent: 288: „Erről va g on meg irua *bezed tőrlittő kőnnec vtolfo rezebe*”.

Az ide tartozó adatok másik csoportjának jelentése: 'vallásos tárgyú beszédet szerez, alkot, elmond' és 'egyházi beszédet mondó'. JókK. 61/b: „Es keues *bezed* vtan kyket mondana kyalne azonnak zepfegerewl hužu *gerbezedet tewrlewjite*: et p(ost) pauca v(er)ba q(uae) refert, lo(n)gam de regine pule(hri)tudine textit historiam” (latinja HEXENDORF közlése szerint MNy. XLVI, 131) | NagyszK. 160: „zent Bernaldinus ekkeppen irta... (Krisztus) vő *törleyte*, es vő zaba az ő *bezedet*, hog az ő ziuet, es elmeiet megvelagolita” | DebrK. 135: „Bodog zent Sebőltien vitez... n a g i e d ő s *bezedöt tőrlite* előttők” | KatLeg. 2043—4: „es ew [ti. az egyik doktor] az czazart meg meewete | mert ew *bezedet* ygeen *thewrlytthe* [mondwaan].”; uo. 2607—8: „az doctor megees *be z e l l e* | Es ely *bezedet thewrlytthe*”; uo. 1454—5: „mynd eezekrewl ygy *be z e l l e k* | Es ymyllyen őrözest *thorlytthe*”. — Szent Bernát a szerzetesi életről a többi között ezt mondja: HorvK. 238: „Ne akary fok *bezedetv tevrleytened* agyonafban auagy hozyan gyonnod. mynt ha kevzenfeges gyonaft tenneel”. — A DebrK. 538 Alexandriai Szent Katalint „*bezed terleyte zywz*”-nek nevezi. A legutolsó adat is

beszédre vonatkozik: 1573-ból PoncHist.: „é d e s beszédet törléteni” (NySz.).

4. Mivel a vallásos tárgyú kódexirodalomban a kódexíró szerzetesek az egyházi írókat *írástörlejtő mestör*-öknek nevezik, és mivel a Sövényházi Márta soror másolatában ránk maradt verses Katalin-legendában azt olvassuk, hogy Vergilius „crylwfrol ym eezt *teurlytte*”, abban az értelemben, hogy 'szerzé, írá', és a prédikációs könyvet a NagyszK. *beszédtörlejtő könyv*-nek nevezi, kíváncsún látszik a középkori latin nyelvű írásra vonatkozó néhány kifejezéssel megismerni, hiszen kódexíróink is latinból fordítottak, és a középkori latin nyelvű vallásos irodalmat jól ismerték, hivatkoznak is azok íróira lépten-nyomon.

Az *írni* általánosan ismert és használt latin megfelelője: *scribere*. De W. WATTENBACH „Das Schriftwesen im Mittelalter” című munkájának „das Schreiben” című fejezetében (Leipzig, 1896.) a többi között a következőket mondja: „Von *χαράττειν*, welches schon altgriechisch für schreiben vorkommt, wird *charaxare*, *caraxare*, *craxare* abgeleitet, welches auslöschen, radieren, aber auch malen und schreiben bedeutet; *charaxatura* ist sowohl Rasur [= törlés] wie Schrift, wie aus den von Du Cange gesammelten Beispielen hervorgeht.” WATTENBACH tehát arra mutat rá, hogy a görög eredetű latin *charaxare*, *caraxare* azt is jelenti a közép-latinban: 'írni', azt is: 'törölni', azt is: 'festeni', és hozzátehetjük, hogy az eredeti jelentése: 'vésni, bevésni'; *charaxatura* 'törlés' és 'írás' is egyúttal.

A *charaxare*, *caraxare* 'ír' és 'töröl', valamint a *charaxatura* 'írás' és 'törlés' jelentésének szemléltetésére a következő adatokat idézem. IV–VI. század: 'incidere, bevés, beír': „cum primum Moyses in monte Sina *charaxatas* decalogo duplices tabulas accepisset” (Aug.: DU CANGE 1883; Ps. Aug.: *altercationes*. Thesaurus Linguae Latinae). VI. század: „notitia eiusdem donationis non esset de polyptychis *caraxata*” (= ugyanezen ajándékozásnak az adata nem a birtokjegyzékből van leírva) (I. Gergely pápa 540–604: Thes. Lingu. Lat. s. v. *charaxo*). Virgilius VII. századi dél-galliai grammatikus: „qui partes orationum *charaxare* volunt” (= akik a beszédek részeit írni akarják) (Grammaticae epitomae: Thes. Lingu. Lat. s. v. *charaxo*). Hrabanus Maurus a VIII–IX. századból (776–856.), aki Fuldában és Toursban tanult, és a fuldai iskola vezetője volt, s főműve: a „De institutione clericorum”, „a szerzetesi műveltség hosszú időre kiható kánona” volt (Világirod. Lex.), a következőket mondja: „Nam et nos cum scribimus, scripturam ipsam non calamo, quo litterae *caraxantur*, sed scriptoris manui deputamus” (= Mert amikor mi is írunk, magát az írást nem az író tollnak tulajdonítjuk, amellyel a betűk íratnak, hanem az író kezének) (WATTENBACH i. m. 262). Flodoard reimsi kanonok és levéltáros (893–966.) „Historia Remensis ecclesiae” című művében az írók hiányát: *charaxatorum indigentia* panaszolja (uo.). Ordericus Vitalis angol származású francia historikustól (kb. 1075–1142.) is idéz WATTENBACH egy adatot: *ut caraxatum est*, azaz 'amint meg van írva' (uo.). DU CANGE (II, 288) pedig Papias XI. századi híres lombardiai grammatikusra hivatkozva a következőket mondja: „*Charaxare*, *exinanire*, *scribere*. Ubi *exinanire*, est delere. *Caraxia*, *exinanita*, id est deletio”.

Remigius reims-i püspök (437–532.) a következőket mondja: „In quo [Testamento] si qua litura vel *Charaxatura* fuerit inventa, facta est me presente, dum a me relegitur et emendatur” (= Ha éppen valami törlést vagy

Charaxaturát találnak, az az én jelenlétemben történt, miközben újra átolvastam, és kiigazítottam. DU CANGE II, 288). Majd még ezt a megjegyzést találjuk: „*Alias Charaxatura est scriptura*” (uo.).

Hrabanus Maurus, a „*De institutione clericorum*” szerzője, Virgilius VII. századi dél-galliai, Papias XI. századi lombardiai grammatikus s Flodoard reims-i kanonok és levéltáros, aki *Annales* című művében a magyarokról is szól, s a többi francia, német, olasz szerzetes író munkái ismertek lehettek a középkori magyar szerzetesek előtt. MELICH JÁNOS és BÁRCZI GÉZA kutatásainak eredményeiből kitűnik, hogy a francia hatás a középkorban, főképpen a XI–XIII. században igen eleven volt politikai, társadalmi, egyházi és művészeti téren egyaránt (vö. BÁRCZI, FrJsz. 3–9, Szókincs² 110–2; mindkét helyen a kérdés további irodalma). A XII–XIII. században sok magyar pap tanult főképpen a párizsi egyetemen, s ezek tanulmányozhatták, olvashatták a nyugati egyházi irodalom középkori alkotásait, de az itthoniak között is közkézen foghattak a nevezetesebbek, tehát a *charaxare* és társai ismertek lehettek az írással foglalkozó magyar szerzetesek előtt. Erre mutat a Gyöngyösi Szótártöredék, melyben a 3881–4. alatt ez olvasható: „[*Ch*]a-racto: scribere: Írok: Jechók; [*Char*]agma: impressio: imago vel littera: nyomas, kep, Beótw; [*Charax*]o: Gyakortha Irok”.

Ezekből az adatokból az következik, hogy a XV–XVI. századbeli magyar *törlejt* a görög eredetű latin *charaxare*, *caraxare* t ü k ö r s z a v a, amely úgy jött létre, hogy a középkori latin egyházi irodalom alkotásait olvasó, kompilálgató, olykor önállóan fogalmazó magyar szerzetesek a latin *charaxare*, *caraxare* magyar kifejezésére e szónak 'vés, metsz, ír, fest, töröl' jelentései közül az 'auslöschen' jelentéságnak megfelelő magyar (*töröl* ~) *törl*-igetőnek -*ít* képzős származékát alkották meg, és használták tudós műszóként az egyházi írók, fordítók, kompilálók körében az ó- és középkori írás sajátos módjának is kifejezésére a magyar kódexirodalomban 'ír, írást szerez, alkot' jelentésben, majd átvitték a *törlejt*-et a 'beszédet szerkeszt, alkot, elmond' kifejezésére is.

Hogy a görög eredetű latin *charaxare*, *caraxare* (melyből a *kratzen* ige is származik) azt is jelenti: 'vés, ír, fest, töröl', az abból a művelődéstörténeti tényből következik, hogy „A régiek irnakvala vialzos táblákra rézbül csinált iro-velzzövel, mellynek hegyével megiratnak vala a böttük, a' lapjával pedig ismét kitöröltetének” ~ „Véteres scribebant in tabellis cerátis aeneo stilo cuj cupidatâ parte exarabantur litterae, planâ vero parte rurfum obliterebantur” (Comenius: *Orbis pictus* 186. Norinbergae, 1708.). — A viasz-táblán való írás szokása megvolt még a középkorban is, sőt még azon túl is (vö. WATTENBACH i. m. 83 kk.); agyagtáblára és fatáblára is véstek betűket, majd tintával is írtak, a teleírt agyagtáblákat sokszor ki is égették (uo.). „In Schäßburg in Siebenbürgen sah ich starke Holztafeln mit einer schmäleren Handhabe, welche dort noch vor nicht sehr langer Zeit zu Uebungen in Schreiben gebraucht wurden und mittelalterlichen Ursprungs sein mögen” — mondja WATTENBACH (i. m. 93). Ezek a tények jól szemléltetik és meg is magyarázzák, hogy az írás véséssel és törléssel is járt, ezért jelenti a *charaxare*, *caraxare* azt is: 'vésni, írni, festeni', és azt is: 'törölni'.

Lehet, hogy a fordító vagy a fordítók előtt a 'scribere' fogalom magyarra fordításának feladatakor nem is a *charaxare* ige állt, hanem a *scribere*, de tanulmányaikból és olvasmányaikból ismerték a *charaxare* igét is, és ismerték annak 'vés, metsz, ír, fest, töröl' jelentéseit, s erre g o n d o l v a alkot-

ták meg a *törlejt* tükörszót, kifejezve ezzel a középkori írásbeli tevékenységnek szövegmodosító, alakítgató mozzanatát. Nagyon valószínű, hogy tudatos szóalkotással állunk tehát szemben, amikor a 'schreiben' és 'malen' jelentésű *ir* ige mellé szükségesnek tartották a *charaxare* tükörszavának, a *törlejt*-nek a megalkotását a gondosan fogalmazó és írásban rögzítő író és a költő tevékenységének kifejezésére.

5. A *törlit* igét mozzanatos *-it* képzővel alakították, úgy, mint ahogy a tárgyas *hagy* 'dob' szóból képezték a *hagyít* > *hajít* igét (vö. SzófSz.). A *hagyít* megvan már a JóK.-ben is: 21: „Kewueket *hagytnak* ew rya” (NySz.).

6. Ha a *törlejt* a *charaxat* tükörszava, akkor a *törlejt* mint irodalmi műszó elsősorban azt jelentette: 'ír', s a *vers-törlejtő* mestőr vagy *mester* voltaképpen azt jelentette: 'vers-író mester'. Mivel azonban a *törlejt*-nek 'ír' jelentésére csak egy kétségtelen adatot tudok idézni, ennek bizonyítását a BécsiK. adtaival kell elvégezni.

A BécsiK.-ben a *törlejt* '(smaragd és márványkövel) kirak (pádimen-tumot, azaz padozatot)', a *törlejtő* 'statuarius; szobrász' és 'figulus; fazekas', a *törlejtet* pedig 'figmentum; alkotmány'. Majd meglátjuk, hogy miféle ez a 'figmentum'. — Ha helyes a *törlejt* eredetéről fentebb adott magyarázat, e BécsiK.-beli szavak jelentéseinek kapcsolatát is meg kell találnunk a *törlejt*-nek 'ír' jelentésével.

BécsiK. 311 (Zakariás 11: 13.): „Es möda vr énnékő Vëffëd a *törleito*bë az ektëlënnëc beret kiuël megberlettëm 9t9l9c Es v9m a' harminc ëzült penzekët 7 vët9 azokat vrnac hazaba a *törleito*bë: Et dixit Dominus ad me: Proiice illud ad statuarium, decorum pretium, quo appetiatus sum ab eis. Et tuli triginta argenteos, et proieci illos in domum Domini ad statuarium”. — HEXENDORF a *statuarius* jelentésének megállapítása céljából idézi CALEPINUSTól: 1003: „statuarius: *Agas oz lop öntő farago*”, SZIKSZAI FABRICIUSTól meg: „Statuarius: *Baluany kep farago* | Statuarius, Sculptor: *Kep farago*”.

A 'statuarius' tehát *képfaragó*, s a BécsiK.-beli *törlejtő* egy jelentésű a *képfaragó*-val. Tudjuk, hogy a *charaxare* első jelentése: 'incidere, einritzen, bevésni' (vö. Thesaurus Linguae Latinae). A GyöngySzt.-ben 3882: „[*Char jagma*: impressio: imago: vel: littera: nyomás, kep: Beótv’]; PPB. 1767. és 1801. is azt mondja: „*Charaxo*, avi, atum: Metfz ek, Metfzéssel t zifráz o k.” MÁRTON JÓZSEF is azt írja (1818.): „*Charāxo*, āre 1) karmolni, megkarmolni, ritzen, kratzen 2) írni, festeni; schreiben, mahlen”. A huszita nyelvemlék fordítója, több magyar szónak is alkotója a *charaxare* tükörszavaként a kódexirodalomban már a huszita nyelvemlék korában 'ír' jelentésben használt *törlejt*-nek 'író' értelmű *törlejtő* igenevét alkalmazta a 'képöntő, képfaragó' fogalmának kifejezésére. A közép-latin *Caraxatura* is = „Numismata Principis caractere notata”, vagyis: 'az uralkodó képével megjelölt pénzek' (Du CANGE II, 288).

A BécsiK. eredetijének írója még tudta azt, hogy a *törlejtő* alapszava: a *törlejt* a *charaxo* ige tükörszava, és ez nemcsak azt jelenti, hogy 'ír' és 'töröl', hanem azt is: 'vés, metsz, farag', s a *törlejtő* lehet nemcsak 'író', hanem 'véső, faragó, metsző' is. Ezért használta ő a huszita nyelvemlékben a *törlejtő* szót 'statuarius, szobrász' értelemben.

7. A BécsiK. 'statuarius' jelentésű *törlejtő* szava megerősíti tehát azt az állítást, hogy a *törlejt* a *charaxare* ige tükörkifejezése. Ebből az következik,

hogy a *törlejt* irodalmi műszóként elsősorban azt jelentette: 'ír', mint ahogy a verses Katalin-legendában csakugyan meg is találjuk ezt a jelentést: Vergilius „egyeb yrafy kewzze yraa | És cryftwfrol ym eezth thewrlttee”, — itt az *irá* és *törlíté* szinoním kifejezések. Ebből azonban még tovább az is következik, hogy a *törlejt*-nek a kódexekben 'írást, beszédet szerezt, alkot, elmond' jelentése a magyar nyelvben alakult ki, hiszen a latin *charaxo*-nak nincs is ilyen jelentése. Hasonlóképpen a magyarban fejlődött ki az *írástörlejtő* *mestör*, *vers-törlejtő* *mestör* kifejezések *törlejtő* tagjának 'szerző' értelme is.

8. Van a BécsiK.-ben, 266 a *törlejtő*-nek 'figulus, fazekas' jelentése is. Habakuk 3. prologusából való a következő idézet: „Laffad mel mērez zo z nemi-keppēn karomlate o tēremtoiet itelētbē hiuni z a tōrōdēlmēs ēden a tōrleito ēllēn vētēkedni mirē illētēn auag ollatan lōt legen: Vides, quam temeraria vox sit et quodammodo blasphemantis: creatorem suum ad iudicium provocare et vas fragile adversus figulum, cur tale vel tale factum sit, disputare?”

A *törlejtő* latin megfelelője itt: *figulus*, holott e latin szó pontos magyar kifejezése *fazekas* vagy *fazokas* lenne. Miért van mégis *törlejtő*-nek fordítva a BécsiK.-ben a 'figulus' fogalma?

Tudjuk, hogy a Bécsi és a MünchK. nem közvetlen fordítások, hanem mind a kettő az Apork.-szel együtt az eredeti, bibliai szakaszokat tartalmazó huszita nyelvemléknek egyes részleteit megőrző másolatai. A BécsiK. ószövevségi, a MünchK. újszövevségi részeket, az Apork. pedig zoltárfordításokat tartalmaz. A MünchK. 34. ra hasábján Máté evangélista 27: 7. versében a következőket olvashatjuk: „Tanalz tartuā ke veuec azoetol [ti. azért a pénzért] eg *fazokafnac* földet zarādokocnac tēmētefēcrē: Consilio autem inito, emerunt ex illis agrum figuli, in sepulturam peregrinorum” ~ Arndt: „Sie hielten also Rath, und kauften für dieselben den Acker des Töpfers zum Begräbnisse für die Fremden”.

Itt a *figulus* *fazokas*-nak van fordítva, mégpedig azért, mert olyan fazekas mesterről van szó, akinek agyagtermő földjét temetőnek vették meg. Ezzel szemben a BécsiK.-ből ímént idézett rész *figulus*-a voltaképpen nem fazekas, hanem az Isten. Ezért fordította Tamás és Bálint a *figulus*-t itt *törlejtő*-nek, s e szónak itt nyilván 'alkotó' a voltaképpeni értelme.

A *figulus*-nak *törlejtő*-vel való fordítása tehát a fordító stílusigényének a bizonyítéka. Itt nemcsak a fordítás nehézségein tudott a kódexíró úrrá lenni, hanem a szöveg mélyebb értelmének figyelembevételével elveti a XV. századi magyar nyelvben a *figulus* megfelelőjeként rendelkezésére álló hétköznapi értelmű és hangulatú *fazokas* szót, és a *creator*-hoz hasonlóan alkotó, 'statuarius'-t, 'képfaragó'-t is jelentő választékosabb *törlejtő* szót alkalmazza.

9. Van a BécsiK.-ben egy 'figmentum' jelentésű *törlejtet*. Ennek pontosabb jelentése — mint a szövegösszefüggésből kitűnik — 'faragvány'. Így 273 (Habakuk 2: 18): „Mit haznal a *faraguan* mert o teuqo faragta azt az ottēuēt z a hamis kepet. mert o teuqo rēmenkedet a tōrleitētbē hog tōne nema faraguanokat: Quid prodest sculptile, quia sculpsit illud fictor suus, conlatile et imaginem falsam? quia speravit in figmento fictor eius, ut faceret simulacra muta” ~ Arndt: „Was nützt das Schnitzbild, daß sein Bildner es geformt, das Gußbild, eine Truggestalt? daß der Bildner auf sein Machtwerk vertraut, so daß er stumme Götzen macht”.

A BécsiK.-nek e 'figmentum; csinálmány, faragvány' jelentésű *törlejte* szava megint azt bizonyítja, hogy a *törlejt* a *charaxo* szava. A *charaxo*-nak 'vés, metsz' jelentése és a *Caraxatura* származéknak 'az uralkodó arcképével megjelölt pénzek' értelme jól megmagyarázza a *törlejtet* 'figmentum, faragvány' jelentését.

Van az AporK.-ben is egy *törlejtet* adat, de annak már átvitt a jelentése a BécsiK. *törlejtet* szavának jelentéséhez képest. Ez az AporK.-beli *törlejtet* is szép példája a fordító tudatos fordításának és stílusigényének. Az AporK. 107. lapján, a CII. zsoltár 14. versében az Isten (a BécsiK. 266. lapjának *törlejtő*-je) „meg elmerte mű *törlejtetönket*”¹ ~ KulcsK. 248: „merth w meg ylmerte my nyawalyafsagus gyarlolagonkath” ~ Károli: „Mert ő tudja, hogy romlandó edények vagyunk” ~ Káldi: „mert ő isméri a mi alkotmányunkat”: Vulg.: „Quoniam ipse cognovit figmentum nostrum” ~ Arndt: „denn er weiß, welches Gebilde wir sind”.

Ez az AporK.-beli *mű törlejtetönk* = a BécsiK.-beli *vas fragile* = *törödelmes edény* kifejezésével, mely az 'ember'-t jelenti, akiről a KulcsK. azt mondja: „a mi nyavalyásságus gyarlóságunk”, Károli szerint meg: „romlandó edények”. Vagyis a *figulus*: a *törlejtő* alkotta a *törlejtet*-et, az embert, ezt a 'figmentum'-ot. — Az AporK. eredetijének a fordítója jól emlékezett itt a BécsiK. 266. lapján levő eredetijének *törlejtő* kifejezésére, és azzal összhangban fordította le az AporK. eredetijének itt idézett és másolatban megőrzött részletét, mely — mint mondtam — szintén a fordító további alkotó erejének és művészi törekvésének a bizonyítéka. De bizonyítéka ez annak is, hogy a Bécsi és az AporK. egy és ugyanazon, eredeti kódex más-más részletének a másolata.

10. Végül a BécsiK. *törlejt* igéjének '(smaragd és márványkövel) kirak (pádimentumot)' jelentésével kell még foglalkoznunk. A kódex 48. lapján a következőket olvashatjuk (Eszter I: 6.): „Es aran z ezuft zékéc zérzettétékuala a pagimentumon ki Smaragd g z Perimis kouël *törlejtététuala* Kit i r a t n a c L u d a l a t u s k ü l ö b ö z è t è ékéféituala” ~ Károli: „arany és ezüft ágyak valának rendel vettelve, a' veres bárkony-fzinű piros márvány-köböl rakatott pádimentumon”: Vulg.: „Lectuli quoque aurei et argentei, super pavimentum smaragdino et Pario stratum lapide, dispositi erant, quod m i r a v a r i e t a t e p i c t u r a d e c o r a b a t”.

Nyilván azért vala *törlejtetett* a págyimentum, mert a smaragd és a perimis (= parosi) kövel való kirakás, a mozaik-lapok: „az írat”-nak, azaz a *picturának* csodálatos színváltakozását és szépségét jelentette. Tudjuk, hogy az 'ír' és a 'fest' rokon fogalmak. A magyar *ír* ige is jelentette régen is és jelentí némely mai magyar nyelvjárásban azt is: 'fest', és a *charaxare* is jelenti azt is: 'fest'.

11. Ezzel fejtegetésemnek végére is értem. Megállapíthatjuk, hogy a *törlejt* és származékai a görög eredetű latin *charaxare* tükörszavának bizonyult, és úgy keletkezett, hogy a középkori fordítók, másolók, kompilálók, versszerzők és beszédírók a latin szövegek magyarra fordításakor vagy önálló fogalmazáskor a latin *charaxare* 'incidere, scribere, pingere, delere' jelentésváltozatai közül a 'delere' jelentésnek megfelelő magyar (*töröl* ~) *törl*- ige-

¹ Ezt az adatot HEXENDORF „Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből” című munkája 75. lapján közöltek alapján idézem.

tőből megalkották t u d a t o s a n a *törl-ejt* igét az írás sajátos módjának a kifejezésére is, sennek jelentése 'javítgatva, helyesbítgetve ír, fogalmaz' és általában 'ír, fogalmaz, szerez' volt. Ezt a szót használták azután olykor a 'beszédet mond' fogalmára is. A *törlejtetett* *vala* kifejezéssel jelölték meg a BécsiK.-ben a 'mozaikkockákkal festőien kirakatott *vala*' fogalmát a *charaxo* 'fest' jelentésének alapján; a *törlejtő* 'író, szerző' jelentésének (pl. *vers-törlejtő mestör, írás-törlejtő mestör*) a 'notarius, scriptor' jelentésű *charaxator* is lehetett az előképe, de lehet, hogy a *törlejt*-ből fejlődött, mégpedig annak 'ír, szerez' jelentéséből; a 'statuarius, képfaragó' jelentésű *törlejtő* és a 'figmentum, faragvány' értelmű *törlejtet* a *charaxo* 'incidere, bevés' és a *Caraxatura* 'Numismata Principis caractere notata' jelentéséhez csatlakozik. A 'figulus' jelentésű *törlejtő* a huszita nyelvemlék fordítóinak már további stilisztikai igényű jelentésmódosítása.

A *törlejt* 'ír, írást, beszédet szerez', '(smaragd és márványkövel) kirak (pádimentumot, azaz padozatot)', a *törlejtő* 'író, statuárius, képfaragó' és a *törlejtet* 'faragvány, alkotmány' jelentéseinek a *charaxo* igének 'vés, ír, fest, töröl' jelentéseivel való összhangja szilárd bizonyítéka az itt előadott etimológia helyességének.

12. A Szabács Viadala című históriás ének *viadalt törlétének* kifejezése a *törlejt* és származékainak itt előadott történeti fejlődésével s e h o z h a t ó ö s s z h a n g b a. Ebből az következik, hogy a Szabács Viadala nem XV. századi alkotás, hanem XIX. századi hamisítvány. Mivel a XV. és XVI. századi kódexekben a *törlejt* azt jelenti: 'ír, írást szerez, beszédet szerez, beszédet mond; mozaikkockákkal festőien kirak', a *törlejtő* pedig 'író, írás- és beszéd-szerző; kőfaragó', a *törlejtet* meg 'faragvány', el kell vetnünk annak még a föltevését is, hogy a *törlejt* a XV. században a hadi élet, a viadatok kifejezése lehetett. A *törlejt* ige és származékai hiteles jelentésváltozatainak és a szó itt előadott eredetének ismeretében ennek föltevése éppen olyan mulatságos, mintha azt akarná állítani valaki, hogy a középkorban vagy az azt megelőző időben lúdtollal vagy íróvesszővel vagy szobrász-vesszővel vívták meg és vették be a várakat, vagy hogy ezekből az írószerszámokból valamikor fegyverek lettek, vagy belőlük fegyvereket alakítottak.

A *viadalt törlét* kifejezés megléte ellen van még egy másik súlyos bizonyíték is. Ha ugyanis élt volna ez a kifejezés a XV. század végén, nem vesztetett volna ki úgy nyelvünkéből, hogy róla valami hír ne maradt volna reánk. Elképzelhetetlen, hogy a XVI. században, a török hódoltság korában ne maradtak volna fenn róla adatok a végvári harcok sok leírásában, a török—magyar párviadalokról szóló híradásokban. Szinte csodálatosnak kellene mondanunk, hogy ha megvolt a *viadalt törlét* kifejezés a XV. században, a XVI. században, tehát a török—magyar harcok idején pusztult volna ki, mégpedig úgy, hogy TAKÁTS SÁNDOR, a török hódoltság korának kitűnő történetírója ne találkozott volna vele levéltári kutatásai közben. Viszont, ha találkozott volna e kifejezéssel, bizonyosan hivatkozott volna reá tanulmányaiiban, hiszen annyiszor írt a várostromokról, s „A török—magyar bajviadatok”-ról még külön monográfiája is van. TAKÁTS ugyanis a XVI. és XVII. század történetének írása közben annak a kornak nyelvi kifejezéseit is mindig nagy figyelemre méltatta, és jellemzésül állandóan fel is használta őket. Elképzelhetetlen tehát, hogy ha olvasta volna régi írásokban a *viadalt törlét* vagy *törlét* kifejezést, ne tett volna róla említést valahol.

Tinódinál sincs meg sehol a *viadalt törlet* vagy *törlet*, pedig de sokat beszél „Vitézöknek gyakor *viadaljokról*... Végbelieknek gyakor csatájokról, Terekekkel sok tusakodásokról” (RMKT. III, 297)! Elmondja például, hogy Kaszon bék „*Bajviadalt kére minap*” Verbőci Imréhtől (283), hogy ez „minden népének bátorságot ada”, és „Az ő jó lovokra mind felszerződének, *Viadalhoz hamar ők mind készülének*” (285); hogy „egy terek” „Verbőci Imréhhel *viadalnak álla*” (286); hogy „A vitéz Hubiár aga” Kapitán Györggyel „*Viadalt ők hegyös tőrrel kezdének, Nagy erős viadalt ők ott tevének*” (311); hogy Godocsi, „Ki Deli Kobátval szömben öklelt vala, *Viadalt ott ketten ők tartottak vala*” (291), s a vitéz Kis András „Kapu közben *nagy viadalt tart vala*” (213); aztán „Revid időn *vége lőn az viadalnak*” (286), ismét másutt: „Nám *az viadal hogy elvégezött vala*”... (295); „Ezön lőn öröme vitéz Verbőczinek, Hogy *bajviadalban jól cselekedének*... Az jámbor vitézők hirt-nevet vevének” (283), és „*Bajviadaltok lőn nagy dicséretben*” (312).

Megjegyzem, hogy ezek a *viadal*-ra vonatkozó kifejezések csak kis hányadát alkotják a Tinódi műveiben található, ide vonatkozó adatoknak, *viadalt törlet* azonban sehol sincsen, pedig a viadaltok virágkorában, a török hódoltság idején az ország végvárait és csatatereit bejáró Tinódinak ugyancsak módjában lett volna hallani e kifejezésről, ha meglett volna, és ha hallotta volna, le is írta volna.

Nyilvánvaló tehát, hogy a *viadalt törlet* vagy *törlet* képtelenség nemcsak a XV. században, hanem a XVI. században is, sőt minden időben.

13. A Szabács Viadalában olvasható *viadalt törletének* hamis voltát nagyon hangsúlyozza az ugyancsak Szabács Viadalabeli hapax legomenon *hwfsegebe* (olv. *hűseségbe* vagy *hőseségbe*), amit át is húzott a szerző, és helyette, a *hwfsegebe* fölé a *meresssegebe* (olv. *merészségbe*: 68. sor) szót írta; hasonlóképpen az *elmél* szónak a Szabács Viadalán kívül háromszáz éven át való adattalansága (csak a XVIII. század végén fordul elő SZABÓ DÁVIDNÁL, 1792-ben, vö. IMRE SAMU, A Szabács Viadala 104), a Szabács Viadalán kívül társaltan *tulbelwl* (olv. *túlbelül* vagy *túlbelől*) és az íráshibák lélektanának ellentmondó *gjuan* (e helyett: *ugyan*), de a többi gyanús nyelvi kifejezés is, melyre most nem óhajtok kitérni (vö. ezekre nézve HORVÁTH JÁNOS megjegyzéseit: MNy. LI, 426). Vegyük mindehhez hozzá a Szabács Viadala kézírata bemutatásának késedelmét (HORVÁTH: i. h. 423) és azt a verstörténeti rejtélyt, hogy „Verse, sorfaja is még jó ideig egyetlen ... a maga nemében” (i. h. 429), és gondoljunk V é g h e l y D e z s ő történész személyére, ez ének „fel-fedező”-jére, akiről GÉRESI KÁLMÁN (Száz. XXXIII, 205) a többi között a következőket mondta: „Csodálatosan gyors szemmel tudta a legrosszabb írású oklevelet is áttekinteni, a királyi cancellaria, a káptalanok és hiteles helyek solemniss phrasisait, néha szónoki, néha culinaris latinságát, azoknak minden variációját, tekervényességeit majdnem könyvnélkül tudta, a veszprémi káptalan középkori kanonokjai, a Dunántúl régi íródeákjai írását mind ismerte...”. Annak ellenére ugyanis, hogy Vég hely Dezső „Csodálatosan gyors szemmel tudta a legrosszabb írású oklevelet is áttekinteni” — THALY KÁLMÁNNAK a „fölfedezés” után csak annyit mondott a Szabács Viadaláról, hogy „a mennyire hirtelenében kivehette, török csatákról szól” (Száz. VI, 8; vö. HORVÁTH: i. h. 424). És végül gondoljunk arra is, amire szintén hivatkozik HORVÁTH, hogy: „Barátjai egypárszor tréfásan figyelmeztették, hogy a paleographiát legfeljebb kézi, de már gyári munkává süllyeszteni nem szabad”

(Száz. XXXIII, 205) — egészen nyilvánvalóvá válik, hogy hamisítvány az egész históriás ének.

A Szabács Viadala hamisítvány voltának azonban a *viadalt törlétének* a döntő bizonyítéka, amely — mint mondtam — éppen olyan képtelenség, mintha azt állítaná valaki, hogy a XV. és XVI. században és az ezt megelőző időben írásra használt lúdtollal vagy íróvesszővel vagy szobrászvésszővel vagy azokból fejlesztett fegyverekkel hadakoztak. A *törlét*-nek és származékainak etimológiája és a *törlét* szónak meg származékainak tárgy-történeti kapcsolatai ennek a képtelenségnek a föltevésére, sőt állítására vezetnének, ha a *viadalt törlétének* kifejezés valamikor csakugyan élt volna az emberek ajkán.

NYÍRI ANTAL

Néhány megjegyzés Antal Lászlónak „Gondolatok a magyar ígéről” című cikkéhez

1. Minden tudományág fejlődésének, előrehaladásának feltétele a régi, „hagyományos” nézetek ellenőrzése, újakkal való kiegészítése vagy felcserélése, új szemléletmód kialakítása.

Ezt teszi ANTAL LÁSZLÓ is a magyar ígéről írt, gondolatokban és ötletekben gazdag dolgozatában (MNY. LVII, 273—79). Néhány megjegyzése azonban nem eléggé megnyugtató, ezért vitatkozásra késztet.

ANTAL igedefiníciója (i. h. 273) legalább annyira általános, mint az, amelyet elvet. Ugyanez a meghatározás — ha nem szorítjuk meg — ilyen általános formájában a névszókra is ráillik.

Az igenevekről — teljes egyetértésünkre — megállapítja a szerző, hogy „nincs helyük az igei paradigmában” (i. h. 275). De hiszen az igeneveket a névszók, illetőleg határozószók közé sorolja az ANTAL által más helyen több vonatkozásban elmarasztalt akadémiai leíró nyelvtan is (a szófaji kategorizálásnál a főnevekhez kerülnek a főnévi igenevek, a melléknevekhez a melléknévi igenevek, a határozószókhoz a határozói igenevek; vö. MMNYR. I, 197—8, 222—5, 229—33, 258—60). Nem vitás tehát, hogy az igeneveknek névszói, illetőleg határozószói tulajdonságaik a legszembevetőbbek. (Ha mégis találunk utalást az igenevekre például az ige-tövek rendszerének bemutatása közben az utóbb említett munkában, ennek tótani okai vannak, ugyanott természetesen előkerülnek más, névszóképzős származékok is. Vö. i. m. 314—20.) Az viszont — véleményünk szerint — merész megállapítása ANTALnak, hogy: „az ilyen képzővel [ti. -ó, -ő igenéképzővel] ellátott igealak... deverbilizálódott, magyarán megszűnt ige lenni, és névszó lett. Bizonyítja ezt az a tény, hogy p o n t o s a n úgy viselkedik, mint a névszók: ragozható..., s a szintaktikai helyzetei sem az ige jelemzők többé, hanem a névszóra.” (I. h. 275; az én kiemelésem.) Nem fejt ki a szerző, mit ért az ige, illetőleg az igenevek szintaktikai helyzetein, de bizonyára az ige a mondatban előfordulható bővítményeire is gondolhatunk ebben az összefüggésben. Akkor viszont az igenév mégsem viselkedik „p o n t o s a n” úgy, mint bármely más névszó, hiszen megtart — tudvalevő — bizonyos igei tulajdonságokat. A főnévi igenévnek hasonló tulajdonságára ANTAL is rámutat (i. h.), de azt egészen különválasztja ragozhatatlansága miatt a melléknévi és határozói igenevektől, jóllehet az utóbbi sem ragozható.

A melléknévi igenév jellemzésében sem érthetünk mindenben egyet a szerzővel. Nem fokozható valamennyi melléknévi igenév, amint ANTAL állítja, hiszen nincs például *íróbb, olvasóbb, vasalóbb, mosóbb, öltözködőbb, lehetőbb, lélegzőbb* stb. A *sokat érő* középfokát sem így mondjuk: *sokat érőbb*, hanem helyette a *többet érő* kifejezést használjuk, nem az igenevet fokozzuk tehát.

ANTAL a magyar ige paradigmájából több alakot kirekeszt — amelyek kirekeszthetősége erősen vitatható — azon elv alapján, hogy azok az idő-, illetőleg módalakok, amelyek több szó kapcsolatából állanak: „a szintaktika síkjára tartoznak”. Ilyenek szerinte a *fog* segédigés jövő meg a feltételes mód múlt ideje. Az utóbbit az előzővel azonos típusúnak tekinti: „Ami áll a *várni fogok* típusú szerkezetekre, ugyanaz áll... a *vártam volna, vártál volna* stb. típusú szerkezetekre is” (i. h. 274). A kettőt azonban sem a szinkrón leírás alapján, sem kialakulásuk történetét tekintve nem állíthatjuk párhuzamba. Egyetlen — igaz, rögtön szembeötlő — közös tulajdonságuk az, hogy két szóból állanak, de belső szerkezetüket tekintve lényegesen eltérnek egymástól.

Az elsőnél a cselekvés megnevezője a főnévi igenév, mellette a *fog* ige ragos alakjainak az időre és nyelvtani személyre vonatkoztatás a szerepe. A főnévi igenév és a személyragozott segédige között a kifejezésforma keletkezésének idején, a XVII. században valóban volt szintaktikai viszony, hiszen SZENCZINÉL még egyértékű volt az *írni fog* az *írni kezd*-del (vö. MÉSZÖLY: NyűrtFejt. 8). A 'kezd', 'hozzákezd' jelentésű *fog* tárgyként (esetleg határozóként) vette maga mellé a főnévi igenevet. Ma azonban pusztán időjelölő ez a *fog*, míg a *kezd* megtartotta eredeti funkcióját. Az *írni fog*-féle jövő idejű kifejezés tagjai közt megszűnt tehát a szintaktikai viszony. Éppen ez választja el az *írni kezd*-féle szintagmáktól nyelvi funkcióját tekintve. Az természetesen igaz, hogy az alaki séma változatlan maradt, tehát egy — mondjuk a gépi fordítás számára készült — mesterséges nyelvelem-rendszerben, programban összekerülhet az *írni kezd* az *írni fog*-gal, mivel ott a jelentés elhanyagolható. De az *írni fog* mai nyelvünkben sokkal inkább az igei paradigma tagjának tekintendő, mint alkalmi szintagmának, abból tehát általában, elvileg is kirekeszteni — ahogyan ANTAL teszi — az élő nyelven elkövetett erőszak volna még akkor is, ha a nyelvi tények pusztja leírására törekszünk. Hiszen a mai magyar nyelvben az *írni fog* csupán a jövő idő kifejezője, bizonyos értelemben ellentéte az *írt* múltnak, tehát a *fog* elem időjel értékű, emellett ragozható, azaz az alany, esetleg a tárgy személyére is utal. — Másrészt éppen maga a szinkrón analízis zárja ki, hogy egy, a vizsgálnál korábbi nyelvállapotban meglevő, de ma hiába keresett szintaktikai viszonyt magyarázzunk bele a fenti összetett igealakokba. Gondolom, itt is érvényes, amit ANTAL „A magyar esetrendszer” című munkájában ír: „... egy dolog története nem azonos a dolog lényegével” (11).

Fentebb már említettük, hogy az ANTALTól egy típusúnak nevezett *írtam volna* és *írni fogok*-féle igealakok lényegesen eltérnek egymástól. Legfeltűnőbb különbségük abban mutatkozik meg, hogy a feltételes múltban magát a főigét jelezzük és személyragozzuk, a *volna* elem változatlan, funkciója tehát a módjelekkel teljesen azonos. Az más kérdés, hogy a szinkrón leírás a sorrend miatt nem tekinti jelnek a *volna* elemet. De ezen az alapon kirekeszteniünk az ige ragozási sorából még a francia vagy más nyelvek analógiájára sem szabad, annál kevésbé, mert az *írtam volna* — ellentétben az *írni fogok*-kal — semmi mással nem helyettesíthető. Két külön elemből áll, de ezek között sincs szintaktikai viszony — legalábbis az eddig szokásos értelemben —, a két tag

együtt, egymástól elválaszthatatlanul alkotja a mondat állítmányát, hiába keresnénk köztük akár alárendelő, akár mellérendelő viszonyt. A *volna* csak kiegészíti a múlt idejű igei állítmány jelentését a cselekvés módjának megnevezésével, olyan jelentésárnyalattal tehát, amelynek a kifejezésére a magyar ige általában képes, akármilyen időben folyik a cselekvés.¹

A szinkrón analízist — ha történetesen az 1960-as vagy 1961-es magyar nyelvállapotot írja le — nem érdekelheti ugyan, hogy korábban volt-e szintaktikai viszony a feltételes múlt kifejezéstagjai között, de ha mégis felvetjük a kérdést, a következőket válaszolhatjuk rá. Bizonyos, hogy mind a latin coniunctivus magyarra fordításának igénye, mind a már korábban meglevő összetett múlt (*ír vala, írt vala*) analógiája közrejátszott az említett igealak létrejöttében. Lehetséges az is, hogy az *írt volna* kifejezés *írt* elemét a kifejezés keletkezésének idején állapothatározónak tekintették (vö. BÁNHIDI, A magyar nyelv összetett igealakjai 35), ez azonban csak rövid ideig állhatta a különböző irányból ható analógiák hatását.

Összefoglalva az utóbb mondottakat, megállapíthatjuk, hogy az igeragozásunkban még meglevő két összetett idő-, illetőleg módalak-típust különbözőségei ellenére összekapcsolja az a nyelvi tény, hogy egyiknek a tagjai között sincs szintaktikai viszony. Ha bizonyos praktikus célok érdekében szükség is lehet arra, hogy az egyszerű igealakoktól különválasszuk őket, átmeneti megoldás itt éppúgy elképzelhető, mint a névutók esetében. Maga ANTAL mutat erre példát. „A magyar esetrendszer” című munkájában megemlíti (i. m. 86—92) a névutókat, sőt kifejti a ragokéval azonos tulajdonságaikat is az eltérőek mellett, jóllehet a névutók is önállóak alakilag. Ezért azonban a névutós kifejezések alkotóelemei között nem keres szintaktikai viszonyt, nem tolja át őket minden további nélkül a szintaktika síkjára.

2. ANTAL LÁSZLÓnak még egy megállapítására óhajtok kitérni. Szerinte a feltételes mód jelen idejének a jele a pusztán *-n*. Erre a tagolásra azért gondol, mert a feltételes jelen egyes 3. személyének alanyi és tárgyas ragozású alakjai csupán az *a—á* „szegmentum”-ban különböznek. Mivel általában a személyrag hordozza a tárgyra utalás vagy nem utalás szerepét, az *a—á* is személyraggá lép elő ebben a szemléletben, s rántja következményként magával az említett téves megállapítást, így lesz a feltételes mód jele nála az *-n*.

Ismét azt kell azonban mondanunk, hogy nem vonatkoztathatjuk el teljes mértékben a nyelvet az azt beszélők közösségének nyelvtudatától. A *várnám, varnád, varná, varnánk, varnátok, varnák* sorban — más igealakokkal összevetve — a morfémák egyetlen természetes elemzési módja: *vár-ná-nk*, hiszen a személyragok más idő- és módbeli alakokkal összehasonlítva csak a következők: *-m, -d, ø, -nk, -tok, -k*; a *tő* — szintén más alakokkal összevetve — a *vár*. A *tő* és a ragok között a *-ná* elem ismétlődik, a tárgyas ragozású alakokban mindenütt megvan, csak ezt érezheti a beszélő a mód kifejezőjének.

A *várna—varná* alanyi, illetőleg tárgyas ragozású igealakpár esetében a tárgyra utalást valóban a magánhangzó-különbség fejezi ki. Ez a képesség

¹ ANTALnak a mód és idő viszonyáról vallott elfogadhatatlan nézetével kapcsolatban RÁCZ ENDRE előszóiban közölt véleményére hivatkozom. Téves szerinte ANTALnak — még saját tételeit alapul véve is — az a megállapítása, hogy mód és idő kizárják egymást, az idő és mód a magyarban nem komplementáris, hanem oppozicionális: „Vagy idő, vagy mód.” (ANTAL: MNy. LVII, 277.) Ezek szerint a *várak*-nak és *vártam*-nak nincs módja? De ha ilyen negatív alapon kihagyja ANTAL a kijelentő módot, akkor jelen időről sem beszélhet, s az egész elmélet felborul.

is — sok egyéb mellett — nyelvünk egyik legszembetűnőbb dialektikus saját-sága, s nem is egyedülálló a maga nemében. Találunk példát mind szókészle-tünkben, mind alaktani rendszerünkben arra, hogy két elkülönült alakváltozat különböző jelentések, illetőleg nyelvi funkciók hordozója. Itt most csak az elbeszélő múltat idézzük, bár ez nem élő köznyelvi igeidő ma már, a jelen. nyelvallapot szinkrón leírásába nem kerül be. De tanítjuk az iskolában, ha nem is módszeresen — bár erre is hangzott el javaslat napjainkban (vö. PÁSZTOR EMIL, Az elbeszélő múlt idő az iskolában: Nyr. LXXXV, 69) —, de közvetve, Kölcsey, Vörösmarty, Petőfi, Arany műveinek magyarázata során. S náluk mégiscsak a *látá—látá i d ő j e l é n e k* kvantitásbeli különbsége utal a 3. személyű határozott tárgyra, illetőleg jelzi az alanyi ragozást, hiszen ha ANTALnak a feltételes mód jelen idejű alakjaira vonatkozó elemzési módját alkalmazva a *látá -á-ját* tárgyra utaló *s z e m é l y r a g n a k* vennénk az alanyi ragozás *a-jával* szemben, mondván, hogy tárgyra csak személyrag utalhat (vö. i. h. 277), mit tekintenénk az elbeszélő múlt idő jelének? S az elbeszélő múlt és a feltételes jelen között igen szembeötlő az alaki analógia lehetősége, erre építéné PÁSZTOR is említett cikke szerint az elbeszélő múlt iskolai okta-tását.¹

Az elmondottak alapján arra az eredményre juthatunk, hogy nemcsak a történeti és leíró vizsgálat között kell különbséget tenni, hanem az utóbbin belül is el kell ismernünk mind a szinkrón analízis, mind a „hagyományos” leíró módszer létjogosultságát. Az előbbi hivatott és képes a gépi fordítás és a híradástechnika igényeit kielégíteni. De mivel ez az elemzés praktikus céllal született (maga ANTAL írja „A magyar esetrendszer” bevezetőjében: „Szerin-tem a kérdésfeltevésnek az a formája, hogy lehetséges-e, megvalósítható-e a nyelvek szinkronikus leírása, alapvetően elhibázott. Mert akár lehetséges elméletileg, akár nem, gyakorlatilag elkerülhetetlenül szükséges. Azzá teszik azok a követelmények, amelyek elé a gépi fordítás állít bennünket . . .”: i. m. 6), nem léphet fel a szemléletadás igényével, mert könnyen tévedésekhez vezethet.² Az eredmény merev, statikus nyelvszemlélet lenne, annak pedig legfőbb veszélye az, hogy a mai nyelvallapotot abszolútnak és nem relatívnak, ma is mozgásban levőnek mutatná, nem dialektikusan szemlélné a nyelvi jelenségeket, elszigetelné létrehozó előzményeitől. Pedig ez ANTAL LÁSZLÓnak sem lehet célja, legalábbis erről tanúskodik többször idézett könyvének „Történeti visszapillantás” című fejezete.

VELCSOV MÁRTONNÉ

A leíró jelentés tan kérdéséhez és módszeréhez*

7. Mi lehetne ennek a tudományágnak a feladata? Nyilvánvalóan min-denekelőtt az, hogy egy nyelvnek a szavait tartalmuk, használati feltételeik szempontjából tanulmányozza, miközben jelentéstípusokat ismer fel és állapít

¹ TOMPA JÓZSEF „A magyar esetrendszer”-hez függesztett lektori véleményében erről a kérdésről így nyilatkozik: „Nem tartom termékenynek a feltételes mód jelének pusztán *n*-ben való meghatározását . . .” (i. m. 140).

² A szinkrón leírásnak megfelel, ha például az *őkör—ökröt* szóalakokban tőnek a minden toldalékos alakban megtalálható *ők-* állandó részt tekintjük (vö. KALMÁR LÁSZLÓnak a Magyar Nyelvtudományi Társaság Szegedi Csoportjában 1962. február 28-án tartott előadását), de a természetes nyelvérzék számára egy ilyen elemzés nevetséges és természetellenes.

* L. MNy. LVIII, 172—83.

meg, s ezekre támaszkodva a szavakat osztályokba, fajokba, csoportokba stb. rendezi, egyszersmind szintaktikai értékeiket, helyzeteiket — más szóval — „strukturális jelentéseiket” pontosabban meghatározza. És mi lenne ennek a haszna? A szóosztályok (szófajok, beszédrészek) pontosabb elhatárolása, további alfajok, csoportok megkülönböztetése, a szavak alkalmazásában való nagyobb tudatosság és pontosság; a nyelvi rendszer alaposabb megismerése: a részletek ismerete adja az egészről kialakuló jobb áttekintést. A szavak tartalmi összetevőinek behatóbb ismerete nagyban segítené az egyes nyelvek szemantikai szempontú összehasonlítását (vö.: LEISI i. m. 9—10; V. A. ZVEGINCEV, A jelentéstan helye a nyelvészeti diszciplínák sorában: NyIK. VI, 267—74).

8. Mindenféle szemantikai célzatú kutatásnak — mint ismeretes — alapvető kérdése a „szójelentés” fogalmának a tisztázása (A. I. SZMIRNYICKIJ, A szó jelentése: NyIK. VI, 276). Minthogy a nyelvész-filológus egyedül nem látszott elégségesnek e probléma megoldására, más tudományágak: lélektan, filozófia, antropológia stb. próbáltak hozzá segítséget nyújtani. Bár a segítség — nem kétséges — bizonyos határig hasznosnak bizonyult, a következménye ennek részben mégis az lett, hogy a szó jelentésének meghatározására irányuló törekvések során a kutatók mélyebben behatoltak a lélektan és filozófia területére, mint ahogy az nyelvészeti szempontból szükséges lett volna (S. ULLMANN, The Concept of Meaning in Linguistics: Archivum Lingu. VIII, 12—20; E. OKSAAR i. m. 3—4). Így azután a legfőbb kérdésre: mit kell a szó „jelentésén” („Bedeutung”, „meaning”, „sens” stb.) érteni, évek folyamán a szakirodalomban számtalanszor próbáltak válaszolni anélkül, hogy sikerült volna az egyes eseteket kielégítő módon felölelő és általánosan elfogadott meghatározásra jutni. Az eredmény részben az lett, hogy a gyakran vitatott „jelentés”-t manapság sokak részéről nagyfokú előítélet és bizalmatlanság körveszi (E. LEISI i. m. 11). Ha meggondoljuk azt a tényt, hogy a fentebb említett C. FRIES LEO ABRAHAMnak egy 1936-ban megjelent munkájára való hivatkozással (What is the Theory of Meaning about?) több mint ötven különböző jelentés-meghatározást említ — ez a szám azóta kétségkívül tekintélyes mértékben növekedett —, akkor aligha csodálkozhatunk azon, hogy a „jelentés” szót előítéletek gyűrűje övezi, és hogy a terminus meghatározásában mutatkozó egyöntetűség hiánya folytán nemegyszer a kutatásnak a fő iránya is elhanyagolódott, és az így támadt zűrzavarban bizony éppen nem könnyű feladat a jelentés mivoltát illetőleg eligazodni — állapítja meg joggal R. WELLS (Meaning and Use. 1954. 117; vö. még C. C. FRIES, Meaning and Linguistic Analysis: Language XXX, 57).

Az egymástól kisebb vagy nagyobb mértékben eltérő jelentés-meghatározásokról általában megállapítható, hogy azok nagyjából és egészében ugyanazok közt a keretek közt mozognak, mindazonáltal azzal a különbséggel, hogy az egyik csoport a jelentésnek a logikai-fogalmi, a másik viszont inkább a lélektani oldalát hangsúlyozta. A „jelentés” szó kompromittáltsága folytán egyes nyelvészek a szónak a „nem hangzásbeli” részét, azaz azt, ami a szemantikai kutatás tárgyát alkotja, inkább a „tartalom” névvel jelölik. A szó tartalmát azonban nem „fogalom”, „képzet” vagy valami más — logikai-lélektani terminusokban határozzák meg, mint ahogy régebben nagyrészt történni szokott. A lélektani meghatározás fő hibáját — mint azt már többször megállapították — abban kell látnunk, hogy ez a definíció túlságosan nagy súlyt

helyezett a „tudat”-ra, pontosabban arra a folyamatra, amely a tudatban le-
játszódik, s közben szinte teljesen figyelmen kívül hagyta azt a szociális hely-
zetet, kulturális környezetet, amelyben a szó alkalmazásra került, amelynek
pedig a nyelv, s így a szó maga is része: a kultúra éppen a nyelv segítségével
fejt ki széles körben működését (E. NIDA: Word VII, 1—2; E. LEISI i. m. 11;
J. H. GREENBERG, Concerning Inferences from Linguistic to Nonlinguistic
Data. 1954. 12—5).

9. A szemlélőben, aki a szó jelentésének meghatározására irányuló
újabb nézetek és törekvések között valamiképpen el akar igazodni, általában
az a meggyőződés támad, hogy a kifejezés tartalmi oldalának meghatározá-
sára nézve — ha csak nem akar valaki erre nézve filozófiai általánosításokkal
megelégedni — a megbízhatóbbnak látszó eljárás azoknak a k o n t e x-
t u s o k n a k, h e l y z e t e k n e k a megfigyelése és számbavétele, melyek-
ben a vizsgálni szándékolt szót, kifejezést használni szokták. A kontextusra
való figyelmet minden időben szükségesnek tartották: nyelvészek egész sora
utalt a szó jelentése és ama környezetek közti összefüggések fontosságára,
amelyekben az érintett szó előfordul. Összefoglalólag idézhetjük erre nézve
S. ULLMANN szavait: „The context theory is perhaps the most influential
single factor in the growth of twentieth century semantics. It makes itself
felt at all stages of synchronic investigation, and underlies the whole structure
of diachronic analysis.” (The Principles of Semantics. 1951. 65.) Ezzel kap-
csolatban azonban fel kell figyelni valamire: miként a szó tartalmi részén nem
képzeteket, fogalmakat stb. értenek — ezeknél többet —, hasonlóképpen
a „kontextus” régebbi felfogása is — miként ULLMANN megjegyzi — „some-
what narrow”, azaz szűknek bizonyul (i. m. 65). Egy szó, egy kifejezés értel-
mének lehetőleg teljes megragadásához nem csupán a nyelvi kontextust
kell figyelembe venni (azaz nem elégséges a szintaktikai szerkezeteket alkotó
szavakat a hozzájuk tapadó struktúrájának megfelelő szemantikai terminusok-
ban: főnév, ige, melléknév stb. jellemezni, bár ezt, amilyen mértékben csak
lehet, el kell végezni), hanem a továbbiakban formájuk és tartalmuk viszo-
nyának vizsgálatában számításba kell venni mindazt a tényezőt, amely vala-
miképpen fényt vethet a jelentésre: így mindenekelőtt a szociális és kulturális
környezetet, a helyet és időt, valamint a beszélő személyére vonatkozó ismer-
eteket (T. B. W. REID: Archivum Lingu. VIII, 36—7; E. NIDA: Word VII, 2—3).

Ezek szerint tehát újabban a szó, a kifejezés tartalmi oldalának analízi-
sében, pontosabban a tartalmi vonások megállapításában szilárdabbnak és
célravezetőbbnek tartják a lélektani és filozófiai alapok helyett a szociológiai
alapokat, azaz a kontextusok, a dologi vagy művelődési környezetek elemzése
révén történő tanulmányozását, bár a lélektani mozzanatokat természetesen
nem lehet teljesen elhanyagolni (I. O. SZ. АНМАТОВА: НЛК. VI, 315). Ezt más-
képpen úgy is lehetne mondani, hogy az egyéni beszédaktusban realizálódó
konkrét nyelvi adatnak a tartalmi oldalát jórészt használati felté-
teleinek terminusaiban kell leírni; a használati feltételek pedig
a környezet terminusaiban fejezhetők ki (J. H. GREENBERG i. m. 14).

Az érintett módszerrel kapcsolatban egyébként megemlíthetjük a követ-
kezőket: abban az eljárásban, amely a nyelvi jelenségek — így a tartalom
vagy jelentés — vizsgálatában és meghatározásában a nyelvi kontextuson
kívül a társadalmi háttérrel is figyelembe veszi, s így a filológus legrégebbi mód-
szerének, a megfigyelésnek és a tapasztalásnak tág teret biztosít, különöseb-

ben új valami nincsen. Nem más az, mint a filológiai módszernek legszigorúbb formája, s az is tudott dolog, hogy történeti szemléletű nyelvvizsgálatokban — így a történeti jelentéstanban is — hagyományosan alkalmazták. PAIS DEZSŐ például „Jentéstan” című egyetemi jegyzetében (1954.) ezt írja: „Nyelv meg művelődés — mégpedig szellemi és anyagi művelődés egyaránt — mindenkor a legszorosabb kapcsolatban voltak és vannak egymással. Igen sok nyelvi kérdés tisztázása terén művelődési ismeretek híján meg sem tudunk mozdulni.” (2.) Példákkal (az *agyafúrt*, a *megtorol* és a *munka* szók jelentésének vizsgálatával) világítja meg a jelentéstan, illetőleg a jelentéstörténet terén alkalmazható ama magyarázati módszert, amely a szók és kifejezések jelentésvizonyainak tanulmányozásában a mindenkori társadalmi háttérrel, azaz „a dologi vagy művelődési viszonyokat” kellő mértékben figyelembe veszi (3—13).

10. Említettük már fentebb, hogy újabban egyes nyelvészek a szótartalmat azokkal a feltételekkel azonosítják, melyek az egyes szónak a nyelv-közösségen belüli használatát irányítják (E. LEISI i. m. 18—20; P. ZIFF, *Semantic Analysis*. New-York, 1961. 76—145).

Nem kétséges, hogy egy-egy szó használata részben a szó fogalmi köréhez tartozó szinonimáktól függ, de nem kevésbé függ különböző szociális feltételektől. A tárgyi vagy gyakorlati világnak („practical world”) azokat a tényeit, melyektől mint feltételektől függ egy-egy szónak az alkalmazása, s amelyek beletartoznak a szótartalomba, „használati normák”-nak („Gebrauchsnormen”) szokás nevezni (E. NIDA: i. h. 2; ELS OKSAAR i. m. 49). — Ha valaki egy szót helyesen, a nyelv-közösségen belüli normának megfelelő módon használ, azt mondjuk, hogy számára azok a feltételek, melyek annak a használatát irányítják, „ismeretesek”. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ő azoknak a feltételeknek pontosan a tudatában van, hogy egyenként meg is tudja nevezni őket. A szótartalomnak használati feltételeire való szétbontása, másképp a szó meghatározása olyan feladat, amely az ilyen eljárásokban tapasztalt kutatónak sem sikerül mindig. Például azok közül az emberek közül, akik minden további nélkül megszerkesztenek — mondjuk — egy derékszögű háromszöget, csupán egy töredék tudná a derékszögű háromszög kifejezést használati feltételeinek megfelelően, helyesen meghatározni. Még inkább áll ez a megállapítás nehezebb szavakra nézve, melyeknek használati feltételeit vagy tartalmát a lexikográfusok is nehezen, legjobb esetben körülírásokkal tudják úgy-ahogy meghatározni. Nézzük csak meg erre nézve az értelmező szótárakat, miként járnak el — mondjuk — a *hasadék*, *lyuk*, *nyílás*, *repedés*, *rés* stb. meghatározásában.

A továbbiakban a melléknév osztályához sorolt néhány szó tartalmának pontosabb körülhatárolásához szeretnék hozzájárulni azoknak a feltételeknek, normáknak a keresésével, melyek az érintett melléknévek normálisnak minősülő használatát irányítják. Egyébként a következőkre nézve hangsúlyozom, hogy az alábbi vizsgálatokban főképpen E. LEISI fentebb hivatkozott művének egyes fejezeteire, továbbá P. ZIFF, *Semantic Analysis* (New-York, 1961.) című művére támaszkodtam. E vizsgálat bemutatásával célom többek közt az volt, hogy a szó tartalmi oldalának vizsgálatára és meghatározására irányuló s ennek eredményeként a szófajokon belül alfajok, újabb csoportok kialakítását célzó próbálkozások és módszeres eljárások iránt érdeklődést keltsek.

11. A hagyományos nyelvészeti szakirodalomban általánosan elfogadott tény az, hogy a melléknévről mint „tulajdonságnév”-ről szokás beszélni, minthogy élőlényeknek és élettelen dolgoknak valamilyen tulajdonságát jelöli. Ebből az következne, hogy a melléknév használatának feltétele mindig valamilyen tulajdonságnak a megléte a jelzett fogalomban. Ha azonban tüzetesebben megvizsgáljuk a melléknév fájához sorolt szavakat, illetőleg ezek tartalmát alkotó használati feltételeket, akkor megokoltnak látszik annak a kérdésnek a felvetése: tényleg mindig valamilyen tulajdonság a melléknév használatának a feltétele?

Mit értünk tulajdonságon? Rendszerint valamely élőlénynek, élettelen dolognak — színben, formában, anyagi minőségében stb. megmutatózó — sajátosságát. Nem kétséges, hogy számos melléknév használatának vannak olyan statikus jellegű feltételei, melyek a szó szoros értelmében nyilván tulajdonságoknak hatnak. Ilyen statikus feltételezett ségű melléknevek: *barna, fehér, fekete, sötét, világos, hosszú, rövid, sima, érdes, kemény, puha, kerek, szögletes, édes, keserű, hideg, meleg* stb.

Ezekkel szemben akadnak olyan melléknevek, melyeknek használati feltételeit nem valamely élőlénynek vagy dolognak a fentebbiekhez hasonló statikus tulajdonságai adják, hanem a tőlük eszközölt vagy rajtuk végbemenő cselekvések, folyamatok megvalósulásának módjai, amelyek a mozgás minőségében, hanghatásban stb. nyilvánulnak meg, azaz *dinamikus* feltételek: *fürge, gyors, sebes, lassú, lomha*, illetőleg *halk, hangos* stb. Érthető, hogy ezek a melléknevek — az előbbiekhez viszonyítva — adottságaiknál fogva különösen alkalmasak határozói szerepre: *gyorsan halad, lassan mozog, hangosan szól* stb. Ha nem határozóként állanak, akkor is érezhető rajtuk a határozói jelleg: *gyors léptekkel halad*, tulajdonképpen annyi, mint *gyorsan lépked, gyorsan halad* stb.

Vannak továbbá olyan melléknevek, melyeknek tartalmához, azaz használati feltételeihez sem statikus, sem dinamikus jellegű adottságok nem tartoznak, hanem helyettük bizonyos (térbeli vagy időbeli) *viszonyt* fedezhetünk fel a melléknévtől jelzett dolog és valami más dolog (dolgok) között; azonban a melléknévnek tulajdonságot kifejező természeténél fogva, helytelenül ezt a viszonyt is tulajdonságnak fogjuk fel. Ilyenek: *közele, távoli, messze, gyakori, korai, régi, ritka* stb. Felvethető ezzel kapcsolatban a kérdés: vajon a *meztelen, csupasz, üres, telő* stb. melléknevek esetében a jelzett élőlény vagy dolog tulajdonsága-e a használat feltétele, vagy pedig a környezet tulajdonsága, amellyel vonatkozásban áll. Ugyanis nem mindig könnyű eldönteni, hogy hol végződik az élőlény, és hol kezdődik a környezet; másképpen mi az, ami már a környezeté. Így például a *kopasz* melléknév jelölte tulajdonság magának az embernek a tulajdonsága. Másképp áll a dolog a *gazdag* és a *szegény* esetében. E szavak — eredeti jelentésüket tekintve — vagyoni javaknak a meglétére, illetőleg hiányára vonatkoznak. A vagyon, amely a *gazdag* szóval jelzett személyhez tartozik, kétségkívül befolyásolja őt, de ennek ellenére lehet-e azt mondani, hogy egy villának, autónak a birtoklása vagy ezeknek és egyéb anyagi javaknak a hiánya az érintett személyek tulajdonsága, és lehet-e vajon ilyenformán azt állítani, hogy a *gazdag* és a *szegény* melléknév tulajdonságot jelöl? Hasonlóképpen felvethető ez a kérdés a *hajadon, házasság, férjes, nő, nőtlen* stb. esetében (vö. E. LEISI i. m. 40—1).

12. Ha a színneveket használati feltételeik, azaz tartalmi adottságaik szemszögéből vizsgáljuk, azt találjuk, hogy ezek között akadnak olyanok,

melyeket személyekre és dolgokra alkalmazhatunk, ha azok a kérdéses színek feltételeit kielégítik. Így például a *barna* melléknév mondható élőlényekről: emberről, állatról; *barna* lehet továbbá az asztal, fal, papír, szem stb. Tehát a *barna* alkalmazhatóságának szempontjából a jelzett dolog egyéb adottsága lehet tetszés szerinti. Másképpen áll a dolog — mint ismeretes — a *szőke* melléknévvel. Ennek a melléknévnek az alkalmazása is bizonyos szín meglétének a feltételéhez van kötve, de azonkívül annak, ami ezt a színárnyalatot kielégíti, hajnak kell lennie. Hasonlóképpen vagyunk az *ősz* melléknévvel is (vö. *ősz haj*, *ősz fürt*). Vannak tehát élőlényekhez, és vannak dolgokhoz kötött melléknévek: egyiknek nagyobb a kötöttsége, a másiké kisebb. Például a *magas* és *alacsony* egyaránt alkalmazható személyekre és dolgokra, de a *hosszú* és *rövid* csak dolgokról mondható (bár néha tréfásan szokták mondani: *hosszú legény*). A *terebélyes*, emberre alkalmazva, csak asszonyról állítható. Ismeretes az *agg*, *idős*, *koros*, *öreg*, *régi*, *vén* melléknévek személyhez, illetőleg dolgokhoz kötöttsége. LEISI szerint a meghatározott tárgyakhoz kötött melléknévek az elvontságnak még alacsonyabb fokán állanak, mint a szélesebb körben, tágabb értelemben használatos melléknévek (41). A meghatározott dolgokhoz kötött és a használatuk feltételei, azaz tartalmuk alapján kevésbé kötött, szabadabb használatú melléknévek között a szétválasztás csak egészen egyszerű tulajdonságok esetében (színek, kiterjedés stb.) valósítható meg világosan és könnyen. Mihelyt komplexszé válik a tulajdonság, mint például a *terhes*, *állapotos* (csak nőről), *vemhes* (csak anyáról) esetében, nem könnyű eldönteni, vajon azonos tulajdonságról van-e szó, s csupán az élőlény faja szerint alkalmazunk más és más nevet, vagy pedig a két külön név „különböző” tulajdonságot jelöl-e (uo.).

13. Rendes körülmények között általában nem szoktunk számot vetni azzal, hogy azok a melléknévek, melyek kiterjedéseket jelölnek, amilyenek *nagy*, *hosszú*, *széles*, *magas*, *alacsony* stb., nem ugyanazon szemantikai kategóriákhoz tartoznak. Ezek az egyszerűnek tűnő szavak, ha csupán eredeti konkrét értelmükben vizsgáljuk őket, használati feltételeiket illetőleg bizony „sokszempontúak”-nak minősülnek.

Ha valaki egy dologra azt mondja: *ez nagy* (*hosszú*, *széles* stb.), vajon ezt annak a dolognak abszolút vagy relatív *nagysága* (*hosszúsága*, *szélessége* stb.) alapján mondja? Kétségkívül bizonyos viszonylagosság alapján állítja, mert az érintett dolog más hasonló dolgokhoz viszonyítva *nagy* (*hosszú*, *széles*). Mielőtt a viszonylagosság kérdését részletesebben fejtegetnők, előbb vizsgáljuk meg röviden a *dimenziós* melléknévek néhány tartalmi vonását, azaz használati feltételét.

Ezek között a melléknévek között akadnak olyanok, melyeknek a kiterjedése tetszés szerinti, másoké viszont meghatározott irányú. Az előbbieket — LEISI nyomán — „skaláris”, az utóbbiakat „vektoriális” melléknéveknek lehetne nevezni (i. m. 84). A skaláris jelleget leginkább megközelíti a *nagy* és ellentéte, a *kicsi*. Ahhoz, hogy egy dolgot *nagy*-nak mondjunk, szükséges, hogy mindhárom irányban viszonylagosan jelentékeny kiterjedéssel bírjon; minthogy a használata több irányú kiterjedést tételez fel, nem áll fenn meghatározott kiterjedési irány. Van azonban egy kivétel a *nagy* esetében: amikor ellentétben egyéb használatával csupán egy dimenziós. Ha ugyanis emberről használjuk, akkor a *nagy* csupán függőleges irányú kiterjedést tételez fel.

A *magas* és az *alacsony* meghatározott irányú kiterjedést s azonfelül a föld felszínén szilárd centrumot tételez fel. Hasonlóképpen irányított kiter-

jedést kíván a *hosszú* és *rövid* használata is. Általában egy dolognak a legkiterjedtebb dimenzióját szoktuk *hosszú*-nak mondani. Azonban a *hosszú* használatát bizonyos mértékig komplikálja a *magas*. Tudniillik, ha egy dolognak a legkiterjedtebb dimenziója rendes körülmények között (abban a helyzetben, amely arra a dologra nézve megszokott, céljának megfelelő) függőleges irányú, már nem *hosszú*-t, hanem *magas*-at mondunk. Egy torony, kémény, oszlop stb. nem *hosszú*, hanem *magas*. A *hosszú* azonban nem változik minden tárgy esetében automatikusan *magas*-ra, ha az függőleges irányt vesz fel. Például egy *hosszú* bot, rúd függőleges helyzetbe kerülve is *hosszú* marad. A golya *hosszú* lábakon jár. Egy fa törzse, amíg áll, *magas*; földre döntve *hosszú* lesz. Mint villanyoszlop — földre rögzítve — újból *magas*-sá válik. A fű, amíg lábon áll, *magas*; miután lekaszálták, már *hosszú* fűszálakról beszélünk. Egy *hosszú* kötél viszont függőlegesen felerősítve is *hosszú* marad.

Ha e melléknevek használati feltételeit figyeljük, azt találjuk, hogy a *magas* tartalmához hozzátartozik az érintett dolognak bizonyos önállósága, izoláltsága. Például a házak falán látható vízlevezető csatorna, bár több emelet magasságból vezeti le a vizet, mégsem *magas*, hanem *hosszú*. Az egy dimenziós tárgyaknál a *hosszú* és a *magas* kizárják egymást. Hasonló a helyzet a két dimenziósak esetében is. Előfordul együtt a *hosszú* és a *széles*. Például egy téglalap *hosszú* és *széles*; de már az ajtó, az ablak, a kép esetében vertikális helyzetük következtében eltűnik a *hosszú*-ság, és *magas* lép a helyébe. A három dimenziós tárgyak esetében előfordulhat a *hosszú* a *magas*-sal. A *hosszú* azonban bizonyos helyzetben ilyenkor is némi korlátozottságot mutat. Egy körüljárható szekrény rendszerint *hosszú*, *magas* és *széles*. Ha azonban a helyzete változik, például szorosan a fal mellé állítjuk, abban az esetben eltűnik a *hosszú*, helyette *széles*-et mondunk, a *széles* helyét pedig elfoglalja a *mély*.

A *hosszú* általában egy tárgynak a vízszintes irányú legnagyobb kiterjedését jelenti. Bizonyos tárgyak esetében azonban a *hosszú* nem haladja meg a szélességet. Például egy deszkadarab hossza — azaz a struktúra-iránya — csak 20 cm, a szélessége ellenben 30 cm. Van olyan kétkerekű kocsi, melynek hossza, azaz menetirányú kiterjedése kisebb, mint a szélessége. Egy mintául szorgáló kábeldarab vastagsága meghaladhatja annak hosszúságát stb.

14. Ha mármost vizsgálni kezdjük azoknak a feltételeknek a természetét, melyek egy-egy melléknevnél a használatát lehetővé teszik, azt tapasztaljuk, hogy nagy számban akadnak köztük olyanok, melyeknek alkalmazása nem abszolút, hanem relatív feltételektől függ. Amíg például az *eleven*, *életlen*, *holt*, *fehér*, *piros*, *fekete* stb. melléknevek tartalmát kitevő használati feltételek hatékonyak, bizonyos határokon belül szilárdak — szinte abszolútnak tekinthetők —, addig azok a feltételek, melyek arra nézve nyújtanak eligazítást, hogy valamit mikor mondhatunk *nagy*-nak, *kicsi*-nek, *hosszú*-nak, *rövid*-nek, *széles*-nek, *keskeny*-nek, *tág*-nak, *szoros*-nak stb. nem abszolút, hanem csupán relatív jellegű feltételek. Ki is tudná pontosan megmondani, hogy hol van a határ a *kicsi* és a *nagy* között? Hol van az átmenet a *hosszú* és a *rövid* között? A leghosszabbnak mondott ceruza is jóval rövidebb, mint a rövidnek minősülő bot. A legnagyobb dió is kisebb, mint a legkisebbnek mondott dinnye; a legmagasabb szék is alacsonyabb, mint az alacsonynak tartott ajtó. Azok a feltételek tehát, melyek e melléknevek tartalmát és használatát kielégítik, viszonylagosak: azaz bizonyos normákra vonatkoztatottak.

15. Kérdés most már, hogy miféle normákra vonatkoznak azok a feltételek, melyek e szavak használatát szabályozzák. Az esetek nagy részében — úgy látszik — annak a fajtának a normájához (norma speciei), azaz normális, átlagos képviselőjéhez történik a viszonyítás, amelyhez a kérdéses tárgy tartozik. Ha például egy ceruzára azt mondjuk: *hosszú* vagy *rövid*, akkor ezt a kérdéses ceruzafajta „normális” képviselőjéhez való viszonyítás alapján tesszük. Ha egy könyvről azt állítjuk, hogy *nagy* vagy *kicsi*, akkor szintén az átlagos méretű könyvre való vonatkoztatás alapján járunk el. Valamely gyümölcsre akkor mondjuk, hogy *apró*, ha méretben elmarad a megszokott átlagostól. Azt mondhatjuk ezek alapján, hogy a *nagy*, *kicsi*, *hosszú*, *rövid*, *keskeny*, *széles* stb. pontos méreti adatok nélkül használva őket, bizonyos összehasonlító jelleggel bírnak; ugyanis akkor használhatjuk őket, ha egy dolog nagyobb vagy kisebb, hosszabb vagy rövidebb, keskenyebb vagy szélesebb, mint az érintett dolog fajtájának normális képviselője. Ez a jelleg főképpen olyan dolgokra való alkalmazásukban mutatkozik meg, amelyeknek fajtájában a normális, az átlagos egyúttal a többé-kevésbé általánosan elfogadott szépet is jelenti, pontosabban képviseli. Ki szereti vajon, ha azt mondják rá, hogy *hosszú* vagy *rövid* orra van? Melyik nő veszi szívesen, ha lábára ezt a jelzőt alkalmazzák: *nagy*?

Adott fajta esetében vajon rögzíthető-e abszolút módon a norma, amelyhez e melléknevek használatát illetőleg a viszonyítás történik? Nem mindig; ugyanis a viszonyítás történhetik a fajon belüli alfajok, csoportok normájához is. Például kutyáról szólva ez a megállapítás: „Ez *nagy*” jelentheti azt, hogy nagyobb a megszokott átlagos kutyánál; jelentheti azonban azt is, hogy nagyobb egy alfaj normális képviselőjénél; sőt jelentheti azt is, hogy a szóban forgó kutya nagyobb, mint a vele azonos korú kutyák. Arra a kérdésre, hogy melyik fajtának, melyik alfajnak kell az érintett melléknevek esetében a viszonyítási normát szolgáltatnia, azaz hogy a kiválasztott fajta képviselőjének milyen méretűnek stb. kell lennie, nem egyformák a feleletek. Itt van a forrása annak a bizonytalanságnak, amely ezeknek a mellékneveknek a használatában megfigyelhető. Innen adódnak a nemegyszer heves viták annak eldöntésében, hogy valami *nagy* vagy *kicsi*, *hosszú* vagy *rövid*, *erős* vagy *gyenge* stb. Ki nem hallotta még vérbeli horgászok között: „Ez magának *nagy* hal! Hát akkor mi a *kicsi*?” Azt mondhatni tehát, hogy azoknak a mellékneveknek, melyeknek a használatát tág feltételek szabályozzák, nagyon tág a jelentésük, tartalmuk. Kevésbé mutatkozik véleményeltérés e melléknevek használatának megokoltságára nézve, ha a tőlük jelzett fajtát pontosan körülhatároljuk. Bizonytalanság akkor áll elő, ha nagyon tág tartalmú fajtáról van szó. Mit jelent például a *nagy kő*? *Nagyok* azok a több tonna súlyú kövek, amelyekből a piramisok épültek; de *nagy* lehet — a környezetében levőkhöz való viszonyítás alapján — az a kődarab is, melyet valaki felkap a földről, hogy egy harapós kutyát elijesszen vele: „Felkapott hirtelen egy *nagy követ*.”

16. A *széles*, *keskeny*, *hosszú*, *magas*, *vastag* stb. melléknevek használatakor is leginkább a fajta normájához történik a viszonyítás; adott esetekben azonban felléphet egy másféle viszonyítás is, éspedig akkor, ha a jelzett dolognak egyéb dimenziói is jól áttekinthetők és összehasonlíthatók. Ki tudná vajon megmondani a deszka, az asztal stb. átlagos szélességét? Ezeket a tárgyakat általában attól függően mondjuk *széles*-nek vagy *keskeny*-nek (esetleg *vastag*-nak vagy *vékony*-nak), hogy szélességük (vastagságuk)

hosszúságukhoz mérten szembetűnő vagy jelentéktelen. Tehát e melléknevek használati feltételei közé, másképpen tartalmukhoz tartozik a tőlük jelzett tárgynak egyéb dimenzióihoz való viszonyítás. Ezt a normát a r á n y o s s á g i n o r m á n a k nevezhetjük (vö. LEISI i. m. 100—1). Egy szobát, asztalt attól függően mondunk széles-nek vagy hosszú-nak, hogy hosszúság—szélesség viszonylatukban a normálissal szemben a hosszúság vagy szélesség javára történt eltolódás. A magas használata történhetik a fajtanormára való vonatkoztatás alapján, de szerepet játszhat az a r á n y o s s á g i n o r m a is. A magas torony meghaladja a megszokott magasságot. Egy vékony, karcsú toronyra azonban hamarabb rámondjuk, hogy magas, mint egy ugyanolyan magasságú (esetleg magasabb), de széles toronyra. Itt tehát az arányossági normát is figyelembe vesszük. A mély melléknév használatát szabályozó feltételek az a r á n y o s s á g i n o r m á n alapszanak. Egy szűk, keskeny völgyet hamarabb minősítünk mély-nek, mint egy széleset. Egy szűk edény mélyebb-nek tűnik előttünk, mint egy ugyanolyan mélységű széles edény. Egy kis tóra már olyankor is rámondjuk, hogy mély, amikor egy széles folyónál és a tengernél még aligha jöhet szóba a mély használata.

17. A fentebbi melléknevek némelyikénél — így például a széles, keskeny, vastag, vékony használati feltételei között — szerepet kap az úgynevezett a l k a l m a s s á g i n o r m a is. Ezt a normát alkalmazzuk a szoros, a szűk, a bő, a tág esetében; ez azt jelenti, hogy egy tárgyat attól függően mondunk szűk-nek vagy bő-nek stb., hogy alkalmas-e, megfelel-e valamilyen célra. Szoros, szűk vagy tágas a szoba a benne tartózkodó személyek számától és a benne található bútorok mennyiségétől függően. Széles, tág, illetőleg keskeny, szűk egy ajtó, egy kapu annak megfelelően, hogy bizonyos személy, dolog méreteinél fogva átfér-e rajta avagy nem, azaz megfelel-e a céljának.

A legjobban olyan tárgyak esetében figyelhető meg e normáknak a melléknév használatát irányító szerepe, melyekre több, különböző normáktól feltételezett melléknév egyaránt alkalmazható. Például a nagy, a bő, a tág, a szoros, a szűk mind mondhatók a cipőre. A nagy ilyenkor a fajtanormától feltételezett (a férfi cipő általában nagy); a hosszú szintén a fajtanormához (esetleg az alfaj normájához) igazodik: például az olasz cipő rendszerint hosszú; alkalomadtán azonban az a r á n y o s s á g i n o r m a is közrejátszik: a hosszú használatát ilyenkor befolyásolja a cipő szélessége. Egy keskeny cipőre hamarabb rámondjuk, hogy hosszú, mint egy szélesre. A bő, a tág, a szoros és a szűk használata azonban a cipő esetében kizárólag az alkalmassági normához való viszonyítás alapján történik: azaz annak megfelelően, hogy egy konkrét láb befér-e kényelmesen az érintett cipőbe, avagy nem. Egy meghatározott cipő ezek szerint konkrét láb nélkül is lehet nagy, kicsi, hosszú, rövid, de soha nem lehet szoros, szűk, illetőleg bő és tág.

18. Természetesen nem csupán a dimenziós melléknevek használatának feltételei viszonylagosak, bizonyos normáktól függőek, hanem sok egyéb tartalmú melléknév is. Például: gyors, lassú, hideg, meleg, sötét, világos stb. Az ilyen tartalmú melléknevek jellemzője, hogy gyakran fordulnak elő hasonlatokban, ellenben az abszolút feltételezettségű melléknevek (élettelen, holt, kerek, szögletes stb.) szorosan véve ilyen funkcióban nem fordulhatnak elő, legfeljebb a sajátos hatásra törekvő költői nyelvben.

A fentebb említett normák elsősorban a dimenziós melléknevek használatának feltételeit szabályozzák. A nem kiterjedést jelentő mellékneveknél az

arányossági norma rendszerint elesik. A d i n a m i k u s feltételezettségű mellékneveknél, mint *gyors*, *lassú*, *sebes* stb. mindig viszonylagosak a feltételek, melyektől a használat függ. Ezeknek a mellékneveknek a használatát — hasonlóan a súlyviszonyokat kifejező melléknevekéhez — általában a fajtanormák irányítják. Egy futó *gyors* az átlagos képességű futóhoz viszonyítva, egy szék *könnyű* a hozzá hasonló székekhez viszonyítva. Ritkábban azonban az alkalmassági normákhoz történik a viszonyítás. Valakit attól függően mondunk *gyors*-nak vagy *lassú*-nak, valamit *könnyű*-nek vagy *súlyos*-nak, hogy alkalmas-e valamilyen célra. A h ő m é r s é k l e t i á r n y a l a t o k a t kifejező melléknevek használatában jobbra az a l k a l m a s s á g i normákhoz viszonyítunk. Hogy valamit adott feltételek között *hideg*-nek vagy *meleg*-nek, *langyos*-nak vagy *forró*-nak minősítünk-e, az nagyrészt attól függ, hogy a jelzett dolog esetében mennyiben és milyen arányban történik eltolódás az alkalmassági normától. Megemlíthetjük, hogy ezeknél a mellékneveknél a használat feltételeihez, azaz a tartalmukhoz számítanak esetleg a közvetlen előzmények során szerzett benyomások, tapasztalatok: nagy *hideg* után közvetlenül a *forró* is legfeljebb csak *meleg* lesz (kontraszthatás).

19. Befejezésül röviden utalunk arra, hogy vannak olyan melléknevek, melyeknek tartalma olyan tág, hogy használatukat egymást kizáró, ellentétes feltételek egyaránt megengedik. Mit jelent például a *jó*? Figyeljük csak meg a következő két megállapítást: *Ez jó szőlő*, illetőleg *Ez jó limonádé*. Ahhoz, hogy az előbbi kijelentés igaz, s így a *jó* használata megokolt legyen, szükséges, hogy a szóban forgó dolog, azaz a szőlő édes legyen, vagy legalábbis ne legyen savanyú. Ellenben ahhoz, hogy a második kijelentés is igaz legyen, elengedhetetlen, hogy a kérdéses dolog savanykás legyen. Következésképpen a *jó* használatát ezekben az esetekben ellentétes feltételek szabályozzák. Valaki azt mondja: *Ez egy jó kenyérvágó kés*. Hogy ebben az esetben a *jó* használata elfogadható legyen, szükséges az, hogy a szóban forgó kés éles legyen. Ha most meggondoljuk, hogy a *jó szőlő*-nek és a *jó limonádé*-nak nem kell sem élesnek, sem életlennek lennie, akkor olyan következtetésre jutunk, hogy a *jó* használati feltételei másrészt függetlenek egymástól (vö. ZIFF i. m. 202—3).

Valaki azt találja mondani: *Ez egy vörös, nehéz, jó asztal*. Megütközünk a melléknevek sorrendjén. Akkor is megütköznénk, ha így hangzanék a megállapítás: *Ez egy nehéz, vörös, jó asztal*. Ellenben ezt helyesnek találjuk: *Ez egy jó, nehéz, vörös asztal*. Mire mutat ez a jelenség? Arra, hogy a magyarban — más nyelvekhez hasonlóan — bizonyos sorrend van a melléknevek között. Melyik helyesebb a kettő közül: *Egy fiatal, jámbor lány* vagy *Egy jámbor fiatal lány*? Kétségtelenül az utóbbi. Miért nem mondjuk: *Egy öreg, értelmes ember*, hanem csak ezt: *Egy értelmes öreg ember*? Ezek a melléknevek nem egyenlő rangúak. Vannak azonos rangú melléknevek: ilyen a *széles* és a *mély*. Egyformán mondhatjuk: *Egy széles, mély folyó*, illetőleg: *Egy mély, széles folyó*. A *jó* mindkettőnél magasabb rangú: *Egy jó, mély kút*, illetőleg: *Egy jó, széles asztal*. De: *Egy átkozott jó kút*.

Fentebb azt kérdeztük: mit jelent a *jó*? Ha sorra megvizsgálunk a *jó* használatának feltételeit, arra az eredményre jutnánk, hogy a *jó* olyan feltételekkel asszociálódik, amelyek megfelelnek bizonyos érdekeknek: a *jó* jelentése tehát: megfelel bizonyos érdekeknek, kivéve az ilyen eseteket: *Jó két órát gyakorolt*; *Jó öt kilométerre van ide*; stb.

Ki volt Anonymus?*

Minő kulturális környezetben élt és dolgozott P. mester?

1. A korábban előadottakból megállapíthatónak tartjuk azt, és csupán azt, hogy a „P. dictus magister” II. Bélának volt egykor a jegyzője, utána pedig valamelyik iskolát igazgatta. Hogy melyiket, azt műve elemzése alapján kell megállapítanunk.

1926-ban írta PAIS (MAn. 15), hogy Anonymus minden bizonnyal hosszú időn át fürkészte, gyűjtötte a koncepciójához felhasználható hagyományokat. A hagyományok felhasználásánál követett módszeréhez azonban „még nem találtuk meg, sőt nem is nagyon kerestük a kulcsot”. Két évvel később Ósbő-nyomozása eredményeként rámutatott aztán arra, hogy a szerves tulajdonnév-csomók előfordulása „visszavezethető az Anonymusból kitetsző indítékokra” (MNY. XXIV, 175). — Megítélésünk szerint I. Tóth ZOLTÁN sejtette meg Anonymus értesüléseinek legbőszésebb forrását, ő találta meg, ha nem is értékesítette azt a kulcsot, mely helyes irányban nyitotta meg az utat a kutatás számára. Kijelentése szerint „Anonymus értesülései a nemzeti monostorok körül csomósodtak” (Tuhutum és Gelou. Hagyomány és történeti hitelesség Anonymus művében: Száz. 1945: 46).

Mi ebből a szempontból átvizsgáltuk Anonymus művét, és meglepődve láttuk, hogy a honfoglalás leírásának alig volt olyan részlete, melynek színhelyén rá ne találtunk volna valamelyik bencés apátságra vagy annak birtokára. S az is feltűnt, hogy a honfoglalás során szerepeltetett körülbelül 25 személy utódai szinte kivétel nélkül bencés apátságok kegyurai voltak a XII. században. Ezek után természetesen tarthatatlanná válik GYÖRY (i. m. 78, 85) alaptétele, mely szerint Anonymus „a honfoglalást egy főnemesi birtokfoglalással azonosítja”. Ám tétele igazolásával úgyszólván maradt szerzőnk, mert maga kijelentette, „hogy a Gesta Hungarorum miért lett... a főnemesség krónikája, jelenlegi hiányos társadalomtörténeti ismereteink mellett nem tudjuk megfejtetni”.

GYÖRY felfogását mi úgy módosítjuk, hogy Anonymus szoros kapcsolatban állott a bencés szerzetességgel, s ezért, amikor elképzelte és megalkotta a honfoglalás lefolyását, azt főleg a bencés életből ismert személy-, hely-, folyó- és hegynevekre alapozta. A honfoglalás krónikása azonban tudatosan törekedett arra, hogy történetirői szerepéből ki ne essék. Ennek következtében a későbbi bencésekről még akkor sem emlékezett meg, amikor Árpádot és vezéreit elvitte Pannonhalmára (Szent Márton hegyére), Zoborra, Tihanyba, Kácsra, mely helyek pedig nyilvánvalóan apátságoknak köszönhatték történeti jelentőségüket.

Mielőtt még hozzáfognánk a Gesta bencés vonatkozásainak ismertetéséhez, két megjegyzést kell előrebocsátanunk. Az egyik az, hogy a bencés monostorok alapítása szinte kizárólag III. Béla uralkodása előtt történt. 1142 óta ugyanis már megjelentek a ciszterciták, majd a premontreiek is, s azóta királyaink és főuraink azok számára emeltek otthonokat. A másik pedig az, hogy ha a bencés apátságokat az írásbeliség fellendülése előtt alapították, akkor nem csodálkozhatunk azon, hogy létükről oly kevés írásos emlék

*L. MNY. LVIII, 153—9.

tanúskodik. Abból tehát, hogy a legtöbb bencés monostorról csak XIII. századi oklevelek szólnak, nem szabad azt következtetnünk, hogy azokat akkor is alapították. Így például a széplaki apátságról 1219-ben, a boldvairól 1231-ben szólnak a ránk maradt első oklevelek, noha a Pray-kódex bejegyzése szerint Széplakot 1143-ban létesítették, a boldvai pedig 1203-ban már le is égett (SRH. I, 127).

2. A következőkben Anonymus előadásának menetét követjük, a bencés apátságok adatait pedig, ha más forrást nem jelzünk, a PRT. XII./B. kötetéből vesszük.

A honfoglalás irányítását Árpád fejedelem a 14. fejezetben vette kezébe. A következőben *Alaptolma* apjának, *Ketel*-nek „hűséges szolgálatáért nagy földet adott a Duna mellett ott, ahol a Vág beletorkollik. Itt utóbb Alaptolma várat épített és azt Komáromnak nevezte”. Vele szemben, a Duna jobb partján alapította a Catapan: Koppan nemzetség Koppánymonostorát. Hogy a nemzetség eredetét kapcsolatba hozhatták *Ketel*-lel és *Alaptolmá*-val, az abból látható, hogy a családfa ekeli ágán 1200 körül is szerepelt egy *Kecel*, Koppánymonostorral pedig határos volt az az *Alap* község, mely akkortájt már pannonhalmi birtok volt (KARÁCSONYI i. m. II, 332; PRT. I, 228).

A 16. fejezet szerint Salánt a honfoglalók „*Alpár* várában a *Tisza* mellett” találták. Géza király 1075-ben a garamszentbenedeki apátságnak adta „*terram circa eandem aquam tizam, que vocatur alpar*” (i. m. 29). A 17. fejezetben elmondja, hogy Árpád vitézeivel aztán *Szerencs* hegyéig jutott, ahol Ednek és Edöménnek sok földet adott. Tudvalevő, hogy *Szerencs* bencés apátság volt. A 18. fejezet elbeszéléséből látjuk, hogy Bors vezér „*iuxta fluvium Boldua*” várat épített; a „*monasterium . . . iuxta Boldvam situm*” pedig 1203-ban égett le (SRH. I, 127). A 19—23. fejezetekben a Ménmarót ellen folytatott harcokat olvassuk, akitől Árpád „a *meszesi* kapuig terjedő földeket” követelte. Tudjuk, hogy II. Béla apja, Álmos herceg alapította a *meszesi* apátságot. A 24—27. fejezetekben leírta Anonymus, hogy Tétény Gyalu ellen vonult, s a *meszesi* kapukon túl, az „*Álmás* vizénél” heves harc alakult ki, melyből a magyarok kerültek ki győztesen. Az elbeszélés alapját minden bizonnyal az ott fekvő *Álmásmonostor* szolgáltatta. A 28. fejezetben Tas és Szabolcs a *Tisza* mentén a Dorogma-révhez jutottak, s ott „egy *Ohat* nevű kun katonának . . . nagy földet szereztek”. A jelzett helyen létesült később az *ohati* apátság. A 31. fejezetben arról szól, hogy a *Tisza* jobb partján Árpád „*Böngérnek*, Bors apjának adott nagy földet a *Tapolca* vizétől a *Sajó* folyóig, melyet most *Miskolc*-nak hívnak”. Ezzel kapcsolatban azt jegyezzük meg, hogy a *Miskolc*-nemzetség a XI. században ott alapította a *tapolcai* bencés monostort.

A 32. fejezet különlegesen érdekes számunkra, s ezért azzal kissé részletesebben kell foglalkoznunk. Anonymus szerint Árpádék „tábort ütöttek a patakok mellett attól a helytől, melyet most *Kács*-nak mondanak . . . Innen tovább menve eljutottak *Eger* vízéig . . . Azt a hegyet, amelyen a vezér számára leveles színt vertek, *Színhalom*-nak nevezték el. Táboruk az Ostoros pataktól egészen *Poroszló* váráig húzódott . . . Aztán Árpád vezér nagy földet adott Ednek és Edöménnek a Mátra-erdőben . . . Az ő sarjadékukból származott hosszú idő után Sámuel király is, kit kegyességéért Abának hívtak.” Az már másoknak is feltűnt, hogy Anonymus milyen jól ismerte a Mátra és a Bükk vidékét. Lehet, hogy autopsziával is rendelkezett, de ismereteit anélkül is

meg tudjuk magyarázni. Ott volt ugyanis a *kácsi*, a *poroszlói* és a *százdí* bencés monostor. Hogy az utóbbinak a fentebb már idézett alapító levelét is felhasználta, az a következő szövegpárhuzamokból nyilvánvaló:

Árpádék „venerunt usque ad *fluvium Egur* et... montem... nominaverunt *Zenuholm*.”

Az Aba-nembeli Péter alapító levele szerint: „*Possessionem in Scenholm... ego monasterio subdidi. Cuius marchia incipit... ad rivulum nomine Egur.*”

Az egyébként jelentéktelen *Omsóér* patak, *Szeghalom*, *Tisza-Ladány* és *Szabolcsvár* nevét is ott találta Anonymus.

28.: Tas és Szabolcs: „descenderunt iuxta quendam fluvium nomine *Humusouer* et venerunt usque ad... *Zeguholmu*.”

Az alapító levél szerint: „*Piscinarum nomina... Homuser... Do predium Scegholm.*”

20.: „*Thysciam transnataverunt in portu Ladeo.*” (61).

„*Do predium Ladan.*”

21.: „... *castrum Zobolsu* nuncupatur” (62).

„... *castri de Zobolchy, ... castro de Zobolchy.*”

Lehet, hogy Anonymus azért emelte ki Sámuel király kegyességét, mert ő, illetőleg az Aba nemzetség alapította a sári, százdí, kompolti, széplaki és prűgyi bencés apátságokat. De azt is megjegyezhetjük, hogy Anonymus mennyire törekedett lendületes előadásra: a forrásában talált „*r i v u l u s Egur*”-t és az *Omsóért* egyaránt „*fluvius*”-szá növelte.

A 33. fejezetben olvassuk, hogy Szovárd, Kadosa és Huba arról a helyről indult Gömör és Nógrád meghódítására, „amelyet *Pásztó*-nak mondanak”. *Pásztó* említésre méltó lehetett, mert annak apátságából köszöntötte az 1140-es években Cerbanus Dávid pannonthalmi apátot.

A 34–37. fejezetekben elmesélte Anonymus, hogy a fentebb említett három vezérhez Váradnál Bors csatlakozott. Ő aztán a Garam mentén haladt északra, ahol várat épített, s azt órála „Bors várának hívják”. A többiek a Zsitva folyóig hatoltak, miközben előre küldött kémeik „odaértek a Tormos patakhoz, ahol ez a Nyitra szaka”. Nyitra környékén Zobor volt az úr; őt a magyarok elfogták, „egy magas hegyre hurcolták, s ott felakasztották. Ezért ezt a helyet attól a naptól Zobor hegyének hívják.” Így történt, hogy „azon föld valamennyi népe meghódolt nekik egészen a Vág folyóig”. Ezen előadás számára a topográfiai alapot bizonyára a garamszentbenedeki apátság többször említett alapító levele szolgáltatta.

Anonymus: „*Missus est Borsu... iuxta fluvium Gron... et tunc... in memoriam duxit, ut ibi castrum construeret et... castrum fortissimum construxit.*”

Géza király: „... *flumen, quod vocatur Gran, ubi ecclesiam construxit*”. A birtok határa „*iuxta villam castrensium de Borsu*” ment.

Nemcsak a Vág, Nyitra, Garam, Zsitva folyók neve szerepel együtt a Gestában és az alapító levélben, hanem a jelentéktelen *Tormos* pataké is:

A magyarok „castra metati sunt iuxta fluvium *Sytua*”, aztán „transirent fluvium *Nytra*, ... venissent ad rivulum *Turmas*”, s arra a területre értek, „que iacet inter *Wag* et *Gron* a Danubio usque ad fluvium *Moroua*”.

Géza király: „dedi ... aquas ad piscandum, scilicet *Nitra*, *tarmas* et *sitouva* ... iuxta *Wag* dedi villam ... , tributum in *Borsu*”.

Zobor vezér nevét Anonymus bizonyára azon hegy neve nyomán költötte, melyen már Szent István óta bencés apátság állt.

A 38—39. fejezetben írta le Anonymus Árpád és Salán küzdelmét, mely Árpád győzelmével végződött. Utána Árpád és vezérei a 40. fejezet szerint „elrendezték az országnak minden szokástörvényét ... Azt a helyet ... *Szeri*-nek nevezték el, mert ott ejtették szerét az ország egész dolgának. Majd a vezér azt a helyet Óndnak, Ete apjának adta a Tiszától ... *Alpár* homokjág. Utóbb ... Ete ... *Alpár* vára meg a Böld-rév között igen erős földvárat épített, melyet ... *Csongrád*-nak ... nevezték” (40. fej.). Bár a *szeri* apátság eredetéről semmi írásos adattal sem rendelkezünk, a monostor emléke és romja fennmaradt. Azt, hogy Géza király *Alpár*-t Garamszentbenedeknek adta, már a 16. fejezetnél említettük; az apátság a *csongrád*-iakkal is határos volt: „... qui separat *cernigradenses*” (i. h. 28—29).

A 41—43. fejezetben Árpád a Tisza mentén Titelig haladt, majd onnét visszafordulva a „*bodrogi* részekre” tért. Onnét Lél, Bulcsú és Botond a bolgárok és görögök ellen vonultak, majd hazatérőben „*Valkó* várát vették be”. *Bodrog*-ban Szent László óta a pannonthalmiak is birtokosok voltak, *Valkó*-t pedig nemcsak vára tette nevezetes helyé, hanem bencés apátsága is, melyet *Valkómonostor*-nak hívtak. A következő fejezetben Szovárd, Kadosa és Vajta a bolgár Galádot győzte le, kinek „ivadékából származott ... *Ajtony*, akit *Csanád* megölt”. Ezek a vezérek „*Kanizsa*-nál keltek át a Tiszán”. *Ajtony* és *Csanád* nevét az általuk alapított monostorok is őrizték, a kanizsai átkelőhelyet pedig azért említhette Anonymus, mert az a XI. század óta pannonthalmi tulajdonban volt.

A 48—50. fejezet beszéli el Dunántúl elfoglalását. Annak során Ósbó és Óse „bevették Vasvárt (*Castrum Ferreum*)”, ... tovább lovagolva a Balaton vize mellett *Tihany*-hoz értek”. Árpád viszont Bodajknak tartott s ott „Szabolcs apjának nagy erdőt adott, melyet most *Vértes*-nek hívnak ... Ez alatt az erdő alatt ... Szabolcs unokája, Csák sok idő múltán várat emelt ... Aztán ahogy így mentek Árpád vezér meg nemesei, *Szent Márton hegye* tövében ütöttek táborn, s mind maguk, mind állataik ittak *Szabária forrásából*. Majd mikor a hegyre felhágtek, Pannonia földjének szépségét látva igen megörültek.” A nevezett helyek bencés vonatkozása a következőkből látható. A Pannonthalmának alárendelt küszéni apátság határa az 1157-ből való alapító levél szerint „versus *Ferreum Castrum*” terjedt (PRT. I, 604). *Tihany*-t nyilvánvalóan monostora tette említésre méltó helyé. A Csák nemzetség egyik tagját, Ugrin ispánt 1146-ban mint a *vértesszentkereszti* apátság kegyurát szerepeltették (PRT. I, 599; KARÁCSONYI i. m. I, 293). *Pannonthalmá*-ról nemcsak azt tudta Anonymus, hogy Szent Márton hegyén épült, hanem azt is, hogy közelében volt *Sabaria* (*Sicca*), mely mellett egy patak folydogált. Ez azért különösen feltűnő jelenség, mert a Vas megyei nagy *Sabariá*-ról nem szólt, noha a honfoglalókat elvezette *Vasvár*-ig s az országhatárt jelölő *Lapincs* patakig.

A Ménmaróttal való harcok, illetőleg megbékélés s a külföldi „kalandozások” eseteinek az 51—56. fejezetbeli ismertetése után az utolsó fejezetben elmondotta a szerző, hogy a besenyők földjéről jött egy vitéz. „Neve Thonuzoba volt: Örkénd apja, kitől a *Tomaj-nemzetség* származik. Neki Taksony vezér lakóföldet a kemeji részekén adott a Tiszaíga, ahol most *Abád*-rév van.” Az apa még pogányként halt meg, fia azonban kereszténnyé lett. Ez a részlet minden bizonnyal a *Tomaj* nemzetség *abádi* ága által alapított *tomaji* apátság révén került a Gestába, s alkotta annak stílusos befejezését.

3. A fentebbiekből látható, hogy a honfoglalásnak alig volt olyan fejezete, melynek nem lett volna kapcsolata bencés apátságokkal. Ezek a kapcsolatok azonban nemcsak tárgyi, hanem személyi tekintetben is megállapíthatók. A harci cselekmények során szerepeltetett körülbelül 25 személy többségének megvolt a bencés érdekeltisége.

A hétmagyart a 6. fejezet így sorolja fel: „Álmos, Árpád apja; Előd, Szabolcs apja, kitől a Csák nemzetség származik; Kend, Korcán apja; Önd, Ete apja, akitől a Kalán és Kölce nemzetség származik; Tas, Lél apja; Huba, akitől a Szemere nemzetség származik; a hetedik Tétény, Horka apja s Horkának a fiai voltak Gyula és Zombor, akiktől a Maglód nemzetség származik.” Természetes, hogy bencés vonatkozásban is az *Árpád* nemzetség vezetett Pannonhalma, Tihany, Garamszentbenedek, Meszes megalapításával. A *Csák* nemzetség Vértesszentkereszt, a *Kalán-Kölce* nemzetség Ellős és Szeri, illetőleg Mágócs és Czégény monostorát építette fel (KARÁCSONYI i. m. I, 140, 145, III, 61). Tas és fia, Lél nemzetségével „Tosu, pater *Lelu*”-vel Garamszentbenedek állhatott kapcsolatban, mert az rendelkezett „in *lelu* super Danubium tributum”-mal. A *Szemere* nemzetség első ismert tagja 1105—1116 között tanúskodott a pannonhalmiak érdekében. „Az erdőntúli földet *Tétény* ivadéka egészen Szent István király idejéig birtokolta”; akkor azonban a király elvette Gyulától, s így ott a királyi család tagjai: Kolozsmonostoron Szent László, Meszesen Álmos herceg alapíthattak apátságot.

A 10. fejezetben ismertetett állítólagos kun vezérek: Ed, Edömén, Et, Bors apja Böngér, Örsúr apja Ócsád, Vajta, kitől a Baracska nemzetség származik, Alaptolma apja Ketel, illetőleg utódaik ugyancsak kiváltak monostoralapító buzgóságukkal. *Ed* és *Edömén* sarjadéka volt Sámuel király; az ő és nemzetsége bencés kapcsolatáról a 32. fejezetnél már szólottunk. *Böngér* és fia *Bors* területén a boldvai és tapolcai, *Ócsád* és *Örsúr* birtokán a kácsi és poroszlói, *Ketel*-én pedig valószínűleg a koppánymonostori apátság létesült.

De a többi szereplők nagy részének is megállapítható a bencés kapcsolata. Tudjuk, hogy Bulcsú apját *Kál*-nak hívták (GOMBOS, Catal. I, 725), Anonymus mégis *Bogát*-nak nevezte. Lehet, hogy nevét a pannonhalmiak ősi somogyi birtokáról, *Bogát*-ról vette; krónikáink szerint ugyanis Bulcsú a Balaton környékén telepedett meg (SRH. I, 292). Ósbő, illetőleg fia, *Szalók* nemzetsége az okormindszenti, *Huhot* utódai az *ohati*, *Thonuzoba* leszármazottai pedig ősük sírja, az abádi rév közelében a *tomaji* apátságot építették fel.

A bencés helyeknek ilyen feltűnően nagy számban való szereplése még feltűnőbbé válik akkor, ha ráeszmélünk arra, hogy a püspöki és prépostsági székhelyek legtöbbször (Esztergom, Győr, Pécs, Kalocsa, Vác, Várad, Gyulafehérvár, Székesfehérvár, Arad, Szeben stb.) egyáltalán nem fordul elő a Gestában. Ebből ugyancsak azt következtetjük, hogy *Anonymus* nem lehetett világi pap, nem lehetett püspök vagy prépost, hanem minden bizonnyal bencés szerzetes volt. Így találjuk meg a nyit-

ját annak, hogy miért kerültek annyira előtérbe a bencés apátságok és birtokok s azok a nemzetségek, melyek bencés monastorokat alapítottak.

Melyik apátság tagja lehetett P. mester?

1. Anonymus családi környezetét, szűkebb hazáját alig lehet annak alapján meghatározni, hogy az ország melyik vidékét ismerte jobban. Topográfiai ismeretei ugyanis nemcsak a Mátra—Bükk vagy a középső Tisza táján, hanem Nyitra, Buda, Pannonhalma környékén is meglepően pontosak. Nyilvánvaló, hogy nemcsak autopszia, egyéni szemlélet alapján, hanem oklevelek tanulmányozása s a különböző vidékeken otthonos ismerősei révén is gyűjtötte azokat. Erre viszont kancelláriai szolgálata mellett elsősorban Pannonhalmán nyílt alkalma, ahol korunk legkiválóbb irodalmi intézménye is működött. Ezen állításunk igazolása céljából bevezetesként Pannonhalmához közéleti és irodalmi viszonyairól kell néhány szót mondanunk.

Tudjuk, hogy Szent László országa egyházi és világi vezetőivel ott tartott törvényhozó gyűlést. Könyves Kálmán ott fogadta és látta vendégül Bouillon Gottfridot s az első keresztes had vezérkarát. A Szent Imre-legenda pannonthalmi írója elkísérte a megvakított Álmos herceget Konstantinápolyba, s bizonyára kitartott mellette 1127-ben bekövetkezett haláláig. Fia, II. Béla 1137-ben egész udvarával részt vett a pannonthalmi templom felszentelési ünnepségén, s Dávid apátot az ő személyes jóindulata juttatta főpapi székébe. II. Géza 1150 körül birtokadományozással viszonzta Rafael apát támogatását, aki 40 márka ezüsttel segítette királyát.

A monostor kulturális jelentőségét élénk színekkel ecsetelte Cerbanus a Dávid apáthoz írt levelében. Hogy azon számtalan másokról hallgasson, akik mindenünnét sereglenek Pannonhalmára, csak a maga nevében jelenti ki, hogy valahányszor távozik onnét, mindig felüdülve érzi magát. Bár jól tudja, hogy Szent Márton kiváló monostora: „eximium Sancti Martini collegium” bőven el van látva mindennemű szent tudományokkal, halálját mégis azáltal kívánja kinyilvánítani, hogy Szent Maximus néhány traktátusát, melyeket görögből fordított, megküldi. Nem ugyan a szent életű apátnak akar vele szolgálatot tenni, hanem a növendékeknek, akik a szerzetesi tudományokban még csak kezdők, küzdők, törekvők: „quibusdam tironibus, ne dicam adhletis... et studiosis.” (i. h.)

A pannonthalmi „collegium” kiválóságát bizonyítják azok az írásos dokumentumok, melyek onnét kerültek ki. Első ismert növendéke az a Mór volt, aki elkészítette Szent Zoerard életrajzát. A XI. század végén ott írták Szent István és Szent Gellért kis legendáját, a XII. század közepén Szent Imre történetét. Ugyanakkor természetesen a profán történetírást is művelték — aminek bemutatását ez alkalommal, sajnos, mellőznünk kell. Hogy oklevél-írás terén is első helyen állott Pannonhalma, az látható a SZENTPÉTERY-féle KritJ.-ből, mely szerint II. Béla 6 oklevele közül 2, II. Géza közel 30 oklevélből 8 szólt Pannonhalmának. Ezek az adatok természetesen nemcsak az oklevelek kérésére, hanem azok elkészítésére is vonatkoznak, mert azok megírása vagy megíratása legtöbbször az oklevelet óhajtó félnek a dolga volt, a kancellária csak a pecséttel való hitelesítést végezte. Még III. István koráról is azt írta SZENTPÉTERY, hogy „messze volt még az idő, amikor az oklevélnyerőnek az oklevelek előállításában való részvétele egészen megszűnt” (M. oklevél-tan 60).

Ez az irodalmi és írásbeli tevékenység nemcsak mennyiségi, hanem minőségi szempontból is kiemelkedő teljesítmény volt. Annak igazolására HORVÁTH JÁNOS említett könyvét idézzük. Mór művéből látható, hogy Pannonthalmán már Szent István korában olyan iskola volt, melyben „a művészi stílus eszközeinek és követelményeinek ismerete is helyet kaphatott”. Szent István kis legendája, ez „a színekben — különösen Szent István jellemzését tekintve — egyébként is gazdag mű, stílus szempontjából is a kor legkitűnőbb művei közé állítható”. A Szent Imre-legenda „írója alapos retorikai képzettséggel rendelkezett” (i. m. 132, 148, 157). Ennek a gondos stílusoktatásnak az eredménye természetesen meglátszott az onnét kikerült okleveleken is. HORVÁTH (i. m. 88—90) szerint „II. Béla oklevelei közül... András veszprémi prépost adománylevele érdemel némi figyelmet... II. Gézától nagyszámú oklevél maradt ránk. E mintegy 30 oklevél közül azonban 4 olyant találunk, amelyben a rímes fogalmazásra való törekvés megállapítható.” S mind a 4 pannonthalmi eredetű! Színes oklevelének (1146.) „promulgatioja félreismerhetetlenül rímes fogalmazású”; az 1151. (?) évi „feltűnik lendületes arengájával és promulgatiójával”; a Margit-félet (1152.) ugyancsak jellemzi „a rímes, játékos fogalmazás”; az 1157. évi küszénének is „figyelmet érdemel rímes fogalmazása miatt arengája és promulgatioja”.

2. A pannonthalmi collegium és scriptorium ezen színvonalát ismerve nem lephet meg bennünket az, hogy II. Béla Dávid apáttól kért bencést kancelláriája vezetésére. Ez a bencés az a János volt, aki az 1135—1138. évek-ből ránk maradt okleveleken szerepel, s akit a Bécsi Képes Krónika XII. századi interpolációja „Johannes, filius Otthonis, notarius regis, Symigiensis prepositus” formában nevezett meg (SRH. I, 450). János éppúgy a pannonthalmi konvent somogyi jószágkormányzója volt, mint Kána „prepositus Symigiensis” is 1233-ban (PRT. I, 715).

János notarius, illetőleg cancellarius után működhetett a kancelláriában az a fiatalabb rendtársa, kinek neve *P*-vel kezdődött. Abból, hogy *P* kezdőbetűs notariussal nem találkozunk okleveleinkben, azt következtethetjük, hogy az ő kancelláriai szolgálata rövid ideig tartott, s az 1139—1141. évekre esett, melyekből egyetlen királyi oklevél sem maradt korunkra. II. Géza 1141-ben történt uralomra jutása aztán bizonyára a kancellária vezetésében is változást hozott, minek következtében „*P*... a jóemlékű, dicsőséges Bélának, Magyarország királyának jegyzője” visszatért otthonába, Pannonthalmára, ahol mint „magister” a kolostori iskolát s vele kapcsolatban a könyv- és levéltárat igazgatta, s ebben a minőségében készítette el művét, a *Gesta Hungarorum*ot.

Ezt az elgondolásunkat úgy igyekszünk igazolni, hogy egyrészt rámutatunk a *Gesta* és a pannonthalmi oklevelek közös elemeire, másrészt pedig kiemeljük a *Gesta*-ból a Pannonthalmával kapcsolatba hozható tárgyi és személyi vonatkozásokat.

Amikor SZILÁGYINAK III. Bélára utaló érveit cáfoltuk, szinte kivétel nélkül olyan adatokat hoztunk, melyeket a pannonthalmi oklevelekből vettünk. Ezért most csupán utalunk arra, hogy a SZILÁGYITól hozott oklevéltani formulák és társadalmi kategóriák mind megtalálhatók már III. Béla előtt is a pannonthalmi oklevelekben. Ebből világosan következik, hogy a *Gesta* jellegzetes kifejezései mind ismertek és használtak voltak már II. Géza korában is Pannonthalmán, s így ott már akkor elkészíthették a *Gestát*. Ilyenek voltak

a siglák, a *gloriosissimus* jelző, a *gratia regis* kifejezés, az „ut si quis . . . statuta ipsorum infringere voluerit, anathemati subiaceat” formula, a *contradictio* fogalma, a *pagina* s a „notum sit omnibus” promulgatio használata.

Anonymus főurat jelentő kedvelt *primates* és *nobiles* szavai igen gyakran találhatók a pannonhalmi oklevelekben. Hogy csak egy-egy példát említsünk, Szines 1146-ban felkereste rokonait és barátait, „huius regni *primates*”, hogy birtokadományozási tervét támogassák a királynál. Margit 1152-ben „coram omnium *nobilium* consentientibus, scilicet . . . archiepiscopo, . . . bano, . . . comite, . . . curiali comite” intézte el ügyét.

Külön ki kell emelnünk a Gestának azt a felfogását, hogy vezérek mindig csak Árpád fejedelem engedélyével: *accepta licentia* indulhattak hadi vállalkozásaikra. Tas, Szabolcs és Tétény „a duce Arpadio *licentiati*”, Ósbó „*licentiatus* a duce” kezdte meg harcait. Pannonhalmán éppígy „*accepta igitur regie dignitatis licentia*” rendelkezett András 1131–1141., „*accepta igitur regali licentia*” valósította meg szándékát Szines 1146-ban, s Dávid apát engedélyével, „ab excellentia sanctitatis vestre *licentiatus*” távozott onnét Cerbanus.

De feltűnő hasonlóság található Anonymus és András bemutatkozásában és egy másik kifejezésében is:

„P dictus magister ac *quondam* bone memorie gloriosissimi Bele regis Hungarie notarius.”

Anonymus mentegette magát: „diversis *huius laboriosi seculi* im-peditus sim negotiis.”

András remete: „*quondam* venerabilis Nane Bezpremensis ecclesie episcopi prepositus.”

András prépost: „ab *huius mundi laborioso certamine*” vonult remeteségbe.

A Gesta „Quod et sic factum est”, „Quod sic factum est” és „Quod et sic factum fuit” kifejezéseinek megfelelőjét HEILIG csupán az 1151. (?) évi pannonhalmi oklevél „Quod et factum est” mondatában találta meg. A Gesta előszavának vége: „hic et in evum”, szintén csak Pannonhalmán, Szines oklevele befejezéseként fordul elő. Ezek alapján gondolt HEILIG is (i. h. 58) arra, hogy Anonymusnak valami köze volt Pannonhalmához: „dass er mit Pannonhalmá etwas zu tun hat”.

Személyi és dologi vonatkozásban a Szent László-kori pannonhalmi birtokösszeírás szemlélteti a legszebben Anonymus lokálpatriotizmusát. Már akkor pannonhalmi birtok volt *Bodrog*, *Bogát*, *Báta* és *Kanizsa* is. Minden bizonnyal innét vette az ötletet, hogy kisarkítsa a „*bodrogi* részek” jelentőségét, hogy a somogyi Bulcsú apját a somogyi *Bogát*-ról nevezze el, hogy Szovárdot, Kadocsát és Vajtát *Kanizsa*-nál vezesse át a Tiszán, s PAIS (MAN. 108—9) szerint *Botond* nevét is kapcsolatba lehet hozni *Báta*-val. De a *Szalók* és a *Szemere* nemzetség is megérdemelte kiemelését. Az előbbinek egyik tagja, *Zolioc* vezette be a király nevében Pannonhalmát *Kanizsa* birtokába, *Szemere* pedig a nyitrai perben tanúskodott az apátság mellett (PRT. I, 592, 594).

A mondottakat összefoglalva úgy látjuk, hogy a Gesta tárgyi és stílári elemzése által nyert nyomok oda utalnak, hogy a szerzőben a pannonhalmi bencés iskola magisterét lássuk, aki mint ilyen írta meg a Magyarok Történetét.

Mik voltak Anonymus forrásai?

1. Ha Anonymust a XII. század közepén működő pannonhalmi iskolamesternek tartjuk, akkor könnyen megérthetjük stiláris és általában írói készségét anélkül, hogy szükségesnek látnánk külföldi (párizsi, orleansi) tanulmányai feltételezését.

GYÖRÝ sokat foglalkozott ugyan a francia irodalmi és tudományos irányzatokkal, melyekkel összekötetesse igyekezett hozni a III. Béla jegyzőjének tekintett Anonymust, a róla alkotott kép azonban inkább II. Béla notariusára illik. Hangoztatta ugyanis, hogy Anonymus „az 1160 körüli irodalmi divat forrásánál járt... Mégis mintha P. mester nem mert volna az első vonalban maradni... Rusztikus egyénisége... stílusában is az *ars poetica* másodrendű formuláit használja... A római irodalmat betéve tudó franciák, írek, angolok közt kevés keresni valója lehetett” (P. mester franciaországi olvasmányai: *Magyarságtudomány* 1942: 23, 8).

A formális tekintetben hasznosított művek száma aránylag csekély. *Dares Phrygius* „*De excidio Troiae historia*” című művén kívül „*Historia de Praeliis Alexandri Magni*” című munka némi hatása látható a Gestán. HORVÁTH szerint azonban ezeknél aránytalanul többet használta Anonymus Bolognai Hugo „*Rationes dictandi prosaice*” című stilisztikai könyvét, mely „a kétségtelen szövegszerű érintkezésen kívül az egész mű prózai jellegét is meghatározta” (i. m. 202). Ezek a művek viszont olyan időben jöttek létre, hogy azokat Anonymus már II. Géza korában is használhatta. *Dares* munkáját ugyanis a pisai Guido már 1118-ban ismerte; a latin nyelvű Nagy Sándor-féle regény a X. században készült, Anonymus azonban — GYÖRÝ szerint — annak egy „későbbi, 1150 után divatozó változatát” használta (*Gesta regum — Gesta nobilium* 51, 57). Bolognai Hugó a XII. század elején dolgozta ki művét (HORVÁTH i. m. 44).

Hogy ezek a könyvek milyen úton-módon jutottak Magyarországra, illetőleg Pannonhalmára, azt adatok híján meg nem mondhatjuk. De azért utalunk arra, hogy a bencés ősmonostor, Monte Cassino irodalmi és tudományos tekintetben akkor élte virágkorát. Hogy csupán magyar vonatkozású műveknél maradjunk: Dezső apát (1058—1086.) lemásoltatta Jordanes „*Gót történet*”-ét (MonGermHist. Script. VII, 746); az *Exordia Scythica* ránk maradt két példánya közül a firenzeit ott készítették, s az *Dares* művét is tartalmazza (VÁCZY PÉTER, Anonymus és a Justinus-kivonat: Turul 1947: 3—7), a bolognai Hugó pedig a monte-cassinói Albericus tanítványa volt (HORVÁTH i. m. 45).

Annak részleteiről, hogy minő kapcsolataink voltak Monte Cassinóval, keveset mondanak forrásaink. Azt tudjuk, hogy Pannonhalmára kezdettől fogva jogközfösségben állott Monte Cassinóval, ahonnet a hagyomány szerint 1008-ban apátot is kapott (PRT. I, 589, 113). Szent Istvánon kívül Szent László is levelezett vele, s Könyves Kálmán szicíliai követének, Hartvik győri bencés püspöknek is volt kapcsolata az ősmonostorral. Utána azonban 1180-ig hallgatnak a források a két monostor érintkezéséről.

Ezek ellenére viszont tény, hogy a trójai—görög történetek a XII. század első felében sem voltak ismeretlenek hazánkban. Azért tehát, hogy Anonymus növendék korában hallott *Dares* művéről, s annak alapján írt a trójaiak történetéről és a görögök háborúiról, nem szükséges külföldi (francia, olasz) főiskolai tanulmányaira következtetni, amiknek hatását — miként fentebb

láttuk — GYÖRYnek úgysem sikerült bemutatnia. A hazai klasszikus remiscenciák bizonyítékait szemlélhetjük a Kalán-Kölse nemzetség által alapított cégényi apátság 1181. évi oklevelében, ahol *Achilles* apját is annak hívták: „*Achileus filius Achilei*.” Ugyanott olvasható *Eleus* neve is, ami *Achileus* összevont magyar formája (KritJ. 133). S ugyanaz a nemzetség alapította *Ehellös* vagy *Ellös* monostorát is (KARÁCSONYI i. m. I, 140, 150). *Hercules* pécsi kanonok szintén egy 1181-ből való oklevélén szerepel (KritJ. 130).

Megítélésünk szerint Anonymus Pannonhalmán nehézség nélkül megszerezte azt az irodalmi alkotáshoz szükséges stíláriis készséget, melynek ott régi nemes hagyományai voltak. S hogy azt kiváló fokban sajátította el, mutatja, hogy a kancellária jegyzője, majd — szerintünk — a híres kolostori iskola vezetője lett.

2. T á r g y i ismereteit sokféle forrásból merítette. Bár látszólag megvetette, valójában mégis sokszor felhasználta a „parasztkok hamis meséit vagy a regösök csacsogó énekét”. Sok ismeretet szerzett aztán saját utánjárásából, oklevelek tanulmányozásából, esztergomi és pannonhalmi ismerősei elbeszéléseiből. Ez utóbbi vonatkozásban hivatkozunk Mórra, aki Pannonhalmán „puer scholasticus” korában gyakran, „sepe” hallgatta a Trencsén környékéről őket meg-meglátogató Benedek elbeszéléseit, s azok nyomán írta meg Zoerard András életét (SRH. II, 358). Cerbanus ugyancsak többször járt ott, de megfordult a távoli Pásztón is, s tőle tudjuk, hogy számtalan sokan látogatták Pannonhalmát: „innumeris aliis vos adeuntibus...” (i. h.).

Az előadás formáját, a szerkesztést és a történet szemléletet illetően a szerzetes író a szentírásban, elsősorban József könyvében találta meg mintáját. Az ott látott leírások és események tükörképei szinte végig vonulnak a magyar honfoglalás történetén. Palesztina az „ígéret-földje” volt, Pannónia a magyarok öröksége. Mózes éppúgy csak az új haza határáig vezette népét, mint Álmos; a honfoglalást már József, illetőleg Árpád végezte. A Jordán jobb partján megtelepült rubeniták előcsapatként működtek a harcok folyamán: „*praecedebant filios Israel*” (4: 11.), mint a magyarokkal szintén rokon székelyek is: „*precedentibus Sic(u)lis*” (102: 4) A gabaoniták éppúgy megadták magukat, aztán esküvel erősített szövetséget kötöttek az izraelitákkal, mint a kun vezérek a magyarokkal:

„*Fecitque Josue cum eis pacem et inito foedere pollicitus est, quod non occiderentur; principes quoque multitudinis iuraverunt eis.*” (9: 15.)

„*Almus et sui primates inito inter se consilio... pacem cum eis fecerunt... eis fide se et iuramento se constrinxerunt.*” (46: 6, 7, 23.)

A zsidó és a magyar harcosokat a hon- és birtokfoglalás vágya tüzelte. Anonymus kifejezetten idézte 20. Mózes ígétét: „*Et locus, quem calcaverit pes vester, vester erit*” (Deut. 11: 24.; Josue 1: 3.). A zsidók azon módon örültek a „*terra optima*”-nak (23: 15.), mint a magyarok a „*bona terra*”-nak (91: 22.). A sikeres harcokat a terület törzsek, illetőleg nemzetségek szerint való felosztása követte; az ügyek végső rendezése Silóban és Szeriben történt meg. Anonymus 15. Ketel is csak „*subiugata tota terra Pannonie*” kapta meg birtokát. A honfoglalás művét befejezve József kijelentette: „*En, ego hodie ingredior viam universae terrae*” (23: 14.), mely kifejezést Anonymus 57: 12 Árpád unokája, Taksony halálára alkalmazta: „*De ergastulo corporis viam universe carnis egressus est.*”

Hihetőleg már a mondottak is megvilágítják azt, hogy Győry helytelenül minősítette Anonymus társadalomszemléletét túlságosan is önző feudálisnak, világnézetét pedig egyházellenesnek. De Horváth is egyoldalúan, a szentírás rovására hangsúlyozta a népköltészet hatását Anonymus előadására.

*

Tanulmányunk eredményeit összegezve, a címben feltett kérdésre úgy felelünk, hogy Anonymust II. Béla notariusának és a pannonhalmi bencés iskola magisterének tartjuk, aki az 1150-es években készítette el művét, a *Gesta Hungarorum*ot.

CSÓKA J. LAJOS

Hogyan korrigált Pázmány Péter?

1. Hivatali munkám, a régi magyar könyvek katalogizálása során alkalmam nyílt arra, hogy az Akadémiai Könyvtár régi magyar könyveit átnézzem, átlapozzam. Feltűnt számomra, hogy e gyűjtemény példányainak egyike-másika milyen sok egykorú tinta-javítást, szövegközi bejegyzést tartalmaz; feltűnt továbbá az is, hogy az Akadémiai Könyvtárban viszonylag milyen nagy az ilyen javított példányok száma. E bejegyzések egy része a nyomtatott szöveg tartalmával kapcsolatos: ilyenek például az utólag bejegyzett adatkiegészítések vagy a vitatkozó hangú széljegyzetek stb. Vannak azután olyan tinta-javítások is, melyek a nyomtatott szöveg helyesírására vonatkoznak, vagy alaktani, mondattani, illetőleg stiláris változtatásokat tüntetnek fel. A bejegyzések láttára felmerült bennem a kérdés: nem lehetne-e ezeket az adatokat helyesírástörténeti, illetőleg stílustörténeti szempontból hasznosítani és e látszólag jelentéktelen adatokból olyan tudományos következtetéseket levonni, amit sem maguk a nyomtatott szövegek, sem pedig az egykorú kéziratok tanulmányozása nem tesz lehetővé? Ha nem a hirtelen támadt ötlet, hanem a józan mérlegelés alapján ítéljük meg az ilyen bejegyzések tudományos felhasználhatóságát, akkor azt mondhatjuk, hogy nem új ez a lehetőség: már igen sokan foglalkoztak az ilyen bejegyzések tudományos feldolgozásával; annyi azonban bizonyos, hogy a helyesírástörténetnek és az irodalmi nyelv kialakulásának tanulmányozásához még sok ismeretlen adatot szolgáltathatnak az ilyen bejegyzések.

Módszertani megjegyzésként utalunk arra, hogy az ilyen javítások első-sorban egy-egy szerző helyesírási elveinek vagy stílusának változásaira világítanak rá (hiszen a szerzők sokszor saját kézi-példányukon javítottak, akár sajátmaguk, akár egy újabb kiadás számára). — Más esetben a javítások nem a szerzőtől, hanem egy-egy olvasótól származnak. Az ilyen olvasó-bejegyző javításai azért értékesek, mert ezektől sokszor semmiféle egyéb nyomtatott vagy kézírásos emlékünknem maradt fenn, és így máshol nyomon nem követhető helyesírási vagy stílusbeli állásfoglalás nyomaira bukkanhatunk. — Előfordul az is, hogy a bejegyzések egy-egy nyomdász helyesírás-, illetőleg stílusformáló törekvéseire vetnek fényt: a szerző ugyanis sokszor visszajavítja saját szövegét, melyet a nyomdász önhatalmúlag átformált. Ezek a visszajavítások tehát a szerző felfogásán túl a nyomdász felfogását is megvilágítják. A XVI—XVII. században ugyanis sokkal szabadabban formálhatta,

alakíthatta a nyomdász a nyomtatásra átadott kéziratot, mint manapság. A szerzők természetesen gyakran tiltakoztak az ilyen beavatkozás ellen. Magyari István például így ír „Az országokban való sok romlásoknak okairól” szóló könyvének végén: „Az Typographus keduem ellen, Vetketis tőt helyen helyen az niomtatalban nem czac az Accentufoknac meg változtatalaban, az igeckne meg Izaggatalaban, vagy kettőne c őlzue foglalalaban, az Parenthefekne el hagyalaban, és halonlo eletekben, (mellyec az) nyomtatás közben megis fzoktac elni: hanem fzinten az (fzokban) es az loculoknac elő hozafaban is. Hol penig elis hagy(ogatott) -hol többetis tőt hozza.” (Az Egyetemi Könyvtár RMK. I. 44. jelzetű példányához csatolt hasonmásról idéztem.) — A nyomdász részéről történő önhatalmú helyesírás-változtatás egy másik esetére KNIEZSA ISTVÁN utal helyesírástörténetében: „Helyesírását Heltai nemcsak a saját munkáiban használta, hanem mint nyomdatulajdonos a nyomdájában megjelent műveket a saját helyesírására javította át.” (MHir.² 19.)

Ne vágjunk azonban elébe a dolgoknak, hanem néhány konkrét példát elővéve bizonyítsuk be, hogy milyen kiaknázatlan még egyik-másik javított példány ilyen javításanyaga a helyesírástörténet és a stílustörténet szempontjából.

2. Elsőként Pázmány Péternek „Az mostan tamat vy tvdomaniok hamissaganak Tiiz nilvan valo bizonisaga” (ezentúl röviden: „Tíz bizonyság”) című könyvének Akadémiai Könyvtár-i példányát ismertetjük. E példány könyvtári jelzete: RM. I. 4° 239. Pázmány e munkája 1605-ben jelent meg Grácban, Widmanstadt György nyomdászánál. Az Akadémiai Könyvtár-i példány azért érdekes, mert Pázmány sajátkezű szövegközi bejegyzéseit, javításait tartalmazza (vö. I. hasonmás), és a könyvhöz fűzött egykorú írással teleírt lapok szintén Pázmánytól származnak. A könyvhöz csatolt kéziratossal jelen tanulmányunkban nem kívánunk foglalkozni, mivel ez — néhány magyar nyelvű mondatot nem tekintve — kizárólag latin nyelvű, főleg teológiai vonatkozású kézirat, egy levélfogalmazvány és néhány olvasmányi jegyzet. E bennünket jelenleg nem érdeklő anyag terjedelme 85 levél; mellette terjedelmileg eltörpül a bennünket érdeklő rész, mivel a szóban forgó szövegközi bejegyzések mindössze 5 nyomtatott levél szövegéhez kapcsolódnak (a „Tíz bizonyság” első 5 számozott leveléhez). A „Tíz bizonyság” Akadémiai Könyvtár-i példányához kötött Pázmány-kézirat nem ismeretlen egészen a kutatók előtt: a benne levő Bőjte Istvánhoz szóló levelet kivonatosan közölte FRANKL VILMOS (Pázmány Péter és kora III, 333—5). Teljes terjedelmében közölte e levelet HANUY FERENC (Pázmány Péter összegyűjtött levelei I, 10—3). — CLAUSER MIHÁLY egy mondatban megemlíti a „Tíz bizonyság” Akadémiai Könyvtár-i példányát, jelezve azt, hogy abban Pázmány-bejegyzések vannak (Regnum Évkönyv. 1936. 148). A bennünket közelebbről érdeklő szövegközi bejegyzéseket és javításokat azonban eddig még senki sem ismertette, és természetesen ezek értékelése is hiányzik.

Meg kell jegyezni, hogy a „Tíz bizonyság” szóban forgó példánya nemcsak 5 levélnyi szövegközi bejegyzést tartalmaz (nem beszélve a csatolt kéziratossal anyagról), hanem sok helyen találunk a kötetben magyar és latin nyelvű széljegyzeteket vagy lapalji bejegyzéseket is. Az egyik bejegyzés szövege például a következő: „Azt iriak hogy az ördögh hált liderecz modra az Luther anniaual, es hogý annak cýnalmiania es fayza, mert noha az ördögnek fayza,ra valo ereie es termejzeti nincsen eo magától, de az firfiuý magot

ördöghi mestersegeuel az azzoni emberbe öntvén, az fajzának ezközi lehet, es alkotoia.” (8. levél verso.) A Bőjte Istvánnak szóló levél fogalmazványának margóján pedig a következő megjegyzést olvassuk: „Az ördögh lidercz modra latorkodik az emberrel.” Ha összehasonlítjuk az itt közölt, valamint az összes többi magyar nyelvű bejegyzés helyesírását a szövegközi javítások (vö. 1. hasonmás) helyesírásával, meglepődve látjuk, hogy lényegesen eltér a két különböző típusú bejegyzés helyesírása. Mi lehet az eltérés oka? — merül fel nyomban a kérdés. Az egyik lehetséges magyarázat az lenne, hogy a bejegyzés-típusok valamelyike talán nem Pázmánytól származik. Ezt azonban eleve megcáfolja az a tény, hogy az írás vonalvezetése mindkét esetben kétséget kizáróan Pázmányra vall. A másik és egyben helytállóbb magyarázat az, hogy Pázmány e két bejegyzés-típust életének más-más időszakában írta be a „Tíz bizonyság” említett példányába. Ezt bizonyítja az a levél is, amit Pázmány 1629. október 14-én írt Himmelreich György pannonhalmi főapáthoz (HANUY i. m. II, 70—1). E levél helyesírása már meg egyezik a szövegközi tinta-javítások helyesírásával; a széljegyzetek helyesírása viszont a „Tíz bizonyság” nyomtatott szövegének helyesírásához áll közel. A bejegyzések kronológiájával később majd még foglalkozunk, egyelőre annyi bizonyos, hogy mindkét bejegyzés-típus Pázmány kezétől származik. A „Tíz bizonyság” említett példány Pázmány kézipéldánya volt. A mű megjelenése után (1605.) nyomban bejegyzésekkel látta ezt el Pázmány, de életének későbbi szakaszán is elővette e kötetet, és újabb bejegyzéseket, illetőleg javításokat vezetett bele. Nézzük meg mármost, hogy mennyiben térnek el Pázmány helyesírási elvei életének különböző időszakában.

Pázmány gráci tartózkodása (1597—1607.) alatt vallott helyesírási elveit úgy ragadhatjuk meg legkönnyebben, ha jellemezzük Pázmány egyik ifjúkori magyar nyelvű munkájának, mondjuk a „Tíz bizonyság”-nak helyesírási rendszerét. Az alábbi jellemzésnél egyelőre ne törődjünk azzal, hogy a nyomdász milyen mértékben felelős a jelölésmódot.

A magánhangzók ekkori jelölésével kapcsolatban megjegyzendő, hogy az esetek 60—70%-ában nincs jelölésbeli különbség a *a* és *á*, *e* és *é* hangok között, mert ezeket rendszerint egyszerűen *a* és *e* betű jelöli. Szinte kivételesen előfordul az *á* hang jelölésére az *á* és *à* betű is; ugyanakkor az *é* hang jelölésére jóval gyakrabban az *é* és *ë* betű. Ugyane hang jelölésére előfordul még ritkán az *è* is, sőt arra is van adatunk, hogy az *é* jelölése kivételesen az *e* kettőzésével is történhetik: *Eegh Ostromlo* (4. lev. recto 35. sor). Az *i* és *í* hangok jelölésére egységesen *i*-t használ Pázmány, de valamivel ritkábban előfordul ennek jelölésére az *y* is: *keoveteoy* (7. lev. recto 8. sor), *vylagh vegezetygh* (5. lev. verso 5. sor). MARCSEK TIBOR utal arra (Helyesírásunk a XVII. században. Bp., 1910. 10), hogy Pázmány első műveiben az *i* hang jelölésére néha *j*-t használ. MARCSEK Pázmány ifjúkori művei közül csak a „Felelet Magyarai Istvánnak” című kötet (1603.) helyesírását vizsgálta; a „Tíz bizonyság”-ban e jelölésmódot már hiába kerestem. — Az *o* és *ó* hang jelölése egyetlen közös jellel, az *o*-val történik; a kvantitás jelölése tehát elmarad, nagyon ritkán azonban kettőzéssel jut kifejezésre: *mood nekeul* (1. lev. recto 20. sor). Az *ö* és *ő* hangok jelölése szabályosan az *eo* betűkapcsolattal történik, kivételesen azonban ezek jele lehet még egyszerű *ö* is (vö. 22. lev. recto 26. sor) vagy *eö* (vö. 4. lev. recto 26. sor) vagy *eő* (vö. 82. lev. verso a margón). Az *u* és *v* hangok jelölése között nincs különbség: a szó elején mindkettő jele *v*, a szó közepén vagy a szó végén mindkettő *u*. Az *ü* és *ű*

Oka és czéllya a mostani Írásonnak.

Az Isten az én méltatlanságot, nagy kegyelmességéből, Egy házi hitvatalra való szította, egyéb fel-tet czélt szemem-előt nem viéltem, hanem hogy az én Vramnak kedveskedgyem, az ő igazságát vékony tehetőségem-fizért őltalmazza, terjesztsem: és a Hirben meg-csallattakat, úba igazítsam. Azért, sem gyűlölségtől, sem hiúságtól nem viéltem, csak az egy Igazságnak ismérétire szemetet függelztvén, cz-előt tizen-négy elztendővel, nyomtatásban ki-bocsátottam vala egy könyvemet, *Igazságra vezérlő Kalauz* neve-alat. Az-olta, mind sítak, hogy erre valamit felellyenek. De mivel az Igazságnak hatalmas ereje, zabolán hordozta őket; cz-ideig halgattak: hanem, a mint *Baldunius* írja, a szegény Thurdö Györgyné, a *Kalauz*-az egész *Vitrebégi Academiának* küldvén, nagy költéssel szorgalmaztatta, hogy valamin irának ellene. Mikép a belső pen azért a Sidosok, *pecunia copiosa*, sok pénz-adással, hazud-

A 2

Oka és czéllya a mostani Írásonnak.

Az Isten az én méltatlanságot, nagy kegyelmességéből, Egy házi hitvatalra való szította, egyéb fel-tet czélt szemem-előt nem viéltem, hanem hogy az én Vramnak kedveskedgyem, az ő igazságát vékony tehetőségem-fizért őltalmazza, terjesztsem: és a Hirben meg-csallattakat, úba igazítsam. Azért, sem gyűlölségtől, sem hiúságtól nem viéltem, csak az egy Igazságnak ismérétire szemetet függelztvén, cz-előt tizen-négy elztendővel, nyomtatásban ki-bocsátottam vala egy könyvemet, *Igazságra vezérlő Kalauz* neve-alat. Az-olta, mind sítak, hogy erre valamit felellyenek. De mivel az Igazságnak hatalmas ereje, zabolán hordozta őket; cz-ideig halgattak: hanem, a mint *Baldunius* írja, a szegény Thurdö Györgyné, a *Kalauz*-az egész *Vitrebégi Academiának* küldvén, nagy költéssel szorgalmaztatta, hogy valamin irának ellene. Mikép a belső pen azért a Sidosok, *pecunia copiosa*, sok pénz-adással, hazud-

A 2

(a minth szent Agostonis szől) azoknac bagiom, hogy kenne-
nich izockal, es haragall itamec az tudelgoc ellen, kik nem
erit mely nehez, es tizan csak isten dolga legiert, az belleo
izennec megk mihokoztatala, az igazlagnac ismereti.

Engedgoc az menec, foldnec istene, az mi Vruuc Ia-
s v s Chritus zent veterc, hogy az igazlagnac megk ismeruen,
minden tudelgoc Labyrinthuhalbol ki felidjel, Amen.

EZ KEONTYVEN FOGLALT TYDOMANNAK SOMMAIA.

Nelholgy oly frukfeges, minden rend beli em-
bermec az igaz tudomany, es igaz vallas, hogy e
nekul (a) lehetetlen hogy senki ez vilagon az
istennec megk ismeruelo malizriaba, az mas vi-
lagon az eoroc bodolagiba, refesz lehetlen: 1. Cor. 14. v. 38.
Eletul fogua, azon inclekedet es metekedet legk feo kep-
pen, az embert nemzatnec ellenfeg, hogy tudelgocnec kon-
kolat bytenet az Vr mezecbe, es az uducolgocnec fonda-
mentomat, az igaz tudomany fel bontana.

De vizontagh, az mi keges uducoziteonc, az eo io vol-
tabol, minden uducoben, oly bizonyos modot adot, az igaz es
hamis Vallas ismeretec, hogy nem csak az Ias tudó beoldec,
de az egyguu paratizokis, ha atartac, nyiluan megk ismer-
hetec az igazlagnac. Mert vyanis, ha minden embert keotes
az igaz Vallas, holot az Vr isten senki lehetetlen dologra
nem kenferit, keges nekul, (b) az eo kegesnec gond vif-
lester, istendec, bizonyos modot adot, az igazlagnac bizonyos me-
telerden c. 16.

Hogy azert, (c) minden tudomannac felidjel, ide i. 1000 c. Ept. 4. v. 14
ne berdozannac. Legk Elekoztor, a szent Iust ada cleonkbe,
mint az Egyptombol bi menec idoc cleibe, az tuzes ofzo-
por. De miuchogy az Iust az eo melyfeges beoldecfeg mian,
E. 1000.

(a minth szent Agostonis szől) azoknac bagiom, hogy kenne-
nich izockal, es haragall itamec az tudelgoc ellen, kik nem
erit mely nehez, es tizan csak isten dolga legiert, az belleo
izennec megk mihokoztatala, az igazlagnac ismereti.

Engedgoc az menec, foldnec istene, az mi Vruuc Ia-
s v s Chritus zent veterc, hogy az igazlagnac megk ismeruen,
minden tudelgoc Labyrinthuhalbol ki felidjel, Amen.

EZ KEONTYVEN FOGLALT TYDOMANNAK SOMMAIA.

Nelholgy oly frukfeges, minden rend beli em-
bermec az igaz tudomany, es igaz vallas, hogy e
nekul (a) lehetetlen hogy senki ez vilagon az
istennec megk ismeruelo malizriaba, az mas vi-
lagon az eoroc bodolagiba, refesz lehetlen: 1. Cor. 14. v. 38.
Eletul fogua, azon inclekedet es metekedet legk feo kep-
pen, az embert nemzatnec ellenfeg, hogy tudelgocnec kon-
kolat bytenet az Vr mezecbe, es az uducolgocnec fonda-
mentomat, az igaz tudomany fel bontana.

De vizontagh, az mi keges uducoziteonc, az eo io vol-
tabol, minden uducoben, oly bizonyos modot adot, az igaz es
hamis Vallas ismeretec, hogy nem csak az Ias tudó beoldec,
de az egyguu paratizokis, ha atartac, nyiluan megk ismer-
hetec az igazlagnac. Mert vyanis, ha minden embert keotes
az igaz Vallas, holot az Vr isten senki lehetetlen dologra
nem kenferit, keges nekul, (b) az eo kegesnec gond vif-
lester, istendec, bizonyos modot adot, az igazlagnac bizonyos me-
telerden c. 16.

Hogy azert, (c) minden tudomannac felidjel, ide i. 1000 c. Ept. 4. v. 14
ne berdozannac. Legk Elekoztor, a szent Iust ada cleonkbe,
mint az Egyptombol bi menec idoc cleibe, az tuzes ofzo-
por. De miuchogy az Iust az eo melyfeges beoldecfeg mian,
E. 1000.

hangok jele egységesen *ü*, de néha ezek jelölésére az *eu* betűkapcsolat szolgál: *e nekeul* (1. hasonmás 11—2. sor). Itt említjük meg, hogy az *i* és *í*, valamint az *ü* és *ű* hangok jelölésénél igen ritkán találkozunk az *i* és *ű* jelekkel is, de ezek csak tipográfiailag térnek el a ponttal ellátott változataiktól, és a kvantitás jelölésével nincsenek semmiféle összefüggésben.

A mássalhangzók jelölése során mindjárt az egyik legkülönbébb módon jelölt hanggal, a *cs*-vel kell kezdenünk. Igaz, hogy a könyv legutolsó lapján (MARCSEK szerint tévesen az előszóban: i. m. 29) Pázmány a következőket mondja e hang jelölésével kapcsolatban: „... mindenkor *cj* irtam a *cjakot*, *cjudat*, *cjupat* es a *teob* efféle *íszokat*, *melliekne*c, *halonlo fonuffa vagion*.” De ez csak elvben volt így, mert a valóságban — magában a „Tíz bizonyág”-ban, melynek idézett kijelentése szerint pálcát tört a *cf* használata mellett — a legkülönbébb módon jelölte e hangot. A *cf* (*c/*) jel mellett előfordul tehát az egyszerű *c*: *keoniuecke* (utolsó, számozatlan lap 3. sor); a *ci*, valamint a *czi* is e hang jelölésére: *Solyman Ciaßar* (61. lev. recto 20. sor), *Cziafzar* (2. lev. verso 21. sor). Néha e hang jelölése egyszerű *cz*-vel történik: *Tekin-czetec* (3. lev. verso 2. sor), *Nincz* (uo. 3. sor). A *c* hang jelölése viszont teljesen egyértelmű: mindig *cz*. A *gy* jele általában *gi*, de a szó végén következetesen *gy*: *hogy*, *auagy* stb.; néha azonban — egész következetlenül — középső helyzetben is lehet *gy*: *Egyhaz*. Meg kell jegyezni, hogy a *g*-hez Pázmány gyakran egy *h*-t csatol: *regghi* (54. lev. recto 2. sor), *szűgfegh* (96. lev. recto 8. sor). Ez a *gh* elsősorban a szó végén, de gyakran szóközben is előfordul, ez utóbbi helyzetben többnyire magánhangzó előtt, de nem kizárólag *e* és *i* előtt, mint Sylvesternél (vö.: KNEZSA i. m. 16; MARCSEK i. m. 24—5). A *j*-nek nincs külön jele, mivel ennek jelölésére az *i* hang jelei szolgálnak: *vytokis*, olv. *újtók is* (93. lev. recto 17. sor). A *k* jelölésmódja igen bonyolult: az esetek legnagyobb részében *k*, de szóvégi helyzetben, illetőleg latin eredetű szavakban mindig *c*: *Iscolaia*bül, *Celemen*, *procatorainac* stb. Kivételesen, nem latin eredetű szavakban is előfordul a *c* szóközben, rag előtt: *Ugorkacnac* (4. lev. recto 26. sor). A *kk* jele e kötetben mindig *ck*: *ßentfegeckel* (3. lev. verso 22. sor). MARCSEK utal arra, hogy a „Felelet Magyarai Istvánnak” című kötetben (1603.) a *ck* mellett a *kk* is előfordul a kettős *k* jelölésére (i. m. 26). A görög eredetű szavakban a *χ* helyén még nem *k*-t, hanem *ch*-t találunk: *Christus* stb. Az *ly*, *ny* és *ty* jelölésénél ugyanaz a szabály, mint amit a *gy* jelölésénél láttunk (szóközben: *li*, *ni*, *ti*, a szó végén: *ly*, *ny*, *ty*). A kettős mássalhangzók jelölése annyiban tér el a maitól, hogy Pázmány a szó végén sohasem jelöli a kettőshangzót: *amot*, *kel*, *iob* stb. A szó közepén viszont annál gyakrabban látunk kettős betűt, Pázmány ugyanis azokat a hangzókapcsolatokat, amelyeket ma *dj*—*gyj*, *lj*—*lyj*, *nj*—*nyj* vagy *tj*—*tyj*-vel jelölünk, *ggi*, *lli*, *nni*, illetőleg *tti* kettőzéssel formákkal adja vissza: *annia*, olv. *anyja*; *eleßittiuc*, olv. *élesítjük* stb. Az *s* hang jelölésére szókezdő, illetőleg szóközbeni helyzetben az *f* (*/*) jel szolgál. A szó végén viszont mindig *s* áll, de néha szóközben is megtaláljuk ezt az *s* jelet: *puskas* (91. lev. verso 34. sor), *Iesus* (7. lev. recto 14. sor). Az *s* hang jelölése néha *z*-vel is történhet: *czendezbekne*c (3. lev. verso 13. sor). A kettős *s* jele *ff*, és sohasem *fs* vagy *sf*, amint más egykorú nyomtatványban sokszor látható (Pázmány más műveiben is). Az *sz* jelölésére a következő jelek szolgálnak: *Sz*, *fz*, *ß* és néha *z*. Az utóbbira példa: *Aniazentegyhasz* (3. lev. recto 8. sor). A *z* hang jele általában *z*, de lehet *Sz* (*fz*), és lehet *f* is. A két utóbbira példa: *Szauaros* (7. lev. recto 10. sor), *Moyfes* (22. lev. recto 30. sor). A *zs* hang jele *S*, *f* vagy *f*: *reghen a Sidoc* (15. lev. recto 23. sor), *Ifaias*

(4. lev. recto 20. sor). Ez utóbbi négy hang jelét — mint láttuk — Pázmány sokszor összecseréli: *z* helyett *sz-t* ír, *sz* helyett *z-t* stb., de ezt a bizonytalanságot a többi korabeli írónál is megtaláljuk (vö. MARCSEK i. m. 34—40). — Úgy látszik, hogy Pázmány helyenként takarékoskodik a betűkkel, a mai helyesírás *ji* vagy *yi* (lágýítójel + *i*) betűinek helyén rendszerint egyetlen *y-t* használ: *vytokis* (előző lapon idézve), *gylykofoc* (28. lev. verso 25. sor). Előfordul ezenkívül a két *ii* összevonása egyetlen *y-ra*: *mys*, olv. *mi is*. Ugyanakkor a kettős *i* a mai *i* megfelelője szokott lenni nagyon ritkán (a szóban forgó kötet címében: *Tíz . . . bizonyisag*). Rövidítés vagy legalábbis helynyerés Pázmány azon szokása, hogy az *is-t* rendszerint egybeírja az előtte álló szóval.

Az egybeírás esetein túl sokkal gyakrabban találkozunk a mai helyesírási szokástól eltérő különírással. Pázmány az összetett szavakat rendszerint külön szóba írta: *Iras tudo* (1. hasonmás 21. sor), *gond vifelefehez* (uo. 25. sor) stb.

Pázmány ekkori helyesírásának további sajátja a nagybetűk gyakori használata. Nemcsak a tulajdonneveket írja nagybetűvel, de minden olyan szót és kifejezést, ami a vallással valamilyen módon kapcsolatban áll: *zent Iras*, *Baratoc* stb.; nagybetűvel írja továbbá az elvont fogalmak szavait is: *Iga'fag* stb. Gyakran a mondat egy-egy kiemelt szavát is naggyal írja: „Luther Martonryl azt oluafo, Hogy az eo *Annia* . . .” Sőt, amint az itt közölt példában is láttuk, nemcsak a pont után, de gyakran a vessző után is nagybetűt használ, minek az a következménye, hogy könyveiben a kötőszók jelentékeny része nagybetűvel íródik. E megállapítás természetesen csak az ifjúkori műveire vonatkozik, későbbi műveiben már nem találunk nagybetűt a vesszők után.

Kérdés mármost az, hogy az imént ismertetett jelölésmód milyen mértékben származik Pázmánytól, és milyen mértékben Widmanstadttól,¹ a nyomdásztól. E kérdésre nyomban választ kapunk, ha idézzük a „Tíz bizonyság” utolsó lapján olvasható sorokat, melyekben Pázmány Widmanstadttal szembeni kifogásait összegezi: „A minemü fogiatkozasokat eytet, az Nemet nyomtato e keoniueckébe, künnien elfébe veheti a fzesmes oluafo, es magatulis megh emendalhattia. Nemely beotúc fogiatkozafa leon oka, hogy

az $\left\{ \begin{matrix} \text{ö} \\ \text{ü} \\ \text{k} \\ \text{fz} \end{matrix} \right\}$ heliebe $\left\{ \begin{matrix} \text{eo} \\ \text{ü, vagy eu} \\ \text{c feokeppen a fzok végen} \\ \text{ß} \end{matrix} \right\}$ vete a Nyomtato.”

E sorokat a „Tíz bizonyság” utolsó levelén olvashatjuk, ezen túl a sok sajtóhiba is a nyomdászt terheli, aki elsősorban a könnyen összetéveszthető betűket olvasta hibásan (*a* helyett *o*, *u* helyett *o* stb.), mivel magyarul nem tudott.

Ha e „fogiatkozások”-at le is számítjuk, még mindig marad elég, amiért a nyomdász nem tehető felelőssé: ezek Pázmány saját helyesírási rendszerének fogiatkozásai. Pázmány ekkori helyesírásának két nagy hibája van: egyrészt felesleges szabályok betartásával túlkomplikálja írását (pl. a *gy*, *ly*, *ny*, *ty* eltérő jelölése szóközben és szóvégi helyzetben), másrészt írásában sok

¹ Widmanstadt Nellingenből (Ulm környékéről) 1564-ben költözött Münchenbe, ahol mint szedő és korrektor dolgozott Adam Berg nyomdásznál. 1585-ben Károly osztrák főherceg Grácba hívta udvari nyomdásznak. Itt működött haláláig (1618.) (vö. J. BENZIG, Buchdruckerlexikon des 16. Jahrhunderts. Frankfurt a. M., 1952. 66; itt további szakirodalom található Widmanstadtra vonatkozólag).

a következtetés, helyesírási elvei ugyanis egyazon szónak többféle írásmódját teszik lehetővé, és így azonos szavak hol ilyen, hol pedig másféle formában jelennek meg (pl. *nyluan* ~ *níluan* ~ *nílván* ~ *níluā*). Pázmány e hibákat idővel felismerte, és az alábbiakban ismertetésre kerülő tinta-javítások tanúsága szerint kijavításukra tudatosan törekedett. — A magánhangzók területén ifjúkori helyesírásának fogyatkozása például az, hogy a kvantitást nem jelöli. A tinta-javítások időszakában azonban már következetesen jelöli a hosszú magánhangzókat, csak az *ő* és *ű* hangok jelölésével van még egyelőre baj: az *ő* és *ű* jelek használata nem teszi lehetővé ugyanis az *ö* és *ü*, valamint az *ő* és *ű* közötti különbségtételt. Mégis, a tinta-javítások tanúsága szerint Pázmány érdekes kísérletet tett e fogyatékoság megszüntetésére. Ha megfigyeljük az 1. hasonmás *szükfege* (10. sor) és *üdueoziteonc* (19. sor) szavait, azt látjuk, hogy Pázmány e szavak *ű* jeleit eltérő módon javította: a *szükfege* szó *ű*-jének egyik pontját egy kis félkörre alakította át, a másik pontot viszont ékezeteszerűen meghosszabbította. Az *üdueoziteonc* szó *ű*-jének két pontjából azonban csak egyetlen félkört kanyarított. Ugyanezt a vesszővel ellátott félkört látjuk a hasonmás *beolcfege* szavának (31. sor) átjavított *eo*-je fölött is. Mindez annyit jelent, hogy Pázmány az *ő* és *ű* jelölését már Káldi előtt gyakorlatilag megoldotta. Igaz, Pázmány később nem folytatja e jelek használatát, hanem átveszi Káldi *ó* és *ű* jeleit (vö. KNEZSA i. m. 23), de mégis, e próbálkozást helyesírása egyik jelentős epizódjaként kell elkönyvelnünk, annál is inkább, mert egyik munkája (a Kalauz második kiadása, 1623.) ezzel a helyesírással jelent meg.¹ Hibája e jelölésmódnak az, hogy nem tűnik szembe a különbség az így keletkező hosszú és rövid jelek között: *ő* és *ó*, *ű* és *ü*. Olyan nehéz felismerni a tipográfiai különbséget e jelek között, hogy kutatóink figyelmét is elkerülte mostanáig e sajátos jelölésmód. Mindazonáltal e jelek használata a tinta-javítások anyagában nem elég következetes: sokszor megtaláljuk e jeleket, másokat meg elmaradnak: *megh szenteleo malafztiaba* → *meg szentelő malafztyába* (1. hasonmás 13. sor)¹; *de az eo io voltabol* → *az ő io voltából* (uo. 19—20. sor). Az *ó* és *í* hangok jelölésében már sokkal kevesebb következetlenség és bizonytalanság tapasztalható: *tanitoit* → *tanítóit* (4. lev. recto 10. sor), *tudomanibol* → *tudományból* (3. lev. verso 18. sor). — Pázmány kijavítja azokat a pontatlanságokat is, melyek korábbi helyesírásában az *á* és *é* betűk ékezetének kitételében fennálltak (ezért korántsem a nyomdász felel, mivel e korból származó kézírataiban is igen hanyag az ékezetek felrakásában; vö. még MARCSEK i. m. 16). — A „Tíz bizonyosság” idejében Pázmány az *az* névelőt, valamint az *ez*, *amaz*, *emez* mutató névmásokat mássalhangzó előtt még a fenti formában írta, a tinta-javítások idejében azonban már más volt a felfogása e kérdésben: ekkor a névelő és a mutató névmások *z*-jét mássalhangzó előtt elhagyta, és helyébe egy hiányjelt illesztett: *az Papiſtac* → *a' Pápiſták* (3. lev. verso 18. sor), *az penna* → *a' penna* (4. lev. verso 7. sor), *ez moſtani* → *e' mo tani* (4. lev. verso 8. sor). (Vö. MARCSEK i. m. 35.) — Pázmány gyakran átjavítja az *e*-t *é*-re, ott is, ahol a mai nyelvézékünk alapján az *e*-s forma lenne jobb. Az ilyen javítások már nem pusztán helyesírástörténeti, hanem hang-, illetőleg nyelvjárástörténeti jelentőségűek: *be feodeozi* → *bé-födözi* (2. lev. recto 18. sor), *Szabad legien* → *Szabad légyen* (4. lev.

¹ Nyomtatásban az *ű* jel ismeretlen, csak az *ő* fordul elő, de ez is csak az álló betűkkel szedett szövegben, csakúgy mint Káldi *ó* és *ű* jelei, melyek szintén csak az álló betűknél találhatók meg. Előfordul e jel egyéb pozsonyi nyomtatványokban is (pl. az RMK. I. 595. számú kötetben és Káldi Prédikációinak „Előljaro beszéd”-ében).

recto 5. sor), *etet* → *étet* (4. lev. verso 3. sor), *megh melegittiuc az tentat* → *meg-melegittyuk a' téntát* (uo. 8. sor), *kerec szoual* → *kerék szóual* (uo. 9. sor), *megh ismeruen* → *meg ismérúén* (1. hasonmás 6. sor), *minden rend beli* → *minden rend béli* (uo. 10. sor), *megh ismerhettec* → *meg ismérhették* (uo. 22—3. sor), *AEgyptombol ki meneo fidoc* → *AEgyptomból ki ménő fidók* (uo. 30. sor). — A magánhangzók jelölésének témakörében még egy változtatást kell megemlítenünk, amiről Pázmány 1605-ben még azt írja, hogy „En efféle aprolekra nem viseltem nagy gondot” (a „Tíz bizonyág” utolsó lapján); ez az *i* hang *y*-nal való jelölésének megszüntetése: *Alygh oluaftam* → *alig oluaftam* (3. lev. verso 10. sor).

A mássalhangzókkal kapcsolatos tinta-javítások sorát azzal kezdhethetjük, hogy ott, ahol a *cs* jele nem *cs* (*cf*) volt, hanem valami más, Pázmány ezt átjavította a felfogásának megfelelő *cs*-re: *czendzbeeknec* → *csendzbeeknek* (3. lev. verso 13. sor). — A szöveg-korrigálás idejében Pázmány elvetette a *gh* használatát, és ezt mindenhol átjavította *g*-re: *mas vilaghon* → *más világon* (1. hasonmás 13—4. sor) stb. — A *j* teljesen ismeretlen a „Tíz bizonyág”-ban, de ez részben a nyomdász terhére írható, mivel a Nagyszombatban megjelent „Felelet Magyarai Istvánnak” című művében már két évvel korábban, elvétve ugyan, de használta ezt a betűt.¹ A javítások anyagában két alkalommal találunk *j*-t: *mingiart* → *mingjárt* (4. lev. recto 4. sor), *reitnec* → *rejtnek* (uo. verso 3. sor). — A szóvégi *c* használatát elveti, de ezzel nem saját helyesírását módosítja, hanem a nyomdász önkényes jelölésmódját szünteti meg. — A *gy*, *ly*, *ny*, *ty* jele — mint említettük — *gi*, *li*, *ni*, *ti* volt a szó elején vagy a szó közepén; e jelölésmódot is megszüntette Pázmány, és átjavította ezeket a jeleket a szavak végén szereplő változatra: *gy*, *ly*, *ny*, *ty*-re, és ezzel megszüntette a korábbi kettősséget. — Megszüntette továbbá az *sz* hang *z* jelét is: *eteteouel halaznac* → *étetouel haláfsznak* (4. lev. verso 2. sor), *zent vereert* → *szent véreért* (1. hasonmás 6. sor). — Érdekes fejlődési mozzanata Pázmány helyesírásának, hogy a tinta-javítások időszakában a kiejtés szerinti írásmódról többször áttér a szóelemző — etimologikus — írásmódra: *Igaß/ag* → *Igaz/ág* (1. hasonmás 23. és 26. sor), *Engeggie* → *Engedgye* (uo. 5. sor), *halhacza* → *halhatjsza* (3. lev. verso 13. sor). Prédikációiban (Pozsony, 1636.) még nagyobb mértékben érvényesül ez a szóelemző írásmód. — A tinta-javítások egy esetben a vessző utáni nagybetű megszüntetésére utalnak: *irtac*, *Alygh oluaftam* → *irtac*, *alig oluaftam* (3. lev. verso 10. sor), és ebből kitetszik az, hogy Pázmány már kezdi felismerni a sok nagybetű használatának terhes voltát. — Az 1. hasonmás 12., 18., illetőleg 31. sorában — és a hasonmásban nem közölt szövegben is többfelé — arra látunk példát, hogy Pázmány vesszőt szúr be oda, ahová ez szerinte értelmileg kívánczik; igaz azonban, hogy már a beszúrások előtt is elég vessző volt a szövegben, nemegyszer feleslegesen (vö. MARCSEK i. m. 54).

Említettük már, hogy Pázmány az összetett szavakat a „Tíz bizonyág”-ban rendszerint külön írta, hasonlóképpen külön választotta az igekötőt az ige-től; az ikerszavak között viszont a kötőjel használatát keressük hiába nála. A tinta-javítások e téren is jelentős változást hoztak: *be feodeozi* → *bé-födözi* (2. lev. recto 18. sor), *megh emezte/fec* → *meg-emézte/fék* (4. lev. verso 15. sor); *laffan laffan* → *laffan-laffan* (3. lev. verso 18. sor), *ide's toua* → *ide'=s toua*

¹ MARCSEK TIBOR írja ezzel kapcsolatban: „Pázmány 1603-ban *j*-t csak akkor ír (azt is *i* helyett), mikor valami szó *i*-re végződik (rendesen főnévi igenév) és *is* következik utána, ily esetekben az ige vég *i*-jét *j*-vel írja.” (I. m. 42.)

(1. hasonmás 28. sor); az általuk kifejezésre juttatott írásmódot megtartotta Pázmány egészen élete végéig.

A fenti helyesírási javításokon túl egy-két alakítani jelentőségű változtatással is találkozunk. A „Tíz bizonyosság” szövegében nem fordul elő a *-ban*, *-ben* rag, hanem e helyett mindenkor a *-ba*, *-be* illativusi ragos forma áll. A tinta-javítások idejében Pázmány ezt az állapotot éppen ellenkezőjére fordította: megszüntette az illativusi *-ba*, *-be* ragok hegemoniáját, és felcserélte ezt az inessivusi *-ban*, *-ben* hegemoniájával: *eoreoc boldog/aghba* → *órók boldog/ág-bã* (1. hasonmás 14. sor), *ada eleonkbe* → *adá előnkben* (uo. 29. sor), *eleibe* → *eleibẽ* (uo. 30. sor) stb. — Néha példát találunk arra is, hogy a több alany utáni többes számot egyes számra alakítja át: „Condaeus feiedelem, es Admirallius Colini . . . gialazatos halallal, *megh eoletenec*” → *meg eoletéc* (18. lev. verso).

Ezzel lezárhatjuk a „Tíz bizonyosság”-ban levő javítások ismertetését, és áttérhetünk Pázmánynak egy másik — talán még érdekesebb — korrek-túrájára.

3. Pázmány egy másik munkájában: A' SETET HAYNAL-CSILLAG-UTAN BUDOSO LUTERISTAK VEZETŐJE (Bécs, 1627.) című munka (ezentúl röviden: „Setét hajnalcsillag”) Egyetemi Könyvtár-i példányában (Jelz.: RMK. I. 95.) szintén bejegyzéseket és tinta-javításokat látunk. E példány javításai — ellentétben az imént ismertetett javítások anyagával — már ismertek a szakirodalomban: KISS JÁNOS teológiai tanár, aki Pázmány összegyűjtött műveiben (1894—1905.) e kötet kiadását gondozta, a javításokat kizárólag Pázmánytól származóaknak tartja (P. P. összes munkái V, 474—5). TRÓCSÁNYI ZOLTÁN bírálja KISS JÁNOSnak a javításokkal kapcsolatos vélekedését: „Kiss Jánosnak az a feltevése, hogy a címlap javításai . . . Pázmány kezétől származnának, nem valószínű. Pázmány Péter a *cs* hang írásának kérdésében már 1605-ben állást foglalt: azt javasolta, hogy az eddigi *cz*, *chi* helyett írják a *cs* hangot mindig *cs*-vel. Ő és iskolája — Káldi György kivételével — elfogadta e helyesírási újítást. Az a kéz azonban, mely a címlap két *cs*-jét kijavította *ch*-ra, nem fogadta el.” (MKsz. 1959: 77.) Ugyanezen a lapon — néhány sorral feljebb — TRÓCSÁNYI olyan megjegyzést tesz, amiből arra gondolhatunk, hogy a könyvben levő egyéb javításokat sem tartja Pázmánytól származóknak: „Pázmány a mű szövegében is eszközölt változtatásokat, melyeket Kiss János az egyetemi új kiadásba j ó h i s z e m ű e n [a ritkítás tölem: B. B.] bevett.”

Véleményem szerint KISS JÁNOS is, TRÓCSÁNYI is csak félig közelítették meg a valóságot: a példányon tulajdonképpen k é t k é z javításai láthatók: Pázmányé és egy ismeretlen másik kézé. TRÓCSÁNYI azért nem ismerte fel ezt, mert — mint maga is mondja (i. h. 76) — ő a címlap javításait nem az eredetin, hanem annak fényképi hasonmásán vizsgálta. Ha valaki az eredeti példányt nézi meg, könnyen meg tudja különböztetni Pázmány világosbarna tintáját és markáns tollvonásait, a másik kéz sötétebb árnyalatú tintájától és vékonyabb, óvatosabb vonalvezetésétől. KISS JÁNOS viszont azáltal tévedett, hogy minden javítást Pázmánytól eredőnek tartott, és az új kiadás jegyzeteibe többször felvett olyan javítást vagy szöveget, ami tulajdonképpen a másik, ismeretlen javító jegyzete volt.

A két különböző kéz javításai közül nézzük először Pázmányéit, aki e szóban forgó kötetet — nem úgy, mint a „Tíz bizonyosság”-ot, ahol csak 5 levélre terjed a javítás — az első laptól az utolsóig átjavította. E kötet készen állt tehát egy új kiadás számára. Jellemző például a javításra az, hogy

Pázmány lehetőleg törli a *-nak*, *-nek* birtokragot, ami a nyomtatott szövegben még elég gyakran, sőt sokszor feleslegesen fordul elő. Az *n*-re végződő melléknevek középfokánál törli az *n*-t és *m*-mel helyettesíti (pl. *különb* → *külömb*). Az *ítél* szót mindenütt átalakítja *ítél*-re, ugyancsak következetesen átalakítja a régebben kettőzéssel jelzett felszólító alakokat *d*-vel bővültre (pl. *engeggye* → *engedgye*). Továbbra is vallja azt az elvet, hogy a szó végén nem állhat kettős mássalhangzó. A *-ban*, *-ben* rag használatát illetőleg maradi álláspontot képvisel: nem ismeri el a *-ba*, *-be* ragok létjogosultságát, és ezek helyett mindenkor inessivusi *-ban*, *-ben* ragot ír. Sokszor tipográfiai változtatást tart szükségesnek: a nyomtatott szövegben, szó közepén gyakran szereplő *s*-t mindenütt *f*-re alakítja át; álló betű helyett néha dőlt szedést kíván, amit aláhúzás-sal jelez.

Korrektúrajelei a következők: |, †, ‡, #, №; a közbeszúrás így jelöli: √. Az összevonás mai jelét ⊔ csonka változatban használja: ⊥, amit a lap szélén megismétel ugyan, de alkotóelemeire bontva: | ⊔. Egyébként a könyv nyomtatott szövegét sok helyen nagy átlós nyílak szelik át: Pázmány ugyanis hosszú szövegjavításait a lap szélére írta, és ilyen nyilakkal jelezte, hogy azok hova tartoznak. Az idézőjel alakja nála: ».

Az ismeretlen javító helyesírási felfogása eltér Pázmányétól. A TRÓCSÁNYI említette *cs* = *ch* megfelelésen túl (a közölt 2. hasonmásban a 7., 9., 11. sorban látjuk ennek nyomát) ennek egyéb jelei is vannak. Pázmány *tt*-t mindig csak szóközben ír, és a kettőzést a szó végén mindig elkerüli. Az ismeretlen kéz javításai között viszont gyakran látunk *tt*-t a szó végén (vö. 2. hasonmás 3., 4., 10., 12. sorát) is.

Ha megnézzük a 2. hasonmás 6—7. sorában az elválasztásnál látható */s* jelet, és ezt összevetjük Pázmány autográf írsaival, azt állapíthatjuk meg, hogy e jelet Pázmány ilyen formában sohasem írta: ő e jel jobboldali részének írását rendszerint a bal oldali *f* felső szárának folytatásából vezeti le. E jel is az ismeretlen kéz javítása tehát. Pázmány a kötetben gyakran előforduló *Wittenberg* helynevet mindig *Vitteberga* alakban írja, az ismeretlen javító kéz viszont mindenütt kiteszi a helynév első *e*-jére a nasalisatio ~ jelét. Érdekes megfigyelni, hogy Pázmány és a másik kéz hogyan alakította át — ki-ki a saját elvei szerint — a szövegben eredetileg levő *útba igazítcam* szavakat (2. hasonmás 7. sor): Pázmány javítása: *útban igazítcam*. Az *útba* szó *a*-ját áthúzta egy ferde vonallal, és a változtatást a margóra vetítette ki: (*an*; az *igazítcam* *t*-jét is áthúzta, és a margón jelölte ennek felesleges voltát, az előtte meg utána álló betűt pedig ⊔ jellel vonta össze. Az ismeretlen kéz viszont így módosította a két szót: *útba igazítottcam*. (Törli Pázmány jeleit, az *útba* szó esetén visszaállítja az eredeti formát, az *igazítcam* szó *c*-jét törli, és e fölé *tt*-t szúr be.) Az ismeretlen javító tehát nem ért egyet Pázmánnyal, aki az illativust is *-ban*, *-ben* raggal jelöli. A középfok jelölését illetőleg is eltér a véleménye: ő ezt kettős *b*-vel kívánja jelölni; bizonyítja az a kis zászlócska, amit a középfok egyetlen *b*-jére tesz (2. hasonmás 3. sor). A szókezdő *u*-t, amit Pázmány *v*-vel jelöl, mindenütt átalakítja *u*-ra (2. hasonmás 5. sor). Az *ör-lödvén* szót *ör-lödve* formára alakítja át; elveti tehát a *-ván*, *-vén* végződést, az *ö* jelölésénél pedig a Káldi-féle jeleket használja. Az *ö*-nek ezt a jelét semmi esetre sem Pázmány tette ki, mert e jellel csak azokon a lapokon találkozunk, melyeken az ismeretlen kéz is javított. A görög eredetű szavakban a *χ*-nek Pázmánynál mindig *ch* felelt meg, az ismeretlen kéz viszont ezt mindenhol *k*-ra javította át: *Christus* → *Kristus*.

Mindebből kitűnik, hogy az ismeretlen kéz helyesírása több szempontból közelebb áll a mai helyesíráshoz, mint Pázmányé, meg kell azonban jegyezni, hogy a nagybetűk túl gyakori használatát ő sem vetette el, sőt többször ott is nagybetűt ír, ahol Pázmány kisbetűt használ; például „a' farkasok reám orditanak, a' lelkek hohéri ellenem agyarkodnak” → „a' Farkasok reám orditanak, a' Lelkek hohéri ellenem agyarkodnak” (6. l.).

4. Mikor és milyen cézzal készültek az előbb ismertetett javítások?

A „Tíz bizonyság” javításainál az egyik korszakmeghatározó szempont az ő jel előfordulása. Mivel ez a jel először a Kalauz második kiadásában (1623.) jelentkezik, joggal feltehetjük, hogy e javítások a Kalauz második kiadásának fogalmazási időszakából származnak, és 1622-nél nem régebbiek. Ugyanerre az időpontra utal az névelő használata is. Ezzel kapcsolatban így ír KALMÁR ELEK: „Pázmány első hitvitája (1603.) úgyszólván alig, a másodikban is (1605.) nagyon ritkán használja az *a* névelőt, sőt az 1613-ban megjelent Kalauzban is többnyire a teljes *az* névelőt használja mássalhangzók előtt is.” (NyK. XXV, 357.) Hozzátehetjük ehhez, hogy nem a Kalauz első kiadásában használja utoljára a névelőnek ezt a régies formáját, hanem a hét évvel később Pozsonyban megjelent „Rövid felelet”, illetőleg „Falsae originis motuum Hungariae” című műveiben. A tinta-javításoknak megfelelő *a'*, *e'*, *ama'*, *eme'* alakok — csakúgy, mint az a bizonyos ő jel — először a Kalauz második kiadásában jelentkeznek.

A *-ban*, *-ben* rag használatának módja kissé rácsfol arra a megállapításunkra, hogy a „Tíz bizonyság” javításai 1622 előtt nem keletkezhettek: a Kalauz második kiadásában — mai szemmel nézve — nincs semmi feltűnő a *-ba*, *-be* és *-ban*, *-ben* ragok használatát illetőleg, az ezzel egykorúnak mondott tinta-javítások anyagában azonban az illativust is *-ban*, *-ben* rag jelöli. Ezzel az állapottal nyomtatásban utoljára a „Csepregi szegyenvallás” című Pázmány-kötetben (1616.) találkoztunk, nem kell-e tehát a „Tíz bizonyság” javításainak keletkezését is 1616 előttre tennünk? Semmi esetre sem! Az 1623-i és későbbi művei a mai szokásnak megfelelően használják a szóban forgó ragokat, de nem így kéziratok: még a „Setét hajnalcsillag” (1627.) szövegében is mindenhol átjavítja az illativusi *-ba*, *-be* ragot *-ban*, *-ben*-re. A helyes használat tehát nem Pázmány, hanem a nyomdász vagy a korrektor érdeme, és így a *-ban*, *-ben* rag írásmódjának nincs korszakmeghatározó értéke a „Tíz bizonyság” javításai esetén.

E javítások keletkezésének időpontját könnyebben meghatározhatjuk, ha feltesszük a kérdést: ezek keletkeztek előbb, vagy a „Setét hajnalcsillag” javításai? Minden bizonynyal előbb keletkeztek, mert a „Setét hajnalcsillag” javításai a *-nak*, *-nek* birtokragot — hacsak lehet — törlik, a „Tíz bizonyság” javításaiban azonban ennek semmi nyoma sincs. A „Tíz bizonyság”-ban ilyen javításokat látunk: *mingiart* → *mingjárt*, *Engeggie* → *Engedgye* stb. A „Setét hajnalcsillag” javításainál az ilyen következetlenség elképzelhetetlen, itt e szavak javítása következetesen: *mindgyárt*, *engedgye*. Nem kell tovább szaporítani a példákat: a „Tíz bizonyság” javításai a „Setét hajnalcsillag” javításai előtt, a Kalauz második kiadása körüli időben (1622—1625.) keletkeztek.

Sokkal könnyebb meghatározni a „Setét hajnalcsillag” javításainak időpontját. E javított példány 11. lapján ugyanis a következő bejegyzést olvasuk: „Irtam ezt a' könyvet 1627 efsztendoben, Cardinallá lettem 1629-ben.” Eszerint a javítások 1629 utániak, viszont 1631-nél sokkal későbbiek nemigen

lehetnek, mert 1631-ben jelent meg Káldinak „Az Vasarnapokra = Valo Predikatzioknak Első része” című műve, amely jelentősen módosítja Pázmány helyesírását. A „Setét hajnalcsillag” javításai még semmiféle Káldi-hatást nem mutatnak.

Káldi helyesírásának hatását mutatja azonban a Pázmány-javításokat átjavító ismeretlen kéz írásmódja (az *ó* jel használata, a *Kristus* írásmód *Christus* helyett stb.). E javítások tehát minden bizonnyal 1631 utániak. A javító személyére vonatkozólag csak annyit mondhatunk, hogy németül jól tudhatott, mert a 10. lap margóján valószínűleg tőle származik a következő bejegyzés: „bleibt biß final.”

A „Tíz bizonyság” javításai nem újabb kiadás érdekében készültek, hanem a Kalauz második kiadása körüli időszak helyesírás-próbájának tekinthetők. Pázmány elővette egy régebbi munkáját, és annak szövegét átjavítva megnézte, hogyan módosulna a szöveg újabb helyesírási elvei hatására. — A „Setét hajnalcsillag” javításai egy újabb kiadás kedvéért jöttek létre. — Végül az ismeretlen kéz javításai lehetnek korrektori javítások, vagy esetleg egy jezsuita javításai, aki Pázmány összegyűjtött műveit már abban az időben ki akarta adni, és e kötet helyesírását kezdte átjavítani.

E sok javítás és helyesírási próbálkozás láttára meglepődve kérdezzük: hogyan lehetett az országos és egyházi ügyekkel foglalkozó Pázmánynak ideje arra, hogy ilyen apró helyesírási kérdésekkel foglalkozzék? Háttha ezt játékosztónének kiélése céljából vagy pihentető elfoglaltságként végezte? A helyesírás ügye ma nem központi probléma, de nem így volt a XVII. század elején: ekkor minden író ember szembe találta magát az egységes írás megvalósításának érdekével. Pázmány tehát nem esetenként, kedvtelésből foglalkozott ilyen kérdésekkel, hanem ezt igen fontos feladatának tekintette. Bizonyítja ezt az, hogy csaknem minden jelentősebb munkájának fennmaradt egy-egy ilyen átjavított példánya. CLAUSER MIHÁLY ismerteti például a „Felelet Magyarai Istvánnak” című munka (1603.) javításait (Regnum Évkönyv. 1936.). FRANKL (FRANKNÓI) VILMOS szerint (i. m. III, 288) az esztergomi főegyház-megyei könyvtárban megtalálható Pázmánynak egy hasonló, javított példánya. Ez „A szentírásról és az anyaszentegyházról” című művét (1626.) tartalmazza, és ezt is új kiadás végett javította át FRANKL szerint Pázmány. Végül SZABÓ KÁROLY értesít bennünket arról (RMK. I. 532. sz.), hogy Lugossy József könyvtárában volt egy olyan példány a Kalauz második kiadásából, amely Pázmány bejegyzéseit tartalmazta. Egyik Ferenczffy Lőrinczhez írott levelében Pázmány saját maga említi — igaz, latin szöveggel kapcsolatban — javításait, helyesírási és stílári változtatásait (Pázmány Péter összegyűjtött levelei I, 744) 1628-ban.

Eme példányok azonban nemcsak helyesírási javításokat tartalmaznak, hanem bőségesen szolgálnak stílári változtatásokkal is. Jelen tanulmányunk bevezető részében már utaltunk is erre. E változtatások nemcsak Pázmány egyéni stílusa, de a magyar irodalmi nyelv fejlődésének tanulmányozása szempontjából is értékesek. A helyesírási vonatkozások feldolgozását az elmondottakkal lezártnak tekintem, a stílári változtatásokkal pedig egy újabb tanulmányban kívánok foglalkozni.

BÜKY BÉLA

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Tudománytörténeti adalékok

1. Egy akadémiai folyóiratban SZÁNTÓ ÉVA tollából ezt olvastam (I. OK. XVIII, 139): „Tudjuk, hogy a magyarban *t + sz* hangkapcsolat *c-vé* vagy például a *d + s* hangkapcsolat *cs-vé* olvad össze, és így tovább. ... Eddig ha asszimilációról volt szó, nyelvészeink minden megkülönböztetés nélkül felsorolták a mássalhangzó-kapcsolatok magyar nyelvre jellemző eseteit. Szakirodalmunkban Deme László és Imre Samu voltak az elsők, akik felfigyeltek és rögzítettek olyan eseteket, mint pl. *játszik*, de: *Margitsziget*; *hatszor*, de: *hat szék*; *szabadság*, de: *Szabad Sajtó útja*; *látja, bátya*, de: *átjáró*. Vagyis felfigyeltek arra a jelenségre a magyarban, hogy egyforma mássalhangzók kapcsolata különbözőképpen módosul, realizálódik.”

Itt mindjárt meg kell jegyezni, hogy a *bátya* nem illik bele a példák sorába. Más szópárt kellett volna említeni, például efféle: *kabátja*, de: *kabátjavítás*. Arra szeretném azonban felhívni a figyelmet, hogy elsőszőről szóló ilyen megállapítást csak az kokázathat meg a tévedés veszélye nélkül, aki nagyon jól ismeri a tárgy irodalmát. Én nem merném kijelenteni, hogy szakirodalmunkban ez vagy az mutatott rá legegyszerűsre erre a hangtani jelenségre. Annyit mégis tudok, hogy CSÜRI BÁLINT (akkor még így írta a nevét, *i*-vel) már egy jó félszázaddal ezelőtt, 1909-ben ezt írta a MNy.-ben (V, 215): „... megfigyeléseimből az tűnt ki, hogy bizonyos helyzetek kevésbé kedveznek bizonyos hasonulásoknak, mint mások. Pl. sohasem hallottam hasonulást e példákban: *mít szól hozzá?*, *kopott szék*. Viszont, ha szó belsejében kerül egymás mellé a *t* és *sz* hang, akkor kölcsönös hasonulás áll be. Pl. *tecczik*, *nem láccz*, *mecczö*. Tehát némely hasonulás csak egységes hangcsoportban, csak szótestben fordul elő.” Hivatkozik erre a kifejezésre is: *mind szedd össze*. Ezt sem így ejtjük: *mincedd össze*, hanem ilyenképpen: *mint szedd össze*, azaz „ha két önálló szó érintkező határain kerül össze a *d* és *sz*, akkor hasonulás nem áll be”, csupán az a változás történik, „hogy a *d* zöngétlenné lesz az *sz* miatt”.

De később ISTENES KÁROLY is egymás mellé állított effajta példákat: a *játszik* kiejtése *jáccik*, ellenben a *hatszem* (így, egybeírva!) már nem *haccem*, hanem *hat szem*; a *látja láttya*, az *öt járom* azonban nem *öttyárom*, hanem *öt járom*; az *imádság* és a *cseleedség* *imáccság* és *cseleécség*, de a *hadsereg* nem *haccsereg*, csak *hat-sereg*; az *Árpád siet* sem *árpáccsiet*, hanem *árpát siet* (Hangkapcsolódások a magyar beszédben. Különös tekintettel a siketnémák hangos beszédére. Vác, 1924. 85, 82, 74). Ezt a könyvecskét BALASSA JÓZSEF ismertette a Nyr.-ben, egyebek között így írván róla: „... a mássalhangzók hasonulására igen gazdag példatár ... s ebből a szempontból a nyelvtudomány is jó hasznát veheti” (LIV, 145).

HORGER ANTALnak 1929-ből való „Általános fonetika”-jában még nincs ugyan szó ilyesmiről, de néhány év múlva, 1935-ben már ő is figyelmeztetett bennünket arra, hogy a *Margitsziget* helynévben nem *c-t* mondunk, mint az *Icig*-ben, hanem *t-t* és utána *sz-et*, a *hátsó-t* sem *cs-vel* ejtjük, mint az *ácsorog* szót, hanem *t-vel* és *s-sel*, továbbá hasonló kiejtésbeli különbség van a népnyelvi *zavadzál* és az *évadzáró*, valamint a *Kudzsir* községnév (románul *Cugir*, az egykori Hunyad megyében) és a *Lúdzsír* összetétel között (MNy. XXXI, 215). Ehhez természetesen megint hozzáfűzhetjük, hogy az írásnak egyformaságát, de a kiejtésnek eltérő voltát itt is jobban lehet szemléltetni ilyenféle példák szembeállításával: *Margitsziget* és *nyitsz*, *hátsó* és *tátson*. Még határozottabban külön *t-t* és *s-et* mondunk ebben: *Hát só kell-e?*

GOMBOCZ ZOLTÁN szintén érintette ezt a kérdést egyetemi előadásában. „Hangtan I.” című könyvmatos jegyzetének 1925-i kiadásából idézem (35—6): „Persze a köz magyar kiejtés sem egységes, nemcsak vidékenként, sőt egyénenként változik, hanem

egyazon vidéken is, ugyanazon ember beszédében is a gyakori vagy mindennapos szavakban és szókapcsolatokban a hasonulásnak ... nagyobb szerepe van, mint a ritkán előfordulóokban, ahol a megértés nehézsége néha a betű szerinti hangoztatást teszi szükségessé. Pl. a ... rendszer, *Mindszentek* szavakat mindennapi (nem ünnepélyes) beszéd közben rendszerint így ejtjük: ... *rencer*, *mincentek*, de már a ritkább *lantszó*, *gyöngysor* szavak *lancó*, *gyöncsor* ejtése, noha szintén hallható, aligha olyan általános." Ma talán inkább úgy fogalmazzuk meg ezt a szabályt, hogy a mintaszerű köznyelvi kiejtésben a rendszer, a rendszerint, a *Mindszent*, a nem mind szent, a *lantszó*, az *alant* szól a zene nem c-vel hangzik, mint a *Vencel* meg a *Vince* név vagy a *bontszol* helyett írt *boncol* ige, s a *Mit szídsz?* kiejtése sem *miccicc*, hanem *mit szicc*, a *pontsor*-t se cs-vel mondjuk, akár a *fonsor*-t, hanem így: *pont-sor*.

2. Másik tudománytörténeti megjegyzésem az akadémiai leíró nyelvtan I. kötetének ahhoz a FÁBIÁN PÁLTól származó ismertetéséhez kapcsolódik, amely azt állapítja meg ennek a műnek egyik szerzőjéről, hogy „bevezeti a termékeny és a terméketlen, illetve a gyakori és a ritka képzők fogalmát, s ezeket a szempontokat az egyes képzőkre alkalmazva hű képet tud rajzolni mai nyelvbéli értékükről” (I. OK. XVIII, 357).

Az itt elsorolt fogalmaknak rendszeres, minden képző tárgyalásában ismétlődő felhasználása megérdemli az elismerést, csak hogy maguk ezek a fogalmak egyáltalában nem újak, nem most honosítja meg őket valaki nyelvészeti irodalmunkban, hiszen a leíró nyelvtannak egy másik szerzője is beszél „termékeny (produktív) vagy aktív” és „nem termékeny (improduktív) vagy passzív szövelemekről” (297). Ámde SIMONYI ZSIGMOND már 1895-ben ezt írta az *-ály*, *-ély* képzőről: „Nem igen termékeny képző” (TMNy. 498), a *-di*-ről: „Gyakori képzőbokor” (559), a *-ka*, *-ke* képzőről: „A *-cska*, *-cske* után alkalmasint ez a leggyakoribb kicsinyítő képző” (545), s egy iskolai könyvében is így szólt: „A gyakorító igéknek rendes képzője *-gat*, *-get*, s ezt majdnem minden ige fölveheti. ... Vannak más gyakorító képzők is, de azok sokkal ritkábban fordulnak elő” (Magyar nyelvtan felsőbb osztályoknak. Ötödik kiadás, 1896. 29—30). BALASSA JÓZSEF szintén többször emlegetett gyakori és ritkább képzőket (A magyar nyelv könyve. 1943. 195, 196, 203, 204, 205).

Új leíró nyelvtanunk finom különbségtételéssel határolja el egymástól a termékeny és a terméketlen, másrészt a gyakori és a ritka, továbbá az élő vagy eleven és az elhomályosult vagy elavult, kihalt képzők fogalmát (339—40), de tudjuk, hogy a nyelvi jelenségek között sok az átmenet, tehát nem lehet mindent pontosan elskatulyázni, ezért aztán ilyen módosított jellemzéseket sem kerülhet el a nyelvtaníró: „*-lék* (*-alék*, *-elék*). Mai nyelvünkben eléggé ritka s már alig termékeny képző” (378); „*-ékony*, *-ékeny*. Még termékeny, bár visszaszorulóban van” (385); „*-ca*, *-ce*. Még termékenynek tekinthetjük, bár ritka képző; *-ci*. Eléggé ritka, de még nem terméketlen” (403); „*-atos*, *-etős*” (például *szorgalmatos*, *félelmetős*). Nem gyakori, s már termékenynek is aligha tekinthetjük” (418).

NAGY J. BÉLA

Egy XVI. századi nyomtatvány kettőshangzóí

(Újabb adatok az *ij* típusú kettőshangzókhoz)

1. Az utóbbi években több dolgozat jelent meg azzal az igénnyel, hogy kettőshangzóink történeti fejlődésének egy-egy részletét tisztázza. E dolgozatok azonban adataik között nem említik Pannoniái (Coelius) Gergely 1537-ben nyomtatott regula-fordítását (kiadta DÉZSI LAJOS: AkNyelvÉrt. XVII.), noha — miként azt a továbbiakban bizonyítani igyekszem — e korai nyomtatványunk bőven tartalmaz

adatokat a kettőshangzókra. A Dézsi kiadta szövegről egyébként már több mint hatvan évvel ezelőtt nyelvi ismertetőt közölt CSÁSZÁR ELEMÉR (Száz. 1901: 163—71). Ő azonban nem tesz megjegyzést kettőshangzókról. Egyáltalában nem emlékezik meg erről a XVI. századi nyomtatványról TRÓCSÁNYI ZOLTÁN sem „Régi magyar nyomtatványok nyelve és helyesírása” (Bp., 1935.) című művében, sem pedig a XVI. századbeli nyomtatványok *e* jeleiről írt dolgozatában (NyK. XXXVIII, 1—62).

Szövegünkben mai magánhangzók helyén a következő két- vagy hárombetűs jelek állnak, amelyek részben a diftongusos, részben a hosszú ejtés gyanúját keltik: *ö* (vagy *ö-s* diftongus) helyén: *eo, eu, ev, euo, evu, euw; ü* (vagy *ü-s* diftongus) helyén: *u, iv, uv, eu, ev; ię* diftongus helyén: *ie;* hosszú magánhangzók helyén: *ee, æ*. Az *ii-s* jelölés — ellentétben CSÁSZÁR (i. m. 166) véleményével — nem lehet az *i* jele nemcsak azért, mert a legritkábban áll mai *i* helyén, hanem azért sem, mert leginkább a palatalis mássalhangzók *y*-ját helyettesíti, tehát nagyon valószínű, hogy a kéziratban *ij* volt a jele. Ennek a gyanúnak az alaposságát igazolják ezek az adatok: 6 (a Dézsi-féle kiadásból hivatkozott számok mindig a regulák sorszámát jelentik): *niiakokat*, 14: *beüte* | *kel*, 18: *melii*, 18: *legi* | *ien*, 20: *vgiikell*, 39: *olii*, 49: *keniuek*, 50: *igii* stb. Hosszú *i* helyén: 4: *iig*, 6: *kiivel*, 14: *Tii* (névmás), 16: *miig*, de nem valószínű, hogy a 13: *niinch* adatot akár a fordító, akár a nyomdász (ha magyar volt; a nyomtatvány colophonján ez áll: Venetiis per Ioannem Patauinum & Venturinum Roffinellis) *ntncs*-nek olvasta volna.

2. A több betűvel jelölt labialis palatalisok lehetnek: diftongusok, *ö, ő* és *ü, ű* hangok.

A) Diftongusok. A Dézsi-féle szövegkiadásnak mintaszerű voltát dicséri az a körülmény, hogy az eredeti sorvégeket lelkiismeretes pontossággal jelöli. Ebből a jelölésből megállapítható, hogy a szerző (vagy a nyomdász?) a sorvégeken az elválasztásra kerülő szavaknál az esetek túlnyomó többségében kiteszi az elválasztó jelet. A 122 jelölt elválasztás közül 105 a mai szabályoknak teljesen megfelelő, és csak 17 a szabálytalan. A 17 mai szabályok szerint helytelenül elválasztott szóból azonban az ejtésnek megfelelő (de az etimológiai elvet figyelembe nem vevő) szótagolás miatt helyesnek kell tartanunk a következőket: 2: *a myer-* | *tis*, 19: *azer-* | *tis*, 29: *buialkotala-* | *fat* és esetleg ezeket: 24: *azzo-* | *niallatra*, 24: *azzo-* | *nii allatoknak* (amennyiben ezek összetett szavak módjára ejtődtek, vagy helyes olvasásuk *asszonyi állat*). Helyesnek tarthatjuk a szótagolás szerinti elválasztást e két adatban is: 51: *a-* | *neual*, *mi-* | *niuiel* (bár van ilyen is: 26: *anneual*). Az összes többi elválasztás mindenképpen hibás: 6: *bodo-* | *gnak*, 41: *melta-* | *ilannak*, 44: *ho-* | *gi*, 46: *ho-* | *giha*, 51: *va-* | *gh*, 52: *refteke-* | *dietek*, 60: *megolua-* | *stafsek*. Ezekben a hibás elválasztásokban van azonban egy szabályszerűség: a szótagalkotó magánhangzó nem választódik le (kivétel: 41: *nagi-* | *ob*). Ugyanezt figyelhetjük meg a választójellel nem jelölt eseteknél is: 14: *beüte* | *kel*, 18: *bodo* | *gbaknak*, 26: *anna* | *kis*, 31: *fegiele* | *muel*, 36: *azo* | *katis*, 37: *de* | *ghe*, 39, 48 (kétszer): *aua* | *gi*, 53: *ho* | *gi*, 55: *na* | *gial*. Mindezekből pedig az következik, hogy a mai fogalmak szerint helytelenül elválasztott e két szó közül 32: *meg giogie-* | *ythattok*, 16: *zaigafneke-* | *ul* nemcsak az elsőben, hanem a másodikban is diftongus van, azaz a *neke-* | *ul* *eu*-ja nem *ö*-nek vagy *ü*-nek, hanem *eü*-nek olvasandó. Ezt erősíti ugyanennek a szónak egy másik változata: 16: *nekevul*. Itt a *v* lehet hiatusöltő, ez esetben igazolja az *e-u* jel külön olvasását, de lehet az *e*-vel együtt az *ö* vagy az *ü* hang jele (olv. *neköül* vagy *neküül*). Hasonlók: 17: *ievu-* | *tenek* ('jöttenek') és az *ő* névmás *e* jelei: 7: *evu*, 19: *euvket*, 17: *euok*. De vizsgáljunk még meg néhány olyan szót, amelynek mai magas hangú labialis magánhangzója helyén különböző betűket, illetőleg betűkapcsolatokat találunk. Legmegfelelőbbnek látszik erre a *bün, szük-* és *nélkül:* 24: *bin*, 36: *biint*, 38: *bi* | *neknek*, 43: *binteffek*, 51: *bine-* | *nek*, 38: *beuneknekis*; 20: *zik'ëeg*, 40, 43

(kétszer), 45, 48: *zikfeg*, 42: *zik-* || *feg*, 45, 53: *zicfege*, 49: *zikelkedecnek*, 4: *zivkfeg*, 4: *zevkfeg*. 5: *zuvkfeeg*, 5: *zv-* | *fegeket*; 25, 46, 48, 51: *nelkil*, 61: *nelkiil*, 16: *neke-* | *ul*, 16: *nekevul*. Ez a rendkívül változatos jelölés meg az előbb felismert tényből arra lehet következtetni, hogy itt nem egyazon monoftongus különböző jeleivel van dolgunk, mert ilyen következetlenség még régibb keltű szövegekben is ritka, hanem arra, hogy itt ejtésbeli ingadozással állunk szemben, amelynek ilyen foka csak diftongusban érthető.¹ Hogy a *bëyn*, *bín*, *szëük*, *sziük*, *szüük* és *szik*, *nekëül*, *nelkiil* egymással egyazon szövegben, sőt néha majdnem ugyanazon sorban ilyen jól megférnek, annak az lehet a magyarázata, hogy az *ë* az *i*-hez közel álló *ë* lehetett. Ennek bizonyítéka az is, hogy szerzőnk nem egyszer váltakoztatja illabialis hangrendű szavakban is az *i*-t az *ë*-vel: 14, 53: *mene-*, 19, 41: *mine-*, 18: *me* | *nii-*, 40: *myni*, 51: *mi-* | *ni-*, 6, 7: *es*, de nagyon sokszor *is*. Nehezebb megmagyarázni a teljes labialis változatokat: 5: *zuvkfeeg* és *zv-* | *fegeket*. Tekintettel arra, hogy az idézett adatokban az illabialis formák az uralkodók, gondolhatunk itt arra, hogy a diftongus második tagja labializálta az első tagot, de föltehetünk idegen nyelvjárási hatást is.

Mindezekből annyit nagy valószínűséggel megállapíthatunk, hogy szövegünk szerzője ejtette és jelölte a diftongusokat. Ez a valószínűség az *ëü*, *üü*, *öü* vagy *öö* (19: *euvket*, 17: *euok*) és esetleg az *üü*² kettőshangzókra terjed ki eddig. Hogy a második elem a nyomatékaltalan, azt abból következtetem, hogy abban a szóban, amelyben a diftongus-variánsok mindegyike előfordul, mindig az első elem változik (*szëük-*, *sziük-*, *szüük-*), és monoftongusos alakjában az első elem az uralkodó (*szik-*). Abból a valószínűségből, hogy szövegünk diftongikus változatokat is őriz, nem következtetek arra, hogy valamennyi mai *ö*, *ü* helyén álló *eu*, *ev* jel kettőshangzót jelöl.

B) *ö*, *ö* h a n g. Szövegünkben *ö*, *ö* hang helyén nemcsak *eu*, *ev*, hanem *eo* jel is jelentkezik, de ritkán: 7: *zegë'egbeol* (egyébként mindig *-beul*, *-bevl*), 25: *nelueok*, 30: *vgan ezeont* és 26: *feleol* (de többször *eu*-val). Ezekben a toldalékokban a fentiekhez hasonló bizonyítékok hiányában nehezen lehetne a diftongusos ejtést valószínűsíteni, ezért biztosítottak látszik az *ö*, *ö* megléte is.

C) *ü*, *ü* h a n g. A *sziük*-szóra vonatkozó adatok korábbi felsorolásánál említettem már az 5: *zv-* | *fegeket* adatot, ehhez még álljon itt a 40: *egiut* ('együtt'), melyben ugyancsak monoftongusos ejtést sejttek (vö. még 23: *egievt*, *egieut*).

3. Ezek után térjünk rá a nyomtatvány egyetlen esetben előforduló *ie* jelére. Íme az adat teljes környezetével: 27: „Felið azért az zent *fierfiu*, az iften || teul meg utaltatni . . .” Az első kérdés, amit el kell dönteni az, hogy itt az *i* vajon nem az *e* hosszúságát, illetőleg a szűkebb ejtést akarja-e jelölni. A kérdés súlyát megadja az *ië* kettőshangzó körül újabban kialakult vita és sűrűsödő adatközlés (PAIS: NyK. LII, 282—94; BENKŐ: MNy. XLVII, 221—9, NyK. LIV, 37—62, I. OK. VII, 502; ABAFFY: Pais-Eml. 442; PAPP: i.h. 472; IMRE: MNy. LIII, 188; KUBÁNYI, TÖRÖK, ABAFFY: MNy. LIII, 456—8). A diftongusos ejtés mellett bizonyít az a tény, hogy szövegünkben jó néhány esetben a mai *é* helyén (egy kivétellel mindig csak mai *é* helyén) *ee* és nem *ie* betűkapcsolat áll. Ezért az *i*-nek ebben a jelben külön hangot jelölő szerepe volt éppen úgy, mint a 4: *zivkfeg* adatban.

Érdemes megnézni a fordítás mai *é* helyén álló kétbetűs adatait: 5: *bee* ('be'), de sokszor *be*; 42: *eel* ('vivit'); 6, 9: *ees* ('et'), de 10, 49: *es*; 5 (kétszer), 9, 18, 26, 52:

¹ BÁRCZI (MNy. XLIX, 40—41) szerint a nyelvjárási diftongusok lejegyzése körüli bizonytalanság ma is ejtésbeli ingadozást takar. BENKŐ (I. OK. VII, 502) Csúry *ë* jele mögött *ië* hangot sejt.

² Fiziológiailag lehetetlennek tartja az *üü*-s artikulációt BENKŐ (NyK. XLIV, 58), de mai adatokat idéz rá BÁRCZI (MNy. XLIX, 42).

meeg ('még, sőt'), de a *még* igekötőben is egyszer *ee*: 12: „*meeg* zerzet horak kiuel is”; 51: *eleegte* | *tellet*; 30: *kedee*, de 43, 45, 49: *kedeg*; 51: *emlekezeek* (3. sz. felsz.); 5: *lel-hetteek* (tárgyas r.); 5: *keres* | *feek* (3. sz. felsz.); 19: *tiztelneek* (többes sz.); 52: *kefeen*, de 52: *kefen*; 30: *feddees*; 48: *eleeshazbol*, *elees* | *hazhoz*; de 40: *elefhazbol*; 20: *zikfeeg*, de 40 stb.: *zikseg*; 20: *betegfeeg*, de uo.: *beteg* | *seg* is; 26: *zemeet*; 26: *tevtetefeet*; 19: *imebbeel*; egyetlen adatban 55: *aedes*.

Mit olvashatunk ki ezekből? Azt, hogy a szerző ismerte a magas nyelvállású szűk ejtésű *é* hangot, amely talán közelebb is állhatott az *í*-hez, mint a mai *é*. Támogatja ezt az elképzelést az, hogy azonos helyzetben az *é* nemegyszer váltakozik *í*-vel (vö. fentebb). Az effajta ingadozásból az ímént a diftongusos ejtésre következtettünk, és itt is fölvetődik a kérdés, hogy vajon az *ee* jelölés nem rejt-e *éí* vagy ehhez hasonló ejtést. Eerre határozott választ adni nem lehet, de az eddigiekből nyilvánvaló, hogy a föltevés nem alaptalan.

Nincs semmi fogódzónk a néhány *aa* és egyetlen *oo* jelölés értékének megállapításához. Csupán egy a biztos: *aa* jel mindig mai *á* helyén van: 25: *baar*; 41: *maas*; 26: *magaara*; 25: *tizta/aag*; 45: *acarnaa* (tárgyas r.). Az *oo* jel meg teljesen érthetetlen: 5: *azookat*.

Az *ie* jel diftongusos olvasása azonban aligha lehet kétséges. E mellett szól az a valószínűsítés, hogy szövegünkben ezen kívül is van jó egynehány kettőshangzó, de támogatja az ezt a jelet tartalmazó *férj* szó etimológiája is. Ismeretes, hogy ennek az összetételnek az első tagja maga is összetétel, és azonos mai *férj* szavunkkal: **fij* + **erj* > **fij* + **erj* (EtSz.; SzófSz.; NyH.⁷ 56). Az *i* és *e* kapcsolata tehát etimologikus. Hogy a két hang kapcsolata már a XV. század elején is egyszótagú volt, arra bizonyítékot szolgáltat a BesztSz., ahol egymás mellett szerepel a diftongusos és monoftongusos adat: 29: „nepus: *fier fiw* unaka”; 57: „vir: *fer fiw*”. Itt utalnom kell BENKőnek az *ie* kettőshangzóra vonatkozó azon véleményére (NyK. LIV, 55), mely szerint az ómagyar két szótagot alkotó, két egymás melletti magánhangzó nem monoftongizálódott, illetőleg az *ie*-ből *é* csak a XVI. századtól kezdve fejlődhetett, amikor nyugaton már élnek a hosszú magánhangzók diftongizációjából keletkezett kettőshangzók. A BesztSzj. adata a XVI. századnál korábbi monoftongizációra utal.

4. Végül még egy fontos kérdés: hová helyezzük területileg Pannoniai Gergely nyelvjárását. Sajnos a fordító születési helyét nem ismerjük, csupán egyik tartózkodási helye ismeretes előttünk: a Gömör megyei Gombaszög (Dézsi i. m. 6). Így tehát csak a szövegből magából következtethetünk. A benne uralkodó igen erős illabialis tendencia északra utal. Ennek a területnek a föltevését nem zárja ki a magánhangzóval kezdődő toldalék előtti és többes *ly*-ezés, *ny*-ezés. Meg kell még említenem azt is, hogy erről a területről a múlt század elején is jeleztek a többi mellett *ie*, *éé*, *éé* kettőshangzókat (DEME: Nyelvünk a reformkorban 75).

PUSZTAI ISTVÁN

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Egy ültő helyében. Az idegen nyelvű szótárak is (pl. SAUVAGEOT magyar—francia, KELEMEN magyar—német, HADROVICS—GÁLDI magyar—oros, ORSZÁGH magyar—angol szótára) felveszik ezt a kifejezést. Ennek párhuzamos változatát, az *állító hely* kifejezést a felsorolt művek ugyan nem szótározzák, de megvan az ÉrtSz.-ban. Népi, népnyelvi, illetőleg népies kifejezésnek jelzi, és megjegyzi, hogy az *állító* melléknév csak az *állítóhely* állandó szókapcsolatban fordul elő rendszerint birtokos személy-

ragos és határozóragos alakban, gyakran az *ez* vagy *azon* szóval nyomósítva. Az *állító helyében* kifejezésnek a következő jelentésárnyalatait közli: a) 'ott, azon a helyen, ahol áll'; b) 'anélkül, hogy helyéből elmozdulna'; c) 'úgy álló helyzetben, állva'. Pl.: „Azon *állító helyében* elbóbiskolt.”; „Itt sülyyedjek el egy *állító helyemben*, ha...” (esküdözés-ként). Megemlíti még az *állító helyéből* kifejezést is a következő jelentésárnyalatokkal: a) 'arról a helyről, ahol áll'; b) 'álló helyzetéből'. Pl.: „Egy *állító helyéből* tüstént elindult.”; „Ne mozduljak egy *állító helyemből*, ha...” (esküdözésként). Az ÉrtSz. irodalmi példája Vajda Jánostól: „Egy *állító helyemből* mind agyon dobállak.”

Az ÉrtSz. ü betűje még nem jelent meg, de az *ültő* melléknévnek is teljesen hasonló, illetőleg párhuzamosak a jelentései és használati lehetőségei. Ez is csak az állandósult *ültő hely* szókapcsolatban fordul elő, és ugyancsak rendszerint birtokos személyraggal és határozóraggal ellátva, és ez, *azon* vagy *egy* szóval nyomósítva. Jelentéseit az előbbi nyomán így részletezhetem: a) 'ott, azon a helyen, ahol ül'; b) 'anélkül, hogy helyéből elmozdulna'; c) 'úgy, ülő helyzetben, ülve'. Pl.: „Egy *ültő helyében* megfont tizenkét orsót.”; „Azon *ültő helyében* elaludt.” Az *ültő helyéből* kifejezés jelentései is párhuzamosak az *állító helyéből*-éivel: a) 'arról a helyről, ahol ül'; b) 'ülő helyzetéből'. Pl.: „Meg se moccant egy *ültő helyéből*.”

A különböző nyelvjárásokból igen sok adatunk van az *állító* vagy *ültő helyében* vagy *helyéből* kifejezésekre: Kunszentmárton (LÖRINCZ KÁROLY: Nyr. III, 31), Sopron m. (TÓTH J.: Nyr. IV, 419), Szatmár (FÜLEP IMRE: Nyr. IX, 265), Kiskunhalas (SZILÁDY ÁRON: MNy. I, 460) stb.

A MTsz. adatai: *átó-hely* (Kiskunhalas); *állító-hely* 'álló hely' (Rimaszombat); *állító helyében* (Somogy m. Nemesdéd, Szatmár); *állító helyibe* (Szatmár m. Nagybánya); „Egy *állító helyibe* megivott egy icce pályinkát” 'egy helyen állva' (Zemplén m. Szürnyeg); — *ültő-hely* (*ültő-hel*) 'ülőhely' (Cegléd, Zemplén m. Szürnyeg); *ültő helibe* (Répce vid.); „övégeszte egy *ültő heliben*” [!] (Sopron m.); „azért fel se kelek *ültő helyemből*” (Heves m.); „ugyan hány gombócot tudnál megenni egy *ültő-helyedben*?” (Alföld); „eggy *ültő-helibe* mögöszik húsz göldint” (Kiskunhalas); *ültő-helyiből* (Kunszentmárton); *ültő helyében*, „egy *ültő hejbe*” (Szatmár); *ültő helyiben* (Szatmár m. Mátészalka); „egy *ültő-helyőkbe* elbeszélgettek egész dilutánokon is” (Bihar m. Pocsaj); „eggy *ültő-helyemben*” (Hegyalja). — Egyetlen adatunk a *fektő-hely*-re is van: *fektő-hel* 'fekvőhely': „főverik az embört *fektő-heliből*” (Kiskunhalas).

Megtalálhatjuk a kifejezést az OrmSz.-ban is: *átó* 'álló' (inkább csak az *átó helbe*, *átó helébe*-féle kapcsolatokban fordul elő): „eggy *átó helbe* Budapestig aszt én nem bírom ki” (*állító* a.); — *ültő helébe* (*ültő helembe*, *ültő heledbe*) 'amíg ül': „eggy *ültő helembe* elővastam az egészet” (*ültő helyébe* a.). A SzegSz. adatai: *állító hejbe*; *eggy állítóhelybe* 'leülés, járkálás nélkül', *eggy ültőhejibe* 'egy ültében, anélkül, hogy felállana' (*ültő hely* a.).

Honnan származik ez a *t* elem ebben a három szóban? Az alapszó világos: *áll*, *ül* és *fekszik*. A szóvég ugyancsak nem hagy kétségben minket, a folyamatos melléknévi igenév jellegzetes képzője. De **álltani*, **ülteni*, **fekteni*, főnévi igenév nincs, és nem is tudunk róla, hogy valaha lett volna. Ez a *t* nem lehet azonos a *-t* causativum-képzővel (vö. *rándul* ~ *ránt*, *nyílik* ~ *nyit*, *fél* ~ *félt* stb.), hiszen a jelentés semmiféle műveltető mozzanatra sem utal. (Műveltető képzőnek magyarázza SIMONYI: NyK. XVII, 52 és SZILÁSI: NyK. XXIV, 434).

Véleményem szerint itt a szóvegyülés, a kontamináció egy sajátos esetével találkozunk: *álltában* × *álló helyében* = *állító helyében*, *ültében* × *ülő helyében* = *ültő helyében* és *fektében* × *fekvő helyében* = *fektő helyében*. Ilyesféle mondatokból, mint: „Csak úgy *álltában* kapta be az ebédet” vagy „csak úgy *álló helyében*...” keletkezhetett a két kifejezés keveredéséből az ilyen mondat: „egy *állító helyében* bekapta az ebédet”.

A birtokos személyragozott és határozóraggal is ellátott befejezett melléknévi igenevek minden finnugor nyelvben és így a magyarban is jellegzetes tömörítő szerkezetek: „hazafelé *mentében* jutott csak eszébe, hogy elhagyta valahol a kalapját”. A tömörítő szerkezet jelentése: 'menése közben, miközben ment'. Vagy: „Mit látott *jártában-keltében?*”; „*Szaladtukban* hátra sem mertek nézni”; „*Ijedtemben* azt sem tudtam, mit csináljak”; „*Visszatértekor* tudta csak meg a szomorú hírt”; „A *vesztébe* rohan”; stb.

Ez az ősi, tömörítő szerkesztésmód azonban — noha még ma is eleven hatóerő nyelvünkben — nem használható korlátlanul minden igével, sőt az igéknek csak egy csekély része alkalmas ilyen szerkezetekre. A felhasználható igék többsége mozgást fejez ki, dinamikus, mint a *megy, jár-kel, szalad, visszatér, ijed* stb. Statikus, állapotot kifejező ige az ide tartozók közül csak az *áll, ül és fekszik*, ahol egyaránt lehetett használni az *álltában, ültében, fektében* vagy az *álló helyében, ülő helyében, fekvő helyében* kifejezéseket. Lehet, hogy a kontamináció az egyik igében (igenévben) előbb fejlődött ki, és innen terjedt ki a másik állapotot kifejező igeire, de ezt nem tudjuk bizonyítani.

KÁLMÁN BÉLA

Lucerna. A legértékesebb szálas takarmányt adó évelő növényünk, a *Medicago sativa* a köznyelvben általánosan *lucerna* (ÉrtSz. IV, 865; ÚjMLex. IV, 409) néven ismeretes. A NSz. segítségével összegyűjtött szótörténeti adatok azonban azt mutatják, hogy a XVIII. század utolsó harmadában még alaki bizonytalankodás volt elnevezése körül: 1774: „Az ilyen Here-Hura félehez... tartoznak a' *Luterniai* Here vagy Ló here, a' Török Here vagy Babó” (Wiegand János, ford. Szilágyi Sámuel: Az Austriai Paraszt Ifjúságot... oktató kézi Könyvetske. Pozsony. 91: NSz.); 1782: „Békés-Vármegyéből. A mezei gazdafágot gyakorló Oskola, melyet Szarvasonn... Tessedik Sámuel Uram ez-előtt egy-néhány éltendővel... fel-állított, ...kiváncsian látfzik gyarapodni... Kiváltképpen az úgy nevezett Székes földön tett próbák fokakat meg-engeszteltek, főt példája követésére-is ösztönöztek:... néhol *Lucernai lóhere* fü magjával bé-vetvén, 4 hét alatt kétfzer kalzálták; Burgundi répa-is jól termett benne” (A Magyar Hírmondó. Pozsony. III, 757); 1793: „Ne tarts több barmot, hanem tsak a' mennyit eleséggel győzől; az eleséget fzaporítsd fikeres abrakoló vetemények termelztésével, minéműek a' *Luternai* és Spanyol *lóhere*, muhar, burgundiai répa, krompér, 's egyebek” (Luntz György János, ford. Látzai József: Oskolai Tanító Könyv. Győr. 46—7); 1795: „a jó szénát Ló-herével, vagy *Lucernával*... [kell] meg Keverni” (Festetits Urod. Instr. 21: NSz.); 1796: „Még inkább meg-lehet a' Réteket jobbítani, ha ...*Luternával*, vagy örökös Ló-herével bé-vettetnek” (Magyar Mezei, és Házi Gazdaságnak Kalendárioma... ki-adattatott P[lessing]. P. I. által. Pest. 88); 1798: „ama' nagy hírre, és névre emelkedett Magyar Orfzági kintses Termélfzetnek nyomozó Búvárja T. T. Theschedik Úr... Pesthre, Po'sonyba, sőt Hazánkon kívül a' Bótsi Kereskedőknek kezéhez éltendőnként közel 50 mázsa *Luternai* tífza *Here*-magot fzikott fzoigáltatni” (Veszelszki Antal: A' Növény-Plánták' országából való erdei, és mezei Gyűjtemény... Pest. 431). A nyelvjárásokból számos alakváltozatát jegyezték föl: *lukërna, luterna, lutërna, lutèrná* (MTsz.), *lucërna* (SzamSz., CsángSz.); *lócërna, lucërna, lucer, lucër, lucërna, lücërna* (ÚMTsz.).

Amint a fenti adatokból is kitűnik, a lucerna elterjesztése Magyarországon Tessedik Sámuel (1742.—1820.) nevéhez fűződik. Tessedik naplójegyzeteiből (Tessedik Sámuel: Szarvasi nevezetességek azaz Szarvas mezőváros gazdasági krónikája. Az eredeti német kéziratokból fordította... Nádor Jenő. Bp., 1938. 46—7) a lucerna meghonosításának részleteit illetően is tájékozódhatunk. 1768-ban nagy volt a szárazság, s ezért Mária Terézia elrendelte, hogy takarmányfüveket kell termesztetni. E rendeletet az egyszerű emberek nem értették meg, és nem is hajtották végre. A parasztok ellenszégülése arra indította Vámosi György szarvasi uradalmi ispánt, hogy Bécsből meghozassa

az első két font lucerna (az eredetiben: *Luzerne*) és stájer kutyazab magot, és azt Tessedik lelkész kertjében elvetve a hitetleneket a rendelet helyességéről meggyőzze. A kísérlet sikerült, és Tessedik pár éven belül kialakította Szarvason az ország lucernamag-termesztő központját. A lucerna népszerűsítése érdekében Tessedik röpiratot is adott ki 1000 magyar és 1000 német példányban (vö. Theschedik Sámuel Önéletírása. Eredeti német kéziratból fordította ... Zsilinszky Mihály. Pest, 1873. 26—7, 63).

A szó- és tárgytörténeti vizsgálat egyaránt arra mutat, hogy a *lucerna* forrását a németben kell keresnünk. A régi *lucerniai here*, *lucernai lóhere* szókapcsolatok úgy keletkeztek, hogy a német *Luzernerkerlee* 'ua.' (HEYSE, Fremdw. 17 496) összetételt 'a svájei Luzern kantonból származó lóhere' jelentésűnek fogták fel, előtagját latinos szóvéggel és magyar képzővel látták el, utótagját pedig lefordították. A *lucerna* a német *Luzerne* 'ua.' átvétele a szóvég latinosításával (DOLw. 171; SzófSz.). A német *Luzerne* nem a *Luzern* tulajdonnévre, hanem a provanszál eredetű francia *luzerne* 'lucerna' szóra megy vissza (KLUGE, EtWb. 17 450). A provanszál *luzerno* tulajdonképpen jelentése 'szentjánosbogár'; metaforikus 'lucerna' jelentését az magyarázza, hogy a lucerna magvai fényesen ragyognak. Etimológiailag a provanszál *lucerno* a klasszikus latin *lucerna* 'lámpa, mécses' (erre l. WALDE—HOFMANN, LatEtWb. 3 I, 825) népi változatának, a **lucerna*-nak a folytatása (DAUZAT, DietEt. 4 446; BLOCH—WARTBURG, DietEt. 2 360). — A lucerna őshazája Perzsia; vö. ógörög ἡ πόα ἢ Μηδική 'lucerna' (tkp. 'méd takarmányfű'). Görögországban az i. e. IV. század folyamán kezdték termesztetni. Később fokozatosan elterjedt a Földközi-tenger távolabbi partvidékein, majd egész Európában is (Nagy Szovjet Enciklopédia² XXV, 572). Számos európai nyelv francia vagy német közvetítésű szóval jelöli: angol *lucerne*, olasz *lucerna*, szerb-horvát *lúcerka*, cseh *lucerka*, *lucinka*, szlovák *lucerka*, *lucerna*, lengyel *lucerna*, orosz *люцерна*; stb. A román *lucernă*, *lufernă* közvetlen forrásaként számításba kell venni a magyar *lucerná*-t is (ALEXICS: Nyr. XV, 549; GÁLDI: MNy. XXXIX, 367).

KISS LAJOS

Iszkumpia, Szampiás. Régi emlékeket ébreszt bennem e vezetéknev, mert *Szampiás* Feri bácsi a Hadik grófék parádés kocsisa volt Tornanádaskán a húszas évek elején, s e minőségében gyermekálmaim netovábbja. Rajta kívül ma hazánk területén csak két István, egy Lajos és egy János él Bódvaszilason, és egy János Bódvalenkén. 1766-ban és 1776-ban Rozsnyón írnak össze *Szampiás*-okat, de nevük minősítéskor a bizonytalanok közé került (ILA, Gömör megye III, 338, 340; az első helyen található *Szampitás* a szerző közlése szerint az eredetiben *Szampiás*). E ritka vezetéknev véleményem szerint a *szkompia* 'cserszömörce' szó -s képzőjű *szkompias* származékának ejtéskönnyítéssel alakult tulajdonnevesülése, s olyan valakit jelöl, aki vele dolgozik, azaz másodlagos foglalkozásnöv tímárta, tobakra vagy cserző vargára (elsődleges foglalkozásnevek: *Asztalgárdió*, *Kovács*, másodlagosak: *Forgács*, *Patkó*). Ugyanakkor *Tobak* vezetéknevek is vannak Rozsnyón! A Bakony vidéki szömörcearatásról, a szattyán- és kordovánbörkésítésről és a „szömörceek”-ről nemrégiben TAKÁTS GYULÁTLól olvashattunk (Ethn. LXVII [1956.], 579 kk.). Mivel nem mindenütt terem, a tobakok messze földre elementek érte, és a szüretelés jogát szerződéssel biztosították maguknak. A Somogy megyei Endréd uradalmának erdejében növő szömörceét például „emberemlékezetet meghaladó idő óta” a székesfehérvári tobakok bérelték. A mesterség Veszprém megyében a XVII—XVIII. században virágzott. (I. h. 584, 588.)

MOLNÁR ALBERT még nem nevezi meg: 1621: „Rhus: Egy koró, ki az kősziklákon fzkott nőni”, de PP. már hozzászól: „Rhus coriariorum: Szkompia fű, mellyel a Tímárok bőrt készítenek.” A magyar szóanyagban PPB.-nál tűnik fel, itt 'Rhus conaria'. Gerber-

¹ Helyesen *coriaria*.

Rinden' az értelmezése, míg PPB. 1801-ben 'Rhus cotinus, Summach, Gelbholz'. KLEIN 1801.: „Scumpie 'Daphnis (ce de tímári) Szkompiafa' ” (GÁLDI kiad. 421). Az 1807-ben megjelent DIÓSZEGI és FAZEKAS írta fűvészkönyv a szömörte szót terjeszti el, s csak zárójelben van odatéve sárga szömörte nevű alfajához: „Szkupia. Iszkompia.” SI. 1808.: „Szömörkefa. Rhus cotinus. Szkompia.” (A szömörké-re l. KNIEZSA, SzJsz. I, 497.) Észak-keleti—keleti tájzso lévén MÁRTON szótáraiban eléggé mostohagyermek. Eleinte még meg-megtaláljuk nála, utóbb teljesen visszaszorította a dunántúli szömörce meg az *ecetfa*: 1803/4.: Färberbaum = 1. etzetfa. Rhus coriaria. L. 2. székompia, székompia. Rhus cotinus.; Schmack = etzetfa, fzumák.; Sumach = etzetfa, tímár fzmörtze. | 1807.: Iszkompia = Färbe[r]baum. | 1818.: Rhüs = szömörte; Sumach. Plin. Rhus coriaria. L. etzet szömörte, etzetfa; der Essigbaum, Sumach. Rhus cotinus. L. sárga szömörte, iszkompia; Perückenbaum, Färberbaum, Gärberbaum. Megvan GYARMATHI, Voc.-ban is iszkompia, szkompia és szkumpia változatban. CzF. szkombia címszót, valamint szkompia és szkupia változatot vesz fel. Ez utóbbi FINÁLY 1884-i szótárában (*cotinus* al.) és a Pallas Lexiconban (XV, 817) is olvasható, s úgy gondolom, hogy Diószegiék sajtóhibájának tovább vándorlása. — Keltezetlen régi nagybányai iratból való: „Szkompáját más ember adósságáért letartották” (Nyr. XI, 29). Szerepel a NySz. gyűjtésében is, de forrására vonatkozólag a rövidítések jegyzékéből csak annyit tudunk meg, hogy erdélyi, amiért BALLAGI ALADÁR (RMNy. 527) meg is rótt a szerkesztőket. Megvan TORKOS JUSTUS JÁNOS 1745-ben kiadott Taxa Pharmaceutica Posoniensis című munkájában (MNYTK. 10. sz. 46). A MTsz. iszkumpia alakban közli a Székelyföldről. FRECSKAY így ír róla: „A növényi bőrrelelő anyagok közé tartozik a szömörce, skompia (Sumach, Schmack)” (38). JÁVORKA—Soó (A magyar növényvilág kézikönyve. 1951.) nem ismeri a szót; szerinte a *Cotinus Coggygria* Scop. (régebben *Rhus Cotinus* L.) magyar neve *cserszömörce*; a növény cseranyagot, sárga festéket tartalmaz, a népi gyógyászatban lázcsillapítóként használják; a *Rhus typhina* magyar neve *torzsás szömörce* (*ecetfa*) (372—3). REUTER CAMILLÓ pécsi erdőmérnök leveléből idézem: „A cserszömörcevel BORBÁS VINCE foglalkozott az Erdészeti Lapok 1886. évf. 70—3. lapján. A Meesek déli, úgynevezett karsztbokorerdeinek jellemző cserjéje. Megtelepítését Pécsen a törökre fogják, de ezt már BORBÁS sem hitte el. A tobakosok, a szattyánbörkésztők használták, ami valóban török eredetre mutat (már ti. a felhasználásban). Nevéből képzett baranyai helynevet nem ismerek. Előfordul tudomásom szerint a siklósi hegyek déli oldalán is (Siklóson 1770-ben volt *Tabak utca*!). Az 1950-es évek elején cserszőanyag-hiány miatt újra művelés útján kívánták tenyésztetni az erdészettel, de a kezdeményezés abba-maradt. A belőle előállított cserszőanyag neve a nemzetközi kereskedelembe *sumah*; ilyen néven ismeri vámszabályzatunk is.”

A szó nyelvünkbeli történetéhez tartozik kiavulása is. Mint láttuk, a mai város és botanikus nyelv nem ismeri, de nincs meg BALASSÁBAN, BALL.-ban, FOGARASI 1847.-ben és a Tzs.-ben sem. Oly tökéletesen sikerült elfelejteni, hogy már maguk a tímárok sem ismerik, még Erdélyben sem (l.: PETŐ JÓZSEF, A debreceni tímárok céh- és mesterség-szavai. Debrecen, 1938.; MÁRTON GYULA, A tímárok zilahi mesterség-szavai. Kolozsvár, 1947.). A Zemplén megyei KASSAI JÓZSEF már 1835-ben azt írta szavunkról, hogy „non habet usum apud Coriarios” (IV, 447).

Rokonsága: lengyel *skapia*, *skapik* (MAJEWSKI, Słownik nazwisk zool. i botan. polskich. Varsó, 1889. I, 385), orosz *skompija*, *skumpija* (Nagy Szovjet Enc.² 39: 248, 284), cseh *škumpina* (JUNGMAN), *škumpa* (DOBOSY), román *szkumpin(y)e* (BENKŐ, Coteanu kiadása, KazLev. XIX, 312), *scumpie* (KLEIN, GÁLDI kiadása, DAME). A szlovák változatokat GREGOR FERENC állította össze (Studia Slavica V [1959.], 141; a BERNOLÁKNÁL *garbárské strom* alatt felbukkanó *szklompta fű* PP.-ből átvett, de sajtóhibával megtoldott alak). A szláv szószármaztató szótárak közül csak MACHEK VÁCLAV

szótárában találtam meg. Szerinte végső forrása az arab *summak*, de a felsorolt alakok ettől nagyon messze állanak. MACHEK növénytani szótára szerint is a *škumpina* különféle változatai végeredményben az arab *summak*-ból származnak a *k*-nak a szó elejére való áthelyezésével (így *l*) és az *mm* > *mp* változással, de az nem tudható, hogy hol és mikor ment végbe ez a változás (Česká a slovenská jména rostlin. Prága, 1954. 144; GREGOR FERENC szíves közlése). Mivel a szó először nyilván a cserzőlevet jelentette, s csak később a növényt, talán a lengyel *skapac* 'bemárt, megáztat' ige körül kellene tapogatóznunk. GYARMATHI, Voc. a románnal veti össze: „*Szkompia* ... V(alachice) *szkumpie*”; ezzel szemben ALEXICS (Nyr. XVII, 468) a Lexicon Budense érdekesebb magyar szavai közé sorolja a *szkompia*, *szkumpiafa* szót; SZINNYEI JÓZSEF (Nyr. XXIII, 99) és BLÉDY GÉZA (Influența limbii române asupra limbii maghiare. Nagyszeben, 1942. 52) román eredetűnek tartja, viszont TIKTIN szerint a román szó forrásul a magyar is számba jöhet. Mivel GÁLDI (Samuelis Klein Dictionarium valachico-latinum. 1944. 183) azt írja, hogy a szónak Erdélyben 'boroszlán; Daphne', sőt 'orgona; Syringa vulgaris' jelentése is van, SZABÓ T. ATTILÁHOZ fordultam. Ő készséggel közölte velem, hogy „a szót már BENKŐ román eredetűnek tartotta (BENKŐRE I. Gr. Mikó Imre: Benkő József élete és munkái. Pest, 1867. 320). Egy ilyen című dolgozatot csak írt róla: »A Közép-Ajtai Szkumpia vagy esmeretesebb Neven Etzet fa és annak kordovány Bőr készítésre való haszna« (1796). (Kiadta Mikó i. m. 320—9.) Magam is írtam róla abban a két különnyomatban, amelyet mostanában szeretnék eljuttatni hozzád.¹ A román *scompie* szónak Erdélyben — a Dicționarul Limbii Romine Modernă szerint — van 'orgona' jelentése. Ugyanez a szótár a *scumpie*-t a lengyel *skapia*-ból származtatja.” A két növény nevének összecserélése talán abban nyeri magyarázatát, hogy talaj- és élettér-igényük egyforma (vö. JÁVORKA—Soó i. m.).

A fentiekben talán sikerült egy további adattal igazolni, hogy milyen fontos gazdaságtörténeti ereklék őrződnek névanyagunkban. A *szkompia* vagy székely formájában *iszkompia* régen nagy szerepet játszott a bőriparban (l. HOLLUB JÁNOS, Bőrgyártás. 1948. 113—4), sőt a Magyar Tudományos Akadémia 1955. november 26-án szömörce-ankétot is rendezett (ott hangzott el LÉNÁRT ANNA „A szömörce jelentősége” című tanulmánya, vö. Bőr- és Cipőtechnika VI [1956.], 40 kk.). A tímár és tobak mesterség e fontos alapanyagának nevét tartja fenn ma is a Bódva völgyi Szampias vezetéknev. Hasonló név Somogy megyében a Bőzsöny, amely eredetibb Bőrszöny-ből jön, s szintén a festékanyagot tartalmazó növényre utal (MÁRTON: *ber'seny*, *sárga szömörtze*, *iszkompia*), és Vác környékén a *Brezula* vezetéknev (< szlovák *brezul'a* 'berzseny(fa)').

MIKESY SÁNDOR

Kalmár. I. E szavunkról mindenki úgy tudja, hogy német jövevényszó. Pedig ha a német *Krämer* szó hangalakjára vonatkozó középkori adatokat közelebről is megvizsgáljuk, könnyen felismerhetjük, hogy ez a felfogás mindenképp téves; szavunk csak végső fokon megy vissza a németre. A német *Krämer* szónak középfelnémet-kori alakja ugyanis *krámaere*, illetőleg *kraemer* volt (vö. LEXER). Nyilvánvaló, hogy a magyar szó őseként csakis a *krámaere* szóalak jöhet tekintetbe; mégis a magyar *kalmár* szó ebből a szóalakból közvetlenül semmiképp sem származhatnék, mert a német *a*-nak a magyarban rövid magánhangzó semmiképp sem felelhetne meg.

Egyik régi német jövevényszavunkban középfelnémet *a*-nak *ó* felel meg, mégpedig *hóhér* szavunkban, amelynek középfelnémet-kori előzménye *háhaere* volt. E szavunk nyilván bajor-osztrák eredetű, amely nyelvjárásban az *a*-féle hangokból nagyon korán,

¹ A Pápai-Páriz szótár-kiadások magyar szókinsének román kölcsönzó-anyaga (Studia Universitatis Babeş—Bolyai. Series IV. Fasc. 2. 1960. 18) 4 és Román kölcsönzószavaink Gyarmathi Sámuel nyelvhasznításában (Nyírk. IV. [1960.], 305) 9. — M. S.

vagyis még a XII. század végén *o*-féle hang lett (vö. Moór, Westungarn im Mittelalter 179). Ezek szerint *kalmár* szavunk bajor-osztrák eredetű semmiképp sem lehet. Valami óbajor **krāmārī* szóalakból pedig *kalmár* szavunk márcsak az első szótag rövid *a*-ja miatt sem származhatnék, azonkívül művelődés- és néptörténeti szempontból sem valószínű, hogy ilyen szóalakból származott volna. De épp az említett alak okból átdő nyelvként nem kerülhetnek szóba a Felvidéken beszélt középnémet nyelvjárások sem, amelyekben valaminő *ā* > *ō* hangváltozás nem következett ugyan be, de a középfelnémet *ā* bennük is változatlanul megmaradt volna, ha csak nem változott volna el a másodlagos umlaut révén *ā*-vé (*Krämer*). Ezenkívül a második szótagban, ha valami középnémet nyelvjárásból származnék szavunk, é hangot kellene várnunk, vagyis éppúgy, mint *hóhēr* szavunkban. Ebben a vonatkozásban persze talán arra lehetne hivatkozni, hogy például a német származású *bognár* szavunkban (~ n. *Wagner*) előreható hasonulás következett be. Csakhogy ez nem nagyon valószínű, mert hisz a bajor-osztrák nyelvjárásokban a másodlagos umlaut *ā*-ból szintén nagyon korán, — de a magyar *hóhēr* szóalak tanúsága szerint már az *ā* < *ō* hangváltozás bekövetkezte után — *a* fejlődött; *bognár* szavunk *o*-ja pedig világosan tanúsítja, hogy ez a szóalak bajor-osztrák nyelvjárásból származó átvétel.

2. Megállapíthatjuk tehát, hogy olyan német nyelvi szóalak sohasem létezett, amelyből a magyar *kalmár* szó származhatnék. Ellenben annak a feltevésnek semmi akadálya nincs, hogy *kalmár* szavunk valami szláv *kramar* szóalak átvételéből származott legyen. A *kramar* szóalak pedig a bolgár kivételével az összes szláv nyelvekben megtalálható 'Krämer, Händler' jelentésben. A szlovák *kalimar* 'ua.' azonban kétségtelenül a magyarból való kölcsönzés; az oroszban és az ukránban pedig az ide tartozó szóalak már lengyel jövevényszónak tekintendő (vö. BERNEKER I, 606). — Természetesen nem egészen véletlen, hogy a kereskedőfélek német elnevezései közül épp ez a szó terjedt el olyan nagy körzetben a németekkel szomszédos szláv népeknél. Tudniillik a *krāmaere* a németeknél is eredetileg a vásároló kereskedő elnevezése lehetett, mert hisz a *krāmaere* alapszavának, a *krām* szónak — amely jövevényszóként szláv népeknél szintén nagyon széles körben terjedt el — a jelentése LEXER szerint: 'ausgespanntes Tuch, Zeltdecke, bes. die Bedachung eines Kramstandes, die Krambede selbst' volt, sőt az alapjelentése már az ofelnémetben is 'Zelttuch' lehetett (vö. KLUGE, EtWB.¹¹). Persze ezek a messze földön vásároló német kereskedők sok mindenféle holmit árulhattak, mert hisz különben nem vette volna fel a *Krämer* szó a 'szatócs' jelentést.

Hogy milyen szláv nyelvből került a *kalmár* szó nyelvünkbe, azt hangalakja alapján nem lehet megmondani. Még csak a szlovák nyelv sem rekeszthető ki az átdő nyelvek sorából, mert hisz a szlovákban a mai *kalimar* 'szatócs' visszakölcsönzött magyar szóalak is lehet. A szlovén nyelv az átdő nyelvek sorából a látszat szerint kirekeszthető volna ugyan, mert e nyelvben e szóban az első *a* hosszú: *krāmar* (a vendben is *krāmar* a szó alakja), úgyhogy arra lehetne gondolni, hogy ez a szó az ő nyelvükben még a középfelnémet *krāmaere* szóalak átvételéből származott. Csakhogy persze a szlovénban az *a* megnyúlása — mint annyi más esetben is — az újabb korban következhetett be; annál inkább is erre kell gondolnunk, mert hisz a szerb-horvátok ezt a német szót csakis a szlovének közvetítésével vehették át, már pedig az első *a* a szerb-horvát *krāmār* szóalakban szintén rövid.

Az mindenesetre könnyen érthető, hogy szláv népek a német *ā*-t és *ā*-t *a*-val helyettesítették, mert hisz náluk hiányoztak ezek a hangok, a szláv nyelvekben ugyanis még az indogermán *ā*-t is rövid *a* képviseli. De már a magyarban — amint tudjuk — megvoltak ezek a hangok.

Nyelvünkben a *kalmár* szó mindenesetre már nagyon régi időkben meghonosodhatott, mert hisz 1354-ben már az előrehaladott hangállapotot képviselő *kalamár* alak-

ban szerepel (Oklsz.); az azonban kétséges, hogy az 1304-i *Kalamar-kurtuel* is ide tartozik-e. E szó mint családnév is gyakran fordul elő a régi emlékekben (az Oklsz.-ban 35 adat van a *Kalmár* családnévre). Ez adatokból világosan kitűnik, hogy a mai *kalmár* szóalak újabb keletű; a fejlődés útja a következő lehetett: **kramár* > **karamár* > *kalamár* > **kalomár* > *kalmár*.

3. A szlovákok szavunkat mindenesetre még a XIV. vagy XV. század folyamán vehették át, mert hisz a mai *kalmár* szóalak már újabb keletű. A szlovák *kalimar* pedig művelődéstörténeti szempontból azt tanúsítja, hogy a Felvidéket már a XIV. és XV. században is többnyire magyar, tehát nem cseh, lengyel vagy német kereskedők láthatták el árukkal. — Abból pedig, hogy a mi *kalmár* szavunk valamelyik szláv nyelvből — amely nyelv azonban semmi esetre sem a bolgár volt — származik, az következik, hogy a korai Árpád-kor folyamán a magyarokat semmi esetre sem vásároló német kereskedők látták el külföldi árukkal, hanem elsősorban is vásároló szláv kereskedők, esetleg csehek és lengyelek, mint az ukránokat és oroszokat is. Ezért nem lehetetlen, hogy a mi *kalmár* szavunk is e nyelvek egyikéből származik.

MOÓR ELEMÉR

Kvaterkázik. E szavunk szótárilag megfogalmazható jelentéstartalma aligha több annál, mint amennyit az ÉrtSz.-ban (IV, 539) olvasunk róla: „Társaságban kedélyesen, társalogva, adomázva borozgat.” Ami azonban a szó hangulatfelidező erejét illeti, kevés szavunk jeleníti meg szemléletesebben azt a világot, amelyben az ilyenféle borozgatás több volt alkalmi időtöltésnél, szinte már életforma volt: akár vidéki kismemesi kúriák fehérre meszelt szobáiban, ámbitusán vagy kerti asztala mellett, akár jobb módú polgárházak bútorokkal túlszűfolt ebédlőjében, akár pedig valamely csendesebb kiskocsmá sárga fényű lámpája alatt ültek is ennek a mindinkább a múltba vesző világnak az emberei. Babits már 1939-ben elmúlt ifjúságát és apái korát idézte ezzel a szóval: „Bevonulok fehér paripán a múltba, és visszafoglalom a szekszárdi dombokat ... Ez volt az ősréteg, ez köt össze apáimmal, a pincéző, *kvaterkázó* és Vergilius szerint szüretelő kaputos magyarokkal” (Keresztülkaszul az életemen. Bp., é. n. 167).

Szófejtő irodalmunk — tudtunkkal — még nem foglalkozott e szavunk eredetével, történetével. Különösebben régi múltja nincsen is a *kvaterkázik*-nak: az Akadémiai Nagyszótár cédulaanyagának tanúsága szerint 1855 óta, alapszava, a ma már alig élő *kvaterka* pedig négy évvel korábról adatolható irodalmi idézetekkel.

A *kvaterka* legrégibb előfordulása: 1851: „hajára egy jó *quaterka* czitrom olajat záporoz” (Bernáth G.: *Freskó* III, 33: NSz.) világosan mutatja, hogy szavunk eleinte — éppúgy, mint később bemutatandó, néhány idegen nyelvi megfelelője — kisebb ürmértékegységet, valószínűleg egy negyed pintet, azaz egy mészelyt, vagyis valamivel többet, mint egy negyed litert jelentett. Minthogy ebben az értelemben főként szesz italokkal kapcsolatban használták: 1858: „igyunk egy *quaterkát* ebből a gulyiból” (Huszár-adomák 106: NSz.); 1876: „Egészségünkben egy *quaterka* Jó bor csinál ezernyi kárt” (Szabó E.: *Költ.* 16: NSz.), és mivel voltak olyan poharak, amelyekbe éppen egy negyed pintnyi bor fért, *kvaterka*-n egy 'ilyen pohár bort' kezdtek érteni: 1857: „S hogy a suly-nak se lehessen Hiánya: Egy *quaterka* csuszik szépen Utána” (Losonczy L.: *Költ.* II, 88: NSz.); 1877: „Az öregek ... vonúljanak félre egy pár *kvaterkára*” (Tóth Ede Művei II, 60: NSz.); 1903/1959: „félek, megárt, ha még egy *kvaterkát* felhajt, mert a maga eszére szükség van” (Mikszáth ÖM. XVI, 115). Ebben az értelemben szótározta szavunkat BALLAGI (TeljSzót. II, 147) is, szerinte azonban a *kvaterka* nem tele pohárnyi, hanem „a pohárnak mintegy negyedrésznyi magasságáig töltött bor, melyet mulatságból, a beszélgetés élénkítése végett iszogatnak, s mikor a poharakból kifogy a bor, újra ugyanolyan magasságban megtöltik.”

Rendszerszerű jelenség nyelvünkben, hogy az űrmértékek neve azt az edényt is jelölheti, amely arra való, hogy az illető űrmérték egységét mérjék vele (vö. például az ÉrtSz. *liter, messzely, pint* címszavát). Amikor a *kvaterka* szó meghonosodott nyelvünkben, és az űrmértéket jelentő szavak sorába beleilleszkedett, használhatták és használták is ilyenféle, közelebből véve 'borospohár' jelentésben: 1868: „*Kvaterkák* csengésénél sirva vigadva tölthette volna el ... napjait” (Borssz. J. Alb. 59: NSz.); 1879: „régén, mikor rosszúl húztam, hozzám vágta a *quaterkát*” (Teleki S.: Eml. I, 100: NSz.); Szeged: „*kvatërka* ... 1. 'apró borospohár' (Tömörkény tájszógyűjtéséből: SzegSz. I, 863).

A felsorolt jelentéseken kívül még két másik értelemben is használták ezt a szót. Az ÚMTsz. egyik Somogy megyei adata szerint a torkot karcoló, rosszfajta pálinkának is *kvaterka* volt a neve, a SzegSz. (I, 863) pedig a már említett, elavultnak minősített jelentés után „2. 'bor mellett való baráti együttlét'” értelem-meghatározását közli. Ez utóbbi jelentésre Móra egyik regényéből idézhetünk példát: „Elértette a pap, hogy nekem csönd és nyugalom kell ... ha akarom még az ebédemet is helyembe hozzák; csak egyet nem engedhet el, az esti *kvaterkát*” (Négy apának egy leánya. Szépirod. Könyvkiadó, 1960. 132; vö. még uo. 302). Ez utóbbi jelentés kialakulásában jelentős szerepe lehet a *kvaterka* hamar elterjedt és az alapszót túlélő származékának, a *kvaterkáz* vagy *kvaterkázik* igének: 1855: „Vahuddal halbszajtli mellett [szeretnék] Piano *quaterkázni*” (Lisznyai K.: Laczikonyha 177: NSz.); 1861: „Diczhalmi csöndesen *quaterkázott* a másik oldalon” (Almási T.: Szer. gyógy. 77: NSz.); 1905/1960: [A fiatal Jókai] „Megfordult mindenfelé, uzsonnán kávézenikék között, máskor disznótoron *kvaterkázó* öregurak között” (Mikszáth ÖM. XVIII, 38; vö. még: BALL.; SzegSz.; ÉrtSz.; BAKOS, Idegen szavak kéziszlótára 1961.; stb.). A *kvaterkázni* igét a köznyelvitől eltérő, 'erős pálinkát iszik' jelentésben ismeri az ÚMTsz. egyik Somogy megyei adata.

Ami szavunk eredetét illeti, végső forrása kétségtől a latin *quartus* 'negyedik' sorszámnévnek a származéka, a 'mérték [azaz pint] negyed része, messzely' (PPB.) jelentésű latin *quartarius*. Ezen alapszik az ófrancia *quartier* 'negyed, negyedrés' főnév (DAUZAT, DictÉt. 601), amely 1210 körül a középelnémetbe is átkerült, számos német nyelvjárásban *quater*-rá egyszerűsödött, és 'fél icce, messzely' jelentést is kapott (GRIMM, DtWb. VII, 2321; Trübners DtWb. V, 250). A magyarba azonban valószínűleg nem német, hanem vagy lengyel, vagy szlovák közvetítéssel került a szó. A lengyelben ugyanis már a XVI., XVII. századtól kezdve adatolható a körülbelül negyed liternyi űrmértékegységet jelentő (T. LEHR-SPLAWIŃSKI szerk., Słownik języka polskiego I, 1784; Polska Akademia Nauk. Słownik języka polskiego 1961. III, 1344) *kwaterka* főnév, amelynek a Varsói Szótár (II, 660) átvitt, '(pálinka okozta) ittasság' jelentését is ismeri. Alighanem e közlés alapján vette fel a Lengyel—magyar szótár (Bp., 1959. 290) az említett szó 'kvaterkázás, iddogálás' jelentését.

A lengyel *kwaterka* BRÜCKNER (SĚt. 287) szerint közvetlenül a latin *quartarius* átvétele. A francia *quartier* > német *quater*-beli *r* kiesését megemlíti ugyan BRÜCKNER is, de úgy véli, hogy a *kwatera*, *kwaterka*, *kwaterkowy* stb. szavakban az *r* kiesése a némettől függetlenül, a lengyelben ment végbe (uo.). Aligha helyes a Słownik wyrazów obcych (Warszawa, 1958. 384) megjegyzése, amely szerint a *kwaterka* a latin eredetű lengyel *kwarta* 'icce' származéka. Itt említjük meg, hogy a lengyel szó 'űrmérték' jelentéssel átkerült a fehéroroszba is: *кватэ́рка* (И. И. НОСОВИЧЪ, Словарь белорусскаго нарѣчя. Санктпетербургъ 1870. 232). Minden valószínűség szerint összefügg a lengyel szóval a kárpátukrán *кватерка*, *кватырка* 'korty, egy hajtás (ital)' (CSOPEI 146) és az ukrán *кваті́рка* 'icce' (HRINČENKO II, 231; Украинско русский — словарь II, 321).

A magyar *kwaterka* a lengyelen kívül származhat a szlovákból is, amelyben szintén megvan a 'negyed liter' jelentésű *kwaterka* (KÁLAL 289; Slovník slovenského jazyka. 1959. I, 802), és amelyben ennek a szónak a magyar *kvaterkázik*-nak megfelelő jelentésű

igei származéka: *kvaterkovat* (Sl. slov. jazyka uo.) is keletkezett. Ennek ellenére mégis az látszik valószínűbbnek, hogy nem a szlovákból, hanem a lengyelből vettük át a szót. Az átvétel közvetítőit az 1830—1831-i lengyel felkelésnek azokban a magyarországi menekülteiben láthatjuk, akik magyar nemesi udvarházakban a házigazda vendégszeretetéből éltek, és mint Jókai s Mikszáth regényeiből kiderül, a hajdani magyar urak legkedvesebb borozó társai voltak. A Beszterce ostromában például ezt írja Mikszáth: Pongrácz István „a vacsora után együtt borozgatott a lengyelével, Pruzsinszky Szaniszlóval (hiszen minden jóra való várban kell, hogy legyen egy lengyel)” (ÖM. Akad. Kiadó. VI, 17). Egy Jókai-idézetből meg éppen az tűnik ki, hogy az apránként való iddogálást, azaz a kvaterkázást is lengyel szokásnak tartották: IV. Ulászló lengyel király és főkincstárnoka, Radziwill „iddogáltak reggelig; nem tele kancsókat ürítve, ahogy a németek szokták, hanem ahogy a lengyel szokta, apránként kvaterkázva, vagy ahogy a magyar mondja »búsultak«.” (Egy asszonyi hajszál. Kisregények. 1957. II, 33—4.). Annak pedig, hogy a múlt századi magyar életnek mennyire jellegzetes és közismert alakjai voltak a magyar nemesek vendégszeretetéből élő, velük borozgató lengyel menekültek, az a legszembetűnőbb bizonyítéka, hogy ebben az időben még azt az elszegényedett magyar nemből is *lengyel*-nek mondták, akit baráti szívességből ismerősei, rokonai tartottak el (ÉrtSz. *lengyel* I., 1., c), annak a kifejezésére pedig, hogy valaki ilyen minőségben él valahol, a *lengyelkedik* igét használták. Vö. például: Móra i. m. 132: „nem olyan világ van most, hogy hónapszámra *lengyelkedjünk* a más házánál”.

Az említett szláv nyelveken kívül egy szótári adat tanúsága szerint megvan még szavunk a szerbben is: *квартел* 'Viertel Weinglases' (Popović, Wörterbuch der serbischen und deutschen Sprache. II. Serbisch—deutscher Theil. Pančova, 1895. 134). Mint-hogy azonban ez csak a vajdasági szerbben él — a horvát akadémiai nagyszótár nem ismeri a szót —, kétségtelennek látszik, hogy a magyarból vették át azon a vidéken, ahol a magyar—szerb nyelvi érintkezés a legerősebb volt.

Végül megemlítjük, hogy szavunk végső forrása, a latin *quartus*, illetőleg ennek valamely származéka még néhány más, eredetük szempontjából most nem tárgyalt szavunknak is ugyancsak végső forrása. Ilyen az elavult, illetőleg nyelvjárási kárt 'fakanna' (NySz., MTsz.), amely MELICH szerint (Nyr. XXIV, 296 és DOLw. 147) az újfelnémet *Quart* átvétele, továbbá az ugyancsak 'fakanna' jelentésű székelyföldi *kártya* (MTsz.), a nagyobb területen elterjedt *kártyus* (uo.) és a Pozsony megyéből közölt, talán 'korsó' jelentésű *kártyú* (uo.). Ugyanaz a szemlélet hozta őket létre, amely 'a vékának egy negyedét tartalmazó faedény' jelentésű *negyedrészes* (SzamSz.) tájszavunk megalkotásának is az alapja volt.

O. NAGY GÁBOR és KISS LAJOS

A barátom barátjának ... — FEKETE LAJOS (MNY. LVII, 475—7) keleti forrásokból idézett példáinak felsorolása után megjegyzi, hogy „A szólásmód első fele, mint arra ECKHARDT SÁNDOR barátom szíves volt figyelmemet felhívni, a francia nyelvben megvan, de második fele ismeretlen”. A franciában közönséges lehet vagy lehetett a „Les amis de nos amis sont nos amis”; én egy nem francia anyanyelvűek számára írt nyelvkönyvszerzésémben találkoztam vele először (vö. R. KRON, Le petit parisien. 21e éd. Freiburg I. B. 1926. 8). A latinból is emlékszem „amicus amici amicus” szólásmódra, ezt azonban a rendelkezésemre álló latin szótárakban, szólás- és közmondásgyűjteményekben nem találom. — Fontosabbnak tartom azt, hogy a legelső keleti adatoknál nem sokkal később, K O R V I N J Á N O S herceg 1498. november 1-én kelt, de csak 1630., illetőleg 1701. évi átiratban ránk maradt magyar nyelvű oklevelének szövegében a következőket olvashatjuk: 1498/1630: „valaki ellenséghe lezen, enis ellensege akarok lenne(m)”; 1498/1701: „valaki ellenséghe lészen, enis ellenseghe akarok lennem” (vö. JAKUBOVICH: MNY. XXXII, 50—4; az idézetek az 53., illetőleg az 52. lapon). PAPP LÁSZLÓ

Igyvirág. A 'búzavirág' jelentésű *igyvirág* szót SIMONYI közölte először Sümegről (Nyr. XXXIX, 437). A másik Zala megyei adatot GYÖRFFY ISTVÁN közölte Zalaszegevről (SzegFüz. II, 68) *igy virág* alakban, azonban a hosszú *i* bizonyára sajtóhiba. A többi adat mind Veszprém megyéből való. Adorjánházáról és Csögléről közölte BEKE ÖDÖN (Vasi Szemle II, 381). — Legutóbb BÁLINT SÁNDOR közli Tüskeváról, BALÁZS JÁNOS Nagyalásnyóól, KOVALOVSKY MIKLÓS Nyárádról (MNy. LVIII, 77).

Először SIMONYI magyarázta a szót idézett cikkében, és a 'szent' jelentésű, régi *egy, id* szót kereste benne, amely az *egyház* és *ünne* (N. *idne*, *innap*, *ünne*) szó előtagja, és így szerinte az *igyvirág* azt jelentette: 'szentvirág'. Most BÁLINT SÁNDOR ugyanezt a magyarázatot adta említett cikkében, nem tudva SIMONYI magyarázatáról. Azonban semmi följegyzés nincs arról, hogy népünk a búzavirághoz valami vallásos képzetet fűzött volna. Sem SIMONYI, sem BÁLINT nem ismerte a két régi szójegyzékben, a Besztercei és Schlägli Szójegyzékekben előforduló *eg* (olv. *egy*), *ed* szót, mely FOKOS magyarázata szerint (Nyr. LI, 67) 'búza, gabona' jelentésű. A búzavirágnak valóban van *gabonavirág* neve is az erdélyi — háromszéki — Nagybaconban (Nyr. XLV, 104, 234). BEKE szerint ez az *egy* szó van az *igyvirág*-ban, tehát ez a szó is azt jelenti, 'búzavirág, gabonavirág' (Nyr. LX, 152). Vö. német *Kornblume* és az angol *cornflower*.

SIMONYI még nem ismerhette a szójegyzékek 'búza' vagy 'gabona' jelentésű *eg, ed* szavát, BÁLINT SÁNDORNak pedig elkerülték figyelmét SIMONYI, FOKOS és BEKE cikkei.

M. VELENYÁK ZSÓFIA

NYELVMŰVELÉS

Az -ű, -ű képzős melléknevek helyesírása*

IV. A) csoport: különírt megfordíthatatlan kapcsolatok.

Ide azok a kivételes típusok tartoznak, melyek a szabályzat példái közt külön vannak írva, jöhetnek predikatív szerkezetébe egyáltalán nem alakíthatók át. Ennek a nem népes csoportnak összefoglaló szabályát így adhatjuk meg:

Különírjuk az -ű, -ű képzős melléknevet, ha előtagját a személyragos utótag állítmányává egyáltalán nem tudjuk ugyan átalakítani, de: a) a kapcsolat egésze nem fokozható; — b) az utótag mindig önálló szó; — c) az egész kapcsolat legalább öt, az utótag legalább három szótagú, vagy az előtag összetett; — d) az előtag másfajta kapcsolatokban is önálló, különírt szó; — e) ha esetleg a kapcsolat együtt is fokozható, előtagja pedig nem összetett, akkor a hasonlítást kifejező főnévi előtagot nem szükséges megkülönböztetni hasonló melléknévi jelzőtől.

1. típus: *saját termésű*.

Predikatív szerkezetébe alakítva képtelenség lenne: *termése saját?* Sem az egész kapcsolat, sem előtagja külön nem fokozható. Kérdése azonban egészen természetesnek hat: *milyen termésű?* (Állítmányként ez is képtelenség lenne.) A szabályzat különírja, nyilván azért, mert előtagja melléknévi névmás, amelyet más kapcsolatokban is mindig különírtunk a jelzett főnévtől. — Ennek mintájára: *saját felfogású*.

— 1. a) altípus: *mindkét nemű* (ifjúság).

Kérdése inkább *mely nemű?* vagy *milyen nemű?*, mint *hány nemű?* Itt az előtag összetett, de különben sem jöhet számításba olyan szoros analógia, mint az I. B) 3. típusban, azért jobb különírni.

* L. MNy. LVIII, 92—103, 216—22.

— 2. típus: *jobb hiszemű*.

Igen ritka a szokott *jóhiszeműbb* mellett, állítmányos szerkezetté nem is alakítható. Mégis különírjuk, ha előfordul, mert az előtag fokozása önmagában is ok a különírássra, jóllehet az utótag nem mindig önálló szó, az egész kapcsolat pedig talán ezzel a szinonimával egyértékű: 'bízóbb'.

3. típus: *babszem nagyságú*.

Kérdezhetjük: *milyen nagyságú?, mekkora nagyságú?, mihez hasonló nagyságú?, miéhez hasonló nagyságú?* Hasonlítást kifejező főnévi jelző, olyasféle, mint a III. A) 9. típus, de összetett főnév. Megfordításkor is különbözik tőle, mert azt már nem mondhatjuk, hogy *nagysága babszem*, azt sem, hogy *nagyságra nézve babszem*, legfeljebb azt, hogy *nagysága babszemnagyság*. Az ilyen hasonlítást kifejező főnévi kapcsolat átmeneti kategória a jelzős szókapcsolat és az összetétel közt. Ezen belül azonban többféle fokozat van. A *babszem nagyságú* közelebb áll az összetételekhez, mint a *hörcsög természetű*, de még mindig nem olyan határozottan, hogy különírása nagyon zavaróan hatna. Az ilyen átmeneti típusok esetében a szabályzat szívesen él azzal a megoldással, hogy a rövidebb egyszerű elemekből állókat egybeírja, ha azonban bármelyik tag összetett, a világos tagolás kedvéért különírja a kapcsolatot ott, ahol elválasztható, jóllehet alapszavát egy szónak tekinti (*babszemnagyság*).

— 3. a) altípus: *faszén fűtésű*.

Kérdése csak *milyen fűtésű?* lehet, állítmányi formában ez sem. Nem fejez ki hasonlítást, hanem inkább a IV. B) 19. típusra jellemző viszonyt: 'faszénnel történő fűtésű', az előtag összetett volta azonban lehetővé teszi, hogy a *babszem nagyságú* analógiájára különírjuk. Így írhatjuk még: *faszén tüzelésű*.

4. típus: *kérészt életű*.

A kapcsolat elő- és utótagja egyszerű szó, mégis különírva találjuk, pedig még egyszerű szinonimát is találhatunk rá: *műlékony, tűnékony*. Ha netalán fokozzuk, csak a kapcsolat egészét fokozhatjuk: *kérésztéletűbb, legkérésztéletűbb*. Különírását kivételnek tekintettük, mert csak azzal tudjuk megokolni a hasonló szótagszámú IV. B) 17. d) egybeírt típussal szemben, hogy a *kérészt* előtagot nem szükséges egybeírással megkülönböztetni valamiféle melléknévi jelentésű *kérészt*-től, mint a *farkasétvágyú* előtagjában, ahol a különírás esetén valami *farkas* melléknévre gondolhatnánk. — Így írhatjuk még: *fűrészt fogazású*.

IV. B) csoport: egybeírt, megfordíthatatlan kapcsolatok.

Az I. A) csoporthoz hasonlóan népes és szabályos típusok tartoznak ide. Fő elve az egybeírás azért, mert állítmányos szerkezetté egyáltalán nem alakíthatók át. Összefoglaló szabálya a szükséges megszorításokkal, hogy a kivételes különírások eseteit kizárjuk:

Egybeírjuk az *-ú, -ű* képzős melléknevet, ha előtagját semmiképp sem tudjuk a személyragos utótag állítmányává alakítani, ezenkívül pedig: a) vagy fokozható a kapcsolat egésze; — b) vagy önállótlan, képzőszerű a kapcsolat utótagja; — c) vagy az egész kapcsolat nem hosszabb négy szótagonál; — d) vagy tekintettel kell lenni a különírt melléknévi jelzőtől való megkülönböztetésre; — e) vagy az utótag gyakran használatos csonka sorszámnévi jelzővel; — f) vagy az előtag olyan, hogy rendszerint vagy sok kapcsolatban egybeírjuk az utótaggal.

1. típus: *bővérű 'vérmes'*.

Előtagját állítmánnyá alakítva értelmetlenséget kapunk: *vére bő?* Csak együtt fokozható: *bővéreűbb, legbővéreűbb*. Nem hosszabb négy szótagonál, ezért egyetlen ritmikai

egység, egy hangsúllyal. Előtagjára nem szoktunk kérdezni. Alapszava még ragozva sem használatos. Egyszerű szinonímával kifejezhető.

Ilyenek még: *kislelkű* 'meghunyáskodó', *valószínű* 'feltehető'. — Így írhatjuk még: *bőbeszédű* 'fecsegő', *bőszavú* 'ua.' (vö. TOMPA: i. h. 146).

1. a) altípus: *baljóstalú*.

Szinonímája, a *baljós* nem egyszerű szó ugyan, nem is közvetlen alapszava az -ú képzős származéknak, de egyébként teljesen hasonló az 1. típushoz.

2. típus: *bőkezű* 'adakozó'.

Az előbbi típusnál valamivel kevésbé összeforrt. Abban különbözik tőle, hogy alapszava ragozva, különírt szókapcsolatként előfordul: *bő kézzel ad*. Itt is öröklöttségnek hat a *milyen kezű?* típusú kérdés.

Ilyenek még a szabályzatban: *jóhiszemű* 'bízó' (*jó hiszemben*; külön is fokozható: *jobb hiszemű*; vö. TOMPA: i. h. 146—7), *nagyképű* 'fennhéjázó' (*nagy képpel*), *rosszhiszemű* 'gyanakvó' (*rossz hiszemben*).

3. típus: *málészájú*.

Fokozva nemigen használatos, de ha előfordul, akkor is inkább az egész kapcsolatot szoktuk fokozni: *málészájúbb*, *legmálészájúbb*. Egyszerű szinonímával is kifejezhetjük: *mafla*. Megfelel a *milyen szájú?* kérdésre. Alapszava még raggal is ritka.

Ehhez hasonló, bár egyszerű szinonímával bajos lenne kifejezni: *nagystilű*, *ódivatú*.

4. típus: *jómódú*.

Kétféleképp is fokozhatjuk előtagját. A *jobb módú* vagy *jómódúbb*, *legjobb módú* vagy *legjómódúbb* szinte egyaránt használatos, de a *módja jó* predikatív szerkezet semmiképp sem. Képtelenség a *milyen módú?* kérdés is. Az egybeírás mellett szól a *jómód* alapszó egybeírása, valamint az egész melléknév *vagyonos* szinonímája is.

5. típus: *rosszindulatú*.

Nem ilyen képtelenség az előtagja után kérdezni, csak szokatlan: *milyen indulatú?* Állítmánnyá ezt sem tehetjük, mert *indulata rossz* képtelenség lenne. Inkább így mondjuk: *indulata rosszindulat*. Együtt is fokozhatjuk, külön is: *rosszindulatúbb* vagy *rosszabb indulatú*. Alapszavát ennek is egybeírjuk: *rosszindulat*. — Ugyanígy írhatjuk: *jóindulatú*.

6. típus: *jóakarátú*.

Nem azt jelenti, hogy 'akarata jó', hanem hogy 'jót akaró'; állítmányos szerkezetekben is megmarad az összetétel: *akarata jóakarát*. Kérdezhetjük: *milyen akarátú?*, de állítmányi formában nem. Csak együtt fokozható, bár kissé szokatlan: *jóakarátúbb*.

Ilyen még: *rosszakarátú*.

7. típus: *fogaskerekű*.

Csak látszólag melléknévi jelzős kapcsolat, hiszen kérdezhetjük ugyan: *milyen kerekű?*, de állítmányi formában a kérdést nem tehetjük fel. A *kereke milyen?* kérdés éppúgy képtelenség, mint az előtag fokozása, vagy egy ilyen szókapcsolat: *kereke fogas*. Csakis ennek a predikatív megfelelőnek van értelme: *kereke fogaskerekű*. A *fogas* tehát már a képző nélküli *kerék* szónak sem szabad szerkezetben előforduló jelzője, hanem azzal is összetételt alkot. — Így írhatjuk még: *ferdeszögű* (háromszög).

— 7. a) altípus: *harántirányú*.

Előtagja nem melléknév, ezért különírvá egyáltalán nem fordulhat elő. Alapszava inkább csak raggal használatos: *harántirányban* stb. Így írhatjuk még: *hosszirányú*.

— 7. b) altípus: *teletalpú*.

Előtagja elsősorban határozószó. Alapszava nemigen használatos, de ha netalán előfordul, egybeírjuk: *teletalp*, hiszen az előtag melléknévi értelemben mást jelent. Ezért a kapcsolatot -ú képzővel is egybeírhatjuk. [Ha az alapszó különírt jelzős kapcsolat, különírjuk; 1. a III. A) 1. a) típusban.]

8. típus: *sokrétű*.

Hasonlóan viselkedik, de konkrét jelentése ennek sincs. Predikatív szerkezetű nem alakítható, alapszava egyáltalán nem használatos. Kérdése (csak jelzőként): *hányrétű?* Jelentéséhez közel áll egy egyszerű szinoníma: *bonyolult*. Fokozható együtt is, külön is: *sokrétűbb*, *legsokrétűbb* vagy *többrétű*, *legtöbbrétű*. Utótagja képzőszerű elem (1. a következő típus; vö. TOMPA: i. h. 147).

9. típus: *közmondásszerű*.

Az -ű képzős utótag annyira elvesztette önálló jelentését az összetételben, hogy szinte a maga egészében képzővé, legalábbis képzőszerűvé vált. Előtagja sem az utótag állítmányává nem tehető, sem kérdő névmással nem helyettesíthető. Értelmetlen lenne akár a *szere közmondás* kijelentő, akár a *milyen szerű?* kérdő mondat szerű kapcsolat. Ez utóbbiban a *szerű* utótagot annyira képzőnek értjük, hogy még a kérdőszóval is egybeírjuk: *milyenszerű?*

Ilyenek még: *néminemű*, *ösztönszerű*, *pánikszerű*, *semminemű*. — Ehhez hasonlóan: *mindennemű*, *rétegetverszerű*, *sakktáblaszerű*, *trombózisszerű*.

9. a) altípus: *dzsessz-szerű*.

A kapcsolat egésze fokozható: *dzsessz-szerűbb*. Ilyenek még: *egyszerű* (*egyszerűbb*), *epizódyszerű*, *ésszerű*, *kampányszerű*, *kényszerű*, *kinyilatkoztatásszerű*, *korszerű*, *mintaszerű*, *népszerű*, *Petőfi-szerű*, *Hanság-szerű*, *okszerű*, *pártyszerű*, *példaszerű*, *sajátszerű*, *sportszerű*, *stílszerű*, *tervszerű*, *valószerű*.

9. b) altípus: *kisszerű*.

Fokozható az előtag is, de akkor nem egészen azt jelenti, mint együttes fokozáskor: *kisebbszerű* 'kisebbfajta', de *kisszerűbb* 'kicsinyesebb, jelentéktelenebb'. Ilyen még *nagyszerű*.

10. típus: *asztalnemű*.

A *-nemű* annyira képzővé vált, annyira elszigetelődött a *nem* főnévtől, hogy főnévi előtagjával sokszor nem is melléknévet alkot, hanem újabb főnevet.¹

Ilyen még: *ezüstenemű*, *fehérenemű*.

11. típus: *alsóbbrendű*.

A kapcsolat előtagja fokozható ugyan, felel is a *milyen?* kérdésre, de nem tehető a jelzett szó állítmányává. A szójegyzék első ilyen alakulatát középfokban, egybeírva találjuk. Gyakoribb, mint az alapfok, de alapfokára is áll az, hogy nem alakítható át predikatív szerkezetűvé. Képtelenség lenne azt mondani, hogy *rendje alsó* vagy *alsóbb*. A kérdése azonban ennek is: *milyen rendű?* Esetleg: *mely rendű?* Még a felsőfokát is használjuk, habár talán az alapfoknál is ritkábban: *legalsóbbrendű*.² Az egybeírás magyarázata az lehet, hogy a *rendű* gyakran előfordul csonkult sorszámnévi jelzőkkel, melyekkel mindig egybeírjuk: *harmadrendű*, *negyedrendű*.

Ilyen még a szabályzatban: *felsőbbrendű*. — Ezek mintájára az *elsőrendű*-t és nyilván az *alsórendű*-t és *felsőrendű*-t sem célszerű másképp írni. Így írhatjuk még: *magasrendű*. (De ennek külön fokozott alakjait már különírtuk, mert négy szótagonál hosszabbak: *magasabb rendű*. Másképp TOMPA: i. h.)

12. típus: *jóképű*.

Előtagja fokozható ugyan: *jobb képű*, esetleg együtt is: *jóképűbb*, de fokozott alakjai és a *milyen képű?* kérdés kissé szokatlanabbak. Az egész alakulat csak három szótag, egyszerű szinonímával egyértékű: *csinos*. — Elképzelhető különírt, konkrét értelmű párja is: *jó képű* 'olyan, akinek jó képei vannak', de ez a gyakorlatban aligha fordul elő.

¹ A mai magyar nyelv rendszere (1961. 398) a főnévképzők közt tartja nyilván.

² TOMPA (i. h. 147) a felsőfokot különírná: *legalsóbb rendű*.

Ilyen még: *zártkörű* 'bizalmas'.

13. típus: *egyívású* 'kortárs'.

Egyáltalán nem fokozható. Előtagját konkrétabb kapcsolatokban is egybeírjuk az -ú, -ű képzős melléknévvel. Jelentése nagyjából kifejezhető egyszerű szinonímával.

Ilyenek még: *féleszű* 'bolondos', *félkegyelmű* 'hülye', *köztudomású* 'ismeretes'.

14. típus: *egyenértékű*.

Előtagjának még szófaját sem határozhatjuk meg, mert önmagában nem használatos. Természetesen egybeírjuk, hiszen a képző nélküli alapszótól sem válhat külön. A megfelelő kérdés is (*milyen értékű?*) nehezen képzelhető el, meglehetősen erőltetettnek hat akkor, ha az összetétellel akarunk rá felelni. Állítmányként (*értéke milyen?* alakban) teljesen értelmetlen.

Ilyen előtagúak még a szabályzatban: *egyenjogú*, *egyenrangú*, *hasonszőrű*. — Ilyen alapon írhatjuk egybe: *redljogú*.

15. típus: *hadifontosságú*.

A *hadi fontosság* inkább csak személyranggal használatos, ebben: *hadi fontossága van*. A *hadi* melléknévet sok kapcsolatban egybeírjuk szavával. Egyébként itt a melléknévi kérdést természetesnek érezzük: *milyen fontosságú?* Állítmányként már nem (*fontossága milyen?*). Akár külön is írhatnánk, a IV. A) 1. típushoz hasonlóan, ha a *hadi* jelzővel egybeírt kapcsolatok mintájára a szabályzat szójegyzékében nem szerepelne.

Ilyen még: *óhűtl.* (Az *ó hit* sem igen használatos, legfeljebb talán így: az *ó hitben nevelkedett.*)

16. típus: *elsőrangú*.

A helyzetjelzők közé [I. III. A) 7.] tartoznak a sorszámnévi jelzők is. Kérdezhetünk rá úgy is, hogy *milyen rangú?* Ha azonban sorszámnévi kérdő névmást használunk, nem a *hányadik*, hanem a *hányadrangú* kérdést érezzük helyénvalónak [vö. II. A) 7.]. Ez pedig az *elsőrangú* összetétel volta mellett szól. Emellett szól az is, hogy állítmánnyá a jelző nem tehető; nem mondunk olyasmit, hogy *rangja első*, legfeljebb azt, hogy *rangját tekintve első*. Fokozni sem igen tudjuk: *elsőbb rangú* nem használatos.

Ilyenek még: *harmadrendű*, *másodfokú* (alapszava csak ebben: *másodfokon*), *másodrendű*. — Ugyanígy írhatjuk: *elsőrendű*, *hányadrendű?*, *harmadfokú*, *másodosztályú* [de külön: *első osztályú* : II. A) 7. a)].

17. típus: *bogárhátú*.

Hasonlítást kifejező főnévi minőségjelzős kapcsolat. Előtagja nem fokozható, de kérdő névmással helyettesíthető, és így az egész kapcsolatot a minőségjelzős kapcsolatokhoz hasonló kérdéssé alakítható: *milyen hátú?* Még állítmányi formában is: *háta milyen?* Ezzel azonban korántsem mondhatjuk az előtagot melléknévnek, hiszen nem alkothatunk belőle olyan predikatív szerkezetet, hogy *háta bogár*, legfeljebb azt, hogy *háta bogárhát*. Egyértékű ezzel: 'bogáréhoz hasonló hátú'. Kérdése is lehet még: *miéhez hasonló hátú?*, esetleg *mihez hasonló hátú?* Ha a kapcsolat előtagja predikatív szerkezetben sem választható le az utótagtól, ez a kapcsolat összeforrottságát, összetétel voltát bizonyítja.

Ilyenek még a szabályzatban: *bogárszemű*, *borítú*, *daruszerű*, *falvastagságú*, *földszíni*, *hattyúnyakú*, *madonnaarcú*, *mézízű*, *narancsízű*, *ólomszíni*, *pehelysúlyú*, *pókhasú*, *terepszíni*. — Így írhatjuk még: *fűszerszagú*, *rózsaszíni*, *szilvaízű*, *vérszíni*.

17. a) altípus: *szolgailelkű*.

Az előbbiektől abban különbözik, hogy egészben fokozható: *szolgailelkűbb*, *legszolgailelkűbb*.

— 17. b) altípus: *aszaltszilva-ízű*.

Az *aszalt szilva* tagjait az AkH. 1954. 219. pontja (az ún. mozgó szabály) alapján írjuk egybe, hogy szorosabb összetartozásukat jelöljük.

— 17. c) altípus: *boglárkavirágú*.

Rendszerint csak többesben, főnevesülve használatos. Ilyen még: *golyáhtírvirágú, málygavirágú, mirtuszvirágú, rózsavirágú*.

17. d) altípus: *farkasétvágú*.

Utótagja összetett. Nem fokozható. Alapszava csak bizonyos ragos alakokban használatos: *farkasétvággya van, farkasétvággyal eszik*. — Ugyanígy egybeírhatjuk az utótag négy szótagnyi hossza ellenére: *életfontosságú*.

18. típus: *magamszörű*.

Ugyanilyen jelentésviszonyt tartalmaz, de előtagja személyragos főnévi névmás, a kapcsolat utótagja pedig átvitt értelmű. Épp ezért előtagjára nem szoktunk kérdezni. Alapszava egyáltalán nem használatos.

Ilyen még: *magunkszörű*.

19. típus: *traktorvontatású*.

Előtagjához kevésbé szokatlan a *milyen?* kérdés: *milyen vontatású?*, illetőleg *vontatása milyen?* Az előtagot itt sem tehetjük állítmánnyá, de körülírhatjuk igeneves szerkezettel: *traktorral történő vontatású*. Állítmányul az előtag nem állhat, csak az egész kapcsolat: *vontatása traktorrontatás*.

Ilyen még: *világhírű* 'világra szóló hírű'.

— 19. a) altípus: *elsőkerék-meghajítású* 'első kerékkel történő meghajítású'.

Az *első kerék* tagjait az AkH. 1954. 219. pontja értelmében írjuk egybe [vö. IV. B) 17. b)].

— 19. b) altípus: *többszínnyomású*.

A *több szín* egybeírása az előbbi altípus mintájára; mivel az egész alakulat nem több öt szótagnál, a fő összetételi tagok közt is elhagyjuk a kötőjelet. (Ilyen alapon egy szó a szabályzat szójegyzékében a *többspártrendszer*.)

— 19. c) altípus: *jél-gáztüzelésű*.

Annyi, mint 'félig gáztüzelésű'. A határozói értékű főnevet mint rugtalan határozót csak összetételi előtagnak tekinthetjük az amúgy is egybeírandó *gáztüzelésű-bőz*, de a világos tagolás kedvéért célszerű kötőjelet tennünk.

20. típus: *lőfogatú*.

Előtagja még kérdő névmással is nehezen kérdezhető. Anyira nem szókapcsolat jellegű, hogy semmiképpen sem bomlik fel. Még a *milyen fogatú?* kérdés is szokatlanul, erőltetetten hat. Inkább a *lőfogat* származékának érezzük, mint közvetlen összetételnek. Viszont kifejezhető az előtag egyszerű származékával: *loras*. — Hasonlóan viselkedik *közkedveltségű*.

21. típus: *középkorú*.

Sokban az előbbi típushoz hasonlóan viselkedik az előtagja. Nem fokozható állítmánnyá sem tehető, de *milyen?* kérdő névmással kérdezhető, állítmányként is, *kora milyen?* Hasonlítással vagy másféle körülírással nem fejezhető ki. Alapszava nem használatos. (A *középkor* egészen mást jelent.)

Ilyenek még: *orrszarvú, setzű, seszínű*. — Ugyanígy: *bognárfejú* (szeg).

3. Ez a részletező csoportosítás többféle célt is kíván szolgálni. Segíteni akar azoknak, akik a helyesírás nehezebb kérdéseiben eligazítást várnak. Magyarázatot akar adni azoknak, akik rendet, logikus összefüggéseket keresnek a helyesírási szójegyzék látszólag ötletszerű megoldásaiban. Meg akarja mutatni, hogy milyen analógiák és átalakítási lehetőségek határozzák meg azt, hogy mikor tekinthető egy két szóból alakult kapcsolat összetételnek. Végül irányt szeretne mutatni a helyesírási szabályzat szerkesztőinek, hogy hogyan lehetne a jövőben az egybeírás és különírás bonyolult rendszerét legalább némely ponton egyszerűbbé és ésszerűbbé tenni.

A helyesírási tanácsra váró nagyközönség számára a következő használati utasítást adhatjuk:

Az *-ú*, *-ű* képzős melléknévek írásmódját elsősorban az a szempont dönti el, hogy jelzőjük (előtagjuk) az utótag személyragos alapszavának állítmányává tehető-e vagy nem. Ha korlátozás nélkül azzá tehető — tehát a kapcsolat „megfordítható” —, akkor többnyire különírjuk. Megtalálhatjuk a részletezésünk szerinti I. A) csoportban. (A 9. és 10. a) típus kivételével ezeknek alapszavát is különírjuk. Egyébként a csoport egyes típusai csak a nyelvtani vagy jelentéstani elemzés szempontjából különböznek egymástól némileg, helyesírási szempontból akár egyetlen típusba volnának sorolhatók.) Ha semmiképp sem fordítható meg a kapcsolat, egybeírjuk. Megtaláljuk a IV. B) csoportban. Ha mégis valami gyanúnk van, tekintjük át a sokkal kevesebb típust tartalmazó kivételes csoportokat. Az I. B)-ben megtaláljuk azokat az eseteket, amelyeket egybeírunk, noha megfordíthatók, a IV. A)-ban azokat, amelyeket különírunk, noha nem fordíthatók meg. A II., III. csoportok a közbülső típusokat tartalmazzák: a II. azokat, amelyek megfordíthatók ugyan, de csak némi korlátozással, a III. azokat, amelyek még éppen értelmesek megfordított alakban is, de nemigen használatosak, vagy más az értelmük. Az A) csoportok mindig a különírt, a B) csoportok az egybeírt kapcsolatokat tartalmazzák. A II. A) csoportbeliek alapszava is szókapcsolat, kivéve a 8. és 8. a) típust. E közbülső csoportoknál sok más szempontot is figyelembe kell vennünk. Ezek kereszteződéséből, kombinációiból adódik az a sokféle típus, melyet ide sorolhatunk, jóllehet az egyes típusok létszáma nem nagy, némelyikbe csak egy-egy eset tartozik.

Azok számára, akik magyarázatot keresnek a különféle egybeírási és különírási esetekre, a következőket mondhatjuk:

Az akadémiai szabályzat szerkesztői valóban azt a régi és általános szabályt tartották szem előtt, hogy a szókapcsolatokat különírjuk, az összetételeket egybeírjuk. De hogy hol a határ a szókapcsolat és az összetétel közt, azt sokszor inkább csak ösztönösen érezték, hiszen a kérdésre nem volt még egyértelmű, minden eshetőséget figyelembe vevő felelet. Csoportosításunk tekintettel van lehetőleg minden olyan szempontra, mely egyáltalán szóba jöhet arra nézve, hogy egy kételemű alakulat összetétel-e vagy szókapcsolat, sőt arra nézve is, hogy miért írunk esetleg egy összetételt külön vagy egy szókapcsolatot egybe. A pusztán nyelvi, nyelvtudományi érdekű kérdésen kívül ugyanis („összetétel vagy szókapcsolat?”) a gyakorlati szempontokra is figyelemmel kell lennünk: az olvashatóságra, mely megkívánja, hogy túl hosszú szóképek ne jöjjenek létre, továbbá hogy a kettőnél több elemű kapcsolatok világosan tagolódjanak; a hangzásra, mely rövid terjedelem esetén sokszor alig tesz különbséget szókapcsolat és összetétel közt; a hagyományra, melytől nem tanácsos egyszerűen teljesen elszakadni.

E sokféle szempont ütközése eredményezte a megoldási típusok sokféleségét, mely azonban mindjárt áttekinthetővé válik, ha a bevezető szakaszban említett fő szempontokra és az egyes csoportok összefoglaló jellemzésére irányítjuk figyelmünket. A részletes elemzés a legtöbb esetben igazolta a szabályzat szerkesztőinek eljárását. Legtöbbször kellően meg tudjuk okolni, miért írunk valamit egybe vagy külön. Még a ritka, kivételes típusokra is gyakran tudunk valami magyarázatot találni. Az AkH. 1954. szójegyzékében vagy példái közt elő nem forduló eseteket is be tudjuk sorolni a kritériumok alapján valamelyik típusba; ha pedig olyan kritériumok merülnek fel, melyekre a szabályzatban nincs pontos analógia, az új típus vagy altípus szintén besorolható a többi közé, a nyolc csoport valamelyikébe. Ezeknek az egybe- vagy különírási megoldása az Értelmező Szótárban előforduló megoldást tükrözi. Némely esetben lehetséges az ÉrtSz.-től eltérő megoldás is, ha a típusra nincs szoros analógia az akadémiai szabályzatban. (A nemrég megjelent Helyesírási Tanácsadó Szótár egyben-másban el is tér az ÉrtSz.-től.)

Utolsó megjegyzésem azoknak szól, akik az akadémiai helyesírás következő kiadását előkészítik és szerkeszteni fogják:

Az AkH. 1954. alapján véve jól oldotta meg azt a feladatot, hogy szabályozza a különírás és egybeírás eseteit, melyeket a szabályzat előző kiadásai csak megglehetős általánosságban tárgyaltak. Az ide vonatkozó szabályok mind követhetők, megállják a helyüket. Minden egyes eset, átmeneti típus azonban nem foglalható szabályba. (Ahhoz olyan részletezés kellene, amilyen e cikkben olvasható.) A példák közt és a szójegyzékben megadott esetek általában összhangban vannak a szabálypontokkal. Vannak azonban olyan esetek, melyeket kivételnek kell tekintenünk, mert ellene mondanak a tipikus, szabályosabb írásmódnak.

Kíváncos lenne tehát először is az egyes kivételes írásmódokat, azután a kivételes típusokat megszüntetni, hogy így a típusok, szabályok száma kevesebb, a külön- és egybeírás megtanulhatóbb legyen. Meg lehetne szüntetni az I. B) csoportból az 1. típust (ha az alapszavát is különírnánk: *jó kedv*) és a 3. típust (hiszen a *semleges* egyértelműen melléknév, hosszabb is, mint a *hím* és a *nő*), a II. B) csoportból a 2. típust (ha a *jó ízű* konkrét értelemben két szó), a 4. típust (talán a 4. a)-t is) és esetleg a 8. típust (ha a számneveket ugyanúgy tekintjük, mint a melléknéveket). A III. A) csoport 5. típusát inkább egybeírhatnánk, ha a *jóérzés* származéka. Ha a II. B) 8. típus egybeírva marad, akkor a III. A) 8. a)-ba sorolt *egy irányú* és *hat lapú* kapcsolatokat is egybe kellene írni. Viszont a III. B) 3. a) alá sorolt *kettősvágányú*-t nyugodtan különírhatnánk. A IV. A) csoportból a 4. típust kellene megszüntetni. A IV. B)-ből a 15. típus különírása kerülhetne szóba, ha a *hadi* és *ó* jelzőkkel nem íránk egybe sok alapszót.

A javasolt módosítások egyáltalán nem jelentenék a szabályok megváltoztatását, sőt inkább azok következetesebb érvényesítésével járnának. Nagyobb reform esetén persze sokkal több típust lehetne kevesebb vezérszempont alapján egyesíteni.

ELEKFI LÁSZLÓ

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Balassi Bálint magyar nyelvű végrendelete

Balassi 1585-ben készült magyar nyelvű végrendeletét DÖBRENTÉI GÁBOR fedezte fel, majd az ő másolata alapján TOLDY FERENC adta ki (Adalék I. Balassa Bálint életéhez: Száz. 1873: 313—6). DÖBRENTÉI másolata azonban nem pontos, nyelvtörténeti szempontból pedig használhatatlan, hiszen átírta az eredeti szöveget modern helyesírással. Ezt a szöveget közölte a kritikai kiadás is (Balassi Bálint összes művei I. Bp., 1951. Összeállította ECKHARDT SÁNDOR); ezért szükséges, hogy Balassi Szepesváralján (Káptalani levéltár; Prot. 1586. fol. 25—27.) őrzött magyar nyelvű végrendeletét betűhíven publikáljuk.

Testamentaria dispositis Spectabilis etc Magnifici Domini Valentini
Balafsa de Gyarmath.

En Balafy Balýnt Gyarmaty testemben beteges lewen, de elmemben egeffeges, Ajanlom elozör az en lelkemet az en kegýelmei Istenemnek, keruen az Vtan mynden fele Baratýmot býzott Vraýmot es Ílmereýmeöt, hogý az kýnek mytt wetettem volna ennekem meg Bochýaffonak

Touaba meert hogý mynden Hallando embernek maradekýról Beokfeg gondot wýfelny, az en Vj warbelý reýemet es Výglefý reýemet ký Jngo marha es ýalogos Joýag,

mýnden egýeb fele Jngo marhamwal es eßuft mýwemwel egýetemben, az mý kewef wagýon mýnd majorlagal egýetembe(n),¹ hagýom aß en atýamffýanak Rußkaý Dobo Krýftýnanak, Aß mýnemeð harom eßer forintunk Becßben intereffen aß Soo komoran eöchýemwel wagýon, annak aß haßna fele engemet Illet aßtis aß en atýamffýanak Dobo Krýftýnanak hagýom,

Touaba aß Segýn atýam adott wolt Balafý Andras Vramwal egýetemben, Dobo Ferencßnek týßen ket eßer forintot keölcßyon intereffere, mely týßenket eßer forintnak harom eßer forintja engemet Illet, aß týßen ket eßer forintbol penig aß ket eßer forintja haranlot wolt aß en feleffegemre Dobo Krýftýnara hogý aß ö reßiröl aß ket eßer forintot ö fýßette volna meg mý nekünk, mely ket eßer forintot en aß en atýamffýanak meg engedek es aß en atýamffýaý aßt ö rajta ne kereßheffek mert ()² aßt en aß en harom eßer forintombol engede(m) meg eßen kýwöl maradna eßer forint kýwel Dobo Ferencß tartoßnek, aßt en hagýom aß en öchýemnek Balafý Ferencßnek mýnd aß intereffewel egýetembe(n) maratt touabba Patakon eßüft mýwem [Patakon]³ ký en magame kýnek ßamat en magam fem tudom mert aß Regestromýs ot weßet, abban aß eßuftmýwben wadnak talak kupak es egýeb töredek eßüftök eßuft tanýerok, aßtýs aß en atýamffýanak hagýom Dobo Krýftýnanak, Vgýan ott wagýon harom eßüßtöl nyergem, ket hanßjarom eßüfteöl aranyáßot kett hegýelteröm aß egýk merö eßüft aranyáßot, aß mafik paraßtol eßüfteol, egý eßüfteös lýlakom, egý eßüfteös dupla pancßelom kýnek Vya nýncßen, egý Nyakban weteöm merö eßüfthöl aranyáßot, egý merö eßüfteos zügýeleöm Aranyáßot far motrýngal egýetemb(en) egý par larkantýum merö eßüft feýeren, egý Zabola(m) eßüfteöl aranyáßot, Jßmeg egý lö feýeben walo fö keötö kýt horuat Janof eßýnalt eßüfteös, Jßmeg Veleten wagýon maf eßüfteös lýlakom, kýnek aß poßfaja es nýak wafa mýnd aß pantjawal ößwe merö eßüft es aranyáßot, eßeket eß katona ßerßamot hagýom mýnd aß en Vyteß eöchýemnek Balafý ferencßnek, Aß mý aß holdolt Joßagot Jßletý, annak fuceßfioia aß en magßatomtol Ugý weßhetne el, hogý ha aß en haßaßfagom nem Andras Vram Batýam es eöchýem akarattýabol efet volna, de merrt hogý Vgýan Andraf Vram Batýam predicatora elküetetýs meg, es ()⁴ fem batýam fem eöchýem nem reclamalt aß en haßaßfagomnak, quod femel placuit, aliaß difplicere non poteß, mert eöchýem keößöt aß holdolt Joßagnak diuifioiais haßaßfagomnak vtanna ment wegheß, aßert walamý Joßagom wagýon mýnd aß gyarmatý eößteöl marat Joßagom mýnd aß Balafý Laßlotol reank ßallot Joßagom holtom vtan aß en magßatomoth Jßletý, hol penig annakýs elöb holta törtennek, hogý nem mýntt aß annyának, tehat keötöm aß holdot es eößteöl marat Joßagomotýs, aß en eöchýemwel Balafý Ferencß Vram Contractuffa[k] ßerýnt, aß en atýamffýanak Dobo Krýftýnanak týßen hat eßer forintban, Vgý hogý elteben fe öchýem fe maf teöle el ne weheße es ne foglalhaßa el mýg nem aß felöl meg mondoth týßen hat eßer forintot le nem teßý, mert en[nekem] eöchýemwel mýnd kaptolomban mýnd war-megýe ßekýn Vgý kötötük magunkot, hogý kýký aß ö Joßagat mýnd eörököl Joßagat mýnd penig aß ßalogoßt summaban el keöttheffen walakýnek akarýa es ßeretý, es valamenýben akarýa, aßert ha törtennek [elößör] aß en magßatomnak holta kýre aß fuceßfio ßal elößör, annak vtanna aß en atýamffýanakýs feleffegemnek wagý holta törtennek, a wagý aß en newemet meg waltoßtatna es aggyg aß en eöchýem aß holdolt Joßagot magahoz nem waltana, annak wutanna mýnden penßnekül aß en eöchýemre es maradekýra ßalljon, es aß Balafý Familiatol elne ßakaggýon, de aß mý aß Vj Varbelý es Vgýleßbelý reßemet Jßletý aß felöl meg neweßet ingo marhamwal egýetemben Bona confcientia mýndeneßteöl feleffegemnek valloß es hagýom vgýan oly conditional hogý ßabad holta

¹ ()-ben a jelölt rövidítéseket oldottam fel.

² Olvashatatlan rövid szó áthúзва.

³ []-ben a kihúzott részek szerepelnek.

⁴ Olvashatatlan szó áthúзва.

vtannys azt az kylene haggya es wallya, mert az Jozag zalogos es Jngo marha keozzyben zamlaltatyk, Az holdolt Jozagban annak elotte zakaztottam wolt Jambor zolgaymnak Racz demjennek Nagy Lyberczet kyt az egrý kaptolomban ezer forintban wallottam es az eochyem, consenfulabol byzonýos okokbol myweltem, Vy Zazy Peternek kyt mafkeppen Jordan hazý peternekys hywnak keottottem Benteth harom Baß forintban, vgý ha felefelegem magahoz akarya waltany le tewen az harom Baß forintot magahoz walthaffa, Hunyady Nagy Palnak Felfeo Eztergart harom Baß forintban vgyan olljan Condiotiwal myntt Vyzaý Peternek, Feltoty Janofnak Bufath az en erettem walo rabfagaert eot Baß forintban keottottem vgyan ezfelol meg Jrt condicio zerynt myntt Vyzaý Peternek

Jtem az Zabola lowamot es az peý parýpat mynden ruhamot egy eßufteos chýakan-nyal egyetemben ky meren eßuft aranjozatot Pandý Sigmondnal wagyon [egy] es Bablyamwal egyetemben hagyom az en Jnalomnak Hartyaný Jmrenek

Sandorffý Vramnak tartoßom ket Baß forintjawal kyt az vy varý borok arabol fyzeffenek meg

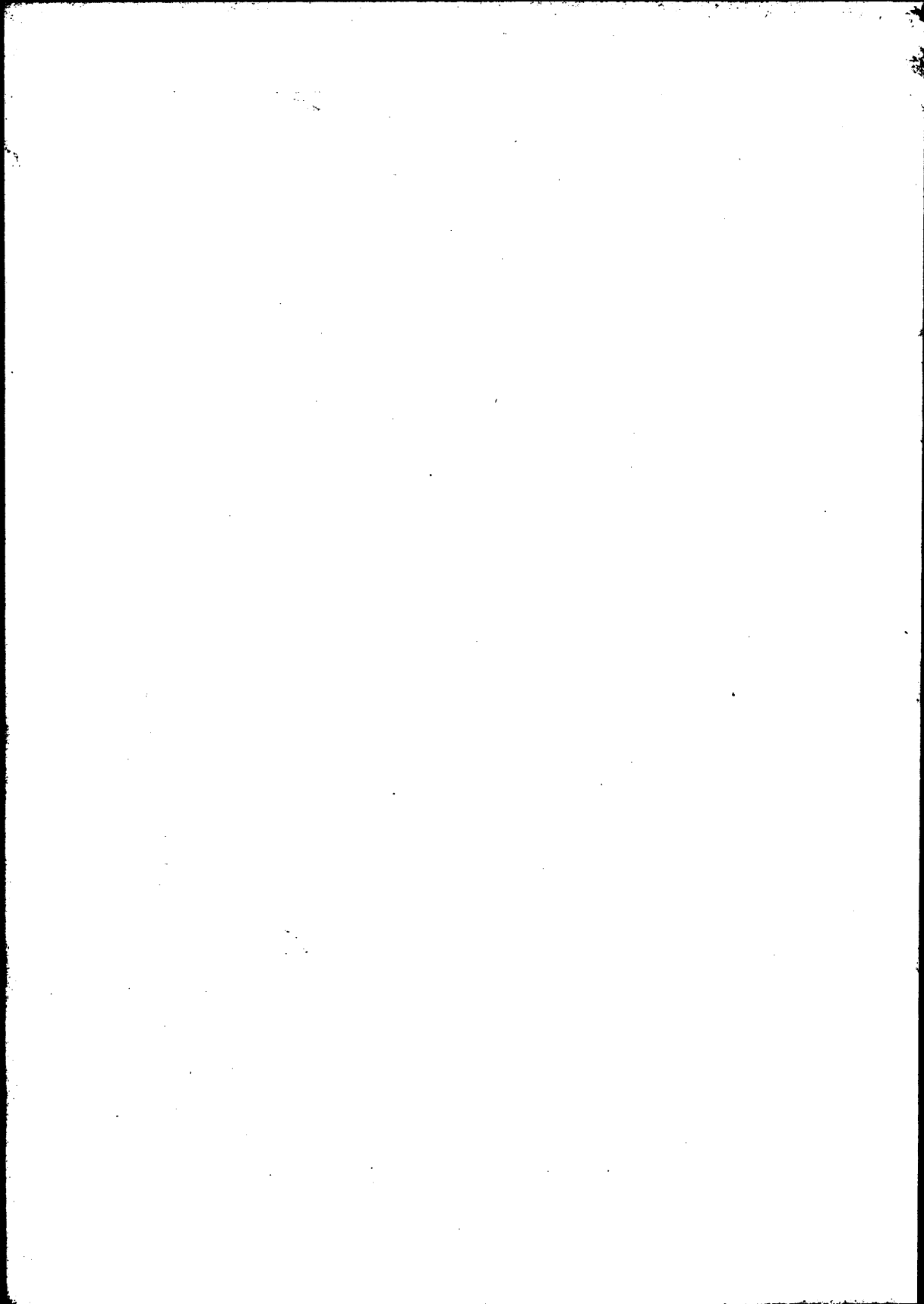
Balafý Andras vramnak hat Baß hatuan nyolecz forintjawal tartoßom, ky hogý ha az wyglefý Jngo marhabol, ky az en rejemre Jutna ky nem telnek, annak az felý[týs]-rólýs felefelegem elegyzye meg Andras vramoth az en Jozagomnak Jowedelmebeol

Az en Felefelegemnek penig hagyom feo tutorol, az Felleges Lengyel Kýralt, keonýörögwen Eo Fellegenek az Elo Jftenert, hogý tekynczye meg az en zegyn meg holt atýamnak zolgalattýat es Baratsfagat kywel Eo Fellegehez wolt Jffiu koraban, es az mynemeo Jo akarattal Eo Fellege Eochyem által mutatta magat hozßam lenny, Byzonýchya meg azt az zegyn gyamoltalan arwához, az en felefelegemhez es Jntercedallion Eo Fellegenel Czýazarunknal mellette, hogý Eo Fellege engeggye meg töruenyet es ne vexallia efele meltatlan perekwel, kyre eß Jowendö gyulefben citaltatta, gondollya meg Eo Fellege az en regý Nemzetemnek mellette walo lok kar wallafýt, es lok zolgalattýokat, tekynczye meg az en Erdely foglagomotyß es lok keolezýgemet kyt az Eo Fellege zolgalattýaban heaban keoltottem es zenwettem, mynd eßeket gondollya meg Eo Fellege, es Feo keppen az egy Elo Jftenert haggion beket eß zegyn Aruanak az en zerelmef atýamffýanak Felefelegemnek, touaba Eo Fellegenek az en regý kegýelmes Vramnak Lengyel Kýraltnak eßennys keonýörgök, hogý Eo Fellege Dobo Ferenczetys az o kegýelmef Intefewel, Jncze arra hogý az el wet Jozagat es marhayat aggya meg az zegyn Aruanak Felefelegemnek, es haggyon beket myndenbeol neký, Lengyel kýral Eo Fellege vtan hagyom tutorol Barbarith Györgý Vramot, Az eoregbýk Kubyny Krystoff Vramot, Keery Ferenczet es Andahazy Andraft, keruen Az elo Jftenert o k(egyel)meket legýenek eß zegyn Aruanak Felefelegemnek gond wyfelök es oltalmok myndenben az myben o k(egyel)meket meg talallya

Zoljomý hazamotyß Felefelegemnek hagyok es wallok Vtolzor kerem azon az en vytez eochyemet az egy Jftent meg tekýntwen es aztotyß hogý az en Felefelegem o k(egyel)-menek ket keppen walo attýaffya, ne haborgaffa semmyben hanem o k(egyel)meys legýen egyk oltalmaßoýa, kyert az vr Jften mynd Jartaban keolteben zerenczyeltelfe es Nagýra wygye dolgat mynden gonoß tanachyon fe Jndullyon el, Datu(m) in kýralfalua tertia die octobr. Anno D(o)m(ini) millefimo quingentefimo octuagelimo quinto.

Gýarmathý balaffa balýnth. Georgius Slatinfký Manupp Calparus Zlatinfký Franciscus Keery mpria: Georgius Lukauyczky

KOMLOVSZKI TIBOR.

NYELVJÁRÁSOK

A felsőőri nyelvjárás *oa* ~ *ua*, *ie* ~ *ëe* típusú kettőshangzói

A néhány nyugati nyelvjárásban (Örség, Hetés, Göcsej, Felsőőr vidéke) előforduló *oa* ~ *ua* típusú kettőshangzókkal A. KÖVESI MAGDA foglalkozott részletesebben *fa* szavunk *fo* alakváltozatáról írt cikke kapcsán (MNYj. IV, 75—9), s a következő összegező megállapítást tette: „A *foa*, *fua*, *fóa* alakok a gyűjtők, illetőleg közlők egybehangzó véleménye szerint az *a* (~ *ā* ~ *á*) diftongusos alakjai és nem az *ó* hangé” (a szerző ritkítása; i. h. 79). KÖVESI MAGDA megállapításával teljes mértékben egyetértek, minthogy azonban a rendelkezésre álló adatok alapján úgy látom, hogy ez a kettőshangzó-típus a felsőőri nyelvjárásban a leginkább élő, a megterhelése itt a legnagyobb, érdemesnek ígérkezik ezzel a kérdéssel részletesebben is foglalkozni.

Ennek a kettőshangzónak a meglétét a felsőőri nyelvjárásban már VARGA IGNÁC észrevette (NyF. 9. sz.), s általában *oa* jellel jelöli. KÁLMÁN BÉLÁNÁL *oa* a jele (vö. MNY. XXXIII, 345—8). Az én újabb megfigyeléseim szerint a kettőshangzó első elemének hangszíne *u* : *o* között ingadozik (*u*, *y*, *o*), míg a második elem eléggé határozottan *a* jellegű. Az összetevők mennyiségének meghatározása füllel már jóval nehezebb, és — úgy tapasztaltam — elsősorban a második elem *e* téren bizonyos ingadozást mutat. A nyomatek helyének kijelölése még problematikusabb (vö. MNY. LV, 430, LVII, 366—7). Én újabb feljegyzéseimben — az újabb nyelvatlasz-gyűjtésekhez hasonlóan — mindkét elemet rövidnek jelöltem, s a nyomatek helyének jelölésétől eltekintettem.¹

A felsőőri nyelvjárás *oa* típusú kettőshangzóit a következő csoportokba sorolhatjuk:

1. Köznyelvi rövid *a* megfelelője szóban: *qacci* 1. 'acél', 2. 'mágneses'; *qagg* 'aggódik vmi miatt, izgatott vmi miatt'; *qadzson* (üt, vág) 'agyon (üt, vág)' (de: *adzs*, *acs-karika* stb.); *yallit* 'bágyadt', *jeuallit* 'elájul'; *yaszott* 'aszat' (gyomnövény); *oaz* 'az' (mutató névmás), ugyanígy: *qaddig*, *qannyira*, *oazon*, *uabbu*, *oarra* stb., de: *akkor*;² *boagzik*, esetleg ide sorolható: *buaguosüög* 'az arc kivételével az egész fejet beborító kötött hálósapka', de: *bakk*; *quaz*; *koany*; *koar* 'kórus'; *koas*; *myag*, *myagzik*, *mqagluo* 'anyadisznó'; *mualom*; *moar*, *mqarok*, *myarkul*; *poad*, *poadulás* 'padló', de: *pallás* 'padlás'; *pyart*; *roag* 'hosszabb, vastagabb dorong, vékonyabb gerenda'; *suari* 'sarjú', *vgar* 'var'; *vgar* 'varr'; *vuari* 'varjú'.

Ma már természetesen a felsorolt szavak is használatosak a monoftongussal, elsősorban a kissé „finomított” beszédben. Számos más szónak — az a fonémát tartalmazó szavak többségének — azonban régebben sem volt kettőshangzós variánsa. Ilyenek: *ablak*, *ad*, *ajtuó*, *akar*, *baj*, *danaj* 'dal', *jaddzi* 'faggyú', *fal*, *fulu*, *farok*, *dzsalog*, *dzsapcsi* 'gyapjú', *haj*, *hajt*, *hal*, *has*, *hat*, *kalap*, *kapa*, *kasza*, *lasi* 'lassú', *maga*, *magas*, *malac*, *sapka*, *szar*, *szarob* 'szarv', *vad*, *van*, *vas* stb.

2. Köznyelvi rövid *a* megfelelője, toldalék előtt *á*-val váltakozva: *foa* 'fa', *mya* 'ma'. De: *kapa*, *kasza*, *macska*, *maga*, *marha*, *ruoka*, *sapka*, *szarka*, *varga*, az -a (-ja) egyes szám 3. személyű birtokos személyrag stb.

3. Köznyelvi rövid *a* megfelelőjeként a -va határozói igenévképzőben: *be van rugvua*; *jé van szándvua*; *még van kapávua* stb.

4. Köznyelvi *al* hangkapcsolat megfelelője mássalhangzó előtt: *qakku* 'alku', *oaszég* 'alszeg', de: *ajsuo* 'alsó', *ajja* 'alja'; *hyagat* 'hallgat', *toap* 'talp'. Az -al végű igék-

¹ Érdemes megemlíteni, hogy — tapasztalataim szerint — a felsőőri *uo*, *üö*, *ie* típusú kettőshangzók hangszínét tekintve lényegében nem mutat ingadozást az első összetevő, a most tárgyalt típusnál a második.

² A régebben általánosan használt *e*, ez határozott névelő mellett ma már erősen terjed az *a*, az névelő használata is. Ebben természetesen már nincs kettőshangzó.

nek mássalhangzós kezdetű toldalékkal ellátott alakjai a felszólító mód kivételével: *aszoatt* 'aszalt' (melléknévi igenév), *aszoanyi* 'aszalni', *befuat* 'befalt', *hizlqatam*, *hizloana*, *mëkhuut* ~ *mëkhuot*, *mëkhyanáq*, *vasoatam*, *vasoanyi*, *vaspatat* stb.

5. Köznyelvi *al* hangkapcsolat megfelelője abszolút szóvégen: *Antya* (helynév; hivatalosan: *Antal és Lika völgye*; személynévként azonban mindig csak *Antal*; ma mint személynév igen ritka); *asztoa* 'asztal', *kazoa* 'kazal', *uodua* 'oldal', *tavya* 'taval'. Ma már természetesen használatosak az *asztal*, *kazal*, *ódal*, *taval* ~ *tavaj* alakok is. Toldalékok előtt szintén mindkét fő él, bár a magánhangzóra végződő talán gyakoribb. Ugyanakkor azonban csak *aszal*, *mëkhal*, *hizlal*, *vasal*, *hivatal* (vö. 4. pont).

6. Német kölcsönszókban: *foarul* 'fuvarozik'; *kload* 'egybeszabott női felső ruha'; *Kqalli* 'Karcsi'; *loabli* 'zsemlye'; *poarkëlt* 'barchet'; *ryaccul* 'mérgecs (kutyát)'; *spqarul* 'takarékoskodik', *spqarkhëet* 'takaréktűzhely', *spqarkássza* 'takarékpénztár'; *Moaristoaf* 'Mariasdorf', *Pëdëstuaf* 'Petersdorf'.

7. Hiátus révén keletkezett *oa* hangkapcsolat helyén; a *ló* (felsőőri *lú*) szó bizonyos toldalékos alakjaiban: *lqat*, *lqak*, *loam*, *load*, *loaja* stb.; *hoa* 'hova', *koacs* 'kovács', *koasz* 'kovász'.

Összevetésképpen érdemes egy pillantást vetni az *a*-nak megfelelő palatalis hangra, az *e*-re is. Az *e* ugyanis meglehetősen más, kevésbé színes képet mutat e tekintetben.

Az *a*-nál felsorolt hét típus közül az 1. igen kis megterhelésű. Csupán egyetlen adatom van rá: a mutató névmási ez. Ennek ejtése *jez* (vö. VARGA: i. h.), amely nyilván valami *iez*-féle ejtésből alakult. Az ugyanebből a mutató névmásból alakult határozott névelő ejtése azonban *e*, *ez*. A 2. és 7. pontba sorolt típusokra nincs adatom. A határozói igenévképző (3. pont) palatalis párja szintén általában kettőshangzós ejtésű: *fvëe* 'felve', *üvëe* 'ülve', *összö van ködvëe* 'össze van kötve', *kü van tivëe* 'ki van téve' stb. Az *el* hangkapcsolatnak mássalhangzó előtti kettőshangzós ejtésével (4. pont) elsősorban az *el* végű igéknel találkozunk: *termëetek* 'termeltek', *üdzsiehet* 'ügyelhet', *vüsjenië* 'viselné', míg ugyanerre abszolút szóvégen (5. pont) néhány származékban van adatom: *üteë* 'étel', *hitëe* ~ *hitëe* 'hitel', de ugyanakkor *itel*, *hitel* is, viszont csak *termel*, *üdzsel*, *vüsel*. Ebbe a típusba tartozik a *-vel* rag is: *fejszivie*, *küvie* 'kövel', *kapävëe* (a rag hangrendi szempontból nem illeszkedik); mássalhangzó után azonban — megfigyeléseim szerint — többnyire inkább *je*-nek, mint kettőshangzónak hangzik: *kötözisje* 'kötözéssel', *tehenëkje* 'tehenekkel'. A két utóbbi típust mintegy összeköti az *el* igekötő, amelynek ejtése az ez névmáshoz hasonlóan *je* (*jemënek*, *jektrëm*, *je vuotam kapányi*; *Jemisz?* *Je!* stb.). Magánhangzó előtt azonban gyakran *jel* is (*jelindutak*, *jeliri*, *jetri* 'eléri' stb.). A mai „modernebb” ejtésben azonban már gyakran *e*, *el* (*emënek*, *e vuotam kapányi*, *eligirkëzëet* stb.). Néhány német kölcsönszóban (6. pont) szintén megtaláljuk ezt a kettőshangzót: *rëen* 'a takaréktűzhely sütője'; *pëetli* 'pertli'; *spqarkhëet* 'takaréktűzhely'.

Az anyag bemutatása után vizsgáljuk meg a diftongálás kialakulásának okait is. Az ugyanis már első pillanatra elég világosnak látszik, hogy az egyes típusok az azonos eredmények ellenére is más-más körülményekre vezethetők vissza.

Az 1. csoportba sorolt szavakban az etimológiák alapján — amennyiben vannak —, de mai köznyelvünk és nyelvjárásaink vallomása alapján is, a rövid hangot kell eredetibbnek tekintenünk; a felsőőri nyelvjárás felsorolt szavainak *a* hangjában tehát nyúlásnak kellett bekövetkeznie. Ennek okát, és így közvetve a diftongálást is — úgy gondolom — a hangsúlyban kereshetjük, hisz minden adatunk hangsúlyos helyzetben fordul elő. A hangsúly hatására történő nyúlás a magyar nyelvtörténetben nem ismeretlen jelenség, s BÁRCZI szerint „gyakrabban akkor következik be, ha a következő szótagban, bár nem azonos minőségű, hosszú magánhangzó van, úgyhogy a kvantitatív hasonulás is elősegítette a magánhangzó időtartam-növekedését” (Hgtört.² 67). BÁRCZI megállapítását az én adataim nem támogatják ugyan,

de maga a fogalmazás világosan mutatja, hogy BÁRCZI sem valami általános érvényű „törvényt” kívánt felállítani. Arra mindenesetre érdemes figyelni, hogy adataimnak több mint kétharmad része — a származékokat itt nem véve figyelembe — egy tagú. A hangsúly nyújtó hatása melletti érvként említhetjük meg azt a már említett felsőőri adatot is, hogy tudniillik a mutató névmási *ez*-ben, amely mondatbeli funkciójából következően gyakran kerül hangsúlyos helyzetbe, a magánhangzó régebbi kettőshangzós ejtésre utal, a hangsúlyos helyzetbe csak kivételesen ritkán kerülő *e*, *ez* névelőben viszont ez a jelenség nem következett be. — A hangsúly nyújtó hatását s az időtartam-meghosszabbodásnak a diftongálással való összefüggését a közelmúltban BENKŐ LORÁND mutatta be viszonylag gazdag anyagon a keleti nyelvjárásokból (HtDolg. 65 kk.).

A hangsúly mellett — legalábbis bizonyos mértékig — talán gondolhatunk a magánhangzó után álló mássalhangzó nyújtó hatására is, hisz a felsorolt adatoknak körülbelül a felében találunk a megnyúlt hang után erősebben nyújtó hatású mássalhangzót ($r = 7, l = 2$). Minthogy azonban az adatoknak mintegy harmadában zárhang, illetőleg affrikáta (*g, a, c, dzs*) követi a megnyúlt magánhangzót, a nyúlás fő okának a mássalhangzó nyújtó hatását semmiképpen sem tekinthetjük. Az *l, r, j* nyújtó hatása a mai felsőőri nyelvjárásra egyébként sem jellemző, s valószínűleg régebben sem volt az, még ha egy-két ilyen jellegű adatunk van is (pl. *ül, nyúl: nyúlat*).

Az alsó nyelvállású *a, e* hangnak a hangsúly hatására történő — legalábbis szórványos — nyúlásával szembenáll a felsőőri nyelvjárásnak (és a nyugati nyelvjárásoknak) az az ismert jellegzetessége, hogy a felső nyelvállású magánhangzók — hangsúlyos helyzetben is — általában rövidek. (Az *ur, tűz, víz* típusú alakokra gondolok.)

A 2. csoportba sorolt *fqa, mya* esetében a hangsúly nyújtó, illetőleg hosszúság-megőrző szerepével — azt hiszem — szintén számolnunk kell, bár itt az eredeti hosszúság aligha vitatható. Úgy gondolom azonban, hogy a mai kettőshangzós ejtés csak labialis *ā*-ból (nem illabialis *á*-ból) magyarázható. Kétségtelenül *ā*-ra visszavezethető *oa* típusú kettőshangzót ugyanis a felsőőri nyelvjárásból nem lehet kimutatni. Nem tartom elképzelhetetlennek, hogy az ismert XIV. századi *Faa* adat (vö. PAIS: MNy. XXXII, 108) már egy ilyen, hosszú *ā*-s alakot őriz.

A *-va, -ve* igenévképző magánhangzója kettőshangzós ejtésének magyarázata szintén nem problémamentes. Feltehetnénk esetleg, hogy a képző a felsőőri nyelvjárásban eredetibb *-val, -vel*-re megy vissza. Ennek azonban semmi nyomát nem ismerem sem a mai felsőőri nyelvjárásból, sem a környező nyugati nyelvjárásokból. Így talán inkább a *-vel* ($> -v\ddot{e}e \sim -vie$) rag analógiás hatását kereshetjük benne. Ezt a magyarázatot viszont némileg gyengíti az a tény, hogy a *-vel* velaris párja a felsőőri nyelvjárásban még ma sem nagyon használatos, s így az esetleges analógiás hatás bonyolultabb áttételével kellene számolnunk.

Nyilvánvalóan az *l* pótlónyúlásos kiesésével magyarázható az *a* és *e* nyúlása a 4. és 5. csoportba sorolt szavaknál. — Ugyanakkor azonban meg kell jegyezni azt is, hogy az *l* kiesése általában nem nyújtja meg a felső nyelvállású magánhangzókat: *küd* 'küld', *inékül* : *inéküt*, *mëgehül* : *mëgehüt*, *befordul* : *befordut*, *kuodul* : *kuoduna*, *tanul* : *tanunyi*, *beszil* : *beszizet* stb.; sőt *hozo*, *észë*, *vüszö* 'hozol, eszel, viszel' stb. is, és általában még ma is *fë* 'fel'.

A német kölcsönszók esetében az *oa, ëe*-féle kettőshangzó minden bizonnyal nem a magyar nyelvben került a szótestbe. Efféle kettőshangzók a környező németiség nyelvében is élnek,¹ de átvételüket mindenesetre megkönnyíthette az a tény, hogy ezek az átvevő nyelv hangrendszerében sem voltak idegenek.

¹ HUTTERER MIKLÓS szíves szóbeli közlése szerint elsősorban hangsúlyos helyzetben.

A hiátus révén keletkezett kettőshangzóknak kettőshangzóvá való összezsírozódását nyilván valami *oa*-féle monoftongikus ejtés előzte meg, kétségtelen mai diftongikus ejtésre mutat azonban a *loja* alak. Valószínűnek tartom, hogy a hiátus keletkezése még abban az időben történt, amikor a *v* bilabialis ejtésű volt. (Hasonló típusú — bár a kettőshangzó minőségét tekintve elütő — palatalis hangrendű alakok: *süög* 'süveg', *üög* 'üveg'.)

A tárgyalt diftongustípusok kialakulása minden bizonnyal a vasi, zalai nyelvjárások sajátos belső fejlődésének az eredménye. Abban azonban, hogy a felsőőri nyelvjárásban ennek a kettőshangzótípusnak a megterhelése jóval nagyobb, mint a szomszédos nyelvjárásokban, közrejátszhatott az ennek a típusnak a környező osztrák nyelvjárásokban való megléte is.

E kettőshangzótípus kialakulásának idejére vonatkozóan egyelőre szinte semmi konkrét fogódzónk nincs. Az szinte kétségtelen, hogy nem korábbi az *uo*, *üö*, *ie* típusnál — a *foa*, *mya*-féle alakok más diagos nyúlás eredményei is lehetnek —, sőt abból a tényből, hogy az *oa*, *éa*-féle kettőshangzók az I. csoportba sorolt szavak esetében lényegében azonos hangtani helyzetben is meglehetősen következtelenül jelentkeznek, s a felsőőri nyelvjárás kivételével csak egészen szórványosak, talán arra gondolhatnánk, hogy fiatalabbak is amannál, s a nyugati nyelvjárásterületen lefolyt diftongálási folyamatnak a legkésőbbi produktumai.

IMRE SAMU

Farkaslaki és tatrangi tájszavak

Az itt kiválogatott tájszóanyag a „Romániai magyar nyelvátlasz” anyaggyűjtéséből való. Tatrang a szakirodalomban sokat említett Hétfalu egyik községe; Farkaslaka Udvarhelytől északnyugatra mintegy 15 kilométernyire fekszik.

F a r k a s l a k a

avaszég 'alszeg'.
babòz 'guba, szőrével kifelé fordított juh-bőr-bunda'.
baksi 'gácsér, bakkréce'.
bëzzöyka ~ bëzzöyka 'a kenderföldön nyövés után ott maradt apró aljkender'.
biggyiri 'nudli, angyalbögyörő'.
bozzos 'borzos'.
botos bëka 'ebihal'.
bükkedözik 'böfög'.
búgik 'párizik (a disznó)'.
buluz 'blúz'.
búzaférög 'zsizsik'.
cáp 'bakkecske'.
cigámbogár 'bodobács'.
cigámvirág 'kankalin'.
cikdöj 'az ing nyakrészenek bővítésére való ék alakú betoldás, cikkely'.
có%k 'a gatyá szárába varrt ereszték'.
cubò%k 'comb'.
csa! 'jobbra!' (marhaterelő szó).

csákja 'hegybe végződő háromlábú állvány a mezőn, amelyen a szénát és herét szárítják'.
csákja 'korcsolya'.
csidpol 'csipog (a csirke)'.
csehöl 'csihol (tüzet)'.
csëka csëka . . . 'disznóhívó szó'.
csüppü 'csepű'.
csoká 'a kukorica kóró levágása után a földben maradt rész'.
csuka 1. 'a búzaszem üres tokja'; 2 'a más üres tokja'.
csügör 'az alma kiszorított leve'.
dëgenyeg ~ dëgenyeg 'szekérkenőcs'.
disznó%szögy 'sündisznó'.
dürga 'csepű vászon'.
édölgeti 'becézi'.
éha 'a szekérrúd szárnya végén, a nyújtó alatt keresztben fekvő fa, amely a rudat fenntartja'.
ekeszaru ~ ekészárü 'ekeszarv'.

elig 'alig'.
 ellend^hizzü 'fojtós (a vadkörte)'.
 fallik 'farol (a szán)'.
 fānc 'bevésés a hordó alján, ahova a fene-
 ket beillesztik'.
 félhőc 'a szekérrúdon az első kerekek
 előtt keresztben fekvő, megvasalt fa,
 felhérc'.
 fentü ~ fēntü 'kerékküllő'.
 fényes kost 'zöldtakarmány'.
 fōstéi 'a tehénnek a borjadzás utáni első
 sárgás teje'.
 fostatō 'vízipuska'.
 fotogén 'petróleum'.
 fundus 'órasúly'.
 gal 'göröngy'.
 gancsi 'gúnár'.
 geleganya 'galagonya'.
 gōcāja 'a szobai kemence egyik végében
 levő üldőhely'.
 göbög 'lobog, duruzsol a tűz'.
 guβad 'hámlik, kovállik a dió'.
 guzs 'cserebogár'.
 guzsajüllő 'ősz kikerics'.
 güggyü 'szilvacibre'.
 gyurtyámfa 'gyertyánfa'.
 homáj 'felhő'.
 hődzbeli 'jobboldali ökör'.
 hörög 'hörög (a haldokló)'.
 humoás 'bujócska'.
 hüllő ajlo 'a tornác külső lécajtaja'.
 ízék ~ ízék 'a marhák jászlabában ottma-
 radt takarmány-maradék'.
 ját 'drusza'.
 kábosztq csuka 'káposzta torzsa'.
 kalócsál 'a matolláról leszedett fonalat
 összefonja, összekalácsolja'.
 karinca 'kötény'.
 karnyicsál 'sír, siránkozik (a gyerek)'.
 kecskolló 'kecskegídó'.
 koertoerę 'körte'.
 kosznannyo 'dédnagyanya'.
 kóyrus 'fonó, guzsalyos'.
 koβa 'kova'.
 kozsdabará 'hímbarány'.
 köpü 'bodonkút'.
 kucuri téi 'a tehénnek a borjazás utáni
 első, felfőzött teje'.
 kujak 'ököl'.

lacsik 'a macska felszedi a nyelvével a
 tejet'.
 lámpa hordō 'lámpaalj'.
 lant 'kolomp'.
 lepőnye ~ lepőnye 'lelógó bőr a tehén nya-
 kán, lebernység'.
 mázsár 'mozsár'.
 megnöl 'megnő'.
 megütközik 'megpotyolódik (a gyümölcs)'.
 mekcsokronyozzuk 'csokrot kötünk'.
 mekcsömörödik 'összetöporodik'.
 mélrög 'genny'.
 mijóra ~ mijóra 'egy éves bárány'.
 nannyo 'nagyanya'.
 nyüszül 'életlen késsel kenyeret vág, nyi-
 szel'.
 őkulár 'szemüveg'.
 orcok 'a szán orrát összekötő fa'.
 pázsint 'oldalal kaszáló'.
 patkán 'vakondok'.
 pillancs 'pillangó'.
 plárgónija 'muskátl'.
 pocok 'kaszálók'.
 ponk 'pók'.
 ponkállo 'pókháló'.
 popijomja 'jegenye'.
 poğár 'postás'.
 púp 'kenyérdúc'.
 puporcsos 'érdes, rücskös'.
 sarakja 'saroglya'.
 sutu 'kaszafenkő-tok'.
 sügő 'disznógyomor, amelyből a gömböc
 lesz'.
 sürüllő 'örvény'.
 süsörög 'sír a nyers fa a tűzön'.
 szájq prémje 'ajaka'.
 szip 'szív (ige)'.
 szō 'lapos kövel a víz színén dob'.
 tqllász 'betakarítás után elmaradt burgo-
 nyát szedeget'.
 topticás 'vizenyős (hely)'.
 tōtrépa 'csicsóka'.
 tömzök 'zömök'.
 véjg (!) 'lék'.
 verő 'velő'.
 vezsoda ně 'libaúzó szó'.
 vőfény 'vőfély'.
 zuvad 'pletyka'.
 zuvatol 'pletykál'.

T a t r a n g

bábokalács 'mályva és gyümölcse'.
bakonta 'az erdőől szánnak az a nyúlva-
 nya, amelyre a terhet rakják'.
bakuőc 'tűzrevaló vékony, száraz ág, rőzse'.
bellőer 'lókupec'.
bőrzőna 'a kenderföldön nyövés után ott
 maradt kenderalj'.
biékakölönte 'ebiha!'.
biékény 'tepsi'.
bietyázás 'gyermekjáték, amelyet úgy ját-
 szanak, hogy egy 8—10 cm hosszú
 fadarabot kihegyeznek, és egy bottal
 elütnek'.
borbát 'ügyes, bátor (ember)'.
boroslán 'orgona'.
bűkűdők 'bőfög'.
bucc 'comb' (vö. CsángSz.).
bukkik 'párizik (a disznó)'.
buzdóg 'ajaka'.
büdöske 'muskátlí'.
cepuők 'bőszárú csizma'.
csa! 'jobbra!' (marhaterelő szó).
csáppog 'csipog (a csirke)'.
csendőri ~ *csendőri* ~ *csendőri* 'cserebogár'
 (vö. CsángSz.).
csētēnye 'fenyőág'.
csimma 'a cserebogár pondrója, csim-
 masz'.
csipű 'csepű' (vö. CsángSz.).
csipkedalma 'galagonya'.
csügör 'az alma kiszorított leve'.
degett 'szekérkenőcs'.
dömlökűj 'hüvelyk ujj' (vö. CsángSz.).
duőc 'gyürkéje a kenyérnek'.
éggyűnnet és 'sehonnan'.
énkind 'bólint'.
észterha 'eresz' (vö. CsángSz.).
fariéc 'a szekérrúdon az első kerekek előtt
 keresztben fekvő megvasalt fa, felhérc'
 (vö. CsángSz.).
festlēj 'a tehénnek a borjazás utáni első
 sárgás teje'.
fickuő 'suhano'.
fiğer 'egér'.
fırhang 'ablakfüggöny'.
fokán 'kártyus' (vö. CsángSz.).
forcsok 'a láb forgója' (vö. CsángSz.).
furkuőj 'petrence'.

füttőzik 'melegszik'.
gāj 'göröngy'.
ganci 'gúnár' (vö. CsángSz.).
gáz 'petróleum'.
gęrgęlica 'zsizsik'.
g'ęba 'suba'.
glic 'korcsolya'.
gogoniél 'paradicsompaprika'.
görrög 'rőfög a disznó'.
guruzsól 'kuruzsol'.
gyakor 'sűrű' (vö. CsángSz.).
hádgerënd ~ *hádgerięc* 'hátgerino'.
harcól 'hörög (a haldokló)'.
hőbörcsős 'ripacsos (arcú)'.
hurut 'kőhög'.
impőkos 'pókos (a ló)'.
iszák 'átalvető' (vö. CsángSz.).
izliék 'a marhák jászlában ottmaradt ta-
 karmánymaradék'.
ját 'drusza'.
kacsuő 'a szőlő fogódzó hajtása'.
kalatyol 'fecseg'.
kapsa 'szamóca'.
kászvirág 'kankalin'.
kászrő 'lábás'.
kays 'merítőkanál'.
kecske 'hegybe végződő háromlábú állvány,
 amelyen a herét szárítják'.
kecskeolő 'kecskegidő'.
kęgyend 'kegyelmed, kend'.
kehięs 'kehes (a ló)'.
kęllán 'egyéves bárány'.
kęltica 'kisebbfajta sárgás kelés'.
k'ętrán 'gyufa'.
kięfęr 'szarufa'.
kiętszāju 'két színű (ember)'.
kięni 'kéve' (vö. CsángSz.).
kłęta ~ *kłęta* 'palacsinta'.
kocsán 'a kukorica kórónak a levágás
 után földben maradt része'.
kocsányoz 'betakarítás után elmaradt bur-
 gonyát szedeget'.
koplik 'vállik a hájától a dió'.
korzsa 'koldus-mankó'.
kotięc 'tyúkketrec'.
kuęa 'kova'.
könyű 'könny' (vö. CsángSz.).
könyves 'könnyes'.

krojtor 'szabó'.
kujok 'ököl'.
kuodász száju 'zabolás'.
kupa 'bodonkút'.
kuszkorg 'apatárs'.
kuszkoráni 'anyatárs'.
kußárti 'kvártély, szállás'.
lámpo hüdöjag 'lámpaalj'.
leffentyü 'fülcimpa'.
lęha 'juha'.
lękënd 'lélegzik' (vö. CsángSz.).
lepcsel 'pancsol'.
manyaz 'párizk (a kakas, a gúnár)'.
mányi 'nagyanya' (vö. CsángSz.).
mápuo 'nagyapa' (vö. CsángSz.).
marin 'mérgecs vérkelés'.
męgbırkeli 'a tekenőből kiszakasztott tész-
 tát a lapítón gömbölyűvé, kenyér ala-
 kúvá forgatja, karélja'.
mięręg 'genny' (vö. CsángSz.).
moc 'fülhaj'.
monyas 'ménló'.
moszi 'almacsutka'.
musaci 'székfűvirág'.
muskotár 'muskotály'.
mutuj 'hallgatag, ügyetlen (ember)'.
nęręvász 'makrancos (ló)'.
nyiforog 'nyikorog'.
okula 'szemüveg'.
összepogácsál 'a penészes széna darabokba
 összeáll'.
paraszhus 'lábikra'.
peneti 'kemence-seprű, a pizskafa végére
 kötött szalmacsutak' (vö. CsángSz.).
pęrse 'a kerékaggy vasbélése'.
piliszka 'puliszka'.

pislen 'csirke'.
pojof 'pufók'.
poron 'vászonfeszítő'.
ráporos 'kiütéses (valakinek a teste)'.
rapszeki 'targonca'.
repcsin 'vadrepce'.
ruzsinszēm 'ribizli'.
sipuo 'síp'.
surc 'kötény'.
sutu 'kemence alj, sut'.
süm 'szemölcs (a testen)'.
szárkaszēm 'szemölcs (a kezén)'.
szędęri 'szeder' (vö. CsángSz.).
szekięrcse 'szekerce'.
szęnkucka 'ibolya'.
szięlajęę 'léces tornácajtó'.
szivu 'szíj'.
tęrięp 'lépcső'.
tikmon 'tojás' (vö. CsángSz.).
tincsel 'vakol'.
tętriępa 'csicsóka'.
tuónya 'pocsolya'.
usztatás 'lapos kővel a víz felszínén való
 dobás'.
uszturuo 'leszárt ágas-bogas karó az erdei
 tisztásokon, amelyen szénát szárítá-
 nak'.
vęntrud 'koszorúfa'.
verüę ~ verüę 'velő' (vö. CsángSz.).
viloja 'viola'.
zárzo 'mirabella szilva'.
zęę 'író'.
zėsztira 'hozomány'.
zsábę 'píp'.
zsillęg 'sír (a tűzön a nyers fa)'.

MURÁDIN LÁSZLÓ

SZEMLE

Az 1945-től 1960-ig megjelent magyar leíró nyelvtani közlemények*

6. A) A mondat tan általános, illetőleg a mai magyar nyelv leíró mondat-
 tanának különféle kérdéseit tárgyaló közlemények közül az előbbieket csak
 egész röviden vehetem sorra.

1. A mondat fogalmát, a mondat tan tárgyát, módszerét, a
 szó szerkezet és a mondat rész elvi kérdéseit stb. vizsgálják a már
 említett összefoglaló munkákon kívül ezek: BENEDEK NÁNDOR, Ítélet és mondat (ASzeg.
 1957. 125—35): a szerző szerint „az ítélet szerkezetét azonosnak kell tartanunk a mondat

* L. MNy. LVIII, 115—25 és 243—55.

szerkezetével", a lélektani szempontot azonban távol kell tartanunk a mondat szerkezeti elemzésétől; BODNÁR FERENC, A funkcionális mondatnani szemlélet kérdéséhez (i. h. 27—31): meghatározása szerint „A mondat a beszélő és a hallgató szempontjából nyelvi jele annak, hogy a közölni akart objektív valóságnak megfelelő fogalmi tudattartalmat predikatív viszonyításban fogjuk fel"; Uő., A mondat és a predikatív viszony vitás kérdései (ASzeg. 1959—60. 129—34): a predikatív szerkezetnek nyelvtani és logikai elemzése, ELEKFI: MNy. XLIX, 69—76 és 370—80 bírálataival; GÁLDI LÁSZLÓ, Mesesanyinov mondatnani elvei (Nyr. LXXIII, 55—63); KÁROLY SÁNDOR, Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban (NytudÉrt. 16. sz. Bp., 1958.): elvi bevezetése elemzi és csoportosítja a mondatban előforduló szerkezeti viszonyokat, l. a C) γ) pontban is; Uő., Az egyszerű mondat szerkezeti egységei (Nyr. LXXXII, 438—56): a helyes mondatrészi és szó szerkezeti szemlélet egységéről, a szófaji és a mondatrészi szempontnak a szó szerkezet vizsgálatában való fontosságáról, a mondat hierarchikus szerkezeti összefüggéseiről; Uő., Az egyszerű mondat szerkezeti egységeinek tanításáról (i. h. LXXXIV, 54—66): az ismertetett szemlélet didaktikai érvényesítéséért; Uő., John Ries szintagma-elmélete (MNy. LIII, 460; vö. MOLLAY: i. h. 77—80); Uő., A. Belić: A mondat és a szintagma a belgrádi nyelvészeti iskola megvilágításában (NyIK. VI, 359—66); KLEMM ANTAL, Nyelvtudomány, logika, lélektan (MNy. XLIV, 118—27); KLEMM IMRE, Simonyi Zsigmond mondatnani munkásságának értékelése és hatása (I. OK. V, 483—502): tudománytörténeti értékelés a hazai mondatnani kutatások egyik megalapítójáról; Uő., A mondatnani mivolta (MNy. LII, 406—15; vö. KÁROLY: Nyr. LXXXII, 445); KOVÁCS FERENC, V. V. Vinogradov, Az egyszerű mondat szintaktikai vizsgálatának néhány feladata (NyIK. V, 315—9); LAZICZIUS, JULIUS, Die Kernfrage der Syntax (ZPhon. X, 224—30): a néhai szerző egyik legfőbb elvi értekezése; MOLLAY KÁROLY, John Ries szintakszis-elméletének értelmezéséhez (MNy. LIII, 77—80; magyar tudománytörténeti vonatkozásaira vö. KÁROLY: MNy. LIII, 460); PAIS DEZSŐ, Észrevételek a mondat eredetének, fejlődésének és mivoltának kérdéséhez (MNy. XLVI, 196—210 és MNyTK. 79. sz. 1—17); Uő., A mondatra vonatkozó felfogások ismertetése (Egyetemi jegyzet. Bp., 1950.); PAPP ISTVÁN, Társas tudat és a magyar nyelvszerkezet (MNy. XLVI, 15—27); Uő., A mondat funkciója — Út a nyelvi valóság felé (MNy. XLVIII, 89—102); Uő., A mondat fogalmának tanítása (Nyr. LXXVI, 99—107): a szerző ide vágó nézeteinek összefoglalása, a didaktikai érvényesítés céljából; vö.: „A mondat több, mint nyelvi jel" (102); csak a hang, a szó, és a szó szerkezet nyelvi jel; „A mondat a valóságra vonatkozik" (103), „A mondatnak élményjellege van" (105), „A mondat: tagolt egység" (106); Uő., A magyar nyelv szerkezete (Nyr. LXXXIII, 451—64): szintagmarendszerünk áttekintésével; SZŐKE ISTVÁN, V. V. Vinogradov, A szókapcsolatok tanulmányozásának kérdései (NyIK. V, 443—9); TELEGDY ZSIGMOND, P. V. Tavanyec. Az orosz szintaxis alapelvei az új orosz akadémiai nyelvtanban (NyIK. VI, 7—19).

2. Több leíró mondatnani területre kiterjeszkedő írások:

BARLA GYULA, A mondatnani tanításának néhány problémája (Nyr. LXXXIV, 170—80): kitér a mondatlathatásra, az igeidő stilisztikájára, a mondatrendre s a mellékmondat beolvashatóságára; BEKE ÖDÖN, A népnyelv mondatnaniához (Nyr. LXXI, 97—105): érinti a nominativus absolutust, az „az a fiákérosná" stb. felemás egyeztetést, az ablativusi rag használatát, a dativus possessivust, a *még* kötőszót, a megengedő és az időhatározó mondatokat, a *ha* kötőszót; Uő., Elemzési problémák az iskolában (Nyr. LXXVII, 119—21) és Uő., Az iskolai elemzés kérdései (i. h. LXXVIII, 43), továbbá Uő., Az elemzés kérdéséhez (i. h. LXXIX, 285—9): jórészt Papp Istvánnal vitatkozó hozzászólások, l. e névnél; BENKŐ LÁSZLÓ, Stilisztikai szemlélet, nyelvtani kategorizálás (MNy. LIV, 305—11); Uő., Hozzászólás a „Három mondat elemzésé"-hez (Nyr. LXXXII, 197); K. S. elemzésével vitázó írás, a viszontválaszt l. Nyr. LXXXII, 197; Uő., Az iskolai

elemzés kérdései (Nyr. LXXVIII, 42): hozzászólás, tárgyát I. PAPP ISTVÁN nevénel; DEME LÁSZLÓ, Köznapi fogalmazásunk mindennapi botlásaiból (Nyr. LXXXIV, 286—97, 430—6; folytatása már kiesik a vizsgált időkörből): főként a publicisztika hibái, világos nyelvtani-nyelvhelyességi magyarázatokkal; FÁBIÁN PÁL, Mondatelemzés az általános és a középiskolában (Nyr. LXXV, 258—64): a módszeres lépések részletezése, konkrét példamondatokkal; Uő., Leíró nyelvtani elemzés a pedagógiai főiskolák 1955. évi tanulmányi versenyén (Nyr. LXXX, 80—7); HERCZEG GYULA, Krúdy mondatszerkezetei (Nyr. LXXV, 324—32, 420—5): főként mint impresszionista stílusesszékőkről; Uő., A nominális mondat a magyarban (Nyr. LXXX, 40—57, 204—18): az ígétlen mondatformákat szintén az írói hatás szempontjából tárgyalja; KÁROLY SÁNDOR, Néhány mondat elemzése (Nyr. LXXXIII, 203—4): „Egy zug sem *maradt* [= igei állítmány] számomra” | „Te és Jóska a *legjobb tanulók vagytok* [= jelzős névszói-igei állítmány]” | „Egy csendes kerti lak sötétben áll már: nagy, komor koporsó [= főnévi értelmező jelző] ...” | „Igen [= 1. tagmondat], az volt, a holt Nyár koporsója, vak, barna tömb [= 2. tagmondat, benne *az volt* az állítmány]; s a szőke hársak oldalt, melyek lombját az alkony meggyújtotta, mint sárga füstű fáklyák fellobogtak [= 3. tagmondat + jelzői mellékmondata]” | „S ím ezüst újság csattan át a csenden [= 1. tagm.]: Gyerekesapat hancurozott [= 2. tagm.], körbeálltak [= 3. tagm.]; Néztam [= 4. tagm.] s lassan szívemre tódult minden [= 5. tagm.]” | „Elhagyja és indul előre [= egy vagy két tagmondat?], hogy csetlik-botlik, mily tévedező [további két — felkiáltó — tagm.]” | „Nem olyan ördögös dolog [egyetlen egyszerű m., jelzős összetett állítmánnyal]”; K. S.—F. V.—T. J., Három mondat elemzése (Nyr. LXXXI, 446—8): „Hogy is kacagnék [= főmondat], mikor nincsen... anyám [= okhat. mellékmondat], aki olyan édesdeden tudott nevetni [= jelzői mellékmondat], hogy könnyű csorgott ... a szeméből, s köhögés fogta el [= következményes mértékhat. mellékmondat], hogy majdnem megfojtotta [= következm. módhat. mellékmondat.]” (vö. BENKŐ: uo. LXXXII, 197 és KÁROLY: uo. 197—9) | „Nyugszik a szél, csendes a hab [= egyszerű kapcsolatos mellérendelt mondatpár]” | „S már le is ugrott [= 1. tagm.] s oly szívesen és vidáman [= 2. tagm.: hiányos, fokozó-hozzáoldó kapcsolatos viszonyban]”; KUBINYI LÁSZLÓ, Az iskolai elemzés kérdései (Nyr. LXXIX, 195—8): a folyóirat elemzési vitájában lényegében PAPP ISTVÁN nézetét helyeselte, l. ott; OROSZ SÁNDOR, Mondatszerkesztés—versszerkezet (Magyartan. III/5, 1—6): a kettőnek együttes vizsgálatát ajánlja; PAPP ISTVÁN, Elemzési problémák az iskolában (Nyr. LXXVII, 114—9) és Uő., Az elemzés kérdéséhez (i. h. LXXIX, 17—23), továbbá Uő., Még egyszer az elemzés (Nyr. LXXX, 15—8): részben BEKE ÖDÖNNEL és BENKŐ LÁSZLÓVAL vitázva, a „Szeretnék tanár lenni” mondatban tárgyi főnévi igenevet s ehhez tartozó ragtalan állapothatározót lát, a „Pistának piros arca van”-ban pedig birtoklást kifejező részhathatározót, jelzős alanyt és igei állítmányt (l. még TOMPA: i. h. LXXIX, 119—23, 488); PÁSZTOR EMIL, Elemzési kérdések (AnyIsk. II, 95): az azonosító alanyi—állítmányi szerkezetről s a határozói értékű tárgyról; Uő., Néhány megjegyzés az Eredményesebb mondatelemzésről c. cikkhez (Magyartan. III/3, 33—4): helyreigazítások, a kötőszó nélküli mellérendelés részletezésével; PUSZTAI GYULA, Eredményesebb mondatelemzés (MNyIrT. II/4, 23—4): elemzéseit helyreigazítja PÁSZTOR: Magyartan. III/3, 33—4; RÁCZ ENDRE, Ady: Csák Máté földjén c. versének nyelvtani elemzéséhez (AnyIsk. I, 146—50): egy tanári továbbképző füzet bírálatában a „*Nyakatokon vad, úri tatárok*” kiemelt részét sajátos stílusértékű hiányos mondati határozónak tekinti; a „Csák Máté földjén ti *vagytok az Isten*” és a „*vagytok: a Ma*” kiemelt része szerint lehet összetett állítmány; az „*Ami csak szépség, s ami reménység*, Mind ti vagytok” mellékmondatai alanyiak (vö. KLEMM: MNy. L, 452—3); a „Pistának piros arca van” elemzésére l. PAPP ISTVÁN iménti véleményét; SZENDE ALADÁR, A mondatelemzések kérdéséhez (AnyIsk. I, 84—5): a szószerkezeti összefüggések jobb megvilágítását sürgeti; T. J., Négy mondat

elemzése (Nyr. LXXX, 442—5): „Egy regény olvasásába mélyedt, ahelyett, hogy lekéjét tanulta volna [= állapothat. mellékm., az *ahelyett* utalószó kezd a kötőszó részévé lenni]” | az „Ami a munkáját illeti, abban...” laza szerkesztésű tekintethatározói mellékmondatokkal kezdődik | „Vér volt, az ő drága vére. Anyámé, aki...”: itt az összetett állítmány után értelmezői szerepű birtokos jelzős szerkezet következik, majd pusztá állítmányból álló új főmondat s ennek jelzői mellékmondata | „Noha vége a nagy munkának a falun...”: ebben a *vége* alanyhoz odaértjük a *van* igei állítmányt is; TOMPA JÓZSEF, Az iskolai elemzés kérdéséhez (AnyIsk. II, 158—60): a kérdő névmások és névmási határozószók mondatrészi szerepéről, az igei állítmányi mellékmondatról (vö. KUBINYI: MNy. L, 408—19), a névmásokról, a *ki az ördög-féle* kifejezésekről; Uő., Elemző vitánk tanulságai (Nyr. LXXIX, 199—203, 488): a folyóiratbeli vitát összefoglalva a „Szeretnék tanár lenni” példában „összetett” igenévi tárgyat lát, mely az összetett állítmányhoz hasonló szerkezeti egység; a másik példában PAPP felfogásához csatlakozik; TÓTH PÁL LÁSZLÓ, Az iskolai elemzés kérdései (Nyr. LXXIX, 198).

B) A különféle szempontból megkülönböztethető mondatfajták al, a tagadás stb. nyelvtani eszközeivel, a mondatba szervesen illeszkedő egységekkel elenyészően kevés külön közleményünk foglalkozott a megvizsgált korokban. Ezek: GÁLDI LÁSZLÓ, Egy beszélt nyelvi fordulat Bessenyeinél (Nyr. LXXXIV, 53): a *minek, mi célból?* kérdésre felelő *csak* mondatőről; HERNÁDI SÁNDOR, *Sem* vagy *se* (AnyIsk. III, 59—61); HEXENDORF EDIT, A nyomtatékosítás és tagadás mondatbeli összeszővődésének kérdéséhez (I. OK. VI, 379—408): elsődlegesen történeti szempontú tanulmány; IMPLÓM JÓZSEF, Beszédtöltelek (Nyr. LXXXIV, 301—6): érdekes, új anyag, de a szerző sommásan szófecsérlésnek minősíti használatukat (vö. H. MOLNÁR: i. h. LXXXV, 51—5); T. LOVAS RÓZSA, Hozzászólás (III. Nykongr. 268—75): a szerkezetileg teljes és hiányos, illetőleg a tagolatlan mondatok stílusértékéről; H. MOLNÁR ILONA, Kötőszóval kezdett önálló mondatok (Pais-Eml. 230—4); R. É., Közönségszolgálati válasz (Nyr. LXXVIII, 277): a *megtilt* mellékmondatának állító vagy tagadó alakjáról; TERESTYÉNI FERENC, A hiányos mondatok stilisztikája (AnyIsk. III, 105—9): a stilisztikai értékelés didaktikai alkalmazásáról; ZOLNAI BÉLA, Néhány újabb nyelvi jelenség (Nyr. LXXXII, 238—9): egyebek közt a ráértéses *Csókolom* mondatformáról.

C) Az egyes mondatrészeket, illetőleg szó szerkezeti tagokat vizsgáló alábbi szakirodalom is nem kis részben az iskolai elemzés nehézségeit kívánta elhárítani, ezért többnyire rövidebb lélegzetű és inkább gyakorlati cikkekből áll.

1. Az alany és az állítmány körében különösen „Az élmunkás a mintaképünk” főnévi azonosító típus okozott sok nehézséget (vö. már I. OK. IV, 51—5); részben ilyen tárgyú közleményeket már az előző A) 2. pontban is említettem. Viszonylag sokat foglalkoztunk a predikatív egyeztetés szabályaival is, mégpedig jórészt nyelvhelyességi szempontból. A harmadik főbb téma a „*Nyakunkon* a török hada” típus határozói alakú szavának mondatrészi minősítése volt (vö. I. OK. IV, 502 stb.). Anyagunk: BEKE ÖDÖN, Az egyeztetés a népnyelvben (Nyr. LXXI, 168): a „Majd leszakad a lábaim” s néhány más efféle típus említése; BRÜLL EMÁNUEL, Nyelvtani és értelmi egyeztetés (Nyr. LXXIV, 435—8): az egyes számot általában magyárosabbnak tartja; CSATKAI ENDRE, A tegezés (Nyr. LXXVIII, 187—90): nyelvújításkori nagy terjedéséről és társadalmi háttéréről; ELEKFI LÁSZLÓ, A logika állítmány-fogalma és az állítmányi névszó (I. OK. XI, 95—149): az „állítmány” műszó logikai és nyelvtani értelmezéséről s a névszói állítmány típusairól szóló, egyénies terminológiája ellenére is jól használható, gazdag összeállítás; Uő., A mondat elemzésének fő szempontjai (MNy. XLIX, 69—76, 370—80); F. G., Tetszik (Nyr. LXXXIII, 248): túlzott udvariasságból néha nevésségesen is használják; Uő., „X vállaltól Y beszél” vagy „X vállaltól Y beszélek” (Nyr.

LXXXIV, 127—8): a személybeli egyeztetésnek egy mai problémájáról; KLEMM IMRE, A létige mondatbeli szerepe (Pais-Eml. 224—30); Uő., A számbeli egyeztetés főbb kérdései a magyarban. I. Az alany és az állítmány számbeli egyeztetése (Nyr. LXXXVIII, 165—73); KOSKA ÁRPÁD, »Az alany és az állítmány elemzése« (AnyIsk. I, 107—9): NÉMEDIÉ alábbi nézetével szemben az állítmánnyal kezdődő mondatelemzést védi; NÉMEDI LAJOSNÉ, Az alany és az állítmány elemzése (i. h. I, 48—9 és 144—5): az alany kikeresését elsődlegesebbnek tartja, s az állítmányra más kérdéseket javasol (vö. KOSKA: i. h. 107—9 és PÁSZTOR: i. h. 77—8); PÁSZTOR EMIL, Melyik mondatrészrel kezdjük a mondatok elemzését (i. h. 77—8): a „hagyományos” elemzést jobbnak tartja NÉMEDIÉ javaslatával szemben is; RÁCZ ENDRE, A személybeli egyeztetés a vonatkozó mellékmondatokban (ASzeg. 1957: 87—103): gazdag, új példaanyagon ismerteti az *aki* (*ami, amely*) alanyú tagmondatok állítmányának személyhasználatát; Uő., *Legyen* — vagy *ne legyen*? (Nyr. LXXXII, 273—80): a megengedő választó mondat felszólító módja eszerint általában nem idegenszerű, de már némileg régies; SAUVAGEOT, AURÉLIEN, A predikatív viszony kérdéséhez (MNY. LIV, 411—6); SZABOLCS ÁRPÁD, Az alany és az állítmány egyeztetése (AnyIsk. III, 95—6): szigorúbb nyelvhelyességi „döntéseket” sürget; SZEMERE GYULA, Jelző-e vagy állítmány? (Nyr. LXXXIII, 439—44): felújítja azt a kérdést, hogy Petőfinék „Még *ifju* szivemben a lángsugarú nyár”, illetőleg „Börtönéből szabadult *sas* lelkem” sorában állítmánynak lehet-e, kell-e tekintenünk a kiemelt mondatrészt (BORY ISTVÁN—KATONA PIROSKA—NAGY J. BÉLA—K. S., „Jelző-e vagy állítmány?”: i. h. LXXXIV, 328—36 szerint az *ifju* csak jelző lehet); TEMESI MIHÁLY, A kihagyások szerkezetek határozói (Pais-Eml. 242—7); T. J., Tessék (Nyr. LXXXI, 142): a keveredésses „*A néni is tessék venni*” kettős alanyú szerkezetéről; Uő., Mondatelemzés (i. h. LXXXIII, 450): „A tudás anyja az állandó ismétlés” elemzésének nehézségéről; TOMPA JÓZSEF, Melléknévi igeneveink állítmányi használatáról (MNY. XLIX, 128—40); Uő., „Kettős tárgy” — „kettős alany”? (NyK. LVI, 129—48): a „kettős tárgy” szemlélethez illően a „kettős alany” műszót ajánlja (a szerkezetpár történetére I. KÁROLY: uo. 149—52); Uő., Az alany és az állítmány elemzéséről (AnyIsk. II, 6—10): a folyóiratbeli vita lezárása: eszerint a predikatív szerkezet két tagja egyenlő súlyú, épp egymáshoz viszonyítva alany, illetőleg állítmány (csak „*a cikk közölte példa*” alanya aárendelt); a lélektani szempont közbeiktatása miatt nem követhető mindenütt ELEKFI: MNY. XLIX, 69—76, 370—80 elemzése.

2. A tárgy, a határozó és a jelző mondatbeli, illetőleg szintagma-beli kérdéseivel ugyancsak nagyobbreszt az iskolai elemzés szempontjából foglalkoztak közleményeink; a határozói szerepű tárgy, az értelmező, továbbá a határozók és a jelzők osztályozása stb. azonban közvetlenül a nyelvtani rendszerezés tisztázására került a kutatás gyűjtőpontjába.

a) A tárgy. BABITS MIHÁLY kollokviumi dolgozata a tárgyas ragozásról (kiadta MIKESY SÁNDOR: MNY. XLV, 29—37); KÁROLY SÁNDOR, Ragtalan tárgy határozói igenév mellett (MNY. L, 43—50); H. M. I., Tárgyas vagy tárgyatlan ragozás? (Nyr. LXXXI, 254): a 'minden' jelentésű *valamennyi* jelzős tárgyhoz tárgyas ragozás illik („*Valamennyi dobozt nem bonthatja fel*”), a 'néhány' jelentésűhöz azonban alanyi („*felbontat valamennyi dobozt*”); H. MOLNÁR ILONA, A határozó értékű tárgy helye a mondatrészek között (MNY. LIV, 243—57); PAIS DEZSŐ, Egymást (MNY. LI, 183—8); RÁCZ ENDRE, A tárgyas ragozás használatáról (Isk. nyelvművelő 236—42): a fő nyelvtani szabályok szemléltető összefoglalása; SÁMSON EDGÁR, Tárgyas igeragozásunkhoz (MNY. XLIX, 346—8); SZÜCS JÓZSEF, Az igeneves szerkezeti tárgy (Magyartan. III/3, 15—7): változatos, szép példatárral; T. J., Elemzés (Nyr. LXXXII, 83): „*az önmagát túlélte feudalizmus*” tárgyának igenévi-igei jelző az alaptagja; Uő., Közönségszolgálati válasz (Nyr. LXXXVIII, 118—9): az (ablakot) *becsukni* igenév még inkább hatá-

rozója, mint tárgya a *szíveskedik* igének, s így az utóbbi alanyi ragozásbar helyesebb; TOMPA JÓZSEF, A tárgyas igeragozás használatának néhány kérdéséhez (MNy. LI, 283—9).

β) A határozó. BÁNHIDI ZOLTÁN, *Mit értek ezen?* avagy: *Mit értek ez alatt?* (MNy. LII, 491—6); BEKE ÖDÖN, A belviszonyragok használatához (Nyr. LXXVI, 144): az „ujjába húz” típusról; ÜÖ., Nominativus absolutus a népnelyben (Nyr. LXXI, 97): a „kényérsütőlapát a kezibe” szerkezetéről; FARKAS VILMOS, A számára (számomra, számodra stb.), részére használatáról (Nyr. LXXXI, 281—4): finom jelentéskülönbségükről s az előzőnek mint állandó határozónak terjedéséről; FÉNYES MÓR, Nominativus mint határozó (Nyr. LXXII, 128); F. G., *Helybe vagy helyben?* (Nyr. LXXXII, 120): címzésben az utóbbi helyesebb; ÜÖ., A „Szív küldi” egyik üzenetéhez (uo. 122): „a Csen-gery utca 15-be” alak (itt) helyes; ÜÖ., Jóni jó, vanni van (uo. 395—6): elfogadható analógias alakulatok; ÜÖ., Társadalmi munkával vagy társadalmi munkában építik az iskolát? (uo. 396): mindkettő jó; ÜÖ., -ba, -be vagy -ban, -ben (Nyr. LXXXIII, 135): ritkább kifejezésekbeli használatáról; ÜÖ., Talál lenni (Nyr. LXXXIV, 127): régi, jó határozói fajta; FOKOS DÁVID, Véghatározó mint okhatározó (MNy. LIV, 335—7); G. L., Alatt (Nyr. LXXXIII, 250): időhatározói szerepéről; HÁMORI ANTÓNIA, A jelzői értékű hátravetett határozó használatának kérdéséről (MNy. L, 419—31); S. H. A., Nyitány Goldmark Téli rege című operájából (Nyr. LXXXIII, 371): a -ból rag itteni alkalmazásáról; HERCZEG GYULA, Határozóként álló -val, -vel ragos utótagú birtokos szerkezetek (Nyr. LXXXII, 311—6): a szerző „az öreg tartalékos hadnagy biztonságával” szerkezettypust elemzi; IMRE SAMU, Álmodom valakivel, vagy valakiről? (Nyr. LXXVIII, 184—7): az előző félreérthető, inkább az utóbbit ajánlhatjuk (vö. SZERKEZTŐSÉG: Nyr. LXXIV, 471); ÜÖ., A -nál, -nél rag használatának nyelvhelyességi kérdéseihez (Nyr. LXXXI, 164—77): a nyelvtani szinonimák típusonkénti számbavétele miatt tisztán grammatikai tekintetben is igen használható cikk; I. S., Klinikára vagy klinikába (Nyr. LXXXII, 122); KÁROLY SÁNDOR, El van ázva. . . , el volt ázva (MNy. LV, 536—40); ÜÖ., „Megyek a Bánk bánba” — „Megyek a Bánk bánra” (Nyr. LXXX, 26—31): helyhatározói ragjaink átvitt használatáról (vö. RÁCZ: i. h. 193—5); KLEMM IMRE, A számbeli egyeztetés főbb kérdései a magyarban. 2. A határozók számbeli egyeztetése (Nyr. LXXVIII, 173—4); K. S., Községszolgálati válasz (Nyr. LXXXIX, 483—4): a -nál, -nél rag főfok megnevezésével kapcsolatban; ÜÖ., uaz. (i. h. LXXX, 502): a segít bővítmenyeiről; B. LŐRINCZY ÉVA, A határozói igenevek használata (Nyelvművelő 231—3 és Isk. nyelvművelő 269—73): a meg van írva stb. szerkezetéről; ÜÖ., Hasonlítást kifejező szerkezeteink mondattani osztályozása (MNy. L, 50—60); ÜÖ., Megengedő szerkezeteink helye a határozók és a határozói mellékmondatok rendszerében (NyK. LVII, 269—81): „A léte, ellené, dacára, mellett névutós megengedő határozók az állapot-határozók egyik alfajának tekinthetők”; ÜÖ., A határozók és a határozói mellékmondatok rendszere (Nyr. LXXX, 446—53) és ÜÖ., Még egyszer a határozók osztályozásáról (Nyr. LXXXI, 468—73): az akadémiai leíró nyelvtan osztályozási terve és ennek vitája (vö. RÁCZ: i. h. LXXXI, 227—32); O. N. G., Szigorúan tilos; pontosan nyolc óra (Nyr. LXXXIII, 369): az effajta határozó fölösleges, de nyelvtani szempontból nem „hibás”; PROHÁSZKA JÁNOS, Új divatú célhatározók (Nyr. LXXI, 74—6); RÁCZ ENDRE, „Megyek a Bánk bánba” — „Megyek a Bánk bánra” (Nyr. LXXX, 193—5): a mai használat további finom elemzése (vö. KÁROLY: i. h. 26—31); ÜÖ., A határozók osztályozásának kérdéséhez (Nyr. LXXXI, 227—31): a szerző némely módosításokat ajánl az akadémiai leíró nyelvtan tervéhez (vö. B. LŐRINCZY: i. h. 468—73); R. É., Az intézkedik vonzata (Nyr. LXXXII, 121); TOMPA JÓZSEF, Hozzászólás (III. Nykongr. 235—41): főként a van, vannak nélkül használt zárva, illetőleg régies zárvák stb. „határozó” stilisztikai vizsgálata; ÜÖ., Zavarva lelkem, mint a homlott cimbalom (Nyr. LXXX, 123—4):

ugyanaz alaknak határozói és egyben állítmányi szerepéről; WAGNER JÓZSEF, Néhány megjegyzés a helységnevek helyhatározó ragjai dolgában (Nyr. LXXIX, 66—7): némely régebbi szabályunk pontosabbá tételéről.

γ) A jelző. BEKE ÖDÖN, A névmás értelmezője (Nyr. LXX, 31—2) és uő., uaz. (uo. LXXIII, 29—30): „az a cigánoknak”-féle szerkezeteinkről; ECKHARDT SÁNDOR, „Kettő mondat!” (Nyr. LXXXII, 301): a két jelzői alak visszaszorulásáról; ELEKFI LÁSZLÓ, Az összes mint jelző (MNY. LI, 349—54; vö. IMRE: i. h. XLIX, 156—65); FARKAS VILMOS, Megjegyzések a határozatlan névelő használatához és a számnévi, névmási jelzők szórendjéhez (MNY. LI, 122—6); F. G., Tanuló vezető (Nyr. LXXXII, 395): az ilyen szerkezetek ellen; F. V., 11. szovjet film ünnepe (Nyr. LXXXIII, 271): a jelzők sorrendjéről; H. A., Közönségszolgálati válasz (Nyr. LXXX, 504): ugyanazon kérdés-csoportról; IMRE SAMU, Helyes-e és hogyan helyes az összes használata (MNY. XLIX, 156—65; vö.: ELEKFI: i. h. LI, 349—54; PROHÁSZKA: Nyr. LXXXII, 187—8 és SZERKESZTŐSÉG: i. h. LXXIV, 222); uő., Többi, többiek (Nyr. LXXVII, 212—8): egyes vagy többes számbeli használatáról s jelzett szavának számáról; uő., A jelzők osztályozásának terminológiájához (MNY. LIV, 37—43); KÁROLY SÁNDOR, Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban (NytudÉrt. 16. sz.): elvi alapú, tüzetes feldolgozás (részletes ismertetését l. Nyr. LXXXIV, 488—98 és NyK. LXII, 170—2); KLEMM IMRE, A számbeli egyeztetés főbb kérdései a magyarban. 3. A számbeli egyeztetés a birtokos szerkezetekben (Nyr. LXXVIII, 174—5): a birtokos többségét is kifejező személyragok használatáról; PROHÁSZKA JÁNOS, A nyomósított jelzők stilisztikai szerepe a népmesékben (Nyr. LXXI, 81—5): a köznyelvből is ismeretes jelzős, határozós, ismétléses stb. nyomósítás elemzése; uő., „Összes verse” vagy „összes versei”? (i. h. LXXXII, 187—8; vö. IMRE: MNY. XLIX, 156—65); J. SOLTÉSZ KATALIN, A birtokos szerkezet szintaxisához (Nyr. LXXIX, 56—61): a bonyolultabb jelzős szerkezetek kisebb egységeiről s ezek szórendi helyéről; SZÉPE GYÖRGY, Magam sütese kenyér (MNY. LIII, 226—7); TEMEST MIHÁLY, A birtokos jelző az ormánsági nyelvjárásban (MNY. XLIII, 309—12); TERES-
TYÉNI FERENC, Hozzászólás (III. Nykongr. 228—36): a jelző stilisztikai vizsgálata; uő., A melléknév jelzői szerepének és stilisztikai értékének fejlődése a romanticizmus korában (Pais-Eml. 549—55); uő., Irodalmi nyelvünknek egy mondatnyi jelensége a Tudományos Gyűjtemény első évtizedének tükrében (Nyr. LXXXI, 479—85): a (magyarok) vezérek személyrag-használati ingadozsról.

D) Az összetett s a többszörösen összetett mondatra vonatkozó publikációk egyik jókora csoportja ismét az iskolai elemzésre vonatkozik; másik nagyobb része az egyes kötőszók használatát vizsgálja, többnyire nyelvhelyességi szempontból (vagy abból is). — Megjegyzendő: az osztályozásra, műszóhasználatra stb. l. az egyes mellékmondatoknak megfelelő egyszerű mondatrészek fönti szakirodalmát is.

BENKŐ LÁSZLÓ, Mégpedig vagy éspedig (Nyr. LXXX, 306—14); BENKŐ LÁSZLÓ—NAGY J. BÉLA, Az elfelejtett *hanem* (Msn. XVI, 81—3); BERRÁR JOLÁN, A magyar megengedő mellékmondatok kialakulása (MNY. LII, 26—35); DELI LÁSZLÓ, Hozzászólás „Az állítmányi mellékmondatok gyakorlati elemzésével kapcsolatos kérdésekről” c. cikkhez (AnyIsk. III, 110—2): KERESZTES (i. h. 3—7) cikkét helytelenül bírálva, DELI kétségbe vonja e mellékmondat objektív létét is; ECKHARDT SÁNDOR, Függő egyenes beszéd (MNY. XLVI, 147—50); FARKAS VILMOS, A *hanem* és a *de* kötőszó használatának kérdéséhez (Nyr. LXXXI, 12—8): részletes nyelvtani és stilisztikai vizsgálat; uő., Magyarázó (és következtető) mellérendelés, okhatározói alárendelés (Nyr. LXXXIII, 87—91): a nyelvtani forma és a vele kifejezett értelmi-érzelmi-stilisztikai finomságok elemzése; uő., Ellentétes mondatok (MNY. LIV, 270—8); F. G., Hogy ne — nehogy (Nyr. LXXXIV, 128); uő., Jóllehet (uo. 508); GRÉTSY LÁSZLÓ, Ady versmondatai (Irtört. 1954: 304—19): érdekes és értékes nyelvtani-stilisztikai tanulmány; HERCZEG

GYULA, Eötvös József körmondatai (Nyr. LXXVII, 56—71, 165—79): stílustörténeti vizsgálódás; Uő., A közlés sajátos formái Tömörkény és Móra stílusában (Nyr. LXXXVIII, 203—10): a függő és az egyenes beszéd keveredéséről; Uő., Kapcsolt egyenes beszéd (i. h. LXXVIII, 203—11): ugyanarról általánosabban; Uő., Alárendelt mondatok elemzési problémái nyelvtanításunkban (AnyIsk. I, 114—6): a főmondata nélkül maradt mellékmondatról; KÁROLY SÁNDOR, Az állítmányi mellékmondatról (MNY. XLVIII, 103—12); Uő., Az értelmezői mellékmondat (MNY. LIII, 412—5); KERESZTES KÁLMÁN, Az állítmányi mellékmondatok gyakorlati elemzésével kapcsolatos kérdések (AnyIsk. III, 3—7; vö. DELI: i. h. 110—2 és TOMPA: i. h. 77—9); KLEMM IMRE, Kétség egy mondat-elemzés körül (MNY. L, 452—3); KOVÁCS TERÉZ, A mutatószós alárendelő mondatokról (Nyr. LXXIX, 52—6): a főmondatbeli utalószónak eddig legrészletesebb feldolgozása; K. S., Mondatelemzés (Nyr. LXXXII, 342): Az „Egy fillér kis darab, de annyi hely sincsen, hová...” mellékmondata tulajdonságjelzői; Uő., uaz. (i. h. LXXXIV, 349—50): a „biztatta..., hogy ne féljen...” mellékmondatát leginkább célhatározóinak tekintetjük; B. LŐBINCZY ÉVA, Megengedő szerkezeteink helye a határozók és a határozói mellékmondatok rendszerében (NyK. LXII, 267—81): a szerző a megengedő mellékmondatokat az állapothatározói mellékmondatok közé sorolja; MAJTYINSZKAJA, K., A mai magyar nyelv kötőszó nélküli mondatainak szerkezetéről (NyK. LX, 113—8): „a magyarban a kötőszó nélküli mondatok többé-kevésbé különböznek a kötőszós összetett mondatoktól, és külön nyelvtani kategóriát képeznek” (114); H. MOLNÁR ILONA, A drámai szerkesztés nyelvi eszközei Veres Péter „Rossz asszony” című kisregényében (Nyr. LXXIX, 314—22): főként az idézés különféle változatairól; RÁCZ ENDRE, A következményes mellékmondatok mondatnapi osztályozása (Pais-Eml. 234—8); Uő., A határozói-jelzői mellékmondatok (A következményes mellékmondatok egyik típusáról) (Nyr. LXXX, 300—6): az 'annyira' értékű *oly(an)* stb. utalószós mellékmondatok részletes vizsgálata; Uő., Az értelmezői mellékmondat (MNY. LIII, 403—12); Uő., A következményes mellékmondatok a mai magyar nyelvben (NyDolg. 17. sz. Szeged, 1960.): a szerző kandidátusi pályamunkájának bevezető és rendszerező része; Uő., A magyar megengedő és feltételes mellékmondatok kérdéséről (MNY. LV, 68—76); SZABADOS GYULA, Akkor (Msn. XVII, 91): mint kapcsolatos kötőszóról; SZERKESZTŐSÉG, Közönségszolgálati válasz (Nyr. LXXIV, 470): a kapcsolatos *úgy—mint* páros kötőszóról; TOMPA JÓZSEF, Az alárendelt mondatok elemzése (AnyIsk. I, 65—9): a „mondatpótló”, az egytagú, továbbá a hiányos főmondat kérdése; a *mint* kötőszós főnévi határozónak átmeneti jellege stb.; Uő., A következtető és a magyarázó mellérendelésről (i. h. III, 46—9): az átmeneti jelleg elemzése; Uő., Az állítmányi mellékmondatok újabb vitájához (i. h. III, 77—9): DELI: i. h. 110—2 bírálata (a lapszámok az eredetiben is így, fordított sorrendben!); Uő., Törődünk többet vonatkozó névmásaink számbeli egyeztetésével (Nyr. LXXVIII, 176—9 és „Vonatkozó névmásaink számbeli egyeztetéséről” címen lényegében változatlanul Nyelvművelő 250—6, továbbá „Mindazoknak, akik nem vigyáz a vonatkozó névmás számbeli egyeztetésére” címen Isk. Nyelvművelő 286—92); ZOLNAI BÉLA, Körmondat és tiráda (a szerzőnek 1957-ben Budapesten megjelent „Nyelv és stílus” című könyvében, 149—74).

E) A szórend szakirodalmára vonatkozólag elsősorban az összefoglaló nyelvtani, illetőleg nyelvhelyességi, nyelvművelő, stilisztikai kézikönyvekhez kell irányítanom olvasóinkat; másodsorban a hangsúly feldolgozásait tárgyaló alábbi szakaszhoz. Ezenfölül vö.: DEME LÁSZLÓ, Szórendi vétségek és kétségek (Nyelvművelő 257—65 és Isk. nyelvművelő 293—302): a gyakoribb hibák elemzése; D. L., Közönségszolgálati válasz (Nyr. LXXX, 148—52): az igekötő és a segédige szórendi helyéről; Uő., Szórend (i. h. LXXXII, 514—5): a *le kívánjuk szögezni*-félék szórendi bökkenőjéről; F. G., A kérdő *-e* és a megengedő *is* szórendi helyéről (Nyr. LXXXII, 255); HERCZEG GYULA, Sajátos

szórendi inverziók újabb magyar prózáinkban (Nyr. LXXXI, 223—7); KÁROLY SÁNDOR, Igeneveink szórendjéről (MNY. LI, 33—40).

F) A zenei jellegű mondat szerkesztő eszközök (hangsúly, hanglejtés, szünet, beszédtempó stb.) szakirodalmát — mint jeleztem — VÉRTES O. ANDRÁS szemléje 1955-ig már feldolgozta; itt tehát csak az újabb publikációkat említhetem meg: BENCÉDY JÓZSEF—DEME LÁSZLÓ, Egy kiejtési és szavalóverseny tapasztalatai (Nyr. LXXXII, 320—33); DEME LÁSZLÓ, Molnár Imre, A magyar hanglejtés rendszere... (Nyr. LXXX, 135—9); Uő., Hangsúlyozási problémák a Szózat szavalásában (Nyr. LXXXII, 187—95); ÉDER ZOLTÁN, A fővárosi általános iskolások kiejtéséről (Nyr. LXXXIV, 337—45); HEGEDŰS LAJOS, A szólam alakulása (Pais-Eml. 96—108); Uő., Sprechtempoanalysen im Ungarischen (ZPhon. X, 8—10); Uő., On the Problem of the Pauses of Speech (ALingH. III, 1—34); Uő., Experimentalphonetische Untersuchungen über Druckgruppengestaltung im Ungarischen (UAltJb. XXIX, 176—99; vö. a szerzőnek hasonló magyar közleményeivel: NyK. LVI, 181—214 és Nyr. LXXXI, 223—7); LŐRINCZE LAJOS, A rádió és a jó magyar kiejtés (Nyelvművelő 153—7); Uő., A jó és szép magyar kiejtés (Isk. nyelvművelő 187—97).

TOMPA JÓZSEF

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből*

1961. május 30. Orientalisztikai szakosztály. KARA GYÖRGY, Egy mongol régös énekei és nyelvjárása. — Az előadó 1959 telén a belső-mongóliai Kukuhotóban ezer sornyi éneket jegyzett le és rögzített magnetofonszalagra az egyik híres énekmondótól, az 58 éves, dzsarút törzsbeli Pádzsától. Néhány epikus mű (a Geszer-eposz, A három fejedelemiség története, A Vadász-vitéz) részletein kívül lírai alkotásokat is lejegyzett (mulatókat, csúfolókat, pálinka-ódát, bolha-ódát stb.). Pádzsza négy húrú vonós hangszerre zenéjével kíséri énekét. Mintegy harminc dallamot ismer. Az énekek szövege hagyományos elemekből rögtönzés. — A dzsarútok nyelvjárása, amelyről tudományos leírás eddig nem látott napvilágot, azok közé a belső-mongol nyelvjárások közé tartozik, amelyekben a régi mongol *cs*-nek *s*, a régi *ő*-nek és *ü*-nek pedig általában *ü* felel meg. Vokalizmusára jellemző az *ē*, *ā* és *ṡ* velaris szavakban való jelentkezése.

1961. június 6. Magyar szakosztály. FÁBIÁN PÁL, Törekvések helyesírásunk egységének kialakítására a reformkor kezdetén. — Vö. MNY. LVII, 306—19.

1961. június 13. Általános nyelvészeti és fonetikai szakosztály. FÓNAGY IVÁN—MAGDIOS KLÁRA, Köznyelvi hanglejtés-vizsgálatok. — A hanglejtés nyelveken felüli, panchronikus sajátosságaival éles ellentétben áll egyetlen nyelven, így a magyar köznyelven belüli sokfélesége (felolvasó hanglejtés, színpadi hanglejtés, beszédhanglejtés, előadóhanglejtés, céhszerű hanglejtésformák). A hanglejtésformák eloszlása nemenként, sőt nemzedékenként is lényegesen különböző. Az utóbbi tény arra mutat, hogy a hanglejtésformák is változók. — A hanglejtés grammatikális és pragmatikus szerepet tölt be a magyarban is. Grammatikális szerepe: a beszédegységek összefogása (a morfémától a mondatnál nagyobb egységekig); a következő mondatok, mondatrészek előrejelzése; a morfémával nem jelölt kérdőmondat megkülönböztetése kijelentő mondatiól; eltérő grammatikális szerkezetű homonim szócsoportok megkülönböztetése

* L. MNY. LVIII, 258—60.

Pragmatikus szerepe: a beszélő érzelmeinek, a beszéd tárgyához és a hallgatóhoz való viszonyának kifejezése (mintegy ötven pragmatikus hanglejtésképlet különböztethető meg a magyar köznyelvben). — A művész előadásában a pragmatikus jellegű hanglejtésformák második szólamként egészítik ki és differenciálják a morfémák segítségével tolmácsolt közleményt. A művészi előadásban domborodik ki leginkább a hanglejtés ábrázoló funkciója. A hanglejtésformák hírértékét növeli a hanglejtés-metaphora (egyes hanglejtésformák alkalmi funkciócseréje) és az elemi (tipikus) hanglejtésformák keresztezésének, komplex hanglejtésformák létrehozásának lehetősége. — A hanglejtésformák részben hagyományosak (nyelvhez, korhoz kötöttek), részben természetesek (szimptomatikusak vagy szimbolikus jellegűek). Hagományos voltak lehetővé teszi, természetes jellegük megnehezíti paradigmatis tagolásukat.

1961. június 27. Évi közgyűlés. CZEGLÉDY KÁROLY, Kündä. (Adatok, nyelvészeti és vallástörténeti megjegyzések a honfoglalás előtti magyar királysághoz.) — Az előadó szerint Buhturi (X. sz.) udvari költő és az arab történetírók (Ya'qubi, Tabari stb.) gyakran említik Ishaq ibn Kundājiq (vagy Kundāy) kazár zsoldos vezér nevét, aki i. u. 920 táján a Kalifátus legfontosabb katonai vezetője volt. Az arab névalak szerint egy kipszakos nyugati türk nyelvből (a kazár uralkodó réteg nyelve is ilyen volt) való, -č és -čik kicsinyítő képzővel ellátott *kündačik és *kündač (< künda) kazár eredetinek az arab beszélt nyelvi változatát tükrözi. Elvi szempontból fontos, hogy itt nem a Kašariéihoz hasonló, nyelvészeti alapon álló névalakkal, hanem egy olyan köznyelvi (katonanyelvi) alakkal állunk szemben, amely az arab történeti fonológia tanulságai szerint pontosan megfelel egy X. századi idegen *kündač(ik) eredeti várható arab alakjának. — Előadása második részében rámutatott a IX. Nemzetközi Vallástörténeti Kongresszuson a szakrális királyság intézményéről elhangzott előadások tanulságaira és bizonyos hiányosságaira. Hangsúlyozta, hogy a szakrális királyság eddigi ismereteink szerint minden esetben felülrétegzett (hódítás során létrejött) társadalmakban jött létre, s hogy a modern afrikai bambara szakrális királyság szertartásai (királyfojtogatás stb.) pontosan megfelelnek a türkök hasonló szokásainak.

1961. október 3. Finnugor szakosztály. HAJDÚ PÉTER, A szamojéd fokváltakozásról. — Vö. Die Frage des Stufenwechsels in den samojedischen Sprachen: UAltJb. XXXIV [1962.], 41–54.

1961. október 17. Magyar és általános nyelvészeti szakosztály. BALÁZS JÁNOS, Mi a mondat, vagy mi mondat? — Abból indult ki, hogy a mondat mibenlétét mindaddig nem lehet kielégítően meghatározni, amíg egy-egy konkrét nyelvi egységről nem tudjuk egyértelműen megállapítani, hogy mondatnak tekintendő-e vagy sem. Még RIES is ingadozik annak eldöntésében, hogy az úgynevezett egytagú mondatok, a személytelen alanyú közlések és más, ezekhez hasonlóan rövid nyelvi megnyilatkozások valójában mondatok-e. Az ezzel kapcsolatos legújabb nyelvészeti kutatások eredményeire támaszkodva az előadó kimutatta, hogy ennek a n.a már elfogadhatlan álláspontnak a mondatnak Arisztotelesztől megalkotott logikai elemzése az alapja. E felfogás egyoldalúságát hangsúlyozva annak a véleményének adott kifejezést, hogy mondatnak tekinthetők az olyan ele mi nyelvi megnyilatkozások is, amelyek nem bonthatók ugyan alanyra és állítmányra, de a nyelv közlési funkciójának a beszélő és a hallgató, illetőleg beszélőtársa közti érintkezésben teljes mértékben megfelelnek.

Összeállította MIKESY SÁNDOR

Az új magyar etimológiai szótár*

III. A munkaértekezletek anyaga

1. Az értekezletek lefolyása.

Az 1962. május 29-én tartott kibővített munkaértekezletre nyolcvan meghívót küldtünk ki. Az etimológiai szótár iránti nagy érdeklődést mi sem mutatja jobban, mint az, hogy hatvannál több nyelvész jelent meg. Jóllehet a vidékiek számára a konferenciát megrendező két intézmény sem a Budapestre utazás, sem a Budapesten tartózkodás költségeit nem fedezte, a vidékről meghívottak is — egy-két kivétellel — megjelentek.

Az értekezletet NÉMETH GYULA nyitotta meg, a megbeszéléseket BÁRCZI GÉZA vezette. Előadás nem hangzott el. Minden hozzászóló a meghívó mellékleteként szétküldött anyag alapján tette meg észrevételeit. A hozzászólásokra BENKŐ LORÁND válaszolt.

Az értekezleten elhangzott javaslatok megvitatását a konferencia utáni napon és 1962. június 15-én végezte el a munkaközösség (az utóbbi alkalommal jelen volt a megbeszélésen BÁRCZI GÉZA és PAIS DEZSŐ is). E két alkalommal állapodtunk meg azokban a módosításokban, amelyeket a következő beszámolóba foglaltunk bele.

Beszámolónkat nem jegyzőkönyvszerűen, nem a felszólalások sorrendjében állítottuk össze (több mint huszonöt felszólalás hangzott el), hanem a szótár egyes kérdései köré csoportosítva.

2. A szótár terve általánosságban, műfaji jellege, címszóanyaga.

A) A szótár munkatársait örömmel és meglepedettséggel töltötte el, hogy az értekezlet résztvevői, a magyar szótörténeti és etimológiai kutatások legkiválóbb művelői az elismerés és dicséret hangján szóltak a tervezetről. PAIS DEZSŐ melegen üdvözölte a munkacsoportot. LIGETI LAJOS dicsérlettel szólt a tervezetről. FOKOS DÁVID örömét fejezte ki amiatt, hogy létrejön az új etimológiai szótár, amelynek megalkotásáért nemcsak a most élő nyelvészek, hanem az utókor is hálás lesz. HADROVICS LÁSZLÓ helyesnek tartotta az egész elképzelést, éppen ezért csak olyan módosításokat javasolt, amelyek beleférnek az eredeti koncepcióba. Megállapította, hogy a felszabadulás után megindított nyelvészeti termvmunkák közül ez indult a legbiztosabb úton, ez lesz legkevésbé kitéve nagyobb méretű termvmódosításnak, s ez fog legbiztosabban elkészülni a tervezett időre. Az öröm, a dicséret hangján szóltak a tervezetről CZEGLÉDY KÁROLY, BALÁZS JÁNOS, KÁLMÁN BÉLA, O. NAGY GÁBOR. KÁLMÁN

* L. MNy. LVIII, 261—304.

ezenkívül hangsúlyozta: igen öröndetes ténynek tartja, hogy a szótár terveit a legapróbb részletekig kidolgozva terjesztik a munkatársak megvitatás elé. BALÁZS figyelmünkbe ajánlotta az ÉrtSz. tapasztalatainak hasznosítását: a fogalomköri egységesítésnek megfelelő művelettel bizonyos szókatégoriákat egyszerre, egységes szempontok szerint kell kidolgozni. Felhívta a figyelmet az onomasziológiai, művelődéstörténeti, szóföldrajzi szempontokra.

Egyetlen elutasító vélemény hangzott el, a MOÓR ELEMÉRÉ. A tervbe vett nagyobb igényű magyar etimológiai szótár megalkotására még semmiképpen sem látja elérkezettnek az időt. S ha sor kerül is az új etimológiai szótár elkészítésére, szerinte a tervezettől lényegesen különböznie kell.

B) KÁROLY SÁNDOR arra mutatott rá, hogy a tervezett szótár jellege etimológiai és nyelvtörténeti. — Ezzel a kérdéssel kapcsolatban merült fel a legszembetűnőbbben a maximalizmus problémája. A hozzászólások alapján két szembenálló és egy harmadik, közbülső nézet állapítható meg.

Azok közül, akik ebben a kérdésben általánosságban nyilvánítottak véleményt, a többség a maximalizmus ellen foglalt állást. LIGETI és KNEZSA szerint némileg már az előkészítő munkálatok is a maximalizmus jegyében folytak. Mindketten valamivel kisebb terjedelműnek terveznék a szótárt. LIGETI hangsúlyozta: fontosabb az, hogy legyen etimológiai szótárunk, mint az, hogy eszményi tökéletességű legyen. Határozottan a maximalizmus ellen szólalt fel O. NAGY. — A legvilágosabban fogalmazta meg a szótár műfaji jellegével kapcsolatosan a maximalizmus problémáját IMPLÓM JÓZSEF: Maximalizmusnak számít a szótár végleges profiljának kialakítása után minden olyan címszó, amely a végleges profillal össze nem egyeztethető, viszont hiánynak kell tekinteni mindazt, ami a végleges profil kívánta címszók közt nem szerepel. Ugyancsak ő és KNEZSA képviselte leghatározottabban azt a nézetet, hogy az új etimológiai szótárnak az anyaga nem terjedhet túl a mai irodalmi és köznyelv szókincsén.

Néhányan inkább a másik állásponton voltak. NÉMETH GYULA hangsúlyozta, hogy a maximalizmus kétélű fegyver; eleve nem lehet lemondani valamiről, lehetőleg mindent meg kell nézni, de persze idézni nem kell mindent. BAKOS FERENC szerint is a gyűjtésben maximalistának kell lenni.

Úgy látjuk, hogy a munkatársak közbülső álláspontját helyeslőleg vette tudomásul PAIS, aki nagy örömmel állapította meg a tervezet „kétsúlypontúságát”, a szótörténeti és az etimológiai rész egyensúlyát, és aki szerint a munkálatokat a tervezett módon kell elvégezni. — A munkaközösség nem fogadja el azt a javaslatot, hogy a címszóanyagot a mai irodalmi és köznyelv szókincsére szűkítse le. Véleményünk szerint — ezt emelte ki BÁRCZI GÉZA is a megbeszélések összefoglalásában — a konferencián megnyilvánuló két szélső álláspont között a munkaközösség a helyes úton jár. BENKŐ LORÁND a felszólalásokra adott válaszában ezekkel a javaslatokkal kapcsolatban kijelentette, hogy elsősorban azokat kívánjuk elfogadni, amelyek a szótár időben való elkészültét nem gátolják.

C) MOÓR a szótár általános tervével szemben egyedül képviselt negatív álláspontját főképpen azzal okolta meg, hogy megfelelő nagyobb szabású etimológiai szótárt mindaddig nem lehet készíteni, míg a magyar szókincs különféle rétegeinek monografikus feldolgozását el nem végzik. — Ezt a kérdést MOÓR írásban beküldött véleményének a konferencián való ismertetése előtt is többen érintették. Így LAKÓ GYÖRGY szerint a próbaszócikkek között kevés a finnugor eredetű címszók száma, ezért nem tudja megítélni, milyen

lesz a szótár ilyen vonatkozásban. Aggasztja, hogy a munkatársak között nincs finnugor szakember. Javasolta, hogy a szótár finnugor vonatkozású szócikkeinek kidolgozása történjék finnugor specialisták bevonásával. A hazai finnugor nyelvtudomány színvonalát kötelezővé teszi az emberileg elérhető hibátlan munkát. PAIS szerint természetes, hogy a finnugor és egyéb szakterületek művelői részéről segítséget kell kapnia az etimológiai szótárnak, de kíváncsún jelezte, hogy a segítség kölcsönös legyen. Finnugor specialista, illetőleg az MTA Nyelvtudományi Intézetének finnugor osztálya RÉDEI KÁROLY és KÁLMÁN BÉLA szerint is hathatós segítséget kell, hogy nyújtson a munkaközösségnek. LAKÓ és RÉDEI bejelentette, hogy „A magyar szókinsz finnugor elemei” című tervmunkának az anyaga rendelkezésünkre áll és felhasználható az etimológiai szótárban. GÁLDI LÁSZLÓ arra mutatott rá, hogy már az előkészítő munkálatokban részt vettek különféle szakterületek munkásai, de ő is elengedhetetlennek tartja, hogy állandó finnugor szakértője legyen a szótárnak.

Felmerült ez a probléma nemcsak finnugor vonatkozásban. KNIEZSA sajnálja, hogy a magyar szókinsz különféle rétegeiről, különösen a belső keletkezésű elemekről nincsenek monografikus feldolgozások. Ezért azonban szerinte sem lehet elodázni a munkálatokat. LIGETI szerint is szükséges az egyes szakterületek fiatal kutatóinak a közreműködése az etimológiai szótár megalkotásában. Hangsúlyozottan emelte ki, hogy a magyar nyelv etimológiai szótárának nem az a feladata, hogy az egyes rétegek monografikus feldolgozását pótolja, és figyelmeztette a munkaközösséget, hogy senkinek sem lehet mindenben kedvére tenni. Járjanak el a szótár munkatársai legjobb tudásuk és legjobb meggyőződésük szerint.

BENKŐ LORÁND ígéretet tett arra, hogy a munkaközösség állandó kapcsolatot fog tartani a szótár munkálatai iránt érdeklődő szakemberekkel. Ezt a kapcsolatot szeretnék mennél szorosabbra fűzni, hogy a különféle nyelvtudományi szakterületek fiatal és kevésbé fiatal képviselőinek a segítségével, tartós, esetleg állandó jellegű közreműködésével a magyar szókinsz minden rétegét a hazai nyelvtudományt hűen reprezentáló színvonalon dolgozhassuk ki a szótárban.

D) A megbeszélések során ismételten szóba került a SzófSz. új, esetleg idegen (francia) nyelvű kiadásának és a MELICH-féle kéziratnak a kérdése. Ebben a vonatkozásban a munkaközösség nem kíván módosítani azon az állásponton, amely BENKŐ elaborátumában van megfogalmazva.

3. A szótár címszavai.

A) LAKÓ és KÁLMÁN szerint óhajtható, hogy valamennyi finnugor vagy finnugornak magyarázott szavunk belekerüljön a szótárba. GÁLDI pedig azt javasolta, hogy fel kellene ölelnünk a teljes honfoglalás előtti szókinszet. — Szókinszünknek ebbe a rétegbe tartozó tagjai múltbeli életük vagy mai nyelvjárási elterjedésük alapján bekerülnek a szótár címszavai közé, de véleményünk szerint pusztán azon az alapon, hogy finnugor vagy finnugornak magyarázott eredetű, nem tesszük címszóvá a hapaxokat, az egy-két helyről adatolt tájszavakat.

KNIEZSA, valamint IMPLÓM viszont — mint már fentebb is jeleztük — azt hangsúlyozták, hogy a szótár címszavainak a köznyelvet kell tükrözniük. Szerintük a szótár nem törekedhet teljességre sem a finnugor eredetű, sem az elavult, sem a táji, sem az elavult nyelvújítási, sem a speciális szakmai szók

felvételében. IMPLÓM inkább a közhasználatú idegen szók előtt tárná szélesebbre a kapukat. A nyelvújítási szavak közül szerintem csak azokat kell címszóvá tenni, amelyek ma is élnek. KÁLMÁN azt kívánta, hogy a nyelvújítás időszakos életű szavainak felvételére vonatkozó válogatási elveinket világosabban fogalmazzuk meg.

A szókincs nem köznyelvi, nem irodalmi nyelvi elemeinek címszóvá tételében az az elv vezérelt bennünket — és ezen nem óhajtunk nagyobb mértékben változtatni —, amelyet fentebb már röviden érintettünk, hogy tudniillik döntő kritériumnak tekintjük a szó múltbeli életét és mai nyelvjárási elterjedését. Ezen az alapon, ha a szó történetét adatok hiányában nem tudjuk felderíteni, illetőleg ha szűk földrajzi területről tudjuk csak adatolni, a szótárból kihagyjuk, habár most szerepel is a címszójegyzékünkben. A nyelvújításnak már elavult szavait is felvesszük akkor, ha több múlt századi klasszikusunk gyakran használta őket.

B) IMPLÓM felhívta figyelmünket, hogy a homonimákat már a címszójegyzékben külön címszóként vegyük fel. Ezt természetesen meg is tesszük minden esetben, kivéve ha a kérdéses szó homoníma volta csak az etimológia problémájának tisztázása után dől el. Ugyancsak ő teljes mértékben helyeselte az alcímszókkal való bokrosítást, és javaslatot is tett néhány konkrét esetre. KÁLMÁN javasolt néhány új címszót a *b* és *m* betűs szavakhoz, helyesbítette egyik címszavunk értelmezését.

C) Számos hozzászóló érintette a származékszók és összetételek címszóvá tételének kérdését. E téren PAIS és O. NAGY némi korlátozásra, illetőleg józan mérsékletre intettek bennünket. NYÍRI ANTAL azt javasolta, hogy csak olyan összetételeket vegyünk fel, amelyek jelentéstani vagy művelődéstörténeti szempontból fontosak. IMPLÓM helyeselte az összetett szók felvételét a tervezet szerinti mértékben és módon, sőt szerinte ezeknek a száma még nőni is fog. KOVALOVSKY MIKLÓS és KELEMEN JÓZSEF is helyeslőleg foglaltak állást a származékok és összetételek felvételének kérdésében. — KÁROLY e problémakörrel kapcsolatban arra figyelmeztetett bennünket, hogy bizonyos kérdések nincsenek eldöntve: például hogy mi az összetétel, hogy mit tekintünk elhomályosult képzésnek. Ezt mi is jól látjuk, de nem hisszük, hogy ezeket a problémákat a címszójegyzék összeállítása előtt nekünk kellene és lehetne megoldanunk.

D) Több hozzászólást vártunk az azonos előtagú összetételek előtagjának kötőjeles címszóként szerepeltetése tárgyában. Ezt a kérdést azonban lényegében csak hárman érintették. HADROVICS — nyilván a nem szerencsés fogalmazás miatt — nem értette, hogy voltaképpen mit akar mondani a szerkesztési szabályzat vonatkozó pontja. A sokszorosított anyagban hibásan van a *ló*: (*ló*- helyett), így joggal mondhatta HADROVICS, hogy „Ebből én azt olvasom ki, hogy a *ló* szó csak azért lesz címszó, mert ezekben az összetételekben [*lóláb*, *lófogu*, *lósóska*, *lótetű*] mint előtag szerepel. A rendelkezés pedig nyilván nem ezt akarja mondani, de hogy pontosan mit, azt nem tudtam eldönteni.” — A szabályzat azt akarja mondani, hogy — természetesen a *ló* szó mellett — azért lesz címszó a kötőjeles *ló*- is, mert ilyen összetételek előtagjaként szerepel. Így értette nyilván O. NAGY is, aki helytelenítette felvételüket, és IMPLÓM is, aki viszont helyeselte, sőt azt mondta, hogy az ilyen kötőjeles címszók számát még szaporítani kell; javaslatokat is tett ilyenek felvételére. Figyelmeztetett bennünket arra, hogy a *mikro*- kötőjeles címszó alá csak olyan összetételek kerülhetnek, amelyeknek utótagja magyar szó.

A *mikrofon*, *mikroszkóp* a magyarban nem összetett szó, mind a kettő külön címszóként vehető csak fel.

Az ilyen címszavaink számát nem kívánjuk nagymértékben szaporítani, s talán O. NAGYNak is megnyugtatósúl szolgál, hogy óvatos körültekintéssel csak keveset — ötvenet-hatvanat — veszünk fel.

E) Részben elvi, részben gyakorlati jellegű kérdéseket vetett még fel a címszók, illetőleg az utalószók kapcsán néhány hozzászóló. — FÁBIÁN PÁL helytelenítette, hogy a mechanikus időrendi elvet követjük a címszó megválasztásában az elvonás alapjául tekintett szóalak és az elvonás eredménye viszonylatban. Minthogy ebben a vonatkozásban problematikus esetek is adódnak, egyszerűbben és következetesebben tarthatjuk magunkat a mechanikus elvhez, ezért ezen a szabályunkon a *kapál* : *kapa* típusú esetekben nem kívánunk változtatni. A *csendesz* : *csend* esetében, minthogy az eredetibb *csendes* melléknév nem él a mai nyelvben, az elvont szóalakot tesszük meg címszónak. — Utalórendszerünket helyeselte KELEMEN. IMPLOM azt javasolta, hogy az utalószók közül csak azok maradjanak meg, amelyek egy-egy *i r o d a l m i* alakváltozattól, származékszótól utalnak valamelyik címszóra. Ezt a javaslatot azért nem merjük elfogadni, mert utalásainkkal a szótár használatát kívánjuk megkönnyíteni, és azt akarjuk, hogy a szótár minden fontos adatát külön mutató nélkül meg lehessen találni.

IMPLOM vetette fel azt a kérdést, hogy vajon a következő jelzős kapcsolatoknak helye lehet-e a szótárban: *bábeli zűrzavar*, *bakonyi betyár*, *bécsi szelet*, *bengáli tűz*, *bernáthegyi kutya*, *büdi boszorkány*, *mádi honpolgár*, *máltai lovag*, *máltai kereszt*, *maratoni futás*. — Bár ezekkel kapcsolatban sok érdekes művelődéstörténeti mozzanatra rá lehetne mutatni, mégsem gondoljuk, hogy ilyenekkel szótárunknak foglalkoznia kellene.

4. A szótörténeti adatok közlése.

A) Mint már fentebb is jeleztük, az értekezleten felszólalók többsége helyeslőleg vette tudomásul, hogy a tervezetben és a próbaszócikkekben kellő súlyt biztosítottunk a szótörténetnek. Csupán KNIEZSA és O. NAGY fejezték ki azt a véleményüket, hogy a szótörténet a kíváncsónál nagyobb szerepet kap a szótárban; hogy az etimológiai szótárnak nem nyelvtörténeti adatok lelőhelyének kell lennie; hogy a nyelvtörténeti adatok csak az etimológia kiderítésének elősegítésére valók. — Ezt a véleményt alaposan megfontoljuk, de a tervezettől nem kívánunk túlzott mértékben eltérni. Erre hárít hennünket a többségi vélemény is.

B) Részletekbe vágó, de fontos kérdéseket tettek még szóvá a következő hozzászólók. HADROVICS szerint a szócikkek szótörténeti részében fel kell használni a latinositott szóalakokat is. Ezt a véleményt természetesen elfogadjuk, s jöllehet szabályzatunk eddig nem intézkedett erre vonatkozóan, a gyűjtés maga eddig is így történt. — Ugyancsak HADROVICS azt javasolta, hogy szabályzatunknak a szöveggörnyezetben idézendő adatok közlésére vonatkozó, túlságosan formális rendelkezését kezeljük rugalmasabban, a szócikkek kidolgozói kapjanak szabadabb kezet, hogy az etimológiát megvilágító adatot akkor is közölhessék szöveggörnyezettel, ha az nem az abszolút első adat vagy nem az első, képző nélküli közszói adat. Ezt a javaslatot elfogadjuk. Viszont csak fenntartásokkal, illetőleg a szabályzatban is érintett lehetőségeken belül tesszük magunkévá FOKOSNAK azt az indítványát, hogy az első adatok idézett szöveggörnyezetét magyarázzuk. Szabályzatunk intézkedik

arról, hogy az adatokra vonatkozó kiegészítéseket, szükséges magyarázatokat szögletes zárójelben kell közölni. Ennyiben tehát a szövegidézetekeket is módunkban van kommentálni, de túlságosan sok magyarázatot nem tartanánk helyénvalónak.

KNIEZSA véleménye szerint elengedhetetlen a nyelvtörténeti adatként közölt helynevek azonosítása. Ennek elvi fontosságát teljes mértékben átérezzük, e követelménynek gyakorlati munkánkra való hatását alaposan megfontoljuk és kikísérletezzük. A munkatársaknak az értekezlet után tartott megbeszélésén az a vélemény alakult ki, hogy egy-egy k ö z z s ó í eredetű földrajzi névnek esetleg bizonytalan lokalizálásánál a szó történetére nézve fontosabb az, hogy az illető földrajzi név mit jelöl. Így például a *gyöngy* szó abszolút első adataként közölt *Gungus* helynévvel kapcsolatban lényegesebb az, hogy „praedium”, nem pedig „rivulus”, mint az, hogy ez a praedium Veszprém megyében feküdt. Az ilyen mozzanatokat a szöveggörnyezettel felüntetjük akkor is, ha magát az azonosítást nem tudjuk elvégezni.

Érintette a tulajdonnevek felhasználását KELEMEN hozzászólása is.

C) PAIS, GÁLDI, KÁROLY és BAKOS tették szóvá tervezetünknek azt a részletét, amely szerint önálló nyelvtörténeti gyűjtést 1500-ig végzünk. Sajnálkozással vették tudomásul, hogy ilyenformán a kódexirodalom szókincse kiaknázatlan marad. A kérdésekre PAPP LÁSZLÓ válaszolt. Hangsúlyozta, hogy az eredeti tervek szerint a szótárnak az eddigi eredmények szintézise volna a célja mind szótörténeti, mind etimológiai vonatkozásban. Az eredeti elképzeléshez viszonyítva többletként kell számba venni, hogy a szótár munkatársai önálló gyűjtéssel feldolgozzák az 1200-ig keletkezett oklevelek szórványanyagát, a Váradi Regestrumot, az Albeus-féle összeírást és a kisebb szövegemlékeket, szójegyzékeket, kódexeket 1500-ig. Ugyancsak forrásszerűen használjuk az 1500 utáni szótári jellegű munkákat, de a többi oklevél és a szövegek adatait már csak az OkISz., a NySz. és BALLAGI, valamint a folyóiratokban levő közlések és a Nagyszótár cédulaanyaga alapján értékesítjük. Ennél többre a lehetőségeken belül nem vállalkozhatunk.

D) A szerkesztési szabályzatban jeleztük, hogy a bizonytalan keltezésű nyelvemlékek keltezési idejét igyekszünk egy „k.” [= körül] jelzéssel meghatározott évszámhoz kötni, hogy az ilyen emlékek adatait a pontosan datált emlékek adatai közé besorolhassuk. Ezzel az eljárásunkkal kapcsolatban csupán FOKOS fejezte ki aggályát, igaz, hogy csak a BesztSzj.-re vonatkozóan, de úgy látjuk, hogy a gyakorlati cél érdekében meg kell maradnunk eddigi eljárásunk mellett. — Ugyancsak FOKOS említette meg, hogy a NySz. nyomtatványokból való adatait is ellenőrizni kellene. Ezt a legkritikusabb esetekben meg is tesszük, általában azonban nem tudjuk vállalni. — A forrásidézés, a forráskutatás problémáiról szólott SZABÓ DÉNES. GÁLDI felvetette azt a problémát, hogy a Nagyszótár adattárának rendezetlensége nagymértékben nehezíteni fogja munkánkat, éppen ezért sürgősen rendezni kell a nagyszótári anyagot. A legnagyobb örömmel hallottuk a rendezésre vonatkozó kívánságot, és legújabb értesülésünk szerint ez a kívánság immár nem „pium desiderium”, mert a Nagyszótár megkapja a megfelelő anyagi támogatást az anyagrendezés és anyagkiegészítés céljaira.

Az értekezlet elé terjesztett anyagban szó van arról, hogy a nyelvtörténeti adatok gyűjtését kritikai módszerrel, kartotékok segítségével végezzük. E módszer nehézségeire a felszólalók közül BAKOS mutatott rá. A munkatársak is a munka megkönnyítése érdekében gondoltak erre a gyűjtési módra, de

mivel a gyakorlatban nem bizonyult célravezetőnek, lemondunk róla. A nyelvtörténeti adatokat cédulázással gyűjtjük, ahogy az oklevelek szórványadatait kezdetől fogva gyűjtöttük.

5. Az alakváltozatok.

Szerkesztési szabályzatunk egyértelműen rendelkezik a szócikk szó-történeti részének felépítéséről: a legfőbb rendezői elvnek az adatok kronológiáját tekintjük. — Azok közül, akik e kérdéssel kapcsolatban az alakváltozatok közlésmódjára vonatkozóan véleményüket nyilvánították, KELEMEN helyeselte a munkaközösség álláspontját; PAIS szerint gondolkodni kell róla, célszerű-e ez a rendezési elv; IMPLÓM pedig azt ajánlotta, hogy az alakváltozatokat a jobb áttekinthetőség kedvéért betűrendben közöljük. Mint-hogy a próbaszócikkek kidolgozása során nyert tapasztalataink szerint legcélszerűbben és legegységesebben az időrendi felépítés végezhető el, szabályzatunknak ezt a részét nem kívánjuk módosítani.

Az alakváltozatokkal kapcsolatban említjük meg KÁLMÁNNak azt a kérését, hogy a Nyatl. legfontosabb anyaga bekerül-e a szótárba. Válaszunk természetesen igen. De — és ezért említjük itt a kérdést — olyan tájshavakat, amelyek csak az atlaszgyűjtés közben kerültek elő, nem teszünk meg címszónak. Viszont címszavainknak olyan alakváltozatát, amelyre csak a Nyatl.-ban van adat, a Nyatl.-ból idézzük, mint ahogy a próbaszócikkek adatai között is láthatunk hivatkozást a Nyatl.-ra.

6. A címszók jelentése.

Elvi szempontból KÁROLY vetette fel a kérdést: mit tekinthetünk és mit tekintünk külön jelentésnek? Azt hiszem, feleletként sem mehetünk bele a kérdés részletes boncolgatásába; utalunk a szabályzat vonatkozó, rugalmasan értelmezhető rendelkezésére: a jelentések tagolásában semmi esetre sem bocsátkozhatunk olyan finom elemzésbe, mint az ÉrtSz., csupán a szónak főbb eltérő jelentéseit kell regisztrálni és dokumentálni.

A jelentések magyar és német nyelvű értelmezésével általában egyet lehet érteni a felszólalók szerint. HADROVICS és némileg élesebb formában O. NAGY azt javasolták, hogy a címszóval való értelmezést szüntessük meg az egyjelentésű szavak szócikkeiben. Ezt a javaslatot el is fogadjuk, és ha a címszónak nincs fogalmilag megfelelő szinonímája, s csak egy jelentését tartjuk nyilván, a címszót nem ismételjük meg értelmezésként, hanem csak a német megfelelőt adjuk. De ha több jelentést kell adatolnunk, például a gyümölcsnevek esetében magát a gyümölcsöt és az azt termő fát, a megkülönböztetés végett megtartjuk a címszóval való értelmezést: 'körte; Birne' | 'körtefa; Birnbaum'.

KNIEZSA és O. NAGY véleménye szerint a növény- és állatneveket a megfelelő latin műszóval kell értelmeznünk; szerintük ez az egyetlen tudományos eljárás. Ennek fontosságát mi is érezzük, de a kapcsolatos nagy nehézségeket tapasztalathból tudjuk. Éppen ezért végleges megoldást csak akkor tudunk kialakítani, ha jó néhány száz növény- és állatnevet tartalmazó szócikk jelentéstani problémáit alaposan áttanulmányoztuk.

A jelentések megadásában a magyar mellett a német nyelv egyedüliségét PAIS nem tartotta helyesnek. Különösen sajnálná, ha a kódexadatok latin megfelelői kimaradnának a szótárból. Azon, hogy az értelmezés nyelve a magyar mellett a német, nem kívánunk változtatni. Ha valamely kódexadatot

mint abszolút első vagy mint első képző nélküli közszói adatot szövegkörnyezetben idézünk, módunkban van a latin megfelelőt is idézni, ahogyan néhány példában a próbaszócikkek között látható.

HADROVICS a tulajdonnévi adatok értékesítésében óvatosságra intett bennünket, bár elismerte, hogy a szabályzat erre vonatkozóan megfelelő intézkedéseket tartalmaz. O. NAGY viszont azt kívánta, hogy a tulajdonnévi adatokból egyáltalán ne vonjunk el jelentést. Úgy látjuk, és ebben a nézetünkben HADROVICS is megerősít bennünket, hogy ebben a tekintetben nem kell módosítanunk szabályzatunkat, csupán fokozottabb mértékben kell szem előtt tartanunk a kötelező óvatosságot.

A jelentések egymásutánját az adatok időrendjében kívánjuk bemutatni. KOVALOVSZKYNak és KELEMENnek helyeslő, NYÍRINEK és IMPLOMnak a fejlődési sorrend feltüntetését kívánó felszólalása után megmaradunk az eredeti elgondolás mellett: csak az a d a t o k kronológiáját követhetjük az adatközlésben; a valószínű fejlődést az etimológiai rész szövegében mondjuk el.

7. A címszó származékai.

Ezek problémáiról — a maximalizmussal kapcsolatosan általában elhangzott vélemények képviselőin kívül — KNEZSA és IMPLOM szólt a leg-részletesebben. KNEZSA nézete szerint a címszó származékainak bemutatását nagymértékben csökkenteni kell. IMPLOM szerint viszont a származékokból minél többet kellene felvenni. Felvételükkel nemcsak az első előfordulások adatolása a cél, hanem egyúttal állásfoglalást is tükröz, hogy a származékszó melyik címszó származéka, tehát tulajdonképpen etimológiai feladatot is megold velük a szótár. A Sz: jel után szükségtelennek tartja a képző közlését, helyette inkább magát a származékot írná ki, majd az évszám után az illető származék első előfordulásának adatát. IMPLOM a származékokat is betűrendben közölné időrend helyett. — Mindezeket a próbaszócikkek kidolgozása során számtalanszor megvitattuk, és most is úgy látjuk, hogy a szabályzat rendelkezéseit nem kell megváltoztatnunk.

8. A szó eredetére vonatkozó véleményt kinyilvánító mondat.

E ponton — úgy látszik — egyhangú helyeslésre talált tervezetünk. BAKOS, aki egyedül szólt hozzá a szabályzatnak ehhez a részéhez, csupán a „nemzetközi szó” és a „vándorszó” megkülönböztetését és definícióját említette elismerőleg.

9. Az idegen nyelvi megfelelők.

A kapcsolatos problémák közül senki sem kifogásolta azt, hogy a hagyományos népeveket kívánjuk használni az egyes idegen nyelvek jelzésére. FÁBIÁN utalt ugyan az Akadémia 1952. évi határozatára, de ő is a mi eljárásunk mellett foglalt állást.

LAKÓ általánosságban helyeselte az idegen nyelvi megfelelők közlésére vonatkozó elveinket, de azt javasolta, hogy a mordvin adatokat ne „N.” [= nyelvjárási] jelzéssel közöljük, hanem tüntessük fel a két fő nyelvjárást: md. E. és md. M. RÉDEI ezen kívül a három fő lapp nyelvjárás megkülönböztetésére tett javaslatot: lp. S., lp. N. és lp. K. Mindkét javaslatot elfogadtuk.

LAKÓ véleménye szerint MUNKÁCSI adatait át lehet írni, GULYA JÁNOS pedig általában javasolta a fonematikus átírást. A munkaközösség alaposan

megvitatta ezt a kérdést, és a szabályzat eredeti rendelkezését úgy módosította, hogy a különféle fonetikus írásrendszerekben közölt adatokat egységes jelölés szerint átírjuk (ezt a változtatást azonban a most közzétett próbaszócikkekben még nem tudtuk végrehajtani).

Az idegen nyelvi megfelelők jelentésének meghatározására LAKÓ szerint sok esetben kevésnek fog bizonyulni az egy- vagy kétszavas értelmezés. Bizonyos speciális fogalmakkal kapcsolatban valóban szükség lehet kifejtő értelmezésre, de a szabályzatban megadott kereteken nemigen tudunk túlmenni; az ilyenféle speciális fogalmakkal kapcsolatban kénytelenek leszünk megelégedni a fogalom tartalmának jelzésével. — NYÍRI azt javasolta, hogy az idegen nyelvi megfelelők közül annak a néhánynak a kiválasztásában, amelyet idézni fogunk, ne csak a hangtani megfelelésre legyünk tekintettel, hanem a jelentésbelire is. Ezt a javaslatot elfogadjuk.

LAKÓ és PAIS szerint szükséges az idegen nyelvi megfelelők forrásának a jelzése. Az értekezlet után megtárgyalva e kérdést, úgy látjuk, hogy ebben a szótár egészének egybeállításakor — az itt adódó nehézségek ismeretében — tudunk csak dönten. A most közrebocsátott szócikkekben ezt a módosítást természetesen nem hajtottuk végre.

10. A szócikk etimológiai részének szövege.

MOÓR szerint annak az etimológiai szótárnak, amelyet az emlegetett monográfiák elkészülte után majd egy ember fog megalkotni, abban is különböznie kell a tervezettől, hogy nagyobb teret biztosít a tárgy- és művelődéstörténeti mozzanatoknak. Ezt a véleményt nem egészen értjük, hiszen mi is hangsúlyozzuk ezeknek a momentumoknak a fontosságát; de azt nehezen tudjuk elképzelni, hogy egy szótári cikkben teljes részletességgel ki lehetne fejteni minden ilyen fontos és érdekes tudnivalót egy-egy szóval kapcsolatban.

Szabályzatunk intézkedik arról, hogy a szabályos hangmegfeleléseket, az általános érvényű hangjelenségeket az etimológiai rész szövegében nem kell magyarázni. HADROVICS és KÁLMÁN figyelmeztettek arra, hogy a nem általános érvényű hangjelenségeket viszont mindig magyarázni kell. Ezt természetesen elfogadjuk, hiszen magából a szabályzathoz is következik.

HADROVICS javaslatára a szócikknek most tárgyalt részében utalni fogunk arra, hogy bizonyos fogalmakat régebben más néven ismertek, mint az éppen tárgyalt címszó (például: *biliárd*, korábban *olasz játék*; *pulyka*, korábban *indiai tyúk*).

HADROVICS sajnálta, hogy szabályzatunk értelmében nem kívánunk foglalkozni a magyarból idegen nyelvbe átkerült szavakkal. KNEZSA a szabályzattal értett egyet, és nem fogadta el HADROVICS javaslatát. Mi szabályzatunk erre vonatkozó utasítását úgy módosítjuk, hogy ha a probléma tisztázásához, a szókölcsönzés irányának felderítéséhez hozzátartozik, beszélni kell a magyarból a környező nyelvekbe való átkerülésről, különösen a honfoglalás utáni szavakkal kapcsolatban. Ezt a módosítást KNEZSA is elfogadhatónak tartotta.

BAKOS figyelmeztetése nyomán a szócikknek ebben a részében beszélünk a többszörös átvételek problémáiról is.

11. Az etimológiai irodalom.

Az etimológiai irodalomnak az 1862. évvel kezdődő feldolgozását általában helyeslés fogadta. Csupán RÉDEI javasolta, hogy bizonyos esetekben,

mintegy kegyeleti aktusként korábbi magyarázatokat is idézzünk. Ezt azonban nem tehetjük meg, mert itt nem lehet megvonni a határt. Az irodalomnak időrendben való közlése ellen is csak KNEIÉZA emelt szót: azt kívánta, hogy a hangtani magyarázat irodalmát a szövegbe beépítve a megfelelő helyen közöljük. A gyakorlatban ez az eljárás túlságosan bonyolulttá tenné a nemcsak szakembereknek szánt szöveget, ezért célszerűbbnek látjuk megmaradni a szabályzatban lefektetett elvek mellett.

MOÓR, KNEIÉZA és GÁLDI az etimológiai irodalom közlésében is látnak maximalizmusra való törekvést. Véleményük szerint csak összefoglaló jellegű, lényeges cikkeket kellene idéznünk. PAIS és KELEMEN viszont nem tartaná szerencsésnek a bibliográfia visszafejlesztését. Mi az utóbbiak véleményét fogadjuk el; így lényegében megmaradunk a szabályzat útmutatásai mellett.

KNEIÉZA szerint az irodalmat mindig névvel kell közölni, tehát a SzófSz.-t és az EtSz.-t is. E javaslat megvitatása során abban állapodtunk meg, hogy a SzófSz. és az EtSz. mellett név nélkül idézzük a MUSz.-t és a NyUSz.-t is, mind a négy munkát — szerzőik többi cikkétől, tanulmányától elkülönítve — a maga időrendi helyén.

Elfogadjuk FOKOSnak azt az indítványát, hogy olyan munkának, amelynek nem jelent meg második kötete (például az ÁKE.), ne tüntessük fel a kötetszámát.

KÁLMÁN kérdésére, hogy az idegen nyelvi etimológiai irodalom jegyzékéből miért maradtak ki a COLLINDER- és a TOIVONEN—ITKONEN—JOKI-féle etimológiai szótárak, KISS LAJOS válaszolt az értekezleten: ebben a jegyzékben egyetlen olyan tanulmány sincs, amely tárgyánál fogva magyar etimológiát is közöl; a finnugor nyelvekkel foglalkozó etimológiai szótárakat természetesen használni fogjuk a szócikkek megírása közben.

12. A szócikkek formai felépítése, tipográfiája.

Minden szócikk két nagy egységből áll: a szótörténeti és az etimológiai részből. HADROVICS, aki szócikkeink formai kérdéseivel is a legalaposabban foglalkozott, megállapította, hogy bár a sokszorosítás alapján nem lehet egészen pontos képet alkotni a külalakról, bizonyos változtatás, egyszerűsítés mégis szükséges. A jobb tagolás érdekében gondolatjelet kíván a J: jel elé. Főlegesen tartja az irodalom zárójelbe tételeit. A szerzői név és a locus közé szerinte egységesen kettőspontot kellene tenni. A szerzők nevének kiemelésére főlegesen is, ilyen nagy tömegben egymás mellett csúnya is a kapitálchen betűtípus. Az idézett munkák kötetszámaikat arab számokkal szedetné. Csúnyának tartja a lényeges irodalom kiemelésére a tele kört. Javasolta, hogy csináltassunk próbaszedést az eredeti elképzelés szerinti tipográfiával és a tőle javasolt módosítások figyelembevételével. — Bizonyos tipográfiai egyszerűsítést szükségesnek tartott BALÁZS és FÁBIÁN is. FOKOS is jobbnak látná, ha más megoldást találnánk a fontosnak tartott irodalom kiemelésére.

Ezeket a javaslatokat is megtárgyaltuk a munkaközösségben, és abban állapodtunk meg, hogy a próbaszócikkek mostani közzététele mintegy próbanyomatnak is tekinthető; ezért külön próbaszedést nem csináltatunk, hanem a formai egyszerűsítésre vonatkozó tanácsokat a következőképpen fogadjuk el: A J: elé nem teszünk gondolatjelet, mert ez a félkövér jel megfelelően tagol. A magyar szóval foglalkozó irodalmat nem tesszük zárójelbe, az idézett idegen etimológiai irodalmat viszont, amelyet eddig szögletes zárójelben kívántunk közölni, a szokványos zárójelben adjuk meg. A szerzők nevét nem szedetjük

kapitälchenből. A szerzői név és a locus közé egységesen kettőspontot teszünk. A kötetszámok jelzésére meghagyjuk a római számokat. Az irodalom kiemelésére egyelőre megtartjuk a félkövér tele kört. Az első képző nélküli közszói adat évszámát ritkított szedéssel emeljük ki.

PAPP LÁSZLÓ

IV. Mutatvány A Magyar Nyelv Etimológiai Szótárából

A szótár kérdéseit megtárgyaló értekezleten a hozzászólók elsősorban az általános problémákhoz szóltak hozzá. Az egyes szócikkekkel kapcsolatos konkrét észrevételeiket, kiegészítéseiket a következők mondták el:

bíbircsó: Implom József; *eb*: Fokos Dávid, Kálmán Béla, Lakó György; *ekkédig*: Rédei Károly; *gazdag*: Hadrovics László; *hajít*: Rédei Károly; *holnap, holval*: Lakó György; *import*: Gáldi László, Implom József; *iszik*: Fokos Dávid; *jacht*: Implom József; *jonh*: Kálmán Béla, Lakó György; *kályha*: Implom József, Moór Elemér; *kapál*: Gáldi László; *kaszárnya*: Implom József; *lavór*: Implom József; *mamut*: Gáldi László; *mozog*: Implom József, Rédei Károly; *munka*: Gáldi László, Hadrovics László; *pacsuli*: Implom József; *pipacs*: Implom József; *próféta*: Fokos Dávid; *rádió*: Implom József; *rögtön*: Implom József; *strapa*: Bakos Ferenc, Gáldi László, Kiss Lajos; *sün*: Hadrovics László, Kálmán Béla; *szekér*: Gáldi László; *szociális*: Gáldi László, Implom József; *toll*: Implom József, Kálmán Béla.

Ezek a hozzászólások az egyes címszók részletkérdéseivel foglalkoztak. Így IMPLOM JÓZSEF saját gazdag szótörténeti gyűjtéséből bocsátott rendelkezésünkre a tőlünk ismertnél korábbi adatokat. Ezeket a tőle megadott jelzés után tett I. J. jelzéssel építettük be szócikkeinkbe. Mások egynéhány tévedésre, elírásra mutattak rá, ismét mások bizonyos kérdésekkel kapcsolatos kívánságaikat fejezték ki. A tévedéseket kiigazítottuk, a hangtani, jelentéstani és egyéb kérdésekkel kapcsolatos kívánságokat a munkaközösségben megvitattuk. A javasolt módosításokat azonban csak akkor hajtottuk végre, ha a szócikk kidolgozója a munkaközösséggel egyetértésben elfogadhatónak vagy elfogadandónak ítélte.

A most közzétett 53 szócikk képet ad a szótár tipográfiájáról is. Az természetesen nem bizonyos, hogy magát a szótárt ugyanebből a betűsaládból fogják szedni, de a különféle típusok funkciója így is meglátszik. Úgy gondoljuk, hogy a 8 pontra szedett petit megfelelő nagyság lesz; az ÉrtSz. szövege is szépen érvényesül ugyanilyen szedésben.

bibircsó 1577 k.: „az vízben valo *buborczio*: bulla” (KolGl.); 1585: *boborto* (Cal. 753); 1673: *Bibircso* (Com. Jan. 54: NySz.); 1708: *bibortsó* (PP.); 1792: *bibirtsó* (MNY. XXXI, 207); 1790 k.: *bibirtses sz.* (RMK. XXI, 74: I. J.); 1807: *bibirtsók* (Márton: I. J.); 1838: *Bibircsók*, *Biborcsek*, *Buborcsek* (Tsz.); — *buborcisk*, *böbörcek*, *bibire* (MTsz.); *babircsóka* (MNY. I, 331). **J**: 1. 1577 k.: 'buborék'; Schaumblase' (KolGl.); 2. 1585: 'bibircsó k'; Warze' (Cal. 753); 3. 1701 e.: 'daganat; Geschwulst' (MNY. XXX, 290). — **Sz**: **-zás**: 1585: *bobortsózás* (Cal. 561) | **-s**: 1694: *Bibircsós* (Felv: SchlSal. 41: NySz.),

1790 k. (I. fent), 1866: *buborcsekos* (K. Ujs. II, 554: I. J.), 1890: *bibircsókos* (Nyr. XIX, 380).

A *büb*, *bübor*, *buborék* stb. hangutánzó — hangfestő szócsaládba tartozó, belső keletkezésű szó. Hasonló alakú és jelentésű szavak más nyelvekben, pl. a fgr. nyelvekben is vannak, feltehetően közelebbi összefüggés nélkül. A magyar alakváltozatok nem feltétlenül egymásból valók; a szavégek különféle kicsinyítő képzőkkel azonosak; a *bibircs*, *bibirc*-félék elvonással keletkeztek. Az elsődleges jelentés minden bizonnyal 'buborék' volt. — A szó szláv eredeztetése téves. — Prónay: Nyr. XXVII,

122; Simonyi: Nyr. XLIV, 121; EtSz.; Laziczus: MNy. XXX, 288; SzófSz.; Pais: MNy. XLIX, 87. — Vö. **bíbor**, **bűb**, **buborék**, **bugyborékol**, **bugyog**.

bocskor 1395 k.: „estival: bochor” [tollhiba *bochkor* h.] (BesztSzj. 650); 1533: *boczkor* (Murm. 155); — *boskor* (MTsz.). J: 1395 k.: 'Bundschuh' (BesztSzj. 650). — Sz: -s: 1561: *boczkorosac* (Mel: Préd. 261: NySz.).

Eredete ismeretlen. Hasonló szavak egyes, a magyarral szomszédos szláv nyelvekben is vannak, vö. pl.: szb.-hv. N. *bočkore* 'bocskor'; cs. *bačkora* 'bocskor'; papucs; pipogya fráter, papucshős'; szlk. *bačka* 'bocskor', *bačkora* 'bocskor; papucs'; kárp.-ukr. *боцкору* 'bocskor'; stb.; ezek azonban valószínűleg a magyarból valók. — Török és kaukázusi magyarázata elfogadhatatlan. — Melich: NyK. XXV, 292; Munkácsi: ÁKE. 168; Patrübány: Sprachw. Abh. II, 222; Schmidt: EPhilK. XXVII, 693; Mariánovics: Nyr. XLIII, 14; EtSz.; Brückner: StEt. 10; SzófSz.; Machek: EtSl. 21.

csóka 1138/1329: ? „In villa Bela . . . *Cauka*” szn. (MNy. XXXII, 132); 1202: *Chokas* hn. sz. (OkISz.); 1395 k.: „manedula: *choka*” (BesztSzj. 1189). J: A) fn. 1. 1138/1329: ? 'csóka'; Dohle' (MNy. XXXII, 132), 1395 k.: 'ua.' (BesztSzj. 1189); 2. 1533: 'szajkó; Eichelhäher' (Murm. 1082); 3. 1876: 'a szem ívhártyáját körülvevő üvegszerű gyűrű; glasartiger Ring um die Regenbogenhaut des Auges' (Nyr. V, 46); 4. 1907: 'varjú; Krähe' (NyF. 38. sz. 33); 5. 1910: 'lúd; Gans' (Nagy: Csökölyi nyj. 50). B) mn. 1. 1879: 'nagy és bizonytalan színű szemű; grosse Augen von unbestimmter Farbe habend' (Nyr. VIII, 189); 2. 1908: 'tarkaszemű <ló>; buntäugig <Pferd>' (MNy. IV, 139).

Vitatott eredetű. — 1. A csóka *csó-csau*, *csiau*, *csjok* stb.-féle hangját utánozza, és a magyarban keletkezett. Hasonló hangutánzó elnevezések szláv nyelvekben ismertek; vö. ang. *chough*, fr. *choucas*, szb.-hv. *čavka*, miser-tatár *čavka* stb.: 'csóka'. — 2. Átvétel valamelyik szláv nyelvből; vö.: blg. *čavka*, szb.-hv. *čavka*, cs., szlk. *čavka*: 'csóka'. — 3. Átvétel valamelyik török nyelvből; vö.: miser-tatár *čavka*, tobolli *cauka*, balkár *čauká*, kumük *č'auk'a* stb.: 'csóka'; további, részben magashangú megfelelőik kipszak, szibériai jellegű nyelvekben és a csuvasban. — 4. Az előző pontban felsorolt török szavakkal együtt a szanszkrit *čakā* 'madár' szóra megy vissza. — A kérdés eldöntését a biztos kritérium hiánya nehezíti. Legvalószínűbb az 1., teljesen valószínűtlen a 4. magyará-

zat. — A számos jelentés közül a 'csóka' az eredeti. A főnévi 2., 4. és 5. jelentés a madár hangjával, a többi pedig világos szemével van összefüggésben. — CzF.; Miklosich: Nyr. XI, 120; EtWb. 31; Munkácsi: NyK. XVII, 110, XVIII, 113, ÁKE. 187; Balassa: TMNy. 169; Asbóth: AkNyÉrt. XVI/3, 19, KSz. XIII, 317; Gombocz: MNy. I, 421, III, 114; MSFOu. XXX, 62; Szinnyi: NyK. XLII, 13; Paasonen: NyK. XLII, 44, Nyr. XLII, 7; Horger: MNy. X, 9; EtSz.; Németh: MNy. XVII, 25; SzófSz.; Kniezsa: SzJIsz. I, 616.

***dali** 1622: „*daliszép* termet” (Szal: Krón. 29: NySz.). J: 1. 1662: 'déleg; statlich | szép; schön' (Szal: Krón. 29: NySz.); 2. 1736: 'rövid szárú <lábbeli>; kurzschäftig <Stiefel>' (OkISz.).

A *deli* és a *dalia* keveredéséből a magyarban keletkezett. — Horger: MSZav. 40; EtSz. *dalia* a.; Kniezsa: SzJIsz. I, 147. — Vö. *dalia*, *deli*.

deli 1532: „*Deli sarw duo*” (OkISz.). J: A) mn. 1. 1532: 'rövid szárú <csizma>; kurzschäftig <Stiefel>' (OkISz.); 2. 1559: 'bátor; mutig' (Szék: Krón. 224: NySz.); 3. 1562: 'déleg; statlich | szép; schön' (Mel: ATam. 122: NySz.). B) fn. 1. 1615: 'katona, testőr; Soldat, Leibgardist' (Zvon: PázmP. 162: NySz.); 2. 1748: 'rövid szárú csizma; Halbstiefel' (Fal: NE. 30: NySz.).

Az oszmán-török *däli* 'örült, vakmerő; szenvedélyes; a nagyvezír bosnyák, ill. albán testőre' átvétele, esetleg a disztó jelzőként alkalmazott, ragozhatatlan szb.-hv. *däli* 'bátor, merész' közvetítésével. A magyar jelentésváltozatok közül feltehetően a 'bátor' az eredeti. — Felvetődött olyan gondolat, hogy a *deli saru*, *deli csizma*-féle kifejezések oszmán-török mintára alakultak. Lehetséges azonban, hogy a *deli* főnévvel elsősorban török katonákat neveztek meg a magyarban, a *deli saru* stb. tehát tulajdonképpen a török katonák jellegzetes lábbelijét jelölte. — Budenz: NyK. III, 472; Fogarasi: NyK. IV, 130; Szarvas: Nyr. XIV, 561; XXII, 445; Asbóth: Nyr. XXXI, 12, SzJIsz. 30, Nytud. IV, 177, V, 69; Simonyi: Nyr. XLIII, 382; Horger: MSZav. 40; EtSz. *dalia* a.; Halasi Kun: MNy. XXXVI, 186; SzófSz.; Kniezsa: SzJIsz. I, 147; Bárczi: Szók.² 78; Grétsy: Szóhasadás 35. — Vö. *dali*, *dalia*, *delnő*.

dicső 1343: „Petri dicti *Dychev*” szn. (OkISz.); 1350 k.: „*dichev* feilete[t]vi” (KTSz.); 1448 k.: *gjezewlutek* 'dicsőültek' (JókK. 59); 1456 k.: *dichefeghem*

(BpGl.); 1529 o.: *diczwefegnek* (VirgK. 25); 1541: *düczőfig* (Sylv: ÚT. 9); 1617: *dücsüicsd* meg (Lóp: PTük. II, 53: NySz.); 1784: *dücsőség* (SzD.). J: 1350 k.: 'dicsőség'; ruhmvoll' (KTSz.). — Sz: -ség: 1350 k.: *dýchev segut* (KTSz.) | -ül: 1448 k. (l. fent) | -ít: 1466: *diQueitec* (MüncK. 15) | -s: 1577: *Dýches* (RMNy. II/2: 284) | **dicsekedik** 1448 k.: „my nem *gýczeked-hetewnk*” (JókK. 31); 1788: *dílsekszik* (Pais-Eml. 588); 1789: *dísekezők* (Szilágyi: Henriás 100: NSz.). J: 'dicsekszik; sieh rühmen' || **dicser** 1448 k.: „tartozzatok mindenkoron ewtett *gýczernýj*” (JókK. 139); 1510: *dychyrny* (MargL. 29); — **dicsér**, **dicsörtessék** (ÚMTsz.). J: 1. 'dicsőt; preisen'; 2. 'dicsér; loben'. — Sz: -et: 1448 k.: *gýczeretýre* (JókK. 13) | -etes: 1450 k.: *dýleretes* (BécsK. 128) || **dics** 1763: „Dics, dicsíret Lob, 2. Ruhm” (Adámi: Sprachk.²). J: 1. 'dicséret; Lob'; 2. 'dicsőség; Ruhm'. — Sz: -telen: 1806: *dicstelen* (NyÚSz.).

A szócsalád tagjai az ismeretlen eredetű *dics* ~ *gyics* alapszó származékai; a *dicső* valószínűleg melléknévi igenévképzős, a *dicsekedik* -ked(ik), a *dicsér* -r gyakorító képzős alak. A *dics* főnév nyelvújítási elvonás. — Szláv származtatása (vö. pl. szln., szb.-lv. *dýčiti* 'dicsér') időrendi és alaktani okokból nem lehet helyes; a szláv igék maguk valók a magyarból. A *déza* ~ *Décse* névvel való összefüggése nem valószínű. — Munkácsi: Nyr. X, 481; Ásbóth: Nyr. XXV, 113; Melich: SzJsz. I/2, 243; Gombocz: Nytud. V, 271; Mariánovics: Nyr. XLVI, 268; EtSz.●; SzófSz.

eb 1. 1138/1329: „hec funt nomina feruorum: . . . Ofci. *Ebedi*. Wasadi . . .” szn. sz' (MNy. XXXII, 131); 1395 k.: „Canis: *eb*” (BesztSzj. 785); 1697: *ep* (Com: Vest. 31: NySz.); J: 1395 k.: 'k u t y a; Hund' (BesztSzj. 785).

Ugor eredetű; vö. vog. TJ. *āmp*, FL. *āmp*; osztj. Vj. *ā'm'p*, DN. *d'm'p*: 'eb'. — Török jövevényszóként, valamint belső magyar fejleményként való származtatása helytelen. — Budenz: NyK. VII, 20●; Vámbéry: NyK. VIII, 140; Szalontai: Nyr. VII, 414; MUSz. 764; Kannisto: FUF. XIV, 33; EtSz.●; SzófSz.; MSzFgrE.●. — Vö. **ebadta**, **ebihal**, **kiebrudal**.

***ekkedig** 1519: „foha tebbe fenky ne aldozyeek az erdcgheknck, kykkel *ekzedyggh* veethkőztek” (JordK. 101); 1526: *ekkedyg* (ÉrdyK. 356/b); 1583: *ekediglen* (Fél: Tan. Előb. 10: NySz.); 1589: *ez kidig* (OL. Kende es. lt.); 1611: *Ekkedig, Ekketig* (MA.); 1660: *e'kedig* (Megy: 6Jaj. II, 43: NySz.); — *ekketiglen* (MTsz.). J: 1519: 'ez ideig; bis jetzt' (JordK. 101).

A magyar nyelv külön életében alakult összetett határozószó. Első eleme az *ez* ~ *e* mutató névmás. Második eleme vitatott eredetű; valószínűleg megszlárult -ig ragos forma a *kéd* 'idő, kor', esetleg a *kégy* 'körív, körpálya' főnévből; kevésbé valószínű a *kéj* ~ *kény* szóval való összefüggése. Az eredet egyéb magyaraitaí tévesek. — Az *ekkedig* régen általánosabban használt szó volt, a XIX. században már csak nyelvjárási szinten találkoztunk vele. Mint határozószót az *eddig* és az *ez ideig* szorította háttérbe. — MUSz. 8; Simonyi: Köt. I, 138●, Nyr. XIV, 537, MNyelv² 475, Nyr. XXXI, 36; Munkácsi: ÁKE. 210, 332; Wichmaun: MNy. IV, 211; Beke: Nyr. LVIII, 31; EtSz. ez a.; SzófSz. *pedig* a.; Klemm: TörtMondt. 428; K. Sal: MNy. LV, 413. — Vö. **kéd**, **kedig**, **kégy**.

el 2. 1350 k.: „*ele* menuen bethle[hembe]” (KTSz.); 1410 k.: *el* viuend (MvS.); 1470: *ely* amulas (NémGl.); 1559: *veljteneye ell* (Házi: Soprlév. 27); 1838: *eübe* (Tsz.); 1864: *ement*, *ément* (CzF.); — *ément* (Nyatl.). J: A) ik. 1350 k. (KTSz.). B) hsz. 1518 k.: ? 'nagyon; sehr | egészen; ganz' (PeerK. 75), 1533: 'ua.' (Komj: SzPál. 30: NySz.).

Magyar fejlemény az *el* 'előlső rész' szóból. Korábbi *elē* formája -*é* (~ -*i*) lativusraggal önállósult alakulat, azonos az *elē* határozószóval és névutóval; későbbi *el* formáját a szóvégi hosszú magánhangzó rövidülésével, majd eltűnésével kapta, amely fejlődés részben a mondatfonetikai helyzetnek, részben pedig a segédszók, formánsok szokásos alakrövidülésének következménye. Az *elē* határozószó eredetileg előre való irányulást fejezett ki; ebből viszonylag korán kifejlődtek az ige jelen-tését változtatatosan árnyaló igekötői funkciók: az eltávolodásnak, továbbá a cselekvés elkezdésének, fölerősödésének, folytonosságának, bevégzésének, célon túl való folytatásának stb. jelölései. A szónak 'nagyon, túlságosan, egészen stb.' jelentésben, nyomatékosító határozószóként való használata valószínűleg nem az eredeti *elē* határozószó önálló továbbfejlődésének eredménye, hanem az igekötői használatból vált ki, és a célon túl való folytatás jelentésárnyalatával függ össze. — Az a föltevés, hogy az *el*-idegen nyelvi hatásra, szláv igekötők tükörszavaként vált a magyarban igekötővé, nem fogadható el; az újabb időkben való elszaporodásában azonban idegen (pl. német) hatás is közrejátszhatott. — Budenz: NyK. III, 73●; Steiner: Nyr. II, 483; MUSz. 778; Simonyi: Hat. II, 42, 55, UngSpr. 250; Ásbóth: Nytud. II, 27; Gombocz: MNy. V,

30; Melich: MNy. VI, 154; Horger: Nyr. XXXIX, 295; Fuchs: KSz. X, 304; Mészöly: MNy. XXII, 87; Klemm: Tört-Mondt. 256, 259; Bujnák: Praefixa ver-balia 202; EtSz.: Zsirai: Az obi-ugor igeekötők 30; SzófSz.; Kovács: MNy. III, 174; B. Lőrinczy: KTSz. 158, 166; Balázs: MNy. I, 447; J. Soltész: Igekö. 22, 57; Pais: MNy. LV, 184. — Vö. el I., elé, elegy, eleinte, eleve, ellen, ellenben, elő, elő-, előte, első, elv I., elv 2.

enyém 1448 k.: „eжек azonkeppen týed ment *enem*” (JókK. 47); 1470: *enim* (NémGl.); 1493 k.: *enneym* [több birtok] (FestK. 11); — *én, enyém* (MTsz.); *enyimé* (NyF. 10. sz. 35); *anyim, enyémé, ényim, ényimé* (ÜMTsz.). J: 1. 1448 k.: 'e n y é m (állítmányként); (ist) mein' (JókK. 47); 2. 1466: 'a z e n y é m (főnévként); der, die, das meine' (MünchK. 204); 3. 1874: 'az én ...-m (birtokos jelzőként); mein' (Nyr. III, 38).

Magyar fejlemény az *én* személyes névmásból; ennek *en* változatához -é birtokjel és -m birtokos személyrag járult; az n később palatalizálódott. A N. *enyimé, enyémé* végén az -é szintén birtokjel. A szó birtokos jelzői alkalmazása a nyelvjárásokban újabb fejlemény lehet; e fejlődésben szlovák hatással számolnunk fölösleges. — Az *enyém* török származtatása téves. — Hunfalvy: NyK. III, 36, XI, 40; Vámbéry: NyK. VIII, 141; Budenz: NyK. X, 80, 130, Ugal. 289; MUSz. 194; Simonyi: Nyr. XVII, 487, TMNy. 536, 581, Jelz. 193; Melich: MNy. VIII, 147; Szinnyei: NyH. 100; EtSz.; SzófSz.; Kovács: MNy. XL, 311. — Vö. *én*.

gazdag 1380 k.: „diues: *Gazdak*” (KönSjz. 76); 1391: *Gazdag* szn. (OkI Sz.); 1448 k.: *kazdag* (JókK. 37). J: A) mn. 1. 1380 k.: 'v a g y o n o s; vermögend' (KönSjz. 76); 2. 1585: 'kövér; fett' (Cal. 733); 3. 1807: 'értékes; wertvoll' (Márton). B) fn. 1529 e.: 'a g a z d a g; der Reiche' (VirgK. 108). — Sz: -ság: 1448 k.: *kazdaglagokra* (JókK. 70) | -ul: 1448 k.: *kazdagolnáj* (JókK. 70) | -ít: 1513: *megkazdagoloun* (NagyszK. 55) | -d(ik): 1519: el *kazdagodeek* (JordK. 56a).

Eredete tisztázatlan. Esetleg honfoglalás előtti iráni (oszét?) jövevényszó; vö. kel. osz. *qázdig* 'bőséges'. E származtatás — amelynek bizonyos hangtani (hangrendi stb.) nehézségeken kívül az is gyanéja, hogy az egyeztetett oszét szó az iráni nyelvekben családtalan — további vizsgálatokat kíván. A szó elején és végén mutakozó k ~ g váltakozásra a magyarban több példa van (kebel ~ N. *gebel*, kunyhó ~ N. *gunyhó*, szilánk ~ N. *sziláng*,

űszök ~ *űszög* stb.). — A szó más irányú megfejtési kísérletei (fgr., török, perzsa) nem fogadhatók el. — Budenz: NyK. VI, 393, NyK. XVII, 468; Halász: Nyr. IX, 58; MUSz. 56; Alexics: Nyr. XVI, 448; Munkácsi: Ethn. V, 20, ÁKE. 293, 648; Simonyi: TMNy. 143, Nyr. XLV, 383; Asbóth: NyK. XXXIII, 470, XXXIV, 105; Wichmann: MNy. IV, 160; Szinnyei: MNy. XII, 255; Trócsányi: MNy. XII, 286; Gombocz: MNy. XXI, 135; Schmidt: FUF. XVIII, Anz. 92; Sköld: FUF. XIX, Anz. 5; SzófSz.; EtSz. ●.

gyöngy 1164: „In predio *gungus*” hn. sz. (LtKözl. II, 157); 1395 k.: „gemma: *geng*” (BesztSzj. 634); 1448 k.: *gewngnek* (JókK. 133). J: 1. 1164: ? 'g y ö n g y; Perle' (LtKözl. II, 157), 1395 k.: 'ua.' (BesztSzj. 634); 2. 1217/1412: ? 'fagyöngy; Mistel' (ÁÜO. VI, 384), 1590: 'ua.' (SzikszF. 61); 3. 1448 k.: 'kincs; Schatz | ékes-ség; Zierat' (JókK. 133). — Sz: -s: 1164 (l. fent) | -z(ik): 1495 e.: meg *gönggözdöd* (GuaryK. 32) | -cske: 1527: *gyengyeckkeyt* (ÉrdyK. 37b).

Honfoglalás előtti török jövevényszó; vö. ujj. *jinčü*, csag. *inčü*, oszm. *inči*, kipcs. m. *jinčü*, szoj. *tindü* stb.: 'gyöngy'. A török szó valószínű előzménye a kínai *čen-ču* 'valódi gyöngy'; mint vándorszó — jórészt török nyelvek közvetítésével — számos nyelvbe (cseremis, orosz, szerbhorvát, albán stb.) eljutott. A magyarba átkerült ótörök alak **jinčü* lehetett; az átadó kelet-európai török nyelv közelebből nem határozható meg. A szónak a fagyöngy megnevezésére való átvitele hasonlósági alapon történt, és belső magyar fejlődés eredménye. — Vámbéry: NyK. VIII, 147; Budenz: NyK. X, 82; Munkácsi: NyK. XVIII, 81; Kunos: Nyr. XIII, 368; Gombocz: MNy. III, 214, BTLw. 80; Losonczi: NyK. XLV, 251; SzófSz.; Ligeti: MNy. XLII, 7; Mikesy: MNy. XLIII, 253; Bárczi: Szók. 74. — Vö. *gyöngyház, gyöngyvirág*.

hajít 1448 k.: „kewueket *hagjtnak* uala ew rýa” (JókK. 21); 1506: *haytasne* 'hajításnyí' sz. (WinkI. 155; NySz.); 1592: *hanyittatom* (Cal: NySz.); 1596: *haitani* (Decsi: SallJ. 33; NySz.); 1767: *Hajitom* (PPB.). J: 'd o b; werfen'. — Sz: -ás: 1506 (l. fent) || *hajigál* 1466: „a' haboetol *hagigallatic*-uala a' tenger köze-pet” (MünchK. 41). J: 'd o b ál; wiederholt werfen' || *hajint* 1681: „fel-hajintatott dolgok voltak” (Pataki: Reg. 213; NySz.). J: 'hajít; werfen'.

Magyar fejlemény; a *hagy* igének a *hajít* és a *hajint* mozzanatos, a *hajigál* gyakorító képzős származéka. —

A 'hagy' és a 'dob, vet' jelentéspárhuzam más nyelvekben (pl. az oroszban) is megfigyelhető. — Budenz: NyK. VI, 405, NyK. XVIII, 223; Szinnyei: NyK. XV, 256; Simonyi: NyK. XVII, 56, TMNy. 392; MUSz. 67; Munkácsi: NyK. XXVII, 138; Gombocz: Nyr. XXVII, 199; Beke: NyK. XLIII, 162; Horger: MSzav. 71; Szófsz.

holnap 1450 k.: „mikét ma töttenc ... vgan tegenc holnapon es” (BécsiK. 69); 1519 k.: *Honnap* (DebrK. 286); 1527: *honap* (ÉrdyK. 6). **J:** A) hsz. 1450 k.: 'morgen' (*hol + napon*) (BécsiK. 69). B) fn. 1763: 'der morgende Tag' (Thomas J.: Nyelv. 216: NSz.). — **Sz:** -i: 1466: *holnapi* (MünchK. 25).

A magyarban keletkezett, később elhomályosult összetétel. Előtagja azonos a 'reggel, korán' jelentésű R. *holval*, *hollal* szónak valószínűleg uráli, de biztosan ugor eredetű *hol-* tövével, utótagja a *nap*. Az összetétel eredeti jelentése tehát a 'következő reggel kezdődő nap'. — Budenz: NyK. VI, 402; MUSz. 105; Halász: NyK. XXIII, 27; R. Prikel: Nyr. XXIII, 337; Munkácsi: ÁKE. 523; Szinnyei: NyH. 56; Horger: MSzav. 81; Kispál: MNyTK. 39. sz. 25; Hajdú: MNy. XLIV, 113; Pais: Nyműv. 55. — **Vö.** **hold 2., holval.**

***holval** 1405 k.: „mane holual” (SchlSj. 142); 1527: *hollal* (ÉrdyK. 5b). **J:** A) hsz. 1. 1405 k.: 'reggel; morgens' (SchlSj. 142); 2. 1448 k.: 'korán; früh' (JókK. 92). B) fn. 1448 k.: 'reggel; Morgen' (JókK. 5).

Magyar fejlemény; a *holnap* összetételben is meglevő *hol-* tö határozóragos alakja. A *hol-* tö valószínűleg uráli, de biztosan ugor eredetű; vö.: vog. T. *hōl* 'a reggel', vog. Sz. *xól* 'a reggel'; osztj. V. *kōltz* 'holnap', osztj. É. *xola* 'reggel'; — jur.-szam. *zū* 'reggel', *hūw* 'korán', déli-szam. *karit* 'reggel', *kar* 'a reggel, a hajnal'; stb.; megfelelői még más számojéd nyelvekben is. Mindezek töve egy ősuráli **kəl* 'reggel, hajnal' lehet. — A *hollal*, *holval* alakot mindkét jelentésben a XVIII. század táján a *holnap* szorítja ki. — MUSz. 105; Halász: NyK. XXIII, 27; R. Prikel: Nyr. XXIII, 337; Simonyi: NyK. XXV, 69; Munkácsi: ÁKE. 523; Szinnyei: NyH. 56; Horger: MSzav. 81; Kispál: MNyTK. 39. sz. 25; Hajdú: MNy. XLIV, 113; MSzFgrE. •. — **Vö.** **hold 2., holnap.**

homorú 1193: „prima meta incipit a humerou” hn. (OMOl. 56); 1247: *Homorouvel* hn. ő. (Oklsz.); 1325: *Humuro* hn. (Oklsz.); 1556: „Sathor aso homoru lapath” (Oklsz.). **J:** 1. 1210: ? 'görbe; krumm | hajlott; gebogen' (Oklsz.), 1585:

'ua.' (Cal. 63); 2. 1247: ? 'homorú; hohlrund | horpadt; eingefallen' (Oklsz.), 1556: 'ua.' (Oklsz.); 3. 1256: ? 'domború; gewölbt' (Oklsz.), 1585: 'ua.' (Cal. 256) || **homorul:** 1508: „Be homorult heg” (DöbrK. 127). **J:** 1. 'hajlik; sich biegen'; 2. 'horpad; einhöhlen'. — **Sz:** -at: 1901: *Homorulat* (Acsády) || **homorodik:** 1585: „deurgentia: *Homorodás* alá haylás” sz. (Cal. 315); 1604: „*Homorodom:* Devergo, Deprimor.” (MA.). **J:** 'hajlik; sich biegen' || **homorít:** 1792: „*homorittani.* Homorodni.” (SzD.). **J:** 1. 'hajlik; sich biegen'; 2. 'hátrahajlik; sich hintenüber biegen’.

A szócsalád **hom-* alapszava uráli eredetű; vö. pl.: vog. É. *xāmi* 'arera, hasra <borul>; osztj. DN. *xōm* 'hajlat, vájat', Vj. *kōmāl* 'homorúság'; zürj. *kīm* 'fölfordít'; votj. *kīmūt* 'arera <borul>; cser. *kāmal* 'meghajlja magát'; mord. M. *koma-* 'meghajlja magát'; f. *kumara* 'meghajlott'; lapp N. *gometit* 'megfordít'; — jur.-szam. *xgββā* 'összerogy'. Altagi kapcsolatok is lehetségesek. — A **humur-* > **homor-* igenévszótó finnugor kori vagy ősmagyar kori -r képzős fejlemény; ennek a *homorú* melléknévi igeneve, a *homorul*, *homorodik*, *homorít* pedig visszaható, ill. műveltető képzős igei származéka. Az eredetileg feltehető 'görbe, hajlott; görbül, hajlik' jelentés két irányban, polárisan ('homorú' ~ 'domború') fejlődött tovább. — Budenz: NyK. VI, 403; Simonyi: NyK. XVI, 264; MUSz. 109; Munkácsi: NyK. XXV, 277; Donner: VglWb. I, 88; Szinnyei: NyH. 155; Gombocz: NyK. XXXI, 362, XXXIX, 269; MNy. XX, 61; Pais: MNy. XIV, 67, XXXIV, 31; Mikos: MNy. XXXI, 253; Németh: NyK. XLVII, 473; Szófsz.; Collinder: FgrVoc. 28; MSzFgrE. •. — **Vö.** **homlít, homlok, homp, hopores.**

importál 1726: „[A pénz] kellessek importáltatni ad Cassam Bellicam” (Gyulai Lt. 83/1726. kgy. ir.: I. J.). **J:** 1. 1726: 'behoz; hereinbringen | bevisz; hineinbringen' (Gyulai Lt. 83/1726 kgy. ir.: I. J.); 2. 1835: 'hasznót hajt; Nutzen tragen' (Kunoss: Gyal. 47); 3. 1865: 'árut' külföldről behoz; <Waren> einführen' (Toldy I.: Nökről 379: NSz.) || **import** 1854: „*Import:* bevitel, behordás, behozatal” (Forstinger). **J:** 'behozatal; Einfuhr’.

Az *importál* a latin *importare* 'behoz, bevisz' átvétele. Az *import* nemzetközi szó; vö.: ném. *Import*, ang. *import*, ol. *importo*, or. *úmnopm* stb.: 'import'; mindezek forrása a XVIII. sz.-i ang. *import* 'behozott árucikk', amely a XVI. sz.-i *to import* 'árut külföldről behoz' igéből ala-

kult. Az angol ige a lat. *importare* 'behoz, bevisz' kereskedelmi műszóként való felújítása. A magyar szó valószínűleg angolból való átvétel. Az *importál* kereskedelmi műszói jelentése már az *import* hatására alakult ki. — (OxfEnglDict. V/2, 98; Partridge: Origins 513; Schulz—Basler: DtFremdWb. 285.)

iszik 1055: „incipit terminul a far feu. eri iturea” sz. (TA.); 1418: *Jwo* szn. (OkISz.); 1448 k.: „halálnac poharat ywnmeg” (JókK. 153); 1519: *yzwnk* (JordK. 372). **J**: 1055: 'trinken' (TA.). — **Sz**: **it**: 1055 (l. fent) | **ital**: 1237: *Itol* szn. (OkISz.), 1450 k.: *italat* (BécsiK. 6) | **ivás**: 1422: *Jwas* szn. (OkISz.), 1516: *Iuafa* (GömK. 182) | **iddogál**: 1585: *Iddogalom* (Cal. 828) | **ittas**: 1456 k.: *megh ittafulandnak* sz. (BpGl.), 1604: *Ittas* (MA.) | **iszogat**: 1604: *Ivogatni* (MA.), 1808: *iszogatni* (Sl.).

Finnugor eredetű; vö. vog. Szo. *az*, osztj. DN. *žāh**, zürj. *ju-*, votj. *ju-*, cser. *ju-*, f. *juo-*, lp. S. *juka-*: 'iszik'. A fgr. szócsaládnak hasonló török szavakkal való kapcsolata tisztázásra szorul. — Az *i-* és *iv-* fő fgr. előzményre megy vissza, az *isz-* fő magyar nyelvi fejlemény. — Az első adat olyan jellegű származék az igének, mint a *hisz*-nek a *hit*, az *eszik*-nek az *ét*, a *lesz*-nek a *lét*. — Budenz: NyK. VII, 380, X, 119; Donner: VglWb. I, 108; MÚSz. 826; Munkácsi: Nyr. XII, 440, XIV, 59, NyK. XXVII, 83, ÁKE. 184, 314; Setälä: JSFOu. XIV/3, 6, FUF. XII, 41; Paasonen: FUF. VII, 24; Wiklund: MO. VII, 202, 232, XI, 181; Pányi: NyK. XLII, 174; Kräuter: NyK. XLII, 317; Wichmann: FUF. XV, 6, XVI, 199; Pröhle: KSz. XVII, 179; Szinnyei: FgrSpr. 24, 31, NyH. 29, 35; Mark: MNy. XXIV, 36; Toivonen: Vir. XXXVIII, 106; Györke: Wortbildungslehre 55; SzófSz.; Räsänen: Vir. LI, 169; Bárczi: TA. 36, Szótövek 54; Posti: FUF. XXXI, 85; Moór: ALingu. II, 86; Collinder: FgrVoc. 84; MSzFgrE.0.

jacht 1806: „A' *Jakát* egyfedelű könnyű hajó... Die *Jacht* ist ein leichtes Fahrzeug mit einem Verdecke” (Bertuch—Márton: Természethistória képes k. II, 34—5); 1842: *Yacht* (P. Horváth: Byron 128: NSz.); 1901: *jaktja* (BpH. szept. 19. 6: NSz.). **J**: 1806: 'Jacht' (Bertuch—Márton: Természethistória képes k. II, 34—5).

Nemzetközi szó; vö. pl. ném. *Jacht*, ang. *yacht*, fr. *yacht*, or. *axma* stb.: 'jacht'. Ezek forrása a XVI. sz.-i holland *jacht* 'vadászhajó' (vö. ném. *jagen* 'vadászik'). — A magyarba föltehetően többszörös közvetítéssel került. Sportszóként való meghonosodásában a legnagyobb szerepet

valószínűleg az angol *yacht* játszotta. Az elszigetelődött *jakát* változat Márton József egyéni alkotása lehet. — (J. Franck: EtWbNdl. 277; Partridge: Origins 814; Trübners DtWb. 30.)

***jonh** 1300 k.: „en *iunhum* buol farad”, *iunhumnok* (OMS.); 1405 k.: *ioj* [valószínűleg íráshiba] (SchlSzj. 413); 1448 k.: *yonhaban*, *johhom* (JókK. 3, 11); 1470: *ehumra* (NémGl.); 1485: *ynhanak* (OkISz.); 1506: *enhom*, *Juhodnak* (WinklK. 191, 213); 1510 k.: *yhay* (PeerK. 332); 1513: *yohomath* (CzechK. 53); 1833: *juha*, *gyéha* (Kassai II, 49); 1838: *iha*, *gyuha* (Tsz.). **J**: ált. 'belső rész; das Innere'; 1. 1300 k.: 'szív; Herz' (OMS.); 2. 1470: 'ágyék; Lende' (NémGl.); 3. 1519 e.: 'gyomor; Magen' (JordK. 128); 4. 1604: 'máj; Leber' (MA.); 5. 1838: 'a szekér nyújtója alatti keresztfa, amely a szekérrudat egyenesen tartja' (Tsz.).

Valószínűleg elhomályosult összetétel, amely vagy finnugor eredetű, vagy inkább az ősmagyarban keletkezett finnugor eredetű elemekből. Előtagjára vö.: vog. KL. *iun* 'benn, a házban', KK. *jon* 'otthon'; osztj. DN. *žōž*, O. *žōž* 'haza, vissza' stb.; — utótagjára vö.: osztj. DN. *žōn*, Vj. *kōn* 'has'; zürj. *kīnem* 'has'; cser. *žongo* 'tág, bő'; bizonytalan megfelelői még a finnbén, a mordvinban és a lappban. Az összetétel utótagja ma is megvan a magyarban önállóan is: N. *hom* 'gyomor' (OrmSz.), más összetételben is: *ehom*. Egy ősm. **ju+* *huns*-ból a későbbi *nh*-s változatok a *h* szokásos átvételével, az *n* nélküliek pedig denasulisatióval alakultak; a *js*-kezdetű formák nyilvánvalóan eredetibek, a szókészítő *ju ~ jo > i ~ e* változásra nyelvünkben több példa van; az újabb, a végű változatok odatapadt birtokos személyruggal keletkeztek. Az összetételt jelzősnek magyarázták, tehát eredeti jelentése 'belső has, has belseje' lett volna; valószínűbb azonban, hogy a finnugor nyelvekben gyakori mellérendelő szerkezetével van dolgunk: 'belsőrész-has, bél-has'; a 'test belső része, zsigerek' jelentésből a későbbi elágazások, jelentésszűkülések jól érthetők. Az etimológiának van némi gyengeje: az összetétel a rokon nyelvekből nem mutatható ki, a magyarban pedig első elemének nincs egyéb nyoma. — A szó más finnugor származtatásai tévesek. — A *jonh* idővel elavult, így nem került be a köznyelvbe sem; a népnyelvben azonban ma is elősorban 'gyomor' jelentésben és szekérrész-elnevezésként. — Mátyás: NyK. IV, 200; Budenz: NyK. VI, 408; Szarvas: Nyr. VI, 111; MUSz. 151; Simonyi: Nyr. XII, 154, XXVIII, 291, XLII, 332; Szinnyei: NyK. XXXV, 4780, NyH. 57;

Wichmann: FUF. XVI, 194; Gombeč: MNy. XVI, 6; EtSz. ●; Csűry: MNy. XXII, 339; Zsirai: MNy. XXIII, 319, FgrRok. 45; Erdődi: Nyr. LXIV, 20●; SzófSz.; Steinitz: FgrVok. 24, OstjGramm. 138; MSzFgrE. ●. — Vö. éhom, ihas, juhászodik, szomjú.

***kajkol** 1838: „Kajkolni, nyifogni, bizonyos módon ugatni” (Tsz.); — *kajin-kol* (MTsz.). J: 1838: ’vonít; jaulen’ (Tsz.).

Magyar fejlemény: a hangutánzó eredetű *kaj-* fő gyakorító képzős származéka. — Pais: ZenetudTan. VI, 141. — Vö. kajdács, kajdász, kiált.

kályha 1498: „Georgius Kalyha” szn. (Oklsz.); 1522: „Bechy kalha noua pro fornacibus tribus” (Oklsz.); 1833: *kaholy* (Dank.: Lex.: I. J.); — *kahój, káváj* (MTsz.). J: 1. 1522: ’kályhacserép; Ofenkachel’ (Oklsz.); 2. 1604: ’cserépedény; irdenes Gefäß’ (MA.); 3. 1661: ’cserépkályha; Kachelofen’ (MonTME. I, 279; NySz.); 4. 1865: ’kályha; Ofen’ (CzF.).

Vitatott eredetű. — 1. Német jövevényező; vö. kfn. *kachele, kachel* ’cserépedény’, úfn. *Kachel* ’kályhacserép’. A német szó forrása a ’főzőedény’ jelentésű népi lat. **cacculus*, mely végső soron szemita eredetű. A m. *kályha* szóban hangátvetés történt; szóvégi *a*-ja talán a német sorvadt szóvégi *e* helyettesítésének eredménye. A *kaholy, káváj* változat későbbi, külön átvétel az erdélyi szászából. A szó ’cserépedény’ és ’cserép, csempe’ jelentésben került nyelvünkbe. Ez utóbbiból fejlődött a ’cserépkályha’, majd a ma élő ’kályha’ jelentés, mely alkalmasint korábbi *kályhakemence* vagy *kályhásmeister* kifejezésekből vonódott el. — 2. Szláv jövevényező; vö.: szb.-hv., kaj-hv. *kähla*, szln. *kähla*, es. *kachel*: ’kályhacserép, csempe’; szlk. *kachla* ’kályhacserép’, (plur.) *kachle* ’cserépkályha’, R. *kachel* ’kályhacserép’; megfelelői a legtöbb más szláv nyelvben is. E szláv szavak mind a fentebb tárgyalt német szóból valók. — Az 1. magyaráztatnak bizonyos hangtani, a 2.-nak pedig időrendi és tárgytörténeti nehézségei vannak. — Luntzer—Melich: DOLw. ●; Giesswein: Nyr. XXX, 468; Beke: Nyr. LVIII, 80; SzófSz.; Horger: MNy. XXXVIII, 341; Deme: MNyTK. 69. sz. 34; Benkő: LyTört. 12; Kniezsa: SzlJsz. I, 658●; Gáldi: Szótir. 19, 47; Bárczi: Szók. 2 99.

kapa 1339: ? „Kapateluk vocatis” hn. ő. (Oklsz.); 1395 k.: „ligo: *capa*” (BesztSzj. 336); 1519: *kappa* (CornK. 428). J: 1395 k.: ’Hacke’ (BesztSzj. 336) || **kapál** 1456 k.: „agricolae et coloni zanto *capalo*”

(BpGl.); 1519: *kapállvad* (JordK. 110). J: 1. ’kapál; hacken’; 2. ’lábbal kaparja a földet; mit den Füßen scharren’.

Szláv eredetű; vö. őe. szl. *kopati* ’ás’; szb.-hv. *kòpàti* ’ás; kapál; lábbal kaparja a földet’, szln. *kopàti* ’ás, kapál’, szlk. *kopat* ’ás; kapál; rüg’, or. *konám* ’ás’; hasonló jelentésű megfelelői a többi szláv nyelvben is. A szláv szó eredeti jelentése ’ás’ volt, ebből egyfelől ’kapál’, másfelől ’lábbal kaparja a földet; rüg’ jelentés fejlődött. A magyar szó ’kapál’ jelentésben valamelyik déli szláv nyelvből, talán a szlovénből, lábbal kaparja a földet’ jelentésben pedig esetleg a szlovákból kerülhetett át. Ez utóbbi jelentés azonban magyar fejlemény is lehet. A szláv ige a magyarban *-l* képzővel honosodott meg. A *kapál* igéből a *kapa* főnév a *kasza*: *kaszál, borona*: *boronál* stb. szó párok analógiájára vonódott el. — Miklosich: Nyr. XI, 224●, EtWb. 128; Asbóth: Nyr. XXV, 373●, XXX, 222, XXXVI, 468; Simonyi: Nyr. XXXII, 467; Horger: NyK. XII, 122, MNy. XXIII, 49; SzófSz.; Tompa: MNy. XXXVIII, 262; Pais: MNy. XLVII, 151; Moór: MNy. L, 69, StSl. II, 49, 53, 99●, MNy. LIV, 279, 288; Kniezsa: SzlJsz. I, 248●.

kaszárnya 1725: „Kassára a’ Kaszárma csináltatásához” (MNy. I, 277); 1742: *kaszárna* (Tóth I.: Cziráky J. 201: NSz.); 1784: *Kaszárnyák* (MHirm. 571: NSz.); 1799: *kaszárna* (Álmoskönyv. 42: NSz.); 1825: *kaszárna* (Kisfaludy S.: Játék-szín I, 163: NSz.). J: 1725: ’lak tanya; Kaserne’ (MNy. I, 277).

Európai vándorszó; vö.: n. *Kaserne*, b.-osztr. *kasarma, kasarna*; fr. *caserne*; ol. *caserma*; szb.-hv. *käsärma, käsärna*; szlk. *kasárna, N. kasárna*; or. *kazárma*; stb.: ’kaszárnya’. Mindezek forrása a lat. *quaternus*, -a ’négyenként, négyesével’ folytatása, a prov. *caserna* ’négy katonát befogadó őrszoba erődökben’. — A régi magyar *kazárma, kaszárna* az ol. *caserma*-ra visszamenő b.-osztr. *kasarma* átvétele, alkalmasint a h. lat. *casarma* közvetítésével. A köznyelvi *kaszárnya* a b.-osztr. *kasarna*-ból származik; ny-je a nyilván eredetibb *kazárna, kaszárna* n-jének palatalizációjával keletkezhetett, a szlk. N. *kasárna* hatására tehát aligha szükséges gondolni. A *kaszárnya* stb. alakok szóvégi *a*-ja a h.-osztr. *kasarna* sorvadt szóvégi *e*-jét (ə) helyettesíti; vö. *péllda, ráma* stb. — A magyar szónak a franciából vagy az olaszból való származtatása téves. — CzF.; Halász: Nyr. XVII, 445●; Melich: Nyr. XXIV, 296; Luntzer—Melich: DOLw. ●; [Simonyi:] Nyr. XXXVII, 384; Beke: Nyr.

LX, 1110; Magyar: Mo. fr. 58; D. Éltés: XVIII. sz. fr. 65; Szófsz.

***kedig** 1448 k.: „Ew *kegyeg* nag bekefeguel... el mulýkua” (JókK. 3), *kegyeglen* (uo. 106); 1450 k.: *ked*, *kédj* (BécsiK. 6); 1466: *ke* (MünchK. 18); 1510 k.: *tedeegh* (AporK. 225); 1519: *thedyk*, *tegyk*, *tedeek* (LányiK. 18, 63, 142); 1529 e.: *wkenig* (VirgK. 108); 1539: *kedig*, *kediglen* (Sylvester: CorpGr. 72); 1546: *tenyg* (LevT. I, 34); 1553: *kedyk* (LevT. I, 123); 1555: *kegieth* (LevT. I, 154). J: 1448 k.: ‘pedig’; ein Bindewort (JókK. 3).

A magyar nyelv külön életében keletkezett; valószínűleg az *ekkedig* határozószó megrövidült formája. A *t* kezdetű formák feltehetően elhasználással jöttek létre az eredetibb *kedig* ~ *kedik* stb. változatokból, bár felmerülhet egy *té*-névmási töből való származtatás lehetősége is. Az *ekkedig*-ből önállósult *kedig* eredeti jelentése feltehetően szintén időhatározói volt; ebből magyarázható szembeállító kötőszói szerepe. Egyéb sajátos árnyalatú kötőszói alkalmazása később, részben már a *penig*-gel való keveredés során alakult ki. A *kedig* és *penig* viszonylag korai felcserélésének (vö. Sylvester: CorpGr. 72), ill. alakí és funkcióbeli egymásra hatásának következtében mindkettőnek az önálló léte megszűnt: a *pedig*-ben olvadtak össze. — A *kedig*-nek török, mongol, perzsa egyeztetése, a *vagy* kötőszóból, valamint névmási elemekből való származtatása téves. — Budenz: NyK. II, 154; Fogarasi: NyK. VI, 321; Simonyi: Köt. I, 1380, MNyelv² 475, Nyr. XXXI, 36, XXXIII, 577; Munkácsi: ÁKE. 210, 332; Wichmann: MNy. IV, 211; Beke: Nyr. LVIII, 31; EtSz. ez a., Szófsz. *pedig* a.; Klemm: TörtMondt. 428; K. Sal: MNy. LV, 413. — Vö. *ekkedig*, *pedig*.

kiakolbolít 1857: „*akolbulítás* (ex *akolbul*): excommunicatio” sz. (Bugát: Szócsintan: Nyr. XXI, 316; NyK. XLVII, 208); 1858: „öt e szavak *kiakolbulították* a férfiak sorából” (Jósika: Uderszki V. 172: NSz.); 1859: *kiakolbulittatni* (Jósika: Nov. II, 27: NSz.); 1875: *akolbólított* (Belényesi: Bret. Kal. 121: NSz.). J: 1. 1857: ‘kiközösít; áchten | kirekeszt; ausschliessen’ (Bugát: Szócsintan); 2. 1875: ‘kidob; hinauswerfen’ (Belényesi: Bret. Kal. 121: NSz.).

Magyar fejlemény; az *akol* -búl ~ -ból határozóragos alakjának -ít képzős származéka. Jelentése ‘az akolból, a nyáj közül kiszorít’ szemléletet tükröz. Valószínűleg „szabálytalan” nyelvújítási alkotás (vö. *kézhesít*, *szembesít* stb.), esetleg éppen a Bugát Pálé. A XIX. sz. 2. felében

igen gyorsan elterjedt az irodalmi nyelvben, majd a népnyelvben is; egyházi körökben is gyakran használták ekkor, az exkommunikálás némileg tréfás kifejezésére. — Spontán, népi eredetű kifejezésként való magyarázata aligha helytálló. — Szarvas: Nyr. XXI, 281; Nagyszigethi: Nyr. XXI, 3160; Simonyi: Budenz-Alb. 61; EtSz. *akol* a.; Tolnai: NyK. XLVII, 208; Szófsz. *akol* a.

***kozsók** 1585: „rhenones: Kődmön, *kosok*” (Cal. 923); — *kozók* (MTsz.). J: 1585: ‘juhbor bunda; Schafpelz | ködmön; Pelzjacke’ (Cal. 923).

Román jövevényszó; vö. rom. *cojoc* ‘juhbor bunda, gyapjúbunda’. A románba a szlávból (vö. blg. *кожых*, ukr. *кожых* stb.: ‘bunda’) került. A magyarban csak a keleti nyelvjárásokban él. — Szláv eredeztetése téves. — Miklosich: Nyr. XI, 271; Edelspacher: NyK. XII, 1040; Szinnyei: Nyr. XXIII, 250; G. Z.: MNy. II, 470; Knieza: MNy. XXIX, 154, Szldsz. I, 8700; Bárczi: Szók.² 120. — Vö. **kozsokár**, **kozsuska**.

körte 1055: „usque ad *kurtuel* fa” hn. (TA.); 1252: *Curtella* hn. (OkISz.); 1338: *Chunkakerthuel* hn. (OkISz.); 1342: *Hynthouskurtel* hn. (OkISz.); 1386: *Gyungyuskorthuel* hn. (OkISz.); 1405 k.: „pirus: *keruelfa*” [valószínűleg íráshiba *kertuelfa* helyett], „pirum: *kerth*” [íráshiba] (Schl-Szj. 1531—2); 1499: ? *kirtue* (MNy. X, 29); 1784: *körte* (SzD. 41); — *körfe*, *körfjé*, *körfi*, *körtöve* (MTsz.); *körtj*, *küötte* (ÜMTsz.); *körti*, *körtövely*, *körtly*, *kürtö* (Nyatl.). J: 1. 1055: ‘körte; Birne’ (TA.); 2. 1138/1329: ‘körtöfa; Birnbaum’ (MNy. XXXII, 135). — Sz: -s: 1138/1329: *Kurtuelis* hn. (MNy. XXXII, 135).

Eredete bizonytalan. Feltehetően honfoglalás előtti török jövevényszó; vö. kun *chertme*, nogaji tatár *kürtmä*, balkár *kürtmä*: ‘körte’; megfelelője még néhány más török nyelvben is. A törökben talán kaukázusi vagy iráni jövevény. A magyar szó ilyen származtatásának a tör. *m* ~ *m*. *v* miatt van némi hangtani nehézsége, azonkívül az *l* > *ly* végződés (képző?) nélküli magyar alak is feltűnően késői. — A magyar szó kaukázusi és iráni származtatása téves. — Munkácsi: NyK. XXI, 121. XXIX, 5, Nyr. XXIX, 108, ÁKE. 424; Szamota: NyK. XXV, 138; Gombocz: MNy. III, 2620, BTLw. 106, NyK. XLV, 60, NytdÉrt. 24. sz. 20; Horgor: MNy. IV, 320; Moór: NéNy. IV, 165; Szófsz.; Bárczi: TA. 34, Szók.² 77.

körül 1448 k.: „*keurnewalllo* hegýekett” (JókK. 49), *kernýel*, *keurnýule* (JókK. 17, 130); 1522: *kerele* (KeszthK. 206);

1527: *kőreule*, *kewrüle* (ÉrdyK. 290, 581); 1536: *kewryle* (Pesti: Fab. 60b: NySz.); 1536: *kernyl* (Pesti: NTest. 167); — *kürül* (MTsz.). J: A) hsz. 1448 k.: 'köröskörül; ringsherum' (JókK. 49). B) nu. 1. 1448 k.: 'körül; um [wo?]' (JókK. 130); 2. 1630: 'köré; um [wohin?]' (JA: SB. 220: NySz.). — Sz: -t: ? *körnijult* (SzabViad.); -tt: 1596: *körniflette* (Decsi: SallC. 50: NySz.) | -mény: 1780 k.: *körülmény* (Nyr. XXX, 473) 1. 'lepel'; 2. 'állapot' || *köré* 1770: „*Köré* olim *kéré* (in circum, circum, circo)” (Kalmár: Prodr. 166). J: A) hsz. 'um [wohin?]' B) nu. 'um [wohin?]' || *körött* 1770: „*körött*, *kérött* (circum)” (Kalmár: Prodr. 166). J: A) hsz. 'körül; ringsherum'. B) nu. 'körül; um [wo?]'.

A szócsalád a magyarban keletkezett; *kör*-alapszava valószínűleg a *kerek*, *kering*, *kerít* stb. *ker*-tővének alakváltozata. A *körül*, *köré*, *körött* határozószók a *kör*-alapszóból -l, -é, -t határozóragokkal ragszilárdulással keletkeztek. A *körül* régi nyelvi alakváltozatainak *ny-e* valószínűleg névszóképző. A határozószói *körül* igekötőként is használatos. — CzF.; Budenz: NyK. VI, 391; Simonyi: Hat. II, 90; SzófSz. ●; Bárczi: Htört.² 60. — Vö. *kerek*, *kering*, *kerít*, *kert*, *kör*, *környék*, *környez*.

különb 1448 k.: „*keulewmb* *kylemb* felbelew *fewnekualahozzya*” (JókK. 24—5); 1450 k.: *kölomb* (BécsiK. 48); 1470: *kwlun* (NémGl.); 1517: *kerlemb* (DomK. 82); 1520: *kýlem* (GyöngyGl. 12); 1552: *külem* (Helt: Bibl. IV, 23: NySz.); 1580: *külömb* (Tel: Evang. I, 216: NySz.); 1647: *külöm* (Major: Szót.: NySz.). J: 1. 1448 k.: 'különböző; verschieden' (JókK. 24—5); 2. 1470: 'eltérő; ungleich' (NémGl.); 3. 1771: 'kiválóbb; vorzüglicher' (Fal: NÜ. 348: NySz.). — Sz: -z: 1450 k.: *külöböz* (BécsiK. 48); 1520: *kýlender* [sajtóhiba?] 'különbözik' (GyöngyGl. 98) | -ít: 1456 k.: *kilembeyteni* (BpGl.) | -ség: 1531: *kwlömbfegh* (TelK. 251) | -zet: 1585: *kwlömbözetöm* (Cal. 56).

Magyar fejlemény; a *külön*-nek -b középfokjeles származéka. — CzF.; Hunfalvy: NyK. VII, 256; Simonyi: Nyr. XII, 268; Hat. I, 384; Horger: MNY. XXIX, 263; Zolnai: MNY. XXX, 44; SzófSz. — Vö. *külön*, *különb*.

lavór 1809: „Leányomat... a *lavoírban*... keresztelé meg a Plébánus” (KazLev. VII, 69: NSz.); 1816: *lavur* (Gyarm.: Voc. V: I. J.); 1884: *lavor* (Kaczán: Mondur 81: NSz.); 1922: *lavodr* (PHírl. júl. 2. 17: I. J.). J: 1809: 'mosdótál; Waschbecken' (KazLev. VII, 69: NSz.).

Német eredetű; vö. b.-osztr. R., N. *Lavor*, *Lavoir*, *Lawor*, *Lawur* 'mosdótál'. A német szó forrása a fr. *lavoir* 'kézmosó tál; mosókonyha, mosóház', mely valószínűleg a klat. *lavātōrium* 'kézmosó tál' szóra megy vissza. Hozzánk bizonyára bécsi német közvetítéssel került, esetleg már a XVIII. sz. folyamán. — Lumtzer—Melich: DOLw. ●; Bárczi: FrJsz. 34 ●, Szók.² 113.

mammut 1807: „Vallyon a' *Mammúth* kétlakású állat-é?” (Kultsár: HazaiTud. II, 395: NSz.); 1817: *mammut* (Domby M.: Csokonai 2: NSz.); 1845: *mamuth* (Jósika: Békesi kal. II, 189: NSz.). J: 'Mammut'.

Nemzetközi szó; vö.: n. *Mammut*, R. *Mammuth*; ang. *mammoth*; fr. *mam-mouth*; ol. *mammuto*; or. *μάμοιθ*, R. *mammotb*, *maimanto*; stb.: 'mammut'. A tudományos irodalomban orosz közvetítéssel honosodott meg. Végső forrása vitatott; talán a *mammut* jurák-szamojéd *ję́нq_нaммуруттэ́* (tkp. 'földevő') elnevezésének második felére megy vissza. A magyarba valószínűleg a németből került. — (Vasmer: RussEtWb. III, 93; Kiparsky: ZSlPh. XXVI, 296.)

mostoha 1395 k.: „nouerca: *moz-thaha*” (BesztSzj. 39); 1470: *mostohanyau* (NémGl.); 1531: *mostohaya* (ÉrsK. 534); 1533: *mostha* (Murm. 168); — *mustuha* (MTsz.). J: A) fn. 1. 1390 k.: 'mostohanya; Stiefmutter'; 2. 1533: 'nem vér szerinti családtag; nicht leibliches, nicht blutsverwandtes Familienmitglied' (Murm. 168) [csak ö.-ben]. B) mn. 1640: 'rideg; unfreundlich | kedvezőtlen; ungünstig' (Tasi: Fenkt. 79: NySz.).

A blg. *máuyexa* 'mostohaanya' átvétele; megfelelője megvan a többi sláv nyelvben is; vö. szb.-hv. *múceha*, szln. *máceha*, szlk. *macocha*, or. *máxexa* stb.: 'ua.'. — A magyarba a szó **masteja* alakban és 'mostohaanya' jelentésben kerülhetett. A *mostoha*, *mostuha* stb. alakváltozat, valamint a többi jelentés a magyarban keletkezett. A 'nem vér szerinti (családtag)' jelentés a gyakran használt *mostohaanya* összetételtől vonódott el; a 'rideg, kedvezőtlen' jelentés a 'nem vér szerinti' jelentésből fejlődött. — Miklosich: Nyr. XI, 320 ●, EtWb. 184; Asbóth: AkNyÉrt. XVI/3, 12, NyK. XXV, 444, Nyr. XXXII, 264; Melich: SzJsz. I/1, 6, NyK. XXXIX, 31 ●, MNY. VI, 395, HonfMg. 140, 264; Berneker: SletWb. II, 27; SzófSz. ●; Bárczi: MNY. XL, 318, Szók.² 86, Htört.² 148; Kniezsa: SzJsz. I, 344 ●.

mozog 1416: ? „Nicolaus *Muzgo*” szn. (CD. X/5, 709); 1450 k.: *mozjafial*

sz. (BécsiK. 37); 1531: „Az kyczyndel gyermek *mozogh* wala” (ÉrsK. 436). **J:** 1450 k.: 'sich bewegen' (BécsiK. 37). — **Sz:** -**lódik:** 1673: *mozgolódás* sz. (Com: Jan. 208: NySz.), 1731: *mozgolodot* volna (Gyulai Lt. 2/1731 t. ir.: I. J.) | -**ékony:** 1828: *mozgékony* (NyÚSz.) | -**alom:** 1835: *mozgalom* (NyÚSz.) | -**ósít:** 1855: *mozgósítás* (M. Nép.K. II, 70: NSz.), 1867: *mozgósít* (NyÚSz.) || **mozgat** 1450 k.: „melléc *mozgattatnac* vizecbe: quae moventur in aquis” sz. (BécsiK. 132). **J:** 'bewegen' || **mozdit** 1466: „vőockal fem akariac *mozdeitani* azokat” (MünchK. 57). **J:** 'in Bewegung setzen' || **mozdul** 1466: „irgal-maffaggal *mozdoltatua* o raitu” (MünchK. 124). **J:** 'sich rühren'. — **Sz:** -**at:** 1466: *mozdolatit* (MünchK. 177) | — **-atlan:** 1531: *mozdulatlan* (ÉrsK. 411).

Az ismeretlen eredetű *moz-* tö szár-mazékai. A *mozog* és a *mozgat* gyakorító, a *mozdit* műveltető, a *mozdul* visszaható képzővel alakult. A két utóbbiban a *d* elem azonos a -*d* igeképzővel, amely a kezdő igei mozzanatot jelöli. — Esetleges indoeurópai kapcsolata tüzetes vizsgálatra szorul. Legvalószínűbben hangfestő tö. Finnugor származtatása nem fogadható el. — **MUSz.** 632; Miklosich: **SLEl.** 225; Ásbóth: **Nyr.** XXX, 41; Setälä: **JSFou.** XXX/5, 67; Erdődi: **Nyr.** LXV, 125; Szófsz.: •; Kniezsa: **SzlJsz.** I, 893. — **Vö.** **mocean**, **mozdony**, **mozi**.

munka 1138/1329: „In villa Ecer: ... *Munca*” (MNY. XXXII, 132); 1217: *Mucad* szn. sz. (OkISz.); 1470: „nag *monkanak* kereli” (NémGl. 291). **J:** 1. 1195 k.: 'kín; Pein|gyötrelem; Qual' (HB.); 2. 1517: 'fáradtság; Mühe' (DomK. 64); 3. 1519: 'mü; Werk' (JordK. 800); 4. 1529 e.: 'munka; Arbeit' (VirgK. 51); 5. 1531: 'jutalom; Belohnung | bér; Lohn' (TelK. 36). — **Sz:** -**s:** 1195 k.: *muncal* mn. (HB.); 1466: *munkasodnake* fn. (MünchK. 31) | -**l:** 1350: [*muncallec* (KTSz.).

Szláv eredetű; vö. óc. szl. *moka*, szb. hv. *múka*, szln. *móka*, szlk. *múka*, or. *mýka*: 'kín(zás), gyötrelem, szenvedés'; megfelelői a többi szláv nyelvben is. A magyarba átkerült szláv alak *moka* 'kín, gyötrelem' lehetett, az átadó szláv nyelv azonban közelebből nem határozható meg. A *múka*, *muka* változat eredete bizonytalan: vagy későbbi átvétel denazalizálódott szláv alakból, vagy már a magyarban keletkezett. A jelentésfejlődés útja a magyarban: 'kín, gyötrelem' → 'fáradtság' → 'munka'. Hasonló jelentésfejlődés több más nyelvben is tapasztalható (pl. fr. *travail* 'munka, dolog' ← 'kínzóeszköz', vö. *se travailler* 'kínozza, gyöttri magát', *travaillé* 'megkínzott, elsanyarga-

tott' stb.). — A szó török eredeztetése téves. — Budenz: **NyK.** II, 472•, X, 105; Miklosich: **SLEl.** 461•; Vámbéry: **NyK.** VIII, 164; Melich: **NyK.** XXV, 105, **SzlJsz.** I/2, 344•; Szófsz.; Kniezsa: **SzlJsz.** I, 346•; Pais: Valóság 1959/3: 141.

mű- 1. **műhely** 1448 k.: „Es zent ferencznek menden *mewhelget* ... meg latogata” (JókK. 69). **J:** 1. 1448 k.: 'működési hely; Arbeitsstätte' (JókK. 69); 2. 1533: 'm ű h e l y; Werkstatt' (Murm.) | **műszer** 1538: „az rendekrewl ees *mijge- rekrewl*” (Pesti: Nom. M₃). **J:** 1. 'e s z k ö z; Werkzeug'; 2. 'anyag; Stoff'; 3. 'szerv; Organ'; 4. 'm ű s z e r; Instrument | k e s z ű l é k; Apparat' | Ilyenek még: *műszerszám* (1565: **NySz.**), *műház* (1635: **NySz.**), *műeszköz* (1775: **NySz.**), *műterem* (1831: **MNY.** XV, 148), *művezető* (1844: **NSz.**) stb. || 2. **műszó** 1806: „Ezt a' kifejezést termini technici én itt alatszony-nak tartom; ennél fogva olyanok itt a' *műszavak* is.” (**NyK.** XXXV, 197). **J:** 1806: 'm ű s z ó; Kunstaussdruck' (**NyK.** XXXV, 197) | **műnyelv** 1814: „a nemzet elméleti műnyelve” (Berzsenyi Művei III, 72: **NSz.**). **J:** 'tudatosan formált nyelv; Kunstsprache' | Ilyenek még: *műút* (1839: **NSz.**), *művirág* (1846: **NSz.**), *műköltészet* (1847: **NSz.**), *műzene* (1849: **NSz.**), *műfog* (1857: **NSz.**), *műdal* (1860: **NSz.**) stb. || 3. **műárus** 1823: „Kunsthändler, der: mívészáros; képmáros; *műváros*” (Márton). **J:** 1823: 'm ű k e r e s k e d ő; Kunsthändler' (Márton) | **műbíró** 1823: „Kunftsrichter, der; bíráló; *műbíró*” (Márton). **J:** 'kritikus; Kritiker' | Ilyenek még: *műértő* (1823: Márton), *műtár* (1823: Márton), *műemlék* (1831: **MNY.** XV, 148), *műkincs* (1831: **MNY.** XV, 148), *műkedvelő* (1832: **NSz.**), *műfordítás* (1834: **NSz.**) stb.

A *mű-* előtaggal alakult szavaink legnagyobb része tulajdonság- vagy birtokosjelzős, kisebbik része tárgyasszószerű. A nyelvújítás korától kezdődő tömeges elszaporodásuk — elsősorban a 2. és 3. típusban — részben német minták (*Kunsthändler, Kunstkenner, Kunstlied, Kunstsprache, Kunstwort* stb.) hatására történt. A *mű-* előtag jelentése az 1. csoportban 'munka, tevékenység', a 2.-ban 'tudatos tevékenységgel létrehozott, mesterséges', a 3.-ban 'művészi, művészeti; művészeti alkotás'. — **Munkácsi:** **NyK.** XVII, 82; **Alexics:** **Nyr.** XVI, 552; **Szarvas:** **Nyr.** XXIII, 36; **Szerk:** **Nyr.** XXXVI, 383; **Bóka:** **MNY.** XXXVI, 178; **Kovalovszky:** **MNY.** XLIII, 61; **R. É:** **Nyr.** LXXXI, 141; **Sz. Kispál:** **Nyr.** LXXXII, 20•; **Almár—Sz. Kispál—Rác:** **Nyr.** LXXXII, 506; **B. Lőrincz:** **MNY.** LVI, 66•, **MNYR.** I, 450, **NyTan.** 138; **Lőrincze:** **ÉdAny.** 38.

pacsul 1842: „*patschulit*... terjesztő drága kendőikkel” (P. Horváth L.: *Kaleid.* II, 16: NSz.); 1843: *poesoli-szag* [valószínűleg sajtóhiba *pocsoli* helyett] (Életk. II, 550: NSz.); 1844: *pacsol* (Életk. II, 315: I. J.); 1846: *pacsol-szag* (Császár: *Besz.* I, 76: NSz.); 1881: *pácsuli* (Virter: *Uti k. II*, 149: NSz.). **J:** 1. 1842: 'pacsul (illatszer); Patschouli (ein Parfüm)' (P. Horváth L.: *Kaleid.* II, 16: NSz.); 2. 1879: 'pacsul (növény); Patschouli (eine Pflanze)' (Árulajstrom 722: NSz.); 3. 1890: 'élmélyítő illatszer; widerliches Parfüm' (Mikszáth: *Pipacsok* 6).

Nemzetközi szó; vö. ném. *Patschuli*, ang. *patchouli*, fr. *patchouli*, ol. *paculi*, *pascioli*, or. *पाचुली* stb.: 'pacsul'. Mindezek az ang. *patch-leaf* 'pacsulilevél' összetételből származnak, amelynek előtagja egy erős illatú trópusi növény (Pogostemon patchouli) vulgáris kelet- és hátsóindiai elnevezésére vezethető vissza. A magyar alakváltozatok föltehetően nem egy nyelvből valók; a közvetítő nyelv elsősorban a német, esetleg a francia lehetett. — (G. Subba Rao: *Indian Words* 129; Bloch—Wartburg: *DiētÉtFr.* 444; Schulz—Busler: *DtFremdWb.* 430; Buttisti—Alessio: *DizEtIt.* IV, 2717.)

pedig 1510 u.: „mert a; embereknek ydeyewk ýgen rowýd ays *pedýgh* czak nyomorwflugh” (AporK. 91, utólagos lapalji bejegyzés); 1535: *pegegen* (Ozor: *Christ.* 60: NySz.); 1539: *penig* (Sylvester: *CorpGr.* 72); 1542: *penyk* (LevT. I, 15); 1547: *penieg* (LevT. I, 47); 1549: *pennyg* (LevT. I, 57); 1559: *pedig* (Szék: *Krón.* 59/b); 1560: *pegig* (LevT. I, 361); — 1881: *penyég* (Simonyi: *Köt.* I, 136); *pedétig*, *pedigelen*, *peding*, *peg*, *pég*, *pegy*, *pejg*, *penét*, *pety* (MTsz.). **J:** 1510 u.: ein Bindewort (AporK. 91).

A magyar nyelv külön életében keletkezett; alakvegyüléssel jött létre az egymástól eredetileg független *kedig* és *penig* szavakból. A *penig* valószínűleg egy **éppenig* ~ *épenig* alakra megy vissza, amely az *éppen*-nek -ig határozóraggal megszilárdult formája. E feltevésre a *penig* legeredetibbnek látszó nyomósító szerepén kívül alapnak az *éppen* N. *éppénig*, *éppeng*, *éppeg*, *ippeg*, *ippegj* stb. változatai is. A *kedig* időhatározói jelentése, illetőleg a *penig* nyomósító funkciója volt az alapja a *pedig* szembeállítás, majd ebből egyfelől különféle kifejtő, másfelől megengedő árnyalatú alkalmazásának. — Az a vélemény, amely szerint a *pedig* a *kedig*-ből egyszerű hangváltozással alakult, helytelen. — Budenz: *NyK.* II, 154; Fogarasi: *NyK.* VI, 321; Simonyi: *Köt.* I, 138, *MNyelv* 475, *Nyr.* XXXIII, 577; Klemm:

MNy. XXV, 97●, *TörtMondt.* 428; Beke: *Nyr.* LVIII, 31; SzófSz. — Vö. **ekkédig**, **éppen**, **kedig**.

pipacs 1252: ? „iuxta riuum de *Potoch*” hn. (*MNy.* XXI, 265); 1525 k.: „Ameos: *Pachko* vel *pýpanch*” (*MNy.* XI, 38); 1578: *Papacz* (Mel: *Herb.* 60: NySz.); 1585: *Papits*, *papitsk* (Cal. 69); 1588: *Pip* (Frank: *HasznK.* 18: NySz.); 1590: *Pipacz* (SzikszF. 24); 1604: *Patacz* (MA.); 1647: *píparts* (Major: *Szót.*: NySz.); — *pacsat*, *pípok* (MTsz.); *patics* (ÚMTsz.); *pacsok*, *papucs*, *papcsik* (Nyatl.). **J:** 1. 1525 k.: 'pipacs; Klatshrose' (*MNy.* XI, 38); 2. 1585: 'Anemone silvestris' (Cal. 69).

A magyar nyelvben keletkezett hangutánzó eredetű szó, a *patint*, *patél* 'üt', *pacsok*-féle hangutánzó rokonságába tartozik; alakváltozatai azonban nem egyazon töről sarjadtak, hanem csak a hangutánzás síkján függenek össze egymással. A hangutánzó elnevezés alapja az, hogy a növény szíromlevelével a gyerekek pattogtatni, csattogtatni szoktak. A pipacs ilyen alapon való elnevezésére más nyelvekből (olasz, francia, német, angol stb.) is van példa; legközelebbiek a német analógiák (*Klatshrose*, *Klapprose*, *Flitschrose* stb.). A szó keletkezése a magyarban alkalmazást jóval régebbi első biztos előfordulásánál. — A szlávból való magyarázata helytelen. — CzF.; Munkácsi: *Nyr.* X, 340; Miklosich: *Nyr.* XI, 366, *SlEtWb.* 247; Halász: *Nyr.* XVII, 495; SzófSz.; Rapaics: *MgVir.* 116●, *MNy.* XXXVIII, 297; Kniezsa: *SzlJsz.* I, 911; Benkő: *MNy.* LVII, 162●.

próféta 1405 k.: „propta: *propta*” [röv. *propheta* h.] (SchlSzj. 2031); 1500 k.: *profeta* (AporK. 60). **J:** 1405 k.: 'Prophet' (SchlSzj. 2031). — **Sz:** -ál: 1448 k.: *pphetalo* [röv. *prophetalo* h.] (JókK. 5) || **prófécia** 1450 k.: „latat z a *pphecía*” [röv. *prophécia* h.] (BécsiK. 157). **J:** 'jóvendőléis; Prophezeiung'.

Latin eredetű; vö. lat. *propheta* 'próféta', *prophetare* 'jóvendőlni', *prophetia* 'jóvendőlés'. A latin szavak a görögből valók; vö. gör. *προφήτης* 'próféta', amelynek eredeti jelentése 'előre megmondó, jóvendőlni'. A m. *próféta* és *prófécia* külön-külön átvétel; a m. *prófétát*-t a lat. *prophetare* igealak átvétele és a m. *próféta* továbbképzésének lehetősége együttesen magyarázza. Az első szótag eredetileg rövid o-ja a magyarban nyúlt meg a hangsúly hatására. — Más nyelv (pl. szláv, olasz) közvetítő szerepére szükségtelen gondolnunk. — CzF.; Rell: *Latin szók* 50; Melich: *SzlJsz.* I/2, 387; Fludorovits: *MNy.* XXVI, 287●, *LatJsz.* 39, 43; Nagy J. B.: *MNy.* XXIX, 54.

rádió ? 1922: „*rádió*jelentés” ö. (PIHrl. júl. 7. 9: I. J.); 1924: „Magyarországon még nincsen *rádió*” (József A.: Oly friss). **J:** 1. 1924: 'a rádió intézménye; das Radio' (József A.: Oly friss); 2. 1924: 'rádió-vevő készülék; Radio-empfangsapparat' (Magyar Radio Ujság).

Nemzetközi műveltség szó; vö. pl. ném. *Radio*, ang. *radio*, fr. *radio*, or. *páduo* stb.: 'rádió'. Mindezek forrása a lat. *radius* 'sugár' szóból képzett fizikai műszó: a *radio*-, mely összetételek eltagjaként a sugárzással való kapcsolatot jelöli. A *radio* az 'elektromágneses hullámokkal való hangtovábbítás' jelentésű *radiophonie*, *radiophony*, *radiofonia* rövidülése. A magyar szó közvetlen forrása közelebből nem határozható meg. A magyar rádió rendszeres adása 1925-ben indult meg. — (OxfEnglDict. VIII, 101; Battisti—Alessio: DizEtIt. V, 3194.)

ritka 1338: „*Arbores rythkafa* vocat-
tas” hn. ö. (Oklsz.); 1448 k.: „czerges
magadnac es *rytkan*” (JókK. 14); 1828:
retka (TudGyűjt. XII/10, 70). **J:** 1. 1338:
'nem sűrű; undicht, dünn' (Oklsz.);
2. 1448 k.: 'nem gyakori; selten'
(JókK. 14). — **Sz:** -**ít:** 1585: Meg *ritkítom*
(Cal. 267) | -**s:** 1590: *ritkas* (SzikszF. 60)
| -**ul:** 1604: *Ritkuloc* (MA.).

Szláv eredetű; vö.: óe. szl. *ředka*,
ředka, -o; szb.-hv. *ředak*, *rijetka*, -o;
ředak, *ředka*, -o; *řidak*, *řilka*, -o; szln.
ředek, *ředka*, -o; szlk. *riedky*, -a, -e; or.
pědkuŭ, -aŕ, -oe: 'nem sűrű, nem gya-
kori'; azonos jelentésű megfelelők a többi
szláv nyelvben is. A magyar szó mind-
két jelentésében valószínűleg egy olyan
déli szláv *ředka* vagy *ředko* alak átvétele,
amelyben a *ě* zárt ejtésű volt. — Mik-
losich: Nyr. XI, 416•, EtWb. 277;
Asbóth: NyK. XXX, 219, XXXIII, 104;
Melich: NyK. XXXIX, 39, MNy. VI,
446; Kniezsa: NyK. XLIX, 355, MNy.
XXIX, 10, SzlJsz. I, 466•; SzófSz.

rögtön 1800: „tsak annyi katonával
indult el...; a' mennyit *röktönn* gyűjt-
tett” (Budai: Köz. hist. I, 386: I. J.);
1818: *rögtön* (Márton); — *röttön*, *rötkön*,
röptön, *rökönt* (MTsz.). **J:** A) hsz. 1800:
'azonnal; sofort' (Budai: Köz. hist. I,
386: I. J.). B) mn. 1832: 'azonnali; augen-
blicklich' (Nyr. LXXIX, 342). — **Sz:** -**z:**
1829: *rögtönöznek* (Nyr. LXXIX, 342)
|| *rögvest* 1876: „*rögvest*: *rögtön*” (Nyr.
V, 522); — *rögvest* (Ethn. VII, 84). **J:**
'*rögtön*; sofort'.

Vitatott eredetű. — I. A R. és N. *reg*
(*rég* ~ *rög*) 'korán' szög -t+-n-igós alak-
jából szilardult meg. A jelentésfejlődés
útja eszerint 'korán' → 'hamar' → 'rögtön'

lehetett. — 2. A 'meleg' alapjelentésű
reg ~ *rög*- vagy *rek* ~ *rök*- névszóige-
tőből alakulhatott; a *rögtön* a múlt idejű
melléknévi igenév -n határozóragos alakja,
a *rögvest* a jelen idejű melléknévi igenév -s
képzős származékának -t határozóragos
alakja. A jelentésfejlődés útja eszerint
'melegében' → 'rögtön' lehetett. — 3. A
röptül ige alapszavának olyan jellegű szár-
mazéka, mint a *folyton* és a *folydást* a *foly*
igének. Az ilyen képzésű szavak rendsze-
rint mód- vagy állapothatározók, de a
rögtön, *röptlen* időhatározói jelentést vett
fel. — Legkevésbé meggyőző a 3. magya-
rázat. — A szó a nyelvjárásokból került
a köz- és irodalmi nyelvbe. — CzF.;
Kardos: Nyr. XIII, 350; Vikár: Nyr.
XXVIII, 101; Munkácsi: AKE. 351; Mó-
szöly: Nyr. XXXVI, 88; Horger: MSzav.
149; SzófSz.; Martinkó: Nyr. LXXIX,
342•; Pais: MNy. LIV, 191•.

strapa 1880: „Itt ... sok a *strapa*”
(Balázs: Tarka képek II, 117: NSz.); —
trapacipő (ÜMTsz.). **J:** 1. 1880: 'fárad-
ság; Bemühung' (Balázs: Tarka képek II,
117: NSz.); 2. 1913: 'erős használ-
lat; Abnutzung' (NyF. 69. sz. 47)
|| **strapácia** 1708: „a... haddal való...
strapácát nem tehetem” (Eszterházy: Tá-
bori könyv 930); 1782/1890: *strapatia*
(KazLev. I, 28: NSz.); 1787: *strapátzia*
(Gvadányi: Pösty. För. 7: NSz.); 1804:
strapátzió (Muskátirovics: Rö. gond. 19.
jegyz.: NSz.); 1858: *strapaczió* (Huszár-
adomák 37: NSz.). **J:** 'fáradtság; Bemühung'
|| **strapacizroz** 1716: „ha *strapacizroltatnak*,
én oka ne légjek” (MNy. LVIII, 228);
1846: *strapaczéroz* (Életk. I, 331: NSz.);
1857/1922: *strapacizroz* (Széchenyi: Szat.
91: NSz.). **J:** 'fáraszt; strapazieren' || **stra-
pál** 1895: „*strapál*: dolgozik, fárad” (Nyr.
XXIV, 479). **J:** 1. 'fárasztja ma-
gát; sich strapazieren'; 2. 'fáraszt;
strapazieren'; 3. 'erősen használ;
abnützen'.

Német eredetű szócsalád. A *strapácia*
a n. *Strapaze* 'fáradtság, vesződség', a
strapacizroz a n. *strapazieren* 'fáraszt; nyű'
átvétele. E német szavak az olaszból
valók: ol. *strapazzo* 'vesződség, elhaszná-
lás', *strapazzare* 'gyötör, kinoz', végső soron
pedig feltehetően a lat. *pati* 'szenved'
vagy a germán **strappōn* 'szorosan meg-
húz' igére mennek vissza. A *strapál* az
eredeti *strapáca* szóvégi latinositása útján
keletkezett *strapácia*, *strapáció* főnévből a
konspiráció : *konspirál*, *prédikáció* : *pré-
dikál*, *reprezentáció* : *reprezentál* stb. szó-
párok analógiájára kikövetkeztetett ige.
A *strapa* elvonás a *strapál*-ból. — Simonyi:
Nyr. VIII, 297, XXXII, 474•; Steuer:
Nyr. XV, 147; Tóth: Nyr. XXVI, 224•.

sün 1109: ? „in ipfo portu fild” hn. sz. (ÓMOlv. 16); 1395 k.: „cincius: zeul” (BesztSzj. 1087); 1405 k.: *zwl* (Schl-Szj. 1669); 1604: *südiszno* (MA.); 1816: *sün* (Márton); 1835: *Sin-diszno* (Kassai IV. 314); — *szögy*, disznó-szőcs (MTsz.); *szin-disznó*, *sivinydisznó* (ÚMTsz.); *szürdisznó*, *szördisznó* (Nyatl.). **J:** 1395 k.: 'Igel' (BesztSzj. 1087).

Finnugor eredetű; vö.: vog. ? *soule*; cser. KH. *süla*; md. E. *sejel*, M. *sejal*; f. *süli*; stb.: 'sün'. — A magyar szókezdő *s ~ sz* váltakozásra — amely itt valószínűleg igen régi nyelvjárási különbségekre megy vissza —, valamint az *l ~ n* váltakozásra több példánk is van (vö. pl.: *szeder ~ N. seder*, *N. szunyi ~ sunyi*, *szurdék ~ N. sordék*; *haldokol ~ N. handoklik*, *naspolya ~ N. lasponya*, *zománc ~ N. zomálc*). A *N. szögy* (eredetileg talán **szölgy*) gy-je vagy fgr. **l*-re vezethető vissza, vagy kicsinyítő képző. A *szür*, *ször*, *szin*, *siviny* 'sövény' stb. változat népetimológias alakulás. — Budenz: NyK. VI. 434●; MUSz. 357●; Munkácsi: ÁKE. 550; Paasonen: s-Laute 54; Horger: MNy. IV. 466; Gombocz: MNy. XX. 62●; Kálmán: MNy. XXX. 103; P. D.: MNy. XXX. 104; Pais: MNyTK. 50. sz. 12, MNy. XLVIII. 204; SzófSz.; Bárczi: LyKérd. 20; Benkő: Lytört. 34—5, LyKérd. 31; Moór: NyK. LX. 119, 124; MSzFgrE.●.

szegfű 1500 k.: „De gariofilata: Zekfy wyrag” (MNy. XXI. 141); 1578: *kerti szegfűhöz* (Mel: Herb. 186: NySz.); 1598: *szőkfü* (Gyarm: Fel. 62b: NySz.); 1664: *szeg-fűnek* (Lipp: PKert. I. 76: NySz.). **J:** 1500 k.: 'Nelke' (MNy. XXI. 141).

A magyar nyelv külön életében keletkezett összetétel. Úgy látszik, előbb a 'szegfűszeg' jelentésű *szegfű* (<: *szög* 'Nagel' + *fű* R. jelentése 'Gewürz' is; l. *szegfűszeg*) és a *virág* szavak kapcsolata vált a növény megnevezőjévé, mely nálunk alkalmasint a XV. sz. táján terjedt el. Az elnevezés alapja valószínűleg a szegfűnek a szegfűszeghez hasonló illata volt; a virágnak és a jelzett fűszernek a névazonosságára — nyilván hasonló szemléleti alapon — számos más nyelvből (német, angol, svéd, francia, spanyol, olasz, orosz, lengyel, cseh stb.) is van példa. A *szegfűvirág*-ból a *szegfű* jelentéstapadásos elvonódás; ennek kialakulása után a virágot a 'szegfűszeg' jelentésű R. *szegfű*-től általában jelzők alkalmazásával különböztették meg: *kerti szegfű*, *piros szegfű*, *fehér szegfű*, *rad szegfű*, *paraszti szegfű*, *török szegfű* stb.; a jelzőket csak a fűszer *szegfű* >: *szegfűszeg* névalakulása tette végleg nélkülözhetővé. — Szarvas: Nyr. XV. 502●;

Simonyi: Nyr. XXVIII. 294, XXXIX. 315, XLIV. 276; Melich: MNyTK. 42. sz. 30; Rapaics: MgVir. 174, MNy. XXIX. 51; Erdődi: Nyr. LXVII. 18●; SzófSz. — Vö. **szegfűszeg**.

szegfűszeg 1395 k.: „gariofolus: idem [zek phew]” (BesztSzj. 352); 1405 k.: *zeg fűw* (SchlSzj. 855); 1493: *Zekfy* (OkISz.), 1585: *szök fűb* (Cal. 448); 1783: *Fű-szerszám Szegfű* (Nyr. LXV. 29), *Szeg fű-szer* (Nyr. LXV. 30); 1808: *Szegfű Izer Izm* (Sándor: Told.); 1870: *szegfűszeg* (CzF.). **J:** 1395 k.: 'Gewürznelke' (BesztSzj. 352).

A magyar nyelv külön életében keletkezett összetétel. Először csak két szó tapadt össze: a *szeg* 'Nagel' és a *fű*. Ennek az elnevezésnek alapja a szegfűszeg szeghez hasonló alakja; részben szemléleti azonosság, részben tükörfordítások révén a fűszernév igen sok más nyelvben (német, angol, francia, spanyol, olasz, román, horvát stb.) is a *szeg* nevéből alakult. Mivel nálunk e fűszer a XIII—XIV. sz. táján valószínűleg német kereskedők útján vált ismertté és használttá, lehetséges, hogy a magyar név keletkezésében német hatás is közrejátszhatott (vö. kfn. *Negelken*, *Negilken* stb., úfn. *Nägelchen*, *Nägelein* stb. 'szegfűszeg'). Az összetétellel való kifejezés azonban természetesen önálló magyar fejlemény, a *fű* a régi magyar fűszerevekben gyakori (vö. magát a *fűszer* szót is). A szegfűszeg régi *szegfű* neve idővel a szegfűvirág jelölésére ment át, ezért a fűszer megnevezésére újabb elemek (*szeg*, *szer-szám*, *szeg*) tapadására volt szükség; az így kialakult különféle hármas összetételekből a XIX. sz.-ban a *szegfűszeg* vált köznnyelvivé. — Szarvas: Nyr. XV. 502●; Simonyi: Nyr. XXXIX. 315, XLIV. 276; Rapaics: MgVir. 174, MNy. XXIX. 51; Beke: Nyr. LXV. 29; Erdődi: Nyr. LXVII. 18●; SzófSz. — Vö. **szegfű**.

szekér 1067 k./1267: „predium Zekeres” hn. sz. (ÁÜO. I. 26); 1389: *Zekergiarthou* szn. ő. (OkISz.); 1395 k.: „Currus: zeker” (BesztSzj. 760). **J:** 1067 k./1267: 'Wagen' (ÁÜO. I. 26). — **Sz:** 1636: *szekerezőket* (Pázm: Préd. 479: NySz.).

Bizonytalan eredetű. Feltételezően honfoglalás előtti, iráni jövevényszó. A szanszkrit *śakata*-, prákrit *sagaḍa*, de főleg a munda-szantal *sagər*, *sagər* stb. 'szekér' alapján kikövetkeztethető egy indoszkita **śakara*, **sakara* 'szekér', mely a magyarba valamely szkita vagy szarmata nyelvből kerülhetett át. A kérdés további vizsgálatot igényel. — Finnugor származtatása nem fogadható el. — Fiók: Az árják és ugorok 22; Munkácsi: ÁKE. 245●, 566,

663, NyK. XLVII, 312, Ethn. XLII, 15; Schmidt: Nyr. LIII, 99●; SzófSz.; Bárczi: Szók.² 52●.

szociális 1835: „*Socialis*: társas, társalkodási” (Kunoss: Gyal. I. J.). **J**: 1835: ’szocial’ (Kunoss: Gyal. I. J.) || **szocialista** 1842: „társadalmi probléma, melynek megoldását *socialisták*... keresték” (Nyr. LXXXV, 464); — **szocialista**, **cucilista** (MTsz.), **cocilista** (SzegSz.). **J**: ’Szocialist’ || **szocializmus** 1843: „a *socialismus* tanaira... nézve” (Nyr. LXXXV, 30). **J**: ’Szocialismus’ || **szocializál** 1921: „az ipar *szocializálása*” sz. (Új Nemzedék máj. 2. 4; I. J.); 1921: *szocializál* (A Nép jún. 22. 8; I. J.). **J**: ’szocialisieren’.

Nemzetközi szócsalád; vö.: n. *sozial*, *Sozialist*, *Sozialismus*, *sozialisieren*; ang. *social*, *socialist*, *socialism*, *socialize*; fr. *social*, *socialiste*, *socialisme*, *socialiser*; ol. *sociale*, *socialista*, *socialismo*, *socializzare*; or. *социальный*, *социализм*, *социализация*; stb.: ’szociális’, ’szocialista’, ’szocializmus’, ’szocializál’. A szócsalád végső soron a latin *sociālis* ’társas, barátkozó; szövetségi’ melléknévre megy vissza, mely a *socius* ’társ; szövetséges’ származéka. A latin *sociālis* tudós átvételéből keletkezett francia *social* J.-J. Rousseau „*Contrat social*” (1762.) című munkájának hatására politikai műszóvá lett. A szócsalád többi tagja később ugyancsak a franciában alakult, illetőleg ott nyerte politikai jelentését. A magyarba e szavak minden bizonnyal német közvetítéssel kerültek át: a *szocializmus* csupán hangtani beilleszkedéssel, a *szociális*, *szocialista* és *szocializál* pedig már meglevő minták szerint latinosított szóvéggel. — (Dauzat: Diet.Ét.⁴ 670; Bloch-Wartburg: Diet.Ét.² 565; Kluge: EtWb.¹⁷ 718.)

***szütyő** 1799: „Säckel, das: tarisznya, *szütyő*, *szütyőzsák*” (Márton); 1812: *szütyő* (MNY. LVII, 425); — *szütyü* (MTsz.). **J**: I. 1799: ’zaeskó; Säckel | tarisznya; Beutel’ (Márton); 2. 1807: ’tok; Kapsel | beoó; Schote’ (Díoszegi—Fazekas: Fűvész Könyv I. bev. 22: NSz.). — **Sz**: -**lék**: 1870: *szütyőlék* (CzF.) | **szütykő**: 1880: *szütykő* (Nyr. IX, 566).

Belső keletkezési: valószínűleg a hangutánzó-hangfestő eredetű *szoty*-, *szuty*-tő magas hangú változatának (*szity*-, *szöty*-, *szüty*-) származéka, a lötyögés, csupkodás mozgásképzetének kifejezője. A szóvég feltehetően igenvékpőz. — Az I. jelentés tapadással keletkezhetett a *szütyőzsák* összetételből. A 2. jelentés Díoszegi és Fazekas tudatos műszóalkotásának eredménye. — A *fütyeg* tövéhez tartozása leg-

feljebb a hangfestés síkján lehetséges. A *tűsző*-vel való esetleges kapcsolata nem valószínű. — CzF.; Bátky: NyK. I, 46; Lükő: A moldvai csángók I, 75; Beke: Nyr. LXVII, 49; Horger: MNY. XL, 12●. — Vö. *szatyor*, *szószátyár*, *szotyó*, *szotyog*, *szütyög*.

tanít 1315 k.: „Vnun *tonohtuananac* arulatia” sz. (GyS.); 1380 k.: „doctus — *Tanachiat*” (KönSjz. 45). **J**: 1315 k.: ’lehren’ (GyS.). — **Sz**: -**vány**: 1315 k.: (I. fent) | -**6**: 1466: *taneito* mn. (MüncK. 26), 1517: *taneytöyok* fn. (DomK. 3) || **tanul** 1448 k.: „hogý *tanulna* yarný Alazatoflagnak... vtan” (JókK. 110). **J**: ’lernen’. — **Sz**: -**ság**: 1448 k.: *tanwafagomot* [= tanulásgomat] ’tanításgomat’ (JókK. 15) | -**mány**: 1700: *tanulmány* (NyÚSz.) | -**ékony**: 1835: *tanulékony* (Lovász I.: Ért. nyelvjűz. 47: NSz.) || **tan** 1808: „... s a *tanhoz* jól sikerült példákat is tolda” (Kazinczy: Tüb. Pályamű 173: NSz.). **J**: ’tanítás, tanítások rendszere; die Lehre’ || **tanonc** 1830: „*éptanonc*: hygieologus” ö. (NyÚSz.); 1845: „*Tanonec*, der Lehrling, Schüler” (Fogarasi). **J**: 1. ’aki valamit tanulmányoz; wer etwas studiert’; 2. ’tanonc; Lehrling’ || **tanár** 1833: „Doctor: *tanár*... doctor juris: *törvénytánár*” (NyÚSz.). **J**: ’tudós; Gelehrter’; 2. ’tanár; Professor’.

A szócsalád *tan*-alapszava uráli eredetű; vö.: cser. *tanemam* ’tanul, tanulmányoz, szokik’, *tanéktem* ’tanul, tanácsol, szoktat’; md. *tonadoms* ’tanul, vmire szokik’, *tonactoms* ’tanít, szoktat’; szum. *taddabo* ’tanít’, *tāna-mtan* ’szokik, tanul’. Más finnugor nyelvek egyes adatainak ide vonása téves. Az uráli szócsaládnak a török *tanı* ’érez, ismer’ szóval való összefüggése nem bizonyított. Az uráli szó iráni származtatása nem fogadható el. — A *tanít* műveltető, a *tanul* visszaható (esetleg gyakorító) képzős származéka az alapszónak. A *tan* nyelvújítási elvonás, a *tanonc*, *tanár* nyelvújítási származék. — A magyar szócsaládnak a törökből való magyarazata téves. A *tanú*-nak a szócsaláddal való esetleges kapcsolata bizonytalan. — Hunfalvy: NyK. I, 457; Budenz: NyK. VI, 411, X, 88; Vámbéry: NyK. VIII, 178; Donner: VglWb. 424; MÚSz. 177●; Szarvas: Nyr. XX, 290; Halász: NyK. XXIII, 263●; Munkácsi: ÁKE. 588, KSz. VI, 376; Schmidt: EPHK. XXVII, 694; NyÚSz.; Paasonen: KSz. XIII, 244; Setälä: JSFOu. XXX/5, 65; Wichmann: FUF. XIV, 112; Szily: MNY. XIV, 142; Szinyei: NyH.⁷ 153●; Simonyi: Nyr. XLVII, 184; SzófSz.; Räsänen: Vir. LI, 171; Pais: MNY. LII, 126; MSzFgrE.●. — Vö. **tanács**, **tanakodik**, **tanú**.

tányér 1395 k.: „Discus: tanyer” (BesztSzj. 1299); 1405 k.: *talner* (SchlSszj. 1902); 1516: *Thanyr* (OkISz.); 1566: *tannér* (Helt: Mes. 72); 1647: *tangyer* (MNY. IV, 394). **J**: 1395 k.: „Teller” (BesztSzj. 1299).

Valószínűleg olasz eredetű; vö. ol. *tagliero, tagliere* ’vágódeszka, fatányér’. Az olaszból még számos más európai nyelvbe is elterjedt. A magyar szó olasz származtatásának vannak bizonyos nehézségei: az átadó nyelv, valamint a magyar változatok alapján feltehető R. **iallyér* nem mutatható ki, azonkívül a régi adatokban gyakori, sőt legrégibb előfordulású *tányér* rövid *ny-e* is problematikus. A *tálnyer* típusú formák esetleg egy eredetibb **iallyér*-ből is keletkezhettek, valószínűbb azonban, hogy a *tál* alak behatását tükrözik. A *tangyer* alak föltehetőleg elhasonlósos eredetű korábbi *tánnyer*-ből. — A délszláv közvetítés lehetősége (vö. szb.-hv. *tanjur, tanjér, tanjir* stb. ’tányér’) — legalábbis a magyar *ny*-es változatokban — még akkor sem zárható ki teljesen, ha a délszlávban az *h* (*nj*) szintén nincs kielégítően megmagyarázva. — A szó német eredeztetése téves. — Budenz: NyK. VI, 313; Miklosich: Nyr. XI, 513; EtWb. 346; Munkácsi: NyK. XVII, 107; Szarvas: Nyr. XXVI, 153; Wichmann: MNY. IV, 394; Szófsz.; Karinth: OlJsz. 44; Benkő: LyKérd. 32; Knieza: SzJsz. I, 959; NyK. LXI, 277.

toll 1389: ? „Blasius Tallas” szn. sz. (OkISz.); 1395 k.: „pēna: toul” (BesztSzj. 1221); 1560 k.: *tolly* (GyöngySzt.); 1585: *Tollu* (Cal. 814); 1629: *tolu* (MesésK. 3; NySz.); 1835: *talva* (Kassai IV, 22); — *tulu, tolyú, tolyú, toju* (MTsz.); *toj, taj, tajju, tullu* (Nyatl.). **J**: 1. 1395 k.: ’m ad ártoll; Vogelfeder’ (BesztSzj. 1221);

2. 1466: ’lúdtoll mint íróeszköz; Gänsekiel als Schreibzeug’ (MünchK. 109); 3. 1767: ’a kules tolla; Schlüsselbart’ (PPB.); 4. 1873: ’fém-toll mint íróeszköz; Stahlfeder als Schreibzeug’ (Ball.); 5. 1914: ’töltőtoll; Füllfeder’ (Kelemen: Kézi Szót.). — Sz. -**áz**kodik: 1531: *tollazkoduan* (TelK. 24) | -**azat**: 1693: *tollazattya* (NyÚSz.).

Uráli eredetű; vö.: vog. K. *toſl* ’toll, szárny’, osztj. V. *tōſſl* ’toll, szárny’, zürj. *tīl* ’szárny-, kormány(toll)’, votj. *tīli* ’toll’, cser. *-tāl* ’toll’, mord. E. *tolga* ’toll’, lapp. N. *dolge* ’toll, madártoll’; jur.-szam. *tō* ’tolla (a madárnak), szárny’, osztj.-szam. *tu, tū* ’toll’. A magyar *ú, u*-s szóvég, valamint a *v*-s főalak feltehetően a fgr.-ősmagyar tövégi *-ŷ(u)* különböző irányú fejlődésével magyarázható. Az *ll*-es alak gemináció eredménye lehet, esetleg a mai ugor nyelvekben is meglevő *yl* típusú hangátvetéses alak hasonulásával hozható összefüggésbe; az *ly*-es és *j*-s változatok mindenesetre korábbi *l* (*ll*)-ből fejlődtek. A szó elsődleges jelentése ’madártoll’. A lúdtollnak íróeszközként való alkalmazása az alapja a 2. jelentésnek; ez utóbbiból a 4. jelentés a fém íróttól elterjedése nyomán keletkezett. Efféle jelentésváltozás még számos nyelvből kimutatható (pl. ném. *Feder*, fr. *plume* stb.). A 3. jelentés hasonlóságon alapuló névátvitel eredménye. — A szó török eredeztetése téves. — Budenz: NyK. III, 298, VI, 202, 415, VII, 47; Vámbéry: NyK. VIII, 181; Munkácsi: NyK. XXIII, 92; XXV, 276; Setälä: JSFOu. XIV/3, 7, XXX/3, 57, FUF. XII, Anz. 106; Paasonen: KSz. XIV, 31; Szinnyi: MNY. XXII, 241, 315; Gombocz: Jelentés-tan 78; Horger: MNY. XXIII, 499, 500; Mészöly: MNY. XXIV, 31; MSzFgrE.●.

A SZÓTÁR MUNKAKÖZÖSSÉGE

A tárgyas igeragozás kialakulása

I.

1. A magyar igeragozás egyik jellemző sajátossága az igei személyragok rendkívül nagy száma. Az igei személyragok gazdagsága kétségtelenül összefügg a külön alanyi és tárgyas igeragozás kialakulásával. Igei személyragjaink különböző korokból és különféle nyelvi elemekből származnak.

Az alany személyének személyragokkal való megjelölése már fejlett nyelvallapotra vall. Egy primitívebb nyelvallapotban, a finnugor korban, sőt az ősmagyar korszak elején is az ige (helyesebben: a cselekvés- vagy történés-fogalmat jelentő „nomen-verbum”) ragtalan volt. Az alany személyét az ige mellett álló személyes névmás jelölte meg. A személyes névmás állhatott az ige előtt és után is attól függően, hogy melyik volt a mondatban hangsúlyos, ki-

emelt. Az eredetileg személyragtalan igealakon először az alany többes számát jelölték az ősmagyar kor folyamán létrejött *-k* többesjellel. Az igei személyragok kialakulása előtt az ősmagyar korszak „igeragozása” tehát ilyenféle lehetett: 1. *én ad, te ad, ő ad, mi aduk, ti aduk, ők aduk* (ha az alany személye volt hangsúlyos); 2. *ad én, ad te, ad ő* stb. (ha az állítmány volt hangsúlyos) (vö.: GOMBOCZ: Ung.Jb. X, 15; BERRÁR, TörtMondt. 49).

Később az ige után álló nyomatékalan, az igével egy hangsúly alá eső személyes névmások — a 3. személyű személyes névmás kivételével — alaki önállóságukat elveszítették, hozzátapadtak az előttük álló igéhez, és személyragokká váltak. Az *ad én, ad te* stb. típusú szerkezetek alkalmazása már a finnugor alapnyelvben is meg lehetett, a személyes névmások agglutinációja azonban csupán az egyes nyelvek, nyelvcsoporthoz (például obi-ugor, permi) önálló élete folyamán történhetett meg. A személyes névmások szókezdő mássalhangzói (**m-*, **t-*, **s-*) ugyanis az egyes finnugor nyelvekre jellemző szóeleji — és nem szóbelseji — hangváltozásokon mentek át. Az első és a második személyű személyes névmások valamennyi finnugor nyelvben könnyen agglutinálódhattak, mivel az állítmány mellett 1. és 2. személyű alanyként csak személyes névmás állhatott. A finnugor **mš* 1. személyű személyes névmásból keletkezett a magyar igeragozás *-m* személyragja: *várom, kérem*. A finnugor **tš* 2. személyű személyes névmásból zöngésüléssel jött létre az egyes szám 2. személyének *-d* személyragja: *várod, kéred*. A finnugor **mš* és **tš* névmás és a *-k* többesjel kapcsolatából agglutinálódott igeragozásunk többes 1. személyű *-nk, -unk, -ünk* (<*-muk, -mük* < **mäk*; vö. **vogyumuk* > HB. *vogmuc* ~ **vogyumuk* > **vogyumk* > **vogyunk* > *vagyunk*) és többes 2. személyű *-tok, -tők, -tök* (<**-tšk*) személyragja. — A rokon nyelvek egyes és többes számú 1. és 2. személyű igei személyragjai — néhány kivételt nem tekintve — például: vogul É. *toteuw, totūw* 'viszünk' (KÁLMÁN, Manysi nyelvkönyv 22); osztják Szin. *mqluw* 'wir geben' (STEINITZ, OVE. I, 44); lapp N. *viikkáp* 'wir laufen' (ITKONEN, LpChr. 57) — személyes névmási eredetűek. Vö. például: finn *-n* < <*-m:* *menen* 'megyek', *-t:* *menet* 'mész', *-mme*(') < **-mmek* < **kmek*: *menemme* 'megyünk', *-tte*(') < **-ttek* < **ktek*: *menette* 'mentek'. A finn **kmek*, **ktek* személyragok első *k* eleme praesensjel, a második *k* viszont többesjel (vö. HAKULINEN, SKRK. I, 221–2).

2. A 3. személyű személyes névmás azért nem agglutinálódhatott az előtte álló igéhez, mivel a 3. személyű állítmány alanya nemcsak személyes névmás lehetett, hanem bármely 3. személyű névmás (például: *ez, az*) és bármely főnév. Ezért foglalódhatott le a magyarban a 3. személy kifejezésére a ragtalan igealak: *vár, kér*, többes **vársk, kérsk* (vö.: HORGER, Mlger. 30; MÉSZÖLY, A Halotti Beszéd tárgyas... alakjai 29). Több rokon nyelvben szintén *ő* morféma, azaz pusztán igező szolgál a 3. személy jelölésére. Például: osztják Szin. *mql* 'er gibt' (STEINITZ, OVE. 44), zürjén *muni* 'er ging', finn *antoi* 'er gab'.

A magyar nyelvben a ragtalan igealak némelykor az egyes 2. személy jelölésére szolgál: *vagy, mégy, lesz, tész, vész*. A ragtalan igealak ma is általános a felszólító mód egyes 2. személyének a jelölésére: *adj, várj, kérj*. Ezen 2. személyű alakok eredete szintén ősi korba nyúlik vissza. Az igei személyragozás kialakulása előtt ugyanis a ragtalan igező nemcsak a 3., hanem a 2. személyre is vonatkozhatott. Ez lélektanilag érthető. A beszédhelyzetből, a megszólított személyhez való fordulásból többnyire világos volt, hogy hányadik személyű alanyról van szó.

Ugyancsak a személyragtalan korszak maradványa az alanyi ragozás egyes 2. személyének *-sz* és *-l* ragja. Ezek — mint tudjuk — eredetileg gyakorító képzők voltak (vö. BERRÁR, TörtMondt. 52). Gyakorító képzőket feltehetőleg már az ugor korban is alkalmaztak jelen idő jelölésére. Erre mutat az a körülmény, hogy az osztják nyelvben a jelen időt *-l* gyakorító képzővel fejezik ki. A tavdai vogul nyelvjárásban az *-nt* és az *-l* gyakorító képző szerepel jelen időt jelölő funkcióban: *miñntem* 'megyek', *miñnten* 'mész', *miñnt* 'megy' stb.; *áštem* 'haragszom', *ášten* 'haragszol' stb. (MUNKÁCSI, VNyj. 289—90). Az ősmagyarban a jelen idő kifejezésére egyrészt a pusztá igető, másrészt az *-sz*, illetőleg az *-l* praesensjeles igealak szolgált. Minthogy a 2. személyben az alany megjelölése — mint már láttuk — nem volt feltétlenül kötelező, idővel a személyrag nélküli *-sz*, illetőleg *-l* praesensjelbe a nyelvérzék a 2. személy jelölésének a szerepét érezhette bele. BÁRCZI (NFgrK. 22—3¹) szerint a jelen-idő-jeles és az időjel nélküli pusztá igealakok között funkciómegoszlás történt oly módon, hogy az *-sz* és az *-l* jelenidő-jellel ellátott alakok az egyes 2. személy, a jelen időjel nélküli pusztá igealakok pedig — egy-két kivételt nem tekintve (*vagy*, *még* stb.; felszólító mód egyes 2. személy: *várj*, *kérj*) — az egyes 3. személy jelölésére foglaldtak le. A személyragtalan, de az alany számát *-k* többesjellel már megkülönböztető igealakok használatának a korából (az ősmagyarból) származnak következő igealakjaink: *várjuk*, *kérjük* (a *j* elem másodlagos; egyes nyelvjárásokban megőrződtek az eredetibb *váruk*, *kérük*-féle alakok); *vártak*, *kértek*; *várak*, *kérék*.

3. A finnugor nyelvekben a 3. személyt a pusztá igetvön kívül más módon is kifejezhetik. Több rokon nyelvben a 3. személy jelölésére igenévi származék (igenévképzővel ellátott ige) használatos. Például: 1. zürjén *ńule* 'er leckt', votják *ńule* 'ua.'. Ezek végéről az uráli **-k* igenévképző lekopott, és a képző funkcióját a megelőző tővégi magánhangzó vette át (vö.: SZINNYEI, FgrSprw.² 130; LAKÓ: FgrÉrt. II, 46—7; RADANOVICS: NyK. LXI, 80; más-képp: STIPA: UAJb. XXVIII, 227 kk.); — 2. mordvin E. *palj*, M. *palaj* 'er küsst'; ezek *-i* és *-aj* eleme az uráli **-j* deverbális névszóképzővel azonos (vö.: SZINNYEI, FgrSprw.² 130; LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 63); — 3. a finn *antaa* 'ad': *antavat* 'adnak', *näkee* 'lát': *näkevät* 'látnak' stb. alakok tővégi hosszú magánhangzója (*-aa*, *-ee*), illetőleg *-va(t)*, *-vä(t)* eleme az uráli **-p* deverbális névszóképzőre megy vissza (vö.: SZINNYEI, FgrSprw.² 130—1; LEHTISALO: SVSToim. LXXII, 249 kk.; HAKULINEN, SKRK. I, 220, 223—4). — Az ősmagyarban a 3. személyű igei állítmány kifejezésére — a rokon nyelvekhez hasonlóan — a pusztá igealak mellett deverbális *-n* < uráli **-n* (vö.: SZINNYEI, FgrSpr.² 131; LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 128) névszóképzővel ellátott igenévi származék is használatos volt. Minthogy az *-n* igenévképző csupán 3. személyű állítmányként szereplő igealakokban fordult elő, még az ősmagyar korban egyes 3. személyű személyrag lett belőle. Az ősmagyarban tehát a 3. személy jelölésére két alak szolgált: a pusztá igető és az *-n* igenévképzős származék. A kettő közül feltehetőleg a pusztá igető fordult elő gyakrabban. Az *-n* igenévképzőből fejlődött személyrag a jelentő módon csupán néhány igében maradt meg: *hiszén*, *lészén*, *megyén*, *tészén*, *vagyon*, *viszén* (vö.: GOMBOCZ: UJb. X, 12; HORGER, Mger. 30—1). Az *-n* elem ma is általánosan használt személyrag a felszólító mód egyes 3. személyében: *várjon*, *kérjen*,

¹ Nemzetközi Finnugor Kongresszus. Bp., 1960. Sokszorosított kiadvány. A továbbiakban a fenti rövidítéssel.

lásson, nézzen. Véleményem szerint az *-n* személyragnak a felszólító módban való elterjedését az a körülmény segítette elő, hogy a ragtalan igealak (*várj, kérj*) már korábban az egyes 2. személynek a jelölésére foglaldott le.

Az *-n* személyrag (←igenévképző) és a *-k* többesjel kapcsolatából jött létre a többes szám 3. személyének *-nak, -nek* ragja. GOMBOCZ (i. h. 5, 13) szerint a *-nak, -nek* elem azért válhatott az alanyi ragozás többes 3. személyének általános személyragjává, mivel az *-n* igenévképző, illetőleg személyrag a leggyakrabban előforduló igékben (*lészén, mégyén, vagon* stb.) volt használatos.

4. Igei személyragjaink nyelvtörténeti elemzése alapján a külön alanyi és tárgyias igeragozás kialakulása előtti ősmagyar korra a következő igei személyragokat tehetjük fel:

Egyes 1. személy <i>-m,</i>	Többes 1. személy <i>-m•k, -k</i>
2. „ <i>-l, -sz, -l,</i>	2. „ <i>-t•k, -k</i>
3. „ <i>ø, -n</i>	3. „ <i>-k, -n•k</i>

Ezen igei személyragok kialakulása után valószínűleg még hosszú ideig használatosak voltak valamennyi személyben a személyragtalan, illetőleg a többes számban csupán *-k* többesjellel ellátott igealakok, amelyeknek a maradványai a mai nyelvben is megvannak (pl. *ad, N. aduk, adák, adtak*). Az eredetileg személyragtalan alakok közé tartozik az *-sz* és az *-l* praesensjelből fejlődött személyrag is. Az *-sz* és az *-l* elemnek egyes 2. személyű személyragként való alkalmazása valószínűleg már az alanyi és a tárgyias igeragozás elkülönülése előtt elkezdődött; ez a folyamat azonban csak a két igeragozás létrejöttével zárult le. Ugyanez vonatkozik a *-k* többesjellel alakult személyragokra is. Ezek szintén az alanyi és a tárgyias igeragozás kifejlődése után foglaldtak le egyik vagy másik személyre.

II.

1. A tárgyias igeragozás eredetét többféleképpen magyarázták. HUNFALVY (NyK. I, 434—67) és BUDENZ (NyK. XXII, 417—40) szerint a tárgyias igeragozás egyes alakjaiban mutatkozó *j* hang (*várja, várjuk, várjátok, várják*) tárgyra utaló elem, amely egykor valamennyi igealakban megvolt. A tárgyias ragozás személyragjai a birtokos személyragokkal azonosak.

MELICH (MNYTK. 14. sz. 29, 43) HUNFALVYNak és BUDENZnek a tárgyias igeragozás *-j* elemére vonatkozó véleményét nem fogadja el. Szerinte a *j* nem tárgyra utaló elem, hanem azokba az alakokba, amelyekben megvan, a felszólító módból került át, minthogy a jelentő módban eredetileg nem volt *-j* elem. A birtokos személyragozás és a tárgyias igeragozás személyragjait MELICH is azonos eredetűeknek tekinti. „Az első functio itt a birtokos, a fejlődött a tárgyias, amely nem más, mint valamihez tartozás; a kettő egy s a különválás csak hosszabb differenciálódás eredménye, amely az ige és névszó-kategóriák fejlődésével karöltve haladt” (51—2).

KLEMM (TörtMondt. 119—22) a tárgyias igeragozás eredetéről szóló fejtegetésében szintén abból indul ki, hogy a birtokos személyragok és a tárgyias ragozás személyragjai azonos eredetűek, pontosabban: a tárgyias igeragozás eredetileg birtokos személyragozás volt. A birtokos szerkezetnek predikatív szerkezetté (tárgyas igeragozássá) való átalakulását a mondattagolódás el-

tolódásával magyarázza. Egy olyan mondatban, mint pl. *Nő főzte halam a halam* eredetileg nem tárgy volt, hanem alany, a *főzte* 'főztje, főzete' (-t képzős birtokos személyragos névszó) állítmány, a *nő* szó pedig a névszói állítmány (*főzte*) birtokos jelzője. Később a birtokos személyragos főnévnek (a névszói állítmánynak) igévé való átértékelődése után az eredeti birtokost (*nő*) alany-nak, az eredeti alanyt (*halam*) pedig tárgynak fogták fel.

MELICH és KLEMM feltevését MÉSZÖLY idézett művében (64) nem fogadja el. Szerinte a tárgyias ragozás nem a birtokos személyragozásból fejlődött, hanem mindkettő egyidejűleg jött létre. „Tudjuk, hogy kezdetben, a névszó- és ige kategória különválta előtt a szavakhoz hozzájárult az első és második személlyel való kapcsolat kifejezésére az első és második személy neve: *lát-én, kunyhó-én, lát-te, kunyhó-te*. Ezekből lettek egymás mellett, tehát nem egyik a másiktól: *láto-m, kunyhó-m, láto-d, kunyhó-d*”. Szerinte (67) a tárgyias ragozás kialakulása az ugor korban kezdődött azzal, hogy a 3. személyű ősi, személyragtalan igealak alanyi, az újabb, személyragos igealak pedig tárgyias ragozású lett, a tárgyias igeragozás többi alakja pedig a magyar, illetőleg az obi-ugor nyelvek külön élete folyamán jött létre. A tárgyias ragozás *j* elemét — ugyanúgy, mint korábban SIMONYI (Nyr. XLII, 1—5), SZINNYEI (MNY. XI, 1 kk.) és HORGER (Mlger. 77, 79) — MÉSZÖLY is hiátustöltő hangnak tartja (62 kk.).¹

2. A tárgyias igeragozás eredetére vonatkozó felfogásom több pontban lényegesen eltér az eddigi nézetektől. Noha a tárgyias igeragozás minden valószínűség szerint a magyar nyelv önálló élete folyamán, az ősmagyarban keletkezett, mégis úgy gondolom, hogy eredetét csak akkor tudjuk felderíteni, ha a rokon nyelvek (vogul, osztják, mordvin) hasonló folyamatokon alapuló és gyakran hasonló nyelvi elemekből álló tárgyias igeragozását és a határozott tárgy kifejezésével kapcsolatos egyéb jelenségeit is bevonjuk kutatásaink körébe.

3. Ismeretes, hogy több finnugor nyelvben a határozottság kifejezésére birtokos személyragokat használnak. A birtokos személyragok közül elsősorban az egyes 3. személyű személyrag szolgál determinálásra: osztják *ṛəŋgal* 'a víz, a vizet': tkp. 'vize', *ṛəyal* 'a fa, a fát': tkp. 'fája' (BEKE: Nyr. LX, 63); zürjén *kīten bijs* 'wo ist das Feuer?' (FUCHS: FUF. XII, 8), *šed ponjīs tai šojema* 'der schwarze Hund hat sie wohl gefressen' (i. h. 9); votják *pijez* 'a fiú': tkp. 'fia' *nīlez* 'a leány': tkp. 'leánya' (BEKE: i. h. 63); cseremisiz *tumāže* 'a tölgyfa': tkp. 'tölgyfája' (BEKE: uo.).

Az egyes 3. személyű birtokos személyrag mellett az egyes 1. és 2. személyű személyrag is előfordul determinatív funkcióban, például: osztják *t a ŋ k e m ju x a n o x ju n x e s. ju x e m l a k k a m o x p t t a s e m* 'az evet a fára fölklúszott. Körülfutottam a fa körül' (STEINITZ, OstjGr.² 84), *ār nēŋen* 'a sok nő' (BEKE: i. h. 64) | zürjén *sīlī panīd loīi popīd* 'ihm beegnete der Geistliche' (FUCHS: i. h. 9), *kos nānīd biŋe* 'das trockene Brot geht ihr aus' (uo.) | votják *džužūt no džužūt gurežed; balaned potoz šudīnī* 'der Berg ist sehr hoch; der Hirsch besteigt ihn, um dort zu spielen' (uo. 10), *kuž turīm puškad tōdī ke, šed* 'im hohen Grase ist ein weisser Hase' (uo.) | cseremisiz *mikālān kapkat ši k a p k a t*

¹ A tárgyias igeragozás eredetére vonatkozólag én is nyilatkoztam „A *vala, volt, volna* elemű összetett igealakjaink keletkezésének kérdéséhez” című közleményben: MNY. XL, 194—5. — P. D.

'Michaels Tor ist ein silbernes Tor' (uo. 11), *kè-jaket ü-öäk tsonè-štalèš* 'a madár megint röpköd' (BEKE: i. h. 64).

A magyar birtokos személyragok determinatív szerepével függ össze a *-t* tárgyrag hiánya a birtokos személyragos szókban: *Bocsásd meg bűnöm* (Mel: Jóh. 19); *Hova tetted az eszed?*; *Be ne húnyjuk szemünk* (Born: Préd. 38); *Oda hagyta kis tanyájok* (Ar. 1: 451) (I. KLEMM, TörtMondt. 277). Ezekben a *-t* tárgyragot eredetileg azért nem kellett feltétlenül kitenni, mivel a birtokos személyrag már önmagában is határozottá tette a mondat tárgyát. — Az egyes 2. személyű birtokos személyrag determinatív használatából jött létre a magyar *-t* tárgyrag (vö.: BEKE: Nyr. LX, 63—4; BERRÁR, TörtMondt. 25—6). Eleinte a határozott alany és a határozott tárgy kifejezésére szolgált. Minthogy elsősorban a tárgyesetben volt szükség determinálásra, az alanyesetben a determinálás visszafejlődött. A *-t* elem később felvette a tárgyjelölés funkcióját, és a határozatlan tárgy jelölésére is áterjedt. Idővel az egyes 2. személyű birtokos személyrag és a belőle keletkezett *-t* tárgyrag hangalakilag is elkülönült egymástól: az eredeti, *-t-s* alak tárgyragnak, a zöngésüléssel keletkezett *-d* pedig birtokos személyragnak foglaldott le (vö. BÁRCZI: NFgrK. 8). — Az egyes 3. személyű birtokos személyrag determinatív használatából jött létre a zürjén *-es* és a votják *-ez* tárgyrag: zürjén *mortes* 'az embert', votják *murtez* 'ua.' (vö. BEKE: Nyr. LX, 63—4).

4. A birtokos személyragoknak a fentiekben vázolt determináló szerepe alapján könnyen elképzelhető, hogy a determinatív funkcióban is előforduló egyes 3. személyű birtokos személyragot az ősmagyarban a cselekvő alany határozottságának a kifejezésére a személyragtalan egyes 3. személyű igealakhoz is hozzátették. Később e személyrag determináló funkciója — a *-t* tárgyraghoz hasonló módon — a 3. személyű határozott alany kifejezéséről a 3. személyű határozott tárgy jelölésére terjedt át.¹

Az ősmagyarban az ige-tövek a névszótövekhez hasonlóan magánhangzóra végződtek. Az ősmagyar **vársi* > **várá* és **kéri* > **kére*-féle egyes 3. személyű tárgyas alakok tehát nemcsak (*-i*) személyragot tartalmaznak, hanem az ige-tövégi magánhangzója is bennük rejlik. Ez azonban a nyelvérzék számára nem volt mindig világos. Ily módon megtörténhetett, hogy az *-á* személyragot, amelyben lappangásba jutva az ige végvokálisa is benne volt, elvonták, és újból hozzátették az ige teljes tövéhez: **vársá* > **vársjá* (a *j* hiátustöltő hang) > (a második nyílt szótagbeli magánhangzó kiesésével) **várjá*.

A jelen idő egyes 3. személyű ősmagyar **várá*, **kére*-féle tárgyas alakok zavaró homonímiát alkottak az elbeszélő múlt egyes 3. személyű **várá*, **kére* alakjaival. A palatalis hangrendű igeéknél a nyelv a homonímiát úgy küszöbölte ki, hogy a **kére* és a zártabb nyelvjárásbeli **kéri* alakok közül a *kéri* vált általánossá a tárgyas ragozásban, ellenben a múlt időben a *kére* alak maradt meg. Ha a homonímia nem fenyegetett, az **é* > *-e* rag a tárgyas ragozásban megőrződött: *kérte*, *kérje* (vö. BÁRCZI: NFgrK. 27—8).² — Nem így történt a velaris hangrendű igeéknél. Itt a **várá* és **várjá*-féle alakváltozatok közül a tárgyas

¹ Véleményem szerint tehát az egyes 3. személyű birtokos személyrag determináló és nem — mint eddig gondolták — birtokost jelölő szerepében járult az igehez. Az utóbbi azért sem tartom lehetségesnek, mivel a nomen és a verbum elkülönülése az alanyi és tárgyas ragozás kialakulása előtti ősmagyar korban már megtörtént, s így a birtokos személyragok már nem járulhattak az igehez.

² A régi nyelvben az *-e* személyrag szórványosan a jelen időben is előfordult: *juriscte*, *yegyeze*, *meg tekynte*, *kywe yelente* (MELICH: MNyTK. 14. sz. 2—4.).

ragozásban a **várja* maradt meg, a **várá* pedig az elbeszélő múlt **várá* alakjával való egybeesése miatt kihullott a tárgyas igeragozásból (vö. BÁRCZI: i. h.). A **várja* alak szövégi *á*-jának a megrövidülése a XIII. században történt meg (vö. BÁRCZI, Htört.² 85 kk.).

5. A határozott tárgyra utaló tárgyas igeragozás alakjai közül — amint erre már utaltam —, először az egyes 3. személyű igealakok jöttek létre: **várja*, **kéri*. Ezekből *-k* többesjel hozzáadásával alakultak ki a többes 3. személyű *várják*, *kérik* alakok. Az egyes 3. személyű tárgyas alakok *-ja*, *-i* (*-a*, *-e*: *adta*, *kérte*, *kérje*) személyragjának az egyes 3. személyű birtokos személyraggal való összefüggésével meg a birtokos személyragok determinatív használatával magyarázható az a tény, hogy az ősmagyar igei személyragok közül a személyes névmási, tehát a birtokos személyragokkal azonos eredetű igei személyragok kerültek be a tárgyas igeragozásba: *-m*; *-d*; *-tok*, *-tők*, *-tök*. A többes szám 1. és 2. személyének tárgyas igealakjai a következőképpen keletkeztek: a nyelvérzék a tárgyas ragozás egyes 3. személyű **várja* és **kéri*-féle alakjának *-j(á)*, illetőleg *-i* elemébe tárgyjelölő funkciót érzett bele, és azt elvonva, más igealakokba is bejuttatta. Így módon keletkezett a többes szám 1. személyének *várjuk* és *kérjük* alakja a korábbi *váruk*, *kérük* alakból, továbbá a többes szám 2. személyének *várjátok* és *kérítek* (< **várstok*, **kérstök*) alakja.

A *j*-s alaknak a többes szám 1. személyében való elterjedése nem egyszerre történt meg. A *j*-s és *j* nélküli alakok egymás mellett élésének és küzdelmének a maradványai az egyes nyelvjárásokban mind a mai napig megőrződött *aduk*, *kérük*-féle alakok. Például: Hunyad megye Lozsád: *aduk*, *kapáluk*, *tuduk*, *kirük*, *ütük*; Maros—Szamos-közi nyelvjárás: Domonkos és vidéke: *tanítuk*, *kiseprük*; Bihar megye Jánosfalva és vidéke: *látuk*, *váguk*; moldvai csángó nyelvjárás: *megaduk*, *kötük*; szlavóniai nyelvjárás: *hozok* (= *hozzuk*), *húzok* (= *húzzuk*), *olvasok* (= *olvassuk*); palóc nyelvjárások: *agyük*, *tugyük*, *hozuk*, *akaruk*, *rakuk*, *várjuk*, *kérük*. — Az ősmagyarban a *várunk*, *kérünk* és a *várjuk*, *kérjük* alakok alanyi és tárgyas használatában is ingadozás lehetett. Ezen ingadozás maradványai egyes nyelvjárásokban és egyes köznyelvi igealakokban (*várók* ~ *váránk*, *várnök* ~ *várnánk*) ma is megvannak. Néhány nyelvjárásban a *várunk*, *vártunk*, *várjunk* igealakoknak tárgyas használat is van (vö. HORGER, MIger. 69—70).

A *-juk*, *-jük* személyrag a tárgyas ragozás jelen idejében azért válhatott általánossá, mivel e rag a tárgyas ragozásra jellemző *j* elemével (vö. *várja*, *várjátok*, *várják*) alkalmas volt arra, hogy — a másik két személyrag (*-uk*, *-ük*, *-unk*, *-ünk*) rovására — a tárgyas ragozás rendszerébe beleilleszkedjék.

6. Míg a többes szám 1. személyében az alakváltozatok küzdöttek egymással, addig az egyes szám 1. személyében csak egy ragalak (az *-m*) szolgált az alanyi és a tárgyas igeragozás kifejezésére. A nyelvben azonban határozott tendencia volt arra, hogy az alanyi és a tárgyas ragozást (az egyes szám 1. személyében is) külön személyragokkal megkülönböztesse; e célból a többes 1. személyű személyragok (*-uk*, *-ük*, *-juk*, *-jük*, *-unk*, *-ünk*) közül az *-uk*, *-ük* (későbbi nyíltabbá válással: *-ok*, *-ök*) az alanyi ragozás egyes 1. személyű személyragiává értékelődött át. Hogy a három többes számú személyrag közül miért éppen az *-uk*, *-ük* (> *-ok*, *-ök*) hatolt be az egyes számba, azt a következő tényezők figyelembevételével könnyen megérthetjük. A személyes névmási eredetű *-unk*, *-ünk* rag azért nem kerülhetett be az egyes számba, mivel a

többes 1. személyű birtokos személyraggal (*házunk, kertünk*) való összefüggése (s így többes számú jelentése) a nyelvtudat számára világos volt. A *-juk, -jük* viszont azért nem válhatott az alanyi ragozás egyes 1. személyének a személyragjává, mivel eme rag éppen a tárgyas ragozás kifejezésére jött létre. Tehát egyedül az alanyi és a tárgyas igeragozás szempontjából közömbös, ősi *-uk, -ük* (> *-ok, -ök*) igei személyrag volt alkalmas arra, hogy az alanyi ragozás egyes 1. személyű személyragjává értékelődjék át. — Az a végkövetkeztetésem, hogy az alanyi ragozás *-k* személyragja többes számi első személyű funkcióból értékelődött át egyes számivá, megegyezik GOMBÓCZ felfogásával (vö. UngJb. X, 11; 1. még PAPP ISTVÁN: MNy. XLVI, 15—27; — másképpen: PAIS: MNy. XXVII, 142; JUHÁSZ: MNy. XXXV, 282); e rag kifejlődésére vonatkozó magyarázatom azonban eltér az övétől. — A COLLINDER (CompGr. 309) által a magyar *-k* személyrag esetleges megfelelőjéül említett szelkup *-k (-η)* ragnak semmi köze sincs a magyar személyraghoz.

Többes számú nyelvi elemnek egyes számúvá válására néhány biztos példát idézhetünk más finnugor nyelvekből is. Az északi-osztják tárgyas igeragozásban az egyes és többes számú tárgyra vonatkozó kettős szám 2. és 3. és többes szám 2. személyű *-aən* személyragjának az azonossága azzal magyarázható, hogy a többes számú tárgyat kifejező személyrag behatolt az egyes számú tárgyat jelölő tárgyas ragozás paradigmájába (vö. STEINITZ: ŐEST. XXX, 680 kk.). A keleti nyelvjárasterülethez tartozó Sal. nyelvjárás tárgyas igeragozásában az egyes számú tárgyat a kettős szám mindhárom személyében és a többes szám 1. és 2. személyében a többes számú tárgyat jelölő személyragok (kettős szám *-təman, -tən, -tən*; többes szám *-tūy, -tən*) fejezik ki (uo.). STEINITZ (i. h.) szerint a többes számú tárgyat kifejező alakok azért jutottak be az egyes számú tárgyat jelölők paradigmájába, hogy a nyelv a tárgyas ragozás személyragjait megkülönböztethesse az alanyiaktól. Ám az előbbiek folyamán láthattuk, hogy a magyarban — az osztják nyelvhez hasonlóan — szintén az alanyi és a tárgyas igeragozás személyragjainak a megkülönböztetése céljából hatolt be a többes szám 1. személyének *-uk, -ük* (> *-ok, -ök*) személyragja az egyes számba. — Többes számú nyelvi elemnek az egyes számba való behatolására megemlíthetjük még a következő esetet: a finn *-t* többesjel, illetőleg többes számú tárgyrag a *meidūt* 'minket', *teidūt* 'titeket', *heidūt* 'őket' többes számú személyes névmások analógiájára az egyes számú alakokba is behatolt: *minut* 'engem', *sinut* 'téged', *hänet* 'öt'. Vö. még *ken* 'ki?': *kenet* 'kit?' (vö. HAKULINEN, SKRK. I, 86).

7. Korábban úgy gondolták, hogy egykor az elbeszélő múlt egyes 3. személyű alakjában is volt személyrag (vö.: MELICH: MNyTK. 14. sz. 38; SZINYNYEI: MNy. XI, 7). Noha feltételes módú *várnája, kérnéje* alakok a régi nyelvben voltak, és egyik-másik nyelvjárásban ma is vannak, elbeszélő múlt idejű **várāja, *kéréje*-féle igealakokat a nyelvemlékekből nem sikerült kimutatni. Ilyen tárgyas alakok valószínűleg sohasem voltak. De nincs is arra szükség, hogy ilyen alakokat tegyünk fel az ősmagyarra. A nyelv a személyragokon kívül más nyelvi elemeket is felhasználhatott az alanyi és a tárgyas igeragozás kifejezésére.

Az elbeszélő múlt idő *-á, -é* jelének ősmagyar kori előzménye feltehetőleg **-i* volt. Az ősmagyar *-i* múltidő-jel a finnugor **-i* praeteritumjellel, illetőleg a vele azonos eredetű **-i* deverbális névszóképzővel azonos (vö.: SETÄLÄ: SUSAik. II, 89—104; KLEMM: FUF. XVII, 273—4, 278; SZINNYEI, NyH.⁷ 110, FgrSprw.² 122—3; HAKULINEN, SKRK. I, 221; BERRÁR, TörtMondt. 24;

COLLINDER, CopmGr. 305—7). Az ősmagyar korban mind a névszó-, mind az ige-
tövek magánhangzóra végződtek. Az *-i múltidő-jel az ige-tővéghangzójával
difftongust alkotott, s ebből szabályszerűen hosszú -é (illeszkedve: -á) fejlő-
dött: *vár*i* > *vár*e* > *vár*e* > vár*a* (az illeszkedés nélküli vár*e*- is meg-
maradt: vár*e*k); *kér*i* > *kér*e* > kér*e*. Az ily módon létrejött -á, -é időjel
— amely lappangásba jutva az ige-tővéghangzóját is tartalmazza — a *vár*a*,
*kér*e*-féle alakokból elvonódva újból hozzájárulhatott az ige teljes tövéhez. Így
az ősmagyarban az elbeszélő múlt időnek kétféle alakja keletkezett. A nyelv
ezt a kétféle igealakot használta fel az alanyi és a tárgyias igeragozás meg-
különböztetésére. Ezen ősmagyar alanyi és tárgyias ragozás maradványai a HB.
alanyi ragozású Engede, uola, mente, evac és tárgyias ragozású terumteve, tilutoa,
mundoa, Hadlaua, feledeve, veteve alakjai (vö. MÉSZÖLY i. m. 23 kk.).¹ Az alanyi
ragozású alakoknál az időjel a csonka, a tárgyias ragozásúaknál pedig a teljes
tőhöz járult. A terumteve, Hadlaua, feledeve, veteve v, u (o : v) eleme hiátustöltő
hang (vö. MÉSZÖLY i. m. 48). A hiátustöltő v a labialis o után nem jelent-
kezik.

Ilyen tárgyias alakok a HB. utáni nyelvemlékeinkben már nem fordul-
nak elő. Véleményem szerint elsorvadásuk az ómagyar kori rövid, illetőleg
redukált magánhangzók lekopásával függ össze. Szóvégi redukált magánhang-
zóink a XIII. század első felében koptak le (vö. BÁRCZI, Htört.² 23—4). Ezután
az -á, -é múlt időjel már nem járulhatott az ige teljes tövéhez, s így a tárgyias
igeragozásnak illetéknéppen való kifejezése többé már nem volt lehetséges.
Ugyanakkor a XII. század folyamán a szóvégi hosszú á és é megrövidült (vö.
BÁRCZI i. m. 85—7), és ezáltal lehetőség nyílt az alanyi és tárgyias ragozás más
módon való megkülönböztetésére. A múltidő-jelnek korábbi hosszú magán-
hangzós változata ugyanis nem tűnt el, hanem a régi és az új alak között
funkciómegoszlás történt oly módon, hogy a hosszú -á, -é tárgyias, a rövid -a,
-e pedig alanyi ragozásúvá vált (vö. BERRÁR, TörtMondt. 55). — Az elbeszélő
múlt tárgyias ragozásának egyes 1. és 2. személyében — a jelen időhöz hason-
lóan — személyes névmási eredetű személyragok találhatók: vár*ám*, vár*ád*;
kér*ém*, kér*éd*. A többes szám 2. személyében pedig az alanyi és a tárgyias ragozás
személyragja azonos: vár*átok*, kér*étek*. A többes szám 3. személyének a személy-
ragja -k: vár*ák*, kér*ék*; ez voltaképpen a többes szám jelével azonos.

8. A többes 1. személynek (vár*ók*, kér*ők*) -ó, -ő eleme többek (GOMBOSZ:
UngJb. X, 13—4; HORGER, Miger. 65; BERRÁR, TörtMondt. 24) szerint ugyan-
az, mint az -ó, -ő melléknévi igenévképző (vár*ó*, kér*ő*). E származtatást nem
tartom valószínűnek. Kétségtelen ugyanis, hogy az elbeszélő múlt -á, -é jele
a finnugor *-i praeteritumjéből fejlődött. Ilyen múltidő-jel feltehetőleg már
a finnugor korszak utolsó szakaszában is volt (vö.: SETÄLÄ: SUSAik. II, 89—
104; SZINNYEI, NyH.⁷ 110; FgrSprw.² 122—3; COLLINDER, CompGr. 305—7).
Mármost feltűnő volna, ha az elbeszélő múlt többes 1. személyében nem ez az
*-i (> -á, -é) időjel volna meg, hanem a *-k (> -ó, -ő) igenévképző. Ez
utóbbi feltevést azért sem tartom valószínűnek, mivel a magyar -ó, -ő ige-
névképző előzményeül feltehető *-k, *-p és *-ŋ képzők (vö.: GYÖRKE, Wort-
bildungslehre 13, 23, 57; LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 141, 255—6, 345—50)
egyetlen rokon nyelvben sem váltak múltidő-jellé. A *-k és *-p képzőből több
finnugor nyelvben jelen időjel fejlődött (vö. SZINNYEI, FgrSprw.² 119—22), de

¹ Az utóbbiakról én is mondtam valamit: MNy. LII, 17—8. — P. D.

sehol sem lett belőle múlt időjel.¹ — Szerintem az elbeszélő múlt jele az egyes és többes szám valamennyi személyében egyaránt *-i (> -á, -é) volt. Az alanyi és tárgyas ragozás előtti ősmagyar korban a többes 1. személyben — a jelen idejű *várúk, *várunk alakokhoz hasonlóan — ősbibb *várák ~ *várék, kérék és újabb *váránk, *kérénk alakokat használhattak. Az alanyi és a tárgyas ragozás létrejöttkor a jelen idejű tárgyas várjuk, kérjük (< *várúk, *kérük) igealakok labialis u, ü hangjának az analógiájára a múlt idejű *várák ~ *várék, *kérék alakok illabialis á, é hangja labialis ó, ő hangra változott (várók, kérők). Természetesen az újabb várók, kérők és a régebbi *várák ~ *várék, *kérék igealakok még hosszú ideig egymás mellett élhettek. Idővel azonban az alanyi és tárgyas ragozás szempontjából közömbös várák ~ várék, kérék változatok — a jelen idejű várúk, kérük alakokhoz hasonlóan — az alanyi ragozás egyes szám 1. személyének az alakjaivá értékelődtek át: várék, N. várák; R. meg yzanyudak, lakozak, czudalkodak, meg haraguwak (JókK.) (vö. SZINNYEI: MNy. XXII, 248), kérék. Ezáltal az egyes 1. személyben is lehetővé vált az alanyi és a tárgyas ragozás megkülönböztetése.

9. A befejezett múlt idő (várta, kérte) -a, -e személyragjának korábbi hosszú előzménye van meg a többes 3. személyű várták, kérték alakokban. A tárgyas ragozás -á, -é személyragja analógiásan bekerült a többes 2. személybe is: vártátok, kértétek. Az egyes 1. és 2. személynek a személyragja — a már tárgyalt többi igeidőhöz hasonlóan — személyes névmási eredetű -m, -d: vártam, vártad; kértem, kérted. Az egyes 1. személyben az alanyi és a tárgyas ragozás személyragja azonos: vártam, kértem. A többes 1. személynek a személyragja — a jelen idő analógiájára: -uk, -ük: vártuk, kértük. Mivel a befejezett múlt idő egyes szám 3. személyének a személyragja j elemet nem tartalmaz, ezért a többes szám személyragjaiban (-uk, -ük; -átok, -étek; -ák, -ék) sincs j. Az alanyi és a tárgyas igeragozás kialakulása idején tehát a többes szám 1. személyében nem három (miként a jelen időben és az elbeszélő múltban), hanem csak két személyrag volt használatos: -unk, -ünk (alanyi ragozás) és -uk, -ük (tárgyas ragozás). Talán ezzel magyarázható az, hogy az -uk, -ük személyrag a befejezett múltban nem került be az alanyi ragozás egyes számába. A -k személyragnak a befejezett múlt alanyi ragozásába való bejutását az is megakadályozhatta, hogy egy *adtuk, *adtok vagy *adtak-féle egyes 1. személyű alak zavaró homonímiát képezett volna más igealakokkal.

10. A feltételes mód tárgyas igeragozásának egyes szám 3. személyében a régi nyelvben nagyon gyakran (egyes nyelvjárásokban ma is!) -ja, -je személyrag van: várnája, kérnéje (vö.: MELICH: MNyTK. 14. sz. 41; MÉSZÖLY, i. m. 4—19). E személyrag a feltételes mód tárgyas ragozásában feltehetőleg

¹ A magyar -ó, -ő igenévképző finnugor előzményének tartják még az *-m deverbális névszóképzőt is (vö.: SZINNYEI, NyH.⁷ 84; GYÖRKE, Wortbildungslehre 45; D. BARTHA, Szóképz. 96). A magyar -ó, -ő igenévképző — véleményem szerint — azért nem származhatik a finnugor *-m képzőből, mivel e képzőnek a magyarban is -m a folytatója, például: álom, öröm, csillám, villám (vö.: LEHTISALO: SUSToim. LXXII. 105). Az *-m képző azért sem lehet a magyar -ó, -ő előzménye, mivel e képzőből a rokon nyelvekben nem folyamatos, hanem befejezett melléknévi igenévképzők fejlődtek (vö.: GYÖRKE i. m.; LEHTISALO: i. h. 91—110). A -m képzőt, amely a magyar nyelvben csak néhány származékszóban van meg, feltehetőleg a szintén befejezett jelentésű -t, -tt igenévképző szorította ki a használatból.

már az ősmagyarban is megvolt. A szóvégi *á, é* hangnak az ómagyarban való megrövidülése után az alanyi és a tárgyas ragozás kifejezésére — az elbeszélő múlt analógiájára (*vára ~ várá, kére ~ kéré*) — az újonnan keletkezett rövid-hosszú magánhangzós alakpár foglaldott le: *várna ~ várná, kérne ~ kérné*. Mindazonáltal a korábbi *várnája, kérnéje*-féle tárgyas alakok a régi nyelvben még sokáig, sőt egyes nyelvjárásokban mind a mai napig megőrződtek. — A feltételes mód többes szám 3. személyének tárgyas ragozású személyragja a *-k* többesjellel azonos: *várnák, kérnék*. A többes 2. személyben az alanyi és a tárgyas ragozás személyragja egybeesik: *várnátok, kérnétek*. A tárgyas ragozás egyes szám 1. és 2. személyében személyes névmási eredetű személyragok szerepelnek: *-m, -d: várnám, várnád; kérném, kérnéd*. A feltételes mód többes szám 1. személyének (**várnák ~ várnék, *kérnék >*) *várnók, kérnők*-féle tárgyas alakjaiba az elbeszélő múlt analógiájára (*várok, kérők*) hatolt be az *ó, ő* (vö. HORGER, MIger. 67). A többes szám 1. személyében mutatkozó felesleges hármasságot (1. *várnák ~ várnék, kérnék*; 2. *várnánk, kérnénk*; 3. *várnók, kérnők*) és az egyes szám. 1. személyében korábban meglevő egyalakúságot (*várnám, kérném*) a nyelv a feltételes módban is úgy küszöbölté ki, hogy a *várnék* (N. *várnák*), *kérnék* alakok az alanyi ragozás egyes 1. személyének az alakjaivá értékelődtek át.

11. A felszólító mód tárgyas ragozásának a személyragjai (*-m; -d; -a, -e; -uk, -ük; -átok, -étek; -ák, -ék*) teljesen a jelen idő analógiájára alakultak ki. Az egyes 3. személynek az *-a, -e* (*< -á, -é*) személyragja van meg a többes 3. személynek *-ák, -ék* személyragjában: *várják, kérjék*. Az *-á, -é* személyrag a többes 2. személybe is bejutott: *várjátok, kérjétek*. (Az alanyi ragozású *várjatok, kérjétek* alakoknak a *-tok, -ték* személyrag előtti *a, e* eleme kötőhangzó.)

12. A 2. személyű határozott tárgyra utaló *-lak ~ -lek* személyrag eredete. — Az alanyi ragozás és a 3. személyű határozott tárgyra utaló tárgyas ragozás elkülönülése után lehetett olyan idő, amikor a praesensjelből keletkezett egyes 2. személyű alanyi személyragok (*-sz, -l*) még eredeti, jelen időt jelölő funkciójukban is használatosak voltak. Az *-l* jelenidő-jellel ellátott alanyi ragozás egyes 1. személyű *várlak, kérlek* igealak mellett határozatlan tárgy vagy egyes és többes számú 2. személyű határozott tárgy (*téged, titeket*) állhatott. A jelen időjel nélküli alanyi ragozású *várok, kérek* és az időjeles *várlak, kérlek* alakok között funkciómegoszlás történt oly módon, hogy az időjel nélküliek a határozatlan tárgy, a jelen időjellel ellátott *várlak, kérlek* alakok pedig a 2. személyű határozott tárgy jelölésére foglaldottak le. E folyamatot az is elősegíthette, hogy a nyelvérzék a *várlak, kérlek*-féle alakok *l* elemét a már meglevő egyes 2. személyű személyraggal (*nézel, hozol*) is azonosíthatta, s így az *l*-be — a 3. személyű határozott tárgyra utaló tárgyas ragozású igék (*várja, kéri*) hatására — 2. személyű határozott tárgyra utaló funkciót érezhetett bele. Az ily módon létrejött *-lak, -lek* személyrag kétségtelenül a legfiatalabb személyragunk. A magyarban a 2. személyű határozott tárgyra utaló tárgyas igeragozásnak csupán ezen egyetlen alakja fejlődött ki, a mordvinban azonban 1., 2. és 3. személyű egyes és többes számi határozott tárgyra vonatkozó tárgyas igeragozás jött létre (vö.: PAASONEN, MordChr.² 013—020; KLEMM: NyK. XLVI, 194 kk.). — A *-lak, -lek* személyrag kialakulását KLEMM (MNY. XXI, 256—9) némileg más-képp magyarázza.

III.

1. Külön alanyi és külön határozott tárgyra utaló tárgyas igeragozás van a magyaron kívül a vogulban, az osztjakban, a mordvinban és a szamojéd nyelvekben. A magyar tárgyas ragozás a határozott tárgy személyére utal, az obi-ugor és a szamojéd nyelvek tárgyas ragozásai pedig a tárgy (egyes, kettős és többes) számát fejezik ki. Legteljesebb a tárgyas igeragozás a mordvinban; e nyelvnek mindhárom személyű, egyes és többes számi határozott tárgyra vonatkozó tárgyas paradigmái vannak (vö. COLLINDER, CompGr. 244).

A rokon nyelvek tárgyas igeragozásai eleinte szintén az alany és a tárgy, később csupán a tárgy határozottságának a kifejezésére szolgáló determinatív elemnek (birtokos személyragnak, személyes, illetőleg mutató névmásnak) az igéhez való járulása útján jöttek létre. A tárgyas igeragozás a rokon nyelvekben — ugyanúgy, mint a magyarban — először az egyes szám 3. személyében alakult ki.

Az obi-ugor nyelvek tárgyas igeragozásainak a kialakulása talán már az obi-ugor korban megkezdődött, végleges kifejlődése azonban csak az egyes nyelvek (sőt az osztják esetében az É., D. és K. nyelvjárások) külön életében történt meg.¹

2. A vogulban az egyes 3. személyű birtokos személyrag (-tā, -tē) a határozottság kifejezése végett behatolt az ige egyes 3. személyű (eredetileg ragtalan) alakjába: É. *rätitā* 'üti' (MUNKÁCSI, VNyj. 38), Szig. *loβintitā* 'olvassa' (LAKÓ, ÉMsNyt. 41). Eme -tā, -tē személyrag a finnugor *s kezdetű személyes névmás folytatója. A finnugor *s-ből a vogulban l-en keresztül t hang lett (vö.: FOKOS: NyK. XL, 405—6; COLLINDER, CompGr. 58). A 3. személyű személyrag -l fokon van meg a T. nyelvjárásban: *äldntil* 'öli', *älil* 'ölni fogja' (MUNKÁCSI, VNyj. 293). Később ezen -l személyrag, illetőleg determinatív elem a határozott tárgy jelölése céljából bekerült a tárgyas igeragozás egyes, kettős és többes számának mindhárom személyébe:

Egyes szám	1. személy	<i>rätilem</i>	'ütöm'
"	2. "	<i>rätilēn</i>	
"	3. "	<i>rätitā</i>	
Kettős szám	1. személy	<i>rätilemēn</i>	
"	2. "	<i>rätilēn</i>	
"	3. "	<i>rätitēn</i>	
Többes szám	1. személy	<i>rätileuw</i> v. <i>rätilūw</i>	
"	2. "	<i>rätilān</i>	
"	3. "	<i>rätitānl</i>	

Minthogy a tárgyas ragozás 3. személyű személyragjainak a megfelelő birtokos személyragokkal való összefüggése a nyelvérzék számára világos volt, az egyes és kettős számi 3. személyű tárgyas személyrag l eleme a -tā, -tē (<*l●), illetőleg -tēn (<*lēn) birtokos személyrag hatására a legtöbb nyelv-

¹ A vogul és az osztják nyelv tárgyas igeragozásával már többen foglalkoztak: FOKOS, A vogul-osztják tárgyas igeragozásról (NyK. XL, 386—412); PÁPAY, Über die Objektivkonjugation im Nordostjakischen (FUF. XIII, 296—303); KLEMM, A vogul és az osztják tárgyas igeragozás (NyK. XLVII, 85—112); LAVOTHA, A tárgyas igeragozás mondattana a vogulban (EgrÉrt. 5. sz. 21); STEINITZ, Die objektive Konjugation des Ostjakischen (ÖEST. XXX, 680—99).

járásban szintén *t*-vé változott, például: É. *rätitä* 'üti', KL. *jërptit* 'szereti', AL. *rätit* 'üti', K. *roätitë* 'ua.', P. *älitë* ~ *älit* 'öli' (MUNKÁCSI, VNyj. 38, 127, 167, 221, 251); É. *rätitën* 'ütik (ketten)', K. *roätitën* 'ua.' (de: FK. *tätälän* 'hozzák (ketten)') (i. h. 38, 221). A többi személyragban az **l* > *t* változás nem történt meg.

Mivel a vogul nyelvben az alanyi és a tárgyas igeragozás 1. és 2. személyű személyragjai egyaránt személyes névmási eredetűek, és hangalakilag is teljesen azonosak, csupán a 3. személyű *-l* személyragnak a tárgyas ragozás paradigmájába való behatolásával vált lehetségessé a két igeragozás megkülönböztetése. — A tárgyas igeragozás kettős és többes számú tárgyat kifejező igealakjai (É. *rätiiyëm* 'ütöm (a kettőt)' stb., *rätiiänëm* 'ütöm (őket, többüket)' stb.) a kettős és többes számú birtokot jelölő birtokos személyragokkal azonosak (vö. É. *kwoliiyëm* 'két házam' stb., *kwoliiänëm* 'házaim' stb.: MUNKÁCSI, VNyj. 11—2). A tárgyas igeragozás kettős és többes számú tárgyra vonatkozó paradigmáinak a kialakulásával az *-l* elem (vö. *rätiiyëm* 'ütöm', *rätiiänëm* 'ütöd' stb.) ráértéssel az egyes számú tárgy jelölésének a funkcióját vette fel.

3. Az osztják nyelvben — ugyanúgy, mint a magyarban és a vogulban — a tárgyas igeragozásnak először az egyes 3. személyű alakja jött létre. Az ős-osztjákban az egyes 3. személyű tárgyas ragozású igealakban — feltehetőleg — három determináló elemet (STEINITZ szerint: demonstratívumot) használtak: 1. az egyes 3. személyű személyes névmást, 2. az egyes 3. személyű birtokos személyragot, 3. mutató névmást (vö. STEINITZ: ÖEST. XXX, 680—99). Ezek közül az É. nyelvjárásterületen a személyes névmási eredetű O. *-li*, Szin. *-li*, *-ali* ~ *-alli*, M. *-li*, *-alli*, Serk. *-te*, *-ate* stb. (O. *sëŋklali*, M. *sëklalli* 'üti'), a D. nyelvjárásokban az *-at* birtokos személyrag (I. *pandet* 'teszi'), a K. nyelvjárásokban pedig a *tä* ~ *tä*- mutatónévmásból fejlődött személyrag (V. *əpłämä* 'он делает ero', *pəłāmä* 'он положит ero')¹ terjedt el (vö. STEINITZ: uo.). A tárgyas ragozás 1. és 2. személyében (valamint a kettős és többes szám 3. személyében) a birtokos személyragokkal azonos eredetű igei személyragok használatosak. — A determináló szerepben is előforduló kettős és többes számi 3. személyű birtokos személyrag vált a tárgyas igeragozás kettős szám és többes szám 3. személyének a személyragjává valamennyi osztják nyelvjárásban.

Mivel mind az alanyi, mind a tárgyas igeragozás személyragjai személyes névmási eredetűek, a két igeragozás különböző személyragokkal való alaki megkülönböztetése hosszú ideig nem volt lehetséges. Az alanyi és a tárgyas igeragozás 1. és 2. személyű személyragjainak az elkülönülése az osztják nyelvnek nem első szótagbeli vokalizmusában végbement hangtani változásokkal (rövidülés, redukálódás) kapcsolatos. Az újabb, redukált magánhangzót (kötőhangzót) tartalmazó személyragok — például: Szin. egyes 1. *-əm*, 2. *-ən*, kettős 1. *-əman* ~ *-mən*, többes 1. *-uw* (*tajlam* 'ich besitz', *tajlan*, *tajlamən*, *tajluw*) — az alanyi, a hosszú vagy teljes magánhangzósok pedig — például: Szin. egyes 1. *-em*, *-en*, kettős 1. *-əman* ~ *-emə*, többes 1. *-ew* (*ponlem* 'ich lege es', *ponlen*, *ponlemə*, *ponlew*) — a tárgyas igeragozásban foglaltak helyet. A tárgyas igeragozás személyragjainak és a birtokos személyragoknak a már tárgyalt kapcsolata alapján érthető, hogy a birtokos személyragozásban

¹ Вö. Н. И. ТЕРЕШКИН, Очерки диалектов хантыйского языка. Ваховский диалект. Москва—Ленинград, 1961. 204 л.

is a teljes magánhangzót tartalmazó személyragok vannak meg: egyes 1. -em, -en, kettős 1. -emān, ~ -emy, többes 1. -ew (vö. STEINITZ, OVE. I, 40, 44, 47). — Megjegyezhetjük, hogy az alanyi igeragozás kettős szám 2. személyében (egyes nyelvjárásokban a 3. személyben is) és a többes szám 2. személyében nem az -n — miként a birtokos személyragozásban és a tárgyas igeragozásban —, hanem a finnugor *t kezdetű 2. személyű személyes névmásból keletkezett igei személyragok (vö. pl. Szin. kettős 2., 3. -atan ~ -tan ~ -ty, többes 2. -ati ~ -ti: STEINITZ i. m. 44) használatosak.

A tárgyas igeragozásban a kettős és többes számú tárgyat a legtöbb nyelvjárásban a többes számú birtokra vonatkozó birtokos személyragok fejezik ki (vö. STEINITZ: ŐEST. XXX, 680—99).

4. Láthattuk, hogy azt az alaptételünket, amely szerint a magyar tárgyas igeragozás determinálásból fejlődött ki, a rokon nyelvek tárgyas ragozásai is igazolják. Azt is láthattuk, hogy a tárgyas igeragozás valamennyi nyelvben először az egyes szám 3. személyében jött létre determinatív elemnek (birtokos személyragnak, személyes vagy mutató névmásnak) a puszta igetőhöz való agglutinálódása (tárgyas személyraggá válása) útján. Az egyes 3. személyű személyrag (vagy annak egyik eleme) a határozott tárgy kifejezése céljából néhány nyelvben (magyar, vogul, mordvin) az 1. és 2. személyű, egyes és többes számú igealakokba is bejutott.

Azt, hogy a tárgyas igeragozás alakjai közül legelőször valóban az egyes 3. személyű alakult ki, egy, a tárgyas ragozással kapcsolatos permi nyelvekbeli jelenség is támogatja. A zürjénben a jelen és múlt idő egyes és többes számú 3. személyében némelykor az egyes 3. személyű birtokos személyraggal azonos eredetű -s személyrag jelentkezik. Mármost megfigyelhető egy olyan szabályszerűség, hogy az -s személyrag nélküli alakok csak intranszitiv igéknél fordulnak elő (pl. *muni* ~ *munis* 'ment'), viszont a tranzitiv igéknél többnyire -s személyragos alakok használatosak: *boštas* 'vesz', *boštis* 'vett'. SZEREBRENYIKOV (NyK. LVIII, 193—6) helyesen mutatott rá, hogy ezen -s személyragos igealakok a permi nyelvekben egykor kialakulóban levő, de később elsorvadt tárgyas igeragozás maradványai. — Véleményem szerint az -s birtokos személyrag — ugyanúgy, mint a többi rokon nyelvben — determináló elemként, a határozottság kifejezése végett jutott be a transitiv igék egyes (és többes) szám 3. személyű alakjába. Ez az -s személyrag a zürjénben (és a votjákban) nem terjedt túl a 3. személyű igealakon, sőt később a kifejlődőben levő tárgyas igeragozás teljesen elsorvadt. Az eredeti funkció elhomályosulása után az -s személyrag analógia útján átterjedt az intranszitiv igékbe is: zürjén *piris* 'bement', *pirisni* 'bementek'.

5. Dolgozatom végére érve egy fontos, mindnyájunk által ismert, de némelykor sajnálatos módon elhanyagolt szempontra szeretném felhívni a figyelmet. Magyar (különösen ősmagyar) nyelvtörténeti vizsgálatainkban nem elegendő csupán a magyar nyelv jelenségeire és a magyar nyelv tudomány eredményeire támaszkodnunk, hanem feltétlenül tekintetbe kell vennünk a rokon nyelvek hasonló jelenségeit és a finnugor nyelv tudomány eredményeit is. Kétségtelen, hogy nem valamennyi, a rokon nyelvek között mutatkozó egyezés magyarázható és magyarázandó ősi, genetikai kapcsolattal. A nyelvrokonság tényéből, a rokon nyelvek hasonló struktúrájából következik, hogy a finnugor nyelvekben az alapnyelv felbomlása után, egymástól függetlenül is végbe-mehettek hasonló vagy teljesen azonos változások, nyelvi folyamatok. Éppen

ezért a nyelvemlékekkel nem támogatható ősmagyar kor nyelvi eseményeit csupán a magyar és a finnugor nyelvtudomány eredményeinek komplex alkalmazásával, a magyar és a finnugor nyelvek, valamint a magyarral kapcsolatban állott nyelvek figyelembevételével tudjuk felderíteni.

RÉDEI (RADANOVICS) KÁROLY

A „kiemelő jel” mai nyelvtani szabályai

1. A felszabadulás utáni magyar leíró nyelvtani szakirodalom tizenhat évének áttekintésekor már utaltam arra (MNY. LVIII, 254), hogy bár a MMNYR. I. kötetében a *(leg)kisebb-ik* alak végső toldalékát SZINNYEI JÓZSEF (Rendszeres magyar nyelvtan¹⁷ 51—2) és SZABÓ DÉNES (A mai magyar nyelv 228) nyomán egyértelműen a névszóik jelek közé soroltuk (522—3; vö. még AnyIsk. I/5, hátsó borítéklap és Nyr. LXXXI, 300), ez elem nyelvtani jellegét, sajátos szabályait még egyszer, tüzetesen is meg kellene vizsgálnunk. Hadd kíséreljem meg most magam ennek a feladatnak az elvégzését!

Előrebocsátanám: bár egészében most is a formai és a szemantikai-stilisztikai kérdések egész körét szeretném feldolgozni, igyekszem lehetőleg a tisztán formális leírás számára is használhatóbban csoportosítani az ott (is) számba jöhető megfigyeléseket.

S hadd tegyek mindjárt még egy rövid nyelvtörténeti vonatkozású megjegyzést is. Az *-ik* formans eredetét és történetét az újgrammatikus iskola, azt hiszem, már kellően megvilágította, ami — ismerve ennek a kiváló, termékeny kutató gárdának történeti alapszemléletét s az élőbeszédben végbenő, asszociációs háttérű kategóriaeltolódások iránti nagy érdeklődését — érthető is. Tudjuk tehát, hogy az *-ik* egykor birtokos személyrag volt, a mai *-uk*, *-ük*, *-juk*, *-jük* megfelelője, s pontosabban az *ezeknek egyik*, a *fiúknak kisebbik* partitívusi birtokos jelzős szó szerkezet-típusból vált ki. Az *egyik*, *másik* stb. névmásban — többé-kevésbé összeforrva a tövel — már régen új szótári egységet hozott létre; a *harmadik*, *tizedik* stb. sorszámnévben is a képző része lett, bár a *harmad-szor*, *tized-nap* típusú morfémasorban ma sincs jelen. (L. főleg: SIMONYI ZSIGMOND, TMNY. 584, 716 és A jelzők m. 149—50; KERTÉSZ MANÓ: NyK. XLIII, 417—22; a legújabb szakirodalomból vö. D. BARTHA KATALIN, A magyar szóképzés története 104.)

2. Mai alkalmazásáról SZINNYEI ezt mondta: „A közép-, a fölső- s a nyomatékos [más néven: „túlzó”] fölsőfokhoz gyakran hozzátesszük a kiemelő *-ik* jelt, pl. *jobbik*, *öregebbik*, *legnagyobbik*, *legszebbik*. Ilyenkor mindig odaértjük a középfok mellé azt, hogy »ketten közül v. között», a fölső- és a nyomatékos fölsőfok mellé pedig azt, hogy: »közülük v. közöttük v. valamennyi között».” (I. h. 51—2.) Több vonatkozásban így ír 1955-i nyelvtanában K. E. MAJTYINSZKAJA is (Vengerszkij jazik I, 158).

Az *-ik*-nek a szóelemek közti elhelyezkedéséről pedig a MMNYR. azt emeli ki, hogy „legtöbbször középfokjeles relatív tőhöz” járul, de „az alsóbb beszélt nyelvben” a *jobb* ’jobbra eső’ és *bal* ’balra eső’ (összehasonlítást-kijelölést kifejező) melléknév is megkapja. Megemlíti továbbá, hogy az *-ik* után következhet még birtokjel (*nagyobb-ik-é*), birtokos személyrag (*legnagyobb-ik-a*) vagy viszonyrag (*nagyobb-ik-a-t*, a második *a* itt csak kötőhangzóként különül el). „A *-k* többesjel azonban az *-ik* egyedítő értelme

miatt alig-alig, illetőleg csak elhomályosult *-ik* után [következhet]: *másod-ik-a-k*". Az *-ik* sorrendi helyét ezért az *-é* jeléhez képest inkább „képzőszerű”-nek, a középfokjeléhez képest inkább „jelszerű”-nek mondjuk (I, 522—3).

3. A szófaj és a morfémakapcsolás kérdésénél maradván marmost először is külön hangsúlyoznám, hogy a szokásos, *-bb* (*-abb*, *-ebb*) utáni helyzet egyúttal általában melléknévi toldaléknak mutatja a tárgyalt szöveget. Ezt az „általában”-t azonban több vonatkozásban pontosabbá kell tennünk, mert sokszor melléknévhez sem járulhat, másrészt mert ez „*ik-es*” melléknév olykor némely szempontból eléggé főnévies.

A) SZINNYEI szavaival kapcsolatban például mindjárt megjegyezhetjük, hogy a *-só*, *-ső* képzős mellékevek felsőfokban jobbra *-bb* nélkül használhatók, akkor pedig a jelzett „odaértés” esetén se lehetnek „*ik-esek*”: „Valamennyi közt ez a legbelső”. Viszont a *legesleg*-praefixumos és *-bb* toldalékos — SZINNYEITől „nyomatékos fősőfok”-nak mondott — alak után az irodalmi nyelvben eddigi ismereteim szerint nemhogy nem gyakran, hanem igazán csak egész kivételesen fordul elő. S ez nem is várható másképp: egy *legesleg-meleg-ebb-ik*, *legesleg-jo-bb-ik-á-nak*, *legesleg-friss-ebb-ik-é-i-t* szöveghalmaz még a tömörség magamfajta híveinek is túlzás. Ez tehát inkább csak elméleti alkalmazhatóság.

Persze elég nagy azoknak a mellékeveknek a sora is, amelyeket vagy általában nem vagy csak ritkán szoktunk fokozni; ezekhez tehát szintén vagy nem, vagy csak elvétve járul az *-ik*. Ilyenek (teljességre nem törekedve) a denominalis *-nyi*, *-féle*, *-fajta*, *-rét(ü)*; *-szori*, *-szeri*, *-szöri*; *-szoros*, *-szeres*, *-szörös* s bizonyos fokig az *-i*, *-si*, *-beli*, *-szerű* képzősek. Az alkalmi használatú melléknévi igenevek is csak nagy ritkán kapnak fokjelet (vö. MNy. LIV, 105—7). S ha egy denominalis vagy deverbális *-i*, *-si* képzős mellékevet esetleg fokozunk is, az ehhez járuló, további *-ik* már fölöslegesen csiklandozná a dobhártyánkat. Azért nem élünk az effélékkel: „Mindketten pestiek, de közülük a leány a *pestibb-ik*”. — Az összetett mellékevek közül is sokat nem fokozunk. Ilyen például az alanyos szó szerkezetnek megfelelő, főnévi elő- és igenévi-igei utótagú típus (*madárlátta*, *napsütötte*); meg jórészt a jelzős és hasonlító határozós szó szerkezetnek egyaránt megfelelő, főnévi elő- és melléknévi utótagos csoport is (*jéghideg*, *kőkemény*; *-ü*, *-ü* és *-jú*, *-jü* képzővel: *ólomsúlyú*, *mályvaszínü*); effajta legalább nagy részben a *-közi*, a *-forma* stb. utótagú meg az elhomályosulatlan participiumi utótagú (kivált a *vízmosott*, *széljárt*) csoport — és még bizonyára sok ritkább vagy gyakoribb típus.

Pusztán szemantikai alapon kizárhatjuk az „*ik-esés*”-ből ezenkívül azokat a *-bb* jeles mellékeveket, amelyek nem alkalmasak a SZINNYEI említette, összehasonlítás alapján való kiemelésre. Ilyen rendesen az alapfoknál kisebb mértéket kifejező középfok: „*jobb* családból való”, „*nagyobb* áldozatot hoz”; továbbá az úgynevezett abszolút felsőfok: „*legnagyobb* örömmel”, „*a legteljesebb* egyetértésben”, „*a legszeretőbb* testvér” (gyászjelentésben). Ilyen azonban a túlságosan pontos mértéket, hasonlítást stb.-t kifejező szó szerkezet melléknévi alaptagja is: ez még fokozásra sem alkalmas. Vö.: „tizenkilenc esztendő”, „három méter magas”, „az előzővel azonos súlyú”. Ilyen azután a még, egyre, mind, mindinkább stb. határozós középfokú melléknév: még kisebb, egyre erősebb. Frazológiai kötöttsége miatt nem kaphat *-ik* toldalékot a szólásféle sem: „*pápább* a pápánál”, „*élesebb*, mint a beretva”. Viszont megjegyzem mindjárt: csak *-ik* toldalékos alakban él az „elővette a *jobbik*

esztét”, a bibliai eredetű „a *jobbik* részt választották” (Thurzó: Kortárs 1962/9: 1313), a régies-falusias „*kisebbik* uram”, s úgy is él a „*kisebb(ik)* gondom is nagyobb” egység.

A „melléknévi toldalék” megjelölés tehát korántsem jelenti azt, hogy az *-ik* minden *-bb* jeles melléknévhez hozzájárulhat; s még kevésbé, hogy bármely melléknév kaphat fokjelet. (A fokjel nélküli *bal-ik* kérdését l. az I. pontban.)

B) Az *-ik* utáni, főnévi *bb* jellegű toldalékok közlésbeli szükségességének megvilágítása végett most már ki kell térnem egy kissé az *-ik* toldalékos melléknév mondattani használatára is. Ma az *-ik* formansos szó további toldalék nélkül elsősorban egy utána következő főnévnek (kijelölő szerepű) jelzői determinansa lehet: „Kocsmárosné, aranyvirág, — Ide a *legjobbik* borát!” (Petőfi: ÖM. II, 239); „ott sétál [a gróf] ... a *szebbik* kisasszonykával” (Mikszáth: ÖM. II, 70); „Igazitja tüzes ívét — *Jobbik* válla tetejébe” (Vikár: Kalevala, Bp., 1959. 66; de vö. uo.: „*bal* hónalján”); „A szél ... életre rázza *józanabbik* eszünket” (Gelléri: Ház a telepen 122); „ez volt a *büntetés súlyosabbik fele*” (Darvas: Egy parasztesalád 35); „[Júlia] áttette a *balik* tenyerébe a pamutszálakat” (Szeberényi: Szalmácska 164); „Évának, a *legnagyobb biki* unokámnak írom ezt a munkámat” (Szabó Pál: Kortárs 1959/12: 811); „Ekképpen nyugtalankodott *Selymess felelősebbik* énje” (Héra: Alkalom 88); „ez a *kisebbik* baj” (Gelencsér Miklós: Népszab. 1962. júl. 28. 7); „[A tanár] az *erősebbik* szemüvegét vette elő” (Illés Endre: i. h. júl. 29. 9). Ha a jelzett szó eléje kerül, akkor az *-ik* formansos melléknév értelmező szerepű, s így alakilag kongruál az értelmezzettel: „Édesanyám bús gyermeke, — Én vagyok annak egyike, — Én vagyok a *legkisebbik*, — A *legszerencsétlenebbik*” (Népkölt. I, 165); „a honszerzés második *felét, a dicsőbbikét*, ő vitte véghez” (Horváth János: Tanulmányok 473). Állítmány is lehet tisztán melléknévi szerepében, de mivel a valóságban rendszeren határozott névelős, ezt is — mint az iménti értelmező jelzőit is — tekinthetnénk akár ráértéses, alkalmi főnévi használatúnak: „Én vagyok a *legkisebbik* [ti. gyermeke]” (l. fentebb; egyes szakértők ezt a típust alanynak tartják, de ez most másodrendű kérdés).

Csakis alkalmi főnévi értékben lehet az *-ik* jeles szó alany: „Olvas a *nagyobbik* [ti. fiú] nem ügyelve másra” (Arany: ÖM. I, 131); „kikből a *legközepserűbbik* is mutatónak való híres szépség lenne Csaszlauban” (Mikszáth: ÖM. II, 63); „És a *fiatalabbik* [ki, mi]?” (Bárány Tamás: M. Nemz. 1962. júl. 29. 8); lehet tárgy, s ilyenkor főnévhez illő tárgyragot is kap: „E tombolók között a *legzajosbikat* — Kérdezzétek meg csak” (Petőfi: ÖM. II, 86); s lehet határozó (szintén viszonyragosan, esetleg névutóval) vagy akár birtokos jelző is (*-nak, -nek* ragosan vagy ragtalanul): „Török Andrásban olyan természetes ez az ütnivág, mint az ökörben, aki szó nélkül beledőf a *gyengébbikbe* [ragos határozó], ... a disznóban, aki beleharap a *kisebbik* [ragtalan birtokos jelző] fülébe” (Veres Péter: Élet és Irod. 1960. nov. 11. 9). — Mindez alkalmazásokban —é birtokjellel — s esetleg ehhez járuló viszonyraggal — is előfordulhat. Így köznyelvi példákkal: „A *kisebbiké* is készen van” (alany); „A *legnagyobbbbikéra* is szükség lehet” (határozó). — S még külön veszem sorra a főnévi felhasználásból is azt a fajtát, amelyben a kérdéses szó egy partitívusi birtokos jelzős szerkezetnek birtokszava, s így birtokos személyragot és esetleg még viszonyragot is kap: „Ki tudja, mit hoz a kétes jövőndő, — Mely *álmainknak legkedvesbiké*” (Petőfi: ÖM. II, 82; állítmány); „E helyen

lakott a *Lesgirek legbölcsebb- és legvitézebbike*” (P. Szathmáry Károly: Samil I, 7; alany); „*ezek legrövidebbikjében* is több a művészet” (Illyés: Csizma az asztalon 78; határozó); „Meg nem oldott problémáink egyik *legszívósabbika* ez” (Népszab. 1962. jan. 21. 16; állítmány; Tabi László satirikus stílusú cikkében); „Az utolsó félmillió pillanat *legboldogabbika*” (Nagyvilág 1962/6: 877; inkább csak afféle egytagú mondat szó szerkezeti alaptagja). A főnti típusokban ugyanis többnyire nehézség nélkül behelyettesíthetjük a főnévi alkalmazású melléknév helyére a megfelelő jelzős főnevet, s kibővítéssel már a jelzett főnév kapná a főnévhez illő toldalékot: *a gyengébbik ökor-be, a kisebbik leány-é, a nagyobbik fiú-éra*. Az utóbb tárgyalt partitivusi birtokos jelzős szó szerkezetben azonban a *-bb + -ik* toldalékos birtokszó jóval „főnéviesebb”, s csak olyan jelzős szó szerkezetben (mint „nyelvtani szinonimában”) kapná vissza tisztán melléknévi jellegét, amelyben az alárendelt tagból főlérendelt lesz, az alapszói birtokszóból pedig determinans tag: kijelölő szerepű minőségjelző. Így: „mely (a) *legkedvesebbik álmunk*”; „... lakott a *legbölcsebbik... Lesgír*”; „Egyik *legszívósabbik, meg nem oldott problémánk ez*”; s hasonlóképp a főnti részelő határozó szó szerkezetben („E tombolók között a *legzajosbikat*...”): „a *legzajosabbik* ilyen tombolót”. (Persze az értelmező jelzői melléknévnek az elől álló minőségjelzőivel való rokonságáról nem is kell beszélnem, s talán arról sem, hogy a főnévként használt *-ik* formansú szó szerkezetének némelykor csak egy-egy egészen más, ritkább párhuzam felelne meg.)

Az *-ik*-nek „melléknévi toldalék” minősítését tehát csak ezekkel a megszorításokkal, illetőleg értelmezésekkel tekinthetjük pontosnak, s így érthetjük meg a „melléknévi” szó különféle további toldalékolását.

C) E rövid kitérés után visszatérhetünk az imént említett „főnévies” toldalékoknak még egypár kisebb morfológiai kérdésére.

a) A *-t* tárgyrag kötőhangzója az *-ik* végű relatív szótól után — mint a birtokos személyragok és a melléknévi képzők zöme után is lenni szokott — nyíltabb: *a, e*. Tehát: a *balik-a-t*, a *nagyobbik-a-t*.

b) Az *-ik* utáni 3. személyű birtokos személyragok *j-s* vagy *j* nélküli használatában nincs teljes egység. S. HÁMORI ANTÓNIA-nak nyilván igaza van: az irodalmi és a köznyelvben a *j*-tlen változatot szoktuk használni (I. MNy. LV, 58 és MMNyR. I, 543). A főnti példatárban is csak az egy (talán regionális háttérű?) *legrövidebbikjében* fordult elő. Mélyhangú *j-s* toldalékokra azonban egyáltalán nincs adatom, s szerintem a MNy. LV, 58 olvasható példa sem eléggé bizonyító erejű, tudniillik idézet jellegű.

c) A 2. pontban utaltam már arra a korábbi megjegyzésemre, hogy az *-ik* toldalék után — épp egyedítő értéke miatt — alig-alig következhetik *-k* többejel. Voltaképp talán helyesebb lett volna úgy fogalmaznom ezt a megállapítást, hogy ne utaljak egyúttal az okra, csupán a tényre szorítkozzam. Az tudniillik kétségtelen, hogy nekem nincs példám *nagyobbikak* típusú alakra. Minthogy azonban közép fok esetén a választható két csoport belső számától, felső fok esetén az összehasonlított tagok számától függően a közép fokú *nagyobbik* s a felső fokú *legnagyobbik* minősítés vonatkozhatik akár egynél több egyedre is, azért elvben a *nagyobbikak, legnagyobbikak* alakot sem zárhatom ki a lehetőségek köréből. (Ezért is használtam azt a fogalmazást, hogy „alig-alig következhet” az *-ik* után *-k* jel.) Végre is a szá-m-jelzős egyes szám — az *egy* jelzőset kivéve — a pluralisnak nyelv-

tani szinonímája, arra pedig nem is egy adatom van: „*a három legmódosabbikat* felhivatom” (Nyugat 1912/15: 126); „[A szakértő] lefordította héberből a Holt-tengeri kéziratok *hat legjelentősebbikét*” (M. Nemz. 1960. nov. 27. 9); Németh Lászlóból írtam ki „*a két nagyobbik lányom*” szerkezetet (Lányaim² 29); sőt a fönti *egyik legszívósabbika* idézetnek is csak akkor lehet értelmes valóságvonatkozása, ha a beszélő *másik* egy vagy több „legszívósabbik”-ról is tudott. S persze ugyanez elméleti megfontolás miatt az sem lehetetlen, hogy egyszer-egyszer az *-ik* után a birtokjellel kapcsolatos *-i*, a birtokos személyraggal kapcsolatos *-i*; *-ai*, *-ei*; *-jai*, *-jei* többesjel következik, mégha most nincs is rá adatom. De mindez kevésbé fontos: a nyelvtan elsősorban nem a lehetséges (de reálisan nem vagy alig igazolható) alakulatokkal foglalkozik, hanem a valóságos közlésekből ismert, mennél egyetemesebb jelenségekkel.

4. Az *-ik* szemantikai értékéről a SZINNYEITől idézett szabályon túl még alig volt szó. Már pedig nem véletlen, hogy valamennyi eddig idézett példában vagy határozott névelő, vagy birtokjel, vagy birtokos személyrag (vagy közülük kettő együtt) amúgy is határozottá tette az *-ik* toldalékos szó jelölte személyt vagy dolgot: *a legjobbik borát*, *a szebbik kisasszonykát*, *a balik tenyerébe*, *a legnagyobbik unokámnak*, *felelősebbik éneje*; illetőleg: *a legkisebbik*, *a legszerencsétlenebbik*, *a dicsőbbiket*, *a nagyobbik*, *a legzajosbikat*, *a gyengébbikbe*, *a kisebbik*, *a kisebbiké*, *a legnagyobbikéra*, *legkedvesbike*, *a ... legbölcsebb- és legvittezebbike*, *legrovidebbikjében*, *legszívósabbika*, *legboldogabbika*, *a ... legmódosabbikat*. Eszerint ma általában nem egyedül az *-ik* szóelemmel tesszük gondolkodásunk számára egyedibbé, határozottabbá azt a személyt vagy dolgot, amelyre a *-bb* jeles szó vonatkozik. Az *-ik* csak még jobban kiemeli, elkülöníti ezt, mintegy nyomósítja ennek a határozottságát. (Ez a magyarázata annak, hogy „nyomósító jel” névvel is kísérleteztem: Nyr. LXXXI, 300; FÁBIÁN ISTVÁN pedig „kitüntető *ik*”-nek nevezte: NyK. VII, 125.)

Ezért lehetséges továbbá, hogy a tárgyas igealakot kívánó határozott tárgy esetei közt nem soroljuk el az ilyen „*ik-es*” tárgyat vagy „*ik-es*” jelzőjű tárgyat (l. pl. KLEMM, TörtMonDt. 124 kk. és újabban H. MOLNÁR ILONA: MMNyR. II, 158—9), amint az *-ik* végű névmást szoktuk. Nyilvánvaló ugyan, hogy gondolkodásunk számára az *-ik* toldalék még határozottabbá, egészen egyedivé teszi a tárgyat, de elég ritkán fordul elő, s az ilyen tárgy gyakorlatilag belesik az ügyis tárgyalt határozott névelős vagy a birtokos személyragos tárgynak (vagy egyszerre mindkettőnek) kategóriájába: (adja) *a legjobbik borát*, illetőleg *a borok legjobbikát*.

Ugyanebből következhetik, hogy a más nyelvi-nyelvtani eszközzel már amúgy is határozottá, konkrét vonatkozásúvá tett szók olykor *-ik* formanssal is, meg *-ik* nélküli alakban is előfordulnak, illetőleg egymással korrelációba kerülnek. Gárdonyi Géza pl. „Isten rabjai” című regényében *az ifjabbik János* és *az idősebbik János* barátot emlegeti, de azért *-ik* nélküli alak is elő-előfordul (így a 3. kiadás 211. lapján *az ifjabbik* és *az ifjabb* jelző egyaránt megtalálható); „*A legidősebb*, a középső és *a legkisebbik* [lány] fel és alá járkáltak” (Csehov—Szöllősy: Anna a férje nyakán 337); „túl volt élete *nagyobbik* szakán. Túl volt művészi útjának *hosszabb* felén is” (Illyés: M. Nemz. 1962. szept. 30. 7); „És miért *a kedvesebbiknek*, *a jobbnak*” (Szabó Magda: Kortárs 1962/8: 1203). Hasonló újabkori adatokat már idéztem

MMNyR. I, 522 is.¹ — A gondos nyelvszokás azért inkább ragaszkodik a pontos alaki korrelációhoz: „tizenhárom éves volt a *nagyobbik* és tizenegy éves a *kisebbik*” (Mikszáth: ÖM. XV, 125); illetőleg: „A *legkisebb* és *legfiatalabb* versenyző én voltam” (közny.).

A pontunk elején tárgyalt jelenség lehet — legalábbis egyik — oka annak is, hogy még egy írón, sőt egyetlen munkán belül is szinte kiszámíthatatlan, hogy a lehetséges esetek közül a valóságban mikor és hányszor használják a határozott névelő, illetőleg a birtokos személyrag (birtokjel) mellett nyomósításul még az *-ik* szóelemet is. Illyés Gyulának fönti — szembeötlő — ezek *legrövidebbikjében* szerkezetével például egy sereg ilyet állíthatnánk szembe, ugyanőtle: a *sportok legüdvözítőbbjének* (Új Írás 1962/6: 551); a *vadak legveszedelmesebbje* (i. h. 553). Németh Lászlótól is idéztem már a *két nagyobbik lánynom* formát; de ugyanabban a forrásban így is ír: „a *legnagyobb* biztosíték: a lángész lehelete” (32); s ezt is kérdezi: „melyik a *legszebb* [Arany balladái közül?]” (28). Igaz, hogy az utóbbiban a két *-ik* végű szó rossz hangzású is lett volna, de az alsóbb élőbeszéd mégis kedveli, vö.: „Melyik a *jobbik* téesz?” (M. Nemz. 1962. júl. 1. 7). — De általában senki sem hiányolná az *-ik* elemet a legtöbb ilyen példában, ha nem volna: „Torzsa [leült] az asztal bal, *keskenyebbik* végéhez” (Tamási Áron: Kortárs 1962/1: 44); „lelkünk *nagyobbik* fele ... megmarad kihasználatlan lehetőségnek” (Kolozsvári Grandpierre, idézi Bóka: Arcképvázlatok 433). (E kérdésre l. még a 6. pontot is.)

Az e pontban szerzett tapasztalatok szerint tehát a magyarban olyan szóvégi determinatív elem („artikulus”) van, amely főnévi jelentést (személyt, dolgot) egyedít ugyan, de általában melléknévhez, pontosabban középfokjeles melléknévhez járul. A determinálást azonban rendszeren nem egymaga végzi, hanem a határozott névelő vagy a birtokos személyrag, illetőleg az *-é* jel mellett, mintegy másodlagosan, nyomósító kiemelésül. Épp ezért a lehetséges esetekben sem mindig használjuk: a kifejezés értelmileg nélküle is többé-kevésbé meghatározott marad.²

Ennek a főnévi jelentést egyedítő, kiemelő nyelvi szerepnek morfológiai velejárója végül az is, hogy melléknévi alapjellege ellenére az *-ik* jeles szó soha sem kap *-n*, illetőleg *-ul*, *-ül* modális (essivusi) viszonyragot vagy *mód(on)* stb. névutót.

5. Most pedig visszatérnék arra a kérdésre, hogy milyen nyelvtani kategóriába illik leginkább ez a toldalékunk. Előre kell bocsátanom, hogy az effajta, eléggé magukban álló, sajátos elemek besorolása mindig egyoldalú egy kissé; de ha csak az eltérő vonásokat hangsúlyozzuk, akkor vagy nem lesz összefoglaló szófaji, szóelem-, mondatviszony- stb. kategóriánk, vagy képtelenül sok lesz. (A névelő másféle szó, mint a névutó, s mindkettő más természetű, mint a kötőszó: bizonyos formaszói jellege azonban mindháromnak van, tehát szerintem együvé vonásuk is van annyira jogos, mint merev elválasztásuk.)

¹ Ettől a kevert formától élesen el kell választanunk a mellérendelő szószerkezeti egyszeres toldalékolást, melyre a föntebbi *legbölcsebb- és legvitézebbike* idézetben láttunk példát. Más — régiebb és újabb — ilyen adatokat l. Nyr. LXXXI, 300. — A mai szabályosabb használat persze minden tagon megismétli a toldalékokat: „az ő *bátrabbik, fiatalabbik* énje” (Héra: Alkalom 136).

² Ezért egy esetleges fordítógépi programozásban bizonyára figyelmen kívül hagyható, akár celnyelv a magyar, akár forrásnyelv.

A középfokjel utáni *-ik* helyzete szerint maga is eléggé „jelszerű”, mert képző már nem következhet utána. Igaz, épp a *-bb* jel után például *-ít, -ul, -ül, -odik, edik (-ödik)* képző is található, de ez azért nem annyira általános, mint az, hogy jel után már csak jel vagy rag várható. (A szakirodalomban nem is igen nevezték az *-ik* elemet képzőnek, csupán a névmási-sorszámnévi *-ik*-et mondja „egyedítő . . . képző”-nek BUDENZ: NyK. XX, 422, képzőnek FÁBIÁN: MNy. LIII, 112; stb.) Az *-ik* toldalékos középfokú szót nem is tekintjük önálló lexikai egyednek, hanem pusztán a paradigmatisztikus alaksor egyik ritkábban használt tagjának: az *-ik* képzői minősítésének ez is ellene mond. — A viszonyrag (esetrag) minősítéssel viszont nem kísérletezhetünk helyzete miatt sem (utána *-é* jel és személyrag bizvást következhet), de szemantikai természete miatt sem, lévén még a személyragokénál is kevesebb mondattani szerepe, mely csak a határozott névelőével hasonlítható össze. A „jel” minősítést tehát a fentiek ismeretében is megtarthatjuk. Bár jeleink használatát általában kevesebb morfológiai vagy szemantikai-szintaktikai korlát szokta csökkenteni, mint az *-ik* elemét, ez nem lehet döntő akadály, legföljebb jobban emlékeztet a képzők egyik szokásosabb sajátosságára; az *-ik* (s a *-bb*) „képzőszerű” jel.

6. A nyelvtanban statisztikát valójában csak igen nagy szövegegyesanyag alapján érdemes készíteni, mert a „nagy számok törvényei” csak így tűnnek ki. Erre nem vállalkozhatom; de egy ennyire ritka, szinte mindig másodlagos szerepű, azaz akár elhagyható formans esetében talán nem is volna kifizetendő a sajátos, részletes „népszámlálás”. Az alábbi kisebb összeállításban tehát csak az volt a célom, hogy egészében valami képet kapjunk a XX. századi szépírói használat ritkaságáról, esetleg némi stílusvizsgálati példaanyagunk mégiscsak legyen. — Csupán a pozitív adatokat közlöm; olyan példa tudniillik, amelyben lehetett volna *-ik*, minden forrásban sokkal több volna.

Előrebocsátom még: én az *-ik* jelet a népies nyelvhasználatra jellemzőbbnek gondoltam. Összehasonlítottam ezért Homeros Odysseája magyar fordításának Devecseri Gábor készítette modernebb, irodalmiasabb, hexaméteres formájú szövegét Mészöly Gedeonnak Arany és Baksay nyomdokain járó, népies elemekben szinte tobzódó alexandrinusos megfogalmazásával. Az első öt ének alapján azonban semmi különös nem derült ki az *-ik* jelről: Devecseri nyelvben egyetlen adat sincs rá (ezt valahogy így is vártam), de Mészölyéből is csak egy eléggé egzotikusnak látszó példa került ki: „[Borból] *A legjobbfélét tartod a jöttére*” (35).

Ezután csak a prózaírókat néztem, minden említendő kötetnek első száz lapja alapján. Móricz Zsigmond „Kerek Ferkó”-ja (1913-i, budapesti kiadás) tudvalevőleg a tiszántúli metropolisnak, Debrecennek „rangosabb” embereit mutatja be. Csak a két vendég leányt megkülönböztető szerepben fordul elő benne *-ik* jeles szó: „visított *a kisebbik*” (38); „*A nagyobbik leány* az állatorvos lánya” (uo.).

Szabó Pálnak 1942-ben (Budapesten) kiadott Harangoznak című regényében a száz lap csak egy adatot adott ki, az is efféle szerepű: „*A Páva nagyobbik fia* . . . visszamaradt . . . továbbszolgálónak” (18).

Nagy Lajos a Duna mellől, Apostagról került a fővárosba. Fel dolgozott önéletrajzi könyve (A lázadó ember, év és hely nélkül) ugyan a fel szabadulás után jelent meg, de tárgyában és nyelvében inkább az előző korszakhoz illik. Példát ez már bővebben szolgáltatott az előbbieknél: „*a leg*-

ki sebbik fiú is segédkezett nekik” (26); „Ez volt a dolog nehezebbik fele” (uo.); „Két szobát kiadtunk . . . , a harmadik legnagyobbikban magunk laktunk” (32; itt a jelzős főnévi használat is arra vall, hogy az író nagyon természetesen, ösztönösen él az *-ik* toldalékos alakokkal); „a . . . magunkba szedett anyag ismerethalmazunk nagyobbik és fontosabbik része” (55); „A teljes valóság nagyobik fele az volt, amelynek . . .” (86).

Tersánszky J. Jenő még a tízes években, a Nyugat körében tűnt fel, de ma is alkotó és népszerű író. 1929-i „Margarétás dal” című kisregényének 1959-i (bp.-i) kiadásában egyetlen *-ik* toldalékos középfook sem fordult elő a száz lapon.

Németh Lászlónak egy régebbi — ma is olvasott — regényét, a Gyász-t néztem át (hely és név nélküli kiadás). Mindössze két tipikus adat került ki az elejéről: „[Zsófi ekkor] fedezte fel Marit, a ki sebbik húgát” (24; vö. a szembeállítás uo. 31: „Az öregebb Kurátor-lány”); „melyikünk hoz több ségyent a családra, én-e vagy az a kedvesebbik lányuk” (69).

Illyés Gyula 1941-ben, Budapesten megjelent „Kora tavasz” című önéletrajzi regényének II. kötetében egy kissé kevesebb példa akadt, de ezekben ismét jobban érezzük az egyedi kiemelés értelmét: „Benéztem a belső, a nagyobbik szobába” (16; itt is kitűnik, hogy a *-só, -ső* képzős melléknevet nem toldogatjuk meg *-ik* jellel, hiába azonos a megkülönböztető szerepe); „Itt volt . . . a nagyobbik Szakáll, a Herke” (uo.); „a ki sebbik Űtő-fiú karonfogott” (62).

Mesterházi Lajos már inkább a felszabadulás után lett népszerű íróvá. Feldolgozott regénye, a „Hazafiak iskolája” (Bp., 1956.) alig szolgáltatott adatot: „Ez . . . a háztulajdonosok ki sebbik része . . . A sokkal nagyobbik rész az, akiknek . . . egyéb vagyona van” (20; egy munkás vezetőségi tag felszólalásában).

Urban Ernő Forgószél című könyvében (hely nélkül, 1958.) egy példa sem akadt az első száz lapon. (Akit azonban a szerző a 101.-en „Az ifjú Holló” megjelöléssel illet, azt a 102.-en „az idősebbik Holló”-val állítja szembe.)

Kolozsvári Grandpierre Emil egy nagyobb szatírájában, „A bűvös kaptafá”-ban (Bp., 1957.) egyszer használja szótípusunkat a jelzett részben, akkor is szólásszerű kifejezésben: „Palásti a könnyebbik végénél fogta meg a dolgot” (38).

Sok általános tanulságot nem vonnék le a fenti összeállításból, mert — ismétlem — ahhoz nagyobb statisztikai anyag kellene. Az mégis meglátszik, hogy paraszti és nem paraszti származású, illetőleg stílusú íróinknál csaknem egyformán ritka elem a vizsgált szóalak. A tárgyalt írók közt egy sem volt, aki a lehetséges eseteknek akár csak legnagyobb részében kitette volna az *-ik*-et. Az *-ik* toldalékos közép- és felsőfok leggyakrabban melléknévi jelzőként fordul elő, esetleg ráértett jelzett főnévvel, ennek szerepében; *-é* jeles vagy birtokos személyragos formában azonban itt egyetlen egyszer sem került elő. Az előző pontok grammatikai elemzéséhez képest némileg érdekes Nagy Lajosnak a harmadik legnagyobbikban szerkezete, mert itt az *-ik* jeles szó igazában értelmezői szerepű volt (a harmadikban, a legnagyobbikban értelmű), s e forma csak anakoluthonnak tekinthető; továbbá a verses szövegbeli, egybeírt a legjobbkifélét alak (Mészölynél), mely a legjobbkifaját szinonimája, s egyelőre csak egyéni (költői) alakulatnak látszik

TOMPA JÓZSEF

Vázlatok egy eljövendő magyar mondattanhoz

1. Dolgozatunknak az a célja, hogy felvázolja a körvonalait egy olyan magyar mondattannak, amely következetesen formális — szerkezeti szempontokra épül, nem pedig a mondatok tartalmi, értelem szerinti elemzésére. Miért nem tarthatjuk kielégítőnek, jónak az értelem szerinti vizsgálatot? Egy egyszerű példával próbáljuk ezt megvilágítani. Nézzük a következő mondatot: *Péter nevet*. Az évezredes nyelvtani hagyomány szerint a mondat alánya az, aki, illetőleg ami cselekszik, tesz valamit, vagy akivel történik valami stb. Tehát — ezek szerint — példamondatunkban *Péter* az alany, mert ő az, aki cselekszik, ő az, aki nevet. Azaz hogy álljunk csak meg egy pillanatra. Ki cselekszik az idézett mondatban? Mondatunk egy Péter nevű személyről szól. Ez a Péter, tehát egy valóságos hús-vér ember az, aki cselekszik. Csakhogy ez a valóságos, élő ember a mondatban nincsen, nem lehet benne. Ilyen súlyt egy mondat nem bírna meg. A mondatban csak egy *Péter* szó van. Az pedig nem cselekszik semmit, mert mint szó, arra egyszerűen képtelen. A *Péter* szó csak egyetlen dolgot tesz, mást nem tehet. Nevezetesen elfoglal egy bizonyos helyzetet a mondaton belül, a mondat többi részével szemben. Az alany tehát pozicionális kategória. Hogy mi alany, azt — helyesen — nem úgy döntjük el, hogy a mondat részeinek jelentését vizsgáljuk, hanem úgy, hogy a helyzetüket vizsgáljuk.

Az imént mondottakkal kapcsolatban a következő ellenvetés vetődhet fel: Voltaképpen a hagyományos nyelvtan sem azt nyilvánította alanynak, aki a valóságban cselekszik, hanem a mondatnak azt a részét, amelyik kifejezi azt, aki cselekszik. Ám könnyen meggyőződhetünk róla, hogy az alanynak még ez a meghatározása sem jó. Ennek érdekében állítsunk egymás mellé két mondatot, egy úgynevezett cselekvő mondatot és annak szenvedő mondatná átalakított formáját. Mivel napjainkban a magyar nyelvben a szenvedő mondat már nemigen járja, két egyszerű angol példával élünk. Példamondataink ezek legyenek:

The boy kicked the football. = *A fiú megrúgta a labdát.*

The football was kicked by the boy. = *A labda megrúgott a fiú által.*

Mármost nyilvánvaló, hogy mindkét mondat szerint a *boy*, tehát a *fiú* az, aki cselekszik, s ha a mondatnak azt a részét tartanánk alanynak, amely a cselekvőt fejezi ki, akkor mindkét mondatban a *boy* lenne az alany. Abban is egyet kell értenünk, hogy mindkét mondat szerint a *football*, tehát a *labda* az, ami elszenved, amire a cselekvés irányul. Ebből viszont az következne, hogy mindkét mondatban a *football* a tárgy. Mire vezetne mindez?

Az idézett két angol mondat a valóságnak ugyanazt a helyzetét, szituációját írja le. A valóságban mindkét mondat szerint a fiú rúg, s a labda kapja a rúgást. Csakhogy ha ennek alapján mindkét mondat alanyának a *boy* szót, s mindkét mondat tárgyának a *football* szót tesszük meg, akkor nem a két mondatról beszélünk, hanem az e két mondat által kifejezett azonos valóságról. Bennünket viszont a mondat esetében nem a valóság érdekel, hanem az a sajátos mód, az a forma, ahogy a nyelv a valóságot megfogalmazza. Ezért — noha mindkét mondatban a *boy* szó fejezi ki azt, aki cselekszik — a *boy* mégis csak az első mondatban lesz alany, a másodikban nem. Mert ugyan a második mondatban is ez a szó fejezi ki a cselekvőt, de nincs olyan helyzetben, hogy alanynak tekinthetnénk.

Amikor a hagyományos nyelvtan annak alapján választotta ki az alanyt, hogy ki cselekszik, tesz valamit stb., akkor összevételre a mondatot azzal a valósággal, amire a mondat vonatkozik, amiről a mondat szól. Röviden: A Péter szót összekeverte a valóságos Péterrel. Ez pedig óriási különbség.

2. Fentebb azt mondtuk, hogy az alany — s persze az állítmány is, meg a többi mondatrész — pozicionális kategória. Ebből elkerülhetetlenül következik, hogy a mondatnak mindazok a részei, amelyek a mondatok egészével szemben azonos pozíciót foglalnak el, azonos mondatrészek. Hogy értendő ez?

Nyelvünkben rendkívül gyakoriak az olyan mondatok, amelyekben egy főnév és egy ige találkozik össze, áll egymással szemben. Ilyenek: *Péter nevet. A kutya ugat. Az ég beborul.* Stb. Mármost ha a főnevet (a *nomen*-ből) *N*-el, az igét (a *verbum*-ból) *V*-vel jelöljük, akkor az imént idézett mondatokat *NV* mondatoknak nevezhetjük. Az *NV* típusú mondatok *N* tagját hagyományosan alanynak, *V* tagját hagyományosan állítmánynak nevezzük. Nevezhetnénk másnak is, de meg is tarthatjuk az elnevezést, csak arra kell ügyelnünk, hogy a helyes értelemben használjuk őket, tehát mint két pozicionális kategória nevét.

Mármost köztudomású, hogy az *NV* mondatok kaphatnak bővítést. Így *A kutya ugat* mondat bővíthető *A fehér kutya ugat* módon. Az előbbi, tehát *A kutya ugat* mondat *NV* típusú volt, *A fehér kutya ugat* pedig — ha a *fehér* szót (az *adiectivum*-ból) *A*-val jelöljük — *ANV* típusú mondat lesz. Az *NV* típusú mondatban az *N* volt az alany. Az *ANV* (tehát *A fehér kutya ugat*) mondatban mi lesz az alany? Abban is csak az *N*? Nem. Az *ANV* mondatnak az a része az alany, amely ugyanolyan helyet foglal el a mondat többi részével, tehát a *V*-vel szemben, mint amelyet az *N* foglalt el az *NV* mondatban a *V*-vel szemben. Tehát *A kutya ugat* mondatban a *kutya*, *A fehér kutya ugat* mondatban a *fehér kutya* lesz az alany.

Hasonlóképpen tudjuk, hogy az *NV* típusú mondatok másféle módon is bővíthetők. Például *A kutya ugat* mondat bővíthető *A kutya hangosan ugat* módon. Ha a *hangosan* szót (az *adverbium* második hangjából) *D*-vel jelöljük (azért *D*-vel mert az *A* már le van foglalva a melléknév jelölésére), nos akkor *A kutya hangosan ugat* mondat *NDV* típusú lesz. Az *NV* típusú mondatban a *V* volt az állítmány, mi lesz az állítmány az *NDV* típusú mondatban? Az a rész, amelyik ugyanolyan helyzetet foglal el a mondat alanyával szemben, mint amelyet az *NV* mondatban a *V* foglalt el. Ez a rész az *NDV* mondat esetében a *DV* rész. *A kutya hangosan ugat* mondatnak tehát a *hangosan ugat* része az állítmány.

Az eddig mondottak alapján több kérdés vetődik fel. Mindenekelőtt a következő: Mi bizonyítja, hogy az *NDV*, tehát *A kutya hangosan ugat* mondatban a *DV* rész az állítmány? Honnét tudjuk, hogy a *hangosan* szó az állítmányhoz tartozik? Mi biztosítékunk van arra, hogy a *D* nem az alany része? Erre van megfelelő biztosítékunk. Kimutatása érdekében nézzük meg, milyen eredményre jutunk, ha *A kutya hangosan ugat* mondatnak egymás után elhagyjuk az *N*, a *D* meg a *V* részét. A következő variációkat kapjuk: *Hangosan ugat. A kutya ugat. A kutya hangosan.* Ha tehát az *N* tagot hagyjuk el (*Hangosan ugat*), olyan szerkezetet kapunk, amely lehet mondat. Ugyancsak mondatértékű szerkezetet nyerünk a *D* elhagyása után is (*A kutya ugat*). Ha viszont a *V* tagot hagyjuk el (*A kutya hangosan*), akkor nem kapunk mondatértékű szerkezetet. Ez viszont azt mutatja, hogy a *D* a *V* nélkül nem áll meg, vagyis a *D* a

V-hez tartozik. Az *NDV* mondat tehát azért oszlik *N* — *DV* módon alanyra és állítmányra, mert *DV* és *NV* mondat lehetséges, de *ND* mondat nem.

Az eddig mondottaknak van egy másik fontos következménye is. Mint láttuk, *A fehér kutya ugat* mondatban *A fehér kutya* rész bizonyult alanynak, *A kutya hangosan ugat* mondatban pedig a *hangosan ugat* rész állítmánynak. Az eddigiekből nyilvánvalóan következik, hogy *A fehér kutya hangosan ugat* (tehát *ANDV*) mondatban *A fehér kutya* rész az alany, s a *hangosan ugat* rész az állítmány. *A kutya ugat* mondat is két részből állt tehát, alanyból és állítmányból, s *A fehér kutya hangosan ugat* mondat is két részből áll, alanyból és állítmányból. Ha tartjuk magunkat ahhoz az alapelvhez, mely szerint az alany és az állítmány nem értelem, tartalom stb. szerinti, hanem helyzeti-szerkezeti, röviden pozicionális kategória, akkor nem is vélekedhetünk másképpen. Hisz *A fehér kutya hangosan ugat* mondatnak *A fehér kutya* része ugyanolyan helyzetet foglal el a mondat maradékával, a *hangosan ugat* résszel szemben, mint amilyet *A kutya* rész foglal el *A kutya hangosan ugat* mondatban a hasonló, *hangosan ugat* résszel szemben. Ez viszont azt jelentené, hogy a mondatoknak csak két része van, alany és állítmány. Ha viszont *A kutya ugat* mondat is alanyból és állítmányból áll, és *A fehér kutya hangosan ugat* mondat is csak alanyból és állítmányból áll, akkor mi lesz a különbség e két mondat között? Más szóval: hová lettek az úgynevezett másodlagos mondatrészek?

Nos, itt eljutottunk egy rendkívül fontos megállapításhoz. Míg ugyanis a hagyományos felfogás abban az értelemben tekintette az alanyt és az állítmányt fő mondatrészeknek, hogy ez a kettő a mondat legjelentősebb része, mégpedig a mondat tartalma szempontjából, s ehhez képest a mondat egyéb részei csak módosítások, kiegészítések stb., addig a korszerű nyelvfelfogás szerint az alany és az állítmány abban az értelemben fő mondatrész, hogy lényegében és elsősorban a mondat ebből a két részből áll. A másodlagos mondatrészek (jelző, határozó stb.) nem az alanyon és az állítmányon kívül vannak a mondatban, hanem azok az alany és állítmány részei. Az alany és az állítmány tehát átfogja az egész mondatot. (A múlt század elején a logikai szemléletű nyelvészek is próbálták a mondatokat alanyi és állítmányi részre bontani. De mindig a tartalom alapján akarták szétválasztani e két szerkezeti egységet — s nem a szerkezetek alapján a tartalmiakat. Vö.: KÁROLY, Az egyszerű mondat szerkezeti egységei: Nyr. LXXXII, 438—56.) Egy egyszerű példán keresztül világítjuk meg, hogyan értendő mindez.

A hagyományos felfogás szerint *A fehér kutya hangosan ugat* mondat elemzése kb. így zajlik le (pl. a középiskolában ma is): Ki ugat? *A kutya*. Ez az alany. Mit csinál a kutya? *Ugat*. Ez az állítmány. Milyen kutya ugat? *A fehér kutya*. *A fehér* jelző. S hogyan ugat a kutya? *Hangosan*. Ez a határozó.

Ezzel szemben a formális elemzés abból a felismerésből indul ki, hogy *A fehér kutya hangosan ugat* mondat ugyanolyan szerkezetű, sémájú, mint *A kutya ugat* mondat. *A kutya ugat*, tehát *NV* típusú mondatnak az *N* része az alany, s a *V* része az állítmány. *A fehér kutya hangosan ugat* mondat *ANDV* típusú. Am láttuk, hogy a mondat egészével szemben elfoglalt helyzet szempontjából $AN=N$ (*A fehér kutya ugat* mondatban *A fehér kutya* rész úgy viszonylik az *ugat* részhez, mint *A kutya ugat* mondatban *A kutya* rész), s $DV=V$ (*A kutya hangosan ugat* mondatban a *hangosan ugat* rész úgy viszonylik *A kutya* részhez, mint *A kutya ugat* mondat *ugat* része). Ebből az következik, hogy — mivel $AN=N$, s $DV=V$ — $ANDV=NV$. Tehát formálisan is „kijön”,

hogy *A fehér kutya hangosan ugat* mondat lényegében olyan szerkezetű, mint *A kutya ugat* mondat.

Az elemzés első síkján azt és csak azt állapíthatjuk meg tehát, hogy a szóban forgó két mondat két részből áll. Alany *A fehér kutya*, illetőleg *A kutya*, s állítmány a *hangosan ugat*, illetőleg az *ugat*. Mi lesz a különbség mégis az *NV* és az *ANDV* típusú mondatok között? Az, hogy az *ANDV* típusú mondat elemzése több sikot tételez fel, több síkon folyik le, mint az *NV* típusú mondaté.

Az elemzés első síkján a *Péter nevet*, tehát *NV* típusú mondat két részre bontható, alanyra (*Péter*) s állítmányra (*nevet*). Az elemzés első síkján *A fehér kutya hangosan ugat*, tehát *ANDV* típusú mondat szintén két részre bontható, alanyra (*A fehér kutya*) s állítmányra (*hangosan ugat*). A különbség az, hogy a *Péter nevet* mondat elemzése azzal, hogy a *Péter* részt alanynak, s a *nevet* részt állítmánynak minősítettük, be is fejeződött. E mondat elemzése esetében tehát az elemzés első síkja egyben az elemzés utolsó síkja is volt. Ugyanakkor *A fehér kutya hangosan ugat* mondat elemzése még nem ért véget akkor, amikor az első, tehát *A fehér kutya* részt alanynak, s a második, tehát *hangosan ugat* részt állítmánynak minősítettük. Ez csak az elemzés első síkja volt, de nem az utolsó. (Lásd hozzá WELLS, R. S., Immediate Constituents. Language XXII, 81—117.)

3. Amikor *A fehér kutya* részt külön s a *hangosan ugat* részt megint külön elemezzük, akkor a mondat elemzésének második síkjához értünk. Ami a *hangosan ugat* szerkezetet illeti, arról el kell döntenünk, hogy melyik tagja a fontosabb. Ezt már fentebb elvégeztük, s úgy találtuk, hogy a *DV* szerkezetekben a *V* a legfontosabb, mert *V* megáll *D* nélkül is, de *D* nem áll meg *V* nélkül. (*A kutya ugat* mondat, de *A kutya hangosan* nem.) A szerkezet fontosabb tagját hívjuk a konstrukció fejének, hazai műszóval fő tagjának.

ADV szerkezetek esetében tehát a *V* a konstrukció feje. De mi a helyzet az *AN* szerkezet esetében? Végezzük el ennek esetében is azokat az átalakításokat, amelyeket korábban a *DV* szerkezet belső rangviszonyainak tisztázása érdekében tettünk. Nos, *A fehér kutya hangosan ugat* mondatból kivonhatjuk a *fehér* szót (*A kutya hangosan ugat*), de kivonhatjuk a *kutya* szót is (*A fehér hangosan ugat*). Ez azt látszana bizonyítani, hogy az *AN* konstrukcióban az *A* és az *N* egyenrangú. Hogy ez nem így van, azt azok az esetek bizonyítják, mikor a *kutya* ragot vesz fel. Ez esetben az elöl álló *fehér* nem léphet a ragos főnév helyébe. Tehát az *Egy fehér kutyát láttam* mondat átalakítható *Egy kutyát láttam* módon, de nem *Egy fehér láttam* módon.

4. Fentebb bizonyos egyenleteket írtunk le. Azt, hogy $AN=N$, $DV=V$. Ez az egyenlőség természetesen nem azt jelenti, hogy az *AN* szerkezetnek ugyanaz a jelentése, mint egy *N*-nek. Ez az egyenlőség csak azt jelenti, hogy az *AN* ugyanazt a helyzetet foglalhatja el a mondatban, amit az *N*. Természetesen alapfeltétel az, hogy a mondat többi része a csere közben nem változik. *A kutya ugat* mondatban, mely *NV*, a *V* helyén fellephet *DV* is: *A kutya hangosan ugat* stb. Ilyen egyenlőség minden nyelvben elég sok van. Az alábbiakban ízelítőt adunk abból, hogy a magyar nyelvben milyen fontosabb egyenlőségek vannak. Az eddig használt rövidítéseken kívül (*A*, *N*, *V*, *D*) még be kell vezetnünk néhányat: *E*=névelő, *P*=névmás (a *pronomén*-ből), *K*=kötőszó, *J*=jel. Íme, a fontosabb egyenletek:

$N = AN$: *kutya = fehér kutya*. Pl. *Egy kutya ugat = Egy fehér kutya ugat*.

$N = AAN:$	<i>kutya = piszkos, fehér kutya. Pl. Egy kutya ugat = Egy piszkos, fehér kutya ugat.</i>
$N = EN:$	<i>kutya = egy / a kutya. Pl. Kutya megy az országúton = Egy kutya megy az országúton = A kutya megy az országúton.</i>
$N = NKN:$	<i>kutya = kutya és macska. Pl. A kutya háziállat = A kutya és macska háziállat.</i>
$N = NNJ:$	<i>kutya = kutya óla. Pl. A kutya fehér = A kutya óla fehér.</i>
$N = NJ:$	<i>kutya = kutyám. Pl. A kutya hangosan ugat = A kutyám hangosan ugat.</i>
$N = NJNRNJ:$	<i>kutya = barátom öccsének kutyája. Pl. A kutya megszökött hazulról = A barátom öccsének kutyája megszökött hazulról.</i>
$N = NN:$	<i>kutya = kutya, macska. Pl. Jó barátja minden kutya = Jó barátja minden kutya, macska.</i>
$V = DV:$	<i>ugat = hangosan ugat. Pl. A kutya ugat = A kutya hangosan ugat.</i>
$V = DDV:$	<i>ugat = hangosan, kitartóan ugat. Pl. A kutya ugat = A kutya hangosan, kitartóan ugat.</i>
$V = VV:$	<i>ugat = ugat, hörög. Pl. Ha bosszantják, ez a kutya ugat = Ha bosszantják, ez a kutya ugat, hörög.</i>

Az $N = NV$, illetőleg a $V = VV$ egyenlőségek azt mutatják, hogy mindenütt, ahol egy N vagy V típusú szó megjelenhet, megjelenhet az illető típusból több is. Ez természetesen nem minden típusú szó esetében van így. Noha — mint láttuk — $N = EN$, tehát *kutya = egy kutya*, illetőleg *a kutya*, nem áll az, hogy $N = EN$, mert nincs *a a kutya* stb.

A fenti egyenlőségek alapján a bonyolult mondattípusok visszavezethetők egyszerű mondattípusokra. Például az *Egy lompos, piszkos kutya mostanában ide gyakran jön* mondat $EAANDDDV$ képletű. Ebből az $EAAN$ rész visszavezethető egy EN szerkezetre: *Egy lompos, piszkos kutya mostanában ide gyakran jön = Egy kutya mostanában ide gyakran jön*; az EN viszont visszavezethető egy N -re: *Egy kutya mostanában ide gyakran jön = Kutya mostanában ide gyakran jön*. A $DDDV$ rész visszavezethető egy DV részre: *Egy lompos, piszkos kutya mostanában ide gyakran jön = Egy lompos piszkos kutya gyakran jön*; s a DV rész a már ismert okoknál fogva származtatható egy V részből: *Egy lompos, piszkos kutya gyakran jön = Egy lompos, piszkos kutya jön*. Tehát $EAAN = EN = N$, $DDDV = DV = V$, azaz $EAANDDDV = NV$. (Részletesebben l. HARRIS, Z. S., *Methods in Structural Linguistics*. Chicago, 1955. 262—97.)

Természetesen nem minden mondat vezethető vissza NV típusra. De az NV típus mellett köztudomásúan van NN (*A kutya állat, Péter katona*) s NA (*A kutya piszkos, Péter beteg*) típusú alapmondatunk is.

5. Ha elemezzük a *Péter levelet ír* s a *Péter kabátban jár* mondatokat, akkor azok egyformán két részre oszlanak. Mindkettőben *Péter* lesz az alany, s a *levelet ír*, illetőleg a *kabátban jár* lesz az állítmány. Mivel a *Péter ír* és a *Péter jár* mondat, viszont a *Péter levelet* s a *Péter kabátban* nem az, el kell fogadnunk, hogy a *levelet ír* szerkezetben az *ír*, a *kabátban jár* szerkezetben pedig a *jár* a fej. Ebből az következik, hogy a *kabátban* és a *levelet* egyformán az állítmányi rész

alárendelt tagjai. Azaz mondattani szempontból — az elemzés bizonyos síkján — egyenrangúak, egyformák. Ha más szempontból a *levelet*-et elkülönítjük mégis a határozók egyéb fajtáitól, annak az az oka, hogy a tárgy — a határozókon belül, mint azoknak sajátos alcsoportja — számos nyelvben, így a mienkben is sajátos megkülönböztetést élvez. Például van tárgyas és tárgyatlan igeragozás.

6. Az általunk képviselt álláspontnak — a hagyományossal szemben — az tehát az egyik jellegzetessége, hogy az alany és az állítmány fogalmát nem korlátozza a mondat egy-egy részére, hanem a mondat egészét átfogó, bekebelező kategóriának tekinti, annak a két résznek, amely az elemzés első síkján különválnak. Tehát — technikai oldalról nézve — nem egy-egy szót választ külön, mint alanyt és állítmányt, hanem egész szó-csoportot. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy esetenként a hagyományos felfogás sem kerülhette el ezt, csak nem alkalmazta következetesen. Így a *Péter és Pál jóbarátok* mondatban a hagyományos elemzés is egy egész szó-csoportot, tehát a *Péter és Pál* részt minősítette alanynak. Ám következtelenségre is bőven találunk példát. Íme a következő mondat: *A kutya ugat*. Ezt hagyományosan — és diákosan — így elemezzük: Alany a *kutya*, mert az cselekszik, állítmány az *ugat*, mert ez a cselekvés. Itt az elemzés rendszerint véget is ér. Ám a mondat *A* része ily módon kimaradt az elemzésből. Ha ennek a minősítését firtatjuk, akkor rendszerint azt a választ kapjuk, hogy az *A* névelő. Ez igaz is, csak hogy ez nem mondattani minősítés. Ha az *A* névelő, akkor a *kutya* főnév, és nem alany. Ha viszont a *kutya* alany, akkor az *A* mondattanilag micsoda? Nyilván csak úgy oldhatjuk meg a kérdést, ha az *A*-t is az alanyhoz soroljuk. Tehát az *A kutya* rész a mondat alánya. Ha viszont az *A kutya ugat* mondatban az *A kutya* rész az alany, akkor *A fehér kutya ugat* mondatban szükségképpen *A fehér kutya* rész lesz az alany.

Vagy nézzük a következő példát: *A kis Péter egy kövér kutyát látott*. A hagyományos elemzés szerint e mondatban a *Péter* az alany, a *látott* az állítmány, a *kutyát* a tárgy, a *kis* jelző, s a *kövér* szintén jelző. Most alakítsuk át ezt a mondatot így: *A kis, kövér Péter egy kutyát látott*. Ebben is a *Péter* lesz az alany, a *látott* az állítmány, a *kutyát* a tárgy, s a *kis* meg a *kövér* a jelző. Tehát a régi elemzésből nem tűnik ki, hogy a *kis* meg a *kövér* egyformán jelző ugyan, de a két mondat szerkezeti rendjében nem ugyanazt a helyet foglalják el.

Továbbá: A hagyományos felfogás szerint *A kis kövér Péter* esetében a *Péter*-nek két jelzője van. Szerintünk csak egy, amely két szóból áll. S ez nemcsak játék a szavakkal, ennek mélyén egy fontos elvi kérdés húzódik meg. Nevezetesen az, hogy a mondatrészek ugyan szavakból állnak, de nem mint szavak mondatrészek. Egy mondatrész, egy jelző, állhat egy szóból is, meg több szóból is. Akárhány szóból álljon azonban, addig egy mondatrész, amíg az alkotó szavak egységként, egyformán viszonylanak a tartalmazó mondat többi részéhez, egészéhez.

7. Említettük és közismert, hogy nyelvünkben nemcsak *NV*, de *NN* és *NA* típusú mondatok is vannak. Az *NV* típusú mondatok esetében az alany és az állítmány kiválasztása nem képez nehézséget — hagyományosan és per definicionem is — az *N* az alany s a *V* az állítmány. Viszonylag könnyen kiválasztható az alany és az állítmány az *NA*, tehát a *Péter beteg* típusú mondatokból is. Általában az *NA* típusú mondatoknak az a tagja az állítmány, amelyik *V*-re cserélhető, miközben a csere eredménye lehetséges mondat. A

Péter beteg mondatban tehát a *beteg* az állítmány, mert ennek helyén megjelenhet *V* típusú szó: *Péter nevet*. Ezzel szemben az *N* helyén *V* nem jelenhet meg. Nincs *Nebet beteg*.

Problematiszabb az *NN* típusú mondatok helyzete az alany és az állítmány kiválasztása szempontjából. Azonban ezek esetében is találunk számos formális fogódzót az alany és az állítmány kiválasztásához. Ha például mindkét *NN* tag névelő nélkül áll, akkor rendszerint az az *N* az állítmány, amelyik *V*-re cserélhető, s a csere eredménye lehetséges mondat. Például a *Péter katona* mondatban a *katona* az állítmány, mert ez cserélhető *V*-re (*Péter nevet*), míg a másik szó (*Péter*) *V*-re cserélve általában nem ad a magyar nyelvben lehetséges mondatot. (Nincs *Nebet katona*, *Ugrik katona* stb.) Gyakori azonban az az eset, hogy az *NN* mondat egyik vagy másik tagja névelővel áll, tehát tulajdonképpen nem *NN*, hanem *ENN*, illetőleg *NEN*, illetőleg *ENEN* mondattal állunk szemben. Mi a helyzet ezek esetében? Nézzük az *ENN* mondatot. Ilyen *A Péter katona*, de ilyen *A katona Péter* mondat is. Ezekben az első, névelős rész az alany, a második rész az állítmány, mert az cserélhető *V*-re. (*A Péter katona*—*A Péter nevet*; viszont nincs *A nevet katona*.) Tehát általában a névelős tag az alany akkor, ha az áll a mondat elején. Ha viszont a mondat második része névelős (*Péter a katona*), akkor rendszerint az első rész az állítmány, mert az cserélhető *V*-re. (Az *Ugrik a katona* mondat, de a *Péter a ugrik* nem.) Végül ha mindkét tag névelős (*A katona a Péter*, *A Péter a katona*), akkor általában az első tag az alany, s a második tag az állítmány. Ez esetben azonban a behelyettesítés, a *V*-re való átcserélés nem segít. Ilyenkor az ilyen nominalis mondatokat vagy jövőbe, vagy múltba kell transzponálnunk (*A Péter volt a katona*, illetőleg *A Péter lesz a katona*), s akkor a már fentebb ismertetett módon kell tisztáznunk, hogy a *V* tag (*volt*, illetőleg *lesz*) mellett melyik *N* tag az állítmány része. Amelyik *N* a *V*-vel bővített mondatban az állítmány része, az az *N* lesz az állítmány a *V* nélküli mondatban.

Az ilyen típusú mondatok elemzése véglegesen csak akkor lesz megoldható, ha nyelvünkben is kidolgozást nyernek a transzformációs analízis szabályai.

ANTAL LÁSZLÓ

A magyar mássalhangzó-hasonulás vizsgálata fonológiai aspektusban*

7. Az osztályozást részletesebben illusztráló anyag:

1.11 Zöngés-zöngétlen releváns jegy. Redundáns releváns módosulást vált ki, míg a hatást kiváltó szegmentum releváns jegyében nem változik. A fonetikai helyzet hatására a módosult szegmentum zöngés, illetőleg zöngétlen releváns jegye irreleváns lesz.

Előfordulhat mind a *dobtam*, *vágtam* típusú, mind a *hat darab*, *add tovább* típusú esetekben.

Ettől eltérően funkcionálnak: a) Az *r*, *l*, *m*, *n*, *ny* szegmentumok, mert — mint ismeretes — ezeknél a zöngékepzés irreleváns, s így nem zöngétlenednek, s nem zöngésítik a szomszédos szegmentumot, éppen úgy, mint a magánhangzók. — b) A *v* szegmentum. Zöngés előtt zöngétlenedik, de a szomszédos

* L. MNy. LVIII, 159—66.

szegmentumot nem zöngésíti. Ez nem különös sajátossága a magyar *v* fonémának. Több nyelvben így funkcionál a *v*, pl. orosz *всё* (*fse*); de *творитъ* (*tvorit*) (vö. GRIGORJEV V. J., Sto takoje disztributivnij analiz: VoprJaz. 1959/1: 102). — c) A *j* szegmentum. Nem zöngésíti a szomszédos fonémát (pl. *kapja*) és nem zöngétlenedik (pl. *ajtó*). A *j* ilyen funkcionálása általában jellemző más nyelvekre is, ahol ez a palatalis zöngés réshang létezik. AVANYE-szov például a *j*-t e miatt a szonorhangok közé sorolja (i. m. 186), HALLE pedig a dichotomikus elmélet terminológiájában a *j*-t úgy jellemzi, mint nem vokalikuss és nem konszonantikus morfofonémát (i. m. 45, 117). Azok az esetek, melyeket több hangtanunkban (pl. LAZICZIUS, Bevezetés a fonológiába, 1932. 43) úgy jellemeznek, mint a *j* előre ható hasonulását zöngétlen mássalhangzó után (pl. *rakj, döfj* stb.), véleményem szerint nem lehet e fonológiai szabályhoz sorolni. Tudniillik a több helyen illusztrációként felsorolt *férj* szóban a *j* zöngétlenedése azt a feltevést engedi meg, hogy nem hasonulásról van szó. A statisztikai adatok azt bizonyítják, hogy a magyarban abszolút szóvégen mássalhangzó-torlódás általában ritkán fordul elő, s így mássalhangzó + *j* kapcsolódás is (*rj, vj, gj* hangkapcsolódásokat jeleznek csak) (l. VÉRTES EDIT, Adalékok a magyar nyelv hangtani szerkezetéhez: NyK. LVI, 153). Az *r* szonorhang, s így zöngéje irreleváns. Ez a zöngé nem zöngétlenítheti az utána következő *j* zöngéjét. Ennek ellenére *r* után is zöngétlenedik a *j* abszolút szóvégen, éppen úgy, mint a zöngétlen *k, f* stb. után. Ezért feltehető, hogy nem progresszív hasonulásról van szó, hanem egyszerűen abszolút szóvégen mássalhangzó-torlódás esetén a hangszalagok vibrálása nem terjed ki az egész szegmentumra, annál is inkább, mivel a *j* zöngéképzése irreleváns. Ezt az esetet is ellenőrizni kell eszközfonetikai vizsgálatokkal: kivizsgálni a *j* zöngétlenedését abszolút szóvégen mind zöngétlen zörejhangok, mind zöngés (szonorhangok) után, olyan esetekben, mint *döfj, várj, férj* stb. Az ellenőrzés akkor lenne meggyőző, ha nyelvünkben találhatnánk eseteket mássalhangzó + valamilyen szonorhang kapcsolódásra abszolút szóvégen, ugyanis a szonorhangoknál is a zöngéképzés irreleváns jegy. De adat erre nincs. Ellenőrzésként átnéztük a statisztikai adatokat, előfordulhat-e abszolút szóvégen mássalhangzó + valamilyen szonorhang. Egyetlen egy esetben sem fordul elő. (L. VÉRTES EDIT: i. h. 142—6.) Mindenesetre ha az *r* után a *j* zöngétlenedése hasonló a zöngétlen mássalhangzók után bekövetkező zöngétlenedéshez, akkor már nem lehet a *döfj, rakj* esetekben a *j* progresszív hasonulásáról beszélni. — d) A *h* szegmentum. Zöngétlen képzése irreleváns. Ennek ellenére zöngétleníti a szomszédos szegmentumot: *adhat, aligha, beszédhiba* stb. Zöngésül, ha zöngés hang elé kerül: *nahát* stb. (DEME i. m. 99). Szakirodalmunkban felsorolt változatait (pl. *ihlet, pech, jacht* stb.) csak fenntartással lehet a *h* változatainak tekinteni, mivel ezek néhány jövevényszóban mintegy lexikálisan kötve vannak. Az *ihlet* szó egyedül álló példa a *h* + mássalhangzó kapcsolatra. Mint ismeretes, az *ihlet* szó a XVII. század közepén terjed újra el (BÁRCZI, Htört.¹ 101), s így a *h*-nak ez a helyzeti változata is lexikálisan kötött. — A többi zöngés-zöngétlen mássalhangzóval kapcsolatban ismeretes, hogy nem mindegyikük egyforma arányban használatos a mai magyarban. A *ty, zs, dz, dzs* ritka fonémái nyelvünknek, bár ma már a *dz, dzs* zöngéje releváns jegy, s nem csak a *c, cs* helyzeti változata: *brindza, bodza, bandzsa, dzsin* stb. Éppen ezért mássalhangzó-kapcsolódásban ritkán vesznek részt. VÉRTES EDIT a *ty, zs* fonémák hangkapcsolódásának statisztikai vizsgálatát nem is tartja lehetségesnek. A *dz, dzs* fonémákat nem is említi. Ugyancsak (e statisztikai adatok szerint)

ritkán előforduló fonémája nyelvünknek a *c* fonéma, s így a *c* + mássalhangzó-kapcsolódások is.

1.12 Képzéshely releváns jegy.

1.121 Apicalis zárhang palatalis zárhang hatására palatalissá válik. Redundáns releváns eltolódás jön létre, míg a hatást kiváltó szegmentum nem változik. A fonetikai helyzet hatására a módosult szegmentum palatalis releváns jegye irreleváns lesz. Csak apicalis zárképzésű szegmentumok vesznek részt ebben a neutralizálódásban, mégpedig csak a *t*, *d*, *n* szegmentumok. Egyaránt előfordulhat *angyal*, *bántja*, *agyonnyom*, *mindjárt* típusú és *hat gyerek*, *milyen gyár*, *akaratgyenge* stb. típusú esetekben. — Szakirodalmunkban nem jelzik, hogy mindig az apicalis zárhang hasonul a palatalishoz, míg a palatalis képzéshelyére nem hat ki az apicalis zárhang. Így például *milyen vad gyerek*, *tanár vagy diák?* esetekben a *vagy* szó *gy* szegmentuma nem változik, s a hangtest nem hangzik *vad*-nak. — Mássalhangzó-rendszerünkben három palatalis zárképzésű fonéma van: *ty*, *gy*, *ny*. Ezek csak a *t*, *d*, *n* apicalis zárképzésű fonémát módosítják, míg a többi zárhang bilabialis (*p*, *b*), nasalis (*m*), illetőleg velaris (*k*, *g*) képzését nem befolyásolják a szomszédos *ty*, *gy*, *ny* fonémák. A *t*–*ty*, *d*–*gy* neutralizálódása bizonyos fonetikai helyzetekben a zárképzésű orális zöngés, illetőleg zöngétlen korrelációban (*p*–*t*–*ty*–*k* zöngétlen széria; *b*–*d*–*gy*–*g* zöngés széria) az apicalis és palatalis orális zárhangok között szorosabb relációt hoz létre, mint az, ami a *p*–*k*, *b*–*g* között van.

1.122 A zöngés-zöngétlen réshang korreláció apicalis és postdentalis sorainak kapcsolódásakor neutralizálódhat a képzéshely releváns jegye. Így az *sz* és az *s*, a *z* és az *sz* között a fonémáknak ez a releváns jegye nem mindig nyilvánul meg: *vészszíp*, *kis szoba*, *gazság*, *almásszürke* stb. Meg kell jegyezni azonban, hogy az irodalmi köznyelv tendenciája, hogy megtartsa a releváns különbséget: *hússzék* (vö. a *hús*z *szék* kiejtésével). — Ha a réshangok effajta torlódásánál egy zöngés, illetőleg zöngétlen releváns különbség is fennáll, a mai irodalmi köznyelv tendenciája, hogy csak a zöngés, illetőleg zöngétlen releváns jegy neutralizálódjon, a képzéshely releváns különbség viszont megmaradjon: *rosszszedés*: *zs* > *s* (vö. a *rossz szedés* kiejtésével). A hatást kiváltó szegmentum releváns jegyei nem módosulnak. Mint már említettem, a mai irodalmi köznyelv tendenciája általában az, hogy fenntartsa a képzéshely releváns jegyet.

1.123 Az apicalis orrhang bilabialis zár- vagy orrhang előtt bilabialissá módosul: *azonban*, *ciánmérgezés*, *bűnbánó*, *agyonpréselt* stb. A módosulást kiváltó szegmentum nem változik. Szakirodalmunkban nem jelzik, hogy ez a módosulás is csak egyirányú, mert a bilabialis orrhang apicalis szegmentum előtt nem módosul: *címnélküli*, *számítan* stb. (A magyar nyelv történetében az *m* *n*-né módosulhatott apicalis zárhang előtt: *ront* : *romlik*, *bont* : *bomlik* stb.: I. BÁRCZI, Htört.¹ 104.) — Így tehát bilabialis zárhang előtt a mai magyar köznyelvben csak két orrhangú szegmentumot lehet ejteni: *m* és *ny* szegmentumot: *betonmunkás*, *bennmarad*, *cigánybáró* stb.

1.13 A hosszú vagy rövid mennyiség a magyar mássalhangzók releváns jegye. Bár szóalkotásban alig érvényesül, alaktani funkciója terjedelmes (I.: LAZICZIUS, Bevezetés a fonológiába 47; GOMBOCZ, Magyar fonetika 42–4): *evez*–*evezs* stb. Mivel hasonuláshoz soroljuk mindazokat az eseteket, melyekben a szegmentum a kontraszt hatására releváns (vagy irreleváns) jegyében változik, a mássalhangzó hosszú releváns jegyének röviddé válása egy rövid mássalhangzó előtt is ide sorolandó. A mássalhangzók efféle módosulása lényegében véve semmiben sem különbözik — mondjuk — a zöngés-zöngétlen

módosulástól, hiszen a mássalhangzóknál a hosszú—rövid mennyiség is fonemikus jegy. — A mássalhangzók distribúciója a magyarban kizárja a hosszú mássalhangzók előfordulását szó elején. Szó közepén vagy szó végén rövid mássalhangzók előtt a hosszú mássalhangzók röviddé módosulnak: *ott kinn*, *jobbra*, *vidé be* stb. (l. DEME i. m. 103). Ezért a mássalhangzók hosszú—rövid releváns jegye csak intervokális fonetikai helyzetben érvényesül (beleértve a szóvégi fonetikai helyzetet magánhangzó előtt is), minden más fonetikai helyzetben neutralizálódik.

1.2 Irreleváns jegy. — Az alábbiakban felsorolt esetek mind az orrhangúakra vonatkoznak. Megjegyzendő, hogy a mai irodalmi köznyelvben az orrhangú szegmentumok között a viszony különbözik az orális mássalhangzók közötti viszonytól. Így az orális mássalhangzók helyzeti változatai neutralizálódás következtében egybeeshetnek, de a neutralizálódás következtében módosult szegmentum irreleváns jegye (vagyis redundáns releváns jegye) tulajdonképpen azonos a fonémarendszer egy releváns jegyével: *vágtam*: $g > k$ stb. A nasalis mássalhangzóknál is fennállhat ez az eset az $n > m$ és az $n > ny$ módosulásoknál (l. 1.121 és 1.123). De az orrhangúak többi módosulásainál olyan jelenséggel találkozunk, amit az orális mássalhangzóknál nem tapasztaltunk. Tudniillik két vagy több fonéma bizonyos fonetikai helyzetekben egy helyzeti variánsban neutralizálódhat, de ez olyan irreleváns jegy, mely a fonémarendszer egy releváns jegyével sem azonos. Így az orrhangúak a magyar fonémarendszerben másképp viselkednek, mint az orálisok. — Ezt az állítást bizonyíthatom tényekkel, melyek ugyan a tárgyon kívül esnek (a tárgy a mai irodalmi köznyelv), viszont gondolatot szembélytető módon illusztrálják. Nyelvünk történetéből és nyelvjárási adatokból arra a következtetésre juthatunk, hogy az orrhangúak képzéshelyének releváns jegye könnyen vált irrelevánssá. Vagy talán inkább úgy mondhatnám, hogy nehezen vált releváns jeggyé. Így a *bőlömbika* etimológiailag *bőlönyibikából* ered (vö. SzófSz.): $ny > m$ bilabialis előtt, úgy, mint az irodalmi köznyelvben $n > m$ bilabialisok előtt; vagy ugyanaz az eset N. arampénz: $ny > m$; *leámból*: $ny > m$; *cigámmajor*: $ny > m$. Éppen így *v*, *f* előtt a nyelvjárásokban nemcsak az *m*, *n* nyilvánul meg mint *m*, hanem az *ny* is: *kömv*, *hámféle* (l. HORGER i. m. 124) stb.; vagy *g*, *k* előtt a nyelvjárásokban nemcsak az *n* nyilvánul meg mint *n*, hanem az *m* és az *ny* is: *karácsonkor*, *káronkodik* (HORGER i. m. 124). Így míg az orális mássalhangzóknál bizonyos fonetikai helyzetekben tapasztalható $t > ty$, $d > gy$ stb. módosulás, de soha $ty > p$ -féle módosulás, addig az orrhangúaknál — ha nyelvtörténetileg vagy nyelvjárásilag is — $ny > m$ módosulás lehetséges.

1.21 A *v* és *f* szegmentum előtt a bilabialis és apikalis orrhang egybeesik egy *m*-szegmentumban, mely irreleváns jegyben tér el mind az *n*, mind az *m* releváns jegyétől: *benfentes*, *agyonfáruszt*, *honvágy*, *álomvilág*, *államvizsga*, *hamvas*, *vámvizsgálat*, *kérem várjon*, *az asztalon volt* stb. A módosulást kiváltó szegmentum releváns jegyében nem változik.

1.22 A *k* és *g* szegmentum előtt az apikalis orrhang η -gé módosul. Az *n* és a η között az eltérés irreleváns. A *harag*—*harang* típusú szavak még lehetővé tehetnék a feltevést, hogy az η relevanciával bíró negyedik orrhangunk, de az *én*: *én kérdezem* típusú hangtestek világosan bizonyítják, hogy az η kiegészítő distribúcióban áll a *n*-hez, annak helyzeti változata: *barlang*, *fánk*, *láng*, *talán kérdezte* stb. — Irodalmi köznyelvünkben az *asszonyka* szó is gyakran mint *|as : onka|* hangzik, de az ilyen kiejtés nyelvjárási jellegű, mint az 1.2

alatt felsorolt példák is. — A módosulást kiváltó szegmentum releváns jegyében nem változik.

1.23 Apicalis és postdentalis réshangok (*sz, z, s, zs*) és laringalis *h* előtt az *n* szegmentum releváns jegye módosul, *s* csak a magánhangzó irreleváns nasalis hangszíne jelzi az orrhangot: *kénszag, vánszorog, van szivarod?*, *huszonhat* stb. Ugyanígy módosul az *n* szegmentum, ha utána egy *j* szegmentum következik, de csak a 3.12 esetekben: *van jég, de Benjámin, vonja* stb. Szakirodal-munkban ezeket az eseteket csak mint egyes nyelvjárásokban előforduló jelen-séget említik (pl. DEME, A magyar nyelvjárások néhány kérdése: NytudÉrt. 3. sz. 73—7). — Hangsúlyozni kell azonban, hogy általában a beszédtempó, a beszédstílus, a nyomaték, a hanglejtés befolyásolja a hasonulás lezajlását. Így ha a *van jég* hangtestben a *van* szón van a logikai hangsúly, az *n* nem okvetlenül hasonul; ugyanígy a *van munkád?* stb. esetekben is ez a helyzet. Mindezt szükséges, hogy ne csak a tendencia legyen megállapítva a ma-gyarban a hasonulás lezajlásában, de ellenőrizni kell a hasonulás megnyil-vánulását figyelembe véve a beszédstílust, a beszédtempót, a nyomatékot és a hanglejtést, valamint a hangtest morfológiai funkcióját. A stílus, a tempó, a nyomaték és a hanglejtés lényegesen kihathatnak a hasonulás, átlagosan elterjed lezajlására.

2.0 A szegmentum csak akkor hasonítja a szomszédos szegmentumot, ha egy szótaghoz tartoznak, vagyis ha a hatást előhívó szegmentum nem tartozik a következő nyomatékos szegmentumhoz: *kútja, menj el; de van jegyed?*

2.1 Mindig redundans releváns eltolódást vált ki.

2.11 Apicalis *t, d, n* szegmentumok a *j* hatására palatalis *ty, gy, ny*-é módosulnak: *adja, mondja, botja, bolondjában* stb. A *j* irreleváns zöngképzése nem befolyásolja a szegmentum zöngétlen releváns jegyét: *botja*. — Magán-hangzóközi fonetikai helyzetben a módosult szegmentum releváns mennyisége is módosul: megnyúlik. A *j* „felszívódik” a szomszédos szegmentumban: el-tűnik. A *j* ilyen funkcionálisa a mai magyar köznyelvben sok nyelvben ismert jelenség (pl. a szláv nyelvekben történetileg az apicalisok palatalizálódása, majd később résképzésűvé válása). Az apicalis *l* funkcionálisa eltér a fent említett apicalisokétól, mert a mai magyarban nincs palatalis *ly*, így az *l* helyképzése irreleváns. Az *l + j* szegmentumtorlódások vagy egy hosszú *j*-t eredményeznek (pl. *hallja*), vagy a *j* nem befolyásolja az *l* irreleváns képzés-helyét. A mai irodalmi köznyelv tendenciája, hogy az *l* képzéshelye változatlan maradjon névszóragozásban (pl. *gólja* stb.), míg az igeragozásban az *lj > j* módosulás elterjedt, bár itt is az a tendencia, hogy a hasonulás ne jöjjön létre (DEME i. m. 100). Ebben az esetben is — mint ahogy erről részletesebben szó lesz a 3.11, 3.12 alatt — az írott szöveg „varázsa”, a kultúra szélesebb elterjedése vált ki egy közvetett fonetikai jelenséget.

2.12 A palatalis *ny, ty, gy* fonémák + *j* kapcsolódásakor a *j* eltűnik, de megváltoztatja a releváns mennyiséget: *anyja, bátyja, hagyja* stb. A *j* irreleváns zöngképzése nem befolyásolja a fonéma zöngétlen releváns jegyét: *bátyja* stb.

2.13 Apicalis, postdentalis réshangok az apicalis zárfonémák releváns képzésmódját módosítják, míg a változást kiváltó fonémák eltűnnek. Inter-vokális fonetikai helyzetben a módosult szegmentum megnyúlik, ezzel is jelezve a hatást kiváltó eltűnt szegmentumot. A mássalhangzó-distribúció folytán elterjedtek a *t + s, d + s, t + sz, d + sz* szegmentumtorlódások, bár potenciálisan lehetséges lenne a *zs* és a *z* (tehát a *t, d + zs, t, d + z*) ugyanilyen

viselkedése: *hallatszik, rendszer, metszés, játszik, átlátszó, bizottság, bágyadtság, adottság, barátság* stb.

3.0 Az alábbiakban felsorolt esetek csak a $t + sz (d + sz)$, $t + c (d + c)$, $t + s (d + s)$, $t + j (d + j)$, $n + j$, $ty + j$, $gy + j$, $ny + j$ hangkapcsolódásokra vonatkoznak. Míg az 1.0, 2.0 alatt felsorolt esetekben általában véve a hasonulás egyformán zajlik le úgy szó közepén, mint szó- vagy morféma-határon (s ha volt eltérés, akkor azt a beszédstílus, tempó stb. okozta), addig ezekben az esetekben a tendencia az, hogy morféma- vagy szóhatáron ugyanazok a szegmentumok a kontraszt hatására másképp reagálnak, mint amikor nem szó- vagy morfémahatáron vannak. Éppen ezért lehet állítani, hogy ezekben az esetekben a módosuló (nem az átlagosan elterjedt tendencia szerint módosuló) szegmentumnak nem csak disztinktív, hanem határjelző funkciója is van. A nyomaték ezeknél az eseteknél — gondolom — szerepet játszik, még akkor is, ha a szótestnek melléknymatéka van: *átszalad* stb. Meg kell azonban állapítani, hogy ugyanez a jelenség előfordul akkor is, ha a szótestben egy szegmentum nyomatékos csak, de két önálló morféma-ból áll: *Margitsziget* stb. — A mai irodalmi köznyelvben az olyan szavak kiejtése, mint *hússzék, rozsszedés* (1.122 alatt felsorolt esetek), valamint *átcipel, hadjárat, hadcsoport* stb., arról tanúskodnak, hogy napjainkban az írás-tudás, a kultúra széles elterjedése, vagyis egy szociális tényező közvetetten kihat a fonémarendszer funkcionálására. Az írott szöveg „varázsa” abban áll, hogy szóhatáron a hasonulás „elmarad”, nem jön létre, mintha a beszélő arra törekedne, hogy világosan jelezze a hangtest morfológiai vagy lexikai összetételét: *hússzék, rozsszedés, Margitsziget, átszalad* stb. Így a *község* szó kiejtése csak olyan formában ismert, mint *kőf*:e.g, s egy *kőse*:g alakot nem ismerünk. Kétségkívül a *község* *kőf*... kiejtése homályossá teszi a hangtest morfológiai összetételét. A *község* ilyen kiejtése a mai irodalmi köznyelvben általánosan elfogadott, de más esetekben a tendencia feltétlenül az, hogy világos maradjon a szó morfológiai vagy lexikai összetétele (vö. az *ádáztság* kiejtését). — Összehasonlítottam a hasonulás lefolyását írott szövegek felolvasása közben (rádióban közvetített adásokban), valamint spontán beszélgetésekben, és az adatok túlnyomó többsége megerősíti a feltevést, hogy adott esetben az írott szöveg „varázsáról” van szó. Ez akkor is érvényesül, ha a beszélő előtt közvetlenül nincs is ott a leírt szöveg. Maga az írástudás, a szónak írásban rögzített alakja közvetve feltétlenül kihat a mai irodalmi köznyelvre. A beszélő bár nem tudatosan, de igyekszik csökkenteni a kontraszt hatását azzal, hogy kiejtésében őrzi, „óvja” a hangtest morfológiai vagy lexikai összetételét.

3.11 A $t (d) + sz$, $t (d) + c$, $t (d) + s$, $t (d) \sim cs$ szegmentumok kapcsolódásakor a zárhang affrikációs árnyalatot kap. A módosulást kiváltó szegmentum nem változik releváns jegyeiben: *brokátsejtem, botcsinálta, beszédsávok, átsuhan, átsétál, átszillan, átcsempész, állatsereglet, barátcsuha, cementcső, becsület-szó, illatszer, burkolt célzás, bójtszegés, boltszék, rendszerető, beszédszerv, bérlet-szünet, balettszoknya, átszervez, átszellemül, pártszervezet, akaratszabadság, adat-szolgáltatás, cetszigony, átszól* stb. Vö. a *bolondság, barátság, adottság, bágyadtság, bizottság, játszik, metszés, rendszer, hallatszik* stb. típusú szavak kiejtésével.

3.12 A t, d, n (ugyancsak ty, gy, ny) + j szegmentumok torlódásakor az apicalis zárhang palatalis árnyalatot vesz fel, de az irreleváns módosulást kiváltó szegmentum nem változik: *átjáró, alkotmányjog, adatjegyzék, aszfalt-járda, bérletjegy, billiárdjátksza* stb. Vö. az *anyja, botja, látja, adja, hagyja* stb. kiejtéssel.

8. Szeretném hangsúlyozni, hogy az osztályozás feleslegesen fárasztó időtöltés lett volna, ha a cél abban állt volna, hogy a szakirodalmunkban megszokott osztályozástól eltérő csoportosítást állítsak fel. Említettem, hogy szakirodalmunkban a fonéma releváns és irreleváns jegyei, illetőleg azoknak funkcionálása figyelmen kívül maradtak. A fonémarendszer a releváns jegyek viszonya (relációja), illetőleg azoknak funkcionálása. Ezért fonémarendszert (vagy mássalhangzó-rendszert) nem lehet vizsgálni anélkül, hogy ne írjuk le a releváns jegyek relációit, valamint azoknak funkcionálását a kontraszt hatására.

A magyar mássalhangzó-rendszer releváns jegyeinek, illetőleg funkcionálásának vizsgálatakor a kontraszt oldalnyomása a fonémákra a következőképpen nyilvánul meg: 1. bizonyos mássalhangzó fonémák disztinktív funkciójuk mellett határjelző funkciót is teljesítenek. — 2. A mássalhangzó szegmentum hatására a szomszédos szegmentum releváns jegye redundáns releváns jeggé válik: irreleváns lesz (neutralizáció). A neutralizálódásnál meg kell különböztetni a magyarban egy olyan viszonyt, ami a) például a $p-b$ között van, amikor minden zöngés zörejhang előtt a zöngétlen zöngéssé válik és fordítva, minden zöngétlen zörejhang előtt a zöngés zöngétlenedik; és b) amikor a neutralizálódás csak egy irányú: $t-ty$, $n-m$, $t-cs$ (l. az osztályozásban a 1.121; 1.123; 2.12; 2.13 eseteket). Vagyis amikor csak az n -re hat az m , az m -re viszont az n nem stb. — 3. Egy szériához (azonosan képzett hangok) tartozó mássalhangzó fonémák releváns jegye közös irreleváns jegyben nyilvánul meg: pl. $m, n > \underline{m}$. — 4. A mássalhangzó egyik releváns jegye irrelevanttá válik: pl. $n > \underline{n}$. — 5. A módosult szegmentum redundáns releváns jegye „informál” az eltűnt szegmentumról. A redundáns releváns jegy éppen úgy, mint a 2. pontban felsoroltaknál, egybeesik a nyelvben már funkcionáló releváns jeggel, és így tulajdonképpen annak előfordulási gyakoriságát növeli: pl. $t > cs$.

Szakirodalmunkban a hasonulást gyakran „a fonémák asszociatív rendszere” cím alatt tárgyalják. Ezt a szakkifejezést több magyar hangtanban megtaláljuk, bár értelme nem egyöntetű. DEME Hangtanában például az asszociatív rendszeren a módosulási típusok (melyet beszédhangjaink egymásra hatásuk folytán alkotnak) rendszerét érti, mely szerinte összefügg a korrelatív rendszerrel, de nem azonos vele (i. m. 94).

9. Cikkemben igyekeztem kimutatni, hogy a fonéma helyzeti változatain keresztül funkcionál. A helyzeti változatok, a fonéma „sokarcú” megnyilvánulása, a magyar mássalhangzó-fonémáknál a kontraszt „oldalnyomása” következtében jönnek létre. Ezért a „módosulási típusok”, a fonéma helyzeti változatai, nem alkothatnak más „rendszert”, mint maguk a fonémák. Ugyan csak — gondolom — helytelen azt állítani, hogy az asszociatív rendszer összefügg a korrelatív rendszerrel, de nem azonos vele, mert mint részletesen kifejtettem cikkemben, az oppozíciókat a megkülönböztető jegyek (a releváns jegyek) egymáshoz való viszonya alkotja a nyelv paradigmatiszikus síkján, míg a folyamatos beszédben, a szintagmatikus síkon ezek az oppozíciók a kontraszt hatására bizonyos módosulásokon mennek keresztül (a magyar mássalhangzó fonémák módosulásait a kontraszt hatására fent 5 pontban foglaltam össze). Ezek a módosulások nem alkotnak és nem alkothatnak az oppozíciók rendszerétől eltérő, „vele nem azonos” rendszert, ha a fonéma helyzeti változatain keresztül létezik, a helyzeti változatokat pedig a kontraszt „oldalnyomása” váltja ki.

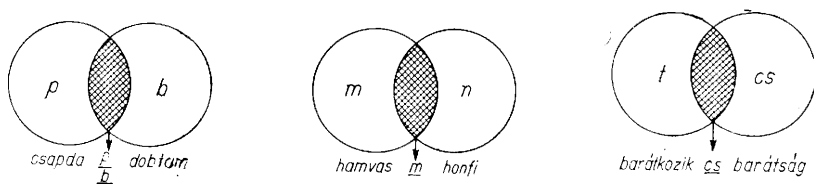
A fonémák asszociatív rendszerét — mint mondtam — másképpen is értelmezik szakirodalmunkban. Így BÁRCZI Fonetikájában: „A fonémák ... minden nyelvben asszociatív rendszert alkotnak. Ez attól függ, hogyan társulnak, hogyan állnak párokba a fonémák, és a közöttük levő kapocs milyen erős.” (I. m. 39.) Vagyis BÁRCZI itt az asszociatív rendszeren általában fonéma-rendszert ért, nem pedig olyan rendszert, melyet beszédhangjaink egymásra-hatásuk folytán alkotnak.

Osztályozásomban részletesen elemeztem az irreleváns módosulásokat is. Ennek fontos okai vannak, amire részletesen ki kell térni. A szovjet fonológusok koncepciójára döntően jellemző az a felfogás, melynek híve e cikk írója is, hogy a fonéma-rendszerben történő változások egy előző állapotnak a törvényszerű kibontakozása, s ezért a fonéma-rendszer szinkrón leírásában lényegesen fontosak többek között nemcsak a releváns jegyek funkcionálásának, hanem az irreleváns jegyek funkcionálásának leírásai is. Így például ZINDER felhívja a figyelmet arra, hogy a fonéma-rendszer fejlődésének egyik oka abban rejlik, hogy a fonéma helyzeti változatainak keresztül létezik, vagyis a fonéma artikulációs, illetőleg akusztikai szempontból nem egységes elem (i. m. 265—6). MARTINET pedig a fejlődés törvényszerűségét az ökonómia elvében látja. Nyelvi adatokkal bizonyítja azt az álláspontját, hogy a szegmentum irreleváns jegyét „kölsönözheti” a szomszédos szegmentumnak, s ez az irreleváns jegy a módosult szegmentum releváns jegyév válhat, ha valamilyen oknál fogva eltűnik az irreleváns jegyét átadó szegmentum (i. m. 188). Így például az orosz nyelv történetében: a *neky* — *newew* stb.-féle $k \rightarrow \varnothing$ váltakozások eredetileg irreleváns, helyzeti variánsokra vezethetők vissza. A magyar nyelv történetében is irreleváns, helyzeti variánsokra vezethetők vissza a felszólító mód *tanítsa, lássa* típusú $t\chi' > s$, $t\chi' > cs$ -féle módosulásai. Nem véletlen, hogy az orosz fonéma-rendszert leíró, 1959-ben megjelent munkájában HALLE részben módosítva a dichotomikus elméletet, a fonológiai szabályok felsorolása közben (ahol leírja a kontraszt hatását a releváns jegyek funkcionálására) az irreleváns módosulásokat is feltünteti (i. m. 73). Mindezt, ha fennáll a nyelv hangtörténetében annak a lehetősége, hogy irreleváns eltolódások is bizonyos körülmények között relevánssá válhatnak, akkor a nyelvész feladata a szinkrón leírásban is az, hogy figyelemmel kísérje és jelezze az irreleváns jegyeket.

A cikk elején a szovjet fonológusok álláspontját ismertetve arról volt szó, hogy az akusztikai vagy artikulációs egységek egy fonéma határán belül esnek, ha szemantikailag egy morféma hangtestének felépítésében vesznek részt. Ebből a koncepcióból kiindulva a neutralizálódás következtében megváltozott releváns jegyeket redundáns releváns jegyeknek neveztem, és a módosuló fonéma helyzeti változatának számítom: *hágtam*: $g > k$. Ugyanígy a *barátság* típusú $t > cs$ módosulásoknál is a t cs-vé válásánál az affrikációs képzést is redundáns reveláns jegynek tekintem, mert ez az adott fonetikai helyzetből megjósolható. A különbség egyrészt abban áll, hogy a $p-b$ közötti viszony a prágai iskola terminológiájában kifejezve proporcionális (más oppozíciókban is megismétlődik), míg a $t-cs$ közötti viszony a magyarban izolált. (A *dzs* ritkasága miatt a $d-dzs$ oppozíciót nem lehet ide számítani.) Másrészt, ahogy ezt jeleztem a neutralizálódás kétféle megnyilvánulásáról szólva, a $p-b$ esetében kölcsönös irányú hatásról van szó, míg például a $t-cs$ esetében a hatás csak egyirányú.

Ezeknek az irreleváns jegyeknek a jellemzésében lényegesen fontos az a

tény, hogy ezek egybeesnek a nyelvben már funkcionáló releváns jegyekkel, s így tulajdonképpen azoknak előfordulási gyakoriságát növelik. — Az ellentmondás: hogy egy fonéma helyzeti változata egy másik fonéma előfordulási gyakoriságát növeli, véleményem szerint nem a felfogás ellentmondását, hanem a fonémarendszerben létező ellentmondást fejezi ki. Tudniillik a fonémarendszer szinkrón viszonylatban a releváns jegyek hálózata. A releváns jegyek mellett funkcionálnak az irreleváns jegyek is, melyek együtt a releváns jegyekkel manifesztálják a fonéma konkrét fizikai valóságát. Ezek az irreleváns jegyek lehetnek egyrészt olyanok, mint a redundans releváns jegyek, másrészt tényleges irreleváns jegyek. A releváns jegyek között a viszony, vagyis a fonémák közötti határ nem állandó, s nincs mindig határozottan kifejezett kontúrja. Az irreleváns jegyek azok, melyek a fonéma „külsőterületén” léteznek, s néha elmosódottá teszik a határt két fonéma között. E problémát a következő ábrákkal lehet szemléltetni:

Addig, amíg az irreleváns módosulás a fonéma helyzeti változata, vagyis a fonetikai helyzet függvénye, addig mindvégig ugyanazon fonémával van dolgunk. De ismeretes a nyelvek hangtörténetéből, hogy az irreleváns jegy bizonyos feltételek mellett releváns jeggyé válhat. Ezt a lehetséges folyamatot csak akkor nyilváníthatjuk megtörténtnek, ha a helyzeti változat már független a fonetikai helyzettől, vagyis amikor már nem helyzeti változat.

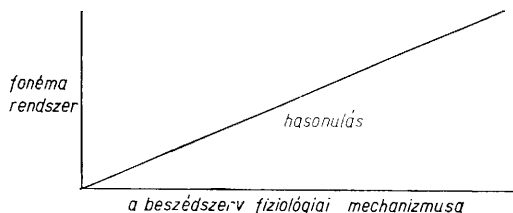
Csak konkrét nyelvi adatokból lehet a következtetést levonni, hogyan válik az irreleváns jegy releváns jeggyé. Hogy ezt a folyamatot sok tényező befolyásolja, többek között a mennyiség: az előfordulási lehetőségek gyakorisága is, az nem vált ki kétséget. Ezért — gondolom — a folyamat lényegét fejezi ki az az ellentmondás, hogy az irreleváns jegy egyidejűleg egy fonéma határán belül esik, s ugyanakkor egy másik fonéma helyzeti változata is lehet, éppen azért, mert a határ a fonémák között rugalmas. Véleményem szerint csak így, dialektikusan nézve lehet felfogni azt a lehetséges folyamatot egy nyelv hangtörténetében, amikor egy irreleváns jegy relevánssá válik.

Gondolom, szükségtelen hangsúlyozni, hogy nem általánosítom az irreleváns jegy relevánssá válását. Ez egy bizonyos lehetőség a nyelv hangfejlődésében, amivel a nyelvésznek számolnia kell, s amiért lényegesen fontos szinkrón leírásban is pontosan rögzíteni a fonémarendszeren belüli viszonyokban mind a releváns, mind az irreleváns jegyeket is.

A kontraszt hatásáról a magyar mássalhangzó fonémákra megállapítható egy bizonyos tendencia, amely csak tendencia, s hasonló a folyó vízének folyásához, melyet bizonyos fizikai tényezők befolyásolhatnak, lelassíthatják, megváltoztathatják ideiglenesen irányát, ennek ellenére azonban az egész mennyiség lényegében véve egy irányban halad. A tendencia az, hogy minden nyelvben a kontraszt hatása sajátosan nyilvánul meg. Ha különböző nyelvekben hasonló módosulások jönnek létre, az azzal magyarázható, hogy bármily

nyelvi kollektívához tartozó egyénnél a beszédszerv fizikai mechanizmusa azonos.

Sematikusan ezt a következő ábrával fejezhetem ki:

10. Végül is szeretném megokolni, miért fejeztem ki a releváns és irreleváns jegyeket az artikulációs mozzanatot jelző terminológiában.

Egyik oka ennek az, hogy nem rendelkezünk se sonographfal, se Hewlett – Packard-hullámanalizátorral, melyek segítségével eszközfonetikailag (s nem csak elméletileg, mert az nem elegendő, amint ahogy ezt pl. SAUMJÁN teszi „Isztorija szisztemi differenciálnich elementov v polszkom jazike” című, 1958-ban kiadott könyvében) meg tudnánk határozni nyelvünk releváns és irreleváns jegyeit akusztikai terminológiában, a dichotomikus elmélet felhasználásával.

A másik ok abban rejlik, hogy — véleményem szerint — egy nyelv leírásában nélkülözhetetlen a képzésbeli vizsgálatok leírása is (l. erről FANT nyilatkozatát a VIII., oslói nyelvészkongresszuson). Kétségen kívül áll azonban, hogy ma már nélkülözhetetlenek a dichotomikus elméleten alapuló akusztikai vizsgálatok is, melyek együtt a releváns és irreleváns jegyek artikulációs leírásával teljes képet nyújtanának a mássalhangzó-rendszerről mind a beszélő, mind a hallgató szempontjából.

A magyar mássalhangzó-rendszer dichotomikus elméleten alapuló vizsgálatát jövődő feladatommak tartom.

SZÁNTÓ ÉVA

Egy XVII. századi kéziratos fordítás ismertetése

1. A Pannonhalmi Szent Benedek-rendi Könyvtár kéziratai között egy kisnyolcadrétű kötetnek első lapján ez a cím olvasható: „Szent Benedek Pátriárchanak Regulája, Iratot Christus Urünk Születése után 1689 Eszten-dőbe”. A közel háromszáz éves szöveg csupán kora miatt is becses, de értékét még külön emeli az, hogy fordítója elsőnek tolmácsolja magyarul Szent Benedek Reguláját; azt a művet, amely azoknak volt az életszabályozója, akik a VII. századtól kezdve fáradhatatlanul tanították Európa népeit a kereszténységre, a keresztény istentiszteletre, a földművelésre, a mesterségekre és a tudományokra.

Ezt a fordítást a külföldi bencés irodalom is számon tartja; csak hogy nem a helyes évszámmal, mert 1689 helyett 1591-ből keltezik. Ennek okozója alkalmasint HILPISCH marialaachi bencés történész, akinek figyelmét a címlap két évszáma közül jobban megkapta az 1591, mint az 1689, holott az 1591 nem is évszám akar lenni, hanem a Magyar Egyetemi Könyvtár sorszáma. Mikor

ugyanis II. József a Rendet 1786-ban feloszlatta, kéziratunk az Egyetemi Könyvtárba sodródott, és ott sorszámmal látták el. Ezt az 1591-et a kézirat II. lapjára is ráütötték; és még azt is megjegyezhetjük, hogy más kéziratban is található ugyanolyan színű és alakú más-sorszám.

De hogyan került a kézirat HILPISCH keze ügyébe? Amikor az 1928. évi kölni nemzetközi katolikus sajtókiállítás Szent Benedek Reguláját is kiállította, arra az alkalomra nyilván a bencés Regula kiállításának rendezésével megbízott Herwegen Ildefonz marialaachi apátnak kérésére Horváth Ádám, akkori pannonhalmi könyvtáros elküldte a mi kéziratunkat. Elismeréssel kell megállapítanunk, hogy a Regula szövegének, fordításainak, magyarázatainak (kommentárok) 1928-ig terjedő történetére HILPISCH nyomán szakavatott kézzel megrajzolt képet kapunk. (L. a Benediktinische Monatschrift 1928. évi évfolyamának „Die Regel des hl. Benedikt auf der Presse” című cikkét.)

A fordítások tárgyalása közben esik szó a pannonhalmi fordításról, amely az évszámokból kitetszőleg szerény helyet foglal el a nyugati országok fordításai mellett, de mégis érdemes számon tartani. A német nyelv az első, amelyen a latin után a Regula először, már a IX. században megszólalt. Az első olasz fordítás 1581-ből való, a lengyel 1597-ből, a cseh 1760-ból. Persze kiállították az angol, francia, spanyol, katalán, portugál fordításokat is, de ezek évszámát HILPISCH nem közli; és ugyancsak évszám nélkül említi, hogy a koreai apátság bencései még a kiállítás előtt japánra is lefordították a bencések rendszabályát.

Mikor a PRT. készült, a főkönyvtár kézirataival egyetemben Regula-fordításunk is megfelelő méltatásban részesült (IV, 567—9).

Kinek a műve lehet ez a fordítás? Sajnos, erre a kérdésre nem tudunk válaszolni. KUNCZE LEÓ, a múlt század egyik tudós magyar bencése a kézirat utolsó lapjának „P. S. I.” jele alapján páter Sigmond Istvánban állapodott meg (vö.: MKsz. 1898: 173; PRT.: i. h.), de ZOLTVÁNY IRÉN szerint (uo.) ez nem fogadható el, mert Sigmond István csak 1697-ben tett fogadalmat. A kéziratokon ejtett bejegyzésekből ellenőrizhető, hogy ZOLTVÁNY lelkiismeretesen tanulmányozta a kérdést, tehát inkább le kell mondanunk a fordító személyének eldöntéséről, mintsem ilyen ellentmondásárán is Sigmond István mellett kitartanunk. Mivel ZOLTVÁNY az egész korszak magyar bencés irodalmát átvizsgálva sem ért el sikert — ha végérvényesen nem mondunk is le a megoldásról —, egyelőre mégsem remélhető, hogy más kutató szerencésebb lenne. Magam is kétszer átvizsgáltam a XVII. század második felének és a XVIII. század elejének kézirateit, néhány nyomtatványt is, de semmi olyan jelre nem bukkantam, amelyen a fordító nevét nyomozni lehetne.

2. Kéziratunk megérdemli, hogy a tudomány szempontjai szerint is vessünk rá néhány pillantást.

Természetes dolog, hogy fordításunk magán viseli nemcsak a régiségnek, hanem a fordító egyéni nyelvének bélyegét is. Ahogy egészen természetesnek érezzük, ha mai íróink nyelvét táji vagy éppen régi nyelvi elemek színezik, még kevésbé szabad meglepődnünk, ha egy háromszáz évvel ezelőtti nyelvemlék szűkebb hazájának nyelvéből merít bővebben, hiszen akkor még az irodalmi nyelv tekintélye csak igen szerény mértékig hírvényesült.

A) Helyesírása mai szemmel nézve természetesen régies, de amellet tudatos, mert alig kezdi az ember olvasgatni, néhány nyilvánvaló gondatlanságot kivéve hamarosan tapasztalja, hogy ortográfiájában van következetesség. Bemutatónak néhány találomra kikapott példa is elég lesz:

níl (= *nyit* 3¹; régi nyelvünkben a XVII. századig ez az írásmód az általános, vö. NySz.), *tisz* (= *tíz* 107), *keszd* (= *kezd* 51), *keszdetik* (= *kezdetik* 10; Félegyházinál is található *kesztenek* adat 1583-ból, mint a NySz.-ban láthatjuk); ezek mellett előfordul *szereztenek* is 51). — A *cs* betűnek hol a mai *c*, hol pedig a *cs* hangérték felel meg: *kemencse* (12; a NySz. és az OklSz. anyagában is meglehetősen vegyest szerepel *kemencze*, *kementze*, *kemenche*, *kemenče*), *lacsik* (= *látszik* 17), *lecskék* (= *leckék* 51), *nyolcsadik* (= *nyolcadik* 49), *kilencsedik* (46, de az 50. lapon *kile'ncze've'n* olvasható). — *kisdet* (= *kisded* 6). — *soltár* (= *zsoltár* 50). — *kőzöt* (= *között* 51), *eggyüt* (= *együtt* 52), *miát* (= *miatt* 55), *nagyob* (97), *továb* (49), *emésztet* (= *emésztett* 49), *maradot* (= *maradott* uo.), *emlétet* (= *említett* uo.). Ezzel szemben szó belsejében kiírja a hosszú mássalhangzót: *reggeltől* (107), *olvassanak* (uo.), *munkájokkal* (106), *előtte* (107), *re'ndelte'sse'nek* (uo.), *többi* (86), *böcsülettel* (= *böcsülettel* 54), *eggyenloképpe'n* (70), *me'llyke't* (= *melyeket* 107), *foganatossan* (1); de ez alól is találunk kivételt: *őre'gebe'k* (107). Ezekkel együtt említhetjük meg a *re'nde'l* (= *renddel* 107) írásmódot is, ahol az írás kiejtés szerinti ugyan, de nem követi a szóelemzés szabályait. — Az ypszilonista helyesírás példái: *cselekedgye* (17), *adgyon* (2), *csele'kedgyék* (86), *nyugodgyanak* (71), *adgya* (87), *modgya* (= *módja* 86), *szollyon* (= *szóljon* 96), *ke'llyenek föl* (70), *egy-átallyába* (uo.), *me'lly* (= *mely* 107). Az is megtörténik, hogy túllép a szóelemzés határán: *edgyek* (= *egyek* 'unum' 17). Viszont a kiejtés tanúi: *alugyanak* (71), *mongya* (= *mondja* 7), *mongyon* (3), *kérgyűk megh* (= *kérdjük meg* 5), *ke'zgye' el* (= *kezdje el* 54). Ebbe a sorba tartozik az *incsen* (= *intsen* 3), *tarcsa* (*tartsa* 17), továbbá az *imátság* is (= *imádság* 70; előfordul az *imádság* is, de a *t-s* az általános). — A *gy* hangnál még érdemes számon tartanunk azt is, hogy a régi nyelvben annyira szokásos *gy*-vel szemben itt *gehenna* (8) és *evangélium* (63) van. A *g* jelölésére még vö. *megh* (= *meg* 2). — A mai *talán* őset, a *talám* alakot is megtaláljuk (107). — Egy napjainkban sokat vitatott szó írása fordítónknál *eczakai* (52), *e'czakai* (uo.), *ecsakáknak* (uo.). — Az *ly* írására példa a *helyeden* szó (5) és a *folyo* (7). — Az *sz* írása is figyelmet érdemel: *énekő* (56), *hoőőbab* (67).

A magánhangzók fölötti vessző nem mindig hosszúságot jelöl: *sőtét* (3), *kőzöt* (= *között* 51), *eggyüt* (52), *kérgyűk* (5), *őrmest* (1), *zörgésével* (91), *szűkölködgyenek* (95), *szűkölködnek* (49), *öregbűlést* (109), *felül* (110), *körül* (107). Ezzel szemben hosszú *ó*, *í*, *ű* betű csak kivételképpen fordul elő: *kiáltó* (3), *munkálkodó* (7), *sóltárok* (50), *vólta* (= *volta* 56), de amellet szinte kivétel nélküli a rövid *o*, *u*, *i*: *hasonlóképpen* (111), *orákat* (uo.), *orába* (uo.), *valo* (109, kétszer is), *szollyon* (= *szóljon* 96), *folyo* (7), *adojához* (109), *joságos* (uo.), *szozat* (3), *ugy* (109), *zugolodás* (95), *uton* (110), *husvét* (uo.), *apátur* (uo.), *sírással* (109), *szívünk* (uo.), *tulajdonítatik* (110), *hivságos* (uo.).

A mai irodalmi *e* hanggal szemben *ö* elég gyakran előfordul: *szöm* (3); *i* helyett *ü*: *dücsőség* (2), *üdő* (uo.); *ü* helyén *i*: *fil* (3); *ö* helyén *ü*: *tüle* (2).

Az *e* mellett sokszor található egy ' jel: *sze'nt* (51), *ne've'zete's* (uo.), *sze'reztenek* (uo.), *r'ende'l* (= *renddel* 107), *eze'n* (51), *le'cskék* (uo.), *ke'resz-tény* (uo.), *e'czakai* (52).

Találkozunk a határozott névelő régi hosszabb alakjával: *az dücsőség* (2), *az szent írásnak* (uo.), *az nép* (3); rendszerint így: *à szollástul* (46), *à kérdezésigh* (uo.), *à sok* (uo.), *à dücsőséget* (6); sőt így is: *á ti sziveiteket* (3), *á ki* (4), *á gonosztul* (uo.).

¹ A számok a kézirat lapszámait jelentik.

Fordítónk helyesírásának tulajdonságait összegezve megállapíthatjuk, hogy bár következetesen egységes eljárást nem találunk, sőt itt-ott nyilvánvaló következetlenséget is észlelünk, mégis kibontakozik valamelyes elvszerűség, mert a többféle jelölés közül egyet sokkal nagyobb arányban használ, mint a többit. Mindez azt is mutatja, hogy fordítónk eléggé jártas volt korának ortográfiájában, és a többféle lehetőség közül vagy környezetének, vagy éppen saját magának egyéni szokását követte. Ha arra kellene válaszolnunk, hogy a kiejtés vagy a szóelemzés volt-e inkább írásának alapja, akkor a kiejtés mellett kell nyilatkoznunk; de hozzá kell tennünk, hogy például a hosszú ó jelet alig használja, holott ennek az ejtése az ő korában sem vitás.

B) Szóhasználatában hol a régiség, hol a tájnyelv zamata érezhető.

A szerzetes szó már a Bécsi Kódexben megtalálható (NySz.), tárgyalt fordításunk viszont a *barát* szót használja.

Régi nyelvünkben a *klastrom* és *kalastrom* szó egyaránt előfordul. A NySz. a XVI. század eleji Margit-legendából már idézi a *clastrom* alakot, a mi XVII. századi fordítónk ezzel szemben következetesen *kalastrom* alakot ír.

A *könyvtár* szóra az első adatunk 1782-ből való (I. SzófSz.). Nagy kíváncsisággal lapozgat tehát az érdeklődő a XLVIII. fejezet felé, ahol a könyvtárról van szó, mert hiszen — mint ismeretes — a kolostoroknak lényeges alkotó része a bibliotheca. Szent Benedek Regulájának említett fejezete elrendeli, hogy a negyvennapos böjt idejére minden szerzetes kapjon egy-egy kódexet a bibliothecából. Fordítónk a „de bibliotheca” szót magyarra a *könyv tarto házbul* szerkezettel adja vissza. A NySz.-ban meg lehet figyelni azokat a kísérléteket, amelyekkel íróink ezt az idegen szót magyarítani igyekeztek. A mi *könyv tarto ház* szavunk Heltainál (1575) van meg, kívülre már csak PÁPAI PÁRIZ egy szótári adatára utal a NySz., de az jóval későbbi a mienknél.

Az ugyanebben a fejezetben levő „A Calendis autem Octobribus” fordítónknál: „*Mind Szent havának* pedig első napiátul fogva”. A NySz.-ban is Comeniusra hivatkozva: „*mindszent-hava: october*”. A NySz. ugyan a Lányi-kódexből idéz már *Mynd zentek napya* kifejezést, de a ma divatos *mindenszentek* régi nyelvünkben ismeretlennek látszik.

Ugyancsak a XLVIII. fejezetben találkozunk a rendalapító következő rendelkezésével: „Minde'ne'kne'k előtte' e'gy vagy két Öre'gebe'k re'ndelte's-se'nek hogy a klastromot körül járják, a me'lly orába az atyafiak az olvasásba foglalatosok: és lássák me'gh ne' talám valame'lly tunya atyafi találtatik, a ki *hivalkodik* . . .” Ebből is világos, hogy a 'lustálkodik' jelentésű *hivalkodik* — mint annyi más magyar nyelvemlék is tanúskodik róla — szókinszünk élő tagja volt.

Az LII. fejezet végén a „ne alius impedimentum patiatu” ez 1689-i fordításban így hangzik: „hogy másnak *bontozást* ne' szerezze'n”. Amellett hogy tudatos magyarítással van dolgunk, egy ma már kihalt szó is élénk bukkan: a *bontozás*. Régi szókinszünket tároló szótáraink nem ismerik. Az OKISz.-ban van *bontakozik* 'corruptor stb.' jelentéssel, és *bontó* is 'destruens' stb. jelentéssel; ez utóbbi is lényegében ugyanazt jelenti. Nem nehéz kitalálni, hogy az említett szavak a *bomlik* ige elvonható alapszavának továbbképzései a -t műveltető, a -z' valamit tesz' jelentésű ige- és az -ás főnévképzővel. A *bontozás* 'bontás, rendbontás, zavarás' jelentése kitűnően megfelelt az *impedimentum* magyarjának.

„A héti főzőkről” (De septimanariis coquinae) című fejezetben az „usque

ad missas sustineant” kapcsolatból magyarul „*à Sze'nt Miseig* türjenek” lett. Mai nyelvhasználatunkban a *mise* és a *szentmise* keverve fordul elő, a NySz. és az OklSz. csak *misé*-t ismer.

Hogy fordítónknak nem akármilyen nyelvérzéke volt, arról meggyőzhet bennünket az *exheredet* fordítása. A prologus „ut non solum iratus pater suos non aliquando filios exheredet” részletét magyarul így fordítja: „hogy ne' csak mint haragos atya valaha fiait örökségéből *ki ne' rekessze'n*”.

C) *Mondatszerkesztése* nem mindig magyaros ízű, de ez nem esetleges hibás magyar nyelvérzékének következménye, hanem a latin nyelv szolgai utánzása. Ezen nincs mit csodálkozni, ha meggondoljuk, hogy fordítónk még ma sem fordítanak mind tökéletes irodalmi magyarsággal. — Annak, aki a bencés regula mai latin kiadásait jól ismeri, feltűnhetne, hogy 1689-i fordításunkban „és megh nitván szömeinket, az Isteni világosságra megh rettent filekkel halljuk mire' *incsen* be'nnünket az mindennap kiáltó Isteni szozat” szövegrészben az *incsen* felszólító módban van az *admonet* latin indicativusszal szemben. Ez annak a látszatát kelthetné, hogy a függő kérdést mindenáron a latin nyelv szellemében használja; még akkor is, ha a latinban indicativus van. De hogy mennyire óvatosaknak kell lennünk, mutatja az, hogy nemcsak az *admonet*, hanem *lectio variansa*, az *admoneat* is előfordul, mint ez *Turrecremata* kommentárjában látható. Tehát az *incsen* esetében is szolgai fordítással lesz dolgunk, nem pedig bizonytalan magyar nyelvérzékkal.

D) Érdemes megfigyelni azt is, hogy fordítónk hogyan *f o g a l m a z a* meg a regula fejezetcímeit: „Az Isten előtt kedves Szent Benedek Patriárcha Baratok Attya Regulainak elől járo beszéde” (Prologus); „Mineműnek kell lenni az Apaturnak” (II. fejezet); „Az Atyafiaknak *à* tanacsba hivattatásokrul” (III. f.); „Mellyek *à* jo cselekedeteknek ezközi” (IV. f.); „Az éczakai Isteni szolgálatokrul” (VIII. f.); „Miképpen légyen Nyárba az e'czakai dicsiret” (X. f.); „Miképpen legyenek Vasárnapokon az eczakai Vigyázások” (XI. f.); „Michoda időkbe' mongvák az Alléliuát” (XV. f.); „A Kalastrom Dekányírol” (XXI. f.); „Micsodás Modgya légyen az kiátkozásnak” (XXIV. f.); „A Kalastrom Sáfáráról micsodás légyen” (XXXI. f.); „A Betegh Atyafiakról” (XXXVI. f.); „Az héti Oluasorúl” (XXXVIII. f.); „Hogy Complétorium után Senki ne' Szollyon” (XLII. f.); „Az Iste'ni Szolgálat orájának megh jelentéséről” (XLVII. f.); „A mindennapi kezi munkárúl” (XLVIII. f.); „Hogy nem kel *à* Barátnak levelet vagy adománt el venni az Apátur parancsolattya nélkül” (LIV. f.); „Az Apáturnak Választasáról” (LXIV. f.); „A kalastrom Praepostyárul” (LXV. f.); „Arrul, hogy nem minden igassagnak meg tartása foglaltatot ebben *à* regulában” (LXXIII. f.).

Tudjuk, hogy a LXXIII. fejezet nem tartozik hozzá a Regula törzsrészéhez, hanem ahogy a prologus Szent Benedek bevezetését, ugyanúgy ez zárószavait tartalmazza. Ezzel összefüggésben említésre méltó, hogy a LXXII. fejezetet a mi fordítónk *Amen*-nal zárja. A kezem ügyében levő hat szöveg közül csupán itt és *Turrecremata* kommentárjában találtam ugyanígy.

3. Talán vázlatos ismertetésünkkel is sikerült rávilágítanunk Szent Benedek Regulája első magyar fordításának irodalmi és nyelvi értékeire. Ha néhány dolgot el is mondtunk róla, a kérdést még korántsem tarthatjuk lezártnak, mert a fordító meghatározásán kívül még egy ezzel összefüggő másik kérdés, a nyelvjárási hovatartozás is tisztázásra vár. Ennek felvetésekor eleve figyelembe kell vennünk a török kiűzése utáni telepítéseket; vagyis ha egy

XVII. századi magyar nyelvemlék keletkezési helyét meg akarjuk állapítani, földrajzi eltolódásokkal is számolnunk kell. Ez azt jelenti, hogy nemcsak egy adott nyelvjárás háromszáz év alatt végbemenő természetes változásával kell számolnunk, hanem az áttelepüléssel könnyen együtt járó nyelvjárási keveredésekkel is. A jelek arra vallanak, hogy a Dunától északra eső magyar nyelvterület tulajdonságai tükröződnek rajta.

Az elmondottakban csak néhány adatot szemeltünk ki; de hogy legalább valami áttekintése annak is lehessen, aki a kéziratot nem olvasgathatta, az LII. fejezetet teljes egészében közöljük. Ez egyúttal azt is szemlélteti, hogy összefüggő szövegen a vázolt vonások hogyan mutatkoznak meg, és főképp azt, hogy mondatai hogyan kovácsolódnak a magyar nyelv egységeivé.

A kalastromnak Imátság helyérül.

Az imátság helye' à le'gye'n à minek mondatik: és ot mást ne' csele'kedgyenek, se' ne' tarcsanak. El végezödvé'n az Isteni Szolgálat, minnyájan nagy halgatással me'nnye'nek ki; és adgyanak tisztességet az Iste'enne'k: hogy az atyafi, à ki talám tulaidon képpe'n maganossan akar imátkozni, másnak csintalanságátul me'gh ne' haborgattassék. De' ha talám à másikis magában titkon akar imátkozni, csendeszen me'nnye'n bé és imátkozzon; nem fe'l szoval valo kiáltással, hane'm könyvhullatásokkal, és szivbéli töredelme'ssége'l. A kine'k te'hát hasonló dolga nincse'n, ne' engettessék me'g né'ki, hogy az Iste'ni Szolgálat után az imátság he'lye'n mulasson: à mint me'gh mondtuk, hogy másnak bontozást ne' sze're'zze'n.

1. Ha valaki nehézkesnek vagy itt-ott mosolyra derítőnek érzi a fordítást, annak nem szabad megfélekeznie arról, hogy közel háromszáz éves szöveggel van dolga; arról sem, hogy legnagyobbbrészt kifogástalan fordítás, sőt nem egy helyen ötletes, ügyes; végül arról sem, hogy mai tudásunk szerint fordítónké az úttörés dicsősége Szent Benedek Regulájának magyar fordításában.

Akárhol nyitja ki az ember a kis kéziratot, mindjárt szemébe ötlík olyasmi, ami mind az ortográfia, mind a szóhasználat, mindpedig a mondatszerkesztés és a magyarosság terén gondolkodásra késztet. Természetesen egy pillanatra sem szabad megfélekezünk arról, hogy az értékelésben tisztán nyelvtörténeti szempontjaink lehetnek; vagyis nemcsak helytelen, hanem igazságtalan dolog is volna csupán mai nyelvünket szem előtt tartva döntení értékeről. Igazán méltányosan tehát csak az ítékezhetik róla, aki a szöveget önmagában nézi, és azontúl van módja összemérni a XVII. század második felének eredeti és idegen nyelvből fordított magyar nyelvű termékeivel.

5. A Pannonhalmi Könyvtár kézirati anyagának értéke messze elmarad a levéltaré mögött. Az a való tény, hogy a török kiűzése előtti időkből Pannonhalmra jobbára csak oklevelekkel rendelkezik, még nem mutatja azt, hogy valaha az írói tevékenység csupán a jogi ügyek rögzítésére szorítkozott. Írtak itt mást is, de az ismételt menekülések és elemi csapások alkalmával csak a legfontosabbakat, a pótolhatatlanokat mentették, a többi viszont a pusztulás áldozatává lett. E most tárgyalt Regula-fordítás tanúskodik arról, hogy a százötven éves török elnyomás, rabság után hamarosan egy igazán komoly föladatra vállalkozott valamelyik akkor élő magyar bencés.

6. Mindazt, amit elmondtunk, a következőkben összegezhettük: Szent Benedek Reguláját 1689-ben egy ismeretlen magyar lefordította nyelvünkre.

A külföldi bencés irodalom tévesen keltezi a Regula első magyar fordítását 1689 helyett 1591-ből. A kéziratot nyelvi tulajdonságai érdemessé teszik arra, hogy helyesírását, szóanyagát vizsgálatra fogjuk. Mivel a Regulának ez az első magyar fordítása, annak a megfigyelésére is bőven nyílik alkalom, hogy fordítónk hogyan tudott megbirkózni azokkal a nyelvi idegenszerűségekkel, amelyekkel a szöveg magyar megfogalmazásakor szembe kellett néznie. Kíváncsi volna, hogy kéziratunk nyomtatásban is megjelenjék, mert ha a tudományos kutatás a XVII. század második felének egyéb termékeivel együtt vetné vizsgálat alá, hozzájárulhatna akkori magyar nyelvünk szélesebb alapú megismeréséhez.

SÁMSON EDGÁR

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Gombocz a török nomen-verbumokról

1. Nagy nyelvészünk után nem maradt kéziratok hagyaték. Közvetlenül halála után hasztalanul kutattak barátai könyvei és iratai között megírt, de ki nem adott dolgozatok után; tudtommal ilyenek mindmáig nem kerültek elő. Sajátságos módon, megjelent dolgozatainak, könyveinek a kéziratait sem őrizte meg; úgy látszik, megjelenésük után rendszeresen megsemmisítette valamennyit. Ha régi kézírataiból valami mégis ránk maradt, az csak egy-egy pedáns és energikus szerkesztőnek köszönhető, aki meggátolta, hogy a cikk kézírata nála maradjon a korrektúra után. Az ilyen kéziratokat — az EtSz. kéziratát, a MNy.-ben megjelent cikkek kéziratát bizonyos időtől kezdve stb. — jelenleg a Magyar Tudományos Akadémia kézirtattárában őrzik.

Sajnos, megsemmisítés lett a sorsa azoknak a rövid, emlékeztető feljegyzéseknek is, amelyeket előadásaihoz készített. Ezek a kéziratok apró darabokra tépdelve otthon, de sokszor még a tanári szobában a papírkosárba kerültek, ha csak egyik vagy másik kedves tanítványának nem sikerült valami fondorlattal elszerelni a kéziratot a papírkosár torkából.

Talán mondani sem kell, milyen kár értük. Azok a feljegyzések, amelyeket annak idején láttam, mind megegyeztek a felépítésükben: valamennyi a gondolatmenetet rögzítette világos tagolt példák segítségével, mindennemű kommentárnak jóformán teljes mellőzésével. Megegyeztek abban is, hogy egyik sem rekedt meg az ismert tények reprodukálásánál; mindegyik tartalmazott valami újat is, és feltevései közt számos olyan érdekes, de merész ötletet is megkockáztatott, amelynek megírására nyomtatott formában sohasem kerített sort.

Egy ilyen szerencsésen fennmaradt feljegyzést őriz BÓKA LÁSZLÓ a könyvtárában, ő volt szíves felhívni rá a figyelmemet és rendelkezésemre bocsátani. Úgy gondolom, tudománytörténeti szempontból mindenképpen érdemes pár szót szólni erről az értékes kis kéziratról.

2. A feljegyzés valamilyen előadásnak, talán egy szemináriumi órán tartott előadásnak a gondolatmenetét tartalmazza. A kézirat GOMBOCZ ZOLTÁN kezétől származik. A szöveg az egykor használatos negyedív formájú lapokon foglal helyet (kb. 18 × 22 cm); a papír kék színű. A kézirat terjedelme mindössze 3 lap; az első kettő teljesen be van írva, mindegyik lap 10—10 sort tartalmaz, a harmadik lapra már csak 7 sor jutott. A kézirat a következőképpen hangzik.

„Török nomen-verbumok.

I. kaz. ad. krim. *aŋ*¹ 'Scharfsinn, Verständnis, Erinnerung' ~ oszm. *uŋg.* *aŋ*- 'sich erinnern, denken'

ujg. *ak* 'das flüssige, nasse, thräne' ~ köztör. *ak* 'fliessen, strömen'

ktör. *tat* 'der Geschmack' ~ *tat*- 'kosten, schmecken'

ktör. *toŋ* 'gefroren, hart' ~ *toŋ*- 'frieren'

ktör. *tik* 'aufrechtstehend, gerade, steil' ~ *tik*- 'aufstellen, einpflanzen'

ktör. *oi* 'loch, grube, vertiefung' ~ *oi*- 'ausgraben, aushöhlen'

II. ktör. *ayry*- 'schmerz, krankheit' ~ *ayry*- 'krank sein, schmerzen'

kuru 'trocken' ~ *kuru*- 'tr. werden'

eski 'alt' ~ *eski*- 'alt werden'

jama- 'flick' ~ *jama*- 'flicken'

III. Analógiás:

ynan- 'glauben, vertrauen' ~ oszm. *ynan* 'glaube' [vö. *ynak* 'treu']

utan- 'sich schämen' > *utan* 'scham'

usan- 'sich langweilen' > *usan* 'langweilig'

dola- 'drehen, umwickeln' > *dolaš*- 's. verwickeln, herumgehen' > *dolas* 'verwickelt, hinderniss''

3. A kéziratot eredeti alakjában közöltem, szándékosan nem hajtottam végre rajta azokat a változtatásokat, amelyeket a nyomtatásra kerülő kéziratban el szoktak végezni. Nem hiszem, hogy ép ítéletű ember szemében GOMBOCZ értéke bármit is csökkenne annak folytán, hogy a kézirat szokásos „megszerkesztésével” nem tüntettem el a kézirat gyarlóságait. A jelen esetben, úgy vélem, hiba lett volna bármit is változtatni a kézirat eredeti formáján; hiszen éppen ez a gyarló, pongyola forma ad feleletet két roppant érdekes kérdésre.

Ez a kézirat nem a nyomda számára készült. Nem törődött hát GOMBOCZ az ellentmondásokkal: a német főnevet hol kis betűvel írta, hol naggyal (*Scharfsinn*; *loch*, *grube*), hol a régi, hol az új helyesírást követi (*Verständnis*, *hinderniss*; *thräne*); eleinte kétszeres aláhúzással különíti el a névszót az igétől, melyet csak egyszer húz alá, sőt néha egyszer sem; az igetős alakot kötőjellel tünteti fel a bevett szokás szerint, szórazottságból azonban olykor a névszói alakhoz is odateszi a kötőjelet (*jama*- 'flick', *jama*- 'flicken') stb. GOMBOCZ tisztában volt ezzel, de nem törődött vele. Számára a feljegyzés a mondanivaló intenzív átgondolásának egy formája volt csak. Szemmel láthatólag el sem olvasta még egyszer, rendkívüli memóriájára támaszkodva az órán, előadás közben is csak kivételesen tekintett bele írásába. Előadás után a feljegyzés funkciója megszűnt, természetesen vándorolt a papírkosárba. Nem volt ebben sem szerepjátszás, sem túlzásba vitt szerénykedés. Mindez, a technikai részletek teljes elhanyagolása célt szolgált: teljes koncentrációt a gondolatmenet világosságára.

4. És valóban, ez a formájában gyarló írás ebben a tekintetben briliáns kis remekmű. A vázlat felépítése — példáin keresztül — annyira világos, hogy egyetlen kísérő magyarázó szó nélkül is könnyű leolvasni róla GOMBOCZ nézetét az adott kérdéstről. Az I. alatt felsorolt példák ősi egytagú nomen-verbumok, a II. alatt ősi kéttagú nomen-verbumok következnek, végül a III. alatt a kései, másodlagos, „analógiás” nomen-verbumok kategóriájának tárgyalásával zárul az áttekintés.

¹ A félkövérrel szedett szók a kéziratban kétszer, a dőlttel szedetttek egyszer vannak aláhúzva.

Nem lehet most feladatunk a török nomen-verbumok annyira bonyolult s bizonyos részleteiben vitatott kérdésének itt mégoly sommás tárgyalása sem. Mégis, itt is hangsúlyoznám, hogy a török nomen-verbumokról szóló nézeteink helyes kialakításához hasznos segítséget nyerhetünk a mongol és a mandzsu-tungúz nyelvek oldaláról.

Ami mármost GOMBOCZ nézetét illeti a török nomen-verbumokról, az I. csoport körül nem merül fel különösebb probléma. Az egytagú szavak ősziknek látszanak, s valóban azok is lehetnek. Persze, nem szabad megfeledkezni arról, hogy a török tőszók jelentős része egytagú; ugyane szavak szabályos megfelelői a mongolban — amennyiben megvannak — kéttagúak. Mármost a török tőszók egy bizonyos csoportja, mely az előbbinél lényegesen kisebb számú szót foglal magában, kéttagú (ezek megfelelői is kéttagúak a mongolban).

Ebből következik, hogy a GOMBOCZ-féle II. csoport valóban felvehető, elvileg legalábbis. GOMBOCZ példái közül ebből a szempontból azonban egyet sem tekinthetünk kifogástalannak. Az *eski*- 'réginek lenni' ~ *eski* 'régi' látszólag ide tartozik. De csak látszólag, mert az igei alak csak az oszmánliból mutatható ki, abból a nyelvből, ahol rengeteg másodlagos nomen-verbumot találunk. Nyilván az *eski*- ~ *eski* is a III. csoport „analógiás” nomen-verbumai közé sorolandó. Ami a II. csoport többi példáit illeti, egyik sem tekinthető az ősi kéttagú nomen-verbumok biztos esetének, ellenkezőleg, az idézett névszói alakok eredetileg γ -re végződnek, s a GOMBOCZ idézte példák olyan török nyelvekből származnak, amelyekben a γ (g) eltűnt. A kérdéses török példák régi alakjai — pl. Kāšyārī szerint — a következőképpen hangzanak: *ayrīy* 'Schmerz, Krankheit' ~ *ayrīy*- 'Schmerz empfinden'; *quruy* 'trocken, leer' ~ *qurī*- 'verrocknen'; *jamay* 'Flicken' ~ *jama*- 'flicken'. Végső soron tehát ez a csoport is másodlagos nomen-verbumnak volna felfogható, amely olyan eseteket foglal magában, ahol a nomen-verbum-párok a hangtörténeti fejlődés során, később jöttek létre. Hogy GOMBOCZ nem erre gondolt, világosan bizonyítja az e példák közt felsorolt *eski*- ~ *eski*.

A III. csoport későbbi, „analógiás” nomen-verbumai kétségtelenül helyesen felismert kategóriát képviselnek, melyen belül két alcsoport különböztethető meg: alapszók és képzett szók. GOMBOCZ III. csoportja több azonban egy egyszerű csoport felismerésénél: a másodlagos nomen-verbumok felismerése és körülhatárolása a felvetett probléma helyes megoldásának kétségtelenül egyik igen lényeges pontja. Az előadásnak, elhangzása időpontjában, ez volt a fő, az új mondanivalója.

Persze, mit fűzött GOMBOCZ az itt ismertetett vázlatához magyarázatként még egyebet, azt a vázlat alapján megállapítani, sajnos, nem lehet. De így is: jó, hogy ez a vázlat megmaradt.

/ LIGETI LAJOS

A hasonulás és a beszédhangok hírértékének módosulása

A fonológia „szkolasztikus agyafúrtsága” ellenére sem igen vetődött fel a közel múltig az a furcsa, mert feleslegesnek látszó kérdés, hogy valamely fonéma jegyeit melyik hang hordozza. Nyilvánvaló, hogy a fonémát megjelenítő beszédhang. Az *ők* szóban az *o* fonéma jellemző jegyeit nem a *k* szegmentumban és a *k* jellemző jegyeit nem az *o* szegmentumban fogjuk keresni.

Azzal természetesen a fonológia kialakulását megelőző korban is foglalkoztak a fonetikusok, s még előbb a nyelvtörténészek, hogy a beszédben egymást követő hangok kölcsönösen hatnak egymásra. A fonéma fogalmának kialakításában szinte döntő szerepet játszott az a felismerés, hogy a *lyuk* szó *k*-ja (nyelvileg) azonos és mégsem azonos (fonetikai sajátosságait tekintve) a *csik* szó *k*-jával. Senkinek sem jutott (tudtunk-

kal) eszébe, hogy ennek alapján a *k* fonemikus jegyeit az *i*-, illetőleg *u* hangban keresse, vagy megfordítva az *i*- vagy *u* fonemikus jegyeit a mássalhangzóban.

A fonetika és fonológia fejlődésének egy újabb szakaszában, melyet talán a sonograph megjelenése nyitott meg, és amely az elektro-akusztika ugrásszerű fejlődéséhez fűződik, meglepő kísérleti eredmények különös kérdéseket vetnek fel.

Már az első sonagramok alapján arra az eredményre jutottak a kutatók, hogy a zöngés vagy zöngétlen zárhangokat gyakran bajos egymástól a felpattanási zörej frekvenciái alapján megkülönböztetni (vö. R. K. POTTER—G. A. KOPP—H. C. GREEN, *Visible Speech*. New York, 1947. 96 kk.). A magánhangzó első szakasza azonban más-ként alakul a szerint, hogy milyen zárhang előzte meg. A második formans (F2) például emelkedve éri el jellegzetes szintjét, ha előtte labialis zárhang áll, ereszkedve éri el ugyanazt a szintet, ha dentalis vagy velaris zárhang előzi meg.

Ez még nem bizonyítja, hogy fülünk számára is a magánhangzó átmeneti fázisa a mérvadó, még azt sem, hogy ez a különbség egyáltalán eléri tudatunknak azt a szintjét, melyen a hangjelenségeket fonémákká kódoljuk át. Ma már azonban további érvek is vannak a fonetikusok kezében. A Haskins-laboratórium kutatói filmszalagra festették az egyes magánhangzók stilizált sonagramját, és ezt fotocellás berendezés segítségével hanggá alakították át. Kiderült, hogy ha az F2 jellegzetes szintjét emelkedve vagy ereszkedve érte el, akkor a hallott hangot a kísérleti alanyok (zöngétlen) zárhang + magánhangzó kapcsolatként fogták fel, jöllehet a felpattanási zörejt nem festették rá a kísérletezők a filmszalagra (F. S. COOPER, P. DELATTRE, A. M. LIBERMAN, J. M. BORST, L. GERSTMAN, *Some Experiments on the Perception of Synthetic Speech Sounds*: J. Amer. Soc. Acous. XXIV [1952.], 597 kk.). MARGUERITE DURAND hasonló technikával végzett kísérletei arra a további eredményre vezettek, hogy ha meredeken emelkedik az F1 formansa, zöngétlen zárhangot hallunk a magánhangzó előtt, ha lassú az átmenet, akkor zöngés zárhangot (*De la perception de consonnes occlusives, questions de sonorité*: Word XII [1956.], 15 kk.). MALÉCOR a *nae* és *mae* hangesoportból kivágta az *m*, illetőleg *n* szakaszt, és a két mássalhangzót felcserélve ragasztotta vissza a magánhangzóhoz. Kiderült, hogy, ha a *nae*-ből kivágott *ae*-hez ragasztotta az *m*-et, a logatomot *nae*-nek hallották (*Acoustic Cues for Nasal Consonants*: Language XXXII [1956.], 274 kk.).

Ha a K(onszonáns) + V(okális) hangkapcsolatban a magánhangzók fontos szerepet játszanak a mássalhangzók meghatározásában, felvetődik a kérdés, vajon a mássalhangzók módosító hatása nem tartozik-e a mássalhangzó fonémák lényeges jegyei közé. Ennek eldöntéséhez számos, az eddigiekhez hasonló kísérletre lenne szükség. Felszerelésünk fogyatékos volta miatt olyan kísérleti eljárással tudtunk csak ennek az elméleti kérdésnek eldöntéséhez (szerény mértékben) hozzájárulni, melyhez nem volt műszerekre szükség.

A kísérleti alanyt leültettük velünk szembe másfél méter távolságra. Közöltük, hogy egy magánhangzóból és egy zárhangból álló értelmetlen vagy értelmes hangesoportot fogunk ejteni (vö. T. TARNÓCZY, *Phonetische Gesichtspunkte bei der Zusammenstellung von Texten für Verständlichkeitsmessungen*: Z. f. Phon. XIV [1961.], 74 kk.), és neki meg kell mondania, hogy mit hallott. Utána egy *ik*, *et*, *up* típusú hangesoportot ejtettünk, de olyan módon, hogy a mássalhangzó zárját nem pattantottuk fel. A hallgató füléhez tehát kizárólag a magánhangzó juthatott el. Legfeljebb a magánhangzó utolsó fázisát módosíthatta a zár helye. E kísérleti jegyzésünkön minden magyar magánhangzó + zöngétlen zárhang (V + ztZ) kombináció ötször szerepelt. Hogy a sorrend valóban véletlenszerű legyen, az ideiglenes listát szétvágtuk, a cédulákat kalapba dobtuk, és onnan húztuk ki őket vaktában: így készült el a végleges szójegyzék, melyet többen olvastunk fel összesen 14 alanyunk, akiknek nem csekély türelméért ezúttal is köszönetet mondunk.

— A 2940 logatommal végzett kísérlet eredményét az 1. táblázat tükrözi:

A kísérletek azt bizonyítják csak, hogy a $V+ztZ$ kombinációkban, különösen a $V+t$ hangkapcsolatokban a magánhangzó hírértéke megnövekszik a mássalhangzó rovására. A magánhangzó mintegy abszorbeálja a mássalhangzó hírértékének egy részét.

Az eredmény nem felel meg teljesen sem a pozitív, sem pedig a negatív várakozásnak. A kísérletből ugyanis a következők derültek ki: 1. A t jelenlétét a kísérleti alanyok túlnyomó többsége felismerte a zár helyének módosító hatása alapján, a p és k jelenlétét azonban már kevesebben, bár a szórás ezúttal is jobb a véletlenszerű gyakorisági eloszlásnál. — 2. Rövid magánhangzók után nagyobb volt a találatok száma, mint hosszú magánhangzók után. — 3. A p -t többen ismerték fel elől képzett magánhangzó után, mint hátul képzettek után; a k -t többen ismerték fel hosszú, elől képzett magánhangzó után, mint egyébként. — 4. A következő mássalhangzó (szemantikai) valószínűsége nem befolyásolta lényeges mértékben a kísérleteket. Az értelmetlen hangcsoportok a $V+k$ hangcsoportok esetében mintegy 10%-kal több, a $V+t$ hangcsoportok esetében 4%-kal kevesebb szavazatot kaptak, mint a két hangból álló értelmes szavak. Csak a $V+p$ típusú logatomokhoz képest volt kiugróan magas az *ép* szóra eső találatok száma. Mindezt a 2. táblázat szemlélteti.

Sonagramok nem készülhettek a logatomokról, és így az eredményekből nem sokkal többet tudunk kiolvasni, mint amit közvetlenül nyújtanak. Érthető, hogy rövid magánhangzók után könnyebben felismerhető a zárhang jelenléte. A rövid magánhangzó szorosabban csatlakozik az őt követő mássalhangzóhoz, ereje teljében van még, amikor elmettzi a zár („scharf geschnitten” SIEVERS terminológiája szerint). A hosszú magánhangzó lazán csatlakozik a zárhanghoz („schwach geschnitten”), és így erőtlően hangzik, vagy egyáltalán nem hangzik már, amikor a levegő útjában zár alakul. Ennek következtében a zár helye kevésbé módosíthatja a hosszú magánhangzók utolsó szakaszát, mint a rövidéket.

A kísérletek eredménye szerint a t feltűnően módosítja a magánhangzó csatlakozó fázisát, mint a p vagy k , s a palatalis magánhangzó csatlakozó fázisa erősebben módosul p és k előtt, mint a velarisoké. Mindez csak sejthető addig, amíg egyidejűleg készült sonagramok alapján erről meg nem győződhetünk.

1. táblázat

	<i>a</i>	<i>o</i>	<i>u</i>	(<i>ø</i>)	V	<i>y</i>	<i>i</i>	<i>a</i>	<i>o</i> =	<i>u</i> =	<i>ε</i>	<i>ö</i>	<i>y</i>	<i>i</i>	Közép érték
<i>p</i>	45,0	61,7	54,5	55,0	65,0	80,0	78,0	65,0	51,7	46,6	81,7	63,3	50,0	66,6	
	53,7			69,5			54,4				65,4			61,7	
	61,6							59,9							
<i>t</i>	98,3	98,3	100,0	98,3	91,7	93,3	79,4	88,3	93,3	98,0	91,7	100,0	88,3	98,0	94,—
	98,9			90,7				93,2			94,50				
	94,8							93,80							
<i>k</i>	66,6	68,3	68,3	91,7	88,3	68,3	23,3	38,3	36,6	41,7	61,7	75,0	73,6	46,7	60,6
	67,7			67,7				38,9			64,2				
	67,7							51,6							

2. táblázat

V + p		V + t		V + k	
logatomok	szavak	logatomok	szavak	logatomok	szavak
ap 45,0	ep 81,7	at 98,3	ot 91,7	ak 66,6	ok 68,3
op 61,7		ut 100,0	yt 93,3	uk 68,3	yk 68,3
up 54,4		et 98,3	it 79,4	ek 91,7	ek 61,7
εp 55,0		o : t 93,3	at 88,3	øk 88,3	ø : k 75,0
øp 65,0		ct 91,7	u : t 98,0	ik 23,3	
yp 80,0		y : t 88,3	ø : t 100,0	ak 38,3	
ip 78,0		i : t 98,0		o : k 36,6	
ap 65,0				u : k 41,7	
ø : p 51,7				y : k 73,6	
u : p 46,6				i : k : 46,7	
ø : p 63,3					
y : p 50,0					
i : p 66,6					
Közép- érték: 60,17	—	95,41	91,70	57,51	68,33

FÓNAGY IVÁN ÉS MAGDICS KLÁRA

Még egyszer a szavak „egybeolvasztás”-áról

Folyóiratunk 1961-i évfolyamában (MNY. LVII, 471—4) érdekes cikk jelent meg ERDŐDI JÓZSEF tollából „A szóképzés egy új módjáról”. A szerző a *mopresszó* (*mozi* + *eszipresszó*), *pozitron* (*pozitív* + *elektron*), *ucsora* (*uzsonna* + *vacsora*) szónak és társainak alakulásmódjával foglalkozik, főleg I. M. BERMANNak a *Вопросы Языкознания*-ban (1952/2: 104—7) megjelent dolgozata alapján, s magát ezt a szóalkotásmódot a jelenség egyik angol nevének, a *blend* szónak mintájára igen találóan *e g y b e o l v a s z t á s n a k* nevezi.

A magam részéről csupán egyetlen megjegyzést kívánok fűzni a cikkben foglaltakhoz. Úgy érzem, ERDŐDI a tárgyalt szóalkotásmód határainak megvonásában kissé szigorúbb a kelleténél, azaz fölösleges korlátokat emel bizonyos, kétségtelenül rokon nyelvi jelenségek közé. Szerinte egybeolvasztásról csak akkor lehet szó, ha „az első szó első részét egyesítjük a második szó végével” (i. h. 473). Tehát — az ő példáját idézem — a *maszek* szó nem tartozik e szóalkotásmód példái közé, mert ebben a *magán* és a *szektor* első szótagja, azaz két szónak az eleje olvadt egybe.

Azt hiszem, erre a meg sz o r í t á s r a s e m m i s z ü k s é g, hisz a jelenség lényegén — legalábbis a magyarban — egyáltalán nem változtat, hogy az újonnan

alkotott szó egyes részei az egybeolvasztás előtt szó elején, szó közepén vagy szó végén helyezkedtek el.¹ — Remélem, megbocsátja nekem ERDŐDI, hogy éppen az ő, illetőleg BERMAN egyik példájával bizonyítok. Mindketten idézik s ide kapcsolják a 'kismotoros kerékpár' jelentésű, német eredetű *Moped* szót, amely szerintük — s a BAKOS FERENC szerkesztette „Idegen szavak kéziszótára” szerint is — a *Motor* és a *Veloziped* egybeolvasztása útján keletkezett. De vajon biztos, hogy ennek a két szónak az összerántása eredményezte a mi nyelvünkben is meglevő *moped*-et? A Duden 5. köteteként nemrégiben megjelent Fremdwörterbuch (Mannheim, 1960.) a *Moped* címszóhoz ezt fűzi magyarázatul: „Kunstwort aus *motorisierter Pedal*”; ELFRIEDE BEIER pedig „Grenzen der Sprachnormung in der Technik” című cikkében (Muttersprache 1961: 193—206) szintén úgy nyilatkozik, hogy a *Fahrrad mit Hilfsmotor* helyett a *Motor* és a *Pedal* összevonása útján született meg és terjedt el egy pályázat alapján a *Moped* (i. h. 205).² Azt jelenti ez mármost, hogy a *moped* esetleg nem is ennek a szóalkotásmódnak a terméke? Nem. Szerintem sokkal helyesebb úgy felfognunk a dolgot, hogy a szóalkotási mód itt is ugyanaz, mint a *mopresszó* (*mozi* + *espresszó*) vagy a *danulon* (*Danubius* ~ *Danuvius* + *nylon*, l. ERDŐDI: i. h. 472) esetében, csupán ezen a típuson belül találkozunk még további eltérésekkel. Ez természetes is, hiszen a szavak képzővel való ellátása sem egyetlen séma szerint történik, hanem rendkívül változatos módon. Tekintsük hát a szóösszevonást (vö. A mai magyar nyelv rendszere I. 1961. 469), vagy ha úgy tetszik, az egybeolvasztást is olyan szóalkotásmódnak, amelynek szintén számos érvényesülési formája lehetséges, a *viszlát*-tól a *Közért*-ig s a *levlap*-tól egészen a *moped*-ig!

GRÉTSY LÁSZLÓ

Adalék a XVI. századi magyar levélstílus történetéhez

I. A Mikes Kelemen megelőző századok magyar levélirodalmát mind ez ideig igen kevésbé tanulmányozták. Pedig ez az időszak — főleg a XVI—XVII. század — gazdag levelekben, melyek nagy részét még ki sem adták. — A korabeli francia irodalomban ekkor már kialakult levélműfajról beszélnek (l. HOPP LAJOS: I. OK. XV, 129; Uő.: VilágirFigy. IV, 291).

Kétségtelen, hogy a XVI—XVII. századi magyar irodalomban a „levélműfaj” mint olyan, még nem létezett, jöllehet nálunk is írtak leveleket, köztük olyanokat is, melyek irodalmi szempontból figyelemre méltóak. A levélíró Mikes Kelemen és Bethlen Kata semmi esetre sem előzmények nélkül való, hanem „... régebbi hagyomány és egy kialakult főúri levélstílus folytatója, melynek irodalmi értéke és jelentősége még nincs pontosan megállapítva” (HOPP: IrtörtKözl. LXIII, 287; vö. még WINDISCH ÉVA, Bevezető Kemény János Önéletírásához. Bp., 1959.).

Az idézett kor levélirodalmával — tudomásunk szerint — elsőnek LAMPÉRTH Géza foglalkozott. Munkájában (Régi magyar levelesláda. Bp., 1923.) a magyar levélirodalom kialakulását vázolja. Vizsgálódásának tárgya az úgynevezett misszilis levél, azaz a magánlevél (szemben az oklevéllel, hivatalos iratokkal). A XV. századból misszilis levelet alig ismerünk. GULYÁS JÓZSEF rámutat arra, hogy hazánkban a levélírás

¹ Abban a kitűnő előadásban, amelyet LADÓ JÁNOS tartott a betűszófélekről a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1961. november 21-i felolvasó ülésén, bőségesen volt példa mindegyik típusra.

² A német *Moped*-nek a *Motor* + *Veloziped*-ből való származtatása azért is kétséges, mert a *Veloziped* a mai német nyelvben már nem vagy legalábbis alig élő szó. Nem valószínű, hogy egy modern közlekedési eszköz nevének egyik elemét ilyen régies szót használtak fel a *Moped* alak megalkotói.

— bár az írás-olvasás elterjedésével párhuzamosan fejlődött — sokáig latin nyelven folyt (Forgácsok. Sárospatak, 1926.).

A XVI. század aránylag gazdagnak mondható levélirodalmából azonban arra lehet következtetni, hogy a magyar nyelvű levelezés már jóval korábban megindulhatott.

Általában kiemelik e levelek jelentőségét a művelődéstörténeti, kortörténeti, politikai stb. viszonyok kutatásában. Valóban, a levelek, melyek jellegükénél fogva a legközelebb állnak a mindennapi élethez, a legközvetlenebbül rá tudnak mutatni az említett mozzanatokra. Nagy a szerepük a nyelvjárástörténeti kutatásokban. A leg-
hűbben ugyanis a levelek nyelve tükrözi írójuk nyelvállapotát, s így elemzésük fényt deríthet olyan körülményekre, mint a nyelvi norma érvényesülése egy adott koron belül valamely egyén nyelvhasználatában, levéldiktáló és deák viszonya, magánlevél és hivatalos irat viszonya stb. (erről bővebben: DEME LÁSZLÓ, A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez: NytudÉrt. 20. sz.; PAPP LÁSZLÓ, Nyelvjárás és nyelvi norma...: NytudÉrt. 19. sz.).

Azt, hogy a levelek mennyire közelítik meg a korukbeli irodalom színvonalát, magát a levelezés mikéntjét e kor anyagán még nem vizsgálták, noha utalás több helyütt történt rá (l. még ECKHARDT SÁNDOR: Nyr. LXXIV, 113—23).

2. Ezek után két nemesember, a XVI. század végén élt Telegdy Pál és János levelezésének néhány jellemző vonását próbáljuk felderíteni.

Forrásul ECKHARDT SÁNDOR kiadványa szolgál (Két vitéz nemesúr... levelezése a XVI. század végéről. Bp., 1944.).

A leveleket jórészt 1588 és 1595 között írták. Keletkezésük helye az ország észak-keleti része. Különösen jelentős, hogy az illető nyelvjárás irodalmi nyelvünk alapja.

Leveleiben Pál — mint ECKHARDT megállapítja — kedélyes, évődő, színes fantáziájú embernek mutatkozik. Nagy gyönyörűsége telhetett a levélírásban. Kerek egészebe foglalt, szemléletesen, mondhatnók művészien megírt levelei bizonyítják ezt. „Írásában minduntalan érezzük meleg egyéniségét, ami már magasabb fokot jelent a levélírás emez ösztönös művészenél. Levélírói készsége, színes fordulatai, a hangulatot híven tükröző stílusa megérteti velünk, hogyan fakad ki később egy Mikes Kelemen a régi magyar levélíró stílusból” — írja.

Telegdy Pál leveleiből a mátkájához, Várday Katához írottakat emeljük ki. A címzés valamennyi levélen egyforma: „Az en szerelmes Matkunnak Varday Kataszonnak adassék”. Eléggé természetes, hogy ekkor már voltak bizonyos kötöttségei a levélírásnak. A levelet néhány udvarias mondatral kezdték. Telegdy Pál kezdő sorai: „Köszönetemnek es magam ayanlasanak utana, kjuanom Istentül ez világban hožu ideiglen ualo yo Berenches ilett...” A következőkben már tegeződik. Úgy látszik, a levél kezdete mindig megmarad komolyabbnak, függetlenül a további tartalomtól, melyet szinte kizárólag az alkalom határoz meg. Együttal megállapíthatjuk, hogy az idézett kezdő sorok egyéni fogalmazási módra is vallanak, elsősorban azzal, hogy írójuk kerüli a latin kifejezéseket.

De nem mindig! Amikor távolabbi ismerőseinek ír, a bevezető sorok latinul hangzanak, s az egész levélben bizonyos emelkedettség, tartózkodás érződik, ellentétben a Várday Katához írottak közvetlen, tréfálózó, élénk hangjával. A levélírói stílusnak ez a helyzetenkénti változása Pál nagy gyakorlatáról és készségéről tanúskodik. A táborból küldött közönséges tudósításokat is megszépíti egy-egy hasonlattal, színes fordulattal, szólással. A menyasszonyától kapott barackot így köszöni meg: „Binte ollian ides mint temagad”. Másutt a nem őszinte barát magatartását jellemzi e fordulattal: „chak poharba szolgálunk am egjmasnak”. Íme, gyermekeit hányféleképp nevezi: *apró lelkek, apró szentek, apró emberkék*.

Figyelemre méltó az a levele, melyben apja haláláról tudósítja mátkáját. Ebben jellemzi Telegdy Mihályt: „Noha ü Begin az ü uinsiginek erotlensige mya es erkolchjnek ualtozasa mya eleget feddodot sembelodot niha, de ugian yo akaro atiank uolt...”. A továbbiakban viszontagságos életéről és jövődő boldog házasesetéről elmélkedik. Ez a tartalom már meghaladja valamivel a misszilis levél szokásos kereteit; adott esetben ilyen talajból nőhet ki az a fiktív tartalom, mely később Mikest jellemzi.

Egy helyütt arra kéri mátkáját, hogy tegye el a tőle kapott leveleket. Szerelmes levelekről van szó; ezeknek tehát jelentőséget tulajdonított.

Nála az írói tudatosság kérdése még föl sem merülhet. Nem irodalmi igénnyel írt, de érzéke és készsége volt a levélíráshoz. Így halmozódhatott fel apróról apróra annak a levélírói stílusnak a gazdagsága, melyet eddig csak Bethlen Katánál, Mikes Kelemennél vettek észre.

Az idősebb testvérből, Jánosból hiányzik ez a készség. Leveleiben igyekszik szigorúan tárgyias maradni, jobbára a birtok igazgatásának kérdéseiről ír. Levelei hosszabbak öccsénél, színvonaluk is alatta marad azoknak. Mindvégig tartózkodó, a levelekben öccsét is *kegyelmed*-nek szólítja, s leveleit latinul kezdi, latinul fejezi be. Nyelve sokkal nyelvjárásiasabb Pálnál. Az irodalmi nyelvi téves visszaütés egy-két nyomával találkozunk leveleiben, ami arra mutat, hogy azért bizonyos szint elérése lebeghetett szeme előtt. Telegdy János levélírói stílusa egyébként komolyabb figyelmet és elmélyülést alig érdemel.

3. Felmerül a kérdés: voltak-e már a XVI—XVII. században kézikönyvek, formuláskönyvek, melyekből levelet írni tanítottak. Egyetlen ilyenről sem tudunk; nem is valószínű, hogy lettek volna. Az első művek, melyek levélírással kapcsolatos szabályokat tartalmaznak, a XVIII. század végéről valók.

Érdemes a pusztán felsoroláson kívül néhány szóval ismertetni is a legfontosabbakat. Időrendben első Wályi K. András „A' norma és a' levél író” című műve (Kassa, 1789.). Ez maga is német forrásokon alapul.

Fontos adalék lehet a további kutatásokhoz az a megjegyzése, hogy eddig csak „Gellért Levélírással foglalkozó Bé-Vezetése” állott a rászorulóknak rendelkezésére, továbbá az a megállapítása, hogy a Fémer Kilián neve alatt „Klein Ephraim Kaffai Lutheránus Rector minden gond és válogatás nélkül összeszedett és kiadott anyagán kívül” más nyomtatott leveleink ez ideig nincsenek. A könyv egy része utasításokat, stilisztikai észrevételeket tartalmaz. Rámutat a megszólítás fontosságára, az érdekes, a dagályosság-tól mentes előadásmód jelentőségére.

Kézírtas mű Mészáros Ignátz é (A gyengébb Afzfznyi Rendnek... való Múltaságos levelek. 1794.). A levél szerkesztésére vonatkozó tanácsai mellett helyesírási tudnivalókat is közöl.

Megemlíthetjük még Mészáros „Minden esetekre elkészült magyar szekretárius”-át (Pest, 1793.), valamint az 1815-ben megjelent „Legújabb... magyar és német levelező könyv”-et. Ezek csupán a korábbiak ismétlései vagy lényegtelen módosításai.

Nem lenne helyes XVI. századi leveleinket ezzel a mércével mérni. Lehet azonban úgy szemlélni őket, hogy a bennük (és a következő századokban) kikristályosodott normatív szabályok kerültek e művekben rögzítésre.

LŐRINCZ JENŐ

Fazekas Mihály *rengeteg erdő*-jének forrásáról

SZILÁGYI FERENC „Rengeteg” című cikkében (MNY. LVII, 459) PAIS DEZSŐ-nek a Magyar Néprajz IV. kötetében közölt tanulmányára hivatkozva foglalkozik többek között ennek az erdélyi (székely) eredetűnek ismert szónak az elterjedésével is.

Mind a régebben ismert, mind az újabban feldolgozott (a Nagyszótár anyagából vett) adatok azt bizonyítják, hogy a *rengeteg, rengeteg erdő* székely eredetű, onnan ismerte Illei János, SzD.^{1,2}, Trenk Frigyes életrajzának fordítója stb., — erdélyi forrásból merített a tiszántúli Bessenyei, Csokonai, Fazekas, és Erdélyben figyelt fel rá elterjesztője, Kisfaludy Sándor.

Az újabb adatok nem kényszerítik a régebbi nézet — az egyetlen, székelyföldi eredet föltevésének — megváltoztatására a szerzőt; csupán Fazekas Mihály Lúdas Matyijának *rengeteg erdő*-je okoz gondot. Felteszi ugyanis — a mű népi hangvételeből lehet erre következtetni —, hogy a kifejezés „[F.] nyelvének, debreceni anyanyelvjárásának természetes eleme lehetett”.

Fazekas műveiben azonban a Lúdas Matyin kívül még egyszer felbukkan a *rengeteg erdő*, mégpedig olyan környezetben, amely kétségesé teszi a kifejezés tiszántúli, „anyanyelvjárás” eredetét. Fazekas Mihály Összes Műveinek I. kötetében (Bp., 1955.) a műfordítások közt első helyen De la Harpe „Le philosophe des Alpes” című ódájának fordítása található „Az alpesi bölcs” címmel. A 20—23. sorból álló szakasz a következő:

Zendüljetez rá nagy tetemű kövek,
S barlangok öblös gyomrai! *Rengeteg*
Erdő, rideg s zordon homályok
Szent örökösse! reá figyelmezz.

De la Harpe versének megfelelő sorai így hangzanak:

Redites-les, rochers, dans vos profondeurs sombres;
Bois épais, consacrés par l'horreur de vos ombres,
Écoutez mes accents.

A *bois épais* 'sűrű erdő' fordítása a *rengeteg erdő*.

A fordítás keletkezéséről a kritikai kiadás a következőket mondja: „Csokonai a francia eredeti 73—78. sorát Lilla-dalai élére tette mottóul. — Csokonai hívhatta fel tehát Fazekas figyelmét erre az ódára, vagy fordítva is történhetett: mindenesetre valószínűnek látszik, hogy Fazekas fordítása még Csokonai életében, személyes érintkezésük idején, tehát 1800 és 1805 között keletkezett.”

A vers fordítása (feltehetőleg) Csokonai hatására készült; valószínű, hogy a Fazekas költői nyelvén eddig ismeretlen *rengeteg erdő* is Csokonai szókincséből került a rousseau-i hangulatú, legkevésbé sem népi szókincsű költeménybe.

A Lúdas Matyi keletkezésével egykorú körülbelül a fordítás, esetleg valamivel korábbi. Bár pontos dátum nem segít eldöntenünk ezt a kérdést, úgy gondolom, inkább feltehetjük azt, hogy „Az alpesi bölcs”-ből került át a kifejezés a Lúdas Matyiba, mint fordítva. A népi témájú, népmesei hangulatú műbe szépen illeszkedett hangulatában, alakjában is a végeredményben szintén népi, székely nyelvjárási eredetű *rengeteg erdő* — a hexameteri sor alapját épp a *rengeteg* adja:

— — — — — u u — — — u u — —
„Hoppot | mond itt, | ott, meg a|mott a | *rengeteg* | *erdő*”

(A kritikus 5. versláb épp a *rengeteg*; — az *erdő* jelzői közül nehéz lett volna verstani-lag megfelelő szinonimát találni helyette.)

Ha Fazekas szókincsében Csokonaitól származó átvétel a *rengeteg erdő*, Csokonai pedig Baróti Szabótól vette, újabb adatok jelentkezéséig elvethetjük egy tiszántúli nyelvjárásban élő 'silva densa, tremula stb.' jelentésű *rengeteg erdő* meglétének feltevését, s ezzel szűkebbre vonhatjuk a kifejezés előfordulásának földrajzi határait.

PÁLFALVI ETELKA

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Vargánya. 1. A *Boletus edulis* főleg erdőkben, tisztásokon és erdők szélén termő, általánosan ismert ehető gomba. A magyar botanikai irodalom *jóféle vargánya* néven tartja nyilván (Soó REZSŐ—JÁVORKA SÁNDOR, A magyar növényvilág kézikönyve. Bp., 1951. I, 35). A népnyelvben számos elnevezése van. Ezek használatát többnyire határozottan kirajzolódó területhez lehet kötni: Erdélyben főleg a *hiriba*, *hirip* (MTsz.; KNEZSA, SzljSz. I, 841), a Palócságban a *szepe*, *pesze* (MTsz.), a Tiszántúlon a *tinórú*, *tinóri* (MTsz.), a Dunántúlon a *vargánya* (MTsz.) járatos. Helyenként *úri gomba* (PallasLex. XVI, 653) néven is emlegetik (vö.: ISTVÁNFFI GYULA, A magyar ehető és mérges gombák könyve. Bp., 1899. 7; Uj Idők Lex. XXIII, 5844, XXIV, 5979).

A *vargánya* a Dunántúl nagy részén — Baranya, Somogy, Zala, Vas, Sopron és Veszprém megyék területén — sok alakváltozatban él: *vargányo*, *vérgánya*, *vérgányo*, *vorgánya* (MTsz.); *várgányo*, *vérgánya*, *vérgányo*, *vorgányo* (ÚMTsz.). Egy múlt századi szólás- és közmondásgyűjtemény tanúsága szerint ismeretes Győr megyében is: 1830 k. „Fonnyadt mint a' *vargánya*” (Czech J.: Győri közm. 26: NSz.). Származékai: *vorgányász* 'vargányaszedő' (MTsz.); *vorgányász* (MTsz.), *vargányász*, *vérgányász* (ÚMTsz.) 'vargányát szed'. A fentebb említett dunántúli megyéken kívül a *vargánya* népnyelvi használatáról nincsen megbízható feljegyzés.

A SzófSz. szerint a *vargánya* 1808 óta adatolható. Carolus Clusius (1526–1609.) németalföldi botanikus „Fungorum in Pannoniis observatorum brevis Historia” című (Antverpiae, 1601.) munkájának magyar gombanevei, valamint a Clusius-Codex néven ismert, gombákat ábrázoló akvarellgyűjteménynek feltehetően 1584 táján Németújváron készült s többnyire Beythe István vagy esetleg Batthyány Boldizsár közlése nyomán Clusius kezétől származó magyar feliratai azonban arra vallanak, hogy a *vargánya* már a XVI. század második felében közkeletű volt a Délnyugat-Dunántúlon. A fontosabb adatok a következők: 1584 k.: „feier *varganya*” (ISTVÁNFFI GYULA, A Clusius-Codex mykologiai méltatása adatokkal Clusius életrajzához. Bp., 1900. 53. tábla), az akvarellen valószínűleg *Boletus felleus* (ISTVÁNFFI i. m. 72–3; GOMBÓCZ ENDRE, A magyar botanika története. A magyar flóra kutatói. Bp., 1936. 119) | „*varganya* adultiores” (ISTVÁNFFI i. m. 54. tábla), az akvarellen *Boletus bulbosus* (ISTVÁNFFI i. m. 74; GOMBÓCZ i. m. 118) | „aprow *varganya*” (ISTVÁNFFI i. m. 55. tábla), az akvarellen *Tricholoma tigrinum* (ISTVÁNFFI i. m. 101; GOMBÓCZ i. m. 123) | „*varganya* nō edules” (ISTVÁNFFI i. m. 56. tábla), az akvarellen *Boletus subtomentosus* (ISTVÁNFFI i. m. 102; GOMBÓCZ i. m. 119) | „Baba *varganya*” (ISTVÁNFFI i. m. 61. tábla), az akvarellen valószínűleg *Boletus* sp. (ISTVÁNFFI i. m. 103; GOMBÓCZ i. m. 119) | „*varga annyja* io megh enny” (ISTVÁNFFI i. m. 65. tábla), az akvarellen *Boletus aereus* (ISTVÁNFFI i. m. 107; GOMBÓCZ i. m. 118) | „*varga annyja* enni nem jo. Sarga *varganya*” (ISTVÁNFFI i. m. 66. tábla), az akvarellen *Boletus obsonium* (ISTVÁNFFI i. m. 106; GOMBÓCZ i. m. 119) | „*varganya*” (ISTVÁNFFI i. m. 70. tábla), az akvarellen *Cortinarius brunneus* (ISTVÁNFFI i. m. 108; GOMBÓCZ i. m. 120) || 1601: „Decimo-sexto vefcorū fungorum generi, nomen fatis obfcoenum apud Vngaros: nam illi *Varganya* appellant” (ISTVÁNFFI i. m. 11, l. még 72) | „Vngari feyer *varganya*, hoc eft, album, cognominant” (ISTVÁNFFI i. m. 12, l. még 72) | „Vngaris verews *varganya*, id eft, ruber dicitur, cūm verius farga *varganya* appellari deberet, meā opinione, id eft, flavus” (ISTVÁNFFI i. m. 12, l. még 73).

Az adatokból kitűnik, hogy a *vargánya* Clusius korában elsősorban a *Boletus* különféle fajtáit jelölte. A szó élete szempontjából különös figyelmet érdemel Clusiusnak „nomen fatis obfcoenum” megjegyzése, továbbá a Clusius-Codex lapjain két helyen olvasható „*varga annyja*” írásmód. Magyarázatként az a feltevés kínálkozik, hogy a *vargányá*-t a régiségben a szitkozódásokban gyakori *kurvannya*, *kurvanyja* (l. NySz. II,

474) eufemisztikus enyhítésére használhatták. Állítólag Bolyai Farkas is, ha nagyon felbosszantotta valamelyik márosvásárhelyi nebuló, azt mondta neki: „Eredj a vargányádba!” (ISTVÁNFFI i. m. 72). A *vargánya* középső szótagjában eszerint *a* is hangzhatott.

Clusius után Franciscus van Sterbeeck (1631—1693.) „Theatrum Fungorum oft het Tooneel der Campernoelien” című (Antwerpen, 1675.) gombáskönyvében találunk adatokat a *vargányá*-ra. Ezek Clusius műveiből valók. Sterbeeck ugyanis nemcsak felvette munkájába a Clusius használta magyar gombaneveket, hanem a könyv első lapján jegyzékbe is foglalta őket: „Hongerfche naemen... Baba *Varganya* / ... *Varganya*” (ISTVÁNFFI i. m. 44).

Az 1780-as évek óta magyar botanikai és egyéb művek is említik a *vargányá*-t: 1783: „Agaricus: Cantharellus. Hung. Sárga gomba; Sárga *Vargánya?* Róka Gomba; Rántzos Sárga Gomba” (Benkő József: MKönyvh. I, 431), „Agaricus: Cantharellus. Róka-gomba; Sárga *Vargánya*” (Benkő József: MKönyvh. II, 431) | 1786: *Vargánya* (A' Paraszt Ember Magyar Országban... Samuel Theschedik által. Németből Magyarra fordította Kónyi János. Péts. 248) | 1787: „Esméretefebb ennél [= a Szent György gombánál] köztünk az egéfszen sárga Róka-gomba. Sárga-*Varganya*” (K. Mátyus István: Ó és Új Diaetetica... Posony. 481) | 1793: „*Vargánya* (Gomba) Benkő. Mátyus. Népk. [= a nép között hallott név]” (Földi János: Rövid kritika és rajzolat a' magyar fűvésztudományról. Béts. 59) | 1796: „a' fenyves, és tölgyes erdőkben fognak tseperke, veresbélű, és *vargánya* gombákat találni” (Magyar Mezei, és Házi Gazdaságnak Kalendárioma... ki-adattatott P[lessing] P. I. által. Pest. 204) | 1798: „mélto, hogy némelly, meg-ehető gombák' neveit... név fzerént meg-emplítsem, úgymint a' *vargányját*, Medve-gombát... és a' kenyér-gombát” (Veszelszki Antal: A' Növevény-Plánták országából való erdei, és mezei Gyűjtemény... Pesth. 104); stb.

A közölt szövegrészletekből megállapítható, hogy a *vargányá*-t a régi magyar botanikusok Benkő Józseftől kezdődően nem a Boletus, hanem az általában *róka*gombá-nak nevezett Cantharellus-fajták jelölésére alkalmazták. Ennek talán az az oka, hogy az erdélyi Benkő nem ismerte pontosan a Dunántúlon honos *vargánya* jelenlétét; mintha erre mutatna a Benkő munkájából fentebb idézett „Sárga *Vargánya?*” kérdőjele is. A későbbi kutatók révén hagyománnyá merevedett terminológiai pontatlanság megszüntetése a Clusius-Codex gombaképeinek azonosítása útján sikerült. Ez első-sorban ISTVÁNFFI GYULA érdeme (vö. GOMBÓCZ i. m. 117—8). — Jelentéstanai szempontból érdekes Széchenyi István szóhasználata. Nála ugyanis a *vargányá*-nak 'gomba általában' az értelme: 1857/1922: „oly szerencse-*vargányák*, Glückspilz, mint ő volt, kit egyedül véletlen és szemtelenség csigázott fel az uborkafára, soha nem érnek egy fakóvát is” (Széchenyi Nagy magyar szatírája 122: NSz.); „schonmai industriel *vargányák*” (i. m. 636).

2. A *vargánya* etimológiai irodalma csekély. — KASSAI -nya, -nye végződésrel megtoldott *varga* tövet lát benne (KASSAI JÓZSEF Magyar-Diák Szó-könyvének 1815 körül szerkesztett befejező része a Toldalékokkal. Bp., 1962. 106). — FÁBIÁN ISTVÁN a vogul *uvar* 'erdő' és jakut *kunaah* 'gomba' összetételének gondolja (NyK. II, 4; nem fogadja el HUNFALVY: NyK. II, 98). — CzF. három ötletet említ a *vargánya* megfejtésére: vagy a latin *agaricus*-ból módosult, vagy pedig a *barka*, illetőleg *varga* származéka. — MUNKÁCSI (NyK. XVII, 115) szerint a *vargánya* egy szerb-horvát *vriganj* 'ua.' átvétele, forrásából azonban csak *vriganj*, *verganj* alakokat tud kimutatni. A szerb-horvát *vriganj* változatot első szótagbeli *a*-ja miatt magánhangzó-illeszkedéses magyar alak vissza-kölcsönzésének véli. — A SzófSz. a *vargányá*-t bizonytalan eredetűnek minősíti, és hozzáfűzi, hogy a MUNKÁCSI idézte szerb-horvát alakoknak a magyar szóhoz való viszonya tisztázatlan.

3. Annak érdekében, hogy a kutatás kimozduljon a holtpontról, vizsgáljuk meg közelebbről a *vargányá*-val kétségtelenül összefüggő déli szláv alakokat. Az ide tartozó szavak a következők: szerb-horvát *vrgânj* 'Boletus edulis' (FILIPOVIĆ II², 462; POPOVIĆ II², 36; RISTIĆ—KANGRGA II, 79; ŠAMŠOLOVIĆ II, 738; DAYRE—DEANOVIĆ—MAIXNER 876; HADROVICS LÁSZLÓ, Magyar—szerbhorvát szótár. Bp., 1958. 620), *vàrgânj* 'ua.' (VUK⁴ 55; RUD. V. VESELIĆ, Rěčnik ilirskoga i nēmačkoga jezika. Beč, 1853. 476; FILIPOVIĆ II², 454; POPOVIĆ II², 26; IVEKOVIĆ—BROZ II, 699; RISTIĆ—KANGRGA II, 54; ŠAMŠOLOVIĆ II, 719; DAYRE—DEANOVIĆ—MAIXNER 876; HADROVICS: i. h.), *vèrgânj* 'ua.' (VESELIĆ i. m. 480) ! szlovén *vrgânj* 'Boletus edulis' (PLETERŠNIK II, 796).

Az alakváltozatok közül a *vganj* az eredeti. Ez etimológiailag együvé tartozik a további déli szláv szavakkal: szerb-horvát *vřg* 'tölkobak', *vřž* 'bütyök, göres', *svřž* 'ág, gally, hajtás'; szlovén *svřg* 'geszt; göres, bütyök', *svřž* 'geszt; göres, bütyök; ág, hajtás'; bolgár *врга* 'dudor, daganat; kinövés, bütyök' (GEROV I, 157). Mindezek az ősszláv **vręg* *vergti* 'dob, vet, hajít' déli szláv megfelelőinek származékai; vö.: szerb-horvát *vřgnuti*, *vřči* 'ua.', szlovén *vřči* 'ua.', bolgár *вргзам* 'ua.' (ezekre l. VASMER, RussEtWb. I, 185). A szerb-horvát *vřg*, bolgár *врга* stb. fentebb megadott jelentését elsődleges 'kihajított, kivetett dolog', illetőleg 'kidomborodás, kidudorodás' jelentésből magyarázhatjuk (a készülő új bolgár etimológiai szótár szerkesztőinek szíves levélbeli közlése; másként: MLADENOV, EtReč. 80). Ez lehet a szemléleti háttere a *vganj* keletkezésének is. Jelenéstartani párhuzamként a magyarba is átkerült szláv *gęba* 'gomba' (KNIEZSA, SzJJs. I, 197) szóra hivatkozhatunk. Ennek litván *gūmbas* 'dudor, göres, duzzanat' (BERNEKER, SIETWb. I, 340; VASMER, RussEtWb. I, 316) megfelelője biztos támpontot nyújt arra a feltevésre, hogy a szláv *gęba* ősi jelentése is ehhez hasonló volt. Képzésmód szempontjából a *vganj* a szerb-horvát *lękvânj* 'tündérrózsa, Nymphae' (vö. *lękra* 'tőcsa'), szlovén *vrtânj* 'tekervény' (vö. *vrtęti* 'forgat') stb. főnevekkel vethető össze (a képzőre l.: VONDRÁK, VglSlGramm.² I, 548; LESKIEN, SkrGramm. 281).

A *vganj* vizsgálata után foglalkoznunk kell azzal a kérdéssel, valóban a magyarból való kölcsönzés eredménye-e a szerb-horvát *vàrganj* változat, ahogyan ezt MUNKÁCSI gondolta. A szerb-horvát dialektológia más magyarázatot is lehetővé tesz. A ča-nyelvjárás egyik sajátossága ugyanis az, hogy itt a što- és kaj-nyelvjárás szótagalkotó *r*-je helyén többnyire *ar* vagy *er* található; vö.: *bårdo* 'hegy' *břdo* helyett, *zårno* 'mag' *zřno* helyett, *deržåt* 'tart' *dřžati* helyett; stb. (LESKIEN, SkrGramm. 108—10). A *vganj* alakváltozatainak földrajzi elterjedését nem ismerjük. Mindenesetre feltűnő, hogy a *varganj* és *verganj* szabályos ča-horvát alaknak látszik a kaj- és što-nyelvjárás *vganj* alakjával szemben. A részleteket illetően azonban még sok minden tisztázásra szorul. VUK és az ő nyomán IVEKOVIĆ—BROZ a *varganj* alakot szerénységének jelzi. — A szerb-horvát *vganj* 'eke-fajta' (POPOVIĆ II², 36) olasz eredetű; vö. isztriai olasz *vargåño*, *vergåño* 'eke' (ŠTREKELJ, SIW. 73; l. még KNIEZSA, SzJJs. I, 229 *jårgånj* a.). Az itt tárgyalt gombanévhez nincs semmi köze.

4. A történeti és földrajzi adatok egybehangzó tanúsága szerint a *vargánya* a nyugat- és dél-dunántúli nyelvjárásokból jutott a magyar botanikai szaknyelvbe. Ez a tény, továbbá a szerb-horvát és szlovén *vganj* kifogástalan szláv etimológiája bizonyossá teszi a magyar szó délszláv eredetét. Ha a *vargánya* a XVI. századnál korábban honosodott meg dunántúli nyelvjárásainkban, akkor szlovén vagy szerb-horvát forrásra egyaránt gondolhatunk. Ha ellenben az átvétel viszonylag későn, a XVI. század folyamán történt, úgy átadó környezetként a dunántúli ča-horvát diasporát kell komolyan számításba vennünk. A török nyomás következtében a XVI. század első évtizedeitől kezdve jelentős számban érkeztek átköltözők ča-horvát területekről nyugati határvidékeinkre, és a hazai szlovének (vendek) településéhez csatlakozva a Dunáig hosszabbították meg a délszláv lakosság szórványtelepeinek vonalát. A fel-

tételek tehát adva voltak ahhoz, hogy nyugati nyelvjárásainkba átkerülhessen egy ça-horvát hangtani sajátosságot mutató *varganj* változat. A magyar *vargánya* szóvégi *a*-ja azonban azt mutatja, hogy az átvétel nem nominativusi *viranj*, *varganj*, hanem genitivus partitivusi *viranja*, *varganja* alakban mehetett végbe. Az *ima* (*nema*) *viranja* 'van (nincs) vargánya', *mnogo* (*više, malo, manje, dosta*) *viranja* 'sok (több, kevés, kevesebb, elegendő) vargánya', *košarica viranja* '(egy) kosár vargánya' stb. típusú, gyakori kapcsolatokban genitivus partitivus használatos. Szláv genitivus partitivusi alak átvétele *kleba* (KNIEZSA, SzlJsz. I, 240), *krápca* (MNY. V, 149), *ostyepka* (KNIEZSA i. m. 364) stb. szavunk is.

A *vargánya* a *dubák, gílya, gomba, kozák, pecsérke, pencurák, peszterca, rizike, szömörcsök* (ezekre l. KNIEZSA, SzlJsz. I.) és más szavakkal együtt azt szemlélteti, milyen szerepük volt a szlávoknak a honfoglalással új természeti viszonyok és életkörülmények közé jutott magyarság gombaismereti szókincsének kialakításában.

KISS LAJOS

Amadéfalva > Madéfalva. „Az *Amadéfalva > Madéfalva* névalakulás kora” címmel megjelent dolgozatában SZABÓ T. ATTILA (MNY. LVIII, 206) ezt is írja: „Az e kérdéssel eddig foglalkozók közül senki sem adott azonban feleletet az újabb alakváltozat keletkezési korára vonatkozó kérdésre”. A szerző figyelmét elkerülte ez a dolgozat: „Megjegyzések a határozott névelő keletkezéséhez” (Nyr. LXXXI, 473—9). Ennek 4. szakaszában (i. h. 476—8) az *Amadéfalva > Madéfalva* típusú névalakváltozás idejéből következtetek a magyar nyelvbeli határozott névelő hangsúlya elenyészésének idejére.

KURBINYI LÁSZLÓ

Jovel. Vörös *Jovel*-nak hívnak egy budapesti TEFU-gépkocsivezetőt. Nevével kapcsolatban ezeket mondta: „Olyan keresztnévem van, amilyennel itt [Magyarországon] még nem találkoztam. Ugyanis Mátyusföldéről, Alsószeliből származom. Ritka nevem majdsak mindenkinek feltűnik. Sokan megjegyzést is fűznek hozzá. Némelyek szerint bolond dolgot tett velem apám, hogy erre a névre kereszteltetett; másoknak csupán érdekes; ha meg papokkal találkozom, azok azt mondják: «be szép neve van». A csehek el nem ismerték, hanem más nevet írtak be helyette igazolványaimba: *Jan*-t vagy még inkább *Jozef*-et. Magamnak a név sem nem szép, sem nem csúnya. De nem is szokatlan, mert otthon legalább hét-nyolc hasonló nevű van: Kovács *Jovel*, Papp *Jovel*, Mézes *Jovel*, Halák *Jovel* stb. Otthon a nevet *Jovel*-nak mondjuk.”

Kíváncsi lenne többet tudnunk e táji keresztnévről (például mióta divatozik?). Annyi bizonyos, hogy egyházi hatás. De katolikus nem lehet, mert a misenaptárban nem szerepel. Vagyis nem olyasféle névadásból származik, mint amelyet Ipolyszakállason tapasztalhattunk, hogy a plébános a gyermekeket a legközelebbi naptári szent nevére keresztelte. Mivel Alsószelinek százhusz évvel ezelőtt 763 evangélikus, 592 katolikus és 93 református lakója volt (FÉNYES, Magyar országnak . . . mostani állapota II, 544), a századfordulón pedig evangélikus magyar falu 30—39% közti katolikus és szórványos református kisebbséggel (BALOGH, A népfajok 388), a nyomozást az evangélikus egyházban folytattam. Szalontay Oszkár Tolnán élő ny. lelkész ezt írta: „A kérdezett keresztnév valóban előfordul az alsószelii evangélikus egyház anyakönyveiben, de csak az 1890. évtől. A régi anyakönyvben, vagyis 1786-tól 1890-ig nem igen emlékszem ilyen bejegyzésre. Szolgálati időm alatt, 1921-től 1947-ig . . . cirka hat gyermeket kereszteltem *Joel* névre. Alsószeli és tőzsomszédja, Felsőszeli 1786-ig mint egy, vagyis egyesült egyház szerepelt. Ekkor megnépesedve szétváltak, s az anyakönyvek Felsőszelibe kerültek. Szomszédos paróchusként, majd az egyházmegye 12 éven keresztül tanügyi esperesként többször átlapoztam ezeket az anyakönyveket is, de bizony *Joel* névre nem emlék-

szem. Katolikus részen ez a név nem volt használatos.” — Mátyás István ajkai lelkész leveléből: „... csak azt válaszolhatom, hogy Felsőszelín és filiáiban: Nemeskajalon és Taksonyfalván, valamint szórvényaiban a *Joel* nevet nem használták. Én csak hat évig voltam Felsőszelín, azonban állíthatom, hogy nem használtak ilyen neveket még a távoli múltban sem, mert az 1939. IV. t. c. rákényszerített az anyakönyvek alapos átkutatására.”

A név a hazai zsidóságban ritkán, de előfordul. 1379-ben „*Joel der Jud*”-nak háza van Sopronban (HÁZI, SoprOkl. I/1, 184, Soprsz. XII, 112); 1415: *Jóchel* és 1427 körül: *Joel* Pozsonyban (Magyar-zsidó Okl. IV/XXXVIII); 1727-ben a rohonci zsidók összeírásában: „112. Moyses *Joel*, 129. Alexander *Joel*” (i. h. V/2, 189—90), ugyancsak rohonci születésű volt Ungár *Joel* paksi rabbi (1802—1885.); ugyanez időben él *Joel* Hirschl Nagyváradon és *Joel* Nikispurgensis Pozsonyban (i. h. III, 526, 532, 544); 1735-ösén a porosz király hadseregébe magas termetű férfiakat toborzott *Joel* zsidó, akit ezért ki is utasítottak (i. h. III, 695, 708); az 1735. évi országos zsidóösszeíráskor Pozsonyban „*Joel* Herczl”, Budán „*Joel* Hirsch” (i. h. III, 704, 714); 1872-ben soproni szabómester Hess *Joel* (Soprszle XIII, 34). Hírlapjaink Eichmann-perbeli tudósításai szerint *Joel* Brand volt a neve annak a magyarországi származású ügynöknek, aki az angol hatóságok és a náci vezetők közt a „teherautót életért” cserét akarta létrehozni.

A protestáns egyházi hatást tükröző *Joel* természetesen az ószövetségi *Joel* 'Jahve az Isten' név átvétele, amelynek az úgynevezett kisebb prófétákhoz tartozó Joelen kívül még 14 hordozója ismeretes (SLEUMER, Kirchenlateinisches Wörterbuch). *Joel* próféta könyve a Bécsi Kódexben is megvan (201—11), ott neve következetesen *Iochele*-nak van írva. Az alsószeli tájnyelvben bizonyára megvan a hiátustöltő *v*, bár e jelenségre ZOLNAI GYULA „Mátyusföld nyelvjárása” című tanulmányában csak Esztergom megyei példát hoz (24).

A Geraszim keresztnév magyar változatai. Egy józsefvárosi cégtáblán *Gyirászi* vezetéknev látható, s mint viselőjétől megtudtam, Biriből került fel Budapestre. Mivel *Gyirász* község nincs, úgy gondoltam, hogy a név a keleti egyházban használt *Geraszim* keresztnév (vö. *Geraszimov* híres szovjet antropológus nevét) névszépítéssel magyarossá kozmetikázott alakja, s nem is csalódtam: a család valóban görög katolikus vallású. A *Gyirászi* név azonban nem lehet ukrán eredetű, mert ott a zárhangok nem jésültek, hanem keménynévé váltak. A *g > h* változás miatt pedig különben is **Heraszim* lenne várható. Komlóskán valóban él a *Haraszim* vezetéknev (BALECZKY: StudSlav. II, 363). A XVII—XVIII. században nem találkozunk vele (i. h. 359 kk.), mert a család Regécről származik. Elődeik Regécről kerültek Újhutára, majd onnan Komlóskára. A komlóskai görög katolikus kereszteleési anyakönyvben először 1863-ban fordul elő a név, mégpedig ekkor *Haraszim* formában. Később *Haragszim* alakok is vannak bejegyezve, de mind a család, mind a falu lakossága ma csak *Haraszim*-nak mondja. Az anyakönyvek elég régre visszanyúló tanúsága szerint a falu görög katolikusai keresztnévként sohasem használták. (Ivánésó Tibor paróchus Firtó István iskolaigazgató közvetítésével kapott közlése.) A *Geraszim* keresztnév az egykori magyarországi ruténség körében, lévén egyesült, nem járja. (Az unió előtti időben persze számolhatunk vele, például 1604: „Gruncetz *Geraszim*”: BÉLAY, Máramaros 196—7.) Előfordul ellenben a Kárpátoktól északra lakó görög keleti lemkeknél, tehát — BALECZKY EMIL véleménye szerint — az onnan beköltözők hozhatták magukkal ezt a vezetéknevet. Kárpáton túli eredetre mutat az is, hogy pusztá személynév szerepel vezetéknevként, mert ez a névtípus az oroszországban, beleértve a hazai ruténséget is, ismeretlen. Csak a lemk vidéken használatos, úgyhogy további vizsgálatoknak kell majd eldönteniük, hogy önálló lemk fejlődéssel, vagy valamilyen (milyen?) hatással magyarázandó. A feltett **Heraszim* és

a mai komlóskai *Haraszin* közti átmeneti alakot képviseli a szerbóci 1700: *Harasin* Iván, Mihály és Prokop vezetékneve is (Urbáriumok 611). Lemk eredetű lesz a külügyi szolgálatban álló *Garasin* Rudolf neve is. Szíves tájékoztatása szerint ugyanis szülei a sziléziai Troppauból jöttek országunkba. Apja *Harashin*-nak írta a nevét. Ő maga az első világháborúban orosz fogságba esett, majd évtizedeken át a Szovjetunióban élt. Mivel minden irata *Гапарин* névre volt kiállítva, így maradt *Garasin* hazajövetele után a korábbi *Harashin* helyett. — Csak mellékesen, hogy a keresztnév *Járszum* alakban megvan az obi voguloknál is (KÁLMÁN, Die russischen Lehnwörter im Wogutischen 276).

Az ukránból való származtatás hangtani nehézségei miatt a név magyarázatával a keleti egyház másik nagy közössége, a hazai románság felé kell fordulnunk. A *Geraszim* keresztnév a nem egyesült románoknál ma is — bár ritkán — előfordul, míg az egyesülteknél nem járatos. Például Szentgyörgyi Mária Kővár vidéki gyűjteményében Szaszar 1717-i és 1729-i jobbágyösszeírásában „*Giraszin* nőtelen legény” szerepel, majd 1770-ben „*Gyiraszin* Togyer inquilinus”. A biri görög katolikus plébániahivatal közlése szerint 1808 és 1870 közt úgyszólván évenként *Gyiraszin* és *Giraszin* névalakokkal találkozunk, sőt 1834-ben *Girászy* bejegyzésre bukkanunk, ami arra mutat, hogy a lelkész a nevet helynévből -i képzővel képzett magyar névnek szerette volna felfogni, illetőleg ilyenéné alakítani.

Valamit még magáról a névről! Szent *Geraszim* (ünnepe március 5-én, de 4-én és 20-án is ülik) palesztinai remete volt. Lykiában született, egy nagy lavrát (kolostort) alapított a Jordán közelében, meghalt 475. III. 5-én (életére I. H. GRÉGOIRE: Byzantinische Zeitschrift XIII [1904.], 114—35). Nevéről azt hittem, hogy az valamiképp a jordániai *Gerasa* városával függ össze, amelynek a IV. századtól keresztény püspöke volt (FORCELLINI, Onom. III, 233, LexTheolKir.² IV. k. 1960.). Utóbb azonban MORAVCSIK GYULA akadémikus szíves volt felvilágosítani, hogy a *Γεράσιμος* — W. PAPE—G. E. BENSELER, Wörterbuch der griechischen Eigennamen. Braunschweig, 1884. 245 szerint — a *γέρας* 'méltóság, tisztség' szóból való továbbképzés, és mind melléknévként ('tisztelt, tiszteletre méltó'), mind személynévként adatolva van az ógörögben.

A magyar vezetéknev végéről úgy maradt el az eredeti *n*, ahogyan például a *Sérafín*-ból *Sérafi* vagy a *Murátin*-ből *Muráti* lett, azaz idomult névrendszerünk szám-talan -i végű tagjához.

Fentiekkel nem oldottam meg minden idevágó kérdést. Így tisztázatlan számomra a *Gyurász*, *Gyurác* névhez való viszonya, de legfőként a Heves megyei Vezekényben 1576-ban összeírt *Gyurasin* Gáspár neve (N. KISS ISTVÁN, 16. századi dézsmajegyzékek 964).

MIKESY SÁNDOR

Kofa. 1. *Kofa* szavunkról a SZIKSZF.-féle szójegyzékben és CALEPINUSban található értelmezés alapján (e kettő talán egyet jelent) azt szokás feltenni, hogy e szó eredeti jelentése 'vénasszony' lett volna; de e jelentésnek a mai magyar nyelvjárásokban semmi nyoma. Azt hiszem, ez esetben túlbecsültük e két szótár értelmezését, mert hisz az téves is lehet; a szó pedig régi szövegekből egyáltalán nem ismeretes. Ezért meg vagyok róla győződve, hogy a fenti két szótári értelmezés a legkedvezőbb esetben szavunknak valami másodlagos jelentésére vonatkozott. Ilyen persze több is akad; például, ha azt mondjuk: „De nagy *kofa* ez a kis lány!”. Ebből a mondatból persze azt lehetne gondolni, hogy 'szájaskodó, pergő nyelvű' szavunknak eredeti jelentése, ha nem tudnók biztosan, hogy ez csak átvitt értelem, vagyis hogy *kofá*-n olyan női piaci árusokat kell értenünk, akik a városokban nem piaci napokon is árulni szokták a parasztok terményeit, tudniillik gyümölcsöt, zöldségfélét és tejtermékeket. Jelentőségük a régibb időkben elég nagy volt, mert a városokban nem piaci napokon csak őrölük lehetett beszerezni az említett termékeket, amelyeket a boltosok nemigen szoktak tartani. A kofák egzisztenciája

tehát a városhoz kapcsolódott, mert falun aztán kofa már nem tudott volna megélni. A piacokon a kofáknak állandó „stand”-juk volt, illetőleg ma is van, kecskelábakra fektetett deszkák, amelyeken kosarakban vagy szétterítve várja az árujuk a vevőket. Árujukat többnyire a piaci napokon szokták beszerezni. A parasztok szívesen adták és adják el nekik terményeiket, mert a kofa az egészet egyben meg szokta venni.

Nyilvánvaló, hogy a 'női piaci árus' jelentésből 'vénasszony' jelentés is fejlődhetett, de 'pergő nyelvű' jelentés is. Az azonban már nagyon valószínűtlen, hogy valami 'vénasszony' jelentésű szó a 'piaci árus' jelentést vehette volna fel, mert hisz a kofák között nemcsak öreg nénik akadtak, hanem fiatal menyecskek is. Az utóbbiak helyzete még előnyösebb is volt, mert ők bizony falura és a tanyákra is ki tudtak járni az árubeszerezés érdekében. — Aki ily módon igyekezett megélni, arról azt mondták: *kofálkodik* (1831.).

2. Ha tehát a *kofa* a városi élet járuléka volt, akkor ezt az elnevezést valamiképp csak magyarok ruházhatták rájuk, de mindenesetre a városi életforma kialakulása után, mert olyan 'Hökerin' jelentésű szó egyik szomszéd nyelvben sincs, amelytől szavunk esetleg származott volna. — De természetesen arról sem lehet az előadottak után szó, hogy a finnugor nyelvek valami 'vénasszony' jelentésű szavával volna *kofa* szavunk kapcsolatba hozható, amint ezt többen megkísérelték. E kísérletekre vonatkozólag a SzófSz. „súlyos hangtani nehézségeket” említ. Amint azonban láttuk, jelentési és művelődéstörténeti szempontból is teljesen valószínűtlen, hogy szavunk finnugor származású lehetne. Hangtörténeti szempontból pedig teljes képtelenség annak feltevése, hogy egy olyan velaris hangosító szó, amelyben *k* és *f* mássalhangzók fordulnak elő, finnugor eredetű lehetne. Alaki szempontból legfeljebb arra lehetne gondolni, hogy *kofa* szavunk — ha 'vénasszony' lett volna eredeti jelentése — szavainknak abból az ismeretlen eredetű rétegből származik, mint állattenyésztési terminológiánk nem kis hányada, ahogy erre a lehetőségre korábban magam is gondoltam (vö. Moór: ALH. II, 434—5). Amint azonban az előzőkben kifejtettük, teljesen valószínűtlen, hogy szavunknak 'vénasszony' lett volna az eredeti jelentése; így tehát szavunk eredetére nézve ez a lehetőség is elesik. Az sem lehet kétséges, hogy *f* hangot tartalmazó szó nem lehet török vagy szláv eredetű. A németben ugyan akad a szó belsejében is *f* hang, de olyan német szó nincs, amellyel szavunk kapcsolatba volna hozható.

3. A kizárásos módszer ezen alkalmazásával már csak a román nyelvekben kereshetjük szavunk eredetét, ha tudniillik tekintettel akarunk lenni a magyar szókészlet származási rétegeire. És tekintettel a kofáknak a piaccal való kapcsolatára és *piac* szavunk származására, a román nyelvek közül elsősorban is az olasz nyelv jöhet szóba. Az olasz nyelvben akad is *kofa* szavunkhoz a hangsor tekintetében közel álló szó; ez pedig *coffa*, amely szónak a jelentése a KIRÁLY-féle olasz—magyar szótár szerint: 'árbockosár, tereb'. Hogy mi lehet a „tereb”, nem tudom, de az nyilvánvaló, hogy *kofa* szavunk közvetlenül az olaszból már csak azért sem kerülhetett volna nyelvünkbe, mert a magyarban van geminált *-ff-*, és ezért az olasz szó nyelvünkben változatlanul megmaradt volna. Tehát ez az olasz szó csak szláv közvetítéssel kerülhetett volna a magyarba, mert hisz a szláv nyelvekben nincs kettős mássalhangzó. És ez az olasz szó a szerb-horvátban tényleg meg is van *kofa* alakban, amely szónak a régi nyelvben és a nyelvjárásokban 'kosár' a jelentése, a tengerésznyelvben pedig 'árbockosár' (vö. BERNEKER, EtWb. I, 537). Az 'árbockosár' jelentésből mindjárt arra következtethetünk, hogy ezen a szón az olaszok is, a szerbek is eredetileg magas oldalú kosarat értettek. De erre következtethetünk az olasz szó ősalakjának, az arab *kuffa* szónak 'Tragkorb', vagyis 'háti kosár' jelentéséből is (vö. KLUGE, EtWb.¹¹ 316).

Hogy *kofa* szavunkat az említett szerb-horvát szóból alaki szempontból kifogástalanul származtathatjuk, az nyilvánvaló, de az is kétségtelen, hogy 'kosár'-ból semmiféle

jelentéseltolódás vagy jelentésátvitel révén 'piaci árusnő' nem lett volna. Ennek ellenére szavunk felfogásom szerint mégis csak az említett szerb szóból származik, mégpedig oly módon, hogy a szerbek révén megismert és a piaci árusok által használt magas oldalú kosarakat (Szegeden ezek a kosarak többnyire ma is ilyenek) emlegették eleinte értelmező összetétel révén (amilyen pl. a *rénsszarvas* szó) *kofakosár* néven. Ezt a kifejezést aztán később 'Korb der Hökerin'-nek értelmezték, amivel *kofa* szavunk 'piaci árus' jelentésben szerencsésen meg is született.

Ezt a származtatást nyelvtörténeti adatokkal igazolni persze nem tudom, mert ez a szó egyáltalán nem tartozik azon szavaink közé, amelyek írásos emlékekben gyakrabban szerepeltek volna, hisz még ma is csak nagyon ritkán találkozhatunk vele nyomtatott szövegekben. Emellett még „városi” szónak is tekintendő, amely tehát a falun gyűjtött néprajzi anyagból sem igen kerül elő. Egy néprajzi adat azonban mégis csak van, amely bizonyos tekintetben mégis csak igazolhatja a fenti származtatást. Szatmár megyében ugyanis a MTsz. szerint 'vízirtó fukanna' a *kofa* szó jelentése (egy patóházi adat nyomán). Edényfélék neve pedig alakjuk révén könnyen átruházódik más edényfélék megnevezésére is, amint hogy például az említett szerb *kofa* szónak is a KOVÁCS KÁLMÁN-féle „Szerb—magyar szótár” (Novi Sad, 1957.) értelmezése szerint 'vödör' volna a jelentése, bár arra nézve semmi kétség nincs, hogy a régi nyelvben 'kosár' volt a jelentése. Nyilvánvaló, hogy ahol *kofa* szavunk a 'piaci árusnő' jelentést felvette, ott már 'kosárféle' jelentésben nem maradhatott használatban, amint hogy Szatmár megyén kívül sehol sincs nyoma annak, hogy egy *kofa* hangsorú szó valami edényfélét jelentene. Ezek után aligha véletlen, hogy viszont *kofa* szavunkat 'piaci árusnő' jelentésben nem találhatjuk már meg CSÜRY BÁLINT Szamosháti Szótárában.

A kosárfélét jelentő olasz—szerb *kofa* szó akkor kerülhetett a magyarba, amikor a szerbségre annyira végzetes kimenetelű 1389-i rigómezei csata után szerb menekültek az egész Délvidéket elárasztották. Ebben a jelentésben ez a szó az egész Alföldön elterjedhetett, de egy más edényfélére átruházva csak az Alföld északkeleti peremén maradt meg napjainkig. Másutt meg, miután szavunk gyaníthatólag a Délvidék városaiban felvette a 'piaci árusnő' jelentést, régi jelentésében teljesen kiment a használatból, és 'piaci árusnő' jelentésben — úgy látszik — más vidékek városaiban is gyökeret vert. Sőt ebben a jelentésben a FLISZÁR-féle „Magyar—vend szótár” szerint még a vendek is átvették.

4. Megemlíthetem még, hogy az az arab szó, amely végsőleg *kofa* szavunk őseinek tekinthető, a spanyolon keresztül az ófranciába is eljutott, ahol *r*-rel továbbképeztek. A szónak ez az alakja szintén eljutott német közvetítéssel a mi nyelvünkbe is. Ez *koffer* szavunk. Az arab *kuffa* pedig állítólag a görög *κόπιος* 'kosár' szóból származott. Habent sua fata vocabula...

Mindaz, amit *kofa* szavunk származására nézve előadtunk, nem kis részben persze feltevéseken alapult; ezek nélkül azonban a szótörténet terén hamar elkészülnénk a tudományunkkal. Viszont olyan másféle magyarázata szavunknak megint csak nincs, amely némiképp is elfogadhatónak volna mondható, pedig hát szavunk feltétlenül újabb keletű szó.

MOÓR ELEMÉR

Tanulj tinó... I. SZABÓ T. ATTILA mintaszerű cikkében (MNY. LVII, 350) az állatgazdálkodás köréből keletkezett, ma már közismert szólásnak fontos mozzanatára, a tinó, ökör vagy más ígással tanult vagy tanulatlan voltára vet fényt. A cikket olvasva emlékezetembe idéződött gyermekkoromnak az az emléke, hogy a mezősegi Harasztoson tanítószkodó apámnál megforduló értelmiségi vendégek, ha évvődve, élcelődve mondták nekem, alkalmazták rám a szólást, én a szólás értelmét tekintve meglehetősen értetlenül, tanácstalanul álltam. Tudniillik a harasztosi nyelvjáráshoz hasonlóan az én szókinccsemben is a *tinó* nem 'fiatal, növendék ökör', hanem

'még nem ellett tehénborjú, üsző' jelentésben élt. Emlékszem, gondot okozott nekem, hogy hogyan lehet a tinóból, a tehénállatból ökör, még ha olyannyira sokat tanul is. Épp ezért talán nem lesz haszontalan néhány pillantást vetnünk a szolás egy másik lényeges jegyére, a *tinó*-ra is. Fontosnak látszik ez azért, mert az állatgazdálkodás körében keletkezett, végső fokon népnyelvi eredetű szolás a nyelvterület olyan részein jött létre, ahol a *tinó* jelentése 'növendék ökör', vagy az 'üsző' jelentés mellett 'növendék ökör' is; azt a tájegységet viszont, ahol a *tinó* csak 'még nem ellett tehénborjú, üsző' jelentésű, joggal kirekeszthetjük a szolás keletkezésének, többé-kevésbé használatának helyei közül.

2. A 'fiatal ökör' megjelölésére ma már a köznyelvben nemcsak a *tinó* szolgál hanem a *tulok* is. Hogy valószínűleg török eredetű *tulok* szavunk (vö.: BTLw.; SzófSz.: BÁRCZI, Szók.² 77) a *tinó* mellett köznyelvinek számít, arra bizonyítékul szolgál, hogy a *tulok* szót nemcsak CZF. veszi fel, hanem megtaláljuk BALASSA szótárában, KELEMEN—THIENEMANN magyar—német, ECKHARDT SÁNDOR magyar—francia szótárában és az ÉrtSz.-ban is. Nyelvjárási szempontból azonban a 'fiatal ökör' jelentésű *tinó* és *tulok* szóföldrajzi eltéréseket mutat. Ezeket a szóföldrajzi eltéréseket véglegesen a nyelv-atlaszkutatások fogják tisztázni.

A „Romániai magyar nyelvátlasz” eddig elvégzett anyaggyűjtése alapján a két szó földrajzi elterjedését már mostan többé-kevésbé felvázolhatjuk. A nyelvátlasz tanúsága szerint a romániai magyar nyelvjárások közül az *a*-zó mezősegi nyelvjárástípus és e nyelvjárástípussal közvetlen szomszédos falvak élnek a 'fiatal ökör' jelentésű *tulak* ~ *tulok* szóval. Ez van meg a volt Maros-Torda, Szolnok-Doboka, Beszterce-Naszód, Kolozs megyében (Kalotaszeg kivételével), Torda-Aranyos, Alsófehér és Kisküküllő megyében. A *tulok* szó hallható még a volt Nagyküküllő megyei Sárpatakon, a volt Hunyad megyei Lozsádon (*tulak*), a volt Bihar megyének Fekete-Körös völgyi *a*-zó tájjszólásában (Köröstárkány: *tulak*); északon felhatolt a volt Szatmár megye keleti részébe (Sárosmagyarberkesz, Misztótfalu: *tulok*); használatos még a volt Máramaros megyei Rónaszéken (*tulko*; elvonás a *tulkot*, *tulkok* alakból, ugyanitt: *bürkö* 'bűrök', *űűcskő* 'űűcsők' stb.).

A fentebb körvonalazott mezősegi nyelvjárástípushoz tartozó és ezzel a nyelvjárástípussal érintkező, de más nyelvjárástípushoz vonható szélső falvakon használt *tulak* ~ *tulok* szóval szemben köröskörül a 'fiatal ökör' jelentésű *tinó* szó járatos, így a Székelységben (pl. Énlaka, Bözöd: *ökörtinoy*, Kászon: *tinoy*, Zágón: *tinoy*, Gyergyótölgyes: *tinő*), a volt Nagyküküllő megyei nyelvjárásszigeteken (pl. Datk: *tinőy*, *tinőy*), a Bánságban (Végvár: *tinőy*, Temesrékás: *tinő*), a volt Bihar megyében (pl. Bőlfenyér: *tinoy*, Tóti: *tinó*), a Szilágyságban (Erked, Szilágyperecsen: *ökörtinoy*), a volt Szatmár megyében (Kőszegremete: *ökörtinoy*).

A *tulok* szóföldrajzi elterjedése alkalmasint nem szorítkozik csupán a fentebb körvonalazott elsősorban mezősegi nyelvjárástípusra. Erre vall az OrmSz. *tulok* 'ökör' adata. A szótár ma már kihalt szóként tartja nyilván. Hogy melyik tájegységben használatos még, azt majd csak a Magyar Nyelvátlasz fogja tisztázni.

Azon a területen, ahol a *tulak* ~ *tulok* szó járatos, a 'fiatal ökör' jelentésű *tulok* szóval szemben a 'fiatal, még nem ellett tehén' jelentésű *tinó* áll. A 'fiatal ökör' jelentésű *tinó*-val szemben az *üsző* használatos, vagy pedig *ökörtinó* — *űűdűtinó* ~ *tehűűtinó* megkülönböztetéssel találkozunk. Talán nem járok helytelen úton, ha ebből csak ötletként felvetem *tinó* szavunk jelentésének valószínű alakulását. A valaha alkalmasint általánosabb *űűnő* jelentésű szavunk olyan mind nő, mind heréit fiatal szarvasmarhát jelentett, amely még nem ellett, illetőleg járomba nem tanult (vö. SzamSz.). Ha a nyelvjárásban beszélők meg akarták különböztetni a *űűnő* nemét, akkor jelzős szerkezetekkel alakították az *ökörtinó*, illetőleg *űűdűtinó* ~ *űűszűtinó* ~ *tehűűtinó* összetételeket. Bizonyos

nyelvjárásokban a *tulok* elterjedése kiszorította a *tinó* 'fiatal ökör' jelentését, és jelentésszűküléssel a *tinó*-nak itt már csak 'még nem ellett fiatal tehén' jelentése maradt meg. Más nyelvjárástípusokban viszont az *üszőtínó*-ból elvonódott az *üsző* (vö.: MELICH: MNy. XXXIV, 279—86; K. PALLÓ MARGIT: MNy. LIII, 214—6), és kiszorította a *tinó* 'még nem ellett fiatal tehén' jelentését. Itt az *üsző*-vel szemben a *tinó* jelentése jelentésszűküléssel csak 'fiatal ökör' maradt.

Visszatérve a címadó szólásra, természetszerű, hogy a *tulok* szóföldrajzi határain belül a nyelvjárásban nem él. Ha ismerik is, elterjedése az irodalmi nyelv közvetítésének az eredménye.

MURÁDIN LÁSZLÓ

Már. 1. MARTINKÓ ANDRÁS (MNy. LII, 35) igen tanulságos és gondolatébresztő cikket írt az időhatározószók egy csoportjáról: a *ma*, *majd*, *más*, *most* szavakról, megemlítve a *már* szót is, azzal a megjegyzéssel (i. h. 42), hogy „a szócsalád legproblematisabb tagjára, a *már* időhatározószóra más alkalommal térnék ki”.

Érdekfeszítő cikke óta is állandó várakozással tekintettem a *már* megfejtése elé, annál inkább, mert magam is szólni óhajtottam a szó eredetéről. Úgy vélem, nem vétek a tudományos etika ellen, ha az ő íménti megjegyzése ellenére mondom el szerény ötleteimet a jelzett szóról.

A *már*-ra vonatkozó irodalom meglehetősen gyér. CzF. azt írja, hogy a „(*ma-ar*) időhatározó [!], melynek gyöke a jelen időt jelentő *ma*, amelyből *ar* képzővel lett *már* stb.” Egy ilyen *-ar* képzőt azonban sehonnan sem lehet kimutatni, tehát a származtatás eleve elesik. A SzófSz. annyit jelez, hogy ismeretlen eredetű a szó. Többen írtak még a *már* nyelvi funkciójáról és használatáról (SIMONYI, Hat. II, 348, Köt. I, 259; VERESS ISTVÁN: NYT. XIX, 351; FARKAS VILMOS: Pais-Eml. 561, itt irodalom is; stb.), de a szó eredetének tisztázását nem tartották feladatuknak.

2. Vegyük most sorra a nyelvtörténet adatait, és vizsgáljuk meg, mikor és milyen alakváltozatokban fordul elő a szó. Az első adat a XV. század első feléből való SchlHort.-ban így: *nomar*; — változatai: BécsiK. I, 2: *immár*, ÉrdyK. 347: *maar*, WinklK. 83: *imma*, MA: Scult. 469: *má*, MA.: *már* (NySz.). A *már-már* alakpár 'modo-modo', a *már-már* szóismétléses összetétel pedig 'jam-jam; beinahe' jelentéssel fordul elő (NySz.). Találhatók még *máran*, *máron* alakok is (NySz.); az *ammár* 'jam tum', a *márrégen* pedig 'jam dudum' jelentésben adatolható (NySz.). KRESZNERICSNél *márig* alak van: *Márig bele untál* 'Tam cito nauseasti'. KASSAI a *már*, *máran* alakok mellett a *mág* 'jam' szót közli, amelyet palócnek minősít.

A nyelvjárási változatok gazdagabb alaki megoszlást mutatnak: *ma* [?], *má*, *má*, *maá*, *maá*, *maá*, *mág*, *mág*, *maág*, *máág*, *mán*, *mán*, *máán*, *máng* (MTsz.); a *má*, *mán*, *maár* alakok 'bizony', a *má* 'igen bizony, persze' jelentésben fordulnak elő (uo.). Innen idézhetjük a *márig* 'már, már is', *máreg* alakokat is. A palóc vidékről SIMONYI egy *maag*, Veszprém megyéből pedig *máreg* alakot említ (Hat. II, 351). A *márt* adatot Tapolcáról ZOLNAI GYULA (MNy. XXVII, 41), Fejér és Győr megyéből CSONKÁS MIHÁLY (MNy. XXVII, 120) közli, azzal az utalással, hogy akkor használják, ha „urasan” beszélnek. VÁZSONYI IZIDOR (MNy. XXVII, 120) viszont megjegyzi, hogy Tapolcán a *márt* ejtés-mód nem általános, hanem „uras” használat. Nyilvánvaló tehát, hogy ezt a szóalakot nem tekinthetjük még a nyelvjárások egyikében általánossá vált alakváltozatnak sem.

3. Az idézett adatok alapján is igazolható, amit egyébként MARTINKÓ fejtegetései tettek előttünk világossá, hogy a fenti szavak alaptagja a **ma* ~ **mó* 'ez, az' névmás lehetett (i. h. 37). Időhatározói jelentését a lativusi -i < ősmagyar -y raggal megtoldott alakjából nyerte. Ebben a ragozott alakban — MARTINKÓ (uo.) véleménye szerint — természetesen nem a névmási, hanem az adverbializálódott 'mostan' jelentés él tovább.

Feltevésünk szerint ez a forma lehetett az alapja a *már* kialakulásának is. A szó alaptagja tehát minden bizonnyal a fent említett alakból fejlődött *má-* volt. Az *-r* eredete, és funkciója viszont mindeddig ismeretlen előttünk. Van ugyan a magyarban *-r* képző, de ennek ez ideig névszóképző: *odor*, *botor*, *sömör* stb., továbbá igeképző: *tipor*, *nyomor(u)*, *fütyer* 'sibilare' stb. funkciója ismeretes (vö. D. BARTHA, Szóképz. 26, 108). Jelentésváltoztató szerepüket tekintve azonban szóba sem kerülhetnek szavunk eredeztetésénél. Még rosszabb a helyzet a jeleknél, mivel még csak hasonló alakút sem említhetünk. Maradnak tehát a ragok. Bár itt sem él olyan alak, mely pusztán *-r* formában szerepelne, de találunk *-ra* ragot, és ez az időhatározói viszony kifejezésére is igen gyakran használatos (*mára*, *holnapra*, *tegnapra*, *reggelre*, *délre*, *estére* stb.). Nem marad más hátra, mint föltennünk, hogy a tárgyalt 'most' jelentésű **ma ~ *má* (l. MARTINKÓ: i. h. 37—8) szónak eredetileg *-ra* ragos alakja. A rugvégi *-a* azonban valamilyen ok folytán eltűnt. Nem valószínű, hogy az eltűnés okául a szóhatár-tévesztést jelölhetnénk meg, mivel a rendelkezésünkre álló adatok, például *Abolgán* szn.: > *Gógánfa* hn., *Alexander* hn. > *Lexander*, *Awasalya* > *Vasalla* stb. (PAIS: MNy. IX, 178, XI, 271), *Amadéfalva* > *Madéfalva*, az *aszal*-ból a *-vány* képzővel alakult és később *Solomba* formává fejlődött helynevek (SZABÓ T. ATTILA: MNyj. VII, 16) bizonyossága szerint a szó elejéről tűnt el az *a* hang, amelyet tévesen névelőnek fogtak fel. Éppen ezért figyelmünket inkább azokra a nyelvtörténeti adatokra irányítjuk, amelyeket PAPP LÁSZLÓ közölt: 1552: *Jllon azzonak*, bár ugyanebben a mondatban megtalálható az *Jlona azzonye*, *Jlona azzonynak* forma is (MNyj. VI, 58). Hasonló adatok még: *Veronika* és *Veronik azzoni*; *Annazzon*, *Annazzonnak*, *annazzonye* stb. (i. h. 63). Számos ide tartozó adatot idézhetünk CSÜRYTÓL is (MNy. XXV, 167), de ő a „Magánhangzók elisíója a tiszaháti és ugocsi nyelvjárásban” című tanulmányában (MNy. XXV, 164) a jelenség okát is kifejti: „Két szó érintkező határán a két érintkező magánhangzó egyike, nyelvjárásunkban az első magánhangzó, gyakran kiesik.” Pontosabban fogalmazva azt írja: „Ha az érintkező magánhangzók sorrendje ez: rövid magánhangzó (rendszerint *a*, *e* és *i*) + akár rövid, akár hosszú magánhangzó, akkor az alább felsorolt esetekben az első rövid hangzó (*a*, *e*, *i*) rendszerint kiesik.” (Uo.) Az alábbi alakok keletkezését tehát elizióval magyarázza. Gazdag anyagából csak néhányat emelünk ki: *gondojj'* a *Jézus*, *járj'* a *szél*, *kinyitott'* a *kaput*, *Ijés tutt'* a *járást*, *lát'* a *nyavaja*, *abb'* az *időükörba*, *abb'* *igyekezz* (uo.), *gyer'* a *lipityánkával* ('lapáttal') *ide* (i. h. 165). A népnyelvi *kén*, *vón* és *raji* alakok is minden bizonnyal gyakori elizíós használatuknak köszönik szövégi *e*, *a* hangjuk elvesztését (CSÜRY: i. h. 173; vö. HORGER: MNy. XXV, 257). Ide sorolhatók a HORGERTÓL (MNy. XXV, 253—4) említett adatok is: *hálfa* istennek, (*hozdsza ide* >) *N. hocide*, *gazd[fa]uram*, *gazd[fa]asszony*, *báb[fa]asszony* stb.

Úgy gondoljuk, hogy a *mára* szóalak végső magánhangzója is ez utóbbi okok miatt eshetett ki, tehát akkor, amikor a *mára* alak után egy rövid magánhangzóval kezdődő szó állt, és ebben az esetben, a fenti példák tanúsága szerint, az elől álló szó rövid, szövégi magánhangzója eshetett ki. Hangtanilag ugyan az sem látszanék lehetetlennek, hogy feltegyünk egy *l ~ r* váltakozást (vö. saját népnyelvi gyűjtéseimből pl.: *géprők* 'géplők, cséplő munkások', *kurászka* 'gulászta', *répúrákat* 'regulákat' stb.: Pusztafalu Abaúj m.), de a *már*-nak *mál*-féle előzményéről nincs tudomásunk.

4. Jelentés tanilag nem látunk nehézséget a szó eredeztetésénél, mivel a 'most, mostan' jelentés az eredetibb alakhoz tapadó *-ra* végződéssel együtt időhatározói értelmű alak volt továbbra is, és ezt a jelentését az *a* elvesztése után is megtartotta, mivel a teljesebb alak jelentéstartalmát a redukálódott forma sűrítette magába. Hasonló jelenségre számos adatot idézhetünk: *megen* 'megint', *mer* 'mert', *ázér* 'azért', *ezér* 'ezért', *mái* 'majd' stb. (HÉJJAS ZOLTÁN, Hosszúvölgy... hangtana. Szeged, 1942. 36—7),

mer 'mert', azét 'azért', mét 'miért' stb. (HEGEDÜS LAJOS, Moldvai csángó népmesék . . . Bp., 1952. 104—5).

5. Ejtsünk néhány szót az alakváltozatok problémáiról is. A *ma* [?] (MTsz.) — ha egyáltalán létezik — szóvégi rövidüléssel keletkezhett a *má*-ból, a rimaszombati *moá* (MTsz.) alakban viszont a jelölés alapján az *á* diftongikus realizációját kellene látnunk. A *moá* alak mellett BODON JÓZSEF (Nyr. VII, 182), akitől a MTsz. az iménti formát idézi, számos más adatot is említ erre a megfelelésre: *hovoá* 'hová', *koásoát*, *soáros*, *oám* 'ám', *moás* 'más' stb., azonban ezeknek a szavaknak *oá* eleme aligha takar diftongikus ejtést. A Rimaszombatból származó egyéb alakokban tudniillik egyszerű *á*-t találunk: *kominár* 'kéményseprő', *zavadzál* 'útban van, alkalmatlan, lábatlankodik' (VOZÁRI: Nyr. XXV, 287), *hékás* (LADÁNYI: Nyr. XXII, 479), és Rimaszombat vidékén sincs *oá* diftongus: *száraggy*, *kicsátál*, *gaznáczio*, *hát*, *pípaszár*, *láltam*, *komám*, *hová* stb. (LUBIK: Nyr. XII, 333—4). Újabb gyűjtésekből sem idézhetünk rá adatot. A Rimaszombathoz közel levő Izsépen (Zsip) az *á*-nak *ā*, *ȳ*, ritkán *ȳ̄*, *ā̄* a realizációja (IMRE SAMU—KÁLMÁN BÉLA: MNy. VI, 127), tehát joggal kételkedhetünk BODON jelölésének helyességében.

A *mág* a **ma* ~ **má* + *ig*-ből alakulhatott ki nézetünk szerint úgy, hogy *az i* diftongust alkotott az előtte álló *a* (vagy *ā*)-val, és ebből talán közvetlenül is fejlődhetett *á* (vö. BÁRCZI, Htört.² 89), vagy amint HORGER (MNy. XXXIV, 248) mondja: „Valószínűbb . . ., hogy ez a *-g* nem képző, hanem csak inetimológikus járulék, amilyen pl. a *beg*! (EtSz. 318), *deg* (EtSz. 1282), (N. *má* 'már' >) N. *mág*, N. *-rag*, *-reg* (pl. *annyirag*, *térdreg*, TMNy. 662) . . .”

Ugyancsak meg kell vizsgálnunk a *maá*, *maág* (Palócság: MTsz.) formákat is, mivel a közölt adatok szerint (Nyr. VI, 518, VII, 34 stb.) az *á*-nak *aa*-féle megfeleléssel kellene számolnunk. ha a jelölés fedné a kiejtést. Erről azonban nem vagyunk meggyőződve, mert ugyanazt a hangot a közlő hol *aa*-val jelöli: *kérészfát*, *mingyá*, *haát*, *csinaátatott* (Nyr. VII, 34), *raám*, *dohaánbo* (Nyr. VI, 466), hol pedig *á*-val: *mingyá*, *másikat*, *hozzá* stb. (uo.), *tán*, *vásárnap* stb. (uo. 467). Azt hisszük, joggal kételkedhetünk az adatok lejegyzésének helyességében.

Hasonló probléma merül föl az *da*-féle megfelelést illetően is, mivel *maág* alakot idéz ugyan a MTsz., de a közlő többi adatával való összevetés alapján pontatlannak kell tekintenünk lejegyzését. Általában *bá* 'bá, bátya', *másitok* 'másitkok', *báld* 'bál', *barhonzás* 'garabonciás', *vadráz* 'kvadrát' formákat találunk nála (Nyr. VIII, 450—1).

A *máá*, *maán* (Nagyharsány Baranya m.) formákban is téves lejegyzést kell látnunk, ugyanis ennek a hangnak a jelölése is *á*-val váltakozik: *pán-ó* 'bahnhof', *csalárd* 'család', *előjárók* 'a kocsi elé fogott lovak', *delá*, *deldék*, *lák csak* 'hm, mégis!' (Nyr. VII, 477).

A *mán* alak a *má* 'most' jelentésű szó *-n* határozóragos alakja lehet, amely időhatározói funkcióban használatos. BALASSA szerint a *máron* alakból keletkezhett összevonással (Nyr. XII, 262). A nyelvjárási *máng* a *mán* és *mág* alakkeveredéséből vagy a *mán* inetimológikus járulékkal ellátott alakjából fejlődhetett ki (ez utóbbira vö. HORGER: i. h.). A *márt* kialakulásáról ZOLNAI GYULA (MNy. XXVII, 41) azt mondja, hogy a régi *máron* és a *márt* úgy viszonylanak egymáshoz, mint a *mikor* kötőszó egykori alakpárjai: *mikoron* és *mikori*. A *-t* elemet analógiával vagy szervertlen szóvégi mássalhangzó kifejlődésével magyarázza, mint ahogy a *szappant*, *rozmarintszál*, *tulipánt* stb. alakok is létrejöttek, s amelyeknek eredetije *t* nélküli forma volt. CSONKÁS MIHÁLY (MNy. XXVII, 120) szerint a *márt* alak téves analógia terméke, a *mer* : *mert*, *mér* : *mért* párok analógiája hozta létre, s alakult ki a *már* : *márt* alakváltozat. HONTI JÁNOS (i. h. 121) ugyancsak úgynevezett hiperkorrekt ejtémódra gondol.

Máma. I. A már eredetetésével kapcsolatban célszerű szólnunk a *máma* alakról is. Teljesen meggyőzőnek találjuk mindazt, amit MARTINKÓ (MNY. LII, 38) ír a kérdéstről. Megokolatlanak tartja ugyanis a támadást, amelyet a MNY.-ben intéztek KÖRÖSI SÁNDOR ellen, aki a Budapesti Hirlapban (1927. júl. 10-i, majd 1928. febr. 28-i szám) fejtette ki nézetét, hogy a *máma* a *ma* 'hodie' jelentésű szónak a megkettőzése. ZOLNAI GYULA (MNY. XXVII, 50) a *már ma* „időhatározói kifejezés”-ből magyarázza a szót, a *máma* alak tehát a *már ma* összevonása. Hasonlóan vélekedett — úgy látszik — SZINNYEI (MTsz.) is, mivel a *máma* alakot a *már* összetételei közé sorolta és KELEMEN (Kézi Szótár 2. kiad.), aki azt mondja róla: „a. m. *márma*, l. *ma*”. HARTNAGEL SÁNDOR (MNY. XXXII, 121) kimutatja, hogy a múlt század második felében használatos volt a *már ma* szó *ma* (= *máma*) értelemben. TECHERT JÓZSEF (MNY. XXXV, 53) azt írja, hogy a *márma* már 1788-ban önálló szó volt, s jelentésében is messze került az eredeti 'iam hodie' értelemről. Végeredményben TECHERT is elfogadja a ZOLNAI-féle származtatást, amikor azt mondja, hogy HARTNAGEL „kétségtelen adatokkal igazolta ZOLNAI GYULA feltevését, hogy t. i. a *máma* nem szóképzés (reduplikáció) útján keletkezett, hanem a *márma* összetett szó elhomályosult alakváltozata”.

BEKE (Nyr. LXI, 64) is hasonlóképpen nyilatkozik a *máma* keletkezéséről, mely — amint mondja — a *már* és *ma* elhomályosult összetétele; így HORGER (MNY. XXXI, 114) is. CSÜRY (MNY. XXXIII, 148) már óvatosabban jár el, amikor a szamosháti *mámma* 'ma' alak hosszú mássalhangzóját az *m* nyúlásával magyarázza, de zárójelben megjegyzi, hogy „esetleg pótlónyújtásos eredetű: **márma* > *mámma*”.

MARTINKÓ (i. h. 39) viszont már így ír: „nem hiszem, hogy túlságosan nagy meglepetés lenne, ha kiderülnie, hogy a *máma* 'már ma' jelentése tudós (vagy inkább szótárírói) elvonás eredménye, annál is inkább, mert ez a jelentés újabb keletű: XVIII. század végi, XIX. század eleji”.

2. MARTINKÓ nézetével okvetlenül egyetérthetünk.

A fejlődés útját azonban föl kell vázalnunk. Kiindulópontunk az 1778-ból közölt első adat: *má ma* pl. „még *má ma* útomnak eredeke” (IMPLÓM JÓZSEF: MNY. XLVI, 189). TECHERT viszont 1788-ból *márma* adatot említ. Nézetünk szerint az előbbi adat tekinthető eredetibbnek. Számos hasonló adat van még a szóra nyelvjárásainkban is: KRESZNERICS Csongrád és Veszprém megyéből közli *máma* formában, a MTsz.-ből *mámá* 'ma' alakot emelhetünk ki (Veszprém m. Csetény; Baranya m. Bélye stb.; l. MTsz. *máma* alatt).

A *mamá* alakot BEKÉTŐL (Nyr. LXI, 64, LXIX, 29) és az OrmSz.-ből, a *mámua* (márma) adatot GÖCSEJBŐL (KARDOS ALBERT: Nyr. XIII, 214)¹ idézhetjük.

Viszont megtaláljuk a *mámma* alakot is nyelvjárásainkban (SzamSz., SzegSz.), *mámma* 'ma' Békés (SZABÓ ISTVÁN: MNny. I, 69). Nézetünk szerint ez későbbi fejlemény, és az *m* nyúlásával magyarázható (l. CSÜRY: MNY. XXXIII, 148; SZABÓ ISTVÁN: i. h.). A téves kikövetkeztetés, amelyre már MARTINKÓ is utalt, ebben az alakban található talán. Az egyébként is meglevő önálló *már* és *ma* szavak összeolvadásakor keletkező *rm* hangkapcsolat hasonulásának tartották hosszú *m* (*mm*)-jét.

NYIRKOS ISTVÁN

Ez meg egy az egy? „Az egy számnév meg az *így* határozószó” című közleményem (MNY. LIV, 52—61) készültkor elkerülte a figyelmemet MARTINKÓ ANDRÁSNAK „Az egyenlő és egyenes jelentéstörténetéhez” című cikkében (MNY. L, 348) olvasható utalás, mely szerint KASSAI (Szókönyv II, 27) úgy vélekedik, hogy az *egy*-nek és ez-nek

¹ Vö.: VitK. 104, TelK. 295, LevT. I, 10: *mo* olv. *mó* | Göcsej: *mó* és *mua*: *ma* (TMNY. 288). L. MARTINKÓ: MNY. LII, 38. — P. D.

közük van egymáshoz. — Megjegyzem azonban, hogy a KASSAINÁL levő „hason szótska” nem az *ez* és *egy* kapcsolatára, hanem az *ez* : *ezen*, illetőleg *egy* : *egyen* elemek viszonyára vonatkozik. Ellenben ide vágó nézetét ekként fogalmazza meg (27): „*Egy, Egyen* ezen mutató név-másból: *Ez, Ezen* így származott...”

PAIS DEZSÓ

Gyarló, gyarlándó, gyarlík. 1. A SzófSz. elfogadja a *gyarló* szónak török származtatását, csak kiinduló pontját jelzi vitatottnak. GOMBOCZ (BTLw. 75) szerint ugyanis *gyarló* szavunk egy feltehető ócsuvas **žarlyp* (későbbi előadásaiban *žarylyp*) ~ köztörök *jarlyp* fejleménye; NÉMETH (Szily-Eml. 114 és KCsA. I, 75—6) viszont a *gyarló* szó esetében egy határozottan csuvasos jellegű kölcsönzést lát, amelyben a csuvas *r*-nek z felel meg a kiindulásul felveendő köztörök alapszóban: *jáz*- 'wom geraden Wege abweichen, Fehler begehen, sündigen'. — Hangtörténeti szempontból mind a két egyeztetés egyformán lehetséges, a baj az esetek mindkettőjében inkább a jelentés körül van.

2. A BTLw. jelentésmagyarázata: *gyarló* 'schwach, gebrächlich, hinfällig; einfältig' (NySz.) és a köztörök *jarlyp* 'arm, armselig; Bettler; elend, bedürftig' már első tekintetre kétséget támaszt az etimológiai összetartozás helyességében, különösen ha számba vesszük a *gyarló* további igei származékainak a jelentését is: *gyarlódik*, *gyallódik*, *gyállódik*, *gyálódik*: 1. 'schwach werden, entkräftet werden' (NySz., MTsz.); 2. 'besorgt sein, sich ängstigen' (MTsz.). — A török *jarlyp*-nak (< *jar-y-lyp*) ez ideig nincs ugyan elfogadott etimológiája, elsődleges jelentése azonban kétségkívül 'szegény = nincstelen', amint az például az 1958-ban szerző nélkül megjelent baskir—orosz szótár értelmezéséből is világosan kitetszik: *jarly* 1. 'bednij, nyeimuscij, szkudnij'; 2. 'bednyjak'. A *jarlyp* ~ *jarly* csak későbbi jelentésfejlődésében: 'nyomorult → szerencsétlen → boldogtalan'. Ezt bizonyítja SZAMOJLOVICS „Bogatij i bednij v tjurkszkij jazikah” című tanulmánya is, amelyben a szerző a *jarlyp* szó szociális tartalmát vizsgálja (IzvAN. 1936. No. 4. 40—3). Figyelmet érdemel továbbá, hogy ugyanennek a *jar*- ige tőnek a reflexivuma a kirgiz *žaryl*- 'verarmen' (RADL.). A *jarlyp* melléknév valamennyi fellelhető igei származéka is mindig 'elszegényedés' jelentésű: kazáni-tatár *jarlylan*- (BÁLINT) és a fent említett baskir szótárban: *jarlylan*- 'bednyety obednyety niscay, obnyiscaty'. — Éppen ezen a feltűnő jelentéskülönbségen (m. 'gyöngye' ~ tör. 'nincstelen') akadt fenn MUNKÁCSI, amikor az ÁKE.-ben (310) egy jelentéstanilag megfelelőbb szanszkrit egyeztetést ajánl a török helyett.

A NÉMETH származtatásabeli tévedés pedig azzal magyarázható, hogy a *gyarló*-nak már második, illetőleg későbbi jelentéséből indul ki a kódexek vallásos szövegeire hivatkozva, ahol a *gyarló* mindig: 'esendő, bűnös ember'. Ennek az alapul vett jelentésnek megfelelőleg egyeztetésében a 'Fehler begehen, sündigen' köztörök *jáz*- igéből indul ki, amit később GOMBOCZ is helybenhagyott (NytudÉrt. 24. sz. 15), a nem világos alapszavú *jar-lyp* rovására. (Vö. megkísérelt magyarázatomat: UAJb. XXXIII, 138.)

A BTLw. bírálatában PAASONEN (NyK. XLII, 45) egy harmadik török egyeztetés lehetőségét veti fel: *gyarló* ~ csuvas *šjrlax*- ~ köztörök *jarlypa*- 'irgalmaz, megkönyörül' a latin *miser* ~ *misereri* analógiájára utalva. Nyomban hozzá is fűzi azonban, hogy ebben az esetben fel kellene tennünk, hogy az első szótagbeli őstörök *a* > csuvas *i* hangváltozás a csuvas—magyar érintkezések idején még nem zárult le, aminek viszont ellentmondanak az *ir*- ~ csuvas *šjrl*- ~ köztörök *jaz*-, *tinó* ~ csuvas *tina* ~ köztörök *tana* stb. honfoglalás előtti török jövevényszavaink.

3. Látnivaló, hogy *gyarló* szavunk török származtatásai vagy jelentéstani, vagy hangtani szempontból, de mindenesetben kifogás alá esnek. — Érdekes, hogy a SzófSz. egyáltalán nem említi BALASSA állásfoglalását, akinek magyar szótára szerint *gyarló* szavunk a csak KRESZN.-nél feljegyzett *gyarlík* ige participiuma volna: 'gyenge, bete-

ges — test' elsődleges jelentéssel. Ma inkább lelkileg gyenge embert jelent (vö. uo. *gyarlót* 'elesik, gyöngül' és *gyarlóság* a régi nyelvben: 'gyöngeség, erőtlenség'). De nem BALASSA az első, aki a *gyarló* melléknévet magyar származéknak gondolja. Már BUDENZ VÁMBÉRY-nak török—magyar egyeztetéseit bíráló jelentésében (NyK. X, 82) a helyes vagy egyelőre helyeselhető egyezések csoportjába sorolt *gyarló* < *jarlık* származtatáshoz a következő megjegyzést fűzi: „... kellene tudni, mennyire hiteles egy régi magyar *gyarlik* ige, melyet KRESZN. fölhoz, mert különben a -ló a török -lik adj. képzőnek felelne meg, s a *gyarló* szó volna kölcsönvétel”. A szójegyzékben (128) is csillaggal jelöli BUDENZ a *gyarló*-t, mint nem egészen biztos török kölcsönzést.

A magyar származtatás lehetősége ezek szerint azon fordul meg, létezett-e a régiségben egy *gyarlik* igénk, amely alapját képezhette a *gyarló* participiumnak. Legegyszerűbb, ha utalok itt LEHR ALBERT rendkívül érdekes és meggyőző cikkeire: „Egy gazdátlan szó” és „Gyarlandó” (MNY. I, 270—3, 324), amelyek alapján vele együtt azt kell mondanunk, hogy ha a DebrGr. említette *gyarol* és a KRESZN.-nél feljegyzett *gyarlik* nincs is meg ma, de meglehetett, sőt meg kellett lennie. A *gyarló*-nak a MTsz.-ban és a NySz.-ban közölt nagyszámú igei származékai, valamint az ÚMTsz. kéziratanyagának a *gyarló* szóhoz fűzött értelmezései — *gyalló* 'ügyetlen, magával tehetetlen' (Sümeg Bakonyalja); *gyarló* 'gyenge', „*gyarló* a kezem” (Püski Moson m.); *gyalló* 'tökéletlen' (Csallóköz); *gyarló* 'szegény', „én *gyarló* vagyok ahhoz, hogy lisztet vegyek” (Erdőhát Zemplén m.); Bakonyszentlászlón csak szellemi *gyarlóságra* értik stb. — azt látszanak bizonyítani, hogy igenis létezett a régiségben egy *gyarol* ~ *gyarlik* igénk, amelynek kikövetkeztethető alapjelentése: konkrét testi gyöngeség, erőtlenség, tehetetlenség, pontosan úgy, ahogy azt BALASSA szótára hozza. Az ÉrtSz. *gyarló* címszava alatt megadott jelentések is a szemmel látható, kézzel fogható tulajdonságmegjelölésekből kiindulva haladnak az elvont jelentések felé: 'keveset érő, rossz minőségű, silány; erkölcsileg gyenge, bűnre-hajló, esendő'. Egy régi költői nyelvből vett idézettel pedig: „Öldöklő kezeit *gyarló* öregekre, fiukra | És gyámoltalanul maradt hölgyekre vetette” (Vör.), világosan utal a szó eredeti konkrét jelentéstartalmára, ahol a *gyarló* nem 'szegény' = 'nincstelen' (*jarlyy*), és nem 'bűnös' (*jazlyy*), hanem egészen világosan: 'gyenge, testileg tehetetlen öreg'.

A kiavult *gyarlik* és a nyelvjárásokban még elevenen élő *gyarlót* igékről az mondja GOMBOCZ a BTLw.-ben: „Wohl neuere analogische Rückbildungen aus *gyarló*”, alighanem SIMONYI után: „A török eredetű *gyarló*-t igenéynek nézték és *gyarlik* igét (KRESZN.), mások meg *gyarlandó*-t képeztek belőle” (Nyr. XXXII, 550). Szellemesen jegyzi meg erre LEHR ALBERT, hogy aki a *halandó*, *múlandó*, *esendő* mintájára először mondott *gyarlandó*-t, az nem sejtette, hogy etimológusaink egyszer majd töröknek bélyegzik a *gyarló*-t, amihez legalisan nem jár egy *gyarlandó*. Az ÚMTsz. kéziratanyaga szerint megvan a *gyarlandó* a szalontai nyelvjárásban, és Arany is tud róla egy levelében, (vö. MNY. III, 460). VIKÁR Kalevala-fordításában is úgy siránkozik az öreg Veinemojnének odaigért Aino: „Önön lányod eligérted... Tántorgónak támaszául *Gyarlandónak* gyámolául”. — De ha el is fogadnók, hogy a *gyarlik* ~ *gyarlót* „Rückbildung”, nem oldanánk meg vele semmit, csak visszakényszerülnénk a *gyarló* vitás török származtatásához, amiből nem látszik semmiféle kiút. Ha pedig jogos egy régi magyar *gyarol* ~ *gyarlik* feltevése, miként magyarázandó az eredete?

4. Tekintve, hogy KRESZN. *gyarlik* adatának hitelességét sokáig kétségbevonták, nem csodálható, ha MUNKÁCSI (ÁKE.) szanszkrit és SCHMIDT JÓZSEF (Nyr. LII, 67) óind — el nem fogadható — egyeztetésein kívül az igető eredetét nem kutatták. — Összevetve a mondottakat és mérlegelve a számbajöhető forrásokat, úgy látszik, nem a *gyarló* szavunk a török kölcsönzés, hanem a *gyarol* ~ *gyarlik* igénk, és beletartozik a honfoglalás előtti igei átvételeinknek azon kis számú csoportjába, amelyekben az ige-tőhöz (a későbbi szláv, német és latin igékhez hasonlóan) járulék képző tapad. A jelenség

magyarázata egy későbbi munkám tárgya lesz; egyelőre fel kell tennünk egy ócsuvas **žar*- igetövet a magyar *gyar*- előzményeként. — A magyar *gyarol* ~ *gyarlik* ~ *gyarlút* ~ *gyarló* (vö. *hajol* ~ *hajlik* ~ *hajlút* ~ *hajló*) fönt felsorolt jelentéseinek hangtanilag megfelelő igetövet azonban csak a mongolban tudunk kimutatni (vö. Zur Chronologie des čuv. Lautwandels $d > r$: UAJb. XXXI, 277—8). Ez az ige az egész mongolságban elterjedt, jól ismert szó: mongol *jada*- 'n'etre pas en état de, être affaibli, s'appouvir' (Kow. 2276); kalmük *jad*^u- 'nicht können, nicht im Standesein, in Armut leben' (RAMSTEDT, Wb.); monguor *idā*- 'to be tired to be exhausted' (MOSTAERT); burját *jada*- 'nye mocs, nye umety, nye bity v szosztojanjii, nye imety vozmozsnoštyi' (ČSEREMISZOV). Itt felsorolnék egy pár jellemző burját névszói származékot: *jadaral* 1. 'besszilije, beznočnoszty'; 2. 'bedsztvije'; *jadangir* 1. 'szlabij, malomocsnij'; 2. 'nemusesij, bednij stb.'

A törökségben azonban csak mint újabbbkori mongol jövevénytű fordul elő a *jada*- ige, amire a megőrzött teljesebb igető és a változatlanul megmaradt magánhangzóközi altaji *d* is világosan rámutat (vö. W. ZAJĄCZKOWSKI, Die mongolischen Elementen in der karaimischen Sprache: Folia Orientalia I, 296—302). A szó valószínűleg a mongol hódítás idején terjedt el, és kimutatható nemcsak a kipscak és a mongollal határos nyelvterületeken, hanem távolabb eső nyelvekben is. CodCum.: *jada*- 'ermüden' (GRÖNBECH); karaim *iada*- 'ermüden (intrans.)', ermüdet sein, sich müde fühlen, sich plagen' (T. KOWALSKI); alt., tel., leb. *jada*- 'nicht können, nicht vermögen, nicht im Stande sein'; kysyl 'sich plagen, sich abmühen' (RADL); jak. *satā*- állító ige mellett találjuk: *žadā*- *žažā*- 'kraftlos werden' (vö. KALUŽINSKI, Mongolische Elemente in der jak. Sprache 44); kirg. *žada*- 'okazatyszja nyeszposzobnim, nemocsnim, iznurityszja' (JUDACHIN); türkm. *jada*- 'tomityszja, utomljat' (StO. XXV, 1: 7); a karakalpakban csak névszói származékait ismeri BASZKAKOV szótára, amelyek közül kiemelem — a mi *gyarló* szavunkkal meglepően egyező jelentésű — *žadagaj* 'ordinarnij' melléknévet; pl. *žadagaj šopan* 'bélés nélküli (keveset érő, silány) köpeny'.

Nem sok értelme volna, hogy a mongol *jada*- jövevény ige összes előforduló török igei és névszói származékait ezen a helyen mind felsoroljam, mert hiszen ezek amúgyis csak jelentéstani tekintetben jelentenek bizonyítást. Az etimológia hangtani igazolását az őstöröknek nem ebben a keleti ágában (köztörök), hanem a nyugati (bolgár-török ~ ócsuvas), vagyis az átdadó nyelvcsoport hangtörténetében kell keresnünk. — Abból ugyanis, hogy a köztörökben csak mint jövevénytű szerepel az altaji *jada*- ige, nem következik, hogy az ócsuvasban sem volt genuin szó. Ha pedig megvolt, akkor ennek a nyelvcsoportnak sajátos hangtörvényei szerint kellett tovább fejlődnie a csuvas nyelvtörténet folyamán: *jad*- > *jađ*- > *žar*- > *šur*- (a szókezdő, szóközépi és szóvégi hangváltozásoknak egymáshoz való helyes kronológiai viszonyát még nem tudjuk pontosan feltüntetni; ahhoz még sok jó etimológia kell). Mindenesetre a magyar *gyar*- igető az ócsuvas $d > \hat{d} > r$ hangfejlődés végső szakaszában, mielőtt még a $\hat{z} > \hat{s}$ és $o > u$ hangváltozás megtörtént volna, került nyelvünkbe, megtartva eredeti konkrét: a 'testi erőtlenség, tehetetlenség' körébe vágó alapjelentését.

A mai csuvasban szabályos *šur*- hangalakban várnók a **žar*- igetövet, de a szóban forgó jelentésben sem PAASONEN, sem AŠMARIN szótára nem ismeri. Tekintve, hogy a meglevő var. *šur*- igében többféle jelentésű őstörök *jad*- és *jar*- igető esett össze, nincs kizárva, hogy az ilyenfajta kifejezésekben, mint a virjal: *šor šin* [š'in 'ember'] 'tak nazivajut hudovo i besszilnovo eseloveka kotorij nye možet kak szleduet rabotaty' (AŠM.: Thes. XII, 260), az altaji *jada*- ige, illetőleg nomen-verbum rejtőzik. De talán még szembeszökőbb ennek a feltevésnek a lehetősége a következő jelzős szerkezetben: anat. *šur čun*, virj. *šor čon* (čun < p. žan = lélek): 1. 'odin iz blyiznyecov, bliznyee', ahol a megadott első jelentés a *jar*- 'hasít, megoszt' ~ *jar* 'fél' nomen-verbumból, a 'plohoj,

szlabij' jelentés pedig a *jad-* 'to be unable' őstörök igéből, ill. nomen-verbumból magyarázható (AŠM.: Thes. XII, 261). — A *šur-* (< **žar-*) ige, a magyar *gyar-* alapigének megfelelő jelentésben kiavult a csuvasban, éppen úgy, mint a magyarban. A köz- és irodalmi magyar nyelvben már csak participiuma, a *gyarló* él éppen úgy, mint az *ajtó* egy kiavult finnugor **ajt*.: **aj-* igéből.

K. PALLÓ MARGIT

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Erdélyi levelek a XVI. századból

Barabássy Farkas és Lénárt egyezséglevele
XVI. század közepe

En Barabaffy Farkas adom ezt tud(n)y mýndeneknek az kycnek Ilyk hogý | en atam az en reżemet ký Hederffayan¹ volna Barabaffy lenart batýanak (!) 9r9k aron ket 3a3 nýlcý (!)² forinto(n) enekem mýnd megý fýzete | ezt e3 (!) lewelet anak Býzon-fagara atam pecjetemnek alata es mý kotu(nk) (!) | Jlen kótes l9n hogý kýt9l Jften megj otalmo3on ha melyenek törtýnek | magu(n)k (!) 3akata tahat Jo3agu(n)k egý ma3ra 3alýon ha nekem törtýnýk mego(m) | 3agadny [!] tahat 9 kegelmere es o3onýara fele-3egere es gýermekere 3alýon | ha kedýg 9 neký törtýnek magwa zakadný tahat az 9 kegelme Jo3aga | enream es o3 en felefelegemre gýermekemre 3alýon

manv ppria

(Eredetiye egy levólalakra összehajtogatott negyedív első lapján felzetes, ép gyűrűpecséttel a gróf Bánffy nemzetségi levéltárban. A hátlapon közel egykorú írással: „Barrabaffy lenart | leuele hogý Barrabaffy | Farkaftol megý | wtte (!) wolt wruke | hederfaýabelý rezet”. — Ugyanott a régi levéltári jelzet: „Fasc. 125us Nr. 126 o.” Felette KELEMEN LAJOS kiegészítő ceruza-jelzete: „VI. Reg.”)

Kemény Ferenc bizonyosságlevele
1550.

En Kemenj Ferencz ýelentem A3 en lewele(m)nek zeryben Az | kýknek illik Mýndeneknek hogý. E3 jambor Nemes vraynk | es Baratýnk elewth twdnýa ýllic. Bvday Peter es Bvday Marthon | elewt, Thomorý gýwrgý es olchýardý gabriel | Elewth vgý Mint foggot Emberýnk elewt theonk es 3er3enk ýllyen 3er3eft es vege3eft hogý A3 Eghe3 | re3nek A3 kýt Az Reghi (?) chýetený gabriel Býrt volna | berenden³ hasonfelet: e3trigj Myhalnak: Megh (e)re3tettem A3 | keppen A3 Mý keppen thordan⁴ A3 fogot Emberek Megh | Leltekwolth A3 Maffodýk haffoný felet kedýgh A3 folyo | Bechert 3alagol Addýgh tartom A3 Mýgh A3 Nemes E3trýgý Mýhaly kez pen3ewl En Nekem hw3 forýntot | le nem te3en Mellyet le tewen A3 ýo3agot En es | Ew nekýe tarto3ok Meg Ere3tenýi — Mýnden Pernelkw. E3 Lewel kevlt A3 felwl Megh Mondot berenden fcenth Margýt A3ony eftýn.⁵ Anno Do(mi)ny 1550

¹ A Kisküküllő megyei Héderfája.

² Tollhibával *nýolcý* helyett.

³ A Kolozs megyei Nádasberend.

⁴ Torda.

⁵ Július 13-án.

(Alul a negyedívnyi papírlap jobb alsó sarkában más kézzel: „1551 tertia fe(r)ia In vigilia Marie domine In Koloswar In domo Laurentii Nyrew Idem Michael Eztriggy restituit coram Luca Zabo de Zvthor In monetis flor(enos) decem et noue(m) et den(arios) p(ro) q(ui)b(us) Eid(em) Michaeli eztrigy relaxaui p(rae)dictam porcione(m) de Berend etc. id(em) qui sup(ra) se(lice)t manu sua”).

(Eredetije egy negyedív első lapján, kivágott és visszahajtott papírszeletkére viaszba nyomott, teljesen ép gyűrűpecséttel a gróf Bánffy nemzeti levéltár anyagában. — A hátlapon közel egykorú kézzel: „Berendrull valo”. Ehhez közvetlenül kapcsolódó XIX. század eleji kiegészítő rájegyzés: „Levél Kemény Ferentz zálogos Portiojarol A.” Ugyane lapon a régi levéltári jelzet: „Fasc. 28us Nro 2°”. Felette KELEMEN LAJOS kiegészítő ceruza-jelzete: „VI. Reg.”)

Isztrigyi Mihály és Székely Gergely kötéslevele
1550.

Mý žekel mýklos. Es Kaýtót Ferencž, Es dolcý miclos | manýkrolý,¹ agýwk Emle-
kezetwlý myndeneknek twttara | hogý mý elewnkbeh hýwa kýnch tartho wrwnk | por-
roncholattýawalý Iztrýdý mýhaly, pokaý lažloth, | Es fomborý lažloth, wgý mýnth
kež byrakath, | Es mý ewketh ereffen megý elketwen, tewnek | illyen wallařth, hogý
mýkron zekely gergely | až peres ffewldrewl, až kelefth elý wytthe wolth, | ažkron,
Iztrýdý mýhalý, žekely gergelth reya | akarýa wolth kerefný, Es ewk, allattyak illýen
| modon megý až perth² kezettek, hogy mýkron | Iztrýdý mahal (!) Es žekely gergely
akarýak, tahath, | Ewk egy alkalmas napoth wallažžanak, Es | fomborý Lažloth es
pokaý Lažloth, Es ež vyzolyaý gergely papoth, az peres fewld žýnýreh ký | wýgýek,
es až fewld žýnýn myndenýk feelý | býžonyfagokoth wýgenek, es až býžonyfagoth
| megh erthwen, walamellýknek až fewldhez | Job ýgaffaga ležen, až fewld annak ma-
ragýon | kethele penigh ež wolth hogý walamellýk | Ežen megý nem allana, až fewld
melleol | elý maragýon, Ežt mý hýttwnk žerenth | Jrywk Jgy lewttnnek lenný, Kewlth
ežlewl (!) manýkon zenth Janos nap wtan pentheken | anno [P. h.] .1. [P. h.] . 5.
[P. h.]. 50³

(Hátlapján más, valamivel későbbi, de még XVI. századi kézzel: „Eztangba (?) a koles fold feloly walo leuely”. Ugyanott XVII. század eleji kézzel: „Eztangban⁴ az keoles feold reol ualo leuel Sztrigyi részére A. 1550.”⁵ — Eredetije egy összehajtogatott negyedív egyik, a regestyszerű jegyzetek a másik lapján a gróf Bánffy II. Rokonságok levéltárban. Az irat hátlapján a ievéltári jelzet: „Fasciculus 192. Nro: 23.” Előtte KELEMEN LAJOSnak a levéltári keresést segítő, kiegészítő ceruza-jelzete: „VI. Reg.”)

Gerendi Ferencné Dienessy Kata és gyermekei
ingóság-osztóztató levele
1551.

Anno 1551 Mý Bogathý Mýklos Frathaj gergelj Hožžwtelkij Mýklos, es Györg
diýak | Dathoffý vallýwk ežt hog Hufet [!] vtan valo harmad vofarnapon⁶ mýkor
Dienellý Katha | ažžont Gerndj Ferencžnek (!) Pogan Soffýa ažžon nehaj barcžiaj
Palne, až ew gyermekekewl | egyetembe. — kj hazařittottak volna, az mý marha Jlette
volna Katha ažžont nehaj Barcžiaj | lažlonet až ew meg holt vra marhaýaban, az ew

¹ Mányik Szolnok-Doboka megyei település.

² Ez után a *hogý* szó kihúzva.

³ 1550. június 27-én.

⁴ E szó kihúzva és XVIII. századi kézzel feléje írva: „Mányikon”.

⁵ A *Sztrigyi* szótól kezdve XVIII. századi kéz írása.

⁶ Április 19-én.

ket gyermeke kozot, Barcziaj Pal es | sandor kozott es dineffy Katha azzon Ew annyok kozot, Mýnden marhai harom fele | oztwan. Dieneffy Katha azzon rezere, — Az rez medenczeben kj rez Jlette volna | azért attunk Eg on kannat es eg on talnyert, Jsmet az on mýben. Jwtot oglas zerent | eg ewreg on tal, eg kozep tal, eg kjú thal, harom on talnyer, eg oreg on kanna | eg on so tharto eg vafas Thar zeker, eg koczy, Ewth zekeres lo, hat Jaro Ewkor | neg Twlok, neg Ewzo tyno harom Ewkor borýw nyolez ewreg Ewn9 tißen oth dýzno | Baranyos Jwh ewthwen hat, myllýora hwzon harom ewth kos, Ti3 meddo Jwh | Itt(em) A3 keth Gyermek Rezere Jwtot, Eg rez Medencze ket on kama neg on tal | hath on talnyer Tizenket Jaro ewkor, nyolez Twlok, nyolez ewzo Tyno, hath | Ewkor boriw Týzen hat Ewreg Ewno, harmýnez dízno, Baranios Jwh 3aa3 es | Týzen neg, Myllýora Ewthwen hat, Thýz kos, hw3 meddo Jwh, Itt(em) a3 menes | lo mýnd Tawaliwal egyetembe ewthwen neg es eg ewreg E3wft pohar¹ | es keth kjs E3wft pohar de E3eket vg hattwk, hog mýkor Dyneffy la3lowal | barcziaj Andrassal, Barcziaj györg vram es barcziaj Farkas vram zembe le3nek | Akor Jga3ogyek el kozottok, az Menes es az Pohar dolga. E3nek bi3onlagara | attwk mý az mý lewelunket pec3ietunk alat, e3 lewel kolth, Mezew Zengielben, | e3 feljwl meg Jrt napon

(E szöveg alatt a felzetes, viaszba nyomott négy gyűrűpecsét közül kettő féreg-rágta. Eredetije fekvő alakban egy félívszerű, szakadozott levél első lapján; a levél másik lapján XVI. század végi kézzel: „őngyely level”. Ugyanezen a lapon XIX. század eleji írással: „Gerendi Ferentzné Diénesi | Kata első urától Bartsai Lászlótól maradt | Gyermekeivel in Annó 1551 holmi ingo Jokban lett o3tozások”. — Az eredeti a gróf Bánffy II. Rokonságok levéltárában. Régi levéltári jelzet: „Fasc. 304-us Nro 108o”. — Az osztóztató levélben előforduló Dátos [újabbán: Marosdátos] és Mezőszengyel Torda-Aranyos megyei település.)

Daczó György és Fanchyaly Bálint
perhalasztó bizonyáglevele
1553.

Mý dazco [!] györgy Es fanchyaly Balýnt Agýwk Emleke | 3etre hogý 3ent Lw3ca [!] a3ony naph Elóth keden² Jeowe | mý Elónkbe Boýar Balas A3 Ew felefeleghe kýpeben | Es gheró györgy Kechýetý györgy kýpeben Egýenló | kýpeni modak [!] E3t hog A3 mýnemý perek wolna: | :nak a3 3ent martony ha3 es Egýeb Eorókleg felól | A3t A3 dolgoth hala3tothak v33 kere3t vthan valo | volarnapra³ wáfarhelýre Illýen modon mýnden Alapatý: | :awal hogý A3 napon ny3y (J)amborokat (te)gýenek | Es Keo3ótók Býkefeget 3ere3ene(k) ha pedig semý | modon Býkefeleg nem lehetne J3(. . .)⁴ napýan Elmeth Az vayda Z(eký)re tart(o3)n(an)ak | ha penýgh wala melyk fel vra doghara | le3eon wagy Beteg le3ón tah(at) A3t A3 masýknak | harmad napal A3 Eleoth megh I3enýe neký Es Alkolmos napoth hagýanak neký ha penýgh wala mely | fel E3t A3 napoth (c)hak walamý fogaffal | mulatna El reýa nem Alanna dolgat vezeffe | E3 dolognak Býray le3nek myhol [!] deak Es Borfos | györgy ha ha [így!] valamely fel [E]len valamý foghaft | tenne a3 mas fel A3 keth Bý(ro)ho3 menýen A3 megh | hagýot napra Es A3 ty3en ótód (na)pra lewel(et) kýrýen | es A3 vr Zekýre Jeó3ó(n) Az felý(wl) megh mondoth | Zer3es Zerynt es do(lg)aban El(. . .)⁴ | lewel kólth Kolofwarat A3 felyw(l) megh m(ondoth) napon

¹ E szó után az *ewreg* szó kihúzva.

² December 12-én.

³ Január 9-re.

⁴ Kb. 5 cm-nyi szöveg a hajtogatás mentén az évődöttség miatt kitördelvezve.

(Eredetije a gróf Bánffy nemzetségi lt.-ban felzetes, viaszba nyomott két gyűrűpecséttel egy félív első lapján. Hátlapján XVIII. század eleji kézzel következő regesztaszerű rájegyzés: „Ao. 1553. Sz. Mártoni Ház iránt valo Contractus. Nro 1457”. — Ugyanott a régi levéltári jelzet: „Fasc. 295us Nro. 1o.” Felette jelzet-kiegészítő, színes ceruza-írással: „Reg. VI.”)

Barlabássi János és Lénárt
kölesönös jobbágyátadó levele
1554.

En Borlobaffy linart Hedwrrfaÿ Zenth myklos | nap Elwt valo kedwn¹ Engethem
aÿ en | vramnak Es Batyámnak borlobaffy Janosnak Egÿ Jobagom feleseght [!] Jobagwl
gyrko | petwrne kapolnan lakoÿot vgÿ mynth atyamffyanak

En Borlobaffy Janos Hedwrrfaÿ vga(n) eÿwn | zenth myklos nap elwt valo
kedwn | vizwntag Engetem Eÿ en vramnak | Es atyamffyanak Egÿ El ÿkwkt Joba-
gom | aÿ Kÿs tamalt hedwrrfaÿt Jg hogÿ Ewrwkbe | Ewe legwn aÿ en atyamffyaÿ aÿ
vÿteÿlo | Borlobaffy linarti Eÿ nemes ÿemelek Elwt | Junc (?) Albert Elwt Es Zÿlaffy
pal elwt | Es ÿakachÿ Andorÿas Elot 1554

(Eredetije egy csonka, összehajtogatott félív első lapján két sötétzöld gemmapecséttel a gr. Bánffy nemzetségi levéltárban. Hátlapján későbbi, de még XVI. század végi kézzel: „Bochatot | Jobagy”. Mellette XIX. század eleji kézzel: „1554.” Alatta Barlabasi Lénárt neve XVII. századi kézzel, majd ennek folytatásaként XIX. század eleji írással regesztaszerű rájegyzéssé bővítve: „adja egy | Jobbágyát Barlabási János | nak, s ez is egyet, mást, aman(na)k”. — A jobbágybocsátó levélben szereplő Héderfája Kisküküllő megyei helység.)

SZABÓ T. ATTILA

Magyar növénynevek Matthiolus — Hájek — Kamerarius Herbáriumában

1. A magyar növénynevekkel foglalkozó nyelvészeti irodalomhoz 35 magyar növénynévvel járul hozzá a nevezett írók füvészkönyve. E füvészkönyvben előforduló növénynevek nem teljességükben újdonságok, inkább helyesírásuk, illetőleg elírásuk, főként pedig lelőhelyük vonja rájuk érdeklődésünket. Lelőhelyük évezredek orvosi, gyógyszerési és növénytani tudományát összefoglaló füvészkönyv, amelyet a XVI. században olasz ember, PETRUS ANDREAS MATTHIOLUS (1501—1577.) latinul írt Németországban, majd cseh átdolgozásban tartalma még hatalmasabbra duzzadt. MATTHIOLUS művével a XVI. századi magyar növénynevek ismertetésével kapcsolatban foglalkozott GOMBÓCZ ENDRE (MNy. X, 15—24 és XV, 28—30), majd BARLAY SZABOLCS „A Clusiusnál található magyar növénynevek kérdése” címmel tett közzé cikket (MNy. XLIV, 69, 151, XLV, 91). MATTHIOLUS (vagy MATTHIOLI) személyére és magyar irodalmi hatásához első útbaigazítást ad a Révai Nagy Lexikon MATTHIOLUS P. A. és MADÁCH GÁSPÁR címszó alatt.

MATTHIOLUS Herbárium a évezredek kultúrnépeinek tapasztalataira támaszkodik. Még nagyobb mértékben teszi ezt JOACHIM KAMERARIUS,² míg TADEAŠ HÁJEK (1525—1600.) MATTHIOLUS művével kapcsolatban mint fordító szerzett érdemeket. MATTHIOLUS és KAMERARIUS a görög Orpheus, Musaeus, Hesiodos révén átveszi az egyiptomi orvostudomány eredményeit; Pythagoras, Aeskulapios, Demokritos köteteket írtak a perzsa,

¹ December 4-én.

² Nem azonos JOACHIM CAMERARIUS (1500—1574.) német humanista íróval.

arab, egyiptomi, etiópiai tanulmányaik és utazásaik alapján. Ezeket a műveket tovább fejlesztették Hippokrates, Theophrastos, Pamphyllos és más görög orvosok. Ezekről a görög tudósoktól a dolgok négy alkotó eleméről (föld, víz, levegő, tűz) és az elemek négy tulajdonságáról (hideg, meleg, száraz, nedves) átvett tan is tudományos elvként szerepel még KAMERARIUSnál, amikor a növényeket terápiai szempontból ismerteti. (A XVI. század művelt embere annyira benne élt a filozófiai gondolkodásban, hogy KAMERARIUS a *forma* szóval kapcsolatban figyelmezteti olvasóit, hogy e szónak a fűvészkönyvben terápiái, illetőleg növénytani értelmezést kell adni, nem bölcséletit.)

MATTHIOLUSnak évezredek tapasztalataira támaszkodó könyvét fordította le cseh nyelvre TADEÁŠ HÁJEK. A cseh fordítást Prágában a híres Georgius Melantrich nyomdász állította elő 1562-ben. MATTHIOLUS előszavában említi ezt a fordítást, mely azért készült, mert egy közös nyelven ki tudja elégíteni a cseh, lengyel, dalmát és orosz (moscovita) nyelven beszélő népeket. A MATTHIOLUS—HÁJEK-féle munkát harminc év múlva átdolgozva — az anyagot megháromszorozta, a növényeket a Herbárium több példányában színes kiadásban (kézi festéssel), fejlett didaktikai elveknek megfelelően részekre bontva — adta ki JOACHIM KAMERARIUS cseh orvos ADAM HUBER (1546—1613.) orvos segítségével 1596-ban.

2. KAMERARIUS Herbáriumában szétszórtan található 35 magyar növénynév. Ugyanis ez a fűvészkönyv minden növény tárgyalásánál a cseh és latin elnevezéseken kívül — amint látni fogjuk — több európai, arab, egyiptomi, szír és afrikai¹ nyelven is hozza a növények nevét. Növényneveink beillesztése arra vall, hogy a magyarság hosszantartó politikai elesettsége ellenére is a művelt népek között foglalt helyet az európai köztudatban.

Amikor KAMERARIUS kibővítette MATTHIOLUS—HÁJEK Herbáriumát, művéhez európai hírű botanikusok és orvosok műveit használta fel. Előszavából tudjuk, hogy a következő művek voltak forrásai: CASPAR WOLF zürichi orvostól: „Opera botanologica”; CASPAR GESSNER könyvének címét nem idézi, de így jellemzi: nagy mű, részben még kéziratban. Ugyanettől a szerzőtől való egyik legfontosabb forrás a „Bibliotheca Herbaria”. KAMERARIUS fűvészkönyvének metszetei, rajzai jórészt ebből a könyvből vannak véve. Megemlítendő nevek még a források között HONORATUS CASTELLANUS francia orvos; RUGERIUS BUSBEQUIUS, aki Konstantinápolyból hozott növényeket és orvosi tapasztalatokat; JACOBUS DELACAMPUS, híres lyoni orvos.

KAMERARIUS Herbáriumának méreteinél (548 levél, 23 × 38 cm), anyagánál és a benne rejlő körülbelül 1000 növény ábrázolásánál fogva — különösen a festett példányok miatt — nagy jelentőségű mű. A XVI. század végén Magyarországon ilyen mű létrejötte szinte elképzelhetetlen. Úgy érzi az ember, hogy nagy népnek is dicsőségére vált volna. — Miért írta KAMERARIUS ezt a könyvet csehül, hiszen van neki több latin nyelvű könyve! Előszavában maga KAMERARIUS ezt a magyarázatot adja: MATTHIOLUS műve elfogyott és sokan keresik. Unsolták őt a könyv német nyelvű kiadására, de ő „az ilyen német könyvkiadáshoz semmi vonzódást nem érzett”. KAMERARIUS fűvészkönyvének a végére egy disztichon került koszorúként. Kíérezzük belőle a könyv felett érzett nagy örömet. Egyik sora így hangzik: „Quo melius nullum *Czechia* vidit opus”. A hazaszereteten kívül lehetetlen nem éreznünk a nemzeti öntudatot.

3. Az eddigieket azért bocsátottuk előre, hogy lássuk, milyen műveltségi környezetbe kerültek a magyar növénynevek. További érdeklődésünk az lesz, honnan kerültek szavaink e fűvészkönyvbe.

¹ Közelebbről nem határozza meg, hogy melyik nyelvet érti „afrikai” nyelven.

MATTHIOLUS latin fűvészkönyve több nyelven megnevezi a tárgyalt növényeket, de nála magyar növénynév nem fordul elő. Azt hihetnők, hogy a növényneveket HÁJEK szedte össze, mert ő mint katonaorvos éveket töltött Magyarországon. Viszont az ő könyve meglepészik cseh, latin és néhány német növénynévvel. — A következő lépésünk CAROLUS CLUSIUS, akinek a pannóniai növényekkel foglalkozó művét KAMERARIUS könyvének majdnem minden lapján idézi. CLUSIUS könyvének címe: „Rariorum aliquot stirpium per Pannoniam . . . observatarum historia” (Antwerpiae, 1583.). CLUSIUS többi könyve — a pannóniai gombákkal foglalkozó híres könyve is — 1596 után jelent meg, tehát érdeklődési körünkön kívül esik. CLUSIUS többször járt Magyarországon: 1573 és 1588 között többször volt Batthyány Boldizsár vendége. Itt ismerkedett meg B e y t h e I s t v ánnal, aki CLUSIUSnak magyar növényneveket szolgáltatott. BEYTHE könyvecskéjének „Stirpium nomenclator Pannonicus” a címe (1584.). A CLUSIUS és BEYTHE könyvére vonatkozó nyelvészeti irányú anyagot megtaláljuk BARLAY közleményében (MNY. XLIV, 70). — A látszat ellenére KAMERARIUS nem a BEYTHÉ-től összeírt növényneveket vette át. Erre vall helyesírásuk eltérő volta. Pl.: CLUSIUSnál olvasható szóalakok BEYTHE helyesírásával: *fekete iröm, epöry, golya koröm, pörye, zithyo, egher fark, köz öt leuelő fju, tauazi ros, irom borbala, öker zöm*. KAMERARIUSnál olvasható alakban: *Feckete Irén, epory, golya horoen, porye, zithio, egher ffark, kozoet leuelo fju, tanazi ros, irombarbara, okerzoem stb.*

A KAMERARIUSnál található növényneveknél szembetűnő BEYTHÉ-val szemben az ő hangnak *oe*-vel történő jelölése és a jelölés következtlen használata (*okerzoem stb.*). KAMERARIUSnál a szavak helyesírása nagyon felületes: *Feckete Irén, tanazi a tauazi* (tavaszi) alakkal szemben. Nincs kizárva, hogy szóbeli közlés, de inkább régebbi helyesírást követő egyén áll e növénynevek mögött, akit név szerint jó lenne ismerni.

KAMERARIUS nemcsak az emberi tudás kiválóságáról tanúskodik, de esőkönyös emberi tulajdonságokat is tovább adott. Pl. KAMERARIUS sokat foglalkozik a haj kezelésével. Több növényről kapcsolatban lehet olvasni a hajnövesztés, a hajfestés, gondórités, őszülés, kopaszodás, hajhullás gondjairól. A sokféle teára vonatkozó előírás közös vonása, hogy mindegyikhez bort vagy mézet kell használni! — KAMERARIUS nagyon termékeny és művelt író volt. Magyarország foglalkoztatta őt. Pl. a „Symbolorum et Emblematum” című (Norimbergae, 1590. III. kötet 60) művében Sambucusnak Korvin Mátyásról írt költeményét találjuk.

*

KAMERARIUS 1596-ban kiadott Herbáriumában található növénynevek felsorolásánál címszóként az illető növénynek ma közismert nevét használjuk. Utána következik a lelőhely lapszáma a szövegrészt jelző nagybetűvel. Ezt követik a növénynevek abban a sorrendben, ahogyan KAMERARIUS megírta. Végül a növénynevek után a jelenlegi magyar és latin tudományos nevet adjuk. E tekintetben hiányos munkát talál a szorgosabb szem, mert KAMERARIUSnál több növénynél csak a „nem” meghatározóit találjuk, Linné óta pedig a növénytan a nemből „fajokat” különített el.

Á n i z s, 268 D: cs¹: *Anýz*; g és l: *Anisum, Anesum*; a: *Aneisum*; o: *Aniso*; sp: *Metahalu, Yerna dulce*; fr, n, le, m: *A n ý z*². — Tud: *Ánizs*; l tud: *Pimpinella anisum*.

B a k a, b u z o g á n y f ű, 375 B: cs: *Palčeky*; g és l *Typha, Sceptum morionis*; o: *Mazza sorda*; fr: *Masses*; sp: *Behordo, Lunco amacoro Cado*; m: *B a k a, H a*

¹ Rövidítések: a = arabul, afr = afrikaiul, cs = csehül, eg = egyiptomi nyelven, fr = franciául, g = görögül, l = latinul, le = lengyelül, m = magyarul, n = németül, o = olaszul, r = románul, sp = spanyolul, T[t]ud: tudományos neve.

² A magyar adatokat ritkított dőlt szedéssel tüntettük fel.

porya; n: *Lieskolben*, *Narrenkolben*, *Seekolben*, *Pappenstiel*. — Tud: Gyékény; l tud: *Typha latifolia*.

Búzavirág, 151 C: cs: *Chropa*; g és l: *Cyanus*, *Flos frumenti*, *Flos Zachariae*; o: *Fior di frumento*, *Fioraliso*, *Sconarolo*; fr: *Blancolo*; m: *Kek verag*; n: *Kornblum*, *Zachariasblum*. — Tud: Búzavirág; l tud: *Centaurea cyanus*.

Cickafark, 414 D: cs: *Ržebříček*; g és l: *Stratiotes*, *Chiliophyllus*; a: *Hamil*; o: *Millefolio*; sp: *Milloyas Yerpua*; fr: *Millefeuille*; le: *Krwawnik*; m: *Egher ffark*, hoc est *Murus cauda*, *Myšší ocas*; n: *Garbe*, *Schaffgarb*, *Schaffripp*. — Tud: Cickafark; l tud: *Achillea millefolium*.

Cirok, 111 D: cs: *Indiánské proso*; l: *Sorgum*, *Milium Indicum*; o: *Melega*; m: *C i r o k*; n: *Indianischer Mirschen*, *Sorgsamen*. — Tud: *Cirok*; l tud: *Sorghum vulgare*.

Dárdahere, 364 B: cs: *Pétilístek*; g: *Pentaphyllon*, *Pentadactylus*; l: *Quinquefolium*, *Penpedula*, *Unguis vel ala Ibidis*; o: *Cinquefolio*; sp: *Cinco enrama*; fr: *quintefeuille*; a: *Nithafilum*; eg: *Orphitebocen*; r: *Propedula*, *Drocila*; m: *Kozoet leuelo fju*; n: *Fünffsingerkraut*, *Fünffblatt*; le: *Žabi noga*. — Tud: Dárdahere valamely fajtája; l tud: *Potentilla-féle*, *Dorycnium pentaphyllum*?

Eper, szamóca, 367 D: cs: *Gahody*; g: *Komaros*; l: *Fraga*, *Mora terrestria*, *Fructus terrae*; o: *Fraga*; sp: *Muranganos*; fr: *Fraise*; m: *E p o r y*; n: *Erdbeern*. — Tud: Erdei szamóca; l tud: *Fragaria vesca*.

Fecskefű, 205 A: cs: *Wlasstowičnik*; g: *Chelidonium mega*; a: *Memiran*; l: *Hirundinaria maior*; Gyógyszerészeknél: *Celidonia* és *Esclara*; alchimistáknál: *Coelidonium*, quasi donum de coelo. O: *Celidonia maggiore*; sp: *Celiduentia*; fr: *Che-lidonie*; m: *Fechke fju* (*Hirundinaria herba*); r: *Krustane*; n: *Schelkraut*, *Schöl-wurz*. — Tud: Vérehulló fecskefű; l tud: *Chelidonium majus*.

Galaj, 411 C: cs: *Ssypyszková Bylina*; g: *Galion*; l: *Galium*; o: *Galio*; sp: *Coaia leche Yerpua*; fr: *Petit Muguet*; n: *Walstro*, *Megerkraut*; m: *Zent I u a n verága*; le: *Přitulia*. — Tud: Tejoltó galaj; l tud: *Galium verum*.

Gerebcsin, 320 A: cs: *Wolowec*; g: *Buphtalmos*; l: *Oculus Bouis* vel *vaccae*; o: *Occhio de bue*; afr: *Narat*; m: *Okerzoe m*; n: *Streichblum*. — Tud: Csillag-gerebcsin; l tud: *Asteramellus*.

Gólyaorr, 304 D: cs: *Ožapínůšek*; l: *Pes columbinus*, *Geranium columbinum*; le: *Golubia noga*; n: *Taubenfus*; m: *Golya horoen*, hoc est *Ciconiae unguis*. — Tud: Galambláb gólyaorr; l tud: *Geranium columbinum*.

Gombernyő, 365 A: cs: *Zanykl*; g: *Diapensia*; l: *Sanicula*, *Sanaria a sanando*; o: *Sanicula*; fr: *Sanicle*; m: *Sanicor*; n: *Sanickel*; le: *Ožerné zeli*. — Tud: Gombernyő; l tud: *Sanicula (europaea?)*.

Háporja, l. *Baka*.

Istenfa, 237 C: cs: *Brotan*; g és l: *Abrotanum*; a: *Catsum*; o, sp: *Abrotano*; fr: *Auronne*; le: *Božegrewko*; m: *Obruta seproruta*, hoc est *Ruta scoparia*; *Isten Faya*, hoc est *lignum Dei*; n: *Garthaber*. (A könyv regestrumában a magyar név: *Obruta seperruta*.) — Tud: Istenfa; l tud: *Artemisia abrotanum*.

Kamilla, 318 D: cs: *Ržimbaba*; g: *Parthenion*; a: *Achuen*; l: *Matricaria*, *Matronaria*; o: *Matricaria*, *Amarella*, *Amereggiola*; fr: *Matricaire*; n: *Mutterkraut*, *Matronkraut*; Uhři jmenují: *Albam benedictam*.¹ — Tud: Orvosi székfű; l tud: *Matricaria chamomilla*.

Kapor, 269 C: cs: *Kopr*; g és l: *Anethum*; a: *Chebet*; o: *Anetho*; sp: *Eneldo*;

¹ „A magyarok *alba benedicta* néven nevezik.”

fr: *Anet*; eg: *Arach*; afr: *Scyrria*; r: *Polpum*; m: *Kapor*; le: *Swoysky kopr*; n: *Dill, Dillkraut, Hochkraut*. — Tud: *Kapor*; l tud: *Anethum graveolens*.

Köles, 110 D: cs: *Proso*; g: *Kenchros*; a: *Ieuers*; l: *Milium, Cenchris*; o: *Miglio*; sp: *Milho*; fr: *Millet*; m: *Koles* (és ételnek:) *Kasa*; n: *Hirsz*. — Tud: *Köles*; l tud: *Panicum miliaceum*.

Kukorica, 114 D: cs: *Turecká pssenica*; l: *Frumentum Indicum, Milium Indicum*; o: *Fourmento Indiano*; sp: *Myo Turquesco*; fr: *Bledé Turquie*; m: *Torok Buza*; n: *Türkisch Korn*. — Tud: *Kukorica*; l tud: *Zea Mays*.

Medvetalp, *medveköröm*, 281 C: cs: *Medwědi pazneht*; g és l: *Sphondylium*, vulgo *Branca ursina*; m: *Meduetalp*; n: *Beerenklaw*. — Tud: *Termetes medvetalp*, l tud: *Heracleum Schendylium*.

Ördögszem, 341 D: cs: *Kawias*; l: *Scabiosa, Herba apostematica*; o, sp: *Scabiense*; m: *Seppureu fju*; le: *Driakachi*; n: *Scabiosa, Postemenkraut*. — Tud: *Ördögszem*; l tud: *Scabiosa*?

Perje, 354 D: cs: *Peyr, Tráva*; g: *Agrosis*; l: *Gramen*; a: *Vagem*; o: *Gramina*; sp: *Gramentia*; fr: *Dent de chien*; eg: *Anuphi*; afr: *Jebal*; m: *Porye*; r: *Cütiata, Cotiata*; n: *Rechgras*; le: *Peržest*. — Tud: *Perje szittyó*; l tud: *Luzula campestris*.

Rozs, 109 B: cs: *žito*; g: *Briza*; l: *secale vel Farrago*; o: *Segala*; sp: *Centenoblanqus*; fr: *Segigle, blanche*; m: *Ros, Tauazi Ros*; n: *Korn, Rocken*. — Tud: *Rozs*; l tud: *Secale cereale*.

Ruta, 260 A: cs: *Rauta*; g: *Peganon*; l: *Ruta*; a: *Sadeb*; o: *Ruta*; sp: *Arruda*; fr: *Rue*; sz: *Marmala*; eg: *Epnubu*; afr: *Curma*; m: *Zege srutha*; n: *Rauten, Weinrauten*. — Tud: *Kerti ruta*; l tud: *Ruta graveolens*.

Sóskafa, 49 B: cs: *Dráč, Dřístál*; l: *Berberis, Crespinus*; n: *Saurach*; o: *Crespino*; fr: *Espine vinette, Agriette*; sp: *Espino de Maiuelas*; m: *Irombarbara*, hoc est vinum barbarum. — Tud: *Sóskaborbolya*; l tud: *Berberis vulgaris*.

Spárga, 144 A: cs: *Hromové koření*; g és l: *Asparagus, Herba coralli*; a: *Fialion*; o: *Asparago*; sp: *Espargos*; fr: *Esparge*; n: *Spargen, Korallenkraut*; m: *Sparga*; Slowansky: *Sparaga*. — Tud: *Spárga*; l tud: *Asparagus officinalis*.

Szarkaláb, 399 C: cs: *Swalník Královský, Stračka*; l: *Consolida regalis, Calcar equitis, Flos equestris, Cornuta*; o: *Sproni de cavaliere*; fr: *Pied à Louette*; m: *Sarkas*; n: *Rittersporn*. — Tud: *Szarkaláb*; tud: *Delphinium consolida*.

Szittyó, 374 D: cs: *Sýtí*; g: *Kojnos*; l: *Schoenus, Scirpus, Juncus, Juncus palustris et aquaticus*; a: *Dis*; o: *Giunco*; sp: *Junco*; fr: *Jonc*; m: *Zithio*; n: *Bise, Schmelen*. — Tud: *Szittyó*; l tud: *Juncus*.

Üröm, 303 A: cs: *Cžernobyl*; g, l, o: *Artemisia*; a: *Belagensif, Molusar*; sp: *Artemes, Boza*; fr: *Armoise*; n: *Himeker, Beyfuss, S. Johansgurtel*; le: *Bilicza*; m: *Fekete Irén*. — Tud: *Fekete üröm*; l tud: *Artemisia vulgaris*.

Tönkölybúza, 107 B: cs: *Sspalta*; g: *Zea*; l, o: *Zea, Spelta*; a: *Hais*; sp: *Spelta*; fr: *Espeltra*; m: *Tenkoly*; n: *Spels, Dinckel*. — Tud: *Tönkölybúza*; l tud: *Triticum spelta*.

Varádics, 319 B: cs: *Wrátyč*; l: *Tanacetum, Athanasia, Herba immortalis, Herba Mariae*; o: *Daneto*; m: *Waradich*; n: *Rheynfarn, Wurmkraut*. — Tud: *Gilisztáúzó varádics*; l tud: *Tanacetum vulgare*.

Vasfű, 381 B: cs: *Werbéna*; g: *Hiera botané, id est Sacra Herba, Peribereón*, quia columbae in ea libenter versantur; l: *Verbane*, quasi herbena, *Verbenaca, Herba sagminalis, Columbaris, Ferraria, Crista gallinacea*; a: *Beneran, Ypenstereon*; o: *Berbena, Vermina cola, Herba de sant Joanne*; sp: *Verbena*; fr: *Veruaine*; eg: *Pompsepte*; le: *Koszisko*; m: *Zapara fju*; n: *Eisenkraut, Eiserich, Taubenkraut*. — Tud: *Vasfű*; l tud: *Verbena officinalis*.

Z a b, 108 C: cs: *Owes*; g: *Bromos*; l: *Bromus, avena*; a: *Churtal*; o: *Vena.*;
sp: *Auena*; fr: *Auoyna*; n: *Habern*; m: *Z a b*. — Tud: *Zab*; l tud: *Avena sativa*¹
DANCI JÓZSEF

NYELVJÁRÁSOK

Várpalota nyelvjárása 1696 és 1831 között

Várpalotát és a hozzá csatolt, főleg gazdasági tekintetben vele már a múltban is egy közösségben élő Inotát és Pétfürdőt (Pét) sem néprajzi, sem népnyelvi szempontból nem vizsgálta a tudomány. Eddig mindössze néhány Máttyás-mondát és a bányászahagyományok körébe vágó anyagot sikerült összegyűjteni, de más vonatkozásban nem került vizsgálódásra a néphagyomány s természetesen Várpalota nyelvjárása sem. — Várpalotáról szóló munkám készülése során kerültem szembe a nyelvjárás kérdésével. Áttanulmányoztam a XVIII. századból nagyszámban fennmaradt — főleg a Zichy-levéltárban (Országos Levéltár) és a veszprémi Megyei Levéltárban őrzött — urbarialis iratokat, tanúkihallgatási jegyzőkönyveket, úriszéken elhangzott jobbágy-vallomásokot, tisztartói leveleket és jelentéseket, falu- és városbírói kimutatásokat, szőlőrobot- és egyéb leveleket, jegyzékeket, bírságolásról szóló végzéseket s azután a veszprémi Megyei Múzeumban őrzött több mint ezer oldalas jegyzőkönyvet, amelyet Kiss István „hűtös” jegyző másolt össze a XVIII. század végén Palota városának az urasággal folytatott pörös anyagából.

Várpalota a töröknek 1687-ben történt kiűzése után települt újjá. Népe a csekély számú őslakót nem számítva bevándorolt s főleg magyar elemekből állt, idegen: sváb és szlovák elem csak igen kicsiny részben ereszkedett alá a szomszédos bakonyi községekből. Inotára, amely ma a város III. kerülete, a XVIII. század második felének elejéről érkeztek Magyarpolányból telepesek; a kiüldözött reformátusok jöttek a Zichy család birtokára. E színmagyar lakosság tehát voltaképpen az ország, elsősorban a Dunántúl középső részeiről vándorolt Palotára, Inotára, s mivel Palotán erős iparosság és fuvarosság rajzolt ki a megye határán is túlra vásárookra, mészhordásra s ezzel kapcsolatban cserekereskedelemre, önálló nyelvi közösségnek Palota-Inota és Pét sohasem volt tekinthető. Olyan sajátos ízek, kifejezések, amilyenek jellemzők egyéb, zárt településekre, például Göcsejre, Ormánságra, a Zobor-vidékre, Kalotaszegre, Veszprém megyében sehol sem található; e tekintetben még Szentgál sem kivétel. Ez az oka annak, hogy a Palota környéki nyelvjárás bizonyos — szűkített — értelemben, de mégis szinte „irodalmi” nyelvnek hat már a XVIII. század közepén.

A mai nyelvjárási helyzettel való összevetést elhagytam. Ahol a forrás tartalmazott évszámot, ott én is feltüntettem. 1800 utáni forrásból csak néhány esetben merítettem. Az évszámok mutatják, hogy az anyag javarésze a század melyik évtizedéből származik. A mesterségek műszavai, a gazdasági szerszámok és eszközök, állattenyésztés, a gazdálkodás, építkezés és családi élet stb. szavai — néhány kivétellel — hiányoznak, mert hiszen ezek témaként sem szerepeltek az említett iratokban, vagy csak egészen ritkán és csekély mértékben. — Idegen, latin kifejezések nagy számmal találhatók a magyar nyelvű iratokban. Csak azokat vettem fel, amelyek jobbágyiratokban, jobbágyok vallomásaiban is előfordulnak, s így feltehető, hogy éltek is velük.

¹ CZWITTINGER, Specimen Hung. Lit. (1711.) közli (52—66) BEYTHE növényneveit, de nem eredeti helyesírással.

Ahol külön forrás nincs feltüntetve, csak számok, azok kivétel nélkül az Országos Levéltár Zichy-(zsélyi-)levéltárának anyagára vonatkoznak. Az első szám a fasciculúsé, a következő az ívszám (lapszám). Ahol három szám található, ott a második a fasciculuson belül külön csoportosított csomóra vonatkozik, s ily esetben a harmadik mutatja a lapszámot. Az „Ak.v.” rövidítésen az inotai református egyház anyakönyve; az „Ev. egyház”-on a várpalotai evangélikus egyház irattára; a „Jkv.”-n a Kiss István-féle jegyzőkönyv; a „Singer”-en pedig a Singer Ábrahám: Palota város történetéből című (Várpalota, 1921.) könyvében közölt 1831-i bizonylat értendő.

A gyűjtést nem tekintem lezártnak.

- a d.* — 1696: „Akár micsoda vetések legyen az Palottaj földön, azzal valamint az előt, ez utánis semit se *agyanak*.” (1786-i másolat.)
- a k á r m i n e m ű.* — 1770: „melyet *akárminemű* költségünknek erejével is készek leszünk megcsinálni...” (91/260).
- a k k o r.* — 1775: „...a többieké pedig *akkoron*, midőn ... meg osztozkodtak...” (94/102).
- a l a t t o m b a n.* — 1739: „[mert] ... az erdőn *alattomban* makkot szedtem...” (92/347)| kb. 1780: „... jött *alatomban* is...” (95/507).
- a l á b b.* — 1786: „...így inkább kíván magának jó fát pénzre venni, mint sem az *alább* való fáért még többet fizetni” (93/64).
- a l á z a t o s.* — 1788: „... ismét utóbb-is *alázotos* kérésünkkel esedezünk...” (94/589).
- a l k a l m a t o s s á g.* — 1775: „... ugyanazon Erdőre való járásának *alkalmatos* ságával gyakran tapasztalta...” (94/65).
- a l j.* — é. n.: „Vadkert *allai* Rét...” (XVIII. századi térképen; 45/4).
- a l m á r i u m.* — 1773: „Az belső keréknek fala a szita *almárium* alatt” (112/80).
- a t y a f i s á g t a l a n s á g.* — 1782: „... hogy Nagyságok közt származható *atyafiságtalanságokat* ne okozzunk...” (94/506).
- a v í t t.* — é. n.: „... *avettabb* székket 6 bokor szerszamal együtt”; „... egy *avét* dunyha...” (262/633).
- a z ó t a.* — 1787: „Ezen Tanu itt születtetett, és *azulta* mindenkor itt is lakott...” (94/569).
- á g y.* — 1763: „... *ágyi* ruha” (90/343/117).
- á l l a p í t, m e g á l l a p í t.* — 1782: „... a vadászóknak száma ... ezer számba *allittason meg*” (94/506).
- á l l h a t a t o s.* — é. n.: „... *ily álhatatos* ... edgyességre léptünk...” (93/396).
- á l l í t.* — 1781: „... azért-is, hogy azt igasságosnak *állétya* lenni...” (94/580)| 1788: „... a városiak magok sem *állétyák*...” (94/600).
- á m í t.* — 1775: „... Eskütt emberek úgy *ámittanák* és bujtanak föl a szegénységet...” (94/52).
- á r e n d á l.* — 1788: „Mivel... az ösküi Zsidótól ki *arendalt* Serházában lakván az elmult esztendőben...” (94/591).
- á r n y é k v í l á g.* — é. n.: „... megtekéntvén ez *árnyék világ*bul az Örökké valóságra leendő által Költözésemet...” (262/657).
- á r t a l o m.* — 1831: „... *ártolmára* és kárára épen semmit sintsen...” (Singer).
- á r u l.* — 1787: „... mert ha... meg tudta, hogy az *arendás* mészárosok... káraival valaki *árullya* az illyetén húst...” (94/566).
- á r v a.* — é. n.: „... meg holt Halász Ferentz *árvájának*...” (262/720).
- á t a b o t a.* — 1800: „számomra azon ötven Forspontoknak *átabotában* való ... statióját tekintetben vévén...” (94/627).
- á t o k.* — é. n.: „... *átkot* von magára a hitelezőktől...” (Ev. egyház irattára).

- bátya*. — 1775: „... hármon voltak jelen, úgy mint nevezetessen *Testvér Batty* a Tanunak...” (94/53).
- Bakony*. — 1747: „*Bakanyban* az malaczok számára...” (96/83/70).
- becsü*. — 1773: „Következik az Eöskün lévő épületeknek *bötsüje*...” (112/80) | é. n.: „szolga biró uram által már törvényessen meg *böcsületet* palotai háznak *böcsü* szerént kihozott tellyes árát...” (262/558).
- becsület*. — é. n.: „...ugyan azon 20 forentokat is *betsülettel* interesseivel edgyütt meg fogja fizetni...” (262/728).
- behajt*. — 1770: „... házához *behajtatta*...” (91/260).
- béke*. — 1738: „... hogy enis továbbrais Nghod szárnya alatt had maradhatnik *béki-vel*...” (112/158).
- beli*. — 1763: „... ezen kised kender**béli** termesünkbül...”; „... ágyi ruha és zsák**béli** szolgálatunkat...” (90/343/117).
- bélyeg*. — 1753: „... *bélyeg* nélkül való fáért azon büntetést fog szenvedni...” (45/27); „... jóllehet tisztünkül ... czédulája volna, *bélyegzeilen* nyers Fát vágni és vinni tapasztaltatik...” (45/27).
- benn*. — 1786: „[Az erdő] már nagyon vékony és ami vastagabb fa van is *benne*...” (93/64).
- berek*. — 1777: „... minthogy erős *Berekbül* irtotta...” (89/129).
- beszél*. — 1747: „... a mint némelyektüll hallom *beszéllenyi*...” (96/84/30).
- bérel*. — é. n.: „... ki *béltett* ... pascumtul járandó árendának...” (261/22).
- béres*. — 1746: „... irtás föld, melyekben M. János Ur *béresseinek* vetése vagyon” (45/9).
- bír*. — 1747: „... az általok, *birató* alsó kallótull...” (96/84/9) | 1763: „... szántó-földeinket is *birhassuk*...” (90/343/117).
- birkás*. — 1781: „... az Uraság *Birkassai* által ... jövőben okozandó károknak nehézsége könnyen complanáltathatik itthon is...” (94/499).
- bitang*. — 1770: „... marháinkot *bitangban* hagyni akarják...” (91/260).
- bitangság*. — 1770: „... szőlőhegyeink minden jó gondviselés nélkül nagy *bitang-ságban* vannak” (91/46).
- bizonyodik*. — é. n.: „... addig, mig meg nem *bizonyodik* az, hogy...” (90/368).
- bizonyosság*. — 1739: „... kirül is adtam ezen *bizonság* leveletem, írást nem tudván kezem kereszt vonyásával meg erősíttem” (92/347).
- boglyáz*. — 1787: „Rétibe gyűjtöttek és *bagláztak*...” (94/357).
- bojtár*. — 1747: „... lészen fizetése *bujtárjávall* edgyütt...” (96/83/45).
- boldogulás*. — 1763: „... Házának *boldogulásáért* esedezni meg nem szününk...” (90/343/117).
- bozót*. — é. n.: „[azelőtt] csupán Nádat és *bozótott* termet [a Sárkrét]...” (517/125); „... az hol már most lehet kaszálni, s rétek vagynak, *bozód* s nádas vizállás volt...” (93/273; de lehet, hogy tollhiba a *d*, mert máshol *bozót*, ami vizes, sásos helyet, ismét másutt fás, bokros, erdős, hegyes dombot, domboldalt is jelent).
- ból, -ből*. — 1763: „... *termésünkbül* is... tizedet tölünk kívánják...”; „... *kevésbül* álló...” (90/343/117).
- bölcs*. — 1763: „... *bölcsen* emlékezünk...” (90/343/117).
- böllekedés*. — 1776: „... embereik között az határok miatt többbrültöbbs *bölleke-dések* és üldözések ne támodgyanak...” (94/130).
- capitalis*. — é. n.: „Az Árvának tartására fordított az *Capitalisnak* Interesse...” (262/649).
- cédula*. — 1753: „... dült Fára is mindenkor az erdőispányonktul *czédulát* venni tartoznak...” (45/27).

- cél.* — 1788: „... a fönt forgó *télyhoz* képest” (94/600).
- confiscatio.* — 1789: „... még ilyes *confiscatiokat* tenni nem lehetett volna...” (94/607).
- confrontál.* — é. n.: „... hitelesen *confrontaltatván* az feő erdő Gondviselő után levő erdőre vigyázóval” (517/68).
- conservatio.* — 1781: „... az erdőknek *Conservatioja* eránt lett Kegyelmes Parancsokat...” (94/501).
- kontraktuális.* — 1770: „... mint *kontraktualis* város...” (91/260).
- contribuens.* — 1770: „... a szegény *Contribuens* néphez járuló anyai szeretetibül...” (91/260).
- controversia.* — 1770: „... békességes birásunkban *controversiát* csinált...”;
„... inotai helység által tulajdon határunkban okozott *controversia* s ugyan azok által elkövetett fosztogatások orvosoltassanak meg...” (91—92/259—260).
- cölönk.* — 1753: „... komondor és kuvasz kutyák... nyakaira a ki adott mérték szerént *cölönkeket* kössenek...” (45/27).
- csapkod.* — 1770: „... lakosunkat ... *Fiscalis* uram és az uraság kasznárja... areul *csapkodták*...” (91/260).
- csádé.* — é. n.: „... de ha az M[é]l[tósá]gos Uraság tiszteitül ott kapattak, arató eszközöktül meg fosztottak, s *csádéjokot* is elvették” (177/134). L. *feljebb* is.
- csekély.* — 1763: „... melyben is valamely *tsekély* kenderünk termett...” (90/343/117).
- csekélység.* — 1775: „... avagy azon *csekélségért* vettek-e ételben italban avagy szénában valami jutalmat?” (96/2/1).
- cserrel-perrel.* — é. n.: „... nagy *cserrel-perrel* veszi ki kérdésben forgó részét...” (Ev. egyház).
- csikászik.* — é. n.: „... *csikászó* helyek is találtatván...” (517/132) | é. n.: „... lehetetlen lett volna a tanunak az Inotai Sárrebe *csikászni*...” (93/131).
- csíra.* — 1776: „... ez a jármos marhák[na]k, és *csira* borjuknak Legeltető helyek volt régenten...” (94/132).
- csorda.* — 1770: „... amidőn a marhákot a *csordárul* haza eresztette volna...” (91/260).
- csordás.* — 1770: „... *csordásunkat* ... megkáromlotta...” (91/260).
- deklarál.* — é. n.: „... alázatososan *deklarállya* a... cenzura előtt” (261/22).
- devolveál.* — é. n.: „Magamat ... Groff Uramnak ... Nagyságodnak alázatos-sággal *devoveálván*...” (90/343/60).
- diskussió.* — 1770: „... ámbár királyi parancsolat mellett *discussio* alá vette-tett...” (94/10).
- dolgozik.* — 1787: „... kűmévesek mellet *dolgozott*...” (94/344).
- dorgál.* — 1770: „... kasznár uraimékok *megdorgálni*...” (91/260).
- dorong.* — 1773: „Vás *durung* pőrő...” (112/81).
- dőlt.* — 1753: „... *dült* Fára is... czédulát venni tartoznak...” (45/27).
- egészen.* — é. n.: „... az esküttek... szerint *egészen* le vannak fizetve...” (261/30).
- egyáltalában.* — 1775: „...nem is akartak *egyátollába* semmit fűzetni...” (96/5/2).
- egyéb.* — 1770: „... a Földes Uraságok... is nem *egyébképp*, hanem uraság széke által szokta büntetni...” (91/260).
- egyeles.* — 1784: „...de azért jó, s *egyeles* szena termett a vizes széleken is.” (93/219).
- egyezség.* — é. n.: „... ily álhotatos és meg másolhatatlan *Edgyességre* léptünk.” (93/396).

- egynéhány*. — é. n.: „... a zsilip ki-szakadván, *enyihány* ot lévő embereknek ... borra attam...” (261/54).
- egyszer*. — 1777: „... *egyszer*... az épület fa el fogyadván...” (94/504).
- egyszersmind*. — 1770: „... mindazon károinkat hathatós közben vetése által megtérítvén s *eczer smind* hogy ususunkban ne turbáltassunk...” (94/15).
- együtt*. — é. n.: „... házomat hozza tartozandó rétyével és földelivel *edgyütt*...” (262/581).
- eleibe*. — 1770: „... Felséges Asszonyunk *eleiben* küldtessenek.” (91/260) | é. n.: „... melynek a felhő *eleibe* való harangozásra nincsen szüksége...” (Ev. egyház levéltára).
- eleitől*. — 1781: „... *eleitől* fogva ususban lévén tovább is fenntartatik...” (94/499).
- elején*. — 1770: „... az elmúlt május holnapnak *elein*...” (91/260).
- eleven*. — 1781: „... mivel *eleveny* törvényeknek meg szerzése lévén... parancsolva...” (94/561).
- ellenkező*. — é. n.: „... de csak rövid idő múlva is siralmas szemmel *ellenközött* kellett tapasztalnunk...” (262/591).
- előbbeni*. — 1781: „... czedulát az *előbbenyi* Jáger adott...” (94/500); „... *előbbenyi* mód szerént...” (94/615).
- emberiség*. — é. n.: „... bár kitől is igaz kérését megtagadni *emberiség* ellen volna...” (Singer).
- emlékezet*. — é. n.: „... adom ezen írásmot *emlékezetül* az kiknek illik...” (262/698).
- emlékeztet (megemlékeztet)*. — 1770: „... *megemlékeztetve*, hogy nekünk a magunk határában itató helyet kegyessen mutasson...” (91/260).
- említett*. — 1763: „... azon *említett*... földainknak...” (90/343/117) | 1781: „... sőt *említett*... pusztákrul... épület fát nyernek...” (95/501).
- emse*. — 1747: „... Palotán egy öreg beteg *emse* meg döglöt...” (96/84/56).
- erő*. — 1770: „... akárminémű költségünknek *erejével* is készek leszünk megcsinálni” (91/260).
- esendő*. — 1784: „... Ősi Határok felől való két Canálisnak össze jött Réti pusztára *esendő* szögletében fekvő Nyilasok vizessek voltak...” (93/221).
- esküdt*. — é. n.: „... Palota városa *Esküttyei*...” (262/574); „... bírák és *esköttek*...” (94/130).
- élés 'élelem'*. — 1774: „... az Jármos és Szarvas Marháknak *élését* ell nem élik...” (94/34).
- élesítés*. — é. n.: „... csákányok *élesítésétül* fizettem az kovácsnak...” (261/53).
- érdem*. — é. n.: „... *érdemem* fölött való kegyes és nagy gratiájában... devolveálván...”; „... Nagyságodnak alázatos *érdemellen* szolgálja...” (90/343/60).
- értés*. — é. n.: „... adom *értésére* a kiknek illik, hogy...” (262/721).
- faizik*. — é. n.: „... nem emlékezik, hogy valaha a városiak[na]k azon erdőben szabad *fájézások* lett volna...” (517/66) | 1781: „... az harasztan az előtt szabadon *faészta*...” (94/500).
- fedél*. — 1781: „... hogy valakinek maga tulajdon háza *födélére* épület fa szükségessége...” (95/501); „... *födély* fának való...” (96/22/8).
- fejhajtó*. — é. n.: „... vagyunk és maradunk... kegyelmes urunknak *fejhajtó* szolgálói...” (Ev. egyház levéltára).
- fejős*. — 1747: „... minden öreg avagy esztendőn folyúl való *fejes* juhtul...” (96/84/23).
- fele*. — 1722: „... esett a palotai két *fele* osztott szőlőnek *feléhez*” (45/5).

- felette*. — é. n.: „... csordásunkat magunk határában... a mezőn *felette* megkáromlotta” (91/260).
- feljebb*. — é. n.: „... hogy a *föllyebb* nevezet város réttye alatt csadé is termett...” (93/131).
- felől*. — 1770: „... *felülünk* is... ekképpen emlékezvén...” (91/260).
- felül*. — 1763: „... a Téglá Kementzén *fellyül* egy darab földet kiirtottunk” (90/343/117).
- fertály*. — 1775: „... az tsak *fertál* fuarban akceptáltatott...” (96/6/1).
- figyelmezés*. — 1784: „... arra is *figyelmezés* vagyon...” (95/501).
- fiskális*. — 1770: „... csakhamar ez után ugyan Spolarics *Fiscalis* uram...” (91/260).
- fizet*. — é. n.: „... egy koporsó csinálásért... *kifizetett*...” (262/710); „... tartozott... Zichy János ur... Zichy Imre Ur[na]k *fizetnnyi*...” (45/5).
- fizetés*. — é. n.: „... az adósság *fizetésében* nem iparkodik...” (Ev. egyház irattára).
- fogy (elfogy)*. — 1781: „... mind az által ha egyezer Várerekéből tellességgel az épület fa *el fogyadván*...” (94/501).
- foltoz*. — é. n.: „... annak tetejét megh nem... *foldoztattam*.” (262/550).
- folyamodik*. — é. n.: „... árvaságunkban kihez *folamodjonk*...” (262/591).
- fonott*. — é. n.: „... szénás kertjére vettem egy *fonyott* kaput...” (261/42).
- font*. — 1747: „... minden fejés juhtul két *funtt* sajtott...” (96/84/23).
- forint*. — é. n.: „Husz *foréntokrul*, az mellyeket föl vettem...” (262/727).
- foroz, fuvaroz*. — 1775: „... aki Fehérvárra... négy marhával *forozott*, annak egyrendbéli *forozása* tsak fél *forban*...” (96/6/1).
- forsmester*. — 1781: „Tűzre való fákra *forsmester* Pusztá Palotára assignatiokat adott...”; „... *forsmájster* assignatiója mellett...” (95/500).
- forspont*. — 1781: „A *Forspontoknak* statiojok jóllehet semmi marha szám nem determináltatik... mind az által a négy marhás *forspont* eleitől fogva ususban lévén...” (95/499).
- fosztogatás*. — 1770: „... *fosztogatásoktól* bennünket... oltalmazni méltóztasson” (21/260).
- föl*. — é. n.: „... minek utánna a kaszálló rétek *föly* szabadultak...” (94/616).
- föld*. — 1729: „... palotai mézsárosnak kétt hold *földgyekelt* tizenhárom foréntokon eladták...” (94/542).
- fölfog*. — 1776: „... a palottai határban *föll fogott* szőlőhegyek gyarapodni kezdetek...” (94/77).
- föltehet*. — 1771: „... de a bordézmát is ő fölsége kegyelmes rendelése szerint új adózásnak *tehetnénk föl*...” (91/45).
- föül*. — 1747: „... Az falun *föllül* lévő kallónak...” (96/84/9).
- fuvar*. — 1773: „... egy *fuvar* az erdőről ezen fákért 1.50” (112/80) | é. n.: „... a erdőről való 3 *fuvar*...” (112/80).
- fű*. — 178?: „*Fűet* kaszált Inotai határ[ban]” (94/341).
- fürkész*. — 1831: „... a portékákat szokott *fürkészéseik*... által elősegéllik” (Singer).
- füvellés*. — é. n.: „A szarvas marháikat eddig való mód szerint a *füvellésre*...” (94/615).
- gané*. — 1794: „Kert allaj Inotai Táblán *ganeajt* hord[ani]” (94/233).
- garázda*. — é. n.: „... mindeneknek tudomása szerint *garázda*, tékozló... korhely vallásufoló...” (Ev. egyház irattára).
- gátol*. — 1784: „... ezen ki folyást el *gátolván*...” (93/217).
- gerenda*. — 1773: „Két *gerenda* a mellyeken áll a vánkos...” (112/80).

- gerendő*. — 1773: „Három fogas kerék egy kása *gerendő*...” (112/80) | é. n.: „... két föllül csapó vizes kéreg *gerendőstül* vas szegekkel és molnár munkával...” (112/80).
- gerendőly*. — 1773: „Hat darab öreg csapoh *gerendőly*” (112/81).
- golyhó*. — é. n.: „... az öregasszonyok... midőn bekötött kézzel kéregetnek, csaknem farsangi *golyhókká* lesznek.” (Ev. egyház irattára).
- gond*. — é. n.: „... vagyon erre nagy *gondgya*...” (262/554).
- gödör*. — 1784: „... az elégett nagy *gödörket* nem lehet kaszálni.” (93/210).
- grátia*. — é. n.: „Magamat érdemem fölött való, kegyes és Nagy *Gratiájában*... devolveálván...” (90/343/60).
- gróf*. — 1763: „Nagyméltóságu *Groff* Kegyelmes Urunk...” (90/343/117).
- guga*. — 1828: „... *guga* szökte meg...” [19 hetes gyereket] (Akv. 42. l.).
- gulya*. — 1776: „... mikor már a... uraság *gulyabéli* marhái megh futottak...” (94/132).
- gyapju*. — 1787: „*Gyaptyu* zsákot vart” (94/347).
- gyep*. — é. n.: „[Inota felől] tisztán *gyöpös* széna termett” (93/197).
- hajt*. — 1763: „... szegény fejekajtott szolgálai...” (90/343/117) | é. n.: „maga házába *béhajtotta*” (91/260).
- halad*. — 1775: „... a Tanunak Emlékezetét azon dolog föllyül *haladgya*...” (94/100).
- halotti tor*. — é. n.: „Bálint Tott János és Feleségének *halálo torjára* attam egy akó bort...” (262/693).
- hamar*. — é. n.: „... mentől *hamarább*... megfogja fizetni” (262/728).
- hamarédon*. — 1776: „... *hamarédon*-e halála előtt...?” (94/134).
- hanyatt-homlok*. — 1781: „... jászlok csinálására is *hanyat homlok* való szabadság nem engettetik...” (94/501).
- hason* 'hasonló'. — 1765: „Mellyből tudniillik a Város *hason* felét és a két Uraság is csak annyit vesz...” (90/343/207—208).
- hasonlóképpen*. — 1786: „*Hasonlo képen* akinek szőlője vagyon...” (Singer).
- haszonvétel*. — é. n.: „Kitetetik a' Szöllőre tett költségek, de az *haszonviteléről* semmi emlékezet nintsen.” (262/708).
- határ*. — 1763: „... a mi városunknak *határjában* vagyon.” (90/343/117).
- hál*. — 1783: „... a városnak minden féle marhái... a Kőrös alatt *hállaltak*...” (94/518).
- háló*. — 1765: „Jobb kézzül pedig vagyon [s] az utcára szolgál hét *hállóknak* való különös szoba...” (90/13/201).
- hány*. — 1775: „... leveleket... a kemenczében *hányottván* megh égettetik” (94/96).
- helyes*. — é. n.: „... *helesen* kiásni és elkészittetni” (91/464).
- hét*. — 1773: „... öt *hetül* fogva közöttünk lákván...” (94/32).
- hidas*. — 1747: „... *hidasba* vettetett egy öreg sánta kan...” (96/84/55).
- híjján*. — 1781: „... öt vagy hat *héjján* hat száz hajtokat adtak” (94/504).
- hirtelen*. — 1747: „... nem lehet olly *hertelenségell* végét szakasztani...” (96/84/29).
- híteztet*. — é. n.: „... más mester emberek által... meg sem voltak *híteztetve*...” (262/591).
- hitves*. — é. n.: „... néhai Brezótzy János és annak *hütvösse*” (262/646).
- hó*. — é. n.: „... a Péti Határ felől való Szelei, a Tavaszi *Hovaknak* [sic] el olvadásából s őszi zápor essőknek az hegyekbül való Palotai és Péti Határok közt ez előtt lefolyásuktul, mint egy husz-huszon előtt lépésnyire vizessek voltak ugyan, de amint hamar meg áradott, ugy hamaris el apadott...” (93/217).
- hol*. — 1775: „... a palotaiakat alkalmatlan idővel már Borral, már Buzával *holy* Győré, *holy* Lajtára hajtották...” (112/107).

- homályos*. — é. n.: „... mint hogy *homálossan* tétetik ki...” (262/708).
- hombár*. — 1773: „Három *hombár* lakatokkal” (112/81).
- honnán*. — 1780: „... rész szerint más *hunnan* készpénzen szerezni...” (95/500).
- hord*. — 1775: „... magok közt volna az az ember, aki az Urasághoz *béhordand* az hirt...” (94/52).
- hordogál* 'hord'. — kb. 1781: „... némely mesteremberek az Tűz fa színe alatt, mesterségek folytatására is fát *hordogálni* szoktak...” (94/507).
- hordozóskodik*. — 1747: „... mindgyarást az házbull ki *hordozóskodgyék* és el mennyen...” (96/84/30).
- hoz, -hez*. — 1770: „... e végett is Felséges Asszonyunkhoz recurrálni kintelenek ne legyünk...” — „... kintelenítünk az T[ekin]ttes Urhoz...” (94/15) | é. n.: „... az lakosok ezen rendeléshez magokat nem alkalmaztatván...” (94/32).
- hozzá*. — 1786: „... nagy munkával és fáradsággal juthatni *hozzá*” (93/64).
- húz-von*. — 1771: „... csak a mi nyomorúságunkra kigondolt *húzó vonjó* mester-ségeket...” (91/242).
- idegen*. — 1782 k.: „... azokat... alatombanis *idegeny* helyekre hordották...” (94/507).
- idején*. — 1787: „... azon szolgálattya *ideén*...” (94/565).
- idő*. — 1746: „... azon *üdőre* fizetett... házbért...”; „közönségessen fizettek azon *üdőre*...” (96/84/2) | 1770: „... az előtt az város bor árultatásának *üdeiben* nem hogy az város az uraságh által reguláltatott volna...” (94/15).
- iga*. — é. n.: „... szabadítsa fel azon *iga* alól, melyet a népek sem örömet hordoztak.” (Ev. egyház irattára).
- ijesztget*. — 1772: „Embereinket hajtogattyák, pásztorainkat fenyegetik, magunkat *észtegetnek*” (91/263).
- illik*. — é. n.: „... adom tudtára akiknek *illik*...” (262/622).
- ilyen, illyes*. — 1770: „... az *illetén* instantiák az instansok költsége nélkül...” (91/260) | 1789: „... *illyes* confiscatiokat tenni...” (94/607).
- ingovány*. — 1776: „... az *ingován* földén jeleik legyenek...” (94/125).
- ingyen*. — 1775: „... a Mt Uraságh árkot ásván a szomszéd rétek[ne]k *ingyen* igen nagy jobbulást szerzett...” (94/45).
- innénd*. — 1775: „... azon szolgálattjának *üdejében* a Deutrális Erdőt eleget bujta, *innénd* tudja bizonyosan...” (94/65).
- instáns*. — é. n.: „... instantiák az *instansok* költsége nélkül...” (91/260).
- instancia*. — 1770: „... a följobb való *instantiakra* járván szegény városunknak szüntelen köllessék...” (91/260).
- interes*. — é. n.: „... *Interressen* az egész Capitális kin vagyon...” (262/646).
- iparkodik*. — é. n.: „... az adósság fizetésében nem *iparkodik*...” (Ev. egyház).
- iránt*. — é. n.: „... városunkban megtelepedett zsidó közönség által megkérve volnánk az *eránt*...” (Singer) | 1777 k.: „... egyéb *eránt* is...” (94/501).
- irtás*. — 1763: „... de ezen *irtás* föld is oly kevésből álló...” (90/343/117).
- ismert*. — é. n.: „... meg *esmért* Eörököss Földes Urunk...” (282/204).
- istálló*. — é. n.: „*Istálónak* való épületfát kér...” (517/68).
- itce*. — é. n.: „... az *üttés* főzelekek és lisztek... árulásával” (Singer).
- izetlenség*. — 1782 k.: „Igenis jól tselekszik az városiak, hogy ennyi sok *izetlenség*ekről bánkodnak...” (94/507).

(Folytatjuk.)

SZÍJ REZSŐ

Adalékok a háromszéki nyelvjárás nyílt *ä* hangjának történetéhez

Ennek a több mai nyelvjárásban is élő hangnak múltjáról nemrég még alig tudtunk valamit. A vele foglalkozó összegező értékű nyelvjárási és nyelvjárástörténeti munkák (HORGER, Nyj. 74; DEME, Nyatlfunk. 179; BENKŐ, Nyjtört. 92) mellett újabban KUBÍNYI LÁSZLÓ (MNY. LVI, 247—8) és tőle függetlenül gazdag adatanyaggal, sok értékes gondolat felvetésével SZABÓ T. ATTILA (MNY. LVIII, 10—20) foglalkozott az *e* ~ *ä* nyelvtörténeti vonatkozásaival. Ezekhez az újabban elért eredményekhez szeretnék néhány nyelvjárástörténeti adattal hozzájárulni.

A szóban forgó adatok a következő két munkából vannak: CS. BOGÁTS DÉNES, Háromszéki Oklevél-Szójegyzék. Kolozsvár, 1943. (röv.: HSzj.) és BOGÁTS DÉNES, A *-ni*, *-nüt*, *-nul*, *-nül* rag a háromszéki régiségben. Kolozsvár, 1947. (röv.: BOG.:*ni*). E két forrásból származó néhány szóban az *e* hang jeleként a betű szerepel. A szokatlan jelölési módot úgy magyarázhatjuk, hogy az oklevélíró az *ä*-t a képzésmódjában hozzá közel eső *ä* ~ *á* hangbenyomása alapján a betűvel jelölte (l. erről: KUBÍNYI: MNY. LVI, 247—8; SZABÓ T. ATTILA: MNY. LVIII, 18).

A következő szavakban találkozunk ezzel az írásmóddal: 1617: *vyzba* 'vízbe' (HSzj. *zsilip* a.) | 1623: *fektanak* 'fektenek' (HSzj. *ajtó* a.) | 1627: *dazkas* 'deszkás' (HSzj. *tornác* a.) | 1640: *Esztanajokhoz* 'esztenájukhoz' (HSzj. *meddő-pásztor* a.) | 1735: *vízat* 'vizet' (BOG.:*ni* 12) | 1790 k.: *pénzzal* 'pénzzel' (HSzj. *boltos* a.) | 1824: *kaféval* 'kefével' (HSzj. *lovakaró* a.).

Megemlítem még, hogy hasonló természetű adatokat jegyeztem ki a *derék* és a *szecska* szóra vonatkozólag is. Ezek olvasatában azonban más lehetőség is kínálkozik, mivel van *darak*, *darék*, *szacska* (MTsz.) hangalakú változat is. SZABÓ ZOLTÁN

SZEMLE

Nyelvtörténeti forráskiadások 1945 és 1961 között

1. 1945 és 1961 között számos, több száz éves kéziratos vagy nyomtatott mű került újabb kiadásra. Szinte megszámlálhatatlan ebben az időszakban az újra megjelent kisebb leveleknek, számadásoknak és könyvrészleteknek közlése. Ezek a szövegkiadványok nemcsak a szaktudomány, hanem a történelem- és a nyelvstudomány számára is fontosak. A szövegkiadásokat azonban csak akkor használhatják sikerrel a nyelvészek, ha megfelelő a kiadási mód. Senki előtt sem kétséges, hogy a legmegfelelőbb és a leghűbb a hasonmás kiadás. A fenti időszakban elég nagy a hasonmásban megjelent forráskiadások száma, de szinte megszámlálhatatlan és áttekinthetetlen a különböző módon átirat szövegek száma.

A régi szövegek kiadása többféle módon történhetik. A gyakorlatban a következő ötféle kiadási móddal találkozunk: A) hasonmás közlés; B) paleográfiai hűségű közlés; C) betűhív közlés; D) kompromisszumos közlés (átírás mai helyesírással, de a tipográfia segítségével az eredeti írás pontosan kikövetkeztethető); E) átírás a mai helyesírással a kiadó szempontjai szerint (hasonlóan osztályozza a kiadásokat BÁRCZI: MNY. LVII, 415).

Az egyes kiadási módokhoz a következőket jegyezhetjük meg:

A) A hasonmás kiadás a legkövetkezetesebb kiadási mód. Mai korszerű technikával készítve teljesen az eredeti benyomását kelti az olvasóban. A kutató teljes biztonsággal nyúlhat a műhöz, mert csak az eredeti írás- és sajtóhibák találhatók benne. Ez az előny (teljes hűség) a hasonmászt messze az összes többi kiadási módok fölé emeli. A kutató

(paleográfus, helyesírás-történész stb.) teljesen eredetiben tanulmányozhatja a művet. Kíváncsi és nagyon hasznos lenne, ha minden 1700 előtti írásos és nyomtatott emlékünknél hasonló kiadásban jelenne meg. Még az oklevelek különböző alakja és nagysága sem okozna különösebb nehézséget. A régi, ritka nyomtatványok, könyvek megjelenítése pedig egyáltalán nem problematikus, mint azt a Bibliotheca Hungarica Antiqua sorozat is mutatja. A könyv szépsége szempontjából érdekes a „régiesítés”, azaz a merített papír „sárgásítása”, de ez csak a könyv árát emeli, a papír idővel úgyis sárgás lesz. Helyesebb volt a régi gyakorlat: fehér papírra nyomtatták a hasonmást (l. a Magyar Bibliophil Társaság kiadványait); a könyv nem vesztett szépségéből, de nyert olvashatóságban. Két sorozatot is ismerünk, mely hasonló kiadásban jelenteti meg a szövegeket: a Bibliotheca Hungarica Antiqua (első magyar nyelvű nyomtatványaink) és a Codices Hungarici legújabb kötetei. E két sorozaton kívül is jelentek meg hasonló kiadványok, de csak kisebb terjedelemben.

B) A paleográfiai hűségű közlés a teljes hűségre törekszik, de sok gondot okoz kiadónak és nyomdásznak egyaránt, nem is beszélve a ma nem létező betűtípusok újrakiöntéséről. Bármennyire is vigyázzanak a kiadásnál, mindig akadhat „újabb” sajtóhiba az újrasedésnél. Költségesebb és kevésbé megbízható, mint a hasonló kiadás.

C) A betűhív közlés olcsóbb, mint a paleográfiai hűségű közlés, és legalább ugyanannyira megbízható, viszont „újabb” sajtóhiba itt is előfordulhat.

D) A kompromisszumos közlés csak néhány műben fordul elő (pl.: A p á c z a i C s e r e J á n o s 1959-ben és 1961-ben az Akadémiai Kiadónál megjelent kötetében). A mű mai helyesírással jelenik meg, de a tipográfia segítségével az eredeti szöveg minden különösebb nehézség nélkül rekonstruálható. A hibalehetőség ugyanakkora, mint a betűhív közlésben vagy a paleográfiai hűségű közlésben, és ugyanannyira megbízható, csak nagyobb munkát és gondosságot kíván a szöveg sajtó alá rendezőjétől. Értéke alatta marad a hasonló kiadásnak.

E) Az átírás mai helyesírással a kiadó szempontjai szerint a legvitathatóbb átírási mód. Teljesen a kiadótól, illetőleg szerkesztőtől függ, hogy hogyan értelmezi a szöveget. Itt az „újabb” sajtóhibákhoz még hibás olvasat vagy szövegferdítés is társulhat. Erre a jelenségre számtalan példát lehetne hozni, ilyen például M i s z t ó t f a l u s i K i s M i k l ó s Maga Mentsége, melyet B Á N I M R E rendezett sajtó alá. Mindjárt az első lapon, melyet a kiadó hasonlóan is közöl, a következőt találjuk: „... az utólfó két elztendőmben kerestem...” (eredeti szöveg), az átírásban ellenben a következőt találjuk: „... az utolsó két esztendőben...” (Misztótfalusi Kis Miklós: Maga Mentsége Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1952. 25). B Á R C Z I is közöl hasonló elírást a „Hozzászólás a történeti forráskiadások kérdéséhez” című cikkében (MNY. LVII, 415). Sajnálattal kell megállapítanunk, hogy a legtöbb átírásos mű (rég szövegeknek mai helyesírással való közlése) főképp az irodalomban és az irodalomtörténetben található. Régi írók évszázados művei mai helyesírással jelennek meg, és teljesen a szerkesztőn fordul meg, hogy hogyan értelmezi, illetőleg olvassa az eredeti szöveget.

2. Napjainkban szinte szokássá vált cikkben, könyvben egyaránt egy-egy fakszimile közlése, mely mintegy a kor levegőjét jelenti, a bizonyítékot, az ábrát mutatja be. Ezekre az elszórtan közölt, néha több száz éves nyomtatványt vagy kéziratot bemutató hasonlókat külön nem ügyelhettem, így ezeket nem is sorolom fel e szemle keretében. Csak abban az esetben teszek kivételt, ha egy műben az átlagnál több és értékesebb hasonmást találunk.

Külön emlékezem meg arról a helyes kezdeményezésről, hogy egy-egy kisebb, érdekesebb szöveg közlésénél (főleg kéziratok esetében) a betűhív átírás, illetőleg pontos olvasat mellett megtaláljuk a hasonmást is. Ezt a helyes kezdeményezést valósítja meg a Codices Hungarici sorozat, de csak a legújabb kötetekben.

Az anyaggyűjtésben nem törekedhettem a teljességre, minden tudomány szak forráskiadványát nem gyűjthettem össze, mert az túlságosan nagy időt vett volna igénybe. Így elsősorban az önálló kiadványokat, műveket tárgyalom, majd pedig a különböző folyóiratokban (Magyar Nyelv, Magyar Nyelvőr, Nyelvtudományi Közlemények, A MTA I. Osztályának Közleményei, Ethnographia, Néprajzi Közlemények, Levéltári Közlemények, Irodalomtörténeti Közlemények) megjelent, nyelvtörténeti szempontból használható szövegközléseket, valamint szótörténeti adalékokat sorolom fel. Az egyes folyóiratok anyagát az eredeti szöveg kronológiai sorrendjében, százonként tárgyalom. A szemle anyagát növeli az a tény, hogy a nyelvészeti és az irodalomtörténeti folyóiratokban megjelent közleményeket címükkel közlöm. Ezt azért tartom fontosnak, mert a folyóiratok mutatóikban sem közlik mindig a szövegközlések címeit, így az olvasó vagy kutató a szemléből megismerheti e folyóiratok forrásközléseit. A többi folyóiratban (néprajzi és történettudományi) található forrásközléseknél a pusztas felsorolásra szorítkozom.

Ezek után pedig következzenek a művek a kiadási mód (egyben használhatóság) sorrendjében.

3. Ö n á l l ó m ű v e k.

A) Hasonmás kiadások. — Bibliotheca Hungarica Antiqua (Régi magyar nyomtatványok fakszimile kiadása), szerkeszti VARJAS BÉLA. A kötetek az eredeti példány látszatát keltik a korabeli kötés utánzásával és a merített papír sárgításával. Nagyon hasznosak az egyes kötetekhez mellékelt, főleg irodalomtörténeti jellegű, rövid tanulmányok. Eddig a következő kötetek jelentek meg: 1. S y l v e s t e r J á n o s: Új Testamentum. Újszige, 1541. 4 r. Első rész 208 számozott és elől 4 számozatlan levél, második rész 158 számozott és 14 számozatlan levél + 46 l. A kíséző tanulmányt írta és a fakszimile szövegét gondozta VARJAS BÉLA. AkadK.,¹ 1960. Ez a fakszimile kiadvány az Országos Széchényi Könyvtárban (OSZK.) őrzött eredeti példányok alapján készült. — 2. T i n ó d i S e b e s t y é n: Cronica. Kolozsvár, 1554. 4 r. A—q=156 számozatlan levél + 29 l. A kíséző tanulmányt BÓTA LÁSZLÓ írta, a fakszimile szövegét gondozta VARJAS BÉLA. AkadK., 1959. Ez a fakszimile kiadvány az OSZK.-ban őrzött eredeti példányok alapján készült. — 3. S z é k e l y I s t v á n: Krónika ez világnak jeles dolgairól. Krakkó, 1559. 4 r. 237 levél + 46 l. A kíséző tanulmányt írta és a fakszimile szövegét gondozta GERÉZDI RABÁN. AkadK., 1960. A hasonmás kiadás alapjául az OSZK. 2. példányát vették, a 147—8, 226, 230—7 levél kivételével, amely az OSZK. 1. példányából való, mivel az 1. példányban ezek hasonmásban vannak meg. — 4. O z o r a i I m r e Vitairata. Krakkó, 1535. 8 r. A2—Ff2=224 számozatlan levél + 30 l. A kíséző tanulmányt NEMESKÜRTY ISTVÁN írta, a fakszimile szövegét gondozta VARJAS BÉLA. AkadK., 1961. A hasonmás kiadás a K7b lap és az Ee és Ff ív kivételével az OSZK. jobb és tisztább állapotban fennmaradt példányáról készült. A kiemelt lapok a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának példányáról készült hasonmások.

A fenti sorozaton kívül a következő régi magyar nyomtatványok jelentek meg hasonmás kiadásban: Ezópús fabulái melyeket magyar nyelvre fordított P e s t i G á b o r. Bécs, 1536. E kiadás hasonmása a Közoktatásügyi Kiadónál jelent meg, Bp., 1950. Al- Z5 (185) + XI l. Sajnos, kevés példányszámban állították elő (290). Fogytókossága egyedül a szójegyzéknek van, a címszavakat nem eredeti helyesírással közli, ez félreértésre adhat alkalmat. — A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való dialogus H e l t a i G á s p á r kolozsvári plébános által szerzetett. Kolozsvár, 1552. évi kiadás hasonmása. Sajtó alá rendezte STOLL BÉLA. Közoktatásügyi Kiadó-

¹ „AkadK.” a különösen gyakran szereplő „Akadémiai Kiadó” rövidítése. Utána a „Bp.” jelzést elhagytuk.

vállalat, Bp., 1951. XXXII+Al-M8 (188) l. A gyulafehérvári példánynak az OSZK.-ban levő fényképmásolata alapján készült hasonmás kiadás.

A hasonmásban megjelent régi nyomtatványok számát növeli a Csehszlovákiában megjelent „Orbis pictus” hasonmás kiadás is. J o h. A m o s C o m e n i i: Orbis Sensualium Pictus Quadrilinguis. A’ Látható Világ négyféle nyelven. az az Minden derekassab ez világon lévő dolgoknak és ez életben való cselekedeteknek le-ábrázolása és Deák, Német, Magyar és Tót, meg-nevezése, a’ fellyül való írásoknak és szóknak lajstromával. Lőcse, 1685. 27 l. bevezetés + A-Rr (313) + Index R2-Kkk3 66 számozatlan levél + 32 l. befejező tanulmány. A művet az „Orbis pictus” első kiadásának 300. éves évfordulója alkalmából adták ki 1958-ban. Nyelvészetiileg használhatatlan GERÉB GYÖRGY kiadása; Magyar Helikon, 1959.

A Bibliotheca Hungarica Antiqua sorozat mellett a másik sorozat a Codices Hungarici, mely a kódexek hasonmás kiadásával foglalkozik. A sorozat már 1945 előtt megindult, és 1945-ig három kötete jelent meg: Bécsi, Apor- és Guary-Kódex. 1945 óta csak két újabb kötet jelent meg a sorozatban: Codices Hungarici IV. Példák Könyve. 1510. Hasonmás és kritikai szövegkiadás. Jegyzetekkel és tanulmánnyal kísérve közzéteszi BOGNÁR ANDRÁS és LÉVÁRDY FERENC. AkadK., 1960. 305 l. A kiadás nagy érdeme, hogy a kódex fakszimiléje mellett közli a szöveg átírását, valamint a latin forrásszövegeket jegyzetekkel. — Codices Hungarici V. Birk-kódex. 1474. Az emlék hasonmása, betűhív olvasata és latin megfelelője. Bevezetéssel ellátva közzéteszi PUSZTAI ISTVÁN. AkadK., 1960. 81 l. PUSZTAI a bevezetőben részletesen tájékoztatja az olvasót a kézirat történetéről, szerzőjéről, valamint az eddigi kiadásokról, a kézirat külalakjáról és az átírás módszeréről.

A Codices Hungarici sorozaton kívül a következő kódexek hasonmás kiadása jelent még meg: Balassa-kódex, Bevezetéssel és jegyzetekkel közzéteszi VARJAS BÉLA; a Magyar Tudományos Akadémia kiadása 1944-ben. XXXIV + 184 l. (hasonmás) + 196 l. (betűhív átírása a kéziratnak). Egyik legjobb Balassa-kiadványunk, melyet 1945 és 1961 között számos Balassa-szövegkiadvány követ, de azok már hasonmás nélkül. — A másik kódex nem Magyarországon jelent meg. A Münchener Kódex az Ural-Altaische Bibliothek VI. köteteként látott napvilágot; címe: „Der Münchener Kódex, ein ungarisches Sprachdenkmal aus dem Jahre 1466.” A Göttingai Tudományos Akadémia támogatásával és DÉCSY GYULA közreműködésével kiadta FARKAS GYULA. Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1958. 38 l. + 112 számozatlan levél fakszimile, ebből a kódex szövege 108 levél. A bevezetést, mely a kódex írójával és történetével foglalkozik, DÉCSY GYULA és FARKAS GYULA közösen írta. A kódex hasonmását nem követi sem betűhív átírás, sem olvasat.

A hasonmás kiadások keretén belül megemlékezem még néhány műről, amelyek nem kizárólag régi szövegek közlését tűzték ki célul, de mégis annyi hasonmás közölnek, hogy ennek alapján okvetlenül számításba kell vennünk őket. Ilyen például KERESZTURY DEZSŐ, A magyar irodalom képeskönyve. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1956. 343 l. A mű számos fakszimilét közöl a magyar irodalom múltjából is. Így megtalálható benne legrégibb kéziratainknak, kódexeinknek, első nyomtatott könyveinknek egy-egy lapja. Értéke főleg abban rejlik, hogy a nagyközönségnek eredetiben mutatja be a régi műveket. A szövegrészletek mellett számos szöveg közli illusztráció és írói árcékép teszi érdekessé a könyvet.

A szokásosnál több hasonmásot találunk a következő művekben: FITZ JÓZSEF, A magyar könyv története 1711-ig. Magyar Helikon, Bp., 1959. 201 l. — BENDA KÁLMÁN—IRINYI KÁROLY, A négyszáz éves debreceni nyomda 1561—1961. AkadK., 1961. 432 l. + 48 l. fakszimile (kizárólag debreceni nyomtatványok a nyomda megindulásától kezdődően). — SZABÓ DÉNES, A magyar nyelvemlékek. EMNYF. Tankönyvkiadó, Bp.,

1952.¹ 54 l. + XVI tábla fakszimile. Sokkal több hasonmás található a mű második kiadásában: SZABÓ DÉNES, A magyar nyelvemlékek. Második bővített kiadás. EMNYF. Tankönyvkiadó, Bp., 1959.² 78 l + XXVIII tábla hasonmás. Az egyetemi hallgatók számára készült tankönyvet nagyon hasznosan egészíti ki a faksimilek nagy száma, ezek bő ízelítőt adnak az eredeti művekből.

B) Paleográfiai hűségű kiadványunk 1945 és 1961 között nem jelent meg. Kíváncsinosabb is, hogy paleográfiai hűségű vagy erre törekvő közlés helyett inkább hasonmásban jelenjenek meg a művek.

C) Betűhív közlésű kiadványunk több is akad a vizsgált időszakban. A betűhív átírásoknak általában az a hiányosságuk, hogy megelégszenek a ma használatos betűformákkal, azaz *f* helyett *s*-t, *g* helyett *z*-t stb.-t használnak. Helyes lenne, ha a szerkesztők közölnék, hogy milyen helyzetben, melyik író használta egyik vagy másik betűformát; a betűhív átírásnak ugyanis ez az alapvető feltétele. Különösen az irodalmi művekben fordul elő gyakran a betűhív átírás mai jelekkel. Meg kell azonban állapítanunk, hogy az újabb kiadványokban mind a szerkesztők, mind a kiadók ragaszkodnak a betűhív átírás alapvető feltételéhez. Így ezek a művek sokkal használhatóbbak.

Betűhív átírást találunk mai jelekkel a következő művekben: BORNEMISZA Péter: Ördögi kísértetek. A kiadást gondozta és jegyzetekkel ellátta ECKHARDT SÁNDOR. AkadK., 1955. 293 l. + 14 melléklet (vö. KOLTAY-KASTNER JENŐ: I. OK. IX. 224—9). — Ugyancsak BORNEMISZA Pétertől közöl tetemes anyagot, de csak részletekben NEMESÜRTY ISTVÁN „Bornemisza Péter az ember és az író” című művében. AkadK., 1959. A szemelvényeket a mű 388—525 lap közti része tartalmazza. — A „Két vitéz nemesúr. Telegdy Pál és János levelezése a XVI. század végéről” című művet szintén ECKHARDT SÁNDOR tette közzé 1944-ben. A Magyarságtudományi Intézet kiadása. A műben 110 levelet találunk betűhív átírásban. — KARDOS TIBOR szerkesztésében jelent meg a „Régi magyar drámai emlékek. I—II.” Sajtó alá rendezte: valamint a bevezetést írta KARDOS TIBOR és DÖMÖTÖR TEKLA. A szövegek gondozásában közreműködött SZILVÁS GYULA. AkadK., 1960. I. kötet 950 l. + 98 melléklet, II. kötet 592 l. + 12 melléklet. — Érdekesnek mutatkozik a Régi Magyar Költők most meginduló sorozata, melyből eddig csak két kötet jelent meg. A sorozat első kötete „A tizenötéves háború, Bocskay és Báthory Gábor korának költészete”; BISZTRAY GYULA, KLANICZAY TIBOR, NAGY LAJOS és STOLL BÉLA rendezte sajtó alá. AkadK., 1959. 678 l. + 32 l. fakszimile (vö.: BÁN IMRE: IrtörtKözl. LXIII, 250—5; PAPP GÉZA: IrtörtKözl. LXIV, 193—5). — A második kötet, mely Péczeli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Máttyás verseit gyűjti össze, még nem jelent meg. — A harmadik kötet a XVII. századdal foglalkozik: „Szerelmi és lakodalmi versek” címmel jelent meg. AkadK., 1961. 751 l. + 8 l. fakszimile. Sajtó alá STOLL BÉLA rendezte. BENDA KÁLMÁN, ESZE TAMÁS, MAKSAJ FERENC és PAP LÁSZLÓ rendezte sajtó alá a „Ráday Pál iratai 1703—1706” című művet. AkadK. 1955. 828 l.

D) A kompromisszumos közlésre mindössze Apáczai Csere János Magyar Enciklopédiájának I. (1959.) és II. (1961.) kötetét említem. A mű az Akadémiai Kiadónál jelenik meg sorozatban. Apáczai Csere János műveinek magyar szövegét DEME LÁSZLÓ terveit szerint MOLNÁR JÓZSEF rendezte sajtó alá. A szövegkiadás alapjául a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának két példánya szolgált. A tipográfia segítségével minden különösebb nehézség nélkül megállapítható az eredeti, betűhív szöveg. Kiegészítésként mind a két kötetben számos fakszimile is található. A kiadás alapelve: a könnyebb olvashatóság, de az eredeti szöveg is könnyen rekonstruálható.

E) Teljes átírás a mai helyesírásra főleg irodalmi szövegek újabb kiadásában található. Ezek közül azonban csak a jobbakat említem meg, valamennyi felsorolására nem vállalkozhattam. Ötödfélszáz Énekek. Pálóczi Horváth Ádám dal-

gyűjteménye az 1813. évből. Kritikai kiadás jegyzetekkel, sajtó alá rendezte BARTHA DÉNES és KISS JÓZSEF. AkadK., 1953. 925 l. (vö.: JÁRDÁNY PÁL: I. OK. V, 623—6; KERÉNYI GYÖRGY: uo. 626—9; SZAUDER JÓZSEF: I. OK. VI, 524—6). —, R i m a y J á n o s összes művei ECKHARDT SÁNDOR összeállításában jelentek meg. AkadK., 1955. 469 l. + több faksimile. — „Z r í n y i M i k l ó s levelei”. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi MARKÓ ÁRPÁD. AkadK., 1950. A 17 eddig ismeretlen levél közlése a munka fő értéke. BÁRCZI is kétségbe vonja a könyvalakban való megjelenés helyességét (MNY. LI, 263). Sok esetben a szerző a régi közlések változatlan utánnyomására szorítkozik csak. A könyv hiányossága a sajtóhibák nagy tömege, valamint az egyenetlen szerkesztés. A sajtóhibák nagy száma különösen a 9. számú levélben ütközik ki: 31 sorban 22 hiba van! A mű szakember számára csak nagy óvatossággal használható, a filológiai gondosság elmulasztása miatt értéke inkább bibliográfiai utalásaiban van. — Z r í n y i M i k l ó s hadtudományi munkái. Zrínyi Kiadó, Bp., 1957. 494 l. (vö. BÁN IMRE: IrtörtKözl. LXII, 397).

Hasonlóan egyenetlen szerkesztés mutatkozik meg a „Jobbágylevelek” kiadásában is. Közoktatásügyi Kiadó, Bp., 1951., szerkesztette H. BALÁZS ÉVA. A terv szerint betűhív közlésben kellett volna megjelennie, helyette átírásban, azaz mai helyesírásban látott napvilágot (vö.: BÁRCZI GÉZA: MNY. LI, 381—4; PAIS DEZSŐ: Nyelvünk a reformkorban VII. l.; VÖRÖS KÁROLY: Száz. LXXXVI, 262—3; VÖRÖS ANTAL: LevéltHir. II/1, 72—3). A szövegek átírását SZABÓ DÉNES végezte. A levelek szövege, melyet a könyv ad, vegyüléke a kiejtést, a valódi XVI—XVII. századi helyi hangzást visszatükröztetni akaró átírásnak és az átbetűzésnek (transzliteráció). Kár, hogy e nagy kiadvány úgy jelent meg, hogy több tudományos csoport számára hasznavehetetlen.

Ebben a csoportban kell tárgyalnom „Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai”-t, Akadémiai Könyvkiadó, Bukarest, 1955. 447 l. A mű a Társaság 1793 és 1806 közötti jegyzőkönyveit tartalmazza. A kiadott szövegekhez értékes jegyzetanyagot fűttek. A szövegkiadvány elé JANCsó ELEMÉR írt értékes tanulmányt. Sajnálatos, hogy a szövegeket átírták mai helyesírásra. Annak ellenére, hogy a szerkesztő megjegyzi: „... megtartva természetesen a korra jellemző nyelvi sajátosságokat...”, az átírt szöveg nyelvileg mégsem hiteles.

Külön nagy csoportot alkotnak Balassi Bálint műveinek kiadásai. A sort az ECKHARDT SÁNDOR összeállításában megjelent gyűjteményes kiadás nyitja meg: „Balassi Bálint összes művei”. AkadK., 1951. I. kötet 427 l.; II. kötet 159 l.; ezen kívül számos faksimile található mind a két kötetben. A mű második kötete 1955-ben jelent meg. — Ezt a kiadást követte „Balassi Bálint összes versei”-nek kiadása, sajtó alá BÓTA LÁSZLÓ rendezte. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1954. 272 l. — Majd ismét ECKHARDT SÁNDOR rendezte sajtó alá Balassi Bálint összes verseit és leveleit. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1955. 398 l. Ezt követte a „Gyarmathi Balassa Bálintnak Thirsisnek Angelicával, Sylvanusnak Galatheával való szerelmekről szép magyar Comoedia” című mű kiadása. A költő nyelvére és a mai helyesírásra átírta, s a hiányokat kiegészítette ECKHARDT SÁNDOR. AkadK., 1960. 115 l. — Romániában is megjelent egy Balassi-kiadás SZÉKELY JÁNOS utószavával, címe: „Balassi Bálint összes versei”. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Bukarest, 1958.

BORZSÁK ISTVÁN „Budai Ézsaiás és Klasszika-filológiánk kezdetei” című művében számos a korbéli levelet közöl átírásban. AkadK., 1955. 208 l. + 1 faksimile.

A fenti műveken kívül számos sorozatban jelentek meg rendszeresen régi írók műveinek újabb kiadásai. Ezek közül is említek néhányat, bár nyelvészeti kutatásra nem használhatók teljes mértékben. A felsorolásban nem törekedtem a teljességre. — Az Aurora sorozat X. köteteként jelent meg „II. Rákóczi Ferenc válogatott levelei”. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta KÖPECZI BÉLA. Bibliotheca Kiadó, Bp.,

1958. 367 l. + 28 l. fakszimile. — Az Egyetemi Segédkönyvek sorozatában nagy szöveggyűjtemények jelentek meg; sajnos, csak irodalomtörténeti szempontból használhatók, bár a hozzájuk kapcsolódó fakszimilek kis ízelítőt adnak az eredetiből is. Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból I—II., szerkesztette BARTA JÁNOS és KLANICZAY TIBOR, I. kötet 615 l.; II. kötet 1273 l. Tankönyvkiadó, Bp., 1952. Szöveggyűjtemény a Felvilágosodás és a Reformkorszak irodalmából; I. részét — 847 l. — szerkesztette WALDAPFEL JÓZSEF, II. részét — 1127 l. + XLVIII fakszimile — szerkesztette SZAUDER JÓZSEF, TÓTH DEZSŐ és WALDAPFEL JÓZSEF. Tankönyvkiadó, Bp., 1952. — Az Irodalomtörténeti Füzetek 2. száma Sz á d e c z k y: Miscellania. Egy XVII. századi versgyűjtemény ismertetése. Sajtó alá rendezte VARGA IMRE. AkadK., 1955. 83 l. A füzetek 17. számában VÖRÖS KÁROLY közöl több levelet Pálóczi Horváth Ádámtól. A mű címe „Adalékok Pálóczi Horváth Ádám életéhez”. AkadK., 1958. 72 l.

A Magyar Klasszikusok sorozatában szintén több műre bukkanunk. DÖMÖTÖR TEKLA rendezte sajtó alá és írta a bevezetést a „Régi magyar vígjátékok” című műhöz. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1954. 398 l. — Ebben a sorozatban jelent meg a „M i k e s K e l e m e n, Törökországi levelek” című mű is. Sajtó alá BISZTRAY GYULA rendezte. A jegyzeteket BARTA JÁNOS állította össze. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1958. 386 l. A kiadáshoz HOPP LAJOS szól hozzá (IrtörtKözl. LXIII, 100—5); erre válaszol BISZTRAY GYULA (IrtörtKözl. LXIV, 326—7). — Romániában egy másik M i k e s kiadás is megjelent: „Mikes Kelemen Törökországi leveleinek új kiadása”. Szerkesztette és a bevezetést írta SZIGETI JÓZSEF. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Bukarest, é. n. 454 l. (vö. HOPP LAJOS: IrtörtKözl. LXI, 458—64). — A p á c z a i művei szintén megjelentek a Magyar Klasszikusok sorozatában Magyar Encyclopaedia címmel. Sajtó alá rendezte BÁN IMRE; a jegyzeteket GYENIS VILMOS állította össze. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1959 441. l. + néhány fakszimile. — „Apáczai Csere János válogatott pedagógiai művei” OROSZ LAJOS összeállításában 1956-ban jelentek meg a Neveléstörténeti Könyvtár sorozatában. Tankönyvkiadó, Bp., 1956. 219 l. (vö. BÁN IMRE: IrtörtKözl. LXII, 397—8).

A legtöbb régi magyar szöveg a Magyar Könyvtár sorozatban jelent meg. A sorozat nagy hiányossága, hogy a régi szövegeket teljesen átírták a mai helyesírásra. Egyik-másik kötetben található a szöveg között néhány fakszimile is. A pusztá cím felsorolására szorítkozom csak: Magyar Széphistóriák; Virágének és mulatónóták a XVII. és XVIII. századból; Heltai Gáspár: Válogatott írások; Tinódi Lantos Sebestyén válogatott munkái; Bornemisza Péter: Válogatott írások; Középkori magyar írások; Károli Gáspár válogatott munkái; Pázmány Péter válogatott írásai; Magyar Költők (XVII. század: Rimay János, Wathay Ferenc, Nyéki Vörös Mátyás, Madách Gáspár, Beniczky Péter, Listi László, Koháry István, Petrőczy Kata Szidónia); Batsányi János „Hazámnak akartam szolgálni” a felségsértéssel és hazaárulással vádolt költő a maga ügyében; Három reformkori dráma: Életképek a reformkor világából; Verseyi Ferenc: Válogatott versek; Kazinczy Ferenc: Pályám Emlékezete; Domby Márton: Csokonai élete és kortársak emlékezései Csokonairól. A sorozat szerkesztője CSANÁDI IMRE, a sorozat a Magvető Könyvkiadónál jelenik meg.

A Haladó Hagyományaink sorozatban (20. és 21. szám) jelent meg „A kuruckor költészete I—II”. Összeállította DÁVID GYULA és TORDAI ZÁDOR. Az előszót írta TORDAI ZÁDOR. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Bukarest, é. n. I. kötet, 327 l.; II. kötet 329 l. — „Őszi harmat után . . .” a címe annak a műnek, mely két ismeretlen XVII. századbéli énekeskönyvből közöl szemelvényeket. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta KOCZIÁNY LÁSZLÓ (Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Bukarest, é. n.)

A felsoroltakon kívül még számos hasonló kiadási módon megjelent műről számolhatnék be, de most mellőzöm őket. Számtalan példa van arra a jelenségre is, hogy a

régi író művét teljesen átírják nemcsak mai helyesírásra, de a nyelvét is teljesen megváltoztatják. Ezekkel a művekkel a beszámoló keretében egyáltalában nem foglalkoztam.

4. Gyűjteményes kiadások, szemelvények, folyóiratok.

E csoporton belül az anyagot kronológiai sorrendben tárgyalom, azaz külön egy-egy század anyagát. A felsorolást mindig gyűjteményes kiadással kezdem (ha van), majd ezt követik előbb a Magyar Nyelvben megjelent cikkek, szövegközlések felsorolása címmel, ezután pedig a többi folyóiratok: Irodalomtörténeti Közlemények, Nyelvőr, Nyelvtudományi Közlemények, A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei, Levéltári Közlemények, Ethnographia, Néprajzi Közlemények stb. Ebben a csoportban az anyag általában betűhív átírásban került kiadásra, ha ettől a kiadási módtól eltérőt találunk, azt külön megjegyzem. A szakfolyóiratok — nagyon helyesen — mindig a betűhív közlést tartották követendőnek.

Az ómagyar kor forrásaival több monográfia is foglalkozik. Egy-egy nyelvemlék alapján készül a múltbeli szinkrón rendszereket bemutató tanulmány. Ezek sorát BÁRCZI GÉZA „A Tihanyi Apátság Alapítólevele mint nyelvi emlék” című műve nyitja meg. AkadK., 1951. A hangtani jelenségek tárgyalása után külön fejezet foglalkozik a nyelvjárás kérdésével. A műhöz mellékletként kapcsolódik a Tihanyi Alapítólevelől jól olvasható fényképi hasonmása. — B. LŐRINCZY ÉVA, A Königsbergi Töredék és Szalagjai mint nyelvi emlék — AkadK., 1953. — szintén fényképi hasonmásban közli a nyelvemléket, és a BÁRCZI, T. A.-hoz hasonlóan dolgozza fel. — SZABÓ DÉNESnek „A dömösi adománylevél hely- és vízrajza” című tanulmányához — MNyTK. 85. sz. Bp., 1954. — kapcsolódik B. SIMOND RENÉE „A Dömösi Adománylevél (1138/1329.) magyar szórványai betűrendben” című összeállítás: MNy. LIII, 498—511.

Meg kell említenünk „Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke” című művet (II. kötet, 2—3. füzet, 1272—1290.), melyet SZENTPÉTERY IMRE kézírata alapján BORSÁ IVÁN szerkesztett (AkadK., 1961.), valamint MÁLYUSZ ELEMÉR hatalmas munkáját: Zsigmondkori Oklevéltár. AkadK. I. 1387—1399., 1951.; II/1. 1400—1406., 1956.; II/2. 1407—1410., 1958. (vö.: BAKÁTS ISTVÁN: LevéltHir. II/1, 70—1; SZÜCS JENŐ: LtKözl. XXV, 277—8; ELEKES LAJOS: Száz. LXXXVI, 469—70). — A veszprémi püspökség levéltárának 1352-ből való első jegyzékét BORSÁ IVÁN teszi közzé (LtKözl. XX—XXIII, 384—8). — Fontos KUMOROVITZ L. BERNÁT „Veszprémi regeszták. 1301—1387.” című műve is (Bp., 1953.). Ugyancsak KUMOROVITZ tette közzé több Zala megyei falu (Homokkomár, Mátésháza, Orbonok, Bodicz, Kontyán, Homokfalu, Szentmiklós és Aszaló) 1460/1469-i határjárását (Ethn. LXIX, 129—38). — BERRÁR JOLÁN „Női neveink 1400-ig” című műve a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai sorozatának 80. számaként jelent meg (1952. 63 l.).

MÉSZÖLY GEDEON „Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal” című műve számos nyelvemlékünket közli betűhív átírásban, valamint azok modern (mai) olvasatát és fordítását. Tankönyvkiadó, 1956. — A kéziratok nyelvemlékekből mutat be részleteket SIMON GYÖRGYI sokszorosított egyetemi jegyzete: „Szemelvények a magyar nyelvemlékekből, I. Kéziratok” (Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Bp., 1959.). A jegyzet különböző kéziratokból, kódexekből közöl 1—1 lapnyi szöveget betűhív átírásban, amennyire ezt a stenciles sokszorosítás megengedi.

A Magyar Nyelvben is számos emléket találunk ebből a korból. SZABÓ T. ATTILA „A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák”-kal foglalkozik (LIII, 335—51), melyhez FARCZÁDY ELEK jegyzeteit is felhasználta, egyben közli a nyelvemlék hasonmását is (vö. BÁRCZI GÉZA és BENKŐ LORÁND: MNy. LIV, 13—22). — „A Jókai-kódex latin eredetijének eddigi ismeretlen fejezetét”-t (LII, 347—9) P. BALÁZS JÁNOS közli. Egyben összeveti a Jókai-kódex latin forrásával (Cod. Lat. medii aevi 77.), és közli a Jókai-kódex 125—6. lapjának összevetését. — TÖRÖK GÁBOR 1469-ből származó adóösszeírást közöl

„Ötszáz éves híradás a szlavóniai magyarságról” címmel (LVII, 236—42, 360—63). A betűhív átírást 1 fényképi hasonmás egészíti ki. — PUSZTAI ISTVÁN „Megjegyzések a Birk-kódex eddigi kiadásaihoz és a források kérdése” címmel bemutatja a kódex 2a levelének első felét és a 4b levélről az utolsó kapitulumot saját olvasatával, valamint a megfelelő latin szöveget (LIV, 107—11). — „Egy 1488. évi magyar nyelvemlék a Szovjetunióban” című cikkkel (LI, 244) URAY GÉZA felhívja a figyelmet erre a nyelvemlékre, és hasonmás beszerzését javasolja (II. Bajazid szultán 1488. januárjában kelt magyar nyelvű leveléről van szó). — „Egy XV. századi szövegtöredék” címmel (XLIX, 206—9) BEKE ALBERT egy töredékes magánlevelet ismertet, melyet hasonmásban is közöl. — „Egy 1500 körüli latin—magyar szójegyzék” a címe BORSA GEDEON közlésének (L, 201—2), melyben egy ősnymtatvány-szójegyzék mellé írt 42 megfelelő magyar szót ismertet. — HÁZI JENŐ „A győri székeskáptalan legrégibb számadáskönyve (1495—1528.)” című cikkében szemelvényeket közöl a könyvből (LIII, 253—7).

A XVI. század már bővebb anyaggal van képviselve.

Az egyik legfontosabb és legjobb kiadvány VARGA ENDRE szerkesztésében jelent meg: „Ürészék. XVI—XVII. századi perszövegek”. AkadK., 1958. Az anyag zöme a XVII. századból való. A kiadványt előkészítő munkaközösség: VARGA ENDRE, ILA BÁLINT, BAKÁCS ISTVÁN, BOTTLÓ BÉLA, PÁRDÁNYI MIKLÓS, DÁVID ZOLTÁN, nyelvészeti munkatárs SZABÓ DÉNES. Az eredeti szövegnek pontos, aprólékos részletekbe menő hű ábrázolása a közlők gondosságát dicséri. A kötetben 580 perszöveget tájilag, azon belül uradalmak szerint rendezve közölnek. — A kiadási mód szempontjából már szerényebb igényekkel lép fel SZABÓ ISTVÁN, Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből: MNyTK. 86. szám, 1954. Mellékletként 9 fényképi hasonmást is találunk. A mű rendkívül gazdag, pontosan helyhez rögzíthető nyelvi anyagot tár fel. Mintegy négyezer jobbágy és számos, részben nyomtalanul eltűnt település nevét közli 1522-ből. A mű két fő részből áll: bevezetés és adattár. A közlésben megelégszik a ma használatos betűtípusokkal (vö.: BÁRCZI GÉZA: III. Kongr. 320; PAPP LÁSZLÓ: MNy. LI, 258—63.) — FEKETE LAJOS, Die Siyāqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung I—II. 1955. (vö.: FEKETE LAJOS: I. OK. VIII, 1—83; N. KAKUK ZSUZSA: NyK. LIX, 277—8; HAZAI GYÖRGY: I. OK. IX, 217—24; PERÉNYI JÓZSEF: Száz. XC, 269—71; BÁRCZI GÉZA: MNy. LII, 144—57). — KÁLDY-NAGY GYULA „Baranya megye XVI. századi török összeírásai”-t tartalmazza a MNyTK. 103. számú füzet, 1960. — A Régi Magyar Dallamok Tára I. köteteként jelent meg CSOMASZ TÓTH KÁLMÁN „A XVI. század magyar dallamai” című műve. AkadK., 1958. 781 l. (vö. VARJAS BÉLA: IrtórtKözl. LXIII, 723—5). — KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND műve „Személyneveink 1500-tól 1800-ig” címmel a Nyelvtudományi Értekezések 28. számaként jelent meg (AkadK., 1961.).

A folyóiratokban megjelent közléseket igyekeztem az eredeti szöveg kronológiai sorrendjében közölni, ez azonban nem esik egybe a folyóiratokban való megjelenés sorrendjével. A Magyar Nyelvben és az Irodalomtörténeti Közleményekben megjelent közléseket mindig címükkel közlöm, és pár szóval utalok a közlés tartalmára. Előbb a Magyar Nyelv anyagát, majd ezt követően az Irodalomtörténeti Közlemények, valamint a többi folyóiratok anyagát közlöm.

A Magyar Nyelvben láttak napvilágot: KUMOROVITZ L. BERNÁT, Magyar nyelvű becsületbíróági ítélet 1516-ból (LII, 368—9). — „Nyelvemlékek a körmendi és monyorókeréki levéltárakból” (XLIII, 156—60, 223—5) címmel IVÁNYI BÉLA 3 levelet és 2 számadás-töredéket, valamint 3 elszámolást közöl: 1. Buda, 1517. május 17.; 2. Boeskey Ilona nyúlzigeti priorissa levele Boeskey Istvánhoz, 1526 előtt; 3. Gorbonok, 1534. május 3.; 4. Erdődy Simon zágrábi püspök levele Batthyány Ferenchez, 1534. december 8.; 5. Erdődy Simon levele Batthyány Ferencné Swetkovics Katalinhoz, 1536. január 11.; 6. Magyar nyelvű bor- és ökörpénz elszámolás, 1537. július 18.; 7. Olasz

embertől írt magyar nyelvű posztószámadás, 1538. január 29.; 8. Elszámolás a Németvidék és az Örség hering-pénzéről, 1539. — ECKHARDT SÁNDOR, Adatok egy régi magyar levélhez (XLVII, 101—2). — IVÁNYI BÉLA, Bocskay Ilona levelezéséhez (XLIII, 158); helyesbítések. — FÜGEDI ERIK, Majthényi Mártonné szóbeli végrendelete 1517-ből (LV, 425—6). — ECKHARDT SÁNDOR, Báthory István levele János királyhoz, 1531. március 7. és Nádasdy Anna levele Szalay Jánoshoz, 1542. december 27. (XLVIII, 226—7). — ECKHARDT SÁNDOR „Magyar levelek a XVI. század első feléből” címmel számos levelet közöl (LI, 358—61, LII, 224—6, 500, LIII, 257—9). A levelek címeinek felsorolását mellőzöm. — ECKHARDT SÁNDOR részleteket közöl a pozsonyi kamara XVI. századi irataiból (XLVI, 385—8): 1. Zay Ferenc egri kapitány házanépe, saját feljegyzése 1537-ből; 2. Egy halálos ítélet, 1550.; 3. Várurak tolvajbandája, 1556. — IMRE SAMU a „Sabác viadalá”-val kapcsolatos kutatások során talált 3 levelet közli „Nyelvemlékek a XVI. század közepéről” címmel (LI, 239—43). — BENKŐ LORÁND közli a Sopron megyei Hegykőn lakó Szabó János jobbágy kérelmét tartalmazó levelet (Egy jobbágylevél margójára: XLVII, 221—9), melyet írója kancelláriai helyesírással, de a kiejtéshez híven írt. Ennek alapján BENKŐ több megállapítást tesz a diftongusokat illetően. — „Magyar nyelvemlékek a körmendi levéltárban” címmel (XLVI, 184—7) IVÁNYI BÉLA közli a levéltár rendezése során előkerült leveleket. — SZABÓ T. ATTILA közli „A budai káptalan egy 1472-i oklevelének XVI. század közepi magyar fordításá”-t (LII, 369—70). — ECKHARDT SÁNDOR, XVI. századi tizedszedők levelei (XLVII, 310—13): Jászóról, Kapornakról és Letenyéről keltezettek a levelek. — JENEI FERENC közli Herolt János műve kötetstábláinak belső oldalán és a hozzájuk kötött, üresen hagyott leveleken található bejegyzéseket és tollpróbákat „Győri Mária-imádságok” címmel (XLIX, 209—11). — PAPP LÁSZLÓ 3 levelet közöl „Szatmár megyei iratok a XVI. századból” címmel (LI, 496—8). — TÖRÖK GÁBOR „Az első ismeretes magyar nyelvű korrektúra-ívekről” ír (LII, 201—2), és egy korrektúra-ívet (B₃—B₄—B₅) fényképi hasonmásban is közöl. — ABAFFY ERZSÉBET közli a „Levél Batthyány Boldizsárhoz Újfalu, 1570.” című levelet (LI, 498—500). — ECKHARDT SÁNDOR „A sánta és a vak példájának ismeretlen változatá”-t közli (LI, 127—8). — SZABÓ T. ATTILA „Ötvös céhek levelei a XVI. századból” címmel több levelet közöl (L, 490—2, LII, 226—8, LIII, 259—67). A levelek címét nem sorolom fel. Az egyik levélhez SZABÓ T. ATTILA (LV, 279) kiegészítést közöl. — PAPP LÁSZLÓ Kende Mihály végrendeletének két példányát közli (LIV, 366—9). — TÖRÖK GÁBOR Alard Ferenc és Safarit Péter Báthory Istvánhoz (1572.) szóló levelét közli (LIV, 139). — KÁLMÁN BÉLA „Egy XVI. századi magyar oklevél” nehezen olvasható dátumát 1574 helyett 1514-re teszi (XLIX, 502). — ECKHARDT SÁNDOR „Jobbágylevelek a XVI. századból”, illetőleg „Jobbágylevelek a XVI. század második feléből” címmel számos érdekes levelet közöl a Magyar Nyelv több számában is (XLV, 332—4: Tardoskeddi nyomorúság, 1580.; XLVI, 88—90: Az embert fogták volt be szántani... Ölved, 1573. november 13.; — XLVI, 272—4: A nagymarosi magyarság pusztulása az „ostoradók” miatt, 1588. december 4.; — L, 202—5: Az agyonsarcolt Ete és az embersütés, 1562 előtt; Kétféle adózás, Nagyszöllő, 1574. március 8.; Árvíz, aszály, éhhalál, Vágszerdahely, 1586.; — L, 484—90: A kállai katonák rablásai, Dorog, 1575.; A pelsőci eset; Az egri katonák túlkapásai; A kissáriak nyomorúsága; — LIV, 370—2: A szegény juhokon kegyetlenkedő farkas, 1577.; Csap- és mézsárszékjog elkobzása, 1581.; A jobbágy nyomoz, míg családja kezésségből börtönben ül, 1585.; — LIV, 556—60: Adó, döghalál, szepsi német katonák, 1577.; A sajógömöri jobbágyok nyomorúsága; A tiszaszláriak menekülnek a török birodalomból, de a földesúr visszaviszi őket, 1577.; — LV, 543—6: Inota nyomorúsága, 1581.; Nem kell titeket szánni, úgy kell levágni mind gyermekestül... 1584.; — LVI, 387—92: Népfelkelés a harmincados ellen, 1580. augusztus 23.; A sebesült levele, a harmincados: Rakomazy János; A hortobágyi

csiszárok baja a harmincadosokkal, 1579.; A hajdúsági jobbágyok nyomorgatása, 1582.; A püspök bordézsmaja, Liszka, 1585. január 16.; Kétezer voder bor, Nagybánya, 1582. december 8.; — XLIX, 495: A hejcei mészárosok végrehajtják Losonczy Annát, 1582. július 20.) — Szintén ECKHARDT SÁNDOR közli Szegedi Lőrinc 2 levelét (XLVII, 99—101), valamint a kiprédikált tokaji bírónak szóló 2 levelet, 1592-ből (XLIX, 213—5). — Továbbá ő jelenteti meg a következő érdekes leveleket (XLIX, 496—501): A paraszt-bíró hagyatéka, Miskolc, 1588. február 28.; Balassi Bálint szolgáinak garázdálkodása, Mezőtarcal, 1588. március; Pennabor, pennabúza, nagy iccából kis icce és egyéb szádvári nyomorgatások, Szádvár, 1588. augusztus 4.; Garázda német katonák a tokaji szőlőkben, Tokaj, 1588. szeptember; Kereskedő átköltözése a török birodalomból, 1588. október; Zsarolás az elrabolt gyermekkel, Edelény, 1589. július; Gyilkos borbélylegény és elvermelt leányánya, Sajónémeti, 1589. december. — E. ABAFFY ERZSÉBET 3 levelet közöl a szombathelyi levéltárból „XVI. századi levelek a Dunántúlról” címmel (LVI, 113—6).

A Magyar Nyelvben találhatók ezek is: KUBINYI ANDRÁS közli egy miskolci polgáraszony hagyatékai leltárát 1578-ból (XLIX, 215). — SZABÓ T. ATTILA „Adatok Temesvári János deák oklevelezéséhez 1582—1593” címmel közli a deák 6 levelét (LVII, 98—103). — „A felsőbányai bányászok bajai” címmel ECKHARDT SÁNDOR adja közre a felsőbányai bányászok beadványát 1581-ből (XLIX, 211—2). — STOLL BÉLA közli „Balassi Bálint ismeretlen versrészletei”-t (XLVIII, 166—70). STOLL BÉLA átirásban és fényképi hasonmásban is bemutatja Balassi sajátkezű írású 5 versszakát. STOLL BÉLA cikkéhez PAIS DEZSŐ fűz nyelvészeti megjegyzéseket (i. h. 171—5). Ehhez a cikkhez kapcsolódik ECKHARDT SÁNDOR „Megjegyzések, adatok Balassihoz” címmel (XLVIII, 175—8). — PAPP LÁSZLÓ „Adatok XVI. századi literatúraiságunk működéséhez” címmel Maróti Nagy Mihály végrendeletét teszi közzé 1587-ből (LIII, 165—75). — SZABÓ T. ATTILA közleményei: Udvarhelyszéki tetemrehívás 1589-ből (LIV, 136—7); Szabó András és Demeter egyezséglevele 1589-ből (LI, 243). — A nőktől írt levelek nagyon ritkák; ABAFFY ERZSÉBET közli „Egy Vas megyei nő levele férjéhez a XVI. század végéről” (LIV, 137—8). — KOVÁCS ISTVÁN közöl magyar naptártöröredéket 1595-ből (LVII, 357—60). — PAPP LÁSZLÓ hosszabb részt tesz közzé a Debreceni Történelmi Levéltár irataiból „Az í-zés Debrecen XVI. századi nyelvén” címmel (LI, 370—7). — BÁLINT SÁNDOR egy szegedi nyelvemléket közöl „Alsóvárosi Glosszák” címmel (LVII, 355—7). — DEME LÁSZLÓ „Szótörténeti adalékok” című cikke ECKHARDT SÁNDOR „Két vitéz nemesúr Telegdy Pál és János levelezése a XVI. század végéről” című műve alapján ad közre hangtani és nyelvjárástörténeti szempontból szövegrészleteket (LII, 497—500). — KOVÁCS ISTVÁN „Szótörténeti adalékok” címmel a Zay családnak a Szlovák Központi Levéltárban található levelezéséből mutat be szótörténeti szempontból jelentős szavakat (folytatásban: LV, 540—3, LVI, 116—8, 261—4, 384—7.) — MOLLAY KÁROLY szintén közöl XIV—XVII. századi szótörténeti adalékokat (L, 206—7). — MIKESY SÁNDOR „Szótörténeti pótlékok a Szófejtő Szótárhoz” címmel tesz közzé kiegészítéseket (XLII, 76—8). — KOVÁCS ISTVÁNTól való „Magyar szövegek XVI. század végi bírósági (sedriális) jegyzőkönyvekből” (LII, 370—2). — BARLAY SZABOLCS a Csiusnál található magyar növénynyelvek kérdésével foglalkozik (XLIV, 69—72, 151—3, XLV, 91—3).

Nagyon hasznos szolgálatot tesz B. SIMOND RENÉE összeállítása „Mutató a Murmelius-féle Latin—Magyar Szójegyzékhez”. MNyTK. 70. szám, Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Bp., 1955. — Ugyancsak az ő munkája „Verancsics Faustus Dictionariumának magyar szókészlete betűrendben, a latin értelmezésekkel”. AkadK., 1959.

Bő XVI. századi nyelvi anyagot tartalmaznak a következő művek: PAPP LÁSZLÓ, XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása. NytudÉrt. 19. sz. AkadK., 1959. — DEME LÁSZLÓ, A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. NytudÉrt. 20. sz. AkadK.,

1959. — PAPP LÁSZLÓ, Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában. NytudÉrt. 25. sz. AkadK., 1961. Különösen PAPP LÁSZLÓ utolsó művében található nagyon sok szöveg.

Az Irodalomtörténeti Közleményekben is gazdag XVI. századi anyagot találunk. A közlés módja általában a betűhív átírás (csak ritkán fordul elő mai jelekkel való átírás). Gyakran megtaláljuk az emlék fényképi hasonmását is. Ennek következtében az e folyóiratban közölt anyagot nyelvészeti szempontból is jól fel lehet használni. BORSA GEDEON „Ismeretlen virágének töredéké”-t közli (LXI, 236—7) a XVI. század harmincas éveiből. A betűhív átírást fakszimile egészíti ki. — MÉSZÁROS ISTVÁN ismerteti egy „Újabb virágének-töredék”-et a XVI. század első feléből betűhív átírásban és fakszimilével (LXIII, 199—200). — STOLL BÉLA betűhív átírásban és fényképmásolatban közli a „Szendrői Hegedős-ének”-et (LVII, 231—3) az 1540-es évekből. Ehhez szól hozzá a későbbiekben HORVÁTH JÁNOS (LVIII, 269—77) és PAIS DEZSŐ (i. h. 277—83), majd utóbb ECKHARDT SÁNDOR (i. h. 406—14). — JENEI FERENC DÁVID FERENC és HELTAI GÁSPÁR ismeretlen munkáiról tájékoztat bennünket, a címeken kívül betűhív átírásban részleteket nyújtva a művekből (LVII, 205—9, LVIII, 73—6). — PIRNÁT ANTAL DÁVID FERENC „Könyvecske az igaz keresztségről című művéről és annak német eredetijéről ír. Egyben közli Willini Sándor levelét, valamint a magyar szöveg összevetését a német eredetivel (LVIII, 299—308). — PIRNÁT ANTAL és VÉGH FERENC együtt közölnek új adatokat Heltai Gáspárról (LX, 66—73). — ECKHARDT SÁNDOR „A füves kertecske” első kiadásával foglalkozik. Megemlíti, hogy van ugyan róla kéziratos másolat, de az csak nagy óvatossággal használható, mert a másoló modern helyesírásra, sőt sok helyen új magyar nyelvre írta át az eredetit. ECKHARDT részleteket közöl a második kiadásból, melyet Bornemisza Péter adott ki, valamint összevetéseket a német eredetivel, és arra a meggyőződésre jut, hogy az első kiadás kétségtelenül Balassi Bálint munkája (LVIII, 373—85). — Ugyancsak ECKHARDT SÁNDOR tájékoztat bennünket Balassi Bálint utolsó hadjáratáról (LXIII, 485—7). — V. KOVÁCS SÁNDOR Balassi Bálint ismeretlen levelét közli (LXIV, 445). — STOLL BÉLA mai jelekkel átírva mutatja be Sztárai Mihály ismeretlen históriáját (LXIII, 520—3). — CSAPODI CSABA ismeretlen magyar verset tesz közzé a XVI. század végéről betűhív átírásban, egyben fényképi hasonmás is ad (LVIII, 437—9). — BÁN IMRE Szepsi Csombor Márton babonafeljegyzését közli, az átírás mai jelekkel történik (LVIII, 439—40). — NEMESKÜRTY ISTVÁN Bornemisza Péter stílusáról írva több részletet ismertet Bornemisza műveiből betűhív átírásban (LIX, 24—35). — PAPP GÉZA, Ismeretlen Kochanowski-fordítások a XVI—XVII. századból (LXIV, 328—40). — TARNÓC MÁRTON Batthyány Ádámnak Poppel Évához szóló levelét közli (LXI, 402—3).

A XVII. századra vonatkozóan már kevesebb anyag jelent meg. A felsorolás módja megegyezik a XVI. századéval.

MAKKAI LÁSZLÓ, I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631—1648.), Bp., 1954. (vö. MRÁZ VERA: LtKözl. XXVI, 325—6). — MIKECS LÁSZLÓ, A moldvai katolikusok 1646—47. évi összefirása (Erdélyi Tudományos Füzetek 171. sz.).

A Magyar Nyelvben a következő szövegközlések találhatók: „Szentbenedeki Mihály szakácskönyve 1601-ből”, közli KOVÁCS JÓZSEF (LV, 135—43). — SZABÓ T. ATTILA „Felelet a felelin-féle igealakok kérdésére” közli a Béli-levéltárból a csíkszentsimoni vallatást (LV, 273—8). — TÖRÖK GÁBOR nyelvjárási vonatkozású leveleket ismerteti a XVI. és XVII. századból (LIV, 139—40). — PAPP LÁSZLÓ a pápai és lakompaki úriszék anyagából nyújt kiegészítést „Szavatos” címmel KNIEZSA, SzJjsz. I, 493—4-hez (LII, 372). — „Magyar levelek a XVII. század elejéről” címmel KOVÁCS ISTVÁN tesz közzé 4 levelet (LV, 271—3): 1. Az érsekújvári jobbágyság kérése Thurzó György-

höz, 1603.; 2. Zrínyi György levele Thurzó Györgyhöz, 1603.; 3. Rédey Ferenc megerősítő levele, 1606.; 4. Zrínyi Ferenc levele Thurzó Györgyhöz, 1608. — PAPP LÁSZLÓ adatokat közöl az *d* utáni *o*-zás történetéhez, a levél kelte: Tihany, 1654. december 16. (LII, 91—2). — Csekekátai jobbágyok 1666 és 1674 közt kelt leveleiből ad közre HORÁCSI ILLÉS egyes leveleket (XLV, 209—13). — KOVÁCS ISTVÁN „Egy *i* (*i*)-zó missilis családi levél a XVII. századból” címmel ismerteti Bartakovit György levelét, Pozsony, 1666. május 14-ről (LIII, 511—2). — ECKHARDT SÁNDOR egy régi magyar szerelmes levelet mutat be, melynek címe „Panasz” (XLV, 207—9). A levelet ECKHARDT XVII. századi iratok közt találta. — LOVÁNYI GYULA adalékokat közöl a XVII. század nyelvéhez (XLIX, 502—7). — SZABÓ T. ATTILA „A *-bali* képző az erdélyi régiségben” címmel számos XVII. és XVIII. századi példát hoz fel a képzőre (XLVIII, 224—6).

Az Irodalomtörténeti Közleményekben is csökken a XVII. századból való anyagközlés. KLANICZAY TIBOR „Újfalvi Imre és az 1602. évi énekeskönyv” címmel tesz közzé anyagot (LXII, 152—69). — ECKHARDT SÁNDOR, Egy szerelmesvers-fogalmazvány a XVII. század elejéről (LVII, 233—6). — IVÁNYI BÉLA, Tinódi-idézet egy XVII. századi levélből (LVIII, 318—9). — KOMLOVSZKY TIBOR Rimayról ismertet adatokat a bicsai levéltárból (LXIII, 483—6). — KOVÁCS JÓZSEF Csombor Márton elfelejtett drámái jelenetéről ír (LXIII, 109—11). — MAKKA LÁSZLÓ jegyzőkönyv-részleteket ad közre „Tolnai Dali János harca a haladó kultúráért” címmel; adatok sárospataki tanári működéséhez 1638—42. (LVII, 236—49). — ANGYAL ENDRE, Vathay Ferenc énekeskönyve (LIX, 51—61). — CSAPODI CSABA, Kiadatlan Zrínyi-levelek az Eszterházy-levéltárból (LX, 490—7). — MRÁZ VERA egy Zrínyi-iratot közöl (LXI, 125). — KOMLOVSZKY TIBOR közli Zrínyi Miklósnak Thököly Istvánhoz írott levelét (LXIII, 75). — JENEI FERENC jegyzeteket jelentet meg a Szigeti Veszedelem szövegéről (LXIII, 84—9). — TINN MÁRIA, Szenczi Molnár Albert ismeretlen sorai (LXIV, 193). — KAPOSÍ MÁRTON—KOVÁCS SÁNDOR IVÁN, Rozsnyai Dávid kiadatlan kéziratos imádsága, 1664-ből (LXIII, 486—8). — CSAJAI PÁL „Szerelmi Versek Ladmóczi István albumában”, 1676-ból, átírása mai jelekkel történt (LXIV, 61—4). — DOMOKOS PÁL PÉTER „Tatrosy György önéletírása és történeti feljegyzései” címmel több részletet közöl betűhív átírásában (LXI, 238—61). — JENEI FERENC ismeretlen irodalmi leveleket tesz közzé a Batthyány-levéltárból (LXIII, 687—92).

GÁLDI LÁSZLÓ „Szenczi Molnár Albert zsoltárverse” című műve az Irodalomtörténeti Füzetek 18. számaként jelent meg, AkadK., 1958. 129 l.

A következőkben felsorolásra szorítkozom, és csak a szerző nevét és a cikk lelőhelyét adom meg: MRÁZ VERA: NéprKözl. II, 288—306, 333—4. — HORVÁTH ANTAL: NéprKözl. I, 265—8, II, 321—9. — IVÁNYI BÉLA: NéprKözl. I, 269—72. — SZABÓ KÁLMÁN: NéprKözl. II, 172—5. — SZABÓ T. ATTILA: Ethn. LXVII, 99—108. — IVÁNYI BÉLA: Ethn. LX, 284—5. — DÖMÖTÖR TEKLA: Ethn. LXVIII, 253—68. — SZABÓ T. ATTILA: Nyr. LXXXI, 113—5, LXXXII, 369—73.

A XVIII. századi adatközlések főleg irodalomtörténeti, történeti és néprajzi folyóiratokban találhatók. A Magyar Nyelvben csökken a XVIII. századi anyag közlése, szemben a régebbi századokkal.

A Magyar Nyelv tartalmazza: BENKŐ SAMU II, részben latin és magyar nyelvű levelet mutat be, melyek Révai Miklós nagyváradi éveire szolgálatnak adalékokat (LIV, 509—16). — CSUPOR ZOLTÁN MIHÁLY közli Sajnovics János végrendeletének másolatát, valamint a budai várbeli plébános jelentését Sajnovicsról (LIV, 517—22). — FARCZÁDY ELEK—SZABÓ T. ATTILA „Újabb adalékok a »XVI. századi orvosi könyv« kérdéseihez” címmel fényképi hasonmásban ismerteti Lencsés György levelét, valamint az orvosi könyv 1757. évi erdőszentgyörgyi másolatának címlapját (LVII, 173). — „Zsivány-argot 1782-ből” címmel HOFFMANN TAMÁS szövegűhűséggel adja közre a szó-

jegyzéket, melyet a jászárokszállási *Protocollum Currentalium* köteteinek 126—8. lapjain talált (LII, 89—91). BÁRCZI GÉZA ezzel kapcsolatban megjegyzi, hogy ezt a szójegyzéket nyelvészeti irodalmunkban már négyszer közölték (LII, 228—31); SCHEIBER SÁNDOR (LII, 230) szerint már kilencszer. IMPLÓM JÓZSEF (LIII, 270—2) közli a helytartótanács körlevelét (1782. május), mellyel a szóban forgó szójegyzéket szétküldték. A fentiekhez HOFFMANN (LIII, 272) megjegyzi, hogy az eredeti szójegyzéknek csak egy variánsát közölte. TÖRÖK GÁBOR pedig egy hét évvel korábbi, de lényegesen kisebb szójegyzéket ismertet (LIII, 273—4). — PEÉRY REZSŐ „Soproni adalék 1794-ből az erdélyi magyar nyelvemelő mozgalomhoz” címmel a Magyar Társaság három iratát mutatja be (LIII, 274—8). — PAPP LÁSZLÓ szótörténeti és nyelvjárástörténeti szempontból tesz közzé adatokat a Csáky levéltárból „Bihar megyei nyelvi adatok a XVIII. századból” címmel (LV, 546—51). — INCZEFI GÉZA, A jószág leírása Szegeden a XVIII. században (L, 496—501). — IMPLÓM JÓZSEF a gyulai levéltárból nyújt szótörténeti adalékokat (LVII, 486—91). — JANCSÓ ELEMÉR folytatásokban jelenteti meg Gyarmathi Sámuel tizenkét levelét (XI, 215—24, 359—65, XLVI, 61—6, 153—8, 247—50). — IMPLÓM JÓZSEF hosszabb szünet után folytatja a MNy. XL, 245—6-ban megkezdett anyagközlését „Szótörténeti adalékok” címmel (XLIII, 305—9, XLVI, 93—5, 187—9, 274—6). — TÁLASI ISTVÁN egy kun Miatyánk-változatot közöl magyarázattal (XLIII, 63—4).

SCHRAMM FERENC közli egy XVIII. századi füvészkönyvbe tett magyar bejegyzéseket „Népi növénynevek a XVIII. századból” címmel (Nyr. LXXXV, 207—14).

Az Irodalomtörténeti Közleményekben megjelent XVIII. századi anyagot csak a közlő nevével és a közlés címével és helyével sorolom fel. — V. WINDISCH ÉVA, Rákóczi Ferenc ismeretlen hadtudományi munkája (LVII, 29—56). A tulajdonképpeni mű „Hadakozó embernek tanító scholája” (i. h. 45—56). — ESZE TAMÁS, A Mercurius-kérdés revíziója (LVII, 57—75). — BUSA MARGIT, Egy ismeretlen színjáték (LX, 187—96). A színmű címe „Comedia Generalis de conflictu Turcorum et Hungarorum vel Actus Generalis de Turcis et Hungaris”. — ANGYAL ENDRE, Csúzy Zsigmond magyarsága (LXI, 216—26). — SZENT-IVÁNYI BÉLA, Bél Mátyás első nyomtatványa és ifjúkori többnyelvű alkalmi versei (LXIII, 227—35). — KOZMA FERENC „Jekoniás”-ának forrását mutatja ki ALSZEGHY ZSOLT (LXIII, 359—61). — HERPEI JÁNOS, Bod Péter jegyzőkönyvecskéje (LXIV, 64—8). — SEGESVÁRY VIKTOR, Horváth Ádám két levele Ráday Gedeonhoz, 1789—1790. (LIX, 103—5). — BENDA KÁLMÁN, Révai Miklós ismeretlen levele 1790-ből (LVIII, 76—7). — STOLL BÉLA, Felvinczi György versei (LVIII, 334—7). — JUHÁSZ GÉZA, Csokonai ismeretlen fordításai, 1791-ből (LVII, 249—68, a tulajdonképpeni mű 255—65). — VARGHA BALÁZS „A »zöld codex« Csokonai költői fejlődésének első szakaszáról” címmel közöl több versrészletet (LVII, 111—62).

A többi folyóiratban közzétett XVIII. századi anyagra csak a közlő nevével és a közlés helyével utalok.

A Néprajzi Közleményekből: BALASSA IVÁN: II, 148. — DARNAY BÉLA: I, 257—60. — BALOGH ISTVÁN: III, 313—9. — MOLNÁR BALÁZS: II, 329—40. — MORVAY PÉTER: II, 282—7. — DOMONKOS OTTÓ: II, 319—24. — DÖMÖTÖR SÁNDOR: II, 357—60. — SZÜCS SÁNDOR: II, 97—8. — NÉMETHY ENDRE: I, 273—5. — BODGÁL FERENC: NéprKözl. II, 316—8. — BELÉNYESI MÁRTA: II, 264—81, II, 280—96. — BAKÓ FERENC: I, 261—4. — BARABÁS JENŐ: I, 253—6. — SZABÓ KÁLMÁN: I, 78—81. — TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ: III, 297—306. Vö. még: VAJKAI AURÉL: Ethn. LVIII, 116—9; BEKE ÖDÖN: Nyr. LXXIV, 56—7; CSATKAI ENDRE: Nyr. LXXII, 8—10.

Az Ethnographiából: HOFER TAMÁS: LXVIII, 160—70, 346—9. — MOLNÁR JÓZSEF: LVI, 72—4, LVII, 89—90. — SCHRAM FERENC: LXVII, 294—8. — NAGY GUSZTÁV: LXVIII, 292—304. — BARABÁS JENŐ: LXV, 466—83. — MÓDY GYÖRGY:

LXVIII, 349—51. — NÉMETHY ENDRE: LXI, 104—5. — BALOGH ISTVÁN: LXV, 441—57, LXVI, 99—124. H. FEKETE PÉTER: Nyr. LXXII, 195; Ethn. LIX, 157—60. — KENÉZ GYÖZÖ: Ethn. LXXI, 612—3. — BALASSA IVÁN: ErdMúz. LI, 127—9. — VÖRÖS KÁROLY: Irtört. 1952: 468—80. — H. BALÁZS ÉVA: Száz. LXXXIV, 320—32. — GUNDA BÉLA: ErdMúz. L, 104.

A közlés módja miatt nyelvészeti szempontból nem nagyon használható, pedig anyagánál fogva nagy érdeklődésre tarthatna számot ESZE TAMÁS, Kuruc vitézek folyamodványai 1703—10. Bp., 1955. 627 l.

Több folyóiratban találunk XVIII. és XIX. századi anyagot vegyesen. KÁZMÉR MIKLÓS egy 1800 körüli nyelvjárási szöveget közöl a Szigetközből (MNY. XLIX, 528—33). — LŐRINCZE LAJOS néhány szentgáli család leveles ládájában őrzött írásból állította össze az anyagát, melyet folytatásban közölt (MNY. XLV, 94—6, 214—7, 340—7, XLVI, 95—6, 189—92, 277—80, 389—93, XLVII, 110—11, 316—20, XLVIII, 228—32, XLIX, 237—9, 534—44, I, 209—212). — MANGA JÁNOS: NéprKözl. I, 147—54. — BAKOS JÓZSEF: Ethn. LXII, 171—6. — BERECKZI IMRE: Ethn. LVIII, 258—62. — CS. BOGÁTS DÉNES: Ethn. LVII, 77—81. — SZÓKE BÉLA: Ethn. LIX, 128—33, LXV, 222—7.

Az utolsó részben a XIX. század elejéről származó anyagközléseket tárgyalom.

CSATKAI ENDRE közli Szabó József nyelvész levelét Széchenyi Istvánhoz a magyar nyelv rokonsága ügyében (MNY. XLVIII, 200—2). — PENAVIN OLGA, A mai és múlt századi kórogyi személynévanyag ismertetése (Nyr. LXXXII, 476—81). — TÖRÖK GÁBOR, Egy XIX. század eleji tájszógyűjtemény (Nyr. LXXXII, 84—91).

A Néprajzi Közleményekből: BALASSA IVÁN: III, 320—1. — MOZSOLICS AMÁLIA: II, 330—2. — TAKÁCS LAJOS: II, 347—56, III, 326—34. — SOLYMOS EDE: II, 341—5. — TRÓCSÁNYI ZSOLT: III, 307—12. — IFJ. KODOLÁNYI JÁNOS: II, 347—8, III, 335—7. — DARNAY BÉLA: I, 245—51. — CSATKAI ENDRE: II, 307—15. — PESOVÁR FERENC: II, 294—308. — DOMONKOS OTTÓ: I, 279—82. — DOROGI MÁRTON: II, 335—44.

Az Ethnographiából: BALASSA IVÁN: LX, 286—92. — MOZSOLICS AMÁLIA: LVIII, 280—1. — PENAVIN OLGA: LXIX, 155. — LUBY MARGIT: LXII, 113—43, 410—25, LXIII, 127—38. — POGÁNY PÉTER: LXIX, 93—114. — DÖMÖTÖR SÁNDOR: LXIX, 287—90. — HOFFMANN TAMÁS: LXVII, 536—60. — CSILLÉRY KLÁRA: LVIII, 276—9. — KISS LAJOS: LXV, 329—72. — MOLNÁR BALÁZS: LXIII, 371—406. — BELÉNYESY MÁRTA: LXXI, 613—5. — ÚJVÁRY ZOLTÁN: LXXI, 107—9.

Ezzel a szöveg- és adatközlő cikkek felsorolását befejeztem. Itt még megjegyzem, hogy az adatközlő cikkek közül csak azokat említettem meg, amelyek nagyszámú adatot tartalmaznak, de a csak néhány adatot nyújtó cikkeket nagy számukra és a helyszükére való tekintettel nem soroltam fel.

MOLNÁR JÓZSEF

Jelentés az 1961. október 20—26-án Ankarában megtartott török történelmi kongresszusról

1. A török történelmi társulat (Türk Tarih Kurumu), amelyet 1931-ben a polgári török forradalom vezére, Atatürk (régábbi nevén Musztafa Kemal) alapított és felelős részben vagyona örökösévé tett, öt évenként összefoglaló kongresszust szokott hirdetni. Ez alkalommal a hatodik kongresszust hívta össze.

A hatodik török történelmi kongresszusra (VI. Türk Tarih Kongresi) mintegy harminc külföldi török történetkutató jelentette be érkezését, s mintegy húsz külföldi kutató valóban megjelent, tíz különböző országból. A török történetkutatásnak ugyanis maradandó nemzetközi jelentőséget biztosít az a tény, hogy a Földközi-tenger meden-

céje körül ma vagy 20 olyan független ország van, amely egykor az oszmánitörök birodalom tartozéka volt, és így vagy 20 ország történetkutatói török nyelvű forrásokban is keresik saját hazájuk történetét. Az idegen kutatók közül a Szovjet Birodalom szakmai közösségét A. F. Miller, A. Alizade és A. M. Semszudinov, Németországot Franz Taeschner és Gotthard Jäschke, Franciaországot Irène Mélikoff és Ali Toptschibachy, a lengyelországit Ananiasz Zajaczkowski és Jan Reychman, a magyarországit Fekete Lajos, Fehér Géza és Káldy-Nagy Gyula képviselték; volt képviselője többek között Jugoszláviának, Izraelnek, az amerikai turkológiának és az Unesconak is.

A kongresszus tagjai október 20-án reggel Atatürk sírját látogatták meg, s a síron koszorút helyeztek el.

Ezt követően a kongresszus megtartotta első összes ülését. Ezen a török történelmi társulat elnöklő alelnöke, Faik Reşit Ünat bejelentette, hogy a török történelmi társulat és a kongresszus elnöke, Semszeddin Günaltay, aki régebben a török köztársaság miniszterelnöke is volt, a kongresszus előestéjén meghalt. A kongresszus egy perenyi felállással tisztelgett elhunyt elnöke emlékének. — Ezt követően az egyetemek és tudományos szervezetek képviselői mondták el üdvözlő beszédeiket, s ezek sorában Fekete Lajos a budapesti ELTE és a M. Tud. Akadémia orientalista tagjai nevében köszöntötte a kongresszust. — Ezek után a kongresszus elhatározta, hogy másnap részt vesz elnöke temetésén, a másnapi ülés programpontjait pedig elosztja a későbbi napokra.

2. A kongresszus gondos tervezéssel 5 szakosztályra osztotta munkásságát, úgy-mint: I. a régi Anatólia és Elő-Ázsia, II. Belső-Ázsia és a középkori török népek, III. az Oszmán-házi korszak, IV. a török köztársaság története és V. a történettudás kérdései címen. A program azonban az elnök temetése miatt felborult, és szerencsés véletlen volt, ha valaki az öt érdeklő felolvasásról idejében hírt tudott szerezni. Ahogy a programból is megállapítható, az archeológiai kutatások a 113 meghirdetett előadás közül 34 meghirdetett előadással ma is előtérben vannak, de az írott források kutatása és különösen az oszmáni korszak története 35 meghirdetett előadással sokkal megbecsültebb helyet foglal el, mint régebben; megtartotta korábbi helyzetét a Belső-Ázsia és a török népek történetével foglalkozó II. osztály (31 meghirdetett előadással), és csökkent a köztársasági korszak kutatása, 10 előadással; viszont az utóbbiak között helyet kapott a tavalyi (1960.) év „május 27-e” története, egy előadással. Részletes tájékoztatást az alábbi felsorolás nyújt.

A meghirdetett előadások a következők voltak (csillaggal azokat jelölöm, amelyekről tudom, hogy szerzőik nem jelentek meg a kongresszuson):

Az I. osztályban ŞEVKET AZİZ KANSU: Isztambul és Trakia történelem előtti kora; ENVER BOSTANCI, H. Z. KOŞAY, J. MELLAART: kalkolit- és neolit-kori kultúra; RACİ TEMİZER: az ankarai archaeológiai múzeum új szerzeményeiről, TAHSİN ÖZGÜÇ, NİMET ÖZGÜÇ és KUTLU EMRE a kültepei leletekről; EKREM AKURGAL az ergili-i és candarli-i ásatásokról; CEVDET BAYBURTLUOĞLU az ott feltárt kerámiai leletekről; ÜMIT SERDAROĞLU és HAKKI GÜLTEKİN a focsai és bornovai ásatásokról; ARİF MÜFİD MANSEL és három társa (JALE İNAN, ADNAN PEKMAN és SABAHAT ATLAN) a side-i ásatásokról és leletekről; HANS G. GÜTERBOCK csikágói tanár a hittita írásról; SEDAT ALP és U. BAHADIR ALKİM a karahöjüki és islahijjei ásatásokról; HALET ÇAMBEL a karatepei, FRIEDRICH KARL DÖRNER az arsameiai, AFİF ERZEN a vani ásatásokról; YUSUF BOYSAL egy top-rakkalei pajzsról; TAHSİN ÖZGÜÇ az altintepei leletekről. Az utolsó napon került felolvasásra a repülőgéppel lezuhant MUZAFFER ŞENYÜREK dolgozata egy Ankara környékén talált anthropoid majom fogáról, EKREM AKURGAL jelentése a focsai ásatásokról és NEZAHAT BAYDUR beszámolója egy kadirli-i római épületről.

A II. szakosztályban: MUHADDERE ÖZERDİM a törökök ég-vallásáról (gök dini); AHMED CAFEROĞLU a kínai források „kontyos” törökeiről; AYDIN SAYILI egy török algebrai munkáról; İRÈNE MÉLIKOFF a török epikus költészetről; ANNEMARIE SCHIMMEL a hindi (pakisztáni) kultúrára kifejtett török befolyásról; KARL JAHN* a mongol-kori egyetemes történetről; A. A. KAMPMAN* a Timuridák üzbekisztáni építészeti emlékeiről; ALI TOPÇUBAŞI a Törökországba jövő grúz királyokról; EMEL ESİN a karahanli törökök mohamedán építészet emlékeiről; M. ZEKİ ORAL a harputi dzsámi kőbe vésett fermánjáról; M. ÖNDER a kóniai vár domborműveiről; ALİ SAİM ÜLGEN szeldzsuk kori építészeti részletkérdésekről; ZİYA MUSAOĞLU BUNİYATOV a VII—VIII. századbeli Azerbajdzsánról; FARUK SÜMER az agaerikről; FELIX TAUER* Hafiz-i Abru földrajzi munkájáról; ANANIASZ ZAJACZKOWSKI a kazárokról; ZEKİ VALİDİ TOĞAN az isztanbuli kéziratárak miniatűrjeiről; OKTAY ABDÜLOĞLU EFENDİJEV* a Safevi-hatalom megalakulásáról; ABDÜL KERİM ALİOĞLU ALİ-ZÂDE bizonyos Nahıçevanı egy munkájáról; ALİ SEVİM MEYYAFARIKIN és AMİD történetéről; MESUD KOMAN a szeldzsukok sportjáról; KATHARINA OTTO-DORN az Abbaszida-kori művészetről; SEMAVİ EYİCE egy trakiai tanulmányútról; MARIO GRIGNASCHI a yabgu-król; FRANZ TAESCHNER az ahi-knak Ğelaleddin Rûmihoz való kapcsolatáról; M. TAYYİB OKİÇ az iszlám Délkelet-Európában való megjelenéséről; W. ZAJACZKOWSKI* Lengyelország és Törökország kulturális kapcsolatairól; İBRAHİM ARTUK ritka érmékről.

A III. szakosztályban HALİL İNALCİK némely oszmáni jogi kérdésről és külön a török és perzsa kereskedelemről; FAİK REŞİT UNAT egy új török Anonymus-példányról; BEKİR KÜTÜKOĞLU a török történelmi források kiadásáról; M. MÜNİR AKTEPE a Tağ üttevârîh függelékéről; FEKETE LAJOS a törökkori Buda latinjairól; MİTHAT SERTOĞLU a török timarrendszeréről; J. BLASKOVICS* a bejlerbeji hâşşokról; URİEL HEYD a török történet héber forrásairól; RÁSONYI LÁSZLÓ* török személynevekről; ŞEHABEDDİN TEKİNDÂĞ isztanbuli topográfiai kérdésekről; ABDULKADİR KARAHAN egy „Fethname-i Bagdad” című történelmi munkáról; FAHRETTİN KİRZİOĞLU a Trapezunt melletti Bulgar dağıról; HÜSEİN DAĞTEKİN a boszporusi Rumeli hisariban végzett ásátásokról; ŞİNASİ ALTİNDÂĞ az oszmáni kádikról; HAZAI GYÖRGY* a Tarih-i Üngürüséről; TAYYİP GÖKBİLGIN eyâlet-i Rumról; KÁLDY-NAGY GYULA egy budai pénztári naplóról; I. H. UZUNÇARŞILI II. Bajazid fia Şehzade Korkudról; FERİDUN DIRİMTEĞİN III. Murad szünnet-ünnepségéről; FAHRETTİN KİRZİOĞLU a „24” és „32” törzsnivekről; CENGİZ ORHONLU Özdemir pasáról; BEDİ ŞEHSÜVAROĞLU a török szultánok erotikus könyveiről; FARUK ŞABANOV a tanzimatról; CHARLES D'ESZLARY* a törökországi Kossuth-emigrációról; YULUG T. KURAT a 49-es magyar menekültekről; İSMAIL KAYNAK Bisztra Cvetkova munkájának értékéről; FEHİR GEZA a magyarországi török uralom építészeti emlékeiről; M. CEZAR a levendekről; ABDULKADİR KARAHAN a brit múzeum török iratairól; MUİN MEMDUH TAYANÇ a török kő-rozettákról; ERCÜMENT KURAN a török birodalom követői szerepéről a törökség európaisodásában; ABDURRAHMAN ÇAYCI Itália szerepéről Tuniszban 1871-ben; DANYAL BEDİZ a török hajózásról; HÜSEİN KOCABAŞ Orhan szultán pénzeiről.

A IV. szakosztályban GOTTHARD JAECHKE „Musztafa Kemál, a republikánus” címen; FAİK REŞİT UNAT Atatürk szaloniki házáról; SUAT SİNANOĞLU Atatürk „Nutuk”-járól mint történelmi forrásról; ADNAN ERZİ bibliográfiai kérdésről; TEVFİK BİYİKLİOĞLU a mondrosi fegyverszünetről; NUSRET HIZİR a szimbolizmusról; SEMAVİ EYİCE a képről, mint történelmi forrásról; ÇAGATAY ULUÇAY az 1960. év május 27. eseményeiről; ORHAN ACİPAYAMLI ethnológiai kérdésről.

Az V. szakosztályban FAİK REŞİT UNAT a történettudás eszközeiről; BEDİ ŞEHSÜVAROĞLU a középiskolai történettudásról; H. RIVIÈRE a múzeumok szerepéről a történettudásban.

A kongresszus záró ülésén a főtítkár, ULUG İGDEMİR általános összefoglalást adott a török történelmi társulat harmincéves munkásságáról.

A kongresszus ülésezése után a tagok egy része a gordioni ásatások színhelyére, másik része Kóniába tett kirándulást.

Meleg érdeklődést mutatott a kongresszus munkája iránt a magyar népköztársaság törökországi követe, Felkai Dénes. Több alkalommal volt módom tájékoztatást adni a követ úrnak a magyarországi török uralom történetének török nyelvű forrásairól és azok feltárásának fontosságáról. A történetkutatók közötti személyes kapcsolatok fejlesztése végett a követ úr fogadást rendezve módot adott arra, hogy a kongresszus tagjai a követség épületében is találkozhassanak, s ezen az összejövetelen a követ úr megbízásából a török ethnográfiai múzeum igazgatójának, Hamit Zübeyir Koşaynak átadtam a Magyar Ethnográfiai Múzeum által a Török Ethnográfiai Múzeumnak ajándékol küldött néprajzi múzeumi emléktárgyakat. Koşay, aki egyetemi tanulmányait Magyarországon végezte, nagy örömmel vette az ajándékot, és igen meleg szavakkal emlékezett meg egykori budapesti tanáraitól.

A kongresszus tagjainak hasonló összejövetelére ugyanazon a napon a lengyel népköztársaság követsége és három nappal később a Szovjetek nagykövetsége is módot és lehetőséget nyújtott.

Hazajövet Isztanbulban az ottani egyetem egyes tanárait és a levéltár igazgatóját kerestem fel, s mindenütt igen közvetlen formában és behatóan tárgyaltuk meg közös feladatainkat és a közös kutatás lehetőségeit.

FEKETE LAJOS

KÜLÖNFÉLÉK

Melich Jánosról

Születésének kilencvenedik évfordulója alkalmából

Melich János termékeny munkásságáról, amely több mint 1100 munkából áll, születésének hetvenedik és nyolcvanötödik évfordulóján avatott emberek tollából (Benkő Loránd, Hadrovics László, Kniezs István, Pais Dezső) több méltatás jelent meg. Ezekben, nyugodtan mondhatjuk, többé-kevésbé megállapították az ez évi, szeptember 17-én kilencvenedik életévét betöltő tudós helyét a magyar nyelvtudományban.

Melich János hosszú évtizedeken át a magyar nyelvészek vezető személyisége és korának egyik legnagyobb, de inkább a legnagyobb magyar nyelvésze volt. Az ő munkásságában rendkívül szerencsésen párosult az adatok gyűjtése és feldolgozása terén végzett szívós munka a romantikával. Erre elsőízben Pais Dezső mutatott rá (még 1925-ben), aki később ezt a pozitív romantikát tömören így értékelte: „Melich János romantikája, a romantikától fűtött fantázia útjain érte el — mindeddig szinte egyedül — a magyar nyelvtudomány legmagasabb ormait.” Melich János elsőnek kezdte meg a nyelvtudomány történetében a szöföldrajz alkalmazását, ő indította meg a magyar helynévkutatást, új alapokra helyezte a magyar nyelv szókincsének etimológiai boncolgatását, ezen belül a szláv jövevényszavak tanulmányozását és nem utolsósorban a magyar—szláv nyelvi érintkezések sokoldalú kutatását.

Hogy szlavisztika nélkül nem lehet magyar nyelvtudományt művelni, azt már a múlt században felismerték a magyar nyelvészek. Erről tanúskodnak szláv nyelvészeti kérdéseket érintő munkái. Melich János azonban a szlavisztikát nemcsak a magyar nyelvészet segédtudományának tekintette, hanem maga is századunk első felében a magyarországi szlavisztika legnagyobb művelője és irányítója lett. Rajongott a szlavisztikáért.

Ha valamelyik hallgatójában komolyabb érdeklődést vett észre iránta, rögtön igyekezett felkarolni, ellátni tanácsokkal és, ha lehetett, ösztöndíjjal. Sajnos, abban az időben a szlavisták számára a körülmények elég mostohák voltak, és Melich Jánosnak nem sikerült teljes mértékben szlavista növendékeinek olyan szellemi és anyagi támogatást nyújtani, amilyent szeretett volna. Azonban a lehetőségekhez képest rendkívül sokat tett a magyarországi szlavisztika fejlesztése terén. Az ő tudományos és nevelő munkássága nélkül a magyar szlavisztika a nemzetközi szlavisztikán belül nem került volna arra a helyre, amelyre most jutott el. Az ő tanítványai közé tartoznak Kniezsa István, Hadrovics László, Sulán Béla, Úrhegyi Emilia és mások.

Én szintén abban a szerencsés helyzetben voltam, hogy majdnem két éven át hallgathattam Melich János előadásait. 1939 tavaszán iratkoztam be a budapesti egyetemre. Előtte a prágai Károly-egyetemen olyan kiváló szlavisták előadásait hallgathattam, mint Miloš Weingart, E. A. Ljackij és Jiří Horák. Addig, különböző okoknál fogva, Asbóth Oszkár, Melich János és néhány tehetséges tanítványa munkásságáról még nem sokat tudtam. Abban a hiszemben voltam, hogy a budapesti egyetemen a szlavisztikai előadások meg sem közelíthetik a külföldi egyetemekét, a prágairól nem is beszélve, tehát az itt elhangzandó megnyilatkozásokat fenntartással kell fogadnom. Azonban a budapesti egyetemen előadások színvonala és az emberi fogadtatás, Pais Dezső kifejezését használva, „aránylag” kellemes meglepetést jelentett számomra. Azt hiszem, ezt velem együtt sokan vallják, akik abban az időben a budapesti egyetemen szlavisztikai előadásokat látogattak. Ez elsősorban Melich Jánosnak: a tudósnak, tanárnak és embernek köszönhető. Azt persze nem állíthatom, hogy a szlavisztikai előadások teljesen mentesek voltak az akkori hivatalos politikai szellemtől. Akadtak az előadásokban olyan kijelentések, amelyeket azóta maguk az előadók már rég visszavontak, vagy esetleg még visszavonnak.

Ha jól emlékszem, körülbelül 20—25 ember ült abban a tanteremben, amelybe beléptem, hogy Melich János előadását meghallgassam. Valahol a középső sorban foglaltam helyet. Pontosan a meghirdetett időben belépett egy alacsony, őszülő, tüskéshajú, szemüveges, sötét ruhás emberke és fürgén a katedrára ment. Elkezdte előadását. Gyakran homlokára tolta szemüvegét, néha kicsit vibrált a szemöldöke, szemében olykor mosoly jelent meg, amely örömet fejezett ki. Melich János professzor annak örült, hogy most már nem 2—3 hallgatója lesz a szlavisztikai előadásain, hogy szlavisztikai vonatkozású kutatásainak, kritikai megfigyeléseinek eredményeit, ötleteit most már élőszóval is több embernek adhatja át. Már az első előadáson rengeteget tanultam (szlavisztikából!). Az előadás után néhányan, akik első ízben jelentünk meg az óráján, hozzám mentünk és bemutatkoztunk. Mindenkiel külön-külön váltott szót és különböző nyelveken (orosz, szlovák, német), attól függően, hogy ki milyen szakos volt. Megszerettük Melich Jánost nemcsak előadásainak magas színvonala miatt, hanem előadási módja, közvetlensége miatt is. Ha olykor a Tanárképző Tanács alelnökeként fogadott bennünket az íróasztalánál, kissé bürokratának éreztük, az előadóteremben azonban mindig a nyelvtudományért, az összehasonlító módszer által elért eredményekért rendkívül rajongó, melegszívű tudósként, nevelőként szót hozzánk.

Abban az időben Miloš Weingart halála után (1938.) különösen Jiří Horák és E. A. Ljackij hatása alatt engem főleg a szláv irodalom érdekelt. Az előző félévben a prágai egyetemen két szemináriumi dolgozatot is olvastam fel (az egyik A. P. Csehovról, a másik az ukrán népköltészetéről szolt). Erről beszámoltam Melich Jánosnak is, hisz a szünetekben meg a könyvtárban gyakran érdeklődött, hogy mivel foglalkozom. Mindig türelmesen meghallgatott. Melich János (mert nagy és igazi nyelvész) szívesen elbeszélgetett velünk az irodalomról is. Emlékszem, beszélgettünk Puskinról, Tolsztojról, Nádszonról, Gorkijról, az egyes orosz írók magyarrá lefordított műveiről, különösen Bérczi Károly Anyegin-

fordításáról. Meglepett, hogy több orosz verset tudott idézni. Azt is elmondta, hogy Oroszországban egy társaságban egyszer személyesen is találkozott Gorkijjal. Persze szó esett a nagy orosz nyelvészekről. Közülük különösen I. A. Sobolevskijt kedvelte, akinek előadásait is hallgatta annak idején. Más szlavisták közül leginkább Vatrosláv Jagić-ről beszélt, akivel egy időben levelezett is.

Melich János egyik, az ószláv nyelvről szóló előadásában, mint máskor is, több szláv szónak az etimológiájával és ezeknek magyar vonatkozásával foglalkozott a reá jellemző odaadással és rajongással. Amikor befejezte, ragyogott az arca, a szemöldöke meg-megremegett. Úgy tetszett, hogy most levonja az egészből a konklúziót. Felém fordult (akkor már rendszeresen az első padban ültem), megpihent és így szólt: „Higgye el, Balczyk úr, hogy ez legalább olyan szép, mint Tolsztoj Karenina Anná-ja.”

Melich János akkor már ötven éve a nyelvtudomány szerelme volt. Erről így vallott: „Tudománnyal, annak is csak egy részével foglalkozom. Ahogy azonban egy csepp vízben benn van a természetnek minden törvényszerűsége, ez a csodálatos törvényszerűség benne van a nagy egységnek abban a részében is, amely nekem idestova ötven éve szerelmemem.” Nem tudom, hogy azon az órán mindenkit meggyőzött-e Melich János összehasonlítása. Én mindenesetre attól a naptól kezdve láttam neki a nyelvészeti munkák rendszeres tanulmányozásának, amit ő is észrevett. Azóta a beszélgetések során több szó esett a nyelvészetről. A szemináriumában Asbóth Oszkár és néhány saját munkáját ismertette velem. Azóta is olyan élvezettel olvasom Melich János munkáit, mint egykor a szépirodalmi műveket. Munkáit olvasva — ha valami újat fedezek fel bennük, ha azóta néha módosításra szoruló megállapításokat vagy esetleg hiányosságot veszek észre — mindig megannyi gondolat, ötlet támad bennem, akár az Anna Karenina újbóli olvasásakor.

Egyszer az 1940–1941. tanév folyamán a Szláv Filológiai Intézet könyvtárában beszélgettünk. Azt hiszem, a leigázott Lengyelország és Magyarország viszonyáról volt szó. Ennek során valami „kényes” kérdést vettem fel. Rám nézett és lemondóan, kissé halkán válaszolt: „Sajnos, a politika mindig beleszól a tudományba.” (Azelőtt sohasem hallottam tőle hasonló kijelentést.) Ő példaként felhozta, hogy kedves barátját A. L. Petrovot (az ismert szovjet történészt), akivel többször találkozott és beszélgetett, utoljára 1923-ban látta, utána már a hatóságok nem adtak neki beutazási vízumot Magyarországra. Talán még mást is mondott volna, de hirtelen elbúcsúzott és elment. Utána értesültem, hogy szabadságra, illetőleg nyugdíjba megy. A mai napig senki sem tudja, miért ment Melich János olyan hirtelen nyugalomba. Ez abban az időben volt, amikor a politika (nevezhetjük így is) nemcsak a tudományba szólt bele, hanem fegyverrel már a népek életére tört.

Azóta már csak ritkán találkoztunk és csak futólag. Annak bizonyításául, hogy a nyelvtudomány nekem is (tehetségemhez képest) szerelmem lett, el szoktam küldeni volt professzoromnak különlenyomataimat és írni is szoktam, különösen ha külföldön járok. Utoljára születésének kilencvenedik évfordulója alkalmából, ez év szeptember elején Krakkóból írtam. Hogy Krakkóból írhattam, ahol több neves szlavistával találkoztam, ezt többek között annak is köszönhetem, hogy Melich János tanítványa voltam.

BALECZKY EMIL

Ligeti Lajos hatvanadik születési évfordulójához

Társaságunk 1962. október 26-án tartott ülésén emlékezett meg arról, hogy 1962. október 28-án tölti be hatvanadik évét Ligeti Lajos Kossuth-díjas egyetemi tanár, akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia egyik alelnöke és Nyelvtudományi Bizottságának elnöke, aki társaságunknak 1925 óta tagja, az 1936–1942. években jegyzője,

majd 1946 és 1948 között választmányi tagja, 1949-től egyik alelnöke, folyóiratunknak 1925. évfolymától kezdve gyakori és különösen értékelte munkatársa, aki egyszersmind hosszú időn át jelentős szerepet játszott a Társaság egyik fontos előzményének, illetőleg alkotó elemének, a Kőrösi Csoma Társaságnak az életében is.

Közzöljük a Társaság elnökének, BÁRCZI GÉZÁNAK az ünnepeltről előadott méltatását.

Tisztelt Társaság!

Társaságunk szokványos felolvasó ülése ez alkalommal szerény ünnepléssel egészül ki. Ligeti Lajos tagtársunk, a Magyar Tudományos Akadémia alelnöke, tudományos életünk egyik vezető egyénisége munkás élete hetedik évtizedének küszöbére érkezett. A betöltött hatvanadik életév jelentheti a testi erő lassú lankadását, a szellemi munka szempontjából azonban ellenkezőleg a teljes érettség magaslátán a fokozott tevékenység korának nem ugyan kezdetét, de lendületes folytatását ígéri. Ha a testi termékenység netalán csökkenőben van is, a szellemi produktivitás még hosszú évekig a legmagasabb szinten marad.

A tudományos munka szempontjából ez az évforduló tehát egyáltalában nem határátkelő, hanem belemosódik a munkás évek sodrába. Ám a nemes hagyományok és talán a kerek szám bővölete ezt a dátumot az ünneplésre jelölik ki, s ebből kötelességszerűen részt kér a Magyar Nyelvtudományi Társaság is. Mindenesetre alkalmas ez a dátum a visszapillantásra, mert az elmúlt idő elég hosszú ahhoz, hogy egy tudós munkásságát, bár közel sem mint befejezett egészet végig tekinthessük.

Már pályájának elején, miután első írásai ráirányították az illetékesek figyelmét, fölíratkozott Ligeti a nagy magyar világjárók közé, éveket töltve Kínában és Mongóliában. Hasonló hosszú és küzdelmes keleti utazásoktól később sem riadt vissza. Nem az ifjonti romantikus kalandvágy küldte őt ezekbe az akkor még nagyon is egzotikus országokba. Ligeti fiatal korában sem kedvelte a kockázatokat, melyek ilyen utak kísérői, de annál dicséretesebb, hogy vállalta a fáradsalmakat, kellemetlenségeket, sőt veszélyeket, mert helyesen úgy ítélte, hogy ezek az expedíciók nemcsak saját tudományos pályáját építik, hanem előfeltételei annak, hogy a nagyhírű magyar orientalisztika új alapokon fejlődhessek és számos új, addig nem vagy alig művelt ága sarjadjon nálunk is. Utazásaiból nemcsak szakszerű beszámolók és tudományos eredmények hosszú sora fakadt, de számos népszerűsítő cikkeken kívül két olyan könyv is született: a „Sárga istenek, sárga emberek” és az „Afgán földön”, melyek Ligeti kiváló írásművészetéről tanúskodnak, s kétségtelenül irodalmunk legelevenebb, legérdekesebben megírt útleírásai. S nem kétséges, hogy „Az ismeretlen Belső-Ázsia” című kiváló munkája, melyben az ismeretterjesztés szerencsésen egyesül a tudomány alkotó előbbrevitelével, nem lehetne oly színes és vonzó, ha személyes élmények nem húzódnának meg mögötte.

Ligeti Lajos gazdag tudományos munkássága rendkívül sokágú, úgyhogy e rövid megemlékezésben még szinte főbb irányait sem lehet felsorolni.

Tanulmányainak jelentős része a turkológia területére tartozik. Ismételten foglalkozott a hun kérdéssel, a kazárokkal és számos egyéb török néppel és nyelvvel. Tárgyalta az uráli és az altaji nyelvek viszonyának nehéz problémáját. Egy rendkívül becses tanulmánya új fényt derített a török hosszú magánhangzók kérdésére. Számunkra, magyar nyelvészek számára különösen értékes azon cikkeinek, tanulmányainak hosszú sorozata, melyet a magyar szókinés egyes török vagy töröknek is magyarázott elemeinek szentelt óriási török nyelvi anyag alapján biztos ítélettel vizsgálva őket a modern turkológia szemszögéből (*dió, karám, szücs, kündü, kar, kár, szölő, üdül, örül, kapu, koporsó, kajsz, ökör, ölyv, sűrű, sarú, ködmön, bársony, ölt, szűnyog, gyomor, kanyaró, berke, tok, tőzeg, gyöngy, boszorkány, íz, gyűrű, gyűszű*, s e tekintélyes sor még teljességre sem tarthat

igényt). Ezek a tanulmányok nemcsak magyar szempontból fontosak, de a török történeti kutatásoknak is új utakat nyitnak. Több jeles dolgozata foglalkozott a magyar rovásírással és annak török összefüggéseivel, a magyarság őstörténetének török vonatkozásával és általában a magyarság keleti kapcsolataival, belsőázsiai és kínai kútfők magyar őstörténeti adalékaival stb. stb.

Munkáinak egy másik kiemelkedő csoportja a mongolisztika körébe tartozik. Részlettanulmányok során kívül itt olyan művekre lehet hivatkozni, mint a mongol „*Kanjur*”-katalógusra, a „Mongolok titkos történeté”-nek fordítására és kitűnő kommentálására, valamint „Az ismeretlen Belső-Ázsia” című már említett műre. Magyar nyelvészek számára itt is különösen fontos mongolos jövevényszavaink problémáiról szóló becses tanulmánya, mely e fontos kérdést, esetleges ellenvetések ellenére, hosszú időre elintézte.

Kiterjedt Ligeti tudományos érdeklődése és teremtő tevékenysége a tibetire, a kínaira, a mandzsúra. Cikkék jelentékeny sora tisztáz fontos írástörténeti problémákat. Remekbe szabott tanulmányok vetnek világot a tudománytörténet egyes nagy alakjaira és nagy összefüggéseire (Kőrösi Csoma Sándor, Gyarmathi Sámuel stb.).

Igen tanulságos és megszívlelendő tény, hogy a nagynevű tudós nem nézte le a bíráló ismertetés műfaját. Ilyen cikkek hosszú sora szolgáltatta nemcsak a szakemberek tájékoztatását, hanem gazdagította magát a nyelvtudományt, minthogy ezekben szintén mindig van új mondanivalója is. Ugyancsak sok ismeretterjesztő cikke, könyve hirdeti, hogy nem zárkózott el a tudós műveltségépítő, oktató társadalmi feladataitól sem, s e feladatoknak is szigorú tudományos lelkiismeretességgel tett eleget.

Meg kell emlékeznünk Ligeti hatalmas nevelő munkájáról is. Ha ma a magyar orientalisztika nemcsak turkológiát jelent, de jó szakemberek dolgoznak a mongolisztikában, vannak hivatott sinológusaink, azonkívül a tibeti és a madzsú szintén megtalálja a maga művelőit, s mindezt jó nemzetközi színvonalon, ha e népeknek nemcsak a nyelve, hanem a történelme, az írástörténete, a néprajza, a vallástörténete, az irodalma stb. mind rendelkezik jól képzett fiatal magyar kutatókkal, ez elsősorban Ligetinek, a széles látókörű és lelkiismeretes egyetemi professzornak az érdeme.

Ligeti egész tudományos munkásságát — a legtárgyilagosabb ítéllettel lemérve, s az ünnepelő hangulattól függetlenül — az anyag széleskörű ismerete, a szigorú tudományos módszer kiváló, szokszor újra teremtő érvényesítése, alapos kritika és tudományos felelősségérzet jellemzi. A külföld előtt is méltó képviselője a nagymúltú magyar orientalisztikának.

Kívánjuk ez ünnepélyes alkalommal, hogy az az eredményekben és sikerekben dús pálya, mely Ligeti életét eddig jellemezte, tovább gazdagodjék. Egyszersmind kérjük, hogy munkássága során ne feledkezzék meg a magyar nyelv török jövevényszavainak teljes problémaköréről melynek egyszerű kritikai újra feldolgozását tőle várjuk és tőle remélhetjük. Arra kérjük, hogy azon a magas tudományos polcon, ahová tehetsége, tudása és a sors emelte, hívvel és erélyesen képviselje a magyar nyelvtudománynak olykor háttérbe szoruló érdekeit. — És kívánunk neki mindehhez egészséget, hosszú életet, a test és a szellem töretlen frissességét.

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből

1961. október 24. Orientalisztikai szakosztály. RÁSONYI LÁSZLÓ, A női nevek a török népeknél. — A török női nevekre vonatkozó főbb néprajzi és történeti források számbavétele után jelentéstani szempontból rendszerezte a névadás módjára és lélek-

tani (mágiás) háttérre rávilágító történeti és újabbbkori néprajzi adatokat. Csaknem háromezer nő névből álló gyűjteményéből 200 példát kiragadva ezekkel illusztrálta a török személynevek hét fő csoportját. A törökben a férfi és nő neveket egyformán képezték, csupán az egyes csoportokon belüli gyakoriságuk mértéke volt különböző.

1961. november 14. Finnugor szakosztály. ERDŐDI JÓZSEF, A finnugor patronimika kérdéséhez. — Bevezetőül felvetette a kérdést: szólhatunk-e egyáltalában közös finnugor patronimikáról. Az apáról történő névadás olyan gazdasági állapotot és olyan társadalmi fejlettségi fokot tételez fel, ahol az öröklés apai vonalon történik, van munkamegosztás stb. Megvizsgálva azonban az eredetibb finnugor személynévadás módját azt tapasztaljuk, hogy a névadás apai ágon történt (és történik némely helyt ma is), azaz az apát, esetleg annak felmenőit nevezték meg. Ilyenkor az apa (nagyapa, dédapapa, ükapa) neve megelőzi a megnevezett személy nevét. Pl.: komi *Koste Vaš Miš Vaň Jurij*, mari *Pabel Jegor*, mordvin *Filän Poma*, manysi *Nanĵ Semen Jušan*, chanti *Seman iki Vaška*. Esetleg e névadás kései emlékei a magyar *Domokos György*, *Imre Samu*-féle nevek. A finnben is találunk példát: *Juhanan poika Juhana*, *Paavalin poika Mikko*; kérdés, nem keletkeztek-e ez utóbbiak svéd hatásra. Azt is feltehetjük, hogy ez a személynévadási mód a társadalom fejlődésének eredményeképpen külön-külön formálódott.

1961. november 21. Magyar szakosztály. LADÓ JÁNOS, A magyar betűszófélcék elhatárolása és osztályozása. — Az előadó elkülöníti a betűszófélcéket a betűszóhoz hasonló nyelvi alakulatoktól. Ilyenek a jelbetűk (*X. Y.*), a sorbetűk (*A*-porta), a betűalak-szók (*T*-dugó), a betűre és hangra utalások (Aki *a*-t mond, mondjon *b*-t is!), a rövidítések (*db*), az összetételbeli hangkiesések (*gazdasszony*), a hangcsoportkiesések (*presszó*), a szókapcsolatok és szóösszetételek tagönállósulása (*tokaji, vet, kocsi, busz*), a tömetszetek (*prof*), a képzős metszetek (*csoki, mozi*), az egy és két fogalmú szóvegyületek (*csokréta*, illetőleg *lábúszon*) és az önkényes szóalkotások (*gáz*). — A betűszó és szóösszevonás kifejezések osztályozó szerepét gyakorlatilag célszerűtlennek minősítve összefoglaló műszóként a *m o z a i k s z ó* elnevezést javasolta. Tudományos vizsgálatok céljaira azonban a szinkron nyelvi rendszerhez való viszony alapján külső és belső szempontú csoportra osztotta a mozaikszókat. Külső szempontú a nyelvi eredet, a forrás, a felhasználás területe és az elterjedés mértéke szerinti osztályozás. Belső szempontú a szófaj, kiejtés, előzménykapcsolat, az anyagfelhasználás mértéke, a szerkezet és a szókinccsapcsolat (motiváltság) szerinti osztályozás.

1961. november 24. Általános nyelvészeti és fonetikai szakosztály. KALMÁR LÁSZLÓ (Szeged), Lehet-e matematikai módszereket alkalmazni a nyelvtudományban? — A nyelv a társadalommal együtt fejlődő, bonyolult struktúrájú rendszer. Fejlődése vizsgálatához elengedhetetlen a történeti-összehasonlító módszer alkalmazása, szerkezetvizsgálatához viszont matematikai módszereket is hasznos alkalmaznunk. Erre az ad módot, hogy egyrészt a nyelv szerkezetének vannak mennyiségi vonatkozásai is (pl. a nyelv hangjainak, szavainak száma, előfordulásuk gyakorisága, a szavak által közölt hír mennyisége), másrészt a matematika újabb fejlődése során a bonyolult (pl. algebrai, topológiai, halmazelméleti, logikai) struktúrák vizsgálatára általános, a mennyiségi viszonyoktól függetlenül alkalmazható módszereket alakított ki. A matematikai gépi eljárások alkalmazása pedig felszabadíthatja a nyelvtudós ma még gépies munkára is erősen igénybevetett idejét és erejét alkotó jellegű tudományos munkára.

Összeállította MIKESY SÁNDOR

TARTALOM

Mutatvány a Magyar Nyelv Etimológiai Szótárából	407
E. ABAFFY ERZSÉBET: A Sopron megyei labializáció történetéhez	20
ANTAL LÁSZLÓ: Vázlatok egy eljövendő magyar mondattanhoz	443
BALECZKY EMIL: Melich Jánosról	523
BÁLINT SÁNDOR: Igyvirág 77. — Egy szegedi nyelvemléktöredék	231
BALOGH Lajos: Az újabb magyar nyelvjárási hangfelvételekről	111
BÁRCZI GÉZA: A finnugor zárhangok ősmagyar kori történetéhez 1. — Ligeti Lajos hatvanadik születési évfordulójához	525
D. BARTHA KATALIN: A -só, -ső képző eredete	27
BEKE ÖDÖN: A népnyelv mondattanához	109
BENKŐ LORÁND: Néhány szó a kettőshangzóról 73. — A kórógyi nyelvjárás aspirált mássalhangzóiról 231. — Az új magyar etimológiai szótár	261
BÜKY BÉLA: Hogyan korrigált Pázmány Péter?	346
CSÓKA J. LAJOS: Ki volt Anonymus?	153, 336
DANCZI JÓZSEF: Magyar növénynevek Matthiolus—Hájek—Kamerarius Herbá- riumában	493
ELEKFI LÁSZLÓ: Az -ú, -ű képzős melléknevek helyesírása	92, 216, 371
FEKETE LAJOS: Jelentés az 1961. október 20—26-án Ankarában megtartott török történelmi kongresszusról	520
FÓNAGY IVÁN: A hasonulás és a beszédhangok hírértékének módosulása	466
GÁLDI LÁSZLÓ: Jegyzetek Petőfi szókincséről	64
GRÉTSY LÁSZLÓ: Cikázik ~ cékázik 78. — Még egyszer a szavak „egybeolvasztás”- áról	469
HERMAN JÓZSEF: A. Martinet: Éléments de linguistique générale	125
R. HUTÁS MAGDOLNA: A múlt ígéről	224
IMPLOM JÓZSEF: Szótörténeti adalékok	103, 224
IMRE SAMU: Egy levél margójára 75. — A felsőőri nyelvjárás <i>oa</i> ~ <i>ua</i> , <i>ie</i> ~ <i>ēe</i> típusú kettőshangzói	381
JAKAB LÁSZLÓ: Megjegyzések a „XVI. századi magyar orvosi könyv” kérdéseire	76
N. KAKUK ZSUZSA: Oszmán-török jövevényszavak egy budai basa magyar nyelvű levelében	43
KÁLMÁN BÉLA: Roshad 82. — Egy ültő helyében	361
KISS LAJOS: Paties 85. — Lucerna 363. — Kvaterkázik 368. — Vargánya	474
KNIEZSA ISTVÁN: A <i>t</i> , <i>d</i> hangok ősmagyar és ómagyar palatalizációi	305
KOMLOVSZKI TIBOR: Balassi Bálint magyar nyelvű végrendelete	378
KÓ BENEDEK: Reszel	87
KUBÍNYI LÁSZLÓ: Amadéfalva > Madéfalva	477
LADÓ JÁNOS: Írói szótárak és „nyeresszótár”-ak	192
LIGETI LAJOS: <i>Dengizikh</i> és <i>Bécs</i> állítólagos kun megfelelői 146. — Gomboez a török nomen-verbumokról	464

LŐRINCZ JENŐ: Ingyen sem 90. — Adalék a XVI. századi magyar levélstílus történetéhez	470
LŐRINCZE LAJOS: Néhány szó a kettőshangzóról	71
MAGDICS KLÁRA: A hasonulás és a beszédhangok hírtékének módosulása	466
MIKESY SÁNDOR: Rézmán 209. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből 258, 395, 527. — Iszkumpia, Szampias 364. — Jovel 477. — A <i>Geraszim</i> keresztnév magyar változatai	478
MOLNÁR JÓZSEF: A IV. nemzetközi fonetikai kongresszus 129. — Nyelvtörténeti forráskiadások 1945 és 1961 között	506
MOÓR ELEMÉR: <i>Teve és tenger, homok és hajó</i> 36. — Kalmár 366. — Kofa	479
MURÁDIN LÁSZLÓ: Farkaslaki és tatrangi tájszavak 384. — Tanulj tinó	481
O. NAGY GÁBOR: Kvaterkázik	368
NAGY J. BÉLA: Muszáj 91. — A <i>műt</i> ígéről 222. — Tudománytörténeti adalékok	357
NÉMETH GYULA: Egy ótörök jövevényszó a magyarban az állattenyésztés köréből	30
NYÍRI ANTAL: <i>Törlejt</i> szavunk eredete	313
NYÍRKOS ISTVÁN: Már 483. — Máma	486
PAIS DEZSŐ: <i>Úr volt-e valóban Vrsuuru?</i> 133. — <i>Ez meg egy az egy?</i>	486
PÁLFALVI ETELKA: Fazekas Mihály <i>rengeteg erdő</i> -jének forrásáról	472
K. PALLÓ MARGIT: Gyarló, gyarlandó, gyarlik	487
PAPP ISTVÁN: Néhány szó az igei paradigma kérdéséről	166
PAPP LÁSZLÓ: Űrészeki perszövegek mint nyelvünk történetének forrásai 56. — Az új magyar etimológiai szótár 294, 397. — A barátom barátjának	370
PENAVIN OLGA: Néhány szó a kettőshangzóról	71
PUSZTAI ISTVÁN: Egy XVI. századi nyomtatvány kettőshangzói	358
RÉDEI (RADANOVICS) KÁROLY: A tárgyas igeragozás kialakulása	421
REUTER CAMILLO: Feladatok és megoldások a helynévgyűjtés köréből	236
SÁMSON EDGÁR: Egy XVII. századi kéziratos fordítás ismertetése	458
SCHEIBER SÁNDOR: Növesse az Isten olyan nagyra, mint Fátri Jónást	92
SCHRAM FERENC: Egy 1775-i tolvajnyelvi szójegyzék	107
SULÁN BÉLA: A cseh szókincs magyar elemeiből	50, 187
SZABÓ SÁNDOR: Tartalom. Szó- és tárgymutató	529
SZABÓ T. ATTILA: A magyar <i>é</i> és <i>ä</i> -féle hangok történetéhez 10. — Az <i>Amadéfalva</i> > <i>Madéfalva</i> -féle névalakulás kora 206. — Kétágné 214. — Erdélyi levelek a XVI. századból	490
SZABÓ ZOLTÁN: Adalékok a háromszéki nyelvjárás nyílt <i>ä</i> hangjának történetéhez	506
SZÁNTÓ ÉVA: A magyar mássalhangzó-hasonulás vizsgálata fonológiai aspektusban	159, 449
SZÉPE GYÖRGY: Hochsprache und Mundart in Gebieten mit fremdsprachigen Bevölkerungsteilen	255
SZÍJ REZSŐ: Várpalota nyelvjárása 1696 és 1831 között	498
TERESTYÉNI FERENC: A leíró jelentéstan kérdéséhez és módszeréhez	173, 326
TOMPA JÓZSEF: Az 1945-től 1960-ig megjelent magyar leíró nyelvtani közlemények 115, 243, 387. — A „kiemelő jel” mai nyelvtani szabályai	435
G. VARGA GYÖRGY: A jelentésvizsgálat egy módszeréről	182
VELCSOV MÁRTONNÉ: Néhány megjegyzés Antal Lászlónak „Gondolatok a magyar ígéről” című cikkéhez	323
M. VELENYÁK ZSÓFIA: Igyvirág	371
VÉRTES O. ANDRÁS: Ómagyar magánhangzó-változások egy közös sajátosságáról ..	208
WACHA IMRE: Az Ibsen-szótár szerkesztési tanulságai	199
ZSOLDOS JENŐ: Sztrájk	214

Kisebb közlemények	71, 206, 357, 464
Szó- és szólásmagyarázatok	77, 209, 361, 474
Nyelvművelés	92, 216, 371
Nyelvtörténeti adatok	103, 224, 378, 490
Nyelvjárások	109, 231, 381, 498
Szemle	115, 243, 387, 506
Különfélék	129, 523
Levélszekrény	132
Társasági ügyek	258, 395 527

A borítékon: Tartalom. — Tudnivalók. — Tájékoztató a Magyar Nyelvtudományi Társaságról. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság kapható kiadványai.

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ

Nincsen, illetőleg csak részben van felvéve DANCZI JÓZSEF „Magyar növénynevek Matthiolum—Hájek—Kamerarius Herbáriumában” (493—8), IMPLÓM JÓZSEF „Szó-történeti adalékok” (103—7, 224—31), IMRE SAMU „A felsőőri nyelvjárás *oa* ~ *ua*, *ie* ~ *ēe* típusú kettőshangzói” (381—384), MURÁDIN LÁSZLÓ „Farkaslaki és tatrangi táj-szavak” (384—7), SCHRAM FERENC „Egy 1775-i tolvajnyelvi szójegyzék” (107—9) és SZILV REXSÓ „Várpalota nyelvjárása 1696 és 1831 között” című cikkének anyaga.

498

a (határozott névelő) 207

acélmarkú 102

ács 43

Acsa 144

Acsád 143 k.

ácsorog 357

Adjud (román) 13

ág 242

agg 331

Aiud (román) 10

Akaratia 310

ál alakú 219

al Hind (arab) 48

alacsony 331

alacsony feszültségű 217

alaktan | a, az névelő 307.

351, alanyi ragozás 423,

befejezett múlt 430 k.,

birtokos személyrago-

zás 424 kk., egybeol-

vasztás 469 k., egyes

2. személyű igealak 422

k., elbeszélő múlt 428

k., észak-osztják ige-

ragozás 428, felszólító

mód 423, 431 k., 456,

feltételes mód 171, 323

kk., 430 k., fgr. nyelv-

vek tárgyas igeragozása

432 kk., a 3. személy

kifejezése a fgr. nyelv-

vekben 423, az ige 323

kk., az igei mód és idő

viszonya 324 k., az

igei paradigma 166 kk.,

igemód 170 k., az ige-

nevek 173, 323 kk.,

363, jövő idő 168 k.,

mellékevek fokozása

436, melléknév osztá-

lyozása 329 k., **mę*

személyes névmás 422,

tárgyas igeragozás ki-

alakulása 421 kk., tö-

rök nomen-verbumok

466 k., **tę* személyes

névmás 422, várni fo-

gok típusú körülírt jövő

idő 168 k., vártam vol-

na kifejezés 169

alanyi ragozású 99

Alaptolma 337

aldamaš (cseh) 51

áld(omás) 51

Alexander 207

alkony 64 k.

alkonyodik 65

alkonyul(at) 64 kk.

állapotos 331

állandóhely 361 k.

**alos* 29

alosó 29

alsó 27 kk.

alsó fokú 218

alsóbbrendű 374

Amade 206

Amadéfalva 206 kk., 477

Amadeo (olasz) 206

Amadeus (latin) 206

Anonymus | ki volt ~ ?

153 kk., 336 kk.

Antal 212

Anzelm 214

anyja 160

apró 8

**ár* 37

arab nyelvű 96

aracsín 44

aradatia 309 k.

arany cső 44

aranyszínű 98 k.

arag-čín (arab—perzsa)

44

Ardău (román) 19

Ardó 19

árok 8

arulatia 310

aszaltszilva-ízű 375

asszonyka 452

asztalnemű 374

ἀτελικοῦζον (görög) 18

Athén 66 kk.

atia 309

átszenderít 68 k.

átsző 69 k.

átszővődik 70 k.

Atyusz 309

az (határozott névelő) 207

babszem nagyságú 372

baj (török) 145

balda (cseh) 52

báleš ~ *baleš* (cseh) 53

balfas (cseh) 53

balfasz 53

baljóslatú 373

balta 52

barát 461

barátom barátja... 370

barátság 456

bareša 213

barna 330 k.

barna színű 94

Báta 343

Bathyan 310

Batschin 240

bátya 357

Battyán 307

- bečel (kun) 152
 beči el (kun) 151 k.
 Bécs 146 kk.
 béles 54 k.
 béles ~ beleš (cseh) 53
 *beleső 30
 belső 30
 beolcsfelege 351
 bežah (cseh) 54 k.
 beteg 54 k.
 betű 8
 bibircsó 407 k.
 bíbor 407
 bocskor 408
 Bogárd 238
 bogárhátú 375
 Bogát 340, 343
 boyča (oszmán-török) 47
 boglárkavirágú 376
 bognár 367
 bontozás 461
 Bors 145, 340
 boscsa 47
 boštas (zürjén) 434
 Both 239
 Botond 343
 Boyta 145
 bő 8, 334
 bőbeszedű 373
 bőcsül 26
 Bögler bég 26
 bőkezű 373
 bölömbika 452
 Böngér 340
 bőszavú 373
 bővebb vizű 100
 bővérű 372
 bővizű 220
 hűb 407
 huborék 407
 búzavirág színű 219
 buzigan ~ buzigan (cseh) 55
 buzogány 56
 buzukan (cseh) 55
 bűdös 7
 Bűdöskút 25
 Bük 24
 bűz 7
 čabraka (cseh) 187 k.
 cafrang 188
 čakan (cseh) 188 k.
 cak 79
 caraxare (latin) 316 kk.
 čardak (szerb-horvát) 53
 castrum (latin) 153
 cėkázik 78
 ceklőz 81
 čämbär (perzsa) 45
 charaxare (latin) 316 kk.
 cica 78 kk.
 cıcázik 78 kk.
 čik (cseh) 190 k.
 cikázik 78 kk.
 cikcakk 79
 cikk 79
 cikely 79
 cirkál 82
 coffa (olasz) 480 k.
 creator (latin) 319
 Croatia 155
 csákány 189 k.
 csárda 53
 csekle 81
 cseri barát 238
 csik 190 k., 466
 csikos 191
 csinál 36
 csóka 408
 csónak 42
 csömbőr 45
 csörge 242
 csövesvirágú 221
 csupasz 330
 cumanus (latin) 153 kk.
 dali 408
 danulon 470
 dara 8
 de genere 153 k.
 Δεγγυίχ (görög) 149
 Dekájánkerszákker 237
 deli 408
 Dengizikh 146 kk.
 dereš (cseh) 191 k.
 deres ló 191 k.
 deve (oszmán) 37
 dicső 408 k.
 diñkez (baskir) 150
 dió 8
 dobtam 449
 dolmány 43 k.
 domb 29
 domború 28
 döfj 450
 durchflechten (német) 70
 dücsőség 21
 düšeme (oszmán-török) 47
 džž (votják) 84
 dzsessz-szerű 374
 eb 409
 äbrišäm (perzsa) 48
 Ecsellő 11
 Ed 340
 édes 7, 330
 édesvizű 220
 Edömén 340
 Eger 18
 Egerbegy 11
 Egeres 11, 13
 Egerhát 11
 Egerszeg 18
 egész számú 217
 égett szagú 217
 Egregy(patak) 12 k.
 egres 12, 14
 Egrespatak 12 k.
 Egrestő 12
 egy 78, 486 k.
 egy irányú 218
 egy ültő helyben 361 kk.
 egy vegyértékű 96
 egyéb irányú 218
 Egyedhalom 13
 egyenértékű 375
 egyértékű 102
 egyház 78
 egyívású 375
 egyre 436
 egyszerű 374
 eke 8, 75
 ekkéig 409
 el 409 k.
 el > öl 23
 elégedni 14
 Elekes 12
 élenkzöld színű 96
 élettelen 332
 eleven 332
 ellen 14
 ellenez 14
 ellenség 14
 elő(pénz) 14, 29
 első- 29
 első osztályú 100
 elsőkerék-meghajtású 376
 elsőrangú 375
 elül eső 27 kk.
 Elyüs 12
 ember 3 k.
 emelkedett szellemű 95
 emészt 14
 enged 14
 Engede 429
 Enyed 12
 Enyedipatak 13
 enyém 410
 Eperjes 13 k.
 ή πόα ή Μηδική (görög) 364
 Erasmus 209 k.
 Erazma 210
 Erdély 19
 érdes 330
 erdő 19
 Erdőd 12
 Erdőfalva 19
 ered 14
 ereszteti 14
 *erjg- 361
 Erked 12
 ernyő 14
 erős 333
 erős áramú 217
 Erőd 12
 erőskezű 222
 Erras 213

esk- (török) 466
 Esküllő 12 k.
 ésszerű 374
 eszköz 15
 Ethey 158
 Euch 239
 évadzáró 357
 evoc 429
 ez 486 k.
 ez irányú 218
 észélex 'Ezelő' 8
 fa 381
 fácán 72
 φαλίτι(v) 'Falics' 8
 fanyelű 99
 faragott kapujú 95
 farfasétvágú 376
 faszén fűtésű 372
 faszén tüzelésű 372
 fazekas 319
 fehér 330, 332
 fehérje tartalmú 100
 fejtér ~ fehér 18
 fejsze 75
 fék 72
 fekete 330, 332
 fekvőhely 362
 feledve 429
 fél-gáztüzelésű 376
 ferdeszögű 373
 feredzie (arab) 47 k.
 feredzse 47
 férfi 361
 férj 361, 450
 férjes 330
 fiatalkorú 221
 figulus (latin) 319
 *fijs- 361
 fizet 7
 fog 324
 fogaskerekű 373
 forró 335
 fugadotianoc 309
 futa 44
 fül 21
 füles 25
 fülesbagoly 224
 fűrészfogazású 372
 fűrge 330
 füst 21
 fűszfa 25
 fűzet 21
 Garasin 479
 gaz 7
 gazdag 330, 410
 γενός 'Jenő' 8
 generátor jellegű 219
 Geraszim 479 k.
 Γεράσιμος (ógörög) 479
 Gerolth 239
 gloriosissimus (latin) 155,
 343

gordžijnj (zürjén) 35
 gödény 38
 gratis regis (latin) 343
 Gress(el) 213
 gjuan 322
 gyakori 330
 gyalom 41
 gyarlandó 487 kk.
 gyarlík 487 kk.
 gyarlít 488
 gyarló(ság) 487 kk.
 gyenge 333
 gyenge áramú 217
 gyengébb 75
 Gyirászi 478 k.
 gyíró 72
 gyors 330, 334 k.
 gyors léptekkel halad 330
 gyorsan halad 330
 gyöngy 410
 gyöngyes 21
 gyöngyház nyelvű 97
 gyöngysor 358
 gyűrű 8
 hadifontosságú 375
 Hadlaia 429
 hágtam 456
 háhaere (középfelnémet)
 366
 hajadon 330
 hajít 410 k.
 hajó 36 kk.
 hajt 41
 haladó fokú 218
 haldamás (cseh) 51
 halk 330
 hallandó 309
 handzsár 44
 hangok és hangváltozások
 | asszimiláció 357,
 beszédhang és fonéma
 159 kk., denasalizáció
 4, fgr. hangok ősmag-
 yar kori történetéhez
 1 kk., gemináció 308,
 h + mássalhangzó kap-
 csolata 450, hangátve-
 tés 85, hasonulás 357,
 hasonulás és a han-
 gok hírértékének mó-
 dosulása 466 kk., hiá-
 tustöltő v 429, j visel-
 kedése hasonuláskor
 450, kettőshangzók 71
 kk., 231 kk., 358. kk.,
 381 kk., kontamináció
 362 k., labializáció
 20 kk., 208, magán-
 hangzók időtartama
 208 k., a magánhang-
 zók és mássalhangzók
 XVI—XVII. századi je-

lölése 348 kk., a mással-
 hangzó-hasonulás vizs-
 gálata 159 kk., 449 kk.,
 a IV. nemzetközi fone-
 tikai kongresszus 129
 kk., nyelvjárások hang-
 tani jelensége a XVI.
 századból 60 kk., nyíl-
 tabbá válás 208, ó-
 magyar magánhangzó-
 változások 208 k., spi-
 rantizáció 1 kk., szó-
 végi magánhangzók 8,
 újabb magyar nyelv-
 járási hangfelvételek
 111 kk., zártabbá vá-
 lás 54, zöngésülés és
 zöngétlenülés 450, 467,
 á 73 k., szókezdő ro-
 mán a 11, szókezdő
 magyar a ~ román e
 10 kk., szókezdő d 150
 k., d > gy 452, ősz-
 sláv *dj 310, *dz 310 k.,
 oszmán-török dz ~ ma-
 gyar cs hanghelyette-
 sítés 46, ä 506, szó-
 kezdő magyar e 11,
 nyelvjárási e 75, e és
 ä-féle ~ történetéhez
 10 kk., ey 305, latin e,
 ae 16, e > a 55, ë > ö
 labializáció 22, 26,
 g > k 55, 452, gy 310
 k., 451, ie 358, 360 k.,
 i > ü 21, délnémet ie,
 uo, üe 71, j palatalizáló
 hatása 305 kk., 453 k.,
 szókezdő *k 9, szó-
 végi k, q, g 8, *k >
 *χ > γ 3, 39, k > h 40,
 t 312, l labializáló ha-
 tása, 23 kk., *l > t 433,
 mm > mp 366, *mp >
 b 4, mt > d 4, n > m
 452, n > ny 452, *nt >
 d 4, η 6, *ηk > g 4,
 ny 451, ő-zés 20 kk.,
 ő, ő 360, fgr. *s 432,
 szókezdő *p 9, p > f
 40, *p > *b > β 3, tör-
 rök szókezdő q magyar
 h 40, török szóvégi q,
 k, γ, g 8, t, d palatali-
 zációi 305 kk., fgr. t,
 tt 3, *t > *d > z 3, 52,
 *t > *s > z 3, t + sz
 hangkapcsolat 357, t >
 t palatalizálódás 55,
 242, t > ty 452, ty 306,
 450 k., ü, ü 360, ü-zés
 20 kk.

hangos 330
hangosan szól 330
hara(n)g 2 kk., 452
harántirányú 373
Haraszin 478 k.
harminckét fogú 218
három kerekű 218
hártáysszárnýú 221
hat lapú 218
hatalmas arányú 99
hátsó 357
hátlul eső kk.
hattyú 2 kk.
harli (török) 48
ház 127
házas 330
helyesírás | az egybeírás
és különírás Pázmány-
nál 350, Pázmány ~i
elvei 346 kk., a régi ~
átültetése 203, egy
XVII. sz.-i kézirat
fordítás ~-a 459 k.,
az -ú, -ű képzős mellék-
nevek helyesírása 92
kk., 216 kk., 371 kk.
henger alakú 96
hétfejű 103
hideg 330 kk.
hidegvérű 222
hímnemű 102
híndi (török) 48
hiszen 423
hirtelen haragú 217
hirtelen természetű 217
hivalkodik 461
hód 2 kk.
hódika 72
hóhér 366 k.
holt 332
holval 411
hom 29
homok 2 kk., 36 kk.
homorú 29, 411
hosszirányú 373
hosszú 330 kk.
hőrség természetű 219,
372
Huhot 340
hullothya 308
hurok 8
hússzék 451
Hurs 135
hav (perzsa) 48
ibrišim (szerb-horvát) 48
Ibsen-szótár 199 kk.
icig 357
idő > üdő 22
idős 331
lélex 'üllő' 8
igen bő vizű 96
így 78

igykő 78
igyvírág 77 k., 371
ihlet 450
illő anyag tartalmú 101
ilyen irányú 95
imigyen 91
importál 411 k.
in perpetuum (latin) 155
ínsen 462
ingyen sem 90 k.
irkin (török) 137
írni 316
írni fog(ok) 324 k.
írni kezd 324
írtam volna 324
írói szótárak 192 kk.
*Irši-uru (török) 140
iskolaköteles korú 218
iszik 412
iszkumpia 364 k.
izen 25
jacht 412
jada- (török) 489
jama (szláv) 237
Jámmertál 237
jarlyy (török) 487
Járszum 479
Jédus 7
jel | elbeszélő múlt -á, -é
jele 428, a feltételes
mód jele 325, finn -t
többes jel 428, ósma-
gyar *-i múltidő-jel
428 k., *-i elbeszélő
múlt jele 430, -ik 435
kk., -k többesjel 431,
438, a feltételes mód
jele -na, -ne, -ná, -né,
-n 171
jelentéstan | a ~ kérdé-
séhez és módszeréhez
172 kk., 326 kk., a
jelentésvizsgálat egy
módszeréről 182 kk., a
szó jelentése 328 k.
jemeni (török) 48
jó 335
jó érzésű 218
jó nevű 217
jóakarató 373
jobb családból való 436
jobb hizsemű 372
Joel (őszötvetségi) 478
jóhizsemű 373
jóindulatú 373
jóízú 101
jókedvű 98
jóképzű 374
jó módú 373
jonh 412 k.
jószívú 101
Jovel 477 k.

József nevű 98
jővevényyszó | a cseh szó-
kincs magyar elemei-
ből 50 kk., 187 kk.,
egy ötörök jővevény-
szó a magyarban az
állattenyésztés köréből
30 kk., jővevényiszavak
átvétele 36 kk., ószmán-
török ~ 43 kk.
Juhászszűrű 241
kabátja 357
kaftán 44
kahden (finn) 168
kajkol 413
kajszari (török) 49
kakszi (finn) 168
Kál 340
k(a)lastrom 461
Káld 142
kalmár 366 k.
kályba 413
Kanizsa 343
kapa 413
karó 8
karófal 87
kárt 370
kártya 'fakanna' 370
kaszárnya 413 kk.
kavuk (török) 49
Kaysari (arab) 49
*keb- (török) 30
*keb ~ *kev ~ *kem (ős-
török) 32
kebi- (mongol) 32
*kebre- (török--mongol)
33
*kedig 414
Këerállanqwe (vogul) 35
kék 8
kemény 330
keménykötésű 222
*kemi- (mongol) 32
kemik (török) 34
Kenyérsütő 25
képfaragó 318
képzők és képzőszerű je-
lek | -ály, -ély 358,
-atos, -etős 358, -beli
436, -ca, -ce, -ci 358,
-csa, -cse 30, -cska,
-cske 358, -li 358,
-ékony, -ékeny 358, -faj-
ta 436, -féle 436, -gat,
-get 358, gyakori és ritka
képzők 358, -i 436, -ít
317, uráli *-j 423, szláv
-oje, -oja 305 k., -ka, -ke
358, -k, -g 33, 429,
uráli *-k 423, -l gyako-
rító 423, vogul -l 423,
-lék (-alék, -elék) 358,

- oszmánli -li melléknév-
 képző 48, -mann 213,
 *-n igenévképző 423,
 -né 214, -nt 423, -nyi
 436, -nyú, nyú 29, -ó
 -ó 28 kk., 323, 429,
 -ódzik, -ódzik 30 kk.,
 *-p 429, török -r, -re
 32, -rét(ű) 436, -rú, -rű
 29, -s 28, 223, 364, -s,
 -se 33, -ság-ú, -ség-ű 28,
 -si 436, török -si ~ -ei
 kicsinyítő ~ 136, -só,
 -só 27 kk., 436, -sü
 kicsinyítő 135, -szeri:
 -szöri 346, -szerű 346,
 -szori 436, -szoros, -sze-
 res, -szörös 436 -tal,
 -tet 223, uráli *-tš 28,
 -ú, -ű melléknévképző
 92 kk.
 kér 30 kk., 35 k.
 kerek 330
 kérész életű 372
 kérészeletűbb 372
 kérő 31
 kérőd(z)ik 30 kk.
 keserű 29, 330
 keskeny 332 kk.
 keskeny nyomtávú 217
 keskeny vágányú 217
 kétágné 214
 kétágú 214
 Ketel 337
 kettősvágányú 220
 kev- (kew-) (török) 31 k.
 kevés vizű 96
 *kewrey 33
 kiakolbolít 414
 kiesi 332 k.
 kifűzet 25
 kilim 44
 kis értékű 95
 kis mérvű 100
 kisebb értékű 96
 kisebb számú 96
 kiserdő 13 k.
 kishitű 222
 kiskorú 221
 kislelkű 373
 kisszámú 102
 kisszemű 374
 kiuania 310
 kofa 479 kk.
 kofa (szerb-horvát) 480
 koffer 481
 κόφιως (görög) 481
 komló 8
 kopasz 330
 kopott szék 357
 korai 330
 Kórógy 72
 korom 36
 koros 331
 korszók 414
 kököresin 136
 könnyebb erkölcsű 217
 könnyű 335
 könnyű erkölcsű 217
 könnyű kezű 217
 könnyűvérű 222
 könyvtár 461
 kőrő 'porhanyó, korhadt'
 31
 körte 414
 körül 414 k.
 köš (votják) 29
 köt 72
 közé 110
 közeli 390
 középkorú 376
 közmondásszerű 374
 között 110
 közül 110
 kramar (szláv) 367
 Krämer (német) 366 k.
 Kráneszbrdó (szerb) 240
 Kressel 213
 Kresz 213
 kuffa (arab) 480 k.
 küld 23
 küldett 23
 külemb 23
 külföldi származású 217
 külön bejáratú 217
 különb 415
 külső 21, 25
 kürdi 45
 kűriltaxtam (vogul) 35
 kwaterka (lengyel) 369
 kvaterkázik 368 kk.
 kvaterkovať (szlovák) 369
 k.
 lake (angol) 37
 langyos 335
 lantszó 358
 lassan mozog 330
 lassú 330, 334 k.
 latiatuc 305 kk.
 latiuc 310
 lavór 415
 legkisebbik 435 kk.
 legnagyobb öröm 436
 legszeretőbb testvér 436
 legteljesebb egyetértés
 436
 lelkes hangulatú 217
 lengyel 310, 370
 lesz 168
 lész 422
 leszen 423
 lészen 75
 Lexander 207
 Ligeti Lajos 525 kk.
 ló 72
 lófogatú 376
 lomha 330
 lucerna 363 k.
 lúdzsír 357
 luzerne (francia) 364
 Luzerne (német) 364
 lyuk 466
 *ma ~ *má 483 kk.
 Madéfalva 206 kk., 477
 mág 485
 magamszörű 376
 magas 331 kk.
 magas fokú 218
 magasfeszültségű 221
 magyar anyanyelvű 96
 maláka 242
 málészájú 373
 máma 486
 mammut 415
 mán 485
 manufaktúra jellegű 219
 már 483 kk.
 mára 484
 Margitsziget 357
 márt 485
 más fajtájú 99
 másnemű 220
 Máté 207
 még 436
 mégy 422
 megyen 423
 megyén 'Megyer' 8
 meggy 307
 Meggyes 307
 meleg 330, 334 k.
 meleg vérű 217
 melegszívű 101
 Melich János 523 kk.
 mély 332, 334
 mély tűzű 217
 mengus (török) 49
 menguš (perzsa) 49
 mente 429
 merengőhöz | A ~ című
 97
 messze 330
 meztelen 330
 Mihály 212
 mind 436
 mindenszentek 461
 mindinkább 436
 mindkét nemű 371
 Mindszentek 358
 mise 462
 mit szól hozzá? 357
 mogyoró 29
 mondat | a ~ alanya és
 állítmánya 443 k.,
 mondatelemzés 443 kk.,
 a népnyelv ~ tanáchoz
 109 kk., a szenvedő

mondat 443 k., vázlatok egy eljövendő magyar ~-tanhoz 443 kk.
 mony 29
 Moped (német) 470
 mopresszó 469 k.
 morotva 242
 mostoha 415
 mozog 415 k.
 mulchotia 308
 munda 429
 munka 416
 munkásszarmazású 221
 munkaszünet 215 k.
 Muráti 479
 muzáj 91 k.
 mű- 416
 müt 222 kk.
 műtet 222 k.
 műtevő 223
 mütő 223
 nagy 331 kk.
 nagyarányú 101
 nagyfejű 222
 nagyfokú 102
 nagyképmű 373
 nagykorú 221
 nagyméretű 102
 nagyobb áldozatot hoz 436
 nagyobb arányú 99
 nagyobb mennyiségű 100
 nagystílus 373
 nagyszabású 222
naqa (török) 4
νέκη 'Nyék' 8
 nemez 7
 néminemű 374
 nemzetiszínű 220
 netecse 242
 névtudomány | feladatok és megoldások a helynévgyűjtés köréből 236 kk., névátadás, névátvitel 236, ~-i forrás 56 kk., magyar növénynevek 493 kk.
 **nāmāḍ* (iráni) 3, 7
nobiles 156 k., 343
notum sit omnibus (latin) 156
 nős 330
 nőtlen 330
 növ 72
 növénynevek 493 kk.
 Növessze az Isten olyan nagyra, mint Fátir Jónást 92
 nyak 2, 4
 nyár 2
 nyelvatlasz | a ~ munkálatai 111 kk.

nyelvemlék | Balassi Bálint magyar nyelvű végrendelete 378 kk., egy szegedi nyelvemléktörredék 231, egy XVII. századi kéziratos fordítás ismertetése 458 kk., erdélyi levelek a XVI. századból 490 kk., szótörténeti adalékok 103 kk., 224 kk., egy XVI. századi magyar levélstílus 470 kk., a „XVI. századi magyar orvosi könyv” kérdéseihez 76 k., tolvajnyelvi szójegyzék 107 kk., úriszéki perszövegek 56 kk.
 nyelvészet tárgya 175 k.
 nyelvjárás | farkaslaki és tatrangi tájszavak 384 kk., feladatok és megoldások a helynévgyűjtés köréből 236 kk., a felsőőri nyelvjárás kettőshangzói 381 kk., háromszéki ~ nyílt *ā* hangjáról 506, az irodalmi nyelv és nyelvjárás 255 kk., 4-zés 60 kk., a kettőshangzók-ról 71 kk., a Komárom és Esztergom táján használatos *e* hangról 75, a kórógyi nyelvjárás aspirált mássalhangzói 231 kk., magyarországi német ~-ok 255 kk., a népnyelv mondattanához 109 kk., *ö*-zés és *ü*-zés 20 kk., a Sopron megyei labializáció 20 kk., az újabb magyar ~-i hangfelvételek 111 kk., Várpalota ~-a 1696 és 1831 között 498 kk.
 nyelvművelés | az *-ü*, *-ű* képzős melléknevek helyesírása 92 kk., 216 kk., 371
 nyelvtan | a „kiemelő jel” mai ~-i szabályai 435 kk., leíró ~-i közlemények 115 kk., 234 kk.
 „nyeresszótár” 192 kk.
 nyílt eszű 217
 nyíltszívű 101
Oberbatschin 240
 Ócsád 340

Ócsár 144 kk.
 ódivatú 373
oggun 309
oğša (török) 142 k.
 Ólesa 142
 oldal 237
olelothy 308
 onomasztika 132
 onomaziológia 132
 operál 223
oqša ~ *ovša* (török) 141, 144
 orosz tagozatú 218
ošadi (kazáni-tatár) 142
Ousad(u) 141
 óvó 19
ovšadi (kun) 142
 ók 466
 öreg 8, 331
 Örkeny 137
 őrs 134
Őrsúr 340
 ősz 331
 ösztönszerű 374
 öt-hat színű 218
 ötödik minőségű 100
 öt vályú 240
 pacsit 85 k.
 pacsuli 417
 palaj 242
palj (mordvin) 423
 pánikszerű 374
 pápista színű 217
 parasztszarmazású 222
 patak 242
 paties 85 kk.
patyč (szlovák) 86
 **patyk* 86
 Pázmány Péter helyesírási elveiről 346 kk.
 Pécs 151
 pedig 417
 peskír 45
peš-gir (perzsa) 45
 pest 38 k.
 piac 480
 pillangós virágú 217
 pipacs 417
pjris (zürjén) 434
 piros 332
 pontsor 358
porcus (latin) 158
 possad 83
 pozitron 469
 pöcsét 26
 pör 26
primates (latin) 156 k., 343
 próféta 417
 puha 330
 **qajjy* (török) 40 k.
qäp-jiv (vogul) 41

qawuq (oszmán-török) 49
 qayig (török) 42 k.
 *qotaŋ (török) 3
 quartus (latin) 369
 qumag (török) 4, 39
 *qund- (török) 4
 rádió 418
 rag | birtokos személy-
 ragozott és határozó-
 raggal ellátott igenevek
 363, igei személyragok
 421 kk., -ba, -be, -ban,
 -ben 355, -d 431, oszt-
 ják -am, -an, -amən,
 -mən, -uw 433 k., oszt-
 ják -at 433, ősmagyar
 -y 483, lativusi -i 483,
 -ja, -i (-a, -e) 427,
 -juk, -jük 427, ablati-
 vusi -l 27 kk., -l 2.
 szem. személyrag 423,
 -lak, -lek 431 k., oszt-
 ják -li 433, észak-
 osztják -Aən 428, -m
 422, 431, -n 423 k.,
 -nak, -nek 355, 424,
 -ra 484, -sz 423, -t
 tárgyrag 426, 438, -tok,
 -tek, -tök 422, -unk,
 -ünk 427
 Rák 237
 Rákódd 237
 Rá'só, Rázsó 213
 ravasz 84
 Rázmán 211
 recésszárnnyú 221
 recseg 89
 régi 330 k.
 reketya 310
 rendszer(int) 358
 rengeteg erdő 472 kk.
 repedtsarkú 'szajha' 222
 réri 72
 Réső 213
 reszel 87 kk.
 reszket 88
 Réz 210 k.
 réz fedelű 97
 rezeg 88
 Rézmán 209 kk.
 riszál 88
 ritka 330, 418
 riž (ziürjén) 84.
 *ros 83
 roshad 82
 roskad(ólag) 82 kk.
 rossad 82 kk.
 rossz emlékü 217
 rosszakarató 373
 rosszhiszemű 373
 rosszindulatú 373
 rothad 83

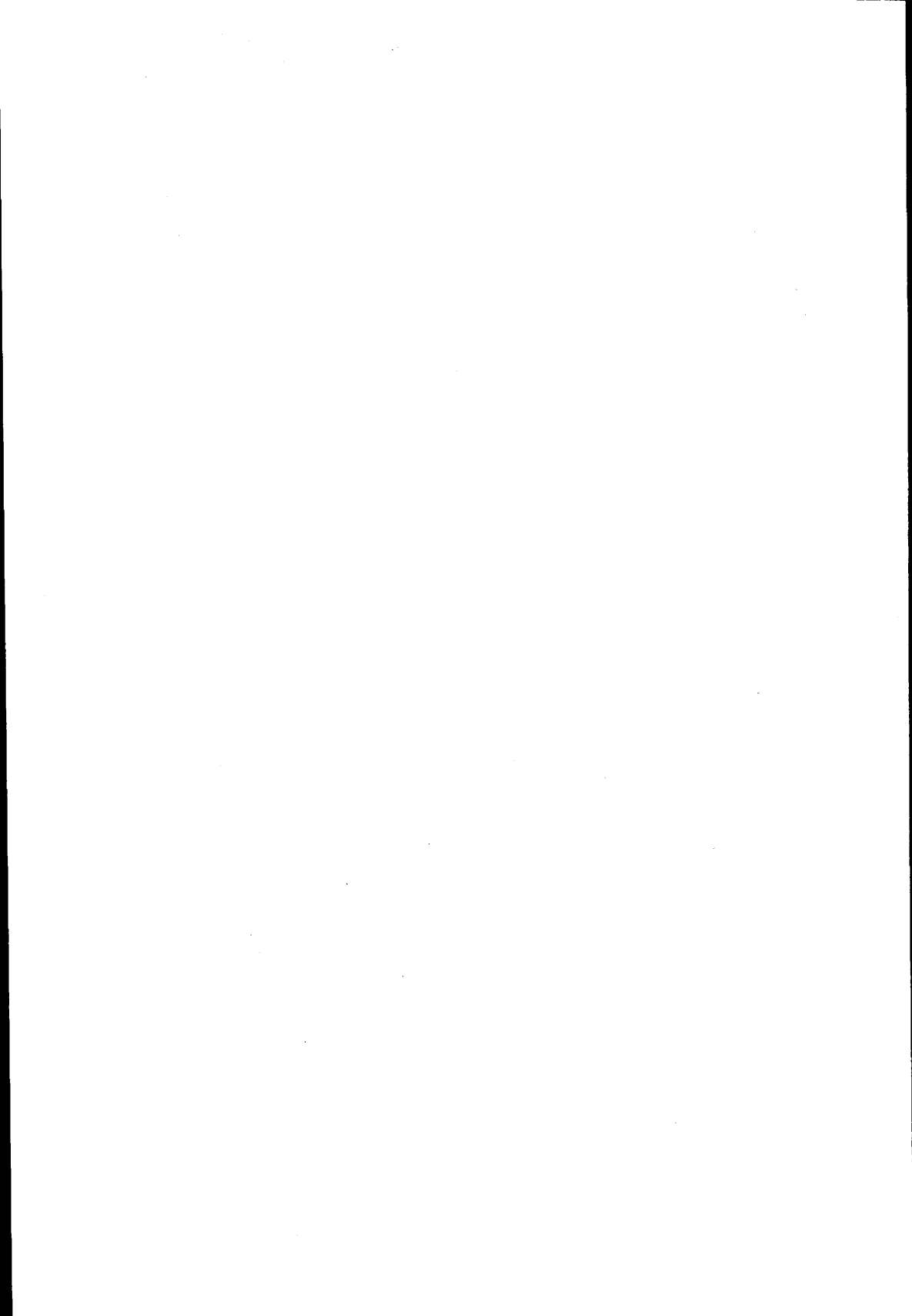
rotvad 83
 rovar 223
 rovott múltú 217
 rögtön 418
 rövid 330 kk.
 ruha-rézmán 211
 sadžžāda (arab) 46
 saját felfogású 371
 saját termésű 371
 Sándorka 72
 savanyú 28
 sāya (oszmán-török) 46
 sebes 330, 335
 séd 242
 selleg 135
 Selyek 135
 semlegesnemű 98
 semminemű 374
 Sérafin 479
 serāser (oszmán-török) 49
 k.
 ser-ā-ser (perzsa) 49
 serleg 135
 sima 330
 sūrma (oszmán-török) 46
 k.
 skapač (lengyel) 366
 só 72
 sok limlomú 218
 sok szótagú 218
 sokat érő 324
 sokoldalú 219
 sokrétű 374
 söreg 41
 sötét 330, 334
 statuarius (latin) 318
 Steingrund 240
 stilisztika | Petőfi szó-
 kincséről 65 kk., a
 XVI. századi magyar
 levélstílusról 470 kk.
 strapa 418
 stréber viselkedésű 217
 strukturalizmus 125 kk.,
 173 kk.
 súlyos 335
 sumah 365
 summak (arab) 366
 sur- (csuvas) 489 k.
 süket 25
 sün 419
 sváda 184 kk.
 szabadelvű 221
 szabadszirmú 221
 szája 45 k.
 Szalók 340
 Szampias 364 k.
 szárat 72
 szatén kötésű 219
 szecské 46
 szegény 330
 szegfü 419

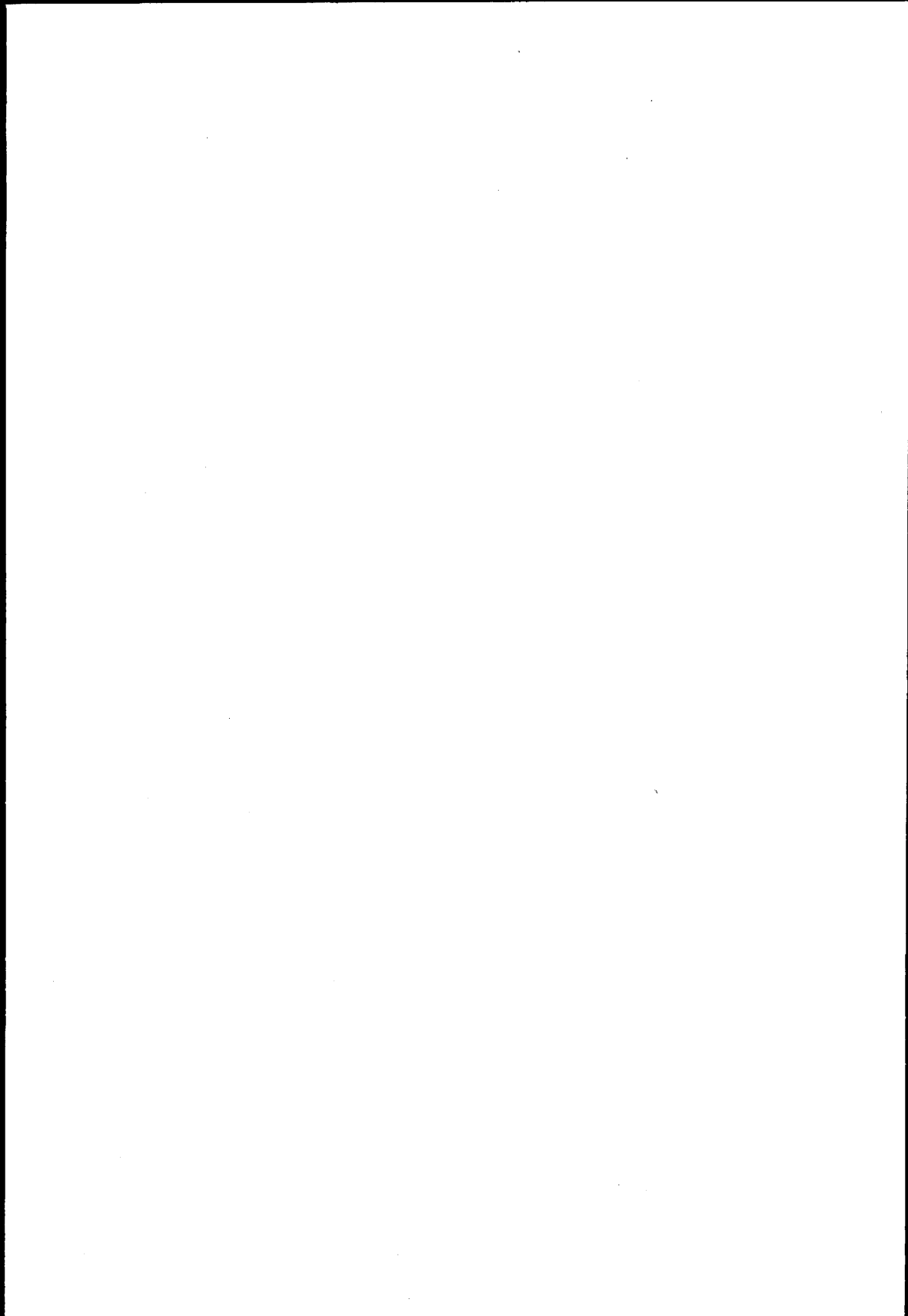
szegfűszeg 419
 szekér 419 k.
 szekernye 42
 széles 331 k.
 széles körű 217
 széleskörűbb 220
 szemaziológia 132
 szentmise 462
 szépreményű 221
 szerdász (török) 49
 szerma, szerma 46
 szerzetes 461
 szikla 38 k.
 szkompia 'cserszömörce'
 264
 szociális 420
 szokines | Petőfi ~-ről 64
 kk.
 szolgalelkű 375
 szoros 332 kk.
 szótár | az Ibsen-szótár
 szerkesztési tanulságai
 199 kk., az írói szó-
 táruk és „nyersszótár”-
 ak 192 kk., az új ma-
 gyar etimológiai szótár
 261 kk., 397 kk.
 szovjet érdekeltségű 218
 szó 69 k.
 szögletes 330
 sztrájk 214 kk.
 szűk 334, 360
 szűkmarkú 222
 szűkleges 351
 szüntén 23
 szünű 'színű' 25
 szütyő 420
 szüvő 25
 tág 332
 tágas 334
 tamadatia 309 k.
 tamag 310
 tanít 420
 tanulj tinó... 481 k.
 tányér 421
 rapidvov 'Tarján' 8
 tartia 310
 tát 223
 tava 'teve' (szlovák) 37
 távoli 330
 teletalpú 373
 teli 330
 teljes értékű 100
 teljes jogú 100
 tenger 36 kk., 151
 *tāngir (török) 151
 tāngiz (köztörök) 37, 148
 kk.
 *tengizich 147 kk.
 tenis yeli (kun) 148
 tāniz (török) 148
 terebélyes 331

teremteve 429
terhes 331
terumteve 429
tervszerű 374
tesz 222 k.
tész 422
teve 36 kk.
teβélŋ 'Tevel' 8
Thomuzoba 340
tilutoa 429
tinó 481 k.
tizenkét tagú 218
 „XIX. század költői” |
 A ~ című 98
tok 41
toll 421
tolvajnyelv | egy 1775-i
 ~-i szójegyzék 107 k.
tonuz (török) 158
torma 38
több ágú 219
többszínnyomású 376
törlejt 313 kk.
törlejtő 320
töröl 318
traktorvontatású 376
Tuchbleich (német) 240
tudda 312
tudományos értékű 217
tudyc 309
tulok 482
túzok 8
tükör 25

tuwbelwł 322
ucsora 469
új szellemű 217
új szempontú 99
újsütetű 222
Unterbatschin 240
uola 429
úr 133 kk.
**ur-* 140
urí (türk-ujgúr) 140
Urkony 138
Vrs(uuru) 133 kk.
uruy (türk-ujgúr) 140
urug (török) 140
utó- 29
üdő 25
ügy 7
ügyekszik 23
ügyüfa 78
ültő 362
ümög 25
üng 25
ünnep 23, 78
üres 330
üres beszédű 217
üresfejű 98
Ürs 134
üsmer 21
üszo 482 k.
vadulatia 310
vagy 422, 451
vagyon 423
valószerű 374

valószínű 373
vargánya 474 kk.
várj 405
vastag 333
vemhes 331
vén 331
vere- (finn) 29
véres kezű 217
vész 422
veteve 429
viadalt törlét 321 kk.
Vid 240
vides 7
világos 330, 334
vimagguc 309 kk.
viszen 423
víz 7
volna 324 k.
ergänj (szláv) 476
vüsz 25
zár 9
zártkörű 375
zavadzál 357
**zar-* (csuvas) 489 k.
**zarlyŋ* (ócsuvas) 487
zécir (szerb-horvát) 50
zengedőző 26
zetýír (török) 50
zih-gír (perzsa) 50
Zobor 339
zocoztia 306 kk.
Zolioc 343
zubbony 44
**šmmšp(šk)šrš* 3

LVIII. ÉVF.

1962. MÁRCIUS

1. SZÁM

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

421. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1962

Felelős szerkesztő:

PAIS DEZSŐ

Szerkesztő bizottság:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, NYÍRI ANTAL és SULÁN BÉLA

TARTALOM

<i>Bárczi Géza:</i> A finnugor zárhangok ősmagyar kori történetéhez	1
<i>Szabó T. Attila:</i> A magyar <i>e</i> és <i>ä</i> -féle hangok történetéhez	10
<i>E. Abaffy Erzsébet:</i> A Sopron megyei labializáció történetéhez	20
<i>D. Bariha Katalin:</i> A - <i>só</i> , - <i>ső</i> képző eredete	27
<i>Németh Gyula:</i> Egy ótörök jövevényszó a magyarban az állattenyésztés köréből	30
<i>Moór Elemér:</i> <i>Teve és tenger, homok és hajó</i>	36
<i>N. Kakuk Zsuzsa:</i> Oszmán-török jövevényszavak egy budai basa magyar nyelvű levelében	43
<i>Sulán Béla:</i> A cseh szókincs magyar elemeiből	50
<i>Papp László:</i> Úriszéki perszövegek mint nyelvünk történetének forrásai.....	56
<i>Gáldi László:</i> Jegyzetek Petőfi szókincséről	64
Kisebbségi közlemények. <i>Penavin Olga</i> — <i>Benkő Loránd</i> és <i>Lőrincze Lajos:</i> Néhány szó a kettőshangzókról. — <i>Imre Samu:</i> Egy levél margójára. — <i>Jakab László:</i> Megjegyzések a „XVI. századi magyar orvosi könyv” kérdéseihez	71
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Bálint Sándor:</i> Igyvirág. — <i>Grétsy László:</i> Cikázik ~ cékázik. — <i>Kálmán Béla:</i> Roshad. — <i>Kiss Lajos:</i> Paties. — <i>Kő Benedek:</i> Reszel. — <i>Lőrincz Jenő:</i> Ingyen sem. — <i>Nagy J. Béla:</i> Muszáj. — <i>Scheiber Sándor:</i> Növessze az Isten olyan nagyra, mint Fátir Jónást	77
Nyelvművelés. <i>Elekfi László:</i> Az - <i>ú</i> , - <i>ü</i> képzős melléknévek helyesírása ...	92
Nyelvtörténeti adatok. <i>Implom József:</i> Szótörténeti adalékok. — <i>Schram Ferenc:</i> Egy 1775-i tolvajnyelvi szójegyzék	103
Nyelvjárássok. <i>Beke Ödön:</i> A népnyelv mondattanához. — <i>Balogh Lajos:</i> Az újabb magyar nyelvjárási hangfelvételekről	109
Szemle. <i>Tompa József:</i> Az 1945-től 1960-ig megjelent magyar leíró nyelvtani közlemények. — <i>Herman József:</i> A. Martinet: <i>Éléments de linguistique générale</i>	115
Különlélek. <i>Molnár József:</i> A IV. nemzetközi fonetikai kongresszus	129
Levélszekrény	132

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111—010). — Elfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest V., József nádor tér 1.) és bármely postahivatalnál. Csekkszámra szám: egyéni előfizetésnél: 61.257, közületi: 61.066 (vagy átutalás az MNB 8. számú folyószámlára). Példányonként való vásárlás az Akadémiai Kiadóban és a Posta Központi Hírlap Irodánál. — A folyóirat külföldi címre küldését a „*Kultúra*” *Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat* (Budapest I., Fő utca 32., telefon 159—450; 45.780.057. számú csekkszámra) bonyolítja le. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Posta Központi Hírlap Iroda V., József Attila u. 3. sz. alatti újságboltjában.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárczi Géza* elnök címére (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

A tagsági díj évi 10 Ft.

A Társaságnak szánti pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) beküldhetők a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Kelemen József pénztáros, Budapest V., Szalay utca 10—14.) vagy befizethetők a Társaság 171.253—70. számú csekkszámjára.

A Társaság előadásaira meghívók *Szathmári István* titkárnál igényelhetők (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.).

A tagok lakcímét *Mikesy Álmos* adminisztrátor tartja nyilván.

NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK

1. Benkő Loránd: A magyar *ly* hang története. 1953. 20,— Ft.
2. Hajdú Péter: A magyarság kialakulásának előzményei. 1953. Elfogyott.
3. Deme László: A magyar nyelvjárások néhány kérdése. 1953. 50,— Ft.
4. Helyesírásunk időszzerű kérdései. A Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási Főbizottságának megbízásából szerkesztette Benkő Loránd. 1955. 12,— Ft.
5. A magyar őstörténet kérdései. A Magyar Nyelvtudományi Társaság vitaülése 1953. december 1. 1955. 12,— Ft.
6. Pais Dezső, Bárczi Géza, Benkő Loránd: A magyar *ly* hang kérdéséhez. 1955. 6,— Ft.
7. Horváth János: Vitás verstani kérdések. 1955. 8,— Ft.
8. Lakó György: Északi-manyisi nyelvtanulmányok. 1956. 6,— Ft.
9. A „Helyesírásunk időszzerű kérdései” vitája. Szerkesztette Fábíán Pál. 1956. 5,— Ft.
10. Károly Sándor: Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. 1956. 50,— Ft.
11. Melich János: Dolgozatok I. 1957. 20,— Ft.
12. Bánhidi Zoltán: A magyar összetett igealakok jelentéstörténete. 1957. 8,— Ft.
13. Berrár Jolán: Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből. 1957. 12,— Ft.
14. Tompa József: A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe. 1957. 15,— Ft.
15. Hexendorfi Edit: Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből. 1958. 15,— Ft.
16. Károly Sándor: Az értelmező és az értelmezői mellékmondat a magyarban. 1958. 14,— Ft.
17. Magyar hangtani dolgozatok. Szerkesztette Benkő Loránd. 1958. 28,— Ft.
18. Fónagy Iván: A hangsúlyról. 1958. 14,— Ft.
19. Papp László: XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása. 1959. 14,— Ft.
20. Deme László: A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. 1959. 15,— Ft.
21. Király Péter: Ismeretlen magyar glosszák. 1959. 12,— Ft.
22. Incze Gy. Géza: Szeged környékének földrajzi nevei. 1960. 16,— Ft.
23. Berrár Jolán: A magyar hasonlító mondatok története a XVI. század közepéig. 1960. 20,— Ft.
24. Gombocz Zoltán: Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink. 1960. 4,— Ft.
25. Papp László: Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában. 1961. 28,— Ft.
26. Büky Béla: A fővárosi keresztnévadás hatóerői. 1961. 10,— Ft.
27. Kázmér Miklós: A magyar affrikátaszemlélet. 1961. 5,— Ft.
28. Karácsony Sándor Zsigmond: Személyneveink 1500-tól 1800-ig. 1961. 15,— Ft.
29. Antal László: A magyar esetrendszer. 1961. 20,— Ft.
30. Pais Dezső: Szer. 1962. 12,— Ft.
31. Radanovics Károly: Északi-osztják nyelvtan. 1961. 6,— Ft.

A sorozat kapható, illetőleg megrendelhető az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest V., Váci utca 21.).

Ára: 10,— Ft

Előfizetés egy évre: 30,— Ft

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABBAN MEGJELENT KIADVÁNYAI

73. Karinthy Ferenc: Olasz jövevényszavaink. 1947. 6,— Ft.
74. Benkő Loránd: A Nyárádmente földrajzinevei. 1947. 6,— Ft.
75. Pais Dezső: Reg: (A régi magyarság szellemi életének kérdésköréből.) 1949. 5.— Ft.
76. Hajdú Péter: A szamojéd népek és nyelvek. 1949. 4,— Ft.
77. Gombocz Zoltán: Hangtörténet. 2. kiadás. 1950. 7,50 Ft.
78. Pais Dezső: Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában. 1950. 4,— Ft.
79. Pais Dezső: Két fejezet a mondatianból. 1950. 6,— Ft.
80. Berrár Jolán: Női neveink 1400-ig. 1952. 10,— Ft.
81. Pais Dezső: Árpád- és Anjou-kori mulattatóink. 1953. 3,— Ft.
82. Kardos Tibor: A Huszita Biblia keletkezése. 1953. 10,— Ft.
83. A szegedi nyelvészkongresszus anyaga. 1953. 20,— Ft.
84. Czeglédi Károly: IV—IX. századi népmozgalmak a steppén. 1954. 6,— Ft.
85. Szabó Dénes: A dömösi adománylevel hely- és vízrajza. 1954. 8,— Ft.
86. Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. 1954. 12,— Ft.
87. O. Nagy Gábor: Mi a szólás? 1954. 4,— Ft.
88. Gyalmas János: A *-beli* névszóképző. 1954. 12,— Ft.
89. Hadrovics László: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. 1955. 12,— Ft.
90. Lőrincze Lajos: A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. 1955. 12,— Ft.
91. Kovalovszky Miklós: Gombocz Zoltán. 1955. 3,— Ft.
92. Horváth János—Imre Samu: A Szabács Viadala hitelességének kérdéséhez. 1956. 4,— Ft.
93. A magyar bilabialis *v* hang kérdése. 1956. 5,— Ft.
94. Balassa Zsigmond: Lovak orvossága. Közreadja Eckhardt Sándor. 1957. 7,— Ft.
95. Kázmér Miklós: Alsó-Szigetköz földrajzinevei. 1957. 13,— Ft.
96. Szinnyei József emlékezete. 1857—1957. 1958. 3,— Ft.
97. Szabó T. Attila: A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák. 1958. 5,— Ft.
98. Lakó György—Hegedűs Lajos—Kálmán Béla: A VIII. nemzetközi nyelvészkongresszus. 1958. 4,— Ft.
99. Nagy J. Béla—Kovalovszky Miklós—Bóka László—Pais Dezső: Horváth Jánosról. 1958. 6,— Ft.
100. Horváth János: Versritmusú szólások a kötetlen boszódben. 1958. 4,— Ft.
101. R. Hutás Magdolna: Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legrégibb szakácskönyvünkben. 1958. 10,— Ft.
102. H. Fekete Péter: Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. 1959. 16,— Ft.
103. Káldy-Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. 1960. 20,— Ft.
104. Sulán Béla: Jelentéstani jegyzetek. 1962. 4,— Ft.

TÁRSASÁGUNKNÁL (V., PESTI BARNABÁS UTCA 1. III. EM. 9.) MÉG BESZEREZHETŐ KIADVÁNYOK

- Emlék Szily Kálmánnak nyolcvanadik születése napja alkalmából. 1918. 15,— Ft.
Szamosháti Sztóár I—II. Írta Csűry Bálint. 1935—1936. 120,— Ft.
Emlékkönyv Melich János hetvenedik születése napjára. 1942. 80,— Ft.
Balassa-Kódex. Közzéteszi Varjas Béla. 1944. 60,— Ft.
Sárréti népmesék és népi elbeszélések. Gyűjtötte és közzéteszi Végh József. 1944. 20,— Ft.
Magyar Nyelvjárások I. 1951. 26,50 Ft., II. 1953. 26,50 Ft., III. 1956. 21,— Ft.
A Nyelvőr Füzetek 1., 3—6. számai.

LVIII. ÉVF.

1962. JÚNIUS

2. SZÁM

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

422. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1962

Felelős szerkesztő:

PAIS DEZSŐ

Szerkesztő bizottság:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, NYÍRI ANTAL és SULÁN BÉLA

TARTALOM

<i>Pais Dezső: Úr volt-e valóban Vrsuuru?</i>	133
<i>Ligeti Lajos: Dengizikh és Bécs állítólagos kun megfelelői</i>	146
<i>Osóka Lajos: Ki volt Anonymus?</i>	153
<i>Szántó Éva: A magyar mássalhangzó-hasonulás vizsgálata fonológiai aspektusban</i>	159
<i>Papp István: Néhány szó az igei paradigma kérdéséről</i>	166
<i>Terestyéni Ferenc: A leíró jelentéstan kérdéséhez és módszeréhez</i>	173
<i>G. Varga Györgyi: A jelentésvizsgálat egy módszeréről</i>	182
<i>Sulán Béla: A cseh szókincs magyar elemeiből</i>	187
<i>Ladó János: Írói szótárak és „nyersszótár”-ak</i>	192
<i>Wacha Imre: Az Ibsen-szótár szerkesztési tanulságai</i>	199
Kisebbségi közlemények. <i>Szabó T. Attila: Az Amadéfalva > Madéfalva-féle névalakulás kora.</i> — <i>Vértes O. András: Ómagyar magánhangzó-változások egy közös sajátosságáról</i>	206
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Mikesy Sándor: Rézmáni.</i> — <i>Szabó T. Attila: Kétágné.</i> — <i>Zsoldos Jenő: Sztrájk</i>	209
Nyelvművelés. <i>Elekfi László: Az -ú, -ü képzős melléknevek helyesírása.</i> — <i>Nagy J. Béla—R. Hutás Magdolna: Műt.</i>	216
Nyelvtörténeti adatok. <i>Implom József: Szótörténeti adalékok.</i> — <i>Bálint Sándor: Egy szegedi nyelvemléktöredék</i>	224
Nyelvjárások. <i>Benkő Loránd: A kórógyi nyelvjárás aspirált mássalhangzóiról.</i> — <i>Reuter Camillo: Feladatok és megoldások a helynévgyűjtés köréből</i>	231
Szemle. <i>Tompa József: Az 1945-től 1960-ig megjelent magyar leíró nyelvtani közlemények.</i> — <i>Szépe György: Hochsprache und Mundart in Gebieten mit fremdsprachigen Bevölkerungsteilen</i>	243
Társasági ügyek. <i>Mikesy Sándor: A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből</i>	258

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111—010). — Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest V., József nádor tér 1.) és bármely postahivatalnál. Csekk számla szám: egyéni előfizetésnél: 61.257, közületi: 61.066 (vagy átutalás az MNB 8. számú folyószámlára). Példányonként való vásárlás az Akadémiai Kiadóban és a Posta Központi Hírlap Irodánál. — A folyóirat külföldi címre küldését a „*Kultúra*” *Könyv és Hírlap Külke- reskedelmi Vállalat* (Budapest I., Fő utca 32., telefon 159—450; 45.780.057. számú csekk számla) bonyolítja le. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Posta Központi Hírlap Iroda V., József Attila u. 3. sz. alatti újságboltjában.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárczi Géza* elnök cí- mére (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

A tagsági díj évi 10 Ft.

A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) beküldhetők a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Kelemen József pénztá- ros, Budapest V., Szalay utca 10—14.) vagy befizethetők a Társaság 171.253—70. számú csekk számlájára.

A Társaság előadásaira meghívók *Szathmári István* titkárnál igényelhetők (Buda- pest V., Pesti Barnabás u. 1.).

A tagok lakcímét *Mikesy Álmos* adminisztrátor tartja nyilván.

NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK

1. Benkő Loránd: A magyar *ly* hang története. 1953. 20,— Ft.
2. Hajdú Péter: A magyarság kialakulásának előzményei. 1953. Elfogyott.
3. Deme László: A magyar nyelvjárások néhány kérdése. 1953. 50,— Ft.
4. Helyesírásunk időszériú kérdései. A Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási Főbizottságának m gbizásából szerkesztette Benkő Loránd. 1955. 12,— Ft.
5. A magyar őstörténet kérdései. A Magyar Nyelvtudományi Társaság vitaülése 1953. december 1. 1955. 12,— Ft.
6. Pais Dezső, Bárczi Géza, Benkő Loránd: A magyar *ly* hang kérdéséhez. 1955. 6,— Ft.
7. Horváth János: Vítás verstanai kérdések. 1955. 8,— Ft.
8. Lakó György: Északi-manyisi nyelvtanulmányok. 1956. 6,— Ft.
9. A „Helyesírásunk időszériú kérdései” vitája. Szerkesztette Fábíán Pál. 1956. 5,— Ft.
10. Károly Sándor: Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. 1956. 50,— Ft.
11. Melich János: Dolgozatok I. 1957. 20,— Ft.
12. Bánhidí Zoltán: A magyar összetett igealakok jelentéstörténete. 1957. 8,— Ft.
13. Berrár Jolán: Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből. 1957. 12,— Ft.
14. Tompa József: A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe. 1957. 15,— Ft.
15. Hexendorf Edit: Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanya- gának köréből. 1958. 15,— Ft.
16. Károly Sándor: Az értelmező és az értelmezői mellékmondat a magyarban. 1958. 14,— Ft.
17. Magyar hangtani dolgozatok. Szerkesztette Benkő Loránd. 1958. 28,— Ft.
18. Fónagy Iván: A hangsúlyról. 1958. 14,— Ft.
19. Papp László: XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása. 1959. 14,— Ft.
20. Deme László: A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. 1959. 15,— Ft.
21. Király Péter: Ismeretlen magyar glosszák. 1959. 12,— Ft.
22. Inczefy Géza: Szeged környékének földrajzi nevei. 1960. 16,— Ft.
23. Berrár Jolán: A magyar hasonlító mondatok története a XVI. század közepéig, 1960. 20,— Ft.
24. Gombocz Zoltán: Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink. 1960. 4,— Ft.
25. Papp László: Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában. 1961. 28,— Ft.
26. Büky Béla: A fővárosi keresztnévadás hatóerői. 1961. 10,— Ft.
27. Kázmér Miklós: A magyar affrikátaszemlélet. 1961. 5,— Ft.
28. Karácsony Sándor Zsigmond: Személyneveink 1500-tól 1800-ig. 1961. 15,— Ft.
29. Antal László: A magyar esetrendszer. 1961. 20,— Ft.
30. Pais Dezső: Szer. 1962. 12,— Ft.
31. Radanovics Károly: Északi-osztják nyelvtan. 1961. 6,— Ft.

A sorozat kapható, illetőleg megrendelhető az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest V., Váci utca 21.).

Ára: 10,— Ft

Előfizetés egy évre: 30,— Ft

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABBAN MEGJELENT KIADVÁNYAI

73. Karinthy Ferenc: Olasz jövevényszavaink. 1947. 6,— Ft.
74. Benkő Loránd: A Nyárádmente földrajzinevei. 1947. 6,— Ft.
75. Pais Dezső: Reg. (A régi magyarság szellemi életének kérdésköréből.) 1949. 5.— Ft.
76. Hajdú Péter: A szamojéd népek és nyelvek. 1949. 4,— Ft.
77. Gombocz Zoltán: Hangtörténet. 2. kiadás. 1950. 7,50 Ft.
78. Pais Dezső: Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában. 1950. 4,— Ft.
79. Pais Dezső: Két fejezet a mondatтанból. 1950. 6,— Ft.
80. Berrár Jolán: Női neveink 1400-ig. 1952. 10,— Ft.
81. Pais Dezső: Árpád- és Anjou-kori mulattatóink. 1953. 3,— Ft.
82. Kardos Tibor: A Huszita Biblia keletkezése. 1953. 10,— Ft.
83. A szegedi nyelvészkongresszus anyaga. 1953. 20,— Ft.
84. Czeglédy Károly: IV—IX. századi népmozgalmak a steppén. 1954. 6,— Ft.
85. Szabó Dénes: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. 1954. 8,— Ft.
86. Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. 1954. 12,— Ft.
87. O. Nagy Gábor: Mi a szólás? 1954. 4,— Ft.
88. Gyalmos János: A *-beli* névszóképző. 1954. 12,— Ft.
89. Hadrovics László: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. 1955. 12,— Ft.
90. Lőrincze Lajos: A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. 1955. 12,— Ft.
91. Kovalovszky Miklós: Gombocz Zoltán. 1955. 3,— Ft.
92. Horváth János—Imre Samu: A Szabács Viadala hitelességének kérdéséhez. 1956. 4,— Ft.
93. A magyar bilabialis *v* hang kérdése. 1956. 5,— Ft.
94. Balassa Zsigmond: Lovak orvossága. Közreadja Eckhardt Sándor. 1957. 7,— Ft.
95. Kázmér Miklós: Alsó-Szigetköz földrajzinevei. 1957. 13,— Ft.
96. Szinnyei József emlékezete. 1857—1957. 1958. 3,— Ft.
97. Szabó T. Attila: A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák. 1958. 5,— Ft.
98. Lakó György—Hegedűs Lajos—Kálmán Béla: A VIII. nemzetközi nyelvészkongresszus. 1958. 4,— Ft.
99. Nagy J. Béla—Kovalovszky Miklós—Bóka László—Pais Dezső: Horváth Jánosról. 1958. 6,— Ft.
100. Horváth János: Versritmusú szólások a kötetlen beszédben. 1958. 4,— Ft.
101. R. Hufás Magdolna: Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legregibb szakácskönyvünkben. 1958. 10,— Ft.
102. H. Fekete Péter: Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. 1959. 16,— Ft.
103. Káldy-Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. 1960. 20,— Ft.
104. Sulán Béla: Jelentéstani jegyzetek. 1962. 4,— Ft.

TÁRSASÁGUNKNÁL (V., PESTI BARNABÁS UTCA 1. III. EM. 9.) MÉG BESZEREZHETŐ KIADVÁNYOK

- Emlék Szily Kálmánnak nyolcvanadik születése napja alkalmából. 1918. 15,— Ft.
Szamosháti Szótár I—II. Írta Csúry Bálint. 1935—1936. 120,— Ft.
Emlékkönyv Melich János hetvenedik születése napjára. 1942. 80,— Ft.
Balassa-Kódex. Közzéteszi Varjas Béla. 1944. 60,— Ft.
Sárréti népmesék és népi elbeszélések. Gyűjtötte és közzéteszi Végh József. 1944. 20,— Ft.
Magyar Nyelvjárások I. 1951. 26,50 Ft., II. 1953. 26,50 Ft., III. 1956. 21,— Ft.
A Nyelvőr Füzetek I., 3—6. számai.

LVIII. ÉVF.

1962. SZEPTEMBER

3. SZÁM

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

423. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1962

Felelős szerkesztő:

PAIS DEZSŐ

Szerkesztő bizottság:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, NYÍRI ANTAL és SULÁN BÉLA

TARTALOM

<i>Benkő Loránd—Papp László</i> : Az új magyar etimológiai szótár.....	261
<i>Knieszsa István</i> : A <i>t, d</i> hangok ősmagyar és ómagyar palatalizációi	305
<i>Nyíri Antal</i> : <i>Törlejt</i> szavunk eredete.....	313
<i>Velcsov Mártonné</i> : Néhány megjegyzés Antal Lászlónak „Gondolatok a magyar ígéről” című cikkéhez	323
<i>Terestyéni Ferenc</i> : A leíró jelentéstan kérdéséhez és módszeréhez.....	326
<i>Osóka J. Lajos</i> : Ki volt Anonymus?	336
<i>Büky Béla</i> : Hogyan korrigált Pázmány Péter?	346
<i>Kisebb közlemények. Nagy J. Béla</i> : Tudománytörténeti adalékok. — <i>Pusztai István</i> : Egy XVI. századi nyomtatvány kettőshangzói.....	357
<i>Szó- és szólásmagyarázatok. Kálmán Béla</i> : Egy ültő helyében. — <i>Kiss Lajos</i> : Lucerna. — <i>Mikesy Sándor</i> : Iszkumpia, Szampiás. — <i>Moór Elemér</i> : Kalmár. — <i>O. Nagy Gábor—Kiss Lajos</i> : Kvaterkázik. — <i>Papp László</i> : A barátom barátjának... — <i>M. Velenyák Zsófia</i> : Iggyvirág.....	361
<i>Nyelvművelés. Elekfi László</i> : Az -ú, -ű képzős melléktnevek helyesírása....	371
<i>Nyelvtörténeti adatok. Komlószi Tibor</i> : Balassi Bálint magyar nyelvű végrendelete	378
<i>Nyelvjárások. Imre Samu</i> : A felsőőri nyelvjárás <i>oa ~ ua, ie ~ ēe</i> típusú kettőshangzói. — <i>Murádin László</i> : Farkaslaki és tatrangi tájszavak.....	381
<i>Szemle. Tompa József</i> : Az 1945-től 1960-ig megjelent magyar leíró nyelvtani közlemények	387
<i>Társasági ügyek. Mikesy Sándor</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	395

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111—010). — Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest V., József-nádor tér 1.) és bármely postahivatalnál. Csekk számla szám: egyéni előfizetésnél: 61.257, közületi: 61.066 (vagy átutalás az MNB 8. számú folyószámlára). Példányonként való vásárlás az Akadémiai Kiadóban és a Posta Központi Hírlap Irodánál. — A folyóirat külföldi címre küldését a „*Kultúra*” Könyv és Hírlap *Külkezelési Vállalat* (Budapest I., Fő utca 32., telefon 159—450; 45.780.057. számú csekk számla) bonyolítja le. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Posta Központi Hírlap Iroda V., József Attila u. 3. sz. alatti újságboltjában.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárczi Géza* elnök címére (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

A tagsági díj évi 10 Ft.

A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) beküldhetők a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (*Kelemen József* pénztáros, Budapest V., Szalay utca 10—14.) vagy befizethetők a Társaság 171.253—70. számú csekk számlájára.

A Társaság előadásaira meghívók *Szathmári István* titkárnál igényelhetők (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.).

A tagok lakcímét *Mikesy Almos* adminisztrátor tartja nyilván.

NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK

11. Melich János: Dolgozatok I. 1957. 20,— Ft.
12. Bánhidai Zoltán: A magyar összetett igealakok jelentéstörténete. 1957. 8,— Ft.
13. Berrár Jolán: Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből. 1957. 12,— Ft.
14. Tompa József: A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe. 1957. 15,— Ft.
15. Hexendorf Edit: Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből. 1958. 15,— Ft.
16. Károly Sándor: Az értelmező és az értelmezői mellékmondat a magyarban. 1958. 14,— Ft.
17. Magyar hangtani dolgozatok. Szerkesztette *Benkő Loránd*. 1958. 28,— Ft.
18. Fónagy Iván: A hangsúlyról. 1958. 14,— Ft.
19. Papp László: XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása. 1959. 14,— Ft.
20. Deme László: A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. 1959. 15,— Ft.
21. Király Péter: Ismeretlen magyar glosszák. 1959. 12,— Ft.
22. Inczefy Géza: Szeged környékének földrajzi nevei. 1960. 16,— Ft.
23. Berrár Jolán: A magyar hasonlító mondatok története a XVI. század közepéig. 1960. 20,— Ft.
24. Gombocz Zoltán: Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink. 1960. 4,— Ft.
25. Papp László: Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában. 1961. 28,— Ft.
26. Büky Béla: A fővárosi keresztnévadás hatóerői. 1961. 10,— Ft.
27. Kázmér Miklós: A magyar affrikátaszemlélet. 1961. 5,— Ft.
28. Karácsony Sándor Zsigmond: Személyneveink 1500-tól 1800-ig. 1961. 15,— Ft.
29. Antal László: A magyar esetrendszer. 1961. 20,— Ft.
30. Pais Dezső: Szer. 1962. 12,— Ft.
31. Radanovics Károly: Északi-osztják nyelvtan. 1961. 6,— Ft.
32. Márton Gyula: A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai. 1962. 8,— Ft.
33. B. Lőrinczy Éva: Képző- és névrendszertani vizsgálódások. 1962. 16,— Ft.
34. Elekty László: Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz. 1962. 16,— Ft.
35. Benkő László: Veres Péter szókincse és mondatfűzése. 1962. 16,— Ft.

A sorozat kapható, illetőleg megrendelhető az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest V., Váci utca 21.).

Ara: 10,— Ft

Előfizetés egy évre: 30,— Ft

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABBAN MEGJELENT KIADVÁNYAI

73. Karlinthy Ferenc: Olasz jövevényszavaink. 1947. 6,— Ft.
74. Benkő Loránd: A Nyárádmente földrajzinevei. 1947. 6,— Ft.
75. Pais Dezső: Reg. (A régi magyarság szellemi életének kérdésköréből.) 1949. 5.— Ft.
76. Hajdú Péter: A szamojéd népek és nyelvek. 1949. 4,— Ft.
77. Gombocz Zoltán: Hangtörténet. 2. kiadás. 1950. 7,50 Ft.
78. Pais Dezső: Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában. 1950. 4,— Ft.
79. Pais Dezső: Két fejezet a mondattanból. 1950. 6,— Ft.
80. Berrár Jolán: Női neveink 1400-ig. 1952. 10,— Ft.
81. Pais Dezső: Árpád- és Anjou-kori mulattatóink. 1953. 3,— Ft.
82. Kardos Tibor: A Huszita Biblia keletkezése. 1953. 10,— Ft.
83. A szegedi nyelvészkonferencia anyaga. 1953. 20,— Ft.
84. Czeglédy Károly: IV—IX. századi népmozgalmak a steppén. 1954. 6,— Ft.
85. Szabó Dénes: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. 1954. 8,— Ft.
86. Szabó László: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. 1954. 12,— Ft.
87. O. Nagy Gábor: Mi a szólás? 1954. 4,— Ft.
88. Gyalmos János: A -beli névszóképző. 1954. 12,— Ft.
89. Hadrovics László: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. 1955. 12,— Ft.
90. Lőrincze Lajos: A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. 1955. 12,— Ft.
91. Kovalovszky Miklós: Gombocz Zoltán. 1955. 3,— Ft.
92. Horváth János—Imre Samu: A Szabács Viadala hitelességének kérdéséhez. 1956. 4,— Ft.
93. A magyar bilabialis *v* hang kérdése. 1956. 5,— Ft.
94. Balassa Zsigmond: Lovak orvossága. Közreadja Eckhardt Sándor. 1957. 7,— Ft.
95. Kázmér Miklós: Alsó-Szigetköz földrajzinevei. 1957. 13,— Ft.
96. Szinnyei József emlékezete. 1857—1957. 1958. 3,— Ft.
97. Szabó T. Attila: A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák. 1958. 5,— Ft.
98. Lakó György—Hegedűs Lajos—Kálmán Béla: A VIII. nemzetközi nyelvészkonferencia. 1958. 4,— Ft.
99. Nagy J. Béla—Kovalovszky Miklós—Bóka László—Pais Dezső: Horváth Jánosról. 1958. 6,— Ft.
100. Horváth János: Versritmusú szólások a kötetlen beszédben. 1958. 4,— Ft.
101. R. Hutás Magdolna: Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legrégebb szakácskönyvünkben. 1958. 10,— Ft.
102. H. Fekete Péter: Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. 1959. 16,— Ft.
103. Káldy-Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. 1960. 20,— Ft.
104. Sulán Béla: Jelentéstani jegyzetek. 1962. 4,— Ft.

TÁRSASÁGUNKNÁL (V., PESTI BARNABÁS UTCA 1. III. EM. 9.) MÉG BESZEREZHETŐ KIADVÁNYOK

- Emlék Szily Kálmánnak nyolcvanadik születése napja alkalmából. 1918. 15,— Ft.
Szamosháti Szótár I—II. Írta Csúry Bálint. 1935—1936. 120,— Ft.
Emlékkönyv Melich János hetvenedik születése napjára. 1942. 80,— Ft.
Balassa-Kódex. Közzéteszi Varjas Béla. 1944. 60,— Ft.
Sárréti népmesék és népi elbeszélések. Gyűjtötte és közzéteszi Végh József. 1944. 20,— Ft.
Magyar Nyelvjárások I. 1951. 26,50 Ft., II. 1953. 26,50 Ft., III. 1956. 21,— Ft.
A Nyelvőr Füzetek 1., 3—6. számai.

LVIII. ÉVF.

1962. DECEMBER

4. SZÁM

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

424. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1962

Felelős szerkesztő:

PAIS DEZSŐ

Szerkesztő bizottság:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, NYÍRI ANTAL és SULÁN BÉLA

TARTALOM

<i>Papp László</i> —A szótár munkaközössége: Az új magyar etimológiai szótár	397
<i>Rédei (Radanovics) Károly</i> : A tárgyas igeragozás kialakulása	421
<i>Tompai József</i> : A „kiemelő jel” mai nyelvtani szabályai	435
<i>Antal László</i> : Vázlatok egy eljövendő magyar mondattanhoz	443
<i>Szántó Éva</i> : A magyar mássalhangzó-hasonulás vizsgálata fonológiai aspektusban	449
<i>Sámson Edgár</i> : Egy XVII. századi kéziratos fordítás ismertetése	458
Kisebbségi közlemények. <i>Ligeti Lajos</i> : Gombocz a török nomen-verbumokról. — <i>Fónagy Iván és Magdics Klára</i> : A hasonulás és a beszédhangok hirtetékének módosulása. — <i>Grétsy László</i> : Még egyszer a szavak „egybeolvasztás”-áról. — <i>Lőrincz Jenő</i> : Adalék a XVI. századi magyar levélstílus történetéhez. — <i>Pálfalvi Etelka</i> : Fazekas Mihály <i>rengeteg erdő</i> -jének forrásáról	464
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Kiss Lajos</i> : Vargánya. — <i>Kubinyi László</i> : Amadéfalva > Madéfalva. — <i>Mikesy Sándor</i> : Jovel. A <i>Geraszim</i> keresztnév magyar változatai. — <i>Moór Elemér</i> : Kofa. — <i>Murádin László</i> : Tanulj tinó! .. — <i>Nyirkos István</i> : Már. Máma. — <i>Pais Dezső</i> : Ez meg egy az egy? — <i>K. Palló Margit</i> : Gyarló, gyarlandó, gyarlik	474
Nyelvtörténeti adatok. <i>Szabó T. Attila</i> : Erdélyi levelek a XVI. századból. — <i>Danczi József</i> : Magyar növénynevek Matthiolus—Hájek—Kamerarius Herbáriumában	490
Nyelvjáráások. <i>Székely Rezső</i> : Várpalotai nyelvjárása 1696 és 1831 között. — <i>Szabó Zoltán</i> : Adalékok a háromszéki nyelvjárás nyílt á hangjának történetéhez	498
Szemle. <i>Molnár József</i> : Nyelvtörténeti forráskiadások 1945 és 1961 között. — <i>Fekete Lajos</i> : Jelentés az 1961. október 20—26-án Ankarában megtartott török történelmi kongresszusról	506
Különfélék. <i>Baleczky Emil</i> : Melich Jánosról. — <i>Bárczi Géza</i> : Ligeti Lajos hatvanadik születési évfordulójához	523
Társasági ügyek. <i>Mikesy Sándor</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	527

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111—010). — Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest V., József nádor tér 1.) és bármely postahivatalnál. Csekk számla szám: egyéni előfizetésnél: 61.257, közületi: 61.066 (vagy átutalás az MNB 8. számú folyószámlára). Példányonként való vásárlás az Akadémiai Kiadónál és a Posta Központi Hírlap Irodánál. — A folyóirat külföldi címre küldését a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő utca 32., telefon 159—450; 45.780.057. számú csekk számla) bonyolítja le. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Posta Központi Hírlap Iroda V., József Attila u. 3. sz. alatti újságboltjában.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárcai Géza* elnök címe-re (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

A tagsági díj évi 10 Ft.

A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) beküldhetők a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (*Kelemen József* pénztáros, Budapest V., Szalay utca 10–14.) vagy befizethetők a Társaság 171.253–70. számú csekkszámlájára.

A Társaság előadásaira meghívók *Szathmári István* titkárnál igényelhetők (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.).

A tagok lakcímét *Mikesy Almos* adminisztrátor tartja nyilván.

NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK

1. **Benkő Loránd:** A magyar *ly* hang története. 1953. 20,— Ft.
2. **Hajdú Péter:** A magyarság kialakulásának előzményei. 1953. Elfogyott.
3. **Deme László:** A magyar nyelvjárások néhány kérdése. 1953. 50,— Ft.
4. Helyesírásunk időszerű kérdései. A Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási Főbizottságának megbízásából szerkesztette **Benkő Loránd**. 1955. 12,— Ft.
5. A magyar őstörténet kérdései. A Magyar Nyelvtudományi Társaság vitaülése 1953. december 1. 1955. 12,— Ft.
6. **Pais Dezső, Bárcai Géza, Benkő Loránd:** A magyar *ly* hang kérdéséhez. 1955. 6,— Ft.
7. **Horváth János:** Vitás verstani kérdések. 1955. 8,— Ft.
8. **Lakó György:** Északi-magyari nyelvtanulmányok. 1956. 6,— Ft.
9. A „Helyesírásunk időszerű kérdései” vitája. Szerkesztette **Fábián Pál**. 1956. 5,— Ft.
10. **Károly Sándor:** Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. 1956. 50,— Ft.
11. **Melich János:** Dolgozatok I. 1957. 20,— Ft.
12. **Bánhidai Zoltán:** A magyar összetett igealakok jelentéstörténete. 1957. 8,— Ft.
13. **Berrár Jolán:** Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből. 1957. 12,— Ft.
14. **Tompai József:** A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe. 1957. 15,— Ft.
15. **Hexendorfi Edit:** Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből. 1958. 15,— Ft.
16. **Károly Sándor:** Az értelmező és az értelmezői mellékmondat a magyarban. 1958. 14,— Ft.
17. Magyar hangtani dolgozatok. Szerkesztette **Benkő Loránd**. 1958. 28,— Ft.
18. **Fónagy Iván:** A hangsúlyról. 1958. 14,— Ft.
19. **Papp László:** XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása. 1959. 14,— Ft.
20. **Deme László:** A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. 1959. 15,— Ft.
21. **Király Péter:** Ismeretlen magyar glosszák. 1959. 12,— Ft.
22. **Incze Gyula:** Szeged környékének földrajzi nevei. 1960. 16,— Ft.
23. **Berrár Jolán:** A magyar hasonlító mondatok története a XVI. század közepéig. 1960. 20,— Ft. ^{poszt}
24. **Gombocz Zoltán:** Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink. 1960. 4,— Ft.
25. **Papp László:** Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában. 1961. 28,— Ft.
26. **Büky Béla:** A fővárosi keresztnévadás hatóerői. 1961. 10,— Ft.
27. **Kázmér Miklós:** A magyar affrikátaszemlélet. 1961. 5,— Ft.
28. **Karácsony Sándor Zsigmond:** Személyneveink 1500-tól 1800-ig. 1961. 15,— Ft.
29. **Antal László:** A magyar esetrendszer. 1961. 20,— Ft.
30. **Pais Dezső:** Szer. 1962. 12,— Ft.
31. **Radanovics Károly:** Északi-osztjaki nyelvtan. 1961. 6,— Ft.
32. **Márton Gyula:** A borsavölgyi nyelvjárás igeővei és igealakjai. 1962. 8,— Ft.
33. **B. Lőrinczy Éva:** Képző- és névrendszertani vizsgálódások. 1962. 16,— Ft.
34. **Elekfi László:** Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz. 1962. 16,— Ft.
35. **Benkő László:** A szépirodalmi stílus elemzése. 1962. 16,— Ft.

A sorozat kapható, illetőleg megrendelhető az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest V., Váci utca 21.).

Ára: 10,— Ft

Előfizetés egy évre: 30,— Ft

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABBAN MEGJELENT KIADVÁNYAI

73. Karinthy Ferenc: Olasz jövevényszavaink. 1947. 6,— Ft.
74. Benkő Loránd: A Nyárádmente földrajzinevei. 1947. 6,— Ft.
75. Pais Dezső: Reg. (A régi magyarság szelemi életének kérdésköréből.) 1949. 5.— Ft.
76. Hajdú Péter: A szamojéd népek és nyelvek. 1949. 4.— Ft.
77. Gombocz Zoltán: Hangtörténet. 2. kiadás. 1950. 7,50 Ft.
78. Pais Dezső: Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában. 1950. 4.— Ft.
79. Pais Dezső: Két fejezet a mondatтанból. 1950. 6.— Ft.
80. Berrár Jolán: Női neveink 1400-ig. 1952. 10,— Ft.
81. Pais Dezső: Árpád- és Anjou-kori mulattatóink. 1953. 3.— Ft.
82. Kardos Tibor: A Huszita Biblia keletkezése. 1953. 10.— Ft.
83. A szegedi nyelvészkongresszus anyaga. 1953. 20,— Ft.
84. Czeglédy Károly: IV—IX. századi népmozgalmak a steppén. 1954. 6.— Ft.
85. Szabó Dénes: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. 1954. 8.— Ft.
86. Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1622-ből. 1954. 12,— Ft.
87. O. Nagy Gábor: Mi a szólás? 1954. 4.— Ft.
88. Gyalmos János: A -beli névszóképző. 1954. 12,— Ft.
89. Hadrovics László: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. 1955. 12,— Ft.
90. Lőrincze Lajos: A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. 1955. 12,— Ft.
91. Kovalovszky Miklós: Gombocz Zoltán. 1955. 3.— Ft.
92. Horváth János—Imre Samu: A Szabács Viadala hitelességének kérdéséhez. 1956. 4.— Ft.
93. A magyar bilabialis *v* hang kérdése. 1956. 5.— Ft.
94. Balassa Zsigmond: Lovak orvossága. Közreadja Eckhardt Sándor. 1957. 7.— Ft.
95. Kázmér Miklós: Alsó-Szigetköz földrajzinevei. 1957. 13,— Ft.
96. Szinyei József emlékezete. 1857—1957. 1958. 3.— Ft.
97. Szabó T. Attila: A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák. 1958. 5.— Ft.
98. Lakó György—Hegedűs Lajos—Kálmán Béla: A VIII. nemzetközi nyelvészkongresszus. 1958. 4.— Ft.
99. Nagy J. Béla—Kovalovszky Miklós—Bóka László—Pais Dezső: Horváth Jánosról. 1958. 6.— Ft.
100. Horváth János: Versritmusú szólások a kötetlen beszédben. 1958. 4.— Ft.
101. R. Hufás Magdolna: Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legrégebb szakácskönyvünkben. 1958. 10,— Ft.
102. H. Fekete Péter: Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. 1959. 16.— Ft.
103. Káldy-Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. 1960. 20,— Ft.
104. Sufán Béla: Jelentéstani jegyzetek. 1962. 4.— Ft.

TÁRSASÁGUNKNÁL (V., PESTI BARNABÁS UTCA 1. III. EM. 9.) MÉG BESZEREZHETŐ KIADVÁNYOK

- Emlék Szily Kálmánnak nyolcvanadik születése napja alkalmából. 1918. 15,— Ft.
Szamosháti Szótár I—II. Írta Csűry Bálint. 1935—1936. 120,— Ft.
Emlékkönyv Melich János hetvenedik születése napjára. 1942. 80,— Ft.
Balassa-Kódex. Közzéteszi Varjas Béla. 1944. 60,— Ft.
Sárréti népmesék és népi elbeszélések. Gyűjtötte és közzéteszi Végh József. 1944. 20,— Ft.
Magyar Nyelvjárások I. 1951. 26,50 Ft., II. 1953. 26,50 Ft., III. 1956. 21,— Ft.
A Nyelvőr Füzetek 1., 3—6. számai.